DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14181

Chełm Memorial Book

Sefer ha-zikaron li-ḳehilat Ḥelem

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer ha-zikaron li-ḳehilat Helem : 40 shanah le-ḥurbanah / [ha-'orekh, Shim'on Kants, 'orekh mishneh, Mosheh Grinberg].
DESCRIPT	828 columns : ill. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Chełm (Chełm)
	Chełm (Chełm, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Chełm (Chełm)
ADD'L NAME	Kanc, Shimon.
	Grinberg, Mosheh.
ADD'L TITLE	Yizkor book in memory of Chelem

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון לקהילת

חֶלֶם

הוצא לאור ע"י ארגון יוצאי חלם בישראל ובארה"ב

YIZKOR BOOK IN MEMORY OF

C H E L E M

ועד הספר:

משה גרינברג (יו"ר) **פרל לרר** (מזכירה)

אברהם בקר, זליג שוורצמן, אפרים וורזגר

המערכת:

שלמה וורזנר פייבל זיגלבוים פנחס לרר

העורך: **שמעון קאנץ**

עורך משנה: **משה גרינברג**

דפוס המרכז בע"מ, תל־אביב

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה, כי בלעוני זרים כעוגה בלי הפוכה.

(התחלת ה"פיוט" עשרה הרוגי מלכות בעבודת יום־הכיפורים)

אלה אזכרה

אי אפשר לתאר במלים את חורבנו של עם ישראל בשנות ת"ש—תש"ה.

אי אפשר למצוא ביטוי לגודל צערנו על אבדן ששת המיליונים יהודים קדושים וטהורים, שעלו על המוקד בתקופת החורבן הנורא של יהודי אירופה.

אין למצוא איש שיוכל לקונן את קינת החורבן הזה.

אי אפשר להקים מצבה על קברם, כי הנאצים הארורים שרפו את גופותיהם ואפרם מפוזר על רחבי ארץ וים.

אבל אי אפשר לנו לשכוח אותם.

ואם כי מצבת אבן לא נוכל להקים על קבריהם, נציב להם מצבה רוחנית, סמלית, מצבת־זכרון על הר ציון בירושלים, נר זכרון לתולדות העיר ואנשיה, שידליק ויאיר בלבותינו את זכרם לעולמי־עד.

ונסיים ב"עשרה הרוגי מלכות" שבתפילת יום־הכיפורים:

חנון, הביטה ממרומים,
תשפוכת דם הצדיקים ותמצית דמים
תראה בפרגודך והעבר כתמים,
אל מלך יושב על כסא רחמים!

אל מלא רחמים

דיין אלמנות ואבי יתומים
אל נא תחשה ותתאפק
לדם ישראל שנשפך כמים
תן מנוחה נכונה על כנפי השכינה
במעלות קדושים וטהורים
כזוהר הרקיע מאירים
ומזהירים לנשמותיהם של
קדושי

חֶלֶם

אנשים ונשים ילדים וילדות
שנהרגו ונשחטו ונשרפו
ונחנקו ונקברו חיים
כלם קדושים וטהורים
ויצרור בצרור החיים את נשמתם
ארץ אל תכסי דמם

נשמות מיליוני אחינו ואחיותינו שנכרתו מארץ החיים, את כל בית ישראל שהובל לטבח ואפרו התפזר בכל קצוי תבל; את המעונים והגבורים, את אלה אשר נפלו במערכות הקרב, הרימו את נס המרד וקידשו את שם ישראל בקומם ובנפלם בין חומות הגיטו הבוער, בשורות גדודי הפרטיזנים, ביערות ובחזיתות ברחבי אירופה כולה ובלבם שיר התפילה והאמונה, חזון גאולת ישראל ותקומתו.

יזכור אלוקים

ויחונן את אפרם של קרבנות עם ישראל, עם מקדשי השם, שהובלו המונים המונים אל תאי הגאזים ובתי המשרפות ועצמותיהם דשן בשדות גויים מבלי השאיר ציון וזכר לחייהם ופעלם עלי אדמות.

יזכור אלוקים

ויצרור בצרור הנצח את קהילת חלם, יחד עם מאות ואלפי קהילות הקודש בגולת אירופה שנעקרו ונכרתו בדמי חייהן על זקניהם ועל טפם, אבות על בנים, אמהות על עולליהן, רבנן על תלמידיהם.

יזכור אלוקים

את כל אלה שהומתו ונשחטו ונשרפו ונחנקו ונהרגו בכל מיני מיתות משונות ואכזריות בידי הטמאים הנאצים בשנות הזוועות ת"ש–תש"ה על יחוד אמונתם, קדושת זרע אברהם יצחק ויעקב.

נזכור

ונספוד להם בכל כ"ב האותיות, שבהן רננו שפתותיהם שירי־נחמה ואמונה.
נזכור – לא נשכח!

יעמדו על הברכה

הספר בכללו יצירת רבים הוא. מקרוב ומרחוק התגייסו יוצאי חלם למפעל הוצאת ספר הזכרון. בשקידה רבה נלקט גרגיר לגרגיר, קטע לקטע, פרק לפרק — מזכרונותיהם של יוצאי הקהילה באשר הם כיום. כל אחד מבין עשרות המשתתפים בספר הוא בבחינת נושא אבן לבנין מצבת הזכרון.

נביע תודה לכל בני עירנו שהתנדבו בממון ובמעשה למען ספר הזכרון ונציין את עזרתם של ארגון יוצאי חלם בארצות הברית, ובמיוחד למר משה לאַנג. הם ליוו את עשייתנו והושיטו יד אחים בכל אשר נתבע מהם.

תודתנו לגב' נחמה אורנשטיין ובנה מר אבשלום, בעלי הוצאת הספרים "יבנה", שתרמו את הנייר להדפסת הספר, לפי צוואת המנוח, בן־עירנו החשוב והנכבד, ר' יהושע אורנשטיין ז"ל.

אין לתאר כמה עמל, מאמץ נפשי ופיסי השקיע בספר, זה שנים, הידיד הנערץ על כולנו, ר' משה גרינברג נ"י. לו התודה והברכה על שלקח עליו עבודת קודש זו, וביצעה.

היתה זו מעמסה כבירה מכל הבחינות. ההרגשה של: אם לא עכשיו, נאחר את המועד — לא נתנה לו מנוחות, עד שקם והיה.

המערכת

זכור את אשר עשה לך עמלק

אקדמות מילין

מה קשה לאדם שעריסתו עמדה בעיר ואם בישראל זו לכתוב עליה, על כל מה שהיתה ואיננה עוד... החוט שנטווה כאלף שנה נותק, הקרע לא יתאחה עוד.

אנו, השרידים המעטים המרגישים את אבדן בני־עירם כאבדן בני משפחתם, התארגנו למצוא דרכים להנצחת זכרם של הקדושים והצבת מצבה לזכרם ולזכר קהילת עיירתנו, שנתקיימה מאות בשנים ונשמדה כולה ע״י הנאצים הטמאים ועוזריהם הפולנים והאוקראינים. בדם ובדמע קבענו לוח־זכרון במרתף השואה והצבנו מצבת־זכרון בבית־העלמין בחולון ובימי זכרון ואבל אנו מתאספים על ידה ומתייחדים עם זכרם הקדוש של בני עירנו היקרים. ובדם ודמע חיברנו והוצאנו זה הספר לשמם ולזכרם. שאיפתנו היתה לתאר ולהנציח את קהילת חלם שעודנה חיה בנו, שעדיין היא עצמנו ובשרנו. נשבענו שלא נשכח לעולם את קדושינו וגם לעשות כדי שהדורות הבאים ידעו, לפחות, משהו על כל אותו פאר ויקר שחלפו לנצח.

לא זכינו, שהורינו וקרובינו יובאו לקבר ישראל, כי הושמדו ונרצחו בדרכים האבלות ביערות סוביבור על־ידי הרוצחים הנאצים ועוזריהם בימים הטראגיים של חרבן יהדות אירופה; יהדות חלם חוסלה בשלוש האקציות הנוראות, אשר תאריכיהן נחרתו בתוך המצבה, והקשה והאחרונה שבהן, כמה ימים אחרי חג השבועות תש״ב (1942), שבימים אלו אנו עורכים את יום הזכרון שלהם.

אין בכוחנו להחיות את קרובינו־קדושינו שהלכו מאתנו לנצח, אבל בידינו להציב מצבות־זכרון בארץ ישראל, ובטוחני, שכולם, כל יהודי חלם, שאפו וחלמו בכל הזמנים להגיע בעודם בחיים לארץ הזאת, ארץ־ישראל ולא זכו לזה. ועלינו, בניהם וקרוביהם, מוטלת החובה הקדושה להנציחם לעד, להנציח את העיר חלם ויהודיה הקדושים והתמימים.

הזכרונות נכתבו בדם לבם של כותביהם ומספריהם ותוכם רצוף אהבה רבה. אכן כולנו נושאים בלבנו את עיירת־ילדותנו, כי היא היתה התחנה ממנה יצאנו במסענו הראשון; שם חלמנו את חלומותינו הראשונים, לחמנו את מלחמותינו הראשונות ושם ספגנו את האהבה העזה לעמנו ולארצנו. אך עתה, אין לנו שם אלא עבר בלבד; מקהילתנו הקדושה נותרו רק עיי חרבות, עפר ואפר, אפר התבערה הנוראה שכילתה את זבול קודשינו ותפארתו ואפר קדושינו המעונים, השרופים באש.

טבעי הדבר, שמצבה כזו, שידים רבות עושות בה והיא מחוברת מתרומות של לבבות רבים ושל פיות רבים הגועים בזעקה גדולה: "זכור את אשר עשה לך עמלק", שאין היא עשויה מקשה אחת, ואולי אף לשונה איננה מלוטשת דיה פה ושם, אבל רצון כולם היה לספר ולהנציח לדורות, בשפה המובנת להם, בלשון המדוברת, למען יספרו לדור אחרון את גודל השבר והאסון ואת עוצם רשעות המרצחים הזידונים, ושהספר זה ישמש גל־עד לחלם המעטירה.

לא קלה היתה המשימה. יהדות חלם נשמדה כמעט כולה. ואף כי קהילתנו עתיקת יומין היתה, מעטות הן הרשומות על עברה הרחוק, חיפשנו ככל שהשיגה ידינו, ומן ההכרח היה להסתמך על הזכרון, שהינו מטבעו מקור אכזב וגם בשטח זה נתקלנו בקשיים, כי מעטים אלה שנשארו בחיים אשר יכלו למסור לנו בפרטות על פעולותיהם הרבגוניות של המוסדות, התנועות והמפלגות בהם פעלו.

אמנם בני־עירנו הנציחו את קהילת חלם בספר שהופיע ביוהנסבורג, דרום־אפריקה, ספר עשיר בתוכנו, אבל כולו ביידיש, וכאן גדל והולך דור חדש, דור שלא טעם את טעמה של הגולה ולא הכיר כלל את מכורתנו הראשונה, לא הכיר את אבותינו, את תרבותם, מנהגיהם, חלומותיהם, הגיגיהם, כיסופיהם לגאולה, מסירות נפשם והקרבת עצמם על מזבח אמונתם, ועלינו לעשות שגם הם ידעו ולא יתנכרו לעברנו רב הצער והיגון, אך גם מלא האור והזיו, ספוג המאבקים והשאיפות לתקן עולם במלכות שדי.

נתעוררנו, איפוא, להוציא לאור ספר־הנצחה בעברית, אשר בו לבבות מפעמים ומתרפקים על דורות האבות ועל חזיון הנופים; מספרים על החיים מלאי אינטנסיביות, עשירים ותוססים ועוד לחלוחיות פולקלוריסטית שפוכה עליהם, והאגדה והמציאות טרם נתפרדו וההרגשות החזקים והעמוקים עד למאוד.

הדורות הבאים ימצאו בספר זה עדות וראי למה שהיה בעירנו לפני החורבן הגדול ובטרם נמחה כל זכר לחיים היהודיים שם. היה בה נוער נפלא, תוסס וער, שהתעתד לעליה ולגאולה; היו בה חסידים ומשכילים, יהודים תמימים וטובים, למדנים חריפים ויהודים פשוטים, אך בעלי לב ומוסר; היו בה מפלגות שונות ובלב רובן דלקו ניצוצות, שלולא החורבן היו מתלקחים ללפידים ולמאורעות גדולים; היו בה רבנים ודיינים, אנשי־שם, מלמדים ומורים וכולם דאגו, כל אחד לפי הבנתו ושיטתו, לחינוך הדור הצעיר, להפצת תורה, אמונה והשכלה, לתורה ודרך־ארץ בכפיפה אחת, ואין עינה של אחת צרה בחברתה.

כולנו שכלנו, נתייתמנו ומבכים את יקירינו שנכרתו מארץ החיים. כולנו נשבענו לא לשכוח לעולם את אשר עולל לנו עמלק. כולנו אבלים על אבדן קהילתנו ולכן עלינו לערוב שגם בנינו ונכדינו ימשיכו לקיים את "בליל זה יבכיון".

✡

לכאורה, עירנו חלם לא היתה שונה מרוב ערים ועיירות בפולין, אבל בכל זאת היה בה משהו מיוחד, שגרם לנו לאהוב את המקום הזה.

ידענו גם ידענו את גודל האחריות שקיבלנו על עצמנו בהוצאת ספר זכרון זה. חשבנו, מי יודע, אם נוכל לבטא במילים את כל העושר הרוחני שהיה ואיננו עוד. אבל מאידך, ידענו

אחת מפעולות ההנצחה של ארגוננו — נטיעת חורשה ביער הקדושים ליד ירושלים. בתמונה, יוצאי עירנו ופליטי השואה בישראל שותלים עצים ביער לזכר קדושי חלם. במרכז — יוסף רולניק ז״ל.

גם שאנו הדור האחרון של יוצאי חלם ואם לא עכשיו אימתי? אם אנו, היחידים שנשארנו, לא נעלה על הכתב את הכל מה שידוע לנו וחרות בזכרוננו — בעוד מעט שנים לא יהיה מי שיעשה זאת והכל ירד בתהום השכחה והנשיה. לכן נטלנו עלינו את המלאכה הזאת למען ילדינו ולדורות הבאים.

אנו, היתומים, שזכינו להיות הניצולים מהחורבן האיום הזה, תעמוד לפנינו תמיד הצו עתיק־היומין שנחרת בלבנו באותיות של דם ואש: ״זכור ולא תשכח״ — לא נשכח לעולם את העמלק המודרני של המאה העשרים!

בספר זה צרורות נשמותיהם הקדושות של אבותינו ואבות־אבותינו ואצורים בו גם ארחות־החיים והרוח של חלם היהודית. כל מאמר וכל רשימה מגלמים ומקפלים מציאות עובדתית, הישגים מדהימים בכל שטחי המאמץ האנושי, בכלכלה וארגון, ביצירה רוחנית ומנהיגות ציבורית עד שבא הקץ האכזרי מכל אכזר.

הנשימה נעצרת ומסתמרות שערות הראש למקרא מגילת השואה בספרנו זה, והיא נכתבה בהתאפקות של גבורה ע״י אלה שחיו יום־יום בגופם את זוועות־אימיה. נאבקנו עם החומר לכבשו ולעצבו כיבוש היסטורי ועיצוב כרונולוגי, ובכל זאת נתקיימה בו אמרתו של איוב: ״אם זכרת — נבהלתי ואחז בשרי פלצות (כ״א, ו׳). כל גזירה ופורענות מוצאים להם אישור מזעזע נרחב בעדויות שבכתב ובעל־פה מפי שרידים ניצלים משבעים ושבעה מדורי־גיהנום.

פרק צנוע נתייחד בספרנו לאותם יחידים או חבורות שקידשו את השם בגלויי־מרי ומעללי־גבורה נועזים נגד המרצחים. כבוד וגאון יתלוו לזכרם בכל עת תמיד.

הגיעו לידינו ידיעות מבוססות על התקוממות ומרד כללי של יהודי חלם נגד הנאצים בתוך העיר, וידוע לנו גם על מקרים של גבורה והתקוממות של יחידים. בין היתר יש לציין: התנהגותו מעוררת כבוד של ד״ר אַקס, בעת צעדת המוות מחלם להרובישוב, הגרמנים הציעו לו לחזור הביתה, והוא סירב בביטול להצעתם, באמרו: ״איפה שיהודי חלם, אחי, הולכים, שם גם מקומי״, והוא נורה למוות בצעדה זו. כן יש לציין את גבורתה הנפלאה של גב׳ לאַקס,

שכנתה של בית הכנסת הגדול, בראותה איך הנאצים שולחים אש לשרוף את המקום הקדוש הזה, מיחתה בפניהם בקול נגד מעשיהם הברבריים, והם, כעונש, המיתוה במקום, ובעודנה גוססת, זרקוה לתוך הלהבות של בית הכנסת הבוער. כן התפרסם ברבים מות־קדושים של "זלמלע בעקער", שנזרק ע"י הנאצים לתוך זפת חמה, אחר כך צילבוהו, בחשדם שהוא החביא יהודים בתוך מאפייתו. אלה רק כמה סיפורים פרטיים הלומדים על הכלל.

דפי־הספר רוויים אגלי־דמע. יד־הגורל הצילתנו בעוד מועד, אך מנעה מאתנו את סתימת־הגולל ואת הקדיש האחרון על יקירי־העיר ופשוטי־בניה, על קרובים וקרובי־קרובים שכבה אהבנום וכולם חרותים על לוח לבנו.

חסד של אמת הוא והמלאכה רובה ככולה נעשתה בהתנדבות וברגשי קודש.

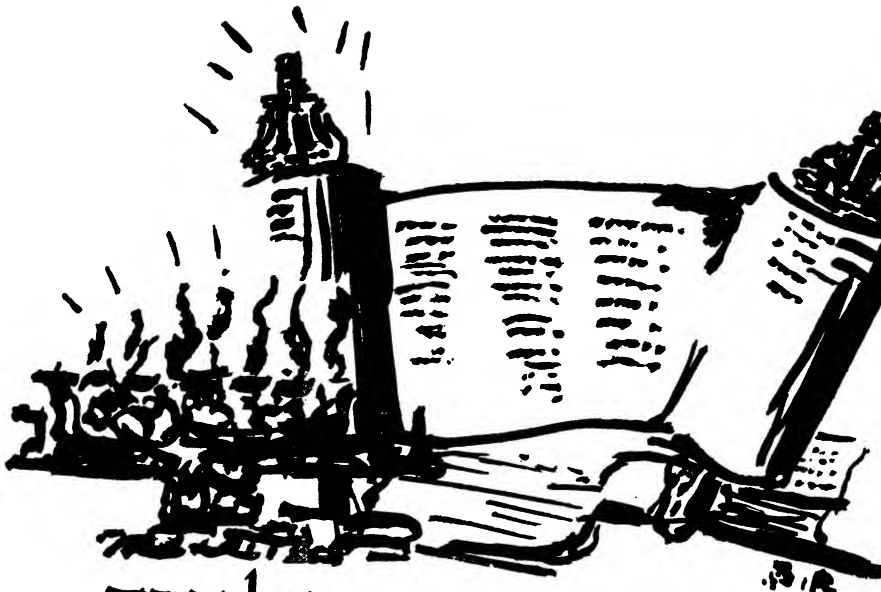
זאת היא מצבתם — מצבת קודש לזכרון עדי־עד.

רצינו להביא לזכרון נצח רשימה מלאה של כל בני עירנו שהושמדו בימי החורבן והשמד, אבל לדאבון לבנו, הצלחתנו בזה היתה מועטת. פנינו לאחינו בכל אתר ואתר, בארץ ובחו"ל, שישלחו לנו על טופס מיוחד, שמות הקרובים שנספו בכדי להנציחם בספר, אבל התשובות שקבלנו היו מעט מזעיר. לכן לצערנו הסתפקנו ברשימה חלקית בלבד, שנרשמו מזכרון בני עירנו, שארית הפליטה בארץ.

בסוף, מוצא אני חובה נעימה להודות לעורך הראשי מר שמעון קאנץ שתרם רבות לספר זה בכמות ובאיכות והשקיע הרבה מפרי עטו ומחשבתו לעיצוב עבודה מונומנטלית זו. במיוחד יש לציין בהערכה רבה את הפתיחתות המלוות בטוב טעם ובחן רב כל מדור ומדור. חן חן לך.

משה גרינברג

על הספר

דרכה של קהילת חלם

גדולתו וערכו הרב של ספר־זכרון היא בכתיבה לדורות, וגם כותבי הרשימות, המחקרים והמא־מרים בספר חלם נושאים את דבריהם לדורות הבאים. בדבריהם מתרוננים והומים הרגשות ה־טמונים בלב כולנו, ואנו למדים מהם את תולדותיה ואת ההווי המיוחד במינו שנוצר בקהילה מפוארת זו. בתוכה פעלו גאונים ומנהיגים והיתה לעיר ואם בישראל שבתפוצות, עטורה תפארת דורות, גדלות־תורה וטהרת־מידות.

דפי הספר אוצרים בתוכם את זכרי עברה ואת דמויות אישיה. שרידי הקהילה מספרים על רבניה ודייניה, על פרנסיה ועסקניה, על בתי־מדרשיה, רחובותיה ונופיה — על כל רטט חייה, שאר־רוחה ונפשה, ועל חורבנה וכליונה.

קהילת חלם היתה חלק מגוף האומה היהודית בפולין, מלאה תורה וחכמה ועתירת אידיאות ואידיאלים, והיא היתה כוורת של פעלתנות ויצירה, של חמדת־חיים ומידות טובות, של שאיפות נעלות ואהבת ציון וישראל. הכל בה: יהדות חרדית תוססת, חיים פוליטיים רועשים, תנועה חלוצית רעננה, מפלגות בכל גווני הקשת, מבנה חברתי עם כל הרב־דים הידועים והזרמים הרוחניים שעיצבו את דמותה.

בין כותבי הרשימות ישנם יהודים פשוטים, אשר בעט לא מנוסה העלו את זכרונותיהם שיש בהם אמת "העולה על כל דמיון", לפי הביטוי המקובל, והיא הופכת את הקריאה לחוויה גדולה. מבין השטין עולה לעיני רוחו של הקורא תמונות נוגעות ללב, חדוות־חיים, פועם של כשרון־עשייה וחריצות, אהבת עם־ואדם, עולם של תורה וחסידות, ציונות וחלוציות, תנועות פועלים ונוער — עם יהודי בזעיר אנפין, עם לוחם ויוצר, גאה ואמיץ.

אבני־דרך לאין ספור מציינות את דברי ימי הקהילה. תקופה תקופה וגילוייה והגורמים שעיצבו את ההיסטוריה של קהילת חלם.

לראשונה היתה חלם בעלת מיעוט יהודי קטן. אחר־כך היתה עיר מעורבת, ולבסוף — עיר שרובה יהודים. למצב הזה היתה השפעה מכרעת על חיי הרוח של יהודי קהילת חלם. מאחר שהאוכלוסיה הלא־יהודית היתה שוכנת בחלקה הגדול ברחובות שבקצה העיר, הובלט במיוחד הצביון היהודי שלה; השבת, החגים וכדומה. יהודי חלם לא זאת בלבד ש"כבשו" את העיר, אלא מילאו תפקיד היסטורי חשוב בהקמת יישובים יהודיים בתוך העיירות שבאזור. אף לאחר

שחלו במרוצת הזמן תמורות גדולות במבנה הסוציאלי וה־חברתי של האוכלוסיה היהודית בחלם וסביבתה, נשארה חלם כל הימים המטרופולין של האזור, הן מבחינה תרבו־תית והן כלכלית. כאן פיתחו היהודים מרכז מסחרי לתוצרת האזור והעיקר, כאן היה מקום תורה והשכלה. חלם האצילה מרוחה על העיירות הסמוכות.

במארטירולוגיה של עמנו כתבה חלם דף משלה. לא הגבלת זכויות בלבד, אשר יצאה מאת שליטים שונים, פגעה ביישוב היהודי שבתוכה, אלא בניה היו בתקופות שונות קרבן גירושים ורציחות בפרט בימי מהומות ומלחמות. היו תקופות שהעיר עברה בימי מלחמה מיד ליד ויהודי חלם, גוף זר לשניהם, שימשו לשני הצדדים שעיר לעזאזל. מצב זה הניע את יהודי חלם מדי פעם, לפני כיבוש העיר על־ידי אחד העמים האויבים, להפקיר את רכושם ולברוח.

בשרשרת הארוכה של הנגישות האלה הגיעה הטראגיות של המאורעות לפסגתה בחצי השני של המאה ה־17 (גזרות ת"ח ואילך, קוזאקים, פולנים) ולאחר מלחמת העולם הרא־שונה (1918—1920), בולשביקים, קלגסי כל מיני צבאות, פולנים, אוקראינים).

כל האסונות האלה זעזעו את קהילת חלם מדור לדור, ויש להשתומם כיצד הצליחו אנשי הקהילה להתגבר על הפגיעות הקשות, לקומם מדי פעם את ההריסות ולשוב ולפתח את חיי הקהילה בקרבה מבחינה רוחנית וכלכלית. קהילת חלם שמרה בימי קיום ועד ארבע הארצות על ריבו־נותה בתור קהילה ראשית, כשם שלא שיתקו האסונות את המרץ של בני קהילתה בדאגתם לתורה, לחינוך ולמצבם הכלכלי בימים האפורים של מלחמת העולם הראשונה, בימי המהומות ושנות הדמים שבאו אחריהן ובשנות השלטון חדור שנאת חמס בתקופת פולין (1921—1939).

במרוצת השנים חלו תמורות במקור פרנסתם של יהודי חלם, ורבה חשיבותם של רשימות מר אברהם בריק, מהן אנו למדים לא רק על המצב הכלכלי של קהילת חלם, אלא גם על גידולה והתפתחותה הרוחנית, חרף כל התלאות הקשות אשר פקדו אותה, והן מעידות גם על חיוניות חזקה, שהיתה תכונת־יסוד לבני הקהילה ושעמדה להם בעת צרה.

את דמותה הרוחנית של הקהילה בחלם עיצבו ערכי המסורת היהודית אשר הקנו לציבור היהודי כאן, רובו ככולו, צורת חיים מובהקת והשרו בתוכו אווירה משל היהדות ההיסטורית.

כס הרבנות של חלם היה בין החשובים בפולין. בקרב הרבנים ותלמידי־חכמים, אשר היו מנהיגיה הרוחניים ונח־שבו בין גדולי הדור, אנו מוצאים נציגים של כל ענפי התורה, בעלי דרוש ומוסר, פוסקים, אשר כתבו חידושים בענייני הלכה ו"תשובות" ל"שאלות" מאת רבנים מכל ערי פולין וליטא; מחברי ספרים המבוססים על דברי ה"ראשונים" שבתולדות ההלכה, הערות לתלמוד, למדרש ולמקורות אח־רים, דברי הסבר, כתובים מתוך ניתוח הגיוני; ראשי־ישיבות,

גדולי התורה והחסידות, אשר לא הסתפקו בדברי הטפה ושמירה על הדמות הרוחנית של קהילתם, אלא שאפו לשפר ולהרים את המוני הנאמנים לדרגה מפותחת יותר, הקימו מוסדות ציבור, מפעלים לסיוע נצרכים וכו'.

דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו. הוא הדין בתולדות קהילת חלם. אנשי מידות שעיצבו את דמותה הרוחנית, שמרו ופיתחו בתוכה ערכי תרבות ותכופות אף חוללו תמו־רות בחייה הרוחניים.

סידרת מאמרים היסטוריים מעבירה בסך לפני הקורא שורה ארוכה של אישי־רוח מופלאים, צדיקים וגאונים, שחיו ופעלו בחלם כרועים רוחניים. מסכת חייהם היא עמוקה ומקיפה, והרבה, הרבה יש ללמוד מכל פרט שבהליכות חייהם, לרבות שיחת־חולין שלהם וכיוצא בה.

סידרה זו מגשרת על פני עולמות. לפנינו קשת רבת־גוונים של גדולי ישראל, ענקי־רוח, אדירי החסידות, שתפסו מקום מכובד בשכבת הקברניטות העליונה של פזורי ישראל ונטלו חלק פעיל בענייני הכלל. חובשי בית המדרש למדו אצלם, קנו מהם חכמה ודעת, והם ראו בתפקיד הנעלה של הרבצת תורה לרבים את משימת חייהם.

ברשימות ההיסטוריות ציינו המחברים את הקווים המב־ליטים את טיבן של התקופות האלו, ועל כרחם הסיחו את הדעת מאותם הקווים שהם בחינת טפל לפי ראות עיניהם. כמו כן נמנעו מלנתח את הסיבות ואת הגורמים שהביאו לכלל התרקמות הפרצוף המיוחד של כל תקופה ותקופה. בעיות אלו טעונות חקירה בפני עצמה.

בין אנשי־הסגולה, אשר ישבו בחלם ושנודעה להם השפעה מוסרית על בני קהילתם וגם מחוצה לה, תופס מקום חשוב רבי אליהו בעל־שם. הרבה אגדות היו מהלכות עליו כעל צדיק וקדוש. בדורנו הנחות, עת נגוזה כמעט דמותו של היהודי־דבי־עילאה, המנותק מתחום כוח המשיכה של האדמה החומרית, אין ספק שמצווה להנציח אישים אלה, שפיארו את נוף החיים היהודיים בקהילת חלם.

לפיכך יסופר כאן עליהם, אדירי־תורה ורועי־החסידות וגם על טיפוסי היהודים הפשוטים והנלבבים, המצטנעים בקרן־זוית וחיים לנפשם, אם כי לא הצטיינו בגדלות־מוחין, אך מפינתם בוקעת נהרה ועצם הווייתם — אצילות, קדושה וטהרה. ייראה פעלם גם אלינו ולדור־הנעורים.

במאה העשרים הוסיפה קהילת חלם לשמור על מורשתה ודמותה המסורתית. בין עשרות בתי־התפילה שבה היו הרבה חסידים־שטיבלך ו"חברות" ללימוד, של ש"ס ומשנה מזה, ושל מדרש ו"חיי־אדם" מזה, ויהודים מכל השכבות והגילים היו יושבים בהם, בשיעור בציבור וגם ביחידות על התורה, זו נחלת הרבים.

נוצרה מעין מזיגה בין התורה והעם. מתוך חיי ה־כלל בעיר ספוגים היו יהדות, נעשו יחסים שבין כל חוגי הציבור, בין הלמדן ועם הארץ, בין בחור־ישיבה והפועל, יחסי משפחה אורגניים. לבביות של יהודים פשוטים, פשטות

של מגידים, ארציות בריאה של בעלי־מלאכה — כל אלה חדרו לתוך בית־המדרש. יהודים עמלים, סוחרים, בעלי־מלאכה — הכל שותפים לתורה. היהודים חיו על פי דרכם הם, נוהג אחד בידם באהלם ובצאתם.

סגנון החיים לא היה מוגדר למעשים שבדת בלבד אלא כל הנעשה בששת ימי המעשה — צורה יש לו, קבוע לפי נוסח מסויים וכל יהודי ראה עצמו בחינת שותף לתורה וכולם יחד היו ציבור בעל רצון אחד וגורל משותף, אבל זו לא היתה חברה סתם בעלת צורה אחידה, מין שבט עשוי מעשה מקשה, אלא ציבור משופע בצורות, בגוונים ובניגודים. היו חסידים מזרמים שונים והיו גם מתנגדים, אולם המיוחד שבקהילת חלם הוא שלמרות חילוקי הדעות, אשר שררו בין הזרמים השונים, הם לא הגיעו עד לידי פירוד הלבבות. אמנם היתה לפעמים מתיחות בין המחנות, אבל בדרך כלל חיו המתנגדים והחסידים איש איש לפי "תורת חיים" שלו, התפללו ולמדו אותן המסכתות, ישבו ועמדו סביב לשולחנות, בין מנחה למעריב, לשמוע דברי תורה מפי הדרשנים, שדרשו לפניהם, זה "עין יעקב" וזה חכמה ומוסר, וכל אחד מתבל את דיבורו במשל ובמליצה, בפסוקי נביאים, בשיחות חכמים וחידודיהם. הם הביאו את התורה, גמרא ומדרש, אל המוני העם. כמעט בכל בית ובית נמצא ארון ספרים, ואין זה סתם אוסף של כרכים אלא אוצר של גבורה רוחנית, אוצר חי של תקווה ובטחון. כמעט כל יהודי בחלם למד תורה, אחד בחברה ש"ס, אחד בחברה עין־יעקב, אחד בחברה חיי־אדם. בוקר וערב ברח היהודי מהמולת החיים, משאון היריד, אל בית המדרש, ושם גם העניים יושבים כנגידים ברות.

עניות, צרות ויסורים לא חסרו בחלם, אבל מעולם לא היו בה שיכורים יהודים. עם ערב לא הלכו ליתן בכוס עינם כי אם בספר, נכנסו אל הרבי הטומשובאי או הקוזמיראי, או אל המגיד. יגיעים אחרי יום עמל קשה ישבו אל גמרות פתוחות וניגנו סונאטות רוחניות, התעמקו בתוספות חמורות או במקומות סתומים במהרש"א, לפנים רבה של חלם.

לאור המתואר בפרקי ההווי, האישים והדמויות שבספר אנו למדים על עשרם הפנימי של יהודי חלם. מעשים וצורות עברו בירושה מדור לדור, אבל הצביון המיוחד של חייהם — לא במעשים ובמנהגים היה טמון. להם היתה היהדות משהו שלמעלה מסכום מעשים ומנהגים. היהדות היא בחינת ארץ שמעשים וידיעות הם דרכים וסימני דרכים בה, בחינת ספירה שנושמים בה, אויר שמקיים את המעשים והמנהגים, את הידיעות ואת האמונה. אין היא סכום כולל של נכסי אנוש ופועל ידיו, אלא למעלה מזה.

נקל לבטל במחי־יד מנטליות כזאת ולקרוא לה בשם בטלנות. אך כלום יש דבר יותר יפה, יותר נעלה מבטלנות זו? הרי על בטלנות זו גדלו ענקי־רוח. מי ישיג את עמקותם? סערת הנשמה העצורה נהפכה למין כוח דוחף למות. החרדה הפנימית מצאה לה ביטוי בהתלהבות אינטלקטואלית, המח־שבה לבשה גבורה, המוח התיך את המתכת של רעיונות תלמודיים וחישל אותם.

יש וחיו חייהם מתוך דלות ושפלות. אולם בפנימיותם נשאו צערו של עולם ואת חזון־הגאולה לכל האנשים, לכל הבריות. בוודאי היו כאלה שכאב הדורות וצער ימיהם לא מש מקרב לבם, אולם הצער לא השבית מעולם את רגש היום־טוב שבהם, והצרות לא הפחידו אותם עד לכדי יאוש. ידוע ידעו שהעולם מלא נסיונות וסכנות, מלא רשעות יצרו בני אדם, אולם מלא גם רחמיו של אברהם אבינו.

אכן, עם נפרד, לבדד ישכון, ואם כי חיי יום־יום, דאגות פרנסה ועינייני חולין משכו אותם לאותה ארץ שעליה דרכו רגליהם ושבתוכה מצאו את מחייתם הדלה, וקשיי ה־קיום פיתחו בהם ריאליזם מפוכח מאוד, הרי מולדתם האמיתית לא היתה ארצית כלל, כי אם שמימית, חזון וחלום, ביאת המשיח בשביל האדוקים, מדינת היהודים בחיי הציונים, המהפכה העולמית אצל הקומוניסטים וחבריהם; והחוקה האמיתית שעל פיה חיו, היה השולחן הערוך ותרי"ג מצוות או, להבדיל, הלכות מרכס ומצוות הציונות ובניין הארץ, דברים רחוקים מענייני יום־יום ותועלת חומרית מידית כל שהוא.

בעמודים הבאים ימצאו הקוראים תמונת קהילה עשירה ומגוונת, גלריה של ציונים, סוציאליסטים, אנשים צעירים ורעיונות חדשים להם. אין הם רוצים עוד לקבל יסורים באהבה. רוצים הם לבנות את חייהם לפי הגיון שלהם. מסרבים לסמוך על ניסים. נפשם לחירות, לטבעיות שב־חיים. רוצים הם להתחיל מחדש. וכך קמו הציונות וה־חלוציות, הציפיה לאיזה רגע של התחדשות ותחיה מוחלטת, כי שלושה אורות קסמו לצעירי חלם, והם אורות של גאולה: א"י, ארץ המולדת השניה שבמזרח והשמש העולה, או ארץ הגירה מעבר לים, עד שאין פינה בעולם שלא נמצאו בה יוצאי חלם, אבל התכונה המאפיינת ביותר של הנוער בחלם היא התנופה האידיאליסטית, דמיון עז, כוח חזון, מעיינות רגש רומנטי. כמה מסירות נפש ואהבת ישראל היו טבועים בחברי החלוץ ופועלי־ציון. הפרישות הקנאית של החרדים, יראי־שמים, עברה לבניהם החופשיים ולנכדיהם. התלהבות וגעגועים של חסידים, עקשנות סגפנית של מקובלים, הגיון ברזל של לומדים, מצאו גלגולם בנושאי תנועות הנוער הציוני והמהפכני. הם הכניסו מידת חסידות באמונתם באידיאלים החדשים. מי שראה בשפה העברית מקדש מעט, ומי שראה בשפת האם את תוכן היהדות, ולב כולם היה מלא אמונה באדם. רבים מהם נחלצו לשרת את תנועת הפועלים היהודית ואחרים נהרו למהפכה עולמית, אבל אפילו אלה שקנאתם המהפכנית הביאה אותם לידי אנטיתיזה, לא פרשו מן העם, אלא נשארו בתוך העם. התשוקה העצומה לגאולה הוסיפה וקיננה בהם. רבים הלכו לחרוש ולייבש ביצות בארץ־ישראל והיו שותפים בבניין הארץ.

בלחם צר, אבל בהשראה עילאית קיימו פעילי התנועה הציונית את בית הספר "תרבות" ותלמידיו ראו במוריהם

חזות הכל. המורים הקנו למאות תלמידיהם השכלה כללית וחינכו אותם לתחייה לאומית ולציונות, נתנו לידיהם המפ־תחות לאוצרות — — — כל זה היה אתמול, הוא נגוז, חלף ועבר כחלום אתמול.

*

כאן מתקרבת ההיסטוריה של קהילת חלם לסיומה.

פרצה מלחמת העולם השניה. אש תופת ממרומים הרעידה והציפה בפתע את חלם, וכשנכבשה העיר ע"י הנא־צים החלה דרך היסורים והכליון ונסתם הגולל על קהילת חלם.

בספר שלפנינו עוברים סיפורי הזוועות והרציחות, ההת־פראות הגמורה של ממלכת השטן הנאצי וכל התמונות של האכזריות הנוראה במצעד המוות. אנו רואים את הקלגסים, באלות וקתות־רובים, המלווים את ההולכים בשאגות וב־יריות. הם הולכים, רצים וכושלים, כי הטמאים צמאי־הדם מאיצים בהם במכות, במהלומות. כנפי המוות ניפנפו באוויר והטילו צלן הקודר על כל העדה, ודווקא בשעות איומות אלו עמדו בנסיון של הרגע האחרון והסתכנו כדי לעזור איש לרעהו.

בסיפורו של יצחק פייגנבוים ימצא הקורא את אווירת ההתמרדות באסיפה בביתו של הרב. נציגי האינטליגנציה היהודית בחלם, הרופא והעורך־דין קוראים להתנגדות, להלחם נגד הנאצים בנשק ומדבריהם ניתזו גיצי־אש של עקשנות ורוח־לחימה יהודית.

בתוך חשכת האימים והאבדון נדלקה בחלם תנועת־המרי הראשונה, עליה דיווחה העתונות הנאצית ב־12 בינואר 1940 בתרועת נצחון, איך דיכאו את מרד היהודים בעיר חלם. הרי בשורת־קיומו של המרד נישאה על כנפי־רוח ואגדת גבורתם של הלוחמים היוותה אחיזת־נוחם לכל ה־נרדפים והנדכאים.

העמידה המוסרית חישלה גם את כוח הסבל הגופני. מעוף הנשמה הבלתי־נכנעת משכה אחריה את הגוף הכושל והמט ליפול, ולא פעם הצליחה למשותו ממצולות האבדון והחדלון. שביב אחד שניצת ממאור הנפש שקול היה כנגד כל צרכי הגוף והוא אשר הכריע את המשחית שזמם מקודם להמית את הנשמה היהודית ולהטיל בה זוהמה, להרעיל אותה, למלא את מחשבותיהם של היהודים אך ורק ברדיפה אחרי פירור לחם מעובש, אחרי קליפות של תפוחי־אדמה, ואם יהודי חלם התגברו על כל הדראון הזה שבעמק־הבכא והצליכו איכשהו להשליט את הנשמה הלוהטת על הגוף המורעב והמעונה, על כל מוראות הגיטו ויסוריו — הרי זו גבורה עילאית, שעלתה מתוך תהומות־הדווי שבאפלת הגיטו.

צעירי חלם נמצאו בכל הצבאות הלוחמות והמחתרתיות נגד הנאצים, השתתפו במעשי־נקם ובפעולות סבוטג'ה נגד האוייב האכזרי, וגם התמסרו להצלתם של יהודי הגיטאות בכל מיני דרכים נועזות, זו היתה מסירות נפש יהודית במובן הנעלה ביותר.

דרכה של הקהילה היא מצבתה.

עוד רבות יסופר על גילויי הגבורה היהודית בימי השואה ויהא ספר זה תעודת־חיים לגבורתם ותפארתם של קדושי חלם ויהא זכרם שמור לעד בלבות בניהם־שרידיהם וה־דורות הבאים אחריהם לבנין וליצירה, באמונה שעוד יבוא היום ונעלה את זכר גבורינו וקדושינו בעולם השוחר אמת ושלום, בעולם שאין סכנת כליון מרחפת על ראשי עמים עמלים ויוצרים.

*

ולבסוף רואה העורך חובה נעימה להודות לכל חברי ועד הספר שעמדו לימינו באיסוף החומר ובהבאת הספר לבית הדפוס, כל אחד בתחום יכולתו.

להערכה מיוחדת ראוי מר משה גרינברג, שתרם רבות להצלחת המפעל, הפעיל ועורר, השקיע מרץ, עמל ויגע באיסוף החומר ועיבודו וגם תרם הרבה מפרי עטו. בפעולה היום־יומית של הכנת הספר והוצאתו עמד בכל הנסיונות הקשים והוסיף לשאת את עול תפקידו באהבה ובמרץ־עקשני.

בהערכה והוקרה אציין את עבודתה המסורה של גב' פרל לדר, מזכירת האירגון, שליכדה סביב הספר את אנשי הכש־רון, העמיסה על עצמה תפקידים אחראיים והצליחה בשפע מרצה ובכושר פעולתה להכניס את חברי הועד לענין הספר, להעשיר את תוכנו וצורתו.

תודה והוקרה למר פ. לדר, על דייקנותו בעבודת ההגהה, שעשה במיטב הזהירות והידע. הערותיו תרמו רבות גם לעיצוב הספר. תרומה חשובה היא גם עבודת הכתיבה שלו המצטיינת בצימצומה, בחינת מועט המחזיק את המרובה.

וכן אני מודה לחברי הועד שטיפלו במסירות בכל העבודה למען הספר, ואני מביע את הערכתי לכל אחד ואחד מהם: לסופר פייבל זיגלבוים שהקדיש זמנו וכשרונו בעבודת הספר, סיפק חומר חשוב, מסמכים וצילומים. לרשימותיו יש ערך ציבורי כביר והן כתובות בעט סופר מלוטש; למשורר שלמה וורזגר, שרשם מפיהם של אלה אשר בגופם ובנפשם עברו את ים היסורים והפורענות בגיטו ובמחנות; מעשי־גבורה, גבורת נפש יהודית בתוך תהום האבדון; למר אברהם בקר שעשה הרבה בשביל הופעת הספר מתוך הזדהות עמוקה עם המשימה הנעלה. רגשי חובה ואחריות הוכיח מר זליג שורצמן, שלא חסך עמל ומאמץ בטיפולו כגזבר ורושם שמות הקדושים.

כל חברי ועד הספר פעלו באופן חברי ועזרו בכל מה שדרוש היה להנצחת קדושי חלם, והודות לעידודם ולשיתוף הפעולה שלהם זכינו לסיים את הספר.

כן אביע בזה תודה לכל אלה שתרמו לספר מפרי־עטם, כתבו ומסרו את התיאורים והזכרונות על חיי אבותיהם וה־מוסדות אשר בין כתליהם עסקו בצרכי ציבור באמונה וחלמו את חלום הגאולה והפדות; זכרונות שנכתבו בדם ואש על־ידי חולמים ולוחמים שרשמו דף מזהיר בתולדות עמנו.

שמעון קאנץ

העיר וקורותיה

רחוב לובלסקי, רחובה הראשי של העיר, הארוך ביותר והאהוב על כל העיר וסביבתה.

די געשיכטע
פון דער שטאָט

חלם לדורותיה

— — — כיצד אומדין את ערכה ההיסטורי של קהילה? איזוהי המידה שקהילתנו בעיר חלם נמדדת בה?

בנוהג שבעולם המודרני, משבאים להעריך תקופה בהיסטוריה הרי מעריכים אותה לפי ההתקדמות התרבותית, לפי טיב ספרים ומניין האוניברסיטאות, לפי הישגים שבאומנות וחידושים שבמדע אשר אותה תקופה נצטיינה בהם.

אחרת היא הערכתנו. אנו היהודים, האומה הראשונה שהחלה לא רק לרשום את סדר הדורות, אלא גם להעריכם ולהוציא עליהם משפט; משאנו באים לרשום את דברי הימים של קהילת חלם ולהעריך ערכן של תקופות שונות בתולדותיה, הרי אנו מודדים אותן בקנה־מידה אחר. הערכתנו נעשית לפי מידת ההזדככות שבחיי הקהילה, לפי מידת הסובסטנציה הרוחנית הטבועה בחיי יום־יום שלה, כלומר לפי שיעור המיטאפיסיקה הספוגה בחיים החומריים.

בבואנו ללמוד תולדותיה של קהילת חלם אנו בודקים עד היכן היא, ולא רק יחידים שבה, היתה חיה לפי נוסח של תורה נצחית. כמה פנימיות, יופי וקדושה ספוגים היו בחיי יום־יום של הישוב היהודי.

הערכתנו תיעשה מתוך פרספקטיבה היסטורית, ועניינים שתפסו מקום חשוב בקהילה נסקור לפי חשיבותם בתמונה הכללית של כל תקופה ותקופה. מגמתנו היא לציין את הקווים המבליטים, לדעתנו, את טיבה של התקופה, ועל כרחנו נסיח את דעתנו מאותם הקווים שהם בחינת טפל, לפי ראות עינינו. כמו כן נימנע מלנתח כאן את הסיבות ואת הגורמים שהביאו לכלל התרקמות הפרצוף המיוחד של התקופה ההיא. בעיה זו טעונה חקירה בפני עצמה. אף לא נעמוד לתאר את הערכים השונים שהולידה אותה תקופה, כגון מקומה של חלם בועד ארבע הארצות, התפשטות החסידות ותנועת ההשכלה, חיבת ציון, הציונות, הסוציאליזם היהודי, וכל המאמצים שנעשו בין הנוער לשם מודרניזציה של החיים היהודיים בחלם וכדי להתאימם לתמורה שבמסיבות הזמן. לא הביטוי אלא עצם הקיום עיקר, תחושת המציאות האינסופית, תחושת החיים וסגנון חייה של הקהילה.

לכל אלה חשיבות גדולה. כל זה מסופר בדפים אלה, כדי לדעת ולזכור את דרך־החיים של אבות־אבותינו, את הלך־מחשבותיהם ואת מעשיהם, לחשוף ולגלות את המאור שבחייהם וביצירותיהם, באישיותם ובמשנתם.

ה מ ע ר כ ת

ד״ר פיליפ פרידמן, ניו־יורק

לדברי הימים של היהודים בחלם

קורותיו של הישוב היהודי מהתחלתו

40 מייל, מזרחית־דרומית מלובלין, נמצאת העיר חלם. שמה ברוסית היה חולם. תאריך היווסדה של חלם אינו ידוע. מכל מקום היה קיים פה יישוב יהודי בימי הרוזן הרותני, רומן מסטיסלאביץ׳, שנפטר ב־1205, ובימי שלטונו בארץ היה מישכנו לעתים קרובות בחלם. כעבור שתי עשרות שנים, בשנת 1235, בקירוב, קבע בנו, הרוזן דנילו רומנוביץ׳, את העיר למקום מושבו הקבוע והקים בה מצודה. כאשר פלשו הטטרים לרוסיה בשנת 1240, הם שמו מצור על העיר חלם ועל המצודה. תודות לביצורים החזקים מאוד, שהוכיחו את יציבותם, ובשל תכונות המגן הטבעיות של המקום — החליט דנילו לקבוע את חלם לבירתו. במצור הטטרים בשנת 1261 נפלה העיר והמצודה נחרבה בחלקה.

בשנת 1377 נכללה חלם וכל הנסיכות במדינה הפולנית. זה היה אירוע חשוב בהתפתחות העיר. בימים ההם היתה פולין גורם מנחה בחיים הכלכליים והמדיניים במזרח אירופה. המעבר של העיר מהמשטר המפגר של רוסיה הקטנה לרשות פולין הגדולה והמתקדמת איפשר לעיר התפתחות כלכלית חדשה.

הקשרים המסחריים הבינלאומיים, מהים השחור לים הבלטי ולאירופה התיכונית, עברו דרך העיר. כנראה הביא הסחר הבין־לאומי הזה לחלם את יהודיה הראשונים. בכל אופן התקיימה בימים ההם בסביבת חלם פעולה קולוניזטורית אינטנסיבית. קולוניסטים מתיישבים רותניים הגיעו ממזרח ופולנים ממערב.

חסרות ידיעות ישירות על בואם של היהודים הראשונים לחלם. לכן נעיין במסמכים הנמצאים בידינו על יישובי היהודים שבשכנותה.

על לובומל (ליביבנה על הבוג) הלא־רחוקה, יש לנו תעודות על דבר יישוב יהודי בשנים 1370—1382 (ייתכן מאוד, כי היישוב בלובומל היה קיים שנים רבות לפני התאריך הנ״ל ורק במקרה נרשמו לראשונה בתעודות הרשמיות יהודים אחדים בלובומל).

בעיר אחרת, המרוחקת קצת יותר לצד מזרח — בלודמיר (וולדימיר־וולינסק) נזכרים יהודים כבר בשנים 1171—1180 (ידיעה זו אינה בטוחה. יש היסטוריונים הגורסים, כי בתעודה הנ״ל מדובר לא על וולדימיר־וולינסק, אלא על וואלדמר — שבמקלנבורג בצפון־גרמניה). זאת אומרת שלא רחוק מחלם היו קיימים במאות ה־13 וה־14 כמה יישובים יהודים. עד היום לא נתגלו שום תעודות ישירות על חלם עצמה. ולכן, בגלל העדר מקורות ארכיוניים, עלינו לפנות לתורה שבעל פה.

ליהודי חלם היתה מסורה (זקניה סיפרו זאת בשנת 1900, בקירוב), שהמצבה העתיקה ביותר בבית העלמין הישן הוקמה לפני שבע מאות שנים. משמע, שלפי המסורת היהודית המקומית היה כבר ליישוב היהודי בחלם בשנת 1300 בית עלמין משלו, ז״א, התקיימה קהילה יהודית מאורגנת. יש גם השערה אחרת — גם זאת בלתי בדוקה ומפוקפקת — המסתמכת על הוצאה עתיקה של ה״אור זרוע״ (חוברת משנת 1200 בקירוב), שיש בה כאילו הערה זו: היו יהודים בק״ק חלם ובק״ק וולאדימיר. לא הצלחנו לראות את ההוצאה העתיקה והנדירה הזאת של ה״אור זרוע״ ואנו מוסרים ידיעה בלתי־סבירה זו רק בשם אומרה [1].

ברור איפוא שבמאה ה־15 היתה קיימת קהילה יהודית בחלם. בשנת 1900 בערך אפשר היה לקרוא ולפענח מספר רב למדי של כתובות עתיקות מעל גבי המצבות בבית העלמין של חלם, כפי שמספר החוקר רב הפעלים וההיסטוריון הראשון של יהודי חלם בחיבורו הנ״ל [2]. לפיו קיימות המצבות העתיקות שהיה אפשר למצוא אותן עוד בשנת 1900, מהשנים הבאות:

משנת 1442 — אחת	משנת 1484 — שתיים
״ 1442 — אחת	״ 1496 — אחת

מתברר שהיישוב היהודי בחלם היה כבר בימים ההם מושרש ומבוסס ולא היו חסרים בעיר סוחרים יהודים עשירים.

בשנת 1492 מזכירים מסמכים פולניים את היהודי החלמאי יעקב כמוכסן של המלך הפולני. מוכסנות בימים ההם היתה עסק, שהשקיעו בו הון רב ורווחיו היו מרובים.

החל מהמאה ה־16 מתגלות והולכות ידיעות ועובדות על החיים הכלכליים של יהודי חלם ועל חיי קהילתם.

לפי רשימות המכס הפולני מהימים ההם (בערך בשנת 1518) אפשר להיווכח שאת המקום הראשון במסחר בתקופה ההיא — בדרום־מזרח המדינה — תפסו היהודים מלמברג, מחלם, מפשאמישל ומבלז. ובעיקר היתה להם חשיבות ראשונה במעלה בסחר הכללי של רוסיה הלבנה.

לפי ידיעה אחרת משנת 1530, נראה, שרוב הסחורות, שעברו בתחנות המכס לירידים המפורסמים של פולין, השתייכו לסוחרי בלז, חלם ולמברג. הסוחרים הגדולים מבלז ומחלם סחרו בעיקר בעורות, בקמח, בשומן־בקר, בשוורים, באריגים, במוצרים קולוניאליים (ע״פ רוב הובאו מהערים שבחופי הים השחור) [3].

על אותו זמן אנו שומעים על מינוי מלכותי של יהודי חלמאי. משמע, כי בחלם ישבו בתקופה ההיא יהודים עשירים מאוד. ר׳ יהודה אהרון מחלם נתמנה ע״י המלך הפולני לגובה המסים של מחוז חלם כולו. וכמעט תיכף אחר כך, בשנת 1522, הוא מונה לתפקיד הרב הכולל של הקהילות היהודיות שבמחוזות לובלין, חלם ובלז. זה היה תפקיד נעלה ומכובד מאוד, וכידוע, אחד המינויים, שהוליכו להתפתחות האוטונומיה היהודית הגדולה בפולין (וועד ארבע הארצות) [4]. עובדה זו מעידה על ערכם הרם של יהודי חלם בחיי היהודים בזמן ההוא. למרבה הצער חסרות ידיעות יותר מפורטות על ר׳ יהודה אהרון. בתעודה הראשונה (משנת 1520) הוא נזכר בתואר הכבוד: ״דוקטור המשפט היהודי״ (של דת משה) Doctor legis mosaicae. ייתכן, ששימש בעת ההיא כרבה של חלם.

ישנן ידיעות, כי בתקופה ההיא עסקו יהודי חלם גם בחקלאות. תעודות מהמאה ה־16 מוכיחות, כי יהודי חלם שילמו לכומר המקומי מעשר משדותיהם [5]. זה היה, כנראה, המעשר, שהנוצרים, בעלי האחוזות היו חייבים לשלם לכנסיה. כאשר קנה יהודי חלקת אדמה מנוצרי, טענה הכמורה, כי עיסקה זאת גורמת הפסדים לכנסיה, ולכן היתה גובה את המעשר גם מהיהודי בעל השדה.

קהילת חלם השתייכה בימים ההם לקהילות הגדולות של פולין. הספירה הראשונה והרשמית של האוכלוסיה היהודית בפולין משנת 1550 מוסרת על 771 נפשות, השוכנות ב־40 בתים. ההשוואה לקהילות הגדולות בפולין מאותה הספירה מראה לנו את היחס הנכון ביניהן: בקראקוב (עיר הבירה) חיו 1800 נפשות; בפוזין היו 83 בתי יהודים; בלובלין — 39; בלמברג — 71; בלובומל — 39; בלודמיר — 30; בבלז — 22. בממוצע אפשר להניח, שבכל בית יהודי גרו 9—10 נפשות.

בערים הגדולות, שהיו בהן בתים דו־קומתיים ושלוש־קומתיים (בפוזין, למשל) הגיע המספר הממוצע של הנפשות לבית אפילו לכפליים [6].

בעת ההיא היתה כבר הקהילה היהודית בחלם בעלת־חוב של המלך הפולני. היא היתה חייבת לו 171 פלורינס. כנראה, היה זה מס־מדינה, שטרם שולם. קיים מסמך מהימים ההם מאוד אופייני, כי יש בו הוכחה נוספת לתפקיד הרם, שמילאה הקהילה היהודית בחיי היהודים. ב־1557 הוציא המלך זיגמונד אויגוסט צו, לפיו נמנע מיהודי כלשהו מקרקוב, מפוזין, מלובלין, מלמברג ומחלם להתערב בעניינן של קהילות יהודיות אחרות. עליהם להתעסק אך ורק בענייני הקהילות שלהם [7]. מסתבר, שאנשים מהקהילות הנ״ל, ואולי באי הכוח הרשמיים של הקהילות (״חמש הגדולות״) רצו להשתלט על ענייני יתר הקהילות הקטנות, והמלך בפקודתו רצה להגן עליהן מפני אוזורפציה זאת.

מצויים מסמכים ארכיוניים מהמחצית השנייה של המאה ה־16, שמהם אנו מקבלים מושג על עסקות כספיות שונות של יהודי חלם. אולם אלה ידיעות מוגבלות.

בתעודות שנשתמרו נזכרים בעיקר עסקות פיננסיות בין מלווים יהודים לבין הכמרים של חלם. שורה שלמה של טרנזקציות מסוג זה התקיימו בשנים 1577—1594 עם הבישוף הרוסי־אורתודוקסי של חלם (ברוסית — וולאדיקה). ״וולאדיקה״ זה לווה מהיהודים סכומים שונים. פעם 40 זלוטים (זלוט פולני ערכו 30 גרושים), בפעם אחרת — 100 זלוטים, 118 זלוטים וגם 170 זלוטים. אלה הן הלוואות לפרקי זמן קצרים, על־פי רוב למחצית השנה או לשנה. הסכומים הנזכרים היו בימים ההם חשובים. כערבון להלוואה בסך 170 זלוטים (משנת 1580) היה על הכומר להפקיד את כל רכושו, ורכושו זה לא היה דבר של מה בכך — היו לו כמה אחוזות, כפרים וללא ספק גם בתים. בכלל ניהל ה״וולאדיקה״ את עסקיו עם היהודים ברצון. בשנת 1581 חידש את החכירה של שתי אחוזות לשני יהודים מהרובישוב וקיבל עבור זה 500 זלוטים דמי חכירה. ב־1582 התחדש החוזה לארבע שנים נוספות. הבישוף לא היה רק לווה, אלא גם מלווה. בשנת 1594 הלווה ליהודי (כמובן בריבית) סכום של 78 זלוטים [8].

הקשרים הכלכליים ההדוקים מעידים בעליל, שהיחסים ההדדיים בין היהודים לבין הלא־יהודים לא היו מהגרועים. על היחסים האלה זורעים אור מעניין מאוד מקורות ארכיוניים אחרים, שהשתמרו מהימים ההם.

על מקרה מסתורי במיוחד מדווחת תביעה משפטית משנת 1550. הנוצריה מארוסיה תובעת את ה״דוקטור היהודי״ (ז. א. את הרב) ר׳ יודא לבית המשפט וטוענת, כי עבדה בביתו כשפחה, ואז אנס אותה, ונולד לה ממנו ילד; הנתבע הבטיח לה לשאת בהוצאות הקשורות בגידול הילד, אולם לא קיים את הבטחתו. הכמרים של חלם התעניינו מאוד במעשה פיקנטי זה. ה״וולאדיקה״ (הבישוף) החלמאי, ווסילי באקה, כתב לממונה עליו מטעם הכנסיה, ש״סטארשי יאברייסקי רבין״ (הרב) הוליד ילד למארוסיה, והילד נטבל על־ידי הכומר סילבסטר [9].

בזה הסתיימה כל ההתכתבות בעניין מתמיה זה. אין שום מקורות יהודיים בנושא זה, ואי אפשר לחקור ולבדוק את אמיתות העניין, האם היתה זאת עלילה פשוטה כמשמעה, או נסיון סחיטה. במקורות יהודיים אין זכר לרב יודא, וכמעט

לא ייתכן, כי למקרה זה יש שייכות כלשהי לר' יהודה אהרון הנ"ל, הרב הכולל, שבשנת 1522 היה כבר, כנראה, אדם בגיל מתקדם. בכלל נשמעת האשמה כבלתי אמינה. במעשי זנות, הדין היהודי מחמיר מאוד, ובפרט כשמדובר בנציג של כלל ישראל, ומכל שכן ברב!

ידועים היטב העונשים הכבדים, התשובה, התעניתים, "עריר־כת־גלות", הסיגופים וכו', שהיו מטילים על חוטאים ממין זה. ייתכן, שיש לנו כאן עניין במשפט, שבויים ע"י הכמרים למטרה פוליטית. בימים ההם ניהלה הכנסיה תעמולה חריפה לאסור על היהודים להשתמש במשרתים נוצריים, ובמיוחד בשפחות נוצריות. עוד בראשית המאה ה־13 דרשו הסינודים הכנסיתיים מהממשלה הפולנית ומה"סיים" (פרלמנט) הפולני להוציא צו, שיאסור על היהודים להיעזר בנוצרים בבתיהם ובמפעליהם, נראה, שבשנת 1550 הגיעה התעמולה לשיאה, כי בשנת 1565 עלה בידי הקלריקלים להשיג את מבוקשם. בשנה זו החליט הסיים לאסור על היהודים להשתמש בשירות נוצרי בבתיהם. השערוריה עם הרב של חלם (שלא ידוע, כאמור, אם כך היה המעשה או בויים) היתה צריכה אולי להגביר את התעמולה של אנשי הדת נגד היהודים.

מעניינות ואופייניות ליחסים ההדדיים האלה הן התביעות המשפטיות בדבר התנגחויות של נוצרים ויהודים. למריבות ומהלומות אלה אין אווירה של פרעות. לא תמיד היו הנוצרים התוקפים. קרה גם, שהיהודים היו המתקיפים. בקיצור, התנג־שויות קרתניות רגילות בין שכנים, לא בין פורעים לבין נרדפים. חיי יהודי חלם במחצית השנייה של המאה ה־16 כבר היו די מוכרים לנו. למשל: בשנת 1959 האשים יהודי את משרתו של הבישוף, כי היכה אותו. בשנת 1514 התאונן פקיד הוולאדיקה החלמאי, כי נחבל קשות ע"י יהודים אחדים. באותה שנה מתאונן יהודי, כי שרת הכנסיה התנפל עליו והיכהו; תביעה שלישית מאותה שנה היא של נוצרי, כי קבוצת יהודים הכתה אותו עד זוב דם וקרעה את בגדיו[10].

על מאורע רציני ישנה תעודה משנת 1580. השמש שמעון מודיע לבית המשפט, כי האזרח טימוש וקבוצת חבריו מצוידים ב"בומברדות", במקלות ובאבנים פלשו ביום הפסחא הקדושה שלהם לבית הכנסת של חלם בשעת התפילה. הם יידו אבנים, ירו, עקרו את הגג, ניפצו אחת עשרה שמשות, עמודי־תפילה ופצעו כמה יהודים (כנראה 4). הם שדדו כלים שונים מבית הכנסת: כסף, זהב וחפצים אחרים; ערך הנזק הגיע — לפי הערכת ראש הקהל — לאלפיים (2000) זלוטים בקירוב. היהודים הפצועים הם: אברהם זכנוביץ' ((אברהם בן שכנא?), מושקה יאבלוביץ' (משה בן יואל), יעקב זיו ר"השמש" ("שקולניק" בנוסח המקורי) ביסקו — הגישו גם הם תביעה לבית המשפט. שתי הקובלנות אושרו ונתמכו ע"י ראשי הקהל. לראשונה אנו מודעים לשמות ראשי הקהל של חלם, והם: פנחס, שאול, אברהם פאסטיץ' וקלמן. גם השמש שמעון וה"שקולניק" ביסקו אינם משרתים, לפי מושגינו היום. השמש מופיע בקובלנותו כנציג רשמי של בית הכנסת. גם ביסקו ה"שקולניק" הוא, כנראה, פקיד חשוב בקהילה. ה"שקולניק" או ה"סינדיק" בימים ההם היה היועץ המשפטי והשתדלן של הקהילה לפני השלטונות, משרדי הכנסיה והפריצים. בצורה זאת הכרנו קצת את חבר העובדים של הקהילה היהודית בחלם[11].

על מקרה רציני שני מודיעים שנתיים אח"כ. באפריל 1582 מגישים 5 יהודים מחלם: שאול גובקוביץ', שלמה יקובוביץ', מרק, "יאקוב דוקטור" (כנראה הרב) והשקולניק ביסקו תלונה נגד מנהל בית־הספר הנוצרי המקומי, כי נכנס בהיותו שיכור עם אחד מילדיו לבית הכנסת בשעת התפילה והתחיל ללעוג למתפללים ולחקותם. את החזן הכה פעמים אחדות בפניו וקרע את בגדו. לקח כמה פמוטות מבית הכנסת ויצא. בלילה, בשעה שלוש בקירוב, חזר עם כמה מתלמידיו, כשהם מצוידים במקלות ובלפידים דולקים בידיהם. בית הכנסת היה, כמובן, סגור בשעה זו, וההרפתקן השיכור הגיע בריצה לבית השמש בצעקה גדולה: קום, שקולניק — הגנב! בית הכנסת שלכם בוער![12]. מהמסמכים לא ברור, האם היה בדעתו של המנהל להצית את בית הכנסת או שהיה זה איום בלבד.

שמות התובעים הם, כנראה, "פני" העיר או של ראשי הקהל. זה נובע מהעובדה, שבין חמשת התובעים נמצאים שני פקידים בכירים של הקהילה (הרב והשקולניק); גם שלושה האחרים לא היו, מן הסתם, אנשים לא מוכרים.

כדאי לשים לב לכך, שכמעט כל ההתנגשויות וההרפת־קאות הנ"ל מקורן בחוגים הקשורים ישירות לכנסיה. זה לא במקרה. התנפלויות של סטודנטים מבתי־ספר נוצריים על יהודים, השתערויות על עוברי־אורח יהודים בקרבת כנסיות, מנזרים ובתי אולפנא נוצריים התרחשו בהרבה ערים פולניות לעתים די תכופות. לא תמיד היו תכסיס לעורר עלילה או פרעות. לעתים קרובות היתה מטרתן צנועה ומעשית יותר: לאלץ את היהודים לשאת בתשלומים לטובת הסטודנטים ("קוזובאלף") והכנסיות. וייתכן, שהתנפלויות אלה היו נפר־צות וחריפות יותר באיזור חלם. כי התקציב של וועד ארבע הארצות אישר במאה ה־18 סכום מיוחד לעובדי הכנסיה באזורי לובלין וחלם, דבר שעד אז לא היה קיים[13].

אולם הקטסטרופה של גזירות ת"ח ות"ט, שהונחתה על היהדות שבחלק המזרחי־דרומי של פולין, ובכללו על יהודי חלם, האפילה בממדיה הגדולים על כל הייסורים, שנתנסו בהם יהודי חלם בחייהם.

חילות הקוזקים והטטרים הגיחו מאוקראינה ומ"רוסיה האדומה" והתקדמו לכיוון חלם ולובלין. בחלם, שבה חיו אז כ־400 יהודים, החלו הקוזקים (בנובמבר 1648) במצור על הטירה. הם שרפו את העיר ואת הטירה וטבחו הרבה יהודים. ר' נתן נטע הנובר, קלסיקון כותבי הרשומות של גזירות ת"ח ות"ט, אינו מזכיר את טבח יהודי חלם בידי הקוזקים[14]. אולם מקורות אחרים מדברים עליו במפורש. מחבר "צוק העתים" (הופיע בקרקוב, 1650 ובוונציה ב־1656), שמוצאו מעיירה סמוכה (זמושץ' או שבראשין) מזכיר בספרו את שחיטת יהודי חלם. גם בתפילת "אל מלא רחמים" מהימים ההם נזכרים קדושי חלם. ייתכן, שהפרעות פרצו שוב ב־1655—1656, כאשר

הקוזקים והמוסקוביטים התקיפו מחדש את פולין והציפו את המחוזות של לובלין וחלם; הכרוניקה של שמואל פייביש מווינה, "טיט היון", המתארת את הגזירות של 1655—1656, מוסרת, כי כמעט כל יהודי חלם נהרגו. קשה לדעת, עד כמה ידיעות אלה מדויקות ואם אין בהן הגזמה כלשהי. בכל אופן, הישוב היהודי בחלם הוקם מחדש במהירות רבה.

התושבים הנוצריים היו, כנראה, מאוכזבים משיקומה המהיר של הקהילה היהודית, ואולי שאפו פשוט לנצל את המצב הפוליטי הנוח להם, ובשנת 1659 אירגנו מבצע כלכלי אנטי־יהודי ודרשו, שיסלקו את היהודים מייצור משקאות חריפים וממכירתם [15] — ענף כלכלי זה היה אז אחד המקורות החשובים ביותר לפרנסת היהודים. גם הדומיניקנים רצו לנצל את המצב הפוליטי. הם החלו להתדיין עם היהודים בענייני נחלות־אדמה בחלם. יש להניח, כי נחלות אלה נתפסו ע"י הדומיניקנים בעת הפרעות של הקוזקים, וכאשר חזרו היהודים לחלם, טענו הכמרים, כי הקרקעות הן שלהם. מאורעות מסוג זה, מימי פרעות וגירושים של יהודים ואחריהם, ידועים גם מערים פולניות אחרות. הסיים של הפרובינציה ברצלב, שכללה גם את חלם, תמך בדרישות הדומיניקנים ודרש מנציגיו בסיים המרכזי בוורשה לתמוך בהן (1666) [16].

בכלל השתנה מצב הקהילה היהודית לרעה. כמו כל קהילות היהודים, אחרי החורבן שחוללו הקוזקים, היו גם לחלם הוצאות רבות. בכל אופן נודע לנו לראשונה, כי בשנת 1684 נאלצה הקהילה ללוות סכום גדול מהכמרים. בשנה זו הודיעו ראשי הקהל של חלם: איצקו אהרונוביץ', חיים שמעונוביץ', איצקו לבקוביץ' ווזסמן לבקוביץ', כי קיבלו הלוואה של 1000 זלוטים פולניים מהכומר שבדובנה. מסכום זה נתחייבו לשלם מדי שנה בשנה לכומר ביום ברתולומי הקדוש 10% ריבית. אחרי מותו של הכומר יהיו חייבים לשלם לצמיתות רק 8% ריבית. מחצית הריבית תשולם לכנסיה הקתולית של חלם, ומחציתה השנייה — למנזר האוניאטי של חלם [17].

מעניין, שבשטר ההתחייבות לא מדובר כלל על החזרת הקרן, אלא על הריבית, שתשולם לעולם ועד! זה מחשיד מאוד את העסקה כולה. בזמנים ההם היו מקרים של סחיטה. חושך ואפלה השתררו על חיי היהודים עם התגברות הריאקציה הקתולית, שביימה בלי הרף משפטים של רצח ריטואלי ועלילות נגד היהודים. לעתים קרובות השתדלו המנזרים והכנסיה לסחוט מהיהודים סכומים גדולים, באיימם עליהם במשפטי־רצח. אולם כיוון שלא היה נאה לקבל כסף כדמי "לא־יחרץ", הם נקטו תחבולות שונות ושיוו לסחיטה זו צורה משפטית למראית עין. לעתים קרובות שולם השוחד בצורת שטר על סכום ניכר של הלוואה כביכול. לעתים קרובות התחייבו היהודים לשלם ריבית בעד הלוואות מדומות. לאמיתו של דבר, היתה זאת פיקציה — הסוואה של תשלומי שוחד. ייתכן, שגם ההלוואה של יהודי חלם היתה שוחד סמוי, שניתן לבעלי השלטון לשם ביטול גזירות. מכל מקום, אם היתה זאת הלוואה ממש או מדומה, מוכיחה עובדה זו, כי מצב הקהילה לא היה טוב כבימים עברו, לפני גזרות ת"ח ות"ט.

לאט־לאט מתחיל היישוב היהודי בחלם להיחלץ מן המשבר הקשה של המאה ה־17. שוב התפתח הסחר היהודי, במיוחד גדל ייצוא העורות לפרוסיה ולשלזיה. תפקיד יהודי וורשה וחלם בייצוא זה חשוב ביותר. במיוחד היה אינטנסיבי הסחר עם ברסלאו ושלזיה. בשנת 1722 התיישבו משפחות יהודיות אחדות אפילו בברסלאו עצמה. ברשימה, הכוללת 159 יהודים פולניים, תושבי ברסלאו, נזכרים 9 יהודים מחלם [18]. גם סחר הסוסים לייצוא ועסקי המסחר עם פולין וליטה, היו בידי היהודים. סופר פולני, החותם את מאמרו בפסבדונים "חלמאי", קובל מרה על תופעה זו בעיתון וורשאי (בסוף המאה ה־18) ומציין, שכבר בשנת 1554 אסרו על היהודים לסחור בסוסים [19].

למזלנו לא היתה לתזכורת זו שום הצלחה מעשית. לעומת זה גרמה גזרה כלכלית אחרת למבוכה גדולה לסוחרי העורות היהודים ולבורסקאים היהודים. בשנת 1789 החליט הסיים להטיל מס עורות חדש. על הקצבים היה לשלם את המס מבקר בעורות ומהבהמה הדקה (עגלות כבשים, עיזים וכו') — בכסף־החותם. באותו זמן אסר הסיים את הייצוא של עורות בלתי מעובדים לחו"ל ואת הסחר היהודי בעורות בכלל. החוק החדש הונחת כמהלומה קשה על הסוחרים והבורסקים היהודים. קמה בהלה. גבר החשש, שמחירי העורות המעובדים יעלו. זה גרם לספסרות בעורות מעובדים וטריים ולהסתרתם. הממשלה נקטה צעדים חמורים נגד מעבדי העורות ונגד הסוחרים היהודים, בעיקר במחוזות חלם וקרסנוסטב. היא החרימה את מלאי העורות אצל היהודים וחילקה אותו בין הבורסקים והסנדלרים הנוצרים [20].

בינתיים, אחרי האסונות והגזרות של ת"ח ות"ט במחצית השנייה של המאה ה־17, התגבשה הקהילה היהודית בחלם. היא תפשה שוב מקום נכבד בחיי היהודים בפולין, אך לגדולתה הקודמת לא הגיעה.

בספירת האוכלוסין משנת 1765 נרשם, כי בחלם חיים 1418 יהודים, ובכל המחוז החלמאי — 9,787 יהודים. בספירה לא נכללו ילדים מתחת לגיל שנה (אלה היו פטורים מ"מס לגולגולת"), ולעורכי המיפקד לא היה בהם עניין. אם נניח, כי תינוקות אלה היוו 5,6% מכלל האוכלוסיה היהודית בחלם, יש להוסיף למיספר הנ"ל 82 נפשות ז.א. שמיספר היהודים בחלם היה כ־1,500 נפש. אולם ייתכן, שגם מיספר זה קטן מדי. כדי להתחמק ממסים גבוהים היו היהודים מסתתרים ומסתירים את ילדיהם, את היתומים, העניים וכו'. בעיירה בולכוב, למשל, (מזרח גליציה) הגיע מיספר היהודים ל־1,300 נפש ופקידי הממשלה רשמו בס"ה 883 נפשות [21].

מותר אם כן, ללא הגזמה, להוסיף למספר הרשמי — 1,500, לפחות עוד 20%—30%, כדי לקבוע את מספרם האמיתי של יהודי חלם. בכל זאת לא נמנתה חלם בימים ההם בין הקהילות הגדולות במדינה. לפי הספירה בשנת 1765 היו בס"ה 12 קהילות גדולות, שבכל אחת מהן היו למעלה מ־2,000 איש. הגדולות ביותר הן: ברוד (7,200 נפשות יהודיות), למברג (6,160), ליסו — "לאשנר" (5,000), קרקוב (3,500). לשם השוואה אנו מביאים מיספרים מעוד שתי קהילות הסמוכות

לחלם: לובלין מנתה 1,460 יהודים ולודמיר — 1,400. במיס־פרים האלה כלולים כל התינוקות, פרט ל־20%—30%, שהוח־באו בשעת הספירה. קהילת חלם המשיכה לתפוס מקום חשוב בפעולות הארגון האוטונומי היהודי בפולין. ועד ארבע האר־צות התפלג בינתיים למספר גלילים אוטונומיים קטנים. אחד מ־12 ועדי המדינות הללו היה ועד של חלם—בלז, שערך את ישיבותיו על פי רוב בלובומל. צירי חלם היו פעילים הן בוועד המדינה והן בוועד ארבע הארצות. בשנת 1,739 היה הציר החלמאי ר' הרשל אפילו היושב־ראש של וועד ארבע הארצות (פרטים על צירי חלם בוועד זה, ראה בפרק הבא).

בשנים של תנועת הרפורמה הגדולה בפולין, בתקופת הסיים הארבע־שנתי הגדול (1,788—1,792), כשסערו הוויכו־חים הפומביים בקרב הציבור הפולני בעניין הרפורמה של היהודים, השתתף בפולמוס זה גם רבה של חלם, ר' הירש בר' יוסף. רק סופרים יהודים מעטים לקחו חלק בוויכוח. המשתתפים היו עפי"ר המשכילים וחסידי הרפורמה. הרב היחיד ביניהם היה הרב הרשקו יוזפוביץ' והוא היה היחיד, שהעז לדון בדבר מנקודת ההשקפה הקונסרבטיבית־הלאומית. החוברת שלו: "רעיונות על הדרך הנכונה לחנך יהודים לאזרחים מועילים למדינה", שיצאה לאור בפולנית בשנת 1789 [22], היתה תשובה לחוברתו של חבר הסיים מתיוש בוטרימוביץ', אוהב יהודי גדול וחסיד נלהב של רפורמה רדיקלית בחיי היהודים בכוח ההשכלה וההתבוללות. הירש יוזפוביץ' מוכיח, כי רפורמות, המגבילות את התפקידים של האוטונומיה היהודית, של הקהילות ובתי דינם, סילוק התל־בושת היהודית המיוחדת, הפעלת בתי־ספר כלליים — עלולים להזיק למסורת היהודית ולדת היהודית. יש סברה, כי הירש יוזפוביץ' היה חבר הוועד, שהקים סיים ארבע השנים להכנת מצע לחוק יהודי חדש [23]. פרטים מדויקים יותר חסרים.

הרפורמה של היהודים לא הגיעה לביצועה, כי בימים ההם נמחקה פולין ממפת המדינות העצמאיות באירופה וחולקה בין שלושת שכניה החזקים. בשנים 1795—1807 השתייכה חלם לאוסטריה, ובשנים 1807—1812 לנסיכות הוורשאית הגדולה. משנת 1812 עד 1915 עברה חלם לשלטון הרוסי.

חלוקתה של פולין הרסה את שבילי המסחר מימים עברו ואת הקשרים הכלכליים, שהיו בעלי השפעה רבה על התפת־חות המסחר היהודי בחלם. המצב הכלכלי החדש והדרכים החדשים של הסחר לא היו נוחים ביותר לחלם, שהיתה דחוקה בפינה המזרחית־דרומית של קונגרס־פולין. לעומת זאת, מבחינה מדינית, הפכה לנקודה רגישה מאוד. הממשלה הרוסית הפעילה כאן מדיניות רוסיפיקטורית חזקה, ובמיוחד אחרי המרד הפולני הבלתי מוצלח בשנת 1863. במחוז חלם היו הרבה איכרים אוניאתיים (יוונים־קתולים), והרוסים לחצו עליהם בחוזקה לעזוב את הכנסיה האוניאתית ולהצטרף לכנסיה היוונית־אורתודוקסית.

בשנת 1875 נסגרה הכנסיה האוניאתית באופן רשמי והחל והרותנים היוונים־קתולים נגד הממשלה, מלווה בהפגנות המאבק החריף והעקשני, בן שלושים השנים, של הקתולים

דמים, בשביתות, במאסרים, במערכה עיתונאית מרה וכו'. להגברת הרוסיפיקציה תכננו החוגים הממשלתיים בסוף שנות השמונים של המאה ה־17 להקים נפה חלמאית נפרדת ולצרפה לרוסיה. אולם רק ב־1 ביאנואר 1913, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, החליטה הדומה (פרלמנט) הרוסית להקים נפה זו. ההחלטה הזאת גרמה לסערת רוחות בציבוריות הפול־נית בכל העולם [24].

מובן מאליו, כי כל המתיחויות הפוליטיות לא סייעו ליצי־בות הכלכלית ולהתפתחותה של חלם. לגורמים האנטישמיים הישנים נתוסף גורם חדש: הפקידים הריאקציוניים והכמרים. הרגשותיהם כלפי היהודים מצאו את ביטוים ביומן המסעות של כומר רוסי רם המעלה בשעת ביקורו בחלם בשנת 1889, שיצא לאור בכתב־עת רוסי רב השפעה [25].

הכומר י. מ. גורודצקי מתאר את הרושם המדכא, שעשו עליו יהודי חלם, "הטפילים האלה בצורת אנוש" ומדגיש להלן "את החלק העיקרי של העיר מהווים הבתים הקטנטנים של היהודים עם חנויותיהם הזעירות, כשבכל הדלתות והשערים נדחקים יהודים ויהודיות מלוכלכים". אם ראה הכומר רק את בתי היהודים, היו לו, כנראה, עיניים משוחדות. לאמיתו של דבר, אחוז היהודים בחלם ירד פלאים במאה ה־19. זה ניתן לראות מהסטטיסטיקה הקיימת [26].

כפי שאנו רואים התחילה במאה ה־20 התעוררות מסוימת. מיספר התושבים גדל במשך 40 שנה כמעט פי שלושה ושל היהודים — רק פי שניים. המסחר שוב רוכז בידי היהודים. לפי המידע של ד"ר י. שיפר, היו בשנת 1921 88.3% של המסחר בחלם בידי יהודים ו־82% בשנת 1926 [27].

שנה	כלל תושבי חלם	מהם יהודים	באחוזים
1827	2,793	1,902	68%
1856	3,662	2,493	68%
1893	11,887	6,356	53.5%
1910	17,555	7,814	44.5%
1921	23,221	12,064	51,1%
1931	29,074	13,537	46.5%

כשפרצה מלחמת העולם ה־2, ישבו בחלם, כנראה, 15,000—18,000 תושבים יהודים. ייתכן, כי מספר זה גדל באופן ניכר ע"י חלק מאלפי הפליטים, שברחו בשעת בהלת ספטמבר מזרחה ודרומה ונתקעו באמצע הדרך. "הנודדים שמו מצור על העיר — כותב אחד הפליטים בזכרונותיו — ליד המאפיות והחנויות... עומדים אלפי נודדים בפנים של רעבים ושפתיים יבשות" [28].

הגיהנום האמיתי החל, כאשר נכנסו הגרמנים לתוך העיר. ביזה, עינויים, רצח היו בעיר, לפי הדוגמה הנאצית הידועה, מעשי יום־יום, ואנשי ס. ס. — בראש המענים. בסוף 1939 בנובמבר ודצמבר התקיימה ה"אקציה" הראשונה הגדולה [29]. הגרמנים הזעיקו לשוק כ־1,700—2,000 יהודים והתחילו להריץ

אותם לכיוון הגבול הרוסי ליד סוקול ובלז'ץ (מזרח גליציה היתה אז תחת הכיבוש הרוסי). בעת המצעד הוכו היהודים ונורו. רוב האומללים נספו בדרך.

"אקצית־החיסול" הברברית בוצעה בחלם בדצמבר 1942. פולניה, מאנשי המחתרת, שגרה ברחוב היהודים, מסרה תיכף אחרי האקציה דו"ח על המאורעות, שחזתה מבשרה[30].

בחלם לא הקימו הגרמנים גטו. עד הסוף ישבו היהודים והפולנים ברחובות מגוריהם ובבתיהם. במשך השנים 1940—1942 (עד אוקטובר 1942) שרר בחלם שקט יחסי. ייתכן, שבימים היותר שקטים בחיי חלם תחת שלטון הנאצים נוצר השיר המיוחד במינו: "הבט משמים וראה". כפי שמוסר ש. קצ'רגינסקי באוספו: "לידער פון די געטאָס און לאַגערן" (שירים מן הגיטאות ומן המחנות, ניו־יורק 1948, עמ' 120—121), השמיע את השיר החלמאי יואל פונצ'ק. שיר זה מצטיין במקוריות רבה וברגש רב.

האקציה החלה בלילה אור ליום ששי בדצמבר 1942. סופה נקבע ל־15 בדצמבר ואחר כך נדחתה ל־25 בו. היו אז בחלם 11,000 יהודים. היתר, כנראה, נספו לפני זה ברדיפות הבלתי פוסקות, בהגליות למחנות עבודה, ברעב ובמחלות. בסביבות חלם, וולודבה והרובישוב, כמו בשארית נפת לובלין, היו מפוזרים עשרות מחנות עבודה, שבהם עבדו היהודים עבודות־פרך בתנאים אַל־אנושיים. רשימה לא שלמה של המחנות באזור חלם וולודבה מכילה כ־20 מחנות:

וויטקוב	למעלה מ־350	פועלים	יהודים
וורושין	1,060	"	"
אושצ'וב	1,500	"	"
דולהוביצ'וב	לא ידוע		
מירצ'ה	750	"	"
וורואנז'	?	"	"
מרישין	?	"	"
אוברובייץ	200	"	"
טורקובייץ	250	"	"
בושנה	100	"	"
אוכרינוב	?	"	"
סבין	140	"	"
לוטה	200	"	"
אוסוב	200	"	"
רודה ליד אופלין	650	"	"
קריכוב	?	"	"
דורוהוסק	150	"	"
שלישצ'ה ליד הוויפש	146	"	"
קמין	115	"	"
ז'מודד'	200	"	"

מסך 5,700 ומעלה פועלים יהודים, הנזכרים ברשימה, הגיעו 1,700 מוורשה, היתר — מחלם ומהעיירות שבסביבתה[31]. מחקר, שנעשה אחרי המלחמה ע"י "הוועדה המלכותית הפולנית לחקירת פשעי הנאצים", מאפשר להשלים את רשימת מחנות העבודה בידיעות הבאות:

צ'רניוב	200	פועלים	יהודים
קנין	150	"	"
ובנ"ל:			
מירצ'ה	3,000	"	"
אוסוב	400	"	"
דורוהוסק	300	"	"
קריכוב	2,500	"	"

ב"אריכות הימים" הגדולה ביותר זכה, כנראה, מחנה קריכוב, שחוסל במרץ 1944[32].

מ־11,000 היהודים, שנשארו בחלם, על אף כל הנגישות והרדיפות, בסוף שנת 1942, נטבחו והוגלו למחנות ההשמדה בסוביבור 7,000—8,000 איש.

"כ־3,000 יהודים הצליחו לברוח ולהסתתר, ולהצטרף אחר כך ליחידות פרטיזניות שונות" — מעירה המדווחת הפולניה. "את החיסול הסופי ביצעו יחידות הס.ס. הן היו מצוידות בנשק רב, באקדחים, בפגזי יד ובמקלעים. בחיסול אלפי היהודים, שכונסו בכיכר ע"י הכנסיה, השתמשו במקלעים; להריגת יחידים, גברים ונשים, שניסו לברוח, השתמשו באקדחים ובפגזי־יד. בטבח לקחו חלק גם אזרחים גרמניים. כך, למשל, רצח ראש העיר הגרמני במו ידיו אשה יהודיה נמלטת".

במחקר היסטורי של ט. ברוסטין־ברנשטין: "גירושים כשלב במדינ־ות־ההשמדה הגרמנית של האוכלוסיה היהודית" (בלעטער פאַר געשיכטע, וורשה, כרך 2, 1950, חוברת 1—2, עמ' 51—78) נמסרים אודות יהודי חלם בימי הנאצים הפרטים הבאים:

מספר היהודים בחלם בשנת 1939 — 15,000
מספר היהודים בחלם ביוני 1941 — 11,500
מספר היהודים בחלם בשנת 1940 — 10,000
מספר היהודים בחלם באפריל 1942 — 10,815
מספר היהודים בחלם ביוני 1942 — 7,000
מספר היהודים בחלם ב־7 ביולי 1942 — קרוב ל־400.

מספר היהודים בחלם בשנות 1940—1941 גדל ע"י הפליטים מקרקוב (יוני 1940), ואחר כך (מאי 1942) בכ־2,000 יהודים מסלובקיה. בשנת 1942 בוצעו ארבע אקציות גדולות ורוב יהודי חלם הוגלו למחנה־ההשמדה של סוביבור. בעלי המקצוע המעטים נורו ע"י הגרמנים ב־31 במרץ 1943.

בדומה לכל מקומות הכיבוש, עבדו גם יהודי חלם בסדנאות ובבתי־חרושת גרמניים, והחוגים הגרמניים הכלכליים והמינהל האזרחי לא רצו לאבד את העבדים היהודים, שנאלצו לעבוד בחצי חינם או בחינם, ושאפשר היה לנצלם עד טיפת דמם האחרונה. חוגים אלה עירערו בפני מפקדי הס.ס. על השמדת העובדים, לא מטעמים הומניים, חלילה, אלא מטעמים עסקיים גרידא. עוד ב־12 במאי 1942 ביקש מנהל המחוז החלמאי את מפקדי הס.ס. של הגליל הלובליני להשאיר את "היהודים המסוגלים עוד לעבוד", משום שהוא זקוק לפועלים.

כשהחלו האקציות, הודיעו שליחי משרד העבודה בחלם, שיש להם צורך בכמה אלפי פועלים במקום היהודים שהוגלו. בדו"ח אחר של משרד העבודה כתוב במפורש: "הגליות היהודים גרמו לביקוש רב של בעלי מקצוע מעולים בענף המתכת למפעלים צבאיים ולרשת הרכבות. על סדנאות הרכבת בחלם, המעסיקה כעת 158 יהודים, בעלי מקצוע מומחים, מאיימת הסכנה של סגירה מוחלטת, אם יוגלו היהודים, ואם לא יביאו במקומם כוח אדם, שיוכל לתפוס את מקומם" [33]. אולם, בהתאם להוראות, שנתקבלו מברלין, השקפת הס.ס. היתה, שהמטרה המדינית (קרי: השמדת היהודים) עדיפה וקודמת לכול ואסור להפר אותה מטעמים כלכליים. בזה, כמובן, נחתם גורלה של שארית בעלי המקצוע והמומחים היהודים.

באזור לובלין, לא רחוק מחלם, פעלו קבוצות פרטיזניות שונות. היהודים, שנפלו בידי היחידות הפרטיזניות הפולניות־הלאומיות, נהרגו ברובם ע"י עמיתיהם הפולנים, שבגדו בהם: לאירועים מסוג זה היה מקום בחבורות של הא.ק. (ארמיה קראיובה — Armia Krajowa "חיל המדינה") ושל נ.ס.ז. (כוחות עממיים מזוינים — Narodowe Sily Zbrojne). יותר נוח ויותר בטוח היה מצב הלוחמים היהודים בקבוצות א.ל. (חיל העם — Armia ludowa) אירגון מזוין שמאלי. מובן מאליו, שבטוחים ביותר הרגישו את עצמם היהודים בתוך החבורות הפארטיזניות היהודית [34]. מיספר יהודי חלם, שהצ־טרפו ליחידות אלה, לא ידוע.

אשה מחלם, אסתר בס־מלצר, שנשארה בחיים בוורשה, מתארת בזכרונותיה — "אין די נעגל פון טויט" (בצפורני המוות), מונטראול, 1950 — בקצרה את הרושם, שעשתה עליה חלם, כשחזרה אליה בשנת 1945 אחרי השחרור. "בעיר היו רק כמה יהודים חוזרים, שנתקבלו ע"י שכניהם הפולנים בשנאה גלויה. כל העיר, על רחובות־היהודים הריקים, נראו בעיניה אך ורק "כבית קברות אמיתי" (עמ' 47—48).

תורה ולמדנות בחלם

חלם היתה מרכז תרבותי יהודי, כנראה, כבר במאה ה־16. מפורסם היה בית הכנסת החלמאי הישן. זקנים מסרו, שהוא בן 800 שנה, ז.א. שנבנה קרוב לשנת 1100. באגדה זו יש מידה רבה של הגזמה, אולם לאמיתו של דבר, היה בית־הכנסת תופעה נדירה. זה היה בניין בן שני אגפים לפי דוגמת בית הכנסת הישן של קרקוב. יש להניח, כי בית הכנסת בחלם הוקם במאה ה־17. רחל וישניצר מתארת במאמרה: "קשרים מזרח־מערביים באדריכלות בית הכנסת מן המאה ה־12 עד המאה ה־18" את בית הכנסת בפרוטרוט. ישיבת חלם היתה מפורסמת עוד במאה ה־16. (ייווא־בלעטער, כרך 29, 1947, עמ' 40—41). נשתמרה רשימה ארוכה של רבנים וגדולי תורה — מהמאה ה־16 ועד המאה ה־19 — שישבו על כיסא הרבנות בחלם ובאותו זמן שימשו גם כראשי הישיבה. שלשלת היוחסין של הרבנים והלמדנים בחלם היא רבת רושם, אם כי אינה מלאה, כנראה. בשרשרת ארוכה זו של רבנים, הנמשכת מהמאה ה־16, חסרות כמה חוליות. קרוב לוודאי, כי לא התחכרו במקורות ההיסטוריונים שמות הרבנים הפחות ידועים, בשו"ת, בהסכמות, בחיבורים ובתעודות אחרות, שמהם אנו שואבים את ידיעותינו [35].

הידיעות הראשונות על יהודי חלם מקורן במסמכים פולניים רשמיים: ר' יהודה אהרן (1520—1522), ר' יודא (1550), ר' יעקב (1582) והם אומרים לנו מעט מזעיר. המקורות היהודיים אינם מוסרים שום דבר על הרבנים האלה. הרב החשוב וראש הישיבה הראשון, שהוזכר במקורות יהודיים, היה ר' שמעון אוירבך (חי בחלם בקירוב בשנים 1510—1513), נצר ממשפחת רבנים מפורסמת. אחיו ר' יעקב־טוביה'לה, היה אביו של ר' שמעון וולף, שכיהן כרב בפויזן ובפראג. אחריו עלה על כסא הרבנות בחלם ר' שמעון זלמן, תלמיד חכם, בן דורו של מהרש"ל, המזכיר אותו לשבח בשו"ת שלו (סי' ק"א).

במחצית השנייה של המאה ה־16 חי בחלם הרב המפורסם אליה בעל־שם. ר' אליה בר' יהודה היה תלמידו של מהרש"ל. יחד עם מהרש"ל חתם על פסקי־דין בענייני עגונות. שמו הוזכר בשאלות ותשובות של מהרש"ל (סי' מ"ב) ר"בתשובות חדשות" לר' יואל סורקיס (סי' ע"ז). הוא היה ידוע כמקובל גדול וכבעל נס. על נסים אחדים מספר נכדו, ר' יהודה ליב הכהן, בהקדמה לספר "שער אפרים" (הספר נכתב ע"י אביו, ר' אפרים מווילנה). הנס הגדול ביותר של ר' אליה בעל־שם הוא יצירת הגולם. החכם הידוע, ר' חכם־צבי אשכנזי, היה נינו של ר' אליה בעל שם; בנו של חכם־צבי, ר' יעקב עמדין המפורסם, מספר בחיבורו הביוגרפי "מגילת ספר" (הוצא לאור ע"י א. כהנא, וורשה 1896) על הגולם בזה הלשון: "על ר' אליה בעל־שם, אבי סבא, אבי סבי, סיפר לי אבי, כי הוא יצר גולם, שעבד אצלו, אבל לדבר לא ידע". מאוחר יותר ייחסו לבעל־שם המפורסם אגדות נוספות.

הבעל־שם מחלם נפטר בעיר מולדתו בשנת 1583. לפי אגדה, הנמסרת ע"י ר' יוסף לבנשטין מסירוצק, אסר הבע"ש להקים מצבה על קברו, אלא לגולל עליו ערימת אבנים. לעומת זאת, מספר קצין יהודי אונגרי, ד"ר דאז'ה סונטו, ששירת בימי מלחמת העולם הראשונה בחלם, כי ראה את קברו של ר' אליה בעל־שם ועליו מצבה. אולם את הכתובת שעליה אי אפשר היה לקרוא. מכל מקום, הקים לו ר' אליה בעל־שם מצבת־נצח בזכרון עמו [36].

רב שני מפורסם בחלם היה מהרש"א — ר' שמואל אליעזר בר' יודא הלוי, או שמואל איידלש, הוא היה אחד מתלמידי החכמים המפורסמים ביותר בפולין. בתחילה שימש כראש ישיבת פויזן במקום שחמותו, מרת איידלש ייסדה את הישיבה הזאת ותמכה בה. אחרי מות חמותו בטלה הישיבה ומהרש"א כיהן כרב בחלם, כנראה, בשנים 1605—1615. אחר כך היה אב"ד בק"ק לובלין ואוסטרוג (אוסטרגה). שם נפטר בשנת 1632 (כסלו שצ"ג). אחריו ישב, כנראה, על כיסא הרבנות ר' אליעזר פרליס (פערלעס).

רבה של חלם בתחילת המאה ה־17, ר' יצחק בר' מאיר הלוי, הנקרא ט"ז (ראשי התיבות של חיבורו המפורסם "טורי זהב") היה רבה הידוע של למברג. בראשונה כיהן ר' יצחק

כרב בלודמיר, אחר כך — בחלם. בשנת 1627 (שפ״ז) עבר לפויזן, ושם עמד בראש הישיבה [37].

בשנות השלושים והארבעים של המאה ה־17 היה המרא דאתרא של חלם ר׳ משה בן מאיר קצנלבויגן. בתחילה היה רב בלובומל, אחר כך בחלם, ומאוחר יותר במוהילוב וב־רייסן [38] ועל כיסא הרבנות ישב בנו ר׳ שאול קצנלבויגן. גם ר׳ שאול לא שהה זמן רב בחלם. הוא ישב על כיסא הרבנות בברוד, א״כ — בפינצ׳ב ולבסוף — בקרקוב [39]. נראה, שזמן מסוים השפיע בחלם גם ר׳ מרדכי בר׳ בנימין גינצבורג, שעבר לאחר מכן לבריסק דליטא [40].

כנראה, התחלפו במחצית השנייה של המאה ה־17 הרבנים וראשי הישיבות בחלם לעתים קרובות מאוד. אולי גרמו לכך הזמנים הקשים, שעברו על ערי פולין אחרי המלחמות בשנות 1648—1656. מכל מקום, עוד בשנות ה־70 מופיעים שמות של רבנים חדשים המכהנים בקודש. הראשון — ר׳ יקותיאל בר׳ הושע הכהן מלובלין, שכיהן לאחר מכן כרב בלודמיר [41]. כרב אחריו בא ר׳ הילל בר׳ יונה הלוי, שעבר לווילנה. שם נפטר בשנת 1706. הוא היה נכדו של ר׳ אליעזר אשכנזי, מחבר הספר "מעלה ה׳" [42].

לשם הדיוק כדאי לרשום כאן דעה, הנשמעת כבלתי סבירה, ואין לה תימוכין בשום מקורות, והיא: הרב הידוע ר׳ יואל בעל־שם, שחי בזמושץ׳ בסוף המאה ה־17 ובראשית המאה ה־18, מוצאו מחלם [43]. אך על יואל בעל־שם יש, פרט לאגדות וסיפורים על נסיו, מעט תעודות היסטוריות. לכן אנו מצווים להתייחס ביתר זהירות לכל הפרטים על תולדות חייו.

בראשית המאה ה־18 כיהן ר׳ מאיר בנימין וולף כרב בחלם, אחר כך באפט ובלובלין [44]. נראה, שאחרי עוזבו את אפט עלה על כסא הרבנות בחלם ר׳ שמואל שמילקה בהרה״ג מרדכי מרגליות. ר׳ שמואל שמילקה היה "מנהיג ודיין בק״ק קרקוב". לפני היותו רב בחלם, כיהן גם כנציג של גליל חלם בוועד ארבע הארצות; בפרוטוקולים של הוועד משנת 1718 (מרחשוון תע״ח, ביערסלב — יאראסלאב) ישנה בין חתימות חברי הוועד הפועל גם חתימתו [45]. שנתיים־שלוש אחרי זה מוזכרים שני גדולי תורה ורבנים בחלם: ר׳ שלמה בר׳ שמחה הכהן רפופורט [46] ור׳ יהושע הרשל בר׳ מאיר [47]. מאותו זמן מוזכר גם הרב צבי הירש בר׳ פינחס זליג. גם הוא היה נציגו של גליל חלם בישיבות של וועד ארבע הארצות בריצ׳בול [48].

יותר פרטים על השתתפות חשובי העיר חלם בוועד ארבע הארצות ובוועד הגלילי אפשר למצוא בספרו של ישראל הילפרין: "פנקס וועד ארבע הארצות", ירושלים, תש״ה. הילפרין מביא בספרו (השווה את האינדקס בע׳ 617) למעלה מששים משרות שונות שבהן מוזכרים קהילת חלם, או רבניה ופרנסיה בוועד ד׳ הארצות, או בוועד הגלילי.

באמצע המאה ה־18 ישב על כיסא הרבנות בחלם המלומד המפורסם ר׳ שלמה בן משה, המוכר בתולדות הספרות העב־רית כר׳ שלמה כעלמא, או כמחבר הספר "מרכבת המשנה". נולד בזמושץ׳ וכיהן הרבה שנים כרב בחלם וכרב הכולל של זמושץ׳ וסביבתה. הוא השתתף גם באופן פעיל בישיבות וועד המדינה בברוד. אחרי פטירתו של הרב מלמברג, ר׳ חיים הכהן רפופורט, נתקבל ר׳ שלמה כרב בלמברג ועשה שם שש שנים; משם נסע לארץ ישראל. הוא התעכב בסלוניקי ושם סיים והדפיס את החלק השני והשלישי של "מרכבת המשנה" — פלפולים וחידושים על הרמב״ם. חלקה הראשון ראה אור בפרנקפורט דאודר בשנת 1751, החלק השני וה־שלישי, כאמור — בסלוניקי בשנת 1782. שם יצא לאור בשנת 1777 עוד ספר חשוב: "ג׳ חלקים גדולים בפלפול על הרמב״ם". ר׳ שלמה כעלמאָ חיבר גם את הספר "שערי נעימה" על דקדוק וניגונים.

ר׳ שלמה כעלמאָ היה ממבשרי הרציונליזם וההשכלה בין יהודי פולין. כבר בצעירותו היה ספרו של הרמב״ם, "מורה נבוכים", מורהו ומדריכו. תודות לעיונו המעמיק ברמב״ם, התחיל להתעניין וללמוד את תורת ההיגיון, האוס־טרונומיה ומדעים אחדים, ובמיוחד מתמטיקה, שהתחבבה עליו מאוד מאוד. הוא נלחם בעוז למען השכלה כללית ונגד החשוכים (מורדי האור), הסבורים, כי "השכלה וחכמות חיצו־ניות כרוכות באפיקורסות". הוא מציין גם את החשיבות של דקדוק: "דקדוק הלשון ראש וראשון", הוא אומר, "בלי זה אין אדם יכול לזוז ולהצליח בלימודיו" [50].

אין פלא כי ר׳ שלמה כעלמאָ היה מקובל מאוד כבר על המשכילים הראשונים ונחשב בעיניהם כחלוץ ההשכלה בין היהודים. בספרו הנודע "קנאת האמת" (ווין, 1828) של יהודה ליב מיזס (מיזיש), אחד המשכילים המפורסמים ביותר בגליציה, נמנה ר׳ שלמה כעלמאָ עם גבוריו הראשיים. הספר נכתב בצורת שלוש שיחות "בעולם הנשמות" בין הרמב״ם וחסידו הנלהב, מחבר "מרכבת המשנה", ר׳ שלמה כעלמאָ [51].

בשנת 1760 בערך ישב על כיסא הרבנות בחלם ר׳ חיים בר׳ יעקב. לפי ש. מילנר היה ר׳ חיים מחבר הספר "כוכבי יצחק" [52]. לא הצלחנו למצוא בספרותנו המדעית והביבליו־גרפית פרטים נוספים לא על ר׳ חיים ולא על ספרו.

בשנות ה־70 היה המרא דאתרא של חלם ר׳ יצחק בר־מרדכי הלוי מלמברג, נצר ממשפחה ידועה של קדושים וגדולי תורה ונכדו של הקדוש ר׳ יהושע רייציס מלמברג. כידוע, עונו ומסרו את נפשם על קידוש השם האחים חיים ויהושע ריציס בשנת 1728 בלמברג. ר׳ יצחק היה לראשונה רב בלאשנה, אחר כך בחלם [53] ולבסוף היה הרב הכולל של קרקוב וסביבתה. (על הרב ר׳ הירש בר׳ יוסף כבר כתבנו בהזדמנות אחרת — ראה פרק 1).

אחד מגדולי הרבנים האחרונים בחלם במאה ה־18 היה ר׳ שאול בר׳ מאיר מרגליות. תחילה היה רב בקומרנה, משם עבר ללובלין והגיע, כנראה, לחלם בסוף המאה ה־18 [54].

ר׳ יצחק בר׳ יוסף כיהן בצעירותו כרב בחלם זמן קצר. מוצאו מזמושץ׳, שם ישב אביו על כיסא הרבנות במשך 35 שנים. אביו ר׳ יוסף בר׳ יעקב יצחק, היה תלמיד חכם גדול; פאר ספריו היה "משנת חכמים" (למברג, 1792), שכותרתו המשנית: "ביאורים בפוסקים הראשונים על ענין איזה מצוות הן מן התורה ואיזה מדברי הסופרים עם פלפולים על לשונות

הפוסקים". מאוחר יותר הוציא עוד שני ספרים: "באור דברי הקדמונים הבה"ג והרמב"ם והרמב"ן" ו"באור על ספר המדע להרמב"ם"[55]. כנראה, החל ר' יוסף בר' יעקב, כר' שלמה כעלמא, לחפש רעיונות רציונליים חדשים וקבע, כי הרמב"ם הוא מורה דרכו. אחרי מותו עזב בנו יצחק את חלם ועלה על כיסא הרבנות בזמושץ'.

שמעון מילנר מזכיר את רבני חלם מהמאה ה־19 — ר' יוסף קאזיס (א"כ רב ביאנוב) ור' אריה ליב נייהויז.

אין צורך להזכיר כי חלם היתה מקום תורה ומרכז תרבותי חשוב במאות ה־16, ה־17 וה־18. הרשימה המרשימה של הרבנים וגדולי התורה מדברת בעד עצמה. הרבנים וראשי הישיבות באו לחלם מן הקהילות הגדולות והחשובות שבפולין, או שעברו מחלם לכהונות חשובות אחרות. ראיה, כי כסא הרבנות והישיבה בחלם היו לשם דבר בעולם היהודי. גם הלימודים המודרניים וההשכלה חדרו לחלם די מוקדם, ואחדים ממנהיגי הרוח בחלם נמנים עם הפעילים החשובים בקידום ההשכלה בחיי היהודים בסוף המאה ה־18.

חבל, שהידיעות על ההיסטוריה והתרבות של יהודי חלם במאה ה־19 מעטות מאוד. גם תולדות קהילת חלם בפולין העצמית הן עדיין בבחינת קרקע בתולה. התרבות בחלם בין שתי מלחמות העולם התפתחה, כמובן, בדרכים אחרות ולא כבימי פולין הישנה. הוקמו בתי ספר מודרניים וגימנסיה פולנית־עברית. הופיעו שבועונים. פילולוג חלמאי צעיר, משה לרר (אחר כך מנהל ארכיון ייווא בווילנה. נספה במחנה־ריכוז גרמני בנרווה, אסטוניה) החל בחקירת הלשון היידית החלמאית ובפולקלור ופירסם בנושא זה כמה עבודות מדעיות[56].

הערות:

1. את שתי העובדות, הידיעה על המצבה העתיקה והמאמר של "אור זרוע" אנו מצטטים מחיבורו ההיסטורי של שמעון מילנר: "לקורות היהודים בחלם" ב"מאסף" סט. פטרבורג תרס"ב (1902), עמ' 154—160).

2. שמעון מילנר: הנ"ל, עמ' 156 וכו'. הנוסח של המצבה העתיקה ביותר בבית העלמין של חלם הוא כדלהלן:

איש ישר הולך בתום
עסק באמת מהור"ר
שמואל צבי בהמנוח
מהור"ר... נפטר י"ח
שבט, שנת ר"ב.

3. רפאל מאהלר: "תולדות היהודים בפולין", מרחביה, 1946, עמ' 98—101.
Y. Schipper: Dzieje Handlu żydowskiego na ziemiach polskich. Warszawa 1973, p. 37, 47, 54-5, 153.

4. השווה: Salo W. Baron: "The Jewish Community Its History and Structure" Philadelphia 1948, Vol. 1, p. 301.

5. ר. מאהלר: הנ"ל, עמ' 135.

6. Żydzi w Polsce odrodzonej: Warszawa, 1935, Vol. 1 p. 28—29.
השווה גם את המאמרים של ד"ר ר. מאהלר על חלם ב־Universal Jewish Encyclopedia ושל ד"ר מרק ווישניצר ב"יאברייסקיה אנצי־קלופדיה".

7. M. Bersohn, Dyplomatariusz, dotyczący żydów w dawnej Polsce, 1916, p. 52.

8. Regest. Nadpisy. Swod materiałów do istorii Jewreyew w Rossyi. St. Peterburg, 1899. Vol. 1. p. 599, 619, 607—609, 628, 712

9. Regest. Nadpisy Vol. 1. Nos. 468 & 469

10. Regest. Nadpisy Vol. 1. 513, 515, 519, 571

11. Regest. Nadpisy. Vol. 1. p. 615

12. Regest. Nadpisy Vol. 1. p. 630

13. ד"ר ר. מאהלר: "אַ בודזשעט פון ועד ארבע ארצות אין 18־טן יאָרהונדערט". ייוואָ־בלעטער, באַנד 15 (1940), ז' 78.

14. נ.נ. הנובר מזכיר בספרו "יון מצולה" את השחיטה בעיירה גורי. ד"ר שצקי סבור (הוצ' ייווא "גזרות ת"ח, ווילנה 1938, עמ' 133), שגורי זהה לחלם, כי שתי המילים בעלי תוכן אחד הן בשפות הסלביות (חולם" ו"גורא" פירושן: הר). אולם השערה זו אינה מתקבלת על הדעת, בפרט שהיתה קיימת במחוז לובלין עיירה בשם גורי עם כמה מאות נפשות יהודיות (בשנת 1764—332 יהודים. ראה: רפאל מאהלר: "סטאטיסטיק פון יידן אין דער לובלינער וואָיעוואָדשאַפט אין די יאָרן 1764—1765" ב"יונגער היסטאָריקער", וורשה כרך 2, עמ' 109 ואת הטבלה 1).

15. I. Schipper: Dzieje Handlu żydowskiego

16. Regest: Nadpisy Vol. 1, p. 1040

17. Regest: Nadpisy Vol. u 1223

18. ב. וויינריב: "מחקרים בתולדות הכלכלה של יהודי פולין". ירושלים, 1939, עמ' 42 ו־51.

19. צוטט ע"י ד"ר ע. רינגעלבלום במאמרו: "די יידן אין ליכט פון דער וואַרשעווער פרעסע אין 18־טן יאָרהונדערט — פיריאָריקן סיים ב־ Miesięcznik żydowski, Vol. 1 (1932), p. 516

20. E. Ringelblum: Projecty i Próby przewarstwowanie żydów w epoce Stanisławowskiej, Warszawa, 1934, p. 44.

21. וכך מספר בזכרונותיו (בהוצאת ד"ר מ. וישניצר, ברלין, 1922) הסוחר החשוב והעסקן מבולכוב בר (בירקנטל) בולכובר,

22. Herszko Józefowicz: Myśli słowne do sposobu normowania żydów polskich w pożytecznych krajowi obywateli. עמ' 116.
השווה גם: מאהלר — "תולדות היהודים", עמ' 451. ד"ר נ. מ. גלבר — "די יידן און דאָס פּראָבלעם פון יידן־רעפאָרם אין דעם פיריאָריקן סיים" ב־Miesięcznik żydowski, Rok 1, Tom II (1931) p. 327. Żydzi w Polsce Odrodzonej Vol. 1, p. 72—74. S. Dubnow: Weltgeschichte des Jüdischen volkes, Berlin, 1920—23, Vol. VIII, p. 319.

23. כך מוסר הילרי נוסבוים בחיבורו: "Historja żydów", Warszawa, 1890, Vol. V, p. 357 אולם בלי למסור על המקורות, שמהם שאב ידיעה זו.

24. מצד הפולנים תואר המאבק בספרו של ליאון פלוכוצקי (השם הסיפרותי של ליאון וסילבסקי: Płochocki d.: Chełmszczyzna i sprawa jej oderwania, Kraków, 1913. את ההשקפה הרוסית מבטאים: P. M. Batiuszkow: Cołmskaja Rus, St. Peterburg, 1887 וי. פילביץ': "פינה שכוחה" Istoriczeski Westnik, St. Peterburg, Vol. V (1881), p. 78—99.

25. י. מ. גורודצקי: "נסיעה לחלם פודוליה ובסרביה" ב־

Istoriczeski Westnik, St. Peterburg, Vol. 41 (1890), p. 1763—66.
המובאה הנ"ל נמצאת בע' 66—765.

26. ר. מאהלר ב־ Universal Jewish Encyclopedia ואצל Bohdan Wasiłynski: "Ludność żydowska w Królewstwie Polskie", Warszawa, 1911, p. 53. ושל אותו מחבר: "Ludnośó żydowska w Polsce w Wiekach 19 i 20tym, Warszawa, 1930,

27. I. Schipper: Dzeje Handlu żydowskiego p. 315, 610.

28. בנימין אורנשטין: "ראש השנה ביי אַ יידישן פריץ", ב"קענעדער אָדלער", 11 בספטמבר 1950.

29. בנוגע לתאריך ישנן סתירות בגביות אחדות של עדים. פרטים יותר מדוייקים ראה במאמרו של י. קארשט ב"פורברטס", 20 בינואר, 1947 וב־11 במאי, 1947 (הדו"ח של יעקב גאלל); י שטיין ב"דאָס נייע לעבן", לודז', מס' 19 (1946).

30. הדו"ח האנונימי הזה נמצא בארכיון הפולני הממלכתי "אינ־סטיטוט להיסטוריה החדישה" בוורשה, במחלקת הדו"חים מתנועת המחתרת; רדיפות יהודים. בזמן העיון בדו"ח, לא היה לו מספר קטלוגי.

31. חומר על מחנות העבודה בנפת לובלין בעת הכיבוש הגרמני (1940—1941) נמצא ב"בלעטער פאַר געשיכטע", כרך 2, וורשה, 1949, עמ' 243—245.

32. Zofia Czyńska: Bogumil Kupsc: Obozy Zagłady, Obozy Koncentracyjne i Obozy pracy w Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Warszawa, 1946, Vol. 1, p. 42...44.

33. אהרן אייזנבך: "די אויסראָטונג־פּאָליטיק פון די דייטשע מאַכט אָרגאַנען לגבי דער יידישער באַפעלקערונג אין פּוילן אין פּעריאָד 1939—1945", ב"בלעטער פאַר געשיכטע", כרך 2 (1949), עמ' 41, 46.

34. יונס טורקוב: "אין קאַמף פאַרן לעבן". בואנוס־איירס, 1949, עמ' 314—321.

35. ד"ר שמעון מילנר ערך בחיבורו "געשיכטע פון די יידן אין כעלם" רשימה של רבני חלם. רשימתו הביאה לנו תועלת רבה, אם כי יש בה אי דיקנות כלשהי והשמטות.

36. ש. מילנר הנ"ל עמ' 156. ביוגרפיה מפורטת עם הרבה אגדות על שמו של ר' אליה בעל־שם, פירסם: Chaim Bloch: Israel der Gotteskaempher. Der Baalschem von Chelm und sein Golem. Ein Ostjüdisches Legendebuch, Berlin, 1920.

37. ש. מילנר: הנ"ל עמ' 156.

38. ש. מילנר: עמ' 156. ישראל טוביה איזנשטט: "דעת קדו־שים", פטרסבורג, 1898, עמ' 89. חיים דובעריש פרידבערג: "לוחות זכרון", דרהוביץ', 1897, עמ' 59—60, הערה 38; (ספר ההסכמות) Leopol Löwenstein: Index. Approbationum, Frankfurt a. Mein, 1923, p. 110.

39. מילנר: עמ' 156; איזנשטט: עמ' 94; פרידברג: עמ' 59—60; לבנשטין: עמ' 112.

40. איזנשטט: עמ' 200; פרידברג: עמ' 38; חיים נתן דמביצר: "כלילת יופי", קרקוב, 1888, כרך 2, עמ' 72; דב מגיד: "ספר תולדות משפחת גינצבורג" עמ' 214; ל. לבנשטין: "ספר ההסכמות", עמ' 67.

41. מילנר: עמ' 157; פרידברג, עמ' 59—60, הערה 38; מ. מ. ביבר: "מזכרת לגדולי אוסטראה". ברדיצ'ב, 1907, עמ' 142; "אוצר הספרות" (בעריכת גראבר), כרך 4, 1892, עמ' 237; לבנשטין: עמ' 93.

42. פרידברג: עמ' 38; מילנר: עמ' 157; לבנשטין: עמ' 72; שמואל יוסף פין: "קריה נאמנה", וילנה 1860, עמ' 97; נח מגיד: "עיר וילנה", עמ' 11.

43. Żydzl w Polsce odrodzonej, Vol. 1, p. 365.

44. שלמה בובר: "אנשי שם", קרקוב, 1895, עמ' 234; מילנר: הנ"ל, עמ' 151; נ. ניסנבוים: "לקורות היהודים בלובלין", לובלין, 1899, עמ' 68; פרידברג: "לוחות זכרון", עמ' 15, 91; לבנשטין: "ספר ההסכמות", עמ' 128.

45. ד. ויינריב: "מחקרים בתולדות הכלכלה", עמ' 15; פ. ה. ווטשטיין: "לתולדות ישראל וחכמיו בפולין", תרס"ג, חלק ב', עמ' 52.

46. מילנר: הנ"ל, עמ' 157; לבנשטין: הנ"ל, עמ' 165; פריד־ברג: הנ"ל, עמ' 89; איזנשטט: הנ"ל, עמ' 155.

47. לבנשטין: הנ"ל, עמ' 101.

48. מילנר: עמ' 158; פרידברג: "לוחות זכרון", עמ' 89; לבנשטין: עמ' 207.

49. ש. בובר: "אנשי שם", עמ' 207—209, 525; מילנר: עמ' 158; ח. נ. דמביצר: "כלילת יופי", קרקוב, 1888—1893, חלק א' עמ' 140; לבנשטין: עמ' 174; ב. פרידברג: "בית עקד ספרים", אנטוורפן, 1928—1932, עמ' 415; יצחק בן יעקב: "אוצר ספרים", וילנה, 1877—1880, עמ' 373.

50. ישראל צינברג: "די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן", ווילנה, 1935, כרך 5, עמ' 284—286.

51. ישראל צינברג: הנ"ל, כרך 8, חלק 1, עמ' 45.

52. ש. מילנר: הנ"ל, עמ' 158.

53. ל. לנדסהוט: "תולדות אנשי שם". ברלין, 1884, עמ' 118; דמביצר: הנ"ל, כרך 1, עמ' 135; בובר: "אנשי שם", עמ' 305; לבנשטין: הנ"ל, עמ' 8, 81; מילנר: הנ"ל, עמ' 158 סבור, שר' יצחק היה רב בחלם בשנים 1749—1758, וזה לא ייתכן. יש להניח, שהיה בחלם 20 שנה אחר כך. גם לבנשטין טועה באותו עניין: הוא מדבר על שני ר' יצחק שונים (בעמ' 78 ו־81) ועל הסכמותיהם, בשעה שלאמיתו של דבר היה אך ורק ר' יצחק אחד.

54. ש. ב. ניסנבוים: הנ"ל, עמ' 91; בובר: "אנשי שם", עמ' 503; ביבר: "מזכרת לגדולי אוסטראה", עמ' 200; מילנר: הנ"ל, עמ' 158; לבנשטין: הנ"ל, עמ' 126.

55. מילנר: הנ"ל, עמ' 158; לבנשטין: עמ' 56; יצחק בן יעקב: הנ"ל, עמ' 385.

56. משה לרר: "וואקאבלען פון כעלם", ב"יידישע פילאָלאָגיע", כרך 1 (1924), עמ' 241; "מאַטעריאַלן פאַר אַ כעלעמער אידיאָטיקאָן" ב"פילאָלאָגישע שריפטן", ייווא, ווילנה, כרך 1 (1926), עמ' 201—206, כרך 2 (1928) עמ' 490—491. "אַן אַמאָליקע יידישע חתונה אין כעלעם" ב"יידישע פילאָלאָגיע", כרך 1, עמ' 392—394.

על משה לרר בגטו ועל אובדנו ראה: ש. קצ'רגינסקי "חורבן ווילנע", ניו־יורק 1947, עמ' 200.

אברהם בריק, ירושלים

בעקבות אורה הגנוז של הקהילה היהודית בחלם

כ שמנסים לשקם את תמונתה של העיר, את התפתחותה הכלכלית והרוחנית, עלינו להדגיש, לא מתוך רגש של צניעות יתר, אך לשם קביעת עובדה אובייקטיבית, כי אין אנו מתיימרים להגיד כי דלינו את כל המקורות, וייתכן כי יש מקום למחקר נוסף בכל שטח ושטח, אך מצדנו אנו עשינו כמיטב יכולתנו לתאר את התקופות החשובות ביותר בתולדות הישוב היהודי בעירנו, ואם הצלחנו להעלות, ולו גם על קצה המזלג, את התקופות האלו, נוכל להגיד: גם זו לטובה.

השאלה הראשונה שעלתה לפנינו היא: במה מתחילין? מאילו תקופות יש בידינו חומר של ממש, הקרובים לאמת, שיהא בהרצאתן תיאור נכון של המצב לאמיתו? אימתי היו ליהודי חלם זכויות ישיבה בעיר עד שנוכל לחשוב שהקהילה היתה שרירה וקיימת במידה של התפתחות, בעלייתה ובירידתה, בדרך הטבע, ותלויה יותר באפשרות של גידול רגיל מאשר בגורמים מדיניים מקריים וצדדיים ואפילו בשגיונות של שליטים?

מאות בשנים התקיימה קהילה מפוארת זו והשפעתה ופרסומה גדלו מעבר לגודלה של הקהילה. שלשלת ארוכה של רבנים־גאונים, אדירי התורה, שכיהנו בה, פיארו את יהדות פולין כולה ובספרות ה"שאלות ותשובות" הרבנית משתקפות גם חייה של חלם היהודית בדורות הקודמים.

מהספרות הענפה הזו אנו לומדים גם חיותה האמיתית של קהילת חלם, חיותה הכלכלית והרוחנית, שעזרה להם לעמוד במצבים חמורים. אנו לומדים גם את התפקיד החשוב שמלאו רבני ופרנסי הקהילה בכל תחומי הפעילות בעיר ובמיוחד בשטח החינוך והתרבות למען הקיום היהודי, להשכיל לעמוד בסערות מבחוץ ומבפנים.

מן המקורות הרבים והשונים שאנו מסתייעים בהם בעבודתנו אנו לומדים שקהילת חלם היתה בתקופות אלו מפורסמת בתלמידי־חכמים שבה, בישיבותיה, בבתי המדרש שבתוכה. יקירי חלם קנו עולמם בלימוד התורה ובמעשי הצדקה והחסד הרבים, במוסדות החינוך והסעד שהקימו, בדפוסי החיים והמנהגים שנוצרו מתוכם וקבעו את הליכות־חייו של היהודי בכל יום ויום מבוקר ועד ערב, וכך נמשך הדבר מדור לדור משך מאות בשנים.

את דברי אלה על העבר הרחוק והקרוב של עירנו מן הראוי היה להתחיל בלשון השגורה: "כשאנו מדפדפים בתולדות עירנו..." אולם האם קיימת בכלל איזו שהיא היסטוריה כתובה של קהילת חלם, שאפשר לשאוב ממנה ידיעות על קיומה ופעלה של קהילתנו במאות הקודמות? ולכן כשהתחלתי לחקור ולדרוש במקורות על דברי ימי חלם הראשונים, על מצבה של הקהילה, מבחינה חברתית, תרבותית וכלכלית, בתקופות שונות, הלכתי אצל רושמי ההיסטוריה ופניתי גם לספרי שאלות ותשובות של הרבנים בזמנים ההם.

אמנם יגעתי הרבה אך מצאתי, ורבות עזר לי החומר התעודתי על פעולותיו של "ועד ארבע הארצות", בו תפסו מקום חשוב נציגי קהילת חלם והגלילות.

גליל חלם ועניניו בועד ד' ארצות

מספר גורמים אובייקטיביים סייעו להתפתחות המסחרית של חלם ויצרו תנאים נוחים לגידולו של המסחר היהודי. במאה ה־15 קושרת חלם קשרי מסחר גם עם קרקוב שעל הויסלה ציר תחבורה ומרכז מסחרי ותרבותי חשוב ביותר בתקופה ההיא. בפנקס תחנת המכס בקרקוב משנת 1473 שנתפרסם ע"י ריברסקי בספרו "לוסטרציה דרוג" מוצאים אנו עדות ממשית על עסקי המסחר של יהודי חלם. ברשימות משלמי המכס שבאותו פנקס רשומות בין השאר גם הסחורות שהביאו עמהם סוחרים מחלם והיתה שם הבחנה בין הסחורות של הנוצרים לבין הסחורות של היהודים, ומתברר שהיהודים הביאו גם אבנים יקרות, בעוד שהנוצרים הביאו חומר מסויים לייצר צבע, תוצרת יער ודבש מהכוורות הטבעיות שבעצים.

המקורות העומדים לרשותנו על החיים התרבותיים והכלכליים של יהודי חלם במאה הי"ז והי"ח הם מעטים מאוד ואינם מאפשרים בירור מקיף של הבעיה. הצגת תמונה של חיי הכלכלה של יהודי חלם והסביבה בתקופה הנידונה אפילו בקווים כלליים ביותר, תהיה בהכרח מקוטעת ותתבסס בחלקה על עדויות נסיבתיות, ורבות אנו לומדים מן החומר רב־ההיקף של ועד ארבע הארצות, שלא נתפרסם אלא מעט מן המעט. לפיכך שומה היתה עלי לאסוף מגילות־מגילות, להאיר במעט את עברנו הרחוק.

מצוות השעה היתה זאת עלינו.

חשיבות מרכזית נודעת כיום, ותהיה נודעת גם להבא, לחומר על הפעילות של נציגי קהילת חלם בועד ארבע הארצות, ולהבנת ערך הפעילות שלהם במוסד רב־החשיבות הזה כדאי להקדים ולעמוד בקיצור על תוכנו של מוסד זה ועל

תפקידו, על הנושאים בהם דן וטיפל, על התקנות שתיקן, על יחסו לקהילות שבשטח סמכותו, וגם על הקשר שלו עם קהילות ישראל מחוץ לגבולות פולין.

במשך מאתיים שנה עמד בראש יהדות פולין וניהל את כל ענייניה מוסד מרכזי עליון הידוע בשם ועד ארבע ארצות, וכמאה שנה מתוכן קיים את כינוסיו בעיר לובלין. הודות לכינוסים אלה נעשתה לובלין למרכז המעצב את חיי היהודים במדינת פולין, והשפעתה הגיעה הרחק מתחום גבולותיה, לכל מקום אשר יהודים נמצאו שם. חלם הסמוכה ללובלין תפסה מקום נכבד בפעולותיו של ועד ארבע הארצות, אשר בעת כינוסיו נידונו כל הבעיות שניסרו בחלל העולם היהודי ושהסעירו את הרוחות בתקופות שונות במאה הי"ז והי"ח.

במשך כל השנים היו נציגי קהילת חלם בין חשוביו ונכבדיו של הועד וכמובן השפיעו גם על חיי הקהילות האחרות, כי ועד הארצות היה נחלת יהדות פולין כולה.

במחצית הראשונה של המאה הט"ז עלתה קרנה של לובלין היהודית ותפסה מקום בראש קהילות פולין. מן העליה הזאת שבאה לה הודות למצבה הגיאוגרפי נהנתה גם קהילת חלם.

לובלין שכנה בטבורה של פולין, על צומת הדרכים בין מערב־אירופה ומזרחה. בירידים המפורסמים, שהתקיימו בה ובסביבתה הקרובה (לנטשנו, לוקבה וכו') ושהמפורסמים ביניהם היו "יריד גראמניץ" בפברואר (יריד אדר) ויריד "שוויאנטקי" (יריד סיון או חשון) נפגשו הסוחרים מחלם עם אנשי מסחר מכל קצווי פולין ומחוצה לה — מגרמניה, איטליה, צרפת, הונגריה, פרס, תורקיה וכו' — ועסקו במסחר חליפין בממדים גדולים.

על הירידים האלה כותב נתן נטע הנובר: "סוחרים יהודים ולהבדיל עמים אחרים היו כחול הים כי מסוף העולם עד סופו היו באים על היריד" ("יוון מצולה"). בעקבות השגשוג הכלכלי לא בושש לבוא גם השגשוג הרוחני.

הקהילה בחלם גדלה והלכה גם באוכלוסין וגם בהשפעה, ובמחצית המאה הט"ז היא מתבלטת כבר בין קהילות פולין ותופסת מקום נכבד בין הקהילות הותיקות ממנה — לובלין, קרקוב, לבוב, פוזן וכו'.

באותו זמן חיו ופעלו בחלם אישים בעלי שיעור קומה, רבי־פעלים וגדולים בתורה והם שהטביעו את חותמם על קורות הקהילה ועיצבו את דמותה לדורות. אחד הבולטים בין אישים אלה הוא הרב יחזקאל מחלם, אישיות דינאמית, הממזגת בצורה האופיינית לעסקני תקופה זו — תורה, גדולה ומעשה.

לפי כל הסימנים היו רבני חלם בין פעילי הכינוסים וכאלה היו גם ראשי הקהילה, שתפסו מקום נכבד בועד.

הרכבו של הועד:

רבנים, דיינים, פרנסים, שתדלנים, נאמנים, שמאים, בוררים, שליחים ועוד.

הגורם לארגונו:

למעשה גורם חיצוני הוא שקבע את הצורך לארגונו. גביית המסים שהטילה ממשלת פולין על היהודים, ורצתה לחסוך בטרחתה לנהל משא ומתן עם הקהילות הגדולות והקטנות או עם ישובים בודדים וכפרים שבהם גרו יהודים אחדים. ולכן החליטה הממשלה להטיל תפקיד זה על מוסד מרכזי, המאַחד כל הקהילות בתוכו ולעשות אותו לאחראי לגביית המסים ולתשלומים בזמן [1]. ממילא קיבל על ידי זה הוועד אוטונומיה ונהפך לשלטון גם ביתר העניינים הפנימיים של היהודים [2].

הוועד קבע חלקה של כל קהילה וקהילה בתשלומי המסים וארנונות הממשלתיות והעירוניות [3]. בזה הוא נעזר ע"י שמאים מומחים, שהעריכו את הסכום שעליהם לשלם [4]. החליט החלטות ופסקי דין בסיכסוכים בין הקהילות בינם לבין עצמם [5]. "ועשו להם גאוני ארץ דארבע ארצות הרבה תקנות חשובות, ותקנו תענית צבור לכל מדינת פולין ביום עשרים בחודש סיון לדורות [6]; תקנה נגד קניית רבנות בכסף או פרוטקציה, תיקן הוועד, ששום רב לא ישתדל להשיג את הרבנות על ידי הלוואה או מתנה, הן על ידי עצמו והן על ידי אחרים" [7]; תקנה לזכויות אלמנה: כתובת אלמנה קודמת לבע"ח מן הקרקע ומן מטלטלין [8]; תקנה נגד יבוא ספרים, אסור באיסור גמור לשום מדפיסים שחוץ למדינתנו להביא ספרי קודש מחוץ למדינה. וכן כל המוכרים ספרים דהאידנא... להביא מחוץ למדינה למדינותינו [9]; תקנות לטהר המידות. "וועגן דיא לייט, דיא זיינען עוסק בזיופים, הן גאָלד שמידן, הן אין אנדרי עסקים", "אויך די דא גניבות קויפן [10] און מלשינים ומוסרים". "און דיא דא מגלה זיין מסתורים של ישראל בפני ערלים" [11].

הוועד שלח שליחים להצלת שבויים יהודים. "צרות אחינו בני ישראל, אשר הלכו בשבי לפי צר ואוייב, נתעוררו ושלחו צירים נאמנים" [12]. הוועד עמד בקשר הדוק עם קהלות ישראל בתפוצות בעניני היתר עגונות [13]. הוועד גם נדרש לפסוק בסיכסוכים בקהילות ישראל מחוץ לארצם שפנו אליהם ובקשו התערבותם ולהכריע [14]

פעולות הוועד לא הצטמצמו רק בשטח הדת. הוועד הגן גם על האינטרסים הכלכליים של יהודי פולין בתחום המסחר שלהם בירידים וערים מחוץ לפולין [15] ועוד ועוד פעולות שהזמן גרמן, כגון: הסכמות הוועד להדפסת ספרים. "ספרים לא ידפיס שום מדפיס בלי רשות רבנים" [16]. אפשר להמשיך ולמנות עוד ועוד מהפעולות הוועד, שנתייחס אליהם בהמשך המאמר.

הקדמתי תאור מה מתפקידו הרם של הועד, כדי לציין את ערכם הרב של נציגי קהילת חלם והשפעתם בכל הפעולות שהוועד טיפל בהם. ואם נתבונן במספר כינוסי הוועד והתאריכים שהתקיימו, יתברר לנו שכמעט לא היתה ישיבה שלא ישתתפו בה נציגי קהילת חלם ובאי כח הגלילות [17].

להלן תעודות אחדות מהפרוטוקולים של ועד ארבע ארצות המזכירים את קהילת חלם וגלילותיה, חשבון הוצאות שונות

וחלוקת התשלומים לק׳ חלם לחוד ולבני גליל חלם לחוד. וגם תשלומי "כל הגליל חעלמא בצירוף עם ק"ק חעלמא".

סעיף כ"ב:

"אודות הוצאות בלבול דסאווין... מלבד הוצאות שיעלו לע"ע בק"ק קראקא על השתדלות הבילבול, והשלוש מאות זהו׳ פול׳ הנ"ל חייבים לבני גליל חעלמא ומלבד הרט"ו זהו׳ פו׳ שחייבים ג"כ... ביריד שנ"ה לפ"ק [18].

סעיף כ"ז:

"על בילבול דסאווין לא נשארו חייבים רק מאתיים זהו׳ פו׳ לבני חעלמא לשלם להם ביריד ש"י הסמוך שנ"ו לפ"ק" [19].

סעיף כ"ח:

"ואודות הל"ב זהו׳ שהוציאו בני חעלמא על פיזור והוצאות התפוסים דסאווין... מצאנו שהם יתנו הקדמה... שליש אחד בראש ואח"כ כל הגליל חעלם עם ק"ק חעלם ישלמו שני שלישים, וכן מכאן והלאה... הוצאות שיצטרכו... שישלמו ק"ק חעלם הקדמה בראש ואח"כ כל הגליל בצירוף ק"ק חעלם שני שלישים, והמ"ד זהו׳ פו׳ שהוציאו על העלאת המעות ישלמו הכל ביחד גליל דחעלמא עם הקהלה... עד שישקוט בלבול דסאווין" [20].

סעיף כ"ט:

"ברירת דייני המדינות עד כלות יריד גראמניץ. "מכל מדינה נבחרו שני דיינים. באי כוח ממדינת חעלם נבחרו "מהר"ר אברהם בר׳ שבתי מהר"ר ברוך. שניהם שקולים ממדינת חעלמא" [21].

סעיף ל׳:

"הוצאות פרטיות מיריד דהאידנא לבד גביית הפאבר לע"ע יערסלף עלו אלף תרט"ו זהו׳... רק שבני וואלין אין צריכין ליתן לאות׳ ת׳ זהו׳ דחעלם. ולאותן ש"ס זהו׳ ג"ר לבילבולים דפולין גדול... ולב׳ זהו׳ שכר עגלן מחמת בלבול חעלם... כל הנ"ל נגמר ונעשה יום א׳, ד׳ תמוז, שנ"ה לפ"ק. נאום הלוי פינחס הורביץ מקראקא" [22].

הערות:

1. ראה, ש. דובנוב "דברי ימי עולם", כ"ג. האבטונומיא של הקהלה, עמ׳ 1411.
2. שם, עמ׳ 1414, ע"ג. ר. מהלר "תולדות היהודים בפולין", הוצאת הקיבוץ הארצי, מרחביה 1946.
3. ראה, י. היילפרין "פנקס ועד ארבע ארצות", ירושלים, תש"ה, עמ׳ 321.
4. שם, פנקס, עמ׳ 326.׳
5. שם, סיכסוך הארודני־טיקטין, טיקטין־מזריטש, עמ׳ 212.
6. שם, פנקס, עמ׳ 78. על התענית כ׳ סיון. נדפס בלוחות, הורדני־ווילנא בשנות ת"ן—תקס"א. יום התענית, כ׳ סיון, שימשה גם הד בספרות. י. ח. ברנר בסיפורו "והוא אמר לה", הצפירה 1903, גל׳ 108. "רשומות" כ"ג, עמ׳ 279.
7. ראה פנקס, שנת שמ"ג, עמ׳ 2. הוועד דן עוד פעם על נושא זה ביריד גראמניץ בשנת שמ"ז. בשנת ש"ן חזר הוועד ואישר את

הסעיפים הנ"ל, כ"ב, כ"ז, כ"ח, כ"ט, ל׳, מוסרות לנו דו"ח על אסונות, פרעות, שוד, גזל, חמס, עלילות דם ועוד ועוד צרות שפקדו את יהודי פולין בכלל ויהודי חלם והסביבה בשנתיים, שנת שנ"ה ושנ"ו בלבד.

ההיסטוריונים ציינו את ההתוועדות הוועד בלובלין בשנות שנ"ה, שנ"ו להטרגיים ביותר. "הוצאות בלבול סאווין" (עלילת דם, תילול לחם הקודש), תרומות בני חלם להוצאות התפרסים להגנה נגד התנפלויות פרחחי הסטודנטים הישועים ולפדיון שבויים, וכן "הוצאות פרטיות": שוחד למושלים ולכומרים במקרים של סתם מאסרים לשם סחיטת כספים מיהודים.

דפי הפרוטוכול עקובי דם ישראל: "בילבול סאווין", ישוב קטן ע"י חלם, "בילבול חלם" העיר והסביבה פרעות ורציחות. בשנת שנ"ו פרנסי חלם לא יכולים להשתתף בכינוס גראמניץ ומייצגת אותם משלחת של שני אנשים מכובדים מק׳ פוזן: אברהם בר שבתי, אביו של השל"ה הקדוש, אברהם הורביץ, מחבר הספרים "חסד־אברהם", ביאור לשמונה פרקים של הרמב"ם ו"עמק ברכה" קראקא שנ"ז [23].

הפוגרומים דלדלו את הקהילות. ק׳ חלם קבלה הלוואה ולא היה ביכלתה לשלם [24]. פרנסי קהילת חלם בקשו באמצעות הועד עזרה כספית מקהלת פוזין, שהיתה אז קהילה גדולה וביחס לקהילות אחרות היתה פוזין ק׳ עשירה [25].

פרוטוכול סעיף ל׳ לסיום כתוב "נגמר ונעשה, יום א׳, ד׳ תמוז שנ"ה לפ"ק נאום הלוי פינחס הורביץ מקראקא" [26].

ר׳ פנחס הלוי, הוא סוחר עשיר וראש הקהל בקראקא. בנו של ר׳ ישראל הורביץ מפראג. גיסו של הרמ"א. ומחותנו של שאול וואהל, שהאגדה מספרת עליו שהיה מלך פולין יום אחד. על הורביץ כותב ר׳ יו"ט ליפמן הלר (ה"תוס׳ יו"ט") בפירושו ל"מגילת איכה": "נשיא בישראל, חכם גדול בתורה ובמילי דעלמא, ויושב בראש כל מנהיגי ד׳ ארצות שבמלכות פולין" [27]. ציינתי זאת על אישים אלה המעידות על המצב הרציני שפקד הקהלות הנ"ל בשנות שנ"ה—שנ"ו. ובמצב של פרעות וסכנות ועלילות נחוצים היו אנשי מעשה ובעלי השפעה בחוגי השלטון.

התקנה: "לבל יקבל שום רב את הרבנות ע"י ממון". חמישים שנה אחרי זה, בשנת תי"ו, פירסם הוועד עוד פעם את התקנה בצירוף כרוז. "דז קיין רב זאל ניט משתדל זיין דז רבנות ע"י כסף. או מתנה". על הכרוז חתמו שלושים רבנים מגדולי האומה בתקופה ההיא.

8. שם פנקס, עמ׳ 47, סי׳ ק"כ. תקנה זו כ"תקנת המדינה" נזקקה להבטחה בתוקף חוק ממשלתי. ונרשמה בפריווילגיות של מלכי פולין. הוזכר גם בשו"ת מהר"ם מלובלין, סי׳ כ"ו.
9. י. היילפרין "יהודים ויהדות במזרח־אירופה", הוצאת אוניברסיטה העברית, עמ׳ 98.
10. פנקס, עמ׳ 124, ע"ג.
11. שם, עמ׳ 9, סי׳ 68.
12. היילפרין "יהודים ויהדות במזרח־אירופה", עמ׳ 213—249.
13. פנקס, עמ׳ 79, סי׳ ר"ח.

14. סיכסוך בין ר׳ יעקב עמדן ור׳ יונתן אייבשיץ ״נוסח הקמי־עות״, חשד לשבתאות. פנקס, 422; סיכסוך קהלת אלטונא—המבורג בענין בית הקברות המשותף. פנקס, 100.
15. ראה היילפרין ״יהודי ויהדות״: ועד ארבע ארצות ויחסיו עם חוץ לארץ. 69—70.
16. שם: ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי, 83—84.
17. ראה להלן, חלק׳ ״פרנסים, נאמנים ורבנים, באי כוח ק׳ חעלם והגלילות״.
18. פנקס, עמ׳ 8.
19. שם, עמ׳ 9.
20. שם.
21. שם, עמ׳ 10.
22. שם.
23. שם, עמ׳ 10, הערה 1.
24. עיין בהערה 17.
25. פרלס ״מאָנאַט־שריפט״, שנת 1867, 110—111. מתוך פנקס פוזנא.
26. שם, עמ׳ 10, הערה 8.
27. שם.

בצוק העתים — בשנות ת״ח ות״ט—ת״ך (1648—1660)

כבכל הארצות בהן חיו יהודים כן גם בפולין בצבצו כמעט בכל שנה עלילות־דם, ונקל לתאר לעצמנו את הדכאון והפחד שהשתררו בין היהודים כל פעם שהתנהל משפט נגד יהודים חפים מפשע לפני טריבונל הכתר. פסקי דין המוות שהוצאו במשפטים אלה בוצעו באכזריות מרושעת.

משפטים אלה הפילו פחד גם על יהודי חלם, והימים בהם נפתחו ישיבות הטריבונל, היו ימי צום. יהודי חלם התאספו בבית הכנסת והתפללו להצלת האומללים. בלילות לא עצמו היהודים עין. כולם, כזקן כצעיר, היו ערים, אמרו פרקי תהילים ומררו בבכי.

בפרוס חג השבועות שנת ת״ח (1648) הגיעו לחלם שמו־עות מחרידות. איש לא ידע מאין באו ומה אמת בהן, אולם הן עברו מפה לאוזן ומיד ידעו לספר בעיר, בבית הכנסת יבבתים הפרטיים על מרד איום של הקוזקים בדרום מזרחה של המדינה, וכעבור כמה ימים עברו השיירות ממזרח והסוח־רים סיפרו על קוזאקים שהתאחדו עם הטאטארים, על תבוסת הצבא הפולני ועל גנראלים שנלקחו בשבי. הידיעות נתרבו ובמהרה נודע בעיר שהקוזאקים מתנפלים בעיקר על השלאכטה ועל היהודים, ובכל מקום אליו הגיעו מעבר לנהר דניפר ערכו טבח ביהודים והכריתו קהילות שלמות.

ואכן פרץ מרד גדול של הקוזאקים, שאיים להשמיד את מדינת פולין. מנהיגם כמילניצקי כבש עיר אחת אחרי השניה והתכונן לשים מצור על לבוב. לאחר שקיבל שם כופר בסכום עצום שם את פניו הלאה, כיתר את זאמושץ׳, שהיתה אז מבצר חזק ובאותו זמן עלה גם על חלם ועשה בה הרג רב.

כאשר התקרבו גדודי הרוצחים של צבא כמילניצקי לערי פולין הזמין הוועד דד״א את גדולי ישראל לאסיפה דחופה, לדון במצב של שעת חרום ליהודי פולין. הישיבה היתה צריכה להתקיים בלובלין בביתו של הרב ר׳ יהושע העשל בר יעקב, ראש הישיבה של המתיבתא בלובלין. על סדר היום הבלתי מוכן, היה להחליט על פעולות עזרה והצלה לפליטים, ופדיון שבויים.

חיילי הקוזאקים של כמילניצקי התקרבו לעיר לובלין, העיר היתה הרוסה וחרבה וההתיעצות התקיימה בסביבת לובלין בעלז׳יץ, בין המשתתפים בהתיעצות זו היו גדולי הדור, אדירי תורה: הרב ר׳ יום־טוב ליפמן הלר מקראקא, המקובל הרב שבתי שעפטל הורביץ מפוזין, הרב דוד הלוי (הט״ז), ר׳ שלמה שפירא (בעל מגלה עמוקות), ר׳ שמואל קיידנאור (בעל ברכת זבח), שבתי הכהן (הש״ך), אפרים כ״ץ (בעל שער־אפרים), ר׳ נפתלי כ״ץ, ר׳ אליעזר אשכנזי (מחבר דמשק אליעזר), חיים אשכנזי מקרעמניץ, הרב ר׳ נפתלי הירש משודלוב, הרב הפייטן ומקובל ר׳ אפרים בר יוסף איש חלמא.

כמה מהמשתתפים חיברו אחרי כן קינות וסליחות על חורבן שנות ת״ח—ת״ט. במיוחד ידועות הסליחה של הרב ר׳ יום־טוב ליפמן הלר, הקינה של הש״ך והקינה של הרב, הפייטן והמקובל, ר׳ אפרים בר יוסף איש חלמא, שחיבר על רצח שנות ת״ח—ת״ט בשם ״הקינה הזאת״, ומסיים את הקינה במלים: ״צור תמים פעלו ינקום רב... על בית ישראל ועל ה׳, כי נפלו בחרב״ לפ״ק (שנת ת״ח).

באותם הימים עלה על כסא המלוכה בפולין יאַן קאַזימיר, אחיו של המלך המנוח, והוא פנה מיד במכתב לחמילניצקי, דרש ממנו לחזור לארצו והבטיח לו להיכנס איתו במשא־ומתן. חמילניצקי הוציא פקודה לגדודיו לחזור לבתיהם ומדינת פולין נשמה לרווחה. בשנת 1651 התקיימה כבר בלובלין התוועדות ועד ארבע ארצות שדן על בעית האמצעים והדרכים לעזור לאלפי הנשרפים באוקראינה ובפודוליה. הקהילות נתבעו לטפל כל אחת במספר מסוים של פליטים ולהושיט להם עזרה.

הרבנים שהתכנסו בועד החליטו להכריז על יום צום בכ׳ בסיון, ביום השחיטה בנמירוב ולהתיר לעגונות שבעליהן נספו בזמן המלחמה לבוא שוב בברית נישואין. אם כי המלחמה לא נסתיימה עדיין, בטחו כבר בחלקה המערבי של מדינת פולין כי בא הקץ לתלאות המלחמה והחיים נכנסו שוב למסלולם.

בתולדות ישראל נרשמו ימים אלה כתקופה הקשה ביותר ונחוץ היה לפעול בדחיפות להגיש עזרה לפליטים, לאלמנות ויתומים, לתקן תקנות חשובות, כגון ״תקנות עגונות, תקנת־אישות ואיסור ערוה. היו מקרים שההורים נרצחו ונשארו

תינוקות וילדים, שלא ידעו שמות הוריהם. התעוררו חששות, "שלא יקח איש את אחותו". היו מקרים שישובים קטנים נחרבו כליל ונשארו תינוקות ונערים קטנים שהגויים גידלו אותם. ילדים אלה לא ידעו שהם מזרע ישראל והיהודים צריכים היו להוציא אותם מידי הגויים בכוח". ולקחו אותם היהודים מיד העכו"ם ביד חזקה, וכתבו לכל אחד קמיע מאיזו משפחה הוא אחרי שניהלו דרישה וחקירה, ותלו הקמיע על צוארם.

היו עוד פעולות חשובות שהועד טיפל בכינוס זה הזכרתי את הידועים ביותר.

בין הקצינים, רוזני הארבע ארצות, ראשי ישיבות ואב"ד, נזכר שמו של הרב ר' יהודא ליב בהמנוח ר' קלונימוס יצ"ו מק"ק חעלמא.

פרעות ומסים

זמן קצר לאחר מכן הסתערו על הארץ אויבים. מדרום־מערב — חמילניצקי בראש הקוזאקים והטאטרים, ממזרח — הרוסים, ומצפון — המלך השוודי קארל־גוסטב. האצולה מפולין רבתי ומליטא הכירה בו כמלכה של פולין והצטרפה אליו במסעו. יאַן קאַזימיר ברח לשלזיה. קארל־גוסטב התקדם. היהודים סבלו הרבה מהקרבות, ומשניסו לגיונרים יהודים להתנגד לשוודים על־יד סנדומיר, ואף הצליחו לעכב אותם לזמן קצר, לא ידעו השוודים כל מעצור. זעמם ניתך כמעט על כל הקהילות. חלם ניצלה הפעם מידי השוודים, אולם היא נפלה מהפח אל הפחת.

מלחמת השוודים בפולין, ואיתם פרעות ושוד קהילות ישראל ע"י חיילי הצבא הפולני, שבראשם עמד אז הגנרל סטפן צ'רנצקי, רוצח ושונא ישראל מובהק הידוע לשימצה, והוא נתן חופש לחייליו לעשות שמות ביהודים בנפש וברכוש.

לשם מימון ההוצאות של הדרגונים של צ'רנצקי נדרש הוועד דד"א לשלם סך 70 אלף זהו'. נוסף לסך הנ"ל הוטל על כלל ישראל בפולין מס מיוחד סכום של עשרים אלף זהו', וזה בקשר עם גיוס הכללי שהוכרז באותה שנה. מתוך סכום הכולל הנ"ל שילמו יהודי חעלם־בעלז 2.400.

לזירוז התשלומים הודיע המלך לוועד "אם המנהיגים של יהודי פולין (ועד ארבע ארצות) לא יפרעו בלי דחוי את המס, בסכום 22.022 זהו', שהתחייבו לשלם בשם כל האוכלו־סיה היהודית בפולין — כולם ערבים לאחד ואחד ערב לכולם".

בהתוועדות ועד דד"א בשנת תל"ב (1671), י"ג תשרי, ביערסלב, פירסם הועד כרוז נגד אנשים בגליל חלם, אשר עשו קנוניות וסיכנו במעלליהם את כל יהודי הסביבה וגרמו להרעת מצבם.

הכרוז מתחיל במלים אלו:

"אַזאַ שערוריה און מחלוקת האָט זיך דערוועקט אין גליל חעלמא און חלילה מזיק געווען דעם מעמד און מצב פון כלל שארית ישראל".

מנהיגי הועד דד"א אחזו באמצעים נגד עושי קנוניות והענישו אותם, אולם בכרוז לא כתוב מהו העונש וגם לא שמות האנשים שהיו מעורבים בדבר. כנראה שמדובר באנשי מעמד ובעלי תוקף בקהילה ולא רצו לבייש אותם ברבים.

9 שנים אחרי זה מתאסף הוועד דד"א ביריד גנזין (יום ג', כ"ה ניסן ביומא דשוקא ק"ק גנזין). בכינוס זה טיפל הוועד בכמה עניינים חשובים כגון, המסחר בידי נשים ובמיוחד בכפרים; בנסעם בדרך בלי שמירה מספקת, הנושאים ונותנים בעסקי מסחר בבתי הגוים ויש חשש ליחוד. כמו כן במחזיקי האורנדא, שדרים בכפרים ביחידות. לפעמים והבעל נעדר מה־בית והאשת נשארת לבדה בין הגויים, והם, הגרים, שותים ומשתכרים; ענין המסחר עם אתרוגים למרחקים, ואינם מדק־דקים אחרי אתרוגים כשרים; ספרים שנדפסו בעיר בזילאי החשודים במינות; המסחר בגבינות וחמאה שנעשתה בכפרים; מאכלים אסורים; איסור שעטנז. ומעל כל הנ"ל דן הוועד על דיני הריבית ורבית קצוצה לדין, ותיקן תקנות ברורות מנוס־חות כיצד לכתוב שטר עיסקא.

כל התקנות הנ"ל באו לידי אישור ביריד גראמניץ לחתימת ראשי הישיבות וגאוני ארץ.

בין החותמים היה גם המהרש"א, שלא ציין את מקום כהונתו. כידוע היה המהרש"א ר"מ ורב ראשי בק"ק חלם בשנים שס"ה—שע"ה.

שנת תכ"ג

בהתוועדות ביריד יערסלב יום ב', ט"ו אלול תכ"ג לפ"ק הסכימו רבני' להדפסת ה"שולחן ערוך מטור אורח־חיים" עם חידושי דינים מהר"ר משה איסרלש זצ"ל וניתווסף בו מראה מקום מוצא הדינים מאת מוהר"ר משה רבקש, שנקרא "באר הגולה", בין החתומים: הצעיר מרדכי בן לא"א בנימין וואלף זצ"ל, גינצבורג חונה לע"ע בק"ק חעלמא.

שנת תכ"ד

ישיבת הוועד דד"א. במושב זה הסכימו "יושבי כסאות למשפט פה ק"ק לובלין ביריד גראמניץ, יום א', י"א ניסן כד"ת לפ"ק". להדפסת הספר "עמודי השבעה", דרשות מאת ר' בצלאל בן ר' שלמה הדרשן מסלוצק, פראג תל"ד. בין החתומים היה גם בא כוחה של קהילת חלם.

שנת תכ"ז

בהתוועדות זו דן הוועד במצב הקשה של קהלת טיקטין, שהיתה קהלה מפוארת, כלילת יופי, משוש כל הארץ, ובצוק העתים ירדה מטה מטה מאיגרא רמה לבירא עמיקתא... נוסף לזה הם סובלים מהשגת גבול. על החלטת הוועד דד"א חתם גם בא־כוחה של קהילת חלם הרב שמשון ש"ן מבעלזא.

בהתוועדות ועד דד"א בשנת תל"ב ביערסלב

תעודה מס' שי"ד

ממנהיגי גליל חעלם נתקבל בחשבון וד"א סך שני אלפים זה' — למאיור פרעג סך אלף תתק"ז ומחיובי' לכתוב על הש"ח ההוא הרחבה — כתוב וחתר' מן

המאיור הנ״ל שכתב קבלה כנ״ל והרחבה כנ״ל על
הש״ת שבידו וכל מיני אחריות שבעולם על הגליל
הנ״ל לשלם כל הוצאו׳ והיזקות לד״א אם יעברו ח״ו.

בתעודה לא כתוב פרטים על החשבון של שני אלפים זה׳. הסכומים שקיבל המאיור פרעג אלף תתק״ז. הועד ד״א מחייב את מנהיגי גליל חעלם על הרחבה (כנראה דחיית תשלום) הועד מטיל אחריות על הגליל על כל הוצאות והזיקות לד״א אם יעברו ח״ו. כל המ״מ עם המאיור לא ברור. האם לקחו מנהיגי הגליל אצל המאיור הלואה? מה הן ההזיקות לד״א אם יעברו ח״ו?

תעודה מס׳ שכ״ד

האלופ׳ קציני מנהיגי גליל חעלם יצ״ו יתנו מתנה
למאיור פרעג לנישואיו ששים זהו׳ ויקבל בחשבון
ד״א יצ״ו.

מה שהסתיר לנו תעודה מס׳ שי״ד, מגלה לנו טפח, התעודה מס׳ שכ״ד: הגליל חעלם נתן מתנה למאיור שיוכל לחתן את הבת. החשבנות והשטרות וחובות למאיור שייך להתלוואות מסוג הידוע לנו מהרבה תעודות של ועד דד״א. פחד הועד ד״א על הזיקות עם יעברו ח״ו. מחזקות השערה שמדובר על סחטן הסוחט כספים מהאוכלוסיה היהודית חדשים לבקרים. הפעם המצב הוא קשה בגלל מחלוקות וקנוניות.

גם שתי התעודות הנ״ל, מס׳ שי״ד ומס׳ שכ״ד, הן חלק מהפרגמנטים ההיסטוריים שנשארו לנו לפליטה והשמורים בארכיון ייווא. שפרופסור ש. דובנוב קיבל אותם מתנה מאת הרב מקהלת דובנא.

יש לציין: התעודות שנתפרסמו וגם כמה צילומים באנצי־קלופדיות שונות וספרי מדע אחרות, לא פורסמו בשום מקום. המקום היחידי שכן ראו אור יש להודות לפרופ׳ הלפרין. שפירסם אותם בפנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש״ה ובמלואם.

שנת תל״ב, יום ה׳, י״ג תשרי בוועד קודש פה יערסלב

במושב זה דן הוועד במצב המוסרי הפנימי שהתערער בתוך הקהילות, נתגלו פגיעות חמורות בטוהר המידות בין איש לחברו. וקבוצות אנשי רשע, אשר מחריבים קהלות ישר־אל. הוועד החליט להתערב ולאחוז באמצעים, להעניש את המלשינים, להכריז חרם עליהם, להטיל קנסות כבדות ולהפסיק את פעולותיהם הנפשעות, שהביאו כבר נזקים כבדים לקהילת ישראל. הוועד פירסם בנידון שני כרוזים, כרוז אחד כתוב עברית ואחד ביידיש מדוברת בתקופה ההיא. להלן, תמצית קצר מתוך הכרוז בשפה יידיש, ורק הנוגע לקהילת חלם.

״ב״ה, קול ברמה נשמע לאזנינו, קול ענות. אנשי ניצים ועושי קנוניות וקשרים להרבות מחלוקות בישראל, וכן לא יעשה לישראל... והדבר יצא מפינו להכריז כרוז בכל בתי כנסיות, ביומא דשוקא, פה ובכל בתי כנסיות שבכל הארצות.

האלופים הקצינים הרוזנים מנהיגי הארצות יצ״ו, להאזין מודיע זיין, מאחר דז זיך גיפונן האט, דז אזא שערורי׳ און מחלוקת האט זיך דערוועקט אין גליל חעלם! דז כמעט דאש גליל ווער אויף גנגין אונ׳ חלילה מזיק גיוועזין מעמד ומצב הכלל שארית ישראל. אונ׳ איז פר קריגט גיווארן כמה אלפי׳, אזו האבן רוזני ד״א יצ״ו די זאך פר זיך גינומן אונ׳ האבן גישטראפט די לייט דיא דאש האבן אן גיהובן אונ׳ דיא דא האבן איין חלק דראן גיהאט. וועלכי דז מען ניט וויל פורט זיין מפני הכבוד...

אזוי גיבן ראשי רוזני מנהיגי ד״א יצ״ו, רשות ומקל ורצועה לראשי הגלילות ולראשי הקהלות דז זיי זאלין רודף זיין זילכי לייט אונ׳ שטראפן מיט חרפות אונ׳ זיי מוחרם ומנדה זיין מופרש מכל ק״י ורבצו בהם כל האלות הכתובות בתורה...

אונ׳ דער כרוז איז איין געשריבן גיווארן בפנקס דד״א בתוכף פסק דין גמור״.

כ״ד האלופי׳ הקציני׳ הגורמי׳ בעצת ה׳, יום ה׳, י״ג
תשרי תל״ב בוועד קדש פה יערסלב.

על פס״ד חתמו ארבע עשר אישים. ונוסף להם באו עוד חתימות של כמה מנהיגים ורבנים.

בין החותמים: הרב ר׳ יקותיאל בלא״א, הרב ר׳ יהושע אהרן זצלה״ה מלובלין חונה בק״ק חעלמא.

תל״ב, יום ה׳, י״ג תשרי בוועד קודש פה יערסלב

בכינוס זה התאסף הוועד לאשר תקנות שנתקבלו בשנה זו בישיבות הקודמות. ״כל התקנות המפורשות בדפי׳ הקודמי׳ אינם סותרים תקנות שבדף זה, כולם שרירי׳ וקיימי׳ כאילו יצאו מפינו היום. כ״ד האלופי׳ הקציני׳ הגומרי׳ בעצת ה׳״.

על אישור הנ״ל חתמו ארבע עשר ״אלופי׳ קציני׳ רוזני׳ מנהיגי ד״א יצ״ו״. נוסף לאישים הנ״ל נוכחו ביריד יערסלב הנ״ל גם רבנים מקהלת חעלם היה הרב ״יקותיאל בלא״א הרב הגדול מוה״ר יהושע אהרן זצלה״ה מלובלין חונה בק״ק חעלם״.

תל״ב, ב׳ חשון

״...יהודי חעלמא נתחייבו לשלם ביום 6 אוקטובר לחיל הרגלים של מיכאל זברובסקי סך 3.000 זהו׳ ע״ח ראטי א׳ של מס הגלגולת״.

תל״ב, בוועד יערסלב

חשבון הוצאות שיהודי חעלם שילמו עבור הלוואות שלא קיבלו.

״מנהיגי חעלם, נתקבל בחשבון וד״א סך שני אלפים זה׳ למאיור פרעג סך אלף תתק״ז ומחויבי׳ לכתוב על הש״ח ההוא הרחבה — כתוב וחו׳ מן המאיור הנ״ל שכתב קבלה כנ״ל״.

תל״ב, בוועד יערסלב (שכ״ד)

תשלום למאיור פרעג עוד פעם. פה פירוט עבור מה שלא כתבו בחשבון הנ״ל. ״האלופ׳ קציני מנהיגי גליל חעלם יצ״ו יתנו מתנה למאיור פרעג לנישואיו ששים זהו׳ ויקבל בחשבון ד״א יצ״ו״.

תל"ב, יום ג', ח' ניסן בהתוועדות קודש פה לובלין

מנהיגי ק"ק טיקטין מעררים על פס"ד נגד האלוף מאיור בענין פסק דין ע"י פשרה: "שהפשר והפסק נעשה בטעות, באשר נתברר להם, שהוא עתיר נכסי' ויש לו סך רב ועצום, ונכון וראוי שיתן לסכום יותר מהפשרה הנ"ל". על התלטה שנתקבל חתמו תשע אלופים וקציני' של הועד דד"א יצ"ו.

בין החותמים: "הק' אשר הלוי לנדא בן הר"ר ר' משה ר' ישעי' גליל חעלמא".

לפסק דין הנ"ל היה גם המשך שני ימים אחרי זה: "בדבר הפסק אשר יצא מאתנו בין האלופים... ובין האלוף מאיר במהר"ר שלמה, נשמט מלכתוב בגוף הפסק שמהרר"מ יתן..." תלאה פירוט עוד סכומים והתחייבויות שלא נרשמו בפס"ד הנ"ל.בין החותמים על פס"ד החדש: "הק' משה הלוי לנד' בן ר' משה ר' ישעיה גליל חעלם".

"כ"ד האלופי' הקציני' רוזני' ומנהיגי ד"א יצ"ו יום ה', י' ניסן תל"ב.

תל"ב, יום ה', י' ניסן בוועד קודש פה לובלין

עוד דיון באותו יום י' ניסן. מנהיגי ק"ק טיקטין פונים לוועד לעזרה. אנשים זרים התיישבו בסביבתם ומקפחים את פרנסתם. "האלופים... נגשו לפנינו בקובלנא... שהרבה אנשים מתיישבים במאז"א, במקום איסורים וסכנות גדולי' ומקפחים את מחייתם וגורמים להם היזקות".

עוד דיון באותו יום. קהלת טיקטין תובעים נציגות מתאימה בוועד דד"א. "האלופי... מהר"ר יעקב במהר"ר שמואל ומהר"ר מאיר במהר"ר יונה, משולחים מן העדה הקדושה... טיקטין יצ"ו... ומענה בפיהם... להיות להם מנהיג בשלחן הטהור דרוזני ד"א כ"א מאתנו... הם קהלה בפני עצמם, קהלה מפוארת מוכשרת ומושלמת לכל הכבוד כא' מהקהלות יצ"ו... הועד דן בדרישתם והוחלט בחיוב: "בכן באשר שמענו דבריהם נכונים, שהם קהלה מפוארת וראוי' לחלוק כבוד... בהסכמת ורצון כולנו".

גם פה חתם: "משה הלוי לנד' נקר' ר' משה ר' ישעיש גליל חעלם".

תל"ג, יום ב', ה' תשרי פה ק"ק פינטשוב יצ"ו.

הוועד דן בבקשת מנהיגי קהלת פינטשוב. מצבם הכלכלי קשה וכעת באו אנשים מבחוץ ועל ידי זה הורע מצבם עוד יותר. "האלופי... דק' פינטשוב יצ"ו, באו לפנינו בטענה, אנשים באים לגור פה מקהלות וגלילות אחרות ואין להם שום חזקה פה, לא להם ולא אבות אבותיהם, ולסבה זו אנשים הדרים פה מימי עולם... לא יכלו להחיות את נפשם מחמת הכבדה הגדולה... ובני אדם רצים אחר פרנסה ואינם משיגים".

הועד בישיבתו יום ב', ה' תשרי תל"ג פה ק"ק פינטשוב בהתוועדות קודש" הכיר בתביעותיהם. "ובאשר כעת עינינו הרואות... את גודל ההכבדה והמשא הכבד המוטל עליהם. ע"כ תוקף גזרתינו והסכמתינו... הרשות בידם לתקן את אשר יכשר בעיניה'... בלי שום מוחה ומונע בעולם". אבל ההוצאת לפועל התיקונים הנ"ל, דחה הוועד לישיבה אחרת. "והתיקון יחול אחר הפסח".

הישיבה הנ"ל התקיימה שמונה חדשים אחרי כן. בישיבה הנ"ל בראש הכותרת אישר הוועד. "דברי האלופים... אין צריכים חיזוק כי דבריהם שרירי' וקיימים". על האיש הנ"ל חתמו ארבע עשר אישים דגולים מהוועד דד"א. ביניהם... "הק' משה הלוי נקרא ר' משה ר' ישעי'".

תל"ג, יום ד', ט"ז סיון פה ק' פינטשוב

שלושה ימים אחרי זה מתקיים בוועד דד"א, דיון חובות ושטרות. התובע הוא הרב ר' איסרל מלובלין. הופיעו בעלי חובות ותבעו סכומים המגיע להם גם לקהלת פינטשוב היו תביעות בקשר לזה. הועד דן בנדון וגם בישיבה זו השתתף וחתם "הק' משה הלוי לנדא נקרא ר' משה".

תל"ז, עזרה לפדיון שבויים

על הרציחות של שנת ת"ח—ת"ט ע"י ההטמן חמילניצקי וחילי רוצחים, כתבו ספרים, חיברו סליחות וקינות על הרצי־חות שנמשכו עוד אחרי כן בערך עשרים שנה. מעטים הידיעות שהגיעו אלינו. היו אמנם כמה הפסקות לסירוגין בכמה מקומות, אבל השנאה לעם ישראל לא פסקה. עלילות רציחות וגירושים היו והתמשכו הרבה שנים אחרי שנות ת"ח—ת"ט. הרשימה ארוכה מאוד.

באגרת מטעם "האלופים הקצינים מנהיגי ועד דד"א לק"ק אמסטרדם המעטירה" בקשה לעזרה והצלה, לאחינו בני ישראל אשר בגולה, רחמנים בני רחמנים".

על האגרת חתמו: "כ"ד האלופים הקצינים רוזני מנהיגי ארבע ארצות פולין בצירוף כבוד המאורות הגדולים הרבנים מורי צדק המתוועדים היום יום ו', ד' אלול, תיו למד זיין לפ"ק ביומא דשוקא, ביערסלב". שלושה מבין החותמים היו רבנים מגליל חלם.

שנת תל"ז

קהלת פינטשוב מתלוננת לפני מנהיגי דד"א על מצבם הקשה הנגרם להם ע"י הגירה מקהילות וגלילות אחרות לקהי־לה שלהם. מנהיגי הוועד דנו בנידון זה פעמים אחדות ופסקו לפעול לטובת קהילתם: "כי בקיום הקהילה אנו רוצים ולא להרסה ח"ו וחלילה".

כ"ד אלופי קציני רוזני מנהיגי ד"א יצ"ו, יום ג', ט"ו תשרי תל"ז ביערסלב".

בראש החותמים: פנחס יכונה זעליג במוהר"ר יוסף אשר ז"ל מחעלם.

✡

רבים היו רבני חלם, ששמם יצא בעולם, והם תפסו מקום נכבד בין דייני ושופטי ועד ארבע הארצות, והבאנו את הקט־עים האלה כדי ללמוד מהם שכפוסקים בעלי־סמכא ולמדנים גדולים הטביעו את חותמם גם על יהודי חלם והגליל.

במקורות מחלם, זעומות מאוד הידיעות על בתי־המשפט היהודיים. יודעים אנו שהשופטים היהודים היו חייבים לבוא

פעמיים בשבוע ולשבת לדין. משכורתם שולמה ע״י הקהל, ולפיכך היו תלויים בהם במידה רבה. כנראה שבניגוד להור־אות שבפריבילגיות הכלליות השתדל הסטארוסטה בחלם להרחיב את סמכותו גם על האוכלוסיה היהודית. מעידה על כך שורה של עובדות, אשר מאשרים את שאיפתו של הסטא־רוסטה לשלוט על האוכלוסיה היהודית.

מסים וארנוניות

עול כבד של מסים מרובים הוטל על האוכלוסיה היהודית בפולין הקדומה, מסי־המלוכה, מסים עירוניים, מס־גולגולת, מלבד היטלים ותשלומים, רגילים ומיוחדים, ומתנות לטובת פקידי המלך והעיריות ומשרתיהם וכו׳. לרשימה הזאת יש להוסיף עוד את מסי־הקהילה, שיסודם בשלטון היהודי האו־טונומי. מובן שגם קהילת חלם לא היתה יוצאת מכלל זה.

מלבד מס־גולגולת, שיהודי חלם היו משלמים, כשאר היהו־דים בפולין וליטא שבמאה ה־16, והיה במכסת זהוב אחד לגולגולת (לאחר זמן העלו את מכסת המס), היה מס־המלוכה העיקרי המס השנתי לסטארוסטה בחלם. אין בידינו רשימה מפורטת של היהודים, שהיו משלמים לעיריה, אבל ידועה הסדרה של מסים ישירים ובעקיפין, שמכסתם והיקפם מעידים על מדיניות ההכנסות שנהגו המוסדות העירוניים ביחסם לאוכלוסיה היהודית עמוסת המסים.

מלבד המסים הסדירים, נאלצו היהודים להשתתף בהוצ־אות העיר, רגילות ויוצאות מן הכלל, כגון: הוצאות מלחמה, להחזקת חיל־המצב, הספקת־המים, ביצורי־העיר וכד׳. ביחוד היה גדול חלקם של היהודים בהוצאות העיר בימי מלחמת. בזמן מלחמת הקוזאקים והמוסקובים, למשל, החליטה העיריה שעל היהודים להשתתף בתשלום "מס הכיבוש" לאויב בערך יחסי לשווים של הסחורות והמשכנתאות שהיו בידי היהודים. היהודים נתבעו גם להשתתף בהוצאות לשיפור אספקת־המים. מובן שלא ברצון היו היהודים משלמים את כל המסים האלה והדברים היו מגיעים לעיתים לידי סיכסוכים עם העיריה.

מס על בשר כשר

מדיניות הממשלה הקתולית בפולניה לא הסתפקה במע־מסת המסים הכבדים שהטילה על האוכלוסיה היהודית את המסים הישירים ומסי־העקיפין, הוסיפה עוד עליהם מסים מיוחדים. כגון המס, על החתמת ספרים, מס נירות, מס "מעשר־מבתים־ואחוזות, „מס סטאציה" לכלכלת חצר־המלכות, מסי חנויות, מסי־ארובה, ועוד ועוד. במאמר זה נדון במס על בשר כשר, נוסף למס השחיטה מכל בהמה או עוף.

בשנת 1784 הונהג מס זה "צריכת מס כשר ליהודים". עם תוספת מס זה עלה מחיר בשר־כשר פי שניים ממחיר בשר טריפה. הממשלה עוד לא הסתפקה עם גובה המס והגדילה אותו אחרי שנה. הבשר־הכשר התייקר עד כדי כך, שהעניים לא יכלו לקנות בשר אף לשבתות וחגים. הממשלה לא התחשבה במצבה של דלת העם והמשיכה להעלות את המס וגם להעמיק את הגביה וכדי להגדיל הכנסות הקופה החליטה למסור את גביית מס זה לחו־כרים. מנסיון מיתר המסים המיוחדים המוטלים על יהודים ידעה הממשלה שרצוי שהחוכרים יהיו יהודים. וחוכרים המעוניינים להתעשר על חשבון הקהל לא חסרו.

הממשלה והפקידים הקפידו מאוד שמס זה ישולם במלואו ובדייקנות. לקחה על עצמה תפקיד שמירה על כשרות, שהיהו־דים לא יכשלו ח״ו באכילת בשר טריפה. ודנו בעונש כספי כבד וגם במאסר כל יהודי שנתפס בעבירה של "קניית בשר טריפה".

העסק מס בשר־כשר כנראה לא היה עסק רע, ועם האוכל בא התאבון להגדיל עוד יותר את המס הזה, בתוספת נימוק שמקור הכנסה זו תשמש להגדיל צרכי החינוך.

הממשלה לבדה כבר לא העיזה להציע הצעה זו, כדי לא למתוח יותר מדי את הסבל ואת ההצעה הנ״ל הציע המשכיל המפורסם יוסף פרל "להרשות לקהילה היהודית בבראד להטיל מס נוסף למס הממשלתי, תוספת למס בשר בהמה כשר"... ומהכנסה זו אפשר יהיה להחזיק ולקיים את בית הספר היהודי, בלשון הגרמנית.

כדאי לציין, שהממשלה לא הסכימה להצעתו, כי חששה להתנגדות מצד הקהל היהודי בבראד, ואכן ההתנגדות לא איחרה לבוא. המורדים הראשונים היו החסידים. בתחילה מרד פסיבי. פשוט מנעו עצמם מלאכול בשר והסתפקו במאכלי־חלב, אפילו בימי שבתות וחגים. אחרי זה נקטו אמצעים נוספים. הם שחטו במחתרת בכפרים ובישובים קטנים, בהם לא היה פיקוח ממשלתי. האדמו״רים הכריזו חרם על חוכרי־המסים של בשר כשר. למרד החסידים נוספו גם מתנגדי החסידות ומנעו עצמם מאכילת בשר. התנגדות למס זה השפיע על המוני עם להתלכד להגנתם נגד חוק בלתי צודק זה ע״י סירוב ממש לשלם את המס, עד שבסוף נאלצו החוכרים להקטין את המס. הציבור המשיך לערר בכל הזדמנות ודרש לבטל את המס הזה. במשך הזמן עברה חכירת הבשר מיחידים לקבוצות שונות, זמן מה היתה החכירה בידי אגודת הקצבים. אחרי כן שכרו הקהילות בעצמם את המס מהשלטון, ואז פרצו סיכסוכים בין אגודת הקצבים והקהילה. גם בתוך הקהילה לא היו כולם בדעה אחת. היו ויכוחים וחילוקי דעות בין קהלות גדולות וקהלות קטנות.

בשנת 1811, 17 בדצמבר, התקיימה בווארשא ישיבת הסיים. על סדר היום היתה גם שאלת המסים על יהודים. לישיבה זו באו 27 צירים, באי כוחם מכל הקהילות הגדולות בפולין. בא־כוח מקהילת חלם והמחוז היה ר׳ אהרן געליבטער, ששימש כרב בחברת החייטים בחלם. משלחות כל הקהילות דרשו פה אחד מהממשלה לבטל את מס בשר כשר לגמרי, כי מס זה הוא בלתי צודק וגם לרעת הקהילות הקטנות. כמו כן ביקשו לבטל מס השחיטה. לעומת ביטול זה הציעו לשלם סכום כולל של 400.000.

באסיפה הנ"ל השתתפו גם ראשי קהילת ווארשא בראש המשלחת עמד ראש הקהילה העשיר הידוע, הפרנס בעריק בן שמואל זביטקובר, מי שהיה החוכר של המס על בשר כשר. הוא הציע לשר האוצר הצעה יותר גדולה. בעריק זה לא הספיק לסדר את כתב הערבות לבטחון הצעתו... הגישו שלושה צירים מהאסיפה הנ"ל עוד הצעה. והם: "שלושה יהודים מהגדולים בין היהודים והחשובים במקומותיהם. הרב מעיר חלם ר' מענדל עטינגער, הגביר ר' רפאל שפירא מקשונז ומר יוסף וואהלבערגער מטורנא". הצעה שלהם היתה יותר גבוה בסך 15 אלף גולדן.

למען יתר תוקף להצעתם כתבו בכתב הערבות: "אנו נהיה אחראים בגופינו וברכוש של כל אחד מאיתנו על סכום החכירה". ולמען הבטחון נמסרו לאוצר הממשלתי כערבון גם שטרות־ערך. נוסף לזה הגישו, מבלי שנתבקשו, התחייבות בזה הלשון: "אנו מתחייבים מרצונינו הטוב למכור לעניים מכל בהמה הנשחטת את הראש, הרגליים והמעיים, בלי שום מס או מכס איזו שהוא".

בשנת 1812, 9 ליאנואר, נכתב ונחתם החוזה בווארשא, אצל הנוטריון ענגלקע אלכסנדר. מטעם הממשלה חתם שר האוצר טאדעאוש מאטושביץ'. בראש החותמים היהודים חתם הרב מחלם, ר' מנחם־מענדיל עטינגער, אחריו חתמו ר' רפאל שפירא ויוסף וואהלבערג. החוזה נחתם לתקופה של שלוש שנים.

כידועה פרצה מלחמה באותה שנה וכל העיסקה בוטלה.

מס גלגולת

מעשה אלימות בעת גביית מס הגלגולת ע"י פלוגות חיילים של המלך

מס השנתי שיהודי פולין שילמו למלך, היה מאז ומתמיד המס הגבוה ביותר והמעמסה הכבדה שהביאה הרבה קהילות גדולות וגם קטנות לכרוע תחת משא זה עד כדי התמוטטות ולעתים תכופות נאלצו המוסדות המרכזיים והגליליים לקחת הלוואות מכל הבא ליד וברבית לא קטנה כדי שיכלו לשלם את המס בזמנו.

עם יסוד המוסד המרכזי של יהודי פולין ועד ארבע ארצות קבע הועד את אופן חלוקת הסכום של המס, חילק אותו לגלילות שונים, ועדי הגלילות היו מחלקים אחר כך את הסכום לקהילות הראשיות, והקהילות לישובים יותר קטנים, והם היו מטילם את המס על יחידים לפי אומדנא.

גביית המס נגבה בתחילה באותה הצורה. הישוב גבה את המס מהיחידים והעביר אותו לקהילה הראשית. הקהילה הרא־שית לועד הגליל, ועד הגליל אל ועד דד"א, שהעביר את כל הסכומים ללשכת שר האוצר.

עם הזמן התחילו חיכוכים והתמרמרות על אי־הצדק בחלוקת המס על קהילות וגלילים שונים. בשנת תל"ז (1677) נתרבו הטענות נגד ועדי הגלילות ושליחי הקהילות. הסכסוך הגיע עד לדיון לועד ארבע ארצות. ביריד יערסלב בשנת הנ"ל דן הועד בענין זה. בעת הדיון הושמעו האשמות כבדות מפי באי־כוח ועדי הגלילות, וביניהם גליל חלם, על אי הצדק והעוול נגדם. פרצו חיכוכים וקטטות. נציגי גליל חלם־בעלז עזבו את ישיבת הועד בתור מחאה. ועל ידי זה מנעו את חלוקת המס הגלגולת (בית ישראל פולין, עמ' 63, כרך א').

כתוצאה מזה או בגלל סיבה אחרת בלתי ידוע לנו, בא אחר זמן מה שינוי בצורה ובאופן גביית המס. לשכת שר האוצר מסר לצבא את הסיגנציות מכל קהילה ושלחה פלוגות חיילים לגבות ישר את המס. (בתור תשלום לצבא ע"ח תשלום משכורות לחיילים). שלוש פעמים בשנה באו החיילים לקהילות היהודיות לגבות את המס: ינואר, מאי, אוגוסט.

שינוי זה גרם והביא צרות רבות על קהילות ישראל בפולין. לשונאי ישראל היתה הזדמנות להרביץ מכות ליהודים. ויחד עם זה שלחו יד בביזה ובשוד, ומשוד לרצח. בשנת 1666 מתלונן ועד דד"א לפני מלך יאַן קאַזימיר. על מעשי רצח ושוד והשמדת רכוש יהודי ע"י החיילים בעת גביית מס הגלגולת בקהילות שונות. המלך הבטיח לחקור בדבר השוד והרצח, בינתיים נמשכו הנגישות ומעשי האלימות התרבו מיום ליום.

מסים על החתמת ספרים

שונאי ישראל בפולין לא הסתפקו בשוד ורצח עוללים ויונקים, זקן וטף, ע"י עלילות שונות, כגון עלילת־דם. חילול חלות־הקודש ועוד. גם לרכוש היהודי שלחו את ידם. וזאת נעשתה ע"י הטלת מסים גבוהים על האוכלוסיה היהודית, ממשלתיים ועירוניים, רשמיים ולא רשמיים וגם שלמונים לכל שררה ופקידי השלטונות תחת מסווה, עבור "זכות היהו־דים לעסוק במלאכה" שאף פעם לא קיימו אותם, ההיפך מזה, אותם הפקידים או השרים שאישרו את הזכויות פירסמו אחרי כן פקודות נגד הזכויות שהם בעצמם נתנו.

נוסף לכל זה שאפו בדרכים שונים לעקור מהשורש את התפתחותה של התרבות היהודית, ולהגשמת שאיפה זו (וגם שכרה בצידה — הכנסה לקופת האוצר) הוחלט להטיל מס חדש: "דמי־חותמת על ספרים יהודיים".

בהתחלה הטילו מס גבוה על הדפסת ספרים עבריים, אחרי כן מס על נייר להדפסה, ובסוף על ספרים ישנים וחדשים הנמצאים בבית יהודי. כידוע היו בכל בית יהודי ספרים לא מעטים, ספרי תפילה, מחזורים, תנ"ך, מדרשים, וברוב בתים גם ש"ס בבלי וירושלמי. ועוד ספרים וספרי מוסר.

ב־10 לחודש פברואר בשנת 1775 אישר הסיים הפולני את הצעת החוק "דמי חותמת ספרים של יהודים". ארבע חדשים אחרי זה ב־3 ליוני 1755 פורסמה הודעה שהחוק חל מיום 22 יוני, וכבר נשלחו ה"חותמות" לפקידי המכס לחלק אותן לסוחרים היהודים וגם לבתי הדפוס שלהם", וכדי להבטיח שהקהל היהודי ישלם את המס באה פקודה נוספת, ב־2

פברואר 1776, המודיעה לכל קהילות היהודים תאריך, מתי שהפקידים יבואו להחתמה, ועל הרבנים להכריז חרם על כל יהודי בכל הגילים ומין (זאת אומרת גם על נשים) אם לא יביאו את כל הספרים למקום קבוע. האחריות חלה על הרבנים והפרנסים של העיר. על הרבנים למסור בשבועה לפני הפקיד, שעשו את המוטל עליהם מטעם הממשלה. לתת חוזק גם לאחריות זו פורסם גם נוסח השבועה. "מיר האָבען אַלעמען אונטער חרם לויט דער יידישער רעליגיע מחייב געווען צו ברענגען זייערע ספרים, און מיר ווייסן ניט אַז עמיצער האָט באַהאַלטען ספרים".

מתוך הקפדה מיוחדת לקיים חוק זה בשלימותו פירסמה הממשלה פקודה נוספת:

במקרה שימצאו ספרים לא חתומים, יענשו את הרבנים והפרנסים בקנס כספי (500 גר') וגם על שבועת שקר הם יפסידו את המשרות והתפקידים. ועוד, הספרים הלא חתומים יחרימו ובעל הספרים ישלם קנס פי ארבעה של סכום המכס. ומי שזייף חתימה או יוריד חתימות מספרים שכבר נחתמו העונש הוא "מות על ידי תליה". על הפקודה הנ"ל חתם פקיד הממונה קימעשבסקי. והיות ופקידי המכס קבלו שכר עבור כל ספר שנחתם, הקפידו הם מאוד בחפושם. אצל יהודי מסביבת חלם בשם יאַסקע ליטמאַנאָוויטש, ארענדר, מצאו שלושה ספרים לא חתומים, אסרו אותו ואת שלושה בניו, שמו אותם בבית הסוהר. בעת החיפושים התנהגו הפקידים באכזריות ועלבונות. על פי רוב באו הם להחתים את הספרים לבית המדרש ביום חג או שבת. בעת ההחתמה, זרקו את הספרים על הרצפה וגם החוצה. הקהל התנגד והיו גם מכות. בעיירה קטנה על יד חלם חשדו הפקידים על זיוף חתימות, זרקו הם את הספרים על הרצפה ואחרי כן קרעו כמה ספרים. הקהל התרגז והרביצו להם מכות.

בכלל התייחסו היהודים למס זה במיוחד כלגזירה שפלה. כי המס היה רק על היהודים. על הנוצרים ועמים אחרים תושבי פולין, לא חל היה חוק זה. ולכן עשו בני ישראל תחבולות לא לשלם מס זה, כשנודע להם, מתי באים הפקידים להחתמה או לבקורת ברחו מהבתים, או החביאו את הספרים.

בגלל החתמה זו התייקרו הספרים. הדפסת ספר עלה הון רב. מחברי ספרים רבים בתקופה ההיא קיצרו תוכן חיבוריהם או הדפיסו רק חלקם. זאת ציינו הם בשער הספר או בהקדמה "בגלל יוקר הדפסה וההוצאות השונות, הדפסתי רק חלק מהספר". גזרת החתמת הספרים מצא גם הד בספרות הלכה ושו"ת.

ההיסטוריון רינגלבלום מציין שיהודי חלם והסביבה לא הביאו ספריהם להחתמה.

מס על "נרות שבת"

בין המסים המיוחדים שהטילה הממשלה הפולנית על היהודים יש להזכיר את המס על נרות שבת קודש. מס זה לא היה מהקלים ביותר. הממשלה קבעה תשלום מינימום של 10 קרוצר עבור כל זוג נרות־שבת. וכידוע נהגו נשות ישראל להוסיף בהדלקת הנרות שבת עוד נר, לכל ילד שנולד במשפחה. מס זה נאלצה לשלם גם משפחה שלא היה להם במה לקנות את הנרות. ומי שלא דייק בתשלום, היה החוכר או הגובה שלו בא לביתו ערב שבת לפני הדלקת הנרות ולקח מחפצי הבית, למשכון לבטחון התשלום. לפעמים לקחו גם את כלי־המיטה. המשכיל יוסף ורטהמר מספר בספרו "היהודים באוסטריה": "ברחובות העיר היו תדירות מצויים פושטי־יד, המבקשים בבושת־פנים פרוטות אחדות לשלם לחוכר את מס נרות־שבת".

לפעמים קרה שגובה המס בא לבית יהודי אחרי הדלקת הנרות ומצא שלא שילמו את המס, כיבה את הנרות לקח המשכון בחזקה וגם לא חסך כמה מכות, למען ידעו. לעתים באו הגובים עם צבא לעשות עיקולים על אי תשלום, להוצאת לפועל.

המצב הגיע לידי כך, שנשי ישראל ממשפחות עניות לא הדליקו נרות שבת ועל עבירה זו נענשו במאסר או עבודת־פרך ואפילו במלקות. ומי שהיה חשוד בהתעלמות מתשלום המס הזה, מחויב היה להישבע כל שנה וגם פעמיים בשנה "שבועת נקיים" בטלית וקיטל, בפני הרב ובמעמד קומיסר הגליל, שהוא שילם את כל המס בשלמותו.

קהילת חלם חכרה את מס הנרות מהממשלה, ועל ידי זה גם יכלו לשמור על טוהר המידות ואי גזל עניים. הקהילה טיפלה בעצמה בכל הכרוך במס זה, בגודל המס, בתשלומים לפי מצב הכלכלי של היחיד.

בספרו של ד. וויינריב "מחקרים" אנו קוראים שבשנת תקס"ד עשה יהודי אחד, ראש הקהל בעיר וולאדווי, השייכת למחוז חלם, צעד לקבל בחכירה מס הנרות. פרנסי העיר חלם הגיבו בתקיפות נגדו והדבר לא יצא לפועל.

מסים ומכסים

דיני מסים היו במשך דורות בסיס הלכתי לגיוס אמצעי־מימון לפעולות הקהילה היהודית ולתשלום המסים והארנונות שהוטלו עליהם ע"י שליטים זרים. מעניינת גם התפתחות דיני המסים בספרות וביחוד בתקנות הקהילות. כאן קבעו גדולי הפוסקים הלכה, כי בעניני מסים אין לפסוק לפי דין תורה ואפילו כשהתקנות נוגדות את הדין, הריהן שרירות וקיימות ועדיפות על פני דין תורה. לסטיה זו היה היתר פורמאלי, הואיל והמס הוא דבר שבממון הנותן לצדדים אפשרות להסכים לפי רצונם.

אולם על אף עדיפותן של התקנות על דין תורה, דבר שהרשב"א (רבי שלמה בן אדרת, 1235—1310) נתן לו ביטוי תקיף, דאגו חכמינו לאי־חריגת התקנות מעקרונות הצדק של המשפט העברי וחכמי ההלכה בחנו את תוקף התקנות לפי

חמישה כללים, שראו אותם כחשובים ביחס לדיני המסים, ואלה הם:

א) התקנה צריכה להיות "לגדר ולתיקון";
ב) תקנה שרוב הציבור יכול לעמוד בזה;
ג) תקנה שאינה פוגעת בזכויות המיעוט;
ד) תקנת החלה שווה בשוות על כל בני הקהל;
ה) תחולת התקנה מכאן ואילך.

הדרך בה פתרה הקהילה היהודית בחלם בעיות אלו מאלפת לא רק מבחינת עצם תוכנה ומהותה, אלא גם, ואולי גם בעיקר, מן הבחינה העקרונית של היחס בין פתרון שאלות אקטואליות ודין תורה. מכאן השאלה: איך השתלבו עסקי המסים וה־מכס של יהודי חלם במדיניות המכוונת של ועד א"א? מכל המקרים המתוארים על סמך חומר תעודתי מתברר, שעסקי המסים והמכס לא תפסו מקום חשוב בחיי הכלכלה של יהודי חלם. בחלם גופא מתפרנסים מעסקי המכס יהודים בודדים בלבד, ואילו בנכסי אצילים המכסים הם אחד מענפי ההכנסה שבמשק האחוזתי.

מן התעודות עולות שתי עובדות אופייניות לענין חכירת מסים ומכסים: א) החוכרים היהודים ממלאים בדייקנות את התחייבויותיהם הכספיות; ב) המסים והמכסים נגבים בכל הרצינות ומעמדם של המוכסנים הוא מעמד המקנה להם כוח שלטון ושררה, ובלי ספק גם מעמד חברתי נכבד הן לגבי ראשי העיר וחברי מועצתה, והן לגבי אצילים המובילים סחורה שלא לצרכיהם הפרטיים, וכמובן לגבי חוגים נרחבים של סתם אזרחים.

הקשרים ההדוקים בין רבני חלם ונכבדיה נותנים לנו את הוודאות שהחוכרים, כמו הקהילה, התאימו את פעולותיהם לעקרונות ההלכה, עקרונות מוסריים וצודקים.

יהודי חלם במקצוע המלאכה

הזכרנו כבר לעיל על חלקם של יהודי חלם במבנה הכל־כלה היהודית בפולין. במסחר הפנים וסחר חוץ, חקלאות, חכירות ואפשר להגיד שאין שטח אחד במלאכה ואומנות שלא עסקו בו יהודי חלם, כדי להתפרנס ולהתקיים.

לצערנו לא מצאנו תעודות או פנקסים של חברות או אגודות או חומר אחר שמהם יכלנו למסור פרטים על תולדות האגודות או תקנות או רשימות על חיי היהודים שיצרו ולקחו חלק בכלכלה בתוך כלל ציבור היהודי בעיר זאת. אולם אין ספק שהיו חברות שונות של בעלי מלאכה.

מסמך מתאריך 17 בדצמבר שנת 1811, ישיבת הסיים ב־ווארשה. לישיבה זו באו צירים מכל הקהילות הגדולות בפולין, וביניהם בא־כוח של קהילת חלם והמחוז, הרב ר' אהרן געליבטער, הרב מאגודת החייטים היהודים מחלם. אמנם הממש־לחת הנ"ל ותפקידה היתה לדרוש מממשלת פולין בישיבה זו, לבטל גזירות שונות, אבל העובדה שהשליח נבחר מאגודה של חייטים היהודים, מלמדת, שאגודה זו היתה אחוז ניכר הקהל הציבור היהודי. הנבחר הוא רב החייטים, ובוודאי היה להם, לחייטים היהודים בחלם, גם בית תפילה משלהם לעצמם.

אין להבין מזה שרק במלאכת החייטות עסקו בעלי המלאכה מחלם. היו כמובן בעלי מלאכה במקצועות אחרות כגון, עיבוד עורות וצמר וכד', אשר בייצוא חומרים אלה עסקו יהודי מחוז־חלם בהיקף רב, בעיקר לירידים בלייפציק ובברעסלא.

עד כמה אגודת החייטים בחלם היתה בעלת משמעות בעיר, יש לנו ללמוד מנגישות ומשפטים רבים שהשתמשו בהן בעלי מלאכה הלא־יהודים כדי לשים מכשולים לחייטים היה־דים במקצוע המלאכה שלהם ולשבור אותם.

תעודה עתיקה מאוד משנת 1655 מוסרת לנו על קיום אגודת חייטים בחלם. בשנת 1633 הוגשה תלונה ע"י נוצרי, נגד החייטים היהודים בעיר חלם: "היהודים אלה השתלטו על מקצוע החייטות בעיר וגורמים לחייטים הנוצרים נזק רב"... מגיש התלונה הזו חתם: "בשם חברת בעלי מלאכה העירונית..."

מ. קרמר בספרו "לחקר המלאכה בין יהודי פולין" מביא את התעודה הזו, המספרת, כי שלטונות העיר דנו בתלונת החייט הנוצרי שהגיש את התלונה. נבחרה ועדת בקורת לברר את התלונה ועד כמה זה הזיק לחייטים הנוצרים. אחרי הבקורת ובירורים מתברר שלא היתה וגם כעת אין בחלם בעלי מלאכה חייטים נוצרים. המגיש את התלונה היה החייט הנוצרי היחידי בעיר.

בית הכנסת העתיק

מבין מוסדותיה של העיר חלם נחשב היה בית הכנסת העתיק, כנכס המפואר ביותר בתולדות העיר ולאחד מבתי הכנסת הראשונים והעתיקים שנבנו על אדמת פולין.

בית הכנסת היה בנוי קירות אבן עבים ובצורת מלבן בכיוון למזרח. מבחוץ נתמכים הקירות ע"י עמודים רחבים ומשופעים, ולמטה נעשו רחבים יותר. בפינות הבנין החזיקו עמודים כפולים את הבנין משני הצדדים, עמוד בין כל שני חלונות. גם עמודים אלה היו בנויים כנ"ל, למטה רחבים וצרים למעלה. חלונות גבוהים וארוכים, צרים מבחוץ וצדדי הפתחים מתרחבים פנימה. תקרת המבנה מקומרת ונשענת ע"י שני עמודים מרכזיים הבנויים במרכז האולם. מבפנים מתחלקת התקרה המקומרת לשני מרובעים הנשענים על העמודים, כל חלק על עמוד אחד. בין שני עמודים אלה מקום הבימה, מול ארון הקודש. העליה לבימה משני צדדים מדרום ומצפון. מסביב האולם וגם בעל הקורא בתורה יעמוד עם הפנים לארון הקודש. בכניסה לאולם ירדו בשלוש מדרגות רחבות פנימה. הרצפה היתה עד מאה השמונה־עשרה רצוף בלבנים אדומות.

לקראת הושענה־רבה וחג השבועות פיזרו על הרצפה עשב שלא יצטננו המתפללים שעסקו כל הלילה באמירת משנה תורה, כמנהג המקובל להיות ערים בלילות אלה.

הכניסה לבית הכנסת היתה מצד מערב דרך רחבה גדולה,

ומסביב השטח גדר בנויה מאבן בגובה שני מטר בערך. שטח מגודר זה שימש לקהל המתפללים לאסיפות מחוץ לבית הכנסת ולחתונות.

לפני הכניסה פנימה עברו דרך ה"פוליש". משני הצדדים של הפוליש היו עוד שני חדרים קטנים, בהם למדו משניות, עין יעקב ואמרו תהלים. תקרת הפוליש היתה נמוכה ומעליה היתה עליית גג והיא שימשה לגניזת ספרים ושמות. לפי אגדה עתיקה נטמן שם הגולם, שיצר ר' אליהו בעל שם מחלם. מעל פתח הכניסה לאולם חקוק באותיות מרובעות הפסוק: "בבית אלהים נהלך ברגש".

המסגרת והדלתות היו מברזל, בהן חרוטים ציורים שונים, מלאכת מחשבת של אמן בלתי נודע.

בסוף מלחמת העולם הראשונה נעשה שיפוץ בבית הכנסת ופרנסי העיר החליטו להחליף דלתות ברזל אלה בדלתות עץ יפות יותר ומודרניות. ויש להצטער על זה שפרנסי העיר וגבאי בית הכנסת לא שמו לב ולא הבינו לשמור על נכס עתיק יומין זה.

ארון הקודש

פאר בית הכנסת היה ארון הקודש, בנוי בתוך שקע בעובי הקיר. רוחב הארון תפס כמעט את כל קיר המזרח, ובגובה הגיע הארון עד לתקרה המקומרת. פנים הארון מחולק היה לשלושה חלקים עם דלתות עץ לכל חלק נפרד. מבחוץ היו בנויים משני הצדדים עמודי עץ בולטים ועליהם סמלים שונים, כגון שופר, לולב וכלי נגינה שונים. בחלק האמצעי החזיקו את ספרי תורה שבהם קראו בשבתות וחגים וגם בימי שני וחמישי. בחלקו העליון היו ספרי תורה עתיקים שלא קראו בהם יותר בגלל אותיות פגומות, ורק בשמחת תורה הוציאו אותם להקפות סביב הבימה.

החלק התחתון בארון שימש לשמירת תשמישי קדושה יקרים, כתרים לספרי תורה, מעילים רקומים רקמי זהב וכסף. ידיות שבהן השתמשו לקריאה.

חלק אחד מדלת ארון הקודש היה מתקופה יותר מאוחרת, כנראה, שידי פורצים פגעו בארון וחלק נשבר ועשו אחרי כן חלק חדש (כידוע, נשדדו תשמישי קדושה מבית הכנסת בחלם ע"י פורעים).

בצד הפנימי של הדלתות היו רשומים פסוקים הנאמרים בעת הוצאת ספרי התורה לקריאה. האותיות כבר לא היו ברורות. גם פה נגעו ידי פורעים ושודדים וגרמו נזקים.

על משטח הבימה לצד המזרחי שולחן רחב מכוסה מפת משי, רקומה פסוקי ברכת התורה ושם הנדבנית או הנדבן שנדבו את המפה. בצד המערבי שני ספסלים למחזיקי ספר התורה בסוף הקריאה ולפני הכנסת הספר לארון הקודש. בין הספסלים כסאו של אליהו הנביא עם גב גבוה.

לא רחוק ממדרגות העולות לארון הקודש עמד עמוד בצד ימין עם חלק מגבה לצד המזרח בתוך מסגרת עץ עיטור שם ה' בקלף ומודפס בה שמות קדושים ופסוקים שונים. מרחק של מטר וחצי בערך מהעמוד עמדו שני מבנים בנויים מאבן ומורם ממפלס האולם בערך מטר. אחד בפינה צפון מזרח והשני דרום מזרח. על המבנה שעמד דרום מזרח התפלל החזן ברכת השחר עד "ברוך שאמר" עם הפנים לצד דרום. מקור מנהג זה לא ברור ואיןנ לו אח בשום בית כנסת בפולין ואף לא ביתר קהילות ישראל. על כל מבנה זה עמדה מנורה מנחושת גדולה ושבע הנרות.

כל הנ"ל ביחד יצרו יצירה אמנותית יהודית שהקסימה ביופיה את כל רואה. גם בגלות המרה ובכל התנאים הקשים השקיעו במקדש מעט, הוד ותפארת. אומנים בישראל בעלי שאר־רוח לא פסו בכל הדורות ויצרו יצירות פאר בהצלחה רבה ובכשרון רב.

עזרת נשים

העזרת נשים נבנתה גם כן בצורת מלבן מוארך לצד המזרחי של האולם. הכניסה לעזרת נשים היתה ישר מרחבת בית הכנסת בצד הצפוני. מבנה זה נבנה בתקופה יותר מאו־חרת. בשתי הקומות היו חלונות קטנים וצרים, שאיפשרו רק להציץ ממנה לאולם ולשמוע את החזן.

בליל יום־כיפור עזרת נשים היתה סגורה. היתה זו תקנה עתיקת יומין בגלל אסון שקרה לפני כמה מאות שנים, כשפרצה שריפה בליל יום כפור וגרמה לבהלה, נדרסו ונהרגו מאות נשים. נשי העיר היו באות רק לתפילת מנחה ערב יום כפור, ואחרי התפילה היו מתאספות ברחבת בית הכנסת לברך אחת את השניה בברכת חתימה טובה ולהתפייסויות.

בעזרת נשים לא היו שום ריהוט מיוחד וגם לא אביזרים בתקרות או על הקירות לעומת זאת היה באולם בית הכנסת אוסף רב ערך אמנותי. כל מיני כלי קודש יקרים עשוי כסף וזהב, כמו כתרים לספרי התורה, עצי־חיים משובצות אבנים יקרות, מעילים לספרי התורה רקומות חוטי זהב, קערות כסף ששימשו לנדבת מחצית השקל ונדבות ערב יום הכפורים, פמוטים להדלקות נרות שבת ונר נשמה. במיוחד יש להזכיר אוסף רב ערך אומנתי של חנוכיות והנברשות הכבדות מנחושת שתלו מהתקרה משני צידי האולם, שנשמרו במשך דורות וזכו לטיפול מסור ונאמן ע"י מתפללי בית הכנסת עד שנת תרע"ו (1916).

במלחמת עולם הראשונה בשנת 1916 כבשו חילות צבא גרמניה את פולין וכשהגיעו לחלם היתה פעולתם הראשונה, לשדוד את רכוש היהודים ובמיוחד אוצרות של בתי הכנסת והמדרשות ובכלל כל המוסדות הציבוריים של היהודים.

ולפי פקודת הגנרל הגרמני, מושל העיר, נדרשו כל היהו־דים, תושבי העיר חלם, "להביא ולמסור למחסן הצבאי כל כלי מתכת וגם תשמישי קדושה של בתי הכנסת שלהם ושל מוסדות ציבוריים הנמצאים ברשותם. ומי שלא ימלא פקודה זו בשלימותו יאסר וישפט". בלית ברירה נאלצו פרנסי העיר למסור לשלטון הזר את הנברשות היקרות ועוד אביזרים שתלו על התקרות ועל הקירות. גם הוציאו מן הארונות תשמישי קדושה מכסף ומזהב ונמסרו לכובש הגרמני.

כל השתדלות אצל הגנרל הגרמני להשאיר לפחות תשמישי

קדושה אחדים, הנחוצים לטכסים הדתיים, לא עזרו. התשובה שזה נחוץ להם כחומר לתעשיה הצבאית. (עיטורים של ספרי תורה וכד׳ החביאו במקומות סתר).

כל עושר הנ״ל העבירו לגרמניה. עם גמר המלחמה התברר שמכרו הכל לסוחרים פרטיים גרמניים בתור עתיקות.

בין ספרי התורה העתיקים, שלא קראו בהם יותר ורק לחג שמחת תורה הוציאו אותם לכבד את הקהל בריקודי התורה, היה ספר תורה אחד גדול בגובה מטר ועשרים ס״מ. הספר היה מנוקד טעמי־מקרא. מומחים קבעו שהספר הזה הוא למטרת לימוד בה וכנראה נכתב עוד לפני המצאת אותיות הדפוס. הספר הזה נשמר שמירה מיוחדת, סגור על מפתח. סביב לספר זה נרקמו הרבה אגדות וסיפורים.

בית החיים בקהילת חלם

עם התיישבות היהודים בעיר חלם, מקובל היה לבנות בד־בבד עם בתי מגורים גם מוסדות הקהילה: בית כנסת, בית מדרש, מוסדות חינוך, סעד ועוד. בין המוסדות הראשונים היה לרכוש קרקע לבית קברות נפרד ליהודים. כדאי לציין שרכישת קרקע עבור בית קברות בתקופה ההיא היתה מן הדברים הקשים ביותר, כי זקוקים היו לרשיון מטעם השל־טונות ולא בקלות עלה הדבר. ואם כבר קיבלו את הרשיון, הטילו מסים גבוהים עד כדי כך שלא כל קהילה היתה בכוחה לשלמם. רק קהילות עשירות, בעלות אמצעים גדולים, יכלו להתגבר על הקשיים הנ״ל.

לא ידוע מתי בדיוק רכשו יהודי חלם את אחוזת הקרקע עבור בית החיים הנפרד. פנקסי חברת קדישא ורשימות הנפ־טרים נאבדו במשך הדורות. מסורת מזקני העיר שראו בבית החיים מצבה עתיקה ובה חרות אות ח׳, יתר האותיות היו מחוקים, וההנחה היא שהמצבה משנת ת״ח.

ד״ר שמעון מילנר, בן עיר חלם, רשם לפני שמונים שנה בערך רשימת מצבות עתיקות בבית הקברות העתיק בחלם. רשימה זו פירסם מילנר ב״מאסף״ תרס״ב.

ואלה הן הרשימות שהוא העתיק ורשם:

א.

פ. נ.

איש ישר והולך בתום
עסק בתורה באמת מהור״ר
שמואל צבי בהמנוח
מוהר״ר ... נפטר י״ח
שבט, שנת ר״ב.

ב.

פ. נ.

איש תם וישר
... המנוח
אברהם ז״ל נפטר
י״ב סיון שנת רמ״ג
תנצ״בה.

ג.

פ. נ.

איש תם וישר ירא ד׳
חסיד ועניו מסתופף
בצל צדיקים המנ״ח
מהור״ר משה אריה
בהמנוח מו״ה אהרן ז״ל
נפטר ה׳ כסליו שנת רמ״ד.

ד.

פ. נ.

האברך אשר לקול יתומים
קש ידו מאספם גבר
עשות צדקה יופיע לנצח
הלא הוא מהור״ר אלוקים געציל
במהור״ר שמואל נפתלי הערץ
נפטר בעיר ... שנת רמ״ד
תנצב״ה

ה.

פ. נ.

אש תם וישר ירא אלהים
מסתופף צל צדיק אמת
. . . .
נפטר בשנת רנ״ו.

ו.

פ. נ.

מצבה מחוק הכל רק תאריך יום פטירה
יום ג׳, י״ז תמוז שפ״ח לפ״ק.

ז.

פ. נ.

פה נטמן איש נאמן
צנצנת המן כאסף והימן
החסיד וישר במעשיו
כשר היה לה׳ שמו מוהר״ר
פסח במוהר״ר אפרים
ויגוע ויסף זקן
ושבע ימים היה מהנה
מנכסיו תלמידי חכמים
תנוח נפשו .....

ח.

פ. נ.

איש תם וישר
הלא הוא מוהר"ר
מנחם מאיר בהמנות
מהור"ר יוסף ז"ל
נפטר בחדש תמוז
שנת תמ"נ.

בין יתר המצבות היה שם מבנה בנוי אבן בצורת אוהל, עם תקרה נמוכה, וכניסה דרך פתח צר ונמוך ושמה תקעו המבקרים פתקאות, הדליקו נרות ושפכו דמעות לאבינו שב־שמים, במיוחד בחודש אלול וימי עשרת ימי תשובה. גם במשך כל השנה נוהגים היו לבקר המונים, בעת צרה, או ילד בבית היה חולה או אחד מהמשפחה היה חולה, באו להת־פלל על יד קברו של ר' אליהו בעל שם.

על קברו של ר' אליהו בעל שם, לא היה לא אוהל ולא מצבה. שום ציון לא היה שם. גל אבנים קטנות כיסו את הקבר. לפי מסורת חברה קדישא בחלם ציווה ר' אליהו בעל שם מחלם, לא להעמיד שום מצבה על קברו, רק גל אבנים קטנות יכסו את הקבר. זקני יהודי חלם שהשתטחו על קבר ר' אליהו ב"ש נהגו להוסיף כל אחד אבן קטנה. צדיקים, רבנים וגם תיירים שביקרו בחלם לא פסחו לסור לקבר קדוש זה ולשפוך שיחם.

אגדה התהלכה בחלם וסיפרו אותה אבות לבנים ובנים לנכדים, שר' אליהו בעל שם ציווה לפני מותו לערוך את הלווייתו ביום ולא בלילה, לשים ספר מתחת ראשו, ושהלווייה תגיע קרוב לכנסיה של היזואיטים, ע"י הבאר, להתעכב מעט. כידוע שלטו בתקופה ההיא הריאקציה הקאתולית והבישופים במלוא עוזם ובכינוסי הכמרים גזרו גזירות על גזירות. כל דבר קטן וגדול שהיה לה איזה שייכות לדת או לטקס יהודי, נזקקו היהודים להשתדל לבקש רשיון מאת הבישוף, והבישוף היה נותן, בתנאי שבית הכנסת לא יגבה על הכנסיה. אסור ליהודים לסדר חתונות בימי הצום הנוצרים, לערוך לוויה אפשר היה רק בלילה. כל הצווים האלה ודומיהם מטרתם היתה — סחיטת כספים, וגם להשפיל את כבוד היהודי ולהח־זיקו כל הזמן בפחד מפני הכנסיה. בית הקברות בחלם היה רחוק מהעיר, והכרח היה להוביל את המתים לבית הקברות מרחק רב ולעבור בין רחובות הלא־יהודיים וכנסיות שלהם, והמלווים נתונים היו לעלבונות ופגיעות מידי הגוים שפגשו אותם בדרך. כשקהל המלווים הגיע עם המיטה אל קברו של ר' אליהו ב"ש, לא רחוק מהסביבה הלא יהודית, התאספו האספסוף והתחילו לזרוק אבנים. היזואיטים מהכנסיה הוציאו ראשם דרך החלונות, צווחו ולעגו ליהודים. ומליצנות ובדחנות עברו למכות ולשפיכת דמים. אגדה מספרת, באותו זמן התיישב הנפטר ר' אליהו בעל שם, ביקש להגיש מעט מים מהבאר הקרוב, רחץ ידיו, לקח את הספר מתחת לראשו, עיין ומילל בשפתיו רגע, וכל הבנין עם האנשים בתוכם שקעו באדמה. יתר הגוים ברחו מהר מהמקום בצעקות אימים. מאז ערכו הלוויות ביום ואיש לא העז להפריע.

לא תמיד שמעו בכיות קורעות לב בעת הלוויות וסתימת הגולל על קברי מתים בבית הקברות. זכורני גם מקרה של זמרה ושירה שנשמעו מפי המתאספים בבית העלמין בחלם. זה היה בסוף מלחמת העולם הראשונה, כשפרצה מחלת דבר בשטח הכיבוש ע"י הגרמנים, והמגפה הגיעה גם לעיר חלם והפילה קרבנות יום יום (נרשמו יותר מאלפיים איש שנפלו ממחלת הדבר). מועצת העיריה בשיתוף עם הקהילה, אירגנו פלוגות הצלה לטפל בנפגעים ולהגיש עזרה ראשונה ע"י מריחת הגוף ומסז'ים עם אלקוהול נקי, ועוד רפואות שנמסרו לוועד ההצלה משלטונות הכיבוש. רופאים לא היו בעיר. כולם גויסו לבתי החולים הצבאיים. המגפה התפשטה משכונה לשכונה וכמעט לא היה בית שאין בו מת, ואז נזכרו זקני העיר בסגולה בדוקה מדורות לעצור את המגפה. אחרי שכל האמצעים הרפואיים לא עזרו, יש לחפש בעיר יתום ויתומה מאב והאם — שניהם מבוגרים וטרם התחתנו, וקרובים אין להם בעיר או קרובים עניים מאוד שלא יכולים לעזור להם — לשדך את הזוג, ואת החופה וקידושין לסדר בבית הקברות, בין שורות המצבות. הקהילה היתה חייבת לדאוג להם, לסידור חייהם המשפחתיים, להכין להם דירה ומלבושים וכו'. כל ההו־צאות, גם הכיבוד, כמו בכל חופה, הכל היה על חשבון הקהילה. פרנסי העיר ונשים צדקניות טיפלו במצוה קדושה זו של הכנסת כלה. כלי־זמר ניגנו וכולם שרו ורקדו, ובזכות הצדי־קים שוכני עפר פה בבית החיים, שבקרבתם קיימו מצוה זו, נפסקה המגפה.

מנהגים

בשבת מברכין ראש חודש, היה מושל העיר בא לבית הכנסת בלווית פלוגה קטנה של חיילים. החיילים הסתדרו בשתי שורות סביב לבימה. עם גמר ברכת ראש החודש ע"י החזן והמקהלה, בירך החזן "מי שברך" למלך הרוסי, הצר ניקוליי ולכל משפחת המלך. החיילים והמושל עמדו דום. מלבד למושל והחיילים ביקרו באותו שבת גם לא־יהודים מתושבי העיר. הרב ופרנסי העיר, גבאי בית הכנסת קיבלו את האורחים החשובים בברכת "ברוכים הבאים". מנהג זה היה קיים עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

ראש חודש אלול. בשבת שחל לפני התחלת אמירת הסלי־חות התפלל החזן עם המקהלה בבית הכנסת תפילת מנחה. אחרי "עלינו" שר החזן עם המקהלה פרק מתהלים "למנצח לבני קורח". לתפילה זו נהרו המונים, ביניהם גם חסידים מתפללי השטיבלך.

לתפילת קבלת שבת הביאו את הילדים הקטנים, שטרם התחילו ללכת לחדר, עטופים בטליתות קטנות. אם הילד היה בן יחיד להורים, או הילד הראשון — הבכור, הלבישו אותו בגדי לבן, כסגולה נגד עין הרע. על־פי־רוב הביא אותם

ה"בעלפער" (עוזר למלמד), וסידר אותם ביציע מעל הכניסת לבית הכנסת בקיר המערבי משם אפשר היה יותר טוב לראות את מתפללי בית הכנסת. בגמר התפילה שר החזן "קידוש", ונתן לילדים לשתות מיין הקידוש. בסוף מאה השמונה עשרה בוטל מנהג זה. שמעתי מאבי ז"ל, שעוד ראה מנהג זה בשחר ימיו.

פתיחת דלתות בית הכנסת

שמש בית הכנסת היה פותח את הדלתות כל יום השכם בבוקר, ב"הנץ החמה". בעת הפתיחה היה נותן שלוש דפיקות עם פטיש מעץ. וחיכה כמה רגעים. ורק אחרי כן פתח את דלתות הברזל הכבדות ונכנס פנימה. עמד עוד זמן קצר, וירד למפלס הרצפה. רצפת בית הכנסת היתה נמוכה בכמה מדרגות לקיים מנהג קדום "ממעמקים".

לפני פתיחת דלתות בית הכנסת היה השמש עובר ברחו־בות העיר ברובע היהודי בהשכם לפני "עלות השחר" וקרא: "קומו לעבודת הבורא". דפק על תריסי החלונות שלוש דפי־קות בהפסקות קטנות. במקרה של בר־מינן יהודי בעיר ח"ו באותו יום הוא דפק רק שתי דפיקות. שלוש דפיקות מרמזות על שלושה שותפים באדם: האב, האם והבורא עולם, שנתן את הנשמה. כאשר יהודי בעיר נפח את נשמתו, אז פחות דפיקה. מנהג זה היה קיים בהרבה קהילות ישראל, ואף נרשם בתקנות הקהילות: "לחייב את השמש ללכת בבוקר לדפוק על דלתות בשכונה ולעורר את הקהל לתפילה, או במקרים מיוחדים אחרים".

פרוכיות של ארון הקודש על קירות בית הכנסת

מנהג עתיק היה בקהילת חלם לקשט את קירות בית־הכנסת, בין פסח ושבועות, ימי ספירה, ע"י כסוי קירות בית־הכנסת עם פרוכיות של ארון הקודש. לבית הכנסת היה אוסף של פרוכיות עתיקות שנאספו ונשמרו היטב במשך דורות. מהם שהיו להם ערך רב אומנותי והיסטורי חשוב מאוד. רובם היו ממשי או מבד יקר אחר, ורקומים בחוטי זהב וכסף סמלים שונים, כגון שופר, לולבים, אתרוג, בצדדים ובאמצע לוחות הברית, עשרת הדברות. ואריות מחזיקות את כתר התורה. היו גם כאלה שברקע רקום היה ציור של קבר רחל או כותל מערבי. למטה — הקדשה ליום זכרון של אחד מה־משפחה ושם הנדבן או הנדבנית. לעתים תוספת תפילה מיו־חדת. בראש השנה ויום כפור נהגו לתלות פרוכת לבנה, רקומה פסוקים מהתפילות של הימים הנוראים. לכל מאורע חשוב — פרוכת מיוחדת עם הקדשה ופסוקים מתאימים.

פרוכת עוררה תשומת לב מיוחדת, פרוכת אריג משי ורקמת מלאכת מחשבת בלי שום הקדשות או שם, פסוק סמלים. כל הפרוכת חלק בלי קישוט בלי אות אחת. על פרוכת זו סיפרו סיפורים ואגדות שונות. גם הפולקלור החלמאי המפורסם לא פסח מבלי לספר משלו על פרוכת משונה זו עם הקמט: "גבאי בית הכנסת, חכמי חלם דאגו שפרוכת זו תוכל לשמש שנים רבות ואם במשך שנים יגדל ארון הקודש וכדי שלא תהיה הפרוכת קצרה, אפשר יהיה להתיר את הקמט ולשמש עוד שנים רבות".

למען האמת ההיסטורית ולמען שידעו הדורות הבאים, החובה לספר על מה שאבותינו סיפרו לנו על פרוכת זו.

לפרוכת זו עם הקמט היה עבר טרגי מאוד, והזכירה לנו את צרות ישראל בגולה הארוכה, רציחות, פוגרומים, גזל ושוד. הפרוכת עם הקמט היתה ספוגה דם ודמעות. וזהו הסיפור:

מנהג היה בקהילת חלם לסדר את החופות בחצר בית הכנסת, מתחת הרקיע. את החתן והכלה והמחותנים ואורחים עם נרות דולקים בידיהם ולפידים עברו כל רחובות העיר עם ליווי קבוצת כלי־זמר, מנגנים ומשוררים עד למקום החופה. והנה פעם קרה, בעת החתן והכלה עמדו מתחת החופה ברחבת בית הכנסת והרב התחיל לברך את הברכות, פרצו קוזקים פורעים העירה. הם שמעו את קולות השירה והזימרה והגיעו לרחבת בית הכנסת, התנפלו על הקהל ועשו טבח איום, ונהרגו במקום מאות אנשים וילדים וטף. החתן והכלה נרצחו בעמדם תחת החופה. שמלת הכלה נכתמה בדמם של החתן והכלה. משימלה זו עשו אחרי כן את הפרוכת עם הקמט. הרב, שהיה המסדר הקידושין, פסק: "לא לגרוע ולא להוסיף שום דבר, אף לא הקדשה או פסוק", להשאיר את השמלה כמו שהיתה עם הקמט.

בחלם הראו על קבר של חתן וכלה, בנוי בתוך קירות רחבת בית הכנסת העתיק, שנרצחו בעמדם תחת החופה במקום זה.

בעסקי סחר־חוץ

הגבלת זכות לגור בערים הגדולות וההתקפות והגזרות נגד המסחר היהודי מטעם מועצות־הערים ומהמיישצ'אנים, שדחקו בדרך כלל את רגלי היהודים להתיישב בעיר. כל זאת ביחד הכריחו את יהודי פולין לחפש מקורות פרנסה על ידי מסחר במרחקים מחוץ למדינת פולין, והשווקים הקרובים ונוחים ביותר היו: דנציג, ברסלאו, טורון ועוד כמה מקומות. ובין הסוחרים היהודים מפולין, ליטא ואוקראינה, שעמדו בקשרי מסחר עם הסוחרים בערים הנ"ל, היו גם יהודי העיר חלם והסביבה, ומהם סוחרים חרוצים ומוכשרים שלקחו חלק פעיל בסחר חוץ זה.

עסקים עם העיר ברסלאו היו קיימים למעשה עוד מהתחלת המאה ה־15, אבל חלו בתקופה ההיא שינויים בחיים הכלכליים והמסחר עם העיר הזו נחלש, ורק באמצע המאה ה־16 שוב התפתחו הקשרים המסחריים וגדל היצוא מפולין דרך הוויסלא לדנציג ומשם ליתר הערים. והסוחרים היהודים התחילו לבוא לירידים שהתקיימו בערים הנ"ל.

מסחר יהודי חלם התרכז במיוחד בסחר של עורות וצמר. את העורות והצמר סיפקו הם לבתי חרושת, בעיקר בליפציג וברסלאו. חומרים אלה נחשבו אז לסוג "הסחורות הכבדים",

שלגביהם נתנה הממשלה הנחות גדולות ויחס מיוחד לטובה לסוחרים ולספקים. וזאת מחוץ לתוצרת חקלאית שמחוז חלם התברכה בה. הסוחרים הלא יהודים מווארשה התלוננו בממשלה שהיהודים קונים את הצמר והעורות המשובחים ביותר ועל־ידי זה הם מייקרים את התוצרת בתוך המדינה.

בפנקס קהילת פוזין רשומים תעודות על כמה פסקי־דין ופשרות בסיכסוכים בין סוחרים, יהודי חלם, שהתדיינו עם סוחרים יהודים אחרים מדנציג, ברסלאו, פוזין. המסחר של יהודי חלם עם העיר טורין היה בהיקף די גדול, וזאת יש לראות מתוך ההתעניינות של הוועד דד"א שתיקן תקנות חשובות בקשר לעסקי המסחר של יהודי פולין ביריד טורין. "להסוחרים למרחקים, דנציג ברסלאו, בר, טורין". הוועד גם גם שלח ליריד טורין דיינים לפקח על התנהגותם של הסוחרים, גם אם יבואו לידי סכסוכים לתווך או לפשר ביניהם. להוציא פס"ד "הפנקס פתוח לעין כל ונוכחת... בענין הדיינות בעיר טרין... התקנה שמורה בכל וערוכה בהפנקס דד"א".

היריד בטורין התקיים שלש פעמים בשנה, בחדשים: חשון, שבט וסיון. בתעודות מתוך פנקס קהילת פוזין רשומים פסקי דין בענייני עסקים בטורין בין יהודי חלם עם הקהל ועם סוחרים פרטיים.

במקצוע המלאכה

הזכרנו כבר לעיל על חלקם של יהודי חלם במבנה הכלכלה היהודית בפולין, במסחר הפנים וסחר חוץ, חקלאות, חכירות. ואפשר להגיד שאין לך גם מקצוע במלאכה ואומנות שלא עסקו בה יהודי חלם. היו גם חברות "בעלי מלאכה". מתוך מסמך מתאריך 17 דצמבר שנת 1811 אנו יודעים על ישיבת הסיים בוואַרשה. לישיבה זו באו צירים מכל קהילות ישראל הגדולות בפולין, עשרים ושבע צירים וביניהם בא־כוח של קהילת חלם, הרב ר' אהרן געליבטער, מאיגוד החייטים היהו־דיים בחלם. אמנם מטרת המשלחת היתה לדרוש מממשלת פולין לבטל גזירות שונות והקלות עול המסים, אבל העובדה שהשליח נבחר מטעם איגוד החייטים מוכיחה שאיגוד זה היה אחוז ניכר מקהל הציבור היהודי, ויש להניח כי היה להם לחייטים היהודיים בחלם גם בית־תפילה משלהם.

אין להבין מזה שרק במלאכת החייטות התעסקו בעלי המלאכה מחלם. היו כמובן בעלי מלאכה במקצועות אחרות, כגון עיבוד עורות וצמר, כי ביצוא חומרים אלה עסקו יהודי מחוז חלם. המקצועות, כמו חייטים, קצבים, אופים וכדומה, נפוצים ביותר והניע את בעלי המקצועות הנ"ל להתארגן בנפרד.

חכירות מכס ומסים וחקלאות

צימצום זכויות יהודי פולין בסוף המאה 14 והפרעות בערים הגדולות בתקופה ההיא הביאו לידי מצוקה כלכלית בין המוני היהודים, שנאלצו לחפש מקורות פרנסה אחרים, כגון חכירות מכס־ומסים שונים מהשלטונות והעיריות. אחרים שלחו ידיהם בחכירות שטחי קרקע חקלאית שבידי הכומרים והמנזרים ובעלי אחוזות הגדולים הפולנים. היו מקרים שיהודים הכרו מהמאגנטים אחוזות שכללו בתוכן כפרים שלמים. רוב החוכרים היו מעוטי־יכולת וחכרו שטחים קטנים ועיבדו אותם בעצמם.

תעודה משנת 1596 על חכירה במחוז חלם: "בשנת 1596 מסר יעקב לסקויבסק ליעקב מיקלשבסקי ולפסח מניסוביץ' בחכירה את אדמתו מאחוזתו שבמחוז חלם לשלוש שנים בעד סכום של... לפי התנאים הדומים לקודמים. האחוזה נמסרת על אדמותיה, בנייניה, גניה והרפתות, אשר בהן צריכות להמצא 25 פרות וכל מה שנמצא בשטח הכנסיה..."

כדאי לציין שהתעודה הזאת היא היחידה למעשה לפני גזירת שנת ת"ח ות"ט בה נזכרת חכירת כנסיה על ידי יהודי.

תעודה אחרת מהמאה ה־16 מוסרת לנו: "יהודי חלם משלמים לכומר המקום תשלום משדותיהם". מדובר מהתוצרת החקלאית שלהם. כידוע היה כל מחוז חלם שטח חקלאי.

בשנות 1484—1487 חכר הבנקאי הידוע א. יוסקי (יוסף), בנו של ר' שכנא, מאת הממשלה הפולנית את גביית המכס והמסים מהערים: חלם, בלז, לובלין, הרובישוב ולבוב. יוסקי גר היה בחלם, כנראה שבחלם היה גם משרדו המרכזי. בתקופה יותר מאוחרת עבר לגור ללובלין, שם בנה בית בתוך העיר והתיישב בו (בדרך כלל אסור היה ליהודים לגור בתוך העיר והם גרו מחוץ לחומות לובלין). ליוסקי היו קשרים טובים ויחסים עם השלטונות. עסקיו התרחבו והתפשטו עד לרוסיא. ובמשך תקופה קצרה נעשה יוסקי בנקאי מפורסם בפולין. עושרו של יוסקי ערר קנאה ושנאה בתחילה אצל ה"פריצים" העשירים ואחרי כן גדל הרוגז גם אצל המוני עם הגויים, והם העלילו עליו עלילות שונות. ובשנת 1505 התנפלו הגויים על ביתו, שדדו ובזזו כל רכושו והרסו את הבית.

ידוע לנו על עוד יהודים שעשו עסקים טובים מחכירות במחוז חלם. חוכר אחד בשם, אברהם חוכר המסים ומס מתעשיית היי"ש, בהרובישוב, מחוז חלם. חכירה זאת הוא קיבל על פי בקשת שלטונות העיר בשנת 1518, ואת הזכות להחזיק בחכירות הובטח לו לכל ימי חייו.

מקור אחר מוסר על עוד חכירה מסוג זה. יהודי בשם שמואל ארונוביץ' קיבל בחכירה את המס והמכס בעיר מלובולה, במחוז חלם. חוכר אחד בשם אברהם, חוכר המכס והמס המלך, לעשרים שנה נוספות. פקידי השלטונות הממונים על מסירות חכירות אלה, נימקו את הזכות לעוד עשרים שנה בזה שהחוכרים היהודים הקדישו חלק מהכנסותיהם לטובת העיר.

משכילים והשכלה בחלם

המשכיל הנודע, ר' יעקב רייפמאן יסד בית־ספר־ערב להש־כלה גבוהה בחלם. מטרת הקמת בית־ספר להקנות מדע ותורה

יחד לבני ישראל ובמיוחד לבחורי הישיבות בחלם, להכיר גם את אוצרות המדע של חכמת ישראל מתוך ספרי השכלה ומדע לכל חלקיה המדעיים, התורניים.

על תכנית הלימודים הוא כותב: "הודעתי אתכם, כי יעודו הוא לגדל בו רבנים ומורים, תורה לישראל, בדעה והשכל". כדי לא לעורר חשדות של אפיקורסות הוא כותב: "ועוררתי את רוחכם לשמור מזוזות פתחי שתי התורות, אשר בכתב ואשר בעל־פה". הכוונה להמשיך לשמור וללמוד על פי רוח היהדות.

רייפמן פירסם את תכנית השיעורים ותוכנם: הערות על תנ"ך; הערות על התלמודים ופירושיהם, על המדרשים, על משפט הסנהדרין ועל מצוות שהזמן גרמן.

השיעורים התקיימו בהתחלה פעם בשבוע, במוצאי שבת. "מחקרים שונים אשר דברתי מדי שבת בשבתו לפנות ערב, באזני בחירי הבחורים, המקשיבים לדעת ולבינה". הרצאות אלה נתפרסמו בדפוס בשם "מועדי ערב", בסוגריים (אַבנד־שטונדן). הוצאות הדפוס וכל יתר ההוצאות שולמו ע"י שני תלמידים: צבי הירש ודוב בעריש, בני העשיר יהושע מרגלית מזאמושץ' (שעורים כמו אלה ערך רייפמן גם בזאמושץ').

רייפמן גם כתב מבוא לספר "מועדי ערב", אבל מחוסר אמצעים לא נדפס.

שומעי השיעורים גדלו מפעם לפעם. בחורי הישיבות וגם חוגי המשכילים נמשכו לחוג שומעי השיעורים. הלימודים היו מעניינים ומלאי תוכן, תורה ודעת. הקנאים בעיר ראו בזה סכנה והחליטו ללחום נגד רייפמן וגם הלשינו לפני השלטון, שהלימודים בבית ספר זה הם נגד דת היהדות וכו'. רייפמן למרות מצבו הכלכלי הרע, כי הוא סבל חרפת רעב ממש, המשיך במסירות נפש ללחום לתת לנוער היהודי השכלה ומספר התלמידים גדל. משכילי העיר המשיכו להתעניין וללמוד. אמנם אין לנו רשימה עם שמות התלמידים, כי רבים מהם חששו לזהות את שמם בגלל רדיפות הקנאים.

בסופו של הדבר התגבר לחץ הקנאים ובפקודת השלטון נסגר בית הספר ונפסקו הלימודים.

מבין התלמידים שלקחו חלק פעיל בשיעורי ערב אלה ותלמיד מסור לרבו רייפמן ידוע לנו המשכיל, צבי בן רמליה מחלם.

בן רמליה ידוע לנו מכתבות שלו ב"המליץ". את מאמריו חתם תחת פסבדונימים שונים. בן רמליה גם פירסם שירים בלוח אחיאסף, תרנ"ז.

הערה לתאריך התיישבות היהודים בחלם

ההיסטוריון ד"ר יצחק שיפר בספרו "תולדות הכלכלה היהודית", על מסחר יהודים מפולין במאה השלוש־עשרה וארבע־עשרה. מזכיר שמות של הערים חלם, הרובישוב ועוד. גם מוסר על היקף המסחר, שמות הספקים היהודים של חצרות המלכים. כגון היהודי מהרובישוב, מיכאל ובנו יהודה;

מחלם — יעקב שלומקוביץ ובנו יצחק. ד"ר שיפר מוסר גם פרטים חשובים על דרכי המסחר בצירוף רשימות וטבלאות מתוך תעודות הנזכרות במקורות פולניים.

נציין מקור אחר, מקור עברי מוסמך והוא הספר שו"ת "אור זרוע" למרנא ר' חיים אליעזר בן ר' יצחק מווינא. ממאמר זה אצטט קטע קצר מתוך שאלה הנידונה בשו"ת הנ"ל. מדובר על היתר עגונה ע"י שליח שמסר גט לבעל שעזב את אשתו ונעלם מבלי לדעת מקומו. שאלת העגונות העסיקה מאוד את רבני הקהילות וכדי למצוא את הבעל התכתבו הרבנים אחד לשני בארצות שונות לעזור ולחפש בנידון. שאלה סימן קנ"ז: "מעשה בגט שנשלח על ידי שליח, ר' שמואל בר' יעקב הכהן והודיע על כך בפני שניהם ובפני הקהל שהיו שני מניינים ועוד. לפני קבלת הגט שוב נעלם. בית הדין החליט לחפש אותו ולמצוא. שלחנו אחר האשה והשליח שתתגרש כאן בעיר "חולם" (כתוב במקור) ומסר לה את הגט בפנינו, במעמד ראש הקהל החשובים והמבינים".

מזה ברור לאין ספק שקהילת חלם היתה כבר אז קהילה חשובה עם מוסדות מסודרים. הפוסק בנידון גט הנ"ל, מחבר הספר "שו"ת אור זרוע", חי היה בשנות 1180—1250, ואז כבר היתה חלם קהילה מסודרת עם דיינים ורבנים.

חלם בכתיב

העיר חלם המפורסמת בתפוצות ישראל ששמה נחרת בקורות ישראל בכל הדורות כמושג פולקלוריסטי, בדיבור ובכתב, בסיפורי עם ובדיחות, ואף נואמים בפרלמנטים השתמשו במושג "מעשה חלם" לעקוץ מתנגדים. וכמעט בכל השפות תורגמו בדיחות חלם.

שם העיר לא זכה לכתיב אחיד, ולהלן כמה דוגמאות בספרי הלכה:

חלם, בלי ע' אחרי ח' (שו"ת חכם צבי);
חעלמא (שו"ת לב שלמה למרכבת המשנה);
חעלים ("דור ודוריו", ווארשא תר"ס);
חעלים ("סדר קטורת", ווארשא 1892);
חולם (שו"ת אור זרוע, לייפציג תר"ך, סי' קנ"ז);
חעלום ("צוק העתים");
חעלום (פנקס ארבע ארצות, עמ' 56);
חלמא (שם, 206, 443, 505, 512, 514, 528, 555);
חעלמא שם, 8, 9, 15, 78, 88, 98, 99, 126, 136, 139, 161);
חלם (אנציקלופדיה העברית בערך כרך י"ז, עמ' 519);
חעלום "לקט שמואל", שמואל פייבש כהנא, ווינציא תנ"ד);
חעלמא (שו"ת מהר"ם לובלין, סי' צ"ג);
חעלום ("נחלת יעקב מליצת" אמשטרדם ת"ב, ובפיוט "אל נקמות").

ב. בינשטוק, ניו־יורק

חלם - עיר יהודית בגאונה והדרה

חלם היא עיר יהודית עתיקה, ידועה ומפורסמת בכל תפוצות ישראל. השם "חלם" מעלה חיוך על הפנים ולפעמים — צחוק לבבי אצל כל יהודי. הרבה יהודים אינם מאמינים כלל, כי קיימת עיר כזאת במציאות.

חלם היא עיר יפה ונהדרת, שוכנת בחיקו של הר גבוה ונפלא. במרחק של 20 דקות נסיעה ברכבת מההר מזרחה זורם הנהר בוג, שבו עובר קו־קירזון הידוע — הגבול בין ברית המועצות ובין פולין.

מאות אלפי איכרים מרוסיה ומאוקראינה עם נשותיהם וטפם היו מתכנסים (הצאר היה נותן להם כרטיסי־רכבת ללא תשלום) מדי שנה בשנה בשלהי הקיץ, כד לשתות ממימי "הבאר הקדושה" שעל ההר. הם היו שותים גם תה ומקנחים בלחמניות ליד דוכני היהודים, שעמדו בימים אלה למאותיהם בכל רחובות העיר. הקיסר האחרון, ניקולאי השני, ביקר מספר פעמים בחלם בימי הטקס הנ"ל.

המפקח על ההר ועל "הבאר הקדושה" ועל מוסדות החינוך הפרבוסלביים הקדושים היה ההגמון הפרבוסלבי, הידוע לשימ־צה, יאבלוגי, יד ימינו של רספוטין. הוא היה פעיל מאוד ברוסיפיקציה של מחוז חלם. המטרה היתה להפוך את חלם וסביבתה למחוז רוסי בלעדי. אולם מלחמת העולם הראשונה שמה לאל את התוכנית. שרדו ממנה רק כמה בניני־שרד בראשית בנייתם, ואחדים לאחר בנייתם, שהותאמו אחר כך ע"י היהודים לבתי מגורים.

ההגמון הפרבוסלבי יאבלוגי, או כפי שכינוהו היהודים — "זאבלי דרוגי", התאמץ מאוד בשנים הסוערות 1905—1906 להעלות את היהודים, ובמיוחד את הנוער היהודי על "הדרך הנכונה". הוא היה מזמין לפגישות חשאיות את יהודי העיר החשובים והיה מאיים עליהם ומבקש אותם להשגיח על הנוער, שילך ב"דרכים טובות", ובעיקר שיכבד ויאהב את הקיסר. בעלי הבתים היו מבטיחים לו לקיים את משאלותיו. אולם, ביורדם מן ההר במדרגות הרחבות, נשמע קולו הרועם של האופה מאיר ראובלה שאכרס, בונדאי (כיום הוא בניו־יורק ושמו מאיר צלניק; לא בונדאי עוד, אלא סתם אופה יהודי סימפטי ונבון). קולו עורר, קרא וגינה את "הנשר בן שני הראשים וצפרני הדמים" (סמל רוסיה). כך כינו את ניקולאי — אחרון הצארים. כעבור זמן נענה האופה לבקשת בעלי הבתים ועקר מחלם.

ההר היה מקור פרנסתם של יהודים רבים בחלם. עשרת האלפים הסטודנטים והסטודנטיות בהירי השער, פרחי הכמורה, חיו בחלם על חשבון הממשלה הצארית. יהודי חלם דאגו לספק להם לחם לאכול ובגד ללבוש מן הטוב והמשובח ביותר.

אביו של אחד מחזני ניו־יורק היה בעל זכיון לתיקון וגם לתפירת מגפיים חדשות לסטודנטים. שמו היה ר' מלך הירש. יהודי בעל הדרת פנים, גבאי בחברה קדישא, ומאוד מכובד בעיר. כאשר חלה, לא עלינו, יהודי עני ושכב על מיטת חוליו במשך שבועות וחדשים, היו "מזמינים" את ר' מלך הירש. היו מחכים לו ליד דלת החולה, "פורכים הידיים" ומגלגלים עיניהם כלפי מעלה באיחולים: "אוי, שיהיה המלאך הטוב!" ר' מלך הירש, השתקן הגדול, היה מתחיל לרפא את החולה בתרופותיו הוא: קודם כל "מכחיל" לו את הגרון במכחולו הקבוע: זרד עבה וקשה ממטאטא ובקצהו שיכבה עבה של צמר־גפן (שהוצאה ממותניה ישנה), הקשורה אליו בחוט סנד־לרים וטבולה בויטריול. אחר כך מדד את החום במדחום הבלעדי שלו ותיכף אחרי זה שם נוצה ליד נחירי החולה...

לא היכלות פאר היו בחלם, אולם היו בה בתי מדרש, שטיבלאך של חסידים, שבהם למדו בחורים בחן ובטעם רב.

קירות בית הכנסת בחלם והקבר הנסתר של החתן והכלה, שנרצחו בידי ההידמקים של חמילניצקי, בעומדם תחת חופתם בחצר בית הכנסת, מספרים את ההיסטוריה האבלה בת מאות השנים של היהודים.

מבחינה תרבותית עמדה חלם על רמה גבוהה. יצאו בה לאור שני שבועונים: אחד ציוני ואחד מטעם הפולקיסטים (מפלגת העם). היו בה: ספריה ביידיש וספריה בעברית, בית ספר עברי בן 8 כיתות, שנבנה תודות לעזרתו הרבה של משה פישלזון (נפטר לפני 4 שנים בניו־יורק). לאחר מכן נאבק באירגון יוצאי חלם באמריקה בדרישותיו לתמוך בבית־הספר.

היו בחלם חוגי יהודים, מפלגות לגליות ובלתי לגליות, שעמהם נמנו הציונים והסוציאליסטים מכל הגונים. היתה בחלם חברת פועלים חשובה, שהשתתפה באופן פעיל במהפכה נגד הצאר הרוסי ואחר כך נאבקה בכוחות הפשיסטיים של הממשלה הפולנית. האינטלקטואלים היהודים והפועלים בעלי ההכרה שבחלם היו תמיד ראשונים במאבק. רבים מהם הם כיום בעלי משרות אחראיות בברית המועצות ובישראל, רבים מהם נפלו קרבנות למען החופש והקידמה.

שלמה אלבוים, בן 23, בנו של אופה בחלם, שעונה ע"י הממשלה האנטישמית בפולין, יחד עם אלפי הפועלים היהודים, בבתי סוהר ובמחנות ריכוז, ערק לפריז, התחבר לחטיבת "בוטבין" ויצא לספרד להילחם בפרנקו, בהיטלר ובמוסוליני. בעוז רוחו הטיל פחד על הכנופיות הפשיסטיות בספרד. בעד מעשי גבורתו העלוהו לדרגת קצינות. כמפקד יחידת מקלענים היה מתמרן להימצא תמיד מאחורי קווי האויב. הוא נפל בקרב יומיים לפני החזרת החטיבה, לשם פיזורה.

ברל זיידנברג, שען בחלם, הצטרף לצבא האדום, שנכנס לעיר בשנת 1920, כדי להילחם באצולה הפולנית, שהכריזה הראשונה על מלחמה ברוסיה הבולשביסטית הצעירה והחלשה, בתואנה של "הצלת הציביליזציה המערבית".

ברל זיידנברג נפל בשדה הקרב ליד קיוב.

שמואל זיגלבוים (ארתור), שנשלח ע"י ה"בונד" של ניו־יורק כנציג בממשלת הגולה הפולנית בלונדון וניספה בצורה כה טרגית (איבוד עצמו לדעת) — כדי לזעזע את מצפון העולם החופשי, שהיה אדיש ולא הגיב על טבח היהודים ע"י הנאצים — עשה את ראשית צעדיו במפלגתו הבונדאית בשנת 1916 בחלם. הוא נולד וגדל בכפר ליד קרסנוסטבו, בקרבת חלם. תודות לכך שלט יפה בשפה הפולנית וליטש אותה אחר כך בוורשה, שם עבד לפני המלחמה בבית מלאכה למקלות.

בשנת 1916 ייסד ה"בונד" את "בית הפועל" בחלם וש. זיגלבוים מונה כמנהל משק הבית. פועלים יהודים היו באים לשם בערבים לקרוא עיתון, לשמוע הרצאות וקונצרטים, לבילוי ועוד.

בזכרוני נשמר הרושם של אסיפת בונדאים בחלם, שהתקיימה בסוף מלחמת העולם הראשונה. המונרכיה האוסטרית התפרקה וממשלת הכיבוש האוסטרית נמלטה והפקירה את חלם. הגרמנים עוד החזיקו מעמד בוורשה ובערים ובעיירות שבסביבה עד דמבלין — הגבול שבין אוסטריה ובין אזור הכיבוש הגרמני.

חלם נשארה כעולם בפני עצמו: הטלפון, הטלגרף ותנועת הרכבות נפסקו. פשטו שמועות מדאיגות: זה שמע והשני ראה במו עיניו... יהודי חלם חיו בחרדת מוות... לפתע הופיעה בחלם כרזה: ה"בונד" פונה לכל יהודי חלם להתאסף בבית הכנסת הגדול.

דחוסים ודחוקים, כמליחים בחבית, עמדו היהודים הנבהלים. גובה התקרה של בית הכנסת מגיע ל־50 רגל בערך — וזה איפשר לנשום איכשהו.

והנה נשמעת נקישת הפטיש ה"הלמן" המיוחד, המונח על הבמה. השתרר שקט מוחלט. זה אחר זה דיברו המנהיגים הבונדאים על התמוטטות המונרכיה האוסטרו־אונגרית ועל רוחות החופש.

אחרון הנואמים היה שמואל זיגלבוים. קולו היה יותר יפה ויותר צלול בהשוואה לקולו בנאום האחרון, ששמעתי ממנו כמה שנים קודם לכן בניו־יורק של ה"אינטרנשונל גרמאנט וורקרס יוניון". פה, בבית הכנסת הגדול בחלם, הכריז, בהצביעו בידו השמאלית לצד מערב: "שם, שם, שם עולה השמש!"... היהודים הסתכלו איש בפני רעהו ושאלו: "למה הוא מתכוון?"

למחרת, אחרי אסיפת העם, ירדו לכוונתו של זיגלבוים: הממלכה הפולנית העצמאית נוסדה בברלין, והיא נמצאת מערבה מחלם. בראש הממשלה עמד מורצ'בסקי, חבר הפ.פ.ס. (מפלגה סוציאליסטית פולנית).

במשך הזמן קמו ממשלות אחרות: ריאקציוניות ואנטישמיות. בא גרבסקי ודילדל חלק גדול של האוכלוסיה היהודית.

יהודי חלם, ככל יהודי המדינה, נאלצו לקבל עליהם את העול של כל מימשל וסיים. כל מימשל היה תמיד גרוע מקודמו. ההיסטוריון המפורסם ד"ר יצחק שיפר הי"ד, שנהרג על קידוש השם בידי הבסטיה ההיטלרית, היה חבר הסיים מטעם חלם.

בשנות השלטון הפולני־הפשיסטי נאבקה חלם בשיניה ובציפורניה בהתקפות הקשות, בגזרות המרובות ובצווי הממשלות, שמטרתם היתה להתיש את כוחם של יהודי חלם ומוסדותיהם, שהוקמו במסירות נפש ובדבקות לאין סוף.

אירגון יוצאי חלם באמריקה ובקנדה, המתרכזים ברובם בניו־יורק, בשיקגו, במונטריאול, עזרו בכספם במלחמה בדחקות ובעוני, שגברו במיוחד בשנים 1936—1939, בגלל המדיניות האנטישמית־הפשיסטית של הממשלה הפולנית.

הקשיים הכלכליים של יהודי חלם לא פסקו עד שנת 1939. המלחמה עוד הוסיפה מכאובים. היטלר התקיף את פולין והממשלה הפולנית עם יוזף בק בראשה נמלטה לרומניה. הצבא האדום בא לחלם ושהה שם 11 ימים בלבד. המפקד הסובייטי קיבל פקודה להיסוג לעבר הנהר בוג, במרחק 20 דקות נסיעה מחלם. שלושה ימים לפני עוזבו את חלם, פנה הצבא האדום במיוחד לאוכלוסיה היהודית בקריאה: יהודים, קחו את נשותיכם וטפכם, קחו את הזקנים, קחו כל מה שביכולתכם ומטלטליכם ובואו אתנו. ניתן לכם רכבות, משאיות, עגלות וסוסים, נעזור לכם — בואו אתנו, כי הנאצים משמידים את כל היהודים בכל מקום הימצאם.

היהודים התכנסו לאסיפה, וראש הקהל בירדמן בראשם, והחליטו: "לא הולכים, לא נוסעים", כי "אבות אבותינו ואנו נולדנו כאן וכאן חיינו — לאן נלך עכשיו?"

היו יהודים, שלא הסכימו להחלטת האסיפה והלכו לרוסיה יחד עם הצבא האדום. אולם הרוב המכריע נשאר בחלם והושמד בידי החיה ההיטלרית. רק אחדים מהם נשארו בדרך נס בחיים.

נחרבה חלם, העיר היהודית העתיקה והיפה.

ליד חלם הקים היטלר את מחנה־ההרס סוביבור, שבו התמרדו שרידי היהודים החיים נגד הרוצחים. כמה מאות ניצלו אז. לעיר חלקו כבוד מיוחד — באותו יום, בו גירש הצבא האדום את הנאצים הארורים מחלם, הכריז בחלם "הוועד הפולני לשחרור לאומי" על "חופש דמוקרטי ושויון לכל האזרחים, ללא הבדל של גזע, דת ומוצא לאומי" ומן ההכרזה הוא ש"יהודים יהנו משויון לגלי וממשי בפולין החדשה".

שמואל וינר, ניו־יורק

כיצד ניצלו יהודי חלם מפרעות בשנת 1905

מיד לאחר המהפכה בשנת 1905, כאשר המשטר העריץ של ה"צאר" חש שוב את עצמו איתן במעמדו, לא הסס אף לרגע כדי לערוך חשבון עם העם, בגלל זכיונות למיניהם, שהושמטו מידיו. הפעם נרתם לחשבון הדמים ביתר שאת ובתנופה רבה, במקרים כאלה, מאז ומתמיד היה היהודי השעיר לעזאזל.

על־מנת לשכך את זעם העם למשטרו, נקטו אחשדרפני ה"צאר" בשיטה הישנה והיא: לנהל הסתה פרועה כנגד היהודים — שהם מקור כל הצרות. סיסמאות אנטישמיות נשאו לאורכה ולרוחבה של הארץ "בעי זשידאוו ספאַסאַי רסיאו" — הרוג ביהודים והצל את רוסיה.

בנחשול פרעות אדיר שאף ה"צאר" להטביע את המהפכה בדם יהודי — הנשפך כמים על פני ערים ועיירות יהודיות, כבודן של בנות יהודיות חולל, רכוש רב היה לבז, או נחרב. הרציחות בוצעו על־פי תכנית ערוכה מראש ושימש להן הדגם של השחיטה הגדולה בקישיניב בראשית המאה הזאת בפסח 1903, פרעות שהסעירו את מצפון העולם. מחאות חריפות נשמעו בחלקי עולם שונים על ההרג האכזרי ועליהן באה התגובה, כי היהודים בעצמם הם הם שהביאו עליהם הפרעות, אכן תשובה "קלסית" מאז ומעולם בפי כל רוצח וגזלן.

גם על יהודי חלם היה לעבור דרך נוראה זו, שמועות אמרו, שהמשטר מכין על העיר חלם פרעות בקנה מידה גדול ועל פני רבים ניכרת היתה הדאגה, הפחד לקראת הצפוי.

אבות העיר הגיעו במחשבתם למסקנה, שיש לאחוז באמ־צעי הישן — "שתדלנות" הווי אומר: משלחת מנכבדי העיר תתיצב לפני החשמן יבלוגי הידוע בכל רחבי רוסיה כראש הכנסיה הפרבוסלבית, באותה עת.

המשלחת שנבחרה התייצבה לפניו ובקשה התערבותו בשעה קשה זו.

המשלחת חזרת בבושת פנים, התחנונים והדמעות לא השפיעו, בקשתם נפלה על אוזן אטומה. כעת באתם? היכן הייתם קודם? צועק וזועף החשמן, מדוע לא מנעתם מיהודיכם המחוצפים, שלא יסיתו ויקשרו קשר נגד הצאר (באַטיושקאַ) האבא. הבאתם במו ידיכם את האסון, לא אוכל לעזור לכם. בזה הסתיים המפגש. התקוה שהחשמן יפעיל השפעתו נגוזה.

ברם, הנוער היהודי בחלם והסתדרויות הפועלים לא ישבו בחבוק ידיים, כוחות ההגנה מה"בונד" וה־ס.ס. (סוציאליסטן־טעריטאָריאַליסטן) מתארגנים כדי לפגוש את "גבורי" הפרעות בהתנגדות מזוינת, גם מספר סטודנטים ופועלים נוצריים מצטרפים לכוחות ההגנה, מוכנים להגן על חיים יהודיים.

הודות לקשרינו עם סטודנטים מהפכניים — בנים של פקידי המשטר ובני קצינים, נודע לנו המועד המדויק בו תפרוצנה הפרעות, כמו כן היו לנו מרגלים במחנה האויב.

היום הקובע אמור היה להיות באמצע חודש נובמבר 1905 ידידינו אלה מסרו, שלקראת אותו יום גייסה המשטרה את אנשי העולם התחתון, האספסוף, גבורי הסכינים השלופים מעיירות וכפרים שמסביב, אלה מחכים לאות כדי להתחיל בקטל תחת פיקודם הישיר של אנשי משטרה לבושים אזרחית, לפיכך היה מצב כוחות ההגנה מסוכן ביותר, לו היו צריכים להלחם בפורעים בלבד, היו בודאי בקלות יתר מתגברים עליהם, אבל לא כן כאשר המשטרה לוקחת חלק פעיל בפרעות והמובילה בראש.

הלילה האחרון, מחר היום הנורא הזה. כוחות ההגנה מרוכ־זים במרתף הבנין של בעריש קופר ברח' לובלין. יענקלה קופר, בנו בכורו של בעריש העביר אותנו לשם בחסות הלילה על נשקנו הדל, בהחלטה נחושה להפגש עם האויב האכזר פנים אל פנים. הלילה מנוצל להתארגנות, חלוקה לקבוצות, גם לרשותי הועמדה קבוצה ועוד כמה, שמהם יכול אני לזכור כעת את נחמן שפרן.

בקרב הכוחות, שהוקמו באותו מרתף בלט במיוחד פועל צעיר, קצב במקצועו, תמיר ורחב כתפיים, חסון באמת, כינו אותו בשם שלמה קלב, עמדו לצידו עוד מספר קצבים על סכיניהם החדות התקועות במגפים, אוי לאותם פורעים, שיתקלו בהם. זכור עוד בן־ציון זמלמן עם חבריו — נגרים, אף הם בכליהם ובגרזנים. היו ברשותנו מעל ל־10 אקדחים בהם התאמנו כל אותו לילה בקליעה למטרה.

הכוננות הגיעה לשיאה עת השחר הפציע. ארשת פנים רצינית על פני כל לקראת הרגע המכריע, בו יהיה עליהם להגן עה חיי אבות, אמהות, אחים ואחיות.

משמר קטן יוצא את המרתף לתצפית ולאסוף ידיעות. הצפיה לשובם רבה, כי יודע אלו בשורות תהיינה בפיהם?

עבר זמן לא רב (ולנו נראה כנצח) ובשובם ספרו כי כל הלילה הלכו בהסתר בתורם אחר מידע, חטטו וחפשו לדעת, אם אכן קרובה ההתנפלות, אבל שום דבר חשוד לא נתגלה. הכל שקט מסביב, רק לאחר מכן הדהד באזניהם רעש שהולך

וגובר, אט אט נשמעו שעטת סוסים רתומים לעגלות כבדות בעברם את רח' לובלין המרוצף אבנים. מי יודע איזה אסון ממשמש ובא?

מרחוק נראתה עגלה גדולה נגררת על ידי שני סוסים חזקים, המתקרבים לעבר מרכז העיר.

עם שחר של יום חורף בהיר נגלות לעיניהם תוי פניהם של בחורים יהודים צעירים על הגשר, כ־20 בחורים חמושים היטב (בפצצות אפילו) תפסו עמדות והתייצבו לעיני כל בלי מורא ופחד וממתינים למשטרת ה״צאר״ תוך סכנת נפשות. חשבנו כי הנה אחינו באו לעזור לנו בשעה חמורה זו, אבל היו אלה כוחות ההגנה של ה״בונד״ מלובלין שנשלחו לחלם, לילה שלם האיצו בסוסים כדי להגיע בזמן.

פרעות באותו יום בחלם לא היו. היום הפך לנו מיגון לשמחה. איך אפשר, איפוא, להסביר זאת?

אין ספק, שלוא הגיעו להתמודדות, מצד אחד קומץ בחורינו ומצד שני משטרה חמושה מכף רגל ועד ראש היה זה מסתיים באסון כבד. ברם, גורם ההפתעה, הפתאומיות, הפריצה המהירה, הנשק ביד במופגן, הכתה את המשטרה בתדהמה וההשפעה הפסיכולוגית עליהם היתה מלאה ושיתקה אותם.

הפגנת הגבורה היהודית ומסירות הנפש — קודמיהם של לוחמי הגיטאות מול הנאצים 40 שנה מאוחר יותר הביכה את משטרת השלטון.

העובדה, שגלי המהפכה ב־1905 היו גבוהים נתנו אותותם. העיקר שלא סמכנו על נסים, היינו נחושים בהחלטתנו להתנגד ויהי מה, הרוצחים הרגישו, שאם יישפך דם יהא זה הפעם גם דם שלהם ולא רק משלנו, לפיכך חזרו בהם מעמדותיהם.

בזכות הסיבות שנמנו לעיל נשארה חלם בחיים מלפני יובל שנים, מפרעות דמים.

י. מילנר

רישומים
מן העבר הרחוק והקרוב של עירנו

הנוקם

הכרתי את אמו הישישה בחלם. הייתי חבר טוב לאחד מאחיו, שהיה רוקח בבית המרקחת הפולני מול הכנסיה, אותו אני זוכר במעורפל — דמותו התמירה, שערות ראשו הבלונדיניות ועיני התכלת היפות. היה תלמיד ה״גימנסיה״ בכתות הגבוהות ומאוחר יותר נודע שהוא סטודנט באוניברסיטה המוסקבאית ומשתייך למפלגה הסוציאל־מהפכנית שכנוייה היה ס.ר.

המושל הכללי של מוסקבה דאז היה סרגיי אלכסנדרוביץ' — דודו וגיסו של ניקולאי ה־II (אשתו היתה אחות המלכה — אשת ניקולאי) ולו השפעה גדולה בחצר הצאר, כי להיות מושל במוסקבה דומה ל״שני למלך״. סרגיי אלכסנדרוביץ' היה סמל הריאקציה הרוסית ושונא ישראל מובהק, שאין לו אח ודוגמא, לפיכך בהגיעו למוסקבה דאג מיד להכריז, שהעיר הקדושה צריכה להיות ״נקיה מיהודים״ ובעקבות הכרזתו זו החלו הגזירות והרדיפות שנמשכו עד שנת 1892 — הידועה כ״גירוש מוסקבה״, הווי אומר גירוש כל היהודים מעיר הבירה. בספרות שלנו ידועים שיריו של המשורר העברי מנחם מנדל דוליצקי, שכתב פואימות בנוסח ״איכה״ על האסון הגדול.

מפלגת ס.ר. הטילה את התפקיד על קלייב החלמי — לנקום, איפוא, בסרגיי אלכסנדרוביץ' ולהביא קץ להשתוללותו.

ב־1904, ימים ספורים לפני חג הפסח בהיות סרגיי במרכבתו מן הקרמלין, השליך עליו קלייב פצצה, ועם ההתפוצצות לא היה יותר סרגיי, אף לא הסוסים, הרכב וכו'. במקום נשארו רסיסי איברים מרוסקים. קלייב נאסר. הופעתו במשפט אמרה כולה כבוד. (אשת סרגיי בקרה אותו בכלא ואמרה שתשתדל להציל חייו בחנינה, אבל דחה בתוקף חסד זה). הוא הועלה לגרדום. זמן רב נראתה אמו לבושת שחורים ברחובות חלם; שנה לאחר מכן היא 1905, פרצה המהפכה הרוסית הראשונה. באה תקופה חדשה.

חלם כעיר מחוז

היה זה חלומה של הריאקציה הרוסית לראות את חלם כעיר מחוז. לפולנים הוותה זו מהלומה, וגם גייסו לשם כך את דעת הקהל העולמית.

ב־1910 יצאו נגד תבנית זו אפילו עתונים סוציאליסטיים בצרפת, שראו בצעד זה: החלוקה ה־IV של פולין... ב־1912 התקבל החוק ברוב גדול — רוב שהיה מורכב כולו מריאקציו־

נרים ובראש החוק החדש עמד ההגמון יבלוגי שכבר קודם לכן היה ציר לכנס״ה הפרבוסלבית שנוסדה במיוחד.

חלם נהיתה למרכז פרבוסלבי עם ה״סובור״ ו״סמינר הכמ־רים״, מדי שנה ב־8 בספטמבר היה מתקיים יום פגרא ומהמ־חוזות הקרובים היו נוהרים אכרים ברגל כדי להתפלל ב״סובור״, ובכך רצו ל״צור כעין ״צ׳נסטוחוב״ למורת רוחם של הפול־נים... האזור הזה נקרא ״חלמסקיה רוס״ עוד משנת 1240, עם נסיכות גליצאית (עם הנסיך דניאל).

ב־1569 לערך מתחזקת ההשפעה הקתולית, רק לאחר ההתקוממות הפולנית הראשונה (1831) החל השלטון הרוסי להחזיר את החברים לכנסיה הפרבוסלבית והגבירו את ההת־בוללות הרוסית. כך נולד הרעיון — לחלם כעיר מחוז — בכדי לבודד לחלוטין את האזור מפולין.

יבלוגי חגג את נצחונו. המושל בולז׳ין ממחוז שדלץ היה גם מושלה הראשון של מחוז חלם, שונא ישראל מושבע — ש״דו היתה בפרעות שדלץ הידועות לשמצה בתולדותינו. הוכנו תכניות במיליוני רובלי זהב, אמורים היו לבנות חלם חדשה ואף הוחל בהנחת היסודות לבתים גדולים וצצו רחובות חדשים, כל זאת בהתעלמות מוחלטת מהתושבים היהודיים, אלינו פנו רק כאשר הי׳ו זקוקים לכסף לכסוי הוצאות העיר. יבלוגי בכבודו ובעצמו היה אנטישמי כפי שיכול רק להיות הגמון פרבוסלבי בתקופה הצארית. ראה בכל היהודים — מהפכנים, זולת כלפי זוג זקנים עניים שהשיגו אצלו ״זכיון״ לתפוחים מגנו וכלפי אברהם פישברג (יהודי מברדיצ׳ב שחי בחלם) שהיה בביתו בבחינת ״יוצא ונכנס״, אלה ורק אלה היו בעיני׳ו היהודים הטובים, זאת גילה למשלחת מנכבדי העיר שבאו לבקש רחמים לבל תפרוצנה מהומות ביום הפגרא (שחל אז בא׳ דראש השנה). באותו יום חששה חלם כולה מפני שחיטה איומה.

ברם, בין יבלוגי לבין בולז׳ין לא שרר ״שלום־בית״; יבלוגי ראה את עצמו כמו ״מלך״ ובולז׳ין שאף להיות מושל המחוז, היחסים ביניהם החריפו והגיעו הדברים עד כדי כך שיבלוגי זרק החוצה את הכורסה שבולז׳ין הביא עמו ל״סובור״... פרצה מהומה, ה״קדוש״ מפטרבורג התערב ושניהם הורחקו. יבלוגי נהיה להגמון של ז׳יטומיר. כאשר פרצה מלחמת העולם הרא־שונה (1914) קבל על עצמו יבלוגי את השליחות למען הפוך את אזור למברג ל״פרבוסלבי״ (בשתוף עם הגנרל איבנוב שכבש אפילו את פשמישל). בולז׳ין נהיה תובע ראשי של ה״סינוד״ הקדוש — שנחשבה למשרה האדמיניסטרטיבית־פרבוסלבית הבכירה ביותר, אבל לאחר מהפכת אוקטובר עבר לרומא — שם נפטר. יבלוגי מצא את מותו בפרי׳ס ב־1949.

יבלוגי ריכז סביבו את כל הפרבוסלבים מאירופה להוציא את גבולות ברית המועצות. התחזה כליברלי וכאוהב ישראל ורצה בכל מאודו שעברו בחלם יישכח. נכון הוא שבעת הכבוש עשה כמיטב יכלתו כדי להרשות לכמרים הפרבוסל־בים לצייד את יהודי רוסיה בתעודות מזויפות על מנת שיוכלו להינצל, עשה אפילו צעד נועז יותר והתקרב למוסקבה הגדולה.

הכרתי רבים מיהודי רוסיה בצרפת, שקיימו עמו קשר הדוק, הם ספרו לי, שנאנח עמוקות בבואו להזכיר את שנותיו בחלם והרבה לדבר אודות ידידיו היהודיים בחלם.

צאר ניקולאי השני בחלם

נפל בחלקה של חלם, שבתחומי הקסרקטינים שבה מצא קבע הגדוד ה־65 של חיל הרגלים הרוסי. בפלוגה הראשונה של הגדוד נמצא משרת ניקולאי ה־II בכבודו ובעצמו, בעודו ״יורש עצר״ ועל כסא המלכות ישב אביו אלכסנדר ה־III. למד בגדוד את תורת הצבא בהדרכת קצין שדה — בעל שפם עבות וחזה המכוסה אותות כבוד לרוב. כאשר צעד הגדוד ברחובות חלם בראשותו של מפקד הגדוד על סוסו — נראה מיד לאחריו קצין השדה צועד להנאתו ו„בחשיבות״ רבה, כולו מכוסה מדליות מכף רגל ועד ראש עד כדי הטלת אימה ופחד, בעוד יהודי חלם עמדו על המדרכות והביטו בביטול ובלעג. אכן צדקו, כי זה היה ״הבל הבלים״...

לימ״ים נודע לחלם כולה כי הגדוד המוסקבאי יחגוג את יובלו ה־200 לקיומו. (משפחת ורהפטיג הזכורה לזקני חלם, היתה ה״ספק״ של הגדוד) מפקד הגדוד הודיע על כך לישראל ורהפטיג, שמאורע כזה יתרחש בקרוב ומכיון שלחגיגה זו יופיע הצאר, יה׳ה עליו להכין בשר טוב וכל חייל יקבל באותו יום ככר לחם שחור, אומצת בשר ודיסה.

השמועה התפשטה חיש מהר והיתה לשיחת היום בפי כל. נכבדי העיר נקראו לעיריה ומפקד המשטרה רז׳דסטבנסקי נאם לפנ׳י הנאספים והוחלט שהרב מטומשוב יקבל בספר תורה את פני הצאר (ביחד עם ההגמון הפרבוסלבי והכומר הקתולי).

הייתי אז בן 11. לבוש במדי הגימנסיה קבלתי כרטיס מיוחד — בעזרתו ניתנה לי רשות כניסה ל״סובור״ — בו עמד ניקולא׳י לבקר. על בואה של הרכבת הודיעו ע״י פרש ובפעמוני ה״סובור״ בצלצולים. רעד עבר בעצמות אלה, שעמדו בשתי שורות בצדי שטיח אדום שכיסה את רצפת ה״סובור״. השערים נפתחו והצאר ניקולאי הופיע. (התפארנו אחר׳ כן בזה, שהיינו קרובים אליו עד כדי מגע אצבע)... בין מלוויו הכרתי את הברון פרדריק שהיה שר החצר, גנרל קורופטקין, גנרלים ושרים, מושל מחוז לובלין וקצין השדה על המדליות שלו, בחיוכו: כזה אחד — קרוב למלכות...

נודע, שבהגיע הצאר לתחנת הרכבת ו״המשלחת״ קבלה פנ׳יו בלחם ומלח, נעצר הצאר ליד ר׳ מאיר ניהוז — הרב שלנו מחלם, המוכר בשם ה״טומשובי״. נשים היו נוהגות לאמר: מה הפלא? הריהו כל כך נאה! ב״קפוטת המשי שלו ובשטריימל״, בזקנו הלבן הארוך, בעיניו השחורות — המביעות פקחות ועם התורה בידיו — השווה לו ״הדרת פנים״, שאיש אינו יכול לעמוד מול קסמו, אף לא הצאר הרוסי.

ימיים בילו ניקולאי ה־II ופמליתו בחלם. יומיים היו החנויות סגורות. חג ליהודים ולא יהודים כאחד. ראו את ניקולאי עשר פעמים ביום עד שנמאס כבר... ושמחו להפטר ממנו ושהחיים בחלם יחזרו למסלולם הרגיל.

מאי משמע חייל ניקולאי?... לפני 100 שנה ויותר שאף ניקולאי ה־1, הצאר הרוסי העריץ "לעשות" מיהודי רוסיה "אנשים". האכרים שלו היו עבדים (שוחררו רק לאחר מותו 1861). כל הארץ ועמ־ים אחרים נאנקו תחת עולה, הסתבך גם במלחמות שונות ונהיה ה"שוטר" של אירופה, חרף כל זאת קננה בלבו הדאגה: איך "לעשות" מהיהודים "שלו"... אנשים. ובכדי להגשים מטרתו זו, האמין שראשית כל צריך לגייס אותם לצבא.

ילדים יהודיים קטנים נחטפו בכל הערים והעיירות, אמהות יהודיות לא עצמו עיניהן בלילות, חייהם של המשפחות היו אפופי חרדה, הסתירו בכל מקום אפשרי את הילדים הקטנים מעיני החוטפים, אבל לשוא. לעתים היו גם קרבנות והילדים נמסרו לאכרים במחוזות רחוקים במרכז רוסיה הגדולה, נהיו לרועים, הוכו קשות כדי שימירו דתם. רובם עמדו בנסיון ושמרו על יהדותם, אבל החלשים — לא עמד להם כוחם — נכנעו והשתמדו.

25 שנה ארכה התקופה בשרות הצאר... בטרם שוחרר. האמת ניתנת להיאמר: כל מי שעמד בנסיון זה לפי כללי החוקים הרוסיים נחשב לאזרח שוה־זכויות וחפשי היה לבחור מקום מגוריו בכל רחבי רוסיה, אכן נראו "חיילי ניקולאי" במוסקבה, בטמבוב ובאירקוטסק ובכל מקום אחר, אחד בעיר ושנים במשפחה. הם היו מאמינים, אך פשוטים ביותר. לא ידעו אפילו "צורת אות" ואודותם ספרו מאות בדיחות.

אצלנו בחלם היו 4 כאלה, 2 יהודים ו־2 משומדים, ניקולאי וקאשן, וככל "חיילי ניקולאי" לא ידעו כור מחצבתם ולא הכירו הוריהם (כנראה המקרה הביא אותם לחלם). ניקולאי היה צבע. כאשר היה מאמץ מוחו, יכולת לשמוע מפיו מעין "ברוך אתה" או "שמע ישראל"... יהודי חלם התיחסו אל שניהם ברגש של רחמנות. לא היתה כלפיהם שנאה עמוקה כמו למשומד, אלא העדיפו לראותם כ"אנוסים"... קאשן היה לפקיד ממשלתי, היה באותה עת הדוור היחיד בחלם, כאשר היה מביא למאן דהוא את עתון "הצפירה" או "המליץ" (אז היו ס"ה 2 מנויים להצפירה ו־1 להמליץ) הצביע למשל, על האות "ה" או "ל" — סימן שלא נשכחו ממנו והנשים מביעות התפעלותן. השניים האחרים היו דתיים. אחד מהם ר' מרדכי עטור זקן לבן, עני ואביון, היה מחזר על הפתחים ובגאוה. בקלות רבה מסוגל היה לברך "ברכה רוסית" על ראשו של הנכבד ביותר, כאלו עדיין נמצא בקסרקטין. אסור היה להרגיזו, במקרה כזה לא הסס מלהנחית מקלו על הראש. למרות זאת כינוהו "ר' מרדכי", שלא כל "חייל ניקולאי" זכה לכבוד ולתואר זה.

השני היה גבור מלחמת סבסטופול (1855). מספרם של אלה היה כ־10 ברחבי האימפריה כולה, הצאר בכבודו ובעצמו העניק להם זכויות רחבות ביותר, כל הדלתות פתוחות לפניהם וקבלו לצמיתות שטחי אדמה גדולים, כך שהתלמי שלנו מ"סבסטופול" נהיה לבעל קרקעות ונהר — שעשה בהם חלוקה וקמה כמעט עיירה בתוך העיר... רובע זה נשא את השם "פלשתינה". מאוחר יותר התפתח במקום הזה חלק מן החיים היהודיים שבחלם.

המאורע המחריד

צחוק הגורל הוא שבימי ילדותי התגורר הכומר בבית מס' 1 שברח' "הדאר" ועם גן נאה ומטופח, ובבית האחרון שברחוב הזה היה בית הדואר. בק"מ הזה שהפריד בין הדאר לבין בית הכומר התגוררו יהודי חלם (הגיטו החלמי) בחדר אחד ובתנאים היגייניים מחרידים, ע"פ שירו המפורסם של אברהם רייזין "משפחה בת שמונה"...

בינואר 1898 אירע שם אסון. אשה העלתה אש על מנת להתחמם בימי הכפור הקשים, לפתע אחזה אש בבגדי בנה הקטן שנשרף חיים לעיני הכל, שנתאספו לשמע קול צעקותיה של האם. כעבור מספר שעות היתה חלם כולה על שטח בית הקברות. המחזה המחריד הזה זעזע אותי עד לעמקי נפשי (טרם מלאו לי 12 שנה) שיכולתי לבטא זאת בכתבה ששלחתי ל"המליץ"... (פעילותי הספרותית הראשונה) וזו הודפסה מיד... בס"ה אולי 10 שורות כפי שהן השתמרו בזכרוני.

כשהופיעה בדפוס בטור המכתבים עפ"י האורטוגרפיה של השנים ההן: "חלם" (הוסיפו פלך לובלין) היו לי אותיות אלו כל כך יקרות שלא יכלתי להנתק מהן. בהדפסת שמי "י. מילנר "שגה סֵדר הדפוס בשימו "ו" במקום "י" (ו. מילנר)", ברם המקרה הטרגי של הילד מרח' "הדאר" לא היה בו כדי לשמש אפילו עבורי כילד — "מאורע", גם לא "השמחה" לראות את שמי מודפס, אלא העובדה והתחושה רבת הרושם ש"המליץ" הדפיס כתבה מחלם.

הזוכרים אתם את המדרגות ברח' לובלין? שם, מתחתן, הסתתרו יהודים מפחד הנאצים ואופה נוצרי היה מספק להם אוכל. לימים נשמעו קולות הבוקעים מתחת למדרגות — היו אלה קולותיהם של 17 יהודים שנורו בימי הנאצים.

מורגנטאו בבית הכנסת הישן בחלם

מן הראוי, שעובדה זו תרשם ב"ספר יזכור" של עירנו. אוגוסט 1919, פולין קמה לתחיה ומאורע היסטורי זה מן הדין שיהיה אפוף תקוות ואידיאלים כפי שהתגבשו במהפכה הצרפתית ואשר סייעו לפולנים לזכות בחרות מחדש. לא כן היתה דעתם של האנטישמים הפולנים, חיילי "הלר", "הפוזננים" ושאר הריאקציה הפולנית, אשר עיקר מטרתם היתה להכחיד את היהודים. פרעות ומעשה־טרור היו חזיון נפרץ, יהודים פחדו לצאת לרחוב, נמנעו מלנסוע ברכבת, וכו'. העולם כולו נחרד. ממשלות נאורות ניסו להתערב, פדרבסקי הצטדק קמעה. אנגליה שיגרה שליח מיוחד (אחיו של לורד סמואל) כדי לחקור במקום. במקביל פעל גם נשיא ארה"ב וילסון, בשלחו לפולין במשימה מיוחדת את יועצו מורגנטאו (מורגנטאו של וילסון, היה אביו של מורגנטאו — שר האוצר של רוזבלט). האבא היה דיפלומט ידוע בשגרירות אמריקה בקונסטנטינופול).

ב־9 באוגוסט 1919 הגיע מורגנטאו לחלם, באותו יום בא אחי ד"ר שמעון מילנר עם משפחתו ממוסקבה. מורגנטאו פנה ל"קהלה" — שם נפגש עם אבי אשר קבל אותו בסבר פנים יפות. הידיעה על בואו עשתה לה כנפיים בכל העיר, יהודים התכנסו בבית הכנסת הישן למפגש עם מורגנטאו: אבי, אחי ור' אנשל בידרמן. הפולנים ברוב כעסם נשארו בבתיהם... הבינו שזה לא "משחק פורים" כי אם דבר רציני.

אבי בקש את אחי (בנו, ד"ר שמעון מילנר), לנאום מעל הבמה, ואכן היה זה אחד הנאומים המזהירים ברגעי התעלות אלה. (העתונות ב"יידיש" בוורשה פרסמה מיד כל זאת) היהודים בכו ומורגנטאו בתוכם־עמם. בכלל, גילה השתוממות, למראה עיר עניה כזו, ולמצוא בה אישים דגולים כאלה ולשמוע מפיהם — מלים היכולות להרעיד את נימי הנפש.

מורגנטאו נענה להזמנת אבי ומבית הכנסת יצא לבקר בביתנו. הרחוב פוקרובסקה שלנו היה מלא יהודים. מורגנ־טאו בטא את שביעות רצונו מעובדת המצאותן של קהילות יהודיות כאלה. מאז קשר עם אחי קשרי ידידות, אשר מאוחר יותר נתהדקו והלכו בניו־יורק. לידידות זו, שמקורה בבית הכנסת הישן בחלם היה המשך, בקשרים עם מורגנטאו הבן.

יוצאי חלם במדינת ישראל

בנסיעתי האחרונה לישראל, התעניינתי מאד בבני עירי בארץ. זכרונותינו היו קשורים במלחמתנו למען ארץ ישראל בתקופת הרצל וכן לאחר מותו. יהודי חלם שאפו בכל מאודם לבנות את הארץ.

בבקורי בארץ ב־1909 פגשתי ביהודי חלמי אחד מרדכי לדרר, לעומת זאת בשנת 1949 לא יכולתי כבר לפגוש את כולם, כי הם מנו אז כ־300 משפחות בכל חלקי הארץ, הם היו בתל־אביב, בירושלים, בחיפה, בנגב, במושבות ובקבוצים. קבוץ "יד־אליהו" שבנגב קבל את הכשרתו בחלם וכשנודע להם דבר בואי לא ידעו פשוט, איך וכיצד לקבל פני.

פגשתי בחברים ותיקים כמו שמחה בקר, שרבים מבניניו של "סולל בונה" הם מעשה ידיו להתפאר. יהושע אורנשטין — בעל הוצאת ספרים "יבנה" שברח' אלנבי בתל־אביב. "בכפר חיים" פגשתי בבנו של שמחה טורקלטויב, המקיים משק חקלאי, שמחתי לפגוש אותם, עם אנשים שכמותם אפשר להחיות את הארץ. יש לנו שם אפילו דיפלומט. נציג קובה בישראל הנו רפאל זילבר (נכדו של השוחט שלנו ר' משה מנדל).

תארו לכם! גם לישראל "חלם" משלה. הכוונה למושבה עקרון. הברון רוטשילד בנה את עקרון ב־1884 למען מתישבים יהודיים מרוז'ני (פלך גרודנה) — 16 אלף דונם. סביב עקרון נוצר בישראל "פולקלור" כדוגמת מעשיות חלם. מכנים אותם... "החלמים מישראל". יש להם אפילו תריסים בעליות הגג. כששואלים איש עקרון — מהיכן הוא? באה תשובתו: אתה בעצמך חכם!...

חיוך וצחוק

רוצה המקרה, שאכתוב שורות אלו ב־1950, במלאות 25 שנה מאז החל הרש שישלר להוציא לאור את יצירותיו — הוא שכה אהב להתלוצץ ולהתבדח ע"ח הסביבה ומעצמו, כותב: בגיל 15 כבר ידעתי לכתוב היטב... על הקירות ועל גבם של חברי... זה אופייני להרש שישלר, הוא מסוגל לכתוב יומם ולילה, לא בכדי, יכולים אנו החלמים לציין, שאמנם "הציף" את העולם במאמריו, כיום הנהו הכתב של עשרות עתונים וז'ורנלים כמעט של כל העתונות היידיש על פני תבל כולה.

ההיסטוריון הספרותי העתיד לבוא יוכל עפ"י הרש שישלר לחבר את האנטולוגיה של העתונות היידיש, ברם... משוכנע אני, כאשר הרש שישלר מתעייף בשבתו לדפדף בכל העתונים והז'ורנלים בהם כתב, בודאי הוא נעצר בחיוך רחב בהתקלו ב"קול חלם" (כעלמער־שטימע) מלפני 25 שנה (1925), שהר־פיע לכבוד חג הסוכות — ולפניו הפליטון שלו הראשון.

ריח של סכך מחלם... וכמו רבים אחרים הוא נאמן, בגע־גועיו לחלם, הסביבה והעיירה שלנו. צריך להמנות על תושבי חלם כדי לחוש את טעם הצחוק שבהומורסקות שלו — צחוקם של יהודים כפי שמתאר שישלר בעצמו בספרו האחרון שהו־פיע: "חיוך וצחוק"...

הרש שישלר חתם על מאמריו בשמות בדויים (פסבדונים) רבים כמו: סנדר הרש, סנדר חוזק, לא אני, הירוק, מקומי, יהודי, הרשל, ה. ש. סתם יהודי, אהרונסון (ששם אביו היה אהרון — הושמד יחד עם משפחתו בגיטאות), צבי בן אהרון, אוכל מעט, ו...יקחהו השד...

ולבסוף, הערה לי להרש שישלר החביב: מדוע לא חתם "החלמי"... בין שמות "יתרו" אלה? אכן צריך לקרוא בין שורות הפליטונים של הרש שישלר כדי להבין שהוא חלמי.

עיירות מחוז חלם

עיירה שלפי חוקי "ארבע הארצות" השתייכה ל"מדינת" בלז־חלם. זה היה רצונם של הקהילות היהודיות באותה תקופה. ר' יואל סירקש, הב"ח, שישב על כסא הרבנות בלובמל (כמו כן בבריסק ובקרקוב) כתב הרבה מאד ב"בית חדש" שלו המפורסם (בשנת 1600) על מצבם של יהודי לובמל (שנחשבה לאחת הקהילות היהודיות העתיקות בפולין). בית הכנסת שלה היה ידוע בעולם כולו בהדרו ובפארו. בשנת 1729 פרצה שריפה בלובמל ולאחריה נשארו עומדים על תלם בית הכנסת, הכנסיה ובית התפילה הפרבוסלבי. ישנה רשימת ה"נשרפים" (בן־ציון כץ, אלכסנדר הרכבי ומאיר בלבן כתבו הרבה על יהודי לובמל) לפיהן אפשר להתחקות על מקצועם של יהודי לובמל מלפני 250 שנה: חייטים, צורפים, זגגים וחנוונים. ב־1765 היו בלובמל 1200 יהודים ששילמו מסים. בשנת 1847 — 2000. ב־1897 היו משלמי המיסים 3297 מתוך 4.470

תושבים יהודיים — מספרם הוכפל לפני המלחמה האחרונה.

ב־1913 הוזמנתי ללובמל ע"י פייבל פריד מחלם (שהיה שם מורה). זה היה ב־כ' בתמוז, נאמתי לפני היהודים שהתאספו בבית הכנסת ההיסטורי. למחרת נבחרתי כציר מלובמל לקונגרס הציוני ה־11. קיימים, איפוא, החוטים המקשרים אותי לקהילה העתיקה של "מדינת חלם"!...

יהודי מלובמל בשם טרלו, התישב לפני מלחמת העולם הראשונה בפורטוגל, נהיה לסוחר יינות מפורטו, מצא דרך להדק את הקשרים עם חוגי הממשלה הפורטוגזית והציע להם "שפורטוגל תסתייג מהאינקויזיציה ותפעל למען החזרת כבוד האדם", לא פחות ולא יותר! מכיון שלפורטוגל מושבה באפריקה (אנגולה) הרי שיפתחו שעריה בפני היהודים ולא סתם להגר אליה, כי אם ליצור שם "טריטוריה יהודית". הוא כתב בעתונות היידיש שבאנגולה מצויים יהלומים, קפה וחמרים אחרים, בקיצור "ארץ זבת חלב ודבש". עתוני העולם העתיקו ידיעות אלו בכל הלשונות ושמו של טרלו מלובמל התפרסם בתפוצות.

מדובנא דרך דובנקו עד חלם

ר' שלמה דובנא היה מגדולי הפילולוגים שלנו ומחלוצי ההשכלה. נולד בדובנא ב־1738 — נפטר באמסטרדם ב־1813. אף על פי כן יש לו שייכות לחלם שלנו. הוא התגורר מספר שנים בחלם, במיוחד כדי ללמוד תורה מפיו של "בעל מרכבת המשנה" ר' שלמה חלמא — אשר היה מקובל כבעל דקדוק. ר' שלמה דובנא פרסם את ספרו "שערי נעימה", שהנו — עבודה מדעית לשפה העברית על הניקוד ועל ה"טעמים" (טראפ). ר' שלמה דובנא כתב הערות ותקונים לספרו של ר' שלמה חלמא וכן "במקום הקדמה" — שיר גדול לכבוד הרבי האהוב עליו, אשר בגללו עזב את דובנא וישב בחלם תקופה ממושכת.

כידוע, במרחק לא רב מחלם נמצאת העיירה דובנקו (בנפת הרובישוב) קהילה של 3000 יהודים. תארו לכם! שה"מגיד מדובנא" הידוע בעולם כולו ונקרא כך עפ"י טעות. (היה גם "מגיד" פופולרי מקלם ועפ"י טעות אמרו המגיד מחלם, לא היתה לו כל שיכות לחלם, מוצאו מעיירה קטנה "קלם" באזור קובנה שבליטא) וכי מי שמע על דובנקו? לאמיתו של דבר שמו של המגיד היה ר' יעקב מדובנקו (על אף שחי זמן רב בדובנא), שם נשא לו אשה והיה סמוך על שולחנם של הורי אשתו. נולד בעיירה על יד וילנה ונפטר בזמושץ בגיל 65. השפעת זמושץ עליו היתה רבה, הן באצילותה והן בקשריה עם למברג ובכלל זה — ההשכלה הגליציאית.

בזמושץ שינה שמו לר' יעקב קרנץ, עוד הכרנו את נכדיו ונינינו שהשתייכו לחוג המתבוללים היהודים־פולנים בזמושץ, מה"חדר איזראעליטא". אחד מנכדיו היה למיצ'יסלב קרנץ — מנהלה של "בנק לודז'" בחלם (ב־1900 לערך) שהכל הצביעו עליו באצבעותיהם, באותה עת חי עם אשה לא יהודיה ואפילו ביום כיפור לא נראה בבית הכנסת...

ר' יעקב קרנץ קיים קשרים עם משה מנדלסון, שכנוהו ה"עזאפ היהודי". האלגוריות שלו והמשלים היו ידועים בתפוצות הגולה, יצחק בר לוינסון כתב אודותיו וספריו זכו לפופולריות רבה.

"רודא־אופאלין"

כפר קטן. תחנה אחת מחלם בדרך הרכבת לבריסק. בקיץ היה שם מראה נהדר, שדות ירוקים, פרחים לרוב, ומסביב שדרות ויערות. היו שני מקומות בשם זה. הכפר הנוצרי הקטן ללא יהודים ואלו ה"כור" ז.א. בית החרושת הגדול לזכוכית, על פקידיו ופועליו שכל כולו יהודי. בעל המפעל היה יהודי מאודיסה, שהביא עמו את המנהלים — מנהלי חשבונות, כתבים וסוכנים הכל "יהודים רוסיים".

בשנים הראשונות לקונגרסים הציוניים היתה שם אגודה ציונית פעילה מאוד בפקוחה של חלם, מכרו "שקלים" ו"מניות" של "בנק המושבות"... מחירה של מניה היה לירה אחת (10 רובלים) ונחשב אז לסכום גדול שלא כל אחד יכול היה להרשות לעצמו להוציאו, בכל זאת נמכרו שם 50 מניות... לי אישית היתה לא אחת הזדמנות "לקפוץ" לשם (ב־1903 או ב־1904), להופיע באסיפות או ע"י כוס תה, לעורר את הצבור וכו'. עלי להוסיף שבמפעל בקרב יהודי רוסיה היתה מסורת חזקה דיה וכל החברים ידעו במה מדובר והביעו הרגשתם בהתלהבות פנימית. אחד מחבריה הפעילים שם היה יוסף ברץ מרדומיסל. בחור משכיל, יהודי מיוחד במינו, שמור בזכרוני קוריוז מיוחד זה:

בבית ברץ שברודא־אופלין פגשתי את בן דודו גינזבורג. אמנם שם יפה ומקובל אצל היהודים, אבל בכל זאת אדם מיוחד במינו. בעולם כולו היה מוכר כ"פורט ארתור גינזבורג" וכך כנוהו, אף הוא כברץ נולד ברדומיסל, אבל נדד לסין. כאשר פרצה מלחמת רוסיה־יפן הרוויח מיליונים בהיותו "הספק" של הצבא, אחרי כן התיישב בפטרבורג. אהב את עיירתו, די היה להיות איש "רדומיסל" כדי לזכות בעזרתו בשעה קשה.

בערה חמתם של היהודים בהודע להם, שתרם כספים רבים להקמת "כנסיות פרבוסלביות". (ברדומיסל בנה גם בית כנסת), הוא היה טפוס מקורי שרק הגלות שלנו יכלה להמציאו... נפטר בפריס — בה התיישב לאחר מהפכת אוקטובר. גם בפריס תמך ברוסים ונתן כסף ליבלוגי להוצאות הכנסיות שלו. מדי בוקר היה מניח תפילין ומתפלל, עטוף בטליתו עשוי ממשי סיני.

קרסנוסטב

ידועים בהיסטוריה חוקי "סטפן־באטורי" משנת 1584 ומשנים 1664 ו־1774 — בהם היתה דאגת השלטון, לבל יתישבו חלילה יהודים במרכזה של העיירה אלא בסופה. ההיה זה

משום שקרסנוסטב היתה עיירה יפה ו״הגויים״ סרבו פשוט לראות פני יהודי !...

דבר זה הביא את היהודים להתיישב סביב לקרסנוסטב בעיירות הקטנות ואפילו בכפרים, כך שאחוז התושבים היהו־דים היה גדול יותר מאוכלוסית הלא יהודים, אפשר להניח שבטרם החורבן היו בקרסנוסטב גופא כ־5000 יהודים לערך.

קרסנוסטב נחשבה לאחת העיירות ההסטוריות בפולין. ההיסטוריה יודעת לספר שבימי קז׳ימיז׳ הגדול היתה שם מצודה ובקרב התושבים התהלכה אגדה שלקז׳ימיז׳ היתה כאן וילה — אליה בא לעתים קרובות עם אהובתו היהודיה — אסתר.

״הגרובליה״ החצויה מן העיר ע״י הנהר ״ויפש״ היתה לרובע בו גרו פועלים עניים ובעלי מלאכות יהודים ונוצרים. בראשית המאה ה־19 כשעל היהודים נאסרו המגורים בעיר היתה ה״גרובליה״ לגיטו.

החיים הדתיים התרכזו ב־2 בתי המדרש אחד בעיר והשני ב״גרובליה״, להוציא בתי תפילה של חסידים (״שטיבלאך״) ״טריסק״ ו״גור״, היו גם הסתדרות הסוחרים והקמעונאים מרכז בעלי מלאכה, קופת ״גמילות חסדים״, בנק עממי ו״חברה קדישא״.

הבדלי המעמדות נראו בולטים ביותר בעת בחירות לועד העיר, הקהילה, או במינוי של רב העיר, ידו של מעמד הפוע־לים היתה על העליונה.

כך חית הקהילה היהודית בקרסנוסטב מעל ל־200 שנה במעמד של לומדים, חסידים, משכילים ובעלי חלומות לאומיים וסוציאליים, מי שהמתין לבואו של משיח, מי שחלם על מדינה יהודית בארץ ישראל ומי שלחם ל״מחר״ טוב יותר.

עד שהופיעו הנאצים הרוצחים ועם שאר עיירות יהודיות בפולין הוכחדה כמעט כל הקהילה היהודית בקרסנוסטב.

ולודבה

עיירה קטנה במחוז שדלץ וקרובה מאד לחלם, באמצע הדרך בין חלם לבריסק, יהודי שתי העיירות הרגישו את עצמם כבביתם בכל אחד מהמקומות. ספרו אפילו מעשיה שיכולה למצוא מקומה בפולקלור שלנו (אגב, המספרים נשבעו בזקנם ובפיאותיהם על אמיתות הספור).

כידוע, הופיעה לראשונה באזור זה רכבת, בקו המסילה ״חלם—בריסק״. בעת נסיעת הבכורה באו אנשי חלם כולם אל התחנה כדי לחזות בפלא ושמעו את המנהל מודיע:

— ״לכבוד מאורע חגיגי זה, רשאים כולם לנסוע עד ולודבה — חינם, אין כסף!

נקל לשער מה התרחש בקרב הקהל כאשר החלו להסתער על הקרונות ולהדחף פנימה. המנהל חזר והכריז: ״עד ולודבה!״. בכדי לשוב היה עליהם להצטייד בכרטיסים ולאיש מהם לא היתה הפרוטה מצויה... נאלצו, איפוא, נכבדי העיר לחזור על הפתחים ולבקש נדבות בכדי לרכוש כרטיס ולשוב הביתה...

יהודים היו כבר בולודבה בשנת 1589. זוהי עיירה שחמל־ניצקי ימ״ש השמיד בה את היהודים (בשנת ת״ח) ואף את אלה שמלטו נפשם בעיירות סמוכות. לפני המלחמה האחרונה התגוררו בולודבה קרוב ל־12 אלף יהודים על מוסדותיהם, מכל אלה נשאר תל עולם. (ברצוני להוסיף שלפני מלחמת העולם הראשונה בחרו יהודי רוסיה ובעיקר מאודיסה את נפת ולודבה כמקום מגוריהם והתישבו בחוות גדולות ועשירות, ביניהם היה המתיישב יהודה גורביץ, אשר בנו היה פרופסור ב״סורבון״. כולם כיום בניו־יורק).

סבין

העיירה השתייכה לנפת חלם. קטנה היתה וידוע לי שמספר יהודיה לפני המלחמה האחרונה היה 1000 נפש, (ב־1897 היו בה 458 יהודים) עניים מרודים ומקורות הפרנסה קשים עד למאוד. כל העת חלמו אודות חלם ו...אמריקה. זה היה משאת נפשו של יהודי מסבין. הראשונים הוכחדו, האם נזכרים האח־רונים שבניו־יורק למשל, בביתם הישן?...

טרבניק

מי מאתנו יכול היה לעלות על הדעת, שבעברך את תחנת טרבניק בלבנים האדומות שלה, שאי פעם יקומו שם הכבשנים ליהודי פולין?... בכלל היו שם יהודים מעטים מאוד, אבל על סף ההשמדה ריכזו שם יהודים מכל קצוי תבל: יהודים צרפתיים הושמדו בטרבניק!...

זהו אחד מגדולי בתי הקברות, שרק מוחם של פראי אדם יכול היה להמציאו.

דור דור ודורשיו

המהרש"א
ראש בית־הדין וראש הישיבה בקהילת חלם

על
הרבנים

דור דור ודורשיו

— — — קהילה יהודית מפוארת היתה קהילת חלם, מקום תורה וחסידות, אכסניה למחזור נכסי תרבות, מדע ודעה, בית־קיבול לחכמה ולתרבות היופי.

עשירה באישים ובעלי־שם היתה קהילת חלם לדורותיה, ואין ערוך לתרומה הכבירה שתרמו להפראת המחשבה התורתית באהלי־תורה, מדורי־דורות עד לחורבן הקהילה.

ענקי־רוח, גאונים וגדולים בתורה היו רבני חלם. רבים הסיפורים עליהם ורבות האגדות שנרקמו מסביבם, אך כולם הם שרשרת ארוכה אחת המסמנת לנו גם את דמותה הרוחנית של העיר. רבים מבין רבני חלם היו כוכבים מאירים בשמי היהדות ומזהרם האצילו נגוהות לכל החוסים בצלם ומגאוניותם השפיעו על יהודי העיר. במעוף רעיונם ובזוך שכלם הרימו את כבוד התורה. רבנים ואדמו"רים הריצו אליהם שאלות ותשובות בחקר ההלכה ובחידושיה.

בין כותלי הישיבות ובתי־המדרש גדלו עילויים ולימים נתפרסמו כגדולי תורה ששמם הלך לפניהם.

בהיכלות האדמו"רים ובחסידים־שטיבלך נתייחד מקום לגדולי־רוח ולאנשים משורה שניה ושלישית ולפשוטי־עם, אליהם ירד הרבי מהר קודשו.

בכל דור ודור היו בחלם כוחות יצירה, בין כאלה שנחבאים בד' אמות של ההלכה, ובין כאלה ששואפים למעמקים, שמבקשים תכלית החיים, סוד האדם והאדמה ומטרת הבריאה, והם נשארו ללא הדים וללא עדים, כי לא יכלו לחרוג ממעגל הקסמים, כי היו טרודים ורדופים, טרודים בהווית העולם יתר על המידה ושקועים במ"ט שערי הדאגות, גזירות ורדיפות ונבצר מהם לחתור ולנווט את ספינת הרוח.

ובכל זאת הצמיח מתוכו הישוב היהודי בחלם אנשים מיוחדים, ישרי־לב וישרי־גו, שלמים בנפשם וברוחם, שהתגברו על המצב הקיים.

והיו ביניהם עילויים בחכמה, בני־היכלא בתורה ובמדעי החברה, בעלי־דמיון־יוצר בשיר ובסיפור, במסה ובחזיון, מופלגים בהישגי האמנות לענפיה, אנשי הגות וערכי־מוסר, נושאי משך הזרע של היצירה בישראל בכל הדורות.

אין לנו מופתים חותכים על מקור מחצבתו של הישוב היהודי בחלם, אולם הודות לאנשים שגייסו את כל ידיעותיהם הרבות, כל אהבתם לעברם, ואשר בטבעת האהבה השקיעו כשרונותיהם וכוחותיהם באיסוף החומר ההיסטורי, עלה בידינו ליצור תמונה המשקפת את אירועי הדורות בחלם.

זהו רק חתך זעיר מגוף האילן המרמז על הטללים הריתחיים בכל תחומי החיים היהודיים בחלם, אולם מוכיח ומבליט כי אכן היתה זו יהדות שורשית, רבת־און ובעלת־נפש הומה.

חייהם של יהודי חלם לדורותיהם, היו ספוגים ורוויים ניגון רצוף אור־אדם, אמונה ודבקות בערכי־אנוש, בערכי־חיים ובערכי מסורת; ניגון שהיה מלא מסירות־נפש וחדוות חיים.

אייכם יהודי חלם? איכה נכחדה קהילה מעטירה ומפורסמת, חולית־חן ביהדות פולין המפוארת?

ה מ ע ר כ ת

אברהם בריק, ירושלים

ראשוני הרבנים בקהילת חלם

על הרבנים הראשונים שכיהנו בק׳ חלם, הידיעות הן מעטות מאוד ואף המעט הזה גם כן מעורפל ולא נותנות לנו האפשרות לרשום את הנחוץ לדעת לפחות, שנות כהונתם, יום פטירתם, שמות חיבוריהם, צאצאיהם וכדומה.

חלם אכסניה של תורה היתה. לפי עדות בעל ״צמח דוד״ ו״סדר הדורות״ היה שם האב״ד ור״מ הראשון הג״מ שמעון, הבלתי נודע לנו ממקום אחר.

על הרב שמילא מקומו של הרב ר׳ שמעון אחרי שהוא עבר לכהן לקהילה אחרת או, אחרי פטירתו כתוב: ״ואחריו מילא מקומו הג״מ שלמה זלמן, אשר המהר״של מזכירו בתשר בותיו סי׳ ק״א ״שלח עלי נ״י, ראש ישיבה אשר שמו מוהר״ר שלמה מחלם״ (מתוך ס׳ ״לוחות זכרון״).

כידוע נפטר המהרש״ל ז״ל בשנת של״ד (1574). לכן יש לשער שהרבנים הנ״ל, הרב ר׳ שמעון והרב ר׳ שלמה זלמן כיהנו בק׳ חלם, הראשון כרב והשני כראש ישיבה, בערך בשנות ש׳—של״ד.

הרב ר׳ יהודה אהרן, הרב הראשי ליהודי מחוז חלם, לובלין ובעלז. עליו יש לנו קצת יותר פרטים וגם על תקופת כהונתו כרב בקהלת חלם.

עליו מסופר, כי בשנת 1520 אישר המלך זיגמונט הראשון את הרב יהודה אהרן כ״רב המדינה הראשי למחוזות חלם, לובלין ובעלז״. שנתיים אחרי זה, בשנת 1522 העניק לו המלך, תואר דוקטור סעניורס והטיל עליו תפקיד נוסף: גביית המסים מאת היהודים בכל המחוזות הנ״ל והסביבה.

משרת הרב הראשי היתה מכובדת מאוד, כרב ראשי היה עליו לאשר את תקנות הקהילה ואת ההחלטות שנתקבלו ע״י ראשי הקהל והפרנסים. הוא כיהן גם כיושב ראש בעת בחירת פרנסים ומנהיגים אחרים. יו״ר של כל בתי הדין של היהודים במדינה. רשימת המסים שנקבעו ע״י הפרנסים קיבלו תוקף רק באישורו של רב המדינה. כן גם המכתבים הרשמיים של הקהילה, כרוזי הקהל וכו׳.

מחוץ כל התפקידים הנ״ל היה הוא רשאי לחלק תוארים לאלה הזכאים לכך, כגון: חבר, מורנו, וכו׳ (בתקופה ההיא היו לתוארים הנ״ל ערך רב, תואר כבוד זיכה את נושאיהם בזכויות חשובות).

לרב הראשי הכולל זכויות רבות ערך, פטור ממסי היהודים המיוחדים וארנונות שונות. זכאי לגור בכל מקום שבתחום הרבנות שלו.

✶

בין הרבנים שכיהנו בקהלת חלם מפורסם ביותר הוא, הרב המקובל ר׳ אליהו ב״ר יהודה אהרן זצ״ל[1], הידוע בשם, ר׳ אליהו בעל שם[2]. עוד לפני ארגונו של הוועד דד״א, בעת ועד ג׳ ארצות, שקראו לו ״דייני דג׳ ארצות״, מופיע שמו של הרב ר׳ אליהו בר׳ אהרן ז״ל[3]. שמו נזכר כצד בתביעה בשם אחיו שתבע הרב ר׳ יוסף בן מרדכי גרשון כ״ץ, תשלום כתובה לבתו של ר׳ יוסף אשר היתה נשואה לאחיו של ר׳ אליהו בעל שם, ובהיותה קטנה נפטר בעלה[4].

דיון הנ״ל התקיים בלובלין לפני דייני דג׳ ארצות, בשנת של״ו לפ״ק.

רבי מאיר אשכנזי — מלחמתו באלטונא לפני כהונתו בחלם

השואה שפקדה את יהודי פולין וליטא בימי גזרות ת״ח—ת״ט (1648—9) גרמה לעלייתם וגידולם של קהילות האשכנזים בסוף המאה ה־17 ותחילת המאה ה־18. אך טבעי הוא, שעם ההגירה ממזרח למערב, גבר כוחם של האשכנזים על אחיהם הספרדים שקדמו להם והתהוו סכסוכים בין שתי העדות.

הישוב היהודי בעיר הגרמנית הצפונית הגדולה, המבורג, היה מראשיתו פורטוגזי. יהודים יוצאי פורטוגאל נזכרים כבר בהמבורג בסוף המאה ה־15, אך היתה זו קהלה קטנה ובלתי מאורגנת, שאמנם היו בה תלמידי חכמים גדולים, אלא שמעוט האוכלוסיה היהודית, הכביד להם להקים מוסדות קהילתיים כנהוג בקהילות ישראל. באופן רשמי נוסדה הקהילה הספרדית באמצע המאה ה־17.

האשכנזים התיישבו באלטונא, הסמוכה להמבורג ואשר

1. על אביו ר׳ יהודה אהרן, ראה מדור רבני ק׳ חלם.
2. ביתר אריכות על ר׳ אליהו ב״ש, ראה א. בריק, ״ר׳ אליהו ב״ש מחלם״. ״מוריה״, ירחון תורני, מנחם־אב תשל״ז, ירושלים.
3. פנקס דד״א, י. הלפרין, עמ׳ כ״ג.
4. בשו״ת ״שארית יוסף״ לר׳ יוסף בן מרדכי גרשון כ״ץ, קראקא, שנת ש״ן, סי׳ מ״ב.

השתייכה לממלכת דנמרק בתחילת המאה ה־17, שכן עוד בשנת שע״א (1711) קנו להם חלקת אדמה לבית הקברות בקעניג שטראסע.

בתקופה זו נוסדו קהלות של יהודים אשכנזים גם בהמבורג ובפרבר העיר וואנדסביק. בשנת תכ״ד (1664) התאחדו שלוש קהלות אלו ״ג״ק״ ואח״כ נודעו תחת השם הקהילה המשולשת, או״ה (ר״ת אלטנא המבורג וואנדסביק).

אלטונא היתה העתיקה, הגדולה והחשובה משלוש קהילות אלו, בית הדין של קהילת האשכנזים באו״ה היה באלטונא.

רבה של העדה הספרדית בהמבורג היה רבי יעקב ששפורטש, אמנם הוא לא היה האב״ד ״אבל כולם שומעים לקולו״.

הרב הראשון לקהילות המאוחדות האשכנזיות באו״ה היה רבי מאיר ב״ר בנימין וואלף אשכנזי, שחי במחצית השניה של המאה הי״ז ובמחצית הראשונה של המאה הי״ח הוא היה יליד פולין. זמן בואו המדוייק לאלטונא לא נודע, אך ידוע ששירת בקודש או״ה כבר בשנת תכ״ז (1667). מלבד גדלותו בתורה היה גם בעל כושר ארגוני, — ארגן את מוסדות הקהילות, תיקן תקנות חשובות, היה בורר ופישר בסכסוכים רבים.

על רקע המבנה האדמיניסטרטיבי המורכב ומשותף בהר־צאות שתי הקהילות פרצו מריבות ביניהן והרב ר' מאיר כנראה לא יכול היה להשלים עם התנהגותם של פרנסי קהילת אלטונא כלפיו, והוא החליט לעזוב את הקהילה לזמן מוגבל, לעת עתה.

בשנת תכ״ח (1668) עזב ר' מאיר את שלוש הקהילות על תנאי, שרשאי הוא לשוב למשרתו אם לא יאחר לבוא. בדרכו נתקבל כרב בעיר העתיקה בפולין, חלם. אך לא הלך לשם אלא חזר לאה״ו. רק קהילת אלטונא הסכימה לקבלו בחזרה, בעוד שקהילות המבורג וונדסבק סירבו. הם טענו שנודע להם על מינויו כרב בחלם, וכבר קיבלו במקומו רב אחר. רבי אשכנזי תבע את זכותו לשמש כרב ואב״ד על כל שלוש הקהילות, והזהירם שינדה אותם אם לא יקבלוהו לרב בקהילתם. כשהכריז חרם עליהם בפרהסיא פנו לרבן של הספרדים הגר״י ששפורטש, והוא הזמינו לבוא לפניו ולהציע טענותיו. ר' מאיר לא התייצב בפני הרב ששפורטש והציע לו טענותיו בכתב.

באגרת תשובתו מזכיר ר״י ששפורטש, שהיא תשובה על התנצלות ר' מאיר אליו ואף שגם הפעם הוא מתארהו בתוא־רים מפוארים: ״החכם השלם רביה דעמיה; מ״ץ בק' אלטונא יע״א״, הוא מוכיחו על ״שמנדה פעם אחת ושתיים למי שלא נתחייב נידוי״ ועל יהירות יתירה, כלומר התנשאות על גדולי תורה.

המחלוקת בין הרב הספרדי לבין האשכנזי יש לחפש בשוני שבהלך־רוחם והשקפותיהם, יחסו של החכם הספרדי למשא ומתן תורני־הילכתי שונה היה מלכתחילה מזה של הרב האשכנזי שהתחנך על הפלפול והחידוד, ואילו הרב הספרדי חונך על הפסקנות המעשית. קוריוז משעשע ימצא הקורא בסגנונו המליצי של הרב ששפורטש במכתבו לרבה של אלטונא שנתקבל לרבה של חלם. בלעג מר הוא מזכיר לו בלשון נופל על לשון: ״משום דאחזי ליה בחלמא דתלי בזקיפא וגמירא דלהוי ריש מתיבתא, וחילם חזי. לך אכול בשמחה חלמך״ (ראית בחלום, כלומר חלמת על חלם, וגמרת להיות ראש ישיבה, אכול את החלום, כלומר שוב לחלם).

רבי מאיר וויתר על כהונתו בשלש הקהילות. ובשנת תכ״ט נסע חזרה לפולין. וכנראה שבסוף התפייסו התלמידי חכמים ביניהם. לפני נסיעתו של רבי מאיר. שלח לו ר״י ששפורטש מכתב: ״להחכם השלם רבא דעמיה מוהר״ר מאיר נר״ו מ״ץ רק״ק אלטונא יע״א.

יש לשער כי אכן התיישב הרב ר' מאיר בקהלת חלם. בהסכמתו לס' ״נתיב־הישר״ להרב נפתלי הירש בר יונתן מק״ק פינסק דיהרנפורט תע״ב, הוא חותם: מאיר בן א״א מוהר״ר בנימין וואלף ז״ל, חונה פה ק״ק חעלם, היום יום ג' י״ב טבת שנת תס״ט.

בחלם כיהן כרב ור״מ עד שנת תע״ג. משם עבר לקהלת אפטא, בשנת תפ״א נתקבל כרב ור״מ דק״ק לובלין והגליל. בשנת תפ״ג ערב שבת ה' מר־חשון נפטר בשיבה טובה והובא למנוחת עולמים בבית הקברות קהילת לובלין.

המסמך הראשון

הראשון מרבני קהילת חלם היה הרב ר' יהודה אהרן. פרטים עליו, כגון מתי הוא נולד, שם אביו וכו' לא נרשמו ע״י רושמי רשימות תולדות רבני יהודי פולין. המסמך היחידי המזכיר לנו על רב המדינה, ד״ר יהודה אהרן, הוא משנות 1520, ו־1522, מאת המלך זיגמונט הראשון שאישר את התמנותו של הרב יהודה אהרן לרב ראשי במחוז חלם וגם הוטל עליו תפקיד גביית המסים מאת יהודי המחוז. נוסף למחוז חלם גם מחוז לובלין ומחוז בעלז. עם העלתו לתפקיד החדש העניק לו המלך תואר ד״ר.

משרת הרב הראשי היתה מכובדת מאוד. כרב ראשי היה עליו לאשר את תקנות הקהלה, החלטות שנתקבלו ע״י ראשי הקהל והפרנסים, יו״ר בית הדין של כל בתי הדין במדינה ועוד משרות רבות חשיבות. נוסף לזה רב הראשי היה פטור ממסי היהודים המיוחדים וזכאי היה לגור בכל מקום שבתחום המדינה.

אחרי הרב ר' יהודה אהרן כיהן בחלם כרב ראשי בנו ר' אליהו הידוע בשם, אליהו בעל שם מחלם.

רבי אליהו ה״בעל שם״

בין הרבנים שכיהנו בקהילת חלם מפורסם ביותר הוא, הרב המקובל ר' אליהו ב״ר יהודה אהרן זצ״ל, הידוע בשם ר' אליהו בעל שם מחלם, איש המיסתורין שמתוך שקידה ולימוד תורת הח״ן, והתעסקות בספרי הקבלה, התעסק בקבלה מעשית, וע״י צירוף שמות קדושים ויחודיהן יצר גולם, ולפי

פקודתו והוראותיו פעל להצלת יהודים מצרות וגזירות רעות ועלילות־דם שטמנו שונאי ישראל לקהילות ישראל מפעם לפעם.

המוני עם עיטרו את שמו כפועל ישועות ובעל מופת שפעל ע״י כתיבת קמיעות ורשימת סגולות שונות, לריפוי חולים, שמירה נגד מזיקין, גירוש שדים ופעולות ישע אחרות. הסי־פורים על פעולותיו אלה חדרו עמוק בשדרות העם, עד כדי כך שהביאו להתענינות אנשי הלכה בשאלה: האם מותר לצרף גולם לעשרה?

בשאלה זו דן אחד מגדולי הפוסקים ה״חכם צבי״ שהיה מצאצאיו של רבינו, והמשיך בדיון זה בנו הרב ר׳ יעקב עמדין: ״בהא דמספקא ליה למר אבא בספרו... בנוצר ע״י ספר יצירה, אם מותר לצרף לעשרה, קשיא לי מאי קמבעיא אטו מי עדיף מחרש שוטה וקטן דאינן מצטרפין״.

היעבץ מוסר לנו גם מה שקרה עם הגולם אחרי שהוציא לפועל את התפקידים שהטיל עליו זקנו ר׳ אליהו ב״ש: ״שמעתי מפה קדוש אמ״ה ז״ל מה שקרה באותו שנוצר ע״י זקני הגא׳ ר׳ אליהו ב״ש, כי אחר שראהו הולך וגדול מאוד, נתיירא שלא יחריב את העולם, על כן נתק השם ממצחו ונתבטל וחזר לעפריה, אבל הזיקו ועשה בו שריטה בפניו... בנתיקת השם ממנו...״

במשפחות רבות מקהילת חלם היתה נפוצה חוברת בכתב־יד ובה רשומות מפעולותיו של המקובל הרב ר׳ אליהו ב״ש, להצלת יהודים מעלילות־דם וגזירות רעות בשילוח הגולם שיצר ע״י צירופי שמות קדושים ויחודיהן, וכן סגולות ורפואות ועזרה ליחידים שנושעו על ידו. כמה מחוברות אלו כתובות על קלף, ומהן הכתובות על נייר רגיל, וכרוכות בכריכה מיוחדת לשמירה על צרה אם תבוא ח״ו. חוברות אלו עברו בירושה מדור לדור ושמרו עליהן כעל ספר קדוש וסגולה להצלה מכל מיני פורעניות, בבית ומחוץ לבית, חייל יהודי שנשלח לחזית לקח אתו חוברת זו לשמירה והגנה לחייו בעת התקפת האויב או לכל מכשול אחר.

שני רבי אליהו ״בעל שם״

רבי אליהו בעל שם מחלם ורבי אליהו בעל שם מוואראמס חיו באותה תקופה, שניהם היו מקובלים וכונו ״בעל שם״. כותבי העיתים ורושמי הרשומות טעו בין שני אישים אלו ומזכירים אותם כאיש אחד. כן יוחסו להרב ר׳ אליהו ב״ש מחלם, ספרים שלא הוא חיבר.

יש אמנם לציין כי שני רבנים בשם ״אליהו״ כיהנו בק׳ חלם. ר׳ אליהו בן ר׳ יהודה אהרן תלמידו של המהרש״ל וחברו של הב״ח, ראה להלן. הוא נפטר בחלם בשנת ש״ן בערך ושם מנוחת כבודו בבית החיים בקהלת חלם. בנו היה ר׳ יהודה אהרן שנפטר בשנת ש״ע, ולו היה בן, ששמו כשם סבו אליהו, וגם ר׳ אליהו זה שימש ברבנות בק׳ חלם ונפטר בשנת ת׳, ומה שכתב בעל החכם צבי בספרו סי׳ צג על זקנו שברא את הגולם. כוונתו היא לר׳ אליהו ב״ש הראשון שהחכם צבי הוא דור השביעי ממנו.

אביו של רבי אליהו ב״ש מחלם היה רבי יהודה אהרן שהיה הרב הראשי ליהודי מחוז חלם, לובלין ובעלז. גלילות אלו פרשו חסותם על הקהילות הראשיות, והעיירות הקטנות, כפרים וישובים בסביבה מקום שם התישבו יהודים, תפקיד רב חשיבות אשר קיבל את אישורי המלך זיגמונט הראשון בשנת (1520), זמן קצר אחרי זה העניק לו המלך תואר דאקטור סעניארעס Dr. Legis Hosqi והטיל עליו תפקיד נוסף: גביית המסים מאת היהודים בכל המחוזות והסביבה, ושוב אושר התואר בשנת 1522.

ר׳ אליהו ב״ש נולד בסוף שנות הר׳, אביו הקדיש תשומת לב רבה לחינוך בנו שמשחר טל ילדותו התגלה כילד פלא, בכשרונותיו בלימודיו והתנהגותו בקדושה, בהיות הנער בן חמש עשרה שלח אותו אביו ללמוד תורה בישיבת המהרש״ל בק׳ לובלין, התלמיד אליהו הצטיין בלימודיו והיה למופת לבני גילו, בבקיאותו העצומה בספרות ההלכה, הראשונים ובתלמוד ומפרשיו, ספרי הרמב״ם ונושאי כליו. רבו המהרש״ל החשיב מאד את תלמידו הצעיר וסמך אותו לרבנות. בגיל צעיר נתקבל כרב ור״מ בקהילת חלם שהיתה אז קהילה גדולה וחשובה.

בכהונתו בק׳ חלם המשיך הוא לעמוד בקשרים הדוקים עם חבריו מישיבת לובלין במיוחד עם חברו הב״ח. רבני ק׳ חלם והגלילות ולומדי העיר והסביבה מקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות, כמו כן נתפרסם כאיש קדוש ובעל קבלה.

בהיותו כבר רב ראשי בקהילת חלם והסביבה, נשאר קשור לרבו קשר הדוק ובכל שאלה קשה ומסובכת שעלתה על הפרק בבית דינו. התייעץ עם רבו לחוות דעתו ורק לאחר ששמע דעת רבו הוא השיב שואלו דבר או פסק הלכה, אישור דין תורה, לדוגמה נזכיר כאן אחת משאלות התלמיד לרבו, ותשובת רבו המהרש״ל לתלמידו.

רבי אליהו ב״ש כפוסק ומכריע

בכמה שאלות שנתעסקו בהם גדולי אותו דור, נתקבלה הכרעת ושל רבי אליהו ב״ש. הנה שאלת עגונה המופיעה בשו״ת הב״ח: ״האשה שרה בת הקצין ר׳ ישראל במ׳ דוד. דוד. בעלה ר׳ שמואל בר׳ עזריאל הלך לעיר פלאצק. בהיותו שם נלכדה העיר ע״י רוצחים ועשו טבח בהיהודים וגם בעלה נהרג״, השאלה העסיקה את גדולי הפוסקים בתקופה ההיא. הופיעו עדים לפני הבית הדין העידו שראו את ר׳ שמואל הנ״ל הרוג, לאחר חקירות העדים התקשו הרבנים לקבל החלטה ברורה ופסקנית. ופנו להרב מחלם הרב ר׳ אליהו ב״ש שיכריע בנידון. ״תשובה ממהר״ר ר׳ אליהו מחלם: הנה ראיתי וקריתי ושניתי ושלשתי עדות הנ״ל, ופסקי הגאונים, חברי ורבותי, שהתירוה לינשא, האלמנה מרת שרה הנ״ל. והנני מסכים על ההתרה ועל האזהרה לסתום פי המפקפקים ומדברים סרה. נאום העלוב אלי׳ במהר״ר אהרן יהודה ז״ל.

חיבוריו וקמיעותיו

ידוע שרבינו חיבר ספר בחכמת הדקדוק, הספר נאבד. מספריו שהגיעו אלינו הוא הספר "תולדות אדם" אשר נדפס מאה ושלשים שנה אחרי פטירתו, וזכה לכמה מהדורות ותפוצה גדולה. הספר מכיל, סגולות ורפואות, קמיעות והשבעות שונות בשמות קדושים, החזקת ושמירת הקמיעות ודיני כתיבתם וכו'.

רבינו חיבר תפילה מיוחדת לצורך עשיית הרפואות, ובכל עת שעשה רפואה שהיא, היה מתפלל לה', שיגלה לו הסודות מהצמחים אלה המיוחדים לרפואה זו וזאת התפלה, "גל עיני ואביטה סודות מעשיך הנפלאים, ואת הסגולות והרפואות אשר יסדת, בעשבים, ובאבנים, בזרעים ובפרחים, בשרשים בעלים ובעצים, בפירות ביינות ובשמנים ובשאר העשבים".

לפי מסורת החברה קדישא צוה רבינו שלא לבנות שום מצבה או אהל על קברו, ולכסות את קברו בגל של אבנים קטנות, רבנים וצדיקים נהגו בעת שעברו או השתטחו על קברו בימי חודש אלול להוסיף אבן קטנה על הקבר. עד לפני השואה נהגו יהודי חלם לעלות לבית העלמין העתיק ולהדליק נרות על קברו. בכל מקרה של צרה או מחלה במשפחה התאספו בני המשפחה או הורים של החולה על יד הקבר הקדוש של רבי אלי' הבעל שם. הנאצים הארורים ימ"ש הרסו ומחקו את בית הקברות וכיום אין זכר לקבר הקדוש.

המהרש"א ראש בית הדין וראש הישיבה בקהילת חלם

זכתה קהילת חלם שבעירה כיהנו רבנים וראשי ישיבות אישים הדגולים בתולדות יהודי פולין. וממנה נקראו לכהן בקהילות המפורסמות ביותר והגדולות במדינת פולין וחוצה לה.

אחרי הרב המקובל הרה"ג מו"ה, אליעזר פירלס, שעבר לכהן בק' פראג, הוזמן בשנת שס"ה הגאון ר' שמואל אליעזר בר' יהודה הלוי, ידוע בשם מהרש"א, לשרת בכס הרבנות בחלם. והנה מה שאנו יודעים על גדולתו ואישיותו של המהרש"א:

רבי שמואל אליעזר הלוי, המרש"א, נולד בשנת שכ"ה (1565) בקרוקה, בירת פולין. אביו רבי יהודה הלוי, שנמנה על גדולי העיר ונכבדיה, היה גאון בתורה ובר־אבהן. מוצאו מגזע היחס של חכמי ורמיזה וצרפת, נין ונכד למשורר האלקי רבי אביגדור קרא ולרבי יהודה החסיד בעל מחבר "ספר חסידים". הוא היה אף מיוצאי חלציו של הרב הנשיא רבי עקיבא הכהן כץ, הידוע בכנויו: השר מאובן. מסופר כי אשתו של זקנו זה, השר מאובן, העמידה לו עשרים וחמישה ילדים, שנים־עשר בנים, שהיו ברבות הימים לגדולי תורה ויראה, ושלוש־עשרה בנות. השר השיא שתים־עשרה בנות לחתנים בני משפחות כהונה מיוחסות ובת־אחת נשאה לרבי שבתי הלוי הורוביץ, אבי זקנו של השל"ה. ומה נאה היה המחזה בתפילת מוסף של ימות החג, עת עמדו הכהנים לשאת

את כפיהם. החתן הלוי יצק מים על ידי חותנו הרב־השר ועל ידי שנים־עשר בניו ושנים־עשר חתניו. משפחת הכהנים הגדולה עלתה אל הדוכן לברך את העם, ואנשי עירו אמרו עליו, על השר מאובן, שהוא מקיים את הפסוק "כה תברכו את בני ישראל" — פשוטו כמשמעו: "כה" בגימטריא עשרים וחמישה...

אף הרבנית גיטל אמו של המהרש"א נתיחסה על אחת המשפחות המפוארות. היא היתה נכדתו של הגאון הקדוש רבי יהודה ליואי, הזקן מפראג.

מילדותו נחון המהרש"א ביופי נדיר ושרים ורוזנים היו באים מרחוק להסתכל בגופו התמיר של הנער ובקלסתר פניו היפים. הליכותיו היפות ודרכי הנמוסין הנאים של הנער, שהוסיפו לו חן רב על יופיו, עוררו פליאה בלב כל ודומה היה כאילו חונך ונתגדל בבית מלכות. ההתענינות המרובה בנער עוררו חששות בלב הוריו, שפחדו מעינא בישא, ועל כן הלבישוהו לבנים וגדלו את שערות ראשו. אולם אם עורר יפי תארו החיצוני את תשומת לב רואיו, הרי שבעתיים גדלה התפעלותם של חכמי קרוקה מחריפותו, הגיונו הישר וכח זכרונו העצום של הנער הרך שמואל.

מספרים עליו שכאשר היה בן שש שנים בלבד פנה אליו דודו, אחי אביו רבי שמואל, שהיה אביו של הט"ז, בשאלה: בברית בין הבתרים נאמר לאברהם "ואתה תבוא אל אבותיך בשלום", וכתב על זה רש"י: "ללמדך שעשה תרח תשובה". ועומדת מעתה השאלה מנין לו לרש"י דבר זה? שמא זכה תרח להכנס לגן־עדן רק בגלל צדקתו של אברהם בנו, וכמו שאמרו חכמים במסכת סנהדרין דף ק"ד "ברא מזכה אבא"?

המהרש"א נתהרהר קמעה והנה נראה ברק של שמחה בעיניו היפות בהשיבו מיד בחריפות:

— בפסוק נאמר "ואתה תבוא אל אבותיך" — לשון רבים, ולא "אל אביך". משמע שלא תרח בלבד זכה להספח בגן־עדן אלא אף נחור אבי תרח. אם כן אין לומר עוד, שזכותו של אברהם גרמה לכך, כי אם אמנם מזכה הבן את אביו הרי אין הוא מזכה את אבי־אביו ומכאן שגם תרח חזר בתשובה...

ככל שנתבגר הנער שמואל אליעזר, כן גדלה שנינותו והבנתו. הוא חדר לעומק הדברים ומצא את המאור הפנימי שבתורה והעלה אותו על פני השטח. השגותיו המרובות לא העבירוהו על דעתו ולא התנשא בידיעותיו המרובות והיה צנוע ועניו ובורח מן הגדולה. הנער הצעיר לימים עורר תשומת לב רבה והכל ידעו כבר, שעתיד הוא להיות למנהיג הדור ולגאון, שזה מכבר לא ידעו הדורות האחרונים. רבנים וחכמים שקדו על פתחו, כדי להשתעשע עמו בדברי תורה ולשמוע את חידושיו המקוריים המקיפים הן בהלכה והן באגדה.

כשהגיע המהרש"א לפרקו השכימו עשירי המדינה ורבנים גדולים לפתח בית הוריו ובפיהם הצעות נשואין לבנותיהם המיוחסות והעשירות. אולם המהרש"א, שנפשו חשקה בתורה ורצה להוסיף ולהגות בה עוד שנים רבות, דחה את כל ההצעות באשר כרוכות היו בקבלת משרות רבניות, הגוררות אחריהן עסקי ציבור.

באותם הימים נזדמנה לקרקוב הרבנית אידל ליפשיץ מפוזנה, מי שהיתה אלמנתו של רבי משה ליפשיץ רבה של בריסק דליטא. לאחר מות בעלה פתחה הרבנית בית־מסחר, היא הצליחה מאוד בעסקיה והיתה לעשירה מופלגת. בית מסחרה היה עד מהרה לאחד הגדולים ביותר ושמעו הגיע למרחוק. היא באה לעיר הבירה קרקוב לרגל עסקיה המסוע־פים ובשהותה בעיר הגיע שמעו של העלוי הצעיר לאוזניה. הרבנית לא נתמהמהה ומהרה לבוא אל בית הורי המהרש״א והציעה לפניהם את בתה החכמה והצנועה, שהיתה יפהפיה ויעלת־חן. הרבנית אידל פסקה נדוניה גדולה לחתן והיא הביעה את רצונה להחזיק בידי החתן, בהיותו סמוך על שולחנה כל ימי חייה. ההצעה קסמה להורים ואף מצאה חן בעיני המהרש״א כאשר נאמר לו, שאחותה הבכירה של הכלה נשאה לגאון המפורסם רבי משה אשכנזי, מחבר הספר ״זכרון משה״, שאף הוא סמוך על שולחן חותנתו.

לאחר חגיגת כלולותיו המפוארת עזב המהרש״א את בית אביו ועבר לבית חמותו העשירה שבפוזנה. בטרם נסע בחר לו המהרש״א חבר עלויים חריפי־מוח והביא אותם עמדו לפוזנה. המהרש״א החזיק בהם ותמך בהם בכספי חותנתו, ותודות לכך נתן לו לשקד עמהם על דלתי התורה יומם ולילה. הרבנית אידל, שפרשה את חסותה על המהרש״א ועל בני חבורתו, העתירה עליו אהבה וחמימות אין קץ, עד שקשה לתאר במילים את מסירות נפשה למענו. היא העמידה לרשותו את כל רכושה הרב, וסגל עובדים ומשרתים עמדו מוכנים למלא כל מבוקשו ובלבד שיוכל לעסוק בתורה מתוך הרחבת הנפש. לא פעם עזבה הרבנית אידל את בית מסחרה בעצומם של ימי המסחר העונתיים, כדי לשרת את חתנה ולהביא לו במו ידיה את ארוחותיו אל בית הכנסת. נפשו העדינה של המהרש״א נקעה ממנהגים אלו שהשפילו את מעמדה של חותנתו, ומספרים שפעם אחת פנה אליה ברוב ענוותנותו ואמר: אנא, חותנתי היקרה, תחיי מאה שנה ואַל תביאי נא לי את ארוחותי אל בית הכנסת.

בחורף שנת שס״ח נפטרה הרבנית אידל כשהיא זקנה מופלגת בת מאה שנה. בתום שלושים ימי האבל לפטירתה באה משלחת של יהודי חלם לפוזנה והציעו למהרש״א את כתר הרבנות בעירם. המהרש״א, שברח כל ימיו מן הכבוד ולא רצה לשאת על שכמו את עול הרבנות, ראה בזה יד אלוקים ונעתר לבקשתם.

לאות תודה והוקרה לחמותו, אשר כבדהו והחזיקה עשרים שנה בישיבתו, הוסיף המהרש״א לשמו את הכינוי ״איידלס״ וחתם מעתה על מכתביו ותשובותיו: שמואל אלעזר איידלס.

אזכיר גם מפעולותיו בתקופת כהונתו בחלם, ולמען הקיצור אך חלק מהם.

בעת כהונתו בחלם ידוע היה כבר אז כענק בהלכה ופוסק מכריע בפסקי־דין מסובכים, ולכן פנו אליו גאוני דורו בשא־לות, לא רק מארצות פולין, ליטא, ואוקראינה, אלא גם מארצות רחוקות, וחוות דעתו הכריעה.

מקרה מיוחד בשאלת חליצה: בשנת שס״ז נפטר בן אחד במשפחת וולרשטיין והשאיר אלמנה צעירה ממשפחת נערסים. לזוג לא היו ילדים והאח של הנפטר ר׳ אברהם וולרשטיין חילץ את יבמתו ברגל הימנית. לפי הדין אמנם צריך לחלץ ברגלו הימנית, אבל מכיוון שהיה אטר רגל התעוררה השאלה, אם החליצה כשרה או פסולה. שתי המשפחות היו מן המפור־סמות וחשובות במדינת בוהמיה והדבר גרם גם לריב בין המשפחות. הדבר הובא בפני גדולי הדור בעת ההיא.

בין כל הרבנים שהשתתפו בדיון זה היה גם הרב יוסף קיצנגן, למדן גדול וגאון בהלכה ופסיקה. הוא היה זה אשר עירער על החליצה.

בית הדין החליט לפנות להרב ר׳ שמואל אליעזר, אבד״ק חלם (המהרש״א), ולפי ההחלטה שלו כן יהיה. המהרש״א פסל את החליצה והכרעתו נתקבלה.

וככל אדירי־התורה, כן היו הליכותיו של המהרש״א. על גאונותו המדהימה העידו גדולי התורה בדורו ובדורות אחריו. שמו הלך לפניו כמרביץ תורה לעדרי תלמידים בממדים לא נודעים. כמו בפוזנה גם בחלם נהרו אליו תלמידים מכל הארץ ובית מדרשו עטוף היה תמיד בהתלהבות של קדושה, באש התורה. הסתובבו שם אריות, עילויים מפורסמים, מסלתה ומשמנה של קהילות גדולות. ״כל אחד מתלמידיו בפני עצמו היה גאון ממש״ — סיפרו בני אותו דור בזכרונותיהם. אך כל אחד מהם לחוד וכולם כאחד התלכדו לשתות מבארו של המהרש״א מים חיים, זכים וצלולים כבדולח.

בישבו בחלם חיבר המהרש״א את ספריו החשובים ביותר וביניהם גם ״חידושי האגדות״. המהרש״א חיבר גם ״סליחה על קדושי שנות שנ״ו״. מחלם הוא עובר לאוסטריה ושם נפטר בשנת שצ״ב.

בשבתו על כס הרבנות בחלם יסד המהרש״א ישיבה גדולה וחשובה וממרחקים היו באים ללמוד בה. ישיבתו של המהרש״א הצטיינה בשיטת לימודים מקורית, כי הוא התנגד לשיטת החילוק והפלפול, שהיתה נהוגה בישיבות פולין, במיוחד בישיבת לובלין, בה פעל הגאון האדיר רבי שלום שכנא, תלמידו של הגאון, יוצר שיטת הפלפול, ר׳ יעקב פולאַק. השיטה הזו היתה למורת רוחו של המהרש״א וגם מתח עליה ביקורת חמורה. בין השאר הוא כתב: ״...פלפול כזה מטריד את האדם מן האמת ואינו מגיע לתכליתו המבוקש״.

ולכן נקט המהרש״א בלימודו בישיבת חלם בדרך ההגיון והפשטות, והשתדל שגם אדם פשוט יבין את חידושיו, והודות לגאונותו וחריפותו הרבה נעשתה חלם למקום משיכה למאות תלמידים צמאי־דעת, אשר נתלקטו אליו מרחבי העולם.

דבר זה הביא בעקבותיו מפנה עצום, כי עד אז היו הבחורים גולים מפולין לישיבות גרמניה, שהיתה מקום תורה. שמע ישיבתו של המהרש״א בחלם הגיע למרחוק ובתהילתה הרבה האפילה על הישיבות המפורסמות שבצרפת ובגרמניה.

כידוע, השתתף המהרש״א בכינוסי ועד ארבע הארצות ולקח חלק אקטיבי ביצירת תקנות חשובות שהזמן גרמן.

בתקופת כהונתו בחלם חיבר המהרש״א ספריו החשובים

ביותר וביניהם גם "חידושי הלכות ואגדות", אשר גמר אח"כ באוסטרוהה. ספר זה שנדפס בחייו, פירסם את שמו ברבים והרימו למעלה כזו עד שנחשב לענק מפרשי התלמוד בדורות האחרונים.

עיקר כוחו של המהרש"א היה בחידושיו. הוא היה מחדש נפלא ובעל כוח יצירה פורה מאוד. בזוך שכלו ובטוהר רעיונו היה שוקל בפלס כל אות וכל תג שבכתבי־היד העתיקים של התלמוד, של רש"י ותוספות ושל גדולי הראשונים כהרי"ף, הרמב"ם, הר"ן והרא"ש. בהיותו מחונן בחוש ביקורת טבעי הרגיש מיד בטעויות ובשיבושי הגירסאות. כך צירף וזיקק את החומר ככסף ביד הצורף. אולם הוא אהב מאוד את הקיצור והירבה לסיים את חידושיו ב"ודו"ק", "ויש ליישב", "וקל להבין", אף־על־פי שאין הדברים קלי־הבנה כל עיקר, וכדי לעמוד על הרמז שבישוב הקושיא מוגיעים הלמדנים את מוחם עד מאוד. וכוונה מסויימת היתה למהרש"א בדרכו זו, הוא רצה שהתלמיד יעמול על דברי התורה ויוגיע את מוחו כדי לעמוד על כוונתם של חכמינו. ספרו "חידושי הלכות ואגדות" נתפשט עד מהרה בתפוצות ישראל וזכה להספח לכל מהדורות הש"ס.

הספר היה לכור מבחן לתלמידים, אשר להם סגולות לצלול לתוך עמקי ים התלמוד, ועד היום משמש הוא סימן מובהק לתלמיד־חכם אם יש ביכולתו לגלות הבנה בתלמוד, ברש"י, ובתוספות על פי פירוש המהרש"א, המפרש את דברי התלמוד בעמקות רבה, הנובעת מתוך פשטות, וגאונותו מתבטאת ב"מיעוט המחזיק את המרובה".

זכו יהודי חלם לשמוע את דרשותיו בבית הכנסת והן משכו קהל רב. המהרש"א האמין גם בחכמת הקבלה והתייחס למספרים "שבע" ו"שלוש־עשרה" ברגש קדושה. הוא האמין גם בגלגולים ואף בגלגול נפש האדם בבהמה. יחד עם זה גילה גם הבנה גדולה במדעים חיצוניים וידיעות רבות היו לו בפילוסופיה, בתכונה ובמתמטיקה. הוא הכיר היטב את ספרי הפילוסופיה של ימי הביניים והוא מצטט את דברי סעדיה גאון, הרמב"ם והרלב"ג.

המהרש"א ידע גם פרק בשירה וחיבר את הסליחה "אל אלהי דלפה עיני" וקינה לזכר קדושי ורשה.

בימי כהונתו בחלם לא הצטמצם בתוך ארבע אמותיו וכמרא דאתרא השקיף על כל הנעשה מחוץ לכותלי בית מדרשו ולא נמנע מלהוכיח את אלה שלדעתו לא היו מעשיהם ברוח התורה והיהדות הצרופה. ביחוד התמרמר על ביטול מצוות: משתכרים ב"מלווה־מלכה" ומבטלים על ידי כך קריאת־שמע על המיטה ולמחרת מאחרים קריאת־שמע".

שיטתו במוסר הביע בדרשותיו, שלא להרבות בסיגופים ולא להנזר מתענוגים אלא ללכת בדרך הממוצעת: "תן לו ליצר הרע קצת תאוותו, היינו בדברים ההכרחיים ובזה ישלים עמך".

המהרש"א היה בעל רוח נדיבה וטוב ומיטיב לכל עני ודל. על משקוף ביתו נראה חרות באותיות גדולות הפסוק: "בחוץ לא ילין גר. דלתי לאורח אפתח". וסיפרו עליו, שכל

אותן השנים שכיהן כרב בחלם לא נמצא בה יהודי רעב ללחם.

אחרי זמן מה באה אליו הצעה מאוסטרוהה לבוא ולכהן בה כרב וכר"מ בעיר מעטירה זו והמהרש"א נענה לבקשתם.

המהרש"א נפטר במוצאי שבת קודש, ה' כסלו שנת שצ"ב ונטמן בבית החיים של אוסטרוהה. בלווייתו נשא עליו הספד הגאון רבי שמשון, אבי הגאון בעל "חוות יאיר".

זכה הגאון המהרש"א וכבחייו כן גם במותו היה נערץ ינכבד כמנהיג הדור. עוד בהיותו בחיים כתב עליו הגאון הב"ח במכתבו אל ועד ארבע ארצות: "הנה עמכם גדול הדור", וכך אמר עליו רבי ישראל בעל שם טוב, יוצר החסידות: "לו ידע העולם להעריך את גדלות המהרש"א, היו גוחנים ונושקים את עפר קברו..." ובעל ה"חזון איש" כותב באגרותיו: "מתנה טובה ניתנה לישראל לזכות בו הדורות הבאים אחריו".

הרב אורבך — חתן המהרש"ל

בין ראשוני הרבנים ששרתו בקודש כרבנים ור"מ בקהילת חלם ידוע הגאון הרב ר' שמעון זאב וואלף בר' דוד טעבלי אורבך, נולד בפוזנא בשנת ש"ך בערך. בעודו צעיר לימים נתקבל לשרת בקודש בקהילת חלם. כמה שנים ישב הגאון אורבך על כס הרבנות בחלם לא ידוע לנו, אך שמו נזכר בין השלושים הרבנים שחתמו על תקנת ועד דד"א, "ששום רב לא ישתדל להשיג את הרבנות על ידי הלוואה או מתנה, הן על ידי עצמו והן על ידי אחרים".

בשנת שס"ז יריד גראמניץ הועד דן על דיני רבית ואישור ניסוח תקנת "היתר עיסקא" ובין החותמים אנו קוראים: "גם אנכי באתי על החתום, דברי זעירא דמן חבריא שמעון בן לא"א מוהר"ר דוד אורבך".

הרב אורבך היה חתן המהרש"ל ותלמידו. בתקופתו נחשב היה לגדול הפוסקים ובכל שאלה או דיון מסובך במחוז פנו רבני הסביבה לחוות דעתו, לפני נתינת פסק דין. הנה קרה סיכסוך בין שני יהודים ובתוך חליפת דברים, אמר אחד לשני, "דו נדלר". להבנת הנידון, עלי להסביר משמעותו של המשפט "דוא נאדלער". בתקופה ההיא השם נאדלער היה הכנוי לגנאי ועלבון הכי מכוער, הוצאת לעז על כל המשפחה.

הרב אורבך ראה שהנאשם פגע בכל המשפחה וגם בשוכני עפר ולכן יש להעניש אותו עונש קשה וחמור אשר יכפר עון כזה. והוא החליט לפנות לרבו, מנהיג הדור המהרש"ל חתנו והוא יפסוק. "על מה עבר המחרף והמגדף ההוא ובמה יכופר עונו ?"

עם קבלת שאלתו של תלמידו הרב אורבך, מינה הרש"ל בית דין של שלושה רבנים ידועי־שם לחקור את הנאשם ולהוציא פסק דין בהקדם. והוא כותב: "והריני מוכן להשיב כפי אשר יראנו מן השמים מתורתנו הקדושה".

פסק הדין של שלושה הרבנים באישורו של המהרש"ל היה חמור מאוד והוחלט, שהנאשם והבית דין יתייצבו בכניסה לבית הכנסת ושם ילקו את הנאשם ארבעים מלקות, ומשם

ללכת לבית הקברות ביחד עם עשרה אנשים והשמש והחזן עם בית הדין, לבקש סליחה ומחילה מאבות המשפחה שהנאשם קרא אותם „נאדלער". משער בית־ הקברות עד לקברים על הנאשם ללכת יחף, שם עליו לבקש בחרטה ובהכנעה סליחה ומחילה. המהרש"ל חיבר למטרה זו סליחה מיוחדת, שהחזן יקריא והנאשם יחזור ויגיד אחריו בקול רם מילה במילה".

בין השלושה הרבנים שהוציאו פסק־דין זה, היה הרב ר' שמעון אורבך רא"ב ור"מ מקהילת חלם. על הפסק דין חתמו הרבנים בלובלין, "יום ד', י"ז אייר, שנת של"ב לפ"ק".

הזכרתי כי הנושא הוצאת לעז על משפחות ע"י כינוי "נאדלר" העסיקה את גדולי ישראל משך דורות. בשעתו תקנו תקנות, פירסמו כרוזים וקונטרסים. הכל משום מעשה שקרה בימי פרעות ופוגרומים באחד הקהילות בישראל בפולין. בעת השחיטות והרציחות קרה שנשארו ילדים קטנים בלי הורים ומפוזרים במקומות שונים. הילדים גדלו מבלי לדעת אחד מהשני, וקרה שאח נשא את אחותו, הולידו ילדים, שגדלו והתחתנו. ביניהם היו רבנים מפורסמים, שתפסו עמדות ציבור־ריות חשובות בישראל. אחרי שנים התגלה שהוריהם היו אח ואחות.

ספרות עשירה נכתבה בקשר לנושא הנ"ל. על מנת להגיע ולהוציא את האמת בהלכה, אשר אליה עיני השואלים היו נשואות לפתרון הבעיה. חשוב לציין, כי במקרים כגון אלה לא נזכרים בפסקי דין שמות המשפחות הנעלבים.

אחרי פטירת חתנו הרש"ל נתקבל הרב אורבך לריש מתיבתא ואב בית דין בלובלין. ואחרי־כן בעוד כמה קהילות גדולות ובסוף ימיו בק' פראג, ושם נפטר בי"ז מרחשון שצ"ב, ושם מנוחת כבודו. הרב אורבך השאיר חידושי תורה בשטחים שונים בכתב־יד. "הספרים שחיבר מי יוציאם לאורה ויגלה" — חקוק באבן מצבתו. אבל הרבה מחברים הביאו מדבריו בספ־ריהם. כמו כן ידועות הסכמותיו על ספרים שגדולי הדור בזמנו ביקשו לפאר את חיבוריהם בחתימתו. הרב אורבך, בישבו בקהילת חלם, עמד בקשרים עם המהר"ם מלובלין.

מתולדותיו ידוע שהשאיר בן שנולד לו אחרי פטירתו ונקרא על שמו, זאב וואלף, הבן כברא לאבא התפרסם עוד בצעירותו כגאון ולמדן מופלג. ובגיל צעיר שימש בקודש בקהילת אליק. וגם הוא, הרב זאב וואלף, הניח אחריו שני בנים, שגם הם שימשו בקודש בקהילות ישראל במדינת פולין ואשכנז.

הרב ר' שלמה זלמן, ראש ישיבה וראש בית־דין בקהילת חלם

הרב ר' שלמה זלמן, שנודע לתהילה בתפוצות יהודי פולין כגאון בתורה, היה מתלמידיו של המהרש"ל, ובכל שאלה מסובכת פנה לרבו לביאור והחלטה. הוא נבחר לעמוד בראשות הישיבה המקומית בחלם, ששימשה מקום כינוס למאות תלמי־דים. הרב ר' שלמה זלמן הנהיג בישיבה שיטת הלימוד שקיבל במסורה מפי רבו המהרש"ל.

אחרי שהרב ר' ש. אורבך עבר לכהן ראש בית־דין בקהילת לובלין נתמנה ר' שלמה זלמן לראש בית־הדין בק' חלם.

הרב ש. זלמן נפטר בחלם בשנת ש"ל. מתולדותיו אין לנו פרטים. התקופה, שבה שימשו בקודש שני הרבנים הנ"ל, היתה התור הזהב של קהילת חלם, שנתפרסמה כקהילה מפוארת ואכסניה של תורה. קהילות יותר גדולות וחשובות הזמינו את רבני ק' חלם לשמש בקודש בקהילתם.

הרב ר' יקותיאל בר' יהושע אהרן מלובלין

שנה לפני כניסתו של הרב ר' שאול לשרת בקודש בקהילת חלם כיהן כבר בחלם הגאון ר' יקתואל ב"ר יהושע אהרן כרב ונציגה של קהילת חלם בוועד דד"א. ר' יקותיאל היה איש אמיד ומדי פעם עזר לוועד לשלם לשלטונות תשלומי מסים שונים. גם אביו ר' יהושע אהרן אב"ד דק' טולטשין היה עשיר ומבני עשירים בנכסים והון.

על אביו מסופר. בשנת ת"ח ות"ט נכנס לעיר טולטשין הצורר חמילניצקי ימ"ש ואנשיו אסרו עשרה רבנים מהעיר וביניהם היה גם הרב ר' יהושע אהרן. הרוצחים הוליכו אותם שבי עד לבוב. יהודי העיר פדו את הרבנים וביקשו לשחרר גם את הרב ר' יהושע אהרן, אבל השובים לא הסכימו, כי ידעו שר' יהושע אהרן הוא בן עשירים, ומאביו דרשו סכום גדול. אמנם אביו שילם סכום עצום ופדהו. הוא נשאר בלבוב, אולם מהתלאות שעברו עליו בדרך השבי, נפל למשכב, חי עוד שנתיים ובשנת תי"א נפטר ושם מנ"כ.

הרב יקותיאל כיהן בק' חלם עד שנת תל"ח ומשם עבר ללודמיר. הוא נחשב כאחד מנסיכי מלכות התורה ומחברים רבים פנו אליו להסכמות על חיבוריהם.

השאיר שני בנים: ר' אליער, אביו של הנגיד ר' יעקב, מנכבדי קהילת אוסטרוהה, והשני הרב הדרשן ר' בנימין וואלף, אב"ד קהילת הארדלי.

הרב ר' הלל בר' יונה, אב"ד דק"ק חלם

אחרי הרב ר' יקותיאל בר' יהושע אהרן, נתקבל הרב ר' הלל בר' יונה, נכד המקובל המופלא מהור"ר אליעזר אשכנזי, בעל "מעשה ה'" לכהן כרב ור"מ בק' חלם.

גם הוא כמו קודמו לקח חלק אקטיבי בפעולות הוועד דד"א. ביושבו על כס הרבנות בחלם הסכים על הספרים: "עולת יצחק" של ר' יצחק בר' ישעי' וחתם: "הצעיר הילל הלוי חונה פה ק"ק חלמא; ועל ספר "מים חיים" של הרב ר' חיים סגל הורביץ, דרושים על פרשיות התורה והמגילות. הרשימה היא ארוכה והזכרתי רק אחדים.

ר' הילל בר' יונה נפטר ביום כ"ב טבת שנת תס"ו.

הרב ר' משה בן מאיר בן שאול וואהל

אחרי הרב ר' יצחק הלוי אחי הט"ז שהוזמן לכהן כראש בית־דין בקהילת פוזין בשנת שפ"ז, נתקבל הרב ר' משה בן מאיר לשרת בקודש בקהילת חלם. ידוע שהוא היה מראשוני הרבנים שלקחו חלק בישיבות הוועד דד"א ביריד גראמניץ ביומא דשוקא החדש, תמוז ת"ג, דן היה הוועד על תשלום פרעון חובות למלך ולדיסלב ושם נוכח היה הרב ר' משה ק"ב בהתוועדות זו הסכימו רבני הוועד להדפסת הספר "דמשק־אליעזר" על מסכת חולין מאת ר' אליעזר אשכנזי, לובלין ת"ו.

הרב ר' משה ק"ב השאיר ארבעה בנים, רבנים מפורסמים אשר שימשו ברבנות בקהילות שונות וגם הם מפעילי הוועד דד"א.

בנו הבכור שאול, נקרא על שם אבי זקנו שאול וואהל השר; השני הרב ר' בנימין ביניש; השלישי מאיר נקרא על שם זקנו מאיר, אב"ד קהילת בריסק; הרביעי הא הקדוש ר' פנחס הי"ד. שנים מהם המשיכו את השרשרת הרבנית בקהילת חלם: בנו ר' שאול, הבכור ובנו השלישי, ר' מאיר.

שאול שימש בקודש עוד בחיי אביו בקהילות גדולות ומפורסמות כמרכזי תורה בפולין, קהילות בראָדי, קראקא ופינטשוב. שאול היה בין הרבנים הפעילים ביותר בוועד דד"א. תקופה של שלושים שנה השתתף בישיבות הוועד וחתם על החלטות ופסקי־דין, אישר יחד עם יתר המשתתפים על הדפסת ספרים חשובים בספרות התורנית.

אחרי פטירתו של אביו, הרב ר' משה בן מאיר, הוזמן ר' שאול לקהילת חלם למלא מקום אביו. כאמור לעיל כיהן אז ר' שאול בקהילת בראָדי כרב וראש בית דין. פרנסי הקהילה העריצו מאוד את הרב שלהם ובקשו ממנו להמשיך בתפקידו, לשבת על כס הרבנות בעירם. והוא המשיך לכהן בקהילת בראָדי עד שנת תל"ב, ואז התיישב בחלם ושימש בקודש כראש בית הדין וראש הישיבה עד שנת תמ"ז. מחלם עבר לק' פינטשוב, בה כיהן עד שנת תנ"ד ושם נפטר.

המקובל הרב ר' אליעזר פערלס (אלטשולער)

בין גדולי הדור ששימשו בקודש בקהילת חלם יש להזכיר במיוחד את המקובל והסופר, ר' אליעזר בר' אברהם חנוך שהרביץ תורה בקהילת חלם בתקופת שני ענקי רוח בלובלין, המהרש"ל והמהר"ם.

בסוגריים כתבתי, "אלטשולר" על יד השם פערלס. צאצאי משפחת אלטשולר הם ממשפחה מכובדת עתיקת יוחסין מפרור בנציא, "משפחת יצחק חיות". עם גירוש היהודים בשנת 1302 הגיעה המשפחה לפראג והביאו איתם אבנים מבנין בית הכנסת שלהם והכניסו אותם לתוך קירות בית הכנסת בפראג הידוע בשם "אלט־ניישול".

בהיותם בפראג באה משפחת אלטשולר בקשרי חיתון עם משפחת המהר"ל מפראג. אשתו של המהר"ל, נכדה של הרא"ש, היתה שמה "פעריל", אשה מלומדת ומשכילה והיא בקשה מכל יוצא צאצאיה להקרא על שמה, פעריל, ואחרי כן נקראו פערליש. אחרי גירוש היהודים מפראג בשנת 1542 התפזרו משפחות פרלס לארצות אשכנז, לבהמן ולפולין.

והרב ר' אליעזר בר' אברהם חנוך הגיע ללמוד בישיבות של המהרש"ל ואח"כ בישיבת מהר"ם מלובלין. השם ר' אליעזר היה מצלצל בעולם הישיבות כמושג תורתי וכזה נתמנה כרב בקהילת חלם.

כמה זמן כיהן בחלם — לא ידוע. הוא היה תלמיד־חכם מובהק ומקובל מפורסם. תולדותיו העסיקו את ראשוני גדולי הביבלוגרפים. יוליוס פירסט "אריענט", נייעבויער, צונץ. מה־אחרונים "אור החיים" למיכל ועוד.

אליעזר פרלס נפטר בפראג בשנת שצ"ב ושם מנ"כ.

ר' אליעזר פרלס השאיר בן. ר' יצחק פערליש והוא גם כן עסק בתורת הנסתר, המשיך בדרכו של אביו ופירסם חיבורים על ספרי ח"ן, מהם הגיעו אלינו הספר "תיקון מוצאי שבת" אמסטרדם תט"ו.

מעבר לשער ספר הנ"ל הדפיס הבן קינה לזכר אביו כתובה דרך חרוזים ובכל שורה אות משם אביו.

הרב ר' יצחק בר' שמואל הלוי

אחרי המהרש"א נתקבל לרב ור"מ לשרת בקודש בחלם, הרב ר' יצחק הלוי בר' שמואל הלוי, ואחיו של הגאון ר' דוד סגל (ידוע בשם הט"ז). ר' יצחק הלוי נולד בעיר לודמיר בשנת שמ"ט (1589). הוא היה מתלמידי הרב ר' יהושע פאלק, נודע כגאון בהלכה וכפוסק גדול בעל שעור קומה. הרבנים בני דורו פנו אליו לחוות דעתו, ובתשובותיו להשואלים השתדל להשיב בפשטות ובהגיון ולפרש בראיה ברורה.

בין שני האחים שררו קשרים הדוקים וחביבים, מחוץ לאהבת אחים היו ביניהם יחסים של כבוד ודרך ארץ. וזה אנו קוראים בספר "שו"ת מהר"י הלוי". אצטט משם שאלות אחדות, אחיו ר' דוד ה"ט"ז פונה לאחיו יצחק הגדול ממנו בכמה שנים. והוא כותב "הנה אשאלה מאת אדוני מורי" ובהמשך השאלה, אחרי ביאור הנושא, הוא מסיים "מצפה אני על דבריך הצלולים, ושלום מאיתי, צמא תורתך, דוד הקטן".

על השאלה עונה הוא לאחיו דוד: "דוד הוא הקטן בעיניו, וגדול הוא בכל ענייניו, חסיד ועניו, ה"ה אדוני אחי חביבי ידידי רדידי, צמידי, חמודי, אב בחכמה ורך בשנים... אחיך, המצפה לראות בשובע שמחות את הוד פניך, יצחק לוי יושב אוהל פ"ה קהילה קדושה חלם".

בשאלה אחרת כותב האח דוד עליו "המאור הגדול, אחי הגדול במעלות רמות, עיניו יחזו חכמה ודעת, איש מושכל

ונפש יודעת, האלוף הגאון ר"מ ור"ג אב"ד, יצחק הלוי. בתואר הנ"ל כותב הט"ז עליו "עיניו יחזו חכמה ודעת".

כי הרב יצחק מחלם ידע כמה שפות זרות, כשרון מיוחד לשפות שמיות. פולנית וגרמנית ידע היטב. כל משפט שכתב בגרמנית היה נקי משיבושים. ידועים גם מונחים חדשים, שהוא יצר בשפה גרמנית (בספרו "שיח יצחק", ז. ע"א). גם ידיעות בהנדסה היו לו. (שם שיח יצחק, ח. ז').

מבין ספריו שהגיעו אלינו יש לזכור את הספר "שיח יצחק" ספר יקר, מעט הכמות, ורב האיכות. על הדקדוק, כולל כללי הדקדוק, מברר טעמי הדקדוק עם ביאור הטעמים, כפי שנהוג היה בתקופתו ע"י מחברים רבים.

בספר "שיח יצחק" הוא גם הקדיש הסבר על מספר אותיות לשפה העברית, לטעמי המקרא ולצורות האותיות, על פי חכמת הקבלה.

הספר מחולק לשערים ופתחים. בשוליים מראה מקורות מפסקי תנ"ך, והסברים למשפטים מיוחדים הטעונים הסבר מיוחד. את הספר "שיח יצחק" הוא חיבר בהיותו בחלם ונדפס שנים אחדות אחרי זה.

על הספר הסכימו גדולי הדור בתקופתו ושבחו את הספר ומחברו.

ה"בעל תוי"ט בהסכמתו כותב בין השאר "יתר שאת לו בשכלו הזך וחידודו העצום לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא. "מסכים אחר כותב בין השאר "הספר שיח יצחק" הוא תועלת רב ללומדים ולתלמידים לידע לשון לימודים ולהבינן בניקודים..." רב אחר כותב בהסכמתו לספר: "ילמדו בו בני ישראל וידברו בשפה ברורה לפ"ק".

גם שד"ל ציין את ספר "שיח יצחק" לספר הדקדוק העברי הראשון. על חשיבותו של הספר אפשר לראות התענינותו של ציבור הלומדים והפצתו. הספר נדפס בשנת שפ"ז. שנה אחרי הוצאת הספר כבר אזל מן השוק ונדפס שנית בפראג שנת שפ"ח. הספר יצא גם בקיצור על ידי המלומד והחוקר יהודה ב"ר שמואל אופנהיימר בשם "דרך שיח" בשנת תנ"ב.

מלבד אחיו הט"ז פנו אליו בשאלותיהם גדולי הדור בזמנו, בהערצה ובכבוד גדול, גאון אחד כותב בין השאר "שלא נמצא איש, אשר רוח אלהין קדישין בו. אם לא אחד בעיר ושניים במשפחה".

בני משפחת קצנאילבויגן — רבנים בקהילת חלם

אחרי שהרב ר' יצחק הלוי אחי הט"ז נקרא לכהן ראש בית הדין וראש מתיבתא בקהילת פוזנא, הוזמן בשנת שפ"ז הרב ר' משה בן מאיר קצנאילבוגן, בנו של השר שאול וואהל (הידוע מאגדת יהודי פולין, שמלך עשרים וארבע שעות במדינת פולין) למלא מקומו, לשרת בקודש בקהילת חלם.

מעטים הידיעות על פעולותיו בקהילת חלם. ממקור אחד על פעולותיו ידוע לנו על השתתפותו בועד דד"א יריד יערסלב בשנת ת"ג, ושם חתם הסכמה על הספר "דמשק אליעזר", חידושים על מסכת חולין מאת הרב ר' אליעזר בן שמואל צבי מאפטא. ביושבו על כס הרבנות בק' חלם חתם הסכמות על הספרים "אהבת ציון", ביאורים על התורה, מאת הרב אברהם ב"ר משה אשכנזי הלפרין מלובלין שצ"ט. ועל הספר "אשל־הרברבי" על שולחן־ערוך, יו"ד. על הסכמות הנ"ל חתם: משה בן לא"א הגאון מוהר"ר מאיר לבית קצנאילבויגן". מחלם הוא עבר לק' מוהליב ושם נפטר בשנת ת"ד.

אחרי פטירתו של אביו ר' משה, נקרא בנו הבכור שאול למלא מקום אביו בקהילת חלם.

על אישיותו של הגאון ר' שאול קצנאילבויגן

לא זכה שאול למלכות, אלא מפני שהיה זקנו מדליק נרות בבתי מדרשות. מאמר המדרש נתקיים אצל השר שאול וואהל־קצנאילבויגן, שיסד ישיבות ובתי אולפנא בבריסק דליטא, זכה ונינו הגיע למלכות תורה. רבי שאול שנקרא על שם אבי סבו, ר' שאול וואהל, שימש קהילות חשובות ומפורסמות כמרכזי תורה בפולין ברוד, חלם. (כממלא מקום אביו) פינטשוב, קראקא. שאול היה מהגאונים הפעילים ביותר בועד דד"א בערך שלושים שנה. לעתים קרובות, כאישיות מרכזית בוועד, הסכים עם רבני הוועד וחתם על אישורים להדפסת ספרים.

הרב השלישי בקהילת חלם ממשפחת ק"ב

עם פטירתו של הרב ר' שאול ק"ב הוזמן הרב ר' מאיר, אחיו של ר' שאול. על פעולותיו של ר' מאיר ראה ספר "גדולת שאול" מאת צ.ה. עדלמן.

שלשלת משפחת היילפרין — רבנים בק' חלם
הרב ר' מאיר בר' בנימין היילפרין אב"ד קהילת חלם

הרב ר' מאיר היילפרין ממשפחת מנהיגים ופרנסים ידועים בפעולותיהם בוועד ד"א. אביו ר' בנימין וואלף היילפרין, מנבחרי הרוזנים וקצינים של הוועד ביריד יערסלב תנ"ג, הסכים בין יתר מנהיגי הוועד על הדפסת הספר "שו"ת "בית יעקב" — ליעקב ב"ר שמואל אבד"ק צוזמיר. גם אביו של בנימין, זמנו של ר' מאיר, ר' אברהם נקרא בשם אברהם גבאי. היה פרנס בוועד דד"א.

הרב ר' מאיר שימש בקודש כרב ור"מ בכמה קהילות גדולות בפולין: חלם, אפטא, לובלין. ראשית כהונתו היתה קהילת חלם, ובשנת תס"ט הסכים שם על הספר "נתיב הישר" מאת נפתלי הירש בן יונתן דיהרנפורט תע"ב לפ"ק.

מתולדותיו: ר' מאיר היה פעמיים נשוי. אשת נעוריו היתה בת רבנו הט"ז, ממנה בן ובת, הבן דוד היה חתן הגאון צבי הירש אבד"ק הלברשטאדט. הבת היתה אשת הגאון הגדול מו"ה יחזקאל לנדוי, בעל ה"נודע ביהודה".

אחרי מות אשת נעוריו נשא לאשה את בת הרב ר' העשל

אבד״ק קראקא. ממנה היו לו ארבעה בנים, אנשי שם, גדולי התורה ואלה הם: א) יששכר בעריש נקרא על שם דודו הפרנס מקראקא חתם ע״ס ״בית לחם יהודה״ על יו״ד, לצבי הירש אבד״ק אליק זאלקווא תצ״א. ״הק׳ יששכר בער בן לא״א מאיר״. ב) הר בוהמנהיג יהושע העשיל מחלם, המנהיג והפרנס הוועד דד״א. ג) ר׳ משה פרנס, גם הוא היה מנהיג המדינה ופרנס דתשעה הקהילות. היה נקרא משה דאבריש על שם אשתו דאבריש, בת הרב הפרנס ר׳ יששכר בעריש מקראקא. ד) ר׳ אברהם מק״ק בורשטין, חתן הגאון ר׳ מענדיל אבד״ק פרעמיסלע (גליל לבוב).

הרב י׳ מאיר כיהן כרב ור״מ בקהילת חלם עד שנת תע״ג, משם עבר לאפטא. בשנת תפ״א נתקבל כרב ור״מ דק׳ לובלין והגליל ובשנת תפ״ג ערב שבת קודש נפטר בשיבה טובה והובא למנוחת עולמים בבית הקברות קהלת לובלין.

הרב ר׳ אליעזר ליפמן היילפרין אב״ד ור״מ בקהילת חלם

הרב ר׳ אליעזר ליפמן היילפרין, בנו של הרב ר׳ ישראל היילפרין, אב״ד קהילת קראטשין וחתן הרב איסרל, בעל ״מהדורא בתרא״. בנעוריו שימש בקודש כרב בקהילת זבאריז ואחרי כן נתקבל לכהן כרב ור״מ בקהילת חלם.

אין לנו פרטים מתי נתקבל לקהילת חלם. לפי הערכה יש להניח בשנת ת״ן בערך. מעטים הידיעות על תולדותיו. חידושי תורה ממנו בספר ״לחם הפנים״ על יו״ד מאת הרב ר׳ משה יקתואל קויפמן, הענא תע״ו סי׳ ל״ה ס״ק מב.

הרב ר׳ אליעזר, השאיר בן, הגאון ר׳ ישראל היילפרין. ידוע היה בשם ״ר׳ ישראל חריף״, על שם גדולתו העניפה בש״ס ופוסקים. כיהן הוא כאב״ד ור״מ בקהלת זסלב.

עם פטירתו של אביו נקרא לקהילת חלם למלא מקום אביו. ביושבו בחלם החליף שאלות ותשובות עם רבני הסביבה ושקלא וטריא איתם. חידושי תורה ממנו מובאים בכמה חיבורים. אזכיר רק אחדים מהם: בשו״ת ספר ״מים עמוקים״ להרב מרדכי בר נחמן ״על מס׳ גיטין״. מחותני הרב ר׳ הגאון ר׳ ישראל אב״ד דק׳ חלם, אמר בשמעתא דשמות מובהקין מילתא חידושיו, שם הסכים על הס׳ ״בית לחם יהודה״ לצבי הירש בר׳ עזריאל זאלקווא תצ״ג. וחתם ״הצעיר ישראל אב״ד ור״מ דקהילת חלם״.

הרב ר׳ ישראל השאיר משפחה גדולה, בנים מלומדים גדולי התורה. כולם שירתו בקודש בקהילות ישראל בפולין וגליציא.

הרב ר׳ מאיר כהן רפופורט אב״ד דקהילת חלם

הרב ר׳ מאיר הוא בנו של הגאון הרב ר׳ משת ירמי׳ גרשון כ״ץ רפופורט, ר״מ ווין ממשפחת רפופורט המפורסמת, אשר העמידה מתוכה רבנים, מהם גדולי הדור משך כמה דורות. הרב ר׳ מאיר נשוי היה עם בתו של הגביר ר׳ נחמן בן־יצחק שרנצליס, ״הזורע צדקה ומצמיח ישועות״, כינוי לרוב מעשה חסד וצדקה שעשה. מרת ליפשא שגם היא הלכה בדרכי המשפחה ומפורסמת ״ברוב צדקת פזורנת עד מאוד״. ידועה היתה בשם ״די חעלמער רבנית, הצדקית והנדבנית״.

הרב ר׳ מאיר, לפני שירותו כרב בק׳ חלם, כיהן כרב בדובנא ואחרי כן נתקבל כרב בק׳ בעלז ובסוף ימיו נתקבל לק׳ חלם. ר׳ מאיר נפטר לפני שנת תכ״ב. השאיר בן, רב, גדול בתורה ומפעילי בוועד דד״א.

הרב ר׳ שלמה בר׳ שמחה כהן אב״ד דקהילת חלם

משלשת רבנים של משפחת רפופורט שכיהנו בק׳ חלם יש להזכיר את הרב ר׳ שלמה בר׳ שמחה, בנו הרביעי לאביו, הרב ר׳ שמחה כהן רפופורט. לא ידוע מתי הוא נתקבל לשרת בקודש בק׳ חלם. חתימתו להסכמה על ספר ״חידושי אגדות״ להרב ר׳ ישראל בר׳ בנימין, אב״ד דק׳ הרימלוב, ת״ץ לפ״ק, הוא חותם: היום יום הששי, כ״ה תמוז תפ״ב לפ״ק... שלמה בא״א מ״ו הרב ה״ה מוה״ר שמחה כ״ץ זלה״ה ראפופורט, חונה פה ק״ק חעלמא״.

מפעולותיו הנעלות אזכיר: הרב ר׳ שלמה היה בעל צדקה ותרם למוסדות שונים בקהילות שם כיהן. וגם איש אמיד ופיזר הלוואות.

אם השאיר חיבורים או כתבי־יד — אין לנו מקורות. ידועים דברי תורה וחידושים הנאמרים בשמו. אחיו הרב ר׳ בנימין, רב בקהילת בערזון מביא בספרו ״גבולות בנימין״ חידושים על התורה ממנו ״בשם אדוני אחי מו׳ שלמה.

לר׳ שלמה שני בנים, גדולי הדור ומחברים חיבורים חשובים בשטחים שונים.

ממשפחת רפופורט יש עוד להזכיר את אחיו של שלמה רפופורט, הגאון ישראל רפופורט, אב״ד דק׳ חלם.

הרב ר׳ אליעזר הכהן ראפופורט אב״ד דקהילת חלם

היה ידוע בשם: ״רב אליעזר חעלמער״.

חברו של הרב ר׳ וואלף בער שיף מזאמושץ׳, מחבר הספר ״מנחת זכרון״ על מסכת עירובין, קראקא 1894, ״אספת זקנים״ על עירובין, ראש לציון תשכ״ח.

הרב ר׳ דוב שיף עמד בקשר שקלא וטריא עם חברו ומביא ממנו בספרו הנ״ל. ״וזכור אני שהצעתי דבר זה לפני אחד מאהובי ואוהבי, אוהב צדק, מאת הרב הגדול, ירא וחרד איש כלבבו, מוהר״ר אלעזר הכהן ראפופורט זצלה״ה, היה נקרא ר׳ אליעזר חעלמער״.

תנועת החסידות
והמוסדות הדתיים

די חסידות־באוועגונג
און רעליגיעזע אינסטיטוציעס

התנועה והתורה החסידית לזרמיה

— — — באו החסידים והורידו את השמים לארץ, גרשו מרה שחורה מן הנפש וגילו את האושר הגדול הצפון בהוויית היהודי. הקדוש ברוך הוא אינו בורא שמים וארץ בלבד, אלא גם ששון ושמחה. "ומה שאנו טוענים — שצריך שמחה, אין אנו מתכוונים לשמחה של מצווה, שהרי שמחה של מצווה מדרגה היא, ואין אנו יכולים לדרוש שיהא כל יהודי בעל־מדרגה. אלא שאנו מתכוונים — רק לא עצבות! פשוט, יהודי שאינו שמח על שהוא יהודי, כפוי טובה הוא לשמים, סימן שלא הרגיש טעם הברכה "שלא עשני גוי".

וכך הבינו אנשי חלם פירושה של חסידות: לידה מחדש. התחילו מרגישים את המתיקות האין סופית שבקיום מצוות, שבעטיפת טלית והנחת תפילין והכנסת אורחים. "וכי מה טעם לחיי יהודי — מוסר לנו מר אברהם בריק בשם האדמו"ר מריז'ין — אם אין הוא לומד להרגיש תענוגות גן־עדן בעולם הזה? מי שאינו טועם טעם גן עדן במצווה שהוא עושה בעולם הזה, לא יטעם טעם גן עדן גם בעולם הבא". וכך התחילו החסידים בחלם להרגיש חיי עולם בניגון. שבת ועולם הבא נעשו שמות נרדפים. העיקר הוא להרגיש את הנשמה, הנשמה שמחיה את האדם, את התורה, את העולם.

ואלה דברי הרבי מקוזמיר: "ההבנה היא בלב, כי שם היא מקבלת ממדרגה עליונה מקדמת השכל, ואז יש בידו הכוח להביא הכל לחכמה, ואפילו במעשיות יש חכמה, המקבלת שפע ממה שלמעלה מן השכל המושג והמובן וממהות המחשבה, אלא משכל הנעלם וקדמות השכל".

התופעה ההיסטורית הקרויה חסידות הרחיבה לאין־שיעור את התחום שהתורה, כמערכת־ערכים עליונה, מתייחסת אליו. כל בני האדם דרכם פתוחה אל הקדוש־ברוך־הוא, אבל איש־איש ודרכו. כל תרומת החסידות בסוגיה זו היתה בניסוח הרעיון על דרך עממית ובמתן מפנה אישי לו.

וכאשר אנו עוקבים אחרי תנועת החסידות לזרמיה השונות בחלם, אנו רואים את הנטיות שהקנו להן אופי בולט של פנימיות, לב. חסידות עדיפה מחכמה; תמימות עומדת למעלה מן החקירה. גדול ירא־שמים מתלמיד־חכם. בכוח האפותיאוזה של פשטות, של אמונה שבלב, של רגש אנושי וכל מיני מידות טובות סללו נתיבה לפני בשר ודם פשוט להגיע אל אלוקים.

תפילה, השתפכות־הנפש לפני בורא שמים וארץ — הן היו היסוד בעיני החסידים בחלם. סידור התפילה, הספר העממי ביותר שבספרותנו, יקר וקדוש היה בעיניהם. כל מלה שבו כאבן יקרה היתה, שהרי עולם של סודות גנוז בתוך תפילות, והם טרחו להבין את הסודות העתיקים שמסרו הנביאים לתלמידיהם ושעברו מפה אל פה. תפילתו הנלבבת של אדם פשוט, של עם הארץ עלה בדרך כלל על תפילותיו של בר־אוריין ושניהם מרגישים את היופי האין סופי של השמים.

בל נשכח לנצח את היהודים שקידשו את חייהם בכוח קרבתם לשמים!

ה מ ע ר כ ת

ק. שמעון

תנועת החסידות בחלם

אחת התנועות המופלאות שקמו בעם היהודי בדורות האחרונים היא החסידות, שצמחה במזרח־אירופה לפני למעלה ממאתיים שנה. תנועה זו שהיתה במהותה דתית, הביאה להתפתחויות מרחיקות לכת בכל תחומי החיים היהודיים, עד ימינו אלה, ואפילו עד לתקומת מדינת ישראל. כפי שנראה להלן, הביאה החסידות לתמורות בחיי הרוח והחברה היהודיים גם בחלם כמו בערים אחרות בפולין, והיא שהניחה יסודות ראשונים אפילו — לתנועה הלאומית של העם היהודי.

החסידות נולדה כתוצאה מהידלדלותו והידרדרותו של המרכז היהודי הגדול והמפואר בפולין למן אמצע המאה ה־17, לאחר גזירות ת"ח ות"ט. חיי ישראל היו קשים ומרים, המצב הרוחני בשפל המדרגה, המצב הכלכלי חמור, השלטונות לוחצים ומדכאים. ירד לימוד התורה, ירדה התרוממות הרוח, עלתה עם־הארצות — ועל הכל צפו ועלו ניגודים ומריבות בחיק קהילות היהודים עצמן, בין המנהיגים והרבנים לבין המוני העם.

היתה זו תקופת דכאון ויאוש, וסכנה רבה נשקפה לקיומו של המיעוט היהודי הגדול שבמזרח־אירופה, פולין, ליטא וחלקים של רוסיה. במצוקתם החלו רבים וטובים בין היהודים להנזר מן החיים, תוך סיגופים וצומות, וחלקם שיקעו עצמם בהזיות גאולה לפי תורת הקבלה.

אז עמדה לו לישראל החסידות, בהנהגתו של הבעש"ט, רבי ישראל בעל שם טוב. תנועה זו חרתה על דגלה כמה רעיונות, שסייעו ליהודי הפשוט לצאת ממצוקתו הנפשית ולהאיר את חייו הנוגים בתוכן חדש.

החסידות בהיווסדה בימי הבעש"ט, קבעה לה את ארץ־ישראל כנקודה מרכזית בעולמה. הבעש"ט עצמו יצא, לפי המסורת, בדרכו לארץ הקדושה וכבר הגיע בדרכו זו עד חופיה של טורקיה, אלא שמן השמים עכבוהו מלהגיע למחוז חפצו, משאת נפשו, והוא חזר על עקביו. תלמידיו ותלמידי תלמידיו תפסו תורת רבם. מהם שנתנו ביטוי לתשוקתם בדברי ערגון ובמעשים, אשר היו בעיקר מעשי־עידוד־ואחזקה גרידא; ומהם — כאלה שעשו את המעשה השלם להתחברות ממש עם נושא תשוקתם ועלו.

ההתייחסות לחסידות בין אנשי עירנו חלם תמיד היתה לא רק כאל תנועה היסטורית השייכת לעבר, אלא כאל מערכת ערכים שעם חלק מהם אפשר להזדהות גם בזמננו, וכזאת היתה הגישה בין כל שכבות האוכלוסיה היהודית בחלם ובכל הזמנים.

שפע של רעיונות ודברי תורה ומשלי חכמה הביאו עמם כל זרמי החסידות שהיו קיימים בעירנו, והמעיין בהם מוצא בהם תמיד דעות קרובות לאלה המובעות בספרות הפילוסופיה העתיקה והחדשה או בתורת מוסר העתיקה והחדשה, ולכן גם הצעיר המשכיל מצא ענין במורשה החסידות הגדולה.

בראש וראשונה טענה החסידות שעיקר קיום היהדות היא מתוך שמחה ולא מתוך עצבות וסיגופים. על ידי העלאת רעיון השמחה האירה החסידות את הקדרות שירדה על יהודי פולין וחילצה אותם מדכאון נפשי. על תנאי חייהם הקשים, על הלחץ, הדיכוי וחוסר תקוה — התגברו החסידים בעזרת השמחה, שמחת־חיים, שירה וריקודים.

את יסוד השמחה הטביעו החסידים ביהדות, ורישומה ניכר גם בקרב החלוצים שעלו ארצה. עובדה, שעד היום שרה הארץ כולה שירים חסידיים מתוך התלהבות.

בחלם סבלו היהודים רבות מתנועת פראנק, שעשתה שמות ביהודי פולין, ובחלם ובסביבתה הרגישו היהודים על בשרם את עלילותיהם. הפראנקיסטים, שישבו בחלם ובעירות הסמוכות, שלחו את אנשיהם לכומרים וסיפרו להם שהיהודים רצחו כמה נוצרים כדי להקיז את דמם לצרכיהם הדתיים. בעיירה וויסלר וויצה נאסרו יהודים, עונו והושמדו.

ולכן מצאה לה החסידות בחלם תומכים לרוב. החסידות החלה להתפתח באמצע המאה השמונה־עשרה והלכה הלוך והתפתח בסוף המאה ההיא ובמאה שלאחריה. כבשאר ערי פולין התנהל גם בחלם המאבק בין החסידים והמתנגדים, אשר אסרו מלחמה בחסידות, ובכל זאת כבשה החסידות את הציבור הדתי בחלם ואת מוסדותיו הדתיים, כפי שהצליחה לעשות זאת בערים אחרות והשפיעה במידה ניכרת על צביון חייהם של יהודי חלם.

בחלם לא יכלו המוני היהודים לעסוק בתורה. הם היו טרודים בדאגות פרנסה ובהשגת מחיה מיום ליום. מתוך חיי לחץ ומצוקה כלכליים פשתה הבורות ועמה הרגשת האפסות והנחיתות כלפי תלמידי החכמים. רבים לא ידעו קרוא וכתוב ולא הבינו אפילו את מובנה של התפילה שהיו אומרים יום־יום, כל שכן שלא יכלו ללמוד משנה וגמרא. כך היתה להם ההרגשה המעיקה שאין הם יודעים לעבוד כראוי את אלוקים, ושאין להם קשר ישיר עם בוראם.

אף כאן עשתה החסידות גדולות, היא טענה שעיקר עבודת

הבורא היא בכוונה, בדבקות הנפשית. היהודי העובד את אלוקים מתוך כוונה עמוקה שבלב — ואין זה חשוב כלל אם אין הוא מבין את מלות התפילה, אם אין הוא יודע לקרוא תלמוד ופוסקים, העיקר הוא עצם הכוונה, שעושה את כולם שווים לפני הבורא. להמוני היהודים בחלם נעשה ברור שלפני הבורא אין יתרון לתלמיד החכם על האיש הפשוט.

המאה אשר בה צמחה החסידות הבעש"טית — היא המאה הי"ח למניין העמים — נחשבת לאחת התקופות הגדולות בתולדות המין האנושי. בהיסטוריה של העמים מכונה המאה הזאת בכינוי "המאה של המאורות", והאידיאות שהיו מרחפות בה מטביעות עד היום את חותמן על מהלך ההתפתחות של התרבות האנושית. היתה זו תקופה שעמדה בסימן של תסיסה רעיונית, קמה תנועת ההשכלה, ואלה שדגלו בה ויתרו בהד־רגה על מורשתם הרוחנית, הרגש הלאומי־יהודי פינה את מקומו לרגשות פאטריוטיים לעם המאיר להם פנים. הורד העול של תורה ומצוות והיהדות נעשתה קלה כנוצה, ומשפרקו מעל עצמם דת האבות קל היה לקבל את הדת השלטת — הדת הנוצרית.

והנה באה תנועת הפרנקיסטים. אמנם אין לנו עדויות שרבים בחלם התנצרו מרצונם הטוב, אבל יודעים אנו שבעיי־רות הסמוכות היו מקרים רבים של התנצרות, ויש להניח שמקרים כאלה היו גם בחלם, ואנו יכולים לתאר לעצמנו את הצער והסבל שנגרמו על־ידי זה לקהילה היהודית, ואז באה החסידות והגביהה את החומה המבדילה בין ישראל לעמים, אך בינות החומות הורידה את הרקיעים ועמם את הזוהר של שבת־יום־טוב, את האור הגנוז בעולם של מעלה, ועוררה בהם כיסופים לאותו העולם.

בשנים הראשונות לא היתה חלם מרכז חסידי במובן המקובל של המושג, אלא מקום ריכוז לחסידים. היא נשארה כעורף של "חצרות" האדמו"רים. מאחר שחיי הקהילה היהודית נתעררו. הפרנסים והרבנים לא תמיד נהגו כראוי בהמוני העם, הקימו להם במקום הפרנס את הצדיק, שעלה כמנהיג לא רק בזכות למדנותו ובוודאי שלא בזכות כספו הרב, אלא בזכות תכונותיו האישיות הנעלות, צניעות, מסירות לזולת ואהבת ישראל.

וראוי לציין, שבחלם אפשר היה למצוא את הקלויזים וה־שטיבלך של הזרמים והקווים השונים בחסידות, לפעמים מנוגדים זה לזה, רחוקים בשיטותיהם ובמנהגיהם, ובכל זאת נשאה אותם חלם החסידית יחד, ללא התנצחות ומריבות. כל חסיד הלך לשיטתו, וכל השיטות הטיפו לאהבת הבריות, לאהבת ישראל, ללימוד סניגוריה על כל יהודי.

כל הקלויזים והשטיבלך של השושלות השונות בחלם ייצגו מעין קיבוץ גלויות בזעיר־אנפין, והחסידים ידעו להתמצא בהם ולשמור אמונים לשיטתם ולדרכם.

החסידים התרכזו בבתי־תפילה מיוחדים, הלא הם ה"שטיב־לך" והתפללו בנוסח ספרד וחיו באמונה ב"רבי", והיו ביניהם יחידי סגולה, "יודעי ח"ן" שלמדו והגו בתורה, בנגלה ובנסתר, יומם ולילה, וכמה מהם היו קמים לילה לילה לערוך תיקון חצות, התפלשו בעפר וקוננו על גלות השכינה, על חורבן הבית ועל סוכת דוד הנופלת.

ומאידך, מה רב היה רגש הקיבוציות שרווח בקרב החסי־דים. נער וזקן דיברו זה לזה בלשון "אתה", ומה רבה האחווה והרעות בכל השטיבלך. לתופעה טבעית ורגילה נחשב הדבר, לעזור לחסיד יורד או מחוסר פרנסה באמצעים שונים.

כל עדת החסידים מחוייבת היתה להתפלל ב"שטיבל", שכן זה סימן ההשתייכות לתנועת החסידות. הכל התפללו בצוותא, הואיל שהיו ביניהם שינוי־נוסח בתפילות לפי הנוהג המקובל בבית־תפילתו של כל אדמו"ר. אך רבים אהבו להתפלל גם ביחידות לבל יפריעו להם בהתלהבותם והתרגשותם בעת תפילתם, והיו שהתרוצצו בזמן התפילה הלוך וחזור, כשהם עושים תנועות ונענועים, כריעות והשתחוויות, בבחינת "כל עצמותי תאמרנה". ויש שעמדו קפואים, בלי זיע וניע, צמודים ודבוקים למקום, ובלהט שפכו את ליבם בתפילותיהם.

רבים היו השטיבלך בעיר, ולכל אחד פנים אחרות, מנהגים מיוחדים, ניגונים משלו, וכל אחד טבע חותמו ופרצופו המיוחד על חסידיו, עד שגם בלי לדעת, קל היה להבחין באיזה שטיבל התפלל כל חסיד ולאיזה רבי הוא נוסע. היו חסידים שאהבו ליהנות יותר מהעולם־הזה, לאכול ולשתות בנעימים, נאים בתלבושתם ובגדם נקי ללא רבב, כי גם רבם אהב סעודה טובה והקפיד בנקיון בגדיו. והיו שחיו בדחקות ועוני, שהעולם־הזה לא היה להם אלא פרוזדור לחיי העולם־הבא. וכן היה שוני במידת החיבה לניגון, שנחשב ערך יסוד בחסידות, ובאיכות הניגון, ביחס למקוריות ועמידה על הצלילים היהודיים העתי־קים, שלא כל שושלת ידעה ואף לא דקדקה ב"עניינים קטנים" כגון אלה.

חסידות קוזמיר

הנה מה שמספר מר משה בוקשפן מחולון על חסידי קוזמיר בחלם:

ה"קוזמיר שטיבל" היה כעין עולם מיוחד לעצמו, מעין בית משפחה גדול, וכל אלה שהשתייכו למשפחה זו נשארו בזכרון הדורות הבאים, על כל מעלותיהם וחסרונותיהם, בחיצוניותם ובפנימיותם, כשם שהיו בחייהם. השטיבל נתן לכל אחד מהחסידים את הבטחון שאין הוא גלמוד בעולם, שמובטח לו אחיזה ומשען וחסות בשעת הצורך.

הימים שבהם הסתופפו החסידים בצל הרבי ר' מוטלה, ואח"כ ר' לייבלה, היו להם ימי התרוממות נפשית. בחצרו של הרבי שרר תמיד רעש והמולה, מאות יהודים מקרוב ומרחוק נהרו בכל ימות השנה ועוד יותר בימי חג ומועד לבית מדרשו. יהודים ביקשו עצה ותושיה, ישע ופדות, וחסי־דים אשר באו לחסות בצל קדשו של הצדיק ולהתחמם לאורו וליהנות מתורתו ועבודתו. רגיל היה רבי ר' מוטלה לדרבן את בני ביתו וחסידיו ללמוד בהתמדה. אם הרגיש בחסידים או בבני ביתו שעומדים ומשוחחים בחצר, יצא אליהם וביקשם

להיכנס לבית המדרש ללמוד קצת, ובעצמו למד שיעורים הרבה עם מקורביו או עם בני ביתו.

סיפרו עליו שהוא ישן מעט, קם בשעות הבוקר המוקדמות מאוד, כשמרבית אנשי חצר הרבי עוד ישנו את שנת ישרים שלהם, והחל ללמוד בהתלהבות. לא עברו שנים רבות וקהל חסידיו גדל. כגדלותו של רבי מוטלה בתורה כן גדולה קדר־שתו, וחסידיו אף חשו בהמיית נפשו הגדולה ורחשו לו אימון ללא גבול.

לבו וביתו היו פתוחים לרווחה, לכל דכפין. "כל מאן דכאיב ליה כאיבה" — מצא את הדרך לביתו. שאלות יחיד ושאלות־ציבור, דאגות פרט וצרות הכלל — הוליכו קטן וגדול, רחוק שנתקרב וקרוב שנתרחק, אל ביתו, אשר בו נתקבל באדיבות ובסבר פנים בלתי־מצוי. בחדרו, ליד השולחן עמוס הספרים, נפתחו הלבבות והושחו הדאגות. האחד בא לשאול עצה במס־חרו. הבא אחריו מגלה מסתרי־לבבו, מתוודה לפני הרבי על חטא חמור שנכשל בו ומבקש תשובה וכפרה, והוא מסביר פנים לכל, מייעץ, מעודד ומנחם.

ובאיזה חרדת־קודש ניצבים דורשיו במחיצתו, ברטט וברתת, הניבטים מבין ריסי עיניהם, בדחילו ורחימו, במבטי הערצה בשעה שהם נפרדים מעל פניו וצועדים בלאט אחורנית כלפי הדלת, בפסיעות חרישיות.

רבים הם הסיפורים, אשר מעידים על גדולתו. פעם — סיפרו זקני חסידים — שמענו את הרבי אומר "וחי בהם" בהתלהבות כזאת, עד כי הרגשנו בבירור שאף אם אדם מת מתוך יגיעה בתורה, מיד יקום לתחיה, ועד היום מהדהד באזנינו קולו המרעים: "וחי בהם..."

בדרך כלל האריך בתפילתו, אבל לפעמים התפלל במהירות וגם מאוחר. צום לפי הצורך ותפילה לפי חובת היום. לא היה קשור בעבודתו לשום דפוסים קבועים, אשר תמיד יש בהם משום שטחיות וחיצוניות, מעידים על זיקת המעשה להרגלים קיימים ולא על סדרי־חיים בעקבות העבודה. "כי מה זה חסיד? — שאלו חסידי קוזמיר והשיבו: — זה אשר מעשיו משפיעים על הכל, על אורח־חייו ודפוסי־יומו, ולא זה אשר דפוסי־יומו משפיעים על עבודתו, שעליה להיות זכה כבדולח, מופשטת מכל חומר".

ועוד אמרו: מה ההבדל בין חסידי קוזמיר למתנגדיהם? הראשונים מליאי תקיפות מול תקיפים, עזות דקדושה ביחס לחזקים, אולם נעשים חלשים ונכנעים מול כל עלוב ונדכא. רבי מוטלה היה למעשה דוגמא לחסידים אלה. לא היה גבול לתקיפתו ביחס לתקיף ואין שיעור לשפלות רוחו ביחס לחלשים ונדכאים.

אחרי הסתלקותו של רבי מוטלה לשמי־רום התגלה כמנהיג רבי לייבלה, שנבחר כרבם של חסידי קוזמיר, אבל חל פילוג, והיו רבים שנשארו עומדים מן הצד, או שהתלכדו סביב אדמו"רים אחרים.

גדולה היתה גם השפעתו של רבי לייבלה, רחשו לו יוקרה גם פשוטי העם, שהוקסמו מדמותו ואישיותו. כקודמו גם הוא הגה בתורה מתוך שקידה נפלאה כל ימיו ולילותיו, לא סיגף את עצמו, חלילה. האדם חוטא, היה רגיל לומר, בידיו וברגליו ומוסיף עוד חטא על פשע להציק לאיצטומכא שלו בסיגופים וצומות, מתפתה ליצר המבקש להחליש את מוחו ולהלום בו. כל סדר יומו היה קדוש לתורה ולתפילה, לא ברעש ובסופה, תנועות או צעקות, אלא בלב קרוע ומורתח העובר על גדותיו. כדרך שפירשו החסידים: "עמיקא וטמירא ולאו מלתא אוושא", סימן לעמוק וטמיר — שאינו מקים רעש... וכאשר מנו החסי־דים מדותיו של רבי לייבלה, אמרו: כורע הוא אף בזקיפה, צועק בדממה ויודע לרקוד גם בלי נוע.

בקוזמיר שטיבל, ברחוב קשיווא, ע"י בית הכנסת הגדול, הסירו החסידים מלבם את כל דאגותיהם, שכחו טרדות היום וספגו לתוכם את אורות הניצוץ החסידי, שאין להגדירו, ערכו סעודות מצווה, שתו יי"ש ביום הזכרון של הרבי הנפטר, וחגגו את השמחות הפרטיות של כל יחיד ויחיד, שכאן לא היה יחיד, ושמחתו לא היתה שמחת־יחיד. בשטיבל ידעו על מצבו של כל אחד ואחד, מי זקוק לעזרה ומי עשוי להגיש עזרה. כאן דנו והתווכחו בעניינים העומדים ברומו של עולם, בעסקי קהילה ובעניין בחירת רבנים ובכל שמחשיב איש מישראל ובכל שהוא מבטל. השטיבל שימש מקום־בילוי הטוב ביותר לדור הקשיש והצעיר.

השטיבל היה בית־ועד לקהל החסידים, התפללו בו, למדו, שוחחו והיו שואלים עצות וכיו"ב. שם הובעו כל השאלות והמשאלות הנוגעות לחיי העיר והקהילה, וכן בעיות־עולם כלליות. היה קיים פתגם, שבנוגע לכל הפוליטיקה העולמית מחליטים בשטיבל "מאחורי התנור".

בימי "יארצייט" היו יושבים אחרי התפילה ושותים יי"ש עם עוגות ומאחלים מזל־טוב. בערבי־יום־השבתות ל"שלוש־סעודות" היו יושבים ואוכלים בצוותא חלה ודג מלוח, שרים ניגוני זמירות מלאי כיסופים ודביקות. הצללים מטשטשים את התחומים בין אדם לאדם, וכל היושבים איש אחד ולב אחד. עדת החסידים תלשה עצמה מן כל העולם, התפשטה מכל דאגות חומריות, נימלטה מביתה הפרטי לביתה הציבורי, לשולחן הדל, שדמה למזבח קדוש לשפוך את מצוק לבה בגעגועים לשבת־מלכתא הנעלמת והולכת. אין החסידים חפצים להפרד מיום השבת, גם כשמורגש כבר בחוץ חושך ואפלה. העיר כבר שקעה בענייני חול כשהחסידים התכוננו לערוך "הבדלה", ורק אחריה מתכוננים היו לתוספת־שבת, ל"מלוה־מלכה" עם זמירות ושירים וניגונים, ישנים וחדשים.

ואין לתאר חיי השטיבל בלי הניגון. לב כל חסיד נמשך לעולם הניגון כמו למעין המזקק, המעלה את חיי יום־יום ושבתות וחגים; התפילה, סעודת ושמחות, מלאות זמירה ונגינה, החסידים שרו בניגונים מושכים, מלאי־כיסופים ויופי לבני־היכלא לפני יציאת השבת.

הניגון אצל חסידי קוזמיר היה חלק מן החיים הרוחניים.

אישים חסידיים רבים התפללו פה וביניהם: ר' מוטל גולד־שטיין, יענקלה חזן, ר' פישל לוינשטיין, נתן ליברמן, ר' שמואל לנגמן, הרב ר' יהודה לייב מנדלסון, שלמד עם החבורה כל בוקר את "דף היומי". דודי הרב ר' זלמן וויינמן

למד עם קבוצה משניות בערבים. אלה היו אנשים שעסקו גם בצרכי ציבור ותמיד היו מוכנים לעזור לזולת, ורכשו להם הערצה רבה. שלושה פרנסי הקהילה נבחרו מבין חסידי קוזמיר, ואף יודעי־נגן ובעלי־תפילה מצויינים היו לחסידי קוזמיר, והיו אנשים מובחרים, בעלי מדרגות בתחום הרוח, למדנים מופלגים ולא נעלם מהם השוני הרוחני הטבעי שבין בני אדם, אבל יחד עם זה גילו הבנה לכל יהודי, מכל השכבות.

ולא מעטים היו בין חסידי קוזמיר בעלי לב חם, מלאי צער ואהבה ליהודי, והם ינקו חיות מידיעה טובה שהגיעה מארץ־ישראל יותר מאשר מהמסחר. בהם נמצאו כאלה שהיו מדברים במרירות נגד אותם הרביים החסידיים שהיו מתנגדים לארץ־ישראל. לדעתם הרי הרביים הם הם שהיו צריכים לעמוד בראש ולהיות בין הראשונים לעליה. אולם טענה זו לא הפריעה להם לכבד את האדמו"רים, להקשיב לדבריהם, למילתא דרבנן של הצדיק.

בהשפעת הציונות נסחפו גם מבחורי החסידים, שטרם יצאו מן השטיבל ועוד אחוז באורח החסידי, בלבוש ובשיגרא, למדו והתפללו ולפעמים נסעו גם לרבי. אך החסידים הבחינו מיד, שאין פני הבחורים כתמול שלשום, שסטו במעט מהדרך הסלולה, והיו מתייחסים אליהם ביחס של בדלנות.

היו מקרים שאברכים אספו כספים למען ארץ־ישראל. בבתי־חסידים אחרים דבר זה היה מעורר סערה, היו שוברים את הקערות, חוטפים את הכספים. אך חסידי קוזמיר התייחסו באהדה למפעל הישוב בארץ־ישראל. ולכן לא התנגדו למבצע האברכים.

בתקופה שהרבי התגורר בחלם הרגישו בעיר את ההת־עוררות. ביתו של הרבי שימש מרכז של תורה וחסידות והיה תמיד שוקק תנועה, וקול תורה היה עולה בהד נעים. ואז היו החסידים מכל הסביבה בצל הקדושה של הרבי, נדחקו בשבתות למאותיהם בשעת התפילה של הרבי וכן ל"שולחנו" בליל שבת ובשבת, ובימי חול נהרו אליו לזכות בברכה למילוי המשאלות המובעות בעל־פה ובכתב בפתקאות.

החיבה של הרבי לארץ־ישראל באה לידי ביטוי גם בנוגע לעלייתי ארצה. כשהתחלתי להתכונן לנסיעתי הלך אבי אצל הרבי לשאול בעצתו. הרבי נתן את הסכמתו, ושמחתו של אבי היתה גדולה.

רבי לייבלה, כמו קודמיו, היה מפורסם כבעל גימטריאות ונוטריקון, שהיו שייכים לל"ב מידות שהתורה נדרשת בהן. כל חידושיו היו בנויים על שתי המידות הללו. רבים למדו ממנו את דרכו בחסידות וסדר לימודו. הרבי הצליח בדבריו לעודדם ולהפיח בלבם רוח אמונה ובטחון, על אף החיים הקשים בהם היו נתונים.

צאצאי חסידי קוזמיר מחלם היושבים בארץ ובתפוצות תמיד יזכרוהו בבטחונו ובאמונתו.

אמיתות גדולות נאמרות לפעמים דרך אגב או במאמר המוסגר, כסמוכין למה שאינו לכאורה מעניינן. אמיתות גדולות יוצאות מן הלב וחום הלב מפעפע בהן חום החיות והסבל שיש בכל כזית חיים. וכשם שרק חיים שלא מדעת ושלא בכוונה הם חיים לאמיתם, כך אין אמת לאמיתה, אלא אם כן האומר אותה מבליעה בנעימה ואינו תוקעה לתוך אזני השומע כמסמר כי אם מסיחה לפי תומו. בתוך הלפי תומו מתבלט האני, מבצבץ העצם, צץ ועולה הרעיון הגנוז בלב למשמרת תמיד.

יל אדמת חלם ישבו דורות של יהודים והיכו בה שרשים ונופיה וחזיונותיה דבקו בנשמה היהודית ולכן יש ומצב הנפש של יהודי חלם משתקף גם בסיפוריהם החסידיים, וגודל שבחם בכך שאינם מעוררים שבחים לעצמם בהליכות מוזרות ובמע־שים יוצאי דופן. אדרבה, מחוננים הם בכוח המעצור וביתרון הכושר להצניע לכת ולהמשיך על עצמם מעטה הפשטות. ענווים הם, צנועים הם והילוכם חרישי. חוזרים הם כביכול על נושנות, אבל בנועם מחודש.

★

כשאני מאזין לדברי יוצאי חלם, לסיפוריהם על הרביים ועל החסידים, עולים בי ההרהורים, שהעולם לא היה ראוי לאותה תורה, לאותה אהבה, לבשורה זו של רוחניות, לזמר זה המלווה את האדם בדרכו שהוא הולך בה בודד; העולם לא היה ראוי לאותם הסיפורים והמשלים אשר סיפרו לנו החסידים, ומשום כך גם היו הראשונים שנועדו לסופת־החורבן.

ואף על פי כן נספר את הסיפורים הנפלאים, אשר העולם לא היה ראוי להם, וכך נעביר לנגד עינינו את דיוקנאותיהם של חסידי העיר, את היופי שביהדות חלם, את הקסם שבאותו עולם הרוחני, אשר בו העני והקבצן הם נסיכים, האילמים נטולי כושר הדיבור הם החכמים, כי בחסידות הכל היא בגדר האפשרות, הכל יתכן ע"י עצם הנוכחות של מי שיודע להאזין ולאהוב, ולמסור את נפשו, כי זוהי החסידות: הומאניזאציה של הגורל האנושי.

אולי לאחר שיגלו נבוכי הזמן את כל החן והיופי, החכמה והתבונה שבסיפורים האלה, הנפלאים והמאלפים, ישמשו הם מורי דרך ומעין פנסים לתועים בדרכי החיים ולמחפשים תיקון לנפשם ומוצא לתסביכיהם.

משה גרינברג, תל־אביב

ה״שטיבל״ של חסידי בלז

נר זכרון לאבי ר׳ שמחה בינם, חסיד בלז נלהב

כאשר מעלים על הנייר את חלם עירנו, על עברה ההיסטורי המפואר, על הסתדרויותיה ומוסדותיה מימין ומשמאל, העיר שהוציאה מתוכה אישים דגולים בשטחים שונים כמו: אמנות, מדע, פוליטיקה וכו׳ לא תהא התמונה שלמה אם לא נכתוב ולוא במעט על החיים הדתיים בחלם, העיר של חסידים ולומדים — מוסדות דתיים כמו ה״תלמוד תורה״ וה״ישיבה״ שאת חנוכם היסודי מצאו בהם הנוער מחלם והסביבה ומאוחר יותר החסי־דים הרבים, שלכל קבוצת חסידים רבי משלהם ומנהגיהם הם.

אנסה לכתוב מעט על חסידי ״בלז״ כפי שזה השתמר בזכרוני.

✶

את בית המדרש והרחוב המוביל אליו הקיפו ״שטיבלאך״ של חסידים כמו: קוזמיר, טריסק, רדזין ואחרים, ואילו הרחק ממקום זה ברח׳ שדלצקי עמד לו הבנין של חסידי ״בלז״, מבודד, כאילו מתפקידו להגן על היהודים, תושבי האיזור הזה.

מבין הבתים השונים, גבוהים ונמוכים, גדולים וקטנים, הזדקר לעיני כל, הבנין הגבוה על חלונותיו הארוכים והרח־בים — הוא מקום חסידי ״בלז״. מבנין זה יכולת לשמוע מהנץ השחר עד השעות המאוחרות של הלילה ניגונים נפלאים ונעימים, מלאי רגש והתלהבות, דביקות והשתפכות הנפש, קולות תפילה וניגוני גמרא מלומדי־ש״ס הקבועים, או סתם זמר חסידי, ריקוד לרגל סעודת־מצוה, הילולא, יום השנה של הרבי הראשון, ר׳ שלום זצ״ל, ואחריו ר׳ יהושעלע זצ״ל וכו׳, כי למשפחת הרבי מבלז, משפחת רוקח, שלשלת יוחסין ענפה לה.

פנים הבנין מחולק היה לשניים. כמעט החצי, הוקצה לעזרת נשים, לצרכי נשות החסידים שבכל שבת ומועד מילאו את בית הכנסת וכל אחת ״קנתה״ לה שם מקום קבוע, קראו לזה ״העיר״ שלה — ״שטאָט״ בלע״ז. בחלק העיקרי של בית החסידים, החלק הגברי, עמד לו בצד המזרח, ארון הקודש הגדול הידוע ביופיו ובציוריו הנפלאים; בצד המערבי — עיטרו את הקירות עשרות ארונות־ספרים, שהכילו בתוכם אלפי ספרים, אם זה ש״ס, חדשים וגם ישנים, ספרי ראשונים ואחרונים, ספרי תנ״ך וכדומה, שדורות על דורות לא נעזבו על־ידי הלמדנים המתמידים במקום — כשאתה מעלעל בפנים הספרים אתה מוצא פה ושם שערות־כסף שתלמיד חכם זה או אחר הכניס בתוך הדפים והשערות האלו סיפרו היסטוריה של דורות...

שני תנורים רחבים וגבוהים התרוממו אל־על כמעט לגובה של חמשה מטר וחיממו בימי החורף את אלה ש״הבית״ הזה הפך אצלם הבית השני, מחוץ לבית הקבוע שלהם. מסביב לקירות — מצאו מקומם שולחנות וספסלים ארוכים לכל אורכו ורוחבו של הבית הזה, ואלה שימשו בסבלנות ובמסי־רות, בימי חול כבימי שבת וחג את החסידים בזמן התפילה או הלימוד, וגם בסעודת־מצוה, שלש־סעודות בשבת או סתם קידושא רבא.

מקומות הישיבה נתחלקו, בדרך כלל, לפי היחוס, או גדולה בתורה וחסידות. בצד המזרחי מצאו מקום ״פני־העיר״, העשי־רים, יהודים של שבת, ז.א. יהודים שרואים אותם בבית החסידים רק משבת לשבת. כאן ראינו את ר׳ בעריש קופּר, יהודי עשיר, בעל הדרת פנים (״א שיינער ייד״) ובעל ייחוס; ר׳ מתתיהו קליינר, שמחוץ לעשירותו ידע גם פרק בתלמוד וידוע היה כתלמיד חכם ועוד יותר כבעל צדקה; ר׳ שלמה רויטמן, יהודי תקיף, בעל דעה, היו לו מהלכים אצל האדמו״ר בבלז; שימש ״בעל תוקע״ בימים נוראים; ר׳ שלמה יצחק רוזנברג, עדין הנפש, שמחוץ לעשירותו, גם ״פלפול״ טוב בגמרא היו מתענוגיו בעולם הזה. גיסו ר׳ בעריש לנדא, יהודי, שתורה וסחורה התמזגו בו יחד, הילוכו אמר כבוד והערכה ועורר תשומת לב כולם בייחודו.

ר׳ יושע מלמד, טיפוס מעניין במיוחד, עשירותו שלו התבטאה בזה שהיה ״שמח בחלקו״, בעל מידות טובות ונעלות, תמים גדול ועוד יותר גדול בענווה, תמיד למד זכות על כולם ועל הכל שקד ברדיפת שלום בין אדם לחבירו, מידת אהרן הכהן. כחוב קדוש הטיל על עצמו לכבד את המתפללים בכל שבת בהרחת טבק, שאותו הכין בעצמו במומחיות גדולה וריחו הנעים הגיע למרחקים... היה בעל ״שחרית״ בימים הנוראים, ו״המלך״ המסולסל שלו, הרעיד את לבות המתפל־לים — אבל השמחה היתה ממנו והלאה, כי הוא היה עקר...

ר׳ מענדעלע שמואל הירש׳ס, האיש שאנו הילדים כינינו ״הצדיק הרוגז״, מפני שתמיד רדף אותנו הילדים ותמיד היה כועס ורועש... ועוד ועוד יהודים, נגידים, מחשובי העיר, שזכות זו עמדה להם להיות מיושבי ״המזרח״.

עשירים פחות אבל למדנים יותר, שהיו מבאי בית החסי־דים יום־יום ולפעמים גם פעמיים ביום — מצאו את מקומם בצד דרום, לפי הכלל שקבעו חכמינו ז״ל: ״הרוצה להחכים ידרים!״ כאן קבעו מקומם יהודים תלמידי חכמים, תמימים, שהבלי העולם הזה לא היו מנת חלקם, כי ראשם ורובם עסוקים

היו תמיד בד׳ אמות של הלכה וחסידות — כוונתי לקבוצה הידועה של חסידי בלז והם: ר׳ יעקב מרדכי, יהודי תמים ותלמיד חכם גדול, אבל ענייותו עוד יותר גדולה... בעל "מוסף" קבוע בבית־חסידי בלז בימים הנוראים, דהיינו ראש־השנה ויום הכיפורים.

ר׳ ידעלע סתיו, תלמיד חכם ובעל מנגן, נעים זמירות וחכם להפליא; ר׳ שמואל הקטן, שבניגוד לשמו, היה דוקא ג ד ו ל בכל, בחסידות כמו בלימוד תורה; ר׳ משה האראַדלער, יהודי יקר ותלמיד חכם, שניחון באמנות הציור ועיטר את כל קירות הבית במעשי ידיו להתפאר; ר׳ יצחק ישעיה, בטלן גמור, שמהוויות העולם לא ידע ולא רצה לדעת, עליו אמרו שלא הבדיל בין צורות המטבעות והסתפק במועט.

אבי ז"ל, ר׳ שמחה "אמעריקאנער" (את הכינוי "אמריקאי" קיבל בגלל "זכות אבות"... אביו — סבי ז"ל — היה חי בארצות הברית; הוא בעצמו, אבי, היה "מלמד" ורחוק־רחוק מעשי־רות...) יהודי יקר, תלמיד חכם גדול, בעל מידות טובות, ובין המנהגים הטובים שהחזיק בידו, ראוי לציין מנהג של "שתיקת הדיבור" כל בוקר מהשכמה עד אחרי תפילת שחרית לא הוציא הגה מפיו; לאשתו, אמי היקרה ע"ה, לא קרא לעולם בשמה, כדי לא לבטא שם של אשה... ואמי הטובה קיבלה זאת באהבה...

הקבוצה הנזכרת למעלה היתה ידועה בליכודה החברתי, באחדותה השלימה, במסירות האמיתית בין איש לרעהו, קיימו בגופם את "ואהבת לרעך כמוך"; אם מישהו עשה איזה שמחה, זו היתה שמחת כולם בלב ונפש ממש, ואם, חלילה, קרה למישהו איזה אסון — כולם סבלו אתו, כולם השתתפו ממש בצערו כאילו הדבר קרה להם. ביחד ערכו כל מיני שמחות־מצוה, "מלוה־מלכה'ות". מסירות נפש ממש הורגשה מכולם לאחד ומאחד לכולם.

הרגשת ה"בטחון" ליוותה אותם בכל דרכיהם, לא באו בטרוניות לרבונו של עולם על מצבם החמרי הירוד; תמיד הצדיקו את השוכן במרומים, "בטח" — אמרו — "לא שולים יותר!..." וכשהגיעו כבר למצב של "באו מים עד נפש" — כשהיסורים הגשמיים היו כבר ללא נשוא — העצה הבדוקה ביותר היתה, לנסוע ל ר ב י, לבלז, למסור לו "פתק", לשפוך לפניו את מרירות הלב, והוא שליט"א כבר יתן את הברכה והעצה...

וככה שנה־שנה היו מבקרים אצל הרבי פעמיים או אפילו שלוש פעמים וחזרו ממנו מעודדים, מלאים שמחה ובטחון, בידעם שבידם הברכה של הרבי...

✶

אמנם למראית־עין שררו אחוה ורעות בין כל מיני החסי־דים השונים בעיר, אבל הורגשה בכל זאת מעין התנשאות, התבודדות שגבלה עם שמינית של גאוה, בין חסידי בלז לבין כל החסידים האחרים בעיר חלם.

בחיים הפוליטיים לא קבעו חסידי בלז שום עמדה ולא נקטו שום קו. בימי בחירות ל"סיים" (הפרלמנט הפולני) הצביעו, לפי פקודה מגבוה, מהרבי, בשביל הפולנים הגויים, לפי הכלל "דינא דמלכותא דינא". ועובדא היא, ב"סיים הפולני" כיהנו כחברי הפרלמנט הפולני, גויים, שנבחרו על ידי חסידי בלז... אצל החסידים האחרים היה המצב שונה; הם התקרבו במעט למסגרות של ארגונים פוליטיים, אורתודוכסיים, אבל פוליטיים. אצל חסידי בלז, כל ארגון פוליטי היה בבחינת טריפה; גם "אגודת ישראל" היתה זרה להם והתנגדו לה בתוקף; "מזרחי" — אפיקורסים. וכשקרה שאחד הצעירים בבתי־חסידי בלז נדבק ב"מחלה" הזאת, לא היה לו מקום יותר בבית הכנסת דחסידי בלז, ומובן שהמלה "ציון", "ציונים" — הס מלהזכיר, כמו, "חלילה", חמץ בפסח, בבחינת בל יראה ובל ימצא...

✶

ככל שקשה ומפרכת היתה מנת חלקם החמרית בימים האפורים, בימות החול, כך להיפך, ביום השבת, יום שהיה כולו קודש לחיים הרוחניים; ביום זה הרגישו שביעות רצון מלאה ובאהבה אמיתית קיבלו את האורח השבועי, "הנשמה היתירה"; העבודה הקשה ב"ששת ימי המעשה" היתה בבחינת הכרח בל יגונה והצפיה והתקוה היו רק ל י ו ם ה ג ד ו ל, יום השביעי — השבת קודש! ביום זה מצאו את כל תוכן חייהם, מראה פניהם שונה היה ביום זה; שמחה וששון הורגשו גם בכל פינה בבית־החסידים; אור חזק הציף את כל הבית והחלונות הגבוהים הפיצו את האור הנעים, אור השבת, לכל רחוב שאַדלצקה, שזכה שבית זה ישכון בתוכו.

יום ששי אחר־הצהרים, אחרי הליכה למקוה, כדי לקבל את השבת בטהרה, לבשו בשמחה את ה"בגדי שבת" — בגד ארוך ממשי (קאַפּאָטע), חגורים באבנט, וחבושים כובעים מיוחדים מקטיפה (המנהג של "שטריימלך", כפי שהיה נהוג בגליציה אצל חסידי בלז, גור ואחרים — לא מקובל היה אצלנו בחלם); בחדוה ובהתרוממות רוח הלכו ל"שטיבל" (בית־החסידים) ל"קבלת שבת" וכששרו "לכה דודי" ההתלה־בות גדלה, עלתה מעלה מעלה ונדמה היה — הכל, הכל שר איתם — הקירות, הספרים, הכל שמחים לבוא האורח החשוב — שבת קודש!...

בשעות הבוקר, עוד בשעות המוקדמות לפני התפילה, השול־חנות הארוכים תפוסים היו בקבוצות שונות של לומדים; כל קבוצה לומדת "מה שידה מגעת"... על שולחן אחד קבוצת יהודים לומדת את "דף היומי", המקובל בכל העולם שבכל אתר ואתר לומדים את אותו הדף גמרא וביחד היו גומרים באותו יום את הש"ס כולו וחוזר חלילה; על שולחן אחר, יהודים יותר קשישים, לומדים פרק "משניות"; בשולחן שלישי שומעים איזה ניגון נעים, ממש "מחיה נפשות": יהודי "מעביר" סדרת השבוע "שנים מקרא ואחד תרגום"; בצד הצפוני, על יד הדלת ממש, אפשר לראות את ר׳ חיים יוסל'ה, ה"תהלים זאָגער", יהודי פשוט, תמים, שחוץ מאמירת תהלים זר היה לו הכל — לא ידע יותר וכשעמד לפני ה"תיבה" ואמר תהלים לפני הציבור, מי ישווה לו ומי ידמה לו, הרגיש עצמו ברקיע השביעי... וככה, נטולי דאגות הפרנסה באותו יום, למדו, ואחר כך התפללו תפלת שבת בהתרוממות ובשמחה, בהרגישם

את הטעם האמיתי מהנועם הרוחני, מהמתנה הטובה שקיבלו מהקדוש־ברוך־הוא ושבת שמה...

אבל לא תמיד יכלו לדחוק את הדאגות והעול של ימי המעשה ולפעמים נגד רצונם באו והשביתו להם את תענוגי יום המנוחה ודוקא בבית־הכנסת.

כרגיל, בית־התפילה היו לו הוצאות משלו ותמיד הוא היה עמוס חובות וההכנסות הקטנות שהצטברו מה״עליות״ וכדומה, לא הספיקו לאַזן את החובות שעלו וגדלו והמתפללים לא כל־כך מיהרו לשלם את חובותיהם החדשיים, והנה מצאו הגבאים ״תרופה״ מקורית איך לגבות החובות שהגיעו מהמת־פללים ודוקא ביום השבת, שבת קודש... כשאך גמרו את התפילה ועוד לא הספיקו להוריד את הטליתות מכתפיהם, — מיהרו הגבאים לסגור את דלתות היציאה ולכל הרוחב של הדלתות העמידו שולחנות, וכל אחד עבר בקושי במעבר הצר מהשולחן לדלת. וביציאה, הוטל על כל אחד להשאיר את טליתו על השולחן כמשכון. לא עזרו טענות ומענות — כעשיר כעני, על כולם למלא את הפקודה הזאת. וככה נערמה ערימה גבוהה של טליתות והחסידים ברצותם למחרת להתפלל, היה עליהם עוד במוצאי־שבת ולכל המאוחר, למחרת בבוקר, ״לפדות״ את הטלית... קשה יותר היה המצב עם אלה שהיתה להם טלית נפרדת לימי חול...

✶

לשיא ההתלהבות של שמחה והתרוממות הרוח הגיעה הקבוצה הנהדרת בסעודת ״שלש סעודות״ בבית־התפילה של חסידי בלז: שבת אחרי הצהרים, השמש שקעה כבר מזמן, חושך ואפלה ב״שטיבל״, אבל כל זה לא הפריע למהלך התקין של ״שלש סעודות״ ומנהגיו. כל החסידים נוטלים ידים, מתייש־בים מסביב לשולחנות, מקבלים ״כזית״ חלה וקמצוץ של דגים. זה היה מנהגו, שנה שנה, של ר׳ שמואל הקטן לחלק כזית חלה עם משהו מדגים; כל אחד, כגדול כקטן, קיבל באפלולית את חלקו בידו, אנו הזאטוטים, חשבנו שאנו אוכלים חלק מהלוויתן בעולם הזה. לאט־לאט מזמרים כל זמירות השבת, כל אחד במקום יודע כבר מה לנגן, וכשרק אחד גומר את זמירתו — מיד מתחיל השני. ככה נמשך הזמר, אף שהכוכבים מזמן מילאו את פני השמים, עד שמגיעים לזמר ״דרור יקרא״, ששייך היה לאבי ז״ל, ר׳ שמחה גרינברג, ה״אמריקאנער״, שגמר את זמירות ה״שלוש־סעודות״ ואנו ה״צאן־קדשים״ תמכנו בכל כוחנו וקולנו במזמרים השונים שהלהיבו בזמירתם ושמחו בשמחת ״שבת המלכה״ והשירה נשמעה למרחקים. מאוחר, מאוחר מאד, עמוק בתוך הלילה, ואבי ז״ל גמר לשיר את ״שיר המעלות״ — ברק־אור נדלק פתאום בבית־החסידים וגירש את החושך שמילא את כל חלל הבית ויחד עם זה ניתק את החסידים ממחשבותיהם הנעלות על ״עולמות עליונים״ ומההתלהבות הקדושה של שבת קודש...

השבת הלכה, חבל, חבל מאוד הגם שבעוד כמה ימים שוב תהיה אתנו, אבל כעת חבל שהלכה, ותיכף אחרי ״הבדלה״, התאספו ״אנשי־המעשה״, הקבוצה הלמדנית הנ״ל, להיכון לעריכת ״מלוה מלכה״. פה, באמת, היו רק יחידי סגולה ממש,

ר׳ שמחה גרינברג, חסיד בלז נלהב, ומשפחתו, שנספו בשואה. הניצול היחיד, הבן הבכור (באמצע), משה גרינברג, מחבר המאמר.

כ״מנין״ אנשים. כל אחד תרם כמה פרוטות כדי מחירו של לחם ודג מלוח וכשנשאר עוד עודף, התנדבה אחת מנשי החסידים, אשת־חיל, להכין תבשיל תערובת שנקראה ״גריץ״ בלע״ז. על־פי רוב זוכר אני את אמי ע״ה, שהיתה מכינה ברצון את המרק הזה, ומנין יהודים יקרים, תמימים, בלי דאגות של הבלי העולם הזה, בהתלהבות אין שיעור, שרו שירי מוצאי שבת ובהזדמנות סיפרו סיפורי מעשיות של רביים; חזרו על ״שיחת חולין״ של האדמו״ר שיחיה, או סיפרו אימרה יפה של האדמו״ר ״הזקן״ זצ״ל, שלדבריהם הכיל כוונות נעלות ורמזים נסתרים... מאוחר, אחר חצות, נעלה שירת ״איש חסיד היה״ את הטכס וליוותה את שבת המלכה!

✶

חרב, שומם היום, פנה יקרה זו עומדת בעצבונה. לא נשמע יותר הניגון המלבב של לומדי הגמרא או אומרי התהלים... אין יותר יהודים ברחוב ההומה הזה, כמו שאין עוד בכל העיר כולה. נורו, נשרפו, נקברו חיים, ולא הובאו אפילו לקבר ישראל; הבנין הגבוה, בית־הכנסת דחסידי בלז, שתמיד אורו האיר את כל הסביבה — חשוך, שומם, חרב. אלפי הספרים שבתוכו — נשרפו, אין זכר לכל אלה...

יהודים תמימים אלה, גם לא ניסו לברוח; אם זה גזירה מן השמים, מה הטעם, אמרו, לנסות לשנות את הגזירה... רובם נשארו במקומם עד החיסול הסופי. לכן כה מעטים אלה בין שארית הפליטה; לכן לא נשאר מיהדות שרשית זו בעירנו כמעט זכר... מקומם לא היו בין אלו שברחו ליערות או חפשו בדרכים־לא־דרכים לעבור גבולות כדי להציל את נפשם; הם חיכו והתפללו להעביר את רוע הגזירה; התפללו בזכותם של הילדים והתינוקות של בית רבן שלא ידעו חטא למדת הרחמים עליהם, אבל הרחמים לא הגיעו...

יהודים תמימים, שכל דאגתם בכל השנה היתה למלא את

חובתם "בין אדם לחבירו" ועוד יותר "בין אדם למקום"; יהודים שנזהרו בכל חייהם לא להכשל באיזו מידה רעה חלילה, יהודים, "שחטאו" אולי פעם אחת בשנה, ודוקא ביום הקדוש, יום הכפורים, כשדפקו על לבותיהם: אשמנו, בגדנו, גזלנו... שקר־גדול היה זה; כשבכו תמרורים בתפילתם: "אשמנו מכל עם"... אֵלי, אֵלי, היהודים האלה, אשמים מכל עם?... הם האשמים, ואוכלי האדם ושורפי הילדים ורוצחי ששת המיליונים, זקנים נשים וילדים — הם הצדיקים!!!

כמה מר ועצוב נגמר הכל ומה טראגי הדבר, שדוקא בחג השבועות, יום מתן תורה לישראל, דוקא ביום זה אנו מבכים את קדושי עירנו, שהובלו בחג השבועות תש"ב (1942) על־ידי הנאצים הרוצחים בעזרתם של הפולנים, ליערות סאביבאר ומשם לא חזרו עוד...

על אלה אני בוכיה, עיני עיני ירדה מים...

הצלת הרבי מבלז

— — — בימי השואה הבריחו את הצדיק ומלוויו בלבושי גויים, במדי קצינים של צבא משמיד, בגילוח זקן ופיאות, והם נישאו באוטו מהיר על פני שדות שלווים. ראה הצדיק את השלווה כאחיזת־עיניים. הרים, בתים ועמודי טלגרף בורחים לאחוריו ונעלמים במרחקים זוממים.

הגיע לילה — שמח הרבי על שלא ראה עוד דבר, עולם ואדם. השמים ומאורותיהם הצנועים נעשו שוב שליטים יחידים על העולם, והלב נמשך אל על, למקור האמונה והתקוות וחוטים נמשכו אל כל מה שהמאמינים קבעו בספירות העליונות.

בהיחפז המכונית התהפכה פעם, וראשון נפל הרבי עצמו ועליו מלוויו ומזוודותיהם, אך הופיע איזה זקן ותיקן את המכונית והם המשיכו דרכם.

עברו על־יד מסבאה, ירד הנהג הנכרי לשתות יין־שרף. שאלוהו המלווים בשובו: "למה לא חשבת על הסכנה?" השיב הנהג: "האם אני לא רואה מי הנוסע שלי וכי משגיחין עליו מן השמים? הנה, ישיש תשוש מתקן את האוטו ונעלם, חזיר נאצי אינו נפגש כל הזמן, וכמו ענן מחפה על המכונית ברוב הדרך".

רק כשהגיעו אל הגבול וגשם עז, מלווה ברקים ורעמים, ניתך ארצה, ושומרי הגבול ברחו לבקש להם מחסה ולא שמו לב ל"קצינים" שבמכונית והנוסעים עברו בינתיים את הגבול, קרא הרבי:

"ר' מרדכי, רב מבילגוריי!"

ואחיו קרא: "ר' אהרלה, הרבי מבלז!

"אַל תזכיר לי — אמר הרבי — את שם בלז. אמור: ירושלים!"

ושניהם נפלו איש על צווארי רעהו ונשקו זה לזה באהבה ובהודיה כמנשקי שמים.

התחילו להופיע חסידים, תחילה מעטים ולאחר מכן מאות ופניהם נהרו מאושר.

המלווים זכרו את הרהורי הרבי: אם אזכה ואעלה אדבר על לב חסידי שבכל העולם, כי יעלו ארצה, כי יעפילו. אם אגיע אל מעבר לגבול יגישו לי חסידי, כמובן, בגד משי, כובע קטיפה, אך אני לא אחליף קרעי־לבוש אלה, אלא לאחר שאגיע לארץ־הקודש. גם בבואי שמה אופיע בפני חסידי בקרעי אלה ובזקני המגולח. יראוני כפי שהיתה צורתי בגיטו.

כה הרהר הרבי ולא ידע כמובן כי הרצל תיאר ביומנו הופעת הנשיא היהודי הראשון בהכתרתו כשהטלאי הצהוב עם מגן דוד על בגדו...

— — — — — — — — —

ובאותן השעות ישב בתאו של הרבי בגיטו בחדר הפנימי על כסאו איש דומה לרבי, לבוש קפוטה של משי, גרביים לבנים לרגליו, ועטוף בטליתו של הרבי, פניו אל הקיר, ותנועותיו כאילו של הרבי. חסידים לא הורשו להיכנס וגם לא רצו להפריעו בהתאחדו ובהתייחדו עם נשמות אבותיו הקדושים. יש שגבאי הזכיר לו שם ממבקשי־ברכה והוא ענה בברכה ממקום שבתו. כה הטיבו להעלים מרבים את דרך ההברחה.

והבודדים שידעו על הענין הציצו על כל הנעשה מתוך מארב וברכו את עזיבתו של הרבי ברגע האחרון.

משה גרינברג

היהדות הדתית בדור האחרון

מבט כללי

עירנו חלם, בכל אורך ההיסטוריה שלה, דורות על דורות, ידועה היתה תמיד כמקום של תורה וחסידות. מפורסמים היו רבניה הגדולים ששימשו בקודש במקום זה והשפיעו על תושביה בכל שטחי החיים ובמיוחד בשטחי המוסר ולימוד התורה. גם בדור האחרון לפני השואה, עירנו חלם מלאה היתה אישים חשובים וגדולים בשטח הדת והמסורת. מפורסמת היתה העיר על רבניה החשובים, דיינים, אישי הלכה ומורי הוראה, מגידי מישרים, למדנים, אנשי מוסר ותלמידי חכמים שחייהם קודש היו לתורה ולעבודה. וכמו האבות גם הבנים עד לזמן האחרון ממש התחנכו על ברכי הדת והמסורת.

בדור האחרון נמצאו גם מוסדות מפלגתיים־דתיים שקמו עם רוח הזמן ופעלו כל אחת בשטח שלו, אם למען חינוך דתי או למַען הציונות הדתית, פעולות ברוכות למען הנוער המתקדם, שנמשכו בהצלחה מרובה עד שהאויב האכזרי הניף את הגרזן על קהילה קדושה זו.

על היהודים הקדושים האלו; על מעט מהחיים הדתיים בעיר; על הארגונים ומוסדותיה השונים בזמן האחרון לקיום העיר, ברצוני להעלות על הכתב מה שנשאר בזכרוני, והריני מרגיש חובה קדושה כלפי היהודים הטהורים והזכים האלה, אבותינו הקדושים, שיירשמו בספר לזכרון נצח, לפני שהשכחה משתלטת על כולנו.

שנה־שנה מתמעטים היהודים, היחידים האלו שהצליחו בדרכים־לא־דרכים להציל את גופם ולהגיע למקום מבטחים. העיר הזאת שמלאה היתה בתי מדרש, תלמידי חכמים וגאונים — על כולם הניף האשמדאי את הגרזן ולא השאיר לפליטה גם יחידים שיוכלו לספר לדורות הבאים על יהודים קדושים אלו; על משאת נפשם של צמאי־הגאולה; על חייהם הרוחניים; על מלחמותיהם היום יומיות לפרנס את משפחותיהם הדלות. עירנו חלם, מעולם לא הצטיינה בעשירות מופלגת, במיוחד בין החוגים האלו שתורתם אומנתם ועמלו קשה להחזיק את המשפחה, ברובן ברוכות־ילדים; האמונה הגדולה נתנה להם את הכוח והבטחון להמשיך לחיות אם גם בתנאים קשים וגזירות רעות, בבחינת: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה"...

כאמור, מעטים מאוד מתוך החוגים האלו שנשארו לפליטה אחרי השואה; אם בין הציבור הכללי עוד הצליחו כמה מאות משפחות בדרכים שונות להציל את עצמם, שונה היה אצל סוג זה וטיפוס זה של יהודי חרדי, שלא ידע לברוח ולא נס להציל את נפשו ונשאר על מקומו עד ליום המר ולכן גם היו הראשונים לרצח ולגירוש... שמרו על מקומם עד לגלותם ליערות סאַביבאָר לדרכם האחרונה... הריני מנצל לכן את האפשרות להעלות על הכתב את המעט שנשאר בזכרוני מימי חלדי מעיר מולדתי חלם ונעזר בדברים שסיפרו לי יוצאי עירנו, ניצולי השואה, הזקן מר צבי גולדברג ונח דובלמן מבני־ברק, מעט מזעיר שחרות בזכרונם על יהודי העיר חלם, על החיים הדתיים ועל המאורעות שקרו בה בעת האחרונה...

מעט היסטוריה

העיר חלם, עיר מולדתנו, ידועה היתה ומפורסמת לאו דוקא בגלל הסיפורים והאגדות הרבות על היהודים התמימים שחיו בה ושכל סיפור העלה חיוך רחב על שפתי שומעיו, והעשירה את הפולקלור היהודי, אלא פרסומה באת לה בגין שרשרת ארוכה של רבנים גדולי הדור ששימשו בקודש בקהילה זו במשך מאות בשנים עד לדור האחרון, ביניהם המהרש"א, בעל "מרכבת המשנה", ר' אליהו בעל־שם ועוד. כן מפורסמת היתה במוסדותיה הדתיים, החינוכיים והחברתיים. היא היתה מבצר ליהדות החרדית. ושמה כמקום תורה הלך למרחקים. היו בה עשרות בתי־תפילה, "חסידים־שטיבלעך", מלבד ה"ישיבה" הגדולה וה"תלמוד תורה" ששימשו מקום לימוד ראשון לילדי המעמד הבינוני והעניים, שידם לא השיגה ללמוד אצל "מלמדים" פרטיים, כמנהג הימים ההם... ובעשור האחרון לפני השמדת העיר כמעט כל "חצרות" הרביים שב־מדינת פולין היו מיוצגים בה, ב"שטיבלעך" השונים, בהם התפללו התומכים הנלהבים, החסידים למיניהם, וה"רביים" השונים, כיבדו מפעם לפעם בביקוריהם בעיר, את "צאן מרעי־תם" והדבר השאיר רושם בל ימחה בכל הסביבה, אם בשבתות בזמן התפילה ובהנהגת ה"שולחן" בכל שלוש הסעודות ואם בזמן קבלת ה"פתקאות" ע"י הרבי מחסידיו וסתם "עמך" שבאו לזכות בברכה ע"י הצדיק ונפרדו ממנו בהתלהבות שבקדושה. ביקור "רבי" בעיר — חג היה ליהדות הדתית. אמנם, לא חסרו במקום גם "מתנגדים" לשמה... אבל לידי "מחלוקת" עם שכניהם החסידים לא הגיעו ולא שמענו אף פעם מריבות על רקע זה בין "מתנגדים" לחסידים.

בכלל, זאת לדעת, עם כל ההתקדמות של הזמן, שהשפיע במישרין גם על עירנו חלם וסחף חלקים גדולים של הנוער "ימינה" ו"שמאלה" על כל האידיאות שקמו לבקרים — העיר בכללה היתה וכך נשארה כמעט עד יומה האחרון מסורה למסורת היהדות, לחיים הדתיים. גם היהודים הפשוטים, "עמך", שהתפרנסו מעבודת כפיים וחברים היו בארגונים השונים שדאגו לשפור מצבם החמרי, — דבקים היו במסורת הדתית

וחלקים גדולים מצאו דרכיהם גם לבית המדרש או לבית הכנסת לתפילה או לשיעורים השונים בשבתות וחגים.

כך חונכו דורות על דורות. כמו בכל עיר ועיירה בפולין כן גם בעירנו, יהודי המקום התחנכו ברוח דתית־מסורתית קנאית. הגברים ידעו, כדבר המובן מאליו, שחייבים להעסיק את עצמם בזמנם הפנוי בתורה ותפילה; כשהילד היהודי רק יצא לאור העולם, כבר שרו לו שירי ערש שהזכירו לו את עול לימוד התורה... וכשרק הגיע לגיל שלוש, כבר נמסר לרשותם של ה״מלמדים״ השונים, שדאגו במסירות רבה לחי־נוכו של הילד במשך יום שלם, ובימי חורף — גם עמוק בתוך הלילה, וכך המשיכו עד הגיעם בערך לגיל ״בר־מצוה״, ואז רבים המשיכו את לימודיהם או בבתי־הכנסת השונים או בישיבות השונות שהיו מפוזרות בכל חלקי פולין, וכך מצאנו עשרות רבות של בני עירנו לומדים בישיבות השונות והמפורסמות של ליטא, וורשה, לובלין ועוד.

כי מעניים תצא תורה

חלומם של כל אבא ואמא היו שצאצאיהם ימשיכו ללמוד; שיהיה להם בן ״למדן״. גם העניים והפשוטים בעם עשו כל המאמצים שילדיהם ימשיכו את השרשרת, ואכן אנו מוצאים גם בעירנו בדור האחרון את בניהם של שמעון וואסערטרעגער (שואב המים) ומשה האַלצהאקער (חוטב העצים) שהמשיכו בלימודיהם מתוך עוני וסבל רב והגיעו לגדולות — להיות רבנים בישראל בעיירות פולין. אכן התקיים אצלם הפסוק: ״כי מעניים תצא תורה״...

גם אלה שלא היה באפשרותם ללמוד, למדו מלאכה נקיה המכבדת את בעליה, אבל לא פרקו עול ובית הכנסת או בית המדרש המשיכו להיות ביתם השני, אם בתפילת ״שחרית״, ״מנחה ומעריב״ בצבור, או סתם השתתפות בלימודי משניות, ״דף היומי״ וכו׳. אבל רובו של הנוער הדתי המשיכו בלימו־דיהם עד הגיעם לפרקם וכשהתחתנו, נהפכו בזמן הראשון ל״קעסט איידעמ׳ס״, היינו שפרנסתם מוטלת על החותן וחלק גדול המשיך בלימוד התורה, או שהאשה דאגה לפרנסת הבית. גם זה ששלח במסחר ידו — בערבים מצאו אותו ליד ה״גמרא״ לומד בחברותא את ״דף היומי״ או שעור ברמב״ם ועוד. לא פלא איפוא שחלם ידועה היתה כעיר מלאה לומדים, תלמידי חכמים. אמנם לא הצטיינה העיר בעשירות חמרית, אבל בעשירות רוחנית ברוכה היתה מאד מאד.

גם הבת היהודיה התחנכה ברוח דתית־שמרנית. עד לפני כמה דורות לא כל בת למדה בבית־ספר. היתה קיימת ״רבנית״ (רביצין בלע״ז) למדנית, שהיתה מלמדת את הבנות התפילות ועם המשך החינוך התמסרה ה״אֵם היהודיה״ שהיא עשתה זאת על הצד הטוב ביותר. אמנם היו גם כאלה שלא ידעו כלל קרוא וכתוב, וזה בעיקר בחלק העני של התושבים.

משנות העשרים והלאה הממשלה הפולנית יסדה בכל עיר ועיירה וכן גם בעירנו — בתי־ספר כלליים שבהם מחוייבים היו כל הילדים ללמוד בהם ומובן גם בנות היהודים. אלה שלמדו בכל מוסד שהוא, אם זה חדר, או ישיבה שוחררו מחובה זו. הבעיה התחילה עם הבנות של בתים דתיים. ההורים האלה לא הסתכלו בעין יפה על חינוך זה וחיו בפחד־מתמיד, שמא הבת בלימודה בבית־ספר זה תצא לתרבות רעה... עם השנים גם הדבר הזה בא על תיקונו, עם היווסדו של בית־הספר לבנות דתיות ״בית־יעקב״ ע״י אגודת־ישראל, בו למדו בנות דתיות לימודים כלליים ודתיים כאחד. בית־ספר זה השפיע לטובה על הבת הדתית וחלק גדול נשארו דתיות וצנועות לכל חייהן וההורים הדתיים באו על סיפוקם ושבעו נחת מחינוך זה.

✶

רמת חייה של רוב האוכלוסיה המקומית היתה ירודה, צרכיה ואמצעיה דלים, אבל מבחינה דתית, מוסרית תרמו רבות. עיר זו שמשה עריסתם של אנשי תורה גדולים ומנהי־גים דגולים, בעלי מטען אהבת ישראל ונאמנות למסורת. בכוח סגולות אלו היוו גורם מתסיס ויוצר בחיים הציבוריים במקום.

עם כל השוני והניגודים, הבדלי השקפות בתוך ציבור זה של רבנים ומנהיגים, חסידים ומתנגדים, למדנים וסתם ״עמך״, הרי עצם מציאותם מעידה על מכנה משותף, על שרשים עמוקים וכוחות נסתרים שהיו קיימים בקהילה קטנה זו בכמותה וגדולה באיכותה המוסרי והרוחני.

בדור האחרון היינו עדים ליסוד עשרות ״חברות״ ללימוד ש״ס ומשניות מזה ושל מדרש ו״חיי אדם״ מזה. יהודים מכל השכבות היו יושבים על תורה ועבודה ולא רק בשבתות ומועדים בלבד.

בין אנשי התורה שנודעו בחלם בתקופה הנדונה, היו לא רק רבנים וראשי ישיבה מפורסמים, שתורתם אומנתם, אלא גם תלמידי חכמים ומכובדים על העם, שלא נשאו בכל משרה תורנית רשמית ולימודיהם היו ״לשמה״ ממש...

✶

חלם ריכזה בתוכה גם חלק גדול של המסחר הזעיר ומרכז של עבודת כפיים ששייך היה לגמרי לחלק היהודי בעיר. מלבד החנווני היהודי, שהיה כידוע ספק הסחורות בשביל תושבי העיר והסביבה, היתה חלם גם מולדת של בעל־המלאכה היהודי, החייט, הסנדלר, הנגר, הבנאי, הטייח, הנפח, המסגר, השען, הצבע, הספר ועוד. כל אלו סיפקו את צרכיהם הצנועים של תושבי העיר היהודים והבלתי־יהודים. בעלי מלאכה אלה, לרבות ״בעלי העגלה״ היהודיים תושבי ה״רינעק״ הידוע, היוו את צבא ״עמך״ של העיר והם שעיצבו במעט את דיוקנה. הם היוו את ה״המון״ בבתי הכנסת, לעומת ״בעלי הבתים״ והמיוחסים שתפסו את כותל ״המזרח״. הם גם שמילאו את הספסלים של לומדי ״עין יעקב״ ו״מנורת המאור״, למרות שחלקם מאורגנים באגודות פועלים, שהדת היתה מהם והלאה...

בימי שבת ומועד הורגש היטב למי ״שייכת״ עיר זו. אם בימי חול בלט שלטונו של המושל הפולני עם גזירותיו, אבל בשבת וחג, שלטון העיר היה שייך ליהודים, אם בימי חול,

היהודי הרגיש על בשרו שהוא בגלות אצל הגויים, — בשבת היה ההיפך מזה. הגוי ידע שביום השבת אין לו מה לעשות בעיר — הכל סגור ומסוגר; חנויות ובתי מלאכה שבתו שביתה מאהבה ומנוחת השבת קודש הורגשה בכל פינה בעיר. כמעט שלא היה פורץ גדר בשטח זה. בדור האחרון היה אחד ויחיד בשם דובקובסקי (?), שחנותו פתוחה היתה חלקית בשבת והוא הוחרם כמעט על ידי כל התושבים היהודים.

✶

אם במשך כל חודשי השנה כך — כשהתקרבו ימי אלול והימים הנוראים, החיים הדתיים התבלטו אז ביתר תוקף ועוז. הפחד מפני יום הדין המתקרב הקיף כל הציבור בעיר. החל מחודש אלול, כשנשמעו בכל בוקר בבתי הכנסת ובתי התפילה התקיעות בשופר, היו נשמעים גם פועלים על יד שולחן עבו־דתם, מרננים ומזמזמים זמירות ותפילות של הימים הנוראים, במיוחד חביב היה הניגון העצוב והמטיל אימה של "כל נדרי". הציבור בכללו היה בחודש זה נוהג לבקר בבית הקברות על קברות קדושים וקברי אבות.

המוסדות הדתיים

במרכז העיר עמד בית המדרש הגדול — בנין ענק לתפ־ארת, בו מצאו מקומם בכל ימות השבוע, היהודי הפשוט "עמך" ובשבתות וחגים התפללו בו גם פני העיר ומנהיגיה. המקום תמיד מלא היה מתפללים, מהנץ החמה, השעות המוקדמות בבוקר לתפילת "שחרית" בציבור, ובערב לתפילות "מנחה־מעריב" עד לשעות המאוחרות בלילה. בשבתות הנעים בתפי־לתו עד לזמן האחרון ממש החזן בנימין זינגר, ו"עמך" היו רצים לשמוע ולהתענג על "עונג שבת". ניהל את בית המדרש ביד חזקה עד לסופו המר, הגבאי המחונן מאנעס בעקער.

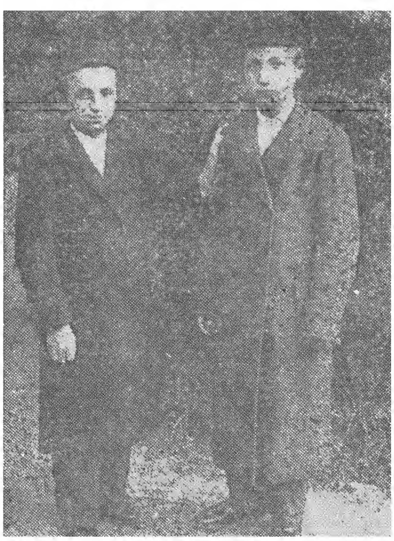
סמוך וכמעט צמוד לבית המדרש, בלט בית הכנסת הגדול והמפואר שהיה ידוע ביופיו ובעתיקותו ואגדות אין ספור התהלכו מסביבו. בית כנסת זה, שהיה המרכז והמעוז, בית־המקדש־המעט, היה הפאר של קהילת חלם. את הכניסה למקום קדוש זה, קידמו כמה מדרגות שהיו שקועים מתחת לפני הקרקע, לקיים מה שנאמר: "ממעמקים קראתיך"... במקום זה התפללו רק בשבתות, אנשים מכובדים, "יהודי־שבת", וכן כמה ממנהיגי העיר, ביניהם ראש־הקהל האחרון החביב, ר' אנשל בידרמן. הנעימו בתפילותיהם חזנים ידועי שם, אבל מזמן לזמן ביקרו במקום חזנים מפורסמים מחוץ, ובואם הורגש מיד בעיר, ויהודי המקום חובבי־נגן, רצו מכל קצות העיר לשמוע את החזנים האורחים.

בדרך כלל היו מבקרים בעיר מזמן לזמן שדר"ים ודרשנים בשביל כל מיני מוסדות וישיבות גדולות. אלה היו נואמים בשבתות בבית המדרש הגדול, אם זה היה על פרשיות השבוע או סתם מעניני דיומא, ובואם נהפך לחג בעיר והציבור היו נוהרים בהמוניהם לשמוע את דברי המוסר והחכמה.

מאורע מיוחד נחרת בזכרוני — בואו של הרב ר' מאיר שפירא ז"ל, ראש ישיבת חכמי לובלין לחלם. בכמה מקומות בעיר תלו דגלים לכבודו, דגלים בצבע שחור־לבן (לא לטעות "חלילה", שאלו דגלי ציון, תכלת־לבן...) וגם במקום משכנו — נראה בחוץ, על המרפסת, דגל שחור־לבן גדול. הרב שפירא ידוע היה כנואם בחסד עליון, ובשבת, בזמן דרשתו, כל האיזור של בית־המדרש והסביבה, מלא היה שומעיו. בדברי החכמה שלו הוא עשה אז רבות למען הישיבה. הקהל בלע בצמאון את דבריו והלהיב את שומעיו ובדרך חזרה ללובלין לקח עמו כמה מבחורי המקום, תלמידים מובחרים ומחוננים, להיות מתלמידיו בישיבה. ביניהם היה יוסף הרינג, שהמשיך ללמוד שמה עד החורבן של הישיבה הגדולה, פאר הישיבות בפולין.

✶

אחרי מלחמת העולם הראשונה הקימה העיר בנין ענק לתפארת ששימש כ"תלמוד תורה" וישיבה, בהם למדו מאות תלמידים מהגיל הרך עד לגיל בר־מצוה ויותר. כאן לימדו כמעט בחנם, אותם הילדים שלא היה באפשרות הוריהם להח־זיקם אצל "מלמדים" פרטיים. כן למדו כאן גם ילדים מעיירות הסביבה. בין ראשי הישיבה הידועים ששימשו במקום היו ר' חיים ברוך ור' דוד לייב, שעשו מלאכתם במסירות ובאמונה. בעשור האחרון לפני ההשמדה נוסדו עוד כמה ישיבית במקום,

האחים שלום ויהושע גרינברג, תלמידי ישיבת ליובוויץ בוורשה, שנספו יחד עם כל תלמידי הישיבה.

בממדים קטנים יותר, והם ישיבת חב"ד מליובאוויטש וכן ישיבת ראדזין. ישיבות אלו התפרסמו מהר כמקום תורה וחסידות.

עשרות "מלמדים" פרטיים היו בעיר, שכל אחד לימד בשטח מוגבל שלו, אם זה קריאה, חומש, או כבר גמרא ופוס־קים. כאן למדו ילדים שהוריהם היו בעלי יכולת לשלם ל"מלמד", או הורים שחסכו מפיהם ממש ורצו שילדיהם ילמדו אצל "מלמד" פרטי. אצל כל מלמד למדו "זמן" או שני "זמנים" ("זמן" — נקרא מפסח עד סוכות ומסוכות עד פסח).

"מלמדים" אלו התפרנסו בקושי, אבל רובם ראו בזה ייעוד חייהם, ללמד את ילדי ישראל תורה ומוסר, לקיים את הפסוק "ולמדתם את בניכם" וידוע המאמר "שכל המלמד תורה לילד כאילו מולידו"...

מוסדות צדקה וחסד רבים התקיימו בעיר, ביניהם קופות גמילות חסדים, הכנסת כלה, מושב זקנים, מתן בסתר, לינת הצדק ועוד, שפעלו רבות למען השכבות העניות במקום ונוהלו ברובם על־ידי יהודים דתיים במסירות נפש ממש.

מוסד ציבורי שהיה מנכסי צאן ברזל של כל עיר ועיירה יהודית, הרי הוא בית המרחץ, ה"מקוה", שהיה שוכן בקצווי העיר, שהיו מסיקים אותו מערב שבת לערב שבת לצרכי מרחץ הרבים ובמיוחד לצרכי טהרת בנות ישראל, וסמוך לכניסת השבת היתה מתמשכת בשביל המוליכה לבית המרחץ, תהלוכת יהודים מזוקנים וסמוקי פנים, שזקניהם ופיאותיהם היו פולטים הבל ומטאטי־הזרדים תחת בית־שחיים; אחריהם היו נשרכים הנערים הזאטוטים, הבנים והנכדים שנהנו תענוג רב ממקומות אלו.

רבנים, רביים וחסידים

על כס הרבנות בחלם בדור האחרון ישבו רבנים גדולים בתורה ובעלי שם בעולם היהודי. העיר היתה מבורכת בתלמידי חכמים, אנשי מוסר ויראה גדולים וכן בבעלי צדקת נודעים. היא העמידה מתוכה שורה שלמה של אנשי תורה וחכמה, אנשים דגולים וכן עסקני ציבור בעלי שיעור קומה והשפעה בחיים הציבוריים של המקום, דבר שהורגש היטב בכל פעולותיה הברוכות.

בין הרבנים הקבועים ששימשו בעיר בזמן האחרון יש לציין תחילה את הרב ר' משה הכהן אדמשק זצ"ל, הנקרא הרב מקרילוב, ששימש כראב"ד כמה עשרות בשנים והיה רועה נאמן לעדתו. נפטר בשנה הראשונה לכבוש העיר ע"י הנאצים ואחרי מאמצים קשים הצליחו להביאו לקבר ישראל.

כן שימש ברבנות במקום הרב ר' מאיר נייהויז זצ"ל, שהשתמש גם באצטלא של הרבי מטאמאשוב וניהל את קהל חסידיו־תומכיו בהצלחה עד יומו האחרון. בנו הרב ר' ישראל נייהויז מילא את מקומו כרב העיר, אבל לא מקובל היה ע"י חלק מחסידי המקום ולכן גם לא היה רשמי כרב העיר. הגרמנים הכובשים כן "הכירו" בו כרב המקום ועינו אותו קשות בתור שכזה ונפטר מתוך יסורים בזמן הכיבוש.

עוד יהודי יקר שימש כמורה הוראה במקום, הרב ר' יהודה הכהן מנדלסון הי"ד, יהודי למדן גדול וחסיד קוזמיר חשוב, ודוקא דבר זה הפריע לו להתקבל כרב רשמי במקום בגלל התנגדות החסידים השונים במקום, שלא ראו בעין יפה רב דוקא חסיד קוזמיר, אבל המשיך לשמש בקודש "באופן פרטי" ומילא את תפקידו בהתאם. באו לשאול אצלו שאלות בדיני איסור והיתר וכן ניהל דיני תורה לשביעת רצון כולם. הוא נגדע, כמו כל קהילת חלם, על קדושת השם והאומה.

הרב גמליאל הוכמן

כן שימש ברבנות הרב גמליאל הוכמן הי"ד, יהודי פיקח ותלמיד חכם גדול, אהוב על כל התושבים ובכל מקרה של דין ודברים בין אנשים, הצליח בחכמתו לפשר בין הצדדים לשביעת רצונם של בעלי הדין. אם גם לפי מושגי היהדות הוא היה אמנם בבחינת "יין בן חומץ", היינו, מוצאו ממשפחה עממית, רחוקה מתלמידי חכמים, והוא בכוחות עצמו, רצונו ומרצו, הגיע להיות מהרבנים החשובים בעיר. המשיך לשמש בקודש עד ליום המר.

בין השוחטים במקום בדור האחרון ידועים היו: ר' שמעלקי, ר' אברהם־צי, ר' פנחס ועוד, יהודים יראי שמים גדולים, שחלקם מילאו תפקידים כמוהלים.

✶

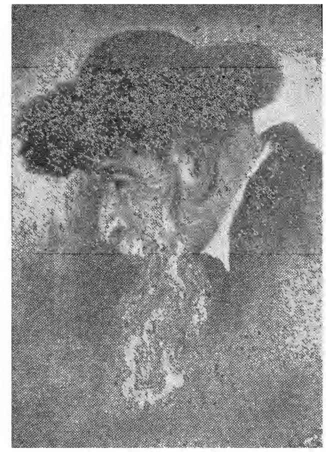
חלם שימשה גם מקום מושבם של רביים שונים, שבתיהם מלאים היו תמיד מתפללים לומדים ומבקשי עזרה ע"י נתינת "פתקאות" ו"פדיון נפש"; בחלקם הורגש בביתם עוני ומחסור, אבל עבדו את ה' בשמחה ושמחו בחלקם. אני רוצה להזכיר כאן כמה מהם:

הרבי ר' משה לב טוורסקי מקוזמיר ובנו ר' נחום'קע, שהיה כל ימיו משותק חלקי, משושלת המגיד מטריסק זצ"ל. הרבי מקוזמיר ניהל את קהל תומכיו־חסידיו ביד רמה ובכל שבת ומועד היו באים אליו מכל הסביבה, להשתתף בניהול ה"שולחן" ולקבל ברכות. מזמן לזמן היה יוצא לקהל חסידיו בעיירות הסביבה, וזה היה מאורע חשוב לתושבי המקום. ר' נחום'קע הבן, היה הרבי האחרון מקוזמיר, ובביקור אצל חסידיו בפונטשעוו, נספה יחד עם יהודי המקום על קידוש השם.

דמויות נפלאות במקום היו הרבי מרייוויץ, ר' משה בנימין סוכוטשבסקי ובנו ר' יהושע אלתר הי"ד, שמילא אחריו והיה האחרון לשושלת הזאת. ביתם — בית ועד לחכמים והיו יושבים שם על התורה והעבודה ברוב שעות היום והלילה וכך דרש מקהל חסידיו ותומכיו ואכן ביתם היה בית לתפארת ולדוגמה. הרבי האחרון יחד עם חתנו הרב ר' גרשון הניך ליינער נספו בצורה טראגית על־ידי הרוצחים הנאצים ימ"ש.

במקום גר גם הרבי מריישע, ר' זונדל רוקח הי"ד, גבה־קומה, בעל מידות (תרתי משמע...) ובעל הדרת פנים, ממשפחת הרבי מבלז. התיישב בחלם בשנות העשרים וחסידי בלז במקום תמכו בו אמנם, אבל כל ימיו חי חיי דחקות ועוני ובכדי להתפרנס בדוחק היה מזמן לזמן נוסע לעיירות הסביבה

לשבת, ויהודי העיירה היו עוזרים ברצון. זכורני בער־דני ילד קטן הייתי מבאי ביתו כמעט בכל שבת ושבת ל"שלש סעודות". הרבי כיב־דני לשיר זמירות בעת ה־סעודה, שכללה קמצוץ חלה ודג מלוח. אצלו בבית הור־גשה היטב האימרה הידועה והעצובה: "יאה עניותא ל־יהודאי" — עניות בכל פינה ומקום אבל קבלו את הכל באהבה... חוסל עם משפחתו על קדוש השם, יחד עם כל קהילת חלם.

האדמו"ר מריישה
ר' יהודה זונדל רוקח זצ"ל

יהודי מופלא במיוחד היה הרבי ר' פנחס'ל זצ"ל, יחוסו נמשך עוד מהרבי ר' נטע'לע מחלם. קהל חסידיו מעטים היו, ואלו היו יותר עממיים, פשוטי העם, שביקרו אצלו ותמכוהו. יהודי יקר היה, חביב על קהלו, בגין פשטותו והתנהגותו. לא נתברך בעשירות וזה הורגש בכל פינה בדירתו הצנועה. בעצמו היה נוסע מזמן לזמן אל הרבי מגור זצ"ל לקבל ברכתו. נפטר מיתה טבעית כמה שנים לפני החורבן והשואה, בעת שהייתו בעיירה הסמוכה סעלץ.

כן מיוצגים היו במקום כמה "נכדים"... בנים ונכדים של אדמו"רים ידועים, שבחרו בעירנו למקום מושבם. ראשית יש לציין את תושב העיר ר' העשיל ליינר, אחיו של בעל "אורחות חיים" ושאר־בשרו של הרבי מרדזין. בעצמו נהג כאדמו"ר בכל הליכותיו ומעשיו. כמוהו כן גם שלושת בניו: ר' עובדיה, שלימים גם קיבל "פתקאות" מחסידי המקום; ר' גדליה ור' ירוחם, שידועים היו במעשיהם הטובים לרבים.

על ר' העשיל הנ"ל מספרים, שבימיו נוסד בית־הספר "תרבות", שחסידי המקום לא ראו בעין יפה את ייסוד בית־הספר, שלדבריהם יהווה מקור של אפיקורסות, ר' העשיל קרא לאחד המייסדים, ואמר לו את הכתוב: "פורץ גדר ישכנו נחש"... ואכן מספרים שלא עבר הרבה זמן והאיש הנ"ל לקה בשיתוק גופו...

כן גרו במקום עוד כמה ממשפחות הרביים, שהיו מפוזרים בכל חלקי פולין. כולם נספו עם כל קדושי העיר.

בתי החסידים "שטיבלך"

האווירה הרוחנית, התרוממות הרוח, החיים של הנשמה, בעיקר הורגשו בבתי החסידים־"שטיבלעך" בלע"ז, שמפוזרים היו בכל פינות העיר, כאן מצאו מתפללי המקום את סיפוקם הרוחני המלא. אמנם מלאי דאגות היו, עול הפרנסה וחיי הצער — מלחמת־קיום קשה עברה על יהודים תמימים אלה, אבל הורגש אצלם תמיד המאמר ש"לא על הלחם לבדו יחיה האדם!" — התעלות הנפש בזמן התפילה או תלמוד תורה לשמה — נתנו להם את ההרגשה הטובה וההתעלות מעלה־מעלה. הם ניחונו במידות נעלות ובמיוחד באהבת ישר־אל; מסירותם לזולת לא ידעה גבול וכל משאלתם היתה איך לעלות מעלה בעבודת ה'. והנה דוקא בשאלה איך להגיע למדרגה גבוהה זו בחיים הרוחניים שלהם התחלקו הדיעות בין פלגי החסידים בעיר.

כמו בכל חלקי פולין, בכל עיירה ועיר, כן גם בעירנו, היו עשרות בתי תפילה "שטיבלעך" שהיו נקראים ע"ש רבם ומורם, הרביים השונים, מפוזרים בכל חלקי העיר; רובם התרכזו במרכז ע"י בית־המדרש הגדול, אבל גם בשאר פינות העיר מצאנו בתי־חסידים מפוארים שהם מלאים היו מתפל־לים בחול כמו בשבת ומועד, ושירת לומדי התורה השונים היתה נשמעת למרחקים.

עם כל ההבדלים, לכאורה, שנדמה היה על פני השטח, הרי הצד השווה שבהם, שעסקו בתפילה ובלימוד תורה לשמה עד לשעות המאוחרות של הלילה; אם בכל השבוע דאגת הפרנסה גזלה מהם את זמנם היקר ומנעה מהם ללמוד תורה כרצונם בבחינת "והגית בו יומם ולילה" — הרי כשבאה השבת, הישרתה על היהודים הטובים האלה את כל הטוב שב־יהדות, את הרוחניות שבחייהם, מעין עולם הבא...

על כמה מהם אנסה לכתוב מה שנשאר בזכרוני:

ח ס י ד י ק ו צ ק: הדגש בחסידות זו, חריפות ולימוד תורה לשמה. אכן, בין חסידי קוצק אצלנו נמצאו תלמידי חכמים גדולים, חריפי מוח ובקיאים בכל רזי הפרשנות בים התלמוד.

מן הבולטים מחסידי קוצק יש לציין את ר' ישראל בער פאלעווסקי, נכד להרבי מקוצק, ר' בצלאל הנדלסמן, ר' יעקב פייבל לייזר'ס, ר' דוד לייב ועוד.

ח ס י ד י ב ל ז: יהודים יקרים, למדנים ובעלי מידות טובות. מהשכם בבוקר ועד מאוחר בלילה לא פסק קול תורה ותפילה במקום קדוש זה. חסידים ואנשי מעשה. תלמידי חכמים מובהקים ויראי שמים מופלגים, מוחות חריפים, אצילי רוח ועדיני נפש. קו אופייני אחד: השגחה בקפדנות על הלבוש החיצוני של אנ"ש, לרבות הילדים, איסור לקצץ בפאות או לגזוז הזקן אף במעט. חוץ מהאיסור החמור לדבר על "ציונות" וארץ־ישראל. דבר זה היה בבחינת "בל יראה ובל ימצא" אצל חסידי בלז. ביניהם היו עניים וכן עשירים שתמכו בהת־להבות בכל מוסדות התורה והצדקה בעיר, והיו גם כאלה שכל עשירותם התבטאה בשמחה בחלקם... בין הבולטים: ר' בעריש קופר, ר' שלמה רויטמן, ר' בעריש לנדאו, ר' מתתיהו קליינר, ר' יעקב מרדכי, ר' יודעלע סתיו, אבי הי"ד ר' שמחה גרינברג (ראה מאמר מיוחד: "חסידי בלז", שהקדשתי לזכר אבי ז"ל).

ח ס י ד י ר ד ז י ן: את חסידי רדזין הכירו מיד בכל מקום ומקום שהבדיל אותם מחסידים אחרים ב"פתיל התכלת" שהיו מחוברים בטליתותיהם ה"קטנים" וה"גדולים", אבל הצטיינו עוד בפקחותם והשכלתם, וחלקם אף מילאו משרות רמות בתור

נציגי העיר בקהילה והעיריה. כאן יש לציין את ר' בעריש פינקלשטיין, יהודי חכם ומשכיל, שמחוץ ללמדנותו, ידיעותיו הרבות בים התלמוד, היה גם משכיל גדול, שלט בכמה שפות ופעל רבות כנציג החלק הדתי בעיר. שימש שנים כיו"ר הקהילה היהודית במקום. בערוב ימיו הצליח לעבור ללונדון, אנגליה, ושימש שם כרב מקומי עד סוף ימיו. כן יש לציין בין הבולטים את ר' עזריאל בוכהלטר, ר' יעקב כץ, ר' ברוך אשר ועוד.

חסידי טריסק וקאזמיר: המגיד מטריסק זצ"ל, ידוע ומפורסם היה בצדקתו וענוותנותו, שבחייו נהרו אליו המוני חסידים, שדבקו בדרכו ובהליכותיו. אחרי פטירתו נשארו שני בנים ר' יעקב־לייב ור' מאָטעלע, שכל אחד מהם חשב את עצמו ראוי למלא מקום אביו הצדיק. הדברים הגיעו לידי ריב ביניהם, וחסידים מספרים שכל אחד קילל את השני. ר' יעקב־לייב קילל את אחיו ר' מאָטעלע שיישאר ערירי בלי ילדים, ור' מאָטעלע, מספרים, קילל את אחיו שישאר בלי סימן זקן... ואכן, דרכיהם נפרדו וכל אחד נהל "חצר" בנפרד לחלק מחסידיהם שנהרו אחריהם. ר' יעקב־לייב נשאר בטריסק ונקרא להבא הרבי מטריסק ואחיו ר' מאָטעלע עבר לגור לקאָזמיר ונקרא הרבי מקאָזמיר, אבל גם הקללות "שבירכו" האחים אחד את השני אכן התקיימו: הרבי מטריסק נשאר כל ימיו בלי סימן של זקן והרבי מקאָזמיר ר' מאָטעלע נשאר ערירי כל ימי חייו...

והנה, גם בעירנו חלם, לשניהם תומכים ולשניהם בתי־חסידים — "שטיבלעך" משלהם. הרבי מטריסק נהג היה כל שנה לפרשת שקלים להגיע לעירנו ולשבות את שבתו בתוך קהל חסידיו. מתאכסן היה באופן קבוע אצל החסיד מטריסק, אחד מעמודי־התווך של בית־הכנסת שלו, ר' שמעון קורנוורצל, סוחר ידוע. בשבוע שהרבי התאכסן אצלו היה עוזב את בית־מסחרו והיה מתמסר כולו לרבי ולחסידיו. כמוהו, כך כל תומכיו הנלהבים של הרבי, שבוע זה קודש היה לרבי וברחובותיה הראשיים של העיר הורגש היטב שהצדיק בעיר. תהלוכות של ריקודים ושירה ברחובות בהם היה על הרבי לעבור מאכסניתו לבית־הכנסת ולהיפך. בשבת התקהלות של המונים מסביב ל"שולחן", שנמשך עד לשעות המאוחרות של הלילה ולמחרתו החזיון הזה חוזר חלילה עד לשעות הקטנות של הלילה עם גמר סעודת מלוות־המלכה. במשך השבוע כל חסידיו מבקרים אצל הרבי בנפרד, עם ה"פדיון" וקבלת הברכה מפיו.

ואכן, שבועות חיכו חסידיו לשבת קודש זאת, בה היו מבלים עם רבם וכמה הצטערו כשהרבי עזבם, וחזרו לחיי החולין. מבין חסידי טריסק החשובים והבולטים אני מציין כמה: הרב מקרילוב, משפחות יוסף ולייביש וליצ'קר, יוסף בש, בנצ'י לאנג, משה מנדלסון, משה לוביוונער, הרשלע הרשנבערג, שהיה גם בעל הקורא במקום ובעל תפילה קבוע בימים הנוראים, הרש פלוג, פנחס אלי גורדון, משה פרוכט ואחרים.

אחיו של הרבי מטריסק, הרבי ר' מאָטעלע מקאָזמיר, נהג גם הוא כאחיו לבקר את קהל חסידיו בעירנו, אבל הוא הקדיש לחלם יותר זמן והיה בא לקראת הימים הנוראים ונשאר במקום עד אחרי החג של סוכות.

חסידיו ידועים היו כיודעי שיר ומפורסמים כמנגנים גדולים, במיוחד ידוע היה ר' ישראלקע סטאַשוער, שהיה בא יחד עם הרבי לעירנו והיה שר במתיקות רבה ועזר על ידו יוסלה רוזנבלט, בנו של החסיד ר' זושה ועוד מנגנים אחרים.

חוויה מיוחדת שנחרתה בתוך ליבי — תפילתו של הרבי הנ"ל ביום "הושענה־רבא" וה"נענועים" שלו עם הלולב והאתרוג שהתלוו לתפילה. מאות מחסידיו עמדו מסביבו בעיגול והוא צמוד ל"כלי־הקודש" שבידיו, רקד יחידי בתוך העיגול הזה עד כלות הנפש ממש. מפעם לפעם נפל לידיו של איזה חסיד, קרוב להתעלפות, התחזק שוב וחוזר חלילה, עד לשעות המאוחרות של היום.

כן חגג באופן מיוחד את חג "שמחת תורה". ההקפות של הרבי מקאָזמיר ידועות היו לשם־דבר... כמו בהושענא־רבא כך גם בזמן ההקפות, קהל חסידיו למאות סבבוהו בעיגול גדול והרבי היה רוקד באמצע עם ספר־תורה קטן בידיו, שעות רבות בהתרוממות רוח וכיסופי גאולה עד לאפיסת כוחות. ואכן, השירה והזימרה הגיעו למרחקים, לרחובות הסמוכים לבית־הכנסת דקאָזמיר, ואלפי אנשים, גם לא מבני־ברית, התאספו לראות את הדבר הנשגב הזה.

ואכן, מי שלא ראה שמחה זו, לא ראה שמחה יהודית מימיו... ומי יכול לשכוח את תהלוכות החסידים בכל שבת בהובילם את רבם מהאכסניה ל"שטיבל" ובחזרה לאכסניה. רחובות העיר המרכזיים, שכל תושביה יהודים היו, מלאים היו רוקדים ושרים בתהלוכה דתית זו. גם לא־יהודים עמדו והשתוממו להתלהבות רוחנית זו של יהודים כלפי רבם. אכן, תענוג רוחני, לא מעלמא הדין...

בין החסידים הבולטים היו: פישל לוונשטיין, יענקלה רוזן, רפאל זילבר, אביו שמעלק'ה שוחט, שלמה פריימן, בוים ואחרים.

כן נמצאו בעיר "שטיבלך" של חסידי גור, סטעפין, הושיאטין, ביאלע, פאריצאוו, רייזויץ, ועוד ועוד. שאין באפשרותי לפרט אישים מיוחדים, למרות שרבים מהם היו גדולי תורה ואנשי מעשה — ואתם הסליחה.

★

כאן המקום לציין עוד כמה יהודים חשובים, שמחוץ להיותם חסידים מסורים לרבם ולבית הכנסת שלהם — הקדישו גם חלק מזמנם לפעולות ציבוריות שונות, כנציגים בקהילה או מוסדות חסד שונים. שפעולותיהם ברוכות היו למען הציבור בכלל ולשכבות העניות בפרט. בין אלה יש לציין את ר' יעקילע רוזן, ר' עוזיאל בוכבלטר, ר' שלמה רויטמן, ר' נתן ליברמן, ר' יצחק שוורצמן, ר' אברהם אורנשטיין ועוד.

הצד השווה של יהודים תמימים אלה, שקדושים היו בחייהם כקדושים במיתתם; חייהם קודש היה לתפילה, לצדקה ולמידות טובות. רובם סבלו סבל חמרי והתפרנסו בקושי רב, אבל שמחו בחלקם ולא באו בטרוניות כלפי מעלה... יחידים ממש

הצליחו להציל את עצמם בדרכים לא־דרכים ביום השואה והחורבן ורובם ככולם נספו על קידוש השם יחד עם כל יהודי העיר. יהודים אלו לא רגילים היו לרוץ ממקום למקום וביום המר קבלו את גורלם כגזירה מן השמים...

✶

והנה הגיע יום החורבן והשואה. היהדות הדתית בעיר חוסלה על קידוש השם יחד עם כל יהודי העיר, כמו כל קדושי יהדות פולין בתוך השריפה הגדולה שלא ידענו כמותה בהיס־טוריה שלנו. בקורותינו "העשירות" ביסורים, ברדיפות וב־גזירות שעברו על יהדות פולין כולה, נפלה מנה גדושה בחלקה של יהדות חלם.

חלם, עריסתה של יהדות מושרשת מאות בשנים, אינה קיימת יותר! את מקומה תפסה באבי־יאר, שהפכה בשנים אלו קבר ליהדות זו. כך הגיעה לקיצה היסטוריה של קרוב לאלף שנה של יהדות חלם. קהילת חלם הגדולה היתה למדבר שממה, חלפה ועברה כלא היתה מעולם; כולה עלתה על המוקד בידי עם של חיות טרף; שקעה בתהום עוניים וכליון ללא זכר, ללא קבר ומצבה. לא תישמע עוד התפילות הזכות והניגונים העצובים של לומדי התורה והמתפללים התמימים של כל בתי הקודש בעיר. ראשית נעורינו, קרם חלומות הנוער, נשטפו בדם הרג רב. בבתינו, בהם נולדנו לתורה, בהם חונכנו לאמונה, השתכנו זרים אכזריים. כל היקר והקדוש חולל ואובד, ורק שרידי הקהילה, שרידי הדור שנשמד, נושאים בקרבם ביגון את זכרם.

נגמור במלות הנחמה של המשורר נתן גורן:

אתם, אחי המעונים, נוחו בקברותיכם, ונשמותיכם הזכות נשמות קדושים בישראל, תסתופפנה בצל הגאולה, ובאה העת לבשר לכם בשורת הנצחון, המולדת, שכה ערגתם לה ולחמתם עליה בחייכם — נ ג א ל ה, וגם נשמותיכם נעלה בזיו הגאולה...

מקהלת בית הכנסת הגדול

הרבי ר' נתן

על אופן התגלותו ועל היותו הרבי של אלפי חסידים בחלם

מנשה אונגר — כותב המאמר הזה ידוע כחוקר החסידות, בנו של רבי מהולל בגליציה, פירסם ספרים: "חסידות וחיים", "פשיסחה וקוצק", "חסידות בפולין וגליציה". כתב גם שני ספרים בעברית.

העיר חלם, שכה מפורסמת בעולם היהודי בכך, שסביבה נוצר פולקלור עשיר, ידועה גם בספרות החסידית על הרבי שלה ר' נתן החלמי, אשר נחשב "ללמד־וואווניק" ולנסתר, שסרב להתגלות עד שהרבי ר' מרדכי נשכיזר ציווה עליו. הרבי ר' נתן היה שונה מרביים אחרים בדורו בזה שלא היו לו חסידים "מיוחסים", אלא יהודים פשוטים, עמך. לעיתים נדירות יכולת לפגוש רבי מסוגו כי באותה עת היתה כבר החסידות "מקודשת" והיה זה בלתי אפשרי לתלמיד טוב של רבי, להיות למנהיגם של חסידים, כפי שזה היה אפשרי פעם, מעמד הרבי עבר בירושה מאב לבנו והיו כבר שושלות של רביים וחצרות שלהם.

במובן זה היה ר' נתן יוצא מן הכלל. הוא נעשה רבם של חסידים מבלי שהוא עצמו היה בנו של רבי. עם זאת השאיר אחריו שושלת חסידית אשר המשיכה בדרכו עד לדורנו אנו, כשהעיר חלם נחרבה ע"י הנאצים ימ"ש ביחד עם קהילות יהודיות עתיקות בפולין. לא ידוע תאריך הולדתו, זה אמור להיות לפני כ־200 שנה לערך, אבל ידוע יום פטירתו שחל בא' שבט תקע"ב (1812) מלפני 170 שנה.

מסיפורי חסידים רבים סביב הרבי ר' נתן, משתמע שלעיתים קרובות סרב להתפלל לשלום חולה, אלא ציווה על החולה בעצמו לפנות בתפילה לפני הבורא. בקרב חסידיו היו הרבה אריסים ויהודי כפר. היה נוהג לאמר, שאם אפילו יהודי, מפרש פסוק, אחרת מהפשט הנכון, ולו כוונות טהורות, יכול הוא לעזור יותר מאשר התפילות של רבי.

וכך מספרים החסידים על ר' נתן, כיצד נהיה לרבי וכיצד יהודי מן הכפר עזר ליהודים בגלל פירוש לא נכון של פסוק.

היללה ביער

הרבי ר' נתן, מספרת האגדה, היה בצעירותו מלמד אצל אריס בכפר ליד ולודבקה, לימד את האלף־בית לשני בניו, בבית שגבל עם בית המרזח של האריס ובלילה כאשר כל בני הבית ישנו את שנתם היה עליו לצאת לשמירה ביער למנוע מן האיכרים לגנוב עצים מהיער. כאשר נודע לאיכרים על "השומר" החדש, אמרו בלעג: על יהודון כזה נתגבר. כבר בלילה הראשון לשמירה באו ליער איכרים עם עגלות וגרזנים ולמען הבטחון בדקו אם אכן ער או ישן השומר, בהשמיעם צעקות מקצה אחד למשנהו, וכשלא באה תגובה — החלו בעבודת הכריתה.

האגדה מספרת:

כבר בראשית עבודתם הגיע לאזניהם קול יללה ובכי מר, שהדו נשמע ביער כולו, לרגע חשבו, שאלה הן המיות חיות היער, ברם ככל שהתמידו במכות הגרזנים, הלך וגבר הבכי עד שהתרככו לבותיהם ולא יכלו להמשיך בעבודתם.

עפ"י הצעת אחד מהם החלו ללכת ולהתרחק אחר מקום הבכי, אבל בכל כיוון שבחרו ללכת, תמיד היתה להם הרגשה שמקור הקול הוא מהכיוון הנגדי ובכל רגע גובר והולך.

עקב סקרנותם כי רבה, התפלגו לכמה קבוצות והתפזרו ל־4 כיווני היער. לכל קבוצה נדמה היה, שהבכי בא מכיוון אחר, וביער כבר הולכת ומשתלטת החשיכה, היללה והבכי המר נשמעו מכל הכיוונים, כמי שעדת זאבים רעבים באו, לא! כמו מאות אנשים בוכים על חורבן גדול...

ופתאום מתוך החשיכה נצנץ לעיניהם מבין העצים אור קלוש, כל הקבוצה התקדמה לעבר נקודת האור, וככל שמרחיקים עמוק יותר לתוך היער, כן מתרחק מהם האור ומתקרב אליהם יותר ויותר קול הבכי. כך תעו בסבך היער במשך כל הלילה ורק לפנות בוקר הגיעו למערה ממנה הבהיק אור חזק ומעמקי המערה נשמע קול בכי קורע לב מכאב וצער. אחד האיכרים התכופף לו וירד למערה העזובה, ומה ראו עיניו? היהודון שוכב לו על הארץ ומתפלל, על ראשו אפר ועיניו זולגות דמעות ולא רק עיניו כי אם כל אבר מגופו "בכה" ולרגע נדמה היה שאף העצים משתתפים בבכי זה. סביבו — אור בהיר, אור נהדר שהתפתל כעמוד אש העולה השמימה...

בצאת האיכר מן המערה ובספרו לחבריו את אשר מתרחש נשארו עומדים כמאובנים, בהקשיבם לקול ה"יהודון", נתן, בתקון חצות, ושכחו למען האמת את מטרת בואם ליער...

ובעמדם כך סביב המערה הצטרפו לר׳ נתן בקול בכים, עד שהפציע השחר, אז הפסיקו לבכות והתחילו להתכונן לחזור לכפר לעבודה במשקו של הפריץ. בכל זאת עם אור הבוקר, ברצותם להכנס למערה, הבחינו בר׳ נתן השוכב אפרקדן על הארץ ולצידו רובה חלוד...

השאירו אותו ישן ובמהרה חזרו לכפר, מבלי שיכלו לשכוח את הפלא שראו בלילה ביער. עבר פרק זמן, האיכרים לא יכלו יותר לגנוב עצים מן היער. מנע מהם זאת קול הבכי של ר׳ נתן.

לר׳ נתן עצמו שעבד קשה עם שני בניו של האריס, נודע מפי האיכרים השכורים הסיבה, שבגללה אינן מתבצעות גניבות והאופן בו ר׳ נתן מוליך שולל את האיכרים לפתח המערה משם עולה אש זוהרת ובוקע קול "תפילה" מלווה בכיות ויללות המרעידות נימי הנשמה...

לשמע סיפורים אלה החלה אשת האריס לבלוש אחרי מעשיו של ר׳ נתן, עד שבאחד מלילות שבת, כשר׳ נתן לא יצא ליער, הבחינה באור הזורח ממקום, בו ישן ר׳ נתן ונשמע קול שירה ערבה שרק מלאכים מסוגלים לשיר כך...

חרף העובדה ששני הבנים טרם ידעו "קמץ א׳", לא הסכימה לפיטוריו של המלמד ממשרתו. גילתה לבעלה את אשר ראתה בליל שבת ואת אשר האיכרים מספרים אודותיו.

שמו של ר׳ נתן התפרסם בכל האיזור וראו בו צדיק גדול. בהיוודע לר׳ נתן הסיפורים שמספרים עליו, יצא לרב ר׳ מרדכי נשכיזר וגילה לפניו את המתרחש בין אנשי הכפר ומשום כך ברצונו להסתלק מן המקום. אולם ר׳ מרדכי נשכיזר ציווה עליו להישאר במקומו ולהתנהג כפי שעשה עד כה, משום שגורלו נקבע בשמים ונועד להיות מנהיג ומליץ יושר ליהודים בזמן המתאים.

ר׳ נתן המשיך, איפוא, כמלמד ביום ובלילה, הגה בתורה ובעבודה במערה העזובה ביער, עורך תיקון חצות ומתפלל.

הכוונה הטהורה שמבטלת את הגזירה

לימים נודעה גדולתו כצדיק גם בולודבקה ואחר כך נהיה לרבי בחלם, מנהיגם של אלפי חסידים.

פעם אחת החליט האריס לצאת ליום הכפורים לחלם ולשהות במחיצתו של הרבי.

כל אותו יום כפור היה הרבי הש״ץ והסתיר זהותו מפני האריס, את הבכיות והיללות אי אפשר לתאר, החסידים לא הבינו פשר הדבר, שהפעם הזאת מרבה הרבי לבכות מאשר אי פעם, וחששו, שמא רואה הרבי גזירה קשה בשמים שעליו לבטלה. בשעת "נעילה", לתפילת "אב ידעך מנוער" פרץ הרבי בבכי, שהשפיע מאד על האריס והוציא אותו משלוותו.

האריס לא הבין מה פשר הבכי הזה של הרבי והחסידים ובעקבותיהם החל אף הוא למרר בבכי, ברם, לפתע קרנו פני הרבי והחל לשיר ולרקוד משמחה וסיים את תפילת "נעילה" בחדוה ובצהלה.

עמדו החסידים ותמהו. במוצאי יום כפור, בשעת הסעודה עם חסידיו, קרא לשולחן את האריס ושאלו על שכה הרבה לבכות בעת אמירת "אב ידעך מנוער". "אגלה לך, רבי — השיב האריס ברוב פשטותו — פעם הערצתי אותך, אבל כאשר נוכחתי לדעת ששכחת אותי כליל ואינך מתייחס כלל אלי, הרגשתי צביטה בלב ופרצתי בבכי. בעת אמירת "אב ידעך מנוער" עלתה במוחי השאלה: מדוע צריכים להזכיר תמיד את האבות בתפילות? והתשובה לא איחרה לבוא. הבנתי, שבעת שמזכירים את האבות בתפילת יום כיפור מופיע השטן ואומר: פלא, שהאבות מאמינים באלוהים כאשר הראה להם כל כך הרבה נסים? כל מי שרואה כל כך הרבה אותות ומופתים לבטח יאמין שהעולם מלא כוחו וגבורתו. ולכן כשב־אים לתפילת "נעילה" אומרים "אב ידעך מנוער", אברהם אבינו הכיר אותך אלוהים, בעודו צעיר, כשעוד לא ראה את הנסים והנפלאות, לכן צריך אלוהים לעזור. נזכרתי כאשר גם אותך, רבי, הכרתי בהיותך צעיר ולימדת את בני ולא הערכתי אותך, וכעת שכחת אותי...

סיפר אז הרבי לחסידיו:

"היום גזרו בשמים גזירה קשה על היהודים וידעתי שב־כוחות עצמי לא אצליח לבטל את הגזירה, אבל בעזרת יהודי הכפר (לאריס) הגם שנתן פירוש לא נכון ל"אב ידעך מנוער", אבל בכוונתו כי טהורה, בוטלה הגזירה".

אז הבינו החסידים למה סיים הרבי את תפילת "נעילה" בשמחה.

הרבי הוציא שקית מטבעות ומסרה לאריס, איש הכפר, באמרו:

"הא לך תשלום צנוע עבור החסדים שעשית עמדי כשהייתי אצלך בכפר, ותוכל בכסף זה לשלם לפריץ תשלום ראשון ותדע לך שהצלת השנה את כל היהודים מגזירה קשה בפירושך הפסוק "אב ידעך מנוער", אשר עורר רעש בשמים יותר מה־תפילות של כל צדיקי הדור".

הסיפור הוא תורה

ברבים מהסיפורים על רבי נתן היתה התשוקה להביע בהתפעלות שבחי הצדיק, לפרסם צדקתו ולהודיע ברבים את כוח מעשיו וגבורתו בעשיית נסים ונפלאות. כן סיפרו שהוא ראה מרחוק צרה שתתחולל על איזה יהודי, גזירה רעה המאיימת על כלל ישראל, נשמה יהודית העלולה חס וחלילה לצאת לתרבות רעה, והריהו ברגע האחרון מספיק להצילו ולבטל את הגזירה הרעה.

סיפורים אלה באים ללמד מידות טובות וארחות ישרים. יש בהם מוסר־השכל, אבל סיפור המעשה ומוסר ההשכל היוצא ממנו אינם פוגמים במעשה הסיפור והמטרה אינה מטשטשת את האמצעים, השיחות הן עיוניות, השתיקות הארו־כות שבתוכן הן משובצות, רבי משמעות וחגיגיות. כשם שאין דיבור לבטלה כך אין שתיקה ריקה.

הסיפור הוא תורה, הוא מוסר־השכל, הוא עבודה להצלת

נפשות ולתיקון נשמות. גדולה מזו, יש לו השפעה על המעשים, כדברי רבי נתן: "סיפורי הנסים פועלים בשורש הנסים ומחדשים נסים כיוצא בזה, כי באותיות הסיפורים על הנסים יש הכוח והחיות של הנסים עצמם".

מעלה יתירה לסיפורים על רבי נתן שחותם דורו וזמנו בחלם טבוע בהם, והם מלמדים אותנו את דרכי אבותינו. אנו קוראים אותם כנתינתם ומתבסמים מריח הקדושה העולה מהם, וכללם אוצר גדול של פלאי מעשים המספרים על חייהם ומקריהם, התנהגותם ופעולותיהם.

לא פשוטה היתה דרכו של רבי נתן ולא תמיד סוגה בשושנים. ידוע לנו שעם כל הליכותיו עם פשוטי העם וחיבתו הגלויה להם, ניסה למשוך לצדו תלמידי־חכמים וגדולים בתורה, ובמידה מסויימת הצליח במאמציו. אנשים מופלגים בהלכה ובחסידות שבחלם קראו לו רבם בגאווה.

אין ספק כי כל ספרי מוסר וקבלה היו קרובים ללבו. הוא למד את "חובות הלבבות" לרבנו בחיי אבן פקודה ו"אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון, ובאשר לספרות הקבלה, אין ספק שהגה בה בהתעמקות, וסייע לכך כשרון ההתבוננות שעליו יסד את תורתו. הוא היה בקי היטב ב"זוהר", ב"ברית מנוחה", ספר מתחום הביניים שבין התבוננות עמוקה לבין מאגיה. הוא היה חי בעולם של כוונות ויחודים, בספירה רוחנית, ותלמידי־חכמים מצאו בו איש סגולה ושאר־רוח, בעל מדרגה מיוחד במינו.

חסידיו בחלם מסרו זה לזה לא רק סיפורי נסים ומופתים, אלא גם דברי תורה ותפילה ושפך־שיח, העמיקו את כוונותיו, וכל סיפור נעשה ככלי מלא וגדוש עניינים: גאולה, כיסופים משיחיים, אהבת ישראל, לקיטת ניצוצות, שאיפת השלימות, סגולות לדאגת פרנסה וכנגד יצר הרע. אלה היו סיפורים לעם ולעמך, לאנשים פשוטים ולבעלי־מוחין, ליודעי־חן וליודעי פסוק חומש עם רש"י, ללמדנים, ואפילו בור ועם הארץ שם אזנו כאפרכסת להם. וכך אמרו חסידיו בחלם: הסיפור החסידי של רבי נתן הוא צנצנת גדולה ורחבה של מן, שכל אחד טועם בו לפי השגתו.

ובסעודה השלישית או במלווה מלכה, שמצווה לספר בהן שבחי צדיקים וכן בכל מסיבה אחרת של חסידים, כשיושבים בצוותא זקנים עם צעירים, רבנים ולמדנים כאחד עם פשוטי יהודים, ואחד מספר אולי בפעם המאה ואחת סיפור המעשה וכולם מקשיבים בכיסופים, ואפילו שמעוהו פעמים רבות, הם מתמוגגים מנחת וטועמים בו טעם חדש.

תכונות מאגיות

החסידים שאלו: במה כוחו של סיפור המעשה שאינו מתיישן ואין טעמו פג מדור לדור? והשיבו: מפני שהוא נתחבר בקדושה. קדושה אינה מתיישנת. כל סיפור שעבר זמנו או שעברה האופנה, טעמו פג, אולם דבר שנכתב בקדושה טעמו עומד בו לדורות.

כל הצדיקים סיפרו סיפורים ועל כל הצדיקים סיפרו חסידיהם סיפורי מעשיות. אבל מסתבר שיש הרבה חיקויים וחזרות, מהם לא בעלי איכות גבוהה ומהם שנרשמו בידי חסידים שוטים, ולכן בחרנו רק משופרא דשופרא הן מצד התוכן והן מצד הצורה, ובעיקר אנו מתחשבים עם המקור.

הבדיקה הביקורתית של המקורות נותנת להתגבר על הפיקפוקים, ומה שאנו מוצאים לאחר בדיקה וחקירה על רבי נתן, הרי זו דמות בעלת חיות מופלאה, שהטביע רישומו על רבים על־ידי הצירוף הסגולי של תכונות מאגיות וכשרונו להכניס דבריו בלב המון העם. צירוף זה הוא בעל חשיבות מכרעת להבנת אישיותו ודיוקנו הרוחני של רבי נתן. בצירוף זה נרקם גם חוט של חסד שגרם לחייו כי יימשכו ללא מחיצה אל תוך האגדה שנרקמה עליו.

בחיבה יתירה נזקק רבי נתן ל"פרקי אבות" שכל יהודי ידע מן הסידור, וחלק לא מבוטל מאמרותיו מיוסד עליהם וברור ששימשו לו בשיחותיו עם פשוטי העם כדי לעורר אותם לעבודת השם. אולם מקורביו שמעו ממנו דברים מעניינים, דברי תורה שיש בהם גם חידוש. וכך למשל הפתגם הידוע, שהקב"ה, אורייתא וישראל חד הוא הובא על־ידי לומדים מופלגים בלשון הזוהר, ולפרקים כמאמר הזוהר, אולם רבי נתן מצא שאין בזוהר מאמר כזה. הנוסחא המדוייקת של הזוהר היא: "שלוש מדרגות הן הקשורות זו בזו: הקדוש ברוך הוא, התורה וישראל".

והוסיף רבי נתן: "השינוי המועט מחיבור וקישור לאיחוד — שינוי גדול הוא". ועל ידי שינוי מועט קיבל המאמר משמעות מעוצמת, ורבי נתן הסביר למקורביו את מלוא המשמעות של הדבר.

פ. לרר

אלה אזכרה

בבית־המדרש של הרבי רב נטעלה

ביום שהנחתי את עירי חלם עברו כבר הרבה שנים, ועדיין זכרונות מקום־הולדתי כאבני־שתיה ביסוד נשמתי, ורישומם חתום בלבי עד היום, כיין שנדרך בגת קדמות־ימי בעירי, שהפכה אפר מקלה. לא מאורעות והתרחשויות, אלא דברים התדירים, שנשתיירו בזכרון מן המיותר והטפל; מראות שזכרתי, נפשות יקרות אשר הכרתי ואשר אהבתי, חייהם והליכותיהם, עד שלא בא השקוץ משומם, שכלה אותם ומחה את העיר מספר החיים.

אנסה לספר, בקירוב, מימים קדומים בעירי.

חלם, עיר מושב אבי ואבות אבותי, רביים ואדמו"רים ידועים בכל הגליל. יום הפטירה של אבי־סבי, רבי ינקלה לרר, מצויין היה הרבה שנים בלוח־השנה המפורסם של דיסקין, ולהילולא נהרו מכל הסביבה. פרטים על חייהם לא ידענו ולא שאלנו, כשם שלא שאלנו, למשל, על "תולדות" של רבי עקיבא, רש"י ומהרש"א. לא יוחסין ולא שושלת. נתונים היו הדברים בעומקו של הזמן, במסורת קבלה ואמונה אומן, ומובלעים בארחות־חיים כל ימות־השנה, ביחוד בשבתות וימים־טובים. ארונות הספרים הרעיפו גדולה וחוסן, כעמודי־עולם וכמבצרי־עוז היו לנו, ופרנסו את המוח ואת הלב בהקיץ ובחלום. הרגשת החיים חזקה וחריפה היתה ומלאה את הנפש על גדותיה. רחמנות היתה בלבי, למשל, על הגויים הללו, שמדברים גויית, שהרי הם חייבים לתרגם לעצמם בלב פירוש המילות ללשוני, והבן לא יכולתי טעם דינו של המהלך בדרך ושוכח אימתי חל יום השבת, והלא אפילו אבן מקיר וכל בעלי־החיים שמסביב זועקים ומכריזים על יום זה המכובד מכל ימים ועל יקר הימים־טובים.

יוצאי חלם הותיקים, השרידים, זוכרים ודאי את הדרת־פניו וזיו צורתו של הרבי רב נטעלה, אחי־אבי ז"ל, שישב על כסא הרבנות בחלם. שערותיו הכסופות, זקנו הנאה, שהיה משורבב אילך ואילך, בדומה לקלסתר פניו של מקס נורדוי, או למאורות גדולי המדיצינה, שפניהם ניבטים עלינו מעל תמונותיהם של רמברנדט או טיציאן. עינים מאירות, לנוכח יביטו, עור צח ומקצת ורוד, כמי שסיים רק־עכשיו סעודה דשנה ויינות משובחים. הוא היה משותק בחצי גופו, ידו האחת נתונה במטפחת קשורה מסביב לצואר, ורגל אחת מנתרת בהילוכה. על קיר "חדר־המיוחד" היו תלויים שני אורלוגינים ארוכים, שתנועת מטוטלותיהם לא היתה ניכרת כמעט. לא קול ולא הברה. מזה ומזה שתי כריות־מחטים קטנות לנוי, ובאמצע — דמות דיוקנו של הגאון מוילנא, עטור טלית ותפילין, ונוצת־אווז בין אצבעותיו. מסביב הס. רק אי־אלו נהימות, כנהימות אריה, שנשמעו לעתים מתוך חלל החדר.

יושב היה רב נטעלה על־פי־רוב על כורסה בפתח החדר הפתוח לגינה, ובפיו סיגרה, שמקצת גוון עשנה ניכר היה על שפמו ועל זקנו בפתחי־פיו. חשוך בנים היה וחבב ילדים על־פי דרכו. וכשהרגיש בי ובאחותי הקטנה בת שלוש־ארבע משחקים ומתגוללים בדשא על־יד עצי הלילך — מיד היה מרמז ומשדל אותנו לגשת והיה צובט ותולש לחיינו תלישה־של־חיבה, או תופס בשערות־הזהב של הקטנה, מטלטל קמעא לכאן ולכאן, ומפייס מיד בדברי־מתיקה.

במועדים מזומנים רגיל היה לחזור על יישובים קטנים שבסביבה, מקום־מושבם של החסידים שבאיפרכיה, ולימים נוראים היו עולים כמה משפחות מן העיירות הסמוכות לבית הרבי רב נטעלה. היו ביניהם בעלי־בתים וסוחרים זעירים שבעיירות, בעלי־מלאכה, מקצתם קלושי־גוף, קצירי ומריעי, שבאו לבקש ארוכה ומרפא בימי הרחמים. באימה ובדרך־ארץ היו יושבים סביב השולחן הגדול של בית־המדרש בסעודת ערבי־החגים, ובפרוזדור עמדו אלו ליצני־הדור, הני בריוני, "נכדים" וינוקאים, ביניהם אחד בכור־שטן ורב־מעללים, שהתיז בפיו סילוני מים דרך חור המנעול, וקראו שמות־גנאי בקול רם.

והרבנית — פנים לוהטים, מנצנצים, סנטר מכופל, ועל האוזניים עגילים כבדים מושכי־תנוכים. מאוד אהבתי להציץ לתוך בית־התבשיל ולהסתכל בסירים, מחבתות, יורות וטסים, נחושת קלל כולם, תלויים על הקירות הצבועים בצבע ורוד.

חוזר אני לאותו פרט של יפי צורתם של משפחות אבותי, קרובי, שהכרתי. בילדותי הרהיבה ולקחה את לבי דמותו של הדוד ירחמיאל, אחי־סבי, שעה שעבר לפני התיבה בימים־נוראים. "כזמרת הלוויים בבית־המקדש", אמרו המתפללים. היטיב לתאר אותו נכדו, המשורר יחיאל לרר, בפואימה "מיין היים" ("בית אבא" בתרגום ש. מלצר). בידינו לא נשאר כלום ממראה־פניהם. היטב חשו את ההבלות שבסלסול־עצמו, שאין זה ענין יהודי, ביסודו של דבר. עד אשר תחשך השמש, והאור, והירח, והכוכבים (קוהלת) "השמש זה קלסתר־פנים; האור —

זה החוטם" (מדרש רבא קוהלת). כמה שקד יוצר האדם, עד שהוציא איברים נאים אלה מתחת ידו!

בימים רגילים היה רב נטעלה נכנס לבית־המדרש, בעיקר לעלייה לתורה. ואעפ"י שלשונו מקצת רדופה ודלוגה היתה בהברתה, חן וחמדה היו בה, ואני אהבתיו משום־כך.

כל־כמה שנים היה יוצא למקומות־מרפא ולמעינות־ישועה בחו"ל. ההכנות לנסיעה מרובות וקשות היו: ארגזים, סלים ומזוודות. והרבנית במאור פניה הבטיחה לנו, הילדים, מתנות, כשתחזור איה"ש. הכנתי לי נרתיק מקטיפה אדומה, ושרשרת מובחרת בשביל השעון המובטח, "כשל כל החתנים". סוף־סוף הופיעו שתי מתנות: שפופרת מנייר צבעוני משומן, המוציאה בקול צפצוף כרכשתא ארוכה, ובקצה נוצת טוס, כשמפיחים בפייתה; ועכבר זעיר ממתכת, החופז ונמהר, מקפץ ורץ אל ירכתי החדר, כשמושכים בקצה החוט. הילדים נמלטו בחלחלה לכל עבר.

ותפילת ימים־נוראים בבית־המדרש. לפני תקיעת שופר. הציבור עטוף זיע, רתת והכנעה מאימת יום־הדין. תחילה — מאמר ה"זהר" קודם התקיעות: רבי יצחק פתח: תקעו בחודש שופר. זכאין אינון ישראל. תא חזי... ואחר־כך הדרוש הגדול והנורא לעורר תשובה ורחמים. והמשל בבן־מלך שנשבה ותעה ביער. עברו שנים, והמלך כבר לא הכירו, והוא, הבן, נופל לרגליו, בוכה ומתחנן. ומיד — רעם של קולות: "למנצח לבני קורח מזמור" שבע פעמים. "ידבר עמים תחתינו ולאומים תחת רגלינו". כל הבית מלא עטופי־טליתות ובגדי־לבן, עומדים חטיבה אחת באימה וחיל, וקשורים ודבוקים בתפילה קדושה לאל חייהם.

ולמען ידעו דורותכם, מן הראוי לספר, כיצד שמחו בשמחת פורים, כיצד רקדו וכרכרו כגדיים בבית־המדרש. תחילת הסעודה — בקידוש של פורים. יהודי בעל־חנות של מי־סודה היה בעיר, שהמשקה שלו משובח ומקובל היה ביותר. עיקר הפדיון היה בימות־־החמה, וביותר בשבתות, שעה שהצבור זקוק לצוננין. הכל הלך בהקפה, על נאמנות, ולמחרת השבת היה מחזר על בתי הלווים וגובה דמיו. וליצן מובהק היה אותו יהודי, מטבעו כל ימות־השנה, קל־וחומר בפורים. ובכן, עמד בסעודת־פורים על־יד שולחן בית־המדרש, שתי קצות זקנו מופשלים לאחור וקשורים בערפו. עפעפי עיניו הפוכים וסמוקים, על ראשו שטריימל, דמות פרצופו כמין קוף, וכוס־יין מלא על כף־ידו. וכך פתח: יום הששי ויכולו השמים — השמים מספרים כבודו — כבודו מלא עולם, משרתיו שואלים זה לזה איה — איה שרה אשתך ——— וכך היה משרשר והולך, ומשלב פזמונים, שירים וחרוזים מבדחים מענייני דפוריא, ובסוף — טעימה ושתיה כדת, ומתחילים בסדר רקודים.

וכך היה מעשה הרקודים: שני זקנים היו בבית־המדרש. איטשלה כורך־ספרים, בריה קלושה וצמוקה, גוף־קומה כזית, זקנקנו קמץ קטן, שליש זנבו של עז. דרכו בכריכה היתה לצד החיזוק שבדבר: חותך היה השוליים של הסידור, החומש, עד גמירא, עד לאותיות, ועד־בכלל, ומכיוון שלא היה מקמץ בחוטים ובדבק, ממילא קשה היה כקריעת ים־סוף לפתוח את הסידור, שנמשך להסגר, כבמלקחיים. כנגד זה, מחונן היה איטשלה בחוש מובהק ליופי, והיה מדביק על טבלאות השער זרים ושושנתות נחמדים, מסולסלים, מתולתלים ומשולשלים בצבע רקמתיים. ועוד יתרה עשה איטשלה, שמילא תפקיד נכבד וחיוני בביהמ"ד: עלייה ל"תוכחה". ברגיל היה מקומו קבוע על־יד הכיור, יוצאים ונכנסים מתיזים עליו, מי בכוונה ומי שלא־בכוונה, מי נטילת־ידים, אלא שפעמיים בשנה נגש אליו הגבאי בשעת קריאת־התורה ושואל לשמו — ומיד, בלי ברכה ובקול נמוך, מתחיל הבעל־קורא ומושך בחפזון: יכך ה׳ בדלקת ובשחפת, בחרחור, בשחין־מצרים, ובעפולים (קרי: טחורים).

שני לאיטשלה — נוח עושה־חבלים, שראיתיו פעם אחת עומד בשדה, חבילה גדולה של פשתה בחוצן סנורו, והוא הולך ופוסע אחורנית ומושך מן הכרי שעליו פתיל דק וארוך. העוזר שעל־ידו מסובב גלגל הפלך ועושה שתי ראשון, ומיד ערב שני ושלישי, מעשה גבלות שזורה כפל־מכופל, עד שיצא חבל עבות כנחש עקלתון. בשעתו נצנצה מחשבה טובה במוחו של האי ינוקא בכור־שטן "לקנות במשיכה", כהוראת־שעה, כלי יקר זה, שישמש רעשן בשעת קריאת־המגילה. ויהי ערב, ואותו כלי יקר הועמד בחצר ביהמ"ד, ובהנתן האות, מיד נזדעזעה כל הסביבה משאון מרעיש־עולמות. הזקנים רעמו להשחית ויצאו ידי־חובת הכאת המן בטפיחת כף־רגל בקרקע.

ושני הזקנים דנן התחילו מרקדים זה כנגד זה עד־דלא־ידע, עד חצות, עד כלות. תחילה טעמו יותר מרביעית היי"ש הטהור, מיד הפשילו כליהם והיו מפסיעים בניחותא, עקב בצד אגודל, להרגל־דבר, פנים ואחור, וחוזר חלילה. והיו מקפצים ומנתרים בין הצלחות, שהועמדו על הקרקע, ולא נגעו בהללו כחוט־השערה. מיד היו מקנתרים זה את זה ומושיטים זקן כנגד זקן כתיישים, ומדברים בלשון תורכי. והדברים היו שמחים ומשעשעים מאוד. כל היושבים סביב השולחן וכל הנשים והבתולות, העומדות על־גבי שורות ספסלים מוגבהים, כולם להטו באש השמחה. בכניסה על־יד הפתח, נראו כמה פרצופים של גויים, דרי הסביבה, עומדים כמאובנים, זוקפים עינים ומביטים בנעשה. מיד קפץ חד דמן חבריא ויצא לרקד לעיני כל הקהל ולעיני הנשים והבתולות (אמרו עליו, שהוא לומד בצנעא חכמת ריקוד אצל מורה מווארשה). נפלאות הראה בקפיצות באויר, בכפיפת ברכים, "מתיבתות", מכתש, מבטש ומצליף כפיים בקרקע; ומיד ריקודים מודרניים: שעט וטפף, עכס עקבים, פיזוזים, קרטועים וסחרורים. ברם, אף־על־גב וחרף כל מאמציו של הלה, לא עלתה בידו ויצא מנוצח מידי הזקנים.

בחוץ המה הרחוב מרוב אדם באור תכלת הירח המלא. כל המבואות והסימטאות רעשו מנושאי משלוח־מנות, שליחי מצוות־צדקה לעניים ומתנות לאביונים, וליצני־פורים. להקה אחת של שחקנים נדחקה לתוך בית־המדרש ברעש מצלתיים מפוצץ, מחריש אזניים, ושני צוענים לבושי בורנסים שעירים מובילים בשלשלת כבדה דב לבן גדל־מידות, מקושט מחרוזות

בצלצלים על צוארו, ומעמידים אותו באמצע הבית סמוך לשולחן. לקול קרקוש השלשלת וקריאה עזה בצוענית הרים הדב כפותיו והתחיל מדדה ומנתר אילך ואילך; וכשהצוענִי מאחור מעך לו לדב בזנבו, מיד הזדקף על כפותיו האחוריות, מתנועע כאדם ומקרטע כאדם. אין לתאר גודל ההשתוממות וההפלאה, את הרעדה ואת הגיל של באי־הבית: עירוב חיה ואדם — מעין שינוי מעשה־בראשית! וביותר גדולה היתה הפליאה בגמרו של דבר, שעה שהדב נתכבד בכוס יין וברך "לחיים". מיד חזר הדב לדוביותו, ובקול צלצול השלשלת ורעש המצלתיים נשאה החבורה רגליה ויצאה לדרכה.

לפתע פלח את האויר רעש־אימים, ולתוך הבית התפרץ בזע־קת־שבר יהודי פרוע ראש, לבוש בלואים, עמוס שק גדול וכבד על כתפיו, והוא נרדף ע"י ז'נדרם מזויין, חרב שלופה בימינו, ספר דפתראות תחת בית־שחיו, ומחזיקו בערפו. הלה נאחז בשארית כוחו בקצות השולחן ובכתפי המסובים ומשווע לעזרה. כל העיניים והפיות פתוחים, חזן של הנשים מרתת מהתרגשות ומפחד לגורלו של האומלל בצפורני רוצחו. בקול־בוכים קורע־לב טוען הלה טענתו, מוכיח צדקתו ומבקש רחמים על חייו — והז'נדרם בשלו: קונטרבנד! זעקות, תחנונים, דברי כבושין ופיוסים. לבסוף, נתרצו ונתפייסו. מיד מזגו כוסות משקה כיד־המלך ומקנחים במעדני־פורים. ברכות, חיבוקים ונשיקות, א גוטן פורים, יידן! לחיים! וכשנפטרו ללכת קבלו שכרם משלם, מעות־פורים בעין־יפה. מקצת קהל נגב דמעה מזוית עינם, ואבן נגולה מלב כולם.

וקבלה היתה בידי המשפחה מקדמת־דנא, שבליל קריאת־המגילה היה החזן של בית־הכנסת הגדול וקאפליה של משורריו באים לבית הרבי רב נטעלה לזמר "שושנת יעקב". (כבפריזמה של חלום נשאר בזכרוני הצגת "מכירת יוסף": רחל מבכה על בניה, שהגלה נבוזראדן והכרוז יוצא מדי פעם מן האוהל ומכריז בקול: ל'אם פאלאס! ושמא היה זה בחנוכה). לפנים, בימי חרפו, מפורסם היה החזן דנן כמיטב־נגן, גם "תוים" ידע. בר־אוריין, שקולו ערב ופרקו נאה. ואילו האידנא קולו נחבא, מחולחל, כטובל בריר חלמות, אלא שבצוותא עם משורריו אין פגם זה ניכר כלל, ואפשר, אדרבא, שקולו מקבל דווקא חיזוק וסיוע. וכשהגיע החזן אל "בראותם יחד, שכל קוייך לא יבושו ולא יכלמו" — נתעטף עליו קולו, משתפך בסלסולי יגון ונהי, בוכה ומתחנן כתינוק שסרח ומתחטא לפני אביו, — מיד התעורר המשוררים כגורי־אריות ומרעימים לעומתו בקולם: לא יבושו ולא יכלמו, לא יכלמו ולא יבושו כל החוסים בך — בך! בך! בך! אותו "בך" שמש סמך וחיזוק מוחשי כנגד החולשה של מנצחים המך והשאיר רושם לא־ימחה על כל שומעיו.

הרבי ר' פינחסל לרר

אחרי פטירתו של הרבי רב נטעלע לרר, שנים מועטות לפני מלחמת־העולם א', בקשו בני־המשפחה למצוא ממלא־מקום יושב על כסא האדמו"ריות, כדי לא לנתק את השלשלת, ושינהג את קהל החסידים, שבקשו להם רבי בעירם. הם נתנו עיניהם בבן־המשפחה רבי פינחסל, שישב בזמושץ, והיה למדן מופלג וירא־שמים גדול. כיוון שהיה חסיד גר מובהק, שזכה עדיין לנסוע אל בעל ה"שפת־אמת", והיה דבק ברבו בכל דבר, נטל עצה ממנו וקבל הסכמה והורמנא מיוחדת לכסא רביות בחלם.

מתמיד נפלא היה רבי פינחסל והגה בתורה יומם ולילה, וחוץ מד' אמות של בית־המדרש לא היה העולם כולו כדאי לו. קהל חסידיו, יהודים בינוניים, קצתם בעלי־מסחר, קצתם בעלי־מלאכה, נתייקרו במנהיגם הרוחני החדש, שהאיר להם את דרך החיים, דרכי תפילה, דינים ומצוות, והתפלל בעדם בעת צרתם. בימים ההם מקובל היה עדיין לכתוב "קוויטלך" (פתקים), ולתת פדיון בשעת התייחדות עם הרבי בחדר המיוחד, בשביל שיתפלל על חולה, מקשה לילד, או התייעצות בעת צרה וצוקה. בימי שבת ויו"ט היו מסובים ל"שולחן", מתחילים בניגון חסידי, ובאמצע הסעודה — דברי חסידות, אמירת תורה וחטיפת שיריים לסגולה.

דרכו של ר' פינחסל בתורה לא היתה דרך החריפות

ופלפול, אלא התמדה ובקיאות, ובעיקר — אהבת הלימוד לשמה ודבקות בקיום מצוות במידה בלתי־מצויה. בימינו, ימי שאלות של מי־הוא־יהודי וסוגיות תודעה יהודית, זמנים של יהודי־בדיעבד, קשה כמעט לתאר לעצמו דמות יהודי כרבי פינחסל, זו פקעת של יידישקייט, "עובד" בכל רמ"ח ושס"ה, שפיו לא פסק מאורייתא אפילו לרגע; ושמא מותר לומר, שנעשה הוא עצמו כעין גויל של ס"ת. בתפילות ימים נוראים בכה ושפך לבו כמים לפני אביו שבשמים, ובשמחת־תורה רקד כגדי וכאיל ושמח בשמחתה של התורה המאירה והשמחה. מקרוב ומרחוק התקבצו ובאו לראות את רבי פינחסל רוקד.

ותורה — במשמע גם תורה שבעל־פה וכל מה שתלמיד נתיק עתיד לחדש. ומובטחני, שאלמלי ניתנה רשות, היה רוקד ושמח גם בשמחת גמרא בבא קמא, או בספר "שפת אמת".

חי היה רבי פינחסל בהסתפקות גדולה ולא היה משתוקק כלל לשום קנין שבעולם, חוץ מאהלה של תורה, והיה נהנה בה הנאתו הגדולה. זה היה ה"עולם הזה" שלו. רגיל היה לעשן מקטרת "לולקע ציבעך", ובערבי חגים ובחגים היה מעשן את המקטרת הגדולה עם פיית הענבר, שהגיעה עד לקרקע ומהלכת על גלגל שלמטה. זו היתה המקטרת של האדמו"ר מגר, שניתנה לו כחלופין במקטרתו של ה"שפת אמת", שהיתה גנוזה אצלנו באוצר המשפחה של הרבי רב טודרוסל. גדולה היתה הטינא והטרוניה במשפחה על חלופין פזיזים אלה של החסיד הנלהב. פניו זרחו באור יקרות ועיניו — גחלי־אש, שעה שהיה מעשן מתוך מקטרת זו.

רגיל היה רבי פינחסל ללמוד שעור בגמרא עם מקצת בחורים למדנים שבביהמ"ד (בארץ נמצאים עדיין כמה ותיקים, שהשתתפו באותו שעור). כל הטעמים שבעולם טעם ביגיעה הגדולה ובמתיקות של תלמוד־תורה וקיום־מצוות, ופיו לא פסק משיחות צדיקים וסיפורי מעשיות של "גוטע יידן" ואנשי־מעשה. זוכר אני התלהבותו, שעה שסיפר וחזר וסיפר על דברי רב אהרן מקארלין: מה איכפת לי אם לי אין? העיקר, ששם בשמים לא יהא חסר כלום. אילו ביקש אברהם אבינו להתחלף בי, לא הייתי מסכים. כי מהו אברהם אבינו? צדיק בעל־מדרגה, ואני יהודי פשוט, ואם אתחלף — מה ריווח יהיה מזה לשמים?

רק ערב אחד בשנה אנוס היה רבי פינחסל בעל־כרחו להתבטל מתלמוד־תורה. זה היה בליל ניטל, לילה טמא, האסור בלימוד וסיפורי־חסידים. כל אותו יום היו בחורי בית־המדרש מעיינים בסתר ב"עומר השכחה", אותו קונטרס אמרות על "אותו האיש", שנשמטו ע"י הצנזורה מן הגמרא, מן אגדות החורבן וקמצא בר־קמצא שבמסכתא גטין; גם בספר מעשיות על יוסף פנדרי, שריחף באויר בכוח כישוף, עד שרבי שמעון בן שטח עלה עליו, טמאו והפילו. אותו ערב היה קומץ נמושות יושבים סביב שולחן ביהמ"ד, משחקים "קוויטלך" ומבטלים זמנם במעשי־חוזק. ואחד יושב היה מן הצד ומכין לעצמו מלאי ניירות־אשר־יצר. אותו לילה דומה היה רבי פינחסל לדג, שהוצא מן המים. מהלך היה הלוך וחזור מן התנור החם אל שולחן המשחקים, מלטף ומגפף נכדיו הקטנים ומריח באפו ניחוח שערות ראשיהם, יוצא ונכנס — וחוזר חלילה, ומתענה עינוי גדול.

קרוב לחצי יובל שנים ישב רבי פינחסל על כסא האדמו"ריות בחלם ונהג את שארית עדתו, שהסתופפה בצל בית־מדרשו. מעיניו נסתרה הרעה, שמצאה את יהודיו, נשמת־נשמתו, ונפטר בשם טוב בשנת תרפ"ז.

בנו — **יהושע השל לרר ואשתו נחמה'לי;**
ילדיהם — **ישראל, לייבל ובײלטשי.**
בתו — **טשיפעלע (לרר) כהן,**
בנה — לייבל, בתה — בלומקע.

אלה גויות תרשיש, שהכהו גלגל־חמה ביפים, בחכמתם ובצדקתם, עד שבא גוי טמא ומתועב וכילם.
ו נ ק י ת י ד מ ם ל א נ ק י ת י.

בית־דינו של דודי הדיין ר' בנימין שור

באחת מדירות־העליה שבביתנו דירה ירושת־משפחה, היה גר דודי הדיין ומו"צ ר' בנימין שור, ממוצא למברג, גליציה, שהיה מפורסם כת"ח חריף, פיקח ומומחה לדיני ממונות ובוררות, והרבה בעלי־דינין היו באים לבית־דינו. גם גטין וקדושין היה מסדר בביתו, וכשנעשיתי בר־מצווה היו מצר־פים אותי לפעמים למנין, וראיתי את הסופר, שהיה מצוי תמיד במקום, כותב את ספר־הכריתות לשמו ולשמה ולשם גרושין, במתא דיתבא על נהר... ושואלים את האשה, אם מסרה מודעה: "שמא אמרת, או שמא הרהרת, כשיהיה לי זמן אבטל את הגט? אמרי: לא מסרתי מודעה, לא אמרתי, לא הרהרתי" וכו'.

אותו סופר סת"ם המהולל בכתב נאה, ידוע היה בעיר בשם "דער שווארצער סופר", והיה באמת שחור משחור, וכשנכנס לביתנו היתה אחותי הבכירה, אלטה, אומרת בהלצה: מהיכן פתאום כל האור הזה בבית? רק עיניו היו בורקות אש שובבות ועליצות תמיד. ואף־על־פי שהיה מטופל ומדוקדק בעניות, לא פסק פיו מלספר הלצות, בדיחות וסיפורים מחוכ־מים באמנות גדולה — כמעין המתגבר. יושב היה בדירת־מרתף במבוי הישיבה וההקדש, וכותב בנוצת־אוז ובדיו של עפצים — גוליש — על יריעות קלף פרושות על שולחן ארוך, לאורו הקלוש של הצוהר למעלה סמוך לתקרה (כצלמו ודמותו של ה"סופר סת"ם" ממרוקו ליוסף ישראלס). ה"עזר כנגדו" שלחה ידה במכירת פחמים ועסק נוצות.

בנו הבכור השגיח על העז, שרעתה באפר הזנוח של המבוי המפולש, ובשעת־מעשה טיפל בכנור שהתקין לעצמו, כיוון שחשקה נפשו בנגינה. בעיר נמצאו כמה משכילים שהת־עניינו בו, ובעיקר, זכור לי, לדרר, לימים עסקן נודע של קרן־היסוד בירושלים, שסייע בידו להתקבל בקונסרבטוריה של ווארשה. באמצע תלמודו היה יורד לחלם ענוד מדים נוצצים של בית־האולפנא, ועורך כמה קונצרטים בבית־התיאטרון העירוני. כמו־כן, רגיל היה בכל מוצאי חג־הפסח, בגמר חופשתו, לנגן בביתנו באוזני האנשים, קרובים, ומקצת ידידים, מבחר יצירות נעימות, מלודיות ערבות של פאגאניני, ויניאבסקי, סרסטה. ולבסוף נעתר להשמיע אותו ניגון קורע־לב — כל נדרי, כל נדרי של ברוך, שהיה מוחזק בן־ישראל.

סופו של יוסל בן הסופר, יוסף רוזנבוים, שערק מן הצבא לוינה, מוינה אנוס היה, כאזרח זר, לעקור והגיע לפלשתינה שבשלטון התורכים. ב־1912, בערך, שימש כמורה לכנור בבית־הספר למוזיקה בירושלים, וכשפרצה המלחמה עם תורכיה, התחבא בקיבוצים דאז, שינה את טעמו, ברח ונתגלגל לארה"ב. בזקנתו נתבע ונתן ל"ספר יזכור חלם" ביידיש.

כשנכנסו הגרמנים לחלם בשנת 1915 והתחילו בחטיפות

לעבודה מכל־הבא־ליד, התחבאו כל בני־ביתנו, לרבות אבי הבא־בימים, בעליית הגג, מאחורי ארון־הספרים בבית דודי הדיין. כיוצא מן הכלל, ניתן רק לי, הצעיר במשפחה, היתר־שינה בחדר בית־הדין. כעלות־השחר, קור־חורף עז, ראיתי שני יהודים באים להידיין. דודי הפטיר ברכת־שלום חטופה לנכנסים, לא הסתכל בפניהם, נטל ידיו, התקין שבולת זקנו, הטפיח את הפיאות, היטיב את הקאפלוש והאבנט וישב לכסא־דין. הענין היה קשה ומסובך. הדיין הקשיב לטענות הצדדים, לפעמים הפסיקם באמצע בשאלה. לפני הפסק־דין הוציא מכיסו האחורי מטפחת אדומה, "סודר", והושיט לכל אחד ואחד לקבל קנין — ומיד חתך את הדין. ואחד שיצא חייב, ריגן וקטרג, וביציאתו הטיח בקול דברים של גנאי על פסק־הדין. כיוון ששמע דודי הדיין כך, קם ממקומו, נטל בידו מנורת־הנפט שעל שולחנו, יצא למדרגות שבפרוזדור וקרא לאותו בעל־דבר: שמע־נא, אתה! בוא הנה! וכשהגיע הלה, פתח ואמר לו: שייגאץ! עז־פנים ומחוצף שכמוך! וכי מאחר שעשיר אתה מתיירא אני מעשירותך? היאך אתה מעיז לדבר בכבוד התורה!

כוחו זה של הרב הדיין ותקיפותו עשו עלי רושם גדול.

✶

דודי הדיין רבי בנימין שור ואשתו הרבנית מרים, אחות אבי, ונכדם המבוגר שיע, מתו שלשתם ביום אחד במגפת הדבר, שהיתה בחלם בשנות המלחמה, מלחמת עולם א'.

זכרם לברכה.

דודי איטשע מאיר בב"ד

אחות היתה לאמי ע"ה, הרבנית מינדל מסוורזש, קראו לה, דגולה בנשים בצדקותה ובלמדנותה הרבה. כל אגדות התלמוד, מימרות, דינים, מגילות־יוחסין של תנאים ואמוראים, מונחים היו בזכרונה כבקופסה. גם שאלות מצויות ידעה לפסוק לפע־מים לנשים, שבאו לבית־דינו של בעלה, הרב דמתא, ותחילה בבית אביה הרב בזמושץ. כל הכרוניקה של מלכי יהודה וישראל ידעה לאשורה, אימתי וכמה שנים מלכו רחבעם ואסא, עתליה ואמציה, בעשא ועמרי — כבספר פתוח, עד שאנו הגברים, כעמי־ארצים גמורים היינו בפניה. גורלה מר היה מלענה: בנה־מחמדה יוסילה טבע בנהר, ועולמה חשך לעול־מים. התרפקה על בנה הנשאר, איטשה מאיר. כל ימיה ישבה באלמנותה בבית בתה פייגלה העדינה והענוגה, מקפידה על מצוות, על הנהגת בית כשרה, ועל דברים שבינו לבינה כחוט השערה, בחומרא וקנאות, כאחד קדמון זועם. חתנה, אברך חסידי, שזקנקנו קטן ודל וכמעט דלא מינכר, ומורגל היה למשוך ולזרז את המעט שפרח על סנטרו קמעא־קמעא — נתחבט למצוא טרף לביתו מכל שנזדמן ממיני פרקמטיא של חיות. ששת הילדים חביבים ונחמדים היו כולם (כל אחד והיסטוריה איומה שלו ברוב הימים).

הרבה חן־אמהות היה לפייגלה: צחה מחלב, עורה — משי, ואפילו הקמטים הדקיקים בפניה מרוב הריונות הוסיפו לה חן. על־פי רוב היתה באה לביתנו בלילות־החורף ממקום מושבה רודה־אופלין, מקום יציקת־זכוכית מפורסם סמוך לחלם, עם תינוק חולה אנגינה, סקרלטינה או דיפטריה בזרועותיה, מעוטף עטיפות וכרים, אל ד"ר לוטשקובסקי הרשע, הכעסן. עדינה כבת־המלכה אצל אנדרסון, המרגישה בעדשה שמתחת לשלר־שים המצעים שעל מיטתה, ישנה היתה יחד עם אחותי ומספרת צמה כל הלילה. עיקר פרנסתם היתה מן החנות ברודה הנ"ל על אלפי עובדיה הפולנים. כל כמה זמן נדלדלו ע"י שריפה, גניבה, וגרוע מכל — שוד בידי עובדי המפעל נושאי־מסכות על פניהם ואקדחים בידיהם; ואעפ"י שהכירו את הליסטים נתייראו להעיד עליהם.

אותה דודה מינדל הרבנית גבוהה ורזה היתה כלולב היבש, כפופה, סכופה ועטופה, וכל גופה ופניה מוארכים ומשוכים היו כשל גמל. אף רגיש, וורדרד מרוב בכיות, וכשנזדמנה אלינו בשביל קניות, כגון שמן, סוכר, נפט, דגים־מלוחים וכד', גפפה, חבקה ונשקה אותנו, הילדים, ועד היום אני מרגיש נשיקותיה המתוקות ויפי קמטי פניה האציליים, שעה שכסתה אותנו בעטיפותיה, כבטלית. סמוך לפטירתה קראה לרופא שיסיר את השומא מלחיה, כדי שתבוא לעולם העליון שלמה ונקיה, כברייתה. רגילה היתה דודתי מינדל לשיר באוזנינו שירי־ערש — שהיו יותר משירי־ערש — שירי־עם ושירי־חסידים, שפרנסו את הנפש ואת הדמיון לאורך החיים, ולימים, בשנים הראשונות של מדינת ישראל, כששמעתי קבוצה של חיילי צה"ל עומדים בתוך מכונית־משא ושרים אותו שיר חסידי של דודה מינדל — יצא לבי. ואותו מעשה מפורסם בחבית הנפט: כל אותו חורף, כך סיפרה, לא חסר הלחם והשמן מן הבית, לא כלה השפע, הלבישו, הנעילו מעצרת עד פורים, אף חסכו ליום רע, חלילה, כי יבוא. עד שיום אחד נכנסה השכנה ואמרה: מינדל'שי קרוין, עטרת ראשי, העוד יש לך מן אותה חבית נפט שקנית? — הוי, שפלה, תיפח רוחך! מן אותה שעה פסקה הברכה כהרף־עין, היתה כלא היתה.

בנה איטשה מאיר, הנזכר לעיל, תפארת משפחתנו מצד אמי היה, מושלם בכל המעלות שמנו באדם המעלה: גבור, צדיק, ישר ותמים, גבוה וחסון כאלון, שער שחור כעורב, עינים מבהיקות מהתלהבות פנימית, אש תמיד, וקול דבורו — נחת־רוח. גבר הדור, וכל הבית נמלא נעימות, שעה שאיטשי מאיר נכנס בחיוכו הצנוע, החם, על שפתיו ועל פניו. בני־הבית, ביחוד נשים, ירד מבטים לעברו, וברטט־לב התלחשו ביניהן על יופי גברי זה, והוא לא ידע, ומלא את הבית מלכות, חן, ונועם. מובחר ומוכתר בתפארת כזאת אי־אפשר בשום פנים לחלץ מחובת צבא.

חמש שנים תמימות שרת הדוד בצבא ניקולאי. חינו, שכלו, כשרונו וכלל־מידותיו נשאו חן בעיני כל רואיו; ואמנם, מסו״ים היה למעלה מכל מידה לגבי יהודי בצבא ניקולאי: זקנו לא גלח, טריפה לא אכל — "בורודאטי", בעל־הזקן, קראו לו, והצטיין בתארים בחיל־ההנדסה (1906 בערך). כתב־ידו המ־פואר היה לשם־דבר, ויהיה העט שבידו קטום־חוד, מתיז

ניצוצות — מתחת ידו יצאו ציצים ופרחים. את אגרותיו נשאנו כקמיע על לוח־הלב. מוח־ברזל, בעל־חשבון מופלג, שכן לבלר "נאמן" היה אח"כ כל ימיו בכריתת עצים ומדידתם ביערות. איש חב"ד היה, תפילתו־נהימתו בהגבהת־עינים למעלה, כמושך שפע עליון. זוכר אני בבהירות יום שובו מן הצבא, עטור אותו זקן שחור, אותה בת־צחוק טובה, מקסימה, שזכרנו. העמיד את ה"סונדוק" הסולדטי עם המנעול המצלצל, הוציא שתי מברשות וצחצח, כהרגלו הממושך, מגפיו במשחה, שהפיצה ריח חריף של עטרן בחלל הבית. מיד ישב לשולחן, מרכיב רגל על רגל, ומסיח בהרחבת־דעת, בשלווה ובטחה כאחד גבור, מלך. אדם השלם.

פעם נזדמנה לו השעה לדודי לשהות בוקר אחד בביתנו. אחרי תפילת שחרית, כשחלץ את התפילין וקפל את הרצועות, העיף מבט על ספר־הקריאה, שהחזקתי אותה שעה בידי. דודי הרכין עלי והלחיש באזני משהו מענין קריאה בספרים אצל אדם מישראל, ועוד כמה דברים נאצלים העומדים ברומו של עולם. נער קטן הייתי והדברים היו למעלה מהשגתי, וכדי להשתבח כלשהו בפניו ספרתי גימטריא נאה, ששמעתי מפי חברי, על הפסוק בתהילים: המביט לארץ ותרעד — גימטריא של "תרעד" עולה בדיוק למנין השנה, שעמדנו בה: תרע"ד (1914), והיא תחילת מלחמת־עולם א'. דודי עמד נדהם מגילוי־פתע זה, שאזנו שמעה. ועוד שעה ארוכה התהלך בחדר וחזר בקול כמה פעמים על אותו רמז שנרמז בפסוק "המביט לארץ ותרעד".

ופעם, באחד מימי שבט העזים בקור, נזדמן הדוד איטשה מאיר לביתנו ונשאר ללון. באמצע הלילה ראיתיו מפסע אילך ואילך לאורך החדר באורו הקלוש של הנר, כשצלו קופץ ומרצד על התקרה ועל הכתלים המנצנצים מכפור, וקולו, קול שיר חרש הולך, קול זמר פסוקי תפילה־קודם־התפילה, בניגון נוגה לוקח־לב:

אודה לאל לבב חוקר,
ברן יחד כוכבי בוקר,
שימו לב אל הנשמה,
לשם, שבו ואחלמה.

וידוע בברור מבורר בידי בנו ובתו היושבים בארץ, ובידי משפחתו, כי זה האיש איטשה מאיר בב"ד, גבור־חיל היה גם באחרית יום, בקץ חייו: הוא עמד בראשי המתקוממים במחנה ההרג־רב לאכווע שעל־יד פינסק, ושם עלה הוא ואשתו אסתר עמו בלהבות השריפה אשר שרף ה'.

אבי ר' יוסקה לרר

בעיר קראו לו ר' יוסקה בנו של הרבי רב טודרוסל, והיו מזכירים את שמו ביראת־כבוד מיוחדת. מאורעות חייו הם כמעט פרשה סתומה בשבילי, ובדומה לרוב בני המשפחה, לא שאלנו לתולדות ולא הניחו להן שיור. הכל התרחש, כנראה, באיתכסיא. בן של דורות רביים בגליל שלנו, ודומני, שלא יצא כמעט מחוץ לעירו, ומהיכן ינק, דרך איזו צנורות

שאב אוצרות ידיעותיו, ידיעת החיים ונפש האדם — כל זה מכבשונה של הנפש. הוא היה מצויין במידות תרומיות, מתון ושוקל בדעתו כל מחשבה שהגה, כל דבור שהוציא מפיו — הכל לפי מסכתא מידות, רמב"ם, מסילת ישרים ושאר ספרים, שהיו חביבים עליו כנפשו, ומן הסתם מנסיונות וחוויות חייו החבויים. וכשאני בודק היום ממרחקי הזמן ונבכיו את גבישי הגיונו ומרגליות אמריו ופתגמיו, חוששני לשמוע בת־קולם בהגיונותיהם של רבי־המחשבה שבימינו. רגש עדין והגיון בהיר נתמזגו אצלו יחד ולא צררו זה את זה, ומכיוון שהיה בקי בהוויות־עולם, היו רבים באים אליו לשאול עצה ממנו בעניני משא־ומתן, בדברים שבין אדם לחברו, או בין אדם לעצמו, והיה מרעיף ניחומים, עדוד ואמרי חכמים גם לקלושי־דעת ונמוכי רוח.

את מטה לחמו, לחם־ביתו, מצא במסחר תבואות, שהביאו הכפריים לעיר, ומכאן — לבית־הריחיים, והיה מקובל על יהודים ושאינם־יהודים בישרותו ובנאמנותו; וכשאירעה לפעמים טעות או ספק בהנהלת־חשבונות היו סומכים על הרשום בפנקס־הכיס שלו בלי חשש והרהור.

הרבה ספרים היו בארון־הספרים של אבי ז"ל, והרגשה מוחשית היתה בלב, שכאן חוסים בצל מבצר גדול וחזק, החובק דורות, תקופות וארצות הרבה, מגן ומשגב מכל צרה ופגע. לכל־לראש התנוסס לתפארת — ש"ס, דפוס האלמנה והאחים ראם, וילנא; ארבעה טורים (דפוס צפת, שנת ש'), רמב"ם, חובות הלבבות, סדור האר"י, גדוש שמות מלאכים; סדור ר' יעקב עמדין ושל הרב מליסא. אחריהם באו ספרים בחקירה וחכמת הטבע, שהיו משוש חייו, והשתעשע בהם כל ימיו, כגון: מעשה טוביה של טוביה הרופא, מאור עיניים של ר' עזריה מן האדומים, עקידת־יצחק ("בעל עקידה"), שם הגדולים, תכונת השמים; גם שירי רבי יהודה הלוי ואבן־גבירול (הוצאת הרכבי, כהנא), לישרים תהילה ומגדל עוז של לוצאטו. מאוד־מאוד אהב את בעלי־המדרש, ובמליצותיהם ורמזיהם של בעלי־הפיוט (הקליר) מצא "שבע החכמות".

פעם הלכתי אליו אל היער הרובשובי, ששם היה רגיל להמתין לכפריים עם סחורתם, הרחק מן התגרים מסיגי־גבול ומפקיעי שערים, כדי לבקש שכר־לימוד בשביל המלמד שלי,

ומצאתי אותו יושב על גדע עץ, מחטט בזמורה על־יד קן נמלים רוחשות, מתבונן, בחינת: מה רבו מעשיך ה׳, וקורא על־פה את המונולוג במגדל עוז: הוי, הררי עולם נעימי שבת... רועה עדריו נער, מה טוב מנת חלקו ומה נעמה... התפעל מחכמת האסטרונומיה, ידע אפילו לחשב מועדי ליקוי, והגיע עד ספרו של סלונימסקי (חז״ס) בתכונה; הוא הבין ברפואה וידע לקרוא מירשמי רופאים. ביחוד גדולה היתה תשוקתו ללשון־הקודש, תנ״ך ודקדוק. בכלל, נדמה היה לנו, שכל דעת־החיים, כדם בעורקים, קבלנו דרך האספקלריא של הדבור האנושי, טעמו, ריחו וצבעו. את ״תלמוד לשון עברי״ של י. ל. בן־זאב עם ה״יתרון לאדם״ של אד״ם הכהן שננו בעל־פה על כל סעיפיו וסעיפי סעיפיו: את המתג, נסוג־אחור ואתי מרחוק, ואת היוצאים מן הכלל. גם הבנות קבלו חנוך הגון, וכשבא המלמד־דרדקי ב״בין הזמנים״ לבקש תלמיד בשביל החדר, בחן, כביכול, אותו אבי, ע״י אחותי הבכירה, אלטה: ״מה פירוש, אלטה׳לי, של העז (את מקנך)?״ — האסף, היתה התשובה על־אתר.

באחד מערבי חורף, סמוך לחנוכה, הביא אבי הביתה בשמחה גדולה ספר לא־מכורך בשני חלקים. זה היה ספר ״אילם״ של יוסף שלמה דילמדיגו (יש״ר מקנדיה) בחכמת השיעורים, ספר יקר־מציאות. (אחר־כך נודע לי, שקבץ על יד ושלם מחירו 4 רובלים). ופעם, באמצע שנות המלחמה הראשונה, הוא בא הביתה בערב כולו קורן משמחה: אוצר מצא בין ספרים ישנים בעלית־הגג של קרובינו בני־קופר. הילדים קמו ממיטותיהם, ולאור השלהבת הקטנה של מנורת השמן שעל מזוזת הדלת, קראו: ״ספר התשבי מאת אליהו בחור, איסני 1541״, ספר יקר־מציאות בכל העולם. מלון של 712 מלים עבריות ותלמודיות, כמנין תשבי, מבוארות בספר, מאת המדקדק המפורסם מאיטליה ומחבר־רומנים ראשון ביידיש, אליהו לויטה. בו־במקום קראנו את הבאורים המחכימים על קרובץ, כתבות, מעקן־מחקן, והתפעלנו מהחרוזים ביידיש באמצע הטקסט העברי: נשלמה אות הגימל, גילובט זיי גוט פון הימל.

מחונן היה אבי בחוש אסתטי מובהק, אהב את היפה, התענג על נגינה וניגוני־תפילות, ככל שניתן לו לשמוע. שרוי היה תמיד במקצת עצבות וגעגועים לנאצל, לאשר־לא־מכאן, ומשהו מדמות האריה, אריה בוכה, היה בקוי פניו הגרמיים ובשערות זקנו — עקבות מאבקים פנימיים עם סערות רוח. את פסוקי הנביאים שבמלכות, זכרונות, שופרות: הלוך וקראת באזני ירושלים... זכרתי לך חסד נעוריך... הבן יקיר לי אפרים; או שפוך חמתך שבליל הסדר: אשר אכל את יעקב ואת נוהו השמו, וכדומה פסוקים — לא יכול היה להוציא מפיו בלי רעד בקולו ודמעות חונקות גרונו. כשנזדמנו לפעמים לבית נשי קרובי־משפחה, כגון, רניה קופר, או טשיפלה כהן היפת־תואר מזמושץ, ניכר היה שינוי קל במבטו ובקולו, שעה שהציע להן כסא לשבת. אני זוכר אותו עומד פעם על־יד החלון ומפצר בפצירה קטנה צורה בולטת (ראש ונוס) שעל אולרו היקר, מתנה מקרלסבד.

הרבה זמן נוהג היה אבי להכניס לסעודת שבת אורח עני אחד, יהודי יחף, לבוש קרעים ומקצת חסר־דעה. תחילה היו הילדים נרתעים ממנו ובוחלים בו. לאחר דברי־מוסר של אבי נשארים יושבים במקומם ואוכלים מאכלי־שבת. פעם אחת התחיל אותו אורח עני לזמר זמירות של שבת, וכשהגיע אל ויזכו לראות בנים ובני־בנים עוסקים בתורה ובמצוות והוסיף את המילה ״לשמה״ בקול רם, ננער אבי ורמז לבני־הבית על אותו ״לשמה״ של העני. עיניו הבריקו רשפים ודוק של דמעות כסה אותן.

ארבעים שנה, בסגרירי חורף ובחרבוני קיץ, צעד נתיבו על כביש הרובישוב, כדי למצוא טרף לביתו. תגרים רעים מררו חייו, מיעטו חלבו ודמו, והגויים, נותני לחמו, זהמו את אויר הבית בעשנם ושאון המונם. איסטניס, אנין־דעת ובעל בריאות רופפת — זכה אבי אף־על־פי־כן לאריכות־ימים על־ידי סדר חייו הקפדני, עושר נפשו הפיוטית והרליגיוזיות העמוקה שבמזגו.

על מצבתו רשם בנו בכורו משה מלים אלה משל המשורר:

פ. נ.
נגיד רוח צנוע הגות
ועלילה וממעט דברים,
ר׳ יוסף אריה הנקרא ר׳ יוסקה
בן הרב מוה״ר מנחם טודרוס זצ״ל.
נפטר בן ע״ט
י״ט במרחשוון תרצ״חית.
זכרונו לברכה.

✶

אחרי הכלייה וההרג־רב שפקד את אחינו ואחיותינו, אחרי חורבן כל בתי־חיינו, שעלו השמימה באש הכבשנים, עולה הרהור בלב, אם ניתן בדרך כתיבה על נייר להדליק נרות־נשמה לזכר כל אלה שנגדעו ולקבורות לא הובלו.

מקצת על אלה מימי ילדותי, שזכרתי והשוכנים בלבי, אנסה לספר.

אף־על־פי שעירנו חלם לא היתה בימי עיר־של־מעלה בכולה, ביחוד כשנזכיר קהילות כמו לובלין, וילנה, זמושץ וכדומה, מכל־מקום, נדמה לי, שעיקר שלימות הוויתם של אלה, שבתוכם התהלכתי בילדותי, היה ביחסם לקודש, שבתות וימים־טובים, תלמוד־תורה וכו׳. בתוך חיי החולין היו עתים של התרוממות־הנפש ותשוקה וגעגועים למה־שלמעלה־מזה, וחרף חיי הצער ומסירת־הנפש על פת־לחם לא דוכאה רוחם, נפשם לא היתה טרף ליאוש וסברם וסיכויים לא עברו ולא בטלו.

כמו חי עומד לנגד עיני המראה משכבר־הימים: ככר השוק וטבעת־החנויות בטבור העיר, סמוך לבית־יראתם. הנה מוכר־הסיגריות הדק והכחוש, בעל החנות הזעירה בשוק הקטן. מדי זכרי בו הומה לבי. אופן הילוכו בצדי חומות־הבתים, ראשו שלוח לפניו, על פניו עצבות מסוכה בת־שחוק קלילה, עדינה, צוארו נטוי ככנור ופיקת גרגרתו — כבולע מגור ואימה. כצפור ביד הצייד, מפרפרת ודופקת בכנפיה בדפנות הכלוב. אני מכיר אותו מתפילות ימים־נוראים בבית־המדרש. למן הסליחות

הראשונות עד תפילת נעילה לא נדם קולו החנון והנאמן.
לבי כלה ממתיקות, כשראיתי באיזו עדינות קדושה ידו החי־
וורת מרימה את הטלית על הראש לפני תפילה או פזמון
מיוחד מקדושת־היום, כגון, שלש־עשרה מידות או ונתנה־
תוקף: אזכרה אלהים ואהמיה, בראותי כל עיר על תלה
בנויה, ועיר אלהים מושפלת עד שאול תחתיה... פתח לנו שער
בעת נעילת שער, כי פנה יום.

קולו הדהד בחלל הבית לאחר שוך כל קולות קהל המת־
פללים. ובסוף, מנוחם ומפויס, סיים: ובכל־זאת אנו ליה
ועינינו ליה. נראה היה בעליל, שכאן, חבוי בצל כנפי השכינה,
נתמרקו עוונותיו וכל פשעיו כשלג הלבינו.

✶

לפני קבלת־שבת בביהמ"ד. בקאפוטת אטלס כולה קרעים,
כמנהג חסידים, עומד לו פיניה טריטלס, שזה־עתה בא מן
המרחץ, מול נרות השבת בכותל־המזרח, אומר פרק התהילה
מן ה"הודו", שעל הקיר, ומתבונן בצבאים ואיילות שעל
ה"שויתי": אדם דואג לאיבוד דמיו ואינו דואג לא־בוד
ימיו. דמיו אינם עוזרים, ימיו אינם חוזרים, והוא מסלסל
במתיקות קולו הרך והמעולף את ה"כגוונא" ואת הפסוקים
של ידיד נפש: הדור נאה זיו העולם ונפשי חולת אהבתך.
אין זה אותו פיניה, העומד כל השבוע באטליז שלו על־יד
הסדן. עכשיו יש בו נשמה יתירה של שבת, והשכינה שרויה
עליו. אביון ומטופל פיניה טרייטלס, בעל לב־זהב, מזג־טוב
ומכניס־אורח שאין דוגמתו. הרבה בני־ישיבה "אוכלי ימים"
סמוכים על שולחנו ביד רחבה ועין טובה, רוב החיילים היהו־
דיים שבשני הגדודים החונים בעיר מזומנים אל שולחנו
מדי שבת בשבתו, ובלילות־סדר־פסח — כדי מנין ומעלה.
באחת השבתות מימי חורף מושלגים איקלע לבית־המדרש
משולח ירושלמי. פיאותיו המסולסלות מגיעות עד בית־צווארו,
על ראשו תרבוש ישמעאלי אדום, על גופו חלוקא דרבנן, מין
כתונת פסים, ואין איש מבין את הלשון־קודש שבפיו. מראים
את הציציות, שואלים ב"שמע ישראל". המתפללים מקפלים
בינתיים טליתותיהם ומסתלקים. סופו של הירושלמי — לבית
פיניה, מירושלים אורח לשבת.

✶

לפני "לכה דודי" בבית־המדרש. כבר החשיך. היום הארוך
והחם הלך לקצו. הדלתות פתוחות. מרחוק נשמע הד הילוכו
של שימעלה הסבל, המנקש בפרסות מגפיו הגדולים, המשוחים
בעטרן כחלחל נוצץ, על סלעי המרצפת. משחה זו בקופסת
עץ מעמידה בשבילו החנוונית כל ערב־שבת עם חשכה בפינה
על־יד פתח חנותה שבשוק, במקום ששימעלה עומד כל ימות
השבוע בבגדיו המקומחים, על גבו כמין כר וחבלים על כתפו,
מוכן לכל הזמנה לסבלות. עכשיו הוא הולך לו בנעימות מן
המרחץ, מיוזע, ועלי זרדין על ראשו ועל גופו, הולך לאט
ואינו ממהר — להכעיס הבעלי־בתים, העומדים ומביטים על
העם־הארץ ומחלל־שבת זה, עד שהוא מגיע לעיבורה של
העיר, לרחוב הרובישוב וסימטאותיו המעוקלות והמוזנחות,
מקום מושבם של אלה דלפוני־אדם נוכלים, קוביוסטוסים ו"בני
אסור־לרחם", המרמים את הבריות במיני תיבות־נגינה ותוכי
על גבן, המוציא במקורו פייסי־מזל מן הקלפי; מאחזי עינים
בולעי להבות ותוקעי מאכלת בגרונם; מוליון ולוליון, המגלגלים
ילדיהם בראש חוצות, מכופפים ומקפלים גופותיהם כעין סלסלה
או כעך, כיוון "שסכים איבריהם בשומן חזיר מיום היוולדם"
— עד ששימעלה מגיע למקומו, נבלע באחד המרתפים, וכאן,
בשפל, הוא עושה שבתו לאור נרות דולקים.

✶

בוקר ממחרת השבת ב"חדר הדרדקי". הרבי עומד באמצע
הבית לבוש מעילו, מוכן לצאת, ורואה בתלמידיו המתקבצים,
שלא הביאו שכר־לימוד — פניו מתעגמים, לובשים אימה,
והוא קורא בקול: רבונו־של־עולם, מה רצונך ממני? רחם
נא עלי! ויוצא לחפש גמילות־חסד בשביל פת־שחרית. הרבנית,
כפופה, רזה וחיוורת, עומדת על־יד הכיריים ומשגיחה על החלב
שלא יגלוש בשביל חיה'לי בת־השלוש, הסובלת מאסטמה.
"נפוחה מרעב", מתלחשים ביניהם התלמידים בני 8—10,
ומרחמים מאוד על חיה'לי השמנה, החולה. לפתע — זעקת־
שבר: החלב, החלב! וכל התלמידים משתערים להציל את
החלב של חיה'לי.

תוספת לפרנסה — קטניות חמות, שבישלה הרבנית בשביל
התלמידים, כמו־כן — נדנדה שבחצר עם קרש־ישיבה נעול
על מנעול. פעם ראיתי רבי פותח את החלון ובחיוך ביישני
קל מפריח ברוח פתקאות עם תפילות־בקשות לפרנסה, לרפו־
אה, לישועה וכו'. מיד ישב לשולחן וגזר בשבילנו חושן
ואפוד מנייר, גם חשב האפוד וציץ מנייר, מדד אותם על אצב־
עותיו ועל אצבעות מקצת תלמידים, אלה בגדי אהרן הכהן,
כמה שכתוב בפרשת "תצוה", שעמדנו בה אותה שעה.

דודתי פרלה דיין

אספר על דודתי, אחות אבי ז"ל, שגם היא ישבה בדירת
הירושה של המשפחה. יד ה' היתה בה, ולקח את שלוש
בנותיה, שמתו בשעת לידתן. מאז התבודדה דודתי וחיתה
בנזירות ובקדושה. כל הימים, חוץ משבתות וימים־טובים,
היתה יושבת בתענית וטועמת רק עם שקיעת החמה. תמיד
עמדה בתפילה מאחורי וילונות מורדים באפלולית החדרים,
שגדולה והוד־יוחסין שמלפנים עדיין ניכרים היו בהם. מן
הדלת ולמעלה התנוסס ציור־שמן: חורשת דקלים. בצל דקל
אחד רובץ אריה, ולצידו לביאה וגוריה. על הקיר תלוי היה
אורלוגין ארוך, ממושך, שהלוכו האיטי של המטוטלת השמיע
קול חרישי עמום, ובצד — תמונת דיוקנו של רבי דודל
מטלנה נמוך־הקומה רכון על־גבי ספר שעל השידה, ושל
רבי יצחק אלחנן במגבעת גדולה, ודשי כותנתו הלבנים

מבהיקים על מעילו השחור. בחלל הבית עמד ריח החמין של שבת בכל ימות החול.

בזכרוני נחרת ליל חג סוכות אחד. השעה שעת חצות. נוגה הירח המלא זלף בחלל התכלת, אני יצאתי להסתכל בליקוי הלבנה, שחל אותה שעה. והנה, מתוך הדממה, הולכת וקרבה דמות צחורה בפסיעות שקטות ומדודות. זו דודתי פרלה. ביד אחת מחזיקה את "הקרבן־מנחה" שלה, ובאחת — המנורה בעלת שבעת הקנים, והיא נכנסת לסוכה וסוגרת בעדה. בפנים הסוכה היה השולחן מתוקן וערוך בכל לכבוד החג. עברה שעה קלה ומתוך הסוכה נשמע קול בכיה רצוצה והתייפחות חנוקה ומרה. נרעש בלב קמתי ונמלטתי לביתי.

ומעשה שהיה: בין בעלי־העגלות, אנשי הכרכרות שבעיר, מפורסם היה אחד מנשקה, שמוניטין יצאו לו של בעל־זרוע, אלם, גחמן, ויש אומרים — גם הורג־נפש, ואותו מעשה רצח ושוד של יהודי ביער חלם לפני שנים רבות, ידו, אמרו, היתה באמצע. בלבושו ומנהגו לא היה שונה מנשקה משאר הבריות: לבוש חלאטל ארוך וקאסקט־פויליש על הראש, אלא שהכל בדלים היו הימנו. זיפי זקנו כזרדין מעוכים מזדקרים כלפי מעלה כמחרוזות של שום, וצלקת סגולה־כחולה משוכה לו באלכסון מן המצח על הלחי דרך העפעף וגלגל עינו שנקרש ועמד בבוהקו, כעינו של דג מבושל. בימי סגריר דולפים וקודרים, ימים בטלים מעבודה, היה יושב בפונדק של שבע "שבע'ס טשייני", שמאחורי המדרגות הרחבות המוליכות לרחוב־הדלות שבחלם, "נייע צייל", מסתכל במשחקים בקלפים ומהמרים בגורל. מנשהקה מהמר היה על בליעת תריסר ביצים שלוקות ובקבוק בירה עם בקבוק הזכוכית. כיצד? כותשים את הזכוכית עד דק, משיירים הימנה את בית־השקע והצואר בלבד, ובולעים הכל בהעלם אחד. כמו־כן, מהמר היה מנשהקה לדהור בכרכרתו הרתומה לצמד סוסים במורד כל שלושים המדרגות הנ"ל. אמר, עשה ונצח. אמנם, הסוסים יצאו מן העניין ברגליים שבורות לחלוטין, וידי מנשהקה היו על העליונה.

ובימים של מצוקה ורעב בעיצומה של המלחמה, מלחמת־עולם מהדורא קמא, נמלכה דודתי פרלה בסוד מועצת המשפחה והחליטה להשכיר חדר אחד שבדירתה. יום אחד, בשעת מנחה, נראו בגינה, בפתח אותו חדר להשכיר, קורות וקרשים, גרוטאות מכל המינים, כלי־בית ובלואים שחוקים, ועליהם ניצב מנשהקה, מועמד לשכנות. ראתה דודה פרלה אותו שכן — חשכו עיניה וכמעט שנפלה מתעלפת. לובן עור פניה הצחים ושקופים כענבר ואזנה האחת, שנתגלעה מבעד למטפחת שעל ראשה, ניצתו בשלהבת. מנשהקה עמד מיד על חומרת המצב, לא אבד עשתונות, ובאותו מעמד קרא בקול: "רביצין, איך לייג מיך גלייך אַריין צו אייך אין בעט אַריין", רבנית, בזה הרגע הריני בא לשכב בתוך מיטתך. דעת לנבון נקל, כי לשמע דיבורים אלו נעלמה דודה פרלה חיש־מהר כבזק, ומנשהקה נכנס לדור.

הרבה זמן לא שהה במקום, ובחילוף העתים הסתלק לדרכו.

דמויות ומראות בעיר

בילדותי אהבתי את עירי, ונפשי לא שבעה מטייל ברחובותיה, ביחוד בימי הקיץ היפים בשלל מראותיהם, שהשכיחו מן הלב את עגמת הסתיו וקשי החורף, תלאותיהם ומצוקותיהם — לטייל ולהסתכל בהמוני אנשים מטיילים בעירם, אנשים ונשים שהכירו וחבבו זה את זה.

לעתים מזומנות, ביחוד בשבתות לאחר הסעודה, יוצא הייתי לטייל ברחובות העיר עם אחי הערש הגדול ממני. בחושו המובהק למעשיות היה מלווה את הטיול בביאורים מחכימים: עגלה נוסעת, והוא מסביר מאין, לאן, ולשם־מה; על הסוס, על הריתמה, על שקא ועל ריספק. תחילה עוברים על־יד חנות המכולת, סוכה זעירה עומדת בדילה ומנוהלת נאה בידי בעליה אפרים מלר (נרצח יחד עם אשתו מיד עם כניסת הגרמנים לחלם. בנו הצעיר, מאיר מלר, הספיק לבוא לארץ, נתקבל כחבר בקיבוץ גניגר. בפולמוס של הערבים התנדב לבריגדה היהודית, עסק בניצולי הגיטאות ושלפי המחנות. נהרג באיטליה בתאונת דרכים. הקיבוץ גניגר העמיד מצבה על קברו והוציא מחברת לזכרו).

שבת. השלט שעל הדלת הסגורה מראה בחור אלגנטי בכל אורך קומתו, לבוש מעיל מקוצר, קאסקטל על הראש, פיאותיו מופשלות לאחורי אזניו. ביד אחת הוא מחזיק מגש, שמונחים עליו חלה קלועה, לימון, קופסת סיגריות, שלושה מליחים על צלחת ומזלגות נעוצים בגביהם, ובאחת — מקל־טיולים, וכל־כולו דוגמה מוחשית של אדם־מן־הישוב, והיאך לבוא נאה בין הבריות.

מכאן לצלמוניה של אחים רוזנבלט, ממשכילי העיר, שעמדו ברווקותם כל הימים. גידלו שערות ארוכות, כהללו של שפינוזה, מגבעת רחבת־שוליים, עניבת אמנים, ועל הכתף — גלימה שחורה המתבדרת ברוח. מעולם לא יצאו חוץ־לעירם, והלכו בוקר־בוקר לבית־הזכוכית — אטליי'ר — ובמשולש רגליים ובמטלית שחורה לכיסוי מפני האור היו מצלמים חתן־כלה, אנשי־צבא וכו' על־גבי תפאורה של "חורף", עצים טעוני שלג, או סירה על־יד נחל ב"קיץ" (האחים רוזנבלט היו בין הראשונים, שנרצחו ב"מרש" בדרך חלם—הרובשוב).

משם לחנות הפרוות של משה שיין. שלט נאה בפתח חנותו: לביא, או ברדלס, מגיח מסתר סבכי־יער. חיה עזת־העוויה מחמת זעם ועוצר־כעס, ודומה, דמעות זולגות מעיניה (כדמותו וצלמו של דודי מאוסטילה, שמצאתיו, בשובי בצהרי יום־חורף של קור וכפור מן החדר, מוטל במיטתו של אבי, מעוטף פנים מחמת כאב־שיניים, ומחזיק גמרא גדולה, ש"ס וילנא, בידיו ושואל לפרקי). ברם, שמא מילתא היא: שם בעל החנות הוא שיין, יפה, ויופי שוכן בביתו: בתו דובצ'ה שיין שם־דבר ליפי־נשים בעיר.

אנו עוברים על־יד בית־המרקחת, המבריק בשפע הצנצנות, צלוחיות ובקבוקים על המדפים. שני פסילי־זהב ניצבים באמצע האולם. אל הרפואה, אסקולפוס, מעורטל בחצי גופו העליון, בימינו מגילה מגוללה ובשמאלו גביע זהב, תחש

עקלתון, המתפתל מסביב למוט, מפעפע לתוכו בלשונו השסועה חמת אֲרסו מתוך לועו הפעור. זר לי בית זה, והוא מטיל עלי אימה משום חובת גלוי־ראש ולשון עכו"ם. והיה מעשה ונשלחתי בערב שבת עם הערב־שמש בשביל טפות חומץ לחפיפת ראשן של הקטנות. היטב שננתי לי פסוקי ועניין הכסף, אלא שברגע המכריע ניטל ממני הדבור ונמלטתי. וכשחזרתי אף־על־פי־כן ענה לי: יוטראָ! כלומר: מחר, הלכה חמורך.

משם עד בית־היראה, עד חנות הספרים, ומיד — חנות הבגדים של הפרקמַטוטר מיכלה. פנים החנוּת שרוי באפלולית, והמוכר עצמו, שחור, שעיר, בעל אף־כפתור, עומד תמיד על האסקופה וצופה לקונה, בעיקר, מן הכפר. ודרכו של מיכלה במכירה היתה כדלהלן: מעמיד היה את הכפרי לפני הראי, וכל בגד, מעיל, שהוריד מלמעלה, היה "מתאים בדיוק". כיצד? היה המעיל רחב מכפי מידתו של הכפרי, היה מיכלה מקפל מאחוריו כמלוא שעור חפנו, מסבבו ומטלטלו ומכביר בשעת־מעשה הרבה מלין בלי ריווח כלשהו. ולהיפך, כשהיה צר המעיל מהיקף גופו של זה, היה מכניס שני אצילי ידיו של הקונה לתוך שרוולי שניים מעילים, והכל אתי שפיר. מיד מכניסים את הסחורה לתוך שקו של הקונה המבוהל ונפרדים זה מזה בשלום. חיבה יתירה נודעת למיכלה מביהמ"ד, שקול היה לו למיכלה שונה מקולותיהם של שאר הבריות, קול באס נמוך בתכלית, מסתפינא לומר, כפליים משליאפין, ומותר לשער בלי חשש גוזמא, שבתפקיד מפיסטופל ב"פאוסט" היה זוכה בפרס עולמי. וחזקה היתה למיכלה בביהמ"ד שלנו מקדמת דנא ל"חסל סדור פסח" באחרון של פסח אחרי תפילת מנחה. וזאת לדעת, שחג הפסח, מלך החגים, כמגדל־עוז היה לי בזרם הימים, שאפף אותי בקסמו, וקרא דרור מחורף בזעפו ומ"חדר" במלמדו. אפילו אמירת "חסל" בליל־הסדר מתוך ההגדה, כרמז היה לי לימי־סער ועַנני־זעם באופק, אלא שאמירת "חסל" במוצאי־החג קשה היתה מאמירת קינות בת"ב, ומי שלא שמע את הבאס האדיר מפי מיכלה ב"חסל סדור פסח" במוצאי החג אינו יודע עגמה ועצבות־לב מהן. זה היה גירוש מגן־עדן, מכל העולמות. בורח הייתי לחצר ובוכה לתוך החשכה.

סובבים הולכים לרחוב בית־הכנסת הגדול והסימטאות שמסביב. בית המדרש הישן עדיין עמד על מכונו, ועל תל מסביב — השוק של קדרות, זגגות, מרכולת ומיני סדקית. בין הריסות המקום זכור לי במיוחד הפקנטרגר, מוכר־ספרים ישנים ומשומשים, יוסף איטשי הינדעס, עומד בטליתו וטוטפותיו בתוך גל גוילים וערמה של ספרים בלים: ספרי רומ"ל, סיפורי מעשיות, "הגדות יעקינא" היתוליות לפסח, מעשה בז' בטלרש, יוסיפון, ספר הברית, שמ"ר, דיק, שמחה פלאַכטע, בריוונשטעלער ותשמישי קדושה. בגמגום לשונו ידע לעמוד על המקח: לי ע־ע־ע־צמי זה עולה ע־ע־ע־שרים קר־ו־ו־פיקות. בדוכנו של פקנטרגר זה מצאנו את הספר "מפעלות אלוקים", שבקש מנדלי מוכר ספרים מאחי משה להשיג בשבילו, שעה שביקר אצלו בחדר ספרייתו, ב"קבינט" שבביתו באודיסה, ב־1912, בערך. ב"שלמה ר' חיימ'ס" מוזכר ספר "מפעלות אלוקים" ור' אלי בעל־שם מחלם, שברא גולם. מנדלי, שהיה מוחזק שמאי, קפדן, שונא טרדנים "רכי־לב", מסיח היה בשימת־לב ועניין עם קורא צעיר משכיל זה מפרובינציה רחוקה, חלם, ושאל, בין השאר, לטיב היחסים בין חלקי האוכלוסין שבחלם, בין רוסים, פולנים, אוקראינים ויהודים (על ביקור זה כתב אחי בגליונות הראשונים של "ליטעראַרישע בלעטער", ווארשע).

חביבים היו עלי הציירים שבעירי, גם חוצבי־מצבות שידעתי. הזקן שבהם, למשל, חיים נטע מגודל־איברים ובעל ראש קרנף דל־שערות, זיפים דוקרניים בלבד, והקאשקט הקטן מכסה שליש קדקדו. החצר, הפרוזדור מלאים היו אבני־מצבות. את ארוחתו היו מביאים לו אל מקום־העבודה בסיר גמלוני כפול ידות מעוטף סדין מקושר למעלה בארבע קצותיו: מרק תפוחי־אדמה מדושן בגלדי שומן־בקר עצומים ומתובל בציפי קדירה צפים, ולקינוח — קיתון מים צוננים מן הבאר, ומיד חוזר למלאכתו, חורת והולך באיזמל על־גבי האותיות המשורטטות: פ. נ. האשה הצנועה מרת גיטלה ז"ל.

מקורב לו — שמחה, צייר־אמן לשלטים אמנותיים באותיות זהב על זכוכית שחורה. אותו בחרו לצייר פנים בית־הכנסת הגדול, לאחר שפרנס העיר הנמרץ, העשיר, השאפתן, נטל עצמו לעשות בדק־בית. תחילה את ביהמ"ד הישן, שהיה מוזנח, ולבסוף, את ביהכנ"ס הגדול דקהילת חלם, העתיק, הקדום, המפורסם. האלמימר שבאמצע על שני עמודיו העצומים, שהבית נשען עליו; התריסים שבחוץ לחלונות הגבוהים, שהיו חומר להלצות הרבה. זוכר אני את מעשה־גרוד טיח הקירות והסיפון, את ציורי מזמורי תהלים ופרקי תפילות, ציורי כלי־זמר וציורי חיות ועופות שנתגלעו ונחשפו. גם שני חלקי דלת־הכניסה מנחושת, שהוריקה מיושן, מחודדים בראשם, משוקדים מגיני־דוד ומגולפים פסוקים. הכל נותץ וקורקר, ובמקומם הוצבו דלתות מזוגגות מעץ אלון, הסובבות על ציריהן כלפי פנים וכלפי חוץ, כבבֵית־נתיבות מודרני.

חלל בית־הכנסת היה גדל־מידות, ואני מתיירא הייתי להלך לבדי, וידי לא זזה מתוך ידו של אחי. שעת שחרית של שבת. נסיתי לעשות הקפה אחת או שתיים מסביב לבימה. תחילה, בכניסתי, נשקתי בחרדת־קודש את המשקוף נטול־המזוזה, כדין בית־הכנסת. בצד שמאל, מתחת למעקה ועזרת־נשים, בפינה, עמד קיטון עשוי זכוכית כולו, ומבעדו נשקף כסא של אליהו עומד על כן גבוה מאוד, וכן מנורה לחנוכה, גביע של קידוש, הדס לבשמים, כתר, ציץ ויד של ספר־תורה. צינת האויר, המרחבים הגדולים, רומה של התקרה המקומרת, כלי המאור, המנורות והנברשות העצומות, המעונפות והמהודרות מנחושת לטושה ומנטיפות בדולח, המבהיקות סביב אור צבעי הקשת, היורדות מן התקרה בשלשלאות ארוכות. מתיירא הייתי לגשת מקרוב, שמא, חלילה, תנתק השלשלת וכל הכבודה תפול ותנופץ בכל עצמתה, והעולם יחזור לתוהו ובוהו. כל זה, וכמו־כן הנוסח־אשכנז שבבית־הכנסת הגדול, הרעיש ולקח את הלב. ואחד המתפללים, מצווה אחת ממצוות עונג־שבת החזיק בידו לזכות את הרבים, והיה מהלך בנחת

בפס־עות של שבת, וקופסה פתוחה של טבק־הרחה מבושם
על־גבי פאַטשיילע מונחת היתה על כף ידו, וכל אחד לוקח
בשתי אצבעות וממלא נחיריו אחד מזה ואחד מזה, בא להת־
עטש ולא מגיע. לי הוסבר מפורש שמשום ששבת היום, לכן
כל מי שרוצה ליטול יבוא ויטול. בדחילו נטלתי עצמי למשוך
קמצוץ מן הקופסה הפתוחה — באותו רגע הרגיש בי בעל־
הטבק, הציץ, וסגר את הצמיד על אצבעותי.

כאמור, זכות גדולה עמדה לו לצייר שמחה, שמלאכת־
הקודש של צ־ור פנים ביהכנ״ס הגדול נמסרה לידו. הועמדו
פיגומים גבוה־ים בשביל הסיפון, וכך, למעלה, הרחק מעיניהם
של מסתכלים־מפריעים, היה הולך ומצייר כעין סוכך, מין
חופה עגולה, בצבעים דשנים, עמוקים, משמחי עין ולב, והתחיל
בצורת הלבנה וי״ב המזלות. מסתבר, שכוח סבלנותם של
המתפללים לא עמדה להם, ושמא אצה לו הדרך לפרנס הנמרץ
דנן, עמד והעביר את הצייר שמחה מתפקידו והזמין צייר
מלובלין. הלה מחק את המצוייר, וביד קלה וזריזה העלה
על חלקי התקרה, קשתותיה, זיזיה וכרכוביה, עיגולים וקוים
בצבעי־מים עליזים, ועל הקירות — שיחי פרחים, וצמחים,
שריגים וטורי ציצים בנקודות זהב וכסף הרבה. ובכותל המזרח
צייר דמות הכותל המערבי וקבר רחל רעננים, ירוקים ומצוח־
צחים, להנאת בעלי־הבתים שבבית־הכנסת הגדול.

ב״חדר״ המלמד־גמרא ר׳ טוביה

אספרה אל חוק מלמדי היקר, מלמד גמרא ר׳ טוביה,
שלמדתי אצלו ב״חדר״ כשנתיים לפני בר־מצווה. החדר היה
בשטיבל דחסידי גור ושם היה גם מקום מגוריו הקבוע, כיוון
שפרוש היה ר׳ טוביה, ורק שתי רגלים בשנה, ב״בין הזמנים״,
היה יורד לביתו בדובנקה הסמוכה לחלם.

לאחר תפילת שחרית של מנין מתפללים בציבור היה
השטיבל פנוי רוב שעות היום בשביל ה״חדר״, ורק יחידים
היו נכנסים במשך היום ומעיינים בספר. זוכר אני במיוחד
אחד למדן, ר׳ זיינוול שפיליטער, הסוכן, שניתק עצמו כל
יום שעה קלה מעיסוקיו, נמלט לשטיבל ויושב ולומד דף
גמרא בדבקות, בהתלהבות ובניגון מחיה־נפשות, כששתי כפות
ידיו בין ארכבותיו; וכשסיים היה רגיל להשתובב ולהתלוצץ
לפני יציאתו בעליצות מיוחדת עם התלמידים של ר׳ טוביה,
משל איזו גדולה ושמחה קפצו עליו, או בשורה טובה שנת־
בשר פתאום.

כל הימים נוהג היה ר׳ טוביה לשלוח אחד מן התלמידים,
שהיה מביא לו תבשילו — יאַיכל — מרק — מבית אשה כשרה
אחת עלובת נפש, שקיימה את הנדר שנדרה לתמוך במלמד
ר׳ טוביה, שהבטיח לה בעוה״ש, ונפקדה בבן־זכר.

עיקר כוחו של מלמדי ר׳ טוביה היה בלימוד גמרא. בחומש
עם רש״י לא הקפיד ביותר, ולמדו בלי התעמקות, רק לצאת,
כביכול, ידי־חובת הבעלי־בתים. ברם, בדרכי הסברה שלו
בלימוד שיעור גמרא עם התלמידים — אמן פדגוג היה, מלמד
בחסד ומחונן בכשרון מן הטבע.

ר׳ טוביה ממתק היה את הלימוד הקשה, את השקלא־וטריא
והוויות דאביי ורבא, ומכניס שמחה בלב התלמידים בני 11—12
והיה שובר מלחמתם ומסייע עמם להתגבר בכוחות עצמם על
הסוגיות החמורות ביבמות, חולין או נדרים עם הר״ן, שסחטו
מרטו והשחיזו את המוח בימי הקיץ הלוהטים ובלילות החורף
הקרים לאור מנורת־נפט ונרות חלב. בניגון, בהעוויות ותנו־
עות כל עצמותיו התמזג ר׳ טוביה מלמד־גמרא שלי עם
תלמידיו בשעת השיעור, ולפעמים היה מפיס ומבדר את דעתם
במעשי שובבות ותעלולים. באמצע הניגון וההתעצמות עם
הסוגיא קורץ היה לאחד דמן חבריא להתגנב חרש אל תחת
השולחן ולדקור במחט רגלו של אחד. וכשהלה הזדעזע וקפץ
מכאב, היו הכל פורצים בצחוק של שמחה ומתעוררים בחשק
מחודש ללימוד. או שהיה מעמיד באלכסון על־יד הדלת הסגורה
מטאטא ארוך במהופך, וכל הנכנס היה מתכבד ב״ברוך־
הבא״ לח.

כשהגיעו ימי אלול היה ר׳ טוביה מכין עצמו לנסוע לעירתו
כבעל־תפילה ולירד לפני התיבה בימים נוראים. שומר היה
על גרונו, עוטף ושוטף אותו בסממנים ובמלי מעליתא היפים
לקול, והיה עובר ומשנן נעימות, ומגלגל קולו באמצע השיעור
בתפילות ״הנני העני ממעש״ ו״יתגדל״ שלפני תפילת שמונה־
עשרה של מוסף. ולעוזר לו בחזנות נתן ר׳ טוביה עינו בתל־
מיד אחד, בנו של שו״ב, שקולו רך וטוב ומשומן היה, מסתבר,
מהללו ״מתנות כהונה״ בבית אביו השוחט, כגון טחול וריאה
וחלחולת. חוץ לזה, זקוק היה לו ככהן עולה לדוכן בברכת־
כהנים, ור׳ טוביה שמר על תלמידו זה כאישון עינו, ולא זז
ממנו עד שהלך עמו לעיירתו לימים־נוראים.

כל כלי תשמישו, לרבות כלי מצעו, היה ר׳ טוביה מחזיק
בתוך העמוד של השטיבל, כמו־כן מיני מטעמים ותקרובת,
דברים שב״על המחיה״, כיבוד וקנוח בשביל המתפללים בשמ־
חת מצוה, יום גנוסיא או יארצייט, וכן בקבוק יי״ש בשביל
״תיקון״ ו״לחיים״. גם רקיקים מלוחים, גרעינים מיובשים
ופכסמים בשביל אברכים קרואי־גיוס, ״מאחרי בנשף״, ועוס־
ק־ם בתחבולות סגוף. ואף־על־פי שר׳ טוביה ידע גודל הסכנה
שבמכירת יי״ש, והיה זהיר בחתיכה זו של איסור בגזירת
האקציז — נתפס בכף! קשה לדעת מי הוליך את הקול וכיצד
הריחו הבולשים את סודו של זה — ושני שוטרים מזויינים
ובקבוק יי״ש בידם הובילו את מלמדי ר׳ טוביה בראש־חוצות
אל ה״חד־גדיא״ לעיני כל האנשים שעמדו והסתכלו במחזה.
וכשנשמעו מעברים קולות קוראים: יהודי בלא! יהודי בלא!
מיד נטל עצמו ר׳ טוביה ובלי אומר ודברים — חטף! —
חבט חבטה בידו של השוטר, וה״הוכחה המשפטית״ התנפצה
אל הקרקע לרסיסים, ונתפזרו חלוגלוגיך!

וזוכר אני יום של סתיו אחד, יום־רפש קודר, עכור ושומם,
וגם נפש מלמדנו היתה, כנראה, מרה עליו — וחברנו הנחמד
אברהמלי, נער רזה וחיור, נתאחר כלשהו, כהרגלו, לבוא
בבוקר לחדר. אלא שהיה זה יום של פורענית, ור׳ טוביה
השתער עליו בידיו הארוכות, הפשיט אותו לעינינו ודש את
בשרו בזעם כבוש ובתאוה משונה. למעלה מששה עשורים

יצאו כבר מן היום ההוא, וזכר אותו עלבון מימי הילדות עדיין כמכוות אש בבשרי.

זה־לא־כבר, עם שעמדתי בוקר אחד לעלות באוטובוס, והנה לנגד עיני — כרוח רפאים, כאוב מארץ — אברהמלי, חברי מילדות! — האתה זה, אברהמל? העודך חי? — והוא הולך ומספר לי כל ההרפתקאות, גלגולים ואסונות דעדו עליו. בזהירות גדולה העליתי את זכר המלמד־גמרא ר׳ טוביה שמ־לפנים. כן, נענה אברהמלי, אני זוכר, אני זוכר. מלמד טוב היה ר׳ טוביה, מלמד הגון.

המלמד מלוקאטש רבי משה רוקח

סמוך לבר־מצווה למדתי ב״חדר״ של ר׳ משה רוקח, שהיה ידוע בעיר בשם הרבי מלוקאטש. בשעתו נסמך להוראה בקייב ע״י הרב אהרונסון (לעתיד, רבה של תל־אביב), שכתב עליו ״הרב הגאון״. זה היה חדר לבני ״עילית״, שהקפידו ללמד את בניהם ״פסוק״ — תנ״ך —, לשון־קודש, דקדוק, כתיבה תמה וגמרא. לא ״חדר מתוקן״, אלא חדר לילדי בעלי־בתים נאורים, בקצתו או בכולו, וחשוד היה על החרדים והחסידים ביציאה חוץ־לשיטה ובקורטוב מינות. הרבי מלו־קאטש היה בעל־צורה, בעל־קומה נאה ויפה־רוח בהליכותיו ובמראהו. עור פניו היה בהיר וזך כשל נערה, ורגיל היה מדי פעם לטפוח קלות באצבעות ידיו המוארכות והמחוט־בות להפליא, על זקנקנו ועל מצחו, כדי לתפוס מוחין. ביום קיץ חם היה יוצא לפעמים עם תלמידיו לכמה שעות ליער הסמוך לשאוף אויר צח. ומשורר היה הרבי מלוקאטש, והיה מחבר שירים בכל עת מצוא לכבוד חגים, לכבוד שמחות־ידידים מוקירי שמו, ולפעמים גם שירים מעוטרים אקרוסטי־כינים מחוכמים על מצבות נפטרים נכבדים. פעם אחת באמצע הלימוד קרא הרבי באזנינו מתוך גלויה שקיבל בדואר מתל־מידו לשעבר, מאחי הגדול משה, שישב אז באודיסה, וכך כתב לו לכבוד החג: נזכרתי בך, רבי היקר, ובהשירים שחברת לכבוד החג... עכשיו אני סמוך על שולחן זר... וכו׳. הרבי, שהתלהב מן המכתב, העיר רק על שגיאה יחידה בדקדוק: ה׳ הידיעה אחרי בכל״ם, שלא כדין: ״בהשירים״. לימים, כשחזר אחי מאודיסה בפרוץ מלחמת 1914, תיקן באוזני את ״השגיאה״, כביכול, בדקדוק, שמצא הרבי, בפסוק מתהילים: ה׳ בהשמים חסדך.

תלמידיו של הרבי מלוקאטש לא ישכחו לעולם טעם הפסו־קים בישעיה שלמדו מפיו, באותו ניגון והתרוממות־הנפש, כשהיה מטייל ארוכות וקצרות בחדר, וכולם קוראים אחריו בקול: הוי, ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש. לכו מלאכים קלים אל עם ממושך ומורט... או: משא מצרים, הנה ה׳ רוכב על עב קל... משא גיא חזיון, מה לך, אפוא, כי עלית כולך לגגות. אותו צליל־קדומים נשגב חזרתי וטעמתי כעבור שנים, כשקראתי ״אשמת שומרון״ ו״אהבת ציון״ של מאפו. דרכו של הרבי מלוקאטש בתורה היתה דווקא על דרך הגימטריא. מושך היה פסוק מוקשה ממקומו ומסמיך אליו

מימרא מחז״ל שיש בה פירכא, ומכאן ומכאן נסתייעו ונתיישבו הדברים. רגיל היה ליכנס לביתנו, לישב לשולחן על כוס תה ולהסיח עם אבא בדברי־תורה, דברי־אגדה ומילי דעלמא, והיו מתענגים עונג רוחני גדול.

זכורני, פעם אחת בין פסח לעצרת, עונת הלילך ושירת הזמיר ביער, נמלך רבי ומלמדי לערוך טיול־מאי יחד עם אחי משה באחת השבתות עם־שחר. טיול כזה היה ראש־מאויי. נתלויתי אליהם, ובלבי חרדתי מפני כשלון מחמת מזג אויר גשום, ושמא, חלילה, לא אתעורר בזמן. אמנם, סגולה בדוקה לקימה בהשכמה מוכנה היתה עמי מאז, והוא הפסוק בתהילים: ״עורה, כבודי, עורה, אעירה שחר״, והוא פעל יפה מאין כמוהו. סוד זה גליתי לאחותי הגדולה, אלטה, והיא הכינה לנו צידה לדרך: ביצים מגולגלות ופרוסות חלה בחמאה. טרם שחר נשמע רחש בחלון. קול רבי דופק. קמנו בזהירות, לא לעורר רעש, חרש הרמנו את ווית הדלת ויצאנו לחצר. עלטה וחשכה. דיסקוס הירח כבר פנה לצד מערב, העצים עמדו דמומים בערפל הכבד — סימן ליום סגריר. אנו מהלכים יחידים בשלושה, ואחרי רבע שעה נמצאנו עומדים על־יד בית־מכס העיר והמוט המנומר לרוחב. כביש רובשוב. הרועה, עטוף מעילו על ראשו, מוציא עדר פרות מנומנמות אל המרעה. רטובי־בגדים מרססי לילה אנו הולכים ומתקרבים אל היער. בשיפולי הרקיע מפציע אור. פתאום עמדתי נפעם למראה זוהר גדול בקצה האופק, כעין דליקה שנפלה, ומיד נראה פלח אגן עצום אדום כדם: השמש יצא על הארץ. הקיץ היקום. סמוך ליער נכנסנו ל״בית־הקייט״ של יהודי־היער, לרפת, כדי לשתות חלב ״ישר מן הפרה״, משקה פושר ותפל, וקמנו לילך ליער.

היער, דומה, התנכר לנו. טיפות הטל מן העלים הרטיבו בגדינו, והיינו כעולים מן הרחצה. לא מקום לעמוד, לא גדע עץ לשבת. לאחר שעה קלה נצנץ קו אור מבין העפאים, והאויר התחיל להתייבש קמעא. שטחנו מעיל, הוצאנו את הצידה וישבנו לסעוד את הלב. צרעות ויתושים הציקו ביעף; הנמלים, קטני ארץ, רמשו מעברים, גם קורי־עכביש רחפו בחלל ועטפו את הפנים. אי־שם סנאי מקפץ בין הבדים, וכאן, על־ידנו, עומדת קוקיה במאונך על גזע; בריה זעירה — ומרעישה את העולם בקולה הקונדסי. פלא פלאים. העצים עומדים זקופים, גאים, שאננים. הכל פשוט, ישר ויפה. אין ראובן ושמעון, אין אפותיקי, אין איילונית, אין מוכת־עץ. הרבי — רואים בחוש, שהשכינה שרויה עליו, שעה שהשתטח על הארץ ומפריח אמרות נאות, מליצות ואגדות. לבו הומה ככנור ואצבעותיו הנהדרות טופחות על המצח הבהיר למשוך השׂ־ראה מלמעלה. אחי קרא דרור לקולו למרחקי היער, שענה לעומתו בקולי־קולות. קלפתי לי שרביט מעץ לבנה רענן, הצלפתי באויר בכל עוז, ומן הקליפה הלחה, הריחנית, עשיתי לי צפצפה. השמש בגבורתה כבר ניסרה במרום, חיממה ויבשה את היער. מרחוק נשמע הד עגלה כפרית משקשקת על חצץ הכביש הרובשובי, החוצה את היער.

כשקמנו לילך הרגשתי, שחוש ההתמצאות אבד לי: לא

לצד ימין, אלא לשמאל מוליכה הדרך הביתה. חסתי להיפרד משרביטי ולנער אבק־היער מעל נעלי. מיד נראו ראשי גגות־הרעפים של הרחוב. חבורות־חבורות אנשים בבגדי שבת פסעו בנחת אל בתי־כנסת לתפילת שחרית. השלכתי שרביטי, נערתי את אבק־היער, ונבלעתי בפרוזדור בית־המדרש בין קהל המתפללים שעמד ב״נשמת״.

הרבי מלוקאטש, ר׳ משה רוקח, נקלע ברוב הימים לארצות־הברית, כיהן כרב בשכונה בניו־יורק. לפני חמש עשרה שנה, בערך, נפטר לעולמו. חתנו ובנותיו בארה״ב הוציאו לאור את ספרו ״שמן רוקח״, דרשות על פרשיות שבתורה עם הסכמות והקדמות של רבני ניו־יורק.

זכרו לברכה.

נפשות יקרות

רוב זכרונותי מימי ילדותי וראשית נעורי בעיר הורתי חלם הם עֶרב של אור וצל, ימים של חולין ועגמה על־יד ימים של קודש וחג מרוממי נפש ומפעמי לב באושר פריחתם. חביבה היתה עלי עירי ויהודיה היקרים והפקחים, ולא היה לי יופי כיפי חגיה, ונועם אביביה וקיציה.

מכל שארי בשרי, אחים ואחיות, בני קרובים ובנותיהם הומה לבי לאחותי הבכירה אלטה — עולה תמימה בין כל הנפשות היקרות, שעלו באש השמימה. שכמות אלה לא שייך לאהוב. קרבתם אין שמה אהבה, אלא נפש בנפש, התדבקות לאחדים. על־יד אמי הורתי — היא שגידלה, טפחה וחימדה אותנו, הילדים, ואהבתה גדולה היתה מנשוא, מרבה להכיל, ותמיד ערגה, כלתה מגודל אהבה. את אבי לעת זיקנה האכילה כצפור את גוזליה, ומאושרת היתה כשהמאכל ערב לחכו. כמו־כן את אמי בחולשתה. ושארית אין לאחותי זו מלבד אותיות אלה הכתובות כאן על הנייר, ואי־שם במרום לעת־קץ.

בתוך האנדרלמוסיה ותמהון הימים האיר לי זיו פניהן של בנות קרובי משפחתנו היפות, וביותר זה של שארתי טשיפלה כהן, בת הרבי ר׳ פינחסל, יפת התואר מזאמושץ׳, בעלת עסק של זהב ותכשיטין, שהבריות, בני־ברית ושאינם בני־ברית, מצאו להם תמיד אמתלא כלשהי להכנס ולקנות משהו ב״חנותה של האשה היפה״. זיו מבטה הרהיב והפעים, ודומה היה, שהמושג ״אשה גדולה״ ופסוקי שיר השירים עליה נאמרו. ודאות היתה בלב, שרק גזע נעלה, דורות של עידון רוחני ותורת־לב עמוקה מסוגלים להעמיד חמדות מושלמות, נאות כאלה. אור נפשה — הזמה ניצחת של חדלון, שכן טוהר רגשותיה ושלמות צביונה, השיבו רעננות טבעית, ואין השממה שלטה סביבה מעולם.

טשיפלה כהן בת הרבי ר׳ פינחסל

ובנות קרובי משפחתנו היפות בעיר אזכור, בנות משפחת קופר העשירה, המיוחסת, שידה פתוחה היתה לאביון, וגם קרבתה לפנים לרשות סייעה בידה לעזור לנזקקים. ומנהג היה בידי קרובינו אלה לשגר לביתנו יין משובח לארבע כוסות בליל הסדר, יין משומר, עתיק, לבן, בבקבוקים ארוכי־צואר, שלא ערב במיוחד לחך הילדים, ברם, אבי הפליג מאוד בשבחו, והשתעשע בו בשולחן הסדר. חן וזוהר שפוך היה בליל הסדר על כל כלי וחפץ, ורגש של אושר מילא את הלב למראה כל דבר שעל השולחן, אפילו על כלי חרס שנקנה בשוק בפרוטות. והכוסיות — אחת ואחת: אחת מזכוכית תכלת מגולפת אצבעות, תמירה, על כן דקיק, חינני, גאיוני, שכל זהב אופיר לא ישווה בה. תכלת דומה לשל כוסית זו אפשר לראות, אולי, רק מאחורי ראשה של מונה ליזה בלבד, או באספקלרית הכנרת, שראיתי ראשונה בבואי ארצה, בשפעת גביעי־אש, המשתכשכים ברצי גלי הזוהר. ואחת — חמדת כל לב ועין. עמידתה היתה מקצת

באלכסון, כמגדל פיזה, מחמת אחוז נכות מתחילת ברייתה, כריסה בין שיניה, ומפיקה נוגה יינה מסביב ברוב חן וחסד. בעד כל הון שבעולם לא תמיר אותה אחותי אלטה באחרת נאה הימנה, כביכול. ועוד אחת — כמדוכה ננסית, גוש זכוכית עבה כולה, שמניין שנותיה חרות בתחתיתה, ונאמד במאה וחמשים. בית־קיבולה — קורט בלבד, ותפקידה נכבד היה: פיצוח אגוזי ולש. וכיוצא בהן כוסיות.

נרעש ונפחד הייתי. כשנשלחתי — כבן עשר — להביא את יין ארבע כוסות מבית הקרובים העשירים. אותו מבוא, הפרוזדור לטרקלין, אלו מדרגות ברזל מרושתות מעשה־מכבר; שטיחי פלוסין בולעי משך צעדים; זגוגיות צבעוניות בחלונות, ועל התקרות — ציורי נוף של ארבע עונות השנה. ביעף עוברת הבת היפהפיה צוהלת בפעמוני קולה. פגישות־פלאים בעירי חתומים בלב מראשית ילדות.

לפעמים, בעצם יום השוק ומהומת הכפריים היוצאים ונכנסים, היו בנות קופר, כעדת חסידות לבנות, מתפרצות ברעש לביתנו, עליזות, צוהלות, בשמלות קיץ קלות ורדידים מתנפנפים, כדי להשקל, למשל, במשקל הגדול לשקי תבואה, או לטעום אגסי־סתיו מצומקים מתוך השקים המאובקים. ביניהן רניה היפה, הענוגה, האצילית בכל גינוניה, שלקחה את הלב אפילו ביידיש הגויית שבפיה מלאת החן. ופעם, זוכר אני, בחג השבועות, כשחזרו מטיול ביער נתקשרו לפתע עננים והתחוללה סערה, שהעיפה באויר את כל הלהקה היפה בשמלות הקיץ הצבעוניות, מגבעות הקש וכנפות צעיפיהן. וכשהגיעו סוף־סוף עד ביתנו החליפו בגדים, נתכבדו במטעמי החג וקול צהלתן מילא את חלל הבית כברד פנינים. הסערה עברה בינתיים, נחשפה תכלת הרקיע וקשת נהדרת נראתה בענן. טרפי העצים הרתיתו טיפות גדולות ארצה, שלוליות אוושו עדיין מימיהן הנחפזים, האויר שנטהר מבושם היה ריחות לילך משכרים, ומבין העצים פצח הזמיר קולו.

יום קיץ אחד לפנים בעירי, שנסתלקה מן העולם.

אלה אזכרה בעיר מולדתי,

נפשות יקרות שעלו בקדושה ובטהרה באש השמימה.

פ. לרר

חיים יוסף סובול

קלויז חסידי טומשוב

אבי ז"ל היה בין מעריצי ה"טומשובר רבי" ובזכרוני נשארו כמה סיפורים, שאבי היה רגיל לספר לנו, כדי להמחיש את גדולתו של הרבי ויחסו ליהודי הפשוט, וכך היה אומר: "אם, למשל, עני ועשיר חולים, ולשניהם יש די מטפלים לצרכיהם אפילו העשיר תלמיד חכם, מוטב לבקר את העני, שאין רבים באים לבקרו, מאשר את העשיר, שרבים משחרים לפתחו".

אבי היה מוסיף: "המידה הזאת אינה גזורה מספר הנימוס של החברה, ועל כן אין היא קוצבת שיעור למספר הביקורים, ואפילו מאה פעמים ביום, אם אין הוא מכביד על החולה".

פעם נלוויתי אל אבי לבית־חולים ובדרכנו חזר על דברי הטומשובר רבי, שהביא מקור לקיומה של מצוות ביקור חולים בתורה, כי "לאחר שנימול אברהם אבינו בן תשעים ותשע שנים, נאמר בתורה: וירא אליו ה' באלוני ממרה, והוא יושב פתח האוהל כחום היום (בראשית י"ח). אין התורה מספרת לשם מה נראה ה' אליו, ומה אמר לו בהזדמנות זו? מכאן שלא בא אלא לבקר את החולה. מכאן יש גם ללמוד את הלקח, שגדול יבקר אצל קטן. ביקורו של הקב"ה אצל אברהם, למרות שלא היה דרוש לשם סיפוק צרכי החולה, מוכיח, מה גדולה חשיבות העידוד האישי לחולה, המתייסר בבדידות מכאוביו".

בעצת הרבי נכנס אבי כחבר בחברת "ביקור חולים" והיה פעיל בה, ולכן הוסיף למסור לבניו כל מה ששמע מן הרבי על מצוות ביקור חולים, והוא גם הזהיר, כי לעתים, במקרה של חולה בודד וגלמוד או בצירוף אחר של נסיבות, עלולה ההמנעות מביקור לגרום לסיכון חיי החולה, והרבי הביא את הסיפור על אחד מתלמידי רבי עקיבא שחלה ושכב לבדו באכסניה. הלך רבי עקיבא לבקרו. ראתה בעלת האכסניה את האורח וחשבה בלבה: כה חשוב הוא החולה עד שטרח רבי עקיבא לבקרו. חרדה האשה ונתמלאה דאגה ומסירות למלוי כל צרכיו, עד שהוטב לו. כשחזר רבי עקיבא וראה את תוצאות ביקורו יצא ודרש: כל מי שאינו מבקר חולים כאילו שופך דמים.

ועוד מסיפוריו של אבי על הרבי:

יהודי פשוט בא אצל הרבי וקבל לפניו, שאינו מרגיש בעצמו יראת שמים, והרבי אמר לו להתפלל, בחשק ובהתלהבות ואז תיכנס בו יראת שמים. לימים חזר היהודי והסיח את מרי־צערו על כך, שאף על פי שהוא מתפלל הרבה, עדיין איננו מרגיש בעצמו יראת שמים, ואז אמר לו הרבי ללמוד, לקבוע עתים לתורה. שוב בא היהודי ושפך את מרי־שיחו לפני הרבי: הריני מתפלל ולומד בחשק דף גמרא כל יום, ואף על פי כן אינני מרגיש עצמי ירא־שמים.

החזיר לו הרבי בחיוך סלחני: "חזק לבך בתורה ובעבודה שבלב ותמיד תדון את כל יהודי לכף זכות והשם יתברך יאיר לך את דרכך.

אף פעם לא הרהרתי למה הרבי איווה לו למושב את העיר חלם, אבל ראיתי את האהבה ואת ההערצה של תושבי העיר לרבי ולבי נתמלא גאווה שיהודי קדוש כזה מתגורר בתוכנו. מסיפורי אבי הבנתי את האנושיות שבחסידות. בעצם ההקשבה לדברי הצער והיגון של הפשוטים בעם מקופלת היתה האהבה לאדם, והרי אבא סיפר לנו איך הרבי האזין לכפרי, שבא אליו לשפוך את לבו על הפרות שאינן ממליטות ועל התרנגולות שאינן מטילות, והרבי הבטיח לו להתפלל עבורו, והיה אומר: יהודי הפותח בפני את לבו ומתנה את צרותיו בעניינים גשמיים, גם אז אני שומע את קול הנפש המדברת אלי.

סיפור המעשה שלהלן ידגים את האמור:

באו אל הרבי וסיפרו על אחד מן המתפללים שיש לו בת להשיאה ואין לו נדוניה לתת לה. הרבי נתן להם איגרת אל עשיר מחסידיו והמליץ לפניו לתמוך בהם ביד נדיבה, אולם כשבאו אל העשיר נתן להם רק שני רובלים. החסידים נדהמו: כלום איגרת הרבי דבר קל הוא? אבל לא הועילו להם כל טענותיהם ושבו אל היהודי העני ובצער רב סיפרו לו את האמת.

למחרת בא העשיר ליהודי העני והביא לו סכום גדול ביד נדיבה. הוא ראה את תדהמתו והסביר לו: הרבי לימד אותי לחשוש, שמא המקבל את הנדבה הגדולה ישכח שיש אלוקים בשמים, לכן רצוי להזכיר לו, שצריך גם לבטוח בשמו יתברך, ולהתפלל אליו. וכעת תשיא את בתך ותזכה לראות בה נחת.

ואכן שימש הצדיק ליהודי עממי בעת ובעונה אחת הן ישועה והצלה בשעות הטרופות בחייו, והן מקור התעלות לנשמתו.

ב. מ. ארליך

שני צדיקים בחלם

צדיקים היו שוכנים בחלם לא רק בטבורה של העיר, על ההר, כי אם גם במורד ההר. שני רבנים שכנו ברחוב לובלין בריחוק מה מההר. האחד — הצדיק ר׳ מאירל מטומשוב והשני — שגר בסמוך לנהר — הרבי ר׳ השיל. חסידים היו מתכנסים בשבתות ובחגים בבתי המדרש של הרביים. רובם של יהודי חג ומועד שבאותם רחובות היו נפגשים בבתי מדרש אלה. כאן — אצל הרביים חשו בטעם של רוחניות יהודית אמיתית. שני הרביים לא עסקו בשום עיסוק, מסחר או מלאכה, פרט ללמוד תורה. יושבים באוהלה של תורה ויראה. ואף על פי שלא עסקו בשום עיסוק לא ירדו לשפל המדרגה של עניות. הפוך הדברים — כשם שברוחניות התרוממו מעל להווי החיים של סביבתם כך גם בעניני פרנסה, תורה וגדולה במקום אחד.

הרבי ר׳ מאירל מטומשוב

גדר עץ ארוכה, כעין מחיצת לוחות־עץ חצתה בין רשות היחיד של הרבי לבין רשות הרבים של רחוב לובלין.

היה זה באותם הימים, כששטח הגדול עליו ניטע לאחר מכן הגן הזקסי הגדול היה שטוח בור ביצתי, בצת עד עזובה מאלוהים ומאדם. מול שממת עד זו, מעבר לגדר, נראו הענפים טעוני הפרי של בוסתן הרבי.

בוסתנו של הרבי היה יוצא דופן בסביבה זו. בסמטאות בסמוך לרחוב לובלין עמדו להן בקתות ללא צל של ירק ועץ. ומשום כך התבלט בוסתנו של הרבי. כמובן שאין להעלות על הדעת, כי הרבי בכבודו ובעצמו עסק בגננות, כגון: עדור, השקיה או קטיף. לא ולא. שכירים עסקו בכך, שהרבנית שכרה אותם לעבודות הגינתיות.

בוסתן זה היה ביתו השני של הרבי לאחר בית המדרש, ביתו הראשון. חצאי ימים היה מבלה שם ועוסק בתורה. באמצע הבוסתן עמדה לה סוכת ענפים, ובה שולחן וספסל, ושם למד הרבי תורה עד לזמן מנחה. אפילו בראשית האביב או בסתיו, כל זמן שלא ירדו גשמים שוטפים, היה סר לסוכה עטוף במעיל שצווארונו מורם תחובות לו בשרווליו, וכך היה עוסק שם בתורה עד שהגיעו ימי קור החורף העזים.

מחוץ לשני משכניו הבית והבוסתן, היה לו לרבי מקום משכן נוסף — שלישי, שם שהה תדירות. המקווה של חלם. לא היה צריך להרחיק לכת, רק לעבור את כביש רחוב לובלין וכברת דרך נוספת והמקווה לפניו. ביחוד מרבה היה הרבי בטבילות בערב יום הכפורים. ביום זה המלא אימת יום־הדין המתקרב היה מחיש את צעדיו כדי להספיק להתכונן ליום הדין. היה טובל וחוזר לביתו ומיד שוב חוזר למקווה וטובל. הוא התחיל בטבילות בהשכמת הבוקר. כשהיה יוצא מהמקווה היה מסתפג ולובש את בגדיו בחפזון ואץ הביתה. כך נשנו הדברים שבע פעמים, לפי חישוב זמן מדוקדק. צדיק תמים היה בדורותיו.

הרבי ר׳ השיל

אימתי הגיע ר׳ השיל לחלם? היה זה בזמנים שחצרות הצדיקים כבר התנערו מ״האפיקורסות״ של רדזין. סוף סוף השלימו עם קליעת פתיל תכלת בציציות, כמנהג אנשי רדזין. היהודים משני גדות הנהר בחלם גרו בבקתות עץ. והנה חדשה מרעישה: בסמוך לנהר בונים בלוק לבנים, עם גמר בנינו הרהיב הבנין עין. ישר מהרחוב הובילו מדרגות לגזוזטרא מזוגגת שמשות צבעוניות בצבע כחול וצהוב, אדום וירוק. השמשות מנצנצות לאור השמש כקשת בענן. בנין לבנים ראשון זה הוקם כמשכן כבוד לרבי ר׳ השיל ובני ביתו.

כשהשתכן הרבי במשכנו תפסה הרבנית למגורים כמחציתה של הקומה הראשונה: המטבח והחדרים מצד ימין, את המחצית השניה מילא הרבי בקדושת תורה ותפילה. חדר אחד יוחד כמקום תפילה והשני — חדרו של הרבי בו ישב על התורה ועל העבודה.

הרבי ר׳ השיל חידש חידושי תורה רבים והרי הם כתובים בחיבורו ״ליקוטי דברי תורה״.

מיד להשתקמותם בחלם נגררו אחריו חסידים רבים, שהיו מתכנסים בשבתות ובמועדים לשמוע מפיו דברי תורה. הוא היה אחיו של הרבי ר׳ גרשון הניך מרדזין. וחסידי רדזין, כשלא היו נוסעים לרבי שלהם בשבתות ובמועדים, חשו חובה לעצמם לחסות בצלו של ר׳ השיל, שנהג כמנהג רדזין, פתיל תכלת בציציות.

בשביל ר׳ בריש מוולדובה היה בית מדרשו של הרבי, ביתו השני. סמוך להשתקמותו בחלם היה יוצא ונכנס לביתו של הרבי, ראשית, הריהו שכנו של הרבי, ושנית — הריהו חסיד ותיק של הרבי מרדזין מסור בלב ונפש לחסידות זו. בהשכמת הבוקר ולתפילת מנחה ומעריב היה מצטרף למנין בבית מדרשו של הרבי ומעיין בספר או משוחח עם המתפללים ואפילו עם הרבי בכבודו ובעצמו. כמובן שבשבתות ובמועדים

לא החסיר אף פעם תפילה בציבור אצל הרבי ר׳ השיל, הוא היה בא לשם עם שני בניו לתפילה, והיה בין המסובים החשובים ביותר לשולחנו של הרבי, בשלוש סעודות השבת.

שמחת תורה אצל הרבי ר׳ מוטלה

עוד לפני חתונתה, כשהיתה עוד בבתוליה בקרסניסטב, היתה שרה מקשיבה לסיפורי הפלאים על ההקפות בשמחת־תורה בשטיבל של קוזמיר עם הרבי ר׳ מוטלה בראש. לאחר החתונה כשנשתקעה בחלם השתוקקה לחזות במו עיניה בפלאים אלה. אבל היססה, נמלכה בדעתה. כניסה לשטיבל של חסידים ולחזות בהקפות הולם ילדים וילדות, אבל לה, בת ר׳ מכלה דיין מקרסנוסטב ואשה נשואה, האם יאה הדבר?

לבסוף החליטה ויהי מה. לקחה את שתי בנותיה הקטנות בידיהן והלכה לה. עם הגיעה לסמטא העקומה נשמע קול רינה הבוקע מהשטיבל של קוזמיר. ככל שהתקרבו כן גבר הד ניגונים חסידיים. שרה ובנותיה החישו את מהלכן. כשהתקרבו ראו נשים רבות עומדות ליד הדלת והחלונות הפתוחים, מביטות פנימה ומקשיבות לקול הניגונים.

באומץ ניגשה שרה עם בנותיה לדלת, הבקיעה לה דרך בין המון הנשים המצטופפות ונכנסה לשטיבל. זוהי הפעם הראשונה בחייה שהיא שרויה בין גברים במקום תפילה. גם בבתוליה בקרסנוסטב היתה הולכת רק לעזרת נשים. נחה דעתה עליה שאינן החסידים, השרויים בגילופין בשעת ההקפות, משגיחים בכלל בנשים שפרצו לשטיבל. הרי שמחת־תורה היום וההקפות עם הרבי ר׳ מוטלה בראש.

האולם הגדול של השטיבל היה מלא המון רב, גדוש וצפוף. גם על אדני החלונות הצטופפו אנשים והסתכלו בריכוז בהקפות. על השולחנות והספסלים שנדחקו הצדה, עמדו ילדים וילדות ונשים צעירות. ושרה עם בנותיה מפלסת לה דרך עד לשולחן. דוחקת את בנותיה בין העומדים על השולחן ולבסוף פורצת בכוח ועולה בעצמה על השולחן. ורק עכשיו היא רואה בעיניה את כל המופלא שבמופע הריקודים והנגונים בשעת ההקפות.

עומדת לה שרה בין העובדים על השולחן, מתבוננת ובולעת בעיניה את כל האופנים של שמחת־תורה של הרבי. בראשית ההקפה הוא משעין את ספר התורה שבידיו על שכמו כמנהג כל החסידים. במשך ההקפות מסביב לבמה הוא מחביא את ספר התורה מתחת לטליתו ולוחצה בשתי ידיו ללבו.

אחר כך מוציא את הספר מתחת לטליתו מרימו מעל לראשו בשתי ידיו, מעלה ומוריד. ספר התורה רוקד מעל לראשו והוא רוקד מתחת לספר התורה. רגלו החגרת של הרבי רוקדת גם היא בעוז וזה מוסיף חן מיוחד להקפתו של הרבי. החסידים מסביב, הן המקיפים והן העומדים שרים בקול רם. כולם משתתפים בשירה ואפילו הילדים העומדים על השולחנות. בתמימות של חדוות ילדים מתמזגת שירתם עם זמרתם של החסידים. אבל רק הקטנים משתתפים בשירה, ואילו הנערות והנשים הצומדות על השולחנות ועל הספסלים ועל אדני החלונות סופגות לתוכן את תמונות הרוקדים והשרים. הן שרות בלב ולא בפה. הניגונים והריקודים גוברים והולכים.

לפתע הכל נקטע ונאלם. מה קרה? מכל פינות השטיבל נשמעים קולות הקוראים: כסא! כסא! וברור לכל, כי הרבי נעצר וההקפה נסתיימה. מעל לראשים מועבר מיד ליד כסא בשביל הרבי. הרבי מתיישב לו למנוחה. לאחר מכן מתחדשים ההקפות וכך זה נמשך עד גמר שבע ההקפות.

שיחה על קבלה

לתוארים רבים זכה רבי מוטלה ואמנם כל התוארים התאימו לו ואף אם יוסיפו עליהם עוד ועוד לא יהיה בכך הגזמה, כי הוא היה באמת מנהיג חסידי גדול, ואני, שהכרתי אותו מקרוב, הערכתי במיוחד את בקיאותו וכושר הביטוי שלו בקבלה. הערכתי את הצניעות המיוחדת המרשה למקובל לדבר על סוד האלוהות וסוד האדם בצורת הסברה עניינית, בצורת תיאור אובייקטיבי של מציאות ידועה, אבל אוסרת עליו את העדות הישרה הבלתי־ממוצעת על הוויותיו וקורותיו הנפשיות.

שעות על שעות האזנתי לשיחותיו על המציאות בעולמנו שאין לה כל דרך אחרת להתגלות אלא ברמז הסימבולי בלבד. נמצא שבכל סימבול אמיתי יש גם צד של סוד. הוא מביע בקיצור מה שאין הפה יכול להגיד ואין האוזן יכולה לשמוע. בגימטריאותיו גילה הרבי בכל דבר ובכל ענין עולם שלם של הנגלה, הכל משתקף בכל והכל נעשה אספקלריה לכל, אבל נוסף לזה הוא מצא בו עוד איזה דבר־סוד שאינו שקול בחשבון הביטויים.

בכל דבר ובכל דיבור שבעולם גילה רבי מוטלה איזה זיו מסתתר של חיים גנוזים, חיי אין סוף המאירים פנימה. לימים הבנתי שזיו זה הוא המציין את שכבת המציאות שהמקובל יונק מתוכה. המקובל רואה בתורה כולה את שמו הגדול של הקב״ה, שהחיים הגנוזים של כל העולמות מקרפלים בו.

דרשותיו של רבי מוטלה בגימטריאות ונוטריקון הוסיפו בי עושר של הרגשה לצורות החיים של עמנו. מאידך גיסא, היו שומעיו רגישים לפחדים האורבים לצעדי הבריות, לאימות־החיים ולאימות־המוות של האדם הפשוט, למועקה המערערת את נפש האדם עד היסוד בה ולפגם הגדול שבפנימיות־הלב של כל נמצא.

אחרי שיצאתי ל״תרבות רעה״ ויחד עם חברי ניהלנו ויכוחים על שיטות הפילוסופיה המודרנית, הרואה באימות הללו הבלי־שוא, הגעתי למסקנה, שאין לפילוסופיה הזאת הכוח לנחם את מי שהאימה ההיא מטרידה ומזעזעת אותו. גם הפילוסופיה העברית שילמה מחיר גבוה בעד התנכרותה לשכבות הפרימיטיביות של חיי האדם, בעד שלילתה את ממשות הכוח הדמיוני בעולם, את מציאות ה״סטרא אחרא״, כפי שהמקובלים קוראים לזה.

כאשר מדברים על החסידות בחלם ראויה תורתו של רבי מוטלה לתפוס מקום נכבד. מאות ואלפים האזינו להסברותיו כיצד סוד הגלות שבעולם מוצא את תיקונו בסוד האורות והחיים הגנוזים שהזכרתי. לא מידת הצלחתו של הרבי בבי־אוריו השונים חשובה לנו, רק עצם רצונו לרדת לתוך עמקי החיים הפנימיים ראויה להתכבד.

גם התפילה קיבלה אצל רבי מוטלה אופי של מפעל טמיר מלא רזים היוצר קשר בין האדם וכוחות נסתרים. בסמלים אין־מספר ביקש הרבי לתאר את ה"עולם הפנימי" של הספי־רות ולהמשיל בכל מיני משלים מציאות אלוקית שאין לה משל. הבריאה והתהליך הקוסמי הובנו כיציאתם־אל־החוץ של החיים הגנוזים. על־כן פועלות הספירות גם כאן, בחיצוניות שהפנימיות מתגלה בה ומשתקפת בה. בדרגות רבות יורד האור האלוקי ונאצל למטה ומוציא את הבריאה התחתונה, אלא בתוך־תוכה של כל ההוויה נשארת איזו אצילות או הקרנה מכוחות־בראשית אלה והיא המקנה לעולם את זיוו וזהרו הסמלי.

יש לציין את תורתו של רבי מוטלה על מציאותו של כוח נפשי אינטואיטיבי באדם ("נשמתא קדישא" בלשון הזהר) שמתפתח באדם במידה שהוא מתמיד והולך ברכישת הקניינים והערכים הדתיים, ומוציא אותם מן הכוח אל הפועל. בסתר המדרגה העליונה הזאת של הנשמה שלתוכה מתנוצצות הספירות העליונות, מתקשר האדם עם האלוקים בדרך ה"כוונה" החודרת לעמקי האלוקות והפותחת את מקורות השפע העליון הנשפע על האדם, בפרט בשעת התפילה.

עזריאל — איש חסיד היה

כאן אני רואה חובה לעצמי לציין את זכרו של אחד מחסידיו של רבי מוטלה, עזריאל הורביץ, שהיה חברי לספסל הלימודים ולוויכוחים והרהורים על זרמי החסידות ודרכי האדמו"רים. בצעירותו היתה עצבות עמוקה נסוכה על אישיותו. אני משער, שמכוחה באה לו גם ההבנה העמוקה למהות התוגה ולמאווייו הספרותיים, אולם יחד עם זה העריץ את השמחה והעליזות בחברה החסידית. שיחתו הצטיינה באינטנסיביות עצומה להט מחשבתו היה נוקב ויורד. אצלו ראיתי וחזיתי בפועל ממש מה פירוש: לחשוב.

יותר מכל להוט היה עזריאל אחרי איסוף ספרים ובמיוחד ספרי קבלה וגם סיפורים על צדיקים, והתעניין במיסטיקה ובמאגיה והיה משוכנע שהמיסטיקה היהודית כגורם נבדל נתפתחה לפני הופעת הנצרות והיו בה הכיסופים הראשונים שהובילו לידי הרחבת הגבולות של התורה ומשמעותה, לא רק כחוק האומה היהודית בלבד, אלא כחוק הנסתר של העולם כולו.

ולכן נמשך עזריאל לתורתו של רבי מוטלה, ואף־על־פי שהגבילה את פתיחת שערי חכמתה לחוג מצומצם, כתורה של סוד שאין מגלים אותה אלא ליחידי סגולה, בכל זאת היא מביאה גם את החסידים הפשוטים לידי התעלות אכסטטית והתבוננות והרבה פנים לה.

עזריאל פילוסוף היה בכל שלבי חייו ונסיונות מ"עולם הנסתר" לא היו זרים לנפשו, ואילו לימים עלתה בו תחושה מתחדדת והולכת לתנועות הדיאלקטיות השוקקות באותם נושאים שהוא נתנם עניין לחקירתו.

וכן הוא חדר לפני־ולפנים של החיים הגנוזים המקופלים בנושאי דרשותיו של רבי מוטלה, שדרשו משומעיו מידה בלתי־רגילה של ריכוז. הגותו של הרבי הצטיינה ברכיזותה העצומה וכמעט מתאכזרת לשומע בקוצר־ניסוחה היתר, וחסידיו היו צריכים להקדיש לדבריו שעות של התבוננות.

לדידו של עזריאל כל דבריו של רבי מוטלה ראויים היו לאותה מידה של התעמקות פילוסופית, ואז הם נעשו שקופים. אמנם יש לומר, שהרבי בעצמו לא הקל את המלאכה על שומעיו. יותר משביאר את דברי הנוטריקון שלו, הציב אותם לאוזני חסידיו כתמרורי־אזהרה, כמו הכרוב האוחז בלהט החרב המתהפכת של המושגים לשמור את הכניסה לפרד"ס.

עזריאל העריץ את רבי מוטלה גם אחרי שהציץ ונפגע, נעשה בודד, ואם הירבה בשיחה עם חבריו, הרי שיחות אלה לא היו אלא בבחינת חומות סביב לבדידותו. וכך עלה על הדרך שהובילה אותו לוארשה, דרכו של פועל שחור והוגה דעות המתייסר ביסוריו.

רבות שוחחנו על התנועה החסידית, על אדמו"רים ועל חסידים שהיו דמויות בודדות במועדיהן. זוכרני, כיצד הוא הרהר בקול: בעבור מה אדם הוא חסיד או אינו חסיד? והשיב לעצמו: הרי זו בעיקרו של דבר שאלה של כשרון ואופי. או שיש לו לאדם נטיה לכך או שאין לו נטיה לכך. מי שמחונן בנטיה הדרושה, יכול לטפחה, אבל אי אפשר לחנך אדם שיהא חסיד, כדרך שאפשר לחנכו — עקרונית — שיהא צדיק.

ותוך כדי דיבורו ציטט את דברי הרמב"ם ב"שמונה פרקים" (הקדמתו לפירושו למסכת אבות) בראש פרק ו', המציע הגדרת־המונחים, המועידה בברירות את משפט־הבכורה לחסיד: "...וכאשר יקיים כולן (כל תרי"ג מצוות), אלא שעדיין לא נקנו לו גם כן המידות הטובות בקנין גמור אלא על־ידי מלחמתו עם היצר־הרע, הנה זה נקרא צדיק גמור הכובש את יצרו. וכאשר יוטבעו בו כל המידות הטובות בטבע גמור, עד שקיים כל תרי"ג המצוות בשמחה מאהבה בלי גירוי יצר רע כלל, יען נזדכך החומר לגמרי, כאילו הוטבעו בו המידות מן היום שיצא מרחם־אמו — הנה זה נקרא חסיד גמור".

עזריאל אהב לקרוא ב"מסילת ישרים" של הרמח"ל, וגם עלי אהוב הספר הזה ומפעם לפעם אני קורא בו ולנגד עיני דמותו של עזריאל כשהוא מתפלמס עם אלה שעושים שימוש קלוקל במונח חסיד והוא קורא לפניהם את דברי הרמח"ל ב"מסילת ישרים", פרק י"ח:

"והנה אלה הבאישו את ריח החסידות בעיני המון האנשים ומן המשכילים עמהם, באשר כבר יחשבו שהחסידות תלויה בדברי־הבל או דברים נגד השכל והדעה הנכונה, ויאמינו היות כל החסידות תלוי רק באמירת בקשות רבות ווידויים גדולים ובכיות והשתחויות גדולות ובסיגופים הזרים שימית בהם את עצמו, כטבילות הקרח והשלג וכיוצא בדברים האלה. והנה לא

ידעו, כי אף־על־פי שקצת דברים אלה צריכים לבעלי־תשובה, וקצתם ראויים לפרושים, הנה לא על אלה נוסדה החסידות כלל״.

כזה היה עזריאל. אידיאל־החסיד שלו היה זהה במידה רבה עם מה שהיינו יכולים לכנות קדוש. ברור שהוא התכוון לטיפוס מובחן, אשר איפיין את החסיד כאישיות נראית־לעין ובולטת מאוד בתוך החברה החסידית.

עזריאל העריץ את ההתגלמויות החיות של האידיאלים החסידיים, את אלה שהגשימו במו־חייהם את האידיאלים. כשנפגשנו בוארשה דיבר איתי על המושג ״צדיקים נסתרים״, על האגדה העממית על ל״ו צדיקים, שעליהם העולם עומד.

אלה הם החסידים האמיתיים — אמר — והם עושים מעשי־הם הטובים בסתר, בלא שידעו כי נמנים הם עם הבחירים. הם נסתרים לא רק מעיני הבריות, אלא גם מעיני עצמם.

איש חסיד היה עזריאל הורוויץ.

בעל שם בא על שכרו

אורח החיים הדתיים בפולין — רישומם היה ניכר אפילו בשנים האחרונות. גם חלם היתה עיר יהודית דתית על רבניה הנודעים כמו ר׳ שלמה בן משה חלמא, גאון ובקי בפילוסופיה של ימי הביניים; המהרש״א שישב על כסא הרבנות בחלם בראשית המאה ה־17, שחיבר פרוש מעמיק על התלמוד, כן היו בעת האחרונה הרבה בתי תפילה, ״שטיבלאך״ של חסידים כמו אלה של קוצק, קוזמיר, רדזין, בלז ובמיוחד בית הכנסת העתיק בן מאות השנים.

רבים הם הסיפורים והאגדות אודות בית כנסת זה, בנין פאר, יציב, חזק ויפה, הקירות צבועים שמן הדוכן, החלונות הגבוהים שהתנשאו עד לתקרה כמעט, — עליה תלויות פמוטות־פליז כבדות. כל הנכנס לבית הכנסת חש בחרדת קודש גדולה, יהודים עוברי אורח היו באים לראות את בית הכנסת המפואר.

בחצר, מול דלת בית הכנסת — מבוא לבית המדרש ומעבר לו בית תפילה של חברת ״הכנסת כלה״ וכן בתי תפילה אחרים. את בית המדרש שפצו ובנוהו מחדש בשנות ה־20 של המאה הנוכחית וקשטוהו בציורים אמנותיים משל ציירים ישראליים.

מרכז חסידי חשוב היה בחלם. ישב בה המגיד מטריסק — תלמידו של המגיד הקדוש ר׳ בר ממזריץ׳. בשנות ה־20 התישב בחלם הרבי מקוזמיר ר׳ מוטל׳ה, יהודי בעל מנגן, סלסל בקולו את התפילה בדבקות ובמתיקות, לא בכדי סיימו בשבת להתפלל ב־2 אחה״צ. מאות חסידים מכל קצוי פולין היו באים לרבי כדי להיות במחיצתו והוא היה עורך להם ״שלחן״ וכך ישבו עד ערוב השמש. לימים הנוראים באו חסידים בהמוניהם וביניהם בעלי תפילות שנגוניהם שבה את הלב, ומאות מיהודי חלם התאספו סביב ה״שטיבל״, צרו על החלו־נות על מנת לקלוט תנועה, נגון, קול וזמר ולאחר מכן שרו החסידים — בעלי המלאכות — נגונים אלה תוך כדי עבודתם. בשמחת־תורה היתה הלולא וחינגא אצל הרבי מקוזמיר, על

אף היות הרבי פיסח היה רוקד בעת ההקפות עם ספר התורה הקטן שלו, החסידים יצרו מעגל סביבו והוא רוקד כשהטלית מכסה את ראשו. החצר של חסידי קוזמיר הביאה התלהבות, אצילות ושמחה בחיים היהודיים בחלם.

לפני מלחמת העולם הראשונה היה ה״חדר״ למוסד החינוכי היחיד כמעט, לילדים יהודיים בחלם, הלימודים נמשכו עד שעות הערב המאוחרות, התלמידים בלכתם הביתה, אפופי מורא ופחד משדים, היו מחזיקים בציציותיהם, או בגמרא כסגולה כנגד השדים והרוחות הרעים. מימין לרח׳ סמינרסקה היה בנין התלמוד תורה — בו למדו ילדים מן השכבות העניות, שם הגישו להם אוכל פעמיים ביום. באותו רחוב למעלה ושמאלה מעט היתה ה״ישיבה״ ובה למדו גם תלמידים מה־סביבה.

בין האגדות הרבות והנפוצות בקרב תלמידי ה״חדר״ ו״הישיבה״ היתה אגדת הגולם והמעשיות אודות הרב ר׳ אליהו בעל־שם, אשר כפי שמספרים יצר את הגולם בחלם, אני שמעתי אגדה זו בגירסה זו:

עלית הגג בבית הכנסת העתיק בחלם, היתה מחוץ לתחום ואסור היה לבקר בה, אפילו את מקום המפתח לא ידעו, מפה לאוזן נמסר, ששם מוטל הגולם של הרב החלמי הנודע ר׳ אליהו בעל שם. רב זה, כך מספרים, יצר גולם מחמר, שעמד ביום שוק וגרזן בידו וכשראה אכר רוצה לפגוע ביהודי — הניף הגרזן על האכר והרגו. כל ימי השבוע שרת הגולם את הרב, הרבנית ועשה את העבודה השחורה בבית המדרש. כש־נודע גבורת הגולם לפריץ, לקח הבעל־שם את הגולם אל עלית הגג הוציא מפיו את ״שם המפורש״ — ושב להיות חמר. הבעל־שם נעל את הדלת לקח עמו את המפתח ומאז עלית הגג נעולה. עוד מספרים, שר׳ אליהו בעל־שם, לפני פטירתו השאיר צואה — בא נאמר: שלאחר מותו כשארונו יעבור על יד הכנסיה הרוסית (כנראה לא היתה דרך אחרת) והאספ־סוף הנוצרי יתחילו לידות אבנים, כמקובל עליהם זה שנים, אַל לאיש לברוח! אלא לעצור את מסע ההלויה ולעמוד במקום.

כהמשך לזה מספרים, כאשר ר׳ אליהו בעל שם נפטר, קיימו את הצואה במלואה, כשהתקרב מסע ההלויה ע״י הכנסיה יצאו משם קבוצת פורעים והחלו בידוי אבנים על הארון ועל היהודים, איש לא ברח. ר׳ אליהו התיישב בארונו הביט בספר התורה שהיה עמו בארון ותוך דקות אחדות נבלעו הכנסיה ופורעיה אל מעמקי האדמה, מיד לאחר מכן השתטח ה״בעל שם״ כמת. היהודים החליפו מבטים בהשתוממות ומסע ההלויה המשיך בדרכו... ידעו לספר שמאז אותו מקרה ומעשה פלא חדלו פורעים לידות אבנים בעת לויות יהודיות.

באשר לכנסיה שנבלעה, ספרו תלמידי ה״חדר״, שכאשר יורדים למרתף ומתחילים לקפוץ על רצפת העץ, נשמעים הדי פעמונים, — אלה של הכנסיה שנבלעה... גירסה זו היתה מקובלת על הילדים, עוד אמרו, שעל המקום של הכנסיה נבנה ביתו של לייב פק.

בבית העלמין בחלם היו מוטלות ערמות לבנים במקום

מסוים ובצורה של האות "בית" (ב). בעיני ראיתי על גבי לבנים אחדות אותיות חקוקות. אמרו אז, שביום הזכרון של ר' אליהו בעל שם, מופיע מלאך ומשאיר אות על לבנה, משום־כך פחדו לגשת ללבנים ולנגוע בהן. היה זה קברו של ר' אליהו בעל־שם. מצבה לא היתה שם. אודות ר' אליהו יש ב"אוצר ישראל", דף 137 חלק שלישי, ניו־יורק תרס"ט ידיעות אלו:

"אליהו בר' יהודה אהרן מחלם, רב במדינת פולין ואבי זקנו של הרב צבי אשכנזי בעל "חכם־צבי". נולד סביב לשנת 1550 ומת בעיר חלם (שנת מותו לא נתבררה עדיין), בהיותו כבן 15 שנה שלחהו אביו ללובלין ללמוד תורה מפי רבי שלמה לוריא (מרש"ל) ולצקת מים על ידו. שם למד תלמוד ופוסקים על פי השיטה הנהוגה בימים ההם והצטיין בשכלו הזך, בבקי־אותו בכל חדרי התורה שבע"פ ונושאי כליה ויהיה למופת לבני גילו, אחרי אשר השיג ה"סמיכה" מהרש"ל נתקבל לרב בעיר חלם אשר בפולין וישב שם עד יום מותו, בהיות תמיד נוח ומתון, חסיד ועניו ורחוק מצל גאוה בגלל גדולתו בתורה — המגרעת שדבקה אז ברוב הרבנים בפולין — קנה לו עד מהרה פרסום גדול ואנשים למאות נמשכו אחריו להתאבק בעפרו ולהתחמם באור צדקתו וחכמתו, האגדה שמה על ראשו עטרת תהלה בפרישות וקדושה ומספרים ממנו נפלאות גדו־לות, כי ברא לו גברא בכוח הקבלה המעשית, "גולם" שהיה בעל תנועה ופעולה, כל עוד שהחזיק בפיו פתקא ושם המ־פורש כתוב עליה, ובהוציא הרב את הפתקא מפי ה"גולם" שב להיות עפר וטיט. בתשובות נכדו (שאלת יעב"ץ סי' פ"ב) יסופר כי ר' אליהו בעל־שם בפחדו פחד "שלא יחריב העולם נתק השם ממצחו ונתבטל ושב לעפריה".

כנראה היה מתעסק הרבה בתורת הקבלה המעשית ויש־תמש בה לצורך תרופות וסגולות: לרפא חולים, לגרש דבוקים וכדומה. ר' אליהו מחלם לא השאיר אחריו איזה ספר בקבלה או בתלמוד, אך פסקיו והוראותיו נזכרים בתשובותיהם של חכמי דורו והבאים אחריו (תשובות רש"ל סי' מ"ב ותשובות ב"ח החדשות סי' ע"ז).

חסידי ריז'ין וניגוניהם

אצל הבלתי־חסידים או אלה שאינם בקיאים בחסידות, מקובל, כי החסידים קבלו את רוב ניגוניהם מן החוץ, מן העמים השונים שבקרבם ישבו. היו גם יהודים מתבוללים במוסיקה שביטלו לגמרי את הנגינה היהודית, בקבעם, שליהו־דים אין לגמרי מנגינות משלהם, ומה שיש להם לקחו מן ה"גויים". גם לי ידוע שלא כל הניגונים של החסידים נוסדו על טהרת הקודש, על טהרת החסידות. גם הבעש"ט שגדל כל ימיו בסביבה וולכית על הגבול שבין גליציה המזרחית ורומניה — גם הוא היה מושפע מן הסולמות של הוולכים שיש להם גון מזרחי. והוא כנראה אף השתמש בכמה מוטיבים שלהם. ואילו הניגונים של הבעש"ט היו כבר מאופי יהודי שהוא ספג בבית־המדרש, בישיבה, בתפילה, בבית־הכנסת, והיה לו מנגן

גדול אחד, רבי מיכאל המגיד מזלוצ'וב, שהיה כעין מנגן ראשי. הוא היה מנגן בחסד כשרוני, שסיפק את כל הנגונים שהיו שרים על שולחן הבעש"ט. גם הבעש"ט עצמו היה חובב שירה וידע לזמר. הוא עבר לפני התיבה בימים־הנוראים ובח־גים אחרים.

הניגונים משמשים פירוש מוסיקלי למזמורים ופיוטים. בהגדה לפסח ישנם שירים עתיקים שהיו מושרים עוד בבית שני. החסידים לא הוסיפו פיוטים ומזמורים להגדה. אבל הוסיפו להם ניגונים, כשם שהוסיפו להם פירושים. פירושי ההגדה נתחבבו על העם עד שהמו"לים התחרו ביניהם בריבוי פירו־שים והגיעו למספר הגדול של 238 פירושים בהגדה אחת (פודגורוזה, תרס"ז 1907). החסידים הוציאו מהדורות שונות של ההגדה של פסח בלי להביא ניגונים בתוי־נגינה. והרי לא מעטים היו צדיקים וחסידים שהרבו לחבר לחנים לפיוטי ההגדה.

הסדר של פסח הוא מלא זמרה, ובראשו מתנוסס הקידוש עם נגונו הנודע לחג המקובל בכל תפוצות אשכנז. וצדקו אלה שקבעו את השאלה "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות", כי אכן שונה הוא ליל פסח מכל לילות השנה, כי בו נעוץ עיקרו של "פסח" ב"סדר", שאליו, אל המסיבה האינטימית והמשפחתית, מעבירים את מרכז הכובד של התפעלות והת־להבות חגיגית. לבביות מיוחדת מורגשת בו וחן אידיאלי נסוך עליו.

כל החסידים לזרמיהם ולכוונותיהם יש להם חלק במסכת היצירה של נגוני פסח, אחד המרבה ואחד הממעיט, כשם שיש להם בכלל חלק בנגוני כל השנה שהחסידים הצליחו ליצור בשפע בשנות קיום תנועת החסידות. נגוני ההגדה עם רחבות הנשימה וחירות ההבעה, ספוגים המית נפש ומוארים מבפנים, ויש בידם לרענן ולהרנין, לרומם ולשגב בחום ובהת־פעלות הטבעיים לחסידי קרלין.

ההגדה מחולקת לשני חלקים: חלק הרצאת הסיפורים על יציאת מצרים, וחלק שאחרי הסעודה המכיל את הפיוטים והזמירות. את החלק הראשון נוהגים "לומר". אבל אין זו אמירה בעלמא. אופן הרצאת ההגדה מ"הא לחמא עניא" ועד אחרי "חד גדיא" היא חטיבת זמרה אחת בהיקף רצ'יטטיבי רחב ובצורה מילודקלמטית. נעימת ההגדה של ההרצאה אינה שונה בפי חסידים מאשר הנעימה המקובלת בפי יהודי אשכנז, כלומר הם לא סטו מנעימת המסורת, כדרך שנהגו כמה שושי־לות של החסידים. ובכל זאת קיימת הרגשה כאילו הנעימה הזאת מקבלת אף היא צבע עצמאי. הנעימה עצמה מיוסדת על נוסחת קריאת התורה בימים הנוראים ונוסחת "טל". "כהא לחמא עניא" נאמר בניגון הדומה לניגון הקריאה של "ויהי אחר הדברים האלה" ביום השני של ראש־השנה, וסיומו דומה ממש לניגון הקריאה המסיים כל פרשה וכל פסוק. וניגון זה מתפתל לאורך ההגדה וחוזר בכל קטע, בהפסקות של הרצאת עשר המכות וכיוצא בזה.

ההגדה כשלעצמה מונעמת בכל מקום בלשון סיפורי, פרט לפזמונים המושרים בכל תפוצות ישראל, כמו: אדיר במלוכה,

אדיר הוא, והיא שעמדה, חסל סידור פסח, אחד מי יודע, חד־גדיא. רוב ניגוני ההגדה המסורתיים נושאים אופי של המנונים מופשטים, קנטטות ובלדות, ובכלל ממעטים מאד לשיר את זמירות הסדר בנעימת תפילת ותחינה.

הרבה מניגוני הגדה אלה בנויים על הסולם המז׳ורי העליז. הנדיר מאד בניגונים ובזמירות היהודים לשבת וחג. אבל מורגש בהם יסוד מינורי ידוע, המורגש גם באכסטזה הגדולה ביותר של שמחה וחגיגיות. אופיני שבקנטטות אלה המביעים רק שיר תהילה למרום, מורגש לפעמים קרובות במוטיב וב־ביאור הניגון עצמו שברון לב, דמעות תחינה ורחמים, שאין להם כל שייכות לפירוש המלים המושרות. גם עובדה זו מצטיינת במקוריות, שאפילו בשעת חדוה בוכה הנשמה...

כל הבקי קצת בתורת הנגינה ימצא, אחרי שיקשיב לנגוני ההגדה של חסידי ריז׳ין, שהם בנויים על סולם יהודי עתיק, ולא במקרה. מייסד השושלת והבאים אחריו ידעו פרק בנגינה ובכוונה כוונו את הנגונים על נוסח יהודי עתיק.

במוסיקה האירופית כוננו עמודי כל הנגינה רק על שנים או לכל היותר על שלושה נוסחאות, שהם: מז׳ור, מינור מילודי ומינור הרמוני. ואולם בנגוני עמי הקדם בכלל ובנגוני העברים העתיקים בפרט מצויים נוסחות כאלה במספר יותר גדול שאינם באים כלל לידי שימוש במוסיקה המודרנית. באוצר בית הכנסת היהודי, שמקורו בתקופות קדומות, שכיחים הרבה נוסחאות שאינם בנמצא כלל בנגינת המערב, והם המ־ייצגים את עצמיות הנגינה היהודית. נוסחות אלה עתיקים ועשירים, עתיקים בשנים ועשירים בצבעים.

בחגיגה להרחבת בית־הכנסת

במרכז נראים רבני ה־עיר ופרנסיה. הם ניצבים לפני חיים וקיימים, זקנים כסופי שער וחוורי פנים, צעירים שניצני ימיהם ו־שנותיהם עודם נחבאים ב־פקעת החיים טרם היפתחה, והצד השווה שבכולם היה לימוד התורה. אמנם היו ביניהם שהתפללו ב״שטיב־לך״ או בבתי־מדרשות, אבל בית־הכנסת היה אהוב על כולם. בו התפללו בין ה־שאר גם הסנדלרים והחיי־טים, בעלי־העגלות והסב־לים וכל ה״עמך״ של העיר, שלא היו מגזע חסידים, או־לם בתפילה היו מתלכדים לחטיבה אחת, או יותר נכון ללב אחד.

בעת חגיגה להרחבת בית הכנסת המקומי. במרכז נראים רבני העיר ופרנסיה.

בעזרת הנשים התפללו במחיצה אחת נשיהם של חסידים ומתנגדים, של ציונים ואגודאים, נשים צדקניות, תמימות וטהורות־לב.

השירה והזמרה בכל הפיוטים והתפילות היו באות בד בבד עם תחינת הלב ותפילה הפורצת מתוך חביוני הנשמה. החזן והבעל־תפילה היו מקסימים את שומעיהם לא רק בזכות ניגוניהם, אלא בעיקר בזכות הנעימה הלבבית ומלאת הרגש, שכאילו היתה מבארת את תוכן המלים.

נשאר הניגון ונשמתו

חלם היתה ערש מולדתי. כאן זכתה אמי לשמוע יללתי הראשונה. כאן נשמתי לראשונה אוויר־חיים. עם הולדתי נוספתי כשלישי למניין ילדי הורי.

את ימי ילדותי ונעורי ביליתי בחלם. מחוסר אפשרות להשוותה עם ערים אחרות, החלטתי ביני לביני שאכן זוהי העיר היפה ביותר בכל אזור לובלין, יתר על כן — בכל פולין כולה.

כבר בילדותי סופר לי אודות עתיקותיה של העיר בת מאות שנים. ידעתי שהיא סבלה מלחמות רבות, חורבן ובניין הליפות. זה היה גורלה של חלם מאז ומתמיד. העיר נשרפת ונחרבת, אך האבנים נשארו יציבות. כך גם נותרו בתים רבים, אולם בחלוף העתים נבנתה חלם מחדש.

העבר וההווה השתלבו זה בזה, שכן ישנם בחיים דברים, שלעולם אינך מסוגל להשתחרר מהם כליל ולשכחם. הכל נמשך לאחור כחוטים קשורים אל זכרונות מימים שעברו.

זוהי ההרגשה כשאני מעלה בדמיוני את עיר מולדתי חלם נופה האנושי ונוף הטבע שלה, רחובותיה, סימטאותיה ושביליה המתפתלים. מכל עבר מגיחים הזכרונות, כל רחוב וכל בית, כל גבעה וכל עץ רשמו משהו בזכרוני.

אין אלה געגועים לעיר מולדתי, שהרי סופה הוכיחה שלא היו בה ולא כלום מהמושג היקר הזה ששמו מולדת. אלה הם פשוט געגועים אל הילדות ואל הנעורים, אשר עירי חלם קשורה בהם. יש ואני מהרהר: האמנם היה קסם וחן מיוחד באותו עולם, או רק דמיון ילדותי גירה וגרם לראות בכל דבר חוויות בעלות משמעות, או שמא בכלל היו אלה אשליות, בכדי להקהות חודה של מציאות מרה, והן נוצרו ע״י צו הקיום ולמען האיזון היומיומי. אולם אני מעדיף לא להכריע לפי שיפוט הגיוני קר, ואני מאמין שאין לגשת לשאלה זו דרך השכל היבש, והראיה, טיול דמיוני בחלם של אותם הימים יגביר וודאי את תחושת הקסם של אותו הווי.

בלבי עולים זכרונות צביון החיים המיוחדים של יהודי חלם, חיים צנועים ושאננים, ועם זאת תוססים ומלאים־תוכן, והנופים מסביב העיר מלאי הקסם נראים לי כדפי אלבום צבעוניים. בזכרוני צפים ועולים הטיולים ביער, יפיו של הנוף שחדר לתוך חיינו והכניס אותנו לתוך עולם אחר, הרעיף עלינו מנועם ההווייה, מתכלת הרקיע ומתואם היצירה.

לפעמים צעדתי לבדי ברחובות העיר. הניגון ששמעתי זמן קצר לפני כן מתרונן בפי חסידים ליווני בדרכי, נזדמזם ללא הרף על שפתי. רגלי הוליכוני ולא שאלתי את עצמי להיכן יש בנפשי להגיע. הלכתי בסימטאות מפותלות, בהן לא בקע אור מן החלונות, כי דיירי הבתים, אנשי־עמל, עייפים ויגעים, מיהרו לעלות מוקדם על יצועיהם, הזמינו את החשכה שתשכון עמם יחד. נרדמה פה הבריאה כולה.

לנגד עיני חשרת אופל, טעונה עבי תוגה ויגון. חיפשתי פנס־רחוב שיעזור לי למצוא את השביל הנכון שבו עלי ללכת, ולא מצאתי. אפלה ודומיה. הכל היה נטול־חיים, אולם הניגון לא הרפה ממני, מילא את החלל הלילי, חדר כולו לתוכי ונשמתי בו.

בימים שלמדתי בישיבה וההתמדה מילאה את כל חיי, למדתי בשקידה ברצותי להשתלב בחוג העילויים והמתמי־דים בישיבה, וקרה שלפתע נעצרתי בסוגיא חמורה, ואז שוב עלה על שפתי הניגון ושיחרר אותי מכל ההרהורים שהעיקו על לבי. ה״קושיות״ והסתירות התיישבו והתבררו בין־רגע. שכחתי את כל אשר סביבי וכל שאר ענייני דיומא, מתוך השתקעות בעומקו של ים־התלמוד האדיר והגדול.

כזה היה כוחו של הניגון.

גם בדרך הליכתי מן הישיבה הביתה ובחזרה עזר לי הניגון להמשיך ולשנן את פרקי בגמרא, כשהוא מלווה את מהלך מחשבותי. לא פעם קרה שבאמצע הדרך היה מנצנץ במוחי תירוץ נאה לקושיא שהטרידה אותי, ואז הייתי נכנס לישיבה כולי מתרונן, כאילו מצאתי הון רב.

עברו שנים, נדדתי לערים אחרות, ויש בנשוב בי רוח יאוש, רוח של קפאון וקדרות, על אבדן נעורי, יגוני בכה בקרבי, כי כל העולם לי זר, אז בתוך תוכי פנימה עלה הניגון כמין סם־מרפא ללב דואב. כל צליל נסך בי ניחומים, רגש התרוממות ושירת הודיה.

המשכתי להתהלך בסערת הימים והניגון ליווני בכל אשר הלכתי. אמרתי לי: הוא עצמו, הניגון, עבר את כל הזוועות של השואה, את כל הגיטאות והמחנות, הושלך לבורות־המוות, לכבשנים — ולא מת.

הנה שומע אני אותו בקרבי, חש בו בכל ישותי והוא מזדמר על שפתי, מקדימני, נשרך אחרי, גולש מלמעלה, עולה מלמטה למרומים, ממלא את כל החלל סביבי.

ואם האוזן כרויה, הרי שומע אותו כל אחד מתדפק על פתח לבו ומתחנן: שירוני, שיבחו גאולים, שירוני מחדש, כמו אז, בחלם, ערש־מולדתנו, עירנו החרבה.

החינוך היהודי

אם מוליכה את בנה לחדר (ברל סאט)

יידישע דערציאונג

החינוך היהודי

יש קודם כל להבחין בין לימוד־תורה שמוצאו מן המצווה "ושננתם לבניך" לבין מושג החינוך. לימוד התורה והרבצת־תורה, שהתה נחלתו של כל אחד מישראל, היתה משאת־נפשם של אבותינו מאז ומעולם. גם בתקופות הקדומות ביותר, בימי האבות, בימי הנביאים ובזמן התנאים והאמוראים, התקיימו כבר בתי־אולפנא, בהם שינן כל רב לתלמידיו את התורה המסורה: מלמדי־דרדקים עסקו תדיר בלימוד תינוקות של בית רבן, שעל הבל־פיהם העולם קיים. עיר שלא היה בה מלמד־תינוקות היו מחרימין אותה (יומא, דף כ"ח ע"ב). הלכה זו יסודה מתקנת הכהן הגדול יהושע בן גמלא, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל, "בתחילה מי שיש לו אב מלמדו תורה, מי שאין לו אב לא היה לומד תורה, עד שבא ותיקן תקנתו" (בבא בתרא, דף כ"א, ע"א).

ברם, כל זה השתייך ונכלל במצוות לימוד־התורה, המחייבת כל אב ללמד את בנו. מלמדי הדרדקים וראשי הישיבות עסקו בהרבצת תורה בלבד. לפנים בישראל צמחו אפילו גאונים וגדולי־תורה גם בלי המסגרת של "ישיבה". האווירה בכל בית ועיירה יהודית שימשה אקלים כה טבעי ומתאים לטיפוח ההגות בתורה ודביקות בה, וגם היהודי הפשוט היה כה ספוג אהבה וצמאון לתורה, עד שהכל מסביב, כל המציאות, נטף קדושה ויצר את הדורות המפוארים. התמורות הרוחניות שהתחוללות בדורות האחרונים הולידו את ההכרה כי אין מנוס מהקמת מוסדות לחינוך, ובימינו כבר אי־אפשר היה להגיע להישגים בתורה ללא המסגרת המקובלת של תלמוד־תורה וישיבה.

החינוך היהודי בחלם העניק לילד את מזונו הטבעי: התורה, והביאו לכלל שלמותו המקורית כיהודי, נתן לו חינוך של יראת־שמים, אהבת־ישראל וסיגול כל המדות הנאות שמנו חכמים. הלימודים המחישו לעיני התלמיד את כל התורה כשהיא נובעת מעולם העשיה. כזה היה החדר, החינוך הקדם־ישיבתי, הישיבתי, ובמקביל: רשת החינוך "בית־יעקב" לבנות.

ידעו יהודי חלם כי עם ישראל היה הראשון ויחיד מכל עמי תבל שמצוות חינוך הבנים לתלמוד־תורה היתה אחת מאבני־היסוד של קיומו. שיר הערש הנפוץ ביותר היה השיר על הגדי הצח ועל הבן הרך, שיחלקו ביניהם את טוב העולם: בחלקו של זה — צימוקים ושקדים, ובחלקו של זה — תורה. מחיק האם עבר הילד לבית־הרב, ויום תחילתו בלימוד יום חג היה.

קדושה יתירה נהגו בינוקא באותו יום, ההורים שמרוהו בשבע עינים, לבל יראה ביום זה שום דבר טמא, והיו עושים כל השתדלויות כדי לחבב עליו את התורה ולקשור בה את נשמתו, וכספר־תורה חי, המעוטף בטלית, נישא הילד בזרועות אביו מן הבית אל החדר.

לעתים קרובות מאוד הוחרד הרחוב מצעקות קורעות לב של ילד רך, אולם תושבי הרחוב לא נבהלו ואפילו לא נגשו לחלון לראות בשל מה הצעקה, כי ידעו מה פשר הדבר. היו אלו צעקות של המשה'לעך והשלמה'לעך, בני השלוש שהובלו בפעם הראשונה ל"חדר". לא תמיד הילד הלך ברצון, כי לא רצה להפרד מאמו, וידע כי ברגע זה בא הקץ לחרותו האישית הבלתי מוגבלת, ומשטר קשה מחכה לו בחדר.

←

אבותינו סיפרו לנו שבימים־קדומים נהגו שיתחיל הילד את לימודיו בחג השבועות, יום מתן־תורה. וכה היה דבר המלמד אל הינוקא הרך, אשר הובא אליו כדי ללמוד מפיו: "אשריך, נער ישראל ואשרי חלקך, כי זכית ללמוד את התורה".

מעטים היו אלה שהיו נמנעים מלשלות את ילדיהם ל"חדר" הציבורי והעדיפו מלמדים פרטיים, המקדישים את כל מרצם וזמנם למספר מצומצם מאוד של ילדים — ערובה יותר טובה להצלחתם. היו מלמדים שהורו לעשרה תלמידים והיו שלימדו לשמונה, או לששה בלבד. כמובן ששכר הלימוד במקרה כזה היה גדול ביותר, ההורים היו לפעמים מתאמצים יותר מכפי כוחם, אולם גם המלמדים העמיסו על הילד יותר מכפי כוחו.

וזאת לדעת כי המושג "חדר" כלל בשנים אלו גם את גן הילדים וגם את בית הספר היסודי והיה מיועד לבנים בלבד, כי עדיין רווח מאמר חז"ל: כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תיפלות".

והנה מה שמספרים יוצאי חלם על החדר ועל מלמדיהם:

המערכת

משה גרינברג

ימי חלדי

השנים הראשונות לחיי עברו־רצו מהר והנה אני כבר בן שלש. הגיע זמני ללכת ל"חדר". ביום הקבוע הובילו אותי, כמנהג, כשטלית מכסה את ראשי, למלמד הדרדקי, ר' אברהם יצחק ז"ל. מובן, שבאותו היום — חג גדול לילדים בחדר עם חלוקת אגוזים וממתקים. בשנתיים הבאות התקדמתי בלימודים מהר ועברתי את כל הדרגות לפי המנהגים של הימים ההם, והנה אני כבר בן חמש והתחלתי ללמוד חומש (מקרא). הדבר הזה היה מן המאורעות המשמחים בחיי הילד. ההורים עשו "סעודת מצוה" והזמינו את כל המשפחה. אני דרשתי דרשה גדולה, שהכין לי אותו המלמד דאז, לכבוד מאורעות היום. השמחה היתה גדולה. בסעודה הזאת עוד נכח היה סבי הטוב ר' שלום איז'ביצער, אבי אמי, שרווה נחת מנכדו הקטן; סבי השני, אבי־אבי, ר' לייביש, לא נכח, הוא היגר לארה"ב.

שנה רודפת שנה. בינתיים משפחתנו התרחבה, נוספו לי אחים ואחיות, שהמשיכו בדרכי. אני עברתי כל שנה ממלמד אחד לשני; כל מלמד היה ה"מומחה" רק לסוג אחד של לימוד, אם אחד לימד תלמידיו רק עד חומש — השני לימד גם גמרא והשלישי גם תוספות וכו' ככה זכורים לי המלמדים ר' אברהם יצחק, ר' פסח, ר' אלחנן יצחק, הרשילע צוקרני־ווער, גדליה קריטניצער ועוד. כל אחד ושיטת הלימוד שלו והתכונות הפרטיות שלו, ואנחנו התלמידים היינו מעורבים לא רק בלימודי התורה, אלא גם בחייו הכלליים של המלמד וביתו — כי הבית של המלמד היה גם ביתנו משעות הבוקר המוקדמות עד לשעות הערב, שם בלינו כל היום וחלק מן הלילה.

כשהגעתי כבר לדרגת לימוד גמרא עם תוספות, הוחלט, שאני נכנס כתלמיד אצל אבא שלי ב"חדר". אבי ידוע היה מן המלמדים החשובים בעיר והלימוד הוא גמרא עם פירושים, פרשיות השבוע עם רש"י ומעט תנ"ך, למרות שלא מקובל היה לתלמידי ה"חדר" ללמוד תנ"ך, כי זה, אמרו החסידים, גובל עם תרבות מתקדמת, והחינוך הישן התנגד לזה בתוקף. עד היום מצלצל באזני הניגון מלא המתיקות והחן שנתלווה לאבא בשעת שעוריו בתנ"ך.

מקומו של ה"חדר" היה, בימות החורף — בבית, ובימות הקיץ, בגלל שדירתנו היתה עלובה וצרה — קיים האבא את ה"חדר" בבית־הכנסת של חסידי בלז, באולם הנשים. שם היה שטח רחב ואנו התלמידים ניצלנו זאת לשעשועים, למשחקים וחיי ילדות משמחת. קיבלתי את עונשי מאבא, ולא פעם בחינם, אך טענתו היתה, שאני צריך להיות לדוגמא ולמופת

להתנהגות, בתור בן של המלמד. אבל קשה היה לי להוציא את עצמי מן הכלל ולהוציא מתוכי את רצון השובבות של ימי הילדות והמשכתי גם הלאה לא להיות טוב מהם.

גמרתי כמה שנים אצל אבי ב"חדר" והועברתי לישיבה המקומית — מקום שהלימוד הוא יותר רחב, ודרש עמקות ופלפול וידיעה רחבה יותר בלימוד התלמוד. נכנסתי ישר לכתות הגבוהות. למדתי בהתמדה רבה בימים אלה, ומובן שעל לימודים כלליים לא מדובר היה כלל וגם ההורים לא מצאו צורך בזה.

דברים רבים עוברים בזכרוני על קורות המשפחה בשנים אלו. זוכר אני במעורפל מאוד, מקרה מעציב, איך שתפסו יהודים לעבודת־כפיה. זה היה בזמן כבוש גרמני אוסטרי ב־1919 (בזמן הלרצ'יקים בלע"ז) ואבי ועוד כמה יהודים התחבאו בעליית הגג, ואני בתור ילד בן חמש נשלחתי כפעם בפעם, לסקור הסביבה אם לא מופיעים, חלילה, תופסי־היהודים (ה"כאפערס" בלע"ז), שבין כל פעולות האיבה שלהם — גזיזת ה"זקנים" של היהודים, היתה הדבר החביב עליהם במיוחד.

כמה שנים אחרי זה, אולי 1924, זוכרני, פרצה שריפה ענקית שהתפשטה ברחבי העיר חלם — הכל באיזור הצפוף של הישוב היהודי ואנו בתוכם. חלק גדול מהישוב סבל אז מהשריפה הגדולה הזאת ומשפחות רבות נשארו בחוסר כול. ובתוכם משפחתנו. עברנו אז לגור בבית הסבא ר' אריה־לייב, מקום שהמשכנו לגור בו עד הזמן האחרון.

נחזור לבית־אבא:

אבי לא התלונן, קיבל הכל כגזירה מלמעלה, בבחינת "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברכין על הטובה", ואם כוס הצרות עברה על גדותיה, היה המוצא היחיד לנסוע לבלז לרבי, למסור לו את ה"פתק", לשיח לפניו דאגותיו, והרבי מצא כבר את המלה הטובה והנוחם. האבא עשה זאת כמה פעמים בשנה ותמיד חזר מהרבי מעודד ומלא שמחה.

אני שאפתי כל ימי ילדותי לנסוע לרבי, ואכן האבא ז"ל לקחני כמה פעמים אתו בנסיעתו לרבי בבלז, וזכיתי עוד לקבל ברכה מאדמו"ר הזקן ר' ישׂשכר דוב זצ"ל.

השנים ואיתם חיי הילדות, חלפו מהר. בישיבה המקומית גמרתי את כל הכיתות והשאלה: מה ואיפה הלאה, התחילה לעלות על הפרק. בעיר חלם לא היתה ישיבה גדולה שבה יכלו בחורים מבוגרים להמשיך לימודיהם, ומכיון שחברים רבים שלי נסעו לערים אחרות ללמוד תורה, בבחינת: "הוי גולה למקום תורה", גם אני השתוקקתי לזה; לא חשבתי ברגע זה איך החיים במקום זר, בודד, ללא בית והורים, האוכל, הלינה, ואני עודני ילד. משכו אותי האשליות הילדותית — להיות לבד, וללמוד באחת הישיבות הגדולות. התחלתי לבקש מהורי שישלימו עם הרעיון הזה, לשלוח אותי לישיבה. הם התנגדו תחילה בטענה מוצדקת: איך אפשר לשלוח לסביבה זרה ילדים, או כמעט ילדים.

אחרי בקשות נוספות מהורי שישלחוני לישיבה, באין מקום בשבילי להמשיך בעירי חלם, הסכימו לבסוף רק בתנאי שאחכה עד להגיעי ל"בר־מצוה" והנחת תפילין, מפני שלא רצו שה־נחת־התפילין שלי תעבור ככה פשוט, "על יבש"... ואכן, כדאי לציין, בהגיע יום זה שבעו הורי נחת מבנם־בכורם, כשקבלתי עלי עול המצוות ואחריות למעשי; אבי הכין לי פלפול גדול לכבוד המאורע, וסעודה גדולה הכינו לחסידים וידידי המשפחה. אני זוכר את הרב מאוהאן, ר' שמעלקי, "הרבי" שלי מהישיבה ר' מארדיש, וכן הראש ישיבה, ר' דוד לייב היו בין הנוכחים; אני התחלתי עם הפלפול והתלהבתי מאוד תוך כדי אמירה, וכנראה שמצא חן בעיני המסובים, עד שגם ר' מארדיש, שבזמן ההוא סבל ממני קצת ממעשי ילדות ושובבות, גמר עליו את ההלל...

עם ראש הישיבה הנ"ל, ר' דוד לייב, בעל הזקן הארוך שעבר על מדותיו, שידוע היה כקפדן ונוהג בחומרה עם התלמידים, היה לי בשנה אחרונה ללימודי בישיבה, "עימות" קטן, שתוצאותיו אולי השפיעו על חינוכי בעתיד ועל מהלך החיים שלי בשנים הבאות בישיבות־חוץ. אני מטבעי אהבתי לצייר, החל מאותיות, קישוטים בבית־הכנסת וגמור בכל מיני דברים או צורות של אישים ידועים. גם בלמדי בישיבה עשיתי זאת. והנה, נכנס פעם ראש־הישיבה הנ"ל, ר' דוד־לייב לכיתתי ומצא אותי מצייר את בית־המקדש, לפי העתקה שמצאתי מודפס בסוף מסכת "תמיד". הציור היה יפה, אבל הקפדן ר' דוד־לייב נזף בי, על שאני מצייר, דבר שאסור לעשות; הוא לקח ממני את הציור וגם את עטי.

הוי גולה למקום תורה

בבית התחילו ההכנות לנסיעתי. האמא אפתה כל מיני עוגות, הכינה בגדים, תיקנה את הדברים שצריכים תיקון ואת כל הכבודה הזאת הכניסו לתוך... שק. ראיתי את האמא שעיניה דומעות בזמן שהיא מכינה לי כל זה ופיה ממלמל תפילה שקטה: "הלואי שכל הסבל הזה לא ייצא לריק..." מוצאת פה ושם כמה מטבעות קטנות ותוחבת לי בכיסי, "שמור עליהם, היא אומרת, זה יביא לך תועלת במקום זר!" האבא נתן לי בנפרד להוצאות הדרך וכמה מטבעות לדמי כיס וקבענו למחרת בבוקר את הנסיעה המיוחלת.

בבוקר, יום ג', יום שנכפל כי טוב, אני קם מוקדם, כי ממילא בלילה מתוך התרגשות נדדה שנתי. התפללתי, אכלתי אכילה קלה ותפסתי את ה"שק", ה"מזוודה" של אז, נפרדתי מאבא והוא ברך אותי: "תלמד בהתמדה!" אמי מלווה אותי לאוטו, שם פגשתי גם חברי לנסיעה.

מתקרב זמן הנסיעה של האוטו. האמא לא משה ממני לרגע, ומאיצה בי בכל רגע באמירות של: "שב יותר טוב"; "תשמור עליך היטב" והעיקר: "תכתוב תיכף מכתב" ו"כתוב לעתים קרובות מאוד". אני כמעט התרגזתי מהפינוק הזה ובקשתי אותה ללכת הביתה, אבל היא לא הלכה — היא חיכתה ודמעות על לחיה...

צפצוף האוטו הפסיק את המחשבות והפסיק גם את הקשר עם אמי וידידים. אני נפרד סופית מהאמא, שנשארה בוכה,

מסתכלת אחרי האוטו עד שנעלם מן העין. אנו מתקדמים, אנו כבר בתוך יער העבות אחרי חלם, אנו שמחים, יצאנו כבר מהגבול של העיר, אנו מרגישים שאנחנו כבר לא חלמאים...

אחרי כמה שעות נסיעה הגענו להרובישוב, תחנת ביניים לפני לודמיר. השעה כבר מאוחרת, אחרי שקיעת השמש והלילה מתחיל את שליטתו ומשרה גם מצב רוח קודר. ירדנו מהאוטו בכדי להישאר ללינת לילה בהרובישוב ולמחרת בבוקר להמשיך בנסיעתנו ללודמיר. חברי עזבוני לנפשי, הם המשיכו לבדם לאיזה מקום, לידיד שלהם ולי אמרו לחפש מקום לינה... נתקפתי יאוש לכמה דקות, אבל נזכרתי באימרה: "אם אין אני לי מי לי?" העמסתי את השק על גבי ושאלתי עוברי־דרך איפה אפשר ללון בלילה, או רק להשאיר את "רכושי" למשך הלילה. המראה־החיצוני שלי סיפר מיד את סיפורי ו"תעודת־הזהות" שלי: "בחור ישיבה!" — — נשלחתי ע"י האנשים לרחוב צדדי, איפה שגר ר' מאיר'ל שוחט, שדירתו משמשת כמעט כאכסניה לבחורים כאלו. המשכתי ללכת מדוכא למקום הזה ומצאתי את ביתו של ר' מאיר'ל שוחט. קבלוני באדיבות. שאלתי אם אוכל להשאיר את שקי למשך הלילה. הרשו לי ברצון, וגם הזמינו אותי לאכול, בהוודעם מטרת נסיעתי. לא סירבתי, כי ממש הייתי רעב. נטלתי ידים ואכלתי, אבל רגש עצוב השתלט עלי באמרו: "ראה! כאן אתה מתחיל לאכול על שולחן זר!" דמעה ירדה על לחיי, מבלי לרצות, הרגשתי פתאום געגועים, אבל השתדלתי להחזיק מעמד שלא ירגישו בני הבית במה שעובר במחשבתי, אבל, כמדומני, שבכלל זאת התחלתי כאן להרגיש את הטעם המר של חוסר הבית. הם שאלו אותי, אם יש לי מקום ללון הלילה. אשת השוחט לא חיכתה לתשובתי, היא קראה על פני את התשובה, והיא הכינה לי מיד מקום לישון. שכבתי אבל כמעט ולא ישנתי. מאורעות היום האחרון: הפרידה מההורים, יחס החברים, ולבסוף פתאום התמצאתי בין זרים, על שולחן זר — נתן לי הרבה חומר למחשבה...

בבוקר, עם הנץ החמה, אני כבר לבוש, משתדל לצאת בשקט מהבית, כי המשפחה הטובה הזאת ישנה עוד את שנתה. אני לוקח את שקי — ה"מזוודה" שלי, נושק את המזוזה, וממשיך ללכת לכיוון האוטו, הממשיך ללודמיר.

אחרי כשעתיים נסיעה הגענו ללודמיר. שמחתי היתה מהולה בפחד, אם אצליח להתקבל למרות הכנותי הרבות. הפעם חברי לייבל פרבר, מנסה לתקן קצת את יחסו מאתמול והרשה להכניס את שקי באותו מקום שהוא שם את חפציו, ואנו צועדים, התלמידים החדשים והוותיקים, לבית המדרש "אהל־משה", מקום משכן הישיבה.

הימים הראשונים בישיבה

יום הראשון עבר. לינת הלילה — ה"ספסל" של "אהל־משה", האולם הגדול של הישיבה. אם ישנתי בלילה זאת לא אזכור, אבל שמח בלילה זה היה והיה, כי לא הייתי בן־יחיד על הספסל. כל הספסלים היו תפוסים בתלמידי הישיבה, ואם אמנם לא נוח היה, אבל שמח היה די והותר...

למחרת בבוקר הוקל קצת. מתחילים להתרגל לחיים שכאלה, אבל הגעגועים אינם חדלים. מתאמץ לכתוב מכתב ראשון הביתה שהתבטא רק בכמה מלים: "אני בריא; התקבלתי לישיבה, כיתה ד' ומאד מתגעגע!" תיכף אחרי שבת קבלתי מהבית מכתב־תשובה, שעורר עוד יותר את הגעגועים. אבא כתב לי: "משה, זכור שהנך נע ונד, לא רצינו שתסע, ואם סובל אתה חזור הביתה!" והמשיך בכתיבתו: "כתוב לנו, איפה אתה אוכל וישן?".

עברה השבת ועוד ימי חול נוספים — בישיבה כבר מתחילים הלימודים. הרגל נעשה טבע, והחיים האלו נכנסו למסלול. הבעיה היתה רק איפה לאכול, דבר שלצערי לא מצא פתרונו, כי לא היה פתרון באותם הימים ובחורי הישיבה אכלו "ימים", שם נרדף למנהג שנהוג היה שכל יום אחר בחורי ישיבה אכלו אצל מישהו אחר מבעלי הבית בעיר, שהתנדבו לפרנס בחור ישיבה יום בשבוע...

הקשר עם הבית היה דרך המכתבים שאבא שלח כמעט כל שבוע וחבילות של עוגות מעשי ידי אמא, שהיתה שולחת מזמן לזמן בכל הזדמנות שנזדמנה לה, והיא כבר חיפשה ומצאה לרוב הזדמנויות אלה... בכל פעם שהחבילה הגיעה, התעוררו מחדש הגעגועים לבית, אבל לאט־לאט קיבלנו את החיים האלה כנורמליים בהחלט.

כמה ימים לפני חג הפסח חזרתי הביתה. אבא שבע נחת, בראותו שכל מגמותי ודאגותי רק להתקדם ולעלות בלימודי התורניים. ואכן בחן אותי קצת ופניו הביעו שביעות רצון. האמא שמחה בבנה־בכורה, שהנה גדל ונהיה לבחור, ומובן שהשתדלתי לספר רק טובות ונמנעתי מלדבר על הדברים הפחות טובים... בשבועיים ששהיתי בבית אמנם הרגשתי אהבת הורים ומיטה מוצעת ע"י האמא, שדרך אגב לא נפרדה ממני כל זמן "החופש" שלי בבית, אבל הימים חלפו מהר. גם האחים והאחיות שמחו אתי, אבל רק מעט זמן עמד לרשותנו, כי ימי החג עברו חיש מהר ותיכף אחרי החג חזרה התמונה שמלפני חצי שנה. ההכנות החוזרות לנסיעתי בחזרה לישיבה לא הייתי כבר טירון, וידעתי כבר מה לבקש ואיפה להתאכסן בין הדרכים עד שמגיעים למחוז חפצנו — לודמיר. הפעם אני ה"ותיק", העוזר לאחרים, המתחילים רק עכשיו את דרכם לישיבה עם "הימים" והלילות.

בכל אופן בגמר השנה השניה ללימודי בלודמיר, חשבתי לחזור כבר הביתה, והפעם לא על מנת לחזור...

לא ראיתי עתידי יותר במקום זה!...

בישיבת ליובביץ' (חב"ד)

ישיבת ליובביץ' בוורשה — ישיבת חב"ד תומכי תמימים — שמה יצא כמקום תורה לתפארת ובמיוחד כמקום שקשור עם חסידות, רחוק מישיבות ליטא, שריח "מתנגדים" נודף מהן, והנה אבי התעניין על מקום זה אצל תלמידי הישיבה ומצאה

מתאימה לי. אני שמחתי על החלטה זו והתחלתי בהכנותי להמשיך להיות גולה למקום תורה — הפעם ישיבת תומכי תמימים של ליובביץ' בוורשה.

תיכף אחרי החג שמתי פעמי לוורשה. העיר הגדולה — הכרך עם הבתים הגבוהים והרעש האיום עשה עלי, ילד העיירה, רושם בל ישוער. פעם ראשונה בחיי שראיתי עוד משהו מחוץ לכתלי בית המדרש, אבל לא נתתי לשום דבר שישפיע עלי והתמסרתי ישר לד' אמות של הלכה. יום־הלימוד בישיבה היה מלא וגדוש; מחוץ לשעורי תלמוד הרגילים, תפסו מקום נכבד לימודי החסידות. ההתעמקות ב"תניא" וב"ליקוטי תורה" של הרבי הזקן ר' שניאור זלמן מלאדי, הכניסה אותנו לעולם אחר, עולם של ידע ברוחניותו של העם, של "קבלה" ועולם "הספירות"; לימודי "הנגלה" ו"הנסתר" שמשו בכפיפה אחת ועמדו על רמה גבוהה מאוד. אלו שנפשם חשקה בתורה הצליחו להגיע לדרגות גבוהות בידע התלמוד וחכמת הקבלה ורזיה שהתבטא בשלש אותיות חב"ד, ר"ת של חכמה, בינה ודעת. ולא מעטים יצאו מהישיבה הזאת בעלי סמיכה לרבנות שברבות השנים שימשו כרבנים ידועים בקהילות ישראל שונות וידועות.

באותו זמן נהוג היה מנהג קלוקל, שבחורי ישיבה שימשו כעין שומרי לילה בחנויות גדולות בעיר רבתי וורשה. אחרי סגירת החנויות — סגרו בפנים החנות בחור ישיבה עד למחרתו של היום — זמן פתיחתה של החנות מחדש. ככה "נפתרה" בעית הלינה להרבה בחורי ישיבה, וכתוספת קיבל הבחור גם תשלום, שעזרו לו לאַזן את צרכיו החסרים.

גם בגורלי נפל להיות שומר חנות לפחות כשנה אחת.

באותו זמן, בהיותי לבדי, בלילות הארוכים, סגור ומסוגר בחנות, התחלתי להתעניין מעט ב"אהבה הראשונה" שלי — מלאכת הציור. מאוד חשקה נפשי לדעת אמנות זו, אבל לא היה לי שום מושג איך לקדם כשרון זה, וגם לא אף אדם שידריך אותי. באותו זמן קראתי באחד העתונים על התחרות של כתיבה באותיות קטנות. נסיתי את כוחי גם בזה, והנה יצאה הגלויה הידועה, שהתפרסמה אחר־כך ברבים, שדחסתי בה כל חמש המגילות ועוד ל"ה מזמורי תהלים, שהם כ־14 אלף מלים. אחרי שהראיתי את מלאכת הכתיבה שלי שעשיתי על מיטתי בלילות כשומר בחנות, התחילו להתעניין בי, וכמה עתונים יהודיים, ביניהם "מאָמענט", "הייַנט", "יידישע טאָג־בלאַט" פרסמו את הענין, דבר שגרם שיפור היחס אלי במעט בישיבה ומחוצה לה.

באחד הימים נודע בישיבה שציירתי תמונתו של הרבי הזקן מלאדי — כל התמונה רק מאותיות, והיא מכילה ספרו של ה"תניא", תמונה גדולה, יפה, שכולם גמרו עליה את ה־הלל. הנהלת הישיבה כבר לא נזפה בי בעד מעשה זה; אדרבא, הביאו את התמונה להראות לרבי מליובאוויטש, ר' יוסף יצחק שניאורסון, שבמקרה היה בוורשה.

ואכן, בהיותי בחנות בתפקיד שומר הלילה, הצלחתי לעשות כמה דברים שבמשך הזמן התפרסמו בתוך הישיבה וגם בבית, בעיר חלם והעתון המקומי "כעלמער שטימע" מצא לנכון

תמונתי בישיבת "תומכי תמימים" בוורשה, על יד הציור של הרבי ר' שניאור זלמן מלאדי זצ"ל, שציירתי מאותיות ספרו "תניא".

לפרסם על בן־עירו, בחור־ישיבה, שיצא שמו לתהלה בכתיבה ובציור...

המשכתי לצייר תמונות רבנים מאותיות, ביניהם את הרבי מבלז ר' ישכר דוב רוקח מאותיות "שיר השירים" בגודל של גלויה; כן ציירתי תמונתו של מנהיג "אגודת ישראל" דאז, ר' יעקב רוזנהיים, גם כן מאותיות שהכילו מאמריו שפירסם הדברים האלו צולמו אח"כ ונתפרסמו ונמכרו כגלויות למעוניינים.

ככה עברו שלוש שנים יקרות בישיבת ליובאוויטש בוורשה. הלימודים, גם ב"נגלה" ובמיוחד ב"נסתר", הטביעו עלי את חותמם והשפיעו על כל מהלך חיי בעתיד. רבות מחשבות בלב א־יש — וגם אני התחלתי לחשוב על עתידי. התקרבתי כבר לגיל שמונה עשרה וזה הזמן המתאים לחשוב על הבאות. לא ראיתי את עתידי ברבנות או כלי קודש אחר, לכן החלטתי בקרבי הפעם, בגמר שנת לימודים זאת — לא לחזור יותר לישיבה ולחשוב בכיוון שונה על דרכי ועתידי בחיים.

אבל עד יומי האחרון אודה לאלה — אנשי חב"ד — שב־אהבה ובמסירות חנכוני לאהבת ישראל ואהבת קדשי ישראל, ועל כל ידיעותי המעטות, שהצלחתי לקלוט בשנות לימודי בישיבה — להם התודה והברכה.

*

שוב אני בבית. ההחלטה לא לחזור יותר לישיבה הביאה לעימות־מה עם אבי שלא ראה בעין יפה החלטה זו. נסיתי לחשוב בכיוון הציור, דבר שהתחלתי עוד בישיבה ולא יכולתי לממש שם. התחלתי לצייר, בעצת חברים, את תמונתו של המנהיג הפולני דאז יוזף פילסודסקי, מאותיות ספרו של יאַן סטאַז'שווסקי. אחרי חדשיים ימים התמונה נגמרה ועשתה רושם נפלא על כל רואיה; הרבה מבני העיר באו לראותה ויהללוה; התייצבתי לפני מושל העיר הפולני עם הציור והוא המליץ לשלוח את התמונה למרשל פילסודסקי עצמו. ואכן כך עשיתי. הציור נשלח אליו בצירוף מכתב על תכולת התמונה וכן בעקיפין על מצבו של הצייר...

אחרי כמה "חדשים" קבלתי תשובה מהמזכיר הפרטי של המרשל, שתרגומו בעברית כאן:

המזכירות הפרטית
מיניסטריון לעניני צבא
L. 42 / s. o.

ורשה, 4 ינואר 1933

כתשובה למכתבך מיום 17 למאי, 19 ביולי וכן מ־15 לאוקטובר 1932, המזכירות הפרטית של מרשל פילסודסקי מודיעה שהציור נתקבל והושם בתוך האוסף הגדול של המרשל בבלוודר. תודה רבה בעד עבודתו. בהזדמנות זאת נשלחה התמונה גם להראותה למחבר הספר "יוזף פילסודסקי", מר יאן סטאז'שווסקי הספר שבו השתמש כבודו לציור התמונה. מר סטאז'שווסקי התעניין מאוד בעבודה זו ועשה לעצמו העתקת־צילום מהציור. כתובת מר סטאז'שווסקי: מיניסטריון לעניני חוץ, מנהל המחלקה, מר סטאז'שווסקי.

לכבוד	בכל הכבוד
משה גרינברג	(—) קזימיזש וולאקיעוויטש
רח' לובלסקי 45, חלם	מזכיר הפרטי

את המכתב קבלתי ביום ה' בשבוע וכבר למחרת הופיעה בעתון המקומי "כעלמער שטימע" ידיעה מפורטת על בן־העיר שלה והציור שנשלח למרשל פילסודסקי, ועל התודה הלבבית שקבלתי ממנהיג המדינה; גם עתון "יידישע טאָג־בלאַט", העתון היומי של אגודת ישראל בפולניה, פירסם ידיעה זו בהרחבה, בלי לשכוח להוסיף שיש להם קירבה כלשהי לצייר: הוא חבר ב"צעירי אגודת ישראל"...

בשנים אלו קיימים היו בערים שונות בפולניה קיבוצי־הכשרה לעליה לארץ ישראל, מקום שכל מפלגות הציוניות השונות שלחו את צעיריהן, להכשרה חלוצית לפני עלייתן לארץ־ישראל. וכך עלה בדעתי לנסוע לאחת ההכשרות האלו. אבל, לזה חייב הייתי להיות לכל הפחות כמה שנים חבר מפלגה ציונית אחת, וזאת לא הייתי. באתי בדברים עם חברי הנהלת האגודה במקום, שגם להם היו מקומות הכשרה מעטים, שישלחו אותי להכשרה, אבל חברותי המועטת באגודה היתה בעוכרי ולא עזרו שום בקשות שבהצלת נפשות מדובר... אין לעשות תקדים! — טענו. מחוסר ברירה החלטתי לעזוב את הבית ולנסוע שוב לוורשה, לנסות שם את מזלי ולחפש את עתידי אל הבלתי־נודע...

אחרי טלטולים של כמה ימים הגעתי לעיירה בלכטוב, מקום משכנו של קיבוץ־הכשרה מטעם "המזרחי". אחרי מאמצים עליונים נתקבלתי כחבר במקום. בקיבוץ היו כמה עשרות חברים ושתי חברות, שתפקידן היה לנהל את משק הבית בקיבוץ, חברה אחת בשם רבקה רדר מפיטריקוב והשניה שיינע־פערל פרישטיק, שלמענה היתה באמתחתי חבילה מהוריה ודרישת שלום ממשפחתה.

בשעות אחרי הצהרים של אותו היום חזרו החברים־החלו־צים מעבודתם, אם זה מכריתת עצים בסביבה או מעבודה בבתי החרושת של צביעת צמר, שמפוזרים היו בעיירה הזאת הסמוכה לעיר לודז'. כן חזרה גם מעבודתה באותם הימים בתעשיית שקי־נייר, החברה פרישטיק. במבט ראשון ראיתי שלפני אדם טוב לב ורגש. כשמסרתי לה הד"ש מהוריה והחבילה, הודתה באופן מרגש ונלבב. את החבילה שהכילה דברי מתיקה, חילקה מיד בין החברים ונפרדנו כל אחד למע־שהו הוא. לא חשבתי לרגע שלפני עומדת הבחורה שתהיה המלווה אותי בחיי למשך החיים...

נכנסתי ישר לעול עבודת הקיבוץ. בתור בחור ישיבה לשעבר ניצלו אותי גם בשיעורי תורה ודינים. אני נשלחתי לעבודה בביח"ר לצביעת צמר. אמנם מימי לא ידעתי מהי עבודת כפים אבל הסתגלתי מהר ותפסתי את המקצוע במהי־רות לשביעות רצונו של בעל בית החרושת ובמשך הזמן הוא דרש מהקיבוץ לשלוח אליו רק אותי לעבודה זו.

למחרת בערב, ליל שבת, קבלנו את השבת בחגיגיות רבה. אמנם מנות המזון לא הצטיינו בטיבן ובעושרן, אבל מלאנו את החסר בשירה בציבור, שירי ציון וריקודי הורה שנהפך למצרך ראשון בקיבוץ... אין שמחה או חגיגה, סעודת שבת ומועד, שלא הסתיימה בלי התוספת החיונית — הלפתן של הסעודה, — ריקודי הורה, שהדיהם הגיעו למרחקים, והקיבוץ נודע במהרה בסביבה והתחבב על כל תושבי העיירה בלכטוב החביבים ולא פעם שיתפנו אותם בשמחותנו ובריקודינו. הצטיינה במיוחד בריקודי ההורה ובשמחת הקיבוץ, החברה שיינע־פערל פרישטיק, שמשכה את לבי במאוד. תמיד השתו־קקתי למעט חדוה ושמחה.

אחרי כמה ימים ידוע היה כבר בין חברי הקיבוץ וגם בעיירה שאנו "זוג". ניצלנו כל זמן פנוי אחרי העבודה הקשה של שנינו, לשוחח יחד, לתכנן יחד ולחלום במשותף על עתיד יפה בארץ־ישראל. אמרתנו השגורה בפינו היתה: "הלואי שנזכה בחדר קטן משלנו, ובלבד להיות יחד בארץ־ישראל!".

גמרנו עם ההכשרה. אביה של חברתי השתדל להוציאני בהקדם מן הקיבוץ, וככה אחרי כשלושת רבע שנה, עזבתי את הקיבוץ, שהיינו מוכרחים לעבור, כחלוצים, לפני קבלת האישור־הסרטיפיקט המיוחל. באנו חזרה לוורשה, אבל כבר כמאושרים, כמלאי־תקוה בעתידנו. נשארתי בבית משפחת בחירת־ליבי וביקשתי מאביה, מכיון שאנו עומדים בחדשים הקרובים לעלות לארץ־ישראל, שידריך אותי קצת במלאכת הדפוס, שנמצא בבעלותו, כדי שאבוא לארץ עם ידיעות מיני־מליות במקצוע זה שתמיד משך את לבי.

התור לעליה היה גדול מאוד; עשרות אלפים חיכו לאישור הסרטיפיקט, גם אחרי האישור מהמרכז, כי הסרטיפיקטים ניתנו ע"י האנגלים במשורה, והמעט לא הספיק כלל לאלפי הדורשים והמחכים. והנה אני גם מתקרב בגילי לזמן ההתייצבות לצבא־הפולני, דבר שמאוד רצינו למנוע, ובמיוחד בזמן שה־עולה הוא בגיל הגיוס, גם הממשלה הפולנית אינה נותנת אישור לעזוב את פולין. והנה יעצו לי לצייר תמונה של הרב ניסנבוים, מהמנהיגים הרוחניים ב"המזרחי" בדור ההוא, יהודי תלמיד־חכם, משכיל, נואם בחסד עליון, חיבר כמה ספרים על ציונות דתית וביניהם ספר, "עלי חלדי" שמו. ציירתי תמונתו כמנהגי מאותיות, מתוכן ספרו "עלי חלדי". תמונה

גדולה, מרהיבה ומוצלחת שציורה דרש מספר חדשים, והלכנו, אני וחמי לעתיד, לביתו של הרב יצחק ניסנבוים ומסרנו לו את התמונה. הוא התרשם עמוקות והודה בכל לבו ושאל למעשי, חינוכי ותכניותי לעתיד. עניתי לו ששאלתי ובקשתי, לעזור לי להגשים את עלייתנו בהקדם...

תמונתי במדי "השומר הדתי", פולניה, — על יד הציור של הרב יצחק ניסנבוים ז"ל, שצויר מאותיות מתוך ספרו "עלי חלדי"

הוא התקשר מיד עם המרכז, ונתן בידנו גם מכתב־לוואי למרכז, לאחד ממחליטי־ההחלטות ומושכי־החוטים דאז, מר יעקב גרינברג וביקשו לזרז את עלייתנו. ואכן זה עזר בהרבה, ובמיוחד המלים שבמכתבו: "הזוג הזה יהיה כבוד למוסדנו בארץ..." ואכן קיבלנו את האישור־הסרטיפיקט המיוחל הזה ולשמחתנו ולאושרנו לא היה גבול ואנו מתכוננים במרץ ליום גדול זה!...

החלטנו לבקר בחלם בבית הורי. ראשית, שיכירו את כלתם לעתיד, ועוד, הרי עלינו להתכונן לעליה — צריך לעשות את כל הסידורים הפורמליים, וזה חייב להיות במקום הולדתי. באנו לביקור הביתה, להורי; כלתי רצתה לבוא בלבוש פשוט, חלוצי, לביקור, אבל דודתה, האשה הטובה יטעלי, אחות האמא שלה, שזכתה בסוף ימיה לחיות עשרות בשנים בארץ ולהיקבר כרצונה על הר הזיתים, האשה הזאת, פקחית מאוד היתה וטובה עוד יותר למשפחתה בכלל ולפרלע בפרט. היא נתנה לה כסף לקנות בגדים המתאימים לכלה יפה, כדי למצוא חן בעיני קרובי החתן. ואכן, כשרק באנו, מצאנו מבט שונה, אהבה ומסירות ובמיוחד מצאה חן בעיניהם בחירת לבי. הם קיבלו אותה בסבר פנים ובמסירות. נפש אמי האצילה נקשרה תיכף בנפש בחירתי, ולילות שלימים שכבו יחד וסיפרו ביניהן זו לזו על חייהן, על סבל בנה, שעומד להיות בעלה לעתיד. הרגשתי שאהבה אמיתית מתרקמת שוב במשפחה והבחירת לבי שעומדת להיות מצורפת למשפחה.

הביקור בבית הורי נגמר מהר. הוחלט כמה ימים לפני עלייתנו לארץ־ישראל לערוך את החתונה בוורשה, בבית אחד הקרובים והורי יבואו אז לוורשה גם לחתונה וגם לפרידה מילדיהם העולים. אנו חזרנו לוורשה והמשכנו בהכנותינו. כלתי חסכה לפני נסיעתה לקיבוץ, סכום כסף, שהספיק לשנינו להוצאות הדרך. יותר לא היה בידינו כלום.

היום המאושר הגיע. החתונה נקבעה לשבוע לפני ראש השנה תרצ"ד (1934) ונערכה בחוג המשפחה ערב שבת, והעליה לארץ נקבעה למחרת השבת בחצות. סידר וניהל את החתונה, סבה של הכלה, אבי־אמה, הרב ר' ישראל יצחק גאליצקי, לשעבר רב ושו"ב בישראל בעיירה ע"י בריסק דליטא, יהודי יקר ובעל־מידות, עניו בהליכותיו, תלמיד חכם גדול; הרבה מכת"י שהיה עמו — פרשנות בתלמוד ושו"ת — ירד לטמיון עם השואה.

לחתונה הגיעו הורי מחלם, ובידי אמי תינוקת־אחותי שזה עתה נולדה. כולם שמחו איתה והמסובים התלוצצו שאנו ניקח את התינוקת הקטנה בתור ילדה שלנו לארץ ישראל... חבל שלא עשינו זאת והיינו מצילים עוד נפש אחת מישראל...

השבת עבר מתוך שמחה ועצב ביחד, שסוף־סוף אנו נפרדים מההורים ומהמשפחה, ומי יודע מתי נצליח להתראות שוב, וכמה טראגי הדבר שזו באמת היתה פגישתנו האחרונה ולא זכינו יותר לראות את יקירינו, הורינו ומשפחותינו, כי הושמדו בסופו של דבר ע"י הנאצים ועוזריהם והפרידה היתה לעולמים!...

מוצאי־שבת בחצות. אלפי אנשים נמצאים בבית הנתיבות של הרכבת היוצאת מכאן לקונסטנצה, רומניה. כולם באו ללוות את המאושרים שזכו להיות העולים. גם אנו בין המאו־שרים. אנו נפרדים מההורים ומהקרובים — בכי ושמחה מעורבים יחד, התרגשות כללית וריקודי הורה נשמעים בכל פינה. אמי מתחבקת עם כלתה ומבקשת ממנה: "הגידי לי פעם אחת ח ו ת נ ת, כי מי ידע מתי אזכה לראותך שוב"?... ולי היא ממשיכה בתחנוניה, "משה, זכור את מוצאך בני, זכור, כי אתה מצאצאי הצדיק 'היהודי הקדוש'"...

בקושי שמענו את הדברים בתוך ההמולה הגדולה והרועשת ורק מרחוק עוד הספקתי לשמוע את בקשת האמא של אשתי־של־יום־אחד: "זכור משה'לע להתייחס טוב לבתי שלי, פרל'ע!"...

עלינו על הרכבת, שהיתה מלאה עם עולים צעירים, למעלה מאלף חלוצים, שנוסעים למחוז חפצם — ארץ ישראל. אלפי פיות בתחנה למטה ליוו אותנו בצעקות נרגשות: "להתראות בארץ ישראל!"

ככה נפרדנו, לכאורה, רק לזמן קצר, כי קיווינו שבבואנו ארצה נעשה הכל, כדי להביאם ארצה, אבל לא זכינו... זו היתה, לדאבון לבנו, פרידה נצחית... העם היהודי לא ידע ולא האמין ששואה כזאת מתקרבת ובאה עליו, שתשמיד שליש מהעם. סלתה ושמנה של האומה בגולה...

חיים יוסף סובול

ילדותי ונעורי בחדר ובישיבה

נולדתי בחלם בשנת 1893. את משנתי קיבלתי מילדותי בחדר. טרם היה הדיבור שגור בפי ברור, אך מלאו לי שלוש שנים, וכבר הובילו אותי לחדר, והרבי צבט לי בלחיי תוך כדי אמירה: "נו, בני, רוצה אתה ללמוד בחדר? צורת 'אלף' אתה יודע?" נמלטתי בפחד לסינורה של אמי ובחפץ לב הייתי מוותר על כל התענוג הזה, אולם הברירה לא היתה בידי. אבא טען שאני כבר בחור גדול והגיעה שעתי להיכנס לעולה של תורה, ואני... נכנסתי.

נכנסתי לעולם חדש ונפגשתי עם הרבה ילדים בני־גילי. רואה אני לפני עיני את ה"רבי", שקראו לו מוטיה, זקן כפוף, בעל עיניים קטנות המציצות עמוק מתוך חוריהן, פנים צמוקות שחייכו תמיד וזקן שיבה עוטר את סנטרו. הוא לימד אותנו את ה"אלף־בית" ותורת הקריאה. אך למדנו לצרף אות ונקודה הרכיב לנו מיד מלה שלמה והסביר את פירושה. ההורים ואחי המבוגרים שמחו בראותם שאני בעצמי מרכיב מלים ואף יודע את פירושן. הענין שבה את לבי והתעניינותי בלימודים גדלה. מעתה לא היה צורך שיובילו אותי לחדר, כי ששתי לקראת ההליכה לחדר זה.

משרכשתי אוצר מלים מסויים עברתי ל"תלמוד־תורה", שם למדתי אצל ר' משה ליבוינר חומש עם פירוש רש"י ותנ"ך. אהבנו את המעשיות והאגדות שהוא סיפר לנו. לשמע דבריו היינו מוכי־קסם. ארמונות מלכי ישראל עברו לנגד עינינו כחיים, על כל פארם ועוזם. יוסף המשנה למלך היה חביב עלינו כאח, ומשה רבינו במטה הקסמים סימל את היהודי הגאה, הלוחם לחרות עמו.

ראיתי את אדם וחוה יושבים על פתחו של גן־העדן ומהרהרים במעשה אשר עשו באוכלם מעץ הדעת, והנה הם שומעים קול אלוקים מתהלך בגן. הם קמו מהר ממקומם והתחבאו בין עצי הגן. למה התחבאו? מתוך בושה. התביישו לעמוד בפני בוראם כשהם ערומים והתביישו גם בחטא שבידם.

המבול והתיבה שבנו נח ושלושת בניו הלהיבו את דמיוני. העולם חזר לתוהו ובוהו, עד שלא נחה התיבה על הרי אררט לא ידע נח מה שמתרחש בחוץ. גם אחרי שנחה התיבה לא יכול היה לצאת מתוכה עד ששלח את היונה לשוטט בעולם והיא חזרה ובפיה עלה זית.

יותר קל לברוח מזכרונות עגומים מאשר להבריח אותם. הרבה שנים לא יכולתי להבריח את זכר המבול שהעיק עלי יותר מדי. האמנתי בכל לבי בשבועה שאלוקים לא יביא עוד מבול לעולם ובהיותי אחרי ארבעים שנה במחבוא מפחד מפני הגיסטאפו נזכרתי בשבועה זו, ולא יכולתי להבין למה זה קרה לנו...

סיפורי החומש ליוו אותי כל ימי ילדותי ושנות בגרותי המעשיות והאגדות מילאו את לבי כליל וכשהתחלתי ללמוד תנ"ך עברו לנגד עיני ארמונות ובמיוחד ארמונו של המלך דוד שניגן בכשרון כה רב, עד שנדמה היה שצלילי נגינתו הגיעו עדינו. הכל היה כה חי, כה ממשי ומציאותי עד כדי מגע יד. מובן מאליו שנפשי נקשרה בנפש הרבי בעבותות אהבה ועד היום אני שומר לו בלבי חיבה יתירה.

הוא לימד אותנו בדרך הפשוטה ביותר, בלי התפלפלות הלך מן הקל אל הכבד, כך בלימוד חמשת חומשי התורה ובאותה השיטה גם בגמרא. אף פעם לא תבע מן הילד מה שנבצר ממנו לעשות. רק לעתים נדירות העניש את הילד והעונש היה כזה שהילד יכול היה לשאת בו.

היתה לי הזכות ליהנות מתלמודו של ר' משה ליבוינר במשך "זמנים" אחדים. למדתי אח"כ אצל מלמדים אחרים וגם מהם שאבתי בינה ודעת. למדתי מהם גם לחיות מתוך האחריות האישית, לשאול את עצמי מדי פעם בפעם בכובד ראש, אם אמצעי זה או זה ראוי למטרה ונאות לה או לא.

החדר היה גם בית־חינוך, אשר בין כתליו התגבש כל דמותו הרוחנית של התלמיד אגב לימודו, בו עוצב אופיו ואישיותו. זה התבטא בכל שלבי החינוך החל מן הכיתה הראשונה, דרך הכיתות הגדולות יותר עד הישיבה הגדולה.

הכרה זו החשיבה פי כמה את תפקידו של המלמד, אשר לא הצטמצם בהקניית ידיעות התורה שבכתב ושבעל־פה בלבד, אלא חבק זרועות עולם מלא, עולם חייו של כל תלמיד.

כזה היה בערך דמותו של מערך החינוך החרדי היסודי בעירנו בטרם שקיעתה. כאלה היו החדרים. הרבה יותר יש לספר על החינוך התורני בדרג גבוה, הוה אומר: על הישיבות ועל ה"בית־יעקב", אולם למוסדות אלה יש להקדיש פרקים מיוחדים.

את הימים ההם, את השנים, את כל תקופת לימודי בחדרים ובישיבה, אזכרה תמיד. מדי אהגה בם אראה לנגד עיני את מלמדי כהכהני־קודש שבידיהם האמונות כל הורה הפקיד את אוצרו היקר מכל, את נפשו ילדו, שיחנכו ויחכמו.

מה גדול השגב העוטה מקצוע זה ששמו: הכנסת ילדי ישראל בברית התורה!

דמות עילאית מאוד היה המלמד בין יהודי חלם, וחבל על

דאבדין ולא משתכחין, וחבל שדמותו של המלמד בעיירה היהודית ניטשטשה ונמוגה בערפילים מרוב הסתר וחולין שפשו בעם מרוב עתים וימים, עד שכמעט נעלמה כליל מאופק חיינו.

באווירת ה״חדר״

חורף. שעה מוקדמת. נער שזה מקרוב מלאו לו שמונה שנים משרך לו דרכו, הגמרא תחת בית שחיו, הפאות מאחורי אזניו, ופניו לחדר, לשיעור במסכת בבא־קמא. במוחי הילדותי תפשתי כבר הרבה מכתבי־הקודש, אף כי לא ירדתי עדיין לעומ־קם, חייתי בנפשי הרכה חוויות גבורי החומש, רצח קין, עקידת יצחק, נקמת שמעון ולוי בשכם, מכירת יוסף ועוד. בעקידת יצחק בכיתי וחרדתי לגורלו עד שהגעתי לפסוק ״אַל תשלח ידך אל הנער ואַל תעש לו מאומה״, ואז נרגעתי ונשמתי לרווחה. במכירת יוסף חרקתי שן על אכזריות אחיו והשתתפתי בצערו בבכי־תמרורים. ברם עם הריגת אנשי שכם על־ידי אחי דינה, לבי היה מלא גאווה בגבורתם של צמד־אחים זה. כשמשה קרע את הים־סוף והעביר בתוכו את ישראל בשלום והמצרים טובעו בו, ששתי עם בני־ישראל ששון־דרור. כן שמחתי כאשר יהושע גבר על עמלק, כאשר נהרגו סיחון ועוג מלך הבשן, ענקים־נפילים.

כעס רב כעסתי על המרגלים שגרמו את בני־ישראל לנדוד במדבר ארבעים שנה. אהבתי את יהושע וכלב. כשקראתי את ספר יהושע התחלתי להעריץ את המצביא הגאוני, שנלחם בשלושים ואחד המלכים. התגאיתי ממש בשמשון הגבור, בידי מבקשי נפשו, הפלשתים.

יותר מכולם שבה את לבי הדו־קרב של דוד, שהכריע את גלית הענק הפלישתי. עקבתי במתיחות אחרי הטרגדיה של שאול המלך, שהתאבד על קידוש שם מערכות ישראל.

סיפורי התנ״ך שבו את לבי הרבה יותר מהסוגיות על שור שנגח את הפרה, במיוחד כשהמלמד היה קפדן ודרש הרבה מתלמידיו, אולם היו שעות שהיינו חפשים מעינו הפקוחה של הרבי. צו יצא, שכל ילדי היהודים חייבים להקדיש שעתיים ביום ללימוד קריאה וכתיבה בשפת המדינה. וכאן אווירה אחרת וספרים אחרים, והמורה מדבר אתנו בשפת המדינה. לא סוגיא של אביי ורבא, לא אשה נקנית...

והיו גם ימי גנוסיה, כגון ימי הולדת של אחד ממשפחת השליט ואז אנו הזאטוטים חפשים כצפורי דרור והולכים להסתכל במצעד החגיגי של הגדוד החונה בעיר, והחיילים הופיעו בתלבושתם החגיגית, וחברי תזמורת הגדוד עם המנצח בראש, צועדים הם בסך בשירה ובנגינה לתפילה בכנסיה. איזה עולם אחר!

החגים של הילדים בעירנו חלו דווקא בימי ״בין המצרים״ והגיעו לשיאם בערב תשעה באב ובעיצומה של התענית. במשך שלושה השבועות, זמן ״בין המצרים״ מי״ז בתמוז עד ט׳ באב, לא כעס הרבי על חניכיו. בימות אֵבל־לאומי אלה היה מתייחס כלפינו במידה גדושה של סבלנות, והבליג ולא איכפת לו תעלולי־השובבנות של ״ילדיו״. עיניו היו בכייניות וגניחות היו שוברות את גוו הצנום. ובהגיע ערב תשעה־באב היה ראשו שמוט, קולו בכייני וצרוד, מצב רוחו מדוכא והשיב שלום בשפה רפה ובלחן מריר ככתוב ב״שולחן ערוך״. באין ברירה נעשו השובבים הפרועים לצייתנים ומקוננים ״איכה״ מי ברצון ומי בעל־כורחו. ויהי כשהגיע החזן לפרק ״אני הגבר״ הרעים בקולו ואנו פצחנו בבכי.

וכשהגיע לפסוק ״צוד צדוני כצפור אויבי חנם, גם כי אזעק ואשווע סתם תפילתי״, צרח ונאנק בקול קורע־לב והיה בו משהו מקולו של ירמיהו. התייפחנו בעקבותיו על שריפת בית המקדש ועל מות הגבורים של חנה ושבעת בניה וחרקנו שן בזעם על הרשע אנטיוכוס ועל המתייוונים, ושוב בכינו על עשרת הרוגי מלכות־רומי.

ברם, למחרת, אנו הזאטוטים, הפטורים מתענית, השכמנו קום. צוו על אמירת קינות שחרית לא צוונו והיינו, איפוא, בני־חורין לגמרי. תלשנו מאות ״דובונים״ ופתחנו בהתקפת זריקת הדובונים, כדי לקיים: ״דוב אורב לי במסתרים״. לא דלגנו על אף אחד מקהל המקוננים עטורי זקני־אהרן. השמש גירש אותנו תוך דחיפות ומהלומות קלילות.

היו בינינו כאלה שלא אמרו נואש ועברו לחזית השקצים, שהיו מתגרים בנו כל ימות השנה בלכתנו החדרה. ביום אֵבל זה שפכנו את כל הזעם על העמלקים הקטנים והרבצנו בהם עד בלי די, לקיים מה שנאמר: ״מחה תמחה את זכר עמלק״.

למחרת הצום נהג בנו הרבי מידת חנינה ולא נענשנו בשום עונשין על התבדרותנו.

ואם ימות האֵבל נהפכו אצל הילדים לימי ששון ודרור, קל וחומר שהמועדים האמיתיים, שלוש רגלים וימים נוראים, היו לנו ימי פגרא וחופשה רשמיים. אין רבי, אין רש״י ואין גמרא ואין משמעת. שמים וארץ וחירות. שבענו עונג, אושר וחיים דרדקאיים בריאים ותקינים.

אולם כשנקפו וגזו החגים נהפכה צהלת הילדים לקדרות ועצבות. כנופית עורבים קרקרנים היו מבשרים לנו שממשמשת ובאה עונת הבוץ, גשמי־מטר וגבשושי־כפור, ונזלת לזבי־חוטם.

הרבי כינס את צאן־קדשים שלו לחדר. עשרים ויותר דרד־קים, זבי־אף, בחדרון צר, קוטרו דלת על דלת אמות, הצטופפו ונדחסו יחדיו. על הספסלים מסביב לשולחן משננים את פרשת השבוע ואח״כ את הסוגיה בגמרא ומתנועעים בקצב אחיד. בניגון בן דורות. אין מועדים קטנים ילדותיים ואין חופש, אבל יש ויש רבי כעסן ורגזן. כך ישבנו בחדר יום־יום משמונה בבוקר עד תשע בערב. ואיכשהו התקדמנו בלימודים, מי פחות ומי יותר, מצויידים בלימודי־יסוד אלה עברנו למלמדים בדרגים יותר גבוהים. אצל ר׳ זלמן המלמד היו לומדים סוגיות יותר קשים. הוא העמיק בסוגיות מסובכות עם תוספת ומפרשים אחרים. הוא דרש הרבה מתלמידיו המעטים והכניס אותנו בסוד דעתם של פוסקים רבים.

תארתי את ה״חדר״ רק בקווים כלליים ביותר. התעלמתי מאותה האווירה המיסתורית ששררה בחדר בזמני בין־השמשות, כשהמלמדים עזבו את הילדים לבדם והלכו לתפילת מנחה

ומעריב בבית המדרש והתלמידים היו מצטופפים בחשכה על הספסלים הנמוכים והיו מספרים מעשיות מסמרי שיער על שדים ורוחות וכדומה.

לא הרחבתי גם את הדיבור על חוויותינו בערבי החורף הארוכים עת היינו חוזרים עם פנסים שונים ומשונים. ברם, בסקרי את למודינו בחדרים אני מלא פליאה, כי עובדה היא שהמלמדים המכובדים לא היתה להם שום הכנה להוראה, לא פדגוגית ולא אחרת, אולם היו אנשים ישרים, רחוקים מהוויות העולם, בני־עליה במובן הנשגב ביותר, והשפעתם על חניכיהם היתה כה עזה, עד שכאילו שלטו על כוחות הנפש שלהם וכיוונו כאוות נפשם.

החדרים היו בדרך כלל קטנים מאוד והיוו חלק בלתי־נפרד מדירת משפחת המלמד, ולמרות כל זאת יצאנו מ"בתי־אלפנה" אלה שלמים ברוחנו ומצויידים בידיעות יסוד לא מעטות שנתנו לנו הכשרה מינימלית ורצון עז להרחיב אופקים ולהר־בות דעת.

המלמדים כמו ר' שמחה אמריקנר, ר' שלום, ר' מארדיש ואחרים הטביעו בתלמידיהם את חותמם האישי, את הגושפנקא של הדיוקן הרוחני שלהם, בצורה חזקה כל כך, עד שכל העובר תחת שבטם החינוכי היה לדוגמא, כמי שקיבל את החינוך היהודי בצורה מאוד מושלמת. הם חינכו אותנו בעצם אישיותם, שהיתה סמל ליהודי שכולו קודש לה'.

ר' שמחה היה שוהה עם תלמידיו מן הבוקר עד הערב, ואת שיעורו היומי בגפ"ת היה מסיים לרוב בשיעור קצר של תנ"ך או קיצור שולחן ערוך, וזה היה למעשה עיקר שיעורו החינוכי. כאן נתן פורקן לרחשי נשמתו וכשנפשו נוגעת בנפש תלמידיו שזר בין פסוק למשנהו מעשיות וסיפורי צדיקים שהקסימו את הילדים, עד שריחפו בשחקים שלא מעלמא הדין, מספר היה ברגש נפלא, בלהט ובאמונה, שלקחו את לבות חניכיו שבי, היו צמודים למקומותיהם ורתוקים למוצא פיו, ובשובם הביתה היו עמוסים מטען רוחני עשיר.

בעולם הישיבה

הישיבה היתה מקדמת דנא בית היוצר ליהודי השלם, הלומד תורה ללמוד וללמד, לשמור ולעשות. היא השלב העליון של החינוך התורתי, בו מתעצבת בצעירותו דמותו הרוחנית של היהודי לכל ימי חייו. בה נתחנכו בכל הדורות נערי ובחורי ישראל שנתגבשו עם התבגרותם בשכבת תלמידי־חכמים.

הישיבה לא נועדה לגדל רבנים ומשמשים־בקודש דווקא ובה אין לומדים תורה כדי לעשותה קרדום לחפור, אלא לומ־דים לשם לימוד התורה, תורה לשמה. התואר "תלמיד־חכם" עוטה, גם לפי ההלכה וגם לפי אמת־החיים, את האדם מישראל שקנה תורה ויחד עמה קנה את ההוויה הנפשית המיוחדת של האדם רווי תורה, מידותיה בהליכות האדם עם קונו, עם חברו ועם עצמו; את העין הבוחנת דרך אספקלריה של תורה את היקום שמסביבה על כל המתרחש בתוכו, לרבות מעשי בני אדם; את הלב הרגיש להרגשים־של־תורה ואטום להרגשים זולתם — ואת החוט של חסד הנסוך לו על פניו.

וכך היתה הישיבה בחלם כעין משתלה רוחנית לשכבה נאצלת זו של התושבים היהודים בעיר שהתורה נספגה בדמם, והיתה גם ערש־נעוריו הטבעית של רוב כל יהודי, בכל הזמנים ובכל התקופות. האווירה הישיבתית היתה מציאות לנפשה אשר אינה ניתנת לחיקוי כל ישיבה עם ההווי והאווירה שלה. משאון־קולם של מאות התלמידים המתנצחים ומתפלפלים בדבריו של ראש הישיבה נעו כל אמות הספים והיה הקול נשמע למרחקים.

היו גם בחורים שנפשם תאבה לגלות למקום תורה ונטשו את בית הוריהם התכלכלו באמצעות "אכילת ימים" וקנו שביתה לשם אכסניה בבית המדרש גופו. כאלה באו גם לחלם מן העיירות הסמוכות, והרחק מבית אבא חיו חיים מלאים במסגרת ישיבתית טהורה, בצורה קיבוצית כמו שהיתה נהוגה בעבר הרחוק בישיבות הגדולות.

הישיבה בחלם אימצה לה את התלמידים כבנים אהובים והם מצאו בישיבה את ביתם הרוחני והגשמי כאחד, היא עיצבה את דמותם וגיבשה את הלך־מחשבתם, יצקה בנפשם דפוסי השקפת־עולם וטיפחה במוחם ובליבם את תפיסת־החיים הרצויה. במלים אחרות: היא הקימה את כל בנינו הנפשי של התלמיד, נדבך על גבי נדבך, ממסד ועד טפחות.

חודשים מעטים למדתי בישיבה, כי נאלצתי לעזור לאבי בכלכלת המשפחה, אולם הימים הללו נחרתו עמוק בזכרוני ובלבבי. ראש הישיבה, אישיות מחוננת בשפע כוחות רוחניים, שאין כמותה לדוגמה. אי אפשר להשוות את ראש הישיבה למורה או למשמיע־הרצאות באוניברסיטה. ראש הישיבה היה מחנך בכל הווייתו, בדיבורו ושאר הליכותיו, בהשראת נוכחותו הישירה והעקיפה, איך צריך לחיות כיהודי המשתייך לתורה, כיצד לחשוב ולפעול או לחדול. ראיתי והכרתי את התלמידים להוטי־צמאון ללמוד תורה ולקנותה קנין־עד. היו בישיבה כמה שיטות של לימוד, שיטת ההגיון ושיטת הפלפול, העמקה וניתוח של כל הלכה וסוגיא מיסודה ולזווג ענינים ודינים מפורדים בדרך של חריפות.

חבל ששכחתי את שמות ראשי הישיבה, כל אחד בשיטת לימודו ודרך גירסתו, וכולם אדירי תורה שהקימו דורות של בעלי תריסין מופלגים. הם שיקעו את עצמם כליל, ללא שיור, ביגיעת התורה ולא התפנו ללימודים אחרים כל עיקר. התל־מידים לא חפצו בזה ואף ראשי הישיבה עמדו בתוקף על כך, שלא להרשות לימודי חיצוניות לבני הישיבה, כי ראו בזה הפסד בטוח, ופחדו שיתקלקלו ויצאו לתרבות רעה...

בימים ההם נאבקו על ההגמוניה ברחוב היהודי גושים־גושים של דעות והשקפות, שהיו פסולות בעיני החרדים. היו גם מקרים שתלמידי ישיבה עזבו את ספסלי הלימודים ויצאו "לתרבות רעה", אבל רובם המכריע לא שעה לתרועות הזמן ונשאר באהלה של תורה.

כל ההווי המפואר הזה נגדע כשהוא במלוא פריחתו ושג־שוגו, עם חורבן בית ישראל בפולין.

משה רייביצר

...מבטי הראשונים אל אמי הנאמנה ראו אותה בוודאי כשהיא מנענעת את עריסתי ומפזמת לי את שיר־הערש המ־סורתי: "למד בני תורה, כי טובה היא מכל סחורה". מובן שאינני זוכר דבר זה, אך מאמין אני שכך היה, וגם מרגיש אני זאת בחושי... אני זוכר, במלאות לי שלוש שנים הובילו אותי לתספורת ראשונה, תפרו לי איזה לבוש חדש והחלו להכין אותי למחשבה שאין זה מן התבונה לבטל ולבזבז את זמני ברדיפה אחרי פרפרים וציפורים, כי אני כבר גדול ועלי להתחיל ללמוד. אבי התקשר עם המלמד משה רייביצר ושמעתי שסיפר לאמי שבא לידי הסכם עם המלמד על גובה התשלום ל"עונה" אחת. ביום המיועד הכל היו מוכנים לרגע המאושר, רק לי היה קצת עצוב, כי למרות כל ההכנות והשידולים לא הייתי מוכן לוותר על המשחקים...

מה היתה תכנית הלימודים בחדר זה? כמובן שלא היתה קיימת תכנית כזו. אבל במציאות היה הדבר כך: למדתי לקרוא א׳ ב׳ באותיות דפוס, פרקי תפילה, חומש עם פירוש רש"י וגם אותיות רש"י הקטנות והמוזרות. הלימודים החלו בשעות הבוקר המוקדמות ונמשכו, עם הפסקות קצרות, עד שעה מאוחרת בערב. כל יום בא ה"בעלפער" ולקח אותי לחדר.

המלה העברית הראשונה שקלטתי היתה "אלוקים", ה־שניה — תורה, וגדולה היתה שמחת הורי כשידעתי כבר להגיד בעצמי "מודה אני" וברכת "שהכל". ואחר כך היה כבר טבעי שידעתי לקרוא עברי בסידור.

כך התחלתי לגדול ולהתפתח, ללא מדידה ושקילה וללא תרגילי־התעמלות ושאר הפינוקים והשעשועים. כשמלאו לי שבע שנים כבר למדתי חומש ורש"י.

כשאני חושב עכשיו על המלמד, אני רואה אותו כאיש מופשט מעולם־הזה וכל תשוקתו היא רק ללמד ולחנך את תלמידיו, להכניס אותם בברית התורה. וישנם רגעים שנחרתו בזכרוני, כגון דומיית־קודש שהיתה תלויה בחללו של החדר. בחוץ שרקה־אימים רוח סוערת, שלג צחור עטף כל היקום. ברגעים כאלה נדמה היה לנו כאילו חברו יחדיו כל איתני הטבע, רוחות ושדים, להחזיר את העולם לתוהו ובוהו. הילדים בחדר נפחדים, מבוהלים ורועדים מרוב אימה, מצטופפים הם ככבשים סביב הרועה, סביב רבם, והוא נראה לנו אז רחום וטוב. הפיות פעורים ואישורי כל עין צמודים לדיוקנו, הקורן אור, ושואל בהתלהבות: "ומה, קינדערלעך, עלינו לזכור ולדעת?" ואנו, כמוקסמים, משיבים: "כי יש אלוקים בעולם!"

ר׳ בנימין וולודבר

בתלמוד־תורה למדתי בין השאר גם אצל ר׳ בנימין וולודבר. אצלו למדתי כבר גמרא. הוא ידע לקשור על יחסים תקינים עם תלמידיו, ובעת ובעונה אחת לקיים משמעת־ברזל, וביחוד הקפיד מאוד לבל יהיו איחורים, וכל מי שהעיז להפר את הסדר בא מיד על עונשו ובלי חקירות ודרישות היה מפעיל את ה"קאנצ'יק", שהיה מונח תמיד לצידו, כדי להרתיע חוט־אים ועבריינים, מפירי חוק ומשמעת בחדר.

וראה זה פלא: אף על פי שהוא גילה יד חזקה ותקיפות, אין תלמידיו שומרים לו טינה ובודאי לא איבה. אדרבה, אנו רוחשים לו חיבה והערצה, כי ידע ר׳ בנימין לקנות לב תלמי־דיו, וזאת בשל סיפוריו היפים, שהיה משמיע באזנינו עם ערוב היום, בלילות החורף הארוכים, עם תום הלימודים, ולבו טוב עליו, או אולי להיפך, כשעצבות ירדה עליו, ואז המשיך לשבת איתנו ומעלה לפנינו מסיפוריו המותחים ועשירי־הדמיון.

וכך היה פותח ר׳ בנימין את סיפוריו במעשה שהיה:

"היה היה צדיק אחד, ונשתלשל הדבר שהיה מוכרח לברוח ממדינת אשכנז, וכך היה סיבת בריחתו: הוא היה מקורב אצל הגמון אחד שלא היה עושה דבר קטן או גדול אלא אם כן נתייעץ עמו תחילה, ועשה ההגמון טובות גדולות עם היהו־דים עד שהתקנאו בו השרים וביקשו רעתו, והואיל ולא היו יכולים לפגוע בו מאימת ההגמון, פגעו בעמו של הצדיק.

אמנם בהתחלה ביטל הצדיק כל גזירות קשות מעליהם, אבל הצטרפו אליהם גם הכמרים והיו מלעיזין לפני המושל שמיום שנתעלה הצדיק באה תשות־כוח באמונה הנוצרית, כי הגויים שרואים בכבודם של היהודים מתמרמרים ופושעים והולכים. ההסתה התעצמה עד שהצדיק נאלץ היה לברוח...

ויש שסיפר לנו על מתים המתכנסים בלילות בבית הכנסת לקריאת התורה, וכל אדם העובר בשעה זו ליד בית הכנסת ונקרא לעלות לתורה, מחובתו להיכנס ולהתקדם כשגבו מופנה לעבר התורה ואילו פניו מופנים החוצה... במקרה כזה על האדם לשתוק...

בין התלמידים היה מקובל שהרבי לומד נגלה ונסתר והיה פעם מגיד מישרים בקהילות ישראל, והתחמם לאורם של צדיקים רבים, ללמוד מכל אחד מהם את מדתו המיוחדת לו.

וכך ישב ר׳ בנימין וסיפר לנו את סיפוריו, והוא התעלה בעינינו, תלמידיו הקטנים, לגיבור וקדוש, היודע להתגבר ולעמוד במבחן בשעה גורלית, כשאני נזכר עכשיו בסיפוריו, דומה לי, שלא נתכוון ר׳ בנימין בסיפוריו אלה אלא להחדיר בלבנו אמונה עמוקה ועזה בכוחו וקדושתו של הצדיק. ואילו אנו עצמנו היינו יושבים אותה שעה אחוזי־חרדה ודאגה לגורלו של זה שעבר ליד בית הכנסת בשעה שהמתים התכנסו בו... חשבנו גם איך להגיע בשלום לביתנו בחשכה שבחוץ, כאשר לרשותנו מעבר המוליך דרך בית הכנסת בלבד.

ברם, ידע הרבי נפש תלמידיו, ובסיום הרגיע אותנו ברמזו על הסגולה שבנרות הדולקים אשר בפנסים שבידינו. ואכן, כל עוד אנו הולכים בצוותא ובליווי אורות הפנסים שבידינו, כולנו חוזרים בשלום...

ישראל גרינברג

המעיין ממנו שאבנו דעת

בימים ההם טרם היו בערי הגולה גני־ילדים עם אולמות גדולים ויפים למשחקים. ילדי ישראל לא ידעו אז בעירנו מועדוני קיץ וקייטנות על שפת הים. את מקום כל הדברים האלה היו ממלאים החדר ובית־המדרש. לבית־הספר של היום קראו לפנים בישראל "חדר". בהגיע הילד לשנתו השלישית היו אביו ואמו עוטפים אותו בטלית ומביאים אותו אל ה"חדר" ומוסרים אותו לידי המלמד, ובחדר הזה היה הילד מבלה את כל יומו מן הבוקר עד הערב.

כמו בכל הערים והעיירות בכל תפוצות ישראל, כך גם בעירנו חלם, שיטת הלימוד ב"חדר" מקובלת היתה מאוד בזמן ההוא. הורים דתיים ראו מחובתם למסור את ילדיהם למלמד, הוא ה"רבי" שבחדר, והוא האחראי לחינוכו של הילד לתורה ודרך ארץ.

המלמדים, יהודים עניים ברובם, אדוקים מאוד, זהירים בקלה כבחמורה, חלקם "לא־יוצלחים" לעבודה אחרת או מסחר, בלי כל הכנה מינימלית ביסודות החינוך, ניסו את כוחם ללמד את ילדי ישראל תורה, במיוחד כשבמסורת ישראל "מלמדי תינוקות של בית רבן" עמדו ברמה גבוהה, וככה ניסו בדרך זו לפרנס בצמצום את משפחתם ולקיים דרך־אגב את הציווי של "ללמוד וללמד" יחד עם הצו של "והגית בו יומם ולילה". ואכן משעות המוקדמות של הבוקר עד השעות המאוחרות בערב הם ישבו עם תלמידיהם והלעיטו בהם את תורת הא"ב ונקודותיהן, וכן הלאה, פרשת השבוע עם רש"י, גמרא עם תוספות ומפרשיהן, סיפורי המקרא ותנ"ך, דבר שלא היה מקובל אז אצל כל "מלמד" ללמד את תלמידיו, אבל אנחנו ה"זאטוטים" אהבנו מאוד לשמוע את הסיפורים המ־רתקים וגבורתם של אבותינו הקדמונים...

ה"חדר", בדרך כלל, היה בית־מגורים רגיל, ולפעמים כל "הדירה", הכילה רק חדר אחד ונוחיות בחצר הבית והמקום הזה שימש גם לדירת המשפחה של הרבי־המלמד ובשעות היום שימש חדר זה למקום־הלימוד של המלמד עם תלמידיו.

עשרות מלמדים נמצאו בעיר זו, שהתפרנסו בקושי מעבר־דתם זו, אבל, כך דרכה של תורה, פת במלח תאכל וכו'... אצל כל מלמד למדו בערך שנה אחת, כי לכל מלמד תפקיד מוגבל ומוגדר היה בלימודיו, להעלות את רמתו של התלמיד לדרגה ידועה, כעין כיתות בית־הספר בימינו. אם אצל מלמד אחד התחילו ב"אלף־בית" ולמדו אצלו עד התחלת "חומש" — השני התחיל ב"חומש" והמשיך בגמרא וכו' — עד הגיעם לגיל "בר־מצוה", ואז התלמידים עברו למקומות לימוד שונים בבתי המדרש, או, פשוט, גלו למקומות אחרים, ישיבות גדולות שנתברכו בהם יהדות פולין דאז והם הוציאו מתוכם גדולי תורה שנתפרסמו ברבים.

המלמדים העבירו מסורת זו לתלמידיהם והשפיעו על־פי־רוב בדרכי־נועם, אבל לעתים רחוקות השתמשו גם ברצועות על הצד האחורי של הגוף, למען ידעו... אנו התלמידים, למען האמת, עלי לציין, למדנו מתוך יראה ופחד, אבל למדנו הרבה שעות ביום, משמונה בבוקר עד לשעות המאוחרות של אחה"צ, ובימות החורף עד לשעות הלילה המוקדמות והשתמשנו ב־"למטרנים" — קופסה מזכוכית, בה דלק נר — להאיר לנו הדרך בלכתנו הביתה בחושך. לא ידענו את הטעם של חופש וצעצועים, אבל מצד השני, יש לציין, ששיטה זו הוציאה מתוכה יהודים גדולים וטובים, בעלי ידע בחכמות היהדות, שתפסו עמדות נכבדות בחיים הכלליים והדתיים גם יחד.

★

בין המלמדים שהיו ידועים בדור האחרון, היו ר' אברהם יצחק, מלמד דרדקי, שתלמידיו היו מגיל 3—4, ואצלו הילדים הרכים, צעדו את צעדיהם הראשונים בחדר. יהודי חולני היה ר' אברהם יצחק, אבל אצל תלמידיו־הזאטוטים, ידוע היה כ"גבור", קשוח, חזק; הילדים פחדו ממנו פחד־מות. האימה לא כל־כך מפניו, כי אם מן הרצועות שבידיו. עבד קשה לפרנס את משפחתו. ה"חדר" שימש גם לבית מגוריו של משפחתו. היינו, החדר־שינה והמטבח. בפינה צדדית של ה"חדר" עמד שולחן ארוך שמסביבו ספסלים, ששימשו את תלמידיו, שהגיעו לכמה עשרות.

כך, ידועים היו "מלמדים" שתלמידיהם "מבוגרים" יותר, אצלם התלמידים למדו כבר חומש, רש"י וכו'. חלק מהם ידועים היו בכינויים, שנקראו בנוסף על שמם, ביניהם היה "מלמד" ידוע בשם בנימין וואלפסאן, הידוע יותר בשם בנימין "ליטוואק", שעבר לחלם אחרי מלחמת העולם הראשונה והקים בה "חדר", שרק ילדים מוכשרים היו מתלמידיו. כן ידוע היה ה"מלמד" ר' שמחה גרינברג, שידוע היה בכינויו ר' "שמחה אמעריקאנער" בגלל זכות אבות... אביו היה חי כל השנים באמריקה. אצלו ב"חדר" למדו ילדים מצטיינים. לא הירבה בתלמידים, מעולם לא היו לו למעלה מעשרה. ואכן חדרו יצא לתהילה במקום. לימד את תלמידיו תורה, גמרא ונ"ך וזכות גדולה היה להיות מתלמידיו של ר' שמחה אמעריקאנער... במשך כל שעות היום נשמע הניגון המסולסל של "אמר אביי" או זמרה מלאת־הרגש של ספורי התנ"ך.

כן ידוע היה ה"מלמד" ר' גדליה היפשמן, שכינויו היה ר' גדליה פישער. היה מלמד ידוע בעירנו ומסביבה. בעיר גם קיים היה מלמד שקראו לו "ר' אברהם העקום" (דער קרומער אברהם), וכן אחד בשם גדליה קריטניצער, שהיו לו שש בנות ונקרא בתוכנו "גדליה מלמד עם הבנות". כן זכורים לי שמות מלמדים: ישראל דן, חנא יצחקל, יוסף־דוד שניידרמן, ר' וואווע, הערשעלע צוקערניקער, שלמה הירש, יהושע "קאזאק", איטשע שעפעלים, שמואל הערש, ר' יאשע מלמד, ר' לייביש דוד, ר' יצחק "סטראזשניק" ועוד ועוד.

תפקיד המלמד לא נגמר בששת ימי המעשה, כי גם בשבת אחרי הצהרים היו באים התלמידים ולומדים בימות הקיץ "פרקי אבות" עם הפירושים ובימות החורף הקצרים לאמירת "ברכי נפשי", ולימודים חוזרים על פרשת השבוע ועוד...

לימודי חול לא התקיימו כמעט ברוב החדרים, בחלקן היה בא מורה, בחור משכיל, לכמה שעות בשבוע והוא לימד אותנו שיעורי כתיבה וחשבון. ואכן אצל רבים הורגש החסר הזה בהמשך החיים, וחלק עשה זאת בשעורים פרטיים או עצמיים.

אלה הם רק חלק מן המלמדים ש"שימשו בקודש" ב־"חדריהם" עם התלמידים — ילדי ישראל הקטנים — שקיבלו אצלם את חינוכם הראשון בתורה ודרך ארץ. מובן שישנם רבים שאיני מזכיר את שמותיהם, פשוט מתוך אי־ידיעה ואיתם הסליחה.

השינויים שבאו עם הזמן

הציבור החרדי בחלם ראה כתפקידו הדחוף ביותר את תמיכתו ב"חדר" המסורתי, כערובה להמשך קיומה של יהדות־התורה. היה צורך להניח גם את דעתם של הורים, ששאפו להעניק השכלה לילדיהם ותבעו הנהגת לימודי־חול. לא היה מנוס, איפוא, מהכנסת שינויים חיצוניים מסויימים בסדריו של החדר, כדי להרים את קרנו — תוך שמירה מקסימלית על איכותו הרוחנית־מקורית, כך שייהפך ל"קנקן חדש מלא ישן".

בעקבות המצב האמור, התחילו ללמד בתלמוד־תורה גם לימודי־חול, אולם המטרה נשארה לחנך את הילד היהודי ברוח התורה, שימצא חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם וסיגול כל המדות הנאות שמנו חכמינו, והן נכללות בעצם המושג של "טוב תורה עם דרך ארץ"!

בשנים הבאות לא חלו שינויים מכריעים במבנה החינוך היהודי. רוב־רובם של ילדי ישראל קיבלו חינוך תורני מובהק. חבורות־חבורות של בני־תשחורת, שסיימו את חוק לימודיהם בחדר, מילאו את בתי־המדרשות והשטיבלך, כשהם עוסקים במשך שנים בתורה. מהם למדו אצל רבני העיר או שנדדו לישיבות בלובלין, וארשה וערים אחרות; ישיבות מאורגנות, בהן עסקו בהרבצת תורה גאונים ידועי־שם.

היו תקופות, בהן גיל הבר־מצווה היה נחשב בעיר לגיל פרישה מהחדר. אבל אצל רבים זה לא היה זהה עם פרישה מהלימודים. להיפך, השתחררותם מהחדר ורגש האחריות למע־שים שבא בעקבות חגיגת הבר־מצווה הגביר אצלם את הרצון להרחיב את ידיעותיהם, ובתור צעד ראשון עברו ללמוד בצורה עצמאית לבית המדרש או לישיבה.

עדיין נחקק בזכרוני בואי לבית המדרש וראשית למודי הייתי כחולם, מורא המלמדים סר ממני ונדמיתי כציפור־דרור. זוכרני, שכדבר ראשון התחלתי לעבור על אותם הסוגיות בתלמוד שלמדתי אצל מלמדי, אבל כמה שונה היה הלימוד. אותן הסוגיות שידעתי אותן כמעט בעל־פה וכמה אחרות היו! הלימוד שטף תוך שלווה ושקט ותוך רצון לחדור בכוחות עצמי לעומקן, ובפעם הראשונה הרגשתי תענוג בלימודים.

חשתי בכל ישותי שנכנסתי לעולם חדש לגמרי. חדש תרתי משמע: עולם סואן וקולני יחד עם עולם צנוע ושאנן דהוויות אביי ורבא. בחורים הוגים בתורה יומם ולילה, ללא הפסקות בין פרק לפרק, יושבים ושונים, לא רואים את החוץ ולא נהנים מעולמו היפה של הקדוש־ברוך־הוא. אולם נסחפתי עם ההתלהבות והסתגרתי גם אני בדלת אמות של הלכה, הסחתי את דעתי מהרחוב, למדתי ושניתי ללא גבול וללא קץ, מהבוקר עד הערב.

בבית המדרש ישבו הרבה לומדים צעירים וגם הרבה ותיקים בעלי ידיעות רחבות ומוניטין בתלמוד ובפוסקים. בכל סוגיא שהתקשיתי להבין אפשר היה לפנות אליהם בבקשת הבהרה שניתנה ברצון. הלומדים בבית המדרש היו מקדישים את רוב הלילה ללימודים.

בתור משתתף בלימודים האלה בלילות יכול אני להעיד עוד כיום שהיו אלו שעות לימוד בלתי נשכחות. תקופת בית המדרש היתה אם כן תקופה פורה של לימודים עצמיים, תקופה של העמקה והתקדמות וכן של התגבשות האופי והלך המח־שבות, כי בד בבד עם היותנו בבית המדרש למדו רבים מאתנו עברית ולימודים חילוניים אחרים, אם זה ע"י שיעורים פרטיים או גם באמצעות מכתבים (צורה שהיתה נהוגה אז בהרבה ערי פולין) של שבח ולקובסקי מקרקוב. הזדקקנו להרבה כוח רצון כדי להתקדם בצורה כזו, אבל ההתקדמות היתה נפלאה ובעיקר על־ידי עבודה עצמית, אוטודידקטית, קריאה מרובה בספרים בעלי ערך, שגררו אחריהם שיחות חברים על נושאים שעמדו ברומו של עולם.

עדיין באותו זמן בערה בי אש התורה יחד עם התשוקה לסיפרות ולרוח בכלל. שתי שיתין אלו נהפכו בנפשי להכרות־חיי, מושגים זהותיים־אחידיים.

התמונה על היקף החינוך התורתי בחלם, בשלביו הקודם־ישיבתיים, תהא בהחלט פגומה ללא ההדגשה, שבכל המסופר לעיל משתקף רק אגף אחד מאגפיו המרובים של החינוך החרדי. אין לשכוח כי רבים היו החדרים, בהם קיבלו אלפים ורבבות מילדי ישראל חינוך יהודי שורשי בנוסח המקורי, כדרך שקיבלו אבותינו מימי קדם, ומתוכם צמחו בני־תורה מופלאים, שראו ברכה בעמלם וידעו על חובותיהם וזכויותיהם כיהודים, על מהות העם היהודי ותורתו.

החדרים אלה היו אבן־השתיה של העם היהודי. בנוער מופלא זה, שהתחנך לתורה ולמצוות והצטיין בתכונותיו האצי־

לות ובסגולותיו הנפשיות, התגלמה הערובה לרציפות שלשלת הזהב של התרבות היהודית.

"מפי עוללים ויונקים יסדת עוז"...

"בית־יעקב"

בבית מדרשה של אגודת ישראל נתחדשה הדאגה לבנות. היה ידוע, שצריכים לדאוג שהבנים ילמדו תורה. ומה תעשינה הבנות? שלחו אותן לבתי־הספר הממלכתיים ואח"כ לגימנסיות. ומה יצא מזה? בשביל הבנים, תלמידי־חכמים לא היו בנות לנישואין. כמו בערים אחרות בפולין גם בחלם היו מקרים, שבנות מבתי־החסידים לא רצו להינשא לבני תלמידי־חכמים. התופעה הזו אולי היתה אחת הסיבות שעוררו את מרת שנירר בקרקוב ליזום את יסוד בית־הספר "בית יעקב" לחנך בו בנות, קטנות וגדולות, ברוח התורה ומצוותה.

תלמידות בית־הספר ל־בנות "בית יעקב" ובראשן המורה המחוננת הרשקו־ביץ'. הבנות למדו להכיר מקרוב את כל מצוות היה־דות ואת כל הערכים של המישור הדתי ואת המש־מעות הנודעת להם בחיי יום־יום. לתוכן דתי זה הת־נשא לעילא ולעילא והיה היסוד למעמד המוסרי של "בית יעקב".

התפתחותו של "בית יעקב" נראתה כנס. עוד בשנת תרפ"ד היתה כל התנועה ענין מקומי, ורק מעטים היו החכמים שראו כבר אז את הנולד, ורק מעטים שראו, שתקוות שרה שנירר להציל את ילדות השכונה משחת הרחוב, שתקווה צנועה זו תהפך לתנועה עולמית. המהפכה הגדולה התחילה כאשר המו־עצה המרכזית של אגודת־ישראל החליטה אז בשנת תרפ"ד, שחינוך הבנות הוא חלק בלתי נפרד מן החינוך האגודתי, ושד"ר דייטשלנדר יעמוד לימינה של "אם התנועה", שרה שנירר.

גם לעירנו חלם הגיעה הבשורה הזאת, וכך נוסד גם בחלם בית־הספר "בית יעקב" עם מורות מלומדות שגמרו לימודיהן בסמינר למורות "בית יעקב" בקרקוב. בשנת תרפ"ח התקיימה **האסיפה הראשונה, ואז חזרו על דברי הרבי מגור: יש לנו** ב"ה אלפי ואלפי בחורים כשרים וחסידים, אך מאין **יבוא** להם "עזר"? והדהדו באסיפה זו גם דברי ד"ר נתן בירנבוים: "מדברים, ובצדק מדברים, על פריצות בלבוש, אך הפריצות הנפשית היא הרעה הגדולה ביותר; אם תטהרו את הלבבות, אם תדאגו לצניעות הפנימית, אז תבוא הצניעות החיצונית ממילא".

אנשי העיר עזרו ותמכו בקיומו של בית־הספר, בשלחם בנותיהם ושילמו שכר־לימוד, כל אחד לפי ערכו, ובאיסוף הכסף התנדבו נשים חשובות.

המורות השפיעו מרוחן לא רק על החניכות שלהן, אלא גם על ההורים בסידור הרצאות מענייני הפרשה בלילי שבת והצגות של ילדי ביה"ס במשך השנה.

כל כך שרתה הברכה במעשה זה, שכל שותפיו כיוונו אך ורק לשם שמים. הנה מה טוב ומה נעים שבת אחיות גם יחד. התלמידות אהבו אחת את רעותה וכיבדו את המורות.

אני לא זוכר את המורות בשמן, אך הן בלתי נשכחות. זכר כולן שמור בלבנו. הן הביאו אורה ושמחה ללב התלמידות וכולן היו מסורות לתפקידן. ה"יידישקייט" היתה המטרה היחידה, ועיקר השכר שקיבלו אז בזה שהתלמידות הצליחו בלימודיהן, ורכשו לעצמן ידיעות רחבות בתורה ובדת. בבחי־נות התפעלו הבוחנים והבוחנות מידיעתן המרובה, והתנהגותן הטובה של התלמידות היתה להפליא, שמלבד ששמרו את הדת בכל עוז, לא סרו גם משום מנהג ישראל, ולא שינו את מלבושיהן, מלבושי אמותיהן הצנועות.

מה רב היה הודן, ושירתן — מה אדירה! חייהן שלווים וטהורים היו, מבורכים בפי הוריהן ומכיריהן.

ואחרי כל אלה מי היה יכול **לתאר לפניו שגם על הפאר הזה יבוא הכורת.**

מלמדי

מעט כל ה״חדרים״ של חלם היו ברובע היהודי, הנקרא — ״צאַל חדש״ (״נייע צאַל״). כאן קבעו הרוצחים הנאצים את מקום הגיטו. ״חדרים״ היו ברחוב הדואר ובסמטאות שמסביבו, שהיו מיושבים על ידי יהודים בעלי מלאכה ועמלים אחרים. עמדו שם בתים ובקתות מטים לנפול, ובהם מרבית ״חדרי״ חלם. שם התחנכו הילדים היהודים, המשה׳לך והשלמה׳לך, ברוח המסורת היהודית.

ב״צאַל חדש״ היו ״חדרים״ מסוגים שונים. ״חדרים״, שהתחילו בהם בלימוד האלף־בית והגיעו לחומש ורש״י בלבד. והיו ״חדרים״, שלמדו בהם גם גמרא, וכאלה, שתלמידיהם נתקבלו, בגמר לימודיהם לישיבות.

בחלם היה ידוע ה״חדר״ של המלמד אברהם יצחק גרינברג — מלמד דרדקי. זה היה יהודי חולני, שבשעת הלימוד נראה כ״ענק״, והתלמידים פחדו מפניו, פחדו מכעסו וממגלבו.

אברהם יצחק היה מקבל ילדים בני 3—4. היה מתחיל בלימוד האלף־בית ומגיע אתם במשך השנים לרש״י ולגמרא. הוא היה מפורסם בחלם כיהודי ישר וכמלמד, המקבל את שכרו בצדק. הוא עבד קשה ובמסירות מהבוקר עד הערב.

ה״חדר״ שלו היה בן חדר אחד, ששימש גם כחדר־שינה, כחדר־אוכל וכמטבח. באחת הפינות עמד שולחן ארוך וספסלים סביבו. שם לימד את תלמידיו.

מלמד מפורסם שני היה יאנקל. הוא היה רודף אחרי אמהות צעירות ומבקש מהן, שייתנו לו ללמד את בניהן. ב״חדר״ שלו נמצאו תמיד הילדים הצעירים ביותר בעיר. תלמידיו לא הגיעו להישגים ניכרים.

עוד ״חדר״ אחד היה ברחוב הדואר, בדיוק מול ״מדרגות ההחלקה״. את שמו של המלמד שכחתי, אם איני טועה, קראו לו בשם... ״יגודה״. הוא היה מקובל כמלמד טוב. אצלו למדו תמיד תלמידים יותר מבוגרים. יגודה היה ידוע בעיר כבקי בהלכות מלמדות. ב״חדר״ שלו למדו גמרא, והניגון ״אמר אביי, אמר רבא״ הדהד בכל הרחוב.

המלמד הידוע, בנימין וולפסון, היה ליטאי (ליטוואק), שהתיישב בחלם אחרי מלחמת העולם הראשונה. ב״חדר״ שלו היו נערים בעלי ״ראש חריף״, שהבינו יפה דף גמרא. ללמוד אצל בנימין הליטאי נחשב לכבוד.

לייביש־דוד מוולודובה היה יהודי יפה־תואר ומקובל כבעל־מקצוע ישר, הגון וטוב. מ״החדר״ שלו יצאו טובי התלמידים שהמשיכו לימודיהם בישיבות.

מהמלמדים הוותיקים מסוף המאה התשע־עשרה היה ידוע המלמד דרדקי — ר׳ יצחק סטראז׳ניק. מה גרם ליהודי זה להיקרא בשם גויי ״סטראז׳ניק״ (שוטר רוסי) לא ידעו בני העיר. ייתכן שהגורמים לכך היו גובה קומתו וקפדנותו כלפי תלמידיו.

גם המלמד, גדליה היפשמן (כינויו היה פישר), היה ידוע בעיר כמלמד מעולה. ול״חדר״ שלו יצא שם טוב בעיר ובעיירות שבסביבה.

היה גם מלמד, שכינויו היה ״אברהם העקום״ (דער קרומער מלמד).

מלמד ידוע היה גם גדליה קריטניצר, וכינויו ״גדליה והבנות״. בזכות שש בנותיו.

מן הראוי להזכיר את המלמדים: ר׳ שמחה גרינברג, ר׳ ישראל דן, ר׳ חנא יצחקל, ר׳ יוסף דוד שניידרמן, ר׳ וובה, הרשלה צוקרניקר, ר׳ שלמה הירש, ר׳ יהושע קוזק, ר׳ איצ׳ה שאפאשליס, ר׳ שמואל הירש ואחרים.

כל מלמד, או כפי שקראו לו — רבי, היה שומר מצוות ומקפיד בתפילותיו יום יום ונזהר בקלה כבחמורה.

ב״חדר״ למדו 6 ימים בשבוע, מ־8 בבוקר עד שעות הערב. גם בשבתות היו מתכנסים ב״חדרים״ לקריאת ״פרק״ בקיץ ו״ברכי נפשי״ בחורף.

תלמוד תורה

בחלם היתה תלמוד תורה הידועה בשם: ״תלמוד תורה וישיבה הקדושה״, בה למדו והתחנכו ברוח הדת מאות יתומים וילדים עניים.

בשנת 1938 עבר על מוסד זה משבר קשה ועמד בפני סגירה, להצלת המצב ע״י חסול המשבר הקשה קמה והתארגנה קבוצת יהודים (100 איש) תחת השם: ״חברה תלמוד וישיבה הקדושה״, אשר בראש דאגותיה היה — לקיים בכל מחיר מוסד דתי זה.

בעתון ״כעלעמער שטימע״ מס׳ 39 (764) מיום ששי 30.9.1938 פורסם ״קול קורא״ מטעם ״ועד החברה דתלמוד תורה וישיבה הק׳ פה חלמא״, בו מבקשים תמיכת הצבור ונאמר בו בין השאר: ״בין התקנות החשובות שהנהגנו, יש גם ״ספר זהב״, אשר יועמד לרשות כל דורש דף שלם על שמו, שינציח את תרומתו ל״תלמוד תורה וישיבה הקדושה״. ההכנסה תאפשר, את המשך קיומו של המוסד״.

שיטת ההוראה שהונהגה בתלמוד תורה היתה כמו בכל ערי ישראל בפולין, חינוך מסורתי והמלמדים היו מוכרים כתלמידי חכמים מובהקים ויראי שמים והם לימדו את התל־

מידים על דרך הפשט והפלפול ועל הבנת פירוש המלים, ולא היתה אף פעם שום כוונה מצידם להנהיג חידושים בכיוון החינוכי של הת"ת ובעיניהם לא היתה שום חשיבות ללימוד הלשון העברית, הרוסית או הפולנית.

ניתן לקבוע בוודאות שגבאי ומנהלי התלמוד תורה הצליחה להעמיד את ת"ת חלם על רמה נאותה, לקבוע סדרי ניהול נכונים ולמלא את משרות ההוראה במלמדים טובים.

התושבים היהודיים ראו בת"ת מוסד חינוכי משובח ובעל מוניטין בהשכלה התורנית. בבחינות התברר שרמת ההישגים היא גבוהה.

ישיבת ליובביץ' "אחי התמימים"

נוסדה בחלם הודות ליזמתו של הרבי מליובביץ' זצ"ל. תקופה ארוכה שימש בה ר' אפרים אונגר (חתנו של הרבי מ"ריישא" ר' יהודה זונדל רוקח זצ"ל) כמנהלה הרוחני. בעת חגיגה גדולה של ה"ישיבה" קרא הרב אונגר זצ"ל לצבור, לחזק ולהבטיח קיומה האיתן של ה"ישיבה" בחלם — אשר הינה המוסד החסידי היחיד בכל האיזור ובפרט כשהיא נוסדה ע"י הרבי מליובביץ.

אברהם שוורצמן

הגמנסיה העברית

נוסד רב־השראה היתה הגימנסיה העברית בחלם, רב־השראה לתודעה יהדותית וציונית, לערכים חינוכיים, לסינתיזה נעלה של חיוניות ומחשבה, של הטוב והיפה. חלם היהודית קיימה את מעמדה כעיר ואֵם בישראל עד יומה האחרון. יהודי חלם המשיכו במסורת תורה ודעת, חולמי שיבת ציון ותחיית הלשון העברית העלו בראש דאגתם את החינוך הציוני והעברי.

הגימנסיה העברית בחלם נוסדה בשנת 1918, מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה. הקנאים לשפה ולתרבות העברית בועד הקהילה ובין ההורים העמיסו על עצמם עול הקמת הגמנסיה העברית בעירנו, הקדישו ימים ולילות לדאגת התק־ציב, להרכב המורים, לחומר הדרכה וכו'.

בגימנסיה שררה רוח עברית והלימודים הכלליים נלמדו בפולנית. שעות רבות הקדישו כל יום ללימוד השפה העברית וספרותה, תנ"ך ותלמוד. בין המורים הצטיינו בקלר ובנו, שנשארו בזכרוני במסירותם לאידיאל של הפצת תרבות ישר־אל בין צעירי חלם. תקופה רבת־חזון קמה לתחיה בעירנו.

מגמת החינוך היתה גם הכשרת התלמידים להבנת החיים היהודיים הספציפיים ולהבהרת הבעיות היהודיות העולמיות. באמצעות החינוך העברי פותח גם רגש הערבות והאחריות המוסרית של היחיד כלפי הציבור היהודי, ומעל לכל אהבת העם והמולדת.

באותה תקופה אירגנו גם שעורי־ערב למבוגרים, קורסים מיוחדים לנוער ולהורים ללימוד הלשון והתנ"ך, ההיסטוריה היהודית, הספרות העברית וכו'. הרצאות על מאורעות ההווה, על שאלות לאומיות, ציבוריות, במגמה ברורה לחנך את הגדו־לים חינוך לאומי בכדי להרים את הרמה התרבותית של ציבורנו ובכדי ליצור קשר רוחני איתן בין הציבור היהודי בחלם ומוסד החינוכי.

היתה זו לא רק עסקנות ציבורית, כי אם חזון־חיים, שמחת היצירה.

הגימנסיה לא קיבלה תמיכה מן הממשלה הפולנית. בהת־חלה היו מוותרים על תעודת־בגרות, כי הגימנסיה העברית היתה משוללת זכויות ולא העניקה לתלמידים כל תעודה רשמית.

מורי הגרמנסיה שקדו על טוב טעם ודעת הן בלימודי היהדות והן בלימודים הכלליים. אחרי מאבק קשה עם השל־טונות קיבלה הגימנסיה העברית בחלם זכויות מלאות. השמחה בחוגים הלאומיים היתה גדולה, וגם החוגים שהתנכרו תחילה לציונות ולעברית השתתפו בה.

זה היה הנצחון לרעיון התנועה העברית. והרי תחילה התייחסו אל חסידי הגימנסיה העברית ובוניה כמו לבטלנים ועל תחיית הלשון העברית הביטו כעל חלום. המורה העברי, כמו עסקן התרבות, הרגיש את עצמו בודד בפינתו, התלבט בשאלות פדגוגיות ולא היה לו לפני מי להשיח את ספקותיו ועם מי להתייעץ על פתרונם.

ועד הגימנסיה השתדל לרכז כוחות פדגוגיים מעולים, ביניהם אנשים ספוגי תורה ודעת, להוטים להורות, ועשו את מלאכתם הפדגוגית בהתלהבות.

המורים והעסקנים הקדישו תשומת לב לבעיית הספר העברי והחדרתו לכל בית עברי ולהעשרת הספריה הקיימת.

פעולות הועד היתה מסועפת והתנהלה בהתנדבות של חברי הועד בלי כל שכר. בראש הועד עמדו: איטשה־מאיר לדרמן ומשפחתו, עברי ומשפחתו. אבי חיים אריה שוורצמן היה גזבר הועד, שדאג גם לתמיכה כספית עבור ההורים העניים של תלמידי הגימנסיה, שלא היה ביכולתם לשלם שכר־לימוד.

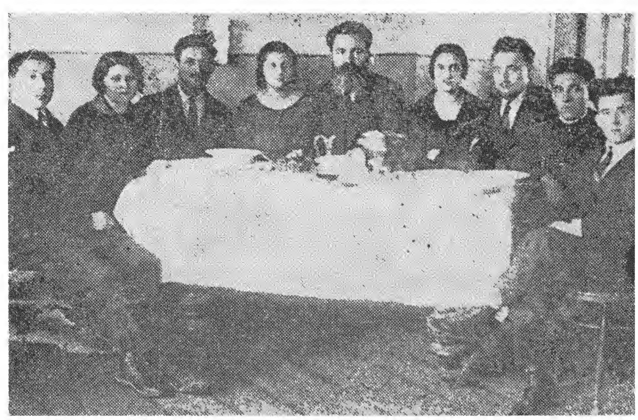
חניכי הגימנסיה והמבוגרים שלמדו כאן עברית כשיעור־ערב ראו במוסד הזה. חלק מחייהם.

המורים והמורות

הגימנסיה היהודית בחלם היתה ידועה בשם "הגימ־נסיה ההומניסטית שע"י הקהילה היהודית", נוסדה בספטמבר 1918. פולין זכתה אז בעצמאותה והמצב היה עדיין מעורפל ולא בטוח. היהודים בערים ובעיירות לא מצאו שלוה בנפשם ולא ידעו מה תהא עמדת השלטון כלפי היהודים, האם תבחר בדרך הליברלית, או שמא חלילה — ברוח האנטישמיות?

חרף אי־הודאות, דאגו ההורים לעתיד ילדיהם, בבקשם להעניק להם חינוך טוב, השכלה ודעת. טרם נודעה תכנית הממשלה לבעית החינוך של הנוער היהודי אשר בכל שנות שלטונו של הצאר התיחסו אליהם כלשבט נדח ובהנהיגם הגבלות חמורות.

הורים התכנסו לטכס עצה, כיצד להיטיב את מצב החינוך, לאחר שיקול דעת הוקם ועד הורים ויחד עם נציגי הקהילה היהודית הוחלט לייסד בית־ספר תיכון לאומי, שיקלוט תלמידים ותלמידות לא רק מחלם, אלא גם מן הסביבה.

מורים ועסקני־חינוך בעת פגישה עם זרובבל בחלם

נעשו מאמצים כבירים עד להגשמת התכנית, כבר בראשית הפעולה נפתחה הגימנסיה עם 3 כתות ו־2 כתות הכנה, מספר התלמידים עבר את ה־400, השמחה וההתלהבות בעיר היתה רבה ביום הפתיחה, המייסדים והבונים עברו רגע היסטורי בחייהם.

בגימנסיה נעשו כל הסדורים הדרושים, נפתחה מיד מעבדה לפיסיקה על כל המכשירים הדרושים ללימודי הפיסיקה וה־כימיה, אולם קריאה עם מספר גדול של ספרים בעברית ובפולנית, שפת ההוראה היתה אמנם פולנית, אבל למדו גם עברית, היסטוריה יהודית, חומש ותנ"ך. המורים הראשונים החשובים היו: ד"ר וו. ליפמן (מנהל), ד"ר מירלס. הם העמידו את הלימודים על בסיס פדגוגי איתן.

ד"ר מירלס היה מתמטיקאי בחסד עליון, פדגוג מצוין ואוהב ילדים. באורח פלא היה מאיר את הנוסחות המתמטיות, והתל־מידים אשר בדרך כלל סולדים את לימוד המתמטיקה — דוקא חכו לשעוריו בסקרנות ובענין רב, הוא הדבר בשעורי הפי־סיקה והכימיה שלו, במשך שעות ארוכות היה מדגים במעבדה ועורך נסויים ותרגילים שונים, גם התלמידים יצרו בעצמם מדי־חום ומכשירים אחרים, השעורים של ד"ר מירלס היו ברמה גבוהה. למרבית הצער לא זכה זמן רב לשמוח עם תלמידיו. לאחר מספר שנות עבודה, חלה ומת. עד היום הננו מזכירים אותו ביראת כבוד.

עמוק בזכרוני חרותה דמותו של המורה לעברית בקליאר, שלימד חומש ותנ"ך וכן בנו אשר׳קה — מחנך הכתה שלימד אותנו עברית וספרות. בעבודתו השקיע את מיטב מרצו ואהבתו, אהבה זו אף נטע בלבותינו, הגענו להישגים מרשימים בשפה העברית (שהיתה עבורנו כלשון זרה), יכולנו להתבטא יפה ולכתוב חבורים על הנביאים ישעיהו, ירמיהו ועל הקלסיקנים של הספרות העברית והסטוריה יהודית, לעתים קרובות נערכו הרצאות תלמידים, וקויימו הצגות, הכל על טהרת הלשון העברית, לא שערנו שאכן גדולים יהיו השגינו בעל פה ובכתב.

בגימנסיה דברנו בינינו־פולנית. שפה זו נלמדה היטב, הקורטוריון בלובלין קבע, בעת בקוריו כי טובי המדברים פולנית הם מבוגרי הגימנסיה שלנו, ידענו באופן יסודי את השפה והספרות. הכרנו היטב את כתבי מיצקביץ׳, סלובצקי, קרשינסקי, ז׳רומסקי, עליזה אורז׳שקובה, ריימונד ומשל בולסלב פרוס. עד היום, על אף היותי זמן רב באפריקה, נהירה לי הספרות הפולנית כספר פתוח בזכרוני, כאילו זה עתה עזבתי את ספסל הלימודים בחלם.

מורות טובות להוראת השפה הפולנית הוציאה מתוכה הגימנסיה כמו: רוזה שורצמן, הוברמן, אלבוים ואחרות, שהיו אחר כך למורות מצוינות בבתי ספר פולניים ממשלתיים בעיי־רות שונות וכן באזור וילנה.

לאחר צאתו של א. ליפמן את חלם, היה ברנשטיין למנהל הגימנסיה, והאחרון המנהלים היה יעקובובסקי, אשר היה גם מורה ללטינית, איש משכיל ותרבותי מאד, ידען קלסי של הספרות העולמית הוא התנגד חריפות לדעה, שלטינית היא שפה ארכאית ואינה יפה לשמוש בחיים, הוא לימד שפה זו בענין רב ובצורה הקלסית והמודרנית ביותר.

מנהל יעקובובסקי פעל רבות למען הגימנסיה. היה מנהל

שעורים מענינים בעת פגישות תלמידים, ההרצאות נמשכו שנים ארוכות, היתה זו מעין אוניברסיטה עממית לתלמידי הגימנסיה, הוא פיתח בנו את החוש לדעת ואל אמנות — הצמאון ללמוד ולהקיף את הבעיות בתחומים השונים. גם כיום נמצאים תלמידי הגימנסיה בכל קצווי תבל הזוכרים את המנהל יעקובובסקי ומוקירים אותו — הוא שנחשב בעינינו כעל־אנושי שטרח מעמקי לבו ונשמתו להחדיר בנו את הרעיון

צוות מורים ומחנכים בגמנסיה העברית בחלם

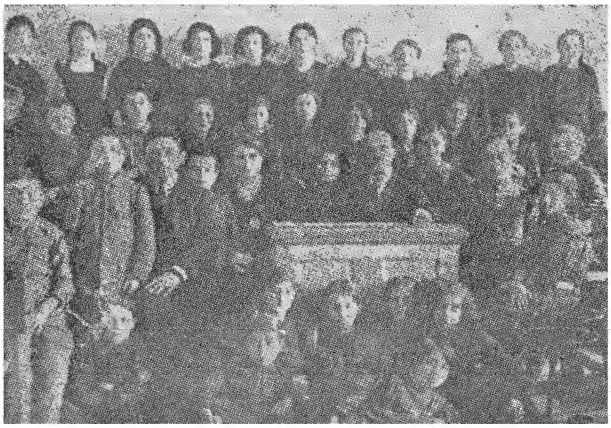
והשאיפה לחיים יפים והומניים ולהתייחס נכונה אל ערכי התרבות והאמנות וחשיבותם לעתיד.

גם המורה ד"ר אניספלד — מורה למתמטיקה בכתות הגבוהות העלה את המקצוע על רמה גבוהה, הגם שהוא היה לעתים שמרני, היה מסור ונאמן לעבודתו ואהוב עלינו כמחנך. אפילו כאשר עבר ללובלין, המשיך להתעניין בהת־קדמותה של הגימנסיה ולעתים התפנה לביקור.

המורה להיסטוריה בכל הכתות היה הלר. הגם לימוד היס־טוריה נחשב תמיד מקצוע מעניין לתלמידים, הרי הוא ידע להכפיל ולשלש התענינות זו. את הפרקים הקשים ביותר ובע־יות של אותה תקופה, העביר לנו בצורה פופולרית. אשתו, המורה הלר היתה מצוינת בלימודי הטבע, גם גב' צוקר, גב' מאירסון, בלומנפלד, בונד, היו כוחות פדגוגיים מעולים בתחום הגיאוגרפיה, הטבע ובפולנית.

היתה זו התחלה להגשמת חלום נועז יותר — של מערכת חינוך עברית מקפת בחלם, אמנם התנאים להגשמתו היו קשים ביותר מכל הבחינות. אולם המסירות והלהט של המעטים עשו את שלהם.

כבר בראשית קיומה זכתה הגימנסיה לשתוף פעולה מצד כל הגורמים, ההורים, התלמידים וסגל המורים, כל גוף עשה את המוטל עליו כמיטב יכלתו ובצורה האחראית מאד. הוקמה חברת תלמידים בשם "עזרה עצמית", לחברה זו השתייכו כל תלמידי הגימנסיה, יסדו קרנות וקופות לתמוך בילדים העניים בתשלומי שכר־לימוד וברכישת ספרי־לימוד, למטרה זו נערכו מופעים כמו נשף חנוכה, הצגה בפורים וכן קונצרטים ובלויים אחרים בגן העירוני.

כיתה של הגמנסיה העברית

החברה "עזרה עצמית" גילתה יזמה וארגון בפעולותיה הן בתחומים של הגימנסיה והן בתחום החברתי־כללי — לקחה חלק פעיל בעת הבחירות לסיים, למועצת העיר ולקהילה, החב' ארגנה טיולים ובקורים בערים: למברג וקזימירז' ומקומות היסטוריים אחרים בפולין.

ליד הגימנסיה היה קיים חוג לספרות, שנכללו בו גם תלמידים ממוסדות חינוך אחרים וגם אוהדים מן העיר, החוג הזה קיים דיונים על יצירות מן הספרות המודרנית, בעיות סוציאליות וכלכליות, תקופות בהיסטוריה היהודית הכללית.

אני מאושרת, שחלק מזכרונותי מתקופת הלימודים בגימ־נסיה מצאו את בטויים במאמרי הקצר הזה, היו אלה השנים היפות בעבודת היצירה של הנוער החלמי.

הגורל האיום התנכר באכזריות לרבים מחברי ללימודים ונגדעו בטרם עת וכן המורים, אשר במסירותם כי רבה לימדו אותנו לשאוף לקראת עולם טוב יותר, לחברה אתית־אנושית, בזכרונות אלה מצטמק הלב מכאב וצער.

יהיו לפחות שורות אלו זכרון קודש לכל החברים והחברות, המורים והמורות ולביתנו היקר והאהוב — חלם!

ביה"ס "תרבות" וגורלו

ביה"ס "תרבות" בחלם הוקם ע"י קבוצת עסקנים ובראשם יוסף רולניק. ביה"ס היה מסונף לרשת בתי הספר "תרבות" בפולין שמרכזה — ורשה. ככל בתי הספר היסודיים של "תרבות" כך גם בחלם — זכה להכרה ממשלתית.

ההתענינות בבית ספר זה היתה רבה, מספר התלמידים הלך ורב, הוחל בחפושים אחר מקורות כספיים כדי להרחיב ולחזק את החינוך העברי בחלם. לא בנקל עלה הדבר להוציא אל הפועל את כל תכניות ביה"ס, הקושי העיקרי היה במציאת אכסניה מתאימה שתמלא את דרישות משרד החינוך הממשלתי. לאחר שורה של מגביות ותרומות התמקם סוף סוף ביה"ח בבנין הדו־קומתי של יוסף ינובסקי.

קבוצת תלמידים של הגמנסיה העברית
מימין לשמאל: איציק פישר, הירש הערץ, ב. מייער, א. שרייבמן ויחיאל וואסרמן

הצעיר מכל דגמי בתי הספר בעיר, נוסד ב־1932. ב"כעלמער שטימע" מיום ה־8 ביולי מס' (761) 27, הופיע מאמר של מנהל ביה"ס "תרבות" נ. בלוך תחת הכותרת: "בכוחות משותפים למטרה משותפת" ובו הוא כותב בין היתר:

"לפני 6 שנים היה ביה"ס "תרבות" בבחינת חלום — דמיונם של קומץ יחידים, כיום זו עובדה, היום הינו מרכז ובו כמעט 200 תלמידים... לפני 6 שנים היו צריכים לחפש תלמידים בנרות, צריך היה לשכנע כל אב ואם — להשפיע בכל מיני אופנים כדי שיסכימו לשלוח ילדיהם, היום אין אנו יכולים לדאבוננו, למלא אחר בקשות ההורים הרוצים למסור לידינו את ילדיהם.

בד בבד עם ההתפתחות המהירה, הבשיל הרעיון לבנות, או לקנות בנין עבור ביה"ס. ככל שהמציאות מרה יותר כן גוברת זיקתו לכח רוחני — הוא הוא הנותן לנו את התקוה לשאת את הכל... אנו מאמינים ברצון הטוב וברוח ההתנדבות של המוני היהודים (בחלם), אמונה זאת נוטעת בנו אומץ ובטחון להתחיל ולהגשים את מפעל הקמת בנין לביה"ס "תרבות", בכו־חות משותפים למטרה משותפת".

כנופיות היטלר כבר התדפקו על שערי פולין, בעוד המורים שלנו עם העסקנים למען ביה"ס תכננו את הקמתם של בנינים לילדים יהודיים.

העסקנים הפעילים היו: יוסף רולניק (יו"ר), אינג' יעקב טננבוים, שמואל פרישמן, שמואל פליס, שמחה פאיס, יחיאל גוטפריינד, בנימין בלומנשטרוך, ד"ר א. זייפין, גב' ד"ר וילנקא וגרשון לוסטיקר. ההרכב של מועצת המורים היה: נ. בילבלצקי, נפתלי בלוך, משה הפלרן, גב' בלוך, נחמה קולינר, מרים אורנשטיין ואחרים.

הים היו קנאים לארץ־ישראל ולשפה העברית, בעלי טוהר־מידות, מסורים ללא־גבול לתפקידם הציבורי. את העסקנות ראו לא כמקצוע, אלא כשליחות והם מילאו אותה בקנאות ובמסירות. היתה בהם שורשיות יהודית בעלת השלכות מרובות ומגוונות לעבר ולהווה גם יחד, ולכן דרשו חינוך יהודי, שיכלול בתוכו גם את לימוד הלשון העברית וספרותה, גם את תולדות העם לדורותיו וגם את הרעיון הלאומי, הזדהות גמורה עם חלקי העם בכל אשר הם.

ידעו גם שהתקופה היא היותר מסוכנת בכל דברי ימינו, וכי לכל צעירינו המבקשים פתרון רציני לחייהם והחפצים להביא עזרה ממשית לעמם האומלל, אין להם דרך אחרת

מהעליה לארץ־אבות ולהקדיש שם את חייהם לעבודת התחיה. וכך שאפו לתת לילדי חלם חינוך עברי.

שפת ההוראה היתה עברית. בכתות הגבוהות למדו תנ"ך ומשנה. בקורים תכופים נערכו מטעם השלטונות וממרכז "תרבות" בורשה, הלימודים התנהלו ברמה פדגוגית נאותה. בטרם פרצה המלחמה היתה תכנית לבנות בנין לביה"ס ולשם זה נאספו כספים וחשבו אפילו לרכוש את הבית הדו־קומתי של יאשה ברנהולץ — שעמד בבניתו, אבל שלטונות הכיבוש הגרמני הפרו כל התכניות.

היה זה יום סתוי מעונן וגשום, עת קלגסי הנאצים כבשו את חלם, מזג האויר — דמה בכל, למצב רוחם של היהודים. הבהלה השתלטה על הכל ונמשכה ימים אחדים, אמיצי הלב אזרו עוז ויצאו מבתיהם, היו גם כאלה שחשבו "שאין השד נורא כל כך"...

אשליה זו לא ארכה זמן רב, אנשי צבא רבים פשטו על העיר וחטפו יהודים לעבודה, אשר חזרו ממנה מוכים וזבי דם, מכות קשות הונחתו על ר' משה לייבל'ס — חתנו של הרבי מקוזמיר. מרדף אחר יהודים נעשה ביום בהיר אחד במרכזה של העיר, החטופים הועמסו על משאיות כעדר צאן וכבהמות תוך כדי השמעת קללות, מכות וזלזולים, הם הובלו לעבודות חפירה בהרים.

במקביל, באה שורה של תביעות לתשלומי כסף גבוהים — דבר שהביא את היהודים ליאוש ואי שקט, באותו זמן נראו מודעות בעיר לפיהן מתיר השלטון הגרמני את פתיחתם של בתי הספר היסודיים, גם ביה"ס "תרבות" קבל הוראה לפתוח שעריו. האחראי על ביה"ס פנה למזכיר ובקש עזרתו לארגן את פתיחת ביה"ס, כיון שהסדורים הטכניים והמכשירים נפגמו, או נהרסו. תוך ימים ספורים אכן נפתח ביה"ס ומספר תלמידיו עלה על זה שלפני המלחמה, החשק והרצון ללמוד היה חזק ואפילו תלמידים בינוניים הגיעו להשגים מפתיעים.

הורכב סגל מורים טוב, מנהל ביה"ס "תרבות" מ"פולב" מר רבינוביץ ואשתו, (שהפכו לפליטים) גם הצטרפו לעבודה, הרוח בביה"ס היתה איתנה ומרוממת, הן אצל המורים והן אצל התלמידים — הדבר היחיד שהיה להם לעומת המורא ופחד היום יומיים, על אף החוקיות בהפעלת ביה"ס, רחף צל הסכנה הקרבה ובאה.

בא ה־20 בנובמבר 1939. המורים והתלמידים היו כבר בכתות. מצב רוחם היה קודר ביותר כאילו חשו שזהו יומם האחרון בין כתלי בית־הספר.

בבוקר, בשעה 10 לערך, נפרצו דלתות הכתות, 2 אנשי "גסטפו" גרשו את הילדים לכל עבר תוך קללות וגדופים. את סגל המורים רכזו במשרד ביה"ס. קדמו לכך בטויים מעליבים, נבול פה, שאלות ברוטליות וכו', בטרם נלקחו ל"גסטפו" — שם הוכו קשות ובמיוחד האחראי לביה"ס שנאשם בנסיון לארגן את היהודים ואחר כך הושלך לתא המאסר. בערב שוחררו המורים, בתנאי שיעזבו את העיר תוך 24 שעות, אחרת יומתו.

בצורה כזו חוסל ביה"ס "תרבות" בחלם.

האחים שלום ויעקב־קופל שוורצמן, תלמידי ביה"ס העברי "תרבות", נספו במחנה ההשמדה בסוביבור, פורים 1942.

בית הספר העממי ומהותו

דמויותיהם של המורים והמחנכים בבית הספר העממי בעירנו עולות לפני בכל זיוון ותפארתן וממלאות אותי עד היום זכרונות נעימים על צביון־חיים, שנעקר אמנם מקרקע גידולו, ובכל זאת שורשיו קיימים בנו. תמיד אזכור אותם, האנשים הצנועים והמסורים לעבודתם החינוכית — זכרון מלבב ונעים, זכרון המתרפק על נשמתך ומעביר את דמיונך התוסס מבעד לתקופת הילדות עשירת־החוויות.

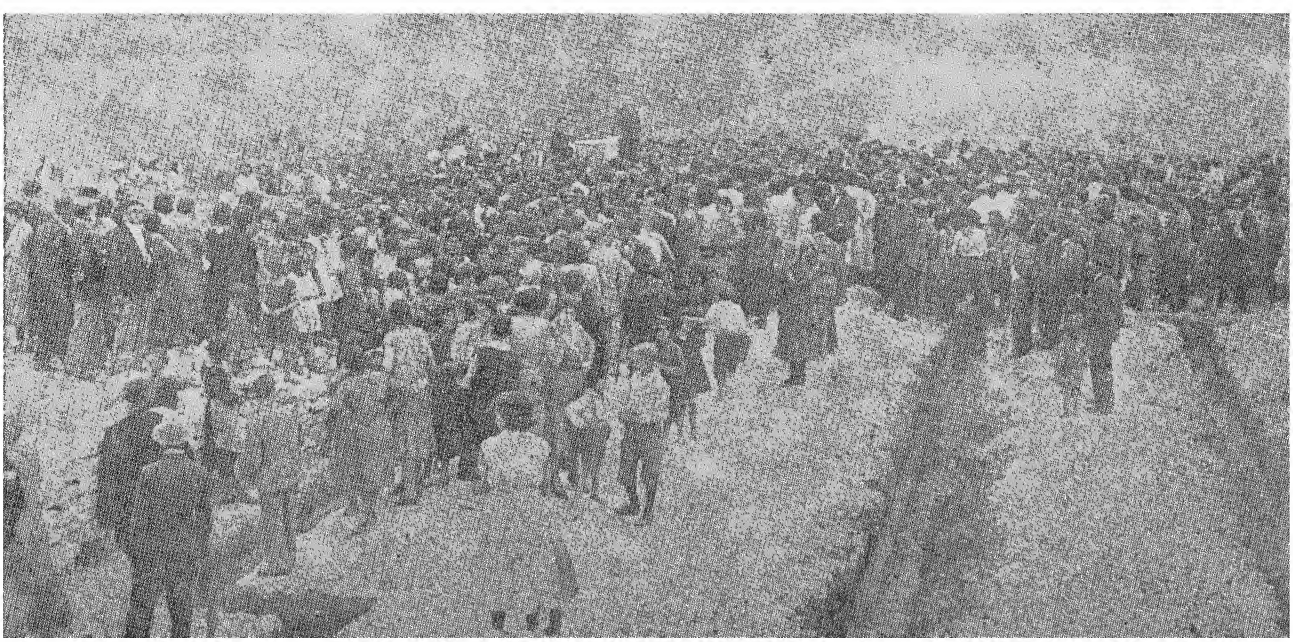
בית הספר העממי האידי היה המוסד החינוכי הראשון בחלם. נוסד ב־1918 ביזמתה של מפלגת "פועלי־ציון" ובעזרת ה"בונד" ומספר אישים בלתי מפלגתיים, שפת הלימוד־יידיש. השפה העברית וידיעות ארץ ישראל — למודי חובה.

תלמידי ביה"ס נמנו על השכבות העניות בחלם, הורים רבים לא יכלו אפילו לשלם שכר לימוד מינימלי, התקציב היה מורכב בעיקר מתרומות ומגביות וסיוע מיוצאי חלם שמעבר לים.

סגל המורים השתייך עפ"י רוב למפלגת "פועלי־ציון" וכלל את: מירקין, פייבל פריד, משה לרר, בלומה בוים, בקליאר הזקן (מורה לעברית), המנהל: ד"ר מ. קנפר. מאוחר יותר קבלה עליה את הנהול — אשתו גזלה קנפר (מורה לפולנית). ביה"ס התפתח יפה ובשנת 1920 למדו בו 200 תלמידים, בעקבות דרישתה הנמרצת של סיעת "פועלי ציון" בועד הקהילה, החליטה זו להעניק סובסידיה קטנה לביה"ס.

בשנת 1923/24 נקרא יעקב אלסטר מקרקוב לעמוד בראש הנהלת ביה"ס. הקים חוג של סטודנטים שעזרו לעבודת ביה"ס גם כמורים, לחוג הזה השתייכו: זלמן אברהם קרטקי, מנדלסון, האח והאחות בש, מרים קויפמן (מאוחר יותר — אשת אלסטר), מרים אטלס, רויזה שורצמן־גוטמן, גלינצמן, יעקב בורנשטין, קורנבליט ואחרים. עם יציאתו של מזכיר ביה"ס מיכאל ריבאייזן לורשה קבלתי אני (כותב שורות אלה) את המזכירות. בתקופתי אורגנה קבוצה של בנות מביה"ס התיכון בחלם, שיצאו להשתלם בקורסים פדגוגיים שנערכו ע"י ציש"א בורשה ואחרי כן נהיו למורות בבתי הספר של ציש"א.

עם התפטרותו של אלסטר, קבל עליו את הנהול עקיבא בקשט מז'טל וכאשר אני יצאתי לסמינר מורים — נהיה שלום גולדבוים למזכיר ביה"ס. המנהל האדמיניסטרטיבי היה חיים ביבל (כעת בישראל). סגל המורים התחלף לעתים קרובות, לאחר שסיימתי את הסמינר (1926/27) עבדתי כמורה בביה"ס

חגיגת אבן־הפינה לבנין בית־ספר בעיר בשנת 1934. נציג ציש"א בפולין, מרצה לפני הנאספים.

בחלם. על סגל המורים נמנו אז: גניה לוי, חנה הלפנבין, אברהם קרטקה, מיכאל בליאר, פסיה גולדפלד, שבע קרוק ויוסל'ה רוזנבלט.

לקראת שנת הלימודים 1928/29, הוזמן חיים גוטמן לתפקיד מנהל, שהיה אגב, מוסיקאי מחונן, הוא החדיר שמחת חיים בביה"ס, בתכנית הלימודים הוכנסו שעורי המוסיקה והשירה, כן אורגן מועדון תלמידים, חוג דרמטי, מקהלה וחוג לספורט. ההופעות של התלמידים זכו להצלחה הן מבחינה חברתית והן מבחינה כספית.

שנוי לרעה בתקציב ביה"ס חל בשנת הלימודים 1929/30 והמצב הקשה החמיר. המדיניות החדשה באותה עת במדינה השפיעה קשות על עירית חלם ואף על הקהילה היהודית ואלה נאלצו לצמצם במתן הסובסידיות. מרכז ציש"א שלח לחלם את נציגה יעקב פטרזיל שהתייצב בראש פעולות הצלה למען המשך קיומו של ביה"ס. אורגנו אסיפות הסברה וכן ועידה של האגודים המקצועיים בהשתתפותם של "פועלי־ציון" ו"בונד", הוחל בהתרמת כספים מבית לבית, ומפעל־הצלה זה הסתיים בחגיגה מפוארת מטעם ביה"ס.

הבנין של בית הספר היה בבעלותו של ד"ר ליפקוביץ — היהודי המתבולל והידוע ברבים, בשנת 1932 בקש הנ"ל צו כדי להוציא את ביה"ס מבנינו, ואכן השיג את הצו המבוקש. ההוצאה לפועל התקיימה דוקא בחדשי החורף הקשים (פברואר) לא עמדו להם כל ההשתדלויות והבקשות לדחות את הבצוע עד בוא האביב. גם דמעות התלמידים לא רככו את לב האבן של בעל הבית, מה גם שהמוציא לפועל היה נרגש מן המחזה ונאות לדחות, אבל לשוא.

ידיעה זו עשתה מיד כנפיים בכל העיר, עסקני ביה"ס החלו בחיפושים למצוא מבנה אחר, אבל נואשו, ראשית מפני שלא נמצא מבנה מתאים, ושנית בשלה המחשבה לעשות למען הקמת בנין חדש. המאמצים שנעשו בעיריה להשגת מגרש חינם לא נשאו פרי, לא נותר אלא ללכת בדרך הקשה ולקנות מגרש במיטב הכסף.

במרס 1932 נרכש המגרש שברחוב קטובסקי, בלב לבה של האוכלוסיה היהודית העמלה. המגרש נרשם על שמם של אהרן דוד היפשמן, משה בקר ויוליק ויסמן (2 הראשונים מצאו את מותם ע"י הגרמנים ואילו האחרון עם אשתו ובנם נמצאים בסן־פאולו, ברזיל).

הועד הנבחר נרתם מיד לעבודה והרבה חברים וידידים התנדבו לעבודת הבניה, שלא על מנת לקבל פרס וכך נחסך כסף רב. החגיגה להנחת אבן הפינה לביה"ס היתה 3־2 ביולי ביולי 1934, קהל הנאספים מנה מעל ל־1000 איש, בשם ועדת הבניה פתח משה בקר, בנאומים ובברכות הופיעו: יעקב בקר בשם מפלגת "פועלי ציון", ראש העיר סטניסלב גוט בשם העיריה, סגן יו"ר מועצת הקהילה י. מ. לדרמן, חיים ביבל בשם האגודים המקצועיים, פייגה ניצלך בשם הסתדרויות הנוער, בשם מוסדות התרבות והמורים המחכים לביה"ס — ברל אקסלרוד, ונתן בוקסבוים מורשה בשם ציש"א.

בערב, שלאחר טקס הנחת אבן הפינה התקיים כינוס של ועדי האיגודים המקצועיים ומוסדות התרבות — בפניהם הציגה ועדת הבניה את תכניותיה לגבי השגת הכספים הדרו־שים לממון הבניה, נגשו במרץ רב לפעולה וחרף זאת לא הצליחו במשימתם.

ביוני 1935 שכרו "אולם" ל"בית־ילדים" ע"ש מרדכי עברי, היה זה בעצומו של הקיץ כאשר הילדים עוזבים את ספסל הלימודים, בכל זאת היו מעל ל־20 ילדים. המפלגה כולה נחלצה לארגן מופעים למיניהם בכדי להבטיח האמצעים הכספיים הדרושים ל"בית הילדים", בין השאר קנו הצגות קולנוע וב־עצמם הפיצו את הכרטיסים. בחודש הראשון היתה ההכנסה מ־3 הצגות קולנוע מעל ל־200 זל'. לאחר זמן מה החמירו הקשיים הפיננסיים ולא היה מנוס מלסגור את "בית הילדים".

מקהלת ביה"ס ע"ש שלום עליכם בחלם

בינואר 1938 פנתה ד"ר לאה פריד לועד "פועלי־ציון" ואמרה, שהיא מוכנה לעזור לפתוח מחדש את "בית הילדים" והיא עצמה תדאג לאסוף כספים בעיר, כעבור ימים אחדים אספה הנ"ל בעזרתה של הגב' ד"ר וילנקא סכום נכבד של 400 זל'. לועד הצטרפו: ד"ר לאה פריד, פייבל פריד, דורה דובקובסקה, באשע צימרמן, זנבל זלצטרגר, בלומה גומולקה, חנה שרגל, שמואל שרגל, יעקב בקר, דוד גולדרייך וברל אקסלרוד. שכרו "אולם" בן 3 חדרים, נעשו בהם כל הסידורים וכן מטבח, כדי לאפשר לילדים קבלת אוכל חם פעמיים ביום, כמנהלת נקבעה נעכע אקסלרוד וכעוזרת — אסתר סולמן (אחרי כן רוז'קה גרטנר) כיון שמספר הילדים עלה על 40.

לפתיחה החגיגית של "בית הילדים" באו כ־60 איש, נציגים של הסתדרויות ומוסדות שונים.

לאחר התבססות מה של "בית הילדים" החלו לתכנן את הקמת ביה"ס ללימודים אחרי הצהרים וללימודי ערב והחלו להגשים את התכנית לחדש את בניית ביה"ס, אשר עתיד להפך לבית תרבות, בו ישוכנו גם "בית הילדים", הספריה, האוניברסיטה העממית ומוסדות תרבות אחרים. אז יצא לורשה

בית הספר העממי הכללי תחת הנהלת סובול, וינטרויב, באקאלאש ועוד.

ש. שרגל שניהל מו״מ עם נציגי ציש״א. ציש״א הקציבה מיד סכום כסף ל״בית הילדים״ והבטיחה להעמיד סכום גדול יותר בעתיד הקרוב לשכירת דירה ארעית לבית הספר עד הכון הבנין החדש.

הבניה החלה. נקנה חומר והוזמנו הבנאים והנגרים לעבודה. הכל התנהל בקצב. השלד הוקם ארעית והמתין לחזוקו ובנייתו ליסודות הקיימים, אבל ה־1 בספטמבר 1939 (יום פרוץ מלחמת העולם השניה) בא כחתף וכל החלומות והמטרות הנעלות שצוינו נגוזו, בשואה האיומה.

בתי ספר יהודיים־פולניים

לכולנו ידוע, על הרצון העז אצל יהודים לשלוח ילדיהם לגימנסיות, הורים דאגו ״תכלית״ לילדיהם, הבטחת עתידם. חלם לא פגרה במובן זה. כבר בראשית המאה ה־20 נפתחה גימנסיה רוסית במרכז העיר, אז ניסו יהודים לרשום ילדיהם, אבל ניתן להם רק אחוז מסוים ובתנאי, שילד יהודי אשר נרשם בשכר־לימוד עבור 2 ילדים, מובן שבתנאי הזה יכלו לעמוד העשירים בלבד.

ב־1918 נפתחה גם הגימנסיה היהודית בשפת ההוראה — פולנית. בוגרי גימנסיה זו היו למקור כבוד וגאוה לתושבים היהודיים בעיר.

מספר שנים התקיים בחלם בי״ס פרטי, אשר הקים ודזי־לובסקי, בשם: ״בית־הספר העברי־פולני״ ז.א. המקצועות הראשיים נלמדים בפולנית ומקצועות אחדים בעברית, מעטים היו בו התלמידים, בגלל שכר הלימוד הגבוה. כן היה קיים בית־ספר דתי של המורה סובול ואחר כך נוסד ביה״ס ע״ש ״קלרה מורגנשטרן״.

משפחת מורגנשטרן המשכילה בחלם, הצטיינה בכישורים פדגוגיים, הבת הבכורה קלרה פתחה בי״ס בשפת הוראה פולנית לפי התכנית של כל בתי הספר הממשלתיים אולם בהבדל אחד, שבשבת לא התקיימו לימודים, כי רוב התלמידים הם יהודים, החזקת ביה״ס היתה על חשבון הממשלה. בהתחלה התנהלו גם לימודים בנושאי דת יהודיים, רק מאוחר יותר ב־1938 שינה קורטוריון ביה״ס את השם ל״קזימיז׳ הגדול״.

נגוהות נוהים

עיר מולדתי ומלמדי

עיר־פלך שקטה, רחבת־ידיים, גדולה בבניינה ובר מניינה מכל ערי השדה שבסביבה. עיר מסחר ומלאכה. בילדותי ראיתי את חלם כעיר יהודית ביסודה, שישבו בה גם גויים לגיוון הנוף, משל לא הי ו אלא מסגרת לתמונה, ואילו במרכז התמונה היתה חלם של היהודים. לאמיתו של דבר היתה חציצה טבעית בין יהודי העיר לבין הגויים שבה, אף שדרנו בכפיפה אחת. אלה התייחדו בתחום שלהם ואלה בשלהם, שני עמים — שני עולמות. חרגו מכלל זה אותם הגויים שישבו בתוכנו ממש, כגון ה״גוי של שבת״, שהיה מכבה את האורות בבית הכנסת, אורח קבוע בחתונות אצל היהודים, נושא המכתבים היהיר, הגובה של מגיסטראט, השוטרים ועוד.

כל אחד משני העולמות, היהודי והגויי, היה מכונס בעצמו ומעמיד פנים כאילו מתעלם אחד מהשני. ולא זו בלבד שהם דיברו גויית ואנחנו יידיש, אלא שאנו קראנו לרחובות העיר שמות משלנו והם כינו אותם בשמות של קדושיהם הנוצרים וגדוליהם.

בכל יום ויום היו יהודי עירנו הומים ומהמים אחרי פרנסה. בבוקרו של יום כזה היו עגלות איכרים מטרטרות על פני רחובות העיר. יש ופניהם היו מועדות אל הנפח היהודי לבקש תיקון לפרסה שניזוקה, או אל סוחר־הבקר היהודי למכור עגל שנפל בו מום ואין לו תקנה אלא שחיטה כשרה כדת משה וישראל. הפרנסה ברווחה או בדוחק מזומנת היתה או נחרצת מראש, מי לרזון ומי לשובע.

בית היה בעיר, בית אבא ואמא, בית מכורה וגידול, מסורת שנתגבשה מדור לדור. בבית זה נשתקפה התגלמות חיים ובבואה של קהילה יהודית צנועה, חוליה מפוארת בשרשרת־זהב של פעולות ומעשים טובים.

ממלמדי הראשונים אני זוכר את ר׳ לייזר־וולף, איש נעים־סבר הדור ועבדקן. אני רואה אותו נרכן פה ושם לאחד התל־מידים ותוך כדי כך מרביץ תורתו ופוקח עין על תלמידיו השובבים. מפיו למדתי חומש, רש״י וגמרא.

אהוב עלי היה מלמדי ר׳ יצחק קראסניסטאבר. חדור היה רגש אהבה עמוקה לתלמידיו, אדם ישר ואציל רוח והוא הורה לנו לימוד על־ידי דוגמא אישית. שנים רבות אחרי שיצאתי מה״חדר״ חשבתי על סיפוריו ואמרותיו. כשהיינו שומעים אותו מספר מעשי צדיקים היו לנו בגדר תורה שבעל־פה וגם נסת־רות הרבה שעוררו את דמיוננו. חשבתי על מה שהעולם אומר, שסיפורי מעשיות הם תרופה לשינה, אבל סיפוריו של ר׳ יצחק קראסניסטאבר עוררו אותנו מתרדמה.

רגיל היה המלמד לתאר בפנינו ולהעביר לנו את תיאור הסיפור בפרשת השבוע, ואני זוכר דבריו על פרשת וירא, שאף על פי שהוציא ד׳ חמה מנרתיקה הצטער אברהם אבינו שלא באו אורחים, עד שהביא לו הקב״ה את המלאכים, ואברהם אבינו, זקן וחולה, משרת עוברי אורח ומקיים מצוות הכנסת אורחים. תיאור זה של מעשי־אבות השפיע עלינו יותר מאשר צו ״גמול חסד!״

וכה מפרשה לפרשה בחומש בראשית.

תיאור מפורט של מסירות נפש של אברהם עבור קרובו לוט, אשר בגלל הצלתו נכנס לסכנת נפשות במלחמת ארבעת המלכים, ושוב בפרשת חיי שרה, מעשה של אליעזר עבד אברהם ההולך לקחת אשה ליצחק, והוא צייר בצבעים בהירים אלו מידות טובות מכשירות את מי שעתידה להיות אֵם האומה. שוב זה היה לימוד דרך דוגמא אישית.

וכה העביר נגד עינינו דמותו של יצחק אבינו, יראתו ופחדו, וכה לימד אותנו את שלמותו של יעקב איש תם יושב אוהלים. לימוד דרך סיפור מעשי התנהגותם, לימוד דרך הסתכלות. כך היתה דרך לימודו גם בגמרא וגם בשיחות חולין שלו, ובזה רכש את לב תלמידיו, מעשיו שימשו למופת וחדרו לעומק תודעתנו.

בבית המדרש

בעת ההיא כבר עברתי על התנ״ך, על שתי ה״בבות״ הראשונות ועוד על מסכתות אחרות, בין חובשי בית המדרש, ותמיד היו בלבי געגועים גדולים לרבי הקודם, הנאהב והנאצל, למאור פניו והדר קולו.

בפרקי אבות נאמר, כי הלומד ילד דומה לדיו כתובה על נייר חדש, והלומד זקן דומה לדיו כתובה על נייר מחוק. מה שלמדתי בילדותי ובנעורי נשאר כתוב על נייר חדש, למרות שמעשים אחרים, רשמים, רחשי נפש ומאורעות עברו עלי למכביר. וכשאני חושב על כל זה עכשיו, שבים וקמים לפני מלמדי מתוך הזכרון ביתר בהירות, ביתר חריפות, ביתר כאב על דאבדין ולא משתכחין.

אחרי שגמרתי את ה״חדרים״ נכנסתי לבית המדרש, למדתי גם בקוזמיר שטיבל, שוקד הייתי בימים ובלילות על הגמרא, ספגתי בקרבי את החמימות והיקוד, שעוד ימים ושנים נשארו בנשמתי. לפעמים נשארתי לבד בבית המדרש השוקט, כמעט ריק, וביותר בלילות החורף הארוכים לאחר מעריב. בקרן זוית אחת ישבתי, לבד או עם חבר חובש בית המדרש, בקרן זוית אחרת היה מצומד לגמרא גדולה בחור מתמיד. חרש היה

המתמיד מסלסל בניגון את סוגייתו. וניגון הגמרא העתיק היה בוקע ועולה מתוך קולו בעצב כוסס. בלעדינו היו רק צללים, ארוכים־ארוכים מתמשכים היו מכל העברים אל העמוד, מקום שם מהבהב היה בעמעום כמעט בכל עת תמיד נר נשמה.

אולם בדרך כלל בית המדרש היה תמיד שוקק ורועש, ואני זוכר ליל סער, בחוץ השתולל שלג ובבית המדרש האירו המנורות באור חג, בשלהבות גדולות. ובאור של חג האירו פניהם של הבחורים והזאטוטים, שהשתפכו סביב בקולותיהם העיליים, בכל כוחם. ולפני כל אחד היתה פרושה גמרא. פתחנו במסכתא חדשה, מסכתא "שבת", ומלא היה האוויר שבתיות זורחת. נדמה היה, כי שבת מלכתא בכבודה ובעצמה ירדה ובאה הלום, בעצם רביעי של שבת, ומרחפת פה וזורעת נהרה על הפנים, על השולחנות, על הכתלים. אזו שמחה של תורה בעצם הסערה והסופה אשר בחוץ! איזה יקוד של תורה בין החלונות מפורזלי הכפור, חבושי השלג!

ובאים ועוטפים לבי געגועים עזים ומשאירים הד נמרץ בנפשי.

בשנים שלמדתי בבית המדרש רק שאיפה אחת חממה את לבי — ללמוד, לדעת ולהשתלם. אמנם לא הייתי בין אלה ששקדו על למודם עשרים שעות ביממה, והיו מפסיקים ממש־נתם רק לשם אכילה קלה ושינה חטופה, אבל בכל זאת הייתי שייך לחובשי בית המדרש הוותיקים, שעולמם הפנימי היה זרוע נקודות זהב וכוכבי אור. תחת המפולת של החדרים, בתי המדרש והישיבות נקברו אותן נקודות הזהב וכוכבי הזוהר, וחבל מאוד שלא הצלחנו להצילם מתוך החורבות ולהכניסם גם אל לבות בנינו, אל האווירה של בית הספר בימינו.

ובשעות הקשות ביותר מוצא אני מקלט לנפשי בחיק ילדותי ובחרותי, וממעמקי האוצרות של בתי המדרש ובית הורי דולה אני נחומים ועידוד, מרגוע ונופש, וחבל מאוד שאותם האוצ־רות הנאצלים נשארו סמויים מעיני הדור החדש.

לומדי בית המדרש עם בפני עצמם היו, עקשנים ונצחנים. יש ולמדן אחד היה דורש בפני שומעיו בסוגיא חמורה, בעיון ובפלפול עמוק, והלומדים שמסביבו יוצאים לקראתו בכלי זינם ומתנגחים עמו, מקשים ומערערים, וחולקים ודוחקים עליו ושוקדים עליו להפילו, והמלחמה נטושה על פני כל ים התלמוד, בבלי וירושלמי, פוסקים וראשונים ואחרונים.

אולם כל זה היה לשם שמים, ומיד נחה דעתם ונעשו אוהבים זה לזה, נוחים ושלווים. כך זה היה בטומשובר שטיבל ועוד יותר בקוזמיר, שם כל בעל־בית בן־תורה היה אם רב ואם יותר, לרבות בעלי־המלאכות שאף הם ריח של תורה היה בהם, ומהם יודעי פרק במשניות, מהם בעין־יעקב, מהם במדרש ומהם בחובת הלבבות, הכל לפי שהוא בעל־מלאכה ולפי מה שהוא אדם. כל־שכן שהיו למדנים מופלגים, חריפים ובקיאים, לישים ואריות בתורה.

היו גם כאלה שהסתפקו באמירת תהילים כפשוטה או בסתם צעקה אל השם יתברך בלחש מעומק הלב, ועל אחת כמה וכמה שיחת חסידים או עומק נועם של ניגון בשמחה ובחדווה שבלב, ויפה כוחם מכל פלפול ישר והפוך שבעולם.

בקהל מתמידים וחסידים

אלה ואלה, אישים ודמויות, כאשר אני נזכר בהם או מסתכל בדיוקנם הנהדר, שופע האור והאצילות, מיד עולה לנגד עיני דף ישן מתקופה רבת־רשמים, עם שפע זכרונות חמים ונעימים, ובהזכירי את האנשים האלה רוטטים בי כל נימי לבי ומתהום הנשיה עולים לפני אותם הימים שזכיתי להסתופף בצלם.

מאז עברו עשרות שנים. בינתיים התחוללו בעולם מאורעות כבירים ואיומים. נגוזו אותן התמונות המרהיבות של התקופה ההיא, השיעורים, הניגונים, לילות המשמר, כאשר צלילי לימוד הגמרא, הפלפולים, הדרשות מפי דרשנים שונים, הירידות לעומקן של הסוגיות החמורות התמזגו יחד ויצרו סימפוניה לילית נהדרת. איזה תענוג היה להאזין לצלילים של עשרות ומאות בחורים הלומדים גמרא בשקידה ויחד איתם גם קולי מנסר בחלל.

ואני רואה אותם לפני עיני רוחי. איזו ארשת של כובד ראש נסוכה על כולם ופניהם מפיקים בגרות ואחריות עמוקה כאשר מתפלפלים בהוויות דאביי ורבא. אין הם יודעים ליאות, יומם ולילה הם צוללים לעומקן של הסוגיות, משתעשעים בחריפותן של ההוויות ובנבכי ים התלמוד הגדול. מוחם ולבם מתרחבים ומתפשטים, עד כי מרקיעים שחקים בתורה. דפים שלמים וסוגיות מסובכות מתבהרים לפניהם בכל זיוום והדרם.

דמות המתמיד מצטיירת תמיד בדמיון כדמות נער או עלם חיוור ומצומק, כפוף על גבי הגמרא, פרוש מן המציאות, בדול מן הבריות ושקוע בעולם אחר. אולם מי שהכיר מקרוב את בית המדרש ואת הישיבה, יודע שבתוך הגוף הצנום והשברירי של המתמיד שכן אוצר בלתי נדלה של מרץ ורצון עשיה. גם כוח ההספק היה גדול להפליא. והרי אלו תכונות שאיפיינו מתמידים רבים עד זיקנה ושיבה, והיו בין הבחורים המתמי־דים כאלה תוססים שמצאו זמן לעיסוקים ציבוריים, אירגנו חברות, יסדו אגודות, קרנות גמ"ח לעניים.

באוצר רגשותי תמיד אשמור את זכרון הבחורים האלה שהיו סופגים בקרבם יום־יום מן המאור שבתורה ויהדות. כל שעה, כל רגע, היו בשבילם עולמות, אשר בנו אותם בשקד־נותם היתירה ואשר הם היו היסוד להיכל חייהם הרוחניים.

כך היה טיבם של הבחורים בכל בית־מדרש, וכך גם של מאות החסידים ואנשי־המעשה, אשר בילו את כל חייהם בין כתלי ה"שטיבל". גם בנשאם בעול הפרנסה, תוך כדי עיסוקיהם השונים, היו עיניהם כלות ומצפות לסיומו של יום השוק, כאשר ימהרו מיד אל השטיבל להחיות את נפשם הצמאה. בעלי־מוח שקלו־וטרו בפילפולים מחודדים. אחרים עיינו בספר חסידות או בכל ספר אחר ממאות הספרים, שהקיפו את כל תחומי התנהגות האדם והמידות.

הייתי חלק מן החיים הפועמים בקרבם, ספגתי אל קרבי את האווירה הנלבבת, התחממתי לאורם של הלומדים וטבלתי בתוך ים של מסירות ואהבת־רעים, של גמילות־חסדים ומסי־רות־נפש למען ערכי היהדות, התורה והחסידות. וכל אלה נשארו חרותים בלבי ומכלכלים את נשמתי עד היום הזה.

מפלגות ארגונים ומוסדות

פארטייען, ארגאניזאציעס און אנשטאלטן

שאיפות וכיסופים

— — — שאיפות וכיסופים אין קץ, תפילת דורות, ים דמעות וגעגועים, ערגה טמירה וגלויה והופעות נועזות של גדולי־רוח ואנשי־עבודה, נאומים, ויכוחים ומעשים, הכשרה ועליה חלוצית — כל אלה מקופלים בקורות התנועות, המפלגות והאירגונים בחלם.

הקורא העובר על מאות דפי הספר הזה יאזין להדה של תקופה שלמה, תקופה הירואית גדולה, בה צמחו התנועות השונות, אשר הקו המציין את חבריהן הוא ההתמסרות הגדולה לאידיאלים, התמסרות לערכים גדולים ולפעולות חודרות למרחקים.

וכזאת היתה התמסרותם של חברי התנועות השונות בחלם, שנשאו נפשם אל אידיאלים חברתיים, וביניהם סוציאליסטים נאמנים ומסורים, מהפכנים רבי־להט, ציונים מכל הזרמים, ואלה שבאו משמאל ומימין לעשות נסיונות מעשיים לגשר בין השאיפה הציונית של העם והפתרון הסוציאליסטי לבעיות הפועל היהודי בארץ ובמקום.

האגדה מספרת, כי בני־ישראל באו אל דוד המלך ואמרו לו: עמך ישראל צריכים פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הבור מתמלא מחולייתו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם בגדוד. יש הסתערות על ככר־לחם ויש הסתערות גם על אורו של עולם. על אור זה הסתערו צעירי חלם מכל השכבות: בנים ובנות של חסידים ואנשי־מעשה מפוכחים, פועלים ובחורי ישיבה, תלמידי הגימנסיה העברית וחובשי בית המדרש, והיו באים ללמוד תורה בקורסים שהתקיימו בכוחות עצמיים, בחדרים דלים וארעיים, ונוער זה היה מגלה התמדה רבה, צמאון אינטלקטואלי ויכולת התרכזות כה גדולים שהזכירו את מיטב בתי האולפנה היהודים שבפולין.

בחלם, כמו בכל ערי פולין התנגדו המפלגות להתבדלות ותלישות מהחיים המקומיים, ולכן עניין רב היה לחברי המפלגות בכל מאמץ להעמיק את הפעילות במוסדות הכלליים. אין איפא פלא שהתנועה הציונית השפיעה השפעה עמוקה ומבורכת בנוער היהודי. תוך להט המרידה בסביבה ובתנאים נהו הנערים אחרי נוסח חלוצי ועצם קיומם של המפלגית היה גורם מתסיס ומפרה גם בחוגים לא ציוניים של הנוער, ואף בציבור בכללו היה רישומו ניכר.

ההכשרה והעליה החלוצית, החינוך העברי והחינוך למידות, המאבק להגשמה אישית של הערכים הלאומיים; השתלבות מרחוק ומקרוב בחיי ארץ־ישראל — כל אלה אינם אלא ציונים למהפכה נפשית וחברתית גדולה, שהתחוללה במשך דור בין שתי מלחמות העולם. המפנה להגשמה חלוצית, למעשה חלוצי, בא מתוך התנערות נפשית עמוקה, מתוך שאיפה לעלות, ליצור, לבנות; מתוך אמונה פנימית עמוקה הנכספת, החייאת עם עתיק וארץ עתיקה.

הם האמינו במעשים גדולים וגם קטנים, שבהצטרפותם הם מחוללים את התמורה הגדולה בחיי העם.

הם תבעו גם התחדשות היהדות והגשמה עצמית בארץ־ישראל, ולדרישותיהם אלו היו כנפיים רחבות ומשק־כנפיהן נשמע יפה בין צעירי חלם. השכם והערב דרשו לכרוך יחד את הבשורה ואת ההגשמה, את אהבת־העם ואהבת־הארץ בתנועת התחיה והעבודה.

ובזה היה כוחם גדול, כי היה זה כוח מפכה של תנועת־עשיה, ששום דבר אינו יכול

לעמוד בדרכה, שהיא מסתערת וכובשת בעצם היותה תנועה של צעירים, שרוצה להיות משמרת לעם.

ומי שנפשו קשובה יקלוט מרשימות אלו את צלילי הנפש שלהם, צלילי־מחשבה של אדם ויסודו, של חברה ושאיפותיה, עבר ולקחו, עתיד וחזונו.

צלילי־נפש אלה היו שירת היחיד והחברה בחלם, במפלגות לזרמיהן, שירה המפכה ממעיין טהור וזך.

התנועות ההן, שנשאו בתרועות־עלומים את דגל ההתחדשות וההגשמה, נכרתו יחד עם הקהילה היהודית הגדולה, שבחיקה קם פלא החלוציות.

יהי לבנו פתוח לפרקי מורשה אלה הדורשים רשות־ביטוי לא רק בתולדות קהילת חלם, כי אם גם בהיסטוריה של יהדות פולין; ותהי־נא אזננו כרויה אל הקול הבוקע ועולה מתוך הדפים האלה ומבקש להישמע בדורות הבאים.

ה מ ע ר כ ת

ק. ש מ ע ו נ י

התנועה הציונית

ראשיתה של פעילות ציונית מאורגנת בחלם עוד מערב מלחמת העולם הראשונה. אך היתה זאת פעילות מוגבלת בהיקפה, ניצנים שנראו אך מעט יחסית מעל פני השטח — אם כי התוצאות היו ממשיות, לרבות הישגים בהגשמה ציונית ועליית ראשוני החלוצים מחלם לארץ־ישראל.

הם ינקו את השראתם מפעילי התנועה הציונית בעיר שהיתה קיימת שנים לפני כן. המדיניות האנטישמית, של השלטון הרוסי הצארי ואח"כ הפולני, קירב אותנו יותר ויותר לרעיון הציוני.

אך היה גם קול שני שבלב, זה שהיה מזהיר יהודים חרדים מאז ומתמיד הן מפני היצר של דחיקת הקץ והן מפני אשליה. אותו קול חזר וטען באלפי ראיות שעוד לא הגיע הזמן לגאולת העם. והיו כאלה שלא האמינו בכוחה הפונקציונאלי של ההס־תדרות הציונית למצוא את הדרך אל המוני העם, כדי לעורר לפעולה נמרצת למען בנין המדינה העברית ולהאציל על העם המפוזר והמפורד השפעה לאומית־רוחנית לשם עיצוב חייהם של היהודים בתפוצות.

ולכן גם בחלם העבודה לא היתה קלה, ורק אלה שידעו את חכמת העבודה ידעו גם להתגבר על המכשולים. וחכמת עבודה זו מה היא? לעבוד בלב שלם, לעשות מאהבה וליטול על עצמו את האחריות לחיזוק התנועה, להדרכת יחידים והמונים.

כיצד מדריכים?

התשובה נראית פשוטה: על־ידי תעמולה והסברה; על־ידי פעולה תרבותית; על־ידי השפעה רוחנית.

אמנם כך עשינו, אולם לא קל היה להביא המונים לידי התעוררות ובהתחלה רק יחידי־סגולה, אשר מתוך התבוננות במאורעות הזמן ומתוך חרדת לבם למצבם העזוב של הצעירים בעיר באו לידי מסקנה, שרק החינוך, החיבה לארץ־ישראל בקרב הנוער וחיזוק הרצון לחיות חיים לאומיים, הם שיצילו את הנוער בחלם, כמו בכל ערי פולין, יכוננו אותו לתמורות חשובות וגדולות, לימים גדולים.

בימים ההם היו פרקים גדולים של התעוררות יהודית וציונית, והיו פרקי שפל ופירוד, התפרקות יצרים טובים ורעים, ותוך גלי יצרים אלה, בין תקווה ויאוש מתחלפים, חתרו פעילי התנועה להרחבת התודעה הלאומית בקרב הנוער והמבוגרים.

הם היו מעטים ומלאכתם היתה דקה וכבדה, ואחת הסיבות העיקריות היתה בזה שהיהודים בחלם היו שקועים בראשם וברובם בענייני פרנסה ובמאבק קשה לקיומם. הסיבה השניה נבעה מהשפעתם של המוני האדוקים והחסידים שעדיין הביטו

בעיני חשד ויראה על אלה המתכוננים לדחוק את הקץ, לגאול את הארץ והעם היהודי בדרכי עליה לארץ־ישראל לשם יסוד מושבות ועיסוק בעבודת האדמה. אמנם כולם התפללו "ותחזינה עינינו בשובך לציון", אולם השאיפה הלוהטת לעליה לארץ־ישראל היתה בעיניהם כבשורת משיח השקר, והם ניסו בכל כוחם לדכא אותה.

הראשונים בחלם שאסרו מלחמה למען התנועה הציונית, להרחיב ולהעמיק את השאיפה לתקומה מדינית בארץ־ישראל, באו מדלת־העם ומאנשי־העבודה.

עליהם הוטלו מעשי־בראשית: לא רק לארגן את הצעיר היהודי, אלא להוותו, להכשירו ולהעלותו; ליצור אווירה של תקוות זוהרות במקום יאוש ודכדוך; של עליית נשמה במקום אכזבה ואדישות; של שאיפות נעלות במקום מועקה וחדלון; אמונה במעשים קטנים וגדולים שבהצטרפם הם מחוללים את התמורה הגדולה בחיי הנוער והמבוגרים; חזון העבודה המשוחררת, המסירה את המחיצות בין יגיעי־הכפיים ובין עבודת הרוח; אידיאל העבודה אשר כרוך בהכרח בהגשמת חברה חדשה, חופשית מניצול.

זוהי הציונות שראו לפניהם חברי פועלי־ציון שמאל וצ. ס., החלוץ והשומר הצעיר. על יסודות אלה באו מכל השכבות והכירו בחובה לעלייה ולהגשמה עצמית, לחלוציות ולמעשי־יצירה.

כיסופים אין קץ, תפילת דורות, ים דמעות וגעגועים, ערגה טמירה ונסיונות משיחיים עממיים, קפיצות נועזות של בודדים, גדולי רוח, מבצר של מפעלי חלוצים ומאבק נועז עם תלאות ושממה, יסורים וקרבנות למכביר — כל אלה מקופלים היו בהסברה הציונית בין כל שכבות הנוער בחלם ולבותיהם הלמו בהולם אחיד עם נפש האומה על פני כל כדור העולם.

כך קמו בחלם סניפי פועלי־ציון שמאל ופועלי־ציון צ. ס., סניפי החלוץ והשומר הצעיר וכל האירגונים הציוניים האחרים, המפלגות והמוסדות. כך העמיקו את דבר החלוציות, את הערכים והנכסים של התנועה, מאווייה ומאמציה, כוחה ורוחה של התנועה כאלה, בחזונה ובדרכה לגאולת העם והצלתו.

פעולות אלו הן פרשה גדולה בתולדות הישוב היהודי בחלם, מלאה הישגים ומכשולים, איחודים וניגודים. אנשי התנועה הציונית נאבקו קשות על עמדות ציבוריות והצליחו להתגבר על גורמי־התנגדות שונים שהניחו אבני־נגף על דרכם והיו לכוח רב־פעלים ורב־השפעה במערכות החיים היהודיים בחלם ובהגשמה החלוצית בארץ־ישראל, באיחוד השאיפות והפעולות למען הרעיון של ישוב ארץ־ישראל. מעולם לא קמה בחלם תנועה כה כבירה ועצומה וכה מקפת, שכללה בקרב שורותיה את מיטב הנוער בעיר.

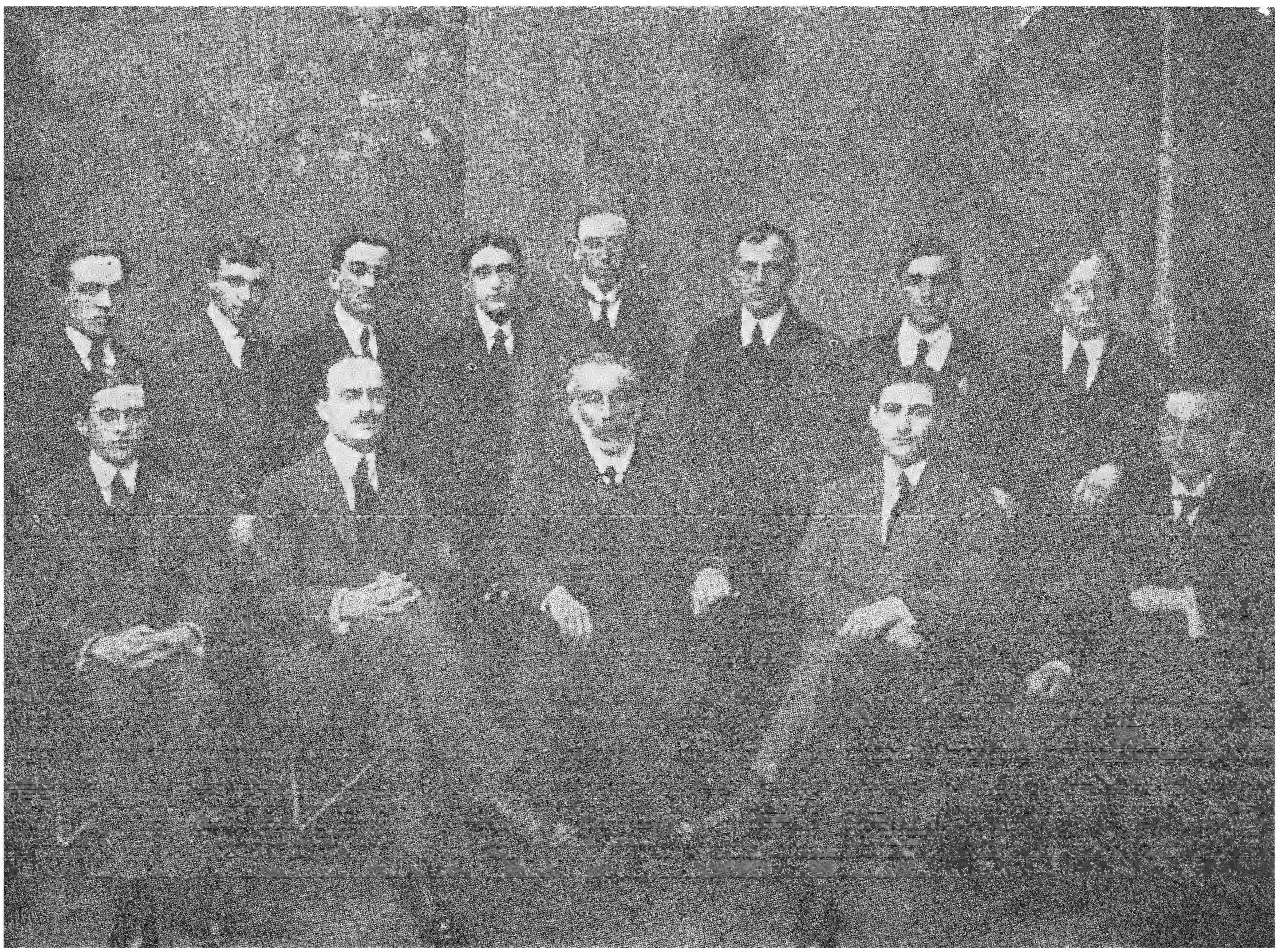
מלכה גולדמן

ההסתדרות הציונית

גדול היה כוחה של ההסתדרות הציונית בחלם בזה שנטלה על עצמה את האחריות לגורלה של התנועה הציונית בעיר מבחינות רבות, ומכל־מקום מבחינה לאומית־רוחנית, לשם חיזוק חייו הלאומיים של הנוער, כפי שתורת הציונות הכריזה מאז הופעתה לפעולה נמרצת למען בנין הבית הלאומי; לדאוג לא רק לעניינים מפלגתיים כי אם גם לצרכים לאומיים־רוחניים של הציבור היהודי בעיר, כגון: בית־ספר, חינוך נוער, מלחמה נגד התבוללות, וכיוצא־באלה, בצורות שונות של השפעה על החיים הרוחניים של המונים.

אמנם ההסתדרות הציונית בחלם אימצה לעצמה תפקיד מרכזי לגבי הכשרת לבבות, אולם ההסברה נעשתה, בעיקר, לשם איסוף כספים ונהפכה לתפקיד עיקרי של הקרנות הלאו־מיות על־ידי מכירת שקלים וכו׳. לרגל ההכרח היו צצים ונוצרים אופנים ומכשירים שונים לסיפוק צרכים של תעמולה והסברה.

מפעם לפעם הוועד נטל על עצמו התאמה של פעולות המפלגות וגם מאמץ לרכישת חברים, אולם לנגד עיני המנ־היגים היתה תמיד השאיפה לאותו טיפוח אידיאולוגי מיוחד, שהברכה הרוחנית והתרבותית שרויה בו. המדובר הוא על

הוועד של ההסתדרות הציונית בחלם — התמונה צולמה לרגל חגיגות הכרזת בלפור.
בשורה הראשונה, יושבים מימין לשמאל: י. וואַדזאַלאָווסקי (מורה לעברית), יוסף בעקער, אריה מילנער, א. אָרנשטיין ויהושע ארנשטיין.
בשורה השניה, בעמידה: מ. לאנג, מ. עברי, ש. בעקער, איטשע מאיר לעדערמאַן, פייוול אליאַס, א. האלפערין, א. שענער וא. וויינשטיין.

פוליטיקה חינוכית לגבי הדרכת הציבור הרחב, שאליו עדיין לא הגיע אז שום חינוך לציונות.

המנהיג הרוחני של ההסתדרות הציונית היה שלמה סמט, והוא נתן לה ממיטב שנותיו. יהודי רווי יהדות שורשית היה בעל בטחון ואמונה. רוח אופטימיות ואורך־רוח פעמה בו והוא האמין עמוקות שנגיע למחוז חפצנו. גם בימי משבר רוחו לא נשברה, וכעבור ימי משבר התגבר כארי וניגש לפעולה במרץ מחודש, בטוח בצדקת דרכה של התנועה הציונית.

בויכוחים ונאומים דיבר לאטו, בנחת, בהטעמה, בקול שקט ומשכנע ודבריו נכנסו ללב שומעיו. הוא היה נוהג לדבר על מותר הרוח והחומר, על העבודה וההתיישבות בארץ כיסוד לתקומתנו, לכלכלה בריאה, ובעיקר כיסוד מוסרי לשינוי פני היה:די. הוא ראה את מושבות העובדים בארץ כדרך הנאותה לרוח העם היהודי. שאיפתו, שבוטאה בפיו לא אחת: "שלא ישלטו בנו ולא נשלוט באחרים", היתה דומה למאוויי חברי הסניפים של פועלי ציון והשומר הצעיר, אם כי הוא בעצמו לא היה סוציאליסט, אבל הפרובלימות שנסרו בחלל דורו לא נעלמו מאופקו הרחב.

בישיבות ההסתדרות הציונית, כמו באסיפות פומביות, היו הלבבות פתוחים להנחותיו ונוצר קשר נפשי בינו ובין שומעיו מכל הזרמים. על כן קנה לעצמו מדור מיוחד בלבבות כל מכיריו. שאיפותיו לצדק חברתי היו בדמו מרוח הנביאים וממיטב נושאי החזון הציוני, מימי משה הס ונחמן סירקין כאחד.

הקדיש רבות לענייני המגביות לקופה הציונית. קסמו

עסקני התנועה הציונית בחלם — במרכז: שלמה סאמעט

האישי וקסם דברי התנועה פעלו לא מעט. לא פעם כיסתה עננה את פניו, בהיותו משוכנע, שעליו לחזור על פתחי יהודים למען בנין הישוב, והרי העשירים קפצו ידם ולא נענו לציונות. את הזלוטים המעטים והפרוטות השוקקות הביא ונתן המעמד הבינוני ועניי "עמך".

בעת בחירות לסיים, למועצת העיר או הקהילה גילתה ההסתדרות הציונית פעילות פוליטית, וראתה את עצמה האח־ראית, שבידה הופקדה ההתמודדות, ואז החליף גם שלמה סמט כוח וחגר עוז לתפקידו החשוב. בפשטות נעלה הסביר את העניין בבית ובחוץ. הוא ידע לדבר במלים הפשוטות ביותר על עניינים נעלים.

הסתדרות החלוץ הכלל־ציוני בחלם.

ש. בקר

מפלגת צעירי־ציון

גדלתי עם התנועה הציונית בחלם והיא קשורה בזכרוני קשר אמיץ בביתו של אריה מילנר, — מקום שבו נבטו הזרעונים הראשונים לפעולה ציונית־עברית.

בשנת 1907—1908 לקראת מערכת הבחירות לבית הנב־הרים הרוסי היה על חלם לקבוע משלחת ללובלין. על רקע זה התפתחו ויכוחים פוליטיים בין הרוסים והפולנים כשכל צד שואף להדגיש השפעתו בפנותו אל הבוחר.

חילוקי דעות היו גם בקרב הציבור היהודי. קבוצת צעירים וביניהם אברהם ארנשטין ואריה מילנר הציגו בראש דרישו־תיהם את הרעיון הלאומי־מהפכני ותבעו להרכיב משלחת יהודית עצמאית שתצא ללובלין ולא לסמוך על הרוסים, או על הפולנים.

הבחירות התקיימו ביום שלישי בשבוע במזג אויר גשום. אנו נושאי הרעיון הציוני באנו לבית הכנסת ופנינו לכל יהודי שיצביע עבור משלחת יהודית עצמאית.

ראינו בקורת רוח את התבונה של יהודי חלם, אשר לא הכזיבו בבחירות. נבחרה משלחת בת 3 אנשים. נצחון זה צויין על ידינו כמעשה לאומי רב משמעות, הגם צעד זה הביא בעקבותיו מאסרים (ואני בתוכם) באשמת נהול תעמולה מהפכנית, אף על פי כן מאו־רע זה המריץ אותנו להפיץ את רעיון הציוני־לאומי ב־עיר.

מצב הציונות בעירנו הוטב הרבה הודות פעי־לותם של חברי צעירי ציון, שכל משאת נפשם, תוכן־חייהם היתה הציונות, כלו־מר תחיית עמנו על אדמתו. הם היו מלאים תקוות מזהי־רות, בטחון בחיים ובאנ־שים, אמונה חזקה בנצחון האידיאל. הם ידעו שהחיים הם שדה מלחמה אשר כדאי להילחם בו, חזיון נערץ, יפה, מרומם, לא עקר כ־מחזה־שעשועים, אך פורה, יוצר יצורים אדירים, נה־דרים, עזוזים מלאי הוד וקסם, והיו צמאים לעבודה, עבודה שישקיעו בה את כל נפשם.

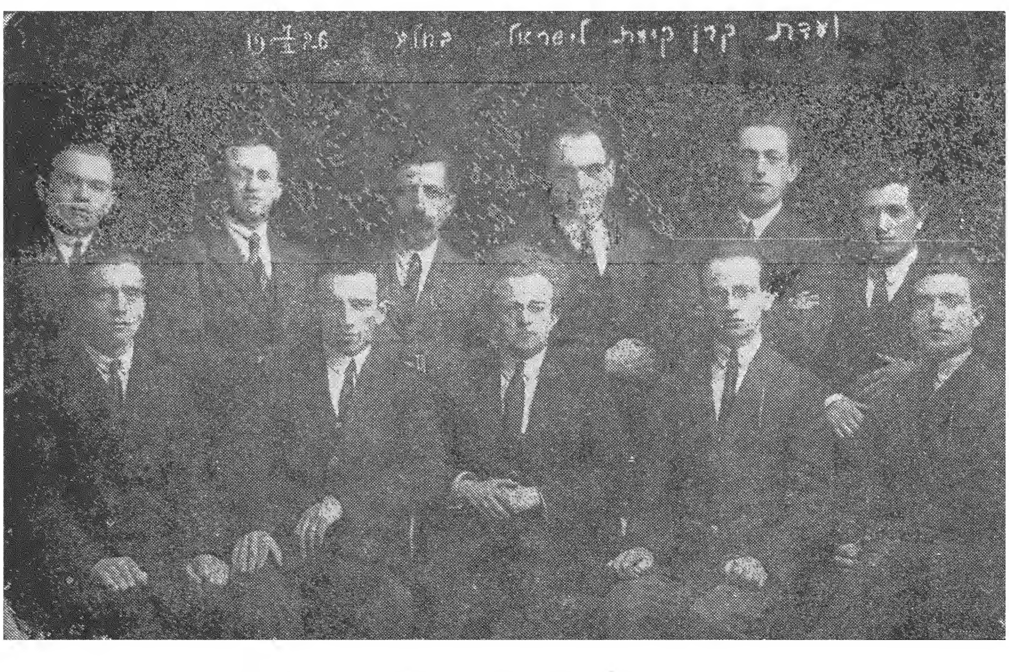
עברה שנה. יוסף מילנר הסטודנט מטולוז בשובו מצרפת לחלם — אליו פנינו לעזור לנו להקים סניף של התנועה הציונית. בישיבה הראשונה שהתקיימה בחדר ברח' בריסק אושרו 2 החלטות:

א) גיוס כספים למען קק"ל

ב) הקמת ספריה.

בהקמת הספריה נערמו קשיים וזאת מפאת היות התנועה הציונית לא מוכרת על ידי השלטון ולפיכך פחדו האנשים וקשה היה למצוא חדר. אך בסוף נמצא יהודי אחד, אלי חיים קליינר (נפטר בישראל), שנאות להעמיד חדר לרשות הספריה מבלי לחשוש לתוצאות. זכינו לפרסום רחב ואהדה בקרב האוכ־לוסיה היהודית הודות לספריה ולספר העברי — לא כן בקרב הדתיים הקנאיים, בהיוודע להם על יסוד ספריה "אפיקורסית" הלשינו עלינו בפני השלטונות, מפחד חיפושים וכדומה נאלצנו לסגרה ומעתה התנהלה פעולתנו באסוף כספים בלבד למען הקק"ל.

פעולה חשובה אחרת נעשתה כאשר ערכנו נשף מסכות והכנסתו קודש לספריה העברית בארץ ישראל על שם ד"ר

ועדת קרן קימת לישראל בחלם בשנת 1925. במרכז, משה לאנג (היום בארה"ב).

חזנוביץ. למטרה זו משכנו אלינו רבים מחוגים מתבוללים בעיר ובמרוצת הזמן אף התקרבו לאותה תנועה ציונית לא חוקית.

התחלנו בהפצת הרעיון הציוני בקרב הנוער הלומד ואט־אט חדר והקיף עיירות רבות שבסביבה.

בזמן מלחמת העולם הראשונה נאלצנו להפסיק כל פעולה ציונית בגלל ההוראות החמורות של שלטונות הכיבוש ובגלל סכנות אחרות שהיו קשורות בהמשך פעילות זו.

פעילותינו החברתית התרכזה באותה עת במתן עזרה לפליטי המלחמה מפולין, שהציפו את העיר, הנוער גויס לצבא, או שעזבו את העיר מסיבות אחרות דבר זה לא הותיר אחריו כל זכר לפעילות ציונית — אותה נהלנו בהצלחה עד פרוץ המלחמה.

לאחר שיחרורה של חלם מהכיבוש הגרמני חזרו אלינו בני נוער רבים מרוסיה והם הפיצו את רעיון "צעירי־ציון".

הועידה הראשונה בפולין התקיימה בהשתתפות מנהיגי "צעירי־ציון" ובמשך 10 ימי הועידה עובדה תכנית פעולה. לועידה זו נשלחו אברהם גרבצקי (כעת באמריקה) קלמן לוברטובסקי ז"ל, זאב איזנברג (ברזילי) ז"ל, טבע בנהר ירקון בתל־אביב, ועוד.

אז נוסדה בחלם מפלגת "צעירי־ציון" הראשונה בפולין. נציין, שהרוח החיה בתנועת "צעירי־ציון" בחלם היתה צפורה נויהויז ז"ל, בת הרבי של חלם־טומשוב, ברוכת הכישורים והיזמה.

לאחר הועידה ניגשנו במרץ לעבודה אינטנסיבית למען ארץ־ישראל ולמען היטיב מצב היהודים.

הקמנו רשת של בתי־ספר עבריים, תיכוניים, עממיים וגני ילדים, קואופרטיבים ומוסדות אחרים.

מפלגת "צעירי־ציון" הכתה שרשים בקרב השכבות הרח־בות של הציבור.

עם ראשית העליה השלישית לארץ ישראל עלו מחלם פועלי בנין שהארץ נזקקה להם ביותר, פועלי בנין אלה היו הראשונים שתרמו רבות בשטח זה. כותב השורות האלה עלה לארץ עם הקבוצה החלוצית הראשונה.

תנועת "צעירי־ציון" בחלם, נתנה את מיטב כוחותיה לבנין הארץ ולהתעוררות הלאומית.

יעקב אורן (טוכשניידר)

הגמנסיה העברית

ידוע, החינוך בפולין על כל שלביו היה בעיקרו ממלכתי. ביה"ס היסודי היה מורכב מ־7 כיתות. בעיר חלם היו בתי ספר יסודיים ממלכתיים אחדים אך בגלל אופיים הנוצרי למדו בו רק עשרות אחדות של ילדי ישראל, שלא נרתעו מחלול שבת וחגי ישראל. רוב רובו של הנוער היהודי התחנך בבי"ס יסודי מיוחד לילדי ישראל, שמנהלו ומקצת מוריו היו מאחב"י.

גם כאן כמו ביתר בתי הספר הממלכתיים טפחו את אהבת המולדת הפולנית, אך בשבת ובחגי ישראל שבת בית־הספר. לרשות ילדי ישראל בגיל 7—14 עמד עוד בי"ס ציבורי, ששפת הוראתו היתה יידיש — "פאלקס־שולע" — זה האחרון הוחזק ע"י חוגים מפלגתיים שמאלניים — נאמני היידיש. רמתו היתה בדרך כלל בינונית. אוכלוסית הילדים כאן היתה משכבות עניות. מוסד זה פרפר במשך כל שנות קיומו "בין החיים והמוות".

החינוך העל יסודי בעיר חלם התבסס על 2 גמנסיות, פולנית ועברית. בראשונה למדו רק עשרות אחדות של ילדי ישראל, בני העשירים לרוב, המקורבים לשלטונות המקום, או בני מזל. "הנומרוס קלאוזוס" הוגשם כאן הלכה למעשה וסתם בן דת משה לא נתקבל.

הגימנסיה העברית שכנה בביתו הפרטי של אחד מפרנסי העיר. מר ינובסקי. שכר הלימוד הגבוה שהיה נהוג פה איפשר רק לבני העשירים שבעיר ללמוד. בשנות העשרים היתה הגימנסיה לתפארת העיר. מיטב הנוער היהודי למד במוסד זה.

טובי המורים הורו כאן. שתי השפות: העברית והפולנית טופחו במוסד זה.

זאת היתה גימנסיה הומניסטית במלוא מובן המלה והיא האצילה מכבודה ומרוחה על לומדיה.

החל בשנות ה־30 הראשונות פקד את חלם משבר כלכלי, המסים הכבדים שהטילו השלטונות הפולניים על האוכלוסייה היהודית דלדלוה. זה נתן גם את אותותיו בגימנסיה היהודית, שהחלה להאבק על קיומה, לראשונה נסגרו הכיתות הגבוהות ולבסוף (בשנת 1935) סגרה את שעריה.

רבים מבני העיר נאלצו לכתת רגליהם, מי לווילנה, ומי לקובל, כדי לסיים את חוק הלימודים ולזכות בתעודת בגרות.

ואלה שזכו לנטוש את הגלות הפולנית ולעלות לא"י, היו מאושרים.

שמואל שרגל

להיסטוריה של מפלגת "פועלי־ציון" (שמאל)

בשנת 1916, תחת שלטון הכיבוש הגרמני־אוסטרי, התאספו בחשאי מספר חברים מאוהדי המפלגה (שלפני המלחמה) ובחרו בהנהלה, שהתקשרה עם המוסדות המרכזיים בפולין והחלה בפעילות מפלגתית. בתקופה הראשונה היתה עבודתה מוגבלת לסיוע כלכלי בלבד לאוכלוסיה היהודית העניה. שכרו מ"בריש קופר" אולם גדול ויפה (ובו חלוקת תה) המשמש כבית פועלים. בדומה לאולמות של מפלגות אחרות — שם מקבלים מחוסרי הפרנסה והמובטלים סיוע בצורת חלוקת מצרכים, ארוחות חינם וכו' מיסדת המפלגה מאפיה קואופרטיבית במרתפו של האולם, בכדי להיטיב עם העניים והנדכאים.

בערבים ובשבתות מנוצל האולם לפעולות תרבותיות המבי־אות שמחת חיים לפועלים היהודיים. באותה תקופה נוסד ביה"ס העממי הראשון בספרית "בורוכוב", עם קום הרפובליקה הפולנית, כאשר מפלגות יהודיות החלו לפעול באורח חוקי, נפתחו אפקים רחבים לעבודת מפלגת "פועלי־ציון", המפלגה החלה לגלות פעילות בחיים הפוליטיים ובאגודים המקצועיים, במועצת העיר ובקהלה היהודית, תנועת הנוער עולה וצומחת בהדרכתם של שניאור וסרמן, עקיבא ויניק, האחים שרגל, ראובן פרוכט, דוד גולדרייך, מאנס ציטרין, יענקע'ל זיסברג, יצחק קורנזייר ואחרים.

מסעה הפוליטי הראשון של המפלגה בחלם, היה — הבחי־רות לסיים הפולני הראשון בשנת 1919. המפלגה הופיעה יחידה בבחירות אלו, שאר המפלגות היהודיות בחלם ובאזור נמנעו מלהופיע ברשימותיהן בהחליטן לא להתערב בסכסוך הטריטוריאלי בין פולין ואוקראינה הסובייטית, שטענה על זכות לחלמשצ'יזנה.

בבחירות נבחר ד"ר מקס רוזנפלד — כציר לסיים הפולני הראשון. בדרכו לטקס האמנה נפטר, במקומו בא ד"ר יצחק שיפר, שפנה אחר כך לעבר "פועלי־ציון" ימין ולבסוף עבר לציונים הכלליים.

בבחירות לסיים ב־1928 התקשרה "פועלי־ציון" (שמאל) בפולין עם מפלגת האיכרים האוקראינית השמאלית "סעלראב", כדי שב־2 אזורי בחירה — בהם אוכלוסיה צפופה של יהודים ואוקראינים יופיעו ברשימות מאוחדות.

בעקבות זאת הוטל על מפלגת "פועלי ציון" בחלם תפקיד חשוב ואחראי: ההסברה הפוליטית על משמעות שותפות זו והצעדים הטכניים הדרושים למסע הבחירות, שלכך דרושים

קבוצת חברים פעילים בפועלי־ציון שמאל

סכומי כסף רבים. ההתענינות ב"פועלי־ציון" בעיר גברה, חוזקו יסודות המפלגה והתנהלה בה פעילות מפלגתית אינטנ־סיבית. נוסדו גם ארגוני מפלגה בעיירות הסמוכות, כך שב־ועידה הראשונה למחוזות חלם ולובלין שהתקיימה בלובלין ב־10 באוקטובר 1919, באו נציגים מאזורים: הרובישוב, וויס־לוביץ, טישוביץ, לובמל, דובנקא, ולודבה ורייביץ.

האחד במאי 1920 נחגג ע"י "פועלי־ציון" והאולם היה צר מהכיל את אסיפת ההמונים, אי לכך נאלצו להעבירה לחצר. בטורי שורות כשדגלים וסיסמאות בידיהם צעדו "פועלי־ציון" לכּכר השוק — שם הצטרפו להפגנה הכללית מטעם פ.פ.ס. ו"בונד" ולאחר העצרת המשותפת, צעדו ברחובותיה של העיר.

ברם, המלחמה שנהלה פולין עם בריה"מ התפתחה לממדים אחרים: הצבא האדום נטל את היוזמה לידו והחל לחדור עמוק יותר במדינה. החוגים השליטים בפולין ענו על כך... בהגברת האנטישמיות וברדיפות ונגישות על תנועת העבודה היהודית.

ביולי 1920 נערכו חיפושי־פתע בכל מוסדות הפועלים היהודיים ובבתי העסקנים הציבוריים, החיפושים התנהלו בצורה ברוטלית, כל המנהיגים נאסרו, הלשכות ננעלו ונחתמו, הא נ־וונטר ניזוק קשות. שבועיים לאחר המאסרים עקרו כל פקידי הממשלה מחלם בלקחם עמם גם את עסקני הפועלים האסירים מפועלי־ציון — אהרן דוד היפשמן והרש אחיו, משה לורבר, נחום לקס, פדר, משה דיסטלר ובלומה לוינשטין.

ועד פועלי־ציון בשנים האחרונות

שורה ראשונה: יעקב בעקער, ישראל משה בעקער, אהרן דוד היפשמן, בערל אַקסעלראָד ויעקב שרויט.

שורה שניה: פ. אולוויצקי, פ. קאַפעלמאן, משה בוים, ז. קאָרנפלד, שמואל שרגל, חיים ביבל ומשה סטרויל.

מפלגת "פועלי ציון" ירדה למחתרת. חברי הועד שלא נאסרו התכנסו בחשאי לישיבה בעלית גג, — שם הסתתר לייבל רוזנבליט, ממקום זה ניהל הנ"ל את עבודת המפלגה לכל אורך תקופת המחתרת. (כעבור שנים אחדות יצא רוזנבליט לורשה ולאחר מכן לצרפת, היכן שהמשיך בעבודתו הפעילה כחבר הועדים המרכזיים של "פועלי ציון" שמאל).

עפ"י החלטת אותה ישיבה יצאו החברות רגינה דיסטלר ורוזה לוינשטין — להן נודע כי אסירי חלם נמצאים בבית הסוהר בקילצה. עקיבא ויניק יצא בשליחות לד"ר שיפר (ציר

נשיאות נוער פועלי־ציון בחלם לרגל חגיגת יובל ב־1936

בסיים) להביא לידיעתו דבר המאסרים ולבקש התערבותו אצל השלטונות, לאחר שובו משם נאסר אף הוא.

בימים 9—7 באוקטובר 1930 התקיימה בחלם ועידה אזורית של מפלגות "פועלי־ציון", נוכחו צירים מוויסלוביץ, טישוביץ, נאכאן, רודא־אפולין, דובינקה, ולודבה וקובל. ערב מוקדש למחצית היובל של "פועלי־ציון" ו־15 שנה לקיום מפלגה זו בחלם, התקיים במאי 1931.

בדברי הפתיחה סקר יעקב בקר 15 שנות פעילות המפלגה בחלם, אחריו דברו: משה בקר בשם "געז. אָוונט־קורסן" וציש"א, משה בוים בשם "יוגנט", אפרים ורזגר בשם "יונגבאר", הח' זרובבל הרצה על הנושא: "מחלוצים עד להמונים", מקהלה שרה שירי פועלים, החוג הדרמטי העלה קטעי מערכונים, ולבסוף, כ־50 "יונגבארים" צעדו כשדגלים אדומים בידיהם.

אחת הפעולות החשובות נעשו במאי־יוני 1936 לקראת קונגרס הפועלים במאבקם כנגד האנטישמיות, אורגנו עשרות אסיפות וכנסים מחברי האגודים המקצועיים ואחרים, קויימו עצרות־עם וחוגי בית לפי רחובות ואזורים. ב־6 ביוני אמורות היו להתקיים אסיפות בחירות משותפות בכמה מן האולמות הגדולים בעיר, אבל ברגע האחרון התקבלה הודעת ה"סטא־רוסטה", כי היא אוסר קיומן של האסיפות, היות ושר הפנים מתנגד לפתיחת הקונגרס.

לאחר פרעות פשיטיק ובריסק, החלה לנשב רוח אנטישמית גם בחלם, החרם הכלכלי ומכונת המיסים האדירה, הרסה ופגעה קשות בשכבות גדולות של האוכלוסיה היהודית. מספרם של מחוסרי העבודה ונצרכים הלך ורב, מפלגת "פועלי ציון" השיבה בהחרפת המאבק במועצת העיר ובקהילה בדרשה שוויון זכויות להמוני העם וסיוע למובטלים וחסרי הכל, כן הרחיבה את פעולותיה באיגודים המקצועיים.

כבכל שנה, כן גם הפעם ה־17 בדצמבר 1938, נערכה אקדמיה, למלאות 21 למותו של המורה, המנהיג הבלתי נשכח ב. בורוכוב. לאיש מן הנוכחים לא עלה על הדעת, שתהא זו ההתכנסות האחרונה בחלם היהודית.

קבוצת מדריכים של פועלי ציון שמאל בשנת 1930.
שורה ראשונה מימין: חנה שרגל, יעקב פרטזייל, אסתר שרויט, מרדכי עברי.
שורה שניה מימין: שמואל שרגל ז"ל, יעקב בקר, חיים ורזייגר.

למען ארץ ישראל

בעבודתה הפוליטית־חינוכית של "פועלי־ציון" בחלם — מקום כבוד לבעיות ארץ ישראל, הרעיוניות והמעשיות כאחת. המפלגה היתה פעילה מאד באסוף כספים למען קפא"י והכשירה בני נוער לעליה לארץ ישראל. בשנת 1925 אורגן מפעל לאסוף ספרים והועברו למפלגת האח בארץ ישראל, מאות ספרים ביידיש.

בהשתתפותו של ד"ר ברוך אייזנשטט נערכה אסיפת מחאה כנגד המשרדים הארצי־ישראלים, אשר אינם מביאים בחשבון את תנאי המחסור וצרכי העליה של תנועת הפועלים היהודית בעת חלוקת הסרטיפיקטים. ההד של מאורעות תרפ"ט (1929) בארץ ישראל, כמו בכל מקום אחר — נשמע היטב בחלם והביא להתמרמרות גדולה ולמחאה. בעקבות המאורעות ארגנה המפלגה מסע הסברה בלווי אסיפות וכנסים מכל האיגודים המקצועיים ומוסדות התרבות.

בקיץ 1930 אורגן מסע הסברה אודות השתתפותה של "פועלי־ציון" בקונגרס העולמי למען ארץ ישראל העובדת, שהתקיים בברלין בספטמבר אותה שנה. השתתפות פעילה של המפלגה ניכרה היטב בבחירות לקונגרס הציוני ב־1939, ערב מלחמת העולם השניה, עלה בידה לשכנע פועלים יהודים רבים לקחת חלק בבחירות תחת דגלה של "פועלי־ציון". ביוני 1939 התקיימה ההופעה הצבורית האחרונה למען ארץ־ישראל בהשתתפותו של הח' זרובבל. עדיין מהדהדות קריאותיו של זרובבל כאזהרה אחרונה, להמלט ולהנצל מפני הסופה המתקרבת...

כאשר ל"פועלי־ציון" היתה כבר מפלגת פועלים, נוער ומוסדות כמו: בית ספר, ספריה, אוניברסיטה עממית ואחרים, אז החלה לחדור אל תוך האגודים המקצועיים. הפעילות התנהלה בקצב בכל תחומי האגוד, בשביתות ובמאבקים למען שכר הוגן, חופשות, וכו'. בינתיים החריף המשבר הכלכלי במדינה ועם בוא החורף ב־1927/28 היו פועלים יהודיים רבים בחלם במצוקה ובחוסר עבודה.

מועצת הקהילה וההנהלה

בבחירות למועצת הקהילה בשנת 1924 זכתה "פועלי־ציון" במנדט אחד (אהרן דוד היפשמן). בישיבותיה של המועצה הביע הנציג הנ"ל אי־שביעות רצון מיחסה של המועצה וההנהלה ומחה חריפות על הזלזול כלפי הפועלים היהודיים והמוני העם. אין תימה, איפוא, שתושבים רבים שמחו כאשר הוכרז על בחירות חדשות (לאחר 7 שנות כהונה).

הבחירות נקבעו ל־20 במאי 1931 והכל התכונן בלהט לקראת מועד זה, גם הסטרוסטה התכונן... כבר בראשיתו של מסע הבחירות בשלהי חודש מרס 1931, ציוה לנעול את כל הלשכות של "פועלי ציון", את "אולם" החברה לשעורי ערב, ששימש בעת ובעונה אחת אכסניה לאגודים המקצועיים ואת "ספרית בורוכוב". ברם, למרות הצו והגזירות, פעלה "פועלי ציון" במרץ וקיימה אסיפות רבת משתתפים, עצרות־עם ותעמולה בבתי האב.

התוצאות לא הכזיבו ו"פועלי־ציון" זכתה ב־3 מנדטים. הנצחון היה גדול, אם להביא בחשבון, שזכות בחירה ניתנה לגברים מעל גיל 25 שנה בלבד. הנציגים הנבחרים היו: אהרן דוד היפשמן, יוליק ויסמן ובול אקסלרוד. עם היבחרם של 2 האחרונים להנהלת הקהילה באו במקומם: פישל קופלמן ויענקל שרויט ולאחר נסיעתו של זה האחרון — פישל איליביצקי.

הישיבה הראשונה של מועצת הקהילה משכה אליה קהל גדול, שמלא את אולם הקהילה הקטן ואת המסדרון ואפילו עמדו על המדרגות, במגמה לקלוט כל מלה, שנאמרה שם במהלך הישיבה, אך אכזבת הקהל לא אחרה לבוא, כי לאחר הסעיף הראשון, היינו, בחירת הנהלה — ננעלה הישיבה.

הרוב בקהילה ראה בדאגה את הכוח העולה וגובר של סיעת "פועלי־ציון" במועצה ובהנהלה, אי לכך סיכמו ביניהם להמשיך ולנהל את משק הקהילה כמקודם, ז"א לשרת ולמלא רק את הדרישות הדתיות של חלק מן האוכלוסיה היהודית.

חדשים ארוכים לא התקיימו ישיבות, העוני והמחסור היו לנחלת רבים מן התושבים, מספרם של מחוסרי העבודה הלך ורב, נדרשה עזרה מידית ודחופה בכל יום, לאור זאת החליטה הסיעה להציב משמר על הקהילה ומדי יום ביומו לפנה"צ הגיעו שניים מן הסיעה למשרדים, תבעו, הסבירו והשפיעו על הפקידים ועל היו"ר, שייחלצו מיד לסייע בכל הנדרש, כגון: הגשת סיוע להקלת המחסור, מתן תלושים אל רופאים בבתי חולים ושחרור ממס תעודות וכיוצא באלה.

יו"ר הקהילה החדש, ד"ר וילנקא, הפסיק לחלוטין לבוא ולמלא תפקידו, לכן נראה נציג הסיעה יוליק ויסמן תופס מקומו של יו"ר הקהילה, מצב זה נמשך חדשים אחדים עד שיו"ר הקהילה (בתאום עם ה"סטרוסטה") קרא לישיבת המועצה בנובמבר 1931. בכניסה לאולם הישיבות עמדו שוטרים, והם נתנו רשות כניסה ליציע "רק ליהודים בעלי זקן ו"קפוטה".

בנשיאות ישב גם ה"סטרוסטה". היו"ר פתח את הישיבה בשפה הפולנית ומיד נשמעו הצעקות: "יידיש, יידיש!" ואכן נאלץ היה לדבר יידיש.

האוירה בישיבה התלהטה כאשר נציגי ״פועלי ציון״ מוחים על נוכחותם של השוטרים וביקשו לסלקם. ה״סטרוסטה״ מנסה להסביר, ששוטרים אלה הם המשמר האישי שלו והוא אוסר לתת רשות הדיבור לנציגי פועלי־ציון, אבל האחרונים לא מוותרים על זכותם להשמיע דבריהם ועומדים בתוקף על דרישתם זו, לאחר התייעצות ה״סטרוסטה״ עם היו״ר, נענים לבסוף.

יוליק ויסמן קם, איפוא, ומציע דיון דחוף בבעיות אלו:

1) הנגישות האנטישמיות;
2) עריכת מפקד אוכלוסין;
3) לסלק מן המועצה חבר, על מעשי מעילה.

פורצת מהומה. ה״סטרוסטה״ קורא לסדר, אחרת ייאלץ לעצור, ויסמן לא נרתע ועונה לו בתקיפות. ה״סטרוסטה״ מצוה לעצרו ואכן מובל ויסמן ע״י השוטרים תוך שהוא משמיע דברי מחאה חריפים.

את רשות הדבור מקבל אקסלרוד ומודיע בפולנית, שסיעת ״פועלי־ציון״ כולה מזדהה עם ויסמן ואם רצונכם להמשיך בישיבה יהיה עליכם לשחרר מיד את ויסמן, או לעצור את כולנו. המריבות, הדיונים והוויכוחים התנהלו כשעה ורק אחרי כן הורה ה״סטרוסטה״ לשחררו.

עם חדוש הדיון על סעיף ראשון שבסדר היום בבחירות יו״ר וסגנו, שוב ננעלה הישיבה, וזאת כדי לא להמשיך בדיונים על הסעיפים האחרים.

צורתן של הישיבות הבאות לא היתה שונה. ישיבות סוערות ביותר היו בעת הדיון על התקציב לשנת 1932/33, שמתוך תקציב כללי של 160 אלף זל׳ הקציבו ס״ה של 1000 זל׳ לעזרה סוציאלית, בית ספר עממי ולבית הילדים.

שוב חלפו חדשים רבים ללא ישיבות המועצה וההנהלה.

בראשית 1933 נקראה ישיבה של המועצה ועל סדר יומה שתי בעיות:

1) הצעה דחופה של סיעת ״פועלי־ציון״ לאספקת פחם,
2) דו״ח פעילות של ההנהלה.

בטרם הוחל בדיון מציע היו״ר לשלוח מברק ברכה לכבוד הקונסטיטוציה החדשה, בהוסיפו: ״עדיין אין אנו יודעים מה תהא הקונסטיטוציה החדשה עבורנו, אבל לברך אותה צריך״. הח׳ היפשמן הביע התנגדות להצעה זו, בהצביעו על הסכנות האורבות ממנה לציבור הפועלים בכלל וליהודים בפרט, ומציע לעומת זאת לא לברך כי אם למחות כנגד חוקי ההגנה הסוציאליים.

לאחר השמעת דו״ח ההנהלה, מתח הח׳ אקסלרוד בקורת חריפה מאד על עבודת ההנהלה, העלה שורה של בעיות הדורשות פתרונן, בעיות של מחסור ומצוקה בקרב הפועלים ו״עמך״, שעדיין לא הועלו לדיון ומסיים דבריו בהצעת אי־אמון להנהלה — אשר זוכה לרוב קולות.

הבחירות האחרונות לקהילה היהודית התקיימו ב־5 בספטמבר 1936. מפלגת ״פועלי־ציון״ זכתה בשלושה מנדטים; יעקב בקר, ברל אקסלרוד ואהרן דוד היפשמן. את מקומם של בקר ואקסלרוד בהנהלה מלאו פישל איליביצקי וישראל הרצמן.

היו אלה ימי פשיטיק ובריסק, כבר חשו את הסערה המתקרבת ולמרבית הצער לא העריכו נכונה רוב נציגיה הנבחרים של חלם את חומרת המצב וכאשר בישיבת מועצת הקהילה הציע יעקב בקר לדון ״במצבם של המוני היהודים״ התפתח ויכוח חריף ויו״ר המועצה (לאחר הבחרה של ועדה לבחירת ההנהלה) נעל את הישיבה. נציגי ״פועלי־ציון״ והקהל שביציע לא עזבו את אולם הישיבות ונשארו לשמוע הרצאה מפי יעקב בקר על הנושא: ״מצב המוני היהודים והמאורעות בארץ ישראל״.

בהרצאתו הדגיש יעקב בקר את הסכנות האורבות ליהודי פולין אחרי התקרבותה של הממשלה לגרמניה הנאצית.

יעקב בקר הסביר בנאומו לקהל שומעיו את משמעותו של המפנה הזה במדיניות פולין הגביר את השפעתן של הסיעות האנטישמיות הראדיקאליות ואת פעולותיהן נגד היהודים. ומכאן הנכונות מצד הנוער היהודי להגביר את פעילותו למען העליה לא״י.

קבוצת הנוער הציוני בחלם.

הוועד של הנוער הציוני בשנת 1925

"נוער"

קבוצת בני נוער, וביניהם אפילו "בחורי ישיבה", יסדו בראשית 1918 חברה בשם "מתן בסתר", אשר מתפקידה לסייע לעניים והנדכאים היהודיים. הודות ליזמתם של מנהיגי "פועלי־ציון" מאותם זמנים — התקרבו בני נוער אלה למפלגה, ואט־אט הפכה להיות היסוד להקמת הסתדרות נוער־פוע"צ בחלם.

חיש מהר עברה שלבי התפתחות ונהיתה לגדולה בהסתד־רות הנוער בעיר. בועד הראשון היו: עקיבא ויניק, שלמה ויצחק פישר, צירל דובקובסקה, משה קלרר, מאָטל ברנד, יוסף הנדל, שניאור וסרמן, דאַבעלע וסרמן ויצחק קורנזייר.

אחת ממשימותיה הגדולות היתה לעקור את הבורות מן הנוער העובד. בין כתלי בית הספר התקיימו שעורי־ערב והנוער בא לאחר יום עבודה ללמד קרוא וכתוב. הסתדרות הנוער היתה למקור לא אכזב למפלגת "פועלי־ציון", ועשרות מהם השתלבו בעבודת המפלגה. בשנים 1919/20 הקימו חוג דרמטי לנוער, אשר בשלב מאוחר יותר התאחד עם החוג הדרמטי הקיים זה מכבר ובמשך שנים רבות מילאו תפקיד חשוב בתחום התרבות.

בראשית 1924 כאשר חלק גדול ממנהיגי הנוער עזבו את חלם, יזם יענק'לה פנחסוביץ אסיפת־נוער ובחרו לועד בחברים אלה: הלל שרגל, מנדל שולמן, ביניש גוטליב, יצחק צבר, ישראל פישבין ויענק'ל בינשטוק. הועד נרתם במרץ רב לפעולות ונקבעו חוגים קבועים לתרבות והסברה, טיולים בשבת עם שחר ביער הרובישוב, הפצת עתונות הנוער וחדוש עבודת בי"ס־ערב, על הועד היה לעמול הרבה כדי להבטיח את האמצעים הכספיים לקיומם התקין של למודי הערב.

העבודה האקטיבית של הנוער הפיחה חיים באזור כולו, עסקנים צעירים יצאו לעיירות סמוכות בהגישם עזרה ליסוד ארגוני נוער, בשנת 1928 הוקם הועד האזורי החלמי, שהקיף את העיירות: דובינקה, וויסלוביץ, טישוביץ, אוכאן, ולודבה ורודא־אופלין.

חברת שעורי ערב לפועלים

עם יסודה של הנ"ל בפולין, הופעלה גם בחלם מחלקה כזאת, היתה זו תקופה של צמיחה בתחום הספרות היהודית והספרות בפולין, אפשר לציין בבטחה, ש"פועלי־ציון" רשמה דף יפה בתולדות התרבות והעבודה החינוכית בעת ההיא בחלם היהודית. רבים הם הסופרים, האמנים, או פעילי תרבות שסיירו בפולין — שהוזמנו לעירנו. זרובבל וד"ר יוסף קרוק, פרץ מרקיש וד"ר רפאל מאהלר, ברוך גלזמן ואלתר קציזנא, ד"ר ברוך אייזנשטט ונתן בוקסבוים ורבים אחרים ביקרו בעירנו באמצעותה של החב' הנ"ל. ליד החב' הנ"ל הוקמה אוניברסיטה עממית והתקיימו בה שעורים בנושאי תרבות ומדע ע"י שניאור וסרמן, ראובן פרוכט, יצחק קורנזייר, עקיבא ויניק ואחרים. מבין המשכילים שבעיר הרצו באוניברסיטה העממית: פייבל פריד ואשתו ד"ר לאה פריד, ד"ר אוקס, ד"ר סקולר, ד"ר יוסף פלדמן ומשה לרר, ומקרב הנוער הלומד — מנדלסון, קרטקה, גלינצמן, בורנשטין וקורנבליט. זה האח־רון משך בהרצאותיו מספר מבקרים רב ביותר.

כדאי לציין את המסירות ללא גבול של המורה הנודע משה מורגנשטרן, שלא רק נתן שעורים באוניברסיטה העממית, אלא היה גם בשעתו המזכיר האחראי ומנהל חברה לשעורי ערב והמורה שלימד את הנוער העובד קרוא וכתוב ללא תשלום.

הנהלת החברה נאבקה קשות לעתים, במצב הכלכלי וה־כספי ואף על פי כן לא נפסקו הפעולות התרבותיות, הרדיפות של השלטון הביא לא אחת להפרעות ולהפסקת הפעולות לפרק זמן ע"י נעילת ה"אולם", אבל לאחר שוך הסערה, נפתח שוב וחיי התרבות חודשו.

ספריית בורוכוב

ספריית הפועלים היהודית ע"ש ב. בורוכוב נוסדה ע"י "פועלי־ציון" בשנים הראשונות לעצמאותה של פולין. בקרב 400 קוראיה היה מספרם של משכילי פועלים פולניים לא מבוטל. מספר הכרכים הגיע לכ־8000 (ביידיש ובפולנית). דנהלת הספריה דאגה לרכישת ספרים חדשים, לתקן ולכרוך ספרים ישנים, הקפידה על הצורה האסתתית־תרבותית. אולם הקריאה היה פתוח כל הזמן (למעט הפסקות קצרות) ונמצאו בו עתונים וחוברות מכל העולם היהודי כמעט.

חוגים דרמטיים ומקהלה

בתקופה שהמפלגה היתה במחתרת וכאשר הפעילות הפו־ליטית הצטמצמה, יסדו חברים מפועלי ציון את החוג הדרמטי

הראשון בעיר ובמקביל שימש מקור הכנסה למען מוסדות המפלגה.

בשנים 1918/19 משתתפים בחוג הדרמטי חברים אלה: יצחק אכטמן, יוסף דרקסלר, מאיר בוים, רחל דובקובסקה, רבקה הרץ, נח גולדהבר, שלום גולדבוים, שמואל שימל ובמאי החוג, רופא השיניים מינקוס. לאחריו מקבל על עצמו את עבודת הבמוי מאיר בוים ומאוחר יותר — פייבל דרקסלר, שהמשיך תקופה ארוכה להיות במאי החוג ומנהלה. הנ״ל מעלה את החוג לדרגת תיאטרון עירוני המשרת גם את העיירות השכנות. עבודת החוג היתה רצינית מאד, המחזות, שהועלו באולמות הגדולים של העיר, משכו אליהם קהל רב מן האוכלוסיה היהודית.

החוג הדרמטי לא הפך להיות לתיאטרון מקצועי, הגם רבים מן הלהקה נהיו אחרי כן למנהלי חוגים כאלה וחלקם כמו: האחים זיגלבוים, פיניע ופייבל, השלימו השכלתם בביה״ס לדרמה של ד״ר מ. וויכרט בוארשה וכאמנים מן השורה השתתפו בתיאטרון הנסיוני הוארשאי ״יונג טעאטער״.

חוג מוסיקלי-דרמטי ע״י פועלי־ציון, ברח׳ לובלינר 27.
התמונה צולמה בשנת 1928.

בחוג הדרמטי נטלו חלק החברים: רייזלה קלברמן, בר פלדמן, פרל לקס, סרקה זיסברג, משה קלרר, ראובן פרוכט, רחל סובול, איתמר וייץ, אברהם ברנפלד, פייבל זיגלבוים, רחל לזר, גרשון ניסן, אברהם ציקל, שרה שליט, יעקב זיסברג, דוד צ׳חוביץ, יעקב שרגל, שמעון מנדלבוים, מתתיהו דיקר, יחזקאל מילשטין, משה׳לה דרקסלר ואחרים.

כאשר פייבל דרקסלר עוזב את חלם, ממלאים אחרים את מקומו ולוקחים על עצמם את האחריות לנהול החוג, ביניהן: אברהם ברנפלד, אברהם ציקל, מתתיהו דיקר, מיכאל ריבאייזן, זנבל זלצטרגר והלל שרגל (הוא בעצמו עיבד את החומר, צייר תפאורה, ביים ואף שיחק).

ב־1934 ביקר יעקב צבי שרגל בחלם ובמשך שהותו הקצרה בעיר הספיק להרכיב ולארגן ערב מערכונים ושירה, יש לציין במיוחד את הופעת המקהלה בהדרכת מורה ביה״ס העממי חיים גוטמן. זה היה בבחינת חידוש בחיים התרבותיים בחלם ומאות רבות באו להאזין לשירה. עצם הקמת מקהלה, מורכבת מילדי עובדים, היה מעשה גדול וחשוב. אחרי נסיעתו של גוטמן קיבל לידיו את הניהול בנצ׳ה טורן, והמקהלה התקיימה עד לפרוץ מלחמת העולם השניה.

ספורט וחינוך גופני

תמיד היו ב״פועלי־ציון״ קבוצות שעסקו בספורט, אבל מועדון ספורט רשמי, שהצטרף למרכז הספורט ״גוויזדה״ (כוכב) נוסד רק בשנת 1930. תוך פרק זמן קצר הוקמו 4 קבוצות: פינג־פונג, אתלטיקה קלה, התעמלות וכדורגל. במיוחד התפתחו שתי האחרונות. הוקמה פינת ספורט מצויידת במכשירים המתאימים ובשעות בין הערבים התנהלו שם אמונים בהשתתפותם של עשרות רבות מבני הנוער ופועלים מבוגרים.

תרגילי ההתעמלות והפירמידות נוצלו במופעים שונים, קבוצת הכדורגל הופיעה עד מהרה על מגרש המשחקים בהתמודדות עם קבוצות וותיקות וחזקות ממנה, ממועדוני הספורט שבעיר. באחד המשחקים מול קבוצת הגדוד ה־7 הציגה קבוצת כדורגל צעירה זו משחק מעולה וידה היתה על העליונה. דבר זה הרגיז את הפולנים, הללו החלו להגיב במשחק ברוטלי ואחד מהם פגע בזדון בשוער מנשה אטלס וגרם לו שבר ברגל. המשחק הופסק ואטלס הובל לבית־החולים.

תחרויות כדורגל נוספות התקיימו תוך כדי נצחונות מזהירים. בשנת 1932 התקיימו תחרויות ספורט על הגביע בין מועדוני הספורט ״כוכב״ מחלם ולובלין. לעונת הקיץ של שנת 1933 הוקמה קבוצה לשחיה וכן בריכת־שחיה, שהיתה היחידה בעיר. ספורטאים רבים במדים מיוחדים על דגליהם השתתפו בכנוס ארצי של ״כוכב״ שהתקיים בורשה בשנה זו.

רב היה קסמה של תנועת פועלי־ציון בעיני הנוער. רבים מהנוער שהיו שרויים באפס מעשה ותוהים על עתידם המעורפל והבלתי בטוח, הרגישו לפתע כי יש טעם לחיים ומכונפי חזון נשגב של בניין מולדת לעמם הנרדף, נרתמו לפעולות בלהט ובמסירות נפש. פעולתה של התנועה הטביעה את חותמה על חיי הציבוריות היהודית בעיר. הפעולות המסועפות בשדה החינוך סייעו בעיצוב השקפת עולמו של הצעיר, בהגברת הרגש הלאומי והשאיפה לעלות לארץ־ישראל. את הדגש שמנו על החינוך הציוני־סוציאליסטי, על חינוך לערכים כלל אנושיים.

פעילי פוע״צ ידעו ליצור קשר בל יינתק, רגשי והכרתי בין הצעירים והמבוגרים, השתתפו בבעיותיהם של יהודי העיר. השתדלנו להמחיש להם את הכרת ערכם העצמי במאבק עם האנטישמיות של האוכלוסיה הפולנית ולהחדיר לליבם את האמונה במחר יותר טוב, את התקווה לחיים יפים יותר וצודקים יותר.

המפלגה הרביזיוניסטית

במפלגה הרביזיוניסטית השתתפתי משנת 1932 עד עלייתי ארצה, ז. א. עד שנת 1939. בשנה זו היתה המפלגה הרביזיוניסטית בשיא תנופתה. יו״ר המפלגה היה אז העו״ד רוגק ומפקד בית״ר (ברית טרומפלדור) — סנדר דודזון, הנמצא כעת בישראל.

הגורם לתנופתה הגדולה של המפלגה בחלם היה סביר וטבעי, כי הנוער והציבור כבר החלו להבין, **שהמדינה לא** תקום בסיסמה — ״לא בחיל ולא בכוח, כי אם ברוח״, אלא, ״בדם ואש יהודה תקום״. ברוח זו התחיל הבית״ר לאמן את הנוער בתרגילי צבא, ואירגן קורסים צבאיים לשחרור הארץ.

האידיאולוגיה של חברי הציונים הרביזיוניסטים (הצה״ר) וברית יוסף תרומפלדור (בית״ר) היתה פשוטה בתכלית: השאיפה להקים מדינה יהודית בארץ־ישראל משתי גדות הירדן. בית הלל היה אומר על כגון דא: זוהי תורה כולה, ומאידך זיל גמור. גם את מסקנותיה לא היה צריך לחפש במבוך של רעיונות זרים. גם הן היו פשוטות ומובנות לכל נפש. בכך נעוץ סוד גידולן של הצה״ר ובית״ר, שכבשו שכבות רחבות ברחוב היהודי בערי פולין ובתוכן גם עירנו חלם. בית״ר עוררה תשומת־לב רבה גם בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית והביאה כבוד רב לעם. האוכלוסיה הנוצרית ראתה כי גדל והולך דור עברי חדש.

כדי להבין את תחילת דרכה של תנועת בית״ר והתנועה הרביזיוניסטית בחלם יש להתייחס ראשית למבנה העיר הצפופה עם סמטאותיה וחייה היהודיים הטיפוסיים: חסידים ורבנים, הסתדרויות ומועדוני תנועת העבודה ובעיקר הנוער הקשור להווי היהודי הטיפוסי של אותם הימים ומאידך, נוער מרדני, אבל שקוע במאבק קשה לקיומו ולא מצא את מקומו בתנועה הציונית.

בתחילת דרכנו חיפשנו דרך לנוער הזה והופתענו לראות איך התורה הרביזיוניסטית על תנועה ציונית לוחמת הלהיבה את הנוער ששמע זו הפעם הראשונה על תנועת התקומה, ונהרו אלינו בממדים כאלה שבקושי יכולנו לקלטם ולארגנם. במשך זמן קצר הצלחנו למשוך מאות משכבות רחבות של נוער לומד. בתחילה באו מבעלי היכולת, אולם במשך הזמן גם משכבות עניות ביותר של האוכלוסיה היהודית. הנוער הזה, שהיה צמא לתוכן חדש, מצא את מקומו ונהפך לגורם פעיל ממדרגה ראשונה.

קסם להם לצעירים אלה הרעיון הצבאי והמשמעת הצבאית, למרות שנגד תופעות אלו הופנו חיצי הלעג כלפי אנשי חרב ורובה ״די יינגלעך מיט די ביקסן און שווערדלעך״, יצאו נגדנו בהסתה, בעיקר הנוער הקומוניסטי, שראה בנו את המתחרה הרציני ביותר לפעולתם בקרב הנוער. ההסתה נגדנו השפיעה השפעה הפוכה. הנוער זרם אלינו ביתר שאת ופעי־לותנו התחזקה. אמנם סיגלנו לעצמנו את הרוח הצבאית הלכה למעשה, אולם לא נכון יהיה לחשוב שהסתפקנו אך ורק בהכשרה הגופנית ובחינוך הצבאי. השתדלנו שחברינו יביעו גם בהליכותיהם החיצוניות הכרת אצילות עתיקה, היונקת במישרין ממעיינות הגבורה והמלכות, ההדר והגאווה של ימי קדם. רבות פעל סניפנו גם בשטח ההכשרה התרבותית. הקדשנו תשומת לב רבה להכשרתו הרוחנית של הנוער ולסיגול העב־רית כשפת הדיבור שלו.

ניהלנו עבודה מעונפת בכל שטחי הציונות המדינית והמע־שית. כך שיתפו פעולה חברי בית״ר במגביות קרן היסוד וקרן הקיימת ובהפצת השקל. היינו חבורה של צעירים נלהבים ותמימים, שהאמינו באמונה שלמה, זכה וטהורה, שאנו לוקחים על עצמנו עול ציוני גדול יותר ומתחייבים לקיים יותר מצוות ציוניות מאשר סתם ציוני או סתם חלוץ. בכל ויכוח אידיאו־לוגי הדגשנו, חזור והדגש, שאין אנו מוכנים לוותר על עבר־הירדן; וכי אנו מוכנים בכל יום ובכל שעה להיענות לצו־קריאה של זאב ז׳בוטינסקי לנוער היהודי בכל אתר ואתר להתגייס ללגיון היהודי (הגדוד העברי) שיוקם מחדש על אדמת ארץ־ישראל ושתפקידו להגן על המושבות היהודיות בפני פרעות הערבים — וזאת בכדי שהצבא הבריטי לא יצטרך לשפוך את דמו בהגנה על חיי היהודים במולדתו ההיסטורית של העם העברי. נבצר היה מאתנו להבין איך כל הציונים לסוגיהם לא מבינים דברים כה פשוטים ואלמנ־טריים, ולא רק שלא מבינים, אלא אף לועגים לטיעונים אלה, מי בלגלוג סלחני ומי באי־הסתרתו את נימת ביקורתו הקשוחה נגד אלה ״המעדיפים את הרובה והחרב על המחרשה ועל ייבוש הביצות בעמק״...

בית״ר בחלם הקים גם קיבוץ הכשרה באחוזת הפריץ פודצ׳צקי בפיקודו של שלמה הרצברג, שעלה לארץ יחד עם ברוך דודזון בשנת 1937 כמעפילי־בית״ר. שלמה זה השתתף במלחמת העולם השניה בקרבות נגד החיה הנאצית, וכיום הוא קצין בצה״ל. ברוך דודזון משמש כעת כמדריך המשטרה בישראל.

בית״ר חלם בפיקודי אירגן וניהל גם את החרם נגד בעלי בתי הקולנוע בשנת 1937 בשל הקרנת סרטים גרמניים. החרם הסתיים בניצחון מלא, כי בעלי בתי הקולנוע הפסיקו להקרין סרטים גרמניים, ולאות חרטה תרמו כמה מאות זלוטים לקמחא דפסחא.

תודות למפלגה הרביזיוניסטית לבית״ר ולברית החייל, שזה עתה הקמנו, זכתה חלם פעמיים, בשנים 1933 ו־1936, לביקורו של המנהיג הרביזיוניסטי הדגול זאב ז׳בוטינסקי ז״ל לשתי הרצאות פוליטיות גדולות. בימי שהותו בחלם הפכה העיר להפגנה עצומה למען הרעיון הציוני. ימים אלה יישמרו לנצח בזכרון פליטי יהודי חלם בכל העולם.

תנועת בית״ר בחלם השתתפה גם במשלוח נשק לישראל, ושלושה חלמאים, חברי בית״ר, נתפסו בפעולה זו ונאסרו. העצורים היו: משה שופל, פנחס קולודני ואני, כותב שורות אלה. לקראת משפטי הופיע בכתב העת האנטישמי ״גונייץ וורשבסקי״ מאמר הסתה נגדי והציג אותי (בהדפיסו גם את תמונתי) כמרשל היהודי בפולין ותבע לדון אותי בכל חומרת הדין.

בית״ר בחלם אירגן בהנהגתי גם הגנה עצמית נגד פורעים: האנטישמים התכוננו לפרעות ביהודים ביום החג הדתי הקתולי ״בוז׳ה צ׳לר״. שלושה ימים ושלושה לילות ישבו בפיקודי חברי בית״ר וברית החייל, מצוידים בנשק, במועדוני היהודים. המו־

למעלה: ההסתדרות הציונית הרביזיוניסטית בחלם, בעת קבלת פנים לזאב ז׳בוטינסקי.
למטה: בית״רים במדים עם נשק בעת תהלוכה.

עדון הציבורי ״מכבי״ ברח׳ לובלין היה נכון להגיב על כל התנפלות. כאשר נודע הדבר למושל המחוז וורונוביץ הזמין אותי אליו ואמר: ״אני שמח מאוד על התכוננותם לקראת התקפות כלשהן, ואני מבקשכם לעמוד בקשר עם המשטרה, שחויבה על ידי להיות אתכם במגע ולקבל את עזרתכם בשעת הצורך״.

אחרי התיעצות עם מפקד המשטרה שלחנו משמרים לכל הרחובות והסימטאות שבעיר. עם כל שוטר יצא חבר חמוש מבית״ר או מברית החייל, וכך ניצלה העיר מפרעות.

המפלגה הרביזיוניסטית הוציאה בשנת 1937 שבועון בשם ״דער נאציאָנאַלער וואָכנבלאַט״ (השבועון הלאומי).

על מידת פעולתה של המפלגה הרביזיוניסטית אפשר לעמוד מתוצאות הבחירות לעירייה בשנת 1937. מתוך 8 היהודים, חברי מועצת העיריה, היו 4 רביזיוניסטים (ומהם אברהם שיין — היהודי היחיד בהנהלת העיריה) ואחד — נציג פועלי־ציון שמאל וההסתדרות הציונית.

במרץ 1939, כאשר הוכרז בפולין על גיוס כללי, כינסתי את עסקני הציבור לישיבה באולמי הקהילה היהודית והזהרתי אותם מפני התפרצות הר־געש, המאיימת אלינו, וקראתי את יהודי חלם להשתתף בתוכנית הגדולה של המפלגה הרביזיו־ניסטית: לשלוח לארץ ישראל מאה אלף יהודים בבת אחת, בניגוד לאיסור האנגלים.

למרבה הצער, התפרץ הר־הגעש לפני הזמן, שציפינו לו, ובסוף יולי עזבתי את פולין והפלגתי באונייה, שהובילה 857 אנשים (ההפלגה סודרה ע״י האירגון). אחרי שישה שבועות של נדודים מנמל לנמל הגענו בראשית המלחמה לארץ ישראל. עם בואי נאסרתי ע״י האנגלים ושוחררתי אחרי שהותי הקצרה במחנה הריכוז סרפנד. החינוך הלאומי, שקיבלתי בבית״ר, בברית החייל ובמפלגה הרביזיוניסטית נתן פריו בארץ.

המפקד לשעבר של בית״ר בחלם, סנדר דודזון, שהגיע לארץ ישראל בשנת 1933, היה בתקופת הפרעות בארץ, בשנים 1936—1939, מפקד ירושלים העתיקה והגן עליה עם פקודיו, חברי בית״ר, מפני הסתערויות ערביות.

בשנת 1939 הביא אונייה עם עולים בלתי לגליים לארץ ונאסר בגלל השתתפותו במחתרת האירגון (אצ״ל). הוא שוחרר רק בשנת 1944 אחרי ארבע שנים בבתי כלא בארץ ובצפון אפריקה.

גם אני, כותב שורות אלה, נאסרתי ע״י האנגלים בשל השתתפותי במאבק למען עצמאותה של מלכות ישראל, והייתי כלוא בכל בתי הסוהר בארץ ובצפון אפריקה, לשם הוגליתי ל־4 שנים בקירוב.

החלוץ

עולם של אצילות, מלא חלום וחזון ומלא הגשמה הביאה איתה התנועה הציונית בעירנו. יחד עם האידיאל של שיבת ציון היא העניקה לנו גם אהבה, ריעות ואחווה, אשר כאורות נוגה נטועות הן בעולם להאיר לו לאדם את אפילת בדידותו. מעטים היו חברי עד שנכנסתי לתנועה ונדבקתי עם החדווה העילאית שמילאה את חברי בסניף "החלוץ". לעתים הרהרתי: כנפיים לא עשה לו אלוקים לאדם, על כן נתן לו מאורות נוגה אלה להיות לו לכנפיים להתנשא בהן ולעבור על פני התהומות והאפילות האורבות לו בעולם.

בשנת 1930 נוסד "החלוץ" בחלם, בראשונה מנה כמה מאות צעירים. רבים מהם עברו "הכשרה" לקראת העליה לארץ ישראל, ליד הסניף פעלה קופה למתן עזרה לנזקקים, בראש הסניף עמדו: היפש, בוים, יעקב אדלשטין, צ׳סנר ואחרים.

אהבתי את חברי בסניף. עדינים היו ופתוחים לחיים, מוכנים להקריב את עצמם, והוויכוחים עמהם היו תמיד ערים ורעננים, והיו ידידים נאמנים.

כאלה היו: יעקב אדלשטיין, משה ליסטינגר, בוצ׳ה בוים, צ׳סנר ועוד צעירים אחרים, שהיו פעילים בסניף "החלוץ".

העבודה החינוכית התנהלה בקבוצות והתבססה בעיקר על השיחה החפשית הדנה בנושאים ציוניים־חלוציים וגם ספרותיים וכלליים. שיחות כאלו התקיימו במועדון ברחוב סמינרסקה; הרצאות, משפטים ספרותיים, וכן גם שירים וריקו־דים. רבים עברו הכשרה חלוצית כשהחליטו לעלות לארץ ישראל.

הקיבוץ ההכשרתי נוסד בשנת 1931 ונמצא בהמשך רחוב פוצ׳טובה. אתי יחד בפטרונט היה גם ברגלבוים. הפעילות שלנו באירגון הקיבוץ התרכזה בחיפוש עבודה למען חברי הקיבוץ שבאו גם מהעיירות הסמוכות.

המדריכים היו חברי "החלוץ". הם הסבירו לנו מטרות התנועה: אירגון הנוער היהודי, לימוד השפה העברית, איסוף כספים לקרנות ציוניות, חינוך לאהבת העם והמולדת, גיבוש האישיות הן כפרט והן כקבוצה. אחד המרצים הפעילים היה יעקב אדלשטיין, סטודנט שהפסיק מדי פעם את לימודיו בגלל מצבו הכספי, ובימים שהיה בחלם הקדיש את כל מרצו למען התנועה. הוא היה ער ונמרץ, מילא תפקידים בהרבה שטחים.

כן פעלו גם החברים האחרים באהבה ובמסירות כשהם התגברו על מכשולים לאין ספור. הכינוסים והישיבות התקיימו במועדון ברחוב סמינרסקה.

סניף "החלוץ" בחלם ידע עליות וירידות והיה מושפע לא מעט מן המצב בארץ ובתנועה הציונית. ואף־על־פי־כן עשה את עבודתו בהתמדה וברציפות וחינך מילואים נאמנים בשביל "החלוץ". דגש מיוחד הושם על ערכי החלוציות ועל חיי הקבוצה.

במרכז פעילותנו עמדה גם העבודה למען הקרן הקיימת לישראל. היו גם ויכוחים סוערים עם חברי מפלגות אחרות. לקחנו חלק בטיולים, ולא פעם היו לנו השירים בבחינת תפילות והשתפכות הנפש בהם הבענו את געגועינו למולדת.

היה זה נוער תוסס, בריא בגופו וברוחו שידע את חובותיו לעמו ולא הסס ביום המבחן לעזוב את ביתו, לנטוש את כל המשחקים ולצאת לקיבוץ ההכשרה, כי קשרו את גורלם עם גורל התנועה וחיכו להזדמנות לעלות לארץ ישראל, על אף כל האבני־נגף שעמדו בדרכם.

התסיסה לעלות גברה בימים ההם בין הנוער וביחד איתה הפעילות התרבותית. התגברנו על המכשולים, על תעמולת הנוער הקומוניסטי וחברי "החלוץ" גילו פעילות רבה בכל השטחים. הציונות שלנו היתה שלימה, אחידה, שאינה ניתנת לחלוקה, לא בכיוון ולא בשטח. כל פעולה ציונית היתה נראית לנו רצויה.

חביבות עלינו היו השיחות על מעשים שנעשו בארץ־ישראל, על קניית קרקעות, שהן רכוש לאומי לצמיתות, על גמנסיה "הרצליה", היחידה במחנה, על מושבות חדשות שהוקמו, על השפה העברית, על התינוקות המדברים עברית, על נמל, מלחים ואוניות עבריות, על ערים, שאין בהם אף "גוי" אחד; על טראקטורים גמלוניים נהוגים בידי בחורים מפולין, רומניה, צ'כיה ובולגאריה ועל פועלים יהודים המצטיינים בכושר עבודתם ויושר דרכם.

תכופות נפגשנו, אנשי הועד, ללבן את בעיותנו המשותפות ולמצוא פתרונות לבעיות מסובכות.

הגרעין שנזרע הכשיר את הקרקע לפעולות נוספות. כל אחד רצה להיות שותף למפעל הלאומי העצום הזה.

עקרון ההגשמה העצמית, שהיה מיסודותיו של החלוץ, תבע מאת חבריו, שעברו תקופה מסויימת של הכשרה, לעלות לארץ, והעליה היתה גם משאת־נפשם, אולם זמן רב היו נאלצים לחכות לסרטיפיקטים. זוכרני, כי בשנת 1935 הגיעו שני סרטיפיקטים, ואנו אנשי הועד התלבטנו בישיבה שנמשכה עד השעות הקטנות של הלילה, למי לתת. השניים המאושרים שהחלטנו לתת להם את הסרטיפיקטים, מיד עלו ארצה.

מעניין להזכר בשאלה שהוצגה כלפי מדריך שבא אלינו מלובלין, מדוע אומרים אנו, כי עולים לארץ־ישראל ולכאורה נוסעים אנו באניה. תשובתו של החבר לא איחרה לבוא, רוממה את רוחנו. הוא טען, כי הנוסע לארץ ישראל מתעלה ומת־רומם, ומכאן נובע הביטוי עליה לארץ.

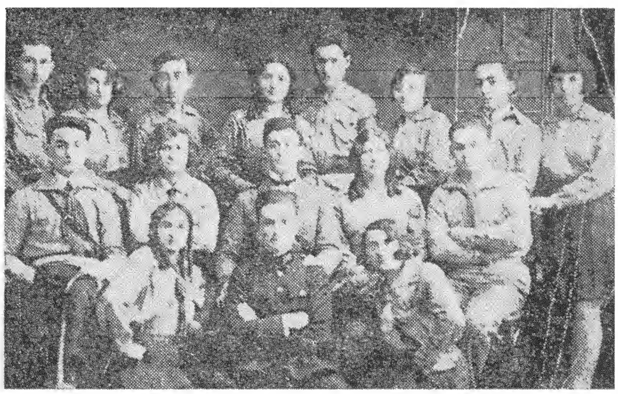
ברם, אין גבול למאמציהם של אנשים צעירים שגמרו אומר להכות שורש במולדת ויהי מה, מוכנים לכל עבודה קשה, אך לא כן רצה הגורל ורק מעטים זכו לעלות.

החיים בחלם היו רוויי עמל ורוגז גם יחד. לבנו היה מלא מרירות על שלא נותנים לנו את האפשרות לעלות. אולם לאט־לאט עלה חלק מן החברים ארצה, אחרים יצאו לערים אחרות בחיפוש אחרי עבודה, ומרבית הנוער בעיר הרגיש שאין להם כל עתיד בפולין.

אין כל ספק, כי החינוך שקיבלו צעירי "החלוץ" בחלם נקלט עמוק בליבותיהם והם נשארו נאמנים לרעיון הציוני והסוציאליסטי גם יחד. הפעילות הענפה והפוריה בכל שטחי החיים הציוניים עשתה את שלה. החברים היו נתונים בכל מאודם לענין העיקרי, שעמד לנגד עיניהם בכל עת ובכל שעה.

השומר הצעיר

חברי תנועה זו היו צעירים, אשר אימצו לעצמם את אורח החיים הקיבוצי ועסקו בעבודה פיסית כגון: חטוב עצים, שמירה על טחנות וכדומה, הבנות עסקו בתפירה וכן כעוזרות,

תנועת השומר הלאומי בחלם.

חברים אחדים נתנו שעורים בעברית, ולא בכדי זכו לאהדת הצבור ולהערכתו המלאה.

כן היתה פעילה להקה דרמטית, שהעלתה מחזות שונים. המשתתפים היו: י. בורנשטין, וו. גלינצמן, מ. טון, בלומה ארגון, ציפה בוירסקי, י. וסרמן, א. ליפשיץ, ה. הרץ, ב. צייכן, דוד קורנבלום, ז. שורצבר, ש. סובול, ש. מכס ואחרים. הבמוי בידי: פ. דרקסלר, מ. טורן ועוד.

תנועה זו לא הצטיינה בכמות חבריה, כי אם באיכותם. זו היתה תנועה בעלת רעיונות מגובשים, ציוניים־מהפכניים, שבירה היטב את המצטרפים אליה, וקיבלה לרוב לשורותיה את הנוער הלומד והמשכיל.

הטיולים המשותפים, הריקוד המלהיב, השיחות בקבוצה, בפלוגה או בקן והפעולות היה בהם כוח משיכה גדול ומלכד.

הסניף המקומי של "השומר הצעיר" היה נקרא "קן" והיה מחולק ל"גדודים" ול"קבוצות". הפעולות התבטאו: בלימודי עברית, בהרצאות על נושאים ציוניים־חלוציים וגם סוציאליים וספרותיים; בשיחות וויכוחים על אותם הנושאים; בתרגילי צופיות, בתהלוכות ברחובות העיר, בטיולים מחוץ לעיר ובשליחות חברים למושבות־קיץ ולקיבוצי־הכשרה.

מדי "השומר הצעיר" היו: בפעולות רגילות — בגדי חקי ועניבה ירוקה, בפעולות חגיגיות — חולצה לבנה, מכנסיים (או חצאית) בצבע ארגמן ועניבה ירוקה.

דברי המדריך היו קודש לחניכים ואם כי שררה רוח של חברות בין הצעירים והמבוגרים, הרי היתה גם אווירה של הערצה לרעיון ולמדריך כאחד.

יחס ההורים להשתייכות בניהם לתנועה לא היה אחיד. מהם שהתנגדו, מהם שתמכו ברעיון ומהם שהעלימו עין. הראשונים חששו מהפסקת הלימודים. אם כי המחנכים היו מעוניינים שהצעירים יסיימו את לימודי בית הספר התיכון ויגשו לבחינות בגרות, הרי לא נזפו בבודדים שנטשו את לימודיהם, מתוך הכרה ברורה שעליהם להתכונן לחיי קיבוץ, שבהם ההשכלה אינה גורם קובע. היו אמנם מקרי נשירה מבית הספר לשם התמסרות לענייני התנועה, למורת־רוחם של ההורים.

בתנועה היו גם "בני־טובים" במובנה החיובי של המלה. בני אמידים שחיפשו בכנות שלימות בחיים, או צעירים מבתים מסורתיים שהגיעו מתוך הכרה לתנועה. הרגשת ההשתייכות לתנועת־נוער הלוחמת למען עתיד טוב יותר העשירה את החיים החברתיים. רמת ההשכלה של הצעירים איפשרה דיונים רציניים בנושאים שונים, באמצעות "משפטים ציבוריים" שמשכו צעירים גם מתנועות הנוער האחרות.

היו גם שמחות משותפות עם בני תנועות אחרות, במיוחד בשמחת־תורה. באותו יום נהגו הציונים הכלליים והחברים המבוגרים של זרמי התנועה הציונית האחרים לערוך חגיגה משותפת, והנוער, כולל חברי "השומר הצעיר" תרם לא מעט להצלחת מסיבות אלו.

היינו בקשר עם חברי התנועה שבערי הסביבה, ומדי פעם גם עם אלה שבלובלין ובוארשה, שרמת התנועה בהן היתה מפורסמת.

היתה זו תקופה של פריחה בטרם שואה. קן "השומר הצעיר" בחלם הגיע אז לשיא במספר חבריו. אך הרעמים כבר הדהדו באוויר. על מדינת פולין עברו אז שנים של ריאקציה תחת שלטון ה"פולקובניקים" (אלופי משנה), שנטלו את השלטון בידיהם לאחר מות פילסודסקי. שנאת־ישראל פרועה הילכה אימים ברחובות עירנו בעידודה הגלוי של הרשות, וברוח סיסמתו של ראש־הממשלה סקלאַדקובסקי: "מאבק כלכלי עם היהודים — מהיכא תיתי!" בכל פינה היו מזדקרות לעין־כל כתובות אנטישמיות, ובעירנו השקטה היה מסוכן לעבור יחידי ברחובות מסויימים בשעת החשכה.

הקן השומרי נאלץ לפלס לו דרכים לפעולה חינוכית בנוער במשטר מדיני עויין, תחת עינם הבולשת של אנשי המשטר הפאשיסטי־למחצה. בתקופת בחירות, בהתרמה למען הקרן־הקיימת לישראל, בכל שעת מבחן לתנועת א"י העובדת — היה הנוער השומרי פועל ומפעיל. מדי שנה בשנה היו יוצאות חבורות בני־הנוער השומרי עם מדריכיהם לכפרים שבסביבה ומבלים ימיהם בפעולה לימודית־רעיונית, במשחקי ספורט וצופיות בזמרה עברית ובהווי גדוש חוויות.

המפלגה הקומוניסטית

בראשית דרכה בשנת 1920 היתה השפעתה רבה על הפועלים היהודיים, בהיותם קשורים עם מספר גדול של איגודים מקצועיים, שנהלו פעילות תרבותית מסוימת. לרשותה — ספריה ואולם קריאה ולעתים מארגנת הרצאות בעזרת נציגי המרכז.

המפלגה הקומוניסטית היתה אקטיבית ביותר בקו הפוליטי שלה, הקימה תאים בצבא ובכפרים, מרכזה היה בלמברג, ברם, השלטון הריאקציוני הפולני לא חיכה זמן רב והחל לדכא פעילות קומוניסטית בקנה מידה ארצי. למרות זאת לא פסקה הפעילות והיא נמשכה בתנאי מחתרת.

סטודנטים אחדים מחלם באוניברסיטת וילנה: מנדלסון, ז. קרטקה, היו פעילים מאד במפלגה הקומוניסטית בוילנה, הם נאסרו ונשפטו למספר שנות ישיבה בכלא. ז. קרטקה היה אחרי המלחמה בפולין, שם עבד במשרה ממשלתית אחראית עד לעלייתו ארצה.

חנצ'ה הלפנביין היתה שפוטה ל־8 שנות מאסר לפני מלחמת העולם השניה.

בהנהלת האיגודים המקצועיים (שמאל) היו: יוסף גרינברג, ראובן פורר, הרש שכטרזון ואחרים.

חברי המפלגה הקומוניסטית השתתפו בפעילות התרבותית בעיר, באירגונים כלכליים ומקצועיים, בהקמת מוסדות, באירגון שעורי־ערב למבוגרים, אוניברסיטאות עממיות, חוגים דרמטיים וספריות. לעתים הוזמנו מוארשה שחקנים, סופרים, משוררים, מרצים ועסקני מפלגה בכירים, אשר הפיחו חיים בקרב המוני היהודים הרעבים לספר חדש, מלה חדשה, רעיון חדש, או יצירה ספרותית כלשהי.

הבולשת הפולנית עקבה אחר כל מרצה. זכורני בעת שעור של מאיר הר, הופיעה המשטרה החשאית והפסיקה את מהלך ההרצאה ולקחוהו למשטרה, בתואנה שדרכונו אינו אמיתי. 7—8 חדשים ישב בכלא עד לבירור משפטו, במשפט נדון ל־6 חדשי מאסר וגורש לרוסיה הסובייטית.

ועדה בלתי מפלגתית, מורכבת מכמה אנשים דאגו לו ולצרכיו, בהבי״אם לבנים נקיים וכן מזון שסיפקו לו פעמיים בשבוע, ואיפשר לקיים את בריאותו.

בשנות ה־30, נודע לי, שהוא נהיה לאחד מעורכי ה"עמעס" במוסקבה.

משה גרינברג

המזרחי, השומר הדתי ואגודת־ישראל

הפילוג האידיאולוגי ברחבי פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה לא פסח גם על עירנו חלם. תאי כל המפלגות, מן הימין עד השמאל הקיצוני, מצאו בה את מקומם, אך על אף הכל נשארו תחילה רוב תושביה נאמנים למהותה ולצביונה המיוחד ול־מורשת האבות, וזה ניכר היה זמן רב בכל פעולות הנוער. יחד עם עיסוקיו בתנועות השונות, לא הוקיר רגליו גם מבית הכנסת, אבל באו זמנים חדשים וזמירות חדשות...

למען האמת ההיסטורית: הרעיון של חיבת־ציון והשאיפה לעלות לארץ־ישראל ולהתיישב, מושרש היו בקהילתנו חלם שרשים עמוקים וקדומים. עוד בסוף המאה הקודמת והתחלת המאה הזאת היו כמה משפחות שעלו לארץ להתיישב בה, ביניהם המשפחות ישעיהו הנדל, יעקב דרקסלר, ישראל שנבל, ניסן טראַגר ואחרים, ביניהם מומחי בניה, שקיימו בידיהם ממש את מצוות בנין הארץ, וכן המקובל הידוע ממשפחת פרל, שהשאיר הוריו ומשפחתו מאחוריו בחלם וחי כל ימיו בין המקובלים במאה שערים בירושלים, אבל לפעולות ציוניות ממש הגיעו רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשהתנועה הציונית ו״המזרחי״ התחילו להופיע בכל עיירות פולין, אז נוסדו בעירנו גם תנועת ״המזרחי״ ו״צעירי מזרחי״, ״השומר הדתי״ ו״ברוריה״, ומאוחר קצת יותר גם תנו־עת ״אגודת ישראל״ ו״צעירי אגודת ישראל״.

כוחה של ״אגודת ישר־אל״ בחלם היה בעיקר ב־מוסדות הדת השונים וב־אלה שבסעיפי תקציביהם נכללו צרכי הדת. השפעת ה״אגודה״ היתה רבה בחלק גדול מבתי־התפילה, ב״חב־רות״, שראו את תפקידן ב־פיקוח על שמירת צווי ה־מסורת, במוסדות דתיים וגם על ענייני הקהילה.

כשקמה התנועה הציונית־ההרצלינית והופיעה ברחוב ה־יהודי, הפיחה רוח־לאומית ותקוה בלבות היהודים הרבים צמאי־הגאולה. מובן שדבר זה לא פסח גם על עירנו חלם ונוסדו בה אגודות ציוניות רבות, מציונים כלליים, רביזיוניסטים ועד לפועלי ציון שמאל, שפעלו כל אחת בדרך שלה למען בנין ארץ ישראל ונהפכו עם הזמן לתנועות מרשימות; שונה בתכלית השינוי היו ההתארגנות בהסתדרות ״המזרחי״. כאן דרוש היה להכניס ללבותיהם של יהודים דתיים וקנאים ביסודם את הרעיון של בנין ארץ־ישראל ע״י היהודים עצמם, דבר שהיה מנוגד לכל כללי האמונה, שהחזיקו דורות על דורות, ש״אם ה׳ לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו!״... כמה עמלו קבוצת הרבנים המייסדים, ר׳ שמואל מוהליבר, הרב ריינס וחבריהם להסביר שבניית ארץ־ישראל מותרת גם לפני הגאולה שתבוא, וכמה חשובה היא מצוות ישוב ארץ־ישראל בכל הדורות ובמיוחד בדור האחרון הזה, דור של פרעות ומאו־רעות ביהודים. החרימו אותם את הרבנים האלו ולחמו בהם ובדעותיהם.

כמה מאות אלפים היו ניצולים לו שמענו אותם ופועלים

תנועת ״השומר הדתי״ בחלם — באמצע, המדריך משה גרינברג.

לפי עצתם. אבל הסוף ידוע. רק מעטים עשו זאת; ואם כבר נמצאו יחידים שנרתמו לפעולה בבתי הכנסת, עשו זאת בהי־חבא, נגד רצון ההורים, המשפחה והסביבה. לכן כה מועט נראתה הפעולה על פני השטח.

אמנם, דרך הראשונים לא היתה סוגה בשושנים. הרעיון הציוני לא היה מקובל אז על חוגים רחבים בתוך יהדות פולין, במיוחד בתוך היהדות הדתית, שפעולות ציוניות התנקשו, לדעתה, עם התקוה והאמונה של גאולת הארץ והעם על־ידי ביאת המשיח וחלק גדול מיהדות דתית זו לחמה מלחמת־חרמה נגד תנועת הציונות, גם הדתית. אבל הודות למסירותם של סוללי הדרך הראשונים, היכה הרעיון שרשים ולאט־לאט כבש לבבות גם בין הנוער הדתי המסורתי, שראו דוקא בפעולות אלה — בניית ארץ־ישראל על־פי תורת ישראל — המשך לתקווה הגדולה של גאולת הארץ ע״י הגואל העתיד לבוא.

אבל, כאמור, יחידי סגולה תמיד נמצאו בעיר, שראו ב־תנועה זו חזון חייהם ומשאת נפשם והם הצליחו מזמן לזמן גם לקבץ מסביבם מעט נוער ומבוגרים גם יחד לפעולה קדושה זו.

כאן אני רוצה לציין כמה מהם:

בשנת תרפ״ה (1925) נוסדה תנועת ״המזרחי״ בעיר ע״י קבוצת יחידים דתיים, שראו בה פתרון לבעיה היהודית וה־דתית גם יחד. בין אלה התבלט במיוחד בפעילותו, יהודי מכובד בין הבריות, בעל בעמיו, יודע תורה ודרך ארץ, תלמיד חכם ועשיר, לפי המושגים של הימים ההם, ר׳ חיים שוורצמן ז״ל, בעל־בית גדול, שאחת מדירות הבית הוקצה לבית הכנסת בשביל תושבי הסביבה. חסיד קוצק זה, יוצא־דופן מתוך קהל החסידים בעיר, שמצא בתנועת ״המזרחי״ את שאהבה נפשו וחזון חייו, ראה מחובתו לפעול ולהפעיל אחרים ועשה רבות למען התנועה.

וכאביו גם בנו, ר׳ יצחק שוורצמן, ״נדבק״ מאביו ונרתם לעבודה קדושה זו ועזר לאביו בפעולות הרבות למען ״המזרחי״, וראה ברכה במעשיו. ראוי לציון, שבזמן ההוא נאם ר׳ יצחק לטובת התנועה בשפה העברית, דבר זה נדיר אז, שעשה רושם עז על שומעיו, אבל דבר זה לא מנע מלהתקיפו משמאל ומימין, במיוחד מן החוגים החסידיים, שלא נתנו לו כמעט דריסת רגל בבתי־הכנסת בעיר להשמיע את דעותיו.

דמות בולטת במנהיגות ״המזרחי״ בשנים תרפ״ו—תרפ״ח היה ר׳ חיים רייפר, בעל הדרת פנים, שזקן ארוך עוטר את פניו, יהודי משכיל ותלמיד חכם גדול, שכל־כולו אהבת ארץ־ישראל וראה ב״המזרחי״ חזון חייו. כל חייו הקדיש למען חיבת ציון, למרות ההתקפות הרבות מצד משפחתו (אביו, ר׳ לייביש רייפר, מחשובי חסידי בלז), שלא ראו בעין יפה פעילות זאת. בבית התפילה של חסידי בלז, במקום שבו התפלל, מנודה היה בעד פעולותיו הציוניות, ראו בו נטע זר ושמו מכשולים בדרכו, אבל הוא לא שעה לכל זאת ועשה רבות למען הציונות הדתית בעיר, במיוחד בשטח התרבותי, אם בהרצאות או שעו־רים במקום.

זכה ר׳ חיים והגיע אחרי תלאות רבות וקשות, עם משפחתו לארץ־ישראל; סבל יסורי קליטה, אבל קיבל הכל באהבה. סוף־סוף, אמר, הגשים חלום־חייו, וכידוע, שארץ־ישראל נקנית ביסורין.

גם כאן, כארץ, המשיך בפעולות ברוכות ובמקום שבו הת־פלל, נתן שיעורים בתלמוד עד סוף ימיו.

במשך הזמן נוסדה בעיר גם תנועת ״השומר הדתי״ לצעי־רים. עשרות ילדים וילדות בגיל הרך היו חברים בה, שהת־חנכו ברוח המסורת ואהבת ארץ־ישראל, וכן קמה תנועת ״ברוריה״ לבנות מבוגרות יותר, וכולן עשו פעולות רבות וברוכות למען תנועת ארץ־ישראל ע״פ תורת ישראל.

מזמן לזמן היו מופיעים מרצים מהמרכז בוורשה וכן התקיימו במקום שעורים בתנ״ך, הרצאות על ההיסטוריה היהו־דית ועוד. תנועת ״השומר הדתי״ נוהלה לראשונה ע״י טוביה רוזן ואחריו ע״י כותב השורות האלו, עד ליום עלייתי ארצה בשנת תרצ״ד (1934) פעלתי למען הפצת רעיון ״השומר הדתי״ בקרב ילדי המקום.

טוביה רוזן, בנו של החסיד, ר׳ יעקל׳ע רוזן, יהודי עשיר ומקובל כאחד מ״פני העיר״, היה יוצא דופן בין כל בניו. הוא ״נדבק״ לרעיון של ״המזרחי״, ובשנות השלושים עמד בראש התנועה ועשה רבות למענה ובמיוחד למען הנוער הדתי במקום. לא זכה להגשמת חלומו ולעלות ארצה. נספה עם משפחתו, ביום המר, יחד עם כל קדושי העיר. יש לציין שכמה מחברי ״השומר הדתי״ הצליחו לעלות ארצה ולבנות ביתם לתפארת בישראל.

אגודת־ישראל

בערך בשנת תר״צ (1930) נוסדה תנועת ״אגודת ישראל״ ו״צעירי אגודת ישראל״ בעירנו חלם. בין המייסדים יש לציין את ר׳ זושע דובלמן (נמצא בארץ, בבני־ברק, ועד היום הוא ממנהיגי פאג״י במקום), צבי גרודזינסקי, העשיל באש, מנשה לוס ושמואל סתיו (נמצא בארץ). בין הפעולות הברוכות שעשו: מתן שעורים, לימוד ״דף היומי״, דבר שהתקבל יפה אז בחוגים הדתיים; הרצאות בנושאים שונים וכן אסיפת כספים למען ״קרן ישוב ארץ־ישראל״, כמשקל נגד כל הקרנות הציוניות קק״ל וקרן היסוד. בכלל יש לציין שאנשי ״אגודת ישראל״ במקום לא ראו בעין יפה הפעילות של ״המזרחי״ בקרב הציבור החרדי בעיר ו״מלחמות היהודים״ הורגשה היטב בין המפלגות הדתיות.

זאת ועוד, פעולות ה״אגודה״ במקום, כמו בכל רחבי פולין, לא שמה את הדגש על פעילות למען ישוב ארץ־ישראל, דבר שהתנקם, לצערנו, ביום פקודה... ורק בשנים האחרונות, כש־חרב חדה היתה מונחת על צוואר הישוב היהודי בפולין, התחילה גם היא בפעולותיה למען בנין ישוב ארץ־ישראל והצליחה במעט להציל את הנוער הדתי ששאף לשינויים ולא ראה עתידו יותר בגולה המורעלת והאנטישמית.

דבר גדול למען ילדות, בנות ישראל, היתה הקמת בתי־הספר "בית־יעקב" ע"י ה"אגודה" בכל רחבי פולין וכן בעירנו, דבר שגרמה כעין "מהפכה" חיובית בהרבה בתים בישראל. בנות מבתים דתיים מצאו את מקומן בבית־ספר זה, בו קיבלו את חינוכן הכללי והמסורתי גם יחד. בתי־הספר אלו עמדו על רמה גבוהה ודבר זה הורגש היטב בשנים הבאות כשהבנות אלו התבגרו ועמדו ברשות עצמן, ידעו יפה לכבד ולשמור על כבוד ישראל ומסורתה. כן התקיימה ע"י בית הספר "בית־יעקב", תנועת "בנות אגודת־ישראל", לבנות מבוגרות יותר. התנועה היתה פעילה מאוד והורגשה היטב במקום וגרמה ברכה רבה בבתים חרדיים במקום.

✶

ובסוף, למען האמת ההיסטורית: התנועות הדתיות המבוגרות, לא התבלטו במיוחד ברחוב היהודי בעיר, מתוך סיבה פשוטה: היהודי הדתי ובמיוחד החסיד, רחוק היה מטבעו מכל "תנועה", התארגנות וכדומה; את חייו ניהל ע"פ רוב לפי "צו מלמעלה", הרבי או "החצר" של הרבי, ואלה, כידוע, לא הסתכלו בחיבה רבה על כל התארגנות מפלגתית. שונה היה אצל תנועות הנוער הדתיות שפעולותיהן הברוכות הורגשו יפה־יפה בכל מקום בעיר.

והנה הגיע יום הדין, היהדות הדתית על כל זרמיה, על כל תנועותיה, חוסלה עם כל קדושי העיר. חלק קטן מאוד הציל את עצמו מתוך גיא ההריגה, שבורים ורצוצים הגיעו לארץ־ישראל להתחיל את חייהם מחדש, הרוב הגדול הושמד, בדרכים האבלות של באַבי־יאַר...

בדרכי לארץ־ישראל

קשה לבטא במלים את ההרגשה שהרגשנו אנו, העולים לא"י, וכמה שארצה לבטא זאת, אחטא לאמת, כי אי אפשר למסור במלים את החווייה הקדושה והנפלאה הזאת: הנה אנו רואים לעינינו התגשמות חלום של אלפי שנים; בקשו־תיהם של אבות אבותינו בארצות פזוריהם, שלוש פעמים ביום במשך דורות על דורות, "ותחזינה עינינו בשובך לציון"... — לא התגשמו בימיהם ולא זכו לזה... המנהיג הראשון, הדגול והמסור של העם, שהוציא את השבטים, בני יעקב, מגלותם הראשונה במצרים והפך אותם לעם; משה הגדול, שהנהיג את העם קשה־העורף במדבר הגדול והשכיל לעשותו עם נבחר — הוא שעמד והתחנן לפני בוראו שיאפשר לו להיכנס לארץ־ישראל — ולא זכה... והנה אנו, נינים של העם העתיק הזה, אחרי למעלה משבעים דורות של סבל וחרפה בגלות, גזירות ושמד ע"י שונאי ישראל בכל הזמנים, חוזרים לארצנו, חוזרים לארץ־ישראל, לבנות ולהיבנות בה.

קשה מאוד לבטא במלים הרגשה נפלאה זו, הרגשת דור ראשון של גאולת ישראל...

למחרת הגענו לקונסטנצה. עלינו על אניית־הפאר "פולוניה", שתפקידה להביא אותנו לחוף מבטחנו — חיפה... אם סבלנו קצת מטלטולי דרך ומחלות הים, הרי המטרה העיקרית עמדה לנגד עינינו והשכיחה סבל דרכים. בילינו את השבוע הנעים בין שמים למים בשירה וריקודים. רוב העולים בני־נוער היו, מחולקים לפי ארגוני המפלגות הציוניות במקום, ואנו יוצאי החלוץ המזרחי, הדגשנו את הצד הדתי שלנו, והשתתפנו ב־תפילה בשיעורים, בשירי מסורת ובהאזנה לנאומי מנהיגים דתיים שנמצאו בתוכנו אם כעולים או כמלווים. מי ידמה ומי ישווה לנו?!

קשה לשכוח חוויה מלבבת זו. ועד יומי האחרון אזכור ימים אלו, ימים של התנתקות מהגולה והתחלת חיים חדשים בדרכנו לגאולה...

בדרך עברנו מקומות נפלאים, פלאי הטבע, שעשו עלינו, הנוער, שמימיו לא ראה דבר מפלאי העולם, רושם אדיר ובל יימחה. ראינו מה נפלאים מעשי ה', כמה יפה מעשי בראשית. הרים וגבעות, ימים וכל אשר בהם. הכל נמסר לאדם, לחיות בהם, לשפר ולעזור, לבנות ולהתקדם, לאהבה ואחוה.

באותם ימים לא ידענו עוד באיזה עולם שפל אנו נמצאים; לא תפסנו עוד כמה עמוקה היא שנאת ישראל בכל העולם. ידענו רק שטוב כי לכל עם יש ארץ, שלה הוא מסור בלב ונפש, לנו היהודים יש ארץ־ישראל, שאותה אנו אוהבים ומתפללים עליה, אבל כאלפיים שנה היינו מרוחקים ממנה ולא יכולנו להגיע אליה ולחיות בה ככל העמים. והנה עכשיו, תודה לאל, אנו חוזרים לארצנו לחיות בה ולבנות בה את עתידנו, לנו ולדורות אחרינו.

יומיים לפני ראש־השנה, כשעלינו על סיפון האניה, ראינו ממרחק רב את הרי הכרמל. פצחנו בשירה ובריקודים: "אנו באנו ארצה!"... לא היה גבול לשמחתנו. לאט־לאט ראינו את חיפה מתקרבת, חיפה של ארץ־ישראל!...

עברו עוד כמה שעות והנה הגענו לחוף־מבטחים — נתגשם החלום! אנו בארץ־ישראל!

אמנם קבלת־הפנים הראשונה שזכינו לה עם בואם של הערבים הראשונים לטפל בעולים, במכנסיהם הרחבים ולבושם המשונה, לא עזרה להרגשה טובה, אבל השתדלנו לא לשים לב לכך. שמענו רק את הפקידים היהודים המעטים באותו

הזמן, מדברים עברית רהוטה זה שימח את לבנו והעלה את המוראל.

חלפו עוד כמה שעות עד שעברנו את כל הסידורים הפורמ־ליים, זריקת חיסון נגד מחלות טרופיות וכו׳, עד שביום א׳ בבוקר, ערב ראש השנה תרצ״ד — דרכו רגלינו על אדמת הקודש...

נסענו תוך התרוממות־רוח לשכונת בת־גלים הסמוכה לחיפה, מקום שקיים בו ״בית־עולים״ לימים הראשונים ל־עלייתם, לבלות את חג הזכרון — ראש השנה הראשון בארץ. שהינו באוהלים, קבוצות, קבוצות יחד. התפללנו בהתלהבות חלוצית וקבלנו את מנות המזון הראשונות שלנו בארצנו החדשה־הישנה.

כאן המקום להתעכב מעט על חיי החברה בדרך ובאנייה. הצלחנו לקשור קשרים עם הרבה מהנוסעים והעולים, — דבר שהכרחי היה באותו הזמן, כי הרי עם כל הטוב שבדבר, — הרי היינו צעירים ובלתי מנוסים, וכל זוג או חבר יעץ או עזר, מנסיונו הוא, לכל מיני בעיות שהתעוררו בדרכנו החד־שה; עזרנו אחד לשני. ביחוד הנשים הבלתי־מנוסות הצעירות. הן נעזרו אחת בשניה בבעיות שונות ומשונות, שצפו לפניהן בדרכן החדשה; עם כל השיחות הרבות שניהלו בבתיהן שם עם האֵם־היהודיה שלהן, והעצות הטובות שקיבלו מהן, — צפו בעיות חדשות, והיה צורך להתגבר עליהן בעזרת עצמן או בעזרת חבר או חברה טובה. במיוחד התידדנו עם זוג נחמד שעלו אתנו יחד, משה ואלישבע צ׳חנובסקי (היום, צחי), מהעיר פשדבוז׳, נתקשרנו בקשר של קיימא ונעזרנו אחד בשני, בהדרכה ובעצות טובות. ועד היום, כשכולנו, ב״ה סבים וסבות, מתקרבים לזיקנה, נהנים משיחה משותפת ובילוי יחד, ובכל שנה, לפני ראש השנה, נפגשים, חוג מצומצם, אנשי העליה הזאת, ומעלים זכרונות מרגשים מהימים ההם...

חיים חדשים

ראש השנה עבר. למחרתו העבירו אותנו, החלוצים, לתל־אביב, העיר העברית הראשונה בעולם כולו. את רכוש המטל־טלים שמנו בפינת האולם הגדול של הפועל המזרחי ברחוב אחד־העם ויצאנו לנשום מאוירא דארץ־ישראל בעיר העברית החדשה, שידים יהודיות מקימות אותה. כל דבר שראינו בה חיזק את רוחנו ואימץ את לבנו. אכן, ראינו בכל פינה ורחוב עומדים יהודים על פיגומים ובונים ממש את ביתם, יהודים ורק יהודים בונים... והנה לא רחוק ראינו שוטר יהודי מכוון את התנועה. נעצרנו להסתכל בפלא גדול זה. בשבילנו, ילדי הגולה, היה זה מחזה נדיר ומרומם. כן, זו ארץ ישראל, את־חלתא דגאולה!...

את הימים הראשונים בילינו תוך שירה וריקודים, באולמי ״הפועל המזרחי״ בת״א. קיבלנו גם ״דמי כיס״ מהסוכנות היהודית — 2 לא״י לשנינו. ״הפועל המזרחי״ הפריש תיכף ״מעשר״ מהסכום הגדול הזה וכל רכושנו בבואנו לארץ היה 1.80 לא״י לסידור ראשון בארץ.

הימים הגדולים והמשמחים עברו מהר ואנו נכנסנו לאט־לאט לחיי חולין. נמצאו עמנו כמה כתובות מידידים וקרובים בחו״ל למסרן בארץ ואנו נגשנו למלא שליחות זו.

תחילה ניגשנו לרחוב רש״י (פלא בתוך פלא — רש״י, רמב״ן, רשב״ם וכו׳ וכו׳ — אינם רק פרשני התלמוד, שמקומם בספרים הנלמדים בישיבות ובתי מדרשים, אלא רחובות, רחו־בות שנקראים בשמם, רחובות ארוכים יהודים גרים בהם ונזכרים בהם יום ולילה, גם לצרכי חולין, לאו דוקא לדברי קודש ופרשנות...) קרוב משפחה שנמצא כבר כמה שנים בארץ בשם ז׳יטלני, גר היה ברחוב רש״י 49 ונכנסנו אליהם. מסרנו להם את דרישות השלום מקרוביהם בוורשה, ושמחנו מאוד בפגישה ראשונה זו, הגם שהיתה זו משפחה רחוקה. הם קיבלונו יפה. כיבדו אותנו וביקשו לבקרם בכל הזדמנות. עד היום, כשהם כבר זקנים מופלגים, מקיימים אנו ידידות קרובה אתם ושומרים על הקשר ושומעים ברצון לעצתם של זקנים פקחים אלו.

בכלל הורגשו בציבור בזמן ההוא, מסירות ועזרה הדדית, במיוחד לעולים שמקרוב באו, כי הוותיקים של היום — היו אתמול גם הם עולים חדשים ולכן מצאנו בכל מקום רצון לעזור, לב פתוח ודלת פתוחה...

בביקורנו הנ״ל אצל משפחת ז׳יטלני, חלינו, — מקודם פנינה ואחרי כמה ימים גם אני, — במחלת ה״פרופיטאצ׳ה״ (מחלה טרופית עם חום גבוה, שבדרך כלל כמעט רוב העולים החדשים התנסו בה בזמן ההוא...) ואנו שכבנו כשבועיים אצל משפחה זו, שטיפלו בנו במסירות עד שהבראנו. כשרק יכולנו ללכת, תיכננו נסיעה לירושלים, עיר הקודש, שבה גם החלטנו בלבנו לבנות את ביתנו אם רק נוכל באיזה אופן להיאחז בה. הודינו מקרב לבנו למשפחה טובה זו שבעבור דרישת השלום שקיבלו, היה עליהם לטפל בשני חולים כשבועיים, ואנו נסענו בהתרוממות רוח לירושלים...

קשה לתאר את רגשותי בנסיעה זו. ירושלים זו, שאלפי שנים מבקשים בניה לחזור אליה ואינם יכולים... שלוש פעמים ביום מתפללים ומתחננים מיליוני יהודים בכל ארצות פזוריהם, ״ולירושלים עירך ברחמים תשוב״... מתחננים ומקווים לגאו־לתם מגלותם הקשה... מאות אלפי בני ישראל נהרגו ונשרפו על קידוש השם בגולת ספרד ובגלויות אחרות, בעד ירושלים זו, שאנו כעת נוסעים אליה, יותר נכון, חוזרים אליה... כי אף פעם בהיסטוריה היהודית, ארוכת הסבל, יהודים לא שכחו ולא התיאשו מלשוב אליה ולבנות בה את ביתם מחדש...

הגענו לירושלים — ביקור ראשון, כמובן, אצל ״הכותל המערבי״. במקום קדוש זה מקום יחיד ומיוחד שנשאר מבית תפארתנו, שפכנו את לבנו והתפללנו ל״ישוב״ טוב בארץ, לשלום המשפחה ולשלום העולם.

משם המשכנו בדרכנו למשפחת בלומנקרנץ, משפחה, שחמי הטוב, ר׳ משה טוביה פרישטיק, בהיותו ראש ״המזרחי״ ב־ביאלא־פודלסקי, פולניה, עיר הולדתה של אשתי, — עשה רבות בשביל משפחה זאת, כדי לאפשר עלייתם לארץ־ישראל.

הוא לחם במרכז הראשי למין משפחה זו ועזר לה גם במעט בהוצאת הדרך בכדי להגיע למחוז חפצם.

הם היו כבר תושבים וותיקים בירושלים וקיבלונו יפה. שמחו שיכלו במעט מזעיר לגמול לבתו של ר' משה טוביה פרישטיק בעד מסירותו בעיר מולדתו אליו, ר' אשר ניסן בלומנקרנץ. נשארנו אצלם לחג הסוכות. אני עוד לא הייתי בקו הבריאות והמחלה "פרופיטצ'ה" נתנה בי את אותותיה והמשכתי לשכב גם פה כמעט כל החג. אבל לאט־לאט התחלנו את חיינו "המשפחתיים" הנורמליים. תיכננו לנסות להסתדר בירושלים, במיוחד מצאנו עזרה התחלתית במשפחה זו. "פרימוס" לבישול, מתנת הדודה איטה, הבאנו עם מטלטלינו מפולניה, דבר שהיה בשימוש רב, עת שלא חלמו עוד על גאז לבישול ביתי, ומשפחת בלומנקרנץ בהיותם בעצמם סוחרי נפט, תרמו לנו חצי פח נפט... ונהפכנו בעלי־בית... הגב' בלומנקרנץ לקחה את רעייתי הצעירה לידיה ונהפכה לפט־רונית ואפוטרופסית עליה ומדריכה בכל עניני החיים, גם בעניינים של ביני לבינה...

החלטנו לשכור חדר, על ידם, בבית ישן בבעלות ערבי בשם קאטאן. שילמנו אז חצי לירה, שכר חדשי ונשאר לנו עוד כלירה "מזומנים", עודף מכספנו שבידינו. קנינו שתי מיטות ברזל; הקיר שימש כארון לבגדים, מכוסים בסדין, ביד־אמונה של רעייתי, שסידרה יפה־יפה, שייראה נאה גם כלפי חוץ, שרק אשת־חיל מוכשרת יודעת לטפל בדברים אלו; ארגז גדול שימש לשולחן וארגזים קטנים — לכסאות וכו'. הרגשנו עשירים, ושמחנו מאוד במנת חלקנו...

נסעתי מיד לתל־אביב לאולם הגדול של "הפועל המזרחי" ברחוב אחד העם 108. מצאתי את המזוודות שלנו עומדות בפינה, כהפקר, מחכות לגואל. לא, לא היה פחד שמי שהוא אחר יקחם במקומי... לקחתי את מטלטלי ונסעתי מיד חזרה לירושלים, לדירתנו החדשה ונהפכנו תושבי ירושלים קבועים. לא היו מאושרים מאתנו.

בימים אלה כתבנו הביתה מכתבים מלאי־שמחה, סיפרנו להם על הפלאים שרואות עינינו בארצנו החדשה ובירושלים הקדושה שלנו העתיקה, שנבנית מחדש ע"י החלוצים היהודים החוזרים מגלותם. במיוחד כתבנו להם איך אנחנו לאט־לאט מסתדרים יפה בביתנו החדש, נהנים מכל טוב ארצנו — ארץ זבת חלב ודבש...

הקשר עם הבית בזמן הזה היה נורמלי, תדיר, כל כמה שבועות שלחנו וגם קבלנו חזרה משני הבתים — וורשה וחלם — תשובות ארוכות ומפורטות והכל התנהל על מי מנוחות. לא ידענו אז מה עומד לפנינו, מה קרוב השבר העומד ליפול על יהדות אירופה בכלל ועל משפחתנו בפרט...

ארגון ויצ"ו

האירגון ויצ"ו בעירנו נוסד בשנת 1926 והיה מורכב מנשים פעילות, תומכות נלהבות בשאיפות הציונות והיו מתנדבות לעזרת ילדי־עניים בעיר.

במשך כל השנים עד פרוץ מלחמת העולם השניה אירגנו הפעילות מסיבות, נשפים ואסיפות למין כל דבר שעשוי היה לקדם את ענייני הציבור והיו מקדישות תשומת־לב מיוחדת לפעולות־התרמה בשביל מעוטי־יכולת.

הן היו טובות־לב ואוהבות בריות עד להפליא ולא חסכו עמל לאסוף כספים ולעזור לעניים במזון, לבוש וכו' והיו נותנות הרבה צדקה בסתר.

יושבת־ראש האירגון היתה גב' וילנקו. בעלה ד"ר וילנקו היה דמות ידועה בעיר, והיא הקדישה כל שעותיה הפנויות, וגם הלא־פנויות, לעזור לכל נצרך.

הסגנית, גב' אוקס הצטיינה ברוחב־לבה ובמסירותה למשי־מות. בעלה ד"ר אוקס התייחס בכבוד ובהערצה לפעילותה.

המזכירה של האירגון מלכה שוורצמן עדינת נפש ומשכילה. עינה היתה צופיה על כל פעולות האירגון.

גב' עברי (ליברמן) לבית פלהנדלר היתה הקופאית והיתה קשורה לתרבות והמסורת היהודית, ישרה בכל דרכיה ובכל מעשיה.

בשנת 1935 עלתה ארצה. באותה שנה התקיים בארץ קונגרס בינלאומי של ויצ"ו בהשתתפותן של נציגות מכל העולם. לנציגה מחלם נבחרה גב' רחל עברי־ליברמן.

פעילי תנועת ויצ"ו בחלם בשנת 1935.

חיים ורזגר, מונטבידאו, אורוגווי

כוורת של פעילות

ה התעוררות של התנועות והמפלגות השונות בחלם באה בראשית 1924, מתוכן עלתה והתפתחה בצעדי ענק תנועת הנוער של פועלי־ציון. מפל־גות הפועלים היהודיים. פעלם והשפעתם קדמו בהרבה את התאריך הנ״ל. בידי נמצאת תמונתו של ד. ב. בורוכוב ועליה כתוב: ״פועלי־ציון — 20 בינואר 1918, חלם״. מצדה השני בולטת חותמת וניתן לקרוא: ״מפלגת פועלים יהודית סוציאל דמוקרטית, חלם״ ובמרכזה — ״פועלי־ציון״, ז. א. שכבר ב־1918 התקיימה מפלגה זו ולבטח הרחיבה השפע־תה על חוגי פועלים יהודיים, יתכן אפילו, שהיתה כבר קיימת גם הרבה לפני כן, אך לצערי, לא ידוע לי על תאריך מוקדם יותר. רוצה אני לציין בזאת, שהנוער הבורוכובי שחנך מאות בני נוער יהודיים, שהיו ועדיין ממשיכים להיות פעילים בחיים הלאומיים היהודיים — לא היו בבחינת יש מאין אלא ינקו משרשיה של תנועת פועלי־ציון, שהכשירה את הקרקע לכך.

העוברים לפני המחנה היו: משפחות ויניק, פישר, פרוכט, בקר. אי שם ברח׳ רפורמצקה, ב״אולם״ אשר ברח׳ לובלסקה היתה פעילות ערה ותוססת בשדה התרבות והחיים הצבוריים, צעדי הראשונים הובילו אותי ל״אולם״ זה, שהיה כתובת לרבים כמוני. לבני הנוער היה מקום זה כאוניברסיטה עממית. — קויימו שיעורים, הרצאות בנושאי תרבות, ספרות ומדע, שיחות, אסיפות וכינוסים ופגישות תכופות עם האיגודים המקצועיים וכו׳.

פעולות אלו התנהלו ע״י ״כוחות״ מקומיים ולעתים ע״י אורחים שהוזמנו מהמטרופולין ורשה, הכוונה ל״ורשה״ בתר־בותה הרוחנית על מאות, מאות סופריה, משורריה, מנהיגיה הפוליטיים, אמנים וסתם משכילים.

הרצאתו של מלך רביץ׳ היתה לי הראשונה ששמעתי בחיי הצעירים כשעל ראשי עדיין הכובע החסידי העגול. אני זוכר זאת כבחלום, הנה לעיני דמותו ה״מלכותית״ עטור זקנקן־״ישו״, למתניו חגורת עור, ניצב לו, זקוף, על הבמה בפניו החיוורים־כהים מול אור החשמל הקלוש באולם הגדול. נושא ההרצאה היה (אם זכרוני אינו מטעה אותי) מ״אטינגר עד פרץ מרקיש״ — קפיצת הדרך בהיסטוריה של הספרות ה־יהודית.

משהו כבר קלטתי מהרצאת רביץ׳, בהיותי כבר מזמן מנוי בספריית י. ל. פרץ. ״כישעלי״ עם התלתל המאפיר היתה הספרנית. לא זכורים לי פרטים נוספים מאותו ערב נפלא, זמן רב רדפה אותי דמותו של רביץ׳, עד היום לא ניתן לי התענוג הגדול להכיר אישית את הסופר המרצה ונשאר לי רק הרושם מביקורי בכנס סיפרותי זה בחלם.

ה״כוחות״ האינטלקטואליים המקומיים היו פעילים מאד. מהם אני זוכר את ראובן פרוכט, בחור יפה־תאר, בעל מבנה גוף חסון ושערות ראשו אדום־כהה כצבע הברונזה. נאם יפה, ומדבריו היה ברור, שידיעותיו בתחום הספרות הן רחבות. לא אחת היה מצטט משוררים גרמניים בהעיפו את מבטו לעבר התמונה הגדולה של היינריך היינה התלויה ממול, כאלו ביקש עדות מסייעת לדיעותיו שהשמיען...

שניאור וסרמן — דמות תמירה, לבוש צוארון־סלובצקי בכל עונות השנה, ועיניו עיני משורר חולמות. הספר מתחת לבית־שחיו תמיד. היה מרבה בקריאה ולמד בהתמדה, הופעו־תיו היו מעניינות מאד. שניאור וסרמן הנו כיום סופר ומשורר. שיריו גם מושרים בעונג וברגש ע״י אלפי ילדים בבתי־ספר יהודיים.

היה פייבל פריד — אדם בעל אופי גועש, ובנוסף לכך היה אנציקלופדיה חיה. בעל עבר סוער המתייחס במיוחד לשנת 1905. תמיד היה ער ותוסס, נואם בחסד עליון, מעניין הן בצורה והן בתוכן. הרצאותיו ושיעוריו היו שזורים במאמרי חז״ל ובדברים מן הספרות היהודית. הדבר שאיפיין את הרצ־אותיו — היתה שפתו העשירה והעממית, היה מדבר בלשון ברורה ומובנת לכל, ללא כל תערובת של מלים לועזיות קשות, אשר משכילים רבים לא פסחו עליהן; היה מעמיק ברעיונותיו ובמקביל ידע להסביר בקלילות את העניין המסובך ביותר, ידע לשאת נאום בכל נושא: בפוליטיקה, בספרות, באמנות ובמה לא? עברו העשיר העלה אותו לשיא המדרגה בקרב המשכילים היהודיים בעיר.

פייבל פריד היה מורי ליידיש. באחד הספורים שלו סיפר לי, אגב, שהוא וזלמן רייזין עבדו יחד על כללי הדקדוק ב־יידיש, תקופה ממושכת, וכאשר ז. רייזין הוציא עבודה זו בצורת ספר, לא הזכיר אפילו ברמז את השם פייבל פריד.

בזכרונותי על פייבל פריד נזכרתי גם בספוריו חנפלאים והמרתקים אודות גירושו לסיביר, והוא לא התעייף מלספר שוב ושוב ומדי פעם הוסיף פרט זה או אחר. לתאור זכרונותיו מסיביר היה נעזר בתמונות, בהן נראו קבוצות יהודים מגור־שים, בעוון פעילות פוליטית. באחת מן התמונות נראה גרשון פלודרמכר, משכיל יהודי, יליד וילנה. למזלי, הייתי תלמידו בעת שהנ״ל נתן שיעורים בספרות יידיש בסמינר למורים בוילנה. תהיינה, איפוא, הזכרונות בטוי של תודה והערכה למורי הנערץ.

על המשכילים בחלם נמנה גם משה לרר, חברו של פייבל פריד. משה לרר היה השמש הספרותי בעיר, היה משמש את הסופרים היהודיים בבואם לחלם, לקח אותם לסייר בעיר, הציג לפניהם אנשים שונים, ביקר איתם בעתיקות המקום המיוחדות. למעשה היה המקשר עם העולם היהודי הרוחני, עסק בהוראה, כמורה בבית הספר העממי האידי, תמורת משכורת דלה ביותר. את רוב זמנו הקדיש לדברים פעוטים, שנראו לו חשובים וכערך מדעי־היסטורי, היה מחטט בעליות הגג של בית הכנסת הישן, של בית המדרש וב״שטיבלאך״, כדי לאסוף שירים, בטויים, הלצות, מעשיות וכדומה. אספן מסוג זה היה בחלם אחד ויחיד — משה לרר.

בנוסף לאלה היה לרר חדור יחוס של רבנים ותלמידי חכמים מדורי דורות. בשנות ה־30 יצא לורשה והתקבל לעבודה במדור הביבליוגרפי של ״ייוו״א״ (יידישער וויסענשאַפטליכער אינסטיטוט). בשנת 1941, עם כניסת הסובייטים לפולין, היה למנהלה הראשי של ״ייוו״א״ בוילנה, על אף היותו רחוק מן הקומוניזם כרחוק מזרח ממערב. גורלו היה כגורלם של רבבות מבני עירו וכגורל המיליונים מבני עמו.

מבין אלה שהיו קרובים לבעיות הספרות היהודית ושעקבו אחר התפתחותה היה דוד״ל גולדרייך. הוא קיבל חינוך מסורתי: חדר, ישיבה, שטיבל, ומתחת לגמרא עיין בספרי פרץ, פרישמן, שלום עליכם, מנדלי מו״ס וספרים חיצונים אחרים. נקלט היטב בתנועת ״פועלי־ציון״, נאמן לתנועה ושרת אותה בהת־להבות ובלהט חסידי. היה נותן שיעורים לבני הנוער ומנהל חוג למרצים, אשר רבים מהם נמצאים כיום בעמדות חשובות בתחום הספרות ברחבי העולם היהודי.

דוד״ל היה מופיע באסיפות־עם, כשהנושא האהוב עליו היה: ״פרץ — חייו ויצירותיו״. לפי ידיעות, נמצא דוד״ל בישראל.

אופקים רחבים נפתחו לפני תנועת ״פועלי־ציון״, נוצרה האפשרות לפעילות אינטנסיבית ויכולת ההשפעה, בהתאם לכך התארגנה ועשתה את כל ההכנות הדרושות לפתיחת המסע הפוליטי. באותן ההכנות לקראת אותה מטרה עשו גם הקומוניסטים היהודיים. כאן החל המאבק בין מחנות היריבים, כשכל צד שואף לשלוט ולהטיל מרותו על בני הנוער.

בראש המאבק הזה התיצב יענקל בקר, שתפס מקום מרכזי בעבודה הפוליטית ובפעילות התרבותית, היו לו כל האמצ־עים: מרכז ומארגן מצוין, נואם מלהיב, צעיר ואמיץ ומוכן לכל הפתעה.

זה התחיל בארגון החייטים שנתון היה להשפעה קומוניס־טית. שם הקימו סיעה של בני נוער, שתהווה גרעין להקמת תנועה מקצועית. ה״התקפה״ לא איחרה לבוא. החלו בישיבות ובהתיעצויות, פגישות חשאיות, כנסים של חברי אגודים וכו׳. כל זה התרחש בשעות בין הערביים. הנקודה המרכזית ממנה

הפגנת ראשון למאי בחלם בשנת 1930.

החל ה״מאבק״ היתה סיעת בני הנוער (מורכבת מבנות, בעיקר). עיני כל הפעילים הפוליטיים היו נשואות לגיזרת פעולה זו והוקדשה לכך תשומת הלב הדרושה.

כיום כאשר שורות אלו נכתבות אין זכר לכל ״המאבק״ הזה, הבעיות מצאו את פתרונן במציאות היהודית הטראגית מחד גיסא ובגבורה וחרוף הנפש, של הדור שלנו ומאידך גיסא. כל אלה שהתנגדו ונאבקו בתפיסה הלאומית והרעיונית הלאו־מיים נשאו באותו גורל אומלל, ככל היהודים תחת המגף הנאצי. האויב לא היה ברר, את כולם, ללא יוצא מן הכלל, שלח למחנות ההשמדה של מיידאנק וסוביבור. אולם הדור שלנו עם החזון והמעוף, ראה לעיניו את העתיד, הוא הכין את עצמו לקראתו, עבד, בנה ויצר, ובמחיר הכבד של נחלי דם ודמע הקים את המדינה היהודית, מדינת ישראל.

מן המעטים של בני הנוער באגוד החייטים הקומוניסטי, צמחה ועלתה מאוחר יותר תנועה שהעמידה בשורה אחת את ״פועלי־ציון״ בחלם יחד עם תנועות פ.צ. בערים החשובות בפולין. נצחון קבוצת נוער זו היה אות להקמת ארגונים יהודיים עצמאיים. כעבור זמן קצר הוקמו ארגונים של פקידים, אופים, טוחנים, סבלים, סנדלרים, עובדי דפוס וארגון חייטים עצמאי שבראשו עמד פייגנבוים. באגודים הקומוניסטיים היוו בעלי ההשקפה הלאומית את סיעת ״בורוכוב״.

הנוער הבורוכובי הפך עד מהרה לתנועה המונית, ובאותם ימים גם אני הצטרפתי אליה. חברי הועד היו בני נוער משכי־לים, ערים ודינמיים, פעם בהם רצון עז להקיף ולפתור בעיו־תיהם של מאות פועלים וסטודנטים צעירים.

חיים ביבל (ובקיצור, קראו לו ״ביבל״) היה הסמל וה־דוגמא של הקבוצה. לא מצא לו מקום ומנוחה בביתו, אביו היה מלמד ולמד יום ולילה, ואז לשכת התנועה היתה לביתו. עשה שם לילות כימים, מגיע ראשון ועוזב אחרון. ביבל היה אמיץ ובעל תעוזה, שייך לאותם האנשים, שלא סובלים עוולות ומגיבים במקום ובלהט. התגובות שלו היו חריפות ביותר וכתוצאה מכך קמו לו לעתים ״שונאים״, אך בדרך כלל העריצו אותו גם ״שונאיו״, על אומץ לבו וטוהר מידותיו.

שני לקבוצה זו היה שמואל שרגיל, המזכיר ה״נצחי״ של הנוער, הרוח החיה ומרכז העצבים. תמיד בערה לו הקרקע מתחת לרגליו, מעורה בחיי העיר וכל בעיותיה על ראשו. בתיקו נמצאו מסמכי המשרד של תעשיית דאומן לכוהל, יחד עם המסמכים של המפלגה: ״נוער חפשי״, להפצת חוזרים ומכתבים מן הועד המרכזי, חשבונות מכל סיעות הנוער, ספר לקריאה ופרח לחנה׳לה שלו. הכל זכר, לכל מקום הגיע, הסתובב הרבה במשרדים הממשלתיים עד שהשיג משרה בעיריה. גם כאן הצטיין והתקדם בתפקידו ועל כל אלה היה עליו לדאוג למשפחתו.

בדרך אופיינית נתן הנוער בטוי להישגיו התרבותיים, היו אלה הוויכוחים וחילופי הדעות אודות ספרים שקראו, או ערבי ״שאלות ותשובות״. ויכוחים אלה התנהלו לרוב בין כתלי הספריה.

בקורות התרבות שלנו טרם הוערך כראוי התפקיד שמלאו הספריות עברית־יידיש בעיירות יהודיות בין שתי מלחמות העולם. הן לא שמשו רק כמקום להחלפת ספר, אלא כמוסד חינוכי — לרשותם של המוני העם.

הנוער קרא גם את עתון המפלגה ״פרייע יוגנט״. הוצאה זו על תכנה הפוליטי־ספרותי נערכה בטוב טעם וזאת הודות לעורכיו ועובדיו כמו: יעקב קנר, אבי תנועת הנוער בפולין, ד״ר עמנואל רינגלבלום, ד״ר רפאל מהלר, זרובבל, בוקסבוים, שרגא גזן, יוסף רויזן, פטרזייל וכוחות צעירים של משוררים יהודיים.

בלהט נעורים חגגו את ימי החג של הפועלים, שהפכו

תהלוכת ה־1 במאי של תנועת העבודה המתקדמת ב־1936.

בין הצעירים היו כאלה שהיו חדורים רוח פועלית ואיתנים בשאיפתם לבנות את הארץ על יסודות חב־רתיים נעלים וטובים יותר. בערבי הוויכוחים שנתקיי־מו השתתפו רבים מפעילי התנועה ובאה לידי ביטוי קשת מגוונת של בעלי עמ־דות והשקפות נוכח הבעיות העיקריות המתייחסות לחיי יום־יום ולמאבק על הקיום של ציבור ארץ־ישראל ה־עובדת, בארץ עצמה ובפו־לין. הוויכוחים עוררו הת־עניינות רבה בקרב הנוער.

הסתדרות צ. ס. בחלם.

להיות מסע פוליטי נגד השלטון הריאקציוני והאנטישמי במדינה. הנוער הרחיב את השפעתו על העיירות שמסביב: רייביץ, רודי־אפולין, וויסלוביצה, אוחן, קרסניסטב, גרבוביץ ואחרות, כמעט בכל עיירות אלו נוסדו הסתדרויות נוער, אשר היו למקור אור יחיד לנוער במקומות הנדחים ברחבי פולין. הסתדרויות אלו היו אחרי כן למקור כח ותמיכה בפעילות הפוליטית המסועפת באזור חלם כולו.

פרק מיוחד היתה עבודת הנוער בכל מסע בחירות למועצת העיר, לקהילה ולסיים. בעיירות ובכפרים מסביב לחלם היתה אוכלוסיה אוקראינית צפופה, שסבלה לא מעט מן המשטרה הפולנית. המאבק של האוקראינים במזרח־גליציה להגנת זכויותיהם כמיעוט לאומי, הביא אותם, למעשה, לאותו מאבק, שה־יהודים ניהלו נגד ממשלת פולין, אמנם, במזרח־גליציה התקשרו הציונים כלליים בהסכם עם האוקראינים והסכם זה בוטל עם הרצחו של פטלורה. האוקראינים היו, איפוא, מוכנים באופן פסיכולוגי ופוליטי לקבל עליהם מאבק משותף כדי להשיג זכויות פוליטיות ותרבותיות למיעוטים הלאומיים בשטחה של פולין. החל מסע הסברה בעיר ובאזור כולו. עשרות שליחים וביחוד צעירים התפזרו בעיירות וכפרים וקראו להצביע בעד הרשימה המאוחדת של "פועלי־ציון" שמאל ו"סעלראב". ה־עבודה הזו היתה מלאה רגעים דרמטיים, נתקלו במקרים חריגים שעוררו והתסיסו את הנוער, בידיעה שהוא נוטל חלק במאבק למען זכויות אלמנטריות, יהודיות ואנושיות כאחד.

לרשימה המאוחדת ניתנו עשרות אלפי קולות, זו היתה מכה ניצחת לריאקציה הפוליטית במדינה, הוכחה ועובדה משכנעת, שגם גופים אחרים הצטרפו ליהודים במאבקם הצודק.

אמת היא, שטרם זכינו בציר משלנו לסיים, חסרו קולות מעטים על מנת שיצחק לב ייבחר (כ־40 קולות באזור הבחירה של קרסניסטב). עתון "הצפירה" בורשה הזדרז להודיע שאכן נבחר ציר לסיים מטעם "פועלי־ציון"...

למרות זאת התפתחה מפלגת "פועלי־ציון" ונהייתה לכוח השולט ברחוב היהודי בחלם ובשלב מאוחר יותר זכתה בנצ־חונות בבחירות לקהילה ולמועצת העיר. פרנסי הקהילה מטעם "פועלי־ציון" מלאו תפקיד חשוב בחיים היהודיים הקולקטי־

קיבוץ הכשרה בהכנתם לעליה לארץ.

ביים כך, שהעניים ומעמד הפועלים לא יקופחו ואכן השיגו השגים נאותים לאיש העם.

טיפוס אופייני בקבוצת פרנסים זו היה שמואל ברג, כשואב מים פשוט הגיע למדרגה של שליח צבור וזה הגיע לו בצדק, הן בגלל יושרו והן בגלל אמונתו החזקה בדרכה של תנועת "פועלי־ציון". הקשר שלו עם פועלי העיר היה בלתי אמצעי. כאשר היה עליו ללכת בצהריי־יום לישיבה של מועצת העיר, העמיד את הדליים ליד המשאבה, עשה אתנחתא, ובבגדי העבודה רץ לישיבה, הוא הדבר כאשר היה עליו לעזור למי־שהו, לעשות טובה, השתדלויות למיניהן וכדומה. ביצרו הבריא לא נתן שליהודי ייעשה עוול כלשהו ובזאת ראה את תפקידו הגדול בחיים.

נאמן למפלגה היה יצחק קורנזייר. למרות שהיה נראה פסימי ובעל פנים קודרות, מאופק מטבעו ולא נדחף כדי לשאת דברו, אעפ"י כן כאשר העיז פעם להביע את דעתו היו אלה דברים שקולים, הגיוניים וטעמם עמם. אותו הדבר בכתיבה, כל אשר העלה על הניר היה מעניין ביותר; בחור משכיל עם מטען ידיעות יהודיות וכלליות כאחת. מקצועו — מנהל פנקסים.

קורנזייר ניהל את ספרי המפלגה על סניפיה ומוסדותיה. החשבונות היו רבים וכאב הראש הרבה יותר, עשה את הכל בשקט ובשלווה, בסבלנות המיוחדת לו נשא את בעיותיו האישיות הטרגיים, כדי לא להפסיק את עבודתו הצבורית.

הודות לסיעת "פועלי־ציון" הפכה מועצת העיר לבמה, כתובת לבקשות ולדרישות של התושבים היהודיים, ותמיד נמצא להן אוזן קשבת.

כאשר אי־פעם ייכתבו מונוגרפיות מפורטות מעיירות יהודיות בפולין וחלקם של היהודים במוסדות העיר יתפסו פועלי־ציון בחלם מקום נכבד.

*

אין צורך להרבות מלים על כוחה של התנועה הציונית כגורם רב־משקל בחיים החברתיים ועל השפעתה על התנה־גותו של הנוער בחלם כמו בכל ערי פולין. אירגוני הנוער הקיפו את מיטב חוגי הצעירים ומגמתם היתה להכין אנשים

בריאים ברוחם ובגופם, מוכשרים לעבודה פיזית, מסורים לרעיון העבודה בארץ ונכונים לעלות לארץ על מנת להגשים שם בחייהם את הרעיון הלאומי, מוכנים לכל עבודה קשה, מסוגלים לחיות בתנאים רעים, מסתפקים במשכורת זעומה, אמיצי סברוחם הלאומי, מכירים בערך בנין הארץ והקרבנות בשבילה ומסוגלים למשמעת מוצקה.

כאלה היו צעירי חלם, חברי ארגוני הנוער הציוני, ארגנו את הכוחות החלוציים, הכינו אותם לקראת תעודתם בארץ, הכניסו אותם לקבוצות ההכשרה, לחנכם לחיי שיתוף ועזרה הדדית. נוצרה מסגרת חנוכית חלוצית, שחנכה לציונות ולהג־שמה ויחד עם זה נתנה פורקן לכוחות הנוער הרדומים, שתססו ועלו. אולם היו גם משברים. רבים התדפקו על שערי העלייה, אך למעשה, רב היה הקושי מכדי להתגבר עליו. מעטים היו הרשיונות שניתנו לסניפים בחלם וזה גרם להתמרמרות אין קץ בקרב הנוער ואכזבתם של המועמדים לעלייה.

אולם הנוער הציוני לא פסק מלקוות לגאולה. לקח מאלף היה בשבילו פרשת המאמץ לחלץ את יהודי הגולה, שנעשה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה שידועה בשם ועידת אוויאן. לפי הכתבות והתגובות של העתונים שימש אירוע זה עדות חותכת לאדישותם ולצביעותם של עמי העולם ביחס לגורל העם היהודי. שם התברר שכל אחד מנציגי אומות העולם מוכן לכבד במצווה זו את הזולת. כל נואם הביע את אהדתו לפליטים וכמעט כל אחד הסביר יפה מדוע אין ארצו יכולה לקלוט אותם. באסיפות ובפגישות שנערכו אז במועדוני הנוער דיברנו על הנאומים הצבועים האלה שהושמעו באוויאן. ידענו שאחרי עשרה ימים של ישיבות ובירורים נסתיימה הוועידה בכישלון חרוץ. נתקבלו כמה וכמה החלטות ונבחר ועד. הוועידה התפזרה ללא תוצאות ממשיות, בהשאירה אחריה מישקע של אכזבה ומפח־נפש אצל יהודי העולם שציפו ממנה למעשים.

שם יצאה לאור האמת הפשוטה, ששום מדינה בעולם לא רצתה לפתוח את שעריה ליהודים, ובזכרוננו הפכה לסמל של התנכרות הגויים לעם ישראל.

התודעה הזאת העמיקה בתוכנו השאיפה לעלייה עד שיד אכזרית גדעה את האילן המושרש של יהדות פולין, נעקר ונחרב בית ישראל באירופה, ואתו יחד נעלם לנצח פאר הנוער היהודי בחלם, נפסקה שירתו, ורק אודים מוצלים מאש הגיעו לארץ לאחר יסורי גיהנום עם תום מלחמת העולם השניה.

נשארו הזכרונות וההדים מימים עברו, שצלילם ילוונו תמ״ד, צליל של נוער חי, המחפש דרכו, מלא תקוות שנגוזו ולא ישובו עוד לעולם.

יהי זכרם ברוך!

ארגון העובדים היהודים על דגליהם בעת חגיגה

נחום וויניק

דער "בונד"

די סאָציאַליסטיש־רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט פון "בונד" אין כעלם איז געווען אַ פאַרצווייגטע און האָט אַ גרויסע און רייכע געשיכטע. אָבער, צום באַדויערן, פעלן היסטאָרישע מקורות אויף אַ ברייטערער און דעטאַליזירטער באַלויכטונג.

ביזן יאָר 1904 האָט אויף דער יידישער גאַס אין כעלם ניט עקסיסטירט קיין שום פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע באַוועגונג אין אייגנטלעכן זין פון וואָרט. ערשט מיטן אָנקום פון 1904 האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין כעלם, אונטער דער השפּעה פון דעם ניט־לאַנג פאַרשטאָרבענעם רעדאַקטאָר פון וואַרשעווער "הײַנט", א. גאָלדבערג, וועלכער איז געווען דאַמאָלסט אַ העברעאישער לערער אין כעלם — צוזאַמען מיט אליהו דובקאָווסקי, גענומען פירן אויפקלערונגס־ארבעט צווישן די אידישע מאַסן.

פּרץ שיפער, אַ געוועזענער כעלמער עלוי, האָט אין יענער צייט אָרגאַניזירט אין כעלם רעוואָלוציאָנערע קרייזלעך צווישן דער אידישער און ניט־אידישער ארבעטערשאַפט, וואָס האָט אָבער ניט געהאַט קיין באַשטימטע פּאַרטיי־ריכטונג. אין סוף 1904, ווען פייוול פריד האָט זיך אומגעקערט פון לאָנדאָן קיין כעלם צוזאַמען מיט ניסקע מאַנדלבוים, צימערמאַן, כינקע יאַנטשע פויאס און יוסף מילנער, האָבן זיי געגרינדעט אַ ציוניסטיש־סאָציאַליסטישן קרייזל, "ס. ס"., וואָס איז אין משך פון אַ קורצער צייט אויסגעוואַקסן צו אַ מאַסן־באַוועגונג. אָט די ס"ס־פּאַרטיי איז עס געווען די ערשטע וואָס האָט אין כעלם אָרגאַניזירט עקאָנאָמישע שטרייקן, אָנגעפירט מיט דער פּאָליטישער אַרבעט אויף דער יידישער גאַס און פון צייט צו צייט אָרגאַניזירט עפנטלעכע דעמאָנסטראַציעס אויפן שטח פון דער בירזשעביים אָפיצירן־קלוב.

אָבער ווי נאָר עס זיינען אַראָפּגעקומען קיין כעלם "פּראָפעסיאָנאַלן" פון "בונד", איז די "ס. ס"־ישע באַוועגונג אָפּגערוקט געוואָרן כמעט אין שאָטן, און דער „בונד" האָט באַקומען די העגעמאָניע איבער דער יידישער אַרבעטער־גאַס.

אין אָנהייב פון 1905 האָט דער "בונד"" אָרגאַניזירט מאָסוווקעס אין די אַרומיקע וועלדער, אָנגעפירט מיט אַלע עקאָנאָמישע און פּאָליטישע שטרייקן, און איז געוואָרן אַ פּאָליטישער כוח אויף דער אידישער גאַס.

אויף ווי ווייט ס'איז דעמאָלט געווען שטאַרק דער "בונד" קאָן דינען דער פאַקט, וואָס די פּאָליציי האָט פשוט מורא געהאַט אַריינצושטעלן אַ פוס אין דער "טשיינע" פון חיים יקותיאל טוכמאַן, ווו ס'איז געווען דער זאַמלפּונקט פון די בונדיסטן.

דעם 12־טן אָקטאָבער ביינאַכט ווערט אין כעלם בליצשנעל דערטראָגן די ידיעה, אַז דער צאַר האָט אונטערגעשריבן די קאָנסטיטוציע. דער "בונד" אָרגאַניזירט אַ מאַסן־מיטינג און עס האַלט אַ רעדע ראובלע שאָכערס זון — מאיר צעלניק, (ער איז שפּעטער געוואָרן פאַרשיקט קיין סיביר. ער אַנטלויפט פון דאָרט און באַזעצט זיך אין ניו־יאָרק, ווו ער נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין דעם בעקער־יוניאָן), וואָס איז געווען אַ בעקער־אַרבעטער. דער היסטאָרישער 17־טער אָקטאָבער פון 1905 רוקט זיך אָן. אין גאַנצן לאַנד איז שוין זינט עטלעכע טעג דערקלערט אַן אַלגעמיינער שטרייק, אויך כעלם שטייט ניט אָפּ.

אויפן צווייטן טאָג ווערט דורך אַלע פּאַרטייען אָרגאַניזירט אַ געמיינזאַמע דעמאָנסטראַציע פון יידישע און נישט־יידישע אַרבעטער אין אַ צאָל פון עטלעכע טויזנט מאַן. דער פאָןטרעגער איז אַ בעל־תשובה פון די "כעלמער שטאַרקע", אַ געוויסער אַביש "גאָרב". פּלוצלינג ווערט אַ טומל, די מאַסע טוט זיך אַ וויג און אַביש "גאָרב" וואַרפט אַוועק די פאָן. אין אַ ווילדן געלויף צעשפּרייט זיך די מאַסע אין פאַרשיידענע זייטן.

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז דער טומל געקומען פון דעם, וואָס עטלעכע זשאַנדאַרמען, דערזעענדיק פון ווייטנס די ריזיקע דעמאָנסטראַציע, האָבן זיי זיך דערשראָקן און גענומען לויפן, דער גרויסער טייל פון די דעמאָנסטראַנטן האָבן געמיינט, אַז דאָס יאָגט מען זיי נאָך און דערפאַר צעטומלט געוואָרן.

עס זיינען אַוועק עטלעכע טעג, מ'האָט זיך נאָך נישט רעכט אָנגעפירט מיט דער צאַרישער קאָנסטיטוציע, און שוין זיינען אָנגעקומען שוואַרצע בשורות וועגן שחיטות אויף רעוואָלוציאָנערן און אידן. אויך כעלם האָט זיך געריכט אויף אַ פּאָגראָם און די אַרבעטער־פּאַרטייען האָבן שנעל געשאַפן אַ גוט־באַוואָפנטן זעלבסטשוץ. צום גליק איז כעלם בלויז אָפּגעקומען מיט שרעק און מיט אַ נעבעכדיקער קאָנטער־דעמאָנסטראַציע פון די היגע שוואַרץ־מאהניקעס.

סוף חודש אָקטאָבער איז דערקלערט געוואָרן קריגס־צושטאַנד און אויף די אַרבעטער־פּאַרטייען האָט זיך גענומען שיטן אַ האָגל פון דעפּרעסיעס. די "פּ.פּ.ס." האָבן געענטפערט מיט אינדיווידועלע טעראָר־אַקטן. דער "בונד" ווי די "ס. ס." האָבן שוין נישט געקאָנט פירן קיין לעגאַלע אַרבעט און געמוזט אָנהייבן פירן אַן אונטערערדישע טעטיקייט. דאָס אַלץ האָט זיך שלעכט אָפּגערופן אויף דער אַרבעט.

וועגן דער רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט פן "בונד" אין

כעלם געפינען מיר אייניקע נאָטיצן אין דער ״פאָלקס־צייטונג״ פון 24־טן אָקטאָבער און 6־טן נאָוועמבער 1906, וואָס איז דערשינען אין ווילנע.

אין דער רובריק פון פּאַרטיי־לעבן איז פאַרעפנטלעכט די פאָלגנדיקע קאָרעספּאָנדענץ פון כעלם:

״די לעצטע צייט האָט אונדזער פּאַרטיי־אַרבעט אין כעלם (לובלינער גוב.) אָנגעהויבן גיין נאָרמאַלער. עס ווערט דורכגעפירט רעגלמעסיק קרייזלעך, סכאָדקעס, אָרגאַניזאַציאָנעלע פאַרזאַמלונגען א.א.וו. אין קולטורעלן הינזיכט שטייען די היגע אַרבעטער גאָר נידעריק, עס פעלן אויס אינטעליגענטע קרעפטן, פון אנדזער לובלינער ראַיאָן־קאָמיטעט האָבן מיר ניט קיין שטיצע, גלייך, ווי ער וואָלט ניט עקסיסטירט״ — אונטערגעשריבן: שלום, (איך גלייב, אַז דאָס איז געווען שלום זילבערמאַן, אַ מאַליער־אַרבעטער, כייטשע דער בעקערינס זון, וואָס איז אַנטלאָפן קיין אַמעריקע צוליב פּאָליטישע פאַרפאָלגונגען).

אין אַ נומער ״פאָלקס־צייטונג״, אין דער רובריק פון פּראָפעסיאָנעלן לעבן, לייענען מיר נאָך אַ קאָרעספּאָנדענץ:

״אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע פון ״בונד״, וואָס עקסיסטירט שוין אַ לענגערע צייט אין כעלם, האָט זיך די לאַגע פון די היגע אַרבעטער אויפן עקאָנאָמישן געביט אַ סך פאַרבעסערט, אנשטאט דעם, וואָס די יידישע אַרבעטער האָבן פריער געאַרבעט פון 16 ביז 18 שעה אַ טאָג, אַרבעטן זיי היינט נאָר 14 שעה אַ טאָג כמעט ביי אַלע פאַכן האָבן זיי גרעסערע שכירות און בעסערע באַהאַנדלונגען.

״נאָר צוליב די לעצטע רעפּרעסיעס און אַרעסטן, וואָס עס איז דאָ די לעצטע צייט פאָרגעקומען, האָבן די מייסטערס דערקלערט די אַרבעטער אַ לאָקאַוט מיט פאָלגענדע פאָדערונגען: 1) אַ 15 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג; 2) פאַרקלענערן די שכירות; 3) אַרבעטן שבת־צו־נאַכטס; 4) שטיק ארבעט און 5) אָפּזאָגן איינצלנע אַרבעטער, וועלכע זיינען באַוווסט פאַר קראַמאָלניקער א.א.וו.

״די מייסטערס האָבן געסטראַשעט, אַז זיי וועלן מיט דער הילף פון דער פּאָליציי אַרעסטירן די באַוווסטזיניקע אַרבעטער, אויך דאָס אַלעס האָט ניט אָפּגעשראָקן די אַרבעטער. די מייסטערס האָבן זיך געוואָנדן דורך זייערע דעלעגאַטן צו דער אָרגאַניזאַציע, אַז זיי זאָלן אַ סוף מאַכן צום לאַנגן שטרייק, די אַרבעטער האָבן אָבער זייערס אויסגעפירט. — אונטערגעשריבן: שלום.

★

פּייוול פּריד, אין אַ בריוו שרייבט:

אין יאָר 1904 איז דורך מיר און שמואלקע ווינער אָרגאַניזירט געוואָרן די ערשטע אומלעגאַלע פאַרזאַמלונג, וואָס איז פאָרגעקומען ביי צאַלע בערעלעס אויפן הויף, עס איז אויך דאַן געשאַפן געוואָרן אַן אומלעגאַלע ביבליאָטעק. אויף דער אומלעגאַלער פאַרזאַמלונג האָט גערעדט פּרץ, אפרים שיעס, דער זעלביקער איז אויפגעטראָטן אויף פאַרשיידענע פאַרזאַמלונגען פון יידישע און אפילו ניט־יידישע אַרבעטער.

ווען כ׳בין צוריקגעקומען פון לאָנדאָן, אין יאָר 1905, בין איך אַרעסטירט געוואָרן צוזאַמען מיט יוסף מילנער, אין אַ וווינונג פון אַן אקושערקע, וועלכע איז אויך געווען אַ צאָנדענטיסטין. דאָרט, אין יענער דירה, איז געפירט געוואָרן רעוואָלוציאָנערע אַרבעט. די אקושערקע האָט אָנגעפירט מיט פּאָליטישע קרייזלעך פון די ״ס.ס.״ און עס פלעגן אויך קומען צו איר אין וווינונג רוסישע רעוואָלוציאָנערן. איינער אַ געוויסער ביעלאַקאָוו האָט אָנגעפירט מיט דער פּאָליטישער אַרבעט צווישן די רוסישע קרייזן.

אין יענער צייט האָט זיך באַוויזן אויפן האָריזאָנט דער בעקער־יונג, מאיר צעלניק, אַ בונדיסט, און ביז גאָר אַן אָריגינעלער טיפּ, ער האָט אָרגאַניזירט אַלע דינסט־מיידלעך פון שטאָט. ער ווערט אויך דער אויסגלייכער צווישן די באַלעבאָסטעס און די דינסט־מיידלעך. ער, מאיר צעלניק, נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין די פּאָליטישע קרייזלעך פון שטאָט.

די יידישע אַרבעטער־בירזשע איז צו יענער צייט געווען אין דער טשיינע פון שבע און חיים־יקותיאל, ביי די טרעפּ פון דער נייער צאַל. אין יענע יאָרן פון 1904—1906 איז געווען זייער טעטיק אין דער בונדישער באַוועגונג אין כעלם די שניידערין, כינקע יאַנטשע פויאס, אָדער ווי מ׳האָט איר פאָטער גערופן יאַנטשע פון סאָדע־וואַסער. מען דערציילט, אַז זי איז געווען איינע פון די טיכטיקסטע טוערינס צווישן די כעלמער בונדיסטן. אין 1906 איז זי פאַרשיקט געוואָרן און זי איז שוין קיינמאָל ניט צוריקגעקומען״.

★

בעת כ׳בין געווען אין פּאַריז, אין יאָר 1952, האָב איך זיך געטראָפן מיט יוסף מילנער, וואָס האָט מיר אינפאָרמירט, אַז לויט זיינע זכרונות פון די יאָרן 1904—1906, איז אויף אַ צוזאַמענטרעף אין הויז פון צאַל בערעלעס (פּייוול פּרידס פאָטער), וואָס איז פאָרגעקומען אין 1904 און איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך דעם קרייז ״פרייהייט״ אין כעלם, איז אויך אויפגעטראָטן נחום בראַפמאַן א. נ. פון ״בונד״. ער האָט גערעדט זייער גוט און די טעמע איז געווען וועגן דער פּאָליטישער לאַגע אין רוסלאַנד—פּוילן. ער איז געוואָרן זייער פּאָפּולער און ס׳איז ניט געווען קיין און בונדישע פאַרזאַמלונג אָדער ליאַמע, ווו נחום בראַפמאַן איז ניט בייגעווען און זיך ניט באַטייליקט. זיין מוטער האָט געוווינט אַקעגן די קאַזאַרמעס, ווו זי האָט אַלע יאָרן געטראָגן מילך צו פאַרקויפן.

ערשט, אין 1911, באַווייזט זיך אויף דער אַרבעטער בירזשע, וואָס איז געווען דאַן אויף לובלינער גאַס, נעבן פּוילישן קלויסטער שיע (נאָז) טענענבוים, אַ מאַליער, וואָס איז געווען אַן איבערצייגטער בונדיסט. ער נעמט אָרגאַניזירן די יידישע מאַליאַרעס און די קרובישע פאַכן. דערנאָך, מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, ווערט ער גענומען אין מיליטער און מער האָט מען ניט געהערט פון אים.

★

עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. די דייטשן האָבן אָקופּירט כעלם, האָבן געהאַלטן די באַפעלקערונג אין

מורא און פּחד, ניט געבנדיק קיין שום פרייהייט פון וואָרט. די לאַגע איז געוואָרן אַ ביסל לייכטער, ווען די עסטרייכער האָבן איבערגענומען די אָקופּאַציע פון כעלם. די יוגנט האָט זיך שוין דערלויבט צו פאַרזאַמלען אין פאַרשיידענע פּריוואַטע הייזער און מ׳איז געגאַנגען שפּאַצירן ביז שפּעט אין דער נאַכט. די לובלינער גאַס איז שוין געווען פול מיט שפּאַצירנדיקע יונגע פּאָרלעך, וואָס האָבן היןּ־און־הער געשפּאַצירט פון סאַבאָר ביזן זאַקסישן גאָרטן און ווייטער. דעמאָלט איז שוין געווען די געלעגנהייט זיך טרעפן און איבערגעבן איינער דעם צווייטן וועגן אַ צוזאַמענטרעף אָדער מכּוח אַן אומלעגאַלער פאַרזאַמלונג. מחמת פאָרזיכטיקייט, האָט כמעט קיינער ניט געוווּסט — ביז אַ שעה פאַר דער פאַרזאַמלונג — ווו די פאַרזאַמלונג וועט פאָרקומען, וואָס וועט זיין דער סדר־היום, ווער זיינען די רעדנער, א.ד.גל.

אַ טאָג פאַר פּורים, 1916, איז באַקאַנט געוואָרן, אַז עס גרייט זיך אַ ספּעציעלער פּורים־אָוונט. אינעם טאָג פון פּורים האָט איינער דעם צווייטן אָנגעזאָגט וועגן אַ צוזאַמענקום. די אָנזאָגער, פאַראַנטוואָרטלעכע פּאַרטיי־טוער, זיינען דאַן געווען די אַ חברים: משה שימעל, יעקב שטעקן, שמואל מרדכי זיגלבוים, מיכאל לינדענבוים, שרה לינדענבוים, נאָטע טאָרן קאַפּלאַן (דער איינציקער ליטוואַק, וואָס איז געווען אַ שטאַרק־אָריגינעלער טיפּ), מאָטל שעכטערזאָן (היינט אין אויסטראַליע).

דער ערשטער פּורים־אָוונט, וואָס איז דאַן פאָרגעקומען אין דער שותּפישער דירה פון משה שימעל און מיכאל און שרה לינדענבוים, האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסן רושם צווישן דער כעלמער יידישער אַרבעטערשאַפט, אַ נייער פונק פון לעבן איז אַריינגעגאָסן געוואָרן אין די הערצער פון די אַלע, וועלכע זיינען זיך צונויפגעקומען. עס זיינען געהאַלטן געוואָרן רעפעראַטן און מ׳האָט געזונגען און רעציטירט אַרבעטער־לידער. שרה שאַליט האָט זייער שיין רעציטירט י. ל. פּרצעס "מיין ניט די וועלט איז אַ קרעטשמע".

אויף וויפיל איך געדענק, זיינען פון די עלטערע בונדיסטן געווען אויף דעם פּורים־אָוונט די פאָלגנדע חברים: משה שימעל, שרה און מיכאל לינדענבוים, קאַפּלאַן, שרה שאַליט, ראובן שעכטערזאָן, אהרן דוד היפּשמאַן, דוד און מאיר בוים, הענעך פליישער, פּרוי פליישער (איצט אין ישראל), מאָטל שעכטערזאָן, נאָטע טאָרן און אַנדערע חברים, וועלכע האָבן שוין געהאַט אַ געוויסן סטאַזש פון טעטיקייט אין פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס. צווישן די ייִנגערע חברים, וועלכע האָבן נאָך ניט געהאַט באַוויזן אָנטייל צו נעמען אין קיין שום באַוועגונג אָדער אָרגאַניזאַציע, זיינען געווען: שמואל (אַרטור) זיגלבוים, יעקל דרעקסלער, ישראל דרעקסלער, וואָוקע גאָטליב, אברהם יעקב שנאבל (איצט אין ישראל), שבע שנאָבל (געשטאָרבן אין ישראל), יעקב פאלמאַן (איצט אין אפריקע), יוכבד פאלמאַן (געשטאָרבן אין ישראל אין 1947), גאָלדע און קיילע שפּערלינג, פייגע ריין (איצט אין פראַנקרייך), שמאל פאַראָביק (אומגעקומען אין פּאַריז), איציל רייף, מיין ווייניקייט און און ריקעל רייכבינד (אין דרום אפריקע).

אויף דעם זעלבן אָוונט איז אויסגעקליבן געוואָרן די ערשטע פאַרוואַלטונג, וואָס איר אויפגאַבע איז געווען צו שאַפן אַן אַרבעטער־היים. אין קאָמיטעט זיינען אַריין: משה שימעל, מ. לינדענבוים, קאַפּלאַן, י. שטעקן, ש. זיגלבוים, אהרן דוד היפּשמאַן און יודל גראַבער.

עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ יוגנט־קאָמיסיע, וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט דער אַרבעט צווישן דער יוגנט. אין דער קאָמיס־יע זיינען אַריין: ש. פאַראָביק, א. י. שנאָבעל, פייגע ריין און נ. וויניק. דאָס ערשטע צימער, וואָס מען האָט געדונגען, איז געווען ביים גראָבן קאָפּ אויפן טאָרג. נאָך לאַנגע זוכענישן האָט מען, ענדלעך, געדונגען אַ הויז אויף דער אַבלאַנסקי גאַס (אַקעגן דער באָד). אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער האָט מען געפּראַוועט די שמחה פון ערשטן צוזאַמענקום אין הויז, וואָס מען האָט אַ נאָמען געגעבן "אַרבעטער־היים". עס האָט לאַנג ניט געדויערט, ווי אַרום דער "אַרבעטער־היים" האָבן זיך אָנגעהויבן צו קאָנצענטרירן כמעט אַלע יידישע אַרבעטער, וועלכע זיינען געווען אין כעלם. אַן אַקטיווע קולטור־אַרבעט האָט זיך שוין דעמאָלט געפירט אין כעלם.

די וויכטיקסטע אויפגאַבן פאַרן קאָמיטעט זיינען דאַן געווען: א) צו שאַפן אַ ביבליאָטעק ביי דער "אַרבעטער־היים", ב) איינאָרדענען צוזאַמענקומס אין די אָוונטן בכלל און ספּעצ־יעל אין די שבתים און יום־טובים מיט אַ קינסטלערישער פּראָגראַם, און ג) אויפקלערן דעם עולם די פּאָליטישע סיטואַציע פון דער וועלט.

אין זייער אַ קורצער צייט איז צונויפגעזאַמלט געוואָרן אַ פּאָר הונדערט ביכער פאַר דער ביבליאָטעק און מיט גרויסער פלייסיקייט האָבן די יידישע אַרבעטער גענומען לייענען. גאַנץ לעבעדיק זיינען געווען די שבת נאָכמיטאָגס, ווו עס זיינען זיך צונויפגעקומען כמעט אַלע יידישע אַרבעטער אויסצוהערן פאַרשיידענע לעקציעס וועגן געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע פראַגן.

ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז, ווו די אָנטיילנעמער זיינען געווען: מ. שעכטערזאָן, ראובן שעכטערזאָן, מאיר בוים, שרה שאַליט, שבע בינשטאָק, פייוול דרעקסלער א. א.

די ערשטע פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען אין טעאַטער־זאַל "סירענאַ" אויפן טאָרג. אויפגעפירט האָט מען דאַן "זשאַן און מאַדלענאַ", וואָס האָט געמאַכט זייער אַ גרויסן רושם אין שטאָט אויף אַלעמען, וועלכע האָבן געזען די פאָרשטעלונג. ספּעציעל האָט געווירקט די מאַסן־סצענע, ווי מען איז אַרויף אויף דער בינע מיט רויטע פענער און מען האָט געזונגען רעוואָלוציאָנערע און אַרבעטער־לידער. די פאָרשטעלונג האָט צוגעגעבן מוט אַ סך אַרבעטער, ספּעצ־יעל די יוגנטלעכע, זיי זאָלן אַריינטרעטן אין די נאָרוואָס געשאַפענע פּאָליטישע פּאַרטייען. די צווייטע פאָרשטעלונג אינעם זעלבן קינאָ־זאַל איז געווען "ביידע קונע לעמלס", די הויפּט־ראָלן האָבן געשפּילט מאָטל און ראובן שעכטערזאָן.

נאָך שטורמישע פאַרזאַמלונגען אויף וועלכע די "אַרבע־

טער־היים״ האָט אָנגענומען די בונדישע אידעאָלאָגיע, זייַנען געוויסע מיטגלידער פון ״אַרבעטער־היים״, ווי אויך די גרופּע פּועלי־ציון אַרויסגעטראָטן פון ״אַרבעטער־היים״. בראש פון דער אַרויסגעטראָטענער גרופּע איז געשטאַנען אהרן דוד היפּשמאַן.

מען האָט פאַרגרעסערט די ביבליאָטעק און איר אַ נאָמען געגעבן ״גראָסער־ביבליאָטעק״. דער ערשטער ביבליאָטעקאר איז געווען משה שימעל און זיין געהילף איז געווען מיכאל באנקירער.

מען האָט אויך באַשלאָסן צו עפענען אַ קינדער־היים, צו עפענען אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער, אָרגאַניזירן די אַרבעטער לויט באַזונדערע פאַכן, עפענען אַ ביליקע קיך פאַר אַרבעטער, גרינדן אַ קאָאָפּעראַטיוו, וואָס זאָל פאַרקויפן ביליקער די פּראָדוקטן, און צו עפענען אַן אייגענע בעקעריי פאַר די מיטגלידער.

עס איז דאַן געשאַפן געוואָרן אַ פּרעסע־קאָמיסיע, וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן די אַרבעטער־פּרעסע, דער עיקר די בונדישע ״פאָלקס־צייטונג״ און ״יוגנט־וועקער״.

מען האָט געמאַכט אַלע צוגרייטונגען צו עפענען די קינדער־היים. לויטן באַשלוס האָט מען געדאַרפט פריער אָננעמען קינדער, גאַנצע אָדער האַלבע יתומים, דערנאָך קינדער פון אַרבעטער און פון מיטגלידער.

אַ באַזונדער אָרט אין דער טעטיקייט פון דער בונדישער באַוועגונג האָט פאַרנומען דער געשאַפענער קאָאָפּעראַטיוו. דער קאָאָפּעראַטיוו איז געווען נעבן קוזמיר־שטיבל, אויף אנדריאַנאָווסקע גאַס, דער פאַראַנטוואָרטלעכער פירער איז געווען הענאַך פליישער.

אַזוי ווי ברויט האָט מען דעמאָלט צוגעטיילט אויף קאַרטן, און דאָס ברויט איז געווען זייער שלעכט, האָט מען באַשלאָסן צו עפענען אַן אייגענע בעקעריי פאַר די מיטגלידער. דער פאַרוואַלטער פון דער בעקעריי איז געווען יוסף באַנקירער, וואָס איז היינט אין ישראל.

בכלל זיינען די יאָרן 1917 און 1918 געווען אַן אויפשוווּנג פאַר דער בונדישער באַוועגונג אויף אַלע געביטן — אויפן פּאָליטישן ווי אויפן פּראָפעסיאָנעלן, אויפן קולטורעלן ווי אויפן עקאָנאָמישן געביט, — אין אַלע צווייגן פון געזעל־שאַפטלעכן לעבן אין כעלם.

די זעלבסטשוץ

ווען די פּאָליאַקן האָבן איבערגענומען די מאַכט אין שטאָט, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די פּויערים גרייטן צו אַ פּאָגראָם. דאַן איז לויט דער איניציאַטיוו פון ״בונד״ צוזאַמענגערופן געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע יידישע פּאַרטייען אין שטאָט, כדי צו שאַפן אַ זעלבסטשוץ. עס זיינען אַרויסגעהאַנגען געוואָרן מעלדונגען אין יידיש און אין פּויליש וועגן אַ מאַסן־מיטינג, וואָס וועט פאָרקומען אין דער גרויסער שול.

עס איז אויך פאַרשפּרייט געוואָרן אַ ווענדונג צו דער פּוילישער באַפעלקערונג, אַז זי זאָל פאַרדאַמען די העץ־כוואַליע, אויב ניט, וועט זי טראָגן די גאַנצע פאַראַנטוואָרטלעכקייט. אויף דער פאַרזאַמלונג פון די פּאַרטייען איז באַשלאָסן געוואָרן אָנצונעמען ענערגישע מיטלען זיך צו פאַרטיידיקן פון אָנפאַלן. עס איז באַשטימט געוואָרן אַוועקצושטעלן אַ וואַך פון יונגע אַרבעטער אויף די וועגן, פון וואַנען די פּויערים קומען געווינטלעך אין שטאָט אַריין. אויף דעם רוף פון ״בונד״ האָט זיך בייטאָג אין שול פאַרזאַמלט כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטאָט.

אויפן באַלעמער פון דער שול האָט זיך דער ערשטער אַוועקגעשטעלט ריידן ד״ר מירלאָס. מיטאַמאָל האָט זיך באַוויזן אויף דער גאַס נעבן דער שול אַן אָפּטיילונג פון פּוילישע פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן אויפגעפּאָדערט דעם עולם זיך פונאַנדערגיין. דער בונדישער פאַראַנטוואָרטלעכער קאָמענדאַנט פון מיטינג איז דאַן געווען ש. גוטערמאַן, און דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַר אונדזער געווער־אַרסענאַל — חיים לאַנג, וועלכער איז דעמאָלט געווען נאָרוואָס צוריקגעקומען פון רוסלאַנד. ווען דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט האָט זיך געווענדט צו ש. גוטערמאַן וועגן פונאַנדערלאָזן דעם מיטינג און די פּאָליציאַנטן זיינען געשטאַנען אויסגעשטעלט אין צוויי רייען מיט די ביקסן אין די הענט, איז שטילערהייט צוגעגאַנגען פון דער זייט חיים לאַנג צום פּאָליציי־קאָמענדאַנט, און שטיל, אין אַ שנעלער באַוועגונג, מיט אַ שאַרפן מעסער אָפּגעשניטן דעם רעוואָלווער מיטן לעדערנעם טאַש.

ווען דער קאָמענדאַנט האָט באַמערקט, אַז מען האָט ביי אים צוגענומען דעם רעוואָלווער האָט ער זיך געבעטן, אַז מען זאָל אים אָפּגעבן דעם רעוואָלווער און מען זאָל זיך רויִק פונאַנדערגיין. ער האָט דערביי גאַראַנטירט, אַז קיין שום עקסצעסן, קיין אָנפאַלן וועלן אויף יידן ניט פאָרקומען. עס איז ניט געווען קיין שום ברירה, ווי נאָר זיך פונאַנדערגיין, ווייל די פּאָליציי איז געשטאַנען אַרום דער שול מיט די באַגנעטן גלייך צו אַטאַקירן. ניט וועלנדיק דערלאָזן צו אַ בלוט־פאַרגיסונג האָט דער געמיינזאַמער קאָמיטעט באַשלאָסן דעם מיטינג פונאַנדערצולאָזן און געבעטן דעם עולם רויִק גיין אַהיים. די ספּעציעלע זעלבסט־שוץ־וואַך איז פון דעסטוועגן אַרומגעגאַנגען אין די נעכט אָפּהיטן די יידישע קוואַרטאַלן, די שולן און אַכטונג געגעבן, אַז מען זאָל ניט מאַכן קיין אָנפאַלן אויף די יידן. ס׳איז כדאי צו באַטאָנען אַז די זעלבסט־שוץ־גרופּע איז געווען מיליטעריש געשולט און זי איז נאָך געווען צוגעגרייט דורך חיים לאַנג, מיט אַ צייט פריער. דער סקלאַד פון געווער האָט זיך געפונען ביי באַשע שניידערמאַן (אַ שניידערקע).

מיט אייניקע טעג שפּעטער האָט מען אַרעסטירט ש. מ. זיגלבוימען (אַרטורן) און מען האָט אים אַריינגעזעצט אין דער כעלמער תפיסה (אויף לובלינער גאַס). דער אַרעסט פון ש. זיגלבוימען האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט אין שטאָט. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן פון בונדישן קאָמיטעט, אַז מען מוז אים

זען צו באַפרייען ביי אַלע באַדינגונגען און מיט אַלע מיטלען. אויפן 2־טן טאָג (שבת) איז גערופן געוואָרן אַ גרויסע פאַר־זאַמלונג נעבן דער וווינונג פון פּאָליציי־קאָמענדאַנט. ד״ר פענסטערבלאו האָט דאַן גערעדט צום פאַרזאַמלטן עולם אויף פויליש, און געזאָגט, אַז אויב מען וועט זיגלבוימען גלייך ניט באַפרייען, וועט דער עולם גיין צו דער תפיסה און ברעכן דעם טויער.

ווען דער עולם איז אָנגעקומען צו די טויערן פון דער תפיסה, נאָכדעם ווי דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט האָט אויפ־גענומען אַ דעלעגאַציע, ווי אויך דער קאָמענדאַנט פון דער תפיסה האָט אויסגעהערט די בקשה פון אַ דעלעגאַציע, האָבן זיך, וואָרשיינלעך, די קאָמענדאַנטן פאַרשטענדיקט טעלע־פאָניש וועגן די רעזולטאַטן וואָס עס קאָן ברענגען אַזאַ צו־זאַמענשטויס און זיי האָבן באַשלאָסן צו באַפרייען אים. דער עולם האָט מיט באַגייסטערונג אויפגענומען זיגלבוימען און אים פשוט אַרויסגעטראָגן פון תפיסה־הויף אויף די הענט.

✶

סוף נאָוועמבער 1918, האָט די בונדישע פּאַרטיי געפּראַ־וועט ש. מ. זיגלבוימס חתונה מיט גאָלדע שפּערלינג, וועלכע איז די גאַנצע צייט געווען אַ מיטגליד אין דער בונדישער פּאַרטיי. די פאַמיליע שפּערלינג האָט געשפּילט אַ באַדייטנדע ראָלע אין דער בונדישער באַוועגונג אין כעלם צו יענער צייט.

בעת די ערשטע דעמאָקראַטישע וואַלן אין כעלם צום שטאָט־ראַט, 1919, האָט די בונדישע פּאַרטיי פונאַנדערגע־וויקלט אַ קאָלאָסאַלע פּראָפּאַגאַנדע־אַרבעט, אויפקלערנדיק אויף מיטינגען, דורך פלוגבלעטלעך און פּלאַקאַטן די פּאָס־טולאַטן פון דער בונדישער פּאַרטיי. אויף דער ליסטע פון די קאַנדידאַטן צום שטאָט־ראַט זיינען געווען פאַרשטייער פון אַלע פּראָפעסיאָנעלע פאַכן: דער ערשטער אויף דער ליסטע האָט פיגורירט ש. מ. זיגלבוים, די ליסטע האָט געהאַט דעם נר. 4. פון די אַלע 24 ראַטמענער, וואָס עס האָבן באַדאַרפט דאַן אויסגעקליבן ווערן אין שטאָט־ראַט, איז צו דער גרעסטער באַוווּנדערונג פון דער גאַנצער כעלעמער באַפעלקערונג, גע־ווען גאַנצע 19 פון דער בונדישער ליסטע. די וואַלן זיינען דאַן פון לובלינער וואָיעוואָדע געפּסלט געוואָרן. ערשט אין 1921 זיינען פאָרגעקומען נייע וואַלן צום שטאָט־ראַט, ווו דער "בונד" האָט שוין געקראָגן בלויז איין מאַנדאַט — פאַר הערשעלע פּרוקטאַרטן.

פון די יאָרן 1924 און ווייטער קלייבט זיך דער "בונד" אַריבער אויף לובלינער גאַס נר. 13—17. עס ווערט דאָרט געעפנט צוריק די "גראָסער־ביבליאָטעק" און עס ווערט אָנגע־פירט ווייטער די בונדישע ארבעט, טאָקע אויף אַ קלענערן אופן, אָבער גאַנץ אַקטיוו. פון צייט צו צייט קומען ארויס פון צענטער געוויסע אינסטרוקטאָרן מיט רעפעראַטן און פאָר־לעזונגען.

פון 1936 ביזן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה, זעען מיר שוין אויפסניי אַן אַקטיווע בונדישע אַרבעט אין כעלם. אַזוי, למשל, לייענען מיר אין דער "נייער פאָלקסצייטונג" נר. 90, פון 12־טן מערץ, 1937, אַז כעלם האָט באַשטעלט — אין די ערשטע דריי פרעסע־טעג, דעם 1־טן, 2־טן און 3־טן אַפּריל — עקסטרא 1000 עקזעמפּלאַרן פון דער "פאָלקסצייטונג".

בכלל איז אין כעלם אָנגעגאַנגען אַ לעבעדיקע געזעל־שאַפטלעכע אַרבעט, ווו דער "בונד" האָט — אויף זיין אופן און שטייגער — אַ סך בייגעשטייערט פאַר דער פּאָליטישער רייפקייט פון די יידישע אַרבעטער, פאַר דער פּראָפעסיאָנעלער אָרגאַניזירונג און עקאָנאָמישער אויסבעסערונג פון די יידישע כעלעמער מאַסן און פאַר דער קולטורעלער אַנטוויקלונג פון די יידן אין כעלם.

"בונד" (איגוד)

נציין שה"בונד" המשיך בדרך כלל כל השנים בקו המערך המסורתי שלו, של מאבק ללא פשרה עם המשטר הריאקציוני והאנטישמי במדינת פולין בכללה, ועם מעשיו השליליים במקום, בחלם. מערכה זו ניהל ה"בונד" בכל דרך ומעל כל בימה שבהן ניתן היה הדבר, אם בכוחות שלו לבדו ואם בשות־פות עם מפלגות סוציאליסטיות אחרות, לרבות הפולנית ("פ.פ.ס.").

רבות עשה ה"בונד" במאבק על זכות העמל היהודי לעבודה ובמערכה להשבחת תנאי־חייו של הפועל, להבטחת קיומו בכלל, ובמיוחד להרמת קרנו וזקיפת גוו, וכן בטיפוח היסודות של העזרה ההדדית לצורותיה ולגילוייה השונים בפנים המחנה של העובדים. הרבה כוחות השקיע ה"בונד" בחינוך הילד היהודי ברוח השקפותיה של תנועה זו, וכן בפעולת תרבות בקרב העובדים ובנוער לחינוכו ולארגנו, הניחו יסוד לשיעורי־ערב להשכלת פועלים ולבמה להרצאות לעם, ומדי פעם בפעם היו נערכות על־ידיה גם נשפי־שאלות־ותשובות וכד׳.

מסועפת היתה פעולת הבונד גם בנוער, אף בקרב הילדים. בני־הנוער של המפלגה היו מאוגדים ב"צוקונפט" (עתיד). למען הילדים הוקמה אגודת "סקיף" ("סאָציאַליסטישער קינ־דער־פאַרבאַנד", היינו "איגוד ילדים סוציאליסטי").

מאז ומתמיד היה ל"בונד" חבר עסקנים מסורים לו בלב ונפש ונאמנים לרעיונו, וכן הצטיינו בתפקידים הציבוריים הכלליים שהם היו ממלאים, ושבהם פעלו ברוח השקפת־עולמם ובמגמת תנועתם ולהגברת השפעתה.

זלמן קראַטקאָ

די יידישע ארבעטער־באַוועגונג

געווידמעט דעם אָנדענק פון מיין שוועסטער כאַיקע, וועלכע איז אין עלטער פון 25 יאָר דערמאָרדעט געוואָרן אין די סאָוויעטישע לאַגערס.

די יידישע באַפעלקערונג אין כעלם האָט אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט געבילדעט די גרעסטע נאַציאָנאַליטעט אין פאַרגלייך מיט פאָליאַקן, אוקראַינער און רוסן, וועלכע האָבן געלעבט אין כעלם. אין 1909 האָט די יידישע באַפעלקערונג געציילט בערך 40%, אָבער אָנהייבנדיק פון 1911 בילדן שוין די יידן אַן אַבסאָלוטע מערהייט פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג — בערך 56% (אויף 21,416 איינוווינער — 12,100 יידן). בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך באַדייטנדיק פאַרקלענערט די צאָל איינוווינער פון דער שטאָט (1914 — 26,380, 1918 — 16,265). די הויפּט־סיבות: 1) די מערהייט פון דער רוסישער באַפעלקערונג האָט פאַרלאָזט כעלם צוזאַמען מיט דער רוסישער מאַכט; 2) אַ טייל יידישע איינוווינער, וועלכע האָבן פאַרלאָזט די שטאָט בעת דער מלחמה, האָבן זיך ביזן 1918 נאָכנישט אומגעקערט. אָנהייבנדיק פון די יאָרן 1919/20 איז סיסטעמאַטיש געוואַקסן די צאָל איינוווינער: אין יאָר 1921 — 23,221, 1931 — 29,222, 1936 — איבער 32 טויזנט. די יידישע באַפעלקערונג האָט אין די יאָרן געבילדעט אַן אַבסאָלוטע מערהייט, אין 1939 האָט זי געציילט בערך 18 טויזנט. בכדי צו פאַרקלענערן דעם איינפלוס פון יידן בעת וואַלן, הויפּטזאַכלעך צום שטאָט־ראַט, האָט מען אויף אַ קינסטלעכן אופן פאַרגרעסערט די ניט־יידישע באַפעלקערונג, דורך איינשליסן די איינוווינער פון די אַרומיקע דערפער אין דער שטאָטישער באַפעלקערונג.

די יידישע באַפעלקערונג איז הויפּטזאַכלעך געווען באַשעפטיקט אין האַנדל און האַנטווערק. לויט דער פאָלקסציילונג פון 1931 יאָר, האָט דער אָנטייל פון יידן אין האַנדל אין כעלם אויסגעטראָגן 82%, איינער פון די העכסטע פּראָצענטער אין די מיטעלע און גרעסערע שטעט (דער העכסטער אין פּינסק — 90%). אויך אין האַנטווערק זענען יידן אַן אַבסאָלוטע מערהייט. לויט דער "כעלמער שטימע" פון 28 אַפּריל און 5 מאַי 1933 זענען אין כעלם געווען טעטיק 1,100 האַנטווערקער־וואַרשטאַטן, אָבער בלויז 700 האָבן אויסגעקויפט האַנטווערקער־קאַרטעס. צום האַנטווערקער־פאַראיין האָבן דאַן געהערט 538 מיטגלידער. לויט דער סטאַטיסטיק פון מאַגיסטראַט פון ענדע 1932, זענען געווען פאַרעגיסטרירט 760 האַנטווערקער, פון זיי 532 יידישע און 228 פּוילישע. דער אָנטייל פון יידן אין באַזונדערע פאַכן האָט אויסגעטראָגן: ביי שוסטערס און בעקערס — צו 75%; ביי סטאָליאַרעס — 80%; ביי שניידערס — 85%; ביי קאַמאַשנמאַכערס, מאַלאַרעס און היטלמאַכערס — 100%.

ליידער קענען מיר ניט אָנגעבן די אַלגעמיינע צאָל פון יידישע אַרבעטער. ס׳איז בלויז באַוווּסט, אַז די אַבסאָלוטע מערהייט איז באַשטאַנען פון אַרבעטער, באַשעפטיקטע אין האַנטווערקער־וואַרשטאַטן פון אַלע בראַנזשעס; אַ קליינער טייל אין גרעסערע אונטערנעמונגען, ווי אין מילן, אין דאָרמאַנ׳ס רעקטיפיקאַציע; אַנדערע ביי טראַנספּאָרט און בויוועזן; אַ טייל אַלס שוואַרץ־אַרבעטער און, הויפּטזאַכלעך פרויען, אַלס הויז־אַרבעטערינס. זייער נאָענט צו די אַרבעטער האָט זיך געפונען אַ גרויסע גרופּע פון אָרעמע כאַלופּניקעס, וועלכע האָבן אָפט געאַרבעט צוזאַמען מיט דער גאַנצער משפחה.

אַן אָנגעזעענע גרופּע לוין־באַשעפטיקטע זענען האַנדלסאָנגעשטעלטע און באַאַמטע פון פאַרשידענע — הויפּטזאַכלעך יידישע — אינסטיטוציעס, ווי אויך יידישע לערערס פון דער פאָלקס־שול, פון תרבות־שול, פון דער א"ג יידישער גימנאַזיע, פון קינדער־היימען און פון אַנדערע דערציאונג־אַנשטאַלטן. אַן עליטאַרע גרופּע — יידישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אַפּטייקערס, דענטיסטן, אינזשינירן א. אַנד.

די מערהייט פון דער יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט זייער אָרעם און אין ממש אומדערטרעגלעכע וווינונג־באַדינגונגען. אין 1928 האָט כעלם געציילט 25 טויזנט איינוווינער און פאַרמאָגט 7,528 ווױן־צימערן, אויף יעדן צימער דורכשניטלעך 3,5 נפשות. דער צושטאַנד פון די הייזער איז געווען זייער אַ שלעכטער. אויף 750 הייזער האָבן איבער 50% גענויטיקט זיך אין אַ רעמאָנט. דער צושטאַנד האָט זיך מיט דער צייט נאָך מער פאַרערגערט. אין 1930 איז שוין אויסגעפאַלן דורכשניטלעך אויף איין צימער 6,3 נפשות. די ערגסטע וווינונג־באַדינגונגען זענען אויסגעפאַלן אויף די אָרעמע יידישע קוואַרטאַלן, אויף די איינוווינער פון דער "נייער צאָל" און אַרומיקע געסלעך, פון פאַלעסטינער־גאַס, קשיווע, נאַדזשעטשנע און פיל אַנדערע.

דער אָנהויב פון דער אַרבעטער־באַוועגונג

די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג אין כעלם האָט הינטער זיך אַ רייכע און רומפולע געשיכטע. זי האָט זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אין די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָרהונדערט, צוגלייך מיטן אַריינדרינגען מאָדערנע געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען קיין כעלם. לויט די ביזאיצטיקע פאָרשונגען בילדעט דאָס יאָר 1904 אַן איבערברוך אין אינערלעכן געזעלשאַפטלעכן און פאָליטישן לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין כעלם. אָנהויב יאָר אַנטשטייט אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אויפגעבויט דורך אַ העברעישן לערער אין כעלם — גאָלדבערג (אין די שפּעטערדיקע יאָרן באַקאַנט אַלס רעדאַקטאָר פון "היינט") און דורך אַ כעלמער תושב — אליהו דובקאָווסקי. אין זעלבן יאָר טרעפן מיר אַן אויף שפּורן פון ערשטן רעוואָלוציאָנערן קרייזל צווישן יידן, אָרגאַניזירט דורך פּרץ שעפער, שפּעטער אַן אַקטיווער טוער פון דער פּאַרטיי "ציוניסטן סאָציאַליסטן".

די דערפאַרונג לערנט אונדז, אַז דריי פאַקטאָרן האָבן מיטגעווירקט אין דער אַנטשטייאונג פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין קלענערע ישובים אין אָנהייב פון דעם יאָרהונדערט: 1) מיטווירקונג פון אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס אין גרעסערע שטעט פון געגעבענעם ראַיאָן; 2) סטודענטן, וועלכע האָבן שטודירט אין די אוניווערסיטעטן פון לאַנד אָדער אין אויסלאַנד און דאָרט זיך באַטייליקט אין רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט; 3) אַרבעטער, וועלכע האָבן אויסגעוואַנדערט אין גרעסערע אַרבעטער־צענטערס, דאָרט זיך באַטייליקט אין רעוואָלוציאָנערן קאַמף און בעת שטרייקן אָדער דעמאָנסטראַציעס זענען זיי אַדמיניסטראַטיוו צוריקגעשיקט געוואָרן אין זייערע אָפּשטאַם־שטעט. בנוגע כעלם זענען גילטיק, ווי ביז איצט, די ערשטע צוויי פאַקטאָרן. פון איין זייט האָט מיטגעווירקט לובלין אין דער אַנטוויקלונג פון אַרבעטער־קרייזן, ווייל דאָרט האָט שוין די אַרבעטער־באַוועגונג געהאַט אונטער זיך כמעט אַ 10־יעריקע טראַדיציע. פון דער אַנדערער זייט שטודירנדע יוגנט, וואָס האָט זיך אומגעקערט אַהיים, קיין כעלם, און מיטגעבראַכט מיט זיך דערפאַרונג פון אַ רעוואָלוציאָנערער סאָציאַליסטישער טעטיקייט.

לויט אינפאָרמאַציעס פון פייוול פריד (וועלכע ס'גיט איבער נחום וויניק) האָט זיך אין אָנהויב 1904 אומגעקערט קיין כעלם אַ גרופּע שטודירנדיקע יוגנט פון אויסלאַנד: פייוול פריד, יוסף מילנער, ניסקע מאַנדעלבוים, ריבקע יאַנטשע פאַיאַס און צימערמאַן (דער נאָמען ניט באַקאַנט). די ערשטע צוויי האָבן געשפּילט אַ ספּעציעלע ראָל אין די געשעענישן פון 1905 יאָר. אין זעלבן יאָר האָט די גרופּע געגרינדעט דעם ערשטן רעוואָלוציאָנערן קרייז פון דער פּאַרטיי "ציוניסטן־סאָציאַליסטן", באַקאַנט אַלס ס"ס (שפּעטערדיקע "פאַראייניקטע"). די מיטגלידער פון קרייז זענען געווען זייער אַקטיוו, האָבן באַדייטנד אויסגעברייטערט זייער טעטיקייט צווישן

יידישע אַרבעטער, האָבן אָרגאַניזירט די ערשטע אַרבעטער־שטרייקן פאַר פאַרבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען און די ערשטע עפנטלעכע דעמאָנסטראַציעס. אין משך פון אַ קורצער צייט איז די פּאַרטיי ס"ס אויסגעוואַקסן צו אַ מאַסן־פּאַרטיי.

אין זעלבן יאָר 1904 איז אין כעלם אַנטשטאַנען די ערשטע בונדישע אָרגאַניזאַציע מיט דער מיטהילף פון בונדיסטן פון לובלין. דער ערשטער וואָרטזאָגער פון "בונד" איז געווען נחום בראָפמאַן — פּאָפּולער אין די בונדישע קרייזן. לויט נחום וויניק, האָט זיך די בונדישע אָרגאַניזאַציע שנעל אַנטוויקלט און באַדייטנד אויסגעברייטערט אירע איינפלוסן צווישן אַרבעטער און ברייטע פאָלקס־מענטשן, ווערנדיק — לויט אים דער דאָמינירנדער כוח אין יענעם פּעריאָד. די בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט אָנגעווענדעט מעטאָדן, באַקאַנטע אין אַנדערע אַרבעטער־צענטערס (לובלין, ביאַליסטאָק, ווילנע) — מאַסוווקעס אין די נאָענטע וועלדער, וועלכע האָבן מיטגעווירקט אין דער אויסשולונג פון די מיטגלידער. דאַן אָרגאַניזירט עקאָנאָמישע שטרייקן, דעמאָנסטראַציעס, פאַרשידענע מאַסן־אַרויסטרעטונגען. די טעטיקייט האָט דערמעגלעכט אויסצווואַקסן אַקטיווע טוערס צווישן אַרבעטער גופא. ספּעציעל באַקאַנט איז דאַן געווען אין כעלם מאיר צעלניק, אַ בעקער־אַרבעטער, וועלכער האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די רעוואָלוציאָנערע קרייזלעך און האָט אָרגאַניזירט אַלע דינסט־מיידלעך פון שטאָט און פלעגט ווערן דער אויסגלייכער צווישן דינסטמיידלעך און זייערע באַלעבאָסטעס בעת אַ קאָנפליקט. אַן אַקטיווע טוערין פון בונד איז געוואָרן כינקע יאַנטשע פּאַיאַס, וואָס איז צוריקגעקומען פון לאָנדאָן. אין 1906 האָט מען זי אַרעסטירט, פאַרשיקט קיין סיביר, פון וואַנען זי האָט זיך שוין נישט אומגעקערט.

די עקאָנאָמישע שטרייקן, אָרגאַניזירט דורך בונד און ס"ס, האָבן באַדייטנדיק מיטגעווירקט פאַרן פאַרבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען פון די אַרבעטער. מען האָט פאַרקירצט די אַרבעטס־צייט פון 16—18 שעה אַ טאָג ביז 14 שעה, פאַרגרעסערט די לוינען און אויסגעקעמפט אַ בעסערע באַהאַנדלונג מצד די אַרבעטס־געבער. מיט דער צייט אָבער, ווען די רעפּרעסיעס קעגן די אַרבעטער האָבן זיך פאַרשטאַרקט, זענען די מייסטערס אַריבער צו אַ קעגן־אָנגריף. זיי האָבן דערקלערט אַן אַלגעמיינעם לאָקאַוט און אַרויסגעשטעלט פאָלגנדע פאָדערונגען: 1) איינפירן אַ 15־שעהדיקן אַרבעטסטאָג; 2) פאַרקלענערן די געהאַלטן; 3) אַרבעטן שבת־צו־נאַכטס; 4) איינפירן שטיק־אַרבעט; 5) אָפּזאָגן איינצלנע אַרבעטער, וועלכע זענען באַקאַנט אַלס קראַמאָלניקעס א.א.וו. די אַרבעטער האָבן דערויף געענטפערט מיט אַן אַלגעמיינעם שטרייק און געהאַנדלט זייער סאָלידאַריש. דער פאַקט האָט דערפירט דערצו, אַז די מייסטערס האָבן זיך איינגעבראָכן און געבעטן אַ סוף צו מאַכן צום שטרייק.

שמואל שאַרגעל, שרייבנדיק אין יזכור־בוך וועגן פּועלי־ציון אין כעלם, הייבט אָן פון יאָר 1916. אין דער ווירקלעכקייט איז די ערשטע אָרגאַניזאַציע פון פּועלי־ציון אין כעלם

אַנטשטאַנען אין 1906, מיט 10 יאָר פריער. דאָס באַשטעטיקט די "כעלמער שטימע" פון 1931, וועלכע אינפאָרמירט, אַז פועלי־ציון האָט געפייערט איר 25 יעריקן יובילייִ אין כעלם.

צוגלייך מיט די אַנטשטאַנענע יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען (ס"ס, בונד, פועל־ציון) זענען געווען טעטיק אין די יאָרן 1904—1906 אין כעלם פּוילישע און אַל־רוסישע רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען, מיט וועלכע די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען זענען געווען אין ענגן קאָנטאַקט און אין וועלכע ס'זענען אויך געווען טעטיק יידישע רעוואָלוציאָנערן, צווישן די פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטייען האָט אַ גרויסע ראָל געשפּילט די פּפּ"ס אין די געשעענישן פון 1905.

ווי עס אינפאָרמירט באָלעסלאַוו צימער אין זיין בוך, שטיצנדיק זיך אויף אַרכיוואַלע מאַטעריאַלן, האָבן זיך די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן אין כעלם אין 1905 אָנגעהויבן פון אַ שטרייק אין די מיטל־שולן און לערער־סעמינאַרן, ווו די שילער האָבן געפאָדערט אַ ריי דעמאָקראַטישע ענדערונגען און איינפירן די פּוילישע שפּראַך אַלס אַן אונטעריכט־שפּראַך. די ענדעציע האָט זיך באַמיט צו באַהערשן און איבערנעמען די אָנפירונג פון די שול־שטרייקן, וואָס ס'האָט זיך איר ניט איינגעגעבן. די שילער פון די עלטערע קלאַסן זענען געווען אונטערן איינפלוס פון רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען און פלעגן אָנטיילנעמען אין אַרבעטער־דעמאָנסטראַציעס. אין שטאָט איז דאַן אַנטשטאַנען אַ געמיינזאַמער רעוואָלוציאָנערער קאָמיטעט מיטן אָנטייל פון פאָרשטייער פון די רוסישע און פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטייען, פאָרזיצער איז געווען וואַצלאַוו בלאַזשעיעוויטש. מיר האָבן ניט קיין פּרטים וועגן אָנטייל פון פאָרשטייער פון יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען אין דעם קאָמיטעט, הגם מ'קאָן דאָס ניט אויסשליסן, ווייל ס'איז אָנגעגאַנגען אַן ענגע צוזאַמענאַרבעט.

גלייכצייטיק מערקן מיר אַ שטרעבונג צו קאָנסאָלידירן די גאַנצע פּראָפעסיאָנעלע אַרבעטער־באַוועגונג. דעם 25־טן יוני 1905 איז אין כעלם אַנטשטאַנען "דער כעלמער אַרבעטער־פאַרבאַנד" — אַ מין פאַראייניקונג פון אַלע פּראָפעסיאָנעלע קרייזן, וועלכער האָט אַרומגענומען אַלע גרופּן אַרבעטער פון שטאָט און פון כעלמער געגנט און האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין אינספּירירן און אָרגאַניזירן רעוואָלוציאָנערע מאַסן־אַרויסטרעטונגען. אין חודש יולי 1905 זענען פאָרגעקומען מאַסן־שטרייקן פון אַרבעטער אין כעלם און פון ערד־אַרבעטער אין כעלמער פּאָוויאַט. אין חודש אָקטאָבער איז דערגאַנגען צו אַ ריי צוזאַמענשטויסן מיט באַזונדערע פּאָליציי־לייט, דאַקעגן אין חודש נאָוועמבער קומען פאָר גרויסע מאַסן־אַרויסטרעטונגען, וואָס טראָגן שוין אַ קלאָרן רעוואָלוציאָנערן און אַנטי־צאַרישן כאַראַקטער.

דעם 2־טן נאָוועמבער, תיכף נאָכן פאַרעפנטלעכן דעם צאַרישן מאַניפעסט, האָבן יוגנטלעכע, דערונטער אַ סך יידישע, איינגעאָרדנט אַ מאַניפעסטאַציע. אין אָוונט האָט זיך פאָרמירט אַ דעמאָסטראַציע פון בערך 500 פּערזאָן, וועלכע האָט מאַרשירט איבער די גאַסן מיט לאָזונגען "זאָל לעבן די פרייהייט".

דעם 3־טן נאָוועמבער, אַרום 12 בייטאָג, האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם, בערך 5—4 טויזנט מאַן, יידן און קריסטן, אין און אַרום דער גרויסער יידישער שול. מיט רעדעס זענען אַרויסגעטראָטן דער דערמאָנטער שוין בלאַזשעיעוויטש יאַשינסקי, יוסף מילנער און לעדערער. די דעמאָנסטראַנטן האָבן געטראָגן רויטע פענער מיטן אויפשריפט "פרייהייט" אין 3 שפּראַכן: פּויליש, יידיש און אוקראַיניש. די דעמאָנסטראַציע האָט מאַרשירט צו אַלע וויכטיקסטע לערן־אַנשטאַלטן, ווו די שילער פון די העכערע קלאַסן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן די רייען און דאַן מאַרשירט איבער די גאַסן ביז 5 פאַרנאַכט. ביים באַגעגענען פּאָליציי, פלעגט מען רופן "נידער מיט דער פּאָליציי". די פּאָליציי האָט דאַן ניט אינטערווענירט.

דעם 5־טן נאָוועמבער אַרום 2 בייטאָג האָט זיך פאַרזאַמלט אין דער קאַטוילישער קירכע אויף לובלינער גאַס אַ גרויסער עולם און געזונגען פּוילישע לידער, דאַקעגן דרויסן, פאַר דער קירכע גרויסע מאַסן מענטשן, דערונטער פיל יידן. ווען דאָס פּובליקום איז אַרויס פון דער קירכע, האָט זיך באַוויזן אַ רויטע פאָן מיט אַן אויפשריפט "זאָל לעבן די פרייהייט" אין 3 שפּראַכן: פּויליש, רוסיש און יידיש. אַרום דער פאָן האָבן זיך אַלע פאַרזאַמלט און ס'האָט זיך געעפנט אַ מיטינג. מיט רעדעס זענען אַרויסגעטראָטן: וואַצלאַוו בלאַזשעיעוויטש, וולאַדזשימיעזש פּאַיעווסקי, יוסף מילנער און פּיִוול פריד. דערנאָך האָט זיך פאָרמירט אַ דעמאָנסטראַציע וואָס האָט מאַרשירט איבער די גאַסן פון שטאָט. לויט אינפאָרמאַציעס פון צאַרישע אַגענטן פון דער אָכראַנע, זענען ניט אַלע אָנוועזנדע אַוועק מיט דער דעמאָנסטראַציע, בלויז 300 זאָלן האָבן מיטגעגאַנגען. אויף דער פּאָדוואַלניע גאַס האָט זיך אָנגעשלאָסן אָן דער דעמאָנסטראַציע אַ גרויסע גרופּע פון יידישע יוגנטלעכע מיט רויטע פענער, אויף וועלכע ס'איז געווען אַן אויפשריפט "זאָל לעבן דער סאָציאַליזם", ווי אויך אַ גרופּע פּוילישע אַרבעטער פון דער גלאָז־הוטע אין רודאַ אָפּאַלין מיט אַ רויטער פאָן און אַן אויפשריפט "זאָל לעבן די פרייהייט". נאָך דעם מאַרשרוט איבער דער שטאָט האָט זיך די גאַנצע דעמאָנסטראַציע אומגעקערט צו דער פּוילישער קירכע, ווו ס'האָבן ווידער געהאַלטן רעדעס: בלאַזשעיעוויטש, פּאַיעווסקי, מילנער און פריד.

דעם מיטינג האָט געשלאָסן פּאַיעווסקי, רופנדיק זיך אומצוקערן צו דער אַרבעט.

מיר האָבן נאָך ידיעות וועגן אַן אַלגעמיינעם שטרייק אין כעלם דעם 16־טן דעצעמבער 1905, בעת וועלכן ס'זענען פאָרגעקומען גרויסע דעמאָנסטראַציעס. אונטערן דרוק פון די שטרייקנדע האָט מען געשלאָסן 12 בייטאָג אַלע קראָמען אין שטאָט. אין אָרגאַניזירן דעם שטרייק האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל שמואל שוואַרץ און זיין זון צוריך, אַ שילער פון דער גימנאַזיע.

צומאָרגנס, דעם 17־טן דעצעמבער, האָט מען דורכגעפירט אַ ריי טעראָרישע אַקטן קעגן דער צאַרישער מאַכט. אַן אומ־

באַקאַנטער האָט געשאַסן צום קאַפּיטאַן פּרעאָבראַזשענסקי,
פאַרווונדעט אים און זיין שומר פּאַטעראַנסקי, וועלכן מ׳האָט
אָפּגעפירט אין מיליטערישן שפּיטאָל, ווו ער איז געשטאָרבן.
דעם אָוונט האָבן אומבאַקאַנטע אויך פאַרווונדעט דעם אויס־
פאָרשונגס־ריכטער קאַראָוויצקי און דעם סטראַזשניק גירדין.
הגם מ׳האָט קיינעם ניט געכאַפּט, האָט מען דאָך אַרעסטירט
די מיטגלידער פון קאָמיטעט פון די ס״ר׳ן. דער פאַקט האָט
ניט אָפּגעשוואַכט די רעוואָלוציאָנערע פּראָפּאַגאַנדע אין שטאָט.
קיין כעלם זענען דאַן אָנגעקומען אַ ריי רעוואָלוציאָנערע
טוערס, צוו״אַנ. איצעק שטרונזער און לייב בילדער. די ביידע
האָבן אַגיטירט פאַר שליסן די קראָמען און האָבן אויפגעהאָנ־
גען אַ פּראָקלאַמאַציע אויפן בנין פון מאַגיסטראַט, ווו מ׳האָט
זיי אַרעסטירט. פאַר אויפהענגען די פּראָקלאַמאַציע האָבן זיי
באַקומען 2 חדשים אַרעסט.

לויט מאַטעריאַלן פון דער אָכראַנע, וועלכע באַלעסלאַוו
צימער גיט אָן, זענען אין דער ערשטער העלפט פון 1906
פאָרגעקומען אַ ריי שטרייקן אין כעלם און אין פאַוויאַט.
ס׳זענען אויך אָרגאַניזירט געוואָרן אַ ריי דעמאָנסטראַציעס
מיט רויטע פענער מיט אַן אויפשריפט — ״זאָל לעבן די
רעוואָלוציע, נידער מיט דער פאַרפירערישער דומע״. דער
הויך־פּונקט פון דער באַוועגונג פאַלט אויס דעם 25 יוני 1906,
צו באַערן די ערשטע יאָרצייט פון אַנטשטיין פון דעם ״כעל־
מער אַרבעטער־פאַרבאַנד״. דער שטרייק איז געווען אַן אַל־
געמיינער, האָט געהאַט אַ רואיקן פאַרלויף און די געשעפטן
זענען דאַן ניט געווען געשלאָסן.

אין דער צווייטער העלפט פון 1906 מערקן מיר אַ באַ־
דייטנדע אָפּשוואַכונג פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג,
הויפּטזאַכלעך צוליב די אַרעסטן פון פיל רעוואָלוציאָנערע
טוערס פון אַלע טעטיקע פאַרטייען. יעדנפאַלס האָבן מיר נישט
קיין מאַטעריאַלן פון דער תקופה. אויף אַ געוויסע פאַרזעצונג
פון דער טעטיקייט טרעפן מיר אָן אין יאָר 1907. קיין כעלם
זענען דאַן געקומען רעוואָלוציאָנערע טוערס: מאָיסיי ווינאָ־
גור פון קיעווער געגנט און חיים סקוטוטקי פון ניעמיראָוו,
בראַצלאַווער געגנט (ניט באַוווּסט פון וועלכער פאַרטיי). מיט
דער הילף פון אָרטיקע כעלמער אַקטיוויסטן, ווי איצעק
ראָזענקאָפּף, וויטעלמאַן א.אַנד. האָבן זיי צונויפגערופן געהיימע
פאַרזאַמלונגען, אויף וועלכע ס׳פלעגן קומען ביז הונדערט
פּערזאָן, ווו זיי האָבן געפירט אַ סאָציאַליסטישע אַגיטאַציע,
געטיילט פּראָקלאַמאַציעס און געזאַמלט געלט פאַר רעוואָלוצ־
יאָנערע צוועקן.

נאָכן פאַלן פון דער רעוואָלוציע ביזן אויסברוך פון דער
ערשטער וועלט־מלחמה הערשט כמעט אַ שטילשטאַנד אין
דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג פון כעלם, אַלנפאַלס אויפן
סמך פון די ביז־איצטיקע פאָרשונגען. געווירקט האָט זיכער
דער פאַקט, וואָס די מערהייט פון די רעוואָלוציאָנערע טוערס
איז געווען אַרעסטירט, אָדער פאַרשיקט קיין סיביר, אַנדערע
האָבן עמיגרירט קיין אויסלאַנד. פאַרבליבן איז די אַרבעטער־
בירזשע אויף לובלינער גאַס לעבן דער קאַטוילישער קירכע,
ווו די אַרבעטער פלעגן זיך פון צייט צו צייט צוזאַמענקומען.
אין 1911 האָט זיך באַוויזן אויף דער בירזשע שיע (נאָז)
טענענבוים, אַן איבערצייגטער בונדיסט, אַ מאַלער־אַרבעטער,
וועלכער איז צוגעטראָטן צו אָרגאַניזירן אַן אומלעגאַלן פראָ־
פעסיאָנעלן פאַראיין פון מאַלער־אַרבעטער און קרובישע פאַכן.
מיטן אויסברוך פון דער מלחמה האָט מען אים מאָביליזירט
און מער האָט מען וועגן אים ניט געהערט.

די אַנטוויקלונג בעת דער עסטרייכישער אָקופּאַציע

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, דאַן ווען דאָס עסטריי־
כישע מיליטער האָט אָקופּירט כעלם, זענען אַנטשטאַנען גינ־
סטיקערע באַדינגונגען פאַרן אויפלעבן פון אַן אַרבעטער־
באַוועגונג, שטיצנדיק זיך אויף די דערפאַרונגען פון די רעוואָ־
לוציאָנערע יאָרן 1904—1907. דאָסמאָל אָבער זענען אַנטשטאַ־
נען בלויז צוויי יידישע אַרבעטער־פאַרטייען, וואָס האָבן אַנט־
וויקלט אַן אַקטיווע טעטיקייט — דער בונד און די פּועלי־ציון.
אין 1916 איז פאָרגעקומען די ערשטע אומלעגאַלע באַראַ־
טונג פון סימפּאַטיקער פון ״בונד״, אויף וועלכער מ׳האָט אויס־
געקליבן דעם ערשטן בונדישן קאָמיטעט. צו די אַקטיוויסטע
טוערס האָבן דאַן געהערט: משה שימעל, מיכאל לינדענבוים,
קאַפּלאַן, שמואל זיגעלבוים, יעקב שטעקן און יודל גראַבער.
גלייכצייטיק האָט מען געשאַפן אַ צייטווייליקע יוגנט־קאָמיסיע
צו אָרגאַניזירן די יוגנט. דער קאָמיטעט האָט אינגיכן געשאַפן
אַן אַרבעטער־היים, גענומען אָרגאַניזירן אַ ביבליאָטעק, אַ
דראַמאַטישן קרייז און פירן אַ סיסטעמאַטישע אויפקלערונגס־
טעטיקייט. אינגיכן האָט זיך אַנטפּלעקט, אַז ניט אַלע פאַר־
וואַלטונג־מיטגלידער פון דער אַרבעטער־היים זענען אָנהענגער
פון בונד. ווען דער קאָמיטעט פון בונד האָט באַשלאָסן צו
אָנערקענען די אַרבעטער־היים אַלס אַ בונדישע, האָט אַ
גרופּע מיטגלידער מיט אהרון דוד היפּשמאַן בראש פאַרלאָזן
די פאַרוואַלטונג, ווייל זיי זענען געווען אָנהענגער פון פּועלי־
ציון.

אין 1917 האָט דער בונד באַקומען פון עסטרייכישן שטאָט־
קאָמענדאַנט פאַר זיין טעטיקייט דאָס גרויסע הויז אויף לובלי־
נער־גאַס 13, ווו ער האָט אַנטוויקלט אַ ברייטע טעטיקייט.
דאָרט האָט מען אָרגאַניזירט אַ קינדער־היים, די גראָסער־
ביבליאָטעק, פאַרברייטערט דעם דראַמאַטישן קרייז און אין
גרויסן זאַל פלעגן סיסטעמאַטיש פאָרקומען פאַרזאַמלונגען,
און פאַרשיידענע קינסטלערישע אונטערנעמונגען. אין דעם
נייעם לאָקאַל האָט מען אויך געשאַפן אַ קאָמיסיע פאַר פראָ־
פעסיאָנעלער טעטיקייט. צוערשט איז געגרינדעט געוואָרן
דער נאָדל־פאַראיין, דאַן די פאַך־קאָמיסיעס צו אָרגאַניזירן
לעדער־אַרבעטער, סטאָלאַרעס און בוי־אַרבעטער, ווי אויך
באַשעפטיקטע אין דער דערנערונג־בראַנזשע. פון די אַלע
פאַך־קאָמיסיעס האָט זיך מיט דער צייט אויסגעבילדעט אַ
פּראָפעסיאָנעלער ראַט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער טעטי־

קייט צו פאַרבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען און זוכן מיטלען צו לייזן דאָס פּראָבלעם פון אַרבעטסלאָזיקייט. גלייכצייטיק האָט דער יוגנט־קאָמיטעט, אונטער דער אָנפירונג פון דוד גוטערמאַן, פייגע שפּערלינג, משה זיגעלבוים, ש. אכטמאַן, ב. שער א.אַנד. אַנטוויקלט אַן ענערגישע טעטיקייט צווישן דער יוגנט און אויפגעבויט אַ פאַרצווייגטע צוקונפט־אָרגאַניזאַציע. הגם ניט אַלע מיטגלידער פון די דערמאָנטע פּראָפ.־פאַראיינען זענען געווען אונטערן פּאָליטישן איינפלוס פון בונד, האָט דאָך דער ״בונד״ באַדייטנד אויסגעברייטערט זיין השפעה צווישן יידישע אַרבעטער און אין אָרעמע אַרבעטער־שיכטן, הויפּטזאַכלעך אַדאַנק דער פאַרצווייגטער טעטיקייט פון דער אַרבעטער־היים אויף לובלינער 13. ווי ס'האָט אינפאָרמירט שמואל זיגעלבוים אויף דער ערשטער גרינדונגס־קאָנפערענץ פון פּוילישן בונד אין 1917 אין לובלין. האָט זי זיכער אויסגעברייטערט אירע איינפלוסן און פאַרגרעסערט די רייען פון דער אָרגאַניזאַציע.

צוגלייך מיטן בונד, האָט אויך די פּועלי־ציון אָנגעהויבן איר טעטיקייט בעת דער עסטרייכישער אָקופּאַציע אין 1916, צוערשט אַלס אַן אומלעגאַלע גרופּע, מיט דער צייט עפנטלעך אין דעם נייעם לאָקאַל אויף לובלינער־גאַס 27, וואָס איז פאַרבליבן אַלס לאָקאַל פון לינקע פּועלי־ציון במשך פון גאַנצן צווישן־מלחמהדיקן פּעריאָד. אויך פּועלי־ציון האָט געשאַפן איר קאָמיטעט מיט וואָווקע גאָטליב, שלמה דימענט, יאַנקל שרויט, לייבל ראָזענבליט, רחל דובקאָווסקא, אהרון דוד היפּש־מאַן, מאיר בוים א.אַנד. צוליב זייער שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען און גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט האָט פּועלי־ציון אַנטוויקלט אַ גרויסע אַקטיוויטעט אויפן עקאָנאָמישן געביט. זי האָט אָרגאַניזירט אין פאַרטיי־לאָקאַל אַ טיי־האַלע, אין קעלער פון לאָקאַל אַ קאָאָפּעראַטיווע בעקעריי און אַ קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו. אין גרויסן זאַל פלעגט מען איינאָרדענען פאָר־לעזונגען, ליטעראַרישע אָוונטן און קונסט־אונטערנעמונגען, וועלכע פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם. אויך דאָ איז אַנטשטאַנען אַ יוגנט־אַקטיוו, וועלכער האָט אָרגאַניזירט ברייטערע יוגנט־גרופּן. אַ וויכטיק געשעעניש, וואָס וועט ווירקן אין משך פון לאַנגע יאָרן, איז געווען דאָס גרינדן פון אַ פאָלקס־שול, פון דער באָראָכאָוו־ביבליאָטעק און פון דער געזעלשאַפט אָוונט־קורסן.

בעת דער מלחמה האָבן עסטרייכישע אָפיצירן אָנגעפירט מיט דער אַדמיניסטראַציע אין כעלם, צווישן וועלכע ס'האָבן זיך געפונען אייניקע יידישע אינטעליגענטן. ווען די עסטרייכישע אַרמיי האָט פאַרלאָזט כעלם, זענען אַ טייל פון זיי פאַרבליבן אין כעלם און האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן די עקזיס־טירנדע פּאָליטישע אַרבעטער־פּאַרטייען. אין בונד זענען אַריינגעטראָטן ד״ר ש. פענסטערבלאו און ד״ר דוד מירלאַס — ביידע זענען געווען זייער אַקטיוו אין דער פּאַרטיי און האָבן פיל בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון ״בונד״. גלייכצייטיק האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן פּועלי־ציון ד״ר משה קאַנפער און זיין פרוי גיזעלע, וועלכע זענען געוואָרן אַקטיוו אין דער פּאַרטיי און מיטגעווירקט אין איר ווייטערדיקער אַנטוויקלונג. ד״ר משה קאַנפער איז געוואָרן אין 1919 דער ערשטער ראַט־מאַן פון פּועלי־ציון אין שטאָט־ראַט.

צוגלייך מיט דער אויפלעבונג און אַנטוויקלונג פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין די יאָרן 1918—1916 האָט זיך אַנטוויקלט די פּוילישע אונטער דער אָנפירונג פון פּ.פּ.ס., צווישן וועלכע ס'האָט זיך דאַן איינגעשטעלט אַ פריינדלעכע צוזאַמענאַרבעט. דאָס האָט געפונען אַן אויסדרוק אין דער געמיינזאַמער אימפּאָזאַנטער 1־מאַי־פייערונג אין יאָר 1918, ערב דער אַנטשטייאונג פון דער אומאָפּהענגיקער פּוילשער מדינה. אין געמיינזאַמען 1־מאַי צוג האָבן מאַרשירט אַלע אַרבעטער־פּאַרטייען אונטער זייערע פענער — ״בונד״, ״פּועלי־ציון״, ״פּ.פּ.ס.״, ווי אויך אַ גרופּע אוקראַאינישע אַרבעטער, אויף אַ געמיינזאַמען מיטינג זענען אַרויסגעטראָטן פאָרשטייער פון אַלע ריכטונגען אין זייער מוטערשפּראַך — אין פּויליש, יידיש און אוקראַאיניש. די געמיינזאַמע 1־טע־מאַי דעמאָנסט־ראַציע האָט באַדייטנד געהויבן די שטימונג ביי דער כעלמער אַרבעטערשאַפט.

די אַלגעמיינע פּאָליטישע אנטוויקלונג

די אַנשטייאונג פון דער זעלבסטשטענדיקער פּוילישער מדינה אין נאָוועמבער 1918 ברענגט מיט זיך צוויי שוידער־לעכע איבערלעבונגען פאַר דער יידישער באַפעלקערונג, ספּעציעל אין ערשטן פּעריאָד פון איר עקזיסטענץ :

ע ר ש ט נ ס — אַרבעטסלאָזיקייט, נויט, ממש הונגער אין די יידישע אַרבעטער־היימען. די נויט פון די יידישע אַרבע־טער, אָנגעשטעלטע און כאַלופּניקעס איז געווען פיל טיפער ווי ביי די ניט־יידישע — די אַרבעטסלאָזיקייט אין דער מער־הייט פאַכן כמעט אַ פולקאָמע, יידישע באַאַמטע מיט געהע־ריקע קוואַליפיקאַציעס האָט מען ניט צוגעלאָזט צום אַנטשטאַ־נענעם מלוכה־אַפּאַראַט ; פאַרקערט, די וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט, האָט מען באַזייטיקט, דערביי האָבן יידישע אַרבעטסלאָזע אין דער אַבסאָלוטער מערהייט ניט געגאָסן פון אַרבעטסלאָזע־אונטערשטיצע און מען האָט זיי ניט צוגעלאָזט צו עפנטלעכע אַרבעטן, אָרגאַניזירט פאַר אַרבעטסלאָזע.

צ ו ו י י ט נ ס — פון ערשטן טאָג פון אַנטשטיין פון פּוילן האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטי־יידישע עקסצעסן, וועלכע האָבן אַרומגענומען גרעסערע און קלענערע שטעט און ישובים. אין די צוויי חדשים נאָוועמבער און דעצעמבער 1918 זענען פאָר־געקומען אין פּוילן העכער 150 גרעסערע און קלענערע פּאָגראָמען.

אין די יאָרן 1921—1919 האָבן צום מערסטן פּוילישע מילי־טער איינהייטן אָרגאַניזירט 32 פּאָגראָמען — 134 יידן זענען דערמאָרדעט געוואָרן, הונדערטער פאַרווונדעט. אין דער זעל־בער צייט האָבן די מיליטערישע באַנדעס פון אטאמאַן באַלאַ־כאָוויטש דורכגעפירט אויף די מזרח־קרעסן 47 פּאָגראָמען. גרויל־טאַטן פון האַלערטשיקעס, פאַרבונדן מיט שלאָגן, שערן

בערך ביז בלוט, אַרויסוואַרפן פון די צוגן בעתן פאַרן זענען פאָרגעקומען אין צענדליקער שטעט און אויך אין כעלם.

תיכף נאָכן אַנטשטיין פון דער פוילישער מדינה, ווען פוילישע איינהייטן האָבן איבערגענומען די מאַכט אין שטאָט, האָבן זיך פאַרמערט די קלאַנגען וועגן אַ צוגעגרייטן פאָגראָם. לויט דער איניציאַטיוו פון בונד, ווי ס׳אינפאָרמירט נחום וויניק, איז געשאַפן געוואָרן אַ שטאַרקע געמיינזאַמע באַוואָפנטע זעלבסטשוץ אונטער דער אָנפירונג פון חיים לאַנג, וועלכע איז געווען מאָביליזירט און ביינאַכט האָט זי באַוואַכט די יידישע גאַסן. אין דער אַלטער שול איז גערופן געוואָרן אַ גרויסער מיטינג, אויף וועלכן ס׳איז אַרויסגעטראָטן ד״ר דוד מירלאַס. צו דער שול איז אָנגעקומען אַן אָפּטיילונג פון דער פּאָליציי, בלויז נאָך דער פאַרזיכערונג פון דעם קאָמענדאַנט אַז ס׳וועט קיין פּאָגראָם ניט זיין, איז זיך דער עולם פונאַנדערגעגאַנגען.

אָט די קאָנקרעטע ביישפּילן זאָגן עדות וועגן גרויסן איינפלוס פון בונד אין כעלם אין ערשטן פעריאָד פון פּוילנ׳ס אומאָפּהענגיקייט. דאָס באַשטעטיקן אויך די רעזולטאַטן פון די וואַלן צום שטאָט־ראַט אין 1919 יאָר. לויט נחום וויניק׳ן האָט די ליסטע פון בונד באַקומען 19 מאַנדאַטן אויף דער אַלגעמיינער צאָל 24. די וואַלן זענען געפעלשט געוואָרן דורך דעם וואָיעוואָדע. ליידער האָב איך ניט געקאָנט געפינען קיין באַשטעטיקונג וועגן די רעזולטאַטן פון די וואַלן. די אָנגעגעבענע ציפערן זענען אומגלויבלעך, ווייל זיי באַדייטן, דאָס ניט בלויז אַלע יידישע וויילער, נאָך אויך די מערהייט פּוילישע זאָל האָבן געשטימט פאַרן בונד, וואָס קאָן דאָך ניט אַנטשפּרעכן דערווירקלעכקייט. (אפשר אַ דרוק־פעלער, אַנשטאָט 9 געשריבן 19?). ווי ס׳זאָל ניט זיין, איז דער בונד אין יענעם פּעריאָד געווען די שטאַרקסטע אַרבעטער־פּאַרטיי אויף דער יידישער גאַס. דער זעלבער נחום וויניק גיט אָן, אַז בעת די שטאָט־ראַט וואַלן אין 1921 יאָר האָט דער בונד באַקומען בלויז 1 מאַנדאַט (הערשעלע פּרוכטגאַרטן). די שטוינענדיקע ענדערונגען זענען ניט קיין רעזולטאַט פון קאָמבינאַציעס, בלויז פון איבערגרופּירונגען וואָס זענען פאָרגעקומען אין אַרבעטער־קלאַס פון כעלם אין משך פון די צוויי יאָר.

הויפּטזאַכלעך צוויי עלעמענטן האָבן גורם געווען אַזעלכע גרויסע ענדערונגען אין די כוחות־פאַרהעלטענישן: 1) די פאַרשטאַרקונג פון פּועלי־ציון; 2) די אַנטשטייאונג פון קאָמבונד.

אין יאָר 1919 זענען פאָרגעקומען די ערשטע וואַלן צום פּוילישן סיים. דער "בונד" האָט בכלל ניט אָנטיילגענומען אין די וואַלן. צוגלייך מיט דער ניי־אַנטשטאַנענער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, האָט דער "בונד" באָיקאָטירט די וואַלן צום סיים. אין כעלם האָבן אויך די יידישע בירגערלעכע פּאַרטייען ניט אַרויסגעשטעלט קיין אייגענע ליסטע, ווילנדיק דערמיט אונטערשטרייכן זייער נייטראַליטעט אין קאָנפליקט צווישן פּוילן און ראַטן־פאַרבאַנד אַרום דער פראַגע "כעלמשטשיזנע".

די פּועלי־ציון פּאַרטיי איז געווען די איינציקע יידישע פּאַרטיי וואָס האָט אַרויסגעשטעלט אַ קאַנדידאַטן־ליסטע, פון וועלכער ס׳איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס דעפּוטאַט ד״ר ראָזנפעלד. נאָכן פּלוצליקן טויט פון ד״ר ראָזנפעלד אויפן וועג קיין וואַרשע, איז אויסגעקליבן געוואָרן דער צווייטער קאַנדידאַט, ד״ר יצחק שיפּער.

דער פּועלי־ציוניסטישער דעפּוטאַט פון כעלם, זיין ענגער קאָנטאַקט מיט דער כעלמער יידישער באַפעלקערונג האָט באַדייטנדיק געהויבן דעם פּרעסטיזש פון פּועלי־ציון, האָט דערמעגלעכט אויסצוברייטערן איר השפעה און צו ווערן אין די ווייטערדיקע יאָרן די שטאַרקסטע אַרבעטער־פּאַרטיי פון די יידישע פאָלקס־מאַסן פון כעלם. שוין אין 1919 יאָר האָבן זיך אויסגעבילדעט 2 צענטערס פון דער יידישער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג: אַ בונדישער, מיט שמואל זיגעלבוים בראש און אַ פּועלי־ציוניסטישער. דאָס דרינגט בפירוש אַרויס פון די צוויי לאַנד־קאָנפערענצן, וועלכע זענען פאָרגעקומען אין 1919 יאָר אין וואַרשע (די בונדישע דעם 14־טן און 15־טן יוני, די פּועלי־ציוניסטישע דעם 26־טן און 27־טן יוני). אויףביידע קאָנפערענצן זענען געווען איינגעלאַדן דעלעגאַטן פון כעלם, וועלכע האָבן ליידער ניט אָנטיילגענומען צוליב פינאַנסיעלע שוועריקייטן. מיט דער צייט איז די פאַראייניקונג פון די פּועלי־ציוניסטישע פאַראיינען געוואָרן די דאָמינירנדע, זי האָט אָרגאַניזירט אַ צענטראַל־ראַט, דאַן אַ קולטור־אַמט, אָנגעשלאָסענע אָן לאַנדראַט (צענטראַלן קולטור־אַמט).

די צווייטע סיבה איז פאַרבונדן מיטן אַנטשטיין פון קאָמבונד אין כעלם. אָנהייבנדיק פון דער 3־טער לאַנד־קאָנפערענץ פון בונד אין אַפּריל 1919, פאַרשטאַרקט זיך דער לינקער פליגל אין בונד, וועלכער האָט באַקומען אַ מערהייט און האָט אָנגענומען מיט געוויסע באַוואָרענישן די באַרימטע 21 פּונקטן פון קאָמינטערן, שטרעבנדיק אַריינצוטרעטן אין 3־טן אינטערנאַציאָנאַל, אין דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג האָט עס דערפירט צו אַ שפּאַלטונג אין בונד, פון 10 ביז 20 פּראָצענט מיטגלידער זענען אַריבער צום "קאָמבונד" און פון 1923 אין די רייען פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. די בונדישע אָרגאַניזאַציע פון לובלינער ראַיאָן האָט געהערט צו די שטאַרקסטע אין פּוילן (בערך 1,400 מיטגלידער), האָט פאַרנומען דאָס דריטע אָרט נאָך וואַרשע און לאָדזש. די בונדישע אָרגאַניזאַציע פון כעלם, וואָס האָט אין 1917 געציילט 100 מיטגלידער, איז באַדייטנד אויסגעוואַקסן און געהאַט אַ שטאַרקע צוקונפט־אָרגאַניזאַציע. בעת דער שפּאַלטונג און אַנטשטיין פון "קאָמבונד", איז אין כעלם אַנטשטאַנען אַ שטאַרקע קאָמבונדישע פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע מיט ד״ר דוד מירלאַס, משה שימעל און חיים פּראַפּילעס אין דער אָנפירונג; פון דער יוגנט איז די אַבסאָלוטע מערהייט אַריבער צום קאָמצוקונפט מיט דער אָנפירערשאַפט פון צוקונפט: דוד גוטערמאַן, פייגע שפּערלינג און הערש שעכטערזאָן. אין כעלם איז אַנטשטאַנען די שטאַרקסטע קאָמבונדישע אָרגאַניזאַציע פון לובלינער קרייז. ניט צופעליק איז דער צוזאַמענפאָר פון קאָמצוקונפטיסטן פון לובלינער קרייז פאָרגעקומען אין כעלם. אָט די קאָמבונדיסטן

און קאָמצוקונפטיסטן האָבן געבילדעט די ערשטע קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציע פון יידישע אַרבעטער אין כעלם, וואָס האָט מיט דער צייט געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָל אין געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן יידישן לעבן אין כעלם.

די צוויי הויפּט־סיבות האָבן גורם געווען אַ דראַסטישע ענדערונג אין די כוחות־פאַרהעלטענישן פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין כעלם. דער איבערגאַנג פון שמואל (אַרטור) זיגעלבוים אין 1920 צו פּאַרטייאישער אַרבעט אין צענטער פון בונד האָט נאָך מער פאַרשאַרפט דעם אינערלעכן קריזיס אין כעלמער בונד. הגם די אָרגאַניזאַציע פון בונד עקזיסטירט אין כעלם אין משך פון גאַנצן צווישן־מלחמהדיקן פּעריאָד, שפּילט זי אָבער שוין אַ צווייטראַנגיקע ראָל, פאַרלירט כמעט פולקאָם די איינפלוסן אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג, בלויז פון צייט צו צייט טרעפן מיר אירע איינצלנע פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט צי אין פאַרשיידענע רעפּרעזענטאַטיווע קערפּערשאַפטן. דער שווערפּונקט ווערט איבערגעטראָגן אויפן קאַמף צווישן יידישע קאָמוניסטן און דער לינקער פּועלי־ציון, וועלכער האַלט אָן כמעט ביז דער ליקווידאַציע פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פון פּוילן דורכן קאָמינטערן.

בעת דער פּויליש־סאָוויעטישער מלחמה, ספּעציעל אין 1920 יאָר, ווערט באַדייטנדיק איינגעשרומפּן דאָס פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע יידישע לעבן אין כעלם. לויט מעלדונגען פון סעקרעטאַריאַט פון סיים־דעפּוטאַט ד"ר שיפּער פון 23 יוני 1920, זענען געשלאָסן געוואָרן אין לאַנד פיל יידישע אַרבעטער־היימען, דערונטער אויך אין כעלם; עס זענען געשלאָסן געוואָרןווירטשאַפטלעכע יידישע אינסטיטוציעס, קאָאָפּעראַטיוון און אפילו קינדער־היימען, וואָס נעמט אויך אַרום כעלם. אין קאָמוניקאַט פון אויגוסט 1920 ווערט אָנגעגעבן וועגן פאָגראַמירן לאָקאַלן פון יידישע פּראָפ.־פאַראיינען און וועגן מאַסן־אַרעסטן אין כעלם. ערשט נאָכן וואָפנשטילשטאַנד הייבט אָן צוריק אויפצולעבן דאָס פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע יידישע אַרבעטער־לעבן, אָבער שוין אויף אַן אַנדער פלאַכקייט, ווי מיר האָבן דאָס אויבן געזען. אויך די פּועלי־ציון לעבט דורך אַ קריזיס צוליב דער שפּאַלטונג אין לאַנד־מאַשטאַב, דאָך באַהערשט אין כעלם שנעל די לאַגע די לינקע פּועלי־ציון, וועלכע רוקט זיך אַרויס אין פאָדערגרונט פון געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן אַרבעטער לעבן. מיר מערקן עס הן אויפן פּראָפעסיאָנעלן געביט, הן אויפן קולטורעלן, דורך אויפבויען אַ יידישע פאָלקס־שול מיט אַ קינדער־היים, אַ ביבליאָטעק און איינהאַלטן זייער לאָקאַל אויף לובלינער־גאַס 27, אַלס אַ קולטורעלן צענטער און הויפּטזאַכלעך דורך זייער אַקטיווער טעטיקייט אין שטאָט־ראַט און אין קהילה־ראַט.

גלייכצייטיק אַנטוויקלט זיך אין די יאָרן 1922—1924 די סקויטן־אָרגאַניזאַציע "השומר הצעיר", אָנגעפירט דאַן דורך גלינצמאַנען, וועלכע נעמט אַרום אין ערשטן פּעריאָד אַ גרעסערע גרופּע פון יידישע יוגנטלעכע אַרבעטער. דער מחבר פון די שורות, אַלס דער איינציקער שילער פון דער פּוילישער מלוכה־גימנאַזיע, איז דאַן אויך אַריינגעטראָטן אין "השומר הצעיר" און דאָרט זיך ספּעציעל באַפריינדעט מיט דער אַרבעטנדער יוגנט. בערך אין 1923 יאָר האָט דער "השומר הצעיר" דורכגעלעבט אַ קריזיס. ס'זענען אַנטשטאַנען רייבונגען צווישן די שילער פון דער יידישער גימנאַזיע, וועלכע האָבן געבילדעט אַ מערהייט און דער אַרבעטנדער יוגנט צוליב שלעכטע געמיינזאַמע באַציאונגען. דאָס האָט דערפירט צו אַ שפּאַלטונג. די גאַנצע אַרבעטער־יוגנט האָט פאַרלאָזט דעם "השומר הצעיר" און צוזאַמען מיט אירע צוויי שילער: איינער פון דער יידישער גימנאַזיע (שענער) און איך. די אַרבעטער־יוגנט איז אַריינגעטראָטן אין די פּראָפ. פאַראיינען און אַדאַנק זיי האָב איך זיך אויך פאַרבונדן מיט די פּראָפ. פאַראיינען, אָרגאַניזירנדיק לעקציעס פאַר אַרבעטער. דאָס איז געווען מיין ערשטער קאָנטאַקט מיט דער אַרבעטער־באַוועגונג אין כעלם.

אינגיכן איז אַנטשטאַנען אין כעלם אַ זעלבסטבילדונגס־קרייז פון שילער פון דער יידישער און טיילווייז פון דער פּוילישער גימנאַזיע. דער קרייז פלעגט זיך פאַרנעמען מיט שטודירן די געשיכטע פון יידן אין פּוילן, הויפּטזאַכלעך אָבער מיט דער יידישער ליטעראַטור, אין וואָס ס'האָט מיטגעהאָלפן פייוול זיגעלבוים, און מיט דער צייט אויך מיט מאַרקסיסטישער ליטעראַטור, אָנהייבנדיק פון קאָמוניסטישן מאַניפעסט. דער פּראָצעס האָט דערפירט אין דער צוקונפט צו אַ דיפערענציאַציע אין אונדזער קרייז, צו גאָר הייסע דיסקוסיעס און צו אויסבילדן זיך צוויי פליגלען: אַ ציוניסטישער מיט שמואל ארגון, וויגדאר גאָלדמאַן, טאַטענגרעבער א.אַנד. און אַ פּראָ־מאַרקסיסטישער מיטן אָנטייל פון שמואל מענדעלסאָן, יעקב עדעלשטיין, כאַנטשע העלפּענביין, נח האַנדעלסמאַן, רייזקע ארגון, אידע בעקער, פעסקע באַש און דער מחבר פון די שורות.

די טעטיקייט אין דער קהילה און אין שטאָטראַט

אַ וויכטיק אָרט אין דער טעטיקייט פון לינקע פּועלי־ציון, אין משך פון גאַנצן צווישן־מלחמהדיקן פּעריאָד, פאַרנעמט איר אַקטיווקייט אין דער קהילה און אין שטאָט־ראַט. קאָנקרעטע פאַקטן זענען פאַראַן אין אונדזער רשות פאַר די יאָרן 1928—1935, אויפן סמך פון "כעלמער שטימע". אַ ספּעציעל אָרט פאַרנעמען די וואַלן צו דער קהילה פון 20־טן מאַי 1931. וואַל־באַרעכטיקטע זענען דאַן געווען 3,285 פּערזאָן, אָבער געשטימט האָבן בלויז 1,673, ד.ה. 51%. פון דעם האָט דער שפּעטערדיקער אָרטאָדאָקסישער בלאָק (צוזאַמענגעשטעלט פון 3 ליסטעס) באַקומען 636 שטימען און 6 מאַנדאַטן; דער ציוניסטישער בלאָק (אויך פון 3 ליסטעס — ציוניסטישער, מזרחי און אומפּאַרטייאישער) — 405 שטימען און 4 מאַנדאַטן; די לינקע פּועלי־ציון (איין ליסטע) — 361 שטימען און 3 מאַנדאַטן; האַנטווערקער (איין ליסטע) 222 שטימען

און 2 מאַנדאַטן. צוזאַמען 15 מאַנדאַטן (דער קליינהענדלער־פאַרבאַנד בלויז 49 שטימען, אָן אַ מאַנדאַט). די צייטונג שאַצט אָפּ, אַז דעם גרעסטן נצחון האָט אָפּגעהאַלטן די לינקע פּועלי־ציון צוליב איר פאַרבינדונג מיט די אָרעמע שיכטן.

בעת די וואַלן צו דער קהילה־פאַרוואַלטונג האָט זיך געשאַפן אַ נייע קאָנסטעלאַציע: אַ בלאָק פון פּרעזעס בידערמאַן מיט די האַנטווערקער, באַקומען 3 מאַנדאַטן; אָרטאָדאָקסן — 3 מאַנדאַטן; ציוניסטן מיט מזרחי — 2 מאַנדאַטן; לינקע פּועלי־ציון — 2 מאַנדאַטן.

אַ שטורמישן פאַרלויף האָט געהאַט די פאַרוואַלטונג־זיצונג פון 27־טן נאָוועמבער 1931. דאָסמאָל האָט זיך פאַרמירט אַ בלאָק פון אָרטאָדאָקסן מיט ציוניסטן, וועלכע האָבן אויסגעקליבן אַ נייעם פּרעזעס, ד״ר ווילענקאַ, איגנאָרירנדיק פּולקאָם די לינקע פּועלי־ציון און די האַנטווערקער. אויף דער זיצונג האָבן די פאַרשטייער פון פּועלי־ציון פאַרגעשטעלט די פּלאַטפאָרם בנוגע דער קהילה. פ״צ שטעלט פעסט, דאָס די וואַלן שפּיגלען ניט אָפּ די כוחות־פאַרהעלטענישן אין דער יידישער באַפעלקערונג און נישט דעם ווילן פון די וויילער, הויפּטזאַכלעך צוליב צוויי סיבות: פרויען האָבן בכלל קיין שטימרעכט ניט און מענער בלויז פון 25 יאָר. די קהילה דאַרף שטיצן ניט בלויז רעליגיעזע באַדערפענישן, נאָר הויפּטזאַכלעך די קולטורעלע אַנטוויקלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג און פיל ברייטער לייזן די סאָציאַלע פּראָבלעמען.

אויף דער זיצונג פון 18־טן מערץ 1932 גרייפט פ״צ שאַרף אָן דעם בלאָק פון סאַנאַציע מיט די יידישע קלעריקאַלע עלעמענטן. זי פאָדערט אונטערשטיצן די אַנטוויקלונג פון דער יידישער שפּראַך, פון שול־וועזן אין יידיש און פון יידישע שולן אין אַלגעמיין ווי אויך די יידישע עמיגראַציע. דעם פּראָגראַם שטיצן אין אַלגעמיין די האַנטווערקער־פאַרשטייער אין דער קהילה. דעם 1־טן יאַנואַר 1932 האָבן דאַקעגן די האַנטווערקער־פאַרשטייער פאַרגעלייגט קאָנקרעטע פאָדערונגען, אונטערשטיצט דורך פּועלי־ציון: אויפבויען אין כעלם אַ יידישן שפּיטאָל און אַ האַנטווערקער־שול, ווי אויך שטיצן האַנטווערקער־קורסן פאַר געזעלן.

די זיצונגען פון קהילה־ראַט פלעגן זיין עפנטלעכע, פיל אַרבעטער און פאָלקס־מענטשן בכלל פלעגן נאָכפאָלגן די טעטיקייט פון פאַרשיידענע גרופּן, וואָס האָט באַדייטנד געהויבן דעם פּרעסטיזש און פאַרברייטערט די השפּעה פון לינקע פּועלי־ציון צווישן דער יידישער אָרעמקייט אין כעלם. בעת די נייע וואַלן האָט די לינקע פּועלי־ציון ווידער דורכגעפירט דריי אירע פאַרשטייער.

✶

אַ פיל גרעסערע באַדייטונג פאַרן קאַמף פון פּועלי־ציון פאַר די אינטערעסן פון ברייטע שיכטן פון יידישע אַרבעטער און יידישער אָרעמקייט בכלל, האָט געהאַט איר טעטיקייט אין כעלמער שטאָטראַט. שוין בעת די ערשטע וואַלן אין 1919 יאָר, ווען דער בונד האָט אָנגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון, האָט די פּועלי־ציון דורכגעפירט בלויז איין פאַרשטייער, ד״ר משה קאַנפער.

בעת די וואַלן אין 1927 יאָר האָבן אָנטייל גענומען 8,237 בירגער, וועלכע האָבן אויסגעוויילט 24 ראַטמענער. 6 יידישע ליסטעס האָבן דאַן באַקומען 3,901 שטימען און 10 מאַנדאַטן; פּ.פּ.ס. — 2,559 שטימען און 8 מאַנדאַטן, דער פּוילישער בירגערלעכער בלאָק — 1777 שטימען און 6 מאַנדאַטן. פון די 6 יידישע ליסטעס האָט דער יידישער נאַציאָנאַלער בלאָק (ציוניסטן און אָרטאָדאָקסן) באַקומען 1349 שטימען און 4 מאַנדאַטן; לינקע פּועלי־ציון — 1054 שטימען און 3 מאַנדאַטן; האַנטווערקער — 585 שטימען און 1 מאַנדאַט; צעירי־ציון — 319 שטימען, 1 מאַנדאַט; בונד — 307 שטימען, 1 מאַנדאַט. די ליסטע פון די יידישע קאָמוניסטן איז געפּסלט געוואָרן, דאָך האָט זי באַקומען 287 שטימען.

אין דעם שטאָטראַט איז געשאַפן געוואָרן אַ בלאָק פון לינקע פּועלי־ציון מיט בונד (4 מאַנדאַטן) און ס׳זענען געווען מעגלעכקייטן צו שאַפן אַ סאָציאַליסטישע מערהייט צוזאַמען מיט פּ.פּ.ס. פּ.פּ.ס. איז אויף דעם ניט איינגעגאַנגען, זי האָט געוויינלעך צוזאַמענגעאַרבעט מיטן פּוילישן בירגערלעכן בלאָק. בלויז אין אויסנאַם פאַלן האָט זיך איינגעגעבן צו שאַפן אַ מערהייט מיט פּ.פּ.ס. פאַר קאָנקרעטע פאָרשלאָגן. דאָך האָט זיך איינגעגעבן דורכצופירן אין דער קאַדענץ דאָס ערשטע מאָל אַ יידישן לאַווניק מרדכי עברי פון לינקע פּועלי־ציון, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דער ווייטערדיקער טעטיקייט.

אין שטאָטראַט מערקט זיך אַ בפירושע טענדענץ ביי די פּוילישע ראַטמענער צו איגנאָרירן די יידישע פאַרשטייער. ביים אויסוויילן אַ פּרעזידענט האָט מען זיך בכלל ניט פאַרשטענדיקט מיט די יידישע ראַטמענער. אַלס פּראָטעסט האָבן אַלע יידישע ראַטמענער און דער לאַווניק עברי פאַרלאָזן די זיצונג. פאַרבליבן זענען בלויז די 14 פּוילישע ראַטמענער און 4 מאַגיסטראַט־מיטגלידער.

אויף דער זיצונג פון 8־טן יוני 1928 איז אָנגענומען געוואָרן אַ וויכטיקער פאָרשלאַג פון פּועלי־ציון, בונד און פּ.פּ.ס. וועגן באַפרייען פון שטייערן איינוווינער פון איין־צימער־וווינונג, וועלכע פאַרדינען ביז 200 זל׳ אַ חודש. דאַקעגן דער פאָרשלאַג פון פּועלי־ציון און בונד (פּ.פּ.ס. געווען קעגן) וועגן באַפרייען קליינהענדלער פון דער 4־טער קאַטעגאָריע און האַנטווערקער פון דער 8־טער קאַטעגאָריע פון צאָלן שטייערן אויף וועגן און אינוועסטיציע איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן.

בעת דער בודזשעט־סעסיע האָט זיך איינגעגעבן דורכצופירן 20 טויזנט זל׳ שטיצע פאַר יידישע אינסטיטוציעס, ווי פאַר מושב זקנים — 5 טויזנט, פאַר לינת הצדק — 4 טויזנט, פאַר דער יידישער פאָלקס־שול און פאַר דער יידישער גימנאַזיע — צו 3 טויזנט, אָבער אויף דער זיצונג פון 28־טן סעפּטעמבער האָט מען אינפאָרמירט, אַז דער וואָיעוואָדע האָט באַדייטנד פאַרקלענערט די סובסידיעס. פאַר מושב זקנים, אַנשטאָט 5 בלויז 2 טויזנט, פאַר לינת הצדק אַנשטאָט 4 —

2 טויזנט, פאַר דער יידישער פאָלקס־שול אנשטאט 3 — 2 טויזנט, פאַר דער יידישער גימנאַזיע אנשטאט 3 בלויז 1 טויזנט. אויף דער זעלבער זיצונג האָבן בונד און פּועלי־ציון אַרייַנגעטראָגן אַ פאָרשלאַג אָנצורופן אַ גאַס אין כעלם אויפן נאָמען פון י. ל. פּרץ, דאַן האָבן אַלע פּוילישע ראַטמענער מיטן פּרעזידיום פון מאַגיסטראַט געשטימט קעגן, דער פאָרשלאַג איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן.

אין 1930 איז דערמאָרדעט געוואָרן אין זיין וווינונג דער יידישער לאַווניק מרדכי עבֿרי, וואָס האָט אויפגעטרייסלט דאָס יידישע כעלם. די יידישע באַפעלקערונג האָט פאַרלוירן אַן אָנגעזעענעם געזעלשאַפטלעכן טוער, וועלכער האָט טריי פאַרטיידיקט די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג בכלל, פון דעֿר אַרבעטנדער און אָרעמע שיכטן בפרט. אין דער קאַדענץ האָט שוין די יידישע באַפעלקערונג קיין ווירדיקן לאַווניק אין מאַגיסטראַט ניט געהאַט.

דעם 20־טן פעברואַר 1931 זענען פאָרגעקומען נייע וואַלן פון אַ לאַווניק. פּועלי־ציון האָט פאָרגעלייגט די קאַנדידאַטור פון פּעטערזייל, וועלכער האָט באַקומען בלויז 3 שטימען פון פּועלי־ציון. אפילו דער בונדישער ראַטמאַן האָט זיך אָפּגעהאַלטן פון שטימען. ס'איז אויסגעוויילט געוואָרן קאַלוואַרי פון רעכטן יידישן בלאָק, וועלכער האָט באַקומען 11 שטימען (6 יידישע און 5 פּוילישע). דער לאַווניק האָט בלויז קאָמפּראָמיטירט די יידישע באַפעלקערונג. דעם 19־טן אויגוסט 1932 איז ער צייטווייליק אַרעסטירט געוואָרן און דעם 23־טן סעפּטעמבער איז דאָס גאַנצע פּרעזידיום אָפּגעשטעלט געוואָרן אין זייער טעטיקייט צוליב מיסברויכן (דער פּרעזידענט, וויצע־פּרעזידענט און לאַווניקעס, דערין קאַלוואַרי), ס'איז פאַרבליבן בלויז איין לאַווניק, פּראָקאָפּיאַק, וועמען מ'האָט איבערגעגעבן די צייטווייליקע אָנפירונג פון מאַגיסטראַט.

דעם קאַמף פון לינקע פּועלי־ציון פאַר די אינטערעסן פון דער אַרבעטערשאַפט, פאַר אַרבעטסלאָזע און יידישער אָרעמקייט בפרט, אילוסטרירט קלאָר די בודזשעט־סעסיע פון 2־טן יוני 1932, דאַן ווען ס'איז באַשטימט געוואָרן דער בודזשעט אויפן יאָר 1933, אין הויכפּונקט פון גרויסן עקאָנאָמישן קריזיס.

פּועלי־ציון האָט אַרייַנגעטראָגן 18 קאָנקרעטע פאָרשלאַגן, אויסבעסערונגען צום בודזשעט. פון זיי האָט מען אָפּגעוואָרפן פאָלגנדע 9 מיט די שטימען פון פּ.פּ.ס.: 1) אויסשטרייכן 77 טויזנט פון הכנסה־שטייער, בכדי צו באַפרייען אומפאַרמעגלעכע; 2) אויסשטרייכן 77 טויזנט אויף הלוואות, פאַרווענדן דאָס געלט אויף שטיצע פאַר אַרבעטסלאָזע; 3) אַרייַנפירן 2 טויזנט זל' פאַר אַן אָוונט פאַר אַרבעטער; 4) 200 זל' פאַר ספּאָרט־קלוב "שטערן"; 5) 2 טויזנט זל' פאַר לינת הצדק; 6) 2 טויזנט זל' פאַר טאז; 7) פאַרגרעסערן דעם לוקסוס־שטייער, פאַרווענדן דאָס געלט פאַר אַרבעטסלאָזע; 8) באַפרייען אָרעמע פון מיליטער־שטייער; 9) פאַרקלענערן אויף 2 טויזנט הכנסה פון אַדמיניסטראַטיווע שטראָפן, בכדי צו באַפרייען אָרעמע פון די שטראָפן.

אין 4 פאַלן האָט מען פאַרקלענערט די סומעס, וועלכע

פּועלי־ציון האָט פאָרגעלייגט: אַנשטאָט 25 טויזנט פאַר אַרבעטסלאָזע — באַשטעטיקט 15 טויזנט; אנשטאט 15 טויזנט דרינגנדע הילף פאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג — בלויז 4 טויזנט; באַראָכאָוו־ביבליאָטעק, אנשטאט 750 זל', באַשטעטיקט בלויז 500 זל'; פאַר קינדער־היימען, אנשטאט 4,500 זל', באַשטעטיקט בלויז 2 טויזנט זל'.

אָנגענומען האָט מען בלויז 5 פאָרשלאַגן: 200 זל' פאַר ייוו"א אין ווילנע; 200 זל' פאַר יידישע ביכער אין דער שטאָט־ביבליאָטעק; 5 טויזנט זל' פאַר זומער־קאָלאָניעס פאַר קינדער; באַפרייען פון אינוועסטיציע־שטייער אַלע קליינהענדלער פון דער פערטער קאַטעגאָריע און האַנטווערקער פון דער 8־טער קאַטעגאָריע; באַפרייען אָרעמע פון שטעמפּלשטייער ביי חתונות.

די פּועלי־ציון פאָרשלאַגן און די דיסקוסיע אַרום זיי ביי אַ פול געפּאַקטן עולם אויף דער גאַלעריע האָט בפירוש אַרויסגערוקט די לינקע פּועלי־ציון אַלס דעם אמתדיקן פאַרטיידיקער פון די אינטערעסן פון די יידישע אַרבעטנדע און פון דער גאַנצער אָרעמער באַפעלקערונג פון כעלם.

אָבער שוין אין 1933 יאָר הייבן אָן צו שוועבן שטאַרקע אנטיסעמיטישע און אַנטידעמאָקראַטישע ווינטן אונטערן אייַנפלוס פון די נאַצי־געשעענישן אין דייטשלאַנד. דעם 23־טן יוני 1933 זענען אָפּגעזאָגט געוואָרן אַלע יידישע אָנגעשטעלטע פון מאַגיסטראַט. דעם 27־טן אָקטאָבער 1933 נעמט דער שטאָטראַט אָן נייע באַשלוסן וועגן וואַלן וואָס דאַרפן פאָרקומען אין 1934 יאָר. די שטאָט דאַרף ווערן אייַנגעטיילט אין 9 וואַל־ראַיאָנען און אויסוויילן 28 ראַטמענער. אין דער פּראַקטיק האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די שטאָט ציילט שוין 32 טויזנט אייַנוווינער און דעריבער וועט מען אויסוויילן ניט 28 נאָר 32 ראַטמענער.

דעם 20־טן מאַי 1934 זענען פאָרגעקומען נייע וואַלן צום שטאָטראַט. די שטאָט איז געוואָרן אייַנגעטיילט אין 4 ראַיאָנען: צוויי מיט אַ פּוילישער מערהייט וועט אויסוויילן 8 און 11 ראַטמענער (19), דאַקעגן צוויי מיט יידישער מערהייט 8 און 5 ראַטמענער (13). צו די וואַלן זענען צוגעטראָטן 4 גרופּירונגען: צוויי פּוילישע — פּוילישער אומפּאַרטייאישער בלאָק און פּ.פּ.ס.; און צוויי יידישע — אַ פאַראייניקטער יידישער נאַציאָנאַלער ווירטשאַפטלעכער בלאָק און די לינקע פּועלי־ציון. די וואַלן האָבן אויסגעדרוקט אַ קער אויף רעכטס. דער פּוילישער אומפּאַרטייאישער בלאָק האָט באַקומען 18 מאַנדאַטן, דאַקעגן פּ.פּ.ס. בלויז 2 מאַנדאַטן. דער יידישער נאַציאָנאַלער ווירטשאַפטלעכער בלאָק האָט באַקומען 2,100 שטימען און 9 מאַנדאַטן, לינקע פּועלי־ציון 1,200 שטימען און 3 מאַנדאַטן. די איינציקע אַרבעטער־פּאַרטיי וואָס האָט פאַרגרעסערט איר אייַנפלוס איז געווען די לינקע פּועלי־ציון. דעם 12־טן אָקטאָבער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ יידישער לאַווניק — אברהם שיין. פּ"צ האָט געהאַט שאַנסן צו אַ צווייטן יידישן לאַווניק. געהאַט אירע 3 שטימען, 2 שטימען האָט זי באַקומען פון פּ.פּ.ס., ס'האָט געפעלט 1 שטים. פּ"צ־פראַקציע האָט זיך

געוואָנדן צום ייד. נאַצ. ווירט. בלאָק מיט אַ ביטע צו שטיצן זיי מיט איין שטים, אָבער דער בלאָק האָט אָפּגעזאָגט. צוליב דעם האָט די יידישע באַפעלקערונג פאַרלאָרן איר צווייטן לאָווניק.

די ראַטמענער (משה בעקער, אהרון דוד היפשמאַן און בערל אַקסעלראָד) האָבן פאַרגעזעצט די רומפולע טראַדיציע פון דער פאַריקער פ"צ־פראַקציע, אָבער אין פיל שווערערע באַדינגונגען, אָנגעלאָדענע מיט אַנטיסעמיטישע, פּראָנאַצישע אַרויסטרעטונגען. דער פאַקט האָט זיכער מיטגעווירקט אויף די איבערראַשנדע רעזולטאַטן פון די לעצטע וואַלן צום כעל־מער שטאָטראַט דעם 20־טן מאַי 1939 יאָר. פון די 3,907 אָפּ־געגעבענע יידישע שטימען האָט די רשימה פון די לינקע פועלי־ציון באַקומען 3,031 שטימען און 8 ראַטמענער. צום 9־טן מאַנדאַט האָט געפעלט פועלי־ציון בלויז עטלעכע שטי־מען. די רעזולטאַטן פון די וואַלן זענען לאַנג ניט באַשטעטיקט געוואָרן. עס זענען געפסלט געוואָרן די רעזולטאַטן פון 2־טן וואַל־ראַיאָן (5 מאַנדאַטן, דערפון פ"צ — 4, דער בירגער־לעכער בלאָק — 1). נייע וואַלן האָבן געזאָלט פאַרקומען אין מיטן חודש סעפטעמבער 1939 יאָר.

✶

כדאי צו דערמאָנען, אַז נאָכן קומען פון היטלערן צו דער מאַכט, ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די אַנטי־יידישע אַרויס־טרעטונגען, איז אין כעלם, ווי אין פיל אַנדערע שטעט פון פּוילן אָרגאַניזירט געוואָרן, לויט דער איניציאַטיוו פון פּרעזעס פון דער קהלה ד"ר ווילענקא און ראַטמאַן לעדערמאַן אַ קרייז־קאָמיטעט צום קאַמף קעגן היטלעריזם. דעם 30־טן מאַי 1933 יאָר האָט דער קאָמיטעט דערקלערט אַ באָיקאָט אויף דייטשע סחורות און אויסאַרבעטונגען אַלס ענטפער אויף די רדיפות קעגן יידן, דער קאַמף האָט זיך באַדייטנד פאַרשאַרפט אין די חדשים סעפטעמבער און אָקטאָבער 1933 יאָר.

דער קאַמף פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען

אַ וויכטיק אָרט אין דער טעטיקייט פון אַלע אַרבעטער־פּאַרטייען פאַרנעמט די טעטיקייט אין די פּראָפעסיאָנעלע פאַר־איינען. ווי שוין אויבן דערמאָנט, האָבן זיך נאָך אין יאָר 1919 אויספאָרמירט צוויי זעלבסטשטענדיקע פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַני־זאַציעס. איינע — אָרגאַניזירט אין צענטראַל־ראַט, אונטער די איינפלוסן פון בונד (פאַרזיצער שמואל אַרטור זיגעלבוים), וועלכע האָט אַרומגענומען 4 פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען: נאָדל, לעדער, בוי און האָלץ, דערנערונג, צוזאַמען 620 מיט־גלידער. די צווייטע — אונטער דער אָנפירונג פון פועלי־ציון (די צאָל פאַראיינען און מיטגלידער ניט באַקאַנט). נאָכן אַנטשטיין פון "קאָמבונד" און איבערגיין אַ גרויסן טייל פון בונדישן אַקטיוו צו דער קאָמוניסטישער באַוועגונג, ענדערט זיך די לאַגע אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. די מער־הייט בונדישע פּראָפ. פאַראיינען ווערן באַהערשט דורך די קאָמוניסטן, וועלכע האָבן דאַן זייער זיץ־אָרט אויף בודאָוו־סקע גאַס. דאַקעגן די לינקע פועלי־ציון, נאָך דער שפּאַלטונג אין פועלי־ציון, האָט איבערגענומען די פּראָפ.־פאַר. פון דער פאַר־אייניקטער פועלי־ציון און זיי ווייטער אַנטוויקלט.

די ערשטע ידיעות וועגן דער טעטיקייט פון די פּראָפ.־פאַראיינען האָבן מיר פון 1921 יאָר. צוגלייך מיטן נאָדל־פאַראיין, איז זייער אַקטיוו געווען דער פאַראיין פון האָלץ און בוי־אַרבעטער. דעם 12 אָקטאָבער 1921 האָט די פּאָליציי דורכגעפירט אַ רעוויזיע אין לאָקאַל פון פאַראיין, זי זאָל האָבן דאָרט געפונען 300 קאָמוניסטישע אויפרופן, האָט געשלאָסן צייטווייליק דעם פאַראיין און אַרעסטירט אַן אַקטיוון פּראָפעס־יאָנעלן טוער — קראָוזע. דעם 17 דעצעמבער 1921 איז דער ענין באַהאַנדלט געוואָרן אין קרייז־געריכט אין לובלין; פאַר־טיידיקט האָט דער באַקאַנטער אַדוואָקאַט דוראַטשע, דאָך האָט דאָס געריכט באַשלאָסן צו שליסן דעם פאַראיין.

פון 1922 יאָר האָבן מיר ידיעות וועגן צוויי געלונגענע שטרייקן: דעם 8־טן סעפטעמבער האָט זיך פאַרענדיקט דער שטרייק פון נאָדל־אַרבעטער, וועלכע האָבן דערגרייכט 50% לוין־הוספה; דעם 15־טן דעצעמבער דער 3־טאָגיקער שטרייק פון די יידישע שוסטערס, וועלכע האָבן זיך דערשלאָגן אַ לוין־העכערונג פון 34%.

אין יאָר 1923, אין אויפשטייג פון דער שווינדלדיקער אינפלאַציע, פונקט ווי אין גאַנץ פּוילן, האָט אויך כעלם איבער־לעבט אַ תקופה פון שטרייקן און קאַמפן. דאַן — בעת דעם אַלגעמיינעם שטרייק פון באַן־אַרבעטער — דערגייט אין כעלם צו שאַרפע צוזאַמענשטויסן מיט דער פּאָליציי, בעת וועלכע ס'ווערן דערהאַרגעט 3 באַן־אַרבעטער. אין שטאָט קומען פאָר גרויסע מיטינגען און דעמאָנסטראַציע מיטן אָנטייל פון יידישע אַרבעטער. דער מחבר פון די שורות, אַלס שילער פון דער פּוילישער גימנאַזיע, איז געווען אָנוועזנד אויף אַ מיטינג אויף לובלינער גאַס, ניט ווייט פון זאַקסישן גאָרטן. דאַן קומען פאָר פיל שטרייקן פון יידישע אַרבעטער. גענויערע ידיעות האָבן מיר וועגן אַרויסטרעטונגען פון נאָדל־אַרבעטער כמעט פון אַלע פאַכן. די דאַמען־פריוואַט־שניידער האָבן זיך דער־שלאָגן אָן אַ שטרייק, בלויז אַדאַנק זייער אָרגאַניזירטקייט, אַ לוין־העכערונג פון 80%—60. די מענער־מאַגאַזין־שניידער האָבן אַדאַנק אַ שטרייק דערגרייכט אַ הוספה פון 50 ביז 100 פּראָצענט. די מענער־פּריוואַט־שניידער האָבן געזיגט בעת אַ קורצן שטרייק, האָבן אָבער ווייטער געשטרייקט 6 טעג, פאָדערנדיק זיי צו באַצאָלן פאַר דער צייט פון שטרייק. זיי האָבן באַקומען באַצאָלט בלויז פאַר 3 טעג שטרייקן, אַחוץ אין וואַרשטאַט פון משה יערמוס, ווו דער שטרייק איז פאַר־געזעצט געוואָרן.

פון יאָר 1924 האָבן מיר ווייטערדיקע ידיעות וועגן שטרייקן, הויפּטזאַכלעך ביי סטאָלער און שניידער־אַרבעטער. דעם 22־טן אויגוסט האָט זיך פאַרענדיקט דער סטאָלער־שטרייק די אַרבע־טער האָבן זיך דערשלאָגן אַ הוספה פון 25% פאַר דער 2־טער קאַטעגאָריע און 25% פאַר דער 3־טער קאַטעגאָריע.

דעם 22־טן אָקטאָבער איז אויסגעבראָכן אַ נייער שטרייק פון סטאָלאַר־אַרבעטער, וועלכע האָבן געפאָדערט אַ לוין־העכערונג פון 50 און 60 פּראָצענט פאַר באַזונדערע קאַטע־גאָריעס. מיטן שטרייק האָט אָנגעפירט מענדל טעפער. דעם 7־טן נאָוועמבער האָט זיך פאַרענדיקט דער שטרייק פון מאַנטלען־שניידער (פאַר מענער און פרויען) נאָכן באַקומען אַ הוספה פון 40 ביז 50 פּראָצענט.

אין דעם פעריאָד הערן מיר נאָכניט וועגן קאַמפן און צו־זאַמענשטויסן צווישן פּראָפּ.־פאַר. פון באַזונדערע ריכטונגען. אין די יאָרן 1925/26 זענען די פאַראיינען פון ביידע ריכטונגען געווען גוט אָרגאַניזירט. די א״ג ״רויטע״ פאַר. האָבן פאַרנומען אַ גוטן לאָקאַל אויף לוואָווסקע־גאַס, דאַקעגן די פאַראיינען פון לינקע פּועלי־ציון אין לאָקאַל פון דער געזעלשאַפט ״אָוונט קורסן״, אויף לובלינער גאַס 27. אָבער שוין אין דעם פעריאָד נעמט אָן דער קאָמינטערן דעם שוידערלעכן באַשלוס וועגן ״סאָציאַל־פאַשיזם״, האַלטנדיק די לינקע סאָציאַליסטישע אַר־בעטער־פּאַרטייען פאַר די שעדלעכסטע פאַרן אַרבעטער־קלאַס. אַט די זינלאָזע, פשוט פאַרברעכערישע איינשטעלונג האָט גע־פירט צו פאַרטיפן די פונאַנדערטיילונג אין אַרבעטער־קלאַס און האָט אַריינגעפירט מעטאָדן פון געשלעג און טעראָר אין די רייען פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג.

שוין פון יאָר 1928 האָבן מיר די ערשטע ידיעות וועגן געשלעגן צווישן אַרבעטער אָדער צווישן ספּעציעל אָרגאַני־זירטע באָיווקעס. דעם 14־טן סעפּטעמבער 1928 איז אויס־געבראָכן אַ שטרייק פון בוי־אַרבעטער, באַשעפטיקטע ביי די קאַזאַרמעס. עס איז דערגאַנגען צו אַ געשלעג מיט אַרבע־טער, וועלכע האָבן ניט געוואָלט אָנערקענען די באַשלוסן פון דעם בוי־פאַראיין. בעתן שטרייק האָט מען אַרעסטירט 16 פּערזאָן, דאָך האָט זיך דער שטרייק פאַרענדיקט מיט אַ נצחון. ביי בוי־אַרבעטער און סטאָלאַרעס פלעגן פאָרקומען סיסטע־מאַטיש שטרייקן יעדעס יאָר.

דעם 19טן נאָוועמבער 1928 יאָר סטעמפּלען עפּנטלעך ביידע נאָדל־פאַראיינען זייערע קעגנער אַלס שטרייקברעכערס און דעם 14־טן דעצעמבער ד. י. בעת אַ קאָנפליקט אין קעלבער־מאַנס שניידער־וואַרשטאַט דערגייט צו געשלעגן צווישן פאַר־שטייער פון ביידע נאָדל־פאַראיינען.

די א״ג ״לינקע״ פּראָפּ.־פאַראיינען האָבן, זעט אויס, אין דעם פעריאָד זיך געפילט גענוג שטאַרק, ווייל זיי זענען צו־געטראָגן צו זאַמלען געלט, בכדי אויפצובויען אַן אייגן הויז פאַר זייערע פאַראיינען. לויט אינפאָרמאַציעס פון אַ ריי טוערס פון די ״לינקע״ פּראָפּ.־פאַראיינען, ווי חיים פּאַפּילעס, אהרון לייבמאַן (בוכשטאַבער) און שלום איצקאָוויטש, זענען אין די יאָרן 1926—1930 4 פּראָפּ.־פאַראיינען געווען אונטער דער השפּעה פון די קאָמוניסטן: דער נאָדל־פאַראיין — געציילט 40—50 מיטגלידער; ערשטער פאָרזיצער משה וואָרמאַן, דאַן ריוועלע פורער (ביק), חוה דרוקער, צירעלע גוטערמאַן און דער לעצטער פאָרזיצער — אהרון לייבמאַן. דער לעדער־פאַראיין — בערך 50 מיטגלידער, פאָרזיצער — דער קליינער יאַנטשעלע (פּסעוודאָ ״גראַבסקי״), פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער: משה גאָלדבערג און שמואל גראַס. דער האָלץ־פאַראיין — בערך 60 מיטגלידער. צום אַקטיוו געהערט: לייבל שטיין, משה שפּאָרער, הערש גאָלדבערג, שלום איצקאָוויטש, פאָר־זיצער — הערש שעכטערזאָן. דער בעקער־פאַראיין — בערך 15—20 מיטגלידער. צום אַקטיוו געהערט צאַל פריד, בערל בויצעק, דוד באַרנשטיין. אַלע די פּראָפּ.־פאַראיינען זענען געווען אָנגעשלאָסן אָן די געהעריקע צענטראַלעס און האָבן זיך געפונען אין איין לאָקאַל. צוערשט אויף בודאָווסקע־גאַס, דאַן אויף שעדלעצקע, לוואָווסקע, ביי די מענאַשקעס אויף באָד־גאַס און אם ענדע אויף לובלינער־גאַס. אין יאָר 1930 האָט די אַדמיניסטראַטיווע מאַכט געשלאָסן די אַלע פּראָפּ.־פאַראיינען. פון דעם מאָמענט זענען די פּראָפּ.־פאַר. געווען אומלעגאַל און האָבן זיך געפונען אויף דער א״ג בערזע.

אין 1929 יאָר פאַרשאַרפן זיך די קאָנפליקטן ספּעציעל צווישן די ביידע נאָדל־פאַראיינען. ווען איין פאַראיין דער־קלערט אַ שטרייק, אָנערקענט אים ניט דער צווייטער, און ביידע באַשולדיקן זיך געמיינזאַם אין שטרייק־ברעכעריי. דאָס האָט אָפט דערפירט צו געשלעגן צווישן אַרבעטער פון ביידע פּראָפּ.־פאַראיינען, ווי צ. ב. דעם 24־טן מאַי 1929, ווען די געשלעגן האָבן זיך איבערגעטראָגן ביז צום לאָקאַל פון דער געזעלשאַפט ״אָוונט־קורסן״ פון די לינקע פּועלי־ציון.

די שוידערלעכע, אומזיניקע טאָטן, אַלע אַ פּראָדוקט פון דער פאַרברעכערישע טעאָריע וועגן ״סאָציאַל־פאַשיזם״, האָבן אָבער ניט געקאָנט האַמעווען די נאָרמאַלע טעטיקייט פון די פּראָפּ.־פאַראיינען אונטער דער השפּעה פון די לינקע פּועלי־ציון, אָנגעשלאָסענע אין קולטור־אַמט. אין די יאָרן 1926/27 האָט דער לאַנד־ראַט (צענטראַלער קולטור־אַמט) אויפגעלעזט דעם קולטור־אַמט אין כעלם. דאַן האָט די פּועלי־ציון אָרגאַ־ניזירט אַן אָרטיקן קולטור־אַמט, וואָס האָט ווייטער אָנגעפירט מיט די יידישע פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען.

לויט די אינפאָרמאַציעס פון די ברידער יעקב און שמואל בעקער, זענען אונטער דער השפּעה פון די לינקע פּועלי־ציון געווען פאָלגנדע פּראָפּ.־פאַראיינען: דער נאָדל־פאַראיין — דער גרעסטער, פאָרזיצער — פייגע בוים־בעקער, געציילט בערך 200 מיטגלידער; דער טעקסטיל־פאַראיין; דער האַנדלס־אָנגעשטעלטער פאַראיין; דער לעדער פאַראיין; דער מאָלער־פאַראיין; דער מיל־אַרבעטער פאַראיין; דער טראַנספּאָרט־פאַראיין; דער פריזירער־פאַראיין; דער דרוקער־פאַראיין; דער דערנערונגס־פאַראיין, וועלכער האָט אַרומגענומען אויך אַר־בעטער פון דומאַנ׳ס רעקטיפיקאַציע און דער מוזיקער־פאַראיין.

די אויסגערעכנטע פּראָפּ.־פאַר. האָבן געפירט אַ סיסטע־מאַטישע טעטיקייט, אין אַ ריי פאַלן איז דערגאַנגען צו שטרייקן. מיר האָבן אינפאָרמאַציעס וועגן פאָלגנדע שטרייקן: דעם 13־טן סעפּטעמבער 1929 איז אויסגעבראָכן אַ שטרייק אין דער דרו־קעריי ״ראַדיאָ״, וועלכער איז געווען אַ לאַנגדויערנדער. ווען דער אונטערנעמער האָט זיך באַנוצט מיט שטרייקברעכער, האָט דער פאַראיין דערקלערט דעם 27־טן אָקטאָבער אַ באַיקאָט

אויף דער דרוקעריי און האָט זיך געוואָנדן עפנטלעך צו דער באַפעלקערונג ניט צו געבן אַרבעט דער דרוקעריי.

דעם 16־טן יאַנואַר 1931 ברעכט אויס אַ שטרייק פון טעקסטיל־אַרבעטער, וואָס האָט געדויערט 6 וואָכן. בעתן שטרייק איז דערגאַנגען צו צוזאַמענשטויסן צווישן די אַרבעטער און די אונטערנעמער. דער שטרייק, אָנגעפירט דורכן טעקסטיל־פאַראיין, האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ נצחון. דעם 3־טן אנואַר 1931 האָט זיך פאַרענדיקט דער לערער־שטרייק אין דער יידישער גימנאַזיע, אָבער דעם 13־טן נאָוועמבער 1931 איז אויסגעבראָכן אַ נייער שטרייק, ווייל די לערער האָבן ניט באַקומען אויסגעצאָלט זייער געהאַלט. מיטן שטרייק האָט אָנגעפירט דער לערער־פאַראיין, ניט אָנגעשלאָסן אין קיין איינע פון די דערמאָנטע אויבן פאַראייניקונגען.

אַ ספּעציעלע פאַראינטערעסירונג ביי דער כעלמער אַרבעטערשאַפט האָט אַרויסגערופן דער שטרייק פון אַרבעטער, באַשעפטיקטע אין דער אייער עקספּאָרט־געזעלשאַפט, אָנגעפירט דורכן טראַנספּאָרט־פאַראיין, ספּעציעל צוליב דער אָריגינעלער פאָרם פון שטרייקברעכעריי. די אייגנטימער האָבן זיך באַנוצט מיט אַרעסטאַנטן אַלס שטרייקברעכער, וועלכע די פּאָליציי פלעגט יעדן טאָג ברענגען צופירן פון דער תפיסה. מיטן שטרייק האָט דירעקט אָנגעפירט אַ קאָמיסיע פון 5 פערזאָן: ב. קאַרפּ — פאָרזיצער פון טראַנספּאָרט־פאַראיין, משה בעקער — פאָרשטייער פון קולטור־אַמט און דריי שטרייקנדע אַרבעטער. דער שטרייק האָט זיך פאַרענדיקט דעם 18־טן יוני 1931 צום גינסטן פון די אַדבעטער. אָבער דעם 11־טן מערץ 1932 איז אויסגעבראָכן אַ נייער שטרייק אין דער זעלבער "אייער־עקספּאָרט־געזעלשאַפט". דאָסמאָל האָבן דעם שטרייק ספּעציעל פּראָוואָצירט די אונטערנעמער.

דעם 6־טן פעברואַר 1931 איז אויסגעבראָכן אַ קאָנפליקט אין קינאָ "קאָרסאָ", דער קאָנפליקט איז אַריבער צום אַרבעטס־אינספּעקטאָר. מיט דער אַקציע האָט אָנגעפירט דער נייאַנטשטאַנענער פּראָפ.־פאַראיין פון מוזיקער. די אַרבעטער־פאַראיינען ברייטערן שטופנווייז אויס זייער השפּעה אויף דער אַרבעטנדער אינטעליגענץ. צוגלייך מיטן עקזיסטירן פון אַ לערער־פאַראיין, אַ פאַראיין פון מוזיקער, אַנטשטייט אין 1934 אַן איניציאַטיוו צו בילדן אַ בוכהאַלטאָרן־פאַראיין.

אין די יאָרן 1932—1934 קומען פאָר געוויסע ענדערונגען אין אַ טייל פּראָפ.־פאַראיינען. עס אַנטשטייט אין כעלם אַן אָפּטיילונג פון דער נײַ־אַנטשטאַנענער לעגאַלער פּאַרטיי — "אַלגעמיינע יידישע אַרבעטער פּאַרטיי" (איאפּ), אָנגעפירט דורך קאָמוניסטן. אין דער כעלמער אָפּטיילונג פון דער פּאַרטיי האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל געוועזענע מיטגלידער פון לינקע פּועלי־ציון, וועלכע זענען איבערגעגאַנגען צו די קאָמוניסטן, ווי סרולטשע קופּפער — פאָרזיצער פון "איאפּ" אין כעלם, יצחק קאָרנזייער — סעקרעטאַר, וואַסערמאַן, שענער; פון יוגנטלעכע: יאָסעלע גאָלדהאר, זלאטקע קאָרנפעלד, לייע קוריס א. אַנד. דער "איאפּ" האָט געדונגען אַ לאָקאל, אָרגאַניזירט אַ ביבליאָטעק, פלעגט איינאָרדענען פאָרלעזונגען, קעסטל־אָוונטן, פאַרשיידענע קולטור־אונטערנעמונגען און פון צייט צו צייט אויך פאַרוויילונגען. טיילווייז איז דער "איאפּ" געוועזן אויך טעטיק אויפן פּראָפעסיאָנעלן געביט, ס'האָט זיך אים איינגעגעבן איבערצונעמען דעם דרוקער־פאַראיין.

אין 1933 יאָר, בעתן גרויסן ווירטשאַפטליכן קריזיס, זענען אויסגעבראָכן אַ ריי שטרייקן. ליידער קאָנקרעטע מאַטעריאַלן האָבן מיר בלויז וועגן צוויי שטרייקן. 3 וואָכן האָט געדויערט דער שוסטער־שטרייק, פאַרענדיקט דעם 7־טן יולי 1933. אַ שאַרפער קאָנפליקט איז אויסגעבראָכן ענדע 1933 אין בראַנפעלדס דרוקעריי, ווען דער אייגנטימער האָט ניט געוואָלט באַצאָלן דעם אָפּגעזאָגטן אָנגעשטעלטן 12 זל' און אַנטשעדיקונג פאַר 3 חדשים. דער ענין איז אַריבער אין געריכט, וועלכער האָט אַרויסגעטראָגן אַן אורטייל לטובת דעם אָנגעשטעלטן.

בעתן קריזיס איז אויפגעשווומען אַלס פּראָבלעם דער ענין כאַלופּניקעס. פיל זעלבסשטענדיקע האַנטווערקער זענען דאַן פאַראָרעמט געוואָרן און געוואָרן כאַלופּניקעס. דאָס האָט געשטעלט נייע אויפגאַבן פאַר די פּראָפ.־פאַראיינען. פאַראַן ידיעות, אַז דער "בונד" זאָל דאַן האָבן אָרגאַניזירט אין כעלם דעם סאָציאַליסטישן האַנטווערקער־פאַראיין.

דעם 27־טן אָקטאָבער 1935 איז אויסגעבראָכן אַן אַלגעמיינער איטאַליענישער שטרייק פון יידישע און פּוילישע אַרבעטער אין אַלע כעלמער מילן. די אַרבעטער האָבן געפאָדערט אַ לוין־העכערונג פאַר ניט קוואַליפיצירטע אַרבעטער פון 2,16 אויף 4 זל'. און פאַר קוואַליפיצירטע אַרבעטער פון 4 אויף 10 זל' פאַר אַ שעה; אַנערקענונג פון פאַראיין און רעכט אויף קאָלעקטיווע אָפּמאַכן. דער ענין איז אַריבער צום אַרבעטס־אינספּעקטאָר, וועלכער איז געוואָרן דער אַרביטער. דעם 8־טן נאָוועמבער האָט זיך דער שטרייק פאַרענדיקט מיט אַ קליינער לוין־הוספה.

נאָך דער ליקווידאַציע פון "איאפּ" אין 1934 יאָר האָט די קאָמוניסטישע פּאַרטיי זיך צוריק שטופנווייז אַקטיוויזירט און פאָרגעזעצט איר טעטיקייט אין אַ ריי פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען. לויט חיים שולקלאפּער'ן, זענען אין 1935 יאָר פאָלגנדע פּראָפ.־פאַראיינען געווען אונטער קאָמוניסטישער השפּעה: דער נאָדל־פאַראיין — אין דער אָנפירונג — שלמה שטערנפיין, שמואל שנייער, גיטל רייגער, מענדעלע סטאל און פעסל פאראבעק; דער לעדער פאַראיין — אין פאַרוואַלטונג: יאָסקע גערשמאן, מאָטל ברענער און חיים שולקלאפּער; דער בויפאַראיין — אָנפירונג: כאסקל ראָזענבלום, חיים עפּעלבוים, מיילאך אַקערשטיין און לייבל מאַנדעלבוים; דער האָלץ־פאַראיין — אין פאַרוואַלטונג: שלום איצקאָוויטש, שיף און גאָלדבערג; דער מעטאַל־פאַראיין — אַ פּויליש־יידישער פאַראיין, אין דער אָנפירונג גאָלאָמב און אַרעיקאָ.

די אַלע פּראָפ. פאַראיינען זענען געווען אָנגעשלאָסן אָן די געהעריקע צענטראַלעס אָבער צום קולטור־אַמט האָבן זיי ניט געהערט. צוערשט זענען די אַלע פּראָפ. פאַראיינען געווען אויף דער בערזשע, אָבער שפּעטער אין לאָקאַל פון די פּוילישע

פּראָפ. פאַראיינען אין „פּאָלאָניע“ מיט דער הסכּמה פון אָנפירער פון די פּוילישע פּראָפ. פאַר. — סטעמפּניעווסקי׳ן.

אין דעם פּעריאָד, אין די יאָרן 1935—1937 ענדערט זיך די טאַקטיק פון דער קאָמפּאַרטיי, זי הייבט אָן צו שטרעבן צו ליקווידירן די צעברעקלונג אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג און שאַפן פאַראייניקטע פּראָפעסיאָנעלע קלאַסן־פאַראיינען. אין כעלם שליסן זיך אָן אַלע פאַראיינען אָן די פּראָפ. פאַראיינען פון לינקע פּועלי־ציון און אַלס פאַראייניקטע פּראָפ. פאַראיינען עקזיסטירן זיי ביזן אויסברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה.

דעם 17־טן מערץ 1936 יאָר איז אין כעלם, פּונקט ווי אין אַלע אַנדערע יידישע ישובים אין פּוילן, פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינער פּאָליטישער שטרייק פון אַלע יידישע אַרבעטער, אָרגאַניזירט דורך די יידישע פּראָפ. פאַראיינען, אַלס פּראָטעסט קעגן פּאָגראָם אין פּשיטיק. צום שטרייק האָבן זיך אָנגעשלאָסן די חלוצים באַוועגונג מיט זייער קיבוץ און „השומר הצעיר“ מיט דער הכשרה, דאַקעגן די כעלמער יידישע סוחרים האָבן דעם טאָג די קראָמען ניט געשלאָסן. פּ.פּ.ס. און דער „דעמאָקראַטישער פאַרבאַנד“ האָבן זיך סאָלידאַריזירט מיטן שטרייק פון די יידישע אַרבעטער, האָבן אָבער ניט גערופן די פּוילישע אַרבעטער אָנטייל צו נעמען אין שטרייק.

פיל מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער באַוועגונג אין פּוילן זענען פאַרבליבן אין ראַטן־פאַרבאַנד מיט דער הסכּמה פון דער פּאַרטיי־אָנפירונג, ווו זיי האָבן געאַרבעט אָדער פאַרגעזעצט זייער שטודיום. אין די יאָרן 1937—1938 האָט מען אַרעסטירט טויזנטער קאָמוניסטן פון פּוילן, דערין אַ מערהייט יידן, אונטער פאַלשע און אויסגעטראַכטע באַשולדיקונגען, זיי פאַרשיקט אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערס, ווו מ׳האָט אַ באַדייטנדן טייל פּשוט דערמאָרדעט, דערשאָסן. ערשט נאָך סטאַלינס טויט זענען אָנגעקומען קיין פּוילן רשימות מיט טויזנטער נעמען פון די דערמאָרדעטע קאָמוניסטן מיטן אויפשריפט „רעהאַביליטירט נאָכן טויט!“.

הגם ס׳זענען אונדז ניט באַקאַנט די נעמען פון אַלע דערמאָרדעטע כעלמער יידישע קאָמוניסטן געפינען זיך דאָך אין אונדזער באַזיץ 4 נעמען, וועלכע שפּיגלען אָפּ דריי דורות יידישע קאָמוניסטן אין כעלם: משה שימעל, שלמה באַך, הערשל שפּאַניער און כאיקע קראַטקאָ.

אַנטוויקלונג אויפן געביט פון קולטור און דערציאונג

שרייבנדיק וועגן דער טעטיקייט פון די אַרבעטער־פּאַרטייען און די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען אויפן פּאָליטישן און עקאָנאָמישן געביט, דאַרף מען גלייכצייטיק פאַרצייכענען זייער גרויסן בייטראָג צו דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג אויפן שטח פון קולטור, קונסט און דערציאונג.

ביידע אַרבעטער־פּאַרטייען, בונד און פּועלי־ציון, פלעגן איינאָרדענען סיסטעמאַטיש אין זייערע לאָקאַלן פאָרלעזונגען, אָרגאַניזירן ליטעראַרישע אָוונטן און קאָנצערטן, דורכפירן קעסטל־אָוונטן, ספּעציעל אין די פרייטיקצונאַכטסן. אין די ביידע אַרבעטער־היימען, אויף לובלינער גאַס 13 און 27, פלעגן אָפט אַרויסטרעטן די אָנגעזעענע אַרבעטער־פירערס פון ביידע פּאַרטייען, ווי מיכאַלעוויטש פון „בונד“, זרובבל פון „פּועלי־ציון“ א. א., וועלכע פלעגן צוציען אַ גרויסן עולם. אָפטע געסט אין די אַרבעטער־היימען פלעגן זיין די אָנגעזעענסטע יידישע שרייבער און דיכטער פון פּוילן, וועלכע פלעגן לייענען זייערע ווערק, דערציילן וועגן ליטעראַרישער שאַפונג און דערמיט מיטגעהאָלפן אין אויסבלדן אַ שרייבער־משפּחה אין כעלם גופא. די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן אַנטוויקלט אַ ברייטע טעטיקייט צווישן דער אַרבעטנדיקער יוגנט, פלעגן איינאָרדענען אויספלוגן, פאַרבונדן אָפט מיט פאַרשיידנאַרטיקע קולטור־אונטערנעמונגען; אָרגאַניזירן ספּאָרט־איבונגען מיטן אָנטייל פון פיל יוגנטלעכע. ספּעציעל אַקטיוו איז געווען דער „שטערן“. זייער פּאָפּולער זענען געווען אין די יידישע אַרבעטער־קוואַרטאַלן די דראַמאַטישע קרייזן פון די אַרבעטער־היימען, וועלכע פלעגן ביי געפּאַקטע זאַלן אַרויסטרעטן מיט זייערע פאָרשטעלונגען פאַר אַ ברייטן עולם. פון די דראַמאַטישע קרייזן זענען אין דער צוקונפט אויסגעוואַקסן אַרטיסטן פון שפּעטער באַרימטן „יוגנט־טעאַטער“ אין וואַרשע.

די פּאַרטייען און די פּראָפ. פאַראיינען האָבן גלייכצייטיק פּאָפּולאַריזירט דאָס יידישע בוך, וואָס איז טיף אַריינגעדרונגען אין די אַרבעטער־שטובן. אַחוץ דער אַלגעמיינער פּרץ־ביבליאָטעק, האָט עקזיסטירט אַ באָראָכאָוו־ביבליאָטעק אין לאָקאַל „אָוונט־קורסן“ פון פּועלי־ציון און אַ גראָסער־ביבליאָטעק אין דער אַרבעטער־היים פון בונד. אויך די קאָמוניסטישע ריכטונג האָט אָרגאַניזירט אין די לאָקאַלן פון די פּראָפ. פאַראיינען יידישע ביבליאָטעקן. פיל האָט בייגעטראָגן צו דער פאַרשפּרייטונג פון יידישן וואָרט די כעלמער יידישע פּרעסע — „די כעלמער שטימע“, וואָס איז דערשינען אין משך פון 15 יאָר, ווי אויך די צייטשריפט פון די לינקע פּועלי־ציון — „דאָס כעלמער פאָלקסבלאַט“, וואָס איז דערשינען אין משך פון 2 יאָר.

אַ ספּעציעלן אָרט אין דער קולטור־דערציערישער טעטיקייט פון די אַרבעטער־פּאַרטייען, פאַרנעמט דאָס גרינדן פון קינדער־היימען מיט דער יידישער אונטעריכט־שפּראַך און אַ יידישע פאָלקס־שול, וועלכע האָט אַרומגענומען בערך 200 קינדער פון די אָרעמסטע אַרבעטער־שטובן.

דער „בונד“ האָט אָרגאַניזירט אַ קינדער־היים נאָך בעת דער עסטרייכישער אָקופּאַציע, צוערשט אין אַ קליינעם לאָקאַל. פון 1918 אין דער גרויסער אַרבעטער־היים אויף לובלינער 13, וואָס האָט עקזיסטירט ביזן שליסן דאָס לאָקאַל אין 1920. פּועלי־ציון האָט צוערשט אָרגאַניזירט די פאָלקס־שול, האָט זיך זייער גוט אַנטוויקלט, ניט קוקנדיק אויף די כסדרדיקע פינאַנסיעלע שוועריקייטן. אַחוץ לערער געקומענע פון אַנדערע שטעט, האָבן אין דער שול געאַרבעט תּושבים פון כעלם, ווי

עקיבא וויניק, אברהם לייב קראַטקאָ, כאַנטשע העלפּענביין א.אַנד. ביזן יאָר 1927 איז די פאָלקס־שול געווען אָנגעפירט דורך אַ צווישן־פּאַרטייאישער פאַרוואַלטונג פון פּועלי־ציון און בונד, אָבער אין דעם יאָר האָט דער בונד פאַרלאָזט די פאַרוואַלטונג און די פּועלי־ציון איז פאַרבליבן דער איינציקער פאַרוואַלטער. זי האָט דאַן געשאַפן אַ געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט מיטן אָנטייל פון פאָרשטייער פון אנדערע דעמאָקראַטישע אָרגאַניזאַציעס, באַזונדערס פון האַנטווערקער־פאַראיין. אין 1928 יאָר, בעתן פייערן די 10־טע יאָרצייט פון דער עקזיסטענץ פון דער פאָלקס־שול, האָט זיך אויסגעפאָרמירט אַ געזעלשאַפטלעכער קאָמיטעט צו שטיצן די שול, צו וועלכן ס׳האָבן געהערט: ח. פעלהענדלער, ב. ליבערמאַן, ע. קראַטקאָ און י. שענער.

די פאָלקס־שול איז מיט דער צייט געוואָרן אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין אַלגעמיינעם קולטור־לעבן ספּעציעל צווישן די יידישע אַרבעטער־קינדער. דער דראַמאַטישער קרייז און דער קינדער־אָרקעסטער פון דער שול פלעגן סיסטעמאַטיש איינאָרדענען פאָרשטעלונגען און קאָנצערטן, וועלכע זענען געווען זייער פּאָפּולער און באַליבט דורך די קינדער פון די אַרבעטער־ראַיאָנען אין כעלם. ביי דער שול איז אַנטשטאַנען מיט דער צייט אַן אביטוריענטן־קרייז, פון וועלכן אַ טייל האָט זיך נאָך ווייטערדיקן שטודיום אומגעקערט אין דער שול אַלס לערער.

ווי שוין דערמאָנט, האָט די שול דורכגעלעבט גרויסע פינאַנסיעלע שוועריקייטן, ווייל אַ טייל לערער האָבן ניט געקאָנט צאָלן אפילו דעם מינימום־לוין. מיט דער הילף פון געזעלשאַפטלעכע קרעפטן, מיטן אָנטייל פון פאָרשטייער פון דער כעלמער יידישער אינטעליגענץ, פלעגט מען זאַמלען געלט פאַר דער פאָלקס־שול און קינדער־היים — איינאָרדענען ספּעציעלע טעאַטער־פאָרשטעלונגען און קאָנצערטן, איינאָרדענען בלימל־טעג א.ענל. ווען די פּועלי־ציון פראַקציע האָט זיך פאַרשטאַרקט אין דער קהילה און אין שטאָטראַט האָט זיך דאַן איינגעגעבן אויסצוקעמפן געוויסע שטיצע פאַר דער שול און קינדער־היים. אויך די "צ.י.ש.א." פלעגט צוטיילן דער פאָלקס־שול געוויסע סובסידיעס.

שוין אין אָנהייב פון די 30־קער יאָרן מערקן מיר אַנטי־יידישע טענדענצן ביי די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען, וועלכע נעמען אָן גאָר שאַרפע פאָרמען אין די ווייטערדיקע יאָרן און זענען ספּעציעל געווענדט קעגן דער יידישער פאָלקס־שול. צ״ב דעם 4־טן סעפּטעמבער 1931 האָט די פּאָליציי צעטריבן אַ לעגאַלע פאַרזאַמלונג, געווידמעט דער לאַגע אין דער פאָלקס־שול, וועלכע איז פאָרגעקומען אין דער "געזעלשאַפט אָוונט־קורסן" אויף לובלינער גאַס 27. אַלס מאָטיוו האָט מען אָנגעגעבן, אַז אין לאָקאַל זאָלן זיך האָבן געפונען 5 יוגנטלעכע. דאָך האָט די פאַרוואַלטונג פאָרגעזעצט איר נאָרמאַלע טעטיקייט. און פלעגט צונויפרופן יערלעכע באַריכט־פאַרזאַמלונגען. אַזאַ פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען צ״ב דעם 30־טן דעצעמבער 1930, אויף וועלכער מ׳האָט אויסגעקליבן אַ נייע שול־פאַרוואַלטונג, מיטן אָנטייל פון מ. בעקער, ע. קראַטקאָ, י. בעקער, ש. קופּפער, ד. גאָלדרייך, י. קאַרנזייער, ב. קאַנפער און י. צעבער.

דעם 30־טן אָקטאָבער 1931 האָט די שול באַקומען עקסמיסיע פון ביז־איצטיקן לאָקאַל אין הויז פון ד״ר ליפּקאָוויטש. אין חודש פעברואַר 1932, בעת אַ פראָסטיקן ווינטער, איז דורכגעפירט געוואָרן די עקסמיסיע. קיין אַנדער לאָקאַל האָט זיך ניט איינגעגעבן צו געפינען. אין 1934 איז מען צוגעטראָטן אויפצובויען אַן אייגענעם שול־בנין אויף קאַטאָווסקע־גאַס, אין צענטער פון דער יידשער אָרעמקייט. דעם 3־טן יולי 1934 איז פאָרגעקומען אַ גרויסע פייערונג צו לייגן דעם גרונטשטיין פון דער נייער שול, אוף וועלכער ס׳האָבן זיך פאַרזאַמלט איבער 1000 מענטשן. די פייערונג האָט געעפנט דער ראַטמאַן משה בעקער, מיט באַגריסונגס־רעדעס זענען אַרויסגעטראָטן: דער שטאָט־פּרעזידענט — סטאַניסלאַוו גוט; אין נאָמען פון שטאָט־ראַט — י.מ. לעדערמאַן, וועלכער האָט אונטערגעשטראָכן, אַז ער איז ניט מסכים מטן גייסט פון דער שול, דאָך באַגריסט ער דאָס בויען אַ יידישע שול; אין נאָמען פון לינקע פּועלי־ציון — י. בעקער; פון בונד — ה. פּרוכטגאַרטן; פון האַנטווערקער־פאַראיין — דער סעקרעטאַר לוסטיגער; אין נאָמען פון די פּראָפ. פאַראיינען — חיים ביבעל; אין נאָמען פון דער יוגנט — פייגע ניצלעך. זייער רירנד איז געווען דער אַרויסטריט פון געוועזענעם דירעקטאָר פון דער שול, אין נאָמען פון די לערער — בערל אַקסעלראָד, וועלכער האָט אונטערגעשטראָכן, אַז די לערער וואַרטן אויף דער שול, אין נאָמען פון צ.ש.א. האָט גערעדט נתן בוקסבוים. צוליב מאַטעריעלע שוועריקייטן האָט זיך פאַרצויגן דאָס בויען פון דער שול. ערשט אין 1939 האָט מען באַקומען מעגלעכקייט אויפצובויען דעם נייעם שול־און קולטור־בנין. אָבער דוקא דאַן איז שוין אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה.

וואַרפנדיק היינט אַ בליק פון אַ היסטאָרישער פּערספּעקטיוו אויף דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין כעלם במשך דער 20־יעריקער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט, דאַרף מען קומען צום אויספיר, אַז דער פאַקט וואָס דער דאָמינירנדער כוח אין אַרבעטער־לעבן איז געווען אַ ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטיי, די לינקע פּועלי־ציון, האָט אויסגעאיבט אַ פּאָזיטיווע ווירקונג אויף דער אַנטוויקלונג פון ציוניסטישן געדאַנק, וועלכער איז טיף אַריינגעדרונגען אין ברייטע שיכטן פון די יידישע פאָלקס־מאַסן בכלל און פון דער יוגנט בפרט. אין דער פאַרצווייגטער פּאָליטישער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון דער פּאַרטיי פאַרנעמען פּראָבלעמען, פאַרבונדענע מיט ארץ־ישראל, אַ בכבודיקן אָרט.

לאָמיר דערמאָנען איינצקע ביישפּילן: ווען ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די פּאָגראָמען אין ארץ־ישראל אין 1929 יאָר, האָט די פּועלי־ציון־פּאַרטיי תיכף רעאַגירט. דעם 28־טן סעפּטעמבער 1929 האָט זרובבל געהאַלטן אַן איינדרוקספולע פאָרלעזונג אויף דער טעמע: "די לערע פון די ארץ־ישראל געשעענישן", וועלכע האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. ווען אין 1934 יאָר איז געקומען צו גאַסט פון ארץ־ישראל אין זיין

געבוירט־שטאָט דער דיכטער יעקב שארגעל, נאָך 10 יאָר אָפּוועזנהייט, האָט אים איינגעאָרדנט אַ פייערלעכן קבלת־פּנים די געזעלשאַפט „פריינד פון אַרבעטנדיקער פּאַלעסטינע" אויף לובלינער 27, וואָס האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ מעכטיקע מאַניפעסטאַציע לטובת דעם יידישן יישוב אין ארץ־ישראל. אין די ערשטע־מאַי־דעמאָנסטראַציעס, אין צוג פון די לינקע פועלי־ציון, פלעגט זיך אויסטיילן אַ פלאַקאַט מיט דער פאָדערונג וועגן פרייער עמיגראַציע קיין ישראל.

ספּעציעל אין דער צווייטער העלפט פון די דרייסיקער יאָרן, ווען די השפּעה פון בונד צווישן דער יידישער אַרבעטערשאַפט איז שוין געווען אַ נישטיקע און ווען ס'האָבן זיך קלאָר איינגעשרומפּן, אונטערן איינפלוס פון די מאָסקווער פּראָצעסן, די איינפלוסן פון די קאָמוניסטן אין דער יידישער סביבה, האָט זיך באַדייטנדיק אויסגעברייטערט די השפּעה פון דער לינקער פועלי־ציון־פּאַרטיי, וועלכע איז געוואָרן ניט בלויז דער דאָמינירנדער כוח פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט, נאָר גלייכצייטיק פון די ברייטסטע אַרבעטנדיקע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג בכלל, וואָס האָט געפונען אַ קלאָרע אָפּשפּיגלונג אין די לעצטע שטאָט־ראַט־וואַלן אין יאָר 1939.

מען קאָן אילוסטרירן פיל פאַקטן וועגן דער ס־סטעמאַטישער אַנטוויקלונג פון ציוניסטישן געדאַנק, הויפּטזאַכלעך צווישן דער יוגנט; מען קאָן אויסרעכענען פיל ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון אַלע שאַטירונגען, וועלכע האָבן זיך אין די יאָרן אַנטוויקלט אין כעלם, פון „אַלגעמיין־ציוניסטישע", „מזרחי" ביז „חירות" איינשליסלעך, דאָך די אָנפירנדיקע און דעצידירנדע בילדן ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס; די לינקע פועלי־ציוניסטן מיט אַלע אירע אָפּצווייגונגען, „השומר הצעיר" מיט זיין הכשרה און „החלוץ" מיט זיין קיבוץ, די לעצטע צוויי האָבן אַנטייל גענומען אין איינציקע אַלגעמיינע אַקציעס צוזאַמען מיט די לינקע פועלי־ציון, ווי בעתן פּראָטעסט־שטרייק קעגן פּשיטיקער פּאָגראָם.

די טענדענצן באַשטעטיקט אויך די ל"ג בעומר־פייערונגען פון דער ציוניסטישער יוגנט, צ"ב אין יאָר 1933, ווען בערך טויזנט יוגנטלעכע מיט זייערע עלטערן האָבן פריילעך פאַרבראַכט אַ טאָג אין וואַלד און דאַן אין אַ מאַניפעסטאַציע־צוג מאַרשירט צוריק אין שטאָט אַריין.

אַ גרויסן רושם האָט אין כעלם אַרויסגערופן דער מאָרד איבער ד"ר חיים ארלוזורוב. די „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל" האָט אויפגעהאַנגען אין די גאַסן טרויער־פּלאַקאַטן. דער „בלאָק פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל" האָט איינגעאָרדנט אַ טרויער־אַקאַדעמיע אין לאָקאַל פון האַנטווערקער־פאַראיין, וווּ ס'האָבן זיך פאַרזאַמלט איבער 250 פּערזאָן. פיל מענטשן זענען געבליבן דרויסן, ווייל מער איז קיין פּלאַץ נישט געווען.

די אַלגעמיינע שטימונג האָט אויסגעאַיבט אַ ווירקונג אויף דער יידישער שטודירנדיקער יוגנט. אין כעלם איז אַנטשטאַנען אַן אַקאַדעמישער קרייז, וואָס האָט געציילט אין יאָר 1929 40 מיטגלידער. אין דער פאַרוואַלטונג טרעפן מיר אויך געוועזענע שילער פון דער פּוילישער מלוכה־גמנאַזיע, ווי מאָטעק פּערעץ און יעקב טענענבוים. דער קרייז הייבט אָן צו אַנטוויקלען אַ יידישע קולטור־טעטיקייט. אין יאָר 1932 אָרגאַניזירט דער קרייז אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט אין לאָקאַל פון האַנטווערקער־פאַראיין און צווישן די פּאָרלעזונגען טרעפן מיר אויך אַ ציקל וועגן דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן און וועגן דער יידישער און העברעישער ליטעראַטור.

דער פּרוכטבאַרער אַנטוויקלונגס־פּראָצעס איז געוואָרן אָפּגעשניטן מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און מיטן אַריינמאַרש פון די היטלער־באַנדעס קיין כעלם.

שניאור וואַסערמאַן

אַ בריוו צו די קדושים

מיר וועלן זיך טרעפן אינגיכן —
כ'בין גרייט שוין דערצו, שוין רייף...
איך וועל אינעם אַש אייך געפינען,
דערקענען אין דעם „יודענזייף".

כ'וועל נאָכגיין נאָך אייערע שפּורן —
איך טראָג די אַדרעסן אין זיך:
צו די פּאַרטיזאַנישע זומפּן,
צום באַרג נישט־דערגאַנגענע שיך.

צו אייך, די גיבורים פון געטאָ —
בר־כוכבאס — אויף אייביק געלויבט!
כ'וועל טרעפן אייך אונטער די חורבות —
און קושן פון חורבות דעם שטויב.

אויך אייך, די פאַרשלייערטע „אריער" —
פון צלם באַשיצט און באַהיט —
באַגעגענען וועל איך אייך היימיש,
מיט שלום — ווי ייד מיט אַ ייד.

און כ'וועל ביי אייך אַלעמען בעטן,
ווי אַ בעטלער הינטער אַ טיר:
פון אייערע הייליקע פלאַמען —
זאָל פאַלן אַ פונק אויך אויף מיר.

איר זאָלט מיך מצרף־זיין, בעט איך,
צו אייער קדושה־פאַרלענד:
איך האָב דאָך אין אייגענעם שייטער
זעקס מיליאָן־מאָל מיטגעברענט...

חברות ומוסדות צדקה וחסד

לבד האגודות והמפלגות הפוליטיות היו קיימות ופעלו בקהילת חלם מוסדות של צדקה וחסד, שהושיטו עזרה וסעד לנצרכים. המוסדות האלה פיתחו פעולה ענפה בשטחי עזרה ותמיכה והש־תתפו בהם בני כל שדרות האוכלוסיה. העזרה ההדדית היתה תמיד אופיינית לחברה היהודית, עסקו בה במסירות רבה חברי האגודות השונות והקדישו לה מזמנם וממרצם.

האוכלוסיה היהודית ברוב־רובה חיה חיי דחקות והת־פרנסה ממסחר זעיר, תיווך, מלאכה וסתם פרנסות־אוויר, ותמיד היו הרבה נצרכים לעזרה בכל שטחי החיים היום־יומיים.

לינת הצדק

מטרת החברה — להגיש עזרה רפואית בשביל חולים עניים, החברה שלחה לדירות החולים רופאים ותרופות ללא כל תשלום. לבתיהם של חולים קשים היו שלוחים שומרי־לילה, מכשירי ריפוי, מודדי־חום, מזרקות וכו׳.

התקציב היה ע״י תרומות־חברים.

והחברים היו אנשים, אשר ב־עמל כפיים וזיעת אפיים אכלו לחמם הצר והקדישו שעות רבות לעבודה זו.

יומם לא נחו ולילה לא שקטו עד אשר הוציאו מאוויי נפשם ה־טובים מן הכוח אל הפועל. הושיטו עזרה ב״ישיבה״ ליד החולים, ב־השאלת מכשירים וכן באספקת מזונות להם, זריקות, בדיקות ב־מעבדות וכד׳.

הם היו המתנדבים בעם, כי יהיו לו לעזור ולהועיל.

את עבודת הקודש הזאת העמיס על עצמו ר׳ ישעיהלע, שהיה ב־עצמו אדם חולה והיה מאוד רגיש לסבל הזולת ורבים עזרו לו בהת־נדבות, נהגו גם לאסוף כספים בין בני העיר, מזמן לזמן. הגזברים היו: משה בקר ואיצ׳ה לוסטינגר, שניהם עשו את עבודתם במסירות רבה. הם היו אנשים טובי־לב ודאגו לחולים, נכונים תמיד לעזור להם. לא פעם מיהרו בחצות ליל, במזג אוויר קשה, לשם טיפול בחולה.

הרופאים ד״ר פלדמן וד״ר וולברגר נענו לכל קריאה והצטרפו להם בהתמסרותם. רופא ילדים, ד״ר זייפן והמנתח, ד״ר עברי. היה גם רופא־עיניים, ד״ר קולשא, רופא צבאי. בבתי מרקחת קיבלו את המלצות לינת הצדק ונתנו הנחות של 50 אחוז על התרופות.

הפעילות בחברת לינת הצדק נתנה את אותותיה גם בשטח התרבות, כי חבריה אירגנו חוג דרמאטי, בו השתתפו אנשים מחוננים בכשרון בימתי, בחוש הומור נעים, ובהופעותיהם העניקו עונג נפשי לקהל שומעיהם בהצגות שנערכו באולמות שכורים, והכסף תמורת הכרטיסים היה קודש למען לינת הצדק.

הפעילים הבולטים בחוג הדרמטי היו יוסלה רוזנבלט ושלומקה גולדהר, שהצטיינו גם בכושר אירגוני, ידעו לשחק ולשיר ונרתמו לעבודה זו בכל ליבם ונפשם, במטרה לממן את פעילות לינת הצדק.

בין פעילי החברה היו גם שאול צוקר ודוד ניסנבוים, שהק־

הרופאים, האחיות והועד של ״לינת הצדק״ — במרכז, מ. לעווין.

הוועד של חברת "לינת הצדק" בשנת 1917.

דישו כשרונותיהם המצויינים בשטח התיאטרלי והמוזיקלי למען החברה, הופיעו בנשף הפורימי המסורתי, והלכו בחוצות העיר בשירה וזמרה ואספו כספים. הם השתתפו גם בכל הפעולות של החברה בשטח הטיפול בחולים והושטת עזרה לאדם הסובל.

המוסד הפופולרי והאהוד הזה קם בשנים של מלחמת העולם הראשונה, כאשר בחלם התפשטו מחלות שונות וביניהן — טיפוס, חלי־רע וכדומה. העוני והמצוקה שררו בכל והיו נחלת רבים תחת שלטון הכבוש האוסטרו־גרמני. עבודתה של "לינת הצדק" ניהל הרופא מרדכי לוין ולאחר מותו — יהושע בינשטוק.

בשנת 1939 ערב התקפת היטלר על פולין נמצאה "לינת הצדק" בגרעון גדול ונאלצה לצמצם פעילותה ואף להפסיקה לזמן מה, זה הביא לדאגה רבה בקרב החוגים העניים, נבקטו אז כל האמצעים כדי לחדש פעילותה, למטרה זו נערכו מגביות, הופעות וכו'. בשנת 1939 היה הרכב ההנהלה כדלקמן: יו"ר — ב. פלהנדלר, סגני יו"ר — מ. לדרמן וג. נלקנבוים; מזכיר — י. רוזנבלט, משנה למזכיר — ש. גולדבוים; גזבר — א. מינצר, בעה"ב — י. הויז. לקבוצת הפעילים למען "לינת הצדק" השתייכו גם: אברהם ויניק, יהושע בקר, יוסף גרינמן, אהרן קרפ ואחרים.

חברת "ביקור חולים"

חברת "ביקור חולים" פעלה יחד עם חברת "לינת הצדק", עזרה לחולים עניים ע"י ביקור רופא וקניית תרופות במחיר מוזל על סמך פתקא, שהחולה קיבל ממשרד החברה. כן קיבלו חולים עניים בהשאלה כלי־ריפוי שונים, כגון כוסות־רוח, מדחום וכדומה.

אין תימה שיהודי העיר התייחסו באהדה רבה לפעילות החברות האלו, וכאשר מישהו מחבר הפעילים נראה ברחוב ומכשיר רפואי בידו, או צרור תרופות, ידעו כולם שהוא חש לחולה, ומבטי כל ליווהו בהערצה.

עניים מרודים לא חסרו בעיר והיו תקופות שמצב התח־

לואה היה קשה פי כמה מאשר בזמנים רגילים, ואם מישהו במשפחה ענייה חלה במחלה ממושכת היה זה אסון. כי להזמין רופא ולשלם בעד ביקור בית, או אפילו לרכוש תרופה בבית־המרקחת לא היה לאל ידם, ולא פעם נקלע ראש המשפחה לדילמה אם לקנות רפואה לילד החולה או מוטב לקנות לחם ליתר הילדים שלו. על פי רוב שני הדברים יחד לא היה בהישג ידו.

מאידך, היו מצבים כאשר ראש המשפחה היה נאלץ לצאת לעיסוקיו היומיומיים ולהשאיר את החולה לבדו בבית מבלי שיישאר מישהו במקום כדי למדוד לו את החום, להגיש לו תרופה או להשגיח עליו. במקרים חמורים מסוג זה היו פעילי "לינת הצדק" מופיעים כמלאכים ומושיעים. לא פעם החליפו חברי לינת הצדק את בני המשפחה של החולה שהתמוטטו בגלל חוסר שינה או בגלל הטיפול הממושך בחולה.

מאַלף ביותר היה היחס מלא הערצה של בעלי בתי המרקחת הנוצרים לפעילי לינת הצדק וביקור חולים. החברה הנוצרית־הפולנית לא היתה רגילה לתופעה הומאנית כזאת של חסד וצדקה לחולה עני ודאגה להבראתו. היה זה למעלה מהשגתו של בעל בית־המרקחת ואיש החברה הגבוהה במקום — הכיצד יהודי בעל בית נכבד מכתת רגליו לבית־המרקחת כדי לקנות תרופה לחולה עני השוכב בביקתה עלובה בקצה העיר?!

מתוך הערכה לאגודה הוא מכר לה תרופות ומכשירי רפואה בהקפה, אף לזמן ממושך ובהנחה, דבר בלתי מקובל אצלם בדרך כלל.

פעם אמר בעל בית־המרקחת לר' ישעיה'לה:

"אתם יכולים לראות בי חבר, על כל החובות והזכויות, של לינת הצדק. עזרתי לכם תהיה בצורת מכירת התרופות והכלים בהקפה, כל אימת שלא יהיה כסף בקופת החברה".

בפני ידידיו, מבין ראשי הציבוריות הפולנית, שביקרו אצלו בבית המרקחת, הוא ציין את פעילי מוסדות הסעד שלו כסמל ודוגמה של הומאניזם ועזרה הדדית.

ב"אונזער שטימע" מס' (45) 5 מיום ששי 29 בינואר 1926 התפרסמה מודעה — בה מבקשת הנהלת "בקור חולים" מציבור המתפללים להיות מודעים למצבה הקשה של ה"חברה" ובהעלותם לתורה בשבתות פ' בשלח ופ' משפטים — לנדב את נדבתם לטובת "בקור חולים" כנהוג מדי שנה בשנה.

הכנסת כלה

חברת "הכנסת כלה" הגישה עזרה לכלות עניות, אם בכסף לנדוניה או במלבושים, לבנים וכלי־מיטה, שנקרא "אויס־שטייער". הודות לעזרה שהושיטה חברת "הכנסת כלה", יכלו גם משפחות עניות להשיא בנותיהן.

בחברה זו היו חברים נאמנים ואדוקים במסירותם, עשו את עבודתם בצנעה וראו בה שליחות רבת אחריות וכל אחד מהפעילים היה בעל מזג טוב ונפש עדינה, איש שמטבעו אינו יכול לנוח, תמיד בתנועה, כולו מתמסר למצווה הגדולה. גם חברה זו זכתה לתמיכה רחבה של הציבור ולאהדתו.

מעות חטין

אופי מיוחד נשאה העזרה שהוגשה למשפחות עניות בשם "מעות חטין" או "קמחא דפסחא". העזרה הזאת היתה עונתית, חד־פעמית. העוסקים במצווה הזאת היו מנכבדי העיר.

בהתקרב עונת אפיית המצות יצאו כמה זוגות של אנשים מכובדים על פני העיר ואספו כספים מהעשירים והאמידים לצורך קניית מצות, שחולקו בין המשפחות העניות.

מפעל דומה לזה של מעות חטין היה המפעל לחלוקת עצים, כבול ותפוחי אדמה למשפחות עניות, לקראת החורף.

העוסקים במצוות איסוף הכספים ל"מעות חטין" וגם לקניית עצים, כבול ותפוחי אדמה היו גם בעלי השפעה בהליכותיהם, במגעם ומשאם עם הבריות, בעצם היותם בעצמם בעלי צדקה.

בית לחם

היו ימים שאנשים רבים ירדו מנכסיהם, העוני השתרר בכל שכבות האוכלוסיה ומספר העניים ומחוסרי פרנסה עלה — אז נוסדה חברת עזרה חדשה בשם "בית לחם". חברי החברה הלכו, שניים, שניים, וסל גדול בידיהם, מבית לבית ואספו כל דבר מאכל שניתן להם, חלות, דגים, בשר, תפוחי־אדמה וכדומה, וחילקו לעניים. בין היורדים היו גם אנשים מכובדים ובשבילם שלחו מנות־אוכל לבתיהם.

יהודי חלם גילו הבנה רבה למצווה זו וקיבלו את המתנדבים בסבר־פנים ובנדיבות הושיטו את העזרה בצורה צנועה ודיס־קרטית שאף אחד לא ידע למי נועדו התרומות. לעתים תכופות נהנו מן העזרה אנשים שמעולם לא התאוננו על חוסר־פרנסתם.

במלחמת העולם הראשונה היה המצב הכלכלי של יהודי חלם ירוד מאוד. העולם היה סגור, התנועה היתה מוגבלת, רוב הסחורות היו מוחרמות והחיים היו משותקים. המצוקה היתה גדולה מאוד ורבים רעבו ממש ללחם. אנשים רבים יצאו אז מהערים הגדולות והתיישבו בעיירות, ומחנות גדולים של עניים אנשים, נשים וטף נדדו על פני ערים ועיירות בבקשם פת לחם ותבשיל חם. באותה תקופה בלטה במיוחד העזרה של חברת "בית לחם".

אז נפתח גם מטבח זול שחילק ארוחות צהריים גם לעניי העיר וגם לעניים הנודדים למי בתשלום זול ולמי לחינם. התשלום גם כן היה רק סמלי.

הכנסת אורחים

העניים הנעים ונדים מעיר לעיר וחוזרים על הפתחים, היו לנים בחלם בבית המדרש והיה בזה סבל רב גם לעניים שלא היה להם מקום מנוחה וגם למתפללים. עם ייסוד המוסד "הכנסת אורחים" תוקן המעוות, בבנין החדש הועמדו מיטות מסודרות ומוצעות בכלי־מיטה נקיים.

ההכנסות באו מתשלומים שבועיים של חברי האגודה ומתרומות שונות. באותו המוסד סודר "מניין", שהתפללו בו חברי "הכנסת אורחים" ואחרים בשבתות וחגים. הכנסות ה"מניין" היו מוקדשות לטובת המוסד.

כל העניים שהגיעו לעיר, שהו כמה ימים במוסד, קיבלו גם אוכל עד שיצאו מן העיר ונדדו הלאה, לעיר אחרת.

יהודי חלם הזדהו עמוקות עם מצבם של העניים ועסקני החברה ראו בעבודתם תפקיד בעל חשיבות מיוחדת. יומם ולילה היו עסוקים באיסוף כספים. הם לא חסכו לא כסף ולא עמל. אלה היו אנשים שכל ימיהם השתדלו לבוא לעזרת הזולת. בימים קשים ימי משבר כלכלי, גילו כוח עמידה רב.

מוסד זה תפס מקום כבוד בין שאר מוסדות פילנטרופיים. מקום מושבו היה באולם משלו, יהודים עניים מערים סמוכות ומקומות מרוחקים התקבלו בבית זה בידידות וזכו לארוחת חינם ומטה נקייה ללינה. פעילי מ סד זה איזנו את תקציבם מתשלום דמי־חבר וממגביות שונות.

מלביש־ערומים

שתיים מתוך שלוש המידות, שעם ישראל מצויין בהן, הן רחמנות וגמילות חסדים. וכך אמרו חכמינו ז"ל: "שלושה סימנים יש באומה זו: רחמנים, ביישנים וגומלי־חסדים" (יבמות ע"ט).

וכך באווירת המידות האלו, למדנו וגדלנו כי רבות ממצוות־התורה מיוסדות על רגש הרחמנות וע"ל חובת העזרה לעני ולחלש, לאלמנה וליתום ולכל נדכא ונענה. מידת הרחמנות מושרשת היתה באפיו של היהודי גם בעירנו ומתוך הרגל והתמדה היא חדרה עמו לתוך לבו ונפשו.

בכל הזמנים ובכל התנאים קיימו יהודי חלם את הצו "וכי ימוך אחיך והחזקת בו", ולכן הקימו מוסדות חסד וסעד לאחיהם הנחשלים הזקוקים לעזרה, וכמעט שלא היה יהודי, שלא היה חבר באחת מחברות־הצדקה, או בכמה מהן, ולא היה תורם לאחת החברות או לכמה מהן.

חברת "מלביש ערומים" עזרה לעניים, ובעיקר לילדים עניים, ע"י מתן הלבשה והנעלה. עזרה זו ניתנה על פי רוב לקראת בוא החורף וראשוני הנהנים היו תלמידי ה"תלמוד תורה".

פעמיים בשנה חילקו בחדרי ה"תלמוד־תורה" ובבית הכנסת של הקצבים, בגדים ונעליים: בערב פסח ובערב סוכות.

רוב עסקני החברה היו בעלי־מלאכה, חייטים וסנדלרים, והם תפרו ותיקנו בעצמם את הבגדים ואת הנעליים מהחומר שאספו או קנו בסיטונות. ההכנסות באו מתרומות שונות.

מעון החברה היה בבנין ה"תלמוד־תורה".

מזמן לזמן היתה החברה עושה פעולה רבת־היקף לאיסוף כספים.

אחיעזר

מקורות היסטוריים מוכיחים על קיומם של מוסדות וחברות בחלם במאה ה־18 ואף קודם לכן. "חברה קדישא", "בית־

ללא ספק נמנית חברת "מלביש ערומים" עם החב־רות הוותיקות של קהילת חלם. פעיליה היו רגילים לטעון שהיא נוסדה עוד לפני מלחמת העולם הרא־שונה, אך קרוב לוודאי ש־גרעין לפעילות שלה היה קיים עוד זמן רב לפני כן. עניים מרודים לא חסרו ב־חלם, והרשות נתונה לכל אדם ליהנות מן הצדקה, כשהוא זקוק לה, ומאידך הכל מחוייבים לתת צדקה, אפילו אותם שחיים חיי צמ־צום ודחקות.

יתומים", "אחיעזר" וכדומה נוסדו לפני הרבה הרבה שנים. מספרם גדל אחרי מלחמת העולם הראשונה. עם קום הרפוב־ליקה הפולנית התרחבו והתעצמו הפעולות של החיים הציבו־ריים ומספר המוסדות גדל וכוח השפעתם היה רב ביותר. בעת האחרונה היו פעילים ביותר מוסדות וחברות אלה.

מושב זקנים

מצבו הכספי של ה"מושב זקנים" היה טוב יותר משאר המוסדות הנ"ל. היה זה בנין גדול ומצוייד במתקנים מודרניים, הנהלתו דאגה לתנאים ההיגייניים ולבריאותם של הזקנים והז־קנות והצבור היהודי סייע ביד רחבה למוסד זה.

הקהילה סיבסדה ויוצאי חלם מעבר לים שלחו מזמן לזמן את תרומתם.

בהנהלה האחרונה של המוסד היו: נחום גולדבר, א. הוכגרף, א. לב, מ. ירמוס, ח. פדלמן, י. הוז, ד. קורנפלד, פ. ניידל, מ. מיצפליקר, י. ברגמן, י. הרשהורן וש. לויוסר.

לפני החורבן בשנת 1939 היה בנימין בלומנשטרויך יו"ר שלה, אדם מסור ונאמן, עסקן צבור, בעל הדרת פנים ובעל מזג טוב. נפטר ערב מעשי ההשתוללות והטבח של היטלר.

נשים צדקניות

בחלם מילאה הצדקה תפקיד רב בטיפוח העזרה ההדדית. חשיבותה עלתה במיוחד כאשר החלו החכמים להצביע עליה כעל אחת הדרכים החשובות להתעלות בסולם הערכים הדתיים והחברתיים, לעתים תוך הטעמה שאין רכושו של אדם אלא פיקדון בידיו לעשיית צדקה. במשך הזמן התפתחו בחלם צורות קבועות של צדקה וחסד וכל אלה הצטרפו למערכת שלמה של עזרה סוציאלית מפותחת. מקום חשוב בסולם הצדקה תפסה גם החברה "בית־לחם". חבריה דאגו לבל יהיו יהודים רעבים בעיר, שכל משפחה יהודית תוכל לקיים את השבת והחג שלא ברוח נכאה.

עסקני "בית־לחם" אספו בעיר חלות, לחם ומאכלים אחרים והביאום לבתי העניים, לעתים תכופות בסתר.

הם הגישו עזרה חומרית לכל מי שנצרך לה, לפי הרעיון הצפון במה שאמרו חז"ל בויקרא רבה ל"ד: "העני הזה עומד על פתחך, והקב"ה עומד על ימינו, כפי שנאמר בתהילים "כי יעמד לימין אביון".

הצטיינו בעבודה זו נשים צדקניות, אשר הבינו איך אפשר לתת צדקה באופן שיהיה נקל לזה שצריך ליהנות ממנה לקבל אותה ושלא יצטרך להרגיש את עצמו נעלב ושפל.

נשים צדקניות אלו הבינו שבשעה שאנו נותנים את עזרתנו אנו צריכים להיות חדורי־צער ויגון על גורלו המר, כדי שנהיה מסוגלים לראות את מעשי העזרה שאנו נותנים לאחרים, כאילו היו נעשים ונועדים באמת אך בשביל עצמנו.

לבי הומה להן לאותן הדמויות האצילות בעירנו וליקר־סגולותיהן. מתחת הקליפה החיצונית הדלה והאפורה למראה נשקפה הנשמה היהודית ביפעתה, ובים היגון והאנחה לבלב הצניעות והתמימות העממית של כל אלו, שנתנו כל נפשן ומאודן להקל סבלות הזולת.

לבי פועם עם זכרון הגיבורות האלמוניות אשר התהלכו בעירנו, ועליהן אמרו חכמינו (שקלים ט"ו): "אשרי משכיל אל דל — אשרי נותן אל דל אין כתיב, אלא אשרי משכיל אל דל, אשרי לו לזה, שמסתכל במצווה האיך לעשותה". כדי לצאת ידי חובת מצווה כראוי, השתדלו הנשים הצדקניות לעשות אותה באופן היותר מעולה, באופן היותר מתאים לתכלית רצויה, כי רק על־ידי תגובה נובעת מלב שופע אהבה ורחמים, רק על־ידי תגובה שכזו לצערם ויגונם של אחרים אפשר לנו להסיר את חומת הברזל, שיתבצר בה ה"אני" שלנו מפני ה"אני" של הזולת.

נשים אלו בקיאות היו בכל ספרי המוסר והמידות שנכתבו ע"י מחברים שונים במשך דורות מרובים, ובהם הרבו לדבר בשבחה של מידת הרחמנות, והן ידעו כי אלמלא לא היו רחמים בעולם, אי־אפשר היה לכל חיים חברתיים שייווצרו.

אחת מאותן הנשים שאני זוכר אותה בשם פשה הצנועה ניצבת לנגד עיני, כי מדי שבוע היא באה אלינו, ואמי הכינה בשבילה מכל המאכלים לכבוד שבת. גם אבי העריץ אותה וציטט את דברי הרמב"ם בהלכות מתנת עניים: "הכופה אחרים לתת צדקה, שכרו גדול משכר הנותן, שנאמר: והיה מעשה הצדקה שלום. ועל גבאי הצדקה וכיוצא בהם נאמר: "ומצדיקי הרבים ככוכבים".

אבי הסביר את הדבר ואמר: כך הוא טבעם של בני־אדם. בשעה שאתה פונה אליהם לבקש טובה מהם בשביל מי או בשביל עצמך, הרי הם מתנהגים עמך כאילו היו לשר ומושל עליך. בו ברגע שאתה מבקש איזו טובה בשביל מי, הרי מתחילים להתייחס אליך כאילו אתה בעצמך זקוק לעזרתם, כאילו היו כל חייך בחסדם וטוב ליבם תלויים. לפיכך מי שפושט יד בשביל אחרים, אמנם מרגיש את עצמו בבחינה ידועה כאילו היה פושט ידו בשביל עצמו. ההכרח להיות זקוק לטובתם של אחרים, אפילו כשאינה נדרשת בשביל עצמו, משחיר את פניו של המבקש ומשפיל את כבודו בעיני עצמו. אולם עד כמה שלא יכבד הדבר עלינו לעשותו — הרי עלינו לעשות זאת. העיקר הוא לראות שהעני המדוכא, שזקוק לעזרת אחרים, יוושע על ידינו במידה ראויה, שיוכל למצוא בעזרה שניתן לו די סיפוק כל צרכיו באותה שעה.

חנה־דבורה

נדמה לי, כי כל אחד מאנשי חלם הכיר את האשה המופלאה הזאת, אשר תולדות חייה ידועים לי מסיפורי אמי, אשר ראתה אותה תמיד כאחות. נשאה לאיש אמיד. אבל מוזר, פורש מהציבור. לעומתו היתה אשתו, חנה־דבורה, אשה טובת לב ואוהבת בריות עד להפליא.

אמי היתה בדעה, כי אשה נשואה צריכה להקדיש את כל זמנה למשק הבית, ולא כדאי להתעסק בענייני ציבור, אולם חנה־דבורה היתה חשוכת בנים ולכן ראתה בכל ילד חלק יקר מאוצר האומה הישראלית והיתה מוכנה להקריב את עצמה לטובתו.

חנה־דבורה היתה שוחרת תורה וחכמת ישראל, אם כי בעצמה לא ידעה קרוא וכתוב, יעוד חייה — לאפשר לבחורי ישראל ללמוד בישיבה. לא חסכה עמל לאסוף כספים, חפצים, בראש וראשונה כלי־מיטה לבחורי ישיבה שהגיעו לעירנו מהעיירות הסמוכות. היא טיפלה בכל מחזור של תלמידי הישיבה, חילקה אותם לבתים לאכול "ימים", דאגה לכסות ואף אירגנה להם אירועים שונים בשבתות ומועדים, למען ישבו בנחת ויעסקו בתורה.

ונוסף לזה היתה מפזרת כסף לצדקה ומכניסה אורחים בביתה, בשבת — חוק ולא יעבור, ולרבות ימות־החול מפרק לפרק, והיתה מטעימה דבריה להם ברוב חיבה וחן ואמת, שיבחה את המאכל לפניהם ודומה עליהם כמין מאכל־מלכים שלא אכלו כיוצא בו מימיהם בשום מקום בעולם לא בשבת ולא ביום־טוב ולא במשתה של חתונה.

בביתה היה תנור בו היתה מעמידה את החמין וכל דיכפין בא לאכול. בתנור הזה היתה אופה חלות לשבת למכירה, אבל תמיד נשאר לה מספר חלות לחלק בבתים, חינם אין כסף, למי שידו לא היתה משגת צרכי שבת.

חנה־דבורה ראתה בעשיה דבר מובן מאליו, שכל יהודי חייב לעשותו, ומכיוון שהיתה "בריה" נפלאה, השתדלה תמיד להמציא הנאה לזולת והיתה עושה תבשילים טעימים וכיבדה בהם את שכנותיה. לא היה מאכל אחד במדינה שלא עשתה חנה־דבורה בביתה, בין שהוא מאכל בשר ובין שהוא מאכל חלב. נו, ולביבות מעשה קדירה הקרויות קרפלאך, וכן בלינצס, העטופות עטיפות־עטיפות, טבולות בשמנת.

תוך יושר־ליבה רצתה חנה־דבורה שכל האנשים יהנו מתבשיליה, ואמנם מאכליה חביבים ועריבים היו, ושכנו־תיה התפלאו, מאין יש לה כל כך הרבה כוח והיא ענתה: "הלא יהודיה אנכי, והשם הוא הנותן ליעף כוח".

לא חסרו בחלם אנשים שירדו מנכסיהם, בחורים שהתביישו לאכול "ימים", וחנה־דבורה מצאה אותם ובאה אליהם לכבד אותם בתבשיליה.

כזאת היתה חנה־דבורה, אחת מהנשים הצדקניות בחלם. ביתה היה מפלט ומנוס לכל איש מצוק וקשה־יום הפושט יד לעזרת אחרים, ולכל אובד ונדח, אשר יעבור דרך העיר להחזיר על פתחיה, ומקלט ומחסה לכל אלה אשר לא מצאו להם מקום איפה להניח את ראשם ללילה אחד, ולא אחד שם משכנו בו גם לימים אחדים עד שיצא את העיר.

גמילות־חסד

מוסד מכובד ומקובל על כל חלקי האוכלוסיה, הודות לעזרתו הממשית.

קופת "גמילות חסד" נתמכה ע"י ה"ג'וינט" בורשה, היתה מחלקת הלוואות ללא ריבית לבעלי המלאכות והסוח־רים הזעירים. אלה וכן אלה פנו לקופה בבקשת הלוואה כאשר היה עליהם לחדש את רשיון העסקים שלהם לקראת שנה חדשה, וכאשר לעגלון או בעל כרכרה נפל סוס, שמו מיד פעמיהם לקופה לקבל הלוואה לשם רכישת סוס אחר.

יהודים רבים הזדקקו לקופה הנ"ל. הודות להלוואה יכלו יהודים רבים לקראת חג הפסח לסדר ולארגן את אפיית המצות, ובימי הקיץ יכלו אחרים לשכור "גני פרי".

ההנהלה עמלה קשות, כדי לקיים את השרותים שנתן המוסד לצבור והיו זמנים שעפ"י רוב לא הקפידו אנשים להח־זיר את תשלומיהם, וזאת מחמת העוני הרב ששרר בעיר ועקב המסים הכבדים שהטילה הממשלה הפולנית על הצבור.

לפיכך הלכו והצטמקו הכנסות "הקופה" ורק בעזרת ה־"ג'וינט" וממקורות בחו"ל התקיים המוסד עד למלחמת העולם השניה.

לשכת ה"גמילות חסד" היתה בבית המדרש הגדול, ד"ר אקס היה יו"ר שלה שנים רבות, והמזכיר נ. דרמן היה פעיל מאד בהוכיחו בקיאות וידע רב בעבודתו, ידע גם לארגן תרומות ואספי כספים בין בני העיר, מזמן לזמן.

מדי שנה בשנה, בימי הפורים, היתה החברה עושה פעולה רבת־היקף לקראת חג־הפסח הקרוב לבוא. יהודי חלם ראו בעזרה זו, שאינה מתלבשת בצורה של תמיכת כסף דווקא, חובה המוטלת עלינו להראות יחס של תשומת־לב לכל נצרך, בכל מקרה ומקרה שהגורל אילץ אותו לפנות לעזרה.

ר' פסחקה

חוץ מן הקופה היו גם יחידים שעסקו במצווה זו. אחד מהם היה ר' פסחקה ממתפללי בית המדרש של האדמו"ר מטומשוב. ביתו היה בית־ועד, כביתו של רב או של רופא. כל לב נשבר, כל קשה־יום, כל מי שמצאוהו פגעים וחליים, הלך אל פסחקה, והוא עשה לטובתו של אדם עד היכן שידו מגעת.

אך פסחקה לא שהה עד שיבואו אליו. מאליו ידע מה ולמי. כלה עניה, יולדת, יושב בית־המדרש, חולה בעל־בית שמטה ידו או סתם עני — כל אלה היו אנשיו של ר' פסחקה ולמען כולם היה טורד בכה ובכה, נוטל מכאן ומביא לכאן, מטה אזנו לשמוע צרת נפשו של כל אחד ואחד, ולכל אחד היתה מלה טובה בפיו, והיה מנחם ומזהיר: למען השם, אַל דאגה, השם יתברך לא יטוש ולא יעזוב.

ר' פסחקה דאג גם שהנצרך יקבל הלוואה בלי רבית מקופת גמילות חסדים וללא ערבויות בטוחות כדי להקל על הלווה ובלי להעמידו במצב של מקבל סעד או נדבה.

נחרתה בזכרוני השיחה בינו לבין אבי על ערך גמילות־החסדים שהועלה, לדעתו, לחשיבות עליונה ביהדות, ולגביה היא אף ממידותיו של הקב"ה, אחת המידות שבזכותן קיים העולם ואחת הדרכים החשובות לעידון יחסי אנוש. אבי הסכים איתו שראייה זו של גמילות־חסדים היא קדומה ומשתקפת בבירור בדבריהם של חז"ל. וגדולה היתה שמחתו כשהראה לו בירושלמי פאה, פרק א', ושם נאמר: "אמר רבי יוחנן בן מריא בשם רבי יוחנן: אין אנו יודעים איזו מהן חביב, צדקה או גמילות־חסדים? כשהוא אומר: וחסד ה' מעולם ועד העולם וצדקתו לבני בנים — הדא אמרא (הרי זה אומר) שגמילות חסדים חביבה יותר מן הצדקה והיא חביבה יותר גם מתלמוד תורה".

שמחתו של ר' פסחקה עם הירושלמי היתה בזה שלא רק יהודי בבל העריכו את המידה אלא גם בארץ־ישראל. הוא ידע מה שאמרו במסכת סוטה: גדולה גמילות־חסדים יותר מן הצדקה, כי צדקה בממונו, גמילות־חסדים בין בגופו ובין בממונו. צדקה לעניים, גמילות־חסדים בין לעניים בין לעשי־רים. צדקה לחיים, גמילות חסדים בין לחיים בין למות.

ואבי הוסיף מה שאמר רבי שמעון בן לקיש: "גדול המלווה יותר מן העושה צדקה".

ר' פסחקה יהודי פיקח היה ורוחו עליזה עליו כל הימים. ב"עסקו" היה לו מגע ומשא עם כל מיני בני־אדם; את אנשי העיר הכיר וידע כתומם; ידועים היו לו איש איש ומזגו, אך אנשים רעים לא היו בנמצא בשבילו. בכל אדם מצא תמיד צד של זכות. מימיו לא בא לידי כעס. אם פגע בו אדם, השיב לו בדברי־בדיחה ובחיוך, ועל פי רוב היה פלוני שפגע בו בא לפייסו בנדבה שנתנה בעין יפה.

מלבד „קופת גמילות־חסדים" התקיימו בחלם עוד כמה קופות גמ"ח ליד המפלגות, האיגודים המקצועיים וגם ע"י החסידים־שטיבלעך, ור' פסחקה עמד בקשר עם כל מוסדות־העזרה הציבוריים, שהיו לתפארת בעיר, והם נפסקו עם הכיבוש הנאצי ועלו באש השואה.

הרש שישלר

בית היתומים

נוסד לפני מלחמת העולם הראשונה. יתומים מחלם וסביבתה ראו בה את ביתם. הציבור היהודי סייע בכל לב למוסד יהודי זה. מנהל המוסד והמחנכים הקדישו את כל כוחותיהם וכשרונותיהם לחינוכם של הילדים והיו כאלה שהקריבו את חייהם למענם יומם ולילה והורו להם לחיות חיי ידידות ועזרה הדדית.

"כילדים — כך סיפר לי פעם בגעגועים עמוקים שייקה כץ, אחד מחניכי בית היתומים — איחד אותנו המחנך צבי כ"אחים" ו"אחיות", התחלקנו בכל. היו כאלה שאהבו לכתוב שירים וסיפורים ובהם ביטאו את אהבתם למחנכיהם".

אם כי הפער שבהישגיהם של היתומים ובאינטליגנציה שלהם היה לפעמים עמוק, בכל זאת התאימו את עצמם לחיות בצוותא, וזאת בזכותם של ההנהלה והמחנכים.

המחנך צבי השתדל לקרב את הילדים אל סיפורי ההיסטוריה של עמנו. היו כאלה שידעו מעט מאוד על מוצאם, לא היו להם הורים, לא קרוב או מודע. סיפורי המקרא משכו את לב הילדים.

העבודה התנהלה בפשטות ובסדר, אך לא כל כך בקלות נראו התוצאות. ההתעניינות של הילדים הלכה וגברה עם הזמן, והדבר הפך לצורך ממשי בחינוך. הספרים עוררו בהם עניין. היתה גם תוכנית לארגן מעבדה נסיונית. ההנהלה היתה מאז ומתמיד תומכת בנסיונות נועזים. נפתרה גם בעיית האדם המתאים לניהול המעבדה, אבל הרעיון לא יצא לפועל בגלל המלחמה שהתקרבה ובאויר הורגש ריח של אבק שריפה ועשן.

בנקאות ותעשיה

שלושה בנקים יהודיים פעלו בחלם. בנק אחד לא האריך ימים, השני היה בנק הסוחרים, שרכש את אמונם המלא של הסוחרים ואנשי המסחר הזעיר, הנהלתו היתה מורכבת מאישים אלה: י"מ. לדרמן (כיום באנגליה), לייבל רוזן, ש. הלפבין, י. שילדקרויט, ש. דוידזון, ק. מנדלבוים, ברל אקסלרוד, מאיר קלמנוביץ, ג. וורמן (כולם נספו בימי שלטונו של היטלר) ויוסף רולניק (כיום בישראל). מנכ"ל הבנק היה אהרן שטול (נספה).

הבנק היה עושה עסקים גדולים ועזר הרבה לאנשי מסחר ועסק. עיקר עבודת הבנק היה הלוואות על שטרות ופקדונות.

פעולות הכספיות של המוסדות הציוניים היו עוברות דרכו. הרבה יהודים העבירו את כספם מן הבנק הממשלתי (פ.ק.א.) והכניסוהו לבנק זה שזכה לאמון הקהל והעניק אשראי לסוחרים, לבעלי מלאכה ולאנשי המעמד הבינוני.

השלישי בהם — הבנק הקואופרטיבי ומנהלו — ס. רובינזון. שרר בו סדר מופתי, למעשה היה זה הבנק של בעל המלאכה היהודי מאגוד המקצועי, אשר נציגיו היו בהנהלה ובמועצתה.

על עסקנים אלה בהנהלה נמנו: וועוושע הנדלסמן, ע. קרטקה וחיים הויזמן.

ואלו במועצה: ש. בורנשטין ומשה ירמוס.

בחיים הציבוריים של יהודי חלם נודע בלי ספק חשיבות יתירה למפעל הבנקאות. הבנק הקואופרטיבי קם לא לשם מטרות של רווחים. הוא היה מוסד ציבורי ומטרתו היתה — טובת הכלל. יהודי חלם תמיד היו זקוקים לעזרה עצמית, מכיוון שלא מצאו כל תמיכה ע"י מוסדות העיר או ממשלתיים.

במצב הכלכלי הקשה של יהודי חלם, בהיעדר עזרה באשראי, נאלצו המוסדות הציבוריים והמפלגות לחפש דרכים להצלת חבריהם בצר להם, כדי לעזור ליחיד בכוחות משותפים. הם ראו הכרח לייסד מוסדות־עזרה כספית לחבריהם.

חברת "טאז"

חב' "טאז" הנהיגה בבתים ובבתי ספר תחרויות בהגיינה. בפעילות החברה נטלו חלק רופאים יהודיים רבים, היו אלה: ד"ר לאה פריד, ד"ר דוד וולברגר, ד"ר אברהם ליפשיץ, ד"ר ציגלמן, מ. סקולר, גב' טניה עברי, ד"ר מ. ליפקוביץ, ד"ר מ. לוין. אלה ורופאים אחרים הגישו עזרה רפואית חנם, הן ב"טאז" והן ב"לינת הצדק", כן קיימו הרצאות בנושאי ההגיינה והבריאות, רפואה, מין, מחלות מין ומחלות אחרות.

בהנהלת "טאז" היו: ד"ר ד. וולברגר, מרדכי לוין, ס. שיין, נחום גולדברג, נ. דרמן, ד"ר וילנקא. מנהלה הטכני היה מרדכי גולדמן.

אין תימה שיהודי העיר התייחסו בהערכה רבה ל־פעילות חברת "טאז". רבים היו אלה שפנו אליה לעזרה והפעילים הנ"ל קידמו את פניהם בבת־צחוק חדורות אור וחן, כי באה מלב ספוג אהבה כולו למבוגרים כל־ילדים, מבלי כל פניה ונטיה אנוכית. כשמשקיפים עתה לאחור, על כל התקופה ה־היא של פעילות ציבורית, יודעים עוד יותר להעריך את מסירותם של האנשים שפעלו לטובת הכלל ב־עירנו.

קיטנת־קיץ לילדים שאורגנה ע"י חברת "טאז" בשנת 1938.

מועדון השח־מט

מועדון השח־מט הנמצא בבית מר פ׳של לוינשטין, היה מוכר וידוע היטב בציבור החלמי, המועדון היה מרכז גדול ופקדו אותו בני המעמד האריסטוקרטי וכן מחוגים מתבוללים וסנובים... חרף העובדה, שבין מבקריו נמנים יהודים מחוגים מתבוללים, קויימה שם פעילות יהודית־תרבותית ענפה, באולם רחב הידים העלו לעתים מחזות יהודיים וההכנסה היתה קודש למוסדות כמו: "לינת צדק", "מושב זקנים", "הכנסת כלה" ואחרים, בנוסף לזה התקיימו הרצאות בנושאים יהודיים־ספרותיים ולא נגרע חלקם של נשפי ריקודים וחגיגות למיניהן, בלטו במיוחד נשפי החנוכה והפורים שתמיד משכו קהל רב.

העומדים בראש המועדון היו כאמור מ"עילית" החברה וביניהם משכבות העשירים.

אפית מצות לעניים היתה פרי היזמה של מועדון השח־מט. מועדון השח־מט הוקם לפני מלחמת העולם הראשונה ומצא את משכנו בבית הקהילה היהודית, בשנת 1918 עבר לביתו של מר לוינשטין, שם המשיך בפעילותו עד יום שקיעתו.

העתונות היהודית

כותרת זו יכולה להטעות וניתן לחשוב שבחלם הופיעו עתונים רבים ביידיש. לי ידועים רק שלושה (שבועונים): "כעלעמער שטימע", "כעלעמער פאָלקס־בלאַט", "כעלעמער וואָכנבלאַט", לכל אחד מעתונים אלה — קהל המנויים שלו.

אני, הכותב שורות אלו הייתי קשור ל"כעלעמער שטימע" מראשית היווסדו ונמנה על עובדיו הנאמנים עד למלחמת העו־לם השניה, העתון החל להופיע ב־1924 בשם "אונדזער שטימע" ובכותרת משנה "שבועון דמוקרטי ובלתי מפלגתי לספרות, האחראי — יהושע וינשטין. כעבור שנה הוחלף השם ל"כעלע־מער שטימע", עד שנת 1928 ערך את העתון פייבל פריד ולאחריו — פישל לזר, בשנת 1934 צורף למערכת גרשון לוסטיגר שנהיה אחרי כן לעורכה עד היום האחרון.

לעתון "כעלעמער שטימע" היתה תפוצה גדולה בחלם וסביבתה, היו בו מדור "חלם והסביבה" והתפרסמו אירועים שונים, רישומים, פליטונים, מודעות וסקירות על החיים היהו־דיים באזור כולו. הונהגו גם מדורים המוקדשים לערים ולודבה, זמושץ, הרובישוב ואחרות, בתאור הבעיות הספציפיות להן.

למרות שפע העתונים הגדולים כ"היינט", "מאָמענט", "אונזער אקספרס", "פאָלקס־צייטונג" ועתוני אחה"צ שהגיעו מורשה מדי יום ביומו, ציפה הצבור הרחב בקוצר רוח להופעת "כעלעמער שטימע" שנקרא בכל בית יהודי.

כאמור היה העתון בלתי מפלגתי ועמד על משמר העניינים של החיים היהודיים — במה לכל החוגים, ציונים, מפלגות השמאל ובעלי אידיאולוגיות אחרות, מעל עמודיו פורסמו כתבות שונות מישיבות מועצת העיר, אסיפות מפלגתיות ומפעילויות של החברות והמוסדות השונים. בשנת 1920 כאשר פילסודסקי תפס את השלטון בפולין יצא העתון במהדורות מיוחדות בהביאו לציבור את הידיעות האקטואליות.

בחלם הופיעו 2 עתונים פולניים, העתון "זוויערציאדלאָ" היה נתון להשפעתו של יאַן צ׳רנצקי האנטישמי, העתון "כע־לעמער שטימע" היה מגיב בחריפות על מאמריו הארסיים, סרה והאנטישמי זה עבר את גבול הטעם הטוב בזלזוליו על תושביה היהודיים, נענש ונאסר ל־7 ימים בכלא הידוע בשם: בית הסוהר של בעלי־הבתים בחלם, לשם נשלחו לעתים סוח־רים יהודים לרצות את עונשם על חטאים אדמיניסטרטיביים.

בצאתו מן הכלא כתב בעתונו על בית המאסר — בו מושיבים סוחרים יהודים עם עבריינים פושעים... טיעוניו לטובת היהו־דים הדהימו את הכל ולרגע נדמה היה, שהנו חוזר בתשובה. "כעלעמער שטימע" העתיק כתבה זו בתגובה ובפרשנות ה־מתאימה.

העורכים וחברי המערכת היו: נחום גולדברג, פייבל פריד, יוסף גולדהבר, דוד גולדרייך, פישל לזר, גרשון לוסטיגר, הרש שישלר, בן־ציון ברוקר, א. קורנבליט ואחרים, שכר סופרים לא קבלו, רק לעורכים נתנו שכר מינימלי ביותר.

בעתון זה השתתפו סופרים שונים, אנשי תרבות ושחקנים, רבים מיוצאי חלם בארה"ב, קנדה, אוסטרליה, דרום אפריקה וארץ ישראל, שלחו אף הם את מאמריהם לעתים מזומנות.

בימים טרופים, בעתות של התפרעויות וגאות אנטישמית היה העתון "כעלעמער שטימע" הבמה ליהדות חלם, מבטא ומשמיע את המחאה החריפה ביותר לכל גזירה והתקפה של השלטונות הפולניים, או מועצת העיר ושלטונות המס על זכויות היהודים כאזרחים שווי־זכויות ברפובליקה הפולנית.

על אף הקשיים הפינגסיים החזיק העתון מעמד בעקשנות ובסבלנות עד 8 בספטמבר 1939, כאשר פולין היתה כבר בחורבנה ומחציתה כבושה בידי הרוצחים הנאצים.

השבועון השני "דאָס כעלעמער וואָכענבלאַט" היה עתונם של פועלי ציון (שמאל) הופיע בין השנים 1930—1928 בעריכת פייבל פריד.

"דאָס כעלעמער פאָלקסבלאַט" החל להופיע ב־1930, עורכו והמו"ל היה הרש גולדמן, בעל בית דפוס (כיום בברזיל). עתון זה היה בלתי מפלגתי והופיע בימי ששי של השבוע בשנים 1933—1930, קהל קוראיו היה גדול, היה בו מדור מוקדש למלאכה בחיים היהודיים בעריכתו של גרשון לוסטיגר — מזכיר האגוד המקצועי בחלם, כן היו בו מדור ספורט — ע"י ש. איצקוביץ ומדור לצחוק והומור ע"י ה. שישלר.

אורח חיים ברחובות יהודיים

רבים היו הרחובות והסמטאות בחלם, אשר כל אחד מהם סימל עולם בפני עצמו.

הרחוב הארוך ביותר והאהוב על כל העיר וסביבתה היה רחוב לובלין — רחובה הראשי של העיר, רחוב זה חצה את העיר לכל אורכה. היו בו בנינים יפים ובתי מסחר רבים, הבנקים, הבורסה וכו'. הרחוב היה ידוע כרחוב מסחרי ושימש לכן מרכז לפגישות, רוכזו בו בתי הקפה, הקולנוע, תיאטרון וכדומה, תמיד המה מרוב מטיילים. ברחוב זה היה הדאר, הגן הזקסי — מקום בו הנוער היהודי יצא לשאוף אויר צח וזכה לא אחת להתנפלות אלימה ע"י פורעים ואספסוף פולניים. מול הגן העירוני עמד בנין התיאטרון "פולניה", שהגרמנים הקימו אותו בעת הכיבוש בשנות מלחמת העולם הראשונה על מגרשו של הרב מ. נייהויז.

במקביל לרוב הבנינים ובתי העסק ברחוב הארוך הזה שהיו בבעלותם של היהודים, היתה טבעת החנויות המפור־סמת — שהשתייכו לאדמיניסטרציה העירונית, חנויות אלו היו מאוכלסות יהודים ונהלו שם את המסחר שנים רבות, רק

ה"רינעק" הידוע בשנים 1900—1905, שבמקומו הוצב ע"י שלטונות פולניה אחרי המלחמה מצבת החייל האלמוני.

כאשר הממשל הפולני החל להגשים את "תכניתו הפוליטית" לשנוי פני העיר, נקט בפעולת הריסה של טבעת החנויות ומאות משפחות יהודיות נשארו ללא פרנסה.

היו בו ברחוב הזה לשכות הקהילה, בתי דפוס יהודיים ומערכות עתונים, חנויות לממכר עתונים וכו', נשמע בו היטב דופק החיים היהודיים, הפוליטיים והחברתיים כאחד. לשכות ה"בונד", בית התרבות היהודי, פועלי־ציון, האגוד המקצועי היהודי ואחרים התמקמו ברחוב זה.

לא הוא בלבד, גם רחובות אחרים בחלם היו ספוגים בחיים יהודיים, בין השאר: "די נייע צאל", רח' שדלץ, "ווסולה", "שקולנה", "רפורמצקה" וכן חלק מרח' הרובישוב היו מאוכ־לסים יהודים.

רחוב קושיווע

שם זה, שפירושו "הרחוב העקום", ניתן לרחוב "אדרי־נובסקה" עת פולין קבלה עצמאותה לאחר מלחמת העולם הראשונה. אמנם, עקום היה הרחוב, התמשך בקו שבור, היה צר ובמקומות אחרים הלך ורחב, בחצותו את המרכזים היהו־דיים בסמטאותיו. בשכנות לרחוב זה עברה סמטת השוחטים, סמטת הקצבים — מקום המסחר בבשר ובדגים, פירות וירקות, פול חם ומי־ס:דה, הייצור הביתי של סיגריות ומקורות פרנסה אחרים. רח' טיפוסי בחלם, ניכר היה בו היטב אורח החיים הדתי, בית הכנסת העתיק, בית המדרש הגדול והיפה, ה"שטיב־לאך" של החסידים ומוכרי הספרים היהודיים.

בבנין בית המדרש שכנה קופת ה"גמילות חסד". בשנות המלחמה רוכזו בו הועדים שהוציאו כרטיסי מזון ליהודים, כאן היו קיימים בתי חרושת יהודים שהיו מייצרים יין צמוקים, ברחוב היתה תעשיית ה"שמן" של גרשון לזר, בעוד השמן נתן ריחו והלמות מנוע החשמל הדהד באזור שמסביב. הרחק קצת ממקום הרעש היה ה"קוזמיר־שטיבל" של הרבי ר' משה לייבלה טברסקי, מרשימים ביותר היו עריכת ה"תשליך" וסדר ה"הקפות", אז היו הרחוב הזה והסמוכים לו מתמלאים יהודים זקנים וצעירים גם יחד.

במעלה רחוב זה התגורר רב העיר ר' גמליאל הוכמן — הידוע בעצותיו הנבונות, כן שכן ברח' זה בית הכנסת של הקצבים — בו התנהלו ויכוחים בענינים כלליים ובעניני דיומא, מכאן השמיעו מחאתם על מעשים לא צודקים, לדעתם, שנעשו בעיר, פעמיים בשנה (בפסח ובסכות) חלקו מכאן בגדים לילדי עניים ויתומים. חנותו של לייבוש רייפר למי־סודה אף היא נמצאה פה, בשבת לאחר אכילת החמין באו יהודים לשתות מי־סודה במיץ ממותק. החנות היתה פתוחה בשבת ולייביש רייפר חלק לבאים משקאות קרים ומתוקים, את כולם הכיר וזכר, בימי החול גבה מהם את התשלום.

"נייע צאל"

רחוב המאוכלס יהודים בלבד — ללא שכנותם של גויים. הגויים היחידים שנראו כאן היו אלה, שבאו ליריד ויום של שוק — אז נכנסו לחצרות היהודים להחנות בהן את הסוסים ומכאן פנו לעבר בעלי המלאכות היהודיים בהזמינם בגד וכו'.

כמאה רחובות וסמטאות היו בחלם, והרחוב "נייע צאל" היה מאז ומתמיד הרחוב היהודי שבעיר, — בו התרכזה רוב רובה של האוכלוסיה היהודית, אנשי המעמד הבינוני, בעלי מלאכות, סוחרים זעירים, פועלים וגם עניים ואביונים.

מאות ואלפים יהודים התגוררו ברחוב זה בצפיפות, כל חצר — בית ודירה דחוסים היו בצעירים וזקנים, שטרחו ועמלו קשות לקיומם, למרות כל זאת היו חדורי בטחון ואמונה, חלמו וקוו לעתיד יפה וטוב יותר, שבוא יבוא.

חנויות מכולת ואחרות ניתן היה למצוא, כמעט, בכל בית שני או שלישי, רובן חנויות קטנות על אצטבאות ריקות למחצה, — מראיהן עלוב ביותר, מראה פני בעל החנות לא היו טובים בהרבה, השתקפו בהן הדאגה והסבל, נפשם יצאה למעט מזומנים לרכישת סחורה חדשה, קצת מזון, קמח וסוכר שיהיה בהם כדי למלא קצת את האצטבאות.

הרחוב הזה היה הומה תמיד אנשים, ניתן לחוש בו את דופק החיים היהודיים בשמחותיהם וסבלותיהם. שוליות החיי־טים שרו בעת עבודתם ומבעד לחלונות הפתוחים נשא קולם על פני הרחוב כולו, פטישי הסנדלרים השמיעו הלמותם משעות הבוקר המוקדמות עד לשעות הערב המאוחרות, נגרים, בנאים, מסגרים, צבעים, סבלים, עגלונים ואחרים דרו ברחוב הזה, כאן נולדו ילדים וכאן התחתנו.

לקראת ימי חג הממשמשים ובאים, ניכרת היתה התכונה מבעוד מועד, בעלי המלאכות, החנויות, ה"חדרים" על תלמי־דיהם, הם הם שבשרו את התקרבותם. מבין חגי ישראל בלט במיוחד חג הפסח. מאפיות יהודיות רבות הוכשרו לאפית מצות ופעלו מ־6 בבוקר עד חצות הלילה, בני הנוער נחלצו לעזור בעבודת האפיה ולאפשר לבנות עניות להחליף כוח.

אפית המצות לא היה דבר של מה בכך, דרושה היתה לזה השקעה כספית לא מבוטלת, רוב היוזמים להכשרת מפעל שכזה היו יהודים עניים שחכו שנה שלמה לבואה של עונה זו, אין תימה, איפוא, שכבר לפני חג הפורים טרחו להשיג הלוואות, אחרים שכרו בחדשי הקיץ מטעים של עצי פרי ולעתים אף הפסידו כספים בגלל פריון ירוד, גם קופת "גמילות־חסד" בעיר סייעה בהלוואות ליהודים נזקקים אלה.

בהגיע חג הפסח, נראו תושבי רחוב זה כשהם מצוחצחים ולבושים הדר, זה בחליפה חדשה וזה בבגד מחודש, הנוער היה גאה בצאתו לטייל ברחוב לובלין או בגן העירוני, שם פגשו בחברים, במכרים.

השבת הטביעה חותמה העז ב"נייע צאל". יום ששי בהגיעה שעת נעילת החנויות, נשמעו קריאותיו של ר' חיים הופטז' הקורא ליהודים לבוא לבית הכנסת, בעלי המלאכות לבושים בגדי שבת נקיים, מהרו להגיע לתפילה, בשבת בבוקר לפנה"צ נראו נשים נושאות אתן את החמין לסעודת שבת, אחה"צ נשאו דברם מגזוזטראות הבתים — מרצים ממפלגות שונות וביחוד לקראת בחירות לפרלמנט, מועצת העיריה, או הקהילה היהודית.

הארועים המרשימים ביותר היו החתונות היהודיות. בשנים הטובות ההן נערכו החתונות לפי "כלליה ודקדוקיה" וכמובן

מאליו בכלי־זמר ובבדחן. הוזמנו כל השכנים ואלה מהם שלא הוזמנו נמצאו נעלבים, רבים אחרים עמדו מאחורי החלונות, נדחקו ודחפו איש את רעהו ברצותם להעיף מבט חטוף על הכלה, האם נאה היא? לראות את החתן והמחותנים. הבדחן החל מחרז ומתיפח, ר׳ מאָטעלע כלי־זמר הוסיף במנגינה נוגה, הנשים בכו ודמעות מלאו עיני כל.

כאשר חשקה נפשם של לנופיות פורעים להתגרות ביהו־דים ולעורר מהומות הם בחרו ברחוב ״נייע צאל״ והחלו להכות בהם ולשבור שמשות, קרו גם מקרים שיהודי רחוב זה לא נבהלו מפניהם ועגלונים יהודים מצויידים במוטות וביצו־לים השיבו מנה אחת אפיים לאספסוף המתפרע.

אלה הם מעט מהרישומים של הרחוב היהודי בחלם, שמילא תפקיד מרכזי בחיים היהודיים ובעיקר בין חוגי הפועלים ובעלי־המלאכה.

היו עוד רחובות רבים בחלם מאוכלסים יהודים, עוד עשרות של רחובות עם אוכלוסיה מעורבת — יהודים ונוצרים, היו גם רחובות, כמעט ריקים מיהודים. כיום כל הרחובות בחלם עומדים בשממונם, שקט מסביב, נדם דופק החיים היהו־דיים, נגדעה יהדות זו ללא רחמים — יהדות שהיתה כל כך ידועה ומוכרת בעולם הרחב. בעלי המלאכות היהודיים והלומ־דים, העגלונים והרבנים, הקצבים והמלמדים, הסבלים והמש־כילים, את כולם השמידה החיה הנאצית, גופותיהם נשרפו בתאי הגז של מידאנק וסוביבור. כעת הרוח נושבת ונושאת אפר הקדושים על פני רחובותיה השוממים של חלם.

מחיי החברה והתרבות

עם קום הרפובליקה הפולנית, ניכרת היתה התעוררות בקרב היהודים, נוסדו הסתדרויות ומוסדות חברה למיניהם, חלם לא היתה יוצאת מן הכלל, ״פועלי־ציון״ (שמאל) וה־״בונד״ נהלו פעולות אקטיביות, בלטו במיוחד מעשיהם של הרביזיוניסטים ״למטרה המשותפת״. אציין כאן בקצור את ההסתדרויות הבאות:

החוג הדרמטי

נוסד בשנת 1916 בעת כבוש העיר ע״י האוסטרים. המיס־דים הראשונים היו: איצ׳ה אכטמן, ברל נטורמן, ברל לוקסנ־בורג, איצ׳ה לוקסנבורג, יעקב רוזנבלט, שלמה גרבר, נח גולדהבר, ישראל זיגלבוים (ביוהנסבורג). הבמאים היו: פישל אילויצקי ומאיר בוים. הנשים בחוג: טאבה הרץ, שרה הלפר (כעת אשת לרמן בישראל), צ׳רנה בוקלר, רבקה הרץ (ביש־ראל), האחיות חנה ונשה בוירסקי (באמריקה). העלו מחזות שונים משל פרץ הירשבין, יעקב גורדין, שלום־עליכם ואחרים, החובבים עשו מלאכתם נאמנה, ברצינות ובאחריות. פעם בעת שהועלתה על הבמה ״חסיה די יתומה״ (ב־1916), נוכחה באולם אֵם התיאטרון היהודי אסתר רחל קמינסקה, היא היתה כה נרגשת מן המשחק הטוב ונגשה לשחקניות טאבה הרץ ושרה ונשקה להן.

חברי קורס דרמטי בחלם.

לאחר הצגות אחדות הצטרפו לחוג בנות עשירות, נשים מכובדות, נשות רופאים — במגמה לשחק תיאטרון ובעקיפין לעזור לבני מעמד העניים, על אלה נמנים: אשתו של ד״ר ציגלמן, טניה שניידר, האחיות שרה ושירה לוין, רוזה מורגנ־שטרן, פרל בלומנשטרוך, רופאי השיניים — מינקוס, לישצ׳ן (שגם כתב מחזות), ממשפחת עברי, והאחים רוזנבלט, אברהם זיידע־זיגל, רגינה לויצקה ואחרים.

חלק מן ההכנסות היו קודש ל״לינת הצדק״ ובשאר הכסף רכשו מקום לאפית מצות. במשך 4 שבועות (מפורים ועד פסח) עבדו (חנם) כל חברי החוג 14 שעות ביממה, בעצמם קנו את הקמח, הם הם שהביאו את המים מהמשאבה (מהלך לא קל בעליה על ההר) לשו ואפו וחלקו מצות למאות משפחות עניות. ה״אופים״ היו: ב. לוקסנבורג, איצ׳ה לוקסנבורג ויעקב רוזנבלט. ״מאפיה״ זו התקיימה שנים אחדות, כל הוצאותיה כוסו מן ההכנסות של ההצגות וכן ״מימי־פרח״ ברחובות העיר. הרגשת הכל היתה, שזו לא רק מתן צדקה לעניים, כי אם חובה מוסרית לעזרה הדדית.

להקת המוסיקה

כמעט באותו זמן הוקמה הלהקה המוסיקלית, ע״י 3 אחים לוקסנבורג (איצ׳ה ז״ל, ברל — כיום בדרבן, וחיים — כיום ביוהנסבורג) בנצ׳ה פלדמן (הצהוב), בנצ׳ה מאיר, דוד וולברגר, בשלב מאוחר יותר הצטרפו כוחות נוספים ומנתה כבר 25 איש בהרכב זה: האחים מורגנשטרן, האחים רוזנבלט, נחום גולד־ברג, האחים אורנשטין, יוסף דרקסלר, שליבקה, יוסף גולדהבר, שלמה גרבר, אברהם הלפר, שלום מאיר גצל, שמואל שימל־קיטיי, גדליהו הרץ. והנשים: זלטה בלומנשטראוך, חנה בויר־סקי, האחיות דובקובסקי, טאבה הרץ, ה׳ בוקלר ועוד.

הלהקה הופיעה בקונצרטים לעתים קרובות, ולפעמים צרפה כוחות דרמטיים, גם הכנסה זו היתה קודש לחלוקת מצות לעניים. מדי ערב מי שעברו ליד הבית שברחוב בודובסקה יכלו לשמוע קולות מוסיקליים בוקעים מבעד לחלון ואלו

מן חלון שני — קטעי דיאלוגים וכדומה, הנוער היהודי חי את חייו בסביבה זו וגם ניצל את כשרונותיו. שנים לאחר מכן דאגה כמעט כל הסתדרות ליסד חוג דרמטי משלה, בכדי ליצור מקור הכנסה מהצגות תיאטרון.

ספריות

בשנים 1918/19 עם התחיה הפוליטית של המפלגות נוסדו ספריות יהודיות כמו: "ספרית־גראסער" ע"י ה"בונד" אצל האגודים המקצועיים של הקומוניסטים היהודיים, אצל הציונים היתה קיימת "ספרית־פרץ", ואלו "ספרית־בורוכוב" — ע"י "פועלי־ציון" (שמאל).

"ספרית־פרץ" התפתחה יפה ומהר, מספר הקוראים הגיע לכדי 500 ומספר הכרכים (ביידיש, עברית ופולנית) לכדי 5000. הספרנית כישלה רוזנפלד הקדישה כל חייה לספריה, גורלה היה כגורל הקוראים וכל יהודי חלם, בהשמדם ע"י הטורפים הנאצים.

חלם בספרות היידיש

הקהילה היהודית בחלם הונצחה בספרות היידיש וגם בפו־אזיה. הגם ד"ר פ. פרידמן במאמרו: "לקורות היהודים בחלם" מסר ביבליוגרפיה של ספרים אודות חלם כדאי להוסיף רשימה זו של סופרים: ל. אוליצקי, י. בטשנסקי, נפתלי גרוס, פ. הלפרן, שניאור וסרמן, שלמה וסרמן, חיים ורזגר, ש. ורזגר, י. טרונק, ד"ר שמעון מילנר, יוסף מילנר, משה לרר, ד"ר ר. מאהלר, ל. מלאך (רפורטז'ות), י.ל. פרץ ("דער כעלעמער מלמד" און "דער שבת גוי"), דוד פרישמן, פרידמן, פייבל פריד, אהרן צייטלין, (קומדיה: חכמי־חלם), י. קיפניס ("מע־שיות חלם"), מיכ'לה ריבאיזן, בר שנפר, יעקב צבי שרגל, הלל שרגל, הרש שישלר ואחרים.

יש לקוות, שעם הופעת "ספר יזכור לחלם" יהיה ההד הדרוש ויעניין את סופרינו והיסטוריונים יהודיים להמשיך בעבודת הספרות והמחקר אודות הקהילה היהודית המפור־סמת בחלם.

ח. גלובן, חולון

מחנכים ומאירי־דרך

בתוך דמדומים צצה ומתייצבת לנגד עיני העיר חלם, בה עוצבה אופיי ודמותי, ואני אשא תמיד בלבי את זכר המלמדים והמורים שחינכו אותי, מי לתורה ומי לתרבות חילונית וכולם הדגישו את החינוך למעשים טובים בין אדם לחברו.

כל הזרמים בחינוך היו קיימים בחלם. האִמהות שרו לילדיהם על צימוקים ושקדים ועל התורה, שהיא הסחורה הטובה ביותר. מחיק האֵם עבר הילד ל"חדר". אפילו עניי־עם היו מכניסים עצמם בעול כבד לשלם שכר־לימוד למעלה מגבול יכולתם. היה גם בית תלמוד־תורה וישיבה.

כאשר החלו לבצבץ ניצני ההשכלה נוסדו בתי־ספר חילו־ניים, ע"ש מנדלסון, סובול ו"המורה ההורודלי" (בתו היתה הספרנית בספריית י.ל. פרץ); הגימנסיה, שבה למדו גם עברית; בית־ספר יסודי ממלכתי, שבו למדו רק ילדים יהודיים, והמורים ברובם היו יהודים. עם הזמן נוסדו גם קורסים למבוגרים, שלמדו לקרוא ולכתוב יידיש.

בהתאם לרוחות החדשות נוסד גם בית־ספר עממי, בו שפת ההוראה היתה יידיש בכל המקצועות. המורים היו מוקפים אהבה ויקר והיחסים בין המורים והתלמידים היו כמעט מש־פחתיים. כאשר הנני משחזר בזכרוני כיום ומנתח את דרך עבודתם ושיטות ההוראה, הריני מלא כבוד ויקר ומרכין ראשי בפני עמלם הקשה והמפרך באותן שנים, והם עשו את עבודתם במסירות לאין־גבול.

המורים גילו לתלמידיהם את היופי בתרבות היהודים, בספרות, בפרוזה ובשירה. תרגילים ובעיות־חשבון תורגמו על ידם ליידיש, לסבר אזניהם של חניכיהם. וכיצד לימדו, למשל, בוטניקה? רגילים היו לצאת עם הילדים לטיולים בשדות, בפאתי יער, צברו כל מיני צמחים ושתילים, נהגו לציירם לפי חלקי היסוד שבהם, וכך הדגימו אותם אחר־כך בפני התלמידים, כל צמח ושתיל ולימדו כל מה שיש לדעת עליהם. הם חיטטו במילונים, בקונקורדנציה, למצוא טרמינולוגיה מתאימה.

אכן הם חרשו, זרעו ושתלו בקרב הילדים אהבה לטבע ולאדם, לסופרים ולמשוררים, לספרות. הילדים ידעו לדקלם את היצירות של מנדלי ושלום־עליכם, של י.ל. פרץ ושלום אַש, של ביאליק ושל קולבאק, של יהודה הלוי ושל מאני לייב. מפעם לפעם הופיעו בהצגות שנערכו בבית־הספר ע"י החוג הדראמאטי.

מורה דגול היה משה לרר, אשר מרגע הראשון התמכר לעבודתו בכל לבו ונפשו, ובכושרו הספרותי ובשפתו העשירה והעסיסית העניק רבות לתלמידיו. בשיעוריו שילב שיחה חברית ולבבית על מוסר ויחסי אנוש. הוא כבש את לבות חניכיו, וכולם הרגישו בו את האיש אנין־הדעת ואציל־הנפש, אשר לקט פנינים ומרגליות מן היצירות הספרותיות ביידיש, רעיונות והגיגים, צרפם ולטשם כזהב, כדי למסרם לתלמידיו וגם עודד אותם לאסוף אימרות וחידודים מן הפולקלור היהודי.

משה לרר נטע בלב תלמידיו חיבה לאמנות ועקב אחרי כשרונות בשבע עיניים, והיה מנצל כל שעת־כושר כדי לעורר למעשים טובים, לפעילות חינוכית פוריה.

אלה היו המורים בבית־הספר העממי שלנו בחלם, אנשים נעלים, כל כולם משולהבים. אש להבה יקדה בקרבם והלהיבה את תלמידיהם.

העליתי לפחות שירטוטים מעטים אלה, שישמשו לנו לזכרון לסמל, לדעת ולזכור את דרך־החיים של אנשי העבר הקרוב לנו ביותר, בני הדור הקודם אשר נעלם ואיננו.

והלב נצבט ורב הכאב. דל כוח הביטוי, ורק העיניים זולגות דמעות על אבדן המורים האלה, אשר במשך שנים רבות היו מחנכים ומאירי דרך למאות ילדים יהודיים בחלם

דוד גולדריך, ישראל

מחיי התרבות בחלם

אפשר להגיד, שחלם, ככל ערי היהודים בפולין, מילאה תפקיד חשוב בחיי היהודים. למרבה הצער, לא נשאר שום חומר סטטיסטי, שיעיד על התרבות, החינוך והספרות בחלם. לכן אמסור רק את הפרטים, שנשתמרו בזכרוני.

✶

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה לא היתה בחלם שום ספרייה. הקורא הפשוט היה תלוי בחסדי סיפורי המעשיות, שאפשר היה לשאול מיוסף איצ׳ה הינדס (אלה, שעודם בחיים, בוודאי זוכרים אותו), רק אח״כ נשתנה המצב.

הקורא הטוב מתענג על ״יום־טוב־בלעטלעך״ של פרץ ועל הספרים ביידיש מהוצאות אחרות, שהיו מקבלים אצל מרדכי דובקובסקי. ספרים עבריים וספרות השכלה השיגו אצל יהודה מילנר ע״ה (אחד האישיים המכובדים בחלם).

החל משנת 1916 הוקמה בעיר ספרייה (יידיש ועברית), שהתפתחה כעבור 2—3 שנים לשתי ספריות: אחת — על שם י. ל. פרץ, והשנייה — ספריית הפועלים על שם בר בורוכוב.

במשך כמה שנים היתה קיימת גם ספריית ה״בונד״ וספריית האיגודים המקצועיים, שבהשפעת הקומוניסטים. ספריית ה״בונד״ נסגרה בשל אי פעילות ה״בונד״ בחלם, וספריית הקומוניסטים — בשל רדיפות הרשות.

עד הרגע האחרון התקיימה הספרייה ע״ש פרץ, על 500 מנוייה ו־6,000 ספריה, וספריית בורוכוב על 300 מנוייה ו־3,000 ספריה. בשתי הספריות היו הרבה ספרים בפולנית.

ראוי להזכיר את כישלה רוזנפלד, בת ״המורה מהורודול״, מנהלת ספריית־פרץ. תודות לעבודתה ומרצה היתה זאת אחת הספריות היהודיות היפות ביותר בפולין.

בשנת 1945 הוציאו מתוך האדמה, שבאחד החדרים ברחוב לובלסקי, כ־1,000 ספרים ביידיש ובעברית. מי הטמין אותם שם? על אף כל המאמצים לא נפתרה תעלומה זו.

הספרים, שנחפרו מתוך האדמה, הועברו ע״י כותב שורות אלה ללודז׳ והם היוו את היסוד לספרייה ביידיש ובעברית של פועלי־ציון בלודז׳.

✶

פעולת התרבות בחלם שבין מלחמות העולם הראשונה והשניה נעשתה ע״י המפלגות ואירגוני הנוער, שהיו בעיר. נערכו הרצאות בנושאים שונים. אולם בעיקר הצטיינה בפעולתם במשך כל השנים מפלגת פועלי־ציון. המשפטים הספרותיים ומפעלים ספרותיים אחרים, שאורגנו על ידיה, הפכו לשם דבר ולתרומה נכבדה ביותר בחיי התרבות של חלם.

✶

חלם היתה אחת מערי פולין המעטות שנתברכו בשבועון. עוד לפני הופעתו של ״כעלעמער שטימע״, הופיעו שלוש חוברות ״אייגנס״, בנות 24 עמודים כתובות ביד בכתב צפוף על בעיות אקטואליות של הימים ההם. אחר כך, בשנת 1924, ביוזמת נחום גולדברג ובעזרת שייקה וויינשטין (בעל בית דפוס) החל להופיע ״כעלעמער שטימע״ (קול חלם) והופעתו לא פסקה עד פרוץ מלחמת העולם. עורכי השבועון היו במשך מספר שנים פייבל פריד ופישל לזר. לעיר כחלם היתה הופעת השבועון הישג נכבד, ואם אצל מישהו מאנשי חלם בחו״ל נשתמרו כל העותקים מ־16 שנות קיומו, הם יכולים לשמש כאוצר בלום לחקירת חיי היהודים בחלם בשנים 1924—1939.

במשך שנה הופיע בחלם כתב־עת בשם ״כעלעמער פאָלקסבלאַט״ (העיתון העממי של חלם), שהוצא לאור ע״י פועלי־ציון, אולם החזיק מעמד, כאמור, רק שנה אחת.

בכלל שימשו שני כתבי העת הנ״ל כתרומה חשובה לעיתונות היהודית בפולין.

הירש גולדמן הוציא לאור קרוב לשנתיים את ״כעלעמער וואָכנבלאַט״ (שבועון חלם) בתבנית יותר קטנה מ״כעלעמער שטימע״, ובו הרבה מודעות ומדורים מחיי בעלי המלאכה.

✶

אחרי מלחמת העולם הראשונה התבלטה בכל חריפותה בעיית החינוך החילוני (יידיש־וועלטלעך שולוועזן). בחלם החלו לייסד גן ילדים ובית־ספר ביידיש. בהתחלה היה ביה״ס בין מפלגתי. בתנאים אלה התקיים עד שנת 1927. אח״כ עברה הנהלת ביה״ס לידי פועלי־ציון. התלמידים היו בני דלת העם. הח״ח הירשל פרוכטגרטן וא. ד. היפשמן תרמו רבות לטובת

ביה"ס. בשנת 1939 התחילו לבנות בניין חדש לביה"ס, אולם הרוצחים ההיטלריסטים הרסו את הכל.

בשנים 1918—1931 היתה בחלם גימנזיה יהודית (בשפה הפולנית) שנאבקה קשות על קיומה. בחלם היה גם בי"ס "תרבות", שלפני פרוץ המלחמה החל להקים בניין משלו. אפשר לומר בלי ספק, שהפעילות בשטח החינוך תפסה בחלם את המקום הראשון.

✡

בין שתי מלחמות העולם היו בחלם חוגים דרמטיים פעילים — של מועדון האינטליגנטים ומוסדות ציבוריים אחרים.

צריך להזכיר את פייבל דראקסלר הי"ד, שניהל את החוגים הדרמטיים זמן רב. הרפרטואר של החוגים היה בעיקרו יהודי. מזמן לזמן היו מציגים גם מחזות מרפרטואר לועזי.

בהתפתחות החוגים בשנים הראשונות להקמתם לקחו חלק פעיל משה קלארר (כיום בברזיל), ריזלה קאלברמן, סארקה זוסקינד־ציטרין הי"ד ואברהם ברנפלד.

היו גם חוגים מוזיקליים בהנהלתם של ד"ר וולברגר, יוסף גולדהבר וטובה קלינר הי"ד. חוגים אלה היו מארגנים מזמן לזמן קונצרטים.

אידה הנדל, הכנרית המפורסמת, שלנו היא, בת חלם.

מהרשימות הנ"ל אנו למדים, כי חלם תרמה את חלקה המכובד בחיי היהודים בפולין. היום אין יהודים בחלם. היישוב היהודי בחלם אבד לעד, כפי שהושמדו כל יישובי היהודים בפולין. אולם על השנים, שבהן היתה קיימת קהילת היהודים בחלם אין להתאונן — היא היתה אחת הקהילות החשובות ביותר בפולין.

יצחק אכטמאן, מונטריאול, קנדה

ספריית "פרץ"

כשראיתי את הספר "אלף שנות פינסק" וספרי זכרון אחרים חשבתי שמא יימצא מאן דהוא, שיוציא לאור ספר זכרון מוקדש לעירנו, כדי להנציח זכרם של כמעט 20 אלף יהודים שגרו בעיר זו. אין עיר אחרת, שתהא כה נודעת כחלם היהודית ותהא זו האגדית, אבל בכל זאת נכתבה ספרות רבה אודות עיר זו ומדוע תאלם לאחר חורבנה?

עם פרסום המודעה בעתונות האידית מטעם יוצאי חלם ביוהנסבורג — דרום אפריקה על מבצע הוצאה לאור ספר זכרון, צפו ועלו במוחי רשמים וזכרונות. ומכלם — קרובים לי ואהובים עלי היו: חיי התרבות בחלם מימי מלחמת העולם הראשונה ב־1914, לפיכך רוצה אני לציין מספר עובדות מאחד הגופים התרבותיים שבעירנו, "ספרית י. ל. פרץ", עמה היו לי קשרים הדוקים.

קיץ 1914, מיד לאחר פרוץ המלחמה, רדפו חילות הגרמנים והאוסטרים אחר צבא הצאר, הרוסים כבר עזבו את זמושץ' (עיר הולדתו של י. ל. פרץ) בקרבת חלם, היינו קבוצה קטנה של נערים, ישבנו ב"שטיבל" וחכינו בקוצר רוח לבואם של הגרמנים, בדמיוננו ראינו בכל גרמני מעין: גטה, ניצ'ה או תומס מאן...

בעת ההיא כאשר רעמו פגזי התותחים — אנו נערי ה"שטיבל" הגינו את רעיון הקמתה של ספריה יהודית, היו אלה חלומותיהם של נוער יהודי שהפכו למציאות. בקיץ 1915 החלו הגרמנים בחטיפת אנשים לעבודה, חטפו אותם בבית וברחוב, אנו קבוצת הנוער מצאנו מסתור בבנין שעמד בבניתו ברח' שדלץ, בשבתנו במחבוא אפופי פחד החל הרעיון לקרום עור וגידים והחלטנו להקים ספריה ע"ש י. ל. פרץ. נקבע שכל אחד יתרום 10 רובלים ובדרך זו אספנו 250 רובל, התקשרנו עם 2 "הוצאות ספרים" בורשה ששלחו לנו קטלוגים.

גבול הפריד בין ורשה לחלם, ורשה היתה לאיזור גרמני ואלו חלם — לאזור אוסטרי, אי לכך היו מוכרחים להבריח את הספרים, היות ותנועת רכבות לאזרחים לא היתה קיימת, נסעו, איפוא, המבריחים בסוס ועגלה הלוך ושוב כשהם עמוסי סחורות, מסרנו לאחד המבריחים את הכסף לרכישת ספרים לפי הרשימה המצורפת ואכן כעבור שבועיים לערך, (אז, משך הנסיעה) קבלנו את הספרים והשמחה היתה רבה, הקפדנו להזמין ספרים בעלי ערך ספרותי.

שכרנו חדר קטן וכל "בעל מניה" הקדיש מזמנו ערב אחד בשבוע לתפקיד הספרן, תוך פרק זמן קצר וקהל "הקוראים" הלך ורב, הגיע המצב לידי כך שדרושה היתה פרוטקציה ושתדלנות כדי לזכות במנוי. עם ההתרחבות נאלצנו לחפש חדר גדול יותר עבור הספריה וכן אמצעים כספיים לרכישת ספרים נוספים, ברח' בודובסקי עמד לו בית ישן וריק (בעל הבית — יוסל'ה, עקר בשעתו עם משפחתו לרוסיה ונרצחו שם בידי הפורעים האוקראינים) — לתוכו העברנו את הספריה.

עקב גודל ההוצאות ומחסור רב בכספים, החלטנו להקים חוג דרמטי־מוסיקלי, שלהקתה תוכל לקיים לעתים הצגות, קונצרטים ומופעים אחרים שהכנסתה קודש לספרית "פרץ".

"ספרית פרץ" הפכה לשם דבר בעיר — לאורה התחנכו רבים מבני הנוער ברמה תרבותית גבוהה.

החורבן הגדול הרס את הכל ובתוכם את "ספרית פרץ", שהוקמה ע"י קבוצת בני נוער בכל כך הרבה תקוה ואמונה.

עקיבא וויניק

ד"ר יצחק שיפר - ציר חלם בסיים הפולני

בשנת 1916, באמצע מלחמת העולם הראשונה, כשהיתה חלם בכיבוש האוסטרי, הגיעו אליה פרופ' מאיר בלבן וד"ר י. שיפר. שניהם במדי קצינים של הצבא האוסטרי. הם חיפשו את הפנקסים של קהילת חלם. עשו צילומים של בית הכנסת הגדול ושל המצבות העתיקות בבית העלמין.

כבר אז בא ד"ר י. שיפר במגע עם חבורת פועלי־ציון. קצין יהודי זה מהצבא האוסטרי הרי הוא ההיסטוריון והמדען המפורסם, שנבחר אחר כך — במקרה — כציר לסיים הפולני מאזור חלם.

בחלם — הפינה הדרום־מזרחית של קונגרס־פולין — היתה אוכלוסיה של לאר־מים שונים: רותנים, איכ־רים אוניאטיים, יוונים־קתו־לים, אוקראינים, פולנים ו־יהודים. מאבק קשה, אולם עקשני, התנהל בין האומות השונות, ובעיקר — בין ה־אוקראינים והפולנים על אזור חלם. מחוסר אוריינ־טציה לאיזה צד לנטות, היו היהודים במצוקה. אי־הבט־חון, איזה צד ינצח בסכסוך הטריטוריאלי, גרם לכך, ש־היהודים לא גילו את דע־תם במחלוקות.

הוועד המרכזי של ה"בונד" החליט לא להשתתף בבחירות בכל המדינה. מפלגת פועלי־ציון בפולין החליטה להשתתף בבחירות ורשימתם היתה איפוא הרשימה היהודית היחידה בחלם. שיטת הבחירות היתה אז דמוקרטית ביסודה. מפלגת פוע"צ שלחה תועמלנים לערי השדה להסביר את מצעה לבחי־רות הסיים. למרות המקרים, שבהם הוכו התועמלנים בכפרים אחדים, היו כולם נלהבים ונמרצים בפעולתם.

מעניין מאוד להדגיש את הסיבה, שגרמה לרשימת פועלי־ציון לזכות במאות קולות, שלא ציפו להם: חלק מהאיכרים האוקראינים, שישבו בימי שלטון הצאר בבית הסוהר בקיוב יחד עם בר בורוכוב, למדו אז להכיר את הרעיונות הסוציא־ליסטיים, שלימד אותם התיאורטיקן הגדול בורוכוב. וכאשר נודע לאוקראינים, כי לרשימת פועלי־ציון יש שייכות לאי־דיאות של בורוכוב, הצביעו כולם לרשימה הזאת.

הראשון ברשימה הנ"ל היה העו"ד ד"ר מקס רוזנפלד, שנפטר בדרך, בנוסעו מווין לוורשה, עוד לפני פתיחת הסיים. וד"ר שיפר, כמועמד השני ברשימה, נכלל באופן אוטומטי בסיים הפולני כציר אזור חלם. היה זה ב־19 במרץ 1919.

כציר חלם היה ד"ר שיפר מבקר תכופות בעיר לשם הרצ־אות, שיחות וכו'. לבקשת יהודי חלם היה גם מתערב ומשתדל לטובתם אצל שלטונות המקום.

ידיד נעורי, שניאור וסרמן, המשורר והסופר הידוע מחלם, מספר בזכרונותיו על חורבן העיר ב"מורגן־פרייהייט" את המקרה הבא: בימי המלחמה הפולנית־בולשביסטית, כשהגיעו לחלם ההלרצ'יקים" הפולנים והיו מתנפלים לעתים תכופות על היהודים ותולשים את זקניהם, פרצו פרעות ביהודי חלם. כ־100 יהודים נפצעו ויהודי אחד נהרג; מספר הבתים והח־נויות שנפרצו היה רב.

שרויים בפחד־מוות, פנו יהודי חלם לנציגם, ד"ר י. שיפר, שהגיע מיד למקום. "מגיני" העיר ושומרי הסדר, כל אלה, שהתייחסו באדישות לפרעות ביהודים, השתיקו, בנוכחותו של ד"ר שיפר, את ההמון המשתולל, שאולי היו מוסתים ע"י "שומרי הסדר" עצמם...

ד"ר י. שיפר נשאר בעיר מספר ימים וערך חקירה קפדנית של הפרעות, הכין את רשימת הקורבנות ושיעור הנזקים.

בישיבת הסיים הקרובה דיבר שיפר על הפרעות בחלם ועל הפרעות ביהודים בכלל. נאומו עשה רושם גדול בכל המדינה. הוא אמר גלויות שהממשלה הפולנית אחראית לכל הצרות והפרעות ביהודים: "פרעות הן חרב פיפיות, הן פוגעות ברוצח ובקרבן כאחד", וקרא בקול רם: "עשו חשבון ברור, רבותי, נזקיהם של מי יותר גדולים — של היהודים, שסבלו מהפרעות, או החורבן המוסרי שלכם, בחינוך הדור הצעיר הפולני על הסתות ופרעות ביהודים?"

בפנותו לעבר יציע הסיים, שאל את הנשים הפולניות, את האימהות ואת האחיות, איך הן מגיבות על המעשים החולי־גניים של בניהם ואחיהם, המתפרצים למקווה־נשים (אירוע זה היה בחלם) ומתאכזרים לנשים הערומות, המבוישות והנפ־חדות מאימת המוות.

נאומו לא שם, אמנם, קץ לנחשול הפרעות במדינה, אולם היתה בו קומפנסציה כלשהי ליהודי חלם וליהודי פולין בכלל: יש משמיע מחאה בסיים, בגלוי ובעוז, על כל העוול הנגרם ליהודים.

בהיותו ציר בסיים, לא פחד ד"ר י. שיפר מעולם ולא נמנע מלהגן באומץ רב על כבודם ועל חייהם של היהודים.

בשנת 1920 נערכו בפולין מאסרים של עסקנים פוליטיים

וציבוריים (עפי"ר יהודים). גם בחלם נאסרו אז עסקנים פוליטיים יהודים מכל התנועות. היו ביניהם גם בלתי מפלג־תיים וכמה תלמידים מבית הספר התיכון היהודי בחלם.

עם העצורים נמנו ד"ר מירלס (מורה לכימיה בגימנזיה היהודית); דיסטלר (מגליציה, מנהל חשבונות בקואופרטיב "ארבעטער־היים" של פועלי־ציון); משה לורבר, א.ד. היפשמן (פועל דפוס, יו"ר פועלי־ציון), חיים (נושא מים, בונדאי), נ. לאקס ואחרים.

גם העלמה בלומה לבנשטין (האשה היחידה בין הנעצרים), ישבה יחד עם הפושעות הפליליות.

כמה ימים אחרי המאסרים קיבלתי פתק מהחבר רוזנבלום (חיים, אז — הקופאי של פוע"צ). הוא ביקש אותי לבוא אליו. הוא שכב חבוי בעליית בית ברחוב לובלין. ל. רוזנבלום אמר לי לנסוע לווארשה לד"ר שיפר ולבקשו להשתדל אצל הממשלה הפולנית לשחרור העצורים.

אני (צעיר בן 17, מנהל אירגון הנוער "יוגנט" של פוע"צ) עשיתי כדברו. זו היתה נסיעתי הראשונה ברכבת בכלל, ולפתע נפלתי למערבולת הגועשת של וורשה.

את הכתובת של "ארבעטער־היים" — פוע"צ בוורשה, רח' קרמליצקה 23, זכרתי. שם נודע לי, כי ד"ר שיפר גר יחד עם גיסו — המנהיג הציוני, העו"ד יצחק גרינבוים — ברחוב טלומצקה 6, מול הסינגוגה.

ד"ר שיפר קיבל אותי בידידות חברית רבה והסביר לי, שלעת עתה אינו יכול לפנות לשר בענין אסירי־חלם, כי: "היו מאסרים בכל הארץ, גם חברו לבית הספר, ד"ר שרייבר, נעצר, ואין ביכולתו לעזור לו. עליו לדעת קודם כל את הסי־בות והכוונות של השר ושל הממשלה בכלל בדבר מאסרים אלה. אחר כך יוכל להתערב ולהשתדל, שהיהודים החפים מפשע ישוחררו". הוא יעץ לי לחזור הביתה ולהרגיע את כל משפחות הנאסרים, כי בקרוב ישוחררו כולם. חזרתי לחלם ומילאתי את הוראותיו.

ביום הרביעי לחוזרי הביתה באו לביתנו 5 שוטרים פולנים לשם ביקורת. חפשו בכל הפינות, בכל הספרים והניירות והוליכו אותי למשטרה, וכעבור כמה ימים — לבית הסוהר בחלם, ששם ישבו העסקנים הפוליטיים.

האינפורמציה שלי מוורשה והבטחת ד"ר שיפר, שבקרוב ישוחררו כולם, הרגיעו את האסירים באופן ניכר. כעבור שלושה שבועות, בערב חשוך אחד, הוציאו את הפושעים "המסוכנים" מבית הסוהר והובילו אותם בליווי משמר כבד אל הרכבת, והכניסו אותם לקרונות אסירים מיוחדים והעבירום לבית הכלא בקילץ.

גם אני הייתי בין 12 עסקני־הציבור. הייתי הצעיר ביותר בין כל אסירי בית הסוהר. כעבור שלושה חודשי־ישיבה שוחררו, תודות להתערבותו של ד"ר שיפר, כל העסקנים ללא משפט. אני עוד נשארתי בכלא כמה ימים, כי המסמכים הרש־מיים טרם הושלמו.

שלושה ימים אחרי שחרור עסקני חלם ראיתי בעד החלון את אחי נחום, כשהוא מטייל מעבר לגדר בית־הסוהר. על רמזי ענה בקול רם, שעוד מעט אצא לחופש. כעבור שעה קראו לי למשרד והודיעוני, שאני משוחרר.

בחוץ סיפר לי אחי, כי ד"ר שיפר נסע במיוחד למנהל המחוז בלובלין לשם אינפורמציה והסבר על דבר מאסרי; ותודות להתערבותו חזרתי — כעבור 4 חודשים — לעולם החופשי.

ד"ר מירלס חלה בבית הסוהר ומספר ימים אחרי בואי הביתה נפטר.

בינתיים, בימי שהותי בבית הכלא, התקיימה הוועידה של פוע"צ, והמפלגה התפלגה לשתיים — ימין ושמאל. ד"ר שיפר נשאר עם הפלג הימני. כעבור זמן מה אחרי הפילוג בא לחלם למסור דו"ח באסיפה, שהתקיימה באולם הקהילה היהודית. יו"ר האסיפה היה ראש הקהילה אנשל בידרמן. ד"ר י. שיפר פנה בשאלה אל הנוכחים, אם יש להם עוד אמון בו, כציר חלם. כל הקהל, פרט לקבוצת חברים מפוע"צ, ענו בקול רם: "יש לנו אמון בד"ר שיפר נציגנו! יחי הציר שיפר!"

בבחירות הבאות לסיים נבחר ד"ר שיפר כנציג ההסתדרות הציונית בפולין.

✶

בזמן שכותב שורות אלה למד בסימנריון היהודי של ציש"א בוורשה, בשנים 1923—1925, הורה ד"ר שיפר היסטוריה יהודית בשלושה מחזורים: א) "קורות היהודים בפולין", ב) "ההיסטוריה של הספרות היהודית הישנה" ו־ג) "ההיס־טוריה של אמנות התיאטרון היהודית והדרמה".

אז, בשנת 1923, הפקיד ד"ר שיפר בידי את כתב־ידו: "ההיסטוריה של אמנות התיאטרון היהודית והדרמה" כדי להעתיקו בשביל הוצאת "קולטור־ליגע". היתה לי אז הזדמנות לראות את העבודה המדעית הכבירה של ד"ר שיפר. עשרות ואולי מאות שירי־פורים ישנים, נוסחאות שונות של משחקי־פורים (פורים־שפיל), שאסף בחיבורו. השתדלתי להעתיק הכל בדייקנות מירבית, ללא שגיאות. עם הופעת הספר קיבלתי מד"ר שיפר טופס במתנה, השמורה אתי בחיבה יתרה.

בשעת העתקת כתב־היד נזדמן לי לבקר בביתו של ד"ר שיפר לעתים קרובות, והייתי גם מלווה אותו הביתה לרחוב טלומצקה אחרי השיעורים בסמינריון. היתה לי אפשרות לשוחח אתו. עם כל שיחה התעשרתי בהרבה ידיעות וברעיונות עמוקים.

במאי 1935, יום לפני צאתי מוורשה לדרום אמריקה, הלכתי להיפרד ממורי האהוב וידידי ד"ר שיפר. אחרי שיחה ארוכה אמר לי: "זה 37 שנים אני ציוני, נו, ובעוד 3 שנים ימלאו כבר 40 שנה, בדיוק הזמן, שהיהודים ישבו במדבר ונכנסו לארץ ישראל; אני מקווה לעלות כעבור כמה שנים לארץ ישראל ולהתיישב שם, ובאוניברסיטה שבירושלים ארצה ביידיש על ההיסטוריה החדשה של היהודים בעולם, בהדגישי, שיידיש אינה מהווה הפרעה כלשהי לעברית".

בפרוץ המלחמה בשנת 1939 ישב עוד ד"ר שיפר בוורשה ויחד עם המוני העם נטל את חלקו בגורל האכזרי הזוועתי, ורב העינויים. הוא קרא ליהודים לא להתייאש ויעץ לכל אלה, שיש בכוחם להימלט לצד הארי, שיעשו כן, כי שם רבות

יותר האפשרויות להישאר בחיים. אולם הוא נשאר בגטו. הוא מרצה שם וקורא לאזור כוח ולהחזיק מעמד.

ד"ר שיפר, שחי עם יהדות פולין והיה קשור אליה בכל נימי נפשו, נספה, נאמן לשליחותו, יחד עם כל היישוב היהודי בן מאות השנים בפולין.

✶

בהקדמה לספרו "די ווירטשאַפטלעכע געשיכטע פון די יידן אין פוילן" (ההיסטוריה הכלכלית של היהודים בפולין, שהו־פיעה בשנת 1911, כותב ד"ר שיפר: "אנו מכירים בהיסטוריה את היהודי של שבת עם הנשמה היתרה. הגיע כבר הזמן להכיר את ההיסטוריה של ימי החולין ורעיונות החולין; הגיע הזמן לחפש אור בהיסטוריה של העבודה היהודית הפשוטה".

ד"ר שיפר חיפש ומצא את החמימות של היהודי הפשוט, את אפריריותו היום־יומית של קיומו האישי והחברתי. הוא היה הראשון, שהפיח רוח חברתית, לאומית ודמוקרטית חדשה במדע של ההיסטוריה היהודית. ד"ר יצחק שיפר חידש את ההיסטוריוגרפיה היהודית בפולין.

הסוציאליזם הציוני, שאיחד בתוכו הן את האידיאל הלאומי־יהודי והן את הרעיון המתקדם הכללי; את המאבק לזכויות הפועלים ויושר סוציאלי מחד, ותחיית התרבות היהודית מאידך גיסא; האהבה העמוקה ללשון העם ולתרבות העם — היו היסודות העיקריים של השקפת העולם הסינטטית וההרמונית של שיפר. לאידיאות היפות והחשובות האלה הקדיש ד"ר שיפר את זמנו, את בקיאותו, את ידענותו, את מרצו ואת חייו.

יחד עם הדמויות ההיסטוריות הזוהרות, כגון: פרופ' א. דובנוב, פרופ' מ. שור, פרופ' מ. בלבן תופס ד"ר י. שיפר את מקומו הנעלה בהיסטוריוגרפיה היהודית. העם היהודי והיהדות הפולנית לא ישכחו לעולם את אחד מבניו הגדולים בעשרות השנים האחרונות.

החזן יעקב ליכטרמן (החזן לשעבר בבית הכנסת על שם נוז'יק בוורשה), החי כעת בקיפטון, כותב בחוברת ראש השנה ב"אפריקאנער יידישע צייטונג" (העיתון היהודי באפריקה) מיום ו' 12 בספטמבר 1947, מאמר בשם "ווי עס איז אומגע־קומען ד"ר יצחק שיפער" (איך נספה ד"ר יצחק שיפר). "שכאשר הוא, ליכטרמן, הגיע עם המשלוח האחרון של יהודים מגטו וורשה למאידנק, ב־1943.5.10, נתקל באולם הגדול בין 300 קולפי תפוחי־אדמה, באדם יושב בפינה ליד הקיר, כפוף, מחזיק אולר בידו וקולף תפוחי אדמה. היה זה ד"ר יצחק שיפר"...

פעם אחת ערך איש ה־ס.ס. ביקורת האסירים כדי לוודא, אם מספריהם תלוים במקומם הנכון. ד"ר י. שיפר נשא אז את מספר־הפח קצת נמוך יותר מצווארו ובגלל החטא הזה היכהו חוליגן הס.ס. במקל גומי בראשו, עד שהתמוטט שיפר ונפל מחוסר הכרה. הוא שכב על הקרקע עד הצהריים ואחר כך נשאוהו והביאוהו למחנה. מאז התנפחו רגליו של שיפר, ויום־יום היו נאלצים, החזן י. ליכטרמן וחתנו של שיפר, לשאתו לעבודתו — לקלף תפוחי אדמה.

באחד מימי חודש יולי 1943 נפח את נשמתו ההיסטוריון היהודי הדגול. בלי יכולת לעמוד עוד בצרות, ברעב, במה־לומות ובמחלות גווע האסיר ד"ר יצחק שיפר מאפיסת כוחות במחנה ההשמדה, במקום ההיסטורי, הידוע לשימצה — מאידנק, שבמחוז חלם.

יבואו דורות שידברו עליכם

— — — יבואו דורות שידברו עליכם, ואתם תחרישון, ישירו שירים ויחברו דרמות עליכם מבלי להכירכם. אם יש מי שלא ידע כי דיבר פרוזה כל ימיו, אתם אינכם צריכים לדעת כי עשיתם שירה כל ימיכם. אבל אם חושבים אתם, שיש לכם סיבה להתייאש, משום שלאחר עשרות שנים השגתם מעט — טועים אתם טעות גמורה. מפעלכם הוא הוא תחילת ההבראה של גופנו. הדם החי החל זורם בצינורות שנקרשו ונסתמו. הלב החל דופק מחדש — — —.

ח. נ. ביאליק

הווי ופולקלור

לעבנסשטייגער
און פֿאָלקלאָר

עולם שנאלם

— — — אמנם נוסח החיים של יהודי חלם היה דומה לזה של ערים אחרות. כל ישראל אחים, אבל גם האחים נבדלים זה מזה בפרצופיהם, בדעותיהם ובטבעיהם. לא כל שכן שקהילות ישראל נבדלות זו מזו במהלך־חייהן והלך־רוחותיהן. כל קהילה ונשמה יתירה שלה. אי־אפשר לפרש הכל, אבל אין אנו פטורים בכל זאת מלפרש מעט מסימני ההיכר ומקום היחוד של הקהילה ואנשיה. אמת היא, שהתוך שבאדם הוא מן הנסתרות המסורים ללב וכל הדורש אותו כמין חומר על דרך הפשט, חוטא בהגשמה או בהגזמה, בחילוף ענין בשאינו ענין או בסילוף עצם הענין. אף־על־פי־כן ניתנה הרשות לומר שהעיר היתה אהובה על תושביה היהודים על אף צרות־צרורות שעברו עליהם בה. החיים שם היו מרים, סביבה עויינת, גזירות ורדיפות, אבל היהדות היתה מתוקה. הפרנסות היו בכל רע, אבל התורה עלתה כפורחת. יהודים קיימו שם מצוות בעוני, חיו חיים צנועים, ועם זאת תוססים ומלאים תוכן, חיים יהודיים בגוונים עשירים ונפלאים.

חלם נראתה במשך דורות רבים כמצודה של יהדות, והיו שם יהודים שדרכו על אדמתה בקומה זקופה ומתוך הרחבת הדעת. דורות מישראל בנו שם בתי־אבות, בתי־כנסת לתפילה, בתי־ספר וישיבות לתורה, מוסדות־צדקה וגמילות־חסדים, ברכו על פירותיה בורא פרי האדמה ופרי העץ, טבלו במימיה, הרימו עיניהם אל שמיה, היו נעים ונדים בשדותיה, מכפר לכפר, באו בקשרי משא ומתן עם הפריצים ועם האיכרים, אהבו את התנועה וצהלת החיים למרות שפרנסתם היתה קשה כקריעת ים־סוף. וכאשר הונח להם מעט קט מעמלם ומסבלותיהם היו שרים בלב שלם וברגש נכון: "ברכי נפשי... הוד והדר לבשת". כשאמרו: "השמים מספרים" נתכוונו לשמים ההם, הפרושים שם מעל לראשיהם.

הם היו לא רק יהודי שבת ויום־טוב, אף בחוליהם היו כחוגגים; יראים ודבקים במסורת אבות, אבל גם שמחים בחלקם שבחיי העולם הזה. לא נתפסו לדכאון וטעם יאוש לא ידעו. אהבו צחוק וקצת קלות הראש, ואם כי מוכנים היו להתאנח בכל עת ובכל שעה, בכל זאת פנים שוחקות היו ליהודי חלם. חוט של חן ונועם מתוח היה על קלסתר פניו של היהודי בחלם על אף שהיה כמעט תמיד שרוי ביסורי הגלות.

הרי זה פלא, ואולי אין זה כלל פלא, שהבדיחות והחידודים צמחו דווקא על רקע חלם. יהודי חלם סיגלו לעצמם את כל גוני המושגים של יהדות פולין. היה בעיר סדר החיים של יהודי פולין והיה בה מצב הנפש של יהודי פולין ונכללו בתוכה הליכות, הגיונות ודמיונות, כל צלמי הרוח, של רוח באנוש ורוח ישראל סבא, ואף הרוחות המנשבות בבינה לעתים. אין תימה שהעיר שימשה רקע להומור היהודי, המוח המתחכם ומתפלפל, בוחן ובודק את מעשיו ונמצא מעורר התפעלות בחידודיו הבלתי־הגיוניים, ואנו יכולים לומר עליו שהוא ראוי לשמש מין אספקלריה פלאית שמשתקפת בה דמות היחוד של היהודי על כל קרעיה ונפתוליה.

בזכרונותיהם של יוצאי חלם אנו קוראים את סיפורו של הדור, ואזנו הרגישה של הקורא תאזין בהם שירה חרישית, מופנמת, המתלכדת לכדי הרמוניה גדולה של הווי ודמויות, ההוויה היהודית בעיר חלם.

המערכת

שלמה וורזוגר

חלם

בכל־אשר ראשי אניח — מרדף אותי שברי.
הה, עירי־אמי, על־רוכסי־חוצותיך עלה־ידד, איכה
זאת הקללה כרעם גולגלה, ובך־איך נשתלחה ?!

גלמוד נמתח שביל־הלבנים ממך היערה.
אין סרסורים מוכרי־דגן עוטי־גלימות־מילת — כספית ברוח
חשים בעוד "מה־טובו" על שפתיהם, אך בוקר אור,
לקביל את פני קרונות האיכרים, בקש לנבור...

סומים בוכים כיום
כבישי האבן הנכספים למגפי־איכר בלוותם
העגלות בצליל חורק־שורק.
השוק — עלוף־תשוש — עורג
אל חביות, אל גיגיות, ידי החבתנים אותן
גילגלו בכל יום גימל לירד.
עמם בוכה השארית:
מבואות מעוקמים, בתי־דלות אילמים, כשרידי־שיניים
בפיו המרוקן של איש זקן.

הו אחי, אנשי־עמל, אטליזאים כשרים!
יהודי כותל־המזרח בטליתות עטורות־כסף...
כולכם, כולכם כאן, בשדה מחוץ לעיר...
עוד מעל לוע קברכם רקיע דמעותיו שופך...
בכל אשר ראשי אניח מרדף אותי שברך...

גם בית־המדרש בלב העיר — זכרו אבד
כזכר החצר והסמטה על מדרכיה הצרים,
אשר קלטו דמי־קול־מצעד־אבות, בנים מזוקנים ונכדים,
אף לא נותר עוד זכר
לבית הכנסת "הפשוט" אשר מנגד.
שנה שנה בקע "כל נדרי" חזני משם,
הרעיד את כל הנוף הערלי לחצאין
הרטיט "להבדיל" בית־יראתם הרם,
שביהירות הרים קרחת־ראשו אל־על
עם נהם־צליל־פעמונים.

היכן 'טבעת הברזל'? התגרות שם הן בנות־ישראל,
עור־ידיהן חוספס ברוח, ורידיהן מייגע נחושים,
פרצופיהן — ככלי־פח־ברזל ישן שהחלידו.
אשר מאין דורש על אצטבות החנויות הם נטושים.

אייכם, הנפחים דרי השטח החדש,
יושבי הרובע החדש, הו כתפים מגושמים?
אי־ליל־שבת? היכן נצנוץ הנר המהבהב?

אי־ברק־הפמוטות, אי־זיו־השלחנות הערוכים
אי־השבת על נועם זמירותיה ?
אי־״אלוהי־אברהם״ בפי אמא, אי־חורון פניה
הנוגים עם אור כוכב ראשון שבחלון נוגה ?
שוב אין מי שייבדיל, ״מלוא־שבוע״ יברך...
בכל אשר ראשי אניח מרדף אותי שברך...

— — — — — — — — — — —

כשזלמן האופה עודנו חי מוקע אל העמוד
שורף באש, כשבזפת הוא מוטבל, —
הציץ בעד־חלון־בית־יראתם ישו הצלוב,
נכלם מרד בבכי על שמו אשר חולל.

— — — — — — — — — — —

בלבוש הדר אליו הגיע האדם להטהר
ו״כוהנו״ סלח לו, ברכו הכומר וכיפר.

— — — — — — — — — — —

ראו זאת פעמוני הכנסייה במרום ההר
וצלצלו בשבתם ובאידיהם כאילו לא קרה דבר...

תרגם מיידיש : **יוסף אחאי**

פ. זיגלבוים

חלם בזכרוני

מה להתחיל? הרי בית קברות ענק מפריד בין חלם של היום לבין זו שהכרתי. העיר חלם שבמחוז לובלין דומה, לכאורה, לערים יהודיות אחרות בפולין, ובכל זאת שונה. הריהי מפורסמת ממש בעולם. מי לא שמע על ״חכמי חלם״ אשר העשירו והוסיפו חן מיוחד, חלמאי, לפולקלור היהודי?! מסביב לאיזו עיר אחרת נרקמו ורקמו כל כך הרבה סיפורי־עם, שהשתרשו עמוק בלב העם, באפוס העממי לזכרם לדורות?! פייטנים, מלחינים ואמנים כמו: בני ליכטנשטיין, י. גלטשטיין, י. טרונק, קיפניס, הניך כהן ואחרים, שסיפרו את המעשיות, איירו אותם וחיברו להם לחנים, הוציאו ספרים אשר הנציחו את עיר הפלאים חלם, את ה״טפשים״, שידעו להחלץ מכל צרה.

חמדת־לצון

דממת שממון כבדה היתה רבוצה על העיר. קודרים ישבו האנשים ולא ידעו מה יעשו לנפשם. עוד הם יושבים כך וטווים חוטי הרהורים עגומים והנה רואים ״מכל קצווי תבל״ שיירות של עגלות משתרכות לעבר ה״ירידים״ בלובלין, ואילו על חלם פוסחות. וכאן בחלם מסתובבים יהודים אובדי־עצות, ללא פרנסה, הדריך הדבר את מנוחתם של אנשי חלם, מהיכן לוקחים פרנסה? חשבו והחליטו למשוך את תשומת לבם של הסוחרים שפסחו על עירם, והנה איך הצליחו בכך:

— הביטו — אומר יהודי לשכניו הנוסעים עמו בעגלה — ארבעה אנשים דורכים בשלג ונושאים על שכמיהם שולחן ועליו יושב יהודי זקן...

עורר הדבר את התעניינותם של הנוסעים, עצרו את העגלה ושאלו:

— מיהו היהודי אשר אתם נושאים אותו על השולחן?

— השמש שלנו — השיב אחד והעמיד פנים כאילו מתחמק מלהסביר, אבל כשהיושבים בעגלה לא הניחו לו ורצו לדעת למה נושאים את הזקן על השולחן, הסביר בגאווה:

— הרי רואים אתם, כי שלג טרי כיסה את עין הארץ והשמש חייב להעיר ישנים לעבודת הבורא והוא עלול לכובשו ברגליו, לכן אנו נושאים אותו...

פורצים היושבים בעגלה בצחוק:

השמעתם דברי־חכמה כאלה? אכן, חכמי חלם הם...

אחריהם שוב עברה עגלה מלאה סוחרים וראו נשים נושאות תריסים לבית־הכנסת. התפלאו הסוחרים ושאלו:

— מה מתרחש בעירכם? ולמה כל כך הרבה תריסים לבית־הכנסת?

והתשובה:

— פשוט מאוד, השמש זקן הוא וחולה ואינו יכול לסובב ברחובות ולדפוק בתריסים, ועל כן יושב הוא לו בבית־הכנסת, הנשים מביאות לו את התריסים ושם הוא דופק עליהם.

עגלונים וסוחרים מכל קצות העולם שומעים ופורצים בצחוק.

בלובלין לאחר ה״יריד״ מסובים סוחרים על כוס משקה ומספרים נפלאות חכמי חלם ומחליטים, כי בשובם יסורו לחלם ויבדקו את מעשי החלמאים כדי לספר לבניהם ולבני־בניהם.

סגולה לפרנסה

החלמאים המתינו לנוסעי ה״יריד״ בשובם הביתה. כשהשגיחו בבאים מיד החלו לטעון על גבם קורות כבדות וירדו עמהן מההר לדרך המלך. נעצרו הסוחרים מלאי פליאה:

— חלמאים, מההר למורד טוענים על הגב? זורקים אותן והן נופלות מאליהן במורד.

— באמת? — שאלו החלמאים בתמימות או בערמה, ואחד מהם כאילו קפץ על המציאה ואמר בלשון רכה:

— היהודים האלה צודקים, הבה נעשה כדבריהם. הטעינו שוב את הקורות על גבם, העלו אותן לראש ההר ומשם זרקו אותן במורד.

הסוחרים התפקעו מצחוק, והחלמאים עמדו על ההר ואחד אל השני אמר:

— סגולה בדוקה לפרנסה.

— הפרנסה מובטחת...

וכך נמשכו אנשים לחלם לראות בפלאי חכמיה. האכסניות מלאי אדם, מטליאי הנעליים עבדו עד חצות, כי הרי ביצות לא חסרו בחלם. ראו החלמאים כי יש מחיה, המון רב, פשטו עם דוכניהם בכיכר השוק ולאט לאט הפכה חלם להיות מרכז ל״ירידים״. אנשים מצאו בהם מה שחיפשו ומה שלא חיפשו.

ידעו החלמאים את חשיבותם בין הזרים, כי כולם חיפשו את קרבתם ואת חכמתם, ושמם יצא כמכניסי־אורחים. מידת הכנסת־אורחים בחלם לא היתה דבר הנובע מרגש בן־חלוף, אלא באה מתוך הכרה עמוקה שזו תכלית החיים והיא הנותנת טעם לחיים. והחלמאים עוד הוסיפו לבדח את אורחיהם במעשיות מחוכמות.

נעלי הזהב של הקיסר

החלמאים זריזים היו וחריפים, ממולחים ומפולפלים וכל יום הביא אתו בדיחות חדשות.

ליד התקהלות של זרים שוחחו ביניהם שני חלמאים:

— איזו נעליים נועל הקיסר?

— של זהב, כמובן — משיב השני.

— נו, ואם יש רפש בחוץ מהו עושה? הרי הן מתלכלכות.

תלה בו השני את עיניו ואמר:

— האינך יודע, שלקיסר יש ערדלים, ואותן הוא נועל מעליהן.

דחק עליו הראשון:

— במחילה מכבודך, הרי אין רואים אז את נעלי הזהב?

הירהר השני בינו לבין עצמו ואמר:

— פשוט מאוד, עושים חורים בערדלים. ואַל תחשוש שהבוץ יכנס לערדלים, כי הרי אפשר לסתום את החורים בקש...

השמש והגוי

בכיכר שבמרכז חלם עמד ברז. יום אחד החל הברז דולף. דלף ודלף עד שמרוב הדליפות ניקוו מים רבים בכיכר ועשוה ביצה גדולה מפיצה צחנה, סכנה לבריאות תושבי־העיר. לא זו בלבד, אלא שבשולי הכיכר עמדו עצי שיטים, נותני צל, שהכל אהבו אותם, והמים העומדים, מי־המדמנה, הרקיבו את שורשיהם.

ישבו אנשי מועצת העיר חלם שבעה ימים ושבעה לילות וחשבו מה לעשות בביצה, המתהווה מדליפות הברז הדולף, והמרקיבה את שורשי השיטים, ומצחינה בין־השיטין.

אמר ברל הסנדלר: ״נחפור תעלה וננקז את מי הביצה אל המישור שלרגלי הגבעה״.

אמר יענקל השען: ״מה הועילו חכמים בתקנתם? הרי אז תתהווה ביצה במישור שלרגלי הגבעה ושוב נהיה נתונים באותה צרה!״

חשבו וחשבו, עד שקם שמרל השמש, המכונה מיניסטר־קופ״, ואמר: ״רבותי, מצאתי עצה! נעקור את עצי השיטים, וכך ניפטר מן הצרה אחת ולתמיד! לא זו בלבד, אלא שנהרוג שתי ציפורים באבן אחת: קודם כל, השורשים לא יירקבו. שנית, מי הביצה יזרמו אל הבורות שניכרה כדי לעקור את העצים, והכיכר תיבש ותהי לחרבה!״

שמחו כולם על עצתו של שמרל השמש והחליטו כן לעשות.

העמידו עשרה יהודים לעקור את העצים על שורשיהם. עמדו העשרה וחפרו באתים סביב העצים.

עבר שם גוי אחד, מאיכרי הכפריים שבסביבה, ראה מה שהם עושים, וצעק: ״חלמאים! מה אתם עושים? נטרפה דעתכם עליכם? עצי שיטים עוקרים?!״

אמרו לו שהברז דולף, והמים נקווים לביצה, והביצה מרקיבה את השורשים, ולפיכך הם עוקרים את העצים.

ניגש הגוי אל הברז, סגרו חזק־חזק בכל כוח, ומיד חדלו הדליפות.

עמדו היהודים והשתוממו על הפלא. אמרו זה לזה: ״אַי־אַי־אַי, איך לא עלה הדבר על דעתנו!״

מסכת חיים

כך נפוצו בין הבריות הסיפורים על חלם והעיר נבנית ומתרחבת, ועם הזמן הפכה לעיר גדולה מלאה חכמים, וזיד

חכמתם האיר את הפנורמה של חיי היהודים בפולין, וגורלם גורל השואה והכליה של כל יהדות פולין.

חלם, עיר הפלאים, איננה עוד.

כל המוסדות המפוארים: תלמודי התורה, בתי הספר העממיים ביידיש, בתי הספר של „תרבות", הגימנסיה היהודית, הספריות ע"ש י. ל. פרץ וגרוסר, מועדון השחמט, אגודי הפועלים, החוגים לספרות, החוגים הדרמטיים, המפלגות, לינת הצדק וביקור חולים, מושב הזקנים, הבנק העממי וכל סוגי קופות גמ"ח — הכל נעלם.

נעלמו השטיבלך של החסידים לכל זרמיהם. האדמו"רים והרבנים, הלומדים ובעלי המלאכה, בתי הכנסת, בתי המדרש והקלויזים, בהם היו יושבים בחורים ואברכים והוגים בתורה.

נספו גדולי התורה והיראה, הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, ותינוקות של בית רבן. נספו הילדים שפחדו מפני הדלתות הרחבות והפתוחות של בתי הכנסת, אשר הטילו מורא על הזאטוטים, שהאמינו כי בלילות באים לשם המתים להתפלל ולקרוא בתורה, ואם קוראים מישהו לעלות לתורה, הרי הוא שומע את קול הקריאה גם בהיותו שקוע בשינה ואינו קם עוד בבוקר...

אין עוד ה„פוליש" עם עלית ה„שמות", שם מוטל הגולם אשר הרב מחלם קללו והפכו לגל של „שמות" פסולים.

אינם עוד ילדי החדר מסולסלי הפאות, שהיו מקפצים במעגל על חלקת האדמה ליד ביתו של ה„סופר השחור" והם היו ממש שומעים את קול צלצול פעמוני הכנסיה השקועה באדמה, כי במקום הזה — היו מספרים — עמדה פעם כנסיה ופעמוניה היו מצטלצלים, להכעיס, כשעברה לוויה יהודית, וכשנפטר רבי אליהו בעל־שם וגם בשעת הלווייתו הצטלצלו הפעמונים, התיישב לו הרבי על מיטת המתים, מלמל בשפתיו והכנסיה שקעה באדמה...

הכל עבר ואין כלום.

היו בחלם טיפוסים מיוחדים שנשארו בזכרוני:

אבא'לה מוביל המים, שומר שבת וחבר ה„בונד", היה מתפלל בניגון של ה„מרסליזה", רגיל במצוות ויראת־שמים. עיניו נמוכות ובת־צחוקו עלובה, ביישנית ויתומה, דומה מפייסת לכל העולם ואומרת: „מה שדעתכם, אף אני עמכם", וכך הכניסו אותו ל„בונד", רץ להרצאה בליל שבת ומשכים ומעריב לבית־הכנסת, ואין אחרונות משכחות ראשונות ולא ראשונות סותרות אחרונות.

חיים הופטש ובנו, — עוזרו בסדנת הנגרים, ובערבים היה מנגן בכינור ודופק ברגלו לקצב המנגינה בנשפיות, והתמוגג מנחת בראותו את „עמך" רוקד.

ווטשה הסנדלר, אשר זקנו יורד על פי מידותיו, איש עמל, שידע את כל התהלים בעל פה, ואזניו מאזינות־מקשיבות לכל מה שתלמידי־חכמים דיברו ביניהם.

חיים לאנג היה „סוחב" נשקם של הקצינים הפולניים ומביאו ל„בונד", ולאלה שהזהירו אותו מפני הסכנה היה אומר: „אין לכם מה לדאוג לי. מה אתם חושבים אותי לתינוק? תבואו אתי ותראו איך אני זהיר..."

ברלה המשוגע. בחורף היה סוחר דגים, ובימי תמוז היה מסתובב בשוק, מתמרד נגד חרם דרבינו גרשום, משמיע תורה ברוסית ומגדף את הצאר ניקולאי ביידיש. הרוסית היתה שגורה בפיו והוא ידע לספר הרבה־הרבה מעשיות יפות...

הרופא העממי מושיה היה רושם לכל חולה אביון כתרופה: סיר אטריות מבושלות במרק תרנגולת, ובכל זאת כולם נהגו בו כבוד.

רבים היו הטיפוסים המיוחדים גם בין הנשים:

הפולבצ'כה, אלמנה עשירה, סוחרת זריזה ונבונה ונדבנית, דיברה בנחת והחליקה בדברים וניחומים לכל מרי־יום: „השם יעזור לנו. הוא, יתברך, לא יעזבנו"...

שפרינצה הקצבית דאגה את דאגת העניים, ממש שרה בת טובים. כל אימת שיצאה מביתה, נהגה לקחת עמה כל מיני מאכלים בשביל עניים, וכולם העריצו אותה. מפה לאוזן סיפרו אודות מעשיה הטובים.

פריידה־נעכע הגבוהה, המנשה'כה והרוקכה — שלישיה, שהיתה קורעת שחקים בערב יום־הכיפורים בחצר בית הכנסת, כי רצו לשוב אל אבינו שבשמים בתשובה אמיתית, ותפילתם היתה סוערת ונרגשת.

מלכה'לה וויניק, אשה גוצה וחלושה היתה סומכת על

נ"ר 1266/27

מודעה.

די קהלה פארוואלטונג איז בעלם

פארעפנטליכט

א קאנקורס

אויף דורכצופירן א רעמאנט

רעפלעקטאנטן קענען באליינן אפערטעס אין דער קהלה־קאנצעלאריע, ביזן 24 ד. ח. איינשליסליך אין די אמט־שעהן ד"ה פון 9 פרי ביז 1 נ. מ. און פון 7—9 אוונט.

נאכן אויבנדערמאנטן טערמין וועלן קיין אפערטעס נישט אנגענומען ווערן.

נעטיע אינפארמאציעס אין דעם ענין ערטיילט די קהלה־פארוואלטונג טעגליך פון 7—9 אוונט.

די קהלה־פארוואלטונג
אין כעלם.

כעלם, 19/VII 1927

השלישיה, עומדת על ידן ומוסיפה עליהן את בכיה החרישי: "מה אנו, מה חיינו, מה צדקתנו, מה ישועתנו, מה כוחנו, מה גבורתנו..." נאנחה כבדות ודומה היה כי לבה נשבר בקרבה.

משפחת בלומנשטרוך, משפחה אריסטוקרטית, מתבוללת למחצה. בתם זלטה היתה פורטת על פסנתר והיוותה דוגמה לאלגנציה של הכרך הגדול. כל שרטוטי פניה דקים היו ועדינים, הלחיים עגולות ורעננות, ומה ארוכות ודקות היו אצבעותיה.

מרכז רוחני היה בית בוקובסקי ובית ועד לחכמים; משפחה של מוסיקאים וטכנאים היו בני משפחת לוקסנבורג. אנשי־רוח עם נטיות אמנותיות־בוהמיות היו הרוזנבלטים.

נתן בוים וגרשון בש, שניהם לומדים מופלגים. יחד התנועעו אילך ואילך ומתעמקים בניגון חרישי, ספוג מיסתורין, בסוגיא חמורה. לימים התחילו יחד להרבות בקריאת ספרים חיצוניים וללמוד לימודי־חול באסכולה תיכונית. בינתיים הוריהם הת־רוששו. נתן הפך לפועל בוארשה ושם ניספה בגיטו עם כל משפחתו. גרשון למד באקדמיה לאמנות בוארשה ותמונותיו הקנו לו שם של אמן, עדין ורגיש. הוא נפטר לפני מלחמת עולם השניה.

משפחת לרר. בנם הבכור משה ארס לו את לשון יידיש. כפילולוג היה אחד העסקנים המסורים ביותר של יי.וו.א. ויחד איתם ניספה.

יוסקה גולדהבר, מוסיקאי מחונן, מספר מעשיות מבריק. מבדיחותיו צחקו כולם צחוק נלבב. הוא היה חביב העיר כולה.

מכובדים ואהובים היו בני משפחת בנצ'ה לאנג, אשר רק בנם בכורם משה, העסקן הציוני באמריקה, נשאר בחיים.

מי יכול למנות את כל אותם הטיפוסים והחברות, הדמויות והאישים, שכל אחד מהם הוסיף גוון מיוחד לתמונה הכוללת של חלם היהודית?!

עומדים לנגד עיני הקצבים, בני משפחת דומב, למשל, גבורים, ששום אדם לא יתייצב כנגדם, והם שמרו על יהודי העיר מפני התנפלויות האנטישמים. ואני זוכר, כשחיילי הגנרל הלר נכנסו לעיר והחלו להשתולל, לקצץ זקני יהודים, לשדוד ולהרוג. האנטישמים המקומיים חרקו שיניים וציפו שיפרוץ פוגרום במלואו, בו גם הם יוכלו ללקק עצם, אז פרצו הגבורים מסמטת הקצבים ובידיהם סכינים וגרזנים, התנפלו על החיילים המשתוללים, פצעו כמה מהם והבריחו אותם מהעיר. היה זה בחורף, ביום ששי, כל החנויות היו סגורות, בחלקן שדודות, הנשים לא יכלו להכין את צרכי השבת. ערב השבת חולל, אבל לא השבת. לפנות ערב קראו הקצבים ליהודים לבוא לבית־הכנסת לקבלת שבת והם שמרו על יד הדלתות.

היו בחלם בעלי כשרונות דרמטיים נדירים. הצגות ביידיש היו תדירות ובעלי ערך אמנותי. נעלה אותם לזכרון בספר, ואלה הם:

איליוויצקי, מאיר תורן, פייבל דרקסלר, ישראל זיגלבוים, שורה הלפר, חיים השחור, צשה הלפר, צשה בויארסקה, טניה שניידר, שבע בינשטוק, פניה גולדשטיין, בורנשטיין, ישראל לווינשטיין, משה זיגלבוים, פיניה זיגלבוים, משהלה קארליך, סומה ווייץ, שרה ביבל, יאנקל רוזנבלט פרנקל, איטשה לוקסנ־בורג, אברהם ברנפלד, הרץ, חיים לאנג, אברהם־יעקב קרוטמן, בלומה ארגון, דבורה ווייץ, סרקה, טודרוס צימרמן, אברהם זיידה, ברל גולדמן ושלומקה גולדבוים הלחשן.

בוודאי נשמטו מזכרון, כמה וכמה שמות ויוסיפו אותם אחרים בכותבם עליהם.

ההצגות התקיימו ב"ס־רנה" באולם העיריה, במועדון השח־מט ובאולם התיאטרון "פולוניה". הגיעו אלינו גם להקות־תיאטרון מקצועיות וביניהן אסתר רחל קמינסקה, זיגמונט ויונס טורקוב עם להקותיהם. הצגה כזו הפכה בחלם ליום חג לכל. צעירים חרדים היו עוברים על הלאו "במושב לצים לא ישב" והיו סרים בחשאי להצגה בתיאטרון היהודי.

בבית אורגון היה נפגשים צעירים אינטליגנטיים. התכנסו שם גם חברי החוג הספרותי של הגימנסיה, ובכל שבת היו קוראים יצירותיהם על נושאים שונים, או מקשיבים להרצאות על סופרים ודרכם בספרות יידיש ופולנית.

מישהו קרא שירים בעל־פה, ביידיש ובפולנית, משל אחרים ומה שחיבר בעצמו. אחר חזר פעמים הרבה בקול רך ספוג־תוגה וערגון על פתיחת שירו הנודע של סלובצקי: "סמוטנו מי, בוז'ה, סמוטנו מי, בוז'ה (עצוב לי, אלי, עצוב לי). דיברו בשיחות אלו גם על אהבה וריעות, על יושר וצדק סוציאלי, על ציונות ועל ארץ־ישראל.

נדף בדבריהם רוח של אגדה וחלום. געגועים נרדמים נתעוררו וניגנו בדמים ככינורות.

בעלי הב׳ת, פייבל אורגון היה מקשיב לשיחות הצעירים. פניו עטו ארשת ציפיה מתוקה. ישנם מושגים אשר ברבות השנים, בגלגולי הזדון שלחיים, איבדו את ערכם מרוב שימוש, הורכבו תוכן יותר. כאלה הם הדיבורים על יושר וצדק. אולם עכשיו, כשהם יוצאים מפי הצעירים הנלהבים. נדמה לו שהם חוזרים לחיות את מובנם האמיתי, העמוק, ונקבעים ככוכבי אור רחוקים בשמי האופל.

"חופש, שויון, אחווה"... כמתוך חלום נשכח גחות המלים, עם המון הצלילים הנלווים אליהן, עם שלל התמונות הצפות איתן. ויש עתה להגותן שוב בכל עמקי תוכנן, למסרן מאב לבנו כקמיע, למען יכשרו הדורות הבאים בבוא היום הגדול.

בחוג הגימנזיסטים היו חברי מנוער פייבל וויניק ואני היחידים שבאו מבחוץ, ואיחד אותנו חלומנו הנועז, כוח רצוננו הגדול. כל חושינו — לקראת האופק הבוער, וכל שריד בנו היה דרוך וכל מאודנו ונפשנו רק לאחת: גאולת האדם והעם!

עבודת החוג קירבה ליידיש ולספרותה גם אלה שהיו רחו־קים ממנה.

בין החלוצים בעירנו היה גם ווקה גוטליב ואחרים. דבר הקבוצה והשיתוף הדהד במלות קסם, כנוסחאות השבעה. הגיעו בשורות, קרני אור רחוקות הבקיעו את אפרורית החיים, ושם ארץ־ישראל קרא באותות קסמים נוהרות.

מהי ארץ־ישראל זו ואיזו היא? מהי אמת החיים בה לאדם יהודי בחיי יום־יום — הידע איש?

לא ידעו ידוע. אבל רב היה מספר הצעירים שמוכנים היו לנדוד, לחיות על קרקע אדמתם, בארצם.

הנוער השמאלי משך אחריו גימנזיסטים ותלמידי אוניבר־סיטאות ופעלו גם בין האוכלוסיה הנוצרית. תחת שמות שונים החזיקו במועדונים, תכופות נפלו בידיו של הבלש וויקוש, המפורסם לגנאי במעשיו הסדיסטיים. השם וויקוש היה מפחיד.

הגולם

בספרו של נתן אויסבל "אוצר הפולקלור היהודי", שהופיע בניו־יורק בשנת 1948, אנו מוצאים את השאלה: "האם מרי שלי, מחברת 'פרנקנשטיין' ידעה על אגדת הגולם מחלם?".

ראוי, איפוא, לרשום את נוסח חלם לאגדת הגולם כשם ששמעתיה ו"ראיתיה" בימי לומדי בחדר.

מעל "עזרת הנשים" של בית הכנסת הישן היתה עליה מלאה "שמות" פסולים. המקום הזה הטיל את פחדו על כל הילדים. פחדו גם להביט לעבר העליה. בגלל מחסור בחדרים בבנין "תלמוד תירה" זכיתי ללמוד פרק זמן ב"עזרת הנשים" וכשהיינו עוברים על יד המדרגות המובלות לעליה, היינו אוחזים בציציות של הטלית קטן וממלמלים:

"גולם, גולם, אַל תקום,
סופך הוא שמות פסולים".

והנה קרה המקרה. בבוקר חורפי אחד לא הגיע המלמד הרשל פיפקה לחדר. בתו באה להודיע לנו שאביה חולה ועלינו לחזור בעצמנו על פרשת השבוע עד שעה שתים־עשרה ואח"כ ללכת הביתה.

היתכן אושר גדול יותר לילדי החדר?

היתום זנוויל התעשר באותו יום, מילא את כיסו בכפתורים שזכה, ובטוב לבו היה מלווה לנו כפתורים וזכה בהם שוב במשחק.

הגבאית שפרינצה הגיעה עם קלחת מלאה גריסים. סעדנו את לבותינו והתנחמנו על הפסדינו לזנוויל. שפרינצה הטובה התפלאה: מדוע אתם משתוללים היום?"

היא השגיחה כי שלומקה ביק מתיישב לו במקומו של הרבי עם קערת הגריסים, מחקה את תנועותיו כשהוא אוכל, מתלעלע, משתעל ומטיף מוסר לילדים, מכנה אותם בכנויים: "איצ'לה, נער־סוסים, עברת על פרשת השבוע?... ואתה, קדיש החזן, זולל וסובא, גוי גמור, היכן הרצועה, אגרש את הכינים מעל גופך..."

והחברה מתפקעים מצחוק.

לפתע מתפרצת בת הרבי בוכיה:

— אבי נפטר...

שלומקה ירד מכסא הרבי מבוייש. שפרינצה פרצה בבכי ואמרה:

— ברוך דיין אמת...

השאירה את הקלחת ויצאה עם היתומה.

למחרת הלכנו כולנו אחרי הלווייתו של רבנו ובכל הדרך אמרנו תהילים.

במשך שבעת ימי האבל התפללנו בחדר. רק בשבוע השני הגיע מלמד חדש מפיאסק. הוא לא מצא חן בעינינו וגורלו היה מר...

פגישתי עם הגולם היתה באחד משבעת ימי האבל, שלא למדנו והיה לנו פנאי. ואז חברי משה טורבינר, שהיה קצת מבוגר ממני, אמר אלי:

— הבה נעלה לעליית ה"שמות" ונראה את הגולם.

אמנם הפחד היה גדול, אבל נתפתיתי. אחזנו את הציציות בידינו ועלינו במדרגות הצרות ומלמלנו: "גולם, גולם, אַל תקום...".

משה פתח לאט לאט את הדלת וראינו גל "שמות" ומראהו כמראה גוף ענקי.

הסתכלתי במשה. פניו היו חוורים כסיד...

בלבי התפללתי לאלוקים, שיתן לי כוח לברוח מן המקום.

גופו הענקי של הגולם רדף אחרי ימים רבים.

ילדים ומבוגרים הרבו לספר על הגולם ועל עלילותיו. סיפרו, שלפני שנים רבות קמו הגויים והתחילו להתעלל ביהודים. בכל יום שלישי, יום ה"יריד" היו משתכרים, מכים את היהודים מכות רצח ובוזזים את הסחורות. היסורים נתרבו ונתגברו בימים ההם, עד כי הרב בחלם התייצב למערכה, צם צומות, עינה את גופו בסיגופים והתפלל לאבינו שבשמים, ש ירחם על יהודי עירו וישלח אליו את בעל ה"יד החזקה", את הרמב"ם שיגלה לו בחלומו את הסוד של יצירת הגולם הענקי, אשר לא ידרוס, חלילה את הבריות, אלא יפחיד את בני־בליעל למיניהם, את החומסים, הגזלנים וצמאי־דם ישראל, אשר מצאו בחלם כר נרחב לתעלוליהם.

תפילתו של הרב נתקבלה. בחלומו ראה הרב את הרמב"ם עומד על תל של שלג. תל זה היה מוכר לו לרב...

השכם בבוקר, יצא לו הרב לאותו תל השלג שמחוץ לעיר והתחיל ליצר את הגולם מן השלג.

המלאכה לא היתה קלה ולא חסרו מכשולים. השלג התקשה כבר. זיעה קרה הכבידה על הרב שעות ארוכות. אוכל לא בא אל פיו כל היום. אבל גולם השלג כמעט לא גדל, ופתאום הופיעו להקות עורבים וצריחותיהם בקעו את הדממה והפחידו... הרים הרב את עיניו לשמים והתחנן בפני אלוקים:

"אתה, הבוחן לבבות, הרי יודע אתה את האמת, שאני עוסק במצווה הגדולה וממלא שליחותך, עזרני..."

חיש מהר הרגיש הרב כי הפחד הרפה ממנו. פג ונעלם. מתוך איזו התעוררות פתאומית קם על רגליו והתפלל תפילת מנחה. רוח קלילה עברה על פניו, ונדמה שמלחשת סוד. והסוד מהו? השמש שקעה בדם יסורי המשיח והרב הרגיש את פלא השמים מעל, וכאשר הרים את עיניו לשמים, ראה את הירח המלא שוחק לקראתו ופני הירח הכסוף דומות מאוד לפניו של הרמב"ם, שראה בחלומו, פנים שוחקות ומאירות מתבוננות בו בדומיה כזו, במבט אשר הרגיע את לבו כל־כך.

"אַל תירא, הרב מחלם, אַל תירא — הרגיע אותו קול ממרומים — תגמור את מלאכתך..."

ובו ברגע נדלק רעיון נועז במוחו והתחיל לבצע אותו בשלג.

ואז קרה הנס:

גולם השלג הפך לענק ונראה כבן אדם המחזיק בידו תרנגול המנפנף בכנפיו...

שקט ודומיה סביב, סביב. הרב מביט עוד פעם בפני הירח וחושב הוא, כי הירח עטוף כולו, כמו בטלית, וגם הכוכבים במרום מתלחשים ומתפללים ברמיזה.

עתה נתמלא לבו של הרב חרדה ונחפז בחזרה העירה, להתפלל מעריב בציבור, ונשאר בבית־המדרש כל הלילה.

אכן, מה ארוך היה נראה הלילה, אבל באותו לילה התגבר הרב על החרדה. איזה אור פנימי נדלק במוחו, כמי שנתגלתה לו פתאום מציאה גדולה ויקרה.

כשהגיע יום שלישי בשבוע, והגויים התחילו להשתולל, הופיע לפתע הגולם ובידו גרזן. עשרה גויים התנפלו עליו בסכינים שלופות, דקרוהו ואף טיפת דם לא נזלה ממנו. הגולם נע לכל הכיוונים בעת־ובעונה־אחת ומחץ את ראשיהם של הגויים באיזו אדישות אלימה, והם, שטופי דם, ברחו מן העיר.

עברו כמה שבועות והגויים לא באו ל״יריד״. בעיר שרר שקט.

כשפרצה שריפה בעיר היה הגולם סוחב חביות מים ומכבה את הלהבות.

סוף־סוף החלו הגויים להגיע ל״יריד״, אבל היו מדוכאים ונפחדים, דיברו בהכנעה וניסו להתחבב על היהודים.

ואז נפוצה בין יהודי חלם האמונה כי אליהו הנביא התגלה להציל אותם.

תור הזהב הגיע לחלם.

עד שביום אחד הופיע הגולם בשוק עם הגרזן בידו ודורס יהודים וגויים ללא הבחנה. קמה בהלה בעיר. היהודים החלו לסגור את החנויות, והגולם משתולל, שובר דלתות ומנפץ שמשות.

אותו יום צם הרב וסיגף את גופו, התפלל תפילה ארוכה, עד שנשאר אחרון בבית־הכנסת. כאשר ראה שנשאר לבדו פרץ בבכי גדול. רצה לגשת אל ארון הקודש, והנה מה רואות עיניו: בפתח בית המדרש עומד הגולם, מרים את הגרזן, מוכן להרוג את הרב.

קרא הרב בקול רם:

— אני משחרר אותך, גולם, מתפקידך, וארור תהיה לעד־למי עד!

נפל הגרזן מידיו של הגולם והוא עלה במדרגות לעלית הגג שמעל עזרת־הנשים והפך לגל של ״שמות״...

הר חלם

בשיחתי עם מורה בברצלונה הוא סיפר לי, כי רבים האנשים בספרד המאמינים בלב שלם, שדון קישוט וסנצ׳ו־פנצ׳ו הן דמויות היסטוריות. ואילו אצלנו, להיפך, רבים משוכנעים, כי חלם העיר וההר לא היו ולא נבראו, רק בדויות הן לשם צחוק.

תדירות, כשהיה חלמאי מציג את עצמו: אני חלמאי, היו שומעיו מעלים בת־צחוק על שפתותיהם ואומרים: אַל תמתח אותנו... אתה מתבדח...

אבל חלם מתקיימת באמת. זוהי עיר יהודית עתיקה העומדת על הר ובפסגת ההר ״באר קדושה״. בכל קיץ היו עולי־רגל פרבוסלבים באים בהמוניהם לשתות את המים הקדושים מן הבאר.

היה זה חג שנמשך שלושה ימים, ושתו גם וודקה.

הצאר ניקולאי בכבודו ובעצמו בא לחלם לשתות את המים הקדושים, ותיכנן להפוך את חלם וסביבותיה למחוז רוסי טהור, אף־על־פי שהתושבים היו אוקראינים, פולנים, יהודים ויוונים.

משום כך הקימו במעלה ההר ״סובור״ וסמינר לכומרים פרבוסלביים ואלפי תלמידים למדו בהם. בעסק זה התערב רספוטין ומינה כראש המפקחים את יד ימינו, הצורר המפורסם יבלוגי.

בשעת צרה היו שתדלנים יהודים רצים לאנטישמי זה שיפסיק את השתוללות הפורעים. ואז היה הצורר הזה מטיף מוסר ליהודים, מדוע אינם דואגים לכך, שהצעירים היהודים ישרתו את הצאר באמונה, וכי היהודים בעצמם אשמים בפרעות. הרוסים רואים בהם את שונאיהם...

בזמנים שקטים התפרנסו יהודים רבים דווקא מהכומרים. היהודים סיפקו את צרכיהם, מכרו להם דברי מזון והלבשה, נעליים, מברשות וכדומה.

מלחמת העולם הראשונה הרסה את חלומם של הצאר ושל ראספוטין לבנות עיר רוסית טהורה מסביב לבאר הקדושה. ה״סובור״ הגדול, על גניו ושדרותיו, כנסיותיו, שבחלקן לא הושלם בניינן, נשארו פתוחים ומוזנחים, הפקר. בשעת הכיבוש הגרמני השתכנו שם קצינים גרמניים ואוסטריים ופתחו שם גם קאסינו.

בחלם היה בית כנסת בנוי כמבצר, בן שמונה מאות שנה, ובתוך כתליו חבוי קבר של חתן וכלה אשר כנופיות חמלניצקי רצחו אותם תחת חופתם. הסופר והפולקלוריסט הנודע, ש. אנסקי השתמש באגדה עצובה זו במחזהו ״הדבוק״.

עכשיו נשאר מחלם מה שנשאר מכל חיי היהודים בפולין: חורבות וקברים. מספרים, כי בפיצוץ בית הכנסת המצודה, השתמשו הגרמנים בכמות גדולה של חומרי־נפץ.

ימי מרד ומאבק

ב״חלמאי״, הוצאת סניף חלם של נ.א.פ. (ברית הפועלים הלאומי) בניו־יורק בחוברת של שנת 1934, כותב ש. פריד על הנושא ״מפלגות פוליטיות ברחוב היהודי בחלם״, לאמור:

״בשנת 1904 צצו בחלם תנועות פוליטיות וחברתיות. בין ראשוני הפועלים היו: א. גולדברג ואליהו דובקובסקי, שבמלחמתם נגד האורטודוקסים הסבירו את המתרחש בעולם באופן

פרוגרסיבי. לאחר מכן נוסד חוג ציוני־סוציאליסטי (ס.ס.), שהפך לתנועה המונית.

בשנת 1905 נוסד ה״בונד״. באו מארגנים מקצועיים, קיימו פגישות חשאיות ביערות שבסביבה, וה״בונד״ הפך להיות הכוח המכריע ברחוב היהודי.

מקום מפגש קבוע של חברי ה״בונד״ היה במסבאת התה ש׳ חיים יקותיאל טוכמן, לשם פחדו השוטרים להיכנס.

שביתות פועלים, הפגנות, המאבק למען הקונסטיטוציה, נשימת המהפכה — כל זה הגיע לחלם ב־1905 ונתרבו המאס־רים והגירושים לסיביר.

אמנם הפעילות נחלשה, אבל חברי ה״בונד״, שנשארו נאמ־נים לאידיאל אחדות הפרולטריון, המשיכו בפעילות החשאית.

הגיע חג הפורים של שנת 1916. האוסטרים קיבלו מידי הגרמנים הכובשים את השליטה על חלם. ה״בונדאים״ אירגנו מסיבת פורים בביתו של משה שימל, בונדאי פעיל, שעד אחרית ימיו לא פשט את השכמיה השחורה מעל כתפיו. שרה שליט, שחקנית דרמטית, קראה את שירו של י. ל. פרץ ״אַל תחשוב שהעולם הוא פונדק״.

באסיפת היסוד של ה״בונד״ נאם בפעם הראשונה שמואל זיגלבוים הצעיר ונבחר כחבר הועד.

ה״בונד״ קיבל רשות מהשלטונות להקים ״בית הפועלים״ עם ספריה, בית ילדים, קואופרטיב, חוג דרמטי ומטבח פועלים.

מפקד העיר האוסטרי העמיד לרשות ה״בונד״ בית בן שלוש קומות במרכז העיר.

ה״בונד״ גדל והתרחב ובשנת 1917 נבחר שמואל זיגלבוים כציר לועידת הבונד בלובלין.

שלושה חברים

שמואל היה מספר על שלושה חברים מעניינים בימים הראשונים של ה״בונד״: משה חיים קפלן ליטאי, שברח בשעתו מסיביר והתחתן עם בת חלם, קיבל נדוניה הגונה, דוכן גדול לסודה ואשה גדולה. אשתו היתה מפריעה לו ללכת בערבים למועדון המפלגה, היתה מחביאה את בגדיו בבית, נועלת את הדלת ומסתלקת לה.

אם מסוגל היה החבר קפלן לברוח מסיביר, לא יוכל לברוח ממעצר אשתו? ולכן היה מזדחל דרך החלון ומגיע חצי עירום לאסיפות. לא החסיר אף אסיפה.

צודיקל — כך היו קוראים לו לחייט הצהוב. עוזר היה לאשתו בתפירת מתניות מרופדות צמר גפן. הם גרו בשכנות בעלי מלאכה עניים. ילדים לא היו להם, רק עז.

בימי הקיץ היו פוגשים אותו כשהוא מטייל עם העז כמו עם תינוק מפונק. השכם בבוקר כשצודיקל פשט את הטלית ואת התפילין, פנה עם עזו לשדות עד ליער של רייוויץ. כשעבר על יד צלב האלונים עם ישו הממורטט, מקום בו היו הכלבים נעצרים והדשא גבוה וירוק, והעז — לבה היה יוצא ללחך את הדשא, לבו של צודיקל היה כואב עליו, אבל לא רצה שהעז שלו תיהנה מן הנוצרי, היה מושכה במשיחה וליטף את צווארה וטען: ״כאן לא... אמצא לך מקום מרעה מובחר יותר...״

כשלא מצא והעז היתה מפנה ראשה בגעגועים למקום הצלב, חש צודיקל בחטאו, חפז לביתו עם העז, מזג לה חלב עם פרוסות לחם בקערה והסתכל בהנאה באוכלה ואיחל לה בתמימות: ״לבריאות, בריאות לעצמותיך, עזי היקרה...״

כדי לא להעמיד את העז בפני נסיון היה משתרך לו עימה בסימטאות המשאבת (הפלומפ), והנה לקראתו דוד׳לה שואב המים, טעון אסל עם דליים ולועס כעך.

— בוקר טוב, עז... — לועג לו דוד׳לה כשפיו מלא. מעמיד הוא את הדליים על הארץ ואומר:

— אתה חייט, צודיקל? אתה גלל של עזים. חייט חייב להיות חבר בבונד... פועל, ומטייל לו עם עז. הנשמע פעם דבר כזה? חזור הביתה, תקן זוג מכנסיים ועשה ברית. מי יאמר קדיש אחריך? העז?

דוד׳לה פרץ בצחוק ומפיו נפלו פירורי כעך לעוסים למחצה שהעז בולעתם מיד וממתינה לתוספת.

והוא מספר לצודיקל בהתלהבות על מועדון ה״בונד״.

— שם אין מפריעים לך להתפלל מנחה ומעריב... שומעים הרצאות, וויכוחים על כל מה שמתרחש בעולם, שרים שירים, באים אנשים גדולים, ביניש מיכלביץ, מדם...

— מיהו מדם? איזה יהודי הוא? — שאל צודיקל.

דוד׳לה מודד אותו מכף רגל ועד ראש ואומר:

— גם זה אתה לא יודע. הרי הוא בנו של גנראל והוא דואג לעניים, נו, חבר הבונד...

נזכר דוד׳לה כי בעלות־הבית מחכות לו, למימיו והתנצל:

— עלי ללכת. חשוב בדבר, צודיקל, חשוב ותהיה בן־אדם...

צודיקל נשאר תוהה, מבולבל ונרגש. הוא מתקנא בו, בדוד׳לה. כמה שהוא יודע על העולם. סקרנותו גדלה בהדרגה, ועוד באותו ערב פסע לאיטו למועדון ה״בונד״, נשאר עומד בפתח והסתכל סביבו. ניגשה אליו אשה צעירה. היו לה פנים פתוחות ועיניים שידעו לחייך, ואמרה:

— ערב טוב, חבר. אני החברה ברוניה. אפשר לעזור לך? את מי אתה מחפש?

— את דוד׳לה, ואת בנו של הגנראל...

דוד׳לה השגיח בו, ניגש אליו והציג לפני החברה ברוניה את החבר החדש, צודיק.

בדרך זאת למד צודיק משהו שמעולם לא ידע. ומאותו יום ממש רחמנות על העז. בספריית המועדון היו הרבה ספרים, וצודיק היה עוסק בהם ובאסיפות, נהפך לאדם אחר והשתתף בוויכוחים. יחס הביטול כלפי החבר הצנום עם הכיפה על הראש ותפוח אדום בגרגרתו, הנראה כבחור־ישיבה, עבר ובטל מן העולם והחלו להתייחס אליו בדרך־ארץ. כי החבר צודיקל יודע ספר, מדבר בהגיון רב ויכול לקשר בין מימרת חז״ל ובין ענין העומד על הפרק.

לאט לאט נשא חן בעיני הבריות ונבחר לועד החדש.

לאחר שנים, כשהיה דוד׳לה קורא בעתון ״פולקסצייטונג״ את המודעה: ״היום ינאם החבר צדוק על הנושא ״הבונד

והמוני הפועלים היהודים", היה זוקף את ראשו בגאווה:

— זהו, חברים, צדוק שלי...

אחרת היה עם דוד'לה. הוא בא בעצמו. בכל הרצאה היה שמואל רואהו יושב בשורה הראשונה, וחש את עיניו התקועות בו, חש כי היהודי הזה סופג כל מלה. הוא הכיר אותו מהרחוב, כשהוא נושא אסל עם דליים מכוסים צלב עץ לבל יותזו המים. יהודי גבה קומה וחסון, בעל זקן שחור ועיניים רושפות.

פעם, לאחר הרצאה, ניגש דוד'לה אל שמואל ושאל:

— חבר, אני יהודי אדוק, ואתם הרי "חופשיים" אבל מדברים כחרדים, כשלומי אמוני ישראל... איך זה תואם?

ענה לו שמואל:

— מכיוון שה"בונד" נוסד לשרת את המוני העם העניים ולהלחם למענם, שחייהם יהיו יפים וטובים יותר, חיי יושר וצדק. בהם גם שואב מים או סנדלר יוכלו בעמלם לפרנס את עצמם ואת משפחותיהם בכבוד, לחנך את ילדיהם ולהיות גאים במעמדם... הבינות?

דוד'לה הנהן בראשו בשתיקה.

— מה שמך, חבר? — שאל אותו שמואל.

— דוד'לה, דוד'לה שואב המים.

— בלי עין־הרע... גברן שכמותך ושמך דוד'לה? בעיניו נצנצו זיקים עליזים:

— שמי דוד־אלי, חיברו שני השמות ויצא דוד'לה.

שתק רגע ונעץ בשמואל מבט ילדותי ומצמץ בעין אחת.

— עתה יכול אני לשאול? הרי שמך הוא שמואל זיגלבוים, ולמה קוראים לך "באוויר"? האם זה לשם קונספירציה?

— לא, חבר — השיב שמואל — זה בא מ"מי שברך". משורר הייתי אצל סבי החזן בקרסניסטב, וכשהיה מברך את העולים לתורה, הייתי שר את ה"בעבור". לכן קראו לי החברים בקרסניסטב: חבר בעבור, וכך נשארתי גם כאן: חבר באוויר.

דוד'לה שואב המים היה באמת יהודי אדוק, שומר שבת, עני שבקושי פירנס את אשתו וילדיו. שכם אחת היתה נמוכה אצלו מחברתה, והוא היה אומר: "כאן בית החרושת שלי. האסל והדליים הם המכונות שלי ואני החרשתן והפועל כאחד".

יחד עם זה היה חבר מסור ל"בונד", סרב לקבל כסף בעד המים שסיפק למועדון, היה בא לכל האסיפות, שר שירי פועלים, ובשעת סעודת שבת היה מזמר זמירות בניגון של הימנון ה"בונד".

חבר באוויר סיפר לו שהחבר מיכלביץ יבוא להרצאה בחלם והוא ידע כבר מיהו ומאין בא ואמר תהילים לבריאותו ולהצלחתו.

להרצאתו של מיכלביץ' בא דוד'לה לבוש גלימת שבת, ואיתו באו חבריו שואבי המים, אומרי התהילים, שהכניסם ל"בונד". היה זה יומא דפגרא ולפי השגתו הסביר דוד'לה לחבריו את כוונות המרצה: רבונו של עולם הוא אב הרחמים, וסוציאליזם פירושו רחמים לכל העניים. גם משיח פירושו ס. ציאליזם. כי כשיבוא המשיח לא יהיו עניים ואז כולם יהיו שווים.

לפני היותו חבר ה"בונד" היה דוד'לה בשבת לאחר הסעודה שוכב לו במיטתו ונח. עכשיו הוא הולך למועדון שפתח לפניו עולם חדש. על עצמו ועל חבריו העניים המרודים הוא מביט כעל אנשים ירודים. הוא רואה בכולם פועלים המודעים למעמדם, והם אינם חלשים כפי שהסביר הח' מדם: "בונד — פירושו לאֶחד, לעשות מפירורים המון מגובש".

— אתם מבינים? — אמר לחבריו — דברים קדושים, ממש כמו שכתוב בתהילים...

פעם בשבת, לאחר קריאת התורה בבית המדרש עלה דוד'לה על הבמה, דפק בשולחן והכריז:

— בשם ה"בונד" ידרוש היום החבר באוויר.

קמה בהלה, אולם חבריו היו מפוזרים בין המתפללים ושמרו על הסדר.

מעל הבמה נשמע קול צעיר הקורא ליהודים לבל יפחדו מפני חיילי הלר ויארגנו קבוצות להגנה עצמית.

הציבור הקשיב בשקט לדברי הנואם. ולפתע סימנו לדוד'לה, שהמשטרה מתקרבת. מיד הטיל טלית על כתפיו של הנואם והכריז:

— מוסף!

והוא בעצמו התחיל להתפלל בקול. הציבור הבין וכולם בתפילה אחריו. השוטרים נכנסו וראו יהודים עטופי־טליתות עומדים ומתפללים. השתוממו באכזבה ועזבו את בית המדרש.

זהו חלק ממה שזכור לי על חלם, העיר בה ביליתי את ימי נעורי, התהלכתי ברחובותיה והקשבתי לצלילי־לילה עמו־קים של עוברי־אורחות־בלילה. ממרחקים ערפליים נישאו הצלילים אלי: ליל ליל... ליל ליל... נטלוני הצלילים ונשאוני לשם, אל המרחקים הערפליים, והם שציוו עלי את הכתיבה וביקשו ממני שאכתוב בספר את הדברים, לזכרון.

הצלילים נתרחקו ונדמו. האורות, שהבהבו כנגדי מרחוק, כבו ונעלמו.

ואני יושב וכותב ועוד אכתוב ואכתוב על עירי חלם, על האישים והדמויות, על האגדות והבדיחות של "חכמי חלם", על קרובי וחברי ועל כל מכרי שנחרתו בזכרוני וראיתים בעיני רוחי בהתרוצצותם בטרדת ימי חול ובנוח עליהם דעתם — בימי חג ומועד, ברגעים של דכאון ומבוכה וברגעים של התע־לות וגבורה.

נתיבי חיים

ערים ועיירות רבות של שואת אירופה זכו לתי־אור נאמן, פחות או יותר, של חורבנן. ספרות השואה תופסת מקום בראש היצירה היהודית של אחר המלחמה העולמית השניה. זהו דחף טבעי להשיח את הלב, הן אצל אלה שהם עדים אישיים ל־חורבן הגדול ביותר בתול־דות היהודים (אלה ברובם אינם סופרים מקצועיים) והן אצל הסופרים, שלא ראו בעיניהם את החורבן אלא חזו אותו בעיני רוחם. הסופרים מתאמצים למצוא בטוי הולם לשואה, וזוהי אחת המשימות הקשות לגבי יוצרי דורנו, שרוחם המזו־עזעת עשויה לזעוק את זעקת הענויים, אבל לא לעצבה עיצוב אמנותי.

מרוחק אני מחלם למעלה מעשרים וחמש שנים. בינתיים ארעו ארועים חשובים בעיר, שרק שמע מקצתם הגיע אלי. ואין לתאר רק את חלם שמלפני המלחמה ולהתעלם מהחשוב ביותר: ימי האימים של כבוש היטלר. המתנתי. אולי יגולל אחד השרידים את מגילת הדמים, אולי, לכל הפחות, ימצאו עדים חיים למאורעות האימים, שייקנו לנו מושג כל שהיא על שקרה. ואמנם במשך הזמן נפגשתי עם אחדים מאלה.

השריד הראשון מחלם, שהגיע לארגנטינה, הוא חבר־נעורי נח שומכר. עברו עליו החודשים הראשונים של הכבוש הנאצי והיה בין עדת היהודים שהובלו מחלם לנהר בוג. עדותו על החיסול ההמוני הראשון היא נאמנה.

העד השני, שרוב דברי נמסרים על עדותו, הוא תנחום ניסנבוים. הוא הנהו אחד מחמשה עשר היהודים "המאושרים" שנשארו בחיים בחלם גופא. פגשתיו בסן־פאולו, בברזיל, אצל גיסו משה קלרר, איש ידוע בחלם, הגר זה שנים רבות בברזיל. אעלה גם כן זכרונות על חלם העיר התוססת חיים יהודיים. חלם מלפני עשרות שנים.

למעלה מעשרים שנה חייתי בחלם. בראשית, תחת עול השעבוד הצארי, ולאחר מכן תחת עול האצילים הפולניים המשעבדים. באותם הימים המאושרים כאשר הישוב היהודי בחלם נאבק על קיומו ביחד עם כל הישובים היהודים בפולין; נאבק על זכותו ללשון ולתרבות יהודית, על זכותו לחיים אוטונומיים כמיעוט לאומי.

השנים שחייתי בחלם, החל משנות ילדותי, מאפשרים לי לרשום את המאורעות החשובים שנשארו בזכרוני. תהיה זאת מצבה דלה לעירי שתפסה מקום חשוב בפולקלור היהודי. בספרות היהודית, וביחוד, בחיי התרבות והחברה. היה זה בשנות הסער 1905—1904 ברוסיה הצארית, כשנשרף צריפנו המשותף בכפר אדלדה, 9 ק"מ מחלם, ועברנו לחלם העיר.

עגלת איכרים יחידה הספיקה להעברת כל המטלטלים ובני המשפחה.

העגלה עצרה על יד הבית הראשון ברחוב הרובישוב שהפך לביתנו בעיר. הייתי אז כבן 5—4. ואז מתחילה הכרותי עם חלם.

חלם, ככל האימפריה הצארית, היתה גדושה סער מהפכני, מאורעות מהפכניים. ורשמי הילדות הראשונים שלי קשורים בהם. רשמים שגירו את סקרנותי והטילו אימה כאחד.

על הכותל של חדרנו תלויה היתה תמונה, ללא מסגרת, של הקיסר הרוסי האחרון ואשתו. אבי־המאמין בחסדיו של הקיסר ובטוב ליבה של אשתו הקיסרית, הביא תמונה זו מן ה"ירידים" עוד בזמן שהותנו בכפר. וביחד עם פמוט הנחושת, ירושת דורות, ומכונת התפירה הרעועה ניצלו מהשריפה בכפר והובאו העירה.

עם התעוררות ההכרה המעמדית של הפועלים, במאבק הגדול על שחרור מעול הצאר, היה כורח, ראשית כל, להש־תחרר מעול הצארים הקטנים, משלטונם ללא רסן של התע־שיינים ובעלי הבתים, שנעזרו על ידי אנשי העולם התחתון. מובנים היו לכן רגשי הנקמה של הפועלים בעולם התחתון, ולא זו בלבד אלא הצורך לזעזעם שלא יזיקו בעתיד.

לאחר ימים רבים נודע לי כי נתנה הרשות מטעם המשטרה ליום נקם בעולם התחתון. ואומנם הארגונים המהפכניים ניצלו זאת.

היתה זו פרובוקציה של המשטרה להוציא ממחבואיהם את האלמנטים המהפכניים ואמנם זה עלה בידי המשטרה. ביום הנקם היתה המשטרה פסיבית, אולם מיד למחרתו פרשה את רשתה למורדים במלכות ולא לאנשי העולם התחתון.

פעולה זו נגד אנשי העולם התחתון היתה מוצדקת, אולי, בערים הגדולות, כגון: ורשה, לודז', בהן שכבה זו היתה מרובת אוכלוסין והזיקה באמת להתפתחותן של תנועות הפוע־לים, הרי בעיר כמו חלם, היה בפעולה זו חקוי למתרחש בעולם הגדול ולא נבעה מהמצב במקום.

המפורסם ביותר בין גנבי חלם היה קושל הגנב. היה זה יהודי נמוך וזריז שלקח לו כשותף גוי ענק, והיו מתחלקים בתפקידים בצורה זו: הגוי הענק לבוש מתניה היה נדחק לבין המצטופפים על יד הדוכנים בשוק, להרבות את הדחק, וקושל הקטן היה מזדחל לו בין האנשים, תוקע את אצבעותיו לכיסיהם של האיכרים, מרוקנם ונעלם. הגוי השותף היה עומד על המקח עם המוכר בדוכן, האיכר הנגזל היה תולש את שערותיו בפליאה: הרי לא היה כאן איש שהתחמק.

בינתיים היה קושל מטמין חלק מהגניבה וביתרה היה מתחלק עם שותפו. לאחר ה"יריד" היה קושל הגנב נכנס לאכסניה היהודית, סועד יחד עם סוחר "היריד" ולפעמים קונה במזומנים את ברכת המזומן, כדי להודות לאלוהים על הצלחתו ב"משא־ומתן" בשוק.

אנשים ופועלים

רוב האוכלוסיה היהודית בחלם היה של בעלי־מלאכות ופועלים. יותר נכון יהיה לכנות את הפועלים בשם "אנשים" כמו שכינה אותם שלום־עליכם. היו אלה שכירים לשנה או לזמן. מן חולו של מועד אחד לחולו של השני, ובשכרם קבלו: אוכל, שתיה ולינה. ישנים היו בתוך בתי־המלאכה. אוכלים היו בחדר המלאכה יחד עם בעלי־הבתים שלהם, שהיו דלפונים כמו הפועלים.

תעשיה לא היתה קיימת בחלם. בבית היציקה היחיד בעיר לא היתה דריסת רגל לפועל יהודי. רק בשתי תחנות הקמח עבדו יהודים וגויים בשיתוף.

החייטים, הסנדלרים, הנגרים והצבעים, היו קבלנים זעירים שהעסיקו פועל אחד או שניים. גם בעלי המקצועות המיוחסים: שענים, כובענים ותפרים, עבדו בתנאים דומים. בתי מלאכה צרים ומזוהמים הצמודים לבתי המגורים, הן אצל בעלי המלאכה הפשוטים והן אצל המיוחסים. יתר האוכלוסיה היהודית היו סוחרים זעירים, מתווכים ואנשים ללא עיסוק מוגדר.

עניות מנוולת לחצה כבמלחצים על יהודי חלם. ביחוד בלטה העניות בסביבה של הרחוב החדש. היה זה רחוב מקביל לרחוב הראשי הרחוב הלובליני אבל נמוך הימנו. חלם שוכנת על גבעות, ורחובותיה — אחד מעל השני. "הרחוב החדש" היה, דוקא, השכונה העתיקה שבעיר, ובתיו־חורבות. רק ב־סיומה של מלחמת העולם הראשונה החל להתבלט, מתוך העניות, מעמד פועלים מאורגן עם אגודותיו המקצועיות וה־תרבותיות.

נופה של חלם

בודאי דומות היו הערים והעיירות שבפולין, ותאורה של האחד כולל כבר בתוכה את מתארה של השניה, בכל זאת, אנסה להראות את פניה של חלם, כשם שנשארו חרותים בזכרוני.

הדבר המייחד את חלם היא הרריותה. אין כאן המדובר בהרים נשגבים המושכים לב תיירים, אלא בהרים וגבעות המוסיפים נופך של יופי לנופה של העיר. במקומות מסויימים היו מדרגות לעליה ולירידה מרחוב אחד לשני, כמו, למשל, מהרחוב הלובליני לרחוב החדש. ברוב המקומות היו עולים ויורדים ללא מדרגות. ובחורף שימשו מקומות אלה להחלקה לקונדסים, ילדי חדר בחברותא אחת עם השקצים.

במקום הנישא ביותר בעיר עמדה לה הכנסיה הפרובוסלבית. כגאה נצנצה בהברק כפות הנחושת וצלמיה ירדו כמו הגנרלים של צבא הצאר על כתפות הזהב. על יד הכנסיה היה בית הקברות האריסטוקרטי, מקום מנוחתם של שליטי הכנסיה ומקורביהם — השליטים הצבאיים. מקום זה שימש כטיילת היפה ביותר בעיר. ליהודים היתה אסורה הכניסה למקום קדוש זה. רק לאחר תקומתה של פולין, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ייעדו תנועות הנוער היהודי מקום זה לטיולים. גם השלטונות האנטישמיים אסרו על היהודים את הכניסה למקום זה. בכניסה ליד המדרגות הרחבות היה תלוי שלט: ליהודים הכניסה אסורה.

הפורעים הפולנים ניצלו איסור זה להכות ביהודים כשנת־קלו בהם במקום זה. לאחר תקומתה של פולין הפכה כנסיה פרבוסלבית זו לכנסיה קתולית מתוך הנמקה, כי לפנים היתה זאת כנסיה קתולית והרוסים החרימו והפכוה לפרבוסלבית, ויש הצדקה להשבת הגזילה לבעליה הקודמים. והיות ותקומתה של פולין היתה דמוקרטית, הותרה רשמית הכניסה ליהודים לכל מקום. אבל חופש דמוקרטי זה הוענק גם לפורעים הפולנים לעשות ביהודים כחפצם. טיילת זו שימשה כמקום התנפלויות בלתי־פוסקות של הפורעים, בכל זאת לא הפסיקו היהודים לטייל שם והפורעים — בשלהם.

במרחק מה, ברחוב הלובליני עמדה לה כנסיה קתולית עתיקה וקודרת, כשם שקודרים היו מערכותיה של פולין בידי הצארים. כמסופר לא התירה הממשלה הצארית לשפץ כנסיה זו למען המאיס אותה על מאמיניה.

לפי האגדה, בית הכנסת העתיק שבעיר ניתן במתנה לקהילה היהודית מאת פריץ פולני, אוהב ישראל.

בית הכנסת ובתי המדרש היו במרכזה של העיר ולכן נקרא הרחוב: רחוב בית־הכנסת.

בעליית בית הכנסת, כך האמינו היהודים, מונחות השאריות של הגולם מפרג, ולכן אסורה הכניסה לשם. איך הגיע הגולם מפרג לחלם? אין מקשין על אגדה.

הקהילה שגשגה כשנפטרה אלמנה עשירה בעיר, גיטלה אורנשטין. מכספי צוואתה ומתשלום מקום קבורתה על ידי היורשים, גידרו את בית העלמין, סידרו גג חדש לבית המדרש הישן, שיפצו את בית הכנסת ובנו "תלמוד תורה". על כותלי בית הכנסת שצבעם דהה מיושן, נראו ציורי מקומות קדושים: הכותל המערבי, קבר רחל וכדומה.

למלאכה עדינה זו הביאו צבעים מלובלין. שיפוצו של בית הכנסת חל בימי כהונתו של אנשל בידרמן כראש הקהל.

היער בקצה הרחוב הרובישוב היה חלק מנופה של העיר. היה זה יער למעלה מקילומטר אורכו שנמשך לאורך הדרך

להרובישוב. בימי החול שימש היער, שכביש חצה אותו, כממגורה לעצי־בערה לקבצנים יהודים וגויים כאחד. למרות האיסור ולמרות שומר היער ועוזרו הקטע, היו מלקטים שם זרדים שהפילה הרוח ובעזרת קבים ארוכים, היו מפילים זרדים מעל העצים וקושרים אותם לצרורות. כמו כן היו מלק־טים שם: אוכמניות, תותי־יער ופטריות לשימוש עצמי או למכירה. כך בימי החול, אבל בשבת נחה רוח השבת גם על היער. לא ליקטו פירות וזרדים אלא באו לנוח בצלו. מכל קצות העיר באים ליער לנוח מראשית האביב עד לסתיו. בשחרית של שבת היתה בוקעת שירת קבוצות הנוער בלכתו ליער, תוך כדי הליכה היו דופקים בחלונות ידידים להעירם לטיול וכך גדלו הקבוצות והיו להמונים. היה רעב, עתיד מיאש ללא תקוה לרוב הנוער, אבל גם עליזות היתה, עליזות נוער.

בשנים 1904/5, שימש היער כמקום פגישה למהפכנים, שם תכננו מעשים מהפכניים, שם פסקו את דינו למות של שליט צארי זה או אחר, או של בוגד במהפכה.

במשך הזמן התפתחה העיר והתקרבה לדמות של כרך. נוצרה טיילת מטופחת בקצה השני של העיר. גן זקסי ובאמצעו בריכה מלאכותית ועליה סככה למוסיקה. בשבתות ובימי ראשון היתה הטיילת הומה מטיילים.

קסרקטינים היו עוד מימי הצאר. בימי פולין העצמאית חנו בקסרקטינים שני גדודים. האחד של חיל רגלים והשני של תותחנים. ביחוד התגאו אנשי חלם בבית החולים הצבאי בעירם, שהיה מן הגדולים בפולין.

הווי יהודי

ההווי היהודי בחלם לא השתנה. החינוך היה בידי מלמדים בחדרים ובתלמוד תורה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. ספריה צבורית לא היתה קיימת. היתה ספריה פרטית, להש־אלת ספרים לאלה, שלא הסתפקו כבר בסחורת מוכרי הספרים הנודדים. מתי נוסדה ספריה זו? אינני זוכר. הכרתי ספריה זו כששקעתי בקריאת ספרים בשנים 1914/15. בעל הספריה, דובקובסקי, היה יהודי רוסי ששירת בצבא בחלם והתחתן שם. הספריה היתה בביתו הפרטי. גם דוכן עתונים ברחוב הלובליני היה שלו. היתה זו הפינה התרבותית המודרנית היחידה בעיר.

חיי הדת נמשכו כסדרם משנים קדמוניות ודומה היה, כי שום רוח, מצויה או שאינה מצויה, לא תפסיק הווי חיים זה.

מחוץ לבית הכנסת ובתי המדרש, מרובים היו הקלויזים, בתי־מדרש של חסידי "רביים" שונים במרחקים. בימים ההם לא היה רבי חסידי במקום, חוץ מרבי נטעלה שיחוסו יחוס דורות.

היה זה יהודי צנוע בהליכותיו, לא ערך שולחן בהרחבה, ולא הרעיש עולם במופתיו. בקיץ היה יושב לו בגינתו על יד ביתו, ירושת דורות, ונהנה מהעולם הזה בלגימת תה. יושב היה לו בכורסתו וידו בתוך מטפחת לבנה הקשורה לצווארו. האם היה זה מום מלידה או פרי תאונה? איני יודע. הוא היה אחרון הרביים בחלם, ערירי היה ולאחר מותו ירש את כסאו קרוב משפחתו מעיר רחוקה ושמו רבי פנחסל.

באותו חצר, מקום מגוריו של הרבי, גר גם אחיו, סוחר תבואות. בני הסוחר סטו לדרכים חילוניות ובנו הבכור, משה לרר, היה היו"ר האחרון של "ייווא" בוילנה תחת שלטון הסובייטים.

משה לרר זה היה למדן מופלג במדעים כלליים ומדעי היהדות. בשעתו למד באודיסה כאכסטרן. המקצוע החביב ביותר עליו היה הפולקלור היהודי.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשנוסד בחלם בית ספר יהודי, היה משה מורה שם שנים רבות.

בשנת 1939 כשכבשו הסובייטים מחוזות הספר של פולין היה משה יו"ר ה"ייווא". במעמדו זה נשאר עד הכיבוש הנאצי וגורלו היה טראגי כגורל כל היהודים בוילנה.

מעשיות ובדיחות

מאות אנשים שואלים אותי:

— מנין כל המעשיות והבדיחות על חלם?

אחרים שואלים בפשטות:

— בודאי יש סיבה לכך שהחלמאים מפורסמים כטפשים!!

ויש אנשים טובים, שכדי לא לבייש מנחמים אותי ואומרים:

— גם בחלם יש יוצאים מן הכלל...

ובאמת חלמאים רבים מכחישים את ייחוסם לחלם, וטוענים שהם מלובלין. ובאמת אין בכך משום שקר, כי הרי חלם היא במחוז לובלין.

ומַקשין המַקשים:

— למה העלילו על אנשי חלם שהם טיפשים?

ומאידך: למה מייחסים להם את הבדיחות השנונות בעיר והמעשיות הפקחיות ביותר?

תשובה היסטורית־מדעית אין לכך. ההשערות הן מרובות וחלקן שנונות מאוד. בבתינו הישן היה לכל עיר, לכל אדם כנוי, למשל:

— חזיר פינסקר, זוללי וורשה, מקטרי לובלין, גנבי פיאסק וכדומה. בין היתר הרי היתה עיר אחת חייבת להיות עיר של שוטים, והגורל נפל על חלם. וכשם שאין אנו יודעים את מקור כנויי ערים אחרות, כך אין אנו יודעים את מקור שוטי חלם. ואם שוטים הם אנשי חלם, הרי כל בדיחה, כל מעשיה משונה מייחסים אותה לחלם, כשם שקרה להרשלה מאוסט־רופול שמייחסים לו מעשיות שלא ידע עליהן כלל וכלל — חלם היא קולקטיב של הרשלה מאוסטרופול.

מעשיות משונות יוחסו לחלם והעשירו את הספרות היהו־דית. די להזכיר את שני ספוריו של י. ל. פרץ: "המלמד מחלם" ו"גוי של שבת". ולא רק פרץ. סופרים רבים שאבו מלוא דליים ממעיין זה. ביחוד ברכה טמונה בהן לספרות הילדים. ש. בסטומסקי, העורך הראשון של "גרינינקעביימע־לעך" (עצים ירוקים), ירחון לילדים בוילנה, רכש את לב קוראיו בסיפוריו על חלם. מדפיסים ספורים אלה בכל הפיר־

סומים לילדים ברחבי תבל. הפיטן אהרון ציטלין, פירסם לפני כמה שנים קומדיה: חכמי חלם. וכן פרסם בשנות העשרים למאה זו, קיפניס, הזמר היהודי החביב, קומץ סיפורי חלם.

מספרים, כי קיפניס הגיע לחלם לנשף זימרה יחד עם שותפתו להופעותיו, זימרה זליגפלד. בערבו של הנשף יצאו לטיול בעיר. כשעברו על יד הבורסה השחורה, חשבו הסוחרים במטיילים כי הם אמריקאים עמוסי דולרים ומיד שאלו: כמה?

מרת זליגפלד ענתה: הוא — שמונים.

וקיפניס ענה: והיא — שבעים.

היה זה שיר עממי מפורסם — הוא בן שמונים והיא בת שבעים.

הדליקה הגדולה

ביום שבת אחד אחר הצהריים הצטלצלו פעמוני הכנסיה בצלצול התרעה. זקן וטף ירדו ממיטותיהם ופרצו לעבר הדליקה, ברחוב החדש. צריפי העץ הישנים נכנעו ללהבות ללא כל התנג־דות. גגות רעפי העץ וכותלי הצריפים עלו באש בזה אחר זה. הגברים עמדו חסרי אונים והנשים פכרו אצבעותיהן. כבאי האש עמלו בזרנוקיהם ושאבו מים מתוך החביות. עבודתם היתה כמשחק ילדים ללא הצלחה. לאחר כל זריקת מים ענו הלהבות בשריקה חוצפנית והתפשטו לכל עבר. גגות הפח הבודדים בהם תלו תקוות המסתכלים התמימים, שהם יעצרו את האש, החלו להתרומם, להתקפל כמגילות אש ונכנעו ללהבות.

מחצית מאוכלוסיית העיר היהודית נשארה מחוסרת גג. עלו באש גם שני החדרים בהם למדתי חומש בשעתו, של פסח המלמד ושל איצ'ה שפלס. שניהם היו במרתף, בצריפי־עץ, בהם נדחקו המיטות, המטבח, השולחן והדרגשים לתלמידים ובתוספת תרנגולות לפטום, בהם עסקה הרבנית.

בחדרו של איצ'ה היתה מחיצה, ואת מחצית החדר השכיר למשחיז הצהוב שהתחתן לא מזמן.

התהלכו שמועות רבות על סיבות הדליקה. האחת טענה בעקשנות, כי השלטונות בראשותו של מושל העיר — דיקטטור שמן כחבית ורוגז — הדליקו בכוונה תחילה את הרובע היהודי, כדי להיפטר מהדלות היהודית. יתכן, שאין זו שמועת סרק, באשר הממשלה הצארית התכוננה לרוסיפיקציה של העיר הפולנית חלם ולהופכה לעיר מחוז.

חלם עיר מחוז רוסית

חלם היתה כל השנים שייכת למחוז לובלין. אבל היה מאבק ממושך על מהותה הפולנית של העיר.

האוכלוסיה בחלם וביחוד בסביבה היתה מעורבת: פולנים ואוקראינים. ברוב הכפרים בסביבה היו איכרים אוקראינים. כל איכר המדבר פולנית נחשב כגאוותן מתחפש. מלחך פינכה של האצילים. אבל בעיר גופא וכן בעיירות הסמוכות דיברה האוכלוסיה ברובה פולנית. הלשון הרשמית בימי הצאר היתה רוסית.

רוסיה הצארית לא הסתפקה בכיבוש עשרה ממחוזותיה של פולין, אלא התאמצה להגיע לרוסיפיקציה של העיר מתוך נימוק שרוב האוכלוסיה אינם פולנים. משאל־עם לא עלה על הדעת. והנצחון — בידי השלטונות.

לפי צו הצאר הוכרזה חלם כעיר רוסית. לפי זכרוני היה זה בשנת 1913.

מכבי־אש מתנדבים שהשתתפו בה חלק גדול מהאינטליגנציה היהודית בשנים 1916—1918.

המחוז העצמאי של שדלץ נספח לחלם ביחד עם מושל המחוז ופמלייתו שעברו לחלם.

הרוסים חגגו את נצחונם. הפולנים התהלכו שחוחי־ראש והיהודים מבולבלים.

סיפרו על הפרעות בשדלץ בזמן כהונתו של מושל זה שהפך להיות המושל הבלעדי של חלם. ונפוצו שמועות מסמרי־שער, שבמאבק זה בין הרוסים והפולנים יש גם צד שלישי, הצד היהודי.

היהודי הרגיל דן בבעיה זו, אם לומר את האמת, רק מתוך אספקט אחד. זה טוב או רע ליהודים. לכל שינוי בחיים המדיניים התייחסו היהודים כאל גזירה חדשה הנגזרת עליהם. היהודים זכרו יפה־יפה את צליפות ה״פּאַנים״ הפולניים כשם שזכרו את פרגוליהם של הקוזקים. הבחירה היתה בין הרע למעוטו.

נוצר המחוז החדש ומכבש הרוסיפיקציה הכביד בכל כובדו על ידי הפקידים הרוסיים. פולנים נענשו במאסר על דיבור פולנית בפומבי.

במאורעות לא היה משום חידוש ליהודי חלם. לפרעות לא היו חייבים לחכות עד לרוסיפיקציה מלאה של חלם. תדירות היו היהודים נאלצים להתחבא במרתפים, בעליות הבתים וב־עיירות שכנות מאימת הפרעות.

רוסיפיקציה זו לא נמשכה זמן רב. בשנת 1915 כבשו החיילות האוסטרו־גרמניים את חלם כשם שכבשו את כל פולין. הפרפורים האחרונים של השייכות הלאומית של חלם היתה בשעת השלום הספרטי בין פרוסיה היונקרית לבין ההטמן האוקראיני סקורופדסקי בשנת 1917. ברוחב לב סיפחה גרמניה את מחוז חלם לאוקראינה, עד התמוטטות הצבא האוסטרו־גרמני בשנת 1917, ועד הקמת פולין העצמאית חזרה חלם להיות עיר פולנית.

גם עכשיו לאחר הכבוש הנאצי, כשמפת העולם שינתה את פרצופה, נשארה חלם פולנית. יתר על כן: חלם זכתה בזכיה היסטורית, בה הוכרז על הקמת ממשלה דמוקרטית עממית של פולין, שעברה לאחר כיבושה של לובלין ללובלין. לוורשה עברה הממשלה הפולנית לאחר זמן רב.

לאחר הכיבוש האוסטרו־גרמני

שלוש שנים, משנת 1915 עד שנת 1918, היתה חלם מדרס למגף האוסטרו־גרמני. החיים היו קשים מאוד בזמן הכיבוש. ימי התקווה שקיוו היהודים עם תבוסת הצבא הצארי בפני הגרמנים חלפו מהר. החליפו את המגף הרוסי בשוט הגרמני. אחרי זמן קצר הורגש עולו של הכיבוש. עב דת־כפיה, רעב ומחלות אפידמיות היו מפלצות הזוועה בכל בית.

בשנת 1915 פרצה החולירע, שדיללה את האוכלוסיה ומילאה את בתי הקברות. עם בא החורף בא הטיפוס, שהשתולל כל החורף וגמרה את שהתחילה החולירע. היו אלה חיים מרים ומלאי צרות.

למרות כל האימים גדל נוער המתפרץ לחיים. האוכלוסיה היתה פטורה משרות צבאי, הרי הארץ היתה כבושה על ידי צבאות זרים. הנוער נשאר שלם רוחנית ופיסית כאחד וצמא לחיים חדשים.

ולפתע הדוגמה לחיים חדשים, מהפכת אוקטובר!

זוהר אש המהפכה הרוסית האיר פינות רבות בעולם. נחשולי המהפכה הציפו את פולין כולה. הנוער היהודי ניתק את עצמו מהווי ימי הביניים. הפירוד בין האבות והבנים היה כמרחק של דורות.

בסימטאות הצפופות של חלם נפתחו התריסים למאורעות החדשים. הנוער חידד את שמועתו לקול צעדי המהלך החדש. צצו ארגונים חדשים: פוליטיים, מקצועיים ותרבותיים. בשוק־קות התנפלו על לימוד עצמי כדי להשיג את שהחסירו במשך שנים רבות כשהעולם היה סגור בפניהם.

החלו לקרוא ספרות יהודית מודרנית. עוד בימי הכיבוש האוסטרו־גרמני נוסדה בעיר ספריה צבורית. היוזם לספריה זו היה פייבל פריד.

לאחר שנים מרובות הופיע לפתע בעיר. היכן היה? מנין הגיע? לא ידעו. סיפרו כי ברח מהגירוש בסיביר, סיפרו כי חזר מחוץ לארץ. והוא בעצמו? שתק. אף על פי שלא היה מן השותקים.

ביוזמתו של עסקן ציבורי נמרץ זה נוסדה בחלם הספריה הציבורית הראשונה ולא זו בלבד. לזכותו יאמר, כי היה אבי החיים החברתיים והרוחניים בעיר כולה. היה זה אדם שופע יוזמה ובעל השפעה על הציבור. חלקו בתחיה היהודית בראי־שיתה אין לשער כלל.

בתחילה היה מורה פרטי, עם יסודו של ביה״ס העממי היהודי היה אחד המורים בביה״ס וכן המרצה הראשון בתולדות התרבות למבוגרים.

בימי הכיבוש הנאצי עקר יחד עם מאות יהודי חלם לרוסיה הסובייטית. לאחר המלחמה חזר לחלם לזמן מה. אשתו, רופאה, נספתה יחד עם בתם.

לאחר מכן החל להשפיע על חיי החברה בחלם, בכוון מדיני אחר, אדם שהתפרסם פרסום טראגי בימינו, העסקן הבונדאי שמואל (ארטור) זיגלבוים.

נוסד מועדון פועלים, בו התקיימו הרצאות ונשפי־קריאה וכדומה. למועדון היו באים פועלים וסתם אנשים חובבי תרבות. מועדון ללא גוון פוליטי. מבקרים היו בו בשבתות, אבל גם בימי החול היו רבים הבאים. היה זה מקום מפגש חברתי לנוער השוקק לתרבות. במהרה קמה במועדון ספריה ענפה והנוער בלע ממש את הספרים. כולם היו נושאי ספרים ברחו־בות הן אלה שרצו להעמיק את ידיעותיהם והן אלה שנכנעו לאופנה. הלואי היתה משתלטת אופנה כזאת לספרים יהודיים בארצות אמריקה, שאנשים שאינם קוראים היו מתביישים ומשננים לעצמם כמה שמות של ספרים וסופרים לבל יבושו בחברה...

כאמור היו המועדון והספריה ללא גוון פוליטי ולא נקראו על שמם של אישים פוליטיים.

אבל ביום שבת אחד פרצה המריבה הפוליטית הראשונה.

מישהו הדביק תוית פוליטית על הספריה, את שם המנהיג הבונדאי גרוסר. ומאות זמן ואילך נקראה הספריה "ספריית גרוסר".

ההרמוניה הבלתי מפלגתית הופרה וצצו מריבות וחילוקי דעות.

החלו אסיפות של קבוצות בבתים פרטיים. מתוך הקליפה האדישה של פועלים סתם ו"שכירי־שנה" החלו להגיח חילוקי דעות פוליטיים.

הקבוצה הפוליטית המאורגנת הראשונה במחנה הפועלים היהודית היתה של "הבונד" ומנהיגה — זיגלבוים.

לאחר מכן נוסדה מפלגת פועלי־ציון ובראשה פייבל פריד. במשך שנים היו אלה הארגונים הפוליטיים במחנה הפועלים היהודיים בחלם. במשך הזמן הפכה מפלגת פועלי־ציון להיות הכח המכריע במחנה הפועלים בחלם. ברישתה צעד אחרי צעד את ה"בונד". רק לאחר שנים הופיעה המפלגה הקומוניסטית ככח חשוב ברחוב היהודי.

בינתיים שכנו, הן ה"בונד" והן "פועלי־ציון", תחת גג אחד, גג המועדון. העבודה התרבותית היתה עוד משותפת. אורגנו שעורי ערב למבוגרים ומהם צצו לאחר מכן מנהיגי התנועה. לאחר מכן עברה מפלגת פועלי־ציון לדירה משלה בבית החומה של קופר ברח ב הלובליני. באותם הימים היה זה הבית היפה ביותר בעיר.

ירושת הכיבוש האוסטרי

לאחר מפלת הצבאות הגרמנים־אוסטרים והתפוררותה של האימפריה האוסטרית, נשארו בחלם כמה קצינים יהודיים אוסטרים, שתרמו לעיצובה החילוני־יהודי של העיר.

אדם בעל תרבות מקיפה היה הסרן האוסטרי ד"ר קנפר. לאחר שהסיר את מדיו החל לדבר יידיש מערב־גליצאית מלאת חן והחל לפעול בציבור היהודי. היה מופיע בציבור בהרצאות מאלפות והפך במהרה למנהל ביה"ס העממי ביידיש. מתון בדיבורו ובהליכותיו ובעל ידע רב היו דבריו נשמעים מתוך יחס של כבוד, אע"פ שמבחינה אידיאולוגית היה חבר פועלי־ציון ימין. המקצוע החביב עליו ביותר — הספרות. בנוסף לעיסוקו הפדגוגי הופיעו מאמריו בעניני ספרות בהוצאות הפולניות־יהודיות.

נזדמנתי פעם במשרדו בבית־הספר ועל שולחנו ספר חדש ביידיש. ד"ר קנפר היה מלא התפעלות, עיניו ליטפו בחום את הספר עם הקדשת המחבר ואמר בהתפעלות: "מה רבה הדרך אותה עבר המחבר מסיפרו "רומן של גונב סוסים". היה זה סיפרו של י. אופטושו: "ביערות פולין".

שנים אחדות שהה ד"ר קנפר עם משפחתו בחלם. הוא — המנהל ואשתו מורה לפולנית. לאחר מכן עבר לקרקוב ושם, לפי השמועה, ערך עתון בשפה הפולנית. כמה שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה נפוצה השמועה כי הוא נפטר.

דמות רב־גונית שניה, ירושת הכיבוש האוסטרי, היתה של העסקן הבונדאי ד"ר פנסטרבלוי. גם הוא מוצאו ממערב גליציה. היידיש שלו היתה עממית, כאילו מעודו לא לבש מדי קצין אוסטרי. הוא היה עסקן ונואם סוער.

באותם הימים היו שתי המפלגות: הבונד ופועלי־ציון החזקות ביותר בעיר. ואחר הפילוג בפועלי־ציון, היה הפלג השמאלי הנכבד ביותר.

מלחמות הפועלים

"האנשים" שכירי השנה, שהתענו בסדנאות של בעלי־המלאכה בער, ששם עבדו, אכלו וישנו ביחד, החלו לפקוח עינים. האידיליה בין בעל המלאכה ופועלו הופרה. עם הופעת חיי ציבור מאורגנים החלו גם הפועלים להתארגן באגודות מקצועיות.

מתוך הפועלים עלו עסקנים של האיגוד המקצועי. הועלו תביעות קולקטיביות ופרצו שביתות. למרות חוסר בתעשיה כבדה הקיפו השביתות לפעמים מאות פועלים. השביתות נמשכו שבועות על גבי שבועות והודות לעקשנותם של הפועלים נגמרו רובם בהצלחה.

אני בעצמי השתתפתי בכמה שביתות ובגלל ערכן, לפי דעתי, אעמוד עליהן בפרוטרוט.

היה זה בשנים הראשונים לאחר מלחמת העולם הראשונה. האינפלציה דהרה ולא כדאי היה להדפיס שטרות־מטבע. היו קורעים, איפוא, כל שטר לארבעה חלקים וכל חלק היה ערכו כערך הנקוב בשטר כולו.

קרו מקרים. אדם מכר את ביתו בסכום מסוים ועד ההעברה ב"טאבו" היה ערך סכום הבית כערך זוג נעלים או דג מלוח.

השכר השבועי של הפועל ירד עד למחציתם מראשית השבוע עד סיומו. פרטים אלה יכולים לסבר את האוזן בדבר אופי המאבקים הכלכליים באותו זמן.

כל הסכם שכר במטבע פולני היה, איפוא, חסר ערך ונאלצים היו למצוא מוצא. את הדוגמא הדגימה הממשלה בעצמה. היא קבעה שכר נייד לעובד. השכר נקבע לפי ערך הדולר. בזמן התשלום בדקו את ערך הדולר ולפיו נקבע גובה התשלום בזהוב פולני.

נוהג זה שהיה רווח בערים הגדולות היה בו משום חידוש בחלם. בעלי־הבתים התנגדו, כמובן מאליו, לתביעה זאת. המופלא שבדבר, גם פועלים רבים התנגדו לכך מתוך נימוק, שאין הדבר בר־ביצוע. למעשה, התנגדות זו נבעה מתוך חילוקי דעות פוליטיים בין מנהיגי השביתות והפועלים. בימים ההם נימוק כזה נראה כטבעי.

שביתת פועלי־ההלבשה לגברים היתה עקשנית וממושכת, נמשכה 5 שבועות, לבסוף זכו הפועלים בתביעותיהם.

האופייני שבדבר, למרות שהאיגוד המקצועי היה רווח בעירנו, כמו בכל הארץ, והיה לו כבר נסיון של מאבקים שונים, טרם חלפה הרגשת המשפחתיות בין הפועלים למעבידיהם.

על ההסכם שנחתם לאחר השביתה במועדון בעלי־המלאכה בבית של קופר, היה אחי החותם בשם המעבידים ואני בשם האיגוד המקצועי.

בימים ההם אני ואחי, שעמדו בשני צידי המתרס, גרנו יחד עם ההורים... וזה לא היה יוצא דופן בימים ההם.

נצחון הפועלים בשביתה ממושכת זו מצא הד ביתר המק־צועות. סמוך לכך פרצה שביתה של פועלי ההלבשה לנשים. מפירי שביתה לא היו, באשר הסדנאות היו קטנות והאחד הכיר את השני והתביישו להפר שביתה. אבל הפרעות לשביתה היו מצד הפועלים בגלל חילוקי דעות פוליטיים.

גם שביתה זו נגמרה בנצחון הפועלים הודות לארגונים ועזרה בלתי צפויה שקבלו מאת מנהיג בעלי הסדנאות למלבושי נשים ברל קלברמן. הוא היה אדם צנוע מקפיד על לבושו ובעל אופי טהור. הוא חש נקיפות מצפון על השביתה הממו־שכת והאיץ בחבריו המעבידים שיגמרו את השביתה לטובת הפועלים.

ברל קלברמן זה היה בין 25 היהודים בחלם שנשארו בחיים לאחר הגיהנום הנאצי, הם עבדו בסדנה של הגסטפו, כעת הוא גר בארצות הברית.

שגשוג תרבותי

הפועלים והנוער בכלל לא הסתפקו בהשגים כלכליים. השוקקות ל"מזון רוחני", כשם שנקראה העבודה התרבותית באותם הימים, לא רוותה מעולם. ואמנם השרידים של פולין וארצות מזרח־אירופה, הפזורים כעת בארצות אמריקה, הם־הם כיום היוצרים והקונים של ספר יהודי הם־הם הבאים להקשיב להרצאה ספרותית, ונצנוץ ההתלהבות בעיניהם בשומעם ציטטה משל סופר או משורר יהודי, שאת שיריו שרו באותם הנשפים הספרותיים־ווקליים בעיירותיהם, מעיד על מוצאם המזרח־אירופי. אף שבת אחת לא היתה פנויה במשך שנים ללא הרצאה. היו באים מרצים מוורשה, עסקני מפלגה וסופרים. זוכר אני את הקדוש ישראל שטרן עם הרצאתו המסובכת והמנוגנת; את הצהוב א. צ. גרינברג, שהיה אהוב על הנוער בגלל ספרו "מפיסטו". את ז. סגלוביץ' התמיר והשותק; את ישראל מסטבוים, פרץ מרקיש ואחרים. והמפ־לגות היו מביאים מרצים משלהם. להרצאותיהם זרמו לא רק נוער חלם כי גם הנוער מעיירות הסביבה. היו באים ברכב או ברגל מהעיירות הסמוכות רייוויץ, וויסלוביצה, גרבוביץ וכדומה.

אבל העיר לא הסתפקה בתרבות קנויה. חיי התרבות בעיר לא פיגרו אחרי המתרחש בערים הגדולים.

כאמור בעיר התקיים בי"ס עממי ביידיש עד לחורבן, שגדל והתרחב למרות הקשיים הכלכליים ונגישות המשטר הפולני. שנים רבות עד לחורבן היה קיים בי"ס תיכון עברי ובין מוריו ומנהליו משפחת בקלר. משפחה אינטליגנטית שאחד מבניה התפרסם כנואם. הם לא היו ילידי חלם, אבל שנים רבות שהו בה והשפיעו רבות על שגשוגו התרבותי של הציבור.

הקורס לתולדות התרבות נחשב כקורס גבוה להשכלה עצמית. היה זה קורס עם שעורים סיסטמתיים. בראשיתו עמד בראשו פייבל פריד, לאחר מכן המשיך בו במועדון הבונדאי א. זיגלבוים. בשנת 1921 נהלתי אני את הקורס במועדון של פועלי־ציון, שלוש פעמים בשבוע. תלמידיו בני הנוער שב־עיר, ושל העיירות הסמוכות.

אבל את המקום המרכזי לפיתוח עצמי תפסו הספריות שהיו פתוחות כל ערב. מרובים היו הקוראים והתור להחלפת ספרים היה ארוך.

לי ידועים התנועה הציונית ובמדת מה — קבוצת הפול־קיסטים שהתבססו בארגון בעלי המלאכה. זכורני את תנועת הצופים, אבל כמסתכל מן הצד. ואיני יודע פרטים על תנועה זו.

ההתחלה השחורה

דברי אלה מתבססים על ספורו של תנחום ניסנבוים, פועל נגר חסון, שמסר על כל מה שעבר עליו ועל ששמע מפי אחרים. הוא היה בין העובדים בסדנת הגסטפו ובין אלו שנשארו בחיים בחלם, מבודדים היו בבית האסורים וכך ניצלו ממוות.

מולי על כסא, בבית בת מילדת שרה רבקה, שכנתי בחלם ברחוב הרובישוב, בסן־פאולו העיר, בברזיל מתחיל הספור. דבריו היו כפרץ לבה מהר געש, ולמרות רצוני נאלץ הייתי לרסנו, כדי להוציא מפיו עובדות ותאריכים כלליים יותר.

ב־9 באוקטובר 1939 כבשו הנאצים את חלם ומעשי הזוועה החלו מיד. קבוצת נאצים נגשה לבית משפחת משה פומרנץ ברחוב רפורמצקה, גרשה את כל המשפחה לרחוב, ולא הרשתה להם לקחת משהו מהבית, והם התישבו בו. משפחה זו שגורשה מביתה נאלצה לשטוף את בתי השמוש בידים ריקות, לנגב את בתי השמוש בכותונותיהם וללובשם חזרה על גופם לקול צחוקם הפרוע של הנאצים ועוזריהם הפורעים האַנדקים.

הד מעשי פרט אלה על האוכלוסיה היהודית המבוהלת קל לשער. ניתנה הדוגמא ויהודים מבוהלים המתינו להמשך מעשיהם של הנאצים והעוזרים האנדקים הפולנים. מעשי רצח ועִנויים הפכו למעשי יום־יום.

הבית השדוד של משפחת פומרנץ חייב להיות נקי. הרי הגרמנים אנשי תרבות הם ורגילים בהיגיינה. תפסו, לכן, 15 יהודים ברחוב והוטל עליהם לשמור על נקיון הבית. לאחר העבודה נאלצו להתאגרף לקול פקודות קצין גסטפו. בשעת משחק ראוה זה חובלה עינו של יוסף סטולר.

רובם של יהודים מתו לאחר התאגרפות זו.

ומעשי הברבריות נמשכו ללא הפוגה.

באותה עת התישב לו בחלם בנו של הרבי מקוזמיר, ורבי בעצמו. חיות הפרא פרצו לביתו, גרשו את הרבי המשותק, תפסו את השמש ואת החסידים שנמצאו במקרה בביתו ואלצו אותם לשטוף את מכוניות הנאצים, בשעת מעשה העליבו והשפילו את הקרבנות להנאת המענים וההמון הפולני.

מ. ופ. גולדמן

שבתות וחגים

על אף השעה המוקדמת עד לרדת השבת, ניכרת היתה כבר ברחובות הע ר חגיגיות ותכונה מיוחדת לקראתה. מי שמיהר בבגדי־חול עדיין וחבילה תחת בית־שחיו, לטבילה ולרחיצה לכבוד שבת בבית־המרחץ, ואחרים לבושים כבר בגדי־שבת, פניהם סמו־קים למשעי וזקניהם עשויים וכל כולם הדרת פנים מפיקה טוב־לב וחדוות־חיים, וכל הבא לקראתם בירכם ופניהם נהרו וקרנו.

הרחובות פוצ'טובה, הרובישבסקה, לובלסקה והסמטאות הצרות זהרו כבר שבתיות חגיגיות; החנויות הלכו ונסגרו. אי־שם אי־פה פשטה אדמומית קלה בשמים הבהירים, הכחולים, האין סופיים, עב קליל רכב לו על בת־ענן שובבה. החמה של ערב שבת קודש טרם אספה את קרני הפז האחרונות שלה והוסיפה לשפוך אור יקרות על הבתים ועל האנשים.

בשעה זו כבר היה הבית נקי ומכובד ונסתיימו כל תפקידי החול לכבוד שבת מלכתא, שרישומה ניכר היה בכל פינה ופינה, הבית נהפך לכעין פלטין של מלך. על השולחן הארוך המכוסה מפה צחורה כשלג ונקיה מכל רבב מונחות, בקדושה ובטהרה, שתי חלות קלועות, זכר ללחם משנה, מחודדות בשני קצותיהן ומשוחות בחלמון של ביצה. ולידם הסכין ועל הניצב של הסכין היה חקוק "שבת קודש".

באמצע השולחן עמד בקבוק יפה ומלוטש וברך לו כעין הבדולח ומתוכו הבריק והבהיק יין צלול מרה־ב עיניים, ועל־ידו גביע הכסף לקידוש, מעוטר בסגנון עברי עתיק, ועליו חרותות המלים: "ויכולו השמים והארץ וכל צבאם".

קטן הייתי, את החיים עדיין לא הבנתי, ולא עלה על דעתי לחשוב, ממה האדם חי ומה מקיים את גופו. החיים היו לי כעובדה שאין מהרהרים אחריה. כך גם לא הרהרתי אחרי עמלם של ההורים לפרנס את הבית בכל ימות השבוע. ידעתי שהאדם נאלץ לפעול על־פי הקללה הקדומה "בזיעת אפך תאכל לחם", ולכן אנחנו, הילדים, מצפים היינו תמיד ומייחלים לימי השבת והחגים, שכן בימים אלה כולם נחים ושלווים, הארוחות היו דשנות ולצלילי זמירות של שבת.

זו השבת הנפלאה ששום שפה בעולם אין בכוחה להביע את חינה וקסמה, את ההוד והזיו שבה ברחוב היהודי ומכל שכן בבית. כל בני הבית היו רחוצים ולבושים מחלצות שבת. האוויר היה מלא ריח ניחוח של החלות והעוגות, לרבות ריח הדגים הממולאים, המפולפלים והמתוקים, על כל אותם מעדנים, ממתקים ומגדנות.

אמי, מנוחתה עדן, בלבוש שבת עמדה ליד פמוטי הכסף שניצבו על השולחן, נעצה בהם שני נרות, שמה צעיף לבן על ראשה, טמנה בו שערותיה, שלא תראה, חלילה, אחת מהן בעת הדלקת הנרות, קשרה את קצות הצעיף תחת סנטרה וברטט של קדושה, שאפפה בשעה זו את בני הבית, הדליקה את נרות השבת.

ואז היה נדמה לי שגם בעיניה הודלקו אורות. היא פרשה שלוש פעמים את ידיה עד שכסתה בהן את פניה כדין, ונשמעה מפיה הברכה הזכה, בקול ברור וצלול: "...להדליק נר של שבת".

ושפתיה נעו חרש:

"כאור הנרות האלה יאירו עיני בני באור התורה הקדושה..."

פניה להטו מתוך אצבעותיה הפרושות בזוהר עליון ומרג־לית דמעה נפלה מעיניה.

לאחר הדלקת הנרות אורו עיניה ועפעפיה רעדו. בזוהר של שבת מלכתא, ברטט של קדושה ובקולה הרך הנשי בירכה אותנו ב"גוט שבת". שתי המלים האלו, שנעימת תוגה היתה צפונה בהן, עדיין מהדהדות באוזני עד היום הזה ולא תמושנה מזכרוני לעד.

עם שלהבות הנרות הלכה ונמוגה מלכות החול ונתפנה חללו למלכות שכולה קדושה, וזאת היתה אמי שהמליכה את השבת בבית, ואיך היא עשתה זאת! נשמתה רטטה עם לחישת שפתיה ונשמת הבית רטטה עמה.

מה נשגב הוא המחזה המופיע נגד עיני, ברכתה על הנרות, כשכפות ידיה סוככות על פניה, הלא זה אחד הרגעים הקדושים ביותר בחיי, כמו בכל בית יהודי בעירנו. על מה הזילה אמי דמעתה בשעה החגיגית של הדלקת נרות השבת? אין זאת כי אם מה שלא חזתה היא, חזה מזלה, כי השבת הקדושה באה אל הבית שנידון לחורבן — כי בני הבית יפוצו מתחת קורתו, מי להרג, מי לשבעה מדורי פורעניות, מי לדרכי נוד, מי אל מעבר למסכים אטומים, ומי להנחת לבינה לעולם יהודי חדש, לא תבינהו...

האם על הנרות היתה מיסטריה חרישית, שהצניעה בתוכה רזי ההוויה היהודית.

פגישה אחרת עם השבת, בקהל עם, נכונה לאב ולבנים.

הלכנו, כמובן עם אבא לבית הכנסת, הן בליל־שבת והן למחרתו, להתפלל בציבור. מה נאוו ברחוב השקט פעמי יהודים בהילוכם בנחת אל בית הכנסת לקבלת שבת!

שכינת השבת הקדימה לארוח לנו, ללוות צעדינו, בטרם שרנו לה מזמורי קבלת שבת.

ואחרי כן, מה טוב ומה נעים היה שבת כל בני הבית אל שולחן השבת, שהיה כעין אי הצף מעל כל החולין שבעולם וכולו רועף שאננות־שבקדושה. מפת השבת כיסתה היטב־

היטב על ששת הימים, על היגיעות ועל הדאגות, על צרות שנתרגשו ובאו ושמתרגשות לבוא. נסיכיה של המלכה שבת הסבו אל שולחנה בעולם שכולו טוב.

זו היתה שבת בלי חוקה מאושרת על־ידי גושפנקה של מלכות, אך היא נמשכה זה מאות ואלפים בשנים, מן היום בו נבחרנו לעם ובו קיבלנו את הצו לדורות: "ושמרו בני ישראל את השבת". לא היה צורך בשוטרים ומפקחים. די היה בעצם הצו מהר חורב. הוא היה הלב, הוא חדר לתוך עורקי הדם של היהודי, נרקם בתוך הבשר והיה עצם מעצמיו, אבר מאבריו של העם.

יהודי חלם לא פינקו גופם ביותר, אך עם שבת עלה הגוף במעלה, שלא חלם עליה כל ששת ימי המעשה. השבת נתנה לגוף ברכת מנוחה ונהגה בו כבאחד מרמי היחש, ובכל זאת לא הגוף היה ראש קרואיה, כי אם זאת השוכנת בתוכו פנימה.

השבת היתה תמיד הנשמה המיוחדת של כל אחד, הנשמה היתירה של העם, כדברי השיר בזמירות: "וכולהון מתעטרין בנשמתין חדתין..."

עברו ימים ושנים, הילד, אותו נער נתבגר והיה לבחור ולעלם וגם לראש משפחה לאחר מכן, אך אותו קשר שנרקם אז לעת חוויית־ילדות זוהרת קיים ועומד בעינו. עד היום אשא בלבי את לחש השבת בשפת שלהבת הנרות, בשפת אמירת שלום עליכם למלאכי השרת, מלאכי השלום, בשפת ניגון הקידוש, ואפילו בשפת טעם המאכלים, שהורגש בו אותו "תבלין אחד"; בשפת שיר השירים ושנים מקרא ואחד תרגום ועוד ועוד.

שיח ארוך היה לשבת בבית וברחוב עם זאת השוכנת בסתר חביון, שיח אשר נבצר לפרשו, אך שיח־קודש יאָמר לו.

וזאת שהשבת חדרה אליה לפני ולפנים והמתיקה עמה סוד שיחה, האם היא היא, מתמול, משלשום, מרביעי בשבת? היא ולא היא, "נשמה יתירה" עתה שמה. ואַל לנו לחשוב את השם הזה למליצה. לא, קריאה בשם למה שהיה מוחש לכל יהודי ויהודי ביום שבתו, ומה שלא יוחש ולא יובן למי שלא טעם טעמה של השבת היהודית השלימה בכל דור ודור בעירנו ובכל עיר ועיירה בהן חיו יהודים.

העוד נדלקות עינינו אי־אז באותן שלהבות־קודש של אושר עילאי לאין קץ? האפשר עוד למצוא כיום מידה גדושה כזאת של חדוות־חיים כמו אז, בשבת?

ובנטות היום הקדוש לערוב נתמשכה עגמומית של פרידה על משכנות ישראל. בין השמשות. מבין קרעי־העננים, הרוויים אדמומית של שקיעה, שהיו פזורים על־פני מערב הרקיע כעין טלאים, נישאו ובאו צללים כהים של הלילה הקרב ובא. הם רמזו לכל יהודי על שעת־השבת האחרונה על "רעוא דרעוין" של שבת־בין־השמשות, שסגולתה לרומם את היהודי אל הספירות העליונות, הנעלמות, בלוותו את הנשמה היתירה, הנפרדת ממנו יחד עם שבת המלכה לכל ימות השבוע.

בין כתלי בית המדרש כבר הורגשה האווירה הרצינית של "שעת הסעודה השלישית", השורות שם מדי שבת בין־הערביים. בית המדרש כבר נתמלא צללי־ערב משחירים, שכוח שליטתם שם היתה גדולה יותר מבכל מקום אחר. צללי אדם נשתרבבו על־פני שירות הספסלים. בחורים, אברכים וישישים יושבים ומזמרים, ואחרים מאזינים לצלילים המנסרים בחלל, מתלהבים מרגע לרגע ובלב כולם כאילו נדלקו שביבי־אש, שביבים רוחניים של קדושה ואצילות, שהעידו על התעוררות המחשבה וגעגועים לשבת היוצאת.

ברגע הזה, כשאני כותב את השורות האלו מופיע לפני צביון־חיים זה בכל הודו הקסום ובאזני מהדהדים הקולות והם משתפכים יחד בניגון מלא התלהבות וכיסופים, מתנשאים עם הניגון אל הספירות העליונות, שם כאילו טובלות נשמותיהם במעיינות הנצח הזכים של גן־העדן. ואף אני, יחד עם כל הנערים, היינו מצטרפים ומזמרים את הזמירות של "רעוא דרעווין".

היה זה עולם בפני עצמו, שבו מתמזגות יחד נשמות עורגות, הנכספות למנוחת־שבת קדושה בתוך חוג מלוכד, אפוף דימדומי אפלולית של צאת השבת. הדימדומים התעבו והלכו עד שנעשו כחומה של צללים, כאומרים לגדור את הדרך בפני השבת שלא תמהר לצאת. אך קורצים כוכבים מלמעלה ואומרים: הניחו כי באה השעה ליציאת השבת.

אמא, אשר הדליקה תמול שלהבות הקודש, עמדה עתה, בטרם תעלה אור של חול בבית, לפני חלון המערב, ושפכה שיח חרישי בנעימת עצב: "אלוקי אברהם, שבת־קודש שלך הרחומה כבר מסתלקת..."

שינה בשבת תענוג — וגם שיחה

התענוג של שינה בשבת הוא, כמובן, אחרי אכילת החמין. הדלתות סגורות, התריסים מוגפים, נפש חיה אינם רואים ברחוב, השקוע בתרדמה. פה ושם מתפנק לו חתול מפוטם על מרפסת הבית מול קרני השמש. זמזום עז של דבורה בודדת, שחמקה מכוורתה, פולח את הדממה.

כך נהנים אנשים שהשליכו מאחורי גוום שבוע של חולין מפרך. אולם הרבה יותר עשיר מטען הזכרונות של נער יהודי, אשר את ראשית חינוכו לפע־לות ציבורית, ציונית, קיבל בעיר מולדתו חלם, ועל אף התנגדותם של ההורים, אשר פחדו שבניהם יצאו לתרבות רעה, התארגנו בתנועות נוער חלוציות, שמטרתן היתה להחדיר בנו את רעיון הציונות. יום השבת היה מלא תוכן־חיים. התאספנו בגן וביער, שמענו הרצאות, ניהלנו ויכוחים בשאלות השעה וידענו גם לממש את חינוכנו הציוני ולתרגמו גם הלכה למעשה.

היו גם חוגי נוער חרדי, שברובו בילה את השבתות בבית־המדרש ובישיבה או שהשתייך לארגון אגודת ישראל. הנוער הזה הסתגר באוהלה של תורה ולא רצה לחפש דרכים חדשות כמו יתר בני הנוער. יש והוא שלל את רעיון הציונות שנראה לו כמו דחיקת הקץ של הגאולה אשר עתידה לבוא עם ביאת המשיח, וברצון להשתחררות עצמית מהגולה הוא ראה כעין כפירה בדרך התורה. הדבר שאיפיין את הנוער הזה בחלם היה שמרנותו ודבקותו בלימוד התורה ושמירת המצוות. בחייו

הרוחניים מצא את סיפוקו והיה שמח בדרכו אשר בה בחר מרצונו. את תענוג יום השבת אחרי הצהריים מצא בישיבתו בבית המדרש או בשטיבל, מתעמק בדף גמרא, ופניו זהרו מרוב שמחה כאשר מצא איזה פתרון בסוגיא קשה.

בית־המדרש היה מוקד־משיכה לעשרות ולמאות צעירים בעירנו, והם נהרו לאותו מקום בו ראו מעיין של קדושה וטהרה בכל ימות השנה, ובשבת, יום של מנוחה ושלווה, בית־המדרש היה להם מעין "בית הבראה" רוחני שלהם. את ה"שינה בשבת תענוג" הפכו ל"שיחה בשבת תענוג", והשיחות התנהלו ביניהם על דברי־תורה וחידושים בהלכה.

יש לציין שעם כל הניגודים בהשקפות החיים בין הנוער החרדי ונוער התנועות והאירגונים השונים שפעלו בחלם, כולם היו מאוחדים באמונתם בקיום הנצחי של העם היהודי ולמרות כל הגזירות אשר הטילו עליהם הגויים, חישלה אותם אמונה זו בדרכם הקשה ונלחמו נגד כל טמיעה והתבוללות והמשיכו לפתח ולקדם את תרבותם כל אחד לפי דרכו ומגמתו.

שמחת החגים

חג הפסח

שנים רבות עברו מאז אותם ימים רחוקים של ילדות תמימה ונעורים קסומים ותוססים ומתוך מרחקים אלה עולים לפני החגים והמועדים וממשיכים לחיות ולפעול בזכרוני.

עולם טהור ורענן יתגלה אז לפני, עולם שלו ושאנן. נער הייתי ככל הנערים, אהבתי ימי הילדות, טבלתי במי מנוחות ותום, ופסח, חג האביב היה בשבילנו חג שמח. משנכנס ניסן הייתי רץ לעתים קרובות לחצר הפונה לרחוב, ומשם רואים את הכיכר, שהיתה בשבילי עתירת התרחשויות וחוויות.

ימי ניסן בחלם היו בוגדנים מאוד. הנה הם כולם זוהר ותכלת ורעננות אביבית, מחיה נפשות; והנה מתחילה רוח קרירה לנשוב. השמים מתקדרים עבים, השלוליות העליזות הזורמות ברחובות לאחר הפשרת השלגים קורמות קרום כפור, ואם מעט לכם כל זה, הרי — שלום עליכם! באו גם דוד ודודה לבקר אותנו. ולמה הם נחרתו בזכרוני? כי בבואם פעם לפני חג הפסח ירד פתאום שלג. ואם כי על כל שונאי־ציון מזלו של שלג בחודש ניסן, שהרי אינו מחזיק מעמד זמן רב, ובסופו של דבר הוא נכנע לגורלו המר ונהפך לרפש ובוץ — על כל פנים עוד היה כוחו אתו לגרום כל מיני מרעין בישין, כל מיני הצטננויות, ביחוד לאותם קלי־הדעת שנחפזו לזרוק את אדרת־החורף ולהחליפה במלבוש קל יותר. עם אותם קלי־הדעת נמניתי גם אני.

וכשאמא מצווה עלי במפגיע ללבוש שוב את האדרת הכבדה, שכל כך שמחתי להיפטר ממנה, ולהתכרבל בברדס הצמר, הייתי מחפש לי כל מיני דרכים "לעקוף את החוק". מילא, את הברדס אינני מוצא, פשוט איני יכול למצוא אותו, ובאמת, כלום אני מחוייב לשמור על הברדס שלא ישתרבב לאיזה מקום־סתר, לאיזה מחבוא? סוף־סוף הברדס אינו חפץ גדול כל־כך, ובנקל הוא מסוגל להתחמק לאיזו פינה צנועה ולהתעלם מן העין. אבל משהו אחר לגמרי היא האדרת; היא אינה אוהבת חכמות. היא אמנם אדרת של ילד, אף־על־פי־כן מנוחתה כבוד על הקולב בין אדרותיהם של הגדולים, ובשום אופן לא תסכים שתקפל אותה, שתצנוף אותה צניפה ותזרקנה אל מתחת למיטה או תכניסנה ברווח הצר שבין הארון והקיר. היא בעלת ממדים הגונים, ואם תעשה לה עוול — היא תצעק מתחת למיטה, מבין הקיר ולארון.

עם האדרת אמנם היו לי צרות צרורות. אדרת זו, עליכם לדעת, הגיעה בראשית ימיה כמעט עד כפות רגלי. על טענותי המרובות שהיא גדולה מדי בשבילי, היו משיבים לי, שלא היא גדולה מדי, אלא שאני קטן מדי, ואם אהיה ילד טוב ואוכל כל מה שמצווים לי לאכול, אגדל מהר והאדרת תהיה בדיוק לפי מידתי.

ולכן שמחתי היתה כל־כך גדולה עם כניסת האביב, שפתח לפני שערים חדשים לחיים. עם צהלת האביב מתמזגת גם שמחת התכונה לקראת הפסח. הנה עוברים יהודים טעוני סלי מצות המכוסים בסדינים לבנים. הנה עוברת עקרת־בית עם סל גדוש כוסות וצלחות המשקשקים זה בזה תוך הליכתה, כאילו הם מכריזים: לכבוד פסח!

פעמיים בשנה ערכו יהודי חלם טיהור גדול, וריווח של מחצית השנה ביניהם. האחד — טיהור של הבית והכלים וצחצוחם לקראת חג האביב. ארונות ושידות ודרגשים הוצאו חוצה, כאילו התכוננו יהודי חלם ליציאת מצרים חדשה. בחצרות קרובות ורחוקות מגעילים כלים בדוודים מלאים מים רותחים, ופה מיתמר למעלה ומתרסק בנשיבות הרוח עשן קל, שביום בהיר הוא נראה לבן־אפרורי.

אך למי יש פנאי להתבונן בכל אלה? נשים טורדות, בעלים עורכים גלות, החג יבוא וימצא נוה־טוהר וכל זווית ופינה תקדמהו בפנים רחוצות ושוחקות.

והיה טיהור אחר, טיהור פנימי, טיהור הנפש ומירוקה מהזיהום שדבק בה במשך השנה, כדי להכנס לשנה החדשה בנקיון. ונקיון פירושו — גם בלא עלבונות ורוגז וטינה ונטירה בין איש לרעהו.

עתה מדובר בטיהור של הבית. ימים ספורים לאחר חג הפורים החלו תושבי חלם בטיהור הזה, בהכנות לחג הפסח.

ידי הסוחרים, החייטים והסנדלרים היו מלאות עבודה ומלאכה. המאפיות הוכשרו וצוחצחו בתכלית הכשרות וצבא עובדים מנוסים החלו באפיית המצות וביתר ההכנות שהגיעו לשיא עם יום לפני ערב פסח.

עוד בקיץ, בעונת הפירות, היו מתקינים ריבות ומשקאות. בחנוכה היו שוחטים את האווזים שנתפטמו במשך החורף והיו ממסים את השומן בכוונה מיוחדת לכבוד חג הפסח.

מיד לאחר ט"ו בשבט החלו לדאוג להכשרת טחנת הקמח ולהכנת הכלים לאפיית מצות לפסח. והדברים נעשו בשקט ובצינעה. אנשי־מעשה ובעלי־נסיון טיפלו בהם בלי הפסק והתמסרו לעבודה זו בהתלהבות גדלה והולכת.

כיום ישנם בתי־חרושת למצות, אך בימים ההם היהודים בחלם היו מקפידים שלא לאכול אלא מן המצות שנאפו במאפיה שהוכשרה במיוחד לפסח.

ההתרגשות החלה בימים שהכינו את המים המסוננים, שכן בשביל המצות נחוצים מים "שלנו" בבית כל הלילה. ולכן דאגו לספק מים מן הבאר יום קודם.

אני זוכר איך אבי היה עסוק בימים אלה בכל מה ששייך למלאכת האפייה ומדידת הקמח. פעם היה גם ממונה על מילוי כלי־הקמח במידה הנכונה וברגע שהממונה על לישת הבצק היה נותן לו את האות, היה יוצק את הקמח לתוך הקערה.

מרגע לרגע גברה התרגשותו, עד שכולו היה נסער ונלהב. ממש "נשמה יתירה" היתה טמונה בכל פעולה. מיד עמד על משמרתו יוצק המים במשורה ומלאכת הלישה החלה.

טיפת מים אפשר היה להוסיף אל הבצק, אך חס וחלילה שיעיזו להוסיף קמצוץ קמח אל הבצק. מיד הכל מתחמץ. משנגמרה הלישה היה הלש מכריז:

"קחו את הבצק!"

משהו מרתק ה־ה בקולו ומיד היתה ניגשת אחת המגלגלות שעמדו מוכנות לכך משך כל היום ומלאכת הגלגול החלה במעמד מרשים ומרגש.

היכן גלגלו? היו מתקינים שני קרשים רחבים ועבים, היו מקציעים אותם ומשייפים אותם עד שהיו נקיים להפליא. זוג קרשים כאלה היו משעינים על כנים פשוטים והיה מתקבל שולחן. ליד "שולחן" זה, משני צדדיו, עמדו כחמש עשרה נשים ומגלגלות את הבצק. היו נשים שעשו מלאכתן מעשי־ידי אמן והיו מוציאות מתחת ידיהן מצה עגולה כאילו נחתכה באמצעות מחוגה.

המצה המגולגלת הוגשה אל שולחן ה"מנקב", הרעדלער, שהיה עובר על המצה בגלגל משונן של שעון ומנקב אותה לעשותה חורים־חורים, שלא תתנפח בתנור כמו פיתה. אח"כ היה המנקב מעביר את המצה אל הרודה לתנור.

בתנור היתה יוקדת באחת הפינות אש תמיד לא תכבה. מרדה מיוחד גדול ועגול שימש להכנת המצה לתנור, ומרדה אחר, קל יותר, צר יותר, שימש להוצאת המצות האפויות. איש מיוחד היה ממונה לעמוד ליד התנור, כדי למיין את המצות שיצאו מן התנור, לערום אותן לערימות ולאחסן אותן בתוך סל קלוע מקש, טיפוסי ומיוחד למטרה זו.

מישהי פתחה קולה בשיר והנשים החזיקו אחריה ושרו:

פסח, פסח, חג נחמד,
מצות כשרות, קחו מהר...

כך היו מזמרות ועובדות, וכך נמשכה המסורת של אפיית המצות אצל כמה בעלי־בתים שהכשירו את תנוריהם. בדרך כלל עסק בזה יהודי בר־אוריין, ירא־שמים ונזהר בקלה כבחמורה, שלא יאונה כל פגם.

כל יהודי בעירנו ידע את ערך המצווה של אפיית מצות וחומרת העבירה של חמץ בפסח ולכן כל אחד היה מקפיד על כך שהעבודה במאפיה תתנהל בתכלית הכשרות.

הם באו הנה לאפות שבועיים לפני החג ובתקופה זו באו הרב והשו"ב או מישהו מן המשגיחים המיוחדים לבדוק הכשרות פעמיים או שלוש, וכשהם נכנסו נפלה אימה על העוסקים במצווה, ובמיוחד על הנשים המגלגלות את המצות; גרדו מיד את הקרשים, שפשפו את מגלגל הבצק, השתדלו שהכול יהיה כשר והכל עשוי לשמה.

כללו של דבר, עד כמה שזכור לי בהיותי צעיר, ראיתי שאנשי־חלם היו דבקים בקיום המצוות כמה שיכלו, ואני זוכר את החרדה כשהתקרב החג, שלא יופיע איזה "שקץ" נוצרי ויזרוק לחם לבאר, כדי להפריע ע"י זה ליהודים את התענוג של שאיבת מי הבאר לכבוד החג.

לפני פסח, בערך שבועיים קנה לו כל יהודי צימוקים יפים וכשרים ועשה לעצמו יין לכבוד פסח בזהירות ובטהרה. היה משהו מיוחד באווירת כל בית יהודי וכל אחד ואחד שמר אותו ונשאו עמו לאורך חייו.

כאלה היו ימי ניסן המובילים לחג האביב והחיים נמשכו כסדרם, מצויינים במצווה היורדת לתוך הוויית המסתורין של חכמת ישראל המקובלת והמעניקה ליהודי העיר אור וזוהר, אור רוחני, שהאיר על כל יהודי מאנשי־חלם, ומי לא ישתוקק לקבל בלב מלא תודה פני מצווה שכזו, שאפשר לקיימה רק פעם בשנה?!

ביעור חמץ

לאחר שקירות החדרים סוידו כהלכה והרצפות שופשפו והספרים וכלי התשמיש שבארונות אווררו, ולאחר שהשלימו את שליחת קמחא דפסחא בסתר כמנהג וכמסורת, ניגשו לביעור חמץ.

בפעולה זו הודגשה העובדה, שכבר לא אוכלים כל מה שרוצים, אלא מתכוננים לחג המצות. ואני זוכר כיצד אבי בדק את החמץ לאור הנר — שהוא הנפש, שנאמר: נר ד' נשמת האדם, והנה הוא לא של חלב, אלא של שעווה ועשוי משיורי נרות הנשמה שדלקו בבית המדרש.

אבי החזיק בידו את הנר ובירך בקול ברור וצלול את הברכה: "...אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על ביעור חמץ". דממה השתררה, כי אבי נזהר לא לדבר בין הברכה לתחילת הבדיקה. לאחר התחלת הבדיקה הוסיף ואמר:

"ראה, בני, אנו מבערים את החמץ מהבית, וכך אנו צריכים לבער את החמץ שבתוכנו, כדי שתהיה נשמתנו היהודית טהורה לקראת חג החרות".

המלים האלו היה רגיל לומר לי שנה בשנה בעת ביעור החמץ אור ליום הארבעה עשר בניסן, וכאז מהדהד בי קולו הנרעד...

עבודה זו נעשתה בחרדת קודש ממש. בכף מיוחדת במינה, עשויה נוצות מגוונות, נקבצו הפירורים מעל אדני החלונות ומעל זיזי הקירות, שהונחו בכוונה מיוחדת ומוקדמת לכך מתוך חשש, שמא לא ימצאו כלום ותהא הברכה על ביעור החמץ לבטלה.

באותה שעה היתה אמי עסוקה בהגעלת הכיריים ושאר כלי

מטבח. מהמים עלו אדים, העיניים דמעו, השיעול החניק, אבל הלב רחש אהבה לקראת חג החרות, ההולך ובא. רווחה בחזה, ורגש קדוש בלב כולנו, הכל כשר וישר... נכנס בנו מצב רוח של פסח.

למחרת היום השכימו קום. מהחצרות ברחוב קשיבה נשמעו קולות המולה, כולם המו ונחפזו לכלות את עבודותיהם מבעוד יום.

פרוסות לחם שנשארו לפליטה, נאספו על־ידי הגויים, חינם אין כסף, כי ידעו מנהגי ישראל וסייעו בזה לא לעבור ב״אַל תשחית״. לשריפת החמץ הועלו מדורות קטנות והשליכו לתוכן את הכף עם פירורי־הלחם במטלית לבנה. כשהנוצות נחרכו אמרו: ״כל חמירא וחמיעא...״ לאחר־מכן באה מכירת החמץ. לא היתה זו מכירה לפי המקח והממכר הרגילים. המוכרים באו אל הקונה, כלומר אל הרב, ולא הקונה שילם, אלא המוכר. על שולחן הקונה אין למצוא לא סחורה ולא משקלות, כי אם מטפחת לבנה או אדומה, ואילו יתר הציוד היו מחברת וקולמוס. לאחר קבלת הקניין במטפחתו הגדולה של הרב, חתם המוכר על דף המחברת ונפטר ממנו בברכת ״חג שמח וכשר״.

מה נשתנה — חד־גדיא

חג הפסח מצטיין בצביונו המיוחד, המתבטא בקושיות ותירוצים, ומה יפה המנהג לתת לילדים קטנים אגוזים לפני הסדר, כדי שישאלו: מה זאת? ושלא יירדמו עד שישמעו את התירוץ. תשומת לב מיוחדת הקדישו לילדים קטנים, בכדי לעורר בהם סקרנות וכדי שישאלו קושיות. עוד לפני שקיעת החמה של ערב פסח נהרו המוני אדם עם ילדיהם לבושים בגדי חג ברחובותיה הראשיים וסימטאותיה הצרות של חלם היהודית לבתי־המדרש, בהם שפעו אורות מהמנורות והנרות.

לפני ארון־הקודש היתה תלויה פרוכת לבנה של משי ובמרכזה הזהיר באותיות גדולות מאירות עיניים בחוטי כסף וזהב ״כתר תורה״, ובשולי הפרוכת — גדילים גדילים של משי וארגמן. הוילונות מעל אשנבי עזרת נשים הבהיקו אף הם בלובנם ושיוו להם מראה חגיגי.

הנערים נתכנסו בצוותא והתהדרו זה בפני זה במלבושיהם החדשים ובנעליהם המבריקות המשמיעות קול רעש. המראה עולה לנגדי כמו חי. אני רואה את פניהם המפורשות ועיניהם הזריזות והפיקחות, ובת־צחוק של פחזות על שפתותיהם.

לקול דפיקת השמש על שולחן הבימה הושלך הס. הש״ץ ר׳ אשרל ניגש אל התיבה, אגב שיעול, ופניו לבשו ארשת יראה ורצינות. הוא לחץ ידיו על לוח חזהו, ופאותיו המסולסלות נראו ארוכות יותר. רגע הוא נשאר עומד לפני התיבה, ובדממה מתנשא קולו למרום וחדר לאזני המתפללים ולליבותיהם.

בגמר התפילה נתכבדו המתפללים בחרוסת, פרי ידיו של המלמד ר׳ יוסל. בשנות עלומיו ובשנות העמידה היה מלמד. וגם לעת זקנותו המופלגת עוד לא הניח ידו מן המלמדות. אלא שקודם היה בעל ״חדר״ משלו והרביץ תורה לשלושים ילדים, ואילו לעת זקנותו נתן ״שיעורים״ לנערים אחדים, ועוד כוחו אתו להכין חרוסת לכבוד פסח, ולקוחותיו נאמנים לו כל השנים.

אבי שישב על מיטה מוגבהת בכרים, הסביר לנו, אחרי ששאלתי את הקושיות, לשם מה שיוו חכמינו לחג הפסח שינוי בולט במידה כה רבה, יותר מאשר לכל החגים.

גל חום עובר עלי כאשר אני נזכר בדמותו של אבי, שבאהבתו עורר בי את הצורך לשאול, וכך הסביר לנו: בתחילה שיעבד פרעה את העם, ובמשך הזמן הפך השיעבוד אצל המשועבדים לטבע שני ולאורח־חיים של עבודת פרך ושתיקה, והגרוע מכל כאשר לבן־אדם אבדו כבר ההרגשה והצורך לשאול, זה סימן שקהה אצלו רגש ההגנה העצמית. והנה הגיע זמן חרותנו, חג הפסח, והרי הפעולה הראשונה שהיתה: ללמד את הילדים להציג שאלות, ומשה לימד: ״והיה כי ישאלך בנך מחר לאמור, מה זאת?״

דברי אבי, שהאזנתי באזני ילד, המשיכו פעלם בזכרון, בחלום ובהקיץ. אף כי אותו ילד כבר עבר בדרכו את כל התחנות בחייו, חיי אנוש; מילדות לבחרות, מעלומים לעמידה ומשנות עצה לשיבה, אף־על־פי־כן מוסיפים הדברים לחיות בזכרוני: הצגת שאלות היא הפתיחה לדרך החשיבה, לבקשת היגיון, לדרישת צדק, לאי־כניעה, תוך רצון חפשי, לכוח אכזרי. ונראה לי, כי הצגת שאלות היא השלב בו אדם יוכל להיות שלם עם עצמו, להבין את עצמו.

וטוב שאדם שואל גם את עצמו: מה תפקידי ומהי החובה המוטלת עלי כדי לפעול נגד כל דבר הפוגע בכל היקר לי ובכל הסובב אותי?

אבל אז עדיין ילד הייתי ואחרי ששאלתי את ארבע הקושיות, השיב אבי: ״עבדים היינו לפרעה במצרים״, והמשיך:

״אפילו כולנו חכמים, כולנו נבונים, כולנו זקנים, כולנו יודעים את התורה, מצווה עלינו לספר ביציאת מצרים. וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח״. אבי הרים את ראשו מן ההגדה והציג לפנינו את השאלה מה יש כבר להוסיף ולספר יותר ממה שכתוב בתורה? אבא לא חיכה לתשובה מאתנו והמשיך: ״ובכל זאת מספר בעל ההגדה, שחמישה מגדולי התנאים, שהיו מסובין בבני־ברק, היו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, ובודאי היו שואלים שאלות ומשיבים תשובות.

סעודת ליל הסדר הצטיינה בשפע מאכליה המיוחדים ובכוסות יין. לא נשכח גם אליהו הנביא. בפתיחת הדלת ובכוס השלישית ביד נאמרו הפסוקים הנצחיים לעמנו הסובל, והנה בא מחבר החד־גדיא ונתן תשובה ל״מה נשתנה״: אבא קנה גדי, החתול אכל את הגדי, הכלב נשך את החתול, המקל היכה את הכלב, האש שרפה את המקל, המים כיבו את האש, השור שתה את המים, השוחט שחט את השור, מלאך המוות שחט את השוחט... חורבן ומוות לכל אורך החזית. מדוע? מיהו כאן האשם?

״חד־גדיא״ מתפרש בדרך אלגוריה, כי הגדי מרומז לישראל

והאב הוא הקב״ה, ושני זוזים הם שני הלוחות, וכו׳. התשובה היא ברורה וחד־משמעית: לשמור על הגדי כדבעי, שלא יבואו כל הצרות הללו.

בגמר שתיית הכוס הרביעית ובמלים המבטאות רצון הדור־רות לבניית בירתנו הנצחית חסל סדר פסח כהלכתו, ואחריו — שיר השירים!

כאשר נדדתי בזמן המלחמה במרחקי רוסיה נזכרתי לא פעם בדברי אבי על מהות החרות, כי פסח הוא חג של החירות עצמה, חג החירות של עצמנו, ואז הבנתי איך אנחנו, העם היהודי, יכולנו להתקיים זמן ארוך כזה בתוך תנאי הגלות הקשים, רק משום שגם העני בישראל היה מרגיש את עצמו בחסותו של הכלל, כבביתו הוא. תמיד הבינו יהודי חלם להקל מעל העניים והנדכאים כובד המשא של מזלם הרע. לנגד עיני עמד מבצע "מעות חטין". אדם שירד מנכסיו והוצרך לבריות — מעולם לא הרגיש את עצמו כפושט יד סתם, שהוא למעמסה על הציבור, כי טיפלו בו כבן־בית וקרוב־משפחה, כדרך שהזהירו חז״ל: "ויהיו עניים בני־ביתך".

בנכר נזכרתי בדמויות ובמעשיהם הטובים בעירנו. סוג זה של אנשים מסוגל לעביר בשלום תהליך הזיקוק של החיים ויצא מזוקק שבעתיים. מעשה צדקתם של היהודים שהכרתי בחלם פעלה על העני בשובה ונחת, פייסה אותו והבטיחה לו, שלא לחם בלבד ימצא בביתו של אחיו העשיר ממנו, אלא גם חום וידידות.

אין מלים לתאר את העידוד אשר המעשים האלה מעוררים בי עד היום. נע ונד הייתי, מעונה ביסורים ובעלבונות אין קץ, אולם כשנזדמן לי לחוג יחד עם יהודים את חג הפסח, מיד הרגשתי שבני אב אחד ובני אֵם אחת אנחנו. חג משפחתי, חג המשפחה היהודית הגדולה, ובצוותא אכלנו "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים" — או אז מתוך געגו־עים סיפרנו זה לזה כל מה שעבר עלינו, אחים לצרה, זכרונות הנעורים ותקוות העתיד.

כל דכפין ייתי וייכול, כל דצריך ייתי ויפסח! לא היו בעלי־בתים ואורחים, לא מזמינים ומוזמנים, אלא שולחן ערוך לכל בני המשפחה.

הא לחמא עניא... מה לך לבי כי תהמה?!

קריעת ים־סוף

בשביעי של פסח נהגו בבית המדרש להציג את קריעת ים־סוף ואת ביזת הים. המתפללים שפכו מים על הרצפה, רקדו בשלוליות, ואנו, הילדים החזקנו אחריהם ושרנו את "שירת הים", והצטערנו על שההורים הכריחו אותנו ללכת הביתה, כי ידענו שהמבוגרים רוקדים כל הלילה עד אור הבוקר.

בלילה הזה של קריעת ים־סוף, היה ר׳ אשרל מחלק שאריות מן המצה השמורה, סמל ל"ביזת הים".

הקשר בין קריעת ים סוף ובין ביזת הים נראה לי גם במנהג שאמי הקפידה בו להניח בשביעי של פסח על השולחן קערת מים ובה חתיכות דג (סמל קריעת הים) ודבר עשוי מכסף (סמל הביזה).

אבי היה נוהג לספר בליל שביעי של פסח על קריעת ים־סוף בדומה לסיפור יציאת מצרים בליל ראשון של החג. בשירת־הים חש אבי את החוויה העמוקה, אותה הוא תיאר בצבעים ססגוניים, לפי המוטיבים העלילתיים, המצויים במדרש־האגדה על שירת הים.

לימים חיפשתי ומצאתי בתלמוד (מגילה י׳ ע״ב) את האגדה היפה, אשר אבי חזר עליה, שבשעה שפרעה וכל חילו טובעו בים־סוף ביקשו מלאכי השרת לומר שירה. אמר להם הקב״ה: מעשה־ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה — והשתיק אותם. ותמיד אזכור את דברי אבי בהסבירו לי, שהשמחה שלנו על הצלתנו נתמעטה ע״י ההכרה שהצלה זו גרמה לאבדון של המצרים, שגם הם היו מעשה ידיו של הקב״ה.

ואבי הוסיף, שהמעטת השמחה אנו מסמנים ע״י קיצור השיר של שמחה שהוא ההלל, ומפני זה אנו אומרים הלל שלם רק ביום הראשון של החג, ובשאר הימים רק "חצי הלל".

ואני מודה ומתוודה, שאינני יכול להתרומם לאותה דרגה גבוהה אובייקטיביות של מוסר המוצאת ביטוי באגדה זו, בהתאם לפסוק "בנפול אויבך אַל תשמח". הרי אנו שמחים בפורים על מפלת המן, ולא אמנע משמחה אם אויבינו נחלו מפלה בקרב, אולם תמיד תשאר התפעלותי לרגש האנושי הנשגב שהאגדה התלמודית ביטאה בעצמה כה רבה.

ימי הספירה

ימי הספירה בין פסח ושבועות הם ימים שזיום חדש וצעיר, והשמים פרושים כחופה, ימים חמים היו, ובחלם, כמו בכל ערי ישראל זכרו היהודים שאין שמחה נוהגת בימי הספירה ונהגו להתאבל, ואף פעם לא הבנתי על מה צריכים להתאבל בצורה חמורה כל כך, אין מתחתנים, אין חוגגים חגיגות משפחה, אין מסתפרים, אין לובשים בגדים חדשים, ואין אוכלים מאכלי בשר. הלא על חורבן בית ראשון ובית שני יחד קבעו יום אֵבל אחד, בט׳ באב, ואילו בין פסח ושבועות צריכים יהודים, גדולים וקטנים להתאבל מ״ט יום. אֵבל ממושך כל כך ובמשך אלפי שנים — מדוע?

בימים ההם היו באים לבית המדרש "מגידים", והטיפו "דרשות" על נושאים שונים, והעלו מתוך התנ״ך פניני חכמה, מוסר ובטחון, וזוכרני כיצד מגיד אחד נתן פעם טעם לאֵבל של ימי הספירה ואמר כי היהודים גזרו על עצמם אֵבל לאומי על הקרבנות הרבים שנפלו בימי פולמוס בר־כוכבא ורבי עקיבא ובאותו זמן מתו תלמידי רבי עקיבא, ששים שנה לאחר חורבן הבית השני, ומאז — האבל של 49 יום נשאר שריר וקיים, והם כנגד מ״ט שערי תשובה, שער לפנים משער עד חג השבועות, שהוא שער החמשים, וכולם נפתחים על־ידי אמירת תהלים ממעמקים בהשתפכות הנפש.

והיהודים בחלם שמרו מסורת זו מבלי לדעת משמעותה הנכונה ומה מקורה. האבל התקבל על מצב־הרוח היהודי, כי

הרי בכל שנות גלותנו הארוכה היו נוהגים לבוא עלינו בעלי־לות איומות, ודווקא בימי הפסח. מי לא ידע ולא שמע על עלילות דמשק? מי לא זכר את עלילת בייליס בזמנו של הצאר הרוסי, וגם לפני הרבה שנים היו בסביבות חלם כמה עלילות־דם.

ל״ג בעומר

ביום ל״ג בעומר הייתי מלא חג. הציפייה ליום הזה חידדה את חושי. יצאתי מן הבית בקפיצה והתחלתי לרוץ ל״חדר״. ידעתי שהיום לא לומדים וה״רבי״ רק יסביר את ענייני יום זה ונוהגיו. ראשית, בו נולד ונפטר רבי שמעון בר יוחאי, אשר השאיר עם הסתלקותו את כל גנזי הנסתרות שבתורה, את ה״זוהר״, אשר בזכות ההתעסקות בהם יתגלה אורו של משיח. ולכן מדליקים נרות ומאורות ביום זה, לכבוד האור הגדול, אורה של גאולה.

הייתי בטוח שכאשר יבוא המשיח יגלה לנו את אור הגנוז והטוב שבתורה. ה״רבי״ אמר שהיום הזה, ל״ג בעומר, יקר במיוחד, כי הוא שבעה־עשר יום כמנין טו״ב, קודם מתן תורה, ובו מתחיל להתגלות האור הגנוז והטוב שבתורה.

ועוד הסביר לנו הרבי את טעם המנהג לירות בקשת בל״ג בעומר, כי בימי רבי שמעון בר יוחאי לא נראתה הקשת, ובזוהר כתוב שאין לצפות לביאת המשיח עד שתופיע הקשת ״בגוונין נהורין״. הקשת הוא סימן לבוא המשיח.

תיקון שבועות

שבועות הוא החג בו קיבלו בני ישראל את התורה על הר סיני, ולכן למדו יהודים תורה כל הלילה, ולימוד זה נקרא: תיקון שבועות. אולם עוד לפני חג השבועות, כשלמדנו ״אקד־מות״ קרא לפנינו ה״רבי״ בהטעימו את דו־השיח שבין אומות העולם לבין כנסת־ישראל ותורגם אותו ללשון יידיש עסיסית, היינו מוקסמים מקריאתו עד כדי כך, שאפילו כשגמר נשארנו יושבים על מקומותינו בלי ניע, כאילו היתה נסוכה עלינו תרדמה עמוקה. בדמיוננו ראינו רבבות ומיליונים גויים, אשר סביב שתו על אותה כנסת־ישראל ומקפחים אותה בשאלות ומחכים לתשובתה.

וכך העביר ה״רבי״ לפנינו את הסיפור על שור־הבר האיום, האוכל בכל יום מרעה של אלפי הרים ובקעות, ויפיל את חתיתו על כל העולם. ולעומתו יופיע הלויתן הגדול והנורא, המרתיח בזעפו ימים ומצולות, ובין שניהם יתחולל קרב איום, אשר לא היה כמוהו מיום בריאת העולם, ורעש מלחמתם יגיע עד השמים. אז יתרומם מכסאו יוצר תבל, יוציא את חרבו הגדולה מנדנה ושחט בבת אחת את שני עריצי העולם גם יחד, ומבשרם יתקין סעודה גדולה לצדיקי עם־עולם, וישתו מתוך גביעי ספיר ויהלום את היין המשומר מששת ימי בראשית.

ובאותה שעה יהיו נהנים מזיו השכינה, מזיו הדרו של אלוקי ישראל העומד עליהם לשרתם, כביכול.

אותו יהודי מסכן, שמימיו לא טעם טעמו של יין אמיתי, מלבד יין צמוקים משבת לשבת לקידוש ולהבדלה, ושתיים שלוש כוסות של מי־דבש משמחת־תורה לשמחת־תורה — הצליח בכוח הדמיון וההשראה לתאר לפנינו במלים נמלצות ובהבעת פנים מפיקים הנאה ותענוג את טעמו המשובח וריחו הנעים של ה״יין המשומר״, עד כדי כך שגם אנחנו הרגשנו בפינו, בגרוננו ובכל אברינו מין מתיקות נפלאה.

אבל שבועות הלוא הוא חג קבלת התורה, וללמוד תורה הרי מחוייב כל יהודי ולפי מנהג קדמון נאספו יהודי חלם באישון לילה בבית המדרש. ובעת שמבחוץ, מתחת השמים הזרועים כוכבים, ישנים הרחובות והבתים, עובר בפנים, בדו־מיית בית המדרש, עולמה של תורת סיני מבראשית עד ״לעיני כל ישראל״; מהמשנה הראשונה עד האחרונה, לנגד עינם הרוחנית של הלומדים — עולם של אור וחום, מלא זוהר של שמש מעורר־חיים ותוסס־חיים; עולם נאה, בהיר וזורח, שניתן לראותו בכל הדרו.

המנהג בליל שבועות להתחיל ולסיים את כל ספרי התנ״ך וששה סדרי משנה, הוא בכדי שייחשב לפני הקב״ה כאילו למד כל התורה כולה, התורה שבכתב והתורה שבעל־פה.

מאז התחלתי להסתכל אחרת על עצמי שנמנע ממני ללמוד לגמרי ספר מסויים, יען נודע לי כי מקובל בידי חכמי ישראל, שאם מתחילים ומסיימים את הספר, נחשב לפני הבורא כאילו למדו כולו.

אני ששמעתי כל זאת בחדר, אינני פטור מלספר גם את הטעם לאכילת מאכלי־חלב בשבועות, כל חלב רומז לחסד, ומה שנתנה לנו תורה הוא מצד חסד הבורא, בעוד שהמזון הניתן לנו הוא על־פי־דין, מכיוון שבראנו, חייב לפרנסנו.

לקראת חג השבועות למדנו ב״חדר״ גם את מגילת רות, שהיא כשלעצמה היתה בשבילנו סיפור יפה על החמות נעמי והכלה רות, ששתיהן נשארו אלמנות. מגילת רות מחולקת לארבעה פרקים, וכבר מן הפרק הראשון התמונה היתה לי ברורה והדמויות היו קרובות ללבי. נעמי עם בעלה ושני בניה שמוצאה היה ממשפחה מיוחסת, עזבה את ארץ־ישראל והתיישבה בשדי־מואב. הסיבה לכך: בארץ־ישראל היתה אז שנת רעב. אך תהיתי, איך שני הבנים הרשו לעצמם לקחת להם נשים מבנות מואב. בכל זאת הצטערתי על מותם של שלושת הגברים. הנה נעמי חוזרת לארץ־ישראל ואחת הכלות רות, מחליטה ללכת ביחד עם חמותה. נעמי מתארת לכלתה את המצב הרע הצפוי להן בארץ: עוני ובדידות, אבל רות עומדת על דעתה ואינה מוותרת על החלטתה, והמלים שבהן הביעה את ההחלטיות נשארו בזכרוני כל השנים: ״אל אשר תלכי אלך, ובאשר תליני — אלון, עמך — עמי, אלוקיך — אלוקי״.

ילד הייתי ועל פי דרכי חיבבתי את האשה הזו והרגשתי את הגבורה הרוחנית שהמלים הללו הבליטו, ולכן היה נראה לי טבעי שדוד המלך, הגיבור הגדול ביותר, משורר התהילים, צריך היה להיות דווקא מצאצאיה של רות זו, אם מחוננת באופי יציב ואיתן, אם שעברה את כור העוני ויצאה ממנו

מחושלת ומחוסנת, אָם האוהבת את אלוקי ישראל, את עם ישראל ואת ארץ־ישראל, בלי פניות כלשהן, בכל לבבה ובכל נפשה.

אמנם, רות לא היתה נושא לשיחות בין הילדים, אולם נדמה לי שהיתה נושא למחשבותיו של הילד, שלפניו היתה אשה זו כמעט תופעה על־טבעית, באשר לתכונותיה היוצאות מגדר הרגיל, והיא היתה חביבה עלינו. כך גם דוד המלך היה חביב עלינו. מלך אדיר שהיה טרוד כל הימים במלחמות עם גולית הפלישתי ועם שאר כל הרשעים, אף־על־פי־כן היה לוקח לו זמן לנגן בכינור ולעשות מזמורים בשביל כל העלובים והנדכאים. איך לא לאהוב מלך כזה?! ועליו גאוותו של עם ישראל עד סוף כל הדורות, ולא לחינם שרים אנו: דוד, מלך ישראל, חי וקיים!

שבת מברכין חודש אלול

המתפללים בבית המדרש שלנו ברחוב פוצ'טובה אנשים נוחים ושלווים היו גם בני־תורה, לרבות בעלי־המלאכות שאף הם ריח של תורה היה בהם, ומהם יודעים פרק במשניות, מהם בעין־יעקב, מהם במדרש ומהם בחובת הלבבות, הכל לפי מה שהוא בעל־מלאכה ולפי מה שהוא אדם. היו גם למד־נים מופלגים, חריפים ובקיאים, אולם בימי חודש אלול, ימי הרחמים והרצון, כולם פישפשו במעשיהם היאך לתקנם מכאן ולהבא. ממש רעד וצמרמורת חלפו בעצמות אותה שעה, כאשר בשבת מברכין עמד החזן עם ספר התורה בידו והכריז: ראש חודש אלול! בבשורה זו היתה כבר טמונה אימת הימים הנוראים.

אפילו אלה שהיו מטבעם בעלי־שמחה שרויים היו מראש חודש אלול ואילך בהרהורי תשובה וחשבון הנפש, והרי זה אותו „יהי רצון" של ברכת כל חודש, בחדשי השנה, אותן בקשות על חיים ארוכים, חיים של פרנסה, חיים של עושר וכבוד, אולם בכל זאת הרגישו באותו "יהי רצון" של חודש אלול מין רצינות יתירה, מין מועקה על מצב־הרוח ושאר דכדוכה של נפש.

בימים ההם מנעו מכל דבר של בדיחות ומכל מעשה־נערות. תפילת הלחש של מוסף באותה שבת, אחר ברכת החודש של אלול, כבר היתה רוויה פחד הימים הנוראים; האנשים היו מזועזעים, אפופים קדרות. את כולם הקיפה ההר־גשה כי הנה־כבר הגיעו הימים הנוראים, כבר הגיע מועד המשפט, בו ייחרץ גורל האדם לשנה הקרובה, וכבר קוהלת אמר: "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא".

כמו בחוש אני רואה את כולם ושומע את קולותיהם. מעזרת הנשים נישא לו קול־תחינה בכייני. הן, הנשים, בתחושתן החריפה, כבר הבחינו באימה ופחד יום הדין. הן כבר ראו לפניהן את החיים הקשים של החורף הקרוב ובא, קור, רטיבות, מחלות ילדים ר"ל, ואותו זמן כבר היה כשר ומתאים להבקיע עולמות בתחינתן, לבקש מאת בורא העולם שנה טובה ומבורכת.

באמירת ה"גוט שבת" לא היתה כבר אותה עליצות כבכל שבת. הפעם הביטו איש על רעהו ברצינות מיוחדת, בהרגשת אשמה, בדומה לילדים בחדר המבחינים לפתע שחטאו, והנה מתקרב המלמד — ופחד העונש מרחף מעל ראשו, ויש צורך לנהוג זהירות.

הדרך חזרה הביתה כבר לא היתה ברעש והמולה, אלא לפי טעמו של אלול, באיטיות, עקב בצד אגודל, תפוסי־הרהורים, מכוסים וסתומים, שמאליהם הם באים ומאליהם הם הולכים.

והלב מפעם ורוגש והדעת עגומה ואינה ברורה. למה. מעין אנחה סמויה וחבויה היתה מרחפת מעל לכל. זו כבר לא היתה אותה שבת ברחוב, כבכל שבת גם לאחר הסעודה.

השמש אמנם להטה עוד, החוץ הוכה באורו המסנוור של "שילהי דקייטא" אבל בלב התנגנה מנגינה חרישית עצובה, שונה לחלוטין מכל שבתות השנה. נעימה של אמירת־תהלים רוויית־חרטה נשמעת מפה ומשם, לימוד־פרק לבבי, התענגות רוחנית של צלילה לעומק דברי־מוסר, כיצד להיות חסודים וטובים, וחלוף זאת ינחלו חיי עולם הבא.

על סף הבתים יושבות הנשים, מכונסות לתוך עצמן, ממל־מלות שיחה בחשאי על התנהגות טהורה, על סופה של מישהי, שאינה שומרת על הדינים בדקדוק וכיוצא בזה. המחשבות זוחלות מתוך תנומה והראש כבד. חובות כבדות מוטלות עלינו.

ובשופר גדול יתקע

הדי תקיעת־השופר הראשונה בחלל האויר הכניסו אותנו לעולם ההזיה והמסתורין. האנשים הפכו להיות שקטים יותר, מתונים יותר נאמנים יותר. כל דיבור מדוד ושקול. כל צעד מחושב היטב. המבוגרים מטיפים לעצמם מוסר מדי יום ביומו, ברצינות יתר על דא ועל הא...

אמא אומרת, שבימים אלה החנווני נהפך לאיש אחר, אינו מאמיר את המחירים ובשום אופן אינו רוצה שיסמכו עליו, על נאמנותו. הוא ממש דורש ממנה שתבדוק את הטיב, המשקל והמחיר. אבל דווקא בימים אלה אין צורך לבדוק. הוא בעצמו משגיח על המשקל והמידה. הוא מעדיף לתת יותר, לתת מידה טובה יותר מחשש שמא יחסר, חלילה. הוא מתיירא להפקיע את השער, כי בחודש אלול אין מסתכנים בכגון דא.

הרגשת חרטה שוררת בכול וגם מעין האשמה עצמית בלב על שבועה או קללה שנפלטה מן הפה. אלוקים ישמרנו. קול נסתר נובע מנבכי הלב ודורש: תשובה. אוירתו של כל יום מחודש אלול היא בדחילו ורחימו. קמים להם יהודים משנתם עם שחר ומיד הם נקלעים לאווירה של חשבון הנפש.

דברים מוזרים התרחשו אז בחלם. חבורות חבורות רצו עם הטלית והתפילין לבית־המדרש, נרכנים בהתלהבות על ספרי־התהלים ובלעו פרקים שלמים. ר' אשרל עמד על הבמה, לפניו ערימת ספרים והוא הופך והולך בספרים בחיפוש אחר פסוק גואל, ולא מוצא, ואז הוא זקף ראשו והביט בתקרה

וזימזם משהו. אחר־כך נשא ידו כמו איזה נביא קדמון שנתעה לכאן בטעות, וקרא: "הציפורים, איפה עפות הציפורים?" אנחות חנוקות התפרצו לפעמים מלבבות המתפללים, ורוח תוגה חרישית מרחפת בחלל בית המדרש, מן החלונות הפתרחים מתנשבת לה רוח קרה ונושאת בכנפיה מחשבות והרהורים על החיים אותם מבלים בעולם הזה: הימים חולפים זה אחר זה והשעות בולעות זו את זו. כמה מרץ וכוחות משקיעים בהבלי עולם הזה, אולם כמה שלימות קונה אדם לעצמו? האם אין בן־אדם טובע יותר מדי בחומריותו של הגוף? כלום נותרה עוד איזו שייכות למשהו עילאי יותר, משהו שבנשמה? גולת הכותרת של פעילות אבי בימים הללו היתה חיזוק למוד התורה, בו ראה את עוגן ההצלה, הן בקרב תינוקות של בית רבן ובני הנעורים והן בקרב המבוגרים.

מי אשר לא ישתף קולו בימי אלול עם רננת כוכבי הבוקר, מבני האופל הוא. מיד לאחר סיום התפילה של מנין־ההשכמה, נישאים כבר קולות השופר מבית־המדרש. מתעצל לו אי־מי לקום משנתו, מתמוגג הוא מן החום הערב תחת הכרים והכסתות, המתחיל להיות קוסם דווקא בימי אלול הצוננים — הרי נזרק הוא מאליו מן המיטה, והרהור תובעני חולף כברק במוחו: אויה, כיצד זה ישן אני? הרי ימי אלול היום, וחייבים לאוץ אל בית־המדרש!

ימי הסליחות

והנה מגיעה אזעקה שניה של הימים הנוראים — ימי הסליחות, והאוירה המוסרית מתגברת עוד יותר, ועמה התעמקות מחשבתית לתוך המהות הפנימית: היכן מצוי אני בעולם? כל יום מתעלים יותר ומקלפים את העור הגס והחומרני; כל יום — שאיפה להישגים רוחניים יותר.

בבוקר ובערב מאריכים בתפילה. כל אחד עורג לאוירה המחממת של בית המדרש, לומר עוד פרק תהילים, ללמוד עוד פרק משניות. ההרגשה של אפסיות ה"אני" הופכת להיות מוחשית יותר, ועוד יותר מגיעים כולם לידי ההבנה, שלמעשה הרי כל הרעש שמרעישים נעשה משום שההשגחה העליונה רוצה בכך, ואם תסיר, חלילה, את עינה מכל זה, כי אז הרי אין סאון ורעש, אין סחר־מכר, והבן־אדם נשאר ערום מכל וכרוכב בלב ים... רגע ללא השגחה ומיד הופכים להיות למרמס, לעפר ואפר בין שיני הזמן.

אזי הרגישו האנשים כי הקרקע בוערת מתחת לרגליהם. כל אחד נוכח, עד כמה הוא עצמו אפס ואין, וטורח הוא לו להשיג בימים המעטים הנותרים עד ליום הדין מעט זכויות והשגות, כדי לא להגיע לשם באין מליץ יושר, ובכל זאת כל יהודי מבחין באמת עד כמה דל־ישע הוא: "לא בחסד ולא במעשים באנו לפניך", אלא "כדלים וכרשים דפקנו דלתיך".

זהו כוחו של השופר החודר ברחובות העיר חלם בימים של חשבון הנפש ולב כל יהודי מתעורר לתשובה, מסתכל בנפשו, בוחן את דרכו ומשתדל לעזוב דרך רשע וחטא ולהחיש צעדיו על דרך הישר.

כובד־ראש ואימת יום הדין הקרב ובא — אלה הם הזכרונות העולים בי ברגע שעומדים לפני עיני רוחי ימי־אלול בחלם, עיר־מולדתי. כולם, הילדים כמבוגרים ידעו, כי חשבון הנפש — זוהי הדרך להצלת הנפש.

בתת השופר קולו בבית המדרש, אז כל אחד הרגיש כי זו הזמנה לפני כס המשפט ובכל בתי יהודי חלם חרדה וחרטה.

ימים נוראים

"ויהי קול השופר הולך וחזק מאד" — וידעתי שמא"ד הוא אדם, וקול השופר מעורר את האדם לזכור שבימים אלה העולם נדון והכל במאזניים. עצמתי עיני וראיתי מאזניים. לא כמו אלה שבחנות או בשוק, שהרי בשוק אין שני מאזניים שווים. היטלתי את מעשי הטובים על כף אחת, ואת העבירות על השניה, והן הכריעו את הכף. זה היה פחד, ואת הפחד הזה קראתי בעיני אבי, רציתי לעזור לו, ובמסתרים עיני ירדו טיף־טיף ולבי הומה ומפרכס בדמעות. אותה שעה פרשתי לקרן־זוית והבחנתי באמת עד כמה אני דל־ישע וחשבתי איך להשיג מעט זכויות והשגות שלא להשאר "באין מליץ יושר"... בדמיוני ראיתי איך כל באי עולם עוברין לפני כסא הכבוד כבני מרון. רציתי להתפלל, אבל מלות הסידור פרחו מראשי. לבסוף ויתרתי על מלים ולנגד עיני המאזניים. כאבתי בשתיקה.

בליל ראש השנה השתנה הכל. הנה תמונת הוד בלתי נשכחת מימי ילדותי: לקול דפיקות השמש על שולחן הבימה הושלך הס. בית־המדרש רחב־הידיים היה מלא מפה לפה, במיוחד רב הדוחק על־יד הדלת, כי שם נאספו פשוטי־העם, עמדו וישבו צפופים, מדפדפים במחזוריהם ומחפשים תפילת הערב, ולי נדמה היה שפניהם הביעו התמסרות גדולה. ההדיוטות שבהם, לאחר שעלעלו לבטלה התייעצו עם שכניהם. "עלול אדם לשכוח" — אמרו כמצטדקים. כעסתי על הילדים שפטפטו זה עם זה וקולותיהם העליזים נבלעו בהמולת קולותיהם של הנערים. אולם לאט לאט נשתתקו ונתקרבו לצידי אבותיהם.

כל המתפללים קמו על רגליהם, התעטפו בטליתות וחגרו את אבנטיהם, עמדו שחוחים ונוגים. על הבימה עלה הרב, לבוש הקיטל הרחב, צח כשלג, מעוטר עיטורי כסף. בשערותיו עדיין הבהיקו אגלי המים של המקווה שבה טבל. דמותו קרנה בזוהר עילאי ובית המדרש הפך לפלטרין של מלכים, והרב התנועע בתוך הקיטל ביראה של קדושה, חגיגי ובלתי נכנע, כשלצידיו עמדו כמה מנכבדי העדה, מהם בעלי הדרת שיבה, מעוטפים בטליתותיהם, והם חבקו ספרי־תורה בזרועותיהם הרועדות בעוז והוד.

מבטי תעה על פני המתפללים ולא מצא לו אחיזת־עיניים. הרי למדתי בחדר שראש־השנה הוא יום הזכרון, אולם לא ידעתי מה עלי לזכור. אמנם נוספו תפילות: "זכרנו", "מי כמוך", ו"כתוב בספר חיים" ועוד ועוד, אך הדברים לא נכנסו למוחי והיו נשארים אמירה בלבד לולא האווירה והחרדה שהחריפה את תחושת היום הנורא לאין שיעור. לימים הבנתי

שהנקודה החשובה ביותר והמרכזית שבימי ראש־השנה הוא הזכרון — לזכור!

הזכרון הוא הכוח הנפשי העיקרי בו נחן עם ישראל והוא אשר קיימנו מיום היותנו לעם ועד היום הזה; הזכרון מהווה את הכוח הקורע ימים, המעביר בשלום את המדבריות האיו־מים ביותר, ואם, במקרה, תועים, חלילה, מן הדרך, עוזר לנו זכרוננו למצוא בחזרה את הדרך הנכונה.

את כל זה עדיין לא הבנתי אז, אבל האווירה חדרה בקרבי. מתוך הדממה הכבדה הרת הקדושה נשמעה בדחילו ורחימו קולו הרועד של החזן, שהכניס את כל העדה לעולם הצער והחרדה. בניגון מעורר דמעות השליך, כביכול, את כל העדה מאגרא רמא לבירא עמיקתא, וכנגדו חזרו כולם בתוגה עצורה, כאילו כרוז יצא והכריז לאמור: קץ כל בשר בא! ועל המת־פללים לעכב בתפילותיהם את גזר הדין ודומה היה כאילו רוח אחת נשפכה על כולם.

ימים עברו והיו לשנים, התבגרתי וביקשתי לתפוס מה היו הסיבות להתעוררות זו?

אכן, הצרות הן הן היו הגורמים, אולם יותר מכל פעלה האווירה המוסרית. המצפון העצמי שואל, הלב הולם, המוח עורך חשבון, עורר אי־מנוחה, ותמצית אי־המנוחה מתבטאת בשתי בקשות קצרות: "אַל תשליכנו מלפניך ורוח קדשך אַל תיקח ממנו; אַל תשליכנו לעת זיקנה, ככלות כוחנו אַל תעזבנו".

בימים שאנו הולכים ומזקינים, אנו נותנים את דעתנו מה עמוק הוא מוסר ההשכל שאנו מוצאים בשתי התפילות הקצרות הללו: בתחילה אנו מתפללים באשר לרוח ואחר־כך באשר לחומר, שנישאר עם השכל הישר, אם אפילו יעזבונו כוחותינו.

תפילות קצרות המעוררות שיקול־דעת ופחד...

אולם את הפחד המירבי, ביחד עם יראת הכבוד, עוררו ניגוני התפילות והתקיעות המרעידות והמחרידות בחרדת קודש.

נגמרו התפילות וכולם חזרו אחרי החזן: "הרחמן הוא יחדש עלינו את השנה הזאת לטובה ולברכה עושה השלום", והאווירה עשתה חגיגית יותר ומברכים איש את רעהו בברכת "לשנה טובה תכתבו ותחתמו".

בבית אבא מקדש על היין קידוש של ראש־השנה, אשר בחר בנו, וחותם מקדש ישראל ויום הזכרון. פרוסת "המוציא" טובל בדבש, אוכלים תפוח מתוק בדבש ומברכים "בורא פרי העץ"; טועם קצת ואומר יה"ר וכו' שתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה.

שחרית

משכימים לבית הכנסת. ברכות השחר, סדר הקרבנות, שיר היחוד, שיר הכבוד, שיר של יום. השליח ציבור שעובר לפני התיבה מתחיל "המלך", שוכן עד וכו' והקהל אומר אתו בלחש, ושוב מתעורר באדם הרצון למחשבה, וכשאדם חושב, הריהו מגיע לידי מסקנה שחטא וזקוק לתשובה...

ניגוני החזן נגעו במיתרי הלב. לפני התקיעות אמרו את המזמור "למנצח לבני קורח" ושמע כעין מקהלה השופכת את נפשה בשירה. המלים, שיצאו מתוך לבבות טהורים, התגל־גלו בחלל בית־המדרש ועלו מעלה, מעלה: "אשרי העם יודעי תרועה..."

דומיית־קודש השתררה בבית־המדרש כאשר ז בעל־תוקע, עטוף בטליתו ניגש אל השולחן ברתת וזיע ונש; את קולו האדיר: "למנצח..." ואחרי זה אמר בנוסח מקורי משלו את הפסוקים המתחילים באותיות "קרע שטן", והכל כאילו הרגישו וראו בעליל, איך כל פסוק ופסוק היוצא מפיו קורע את השטן לקרעי קרעים, ומיד הוציא את השופר מתחת למפת השולחן וידו רעדה מרוב התרגשות.

המקריא השמיע "תקיעה", ושוב חלפו רגעים מספר, כנראה הכנה נוספת לכוונות המרובות שעליו היה לכוון על כל תקיעה, שברים ותרועה. וכאשר בקעו התקיעות בדומיית בית־המדרש לא היו אלה תקיעות של שופר, אלא של נשמה עילאית המתנשאת בלהבה לעולמות העליונים...

מוסף

פסקו התקיעות, החזירו את ספרי־התורה לתוך ארון־הקודש ונכבדי העדה שבו למקומותיהם. מעזרת הנשים עוד נשמעו הגניחות. אמהות רצו לבתיהן, מי לשמור על התינוקות שעזבו אותם לנפשם ומי להשגיח על התבשילים. בחצר, מאחורי החלונות נשארו בנות־ישראל והקשיבו לקולות התפילה ולמנ־גינות החביבות עליהן.

על־יד התיבה תפס את מקומו בעל המוסף והתפלל תפילה חשאית ברטט של קדושה. הוא התחנן לפני קונו לבל יבדילו בעוונותיו, כביכול, בין הקהל ובין אביהם שבשמים. בכייתו הרצוצה נבלעה בקולו החנוק וזיעזע את הכל. הביטו וראו: כולם מתפללים בעד כולם, כי כל יחיד צריך למלא שליחות כלשהי בחיים, והוא מהווה חלק בלתי נפרד מן הכלל.

אחרי הרבה שנים עיינתי מחדש בכל הפיוטים והתפילות, כדי להבין היטב את פירושם ולירד לעומק כוונתם, אולם אז, בילדותי, הוקסמתי יותר מן הנעימות הלבביות ומלאות הרגש, ולבי הקט נתמלא תחושה של ימים נוראים, אשר בהם אפילו דגים שבמים רועדים מאימת הדין.

זכורני עד כמה השפיע עלי רישומו של אותם הימים, כאשר הלכנו אחרי תפילת המנחה לתשליך, מי לנהר אשר בקצה העיר ומי אל באר, ואמרנו "ותשליך במצולות ים כל חטאתם", התבוננתי במים וראיתי בחוש כל רטט ורעד העובר בגופו־תיהם של הדגים...

קולו של החזן חדר כליות ולב, מתחנן ובוכה כילד אין־אונים, והמלים נובעות כאילו מאליהן מעומק הלב וחודרות מיד ללב הכל. מפעם לפעם מתעלה קולו וחרדת־קודש ממלאה את כל המתפללים, וגם אני דימיתי בנפשי, כאילו אלי מתכוון בעל־התפילה בקולו המלהיב והמרטיט.

כזו היתה תפילתו של בעל־המוסף בבית־המדרש החלמאי,

וכמו בפרקי הסליחות כן גם בתפילות ופיוטי הימים הנוראים היה משמיע כל מלה במתיקות ומפיח נשמה ורוח־חיים בכל פסוק ופסוק. הרגע הנשגב ביותר של כל תפילת המוסף היה כשפתחו את ארון־הקודש בפיוט "ונתנה תוקף". חיל ורעדה תקפו את כולם, התחנו והתפייסו לפני הקדוש־ברוך־הוא.

בפיוט של הקדוש ר' אמנון הביע בעל המוסף בכשרון רב את טיב ערכה של כל מלה ומלה וידע לבחון כל צירוף וצירוף של המלים. כל הלבבות, אף הקשים ביותר, התעוררו והקשיבו לאנחותיו של בעל־התפילה, ובאמרו: "ויאמרו הנה יום הדין לפקוד את צבא מרום בדין", נפשו השתפכה כנחל זורם ומתמלא על כל גדותיו.

יום הכיפורים

בכל עשרת ימי התשובה שרויים היו יהודי חלם בעולם אחר לחלוטין, עולם שכולו חשבון הנפש. כל מלאכה שנעשתה באותם הימים, כל מקח וממכר וכל משא ומתן, כולם היו כעין התכוננות לתשובה. הסנדלר הלם בפטישו על סוליות נעליו בלוויית פסוקים מן המחזור, בעיקר הימהם חרש את הפסוק: "הנשמה לך והגוף פעלך, חוסה על עמלך". החייט הריץ את מכונת־התפירה לקצב כיוט של יום־הכיפורים, כשהוא מסלסל נעימות של הימים הנוראים, ובכליון־נפש ציפה אבי בבית להכרזתו המרגשת של השמש: יהודים, יהודים, קומו, קומו, לעבודת הבורא, עורו ישנים משנתכם!

החיים החומריים על שאונם והמונם, היו בימים אלה בגדר שינה ותרדמה, ולכן בא השמש להריע ולעורר: עורו, הקיצו! וקולו הרעיד את נימי נשמתו של נערים וזקנים.

עברו עשרת ימי התשובה והגיע היום הקדוש והנשגב, יום הכיפורים.

באותו יום נעשה כל אדם מישראל מטוהר ומזוכך. כל העולם החומרי וכל ענייני־הגוף נעלמים ונגוזים. אין אכילה ושתיה ואין שאר תענוגות העולם הזה.

בית המדרש היה מלא מפה לפה, מוצף אור. הנרות הארוכים, "נרות נשמה" והמנורות הרבות התלויות הפיצו אור נוצץ וחגיגי. פה ושם נשמע קול בכי מזעזע. הנה יום הדין, בו יפחד כל איש, ילד וזקן, וקם לבקש רחמים וסליחה מלפני בוראו. הבכיות מתגברות והולכות ופורצות את קירות בית־המדרש, מתפשטות בכל הווייתו של אדם, והוא מגיע לכלל הכרה ברורה, כי הנה בא יום הדין והחשבון, יום של תפילה ותשובה.

זוכרני, ילד הייתי, עמדתי על יד אבי, מכונס בטליתו הצחורה, כולו נתון בתפילתו. במתח רב עקבתי אחרי כל תנועותיו ודבריו, פסוק אחרי פסוק. ספגתי את אנחותיו והרגשתי את נשמתו הקרועה לגזרים. עיניו — מעיין של דמע, והמלים, לא פיו שדיבר אותן, כי אם לבו התוסס והיוקד — תפילה זכה. אולם לפתע בקע קולו של החזן:

"כל נדרי..."

והנה נזדקפה קומתו של אבי, חזר בלחש על דברי החזן ועיניו בוערות, מפיקות התלהבות. בחלל מהדהד הניגון ובו להבה מסיני בוערת, ומכבשני גולה ושלהבת אבות, והלהבה מזהירה וחודרת לסגור־לבבות.

הרבה חשבתי על הפחד, ביחד עם יראת הכבוד, אשר ה"כל נדרי" עם ניגונו המסורתי מעורר בנו, הרי "כל נדרי" אינו לא תפילה ולא בקשה, אלא אבטחה מראש, שכל הנדרים שנידור מיום כיפור עד יום כיפור של השנה הבאה יהיו בטלים ומבוטלים. הרי מהי כל החרדה הזאת? האם זהו הפחד שמטיל עלינו הנדר?

אכן דבר זה היה מעורר בי מחשבות והרהורים, ונזכרתי, איך אמי היתה נוהגת בכל שיחה לומר: "אַל נחטא בשפתינו", ואולי לכן יעצו לנו גדולי עמנו לומר "כל נדרי" ביראת הכבוד והתרוממות הנפש, כי הפה, הלשון והשפתיים הם, בעצם, השערים דרכם יוצאים דברי חכמה ודברי ידידות וגם, חלילה, דברי שטות ודברי שנאה, והצרה היא, שהדיבור היוצא מן הפה אין להחזירו, ולכן כל הזהירות הזאת והאימה שמטיל עלינו "כל נדרי" עם ניגונו הנוגה חודר הלב.

חג הסוכות

אחר בא חג הסוכות, הארוך שבחגי ישראל והמורכב שבהם. בכובד ראש היה היהודי החלמאי מקיים מצווה מפורשת שבתורה: "ושמחת בחגך". חג זה הוא בעצם חג הקשור בענייני חומר ואדמה, שכן חג האסיף הוא, בו האדם שמח ומתרונן על ברכת יבול שדהו ועל פרי עמלו ויגיע כפיו. ולכאורה נשאלת השאלה, מה היה לנו, יהודי חלם, לחוג בקשר לענייני אדמה, בפרט לאחר ימים קדושים כאלה?

הסביר לנו הרבי בחדר: האדם עשוי מחומר והוטלו עליו תפקידים חומריים למלאותם באמונה ובתום לב. עליו לחרוש, לזרוע, לנטוע, לקצור ולשמוח בפרי עמלו. וגם בגלות זהו הסמל הראשון מסמליו המגוונים של חג הסוכות, סמלים המתווים לנו את דרך חיינו.

חג הסוכות עמד בסימן שמחה. בחג זה ראו כותלי בית־המדרש שותי יין ושכר, אבל לא ראו כתלים אלה יהודי שדעתו ניטלטלה עליו מתוך שתיה ולא שמעו דיבורים שאינם מהוגנים גם אחר שכלה כל היין והשכר.

אך היין עשה את שלו, יהודים פתחו פיהם ושרו "ברוך אלוקינו שבראנו לכבודו", "וטהר לבנו לעבדך בשמחה" ועוד שירים כאלה.

חווייה גדולה היתה הישיבה בסוכה וקדמה לה הבניה, שהחלה למחרת יום הכיפורים.

שמחת תורה

כשמו כן הוא: יום של שמחה, שירה וריקודים, וכמה מופלא הדבר וכמה עומק בו, שהשמחה היתירה המשובצת בלוח השנה, קשורה במה שמקנה לעולם היהודי את המתח הגבוה וכובד־ראש שאין למעלה הימנו — בתורה!

חיי היהודים בחלם לא היו שטופים בשמחה ולכן היה

הדבר בולט בכל פליאתו, שסדר החגים של השנה נסתיים בהילולא רבא לכבוד התורה.

אמנם כל חג בישראל הכיל בקרבו שמחה וריקודים. הלב שמח, שותים לחיים, מברכים שנזכה לקבל פני משיח במהרה בימינו, והרגליים נישאות ברקידה, ובכל זאת שמחת תורה הוא חג שכולו שמחה, שירה וריקודים.

וססגונית היתה השמחה ומגוונים היו צלילי השירה ומן ארון הקודש הוציאו את כל ספרי־התורה. ואני רואה לפני מעגל של עשרות יהודים, מבוגרים ונערים, חובקים ספרי־תורה בזרועותיהם ומאמצים אותם אל לבם. קול שירה בוקע מתוך המעגל, החג סביבו פסיעה אחר פסיעה, בליווי אותם צלילים, אשר מדי פעם בפעם הם מתנשאים בהתלהבות עם מלים של פסוקים וקטעי פסוקים. גוון מיוחד היה לריקודים האלה. בלי הסתערות ובלי התפרצות של גלים גלים, והצלי־לים פעם השתפכו בכיסופיהם והתחננות ופעם התעוררו בחדווה עילאית: "וטהר לבנו לעבדך באמת". יש והריקודים עזים יותר, השירה סוערת יותר, אבל גם היא ממוזגת צלילים מעולם הכיסופים והגעגועים והפנים קורנים וצוהלים. הכל נוהה ומתעלה למטרה אחת, למקור אחד: שמחת־תורה.

בבית המדרש בחלם התפללו חסידים ולומדים יחד עם יהודים של כל ימות השנה, פשוטים ותמימים, שלא היה להם ביומם אלא תפילת שחרית בבוקר ומנחה ומעריב בערב, אולם בשמחת תורה גם הם רקדו וצהלו, חבקו ספרי־תורה בזרועו־תיהם ואימצו אותם ללבם. ידעו הם והרגישו במעמקיהם, שרחו־קים היו כל השנה מהספרים האלה, ובכל זאת שותפים היו לשמחה, והביעו את שמחתם בריקוד ובשירה.

חג שמח היה יום שמחת־תורה גם לילדים. רקדנו אז יחד עם המבוגרים, ותמיד נמצא מישהו שכבר בשמיני עצרת אחר הצהריים היה מסדר אותנו ברחוב שורות שורות, הקטנים כקטנותם בשורות הראשונות והגדולים כגדלותם בשורות האחרונות, ומפקד עלינו ללכת קדימה, כשהוא עצמו עובר לפנינו. וכך היינו הולכים ושרים, ומפעם לפעם עומדים ורוק־דים עד שהגענו לביתו של איזה גביר, ואז היה מסדר אותנו בחצי מעגל מול חלונות הבית וקורא לפנינו בקולו החזק: "מי אתם, בני?"

והילדים עונים: "אנו בני־ישראל, לומדים תורה".

ואז הכריז לפנינו בכל כוחו: "צאן קדשים!" ואנו מחקים את קול הצאן וקוראים: "מה־מה־מה". ומיד נפתחו החלונות ובעלת הבית זרקה לנו אגוזים, סוכריות וכל מיני פירות. הילדים חטפו ואכלו, ואח"כ שוב הסתדרנו בשורות והלכנו מבית לבית עד הערב.

באתי הביתה מיוגע. אמי היתה משום מה מלאה חרדה, שאקלקל לי את הקיבה. היא עטה עלי ונשקה לי.

חנוכה

חנוכה נתנה לנו הרבה מה לשמוע וללמוד. החל בכ"ה בכסלו הוחג בכל בית יהודי בחלם חג החנוכה. בשמחה ובניחותא נערכו לאחר הדלקת הנרות מסיבות וסעודות, שבהן היטיבו המסובין את ליבם ובילו את הערבים בנעימים.

אם כי ציונו היחידי של חג החנוכה היה זה שהדליקו נרות לשעה, בלי רשות להשתמש בהם, אלא לראותם בלבד, בכל זאת שמחנו בהם וחג החנוכה היה בשבילנו, הילדים, סמל הגבורה, הרוחנית והגשמית; נצחון החשמונאים, שגירשו את השונאים מן הארץ, והכוהנים פתחו בטיהור בית־המקדש, ואז הם מצאו פח שמן טהור אחד שהיה בו די שמן להדלקה ליום אחד, וקרה נס, והשמן בער שמונה ימים.

לימים הרהרתי על ה"שמש" שנמצא על־יד הנרות בכל יום של שמונת ימי החנוכה, שמתפקידו להשגיח שלא ישתמשו בהם, בנרות הקודש. הוא, השמש, עומד קצת מן הצד, עם נר מיוחד. האם גם זה לא צריך להיות לנו לסמל? לשמש, לגבאי, למנהל ולמנהג. אזהרה, שלא להשתמש בכסף הנאסף, ביוקרה שנרכש, בשביל מטרות אנוכיות, בשביל מותרות...

מתמיה הוא החג חנוכה: אין לנו לא ערב חג ולא מיצאי חג. הוא נכנס לתוך הבית כביום חול והקבילו את פניו באותם בגדי חול, אך נקבעו מאכלים מיוחדים במינם, ערבים וטעימים, לרבות לביבות עשויות תפוחי אדמה, מטוגנות בשמן, זכר לנס השמן. הלביבות הללו נאות היו וריחן המיוחד נדף בכל בית יהודי ובכל אתר ואתר, וחלם לא היתה יוצאת מן הכלל. גם מאכלי גבינה לא חסרו בחג החנוכה, לזכרה של יהודית, שהאכילה את השר הצורר בתבשילי גבינה מלוחים למען ייצמא וישתה מן היין והשכר, וכך הביאה ישועה ופורקן לעמה הנאנח והנאבק.

מלחמת המכבים הלהיבה את דמיוננו, ולנו לא היו ימים טובים כשמונת ימי חנוכה. עול תורה פורק מאתנו למחצה, מאכלים טעימים, מעות חנוכה ומשחק הסביבון, ששתי צורות היו לו: האחד ריבוע, מחוטב עץ או עופרת, ראש וכן, השני — ארבע כנפיים, ראש וכן, ועליהן חקוקות האותיות נ. ג. ה. ש. הסביבון מעשי ידי אמן. אמנים מסוג זה היו מצויים כמעט בכל בית יהודי, אם כי היו נערים שהתהלכו ימים לאחר חנוכה, כשאצבעותיהם חבושות. סימן הוא לבעלי־מלאכה גרועים שעשו את הסביבונים בחפזון. כל אלה הדברים היה בהם משום חוויות בבתי היהודים, וגרויים נעימים בשביל נערים. וכך חגגנו בחלם את חג החנוכה.

כאלה הם זכרונות־נעורי, מגוונים כקשת ומשתלהבים סביבי כאורות נרות החנוכה ומצטמחים הם לתוכי עם ימים שקועים. חזקים הם הגעגועים לאותם הימים והערבים, כשעל אדני החלונות עמדו נרות קטנים, דלים וצבעוניים והבהבו בחשכה. בחוץ התעופפו כוכבי שלג ונפלו ארצה, ובכל אשר תראינה עיניך לבן וצח.

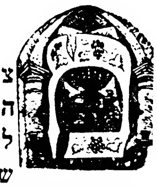
היו ימים.

כמה וכמה שנים עברו מאז, ואני זה כבר גאלתי את עצמי מטלטולים וגולה, אולם הזכרונות — נאדות דמע שאובים מעיר מולדתי — גדול מאוד כוחם ולא אשכח אותם עד יומי האחרון.

יעקב בקר

מקרים משעשעים

"הרי הם נותנים קבלה"

צבו החומרי של בית הספר על שם בורוכוב היה תמיד במצב חמור. אחד הסעיפים, שנועד לו מקום חשוב בתקציב השנתי היו מאה הזלוטים, שבית הספר קיבל כמענק מטעם הקהילה. והנה החליטו אנשי הקהילה לא לשלם את הסכום הזה. אחרי התיע־צויות רבות החליטה הנהלת ביה"ס לקרוא לאספת מחאה את הורי התלמידים בבית הקהילה.

אני זוכר, כי הדבר קרה ביום א' בבוקר. ידענו, כי בשעה זו מתכנס ועד הקהילה לישיבה מן המניין, ולשעה זו קבענו את מועד המחאה. על נציגי פועלי־ציון שמאל בוועד הקהילה הוטל התפקיד לשמור על הטלפון, כדי למנוע מהוועד להזעיק את המשטרה.

בבית הקהילה היו שני חדרים מרווחים. כאשר התחילה ישיבת הוועד בחדר אחד, התאספו ההורים, שהיו ברובם סבלים, מובילי מים וסתם בעלי מלאכה. כשהתמלא החדר, עלה על השולחן יוליק וייסמן (הוא היה בזמנו פרנס הקהילה מטעם פועלי־ציון־שמאל) ונשא נאום חוצב להבות ומחה נגד העוול המשווע, שנגרם למאות התלמידים בביה"ס בורוכוב.

לא עבר זמן רב ובחדר נעשה "חם" וקולות המחאה גברו ועלו, ואי אפשר היה אפילו להעלות על הדעת לנהל ישיבה. והנה נפתחה הדלת ונכנס אלינו חובש העיר מוטי "רופא" (לוין). הוא פנה לנאספים בשאלה:

"מה רצונכם, יהודים? מה אתם צועקים ומרעישים עולמות?"

חברינו הסבירו לו בדיוק את גורם ההתכנסות והצעקות.

מוטי שמע ופנה אלינו בשאלה: "ואם ישלמו לכם את מאה הזלוטים תתנו לנו קבלה?"

התשובה לא אחרה לבוא:

"בוודאי! בלי שום ספק!"

לוין חזר לחדר הישיבות של הקהילה ופנה אל היו"ר:

"ר' אנשל, היהודים טוענים, שהם יתנו קבלה על הכסף. אם כן מדוע אין נותנים להם את מאה הזלוטים?"...

ואכן קיבלנו את מאה הזלוטים, מענק הקהילה.

ה"רפואה" של ישעי'לה

ישעי'לה מ"לינת הצדק" היה יהודי קטן־קומה וזריז ומפורסם ביותר בעיר. ראשית, הוא אצר בראשו את הכתובות של כל יהודי העיר, ולכן כינו אותו "שולחן הכתובות". שנית, כיוון שעבד הרבה שנים יחד עם הרופאים והחובשים ב"לינת הצדק" היו הבריות מתייחסים אליו כאל רופא, והנשים היהודיות היו שואלות בעצתו.

פעם הייתי עד לתמונה הבאה:

"הילד חלה. חומו עלה. אולי תואיל לרשום לי רפואה".

ישעי'לה לא הניד עין, לקח גליון נייר ורשם עליו מספר תרופות, שעליה לקנות בבית המרקחת.

— "ואחר כך?" שאלה האשה.

— "אחר כך — ענה לה — תוסיפי".

כאן מנה מספר מינים הנמצאים בכל בית יהודי.

— "ואחר כך?" — המשיכה האשה לשאול.

— "אחר כך תערבבי את כל זה ותבחשי־תבחשי במשך שעה ארוכה.

— "ואחר כך?" — שאלה שוב האשה.

— "אחר כך תקומי ותעמדי ליד חלון פתוח. תעמדי זמן רב".

— "ואחר כך?"

— "אחר כך — ענה ישעי'לה — תשפכי הכל בעד החלון ולילדך תהיה רפואה שלמה"...

"כך רע וגם כך לא טוב"

שמואל בארג, גבר בעל־קומה ונאה, היה שואב־מים בעייר־תנו. הואיל ואשתו עסקה בממכר דגים, יכול היה להרשות לעצמו בגד נאה בהזדמנויות חגיגיות. אנו — חברי פועלי־ציון שמאל — החלטנו להציעו כמועמד בבחירות לוועד העיריה, כדי "שימשוך המונים".

הצלחנו ונבחרו שלושה נציגים משלנו לעיריה ושמואל בארג בתוכם.

לומר שחי היה ב"ידידות" רבה עם השפה הפולנית או שהתמצא יותר מדי בבעיות שנידונו בישיבות ועד העיריה — מוגזם יהיה. ומעשה שהיה כך היה:

באחת מישיבות הוועד דנו בענין כלכלי חשוב מאוד. עמדתי במקרה אותה שעה ביציע על־יד שתי גבירות פולניות. הן היו כנראה מעוניינות באופן אישי בענין שדנו בו, משום שבכל אותו זמן ניכרת היתה בהן עצבנות רבה. והנה הבחינו בחבר הוועד יוצא מאולם הישיבות, החליטו לגשת אליו ולקבל מפיו את "המידע הדרוש".

הואיל וראיתי שחבר הוועד אינו אלא חברנו שמואל בארג, והייתי משוכנע שאין הוא יודע במה הענין כאן, החלטתי ללכת בעקבותיהן. והנה שומע אני איך שהן פונות אליו בשאלה:

"אדוני, חבר הוועד, מה יהיה כאן?"

והוא, בארג, לא נבוך כלל וענה להן מניה וביה:
״כך רע וגם כך לא טוב״...

לימים ניצלנו תשובה פילוסופית בעלת משמעות עמוקה זו בכל מיני הזדמנויות...

״ויעלה לי זהוב!״

מוטלה קארפ ראש היה לאגודת הסבלים בחלם. בנוסף לכך היה חבר פעיל בפועלי־ציון שמאל. הוא שרת בנאמנות את חבריו ועשה להטיב את מצבם החמרי.

יום אחד הגיע מוטלה למסקנה, שעל הסבלים לנהוג ביתר ״תרבותיות״. קם באחת האספות של אגודתם ותיקן תקנה, שאסור לסבלים להשתמש במריבותיהם בקללות ובגידופים ״לא תרבותיים״. על העובר תקנה זו יוטל קנס של זהוב אחד.

והנה קרה, כאשר מוטלה קארפ ישב ראש באספה, הפריע לו סבל אחד בלי הרף. משלא יכול היה לשאת עוד את הפרעו־תיו, הוציא מוטלה זהוב מכיסו, הלם בו בשולחן וקרא:
״הרוח באבי אביך! ויעלה לי זהוב!״

ב. אלקוויט־בלום

תמונות שכוחות

נולדתי בעמק העוני והדלות ברח׳ פוצ׳טובה, בעיר ואֵם בישראל חלם ב־7.12.1896 (תאריך לא מדויק). הנני בנם הבכור של שלום והניה־ביילה. לא ידוע לי מספר הילדים שהיו להם, אם כי למעשה היינו שלושה, עם כל הבעיות הטיפוסיות למשפחה עניה.

בזמני היה אצלנו יהודי גבוה, שתקן, חשוך־מראה ועל גבו נשא תיבה מוארכת מכוסה בבד שחור. בדרך כלל כמעט שלא ראו אותו ולא נפגשו בו, רק בזמן שמת איזה ילד הופיע כצל, חמק לתוך הבית, ממנו יצא במהירות ונבלע ברחוב כשגופת ילד בתיבה שעל גבו. איש לא רדף ולא הלך אחריו. לילדים קטנים אין עורכים לוויות, והאיש הזה פקד את ביתנו לעתים די קרובות.

פעם אחת ארזה אמא מספר חבילות, לקחה את הילדים ונעלה את הבית, בכדי שלמלאך המוות יהיה ברור, שלא הלכנו לבקר את הדודה ועשויים לשוב למחרת. היא נתנה לאבא חתיכת גיר ובקשה ממנו לכתוב על הדלת, שאנחנו יצאנו מכאן שלא על מנת לחזור.

אבא סלסל את האותיות:

ב״ה, היום יום ג׳ פ׳ במדבר ואח״כ כתב כהאי לישנא: ״שיהא ברור וידוע לך, שאנו לא גרים כאן ולכן אַל תטרח לבקרנו עוד״.

לא גרנו באולמות פאר. מי אינו זוכר את הרחבות והנוחיות של בית בחלם? ולא רק הבית. חלון אחד השקיף לצד החצר שהיה מלא דליים עם הצבעים של אבא, הסולמות והמכשירים.

כן, אבא (שלום פיניה׳לס) היה צבעי, צבע בקיץ וזגג בחורף.

כאשר הייתי כבר הרחק מן הבית רק אז נודע לי, שחלם היא עיר יהודית עתיקה מאוד. פעם נתן לי אחד מידידי תמונה מחלם מתוך ספר: ״גיטאות בפולין״. תמונה זו הדהימה אותי, ועד היום יהמה הדה בקרבי כנגון כבד נכאים. בתמונה ראיתי אותה כה עזובה ומעורפלת, כה עתיקה, כמו מימי הביניים וכה שקועה במרה שחורה. חשכות כזו לא פגשתי בה בזמנו. לעוני שלנו היה קצת ירק וגם לדלות היה קצת צבע, צחוק, החצר והר מול חלוננו, על אף היותו צחיח, שימש יפה את הילדים. בעיני היתה זו עיר צעירה, עיר של הורים, דודים ודודות, ופירות לשבת, עיר פיוטית רבת־חן.

חשבתי על האיש שצילם את הסימטאות ותיארתי אותו לעצמי בוכה בדממת הלילה, אך אינו מסוגל לקלוט את האופי בודאי לא ביקר בשוק, לא ראה את אנשי העיר, את האיכרים והאיכרות, את הנשים היושבות על סירי הגחלים, עם כעכים ופול, פול חם מאד, לא שמע את שירי בעלי־המלאכות, הסנד־לרים שלנו והכובענים, שתפרו כובעי קצינים, את צעקותיהם בהפגנות יחד עם הסנדלרים והחייטים: ״דאלאי סאַמאָ־דיערזשעץ!״...

הצלם ההוא לא הכיר את ה״שטיבלעך״ ולא הציץ למעמקי נשמתם של החסידים, שתעבו יופי גופני וגבורת אגרוף, וצמאון אלוקי עז סער בקרבם כלבה בנבכי הר געש.

הוא לא היה מחונן בעין מסתכלת ובוחנת החודרת לנבכי לבות האנשים, ולכן לא ניגלה לפניו חלם הטבולה בזיו שמש ולא הבחין בהוד הפשוט והתמים, רווי דתיות חמימה ועסיסית ולא נמשך אחרי הנוער החולם והלוחם, אשר ינק לתוכו את האי־דיאלים בעולם היהודי החדש.

ושוב אני מסתכל בתמונה, מתנער, מטלטל ראשי כמגרש הרהורים מטרידים, ואני מנסה למצוא בה אחיזה כלשהי לזכרונותי. לא יאמן, עד כמה עלול אדם להתגעגע על עיר מולדתו, הכוללת בתוכה תקופה נשכחת, כי לולא המגע ההדוק עם בני־עירי יכולתי לפקפק אם אמנם נולדתי בחלם. הכל

נדמה לי כל כך רחוק. שנים כה רבות עברו מאז עזבתי את העיר, אולם לפתע והנה היא ניצבת נגד עיני ואני רואה את עצמי כשאני צועד ברחובותיה, בין היהודים השוקקים והשלווים. כן, מוזר הדבר במקצת, שכל אותה ההמולה, נסיעות, תחנות וטלטולים הובילו אותי עד לאמריקה.

והתמונה? למרות שהיא משום־מה ריקה מאדם, היא בכל זאת מן העיר שלי, ובאזני מהדהד הרעש של הרחוב, קול הצופר של מפעל ההתוך, בו לא עבדו יהודים, לא הורשו לעבוד, אבל היה הצופר, ושריקתו נשמעה לי כמנגינה ערבה ומוכרה לי מימי הילדות. עם הצפירה ידענו שהשעה שתים־עשרה, והפועלים הלכו לאכול. ועתה לפתע היא מסתלסלת במתיקות עמוקת־זכרונות ורצופת חזיונות הצפים ועולים מנבכיהם.

נשארו בזכרוני ימי הקיץ ולילות החורף ב״חדר״. במיוחד לילות החורף הארוכים, כשבחוץ שרקה־אימים רוח סוערת, שלג צחור עטף כל היקום. דומה היה כאילו חברו יחדיו כל איתני הטבע להחזיר את העולם לתוהו ובוהו, והילדים נפחדים, מבוהלים ורועדים מרוב אימה, הנה הם כולם לנגד עיני ואני רואה אותם מצטופפים ככבשים סביב הרועה, סביב המלמד, אשר לו פנים כהים וכחושים, עיניים חומות ושקטות, מצח קמוט, אף ארוך וחד, זקן שחור וקצר, והוא לבוש מעיל ארוך ומטולא ונעלים בלות ומטולאות, ובכל זאת שמח וטוב־לב, והיה לו ספור־מעשה נחמד, משל ובדיחה.

ואני רואה גם את עצמי, ילד כחוש ורפה, פנים חיוורים, יושב ועוסק בתורה. לפני פתוח ספר החומש ואני קורא בקול רם, וכל גופי נוע ינוע לאט על מושבי.

כלום אוכל להשיג עתה את הימים רבי־ההתרוננות שחלפו ואינם?

אכן ה״חדר״ הדל והצפוף שימש גם אי־פעם כמשכן להזיות־האושר שלי. אבא אמר, שהתורה היא עץ־חיים, כל מחזיקיה מאושרים, לא יחסר להם דבר, ואני חלמתי שאגדל ואהיה גדול בתורה, אשא חן וחסד לפני כל יהודי חלם...

מעטים מאוד היו החלומות האלה. בדרך כלל החדר והלימודים היו למעמסה, הפריעו לי המשחקים. הרי כל כך השתוקקתי לשחק עם הילדים, ולכן כעסתי על מלמדי ועל אבי, שהיה נוהג, למשל, מדי שבת קיצית בצהרים ללמדני ״פרק״, ודוקא בעת שהייתי צריך לשחק עם החברים בחוץ — לא מצא לו זמן מתאים יותר. כשאמא יצאה החוצה לאמר לי, שאבא קורא לי, אז, רק אז התחלתי להבין מפני מה רוצים להדיח את הקיסר...

פעם ביום שני של חג השבועות לאחר תנומת הצהרים, היה אבי בדרכו לבית הכנסת. טרם הגיע זמן תפילת מנחה, אני הלכתי בעקבותיו והוא שאל אותי, אם ברצוני לאמר ״פרקי תהלים״, כי היום הוא יום הזכרון של דוד המלך.

יום הזכרון של דוד המלך? זה עשה עלי רושם עז, יום הזכרון הרי קשור במוות, וכאן — דוד המלך, לרגע נדמה היה לי כאלו קם לתחיה, עוד רגע וכמעט שמעתי את דוד מנגן בנבל, אבל היה קריר בבית הכנסת, ובו יהודים מעטים, הייתי הילד היחיד בביה״כ הגדול, על הנברשות הכבדות שבו — התלויות על שרשרות מעל לראשיהם של אומרי התהילים, כל קול שנשמע מפיהם הדהד ונישא אל הנברשות... ״אשרי האיש״... ״למה רגשו גויים״... ״למנצח בנגינות מזמור לדוד״...

לאחר־מכן יצאתי עם אבא החוצה. בחוץ היה חום נעים, וטיילנו לרח׳ לובלסקה והלאה ממנו לכוון הרובישוב, אל היער, היער של חלם. בעצלתיים הלכנו, פסיעה אחר פסיעה. דומיה רוממה ביער, העצים הגבוהים עומדים כקסומים. עוד צמרותיהם מוזהבות, אך אור היום כהה, רוח ערב חרישית מנשבת אט. פה ושם ינוע איזה עלה קל על אחד העצים, אבל היער הזקן עומד דומם כחולם בהקיץ, ולי היתה ההרגשה שעם הטיול הזה אנו חוגגים את יום הזכרון של דוד המלך, ונדמה היה לי שאני שומע מנגינת כינור יוצאת מלב היער, זמרה ערבה לאוזן, הנובעת מאי־שם בעמקי היער.

ועד היום אני מאזין לאותה המנגינה המופלאה והזמרה נובעת מכל ישותי, זורמת וזורמת אל על, בחלל האויר, וכאז גם עתה עיני מופנות אל אופק המערב, סופגות אור ארגמן החמה השוקעת, בדחילו ורחימו, מאחורי העצים, כאילו טובלת ה־א אט אט ובזהירות במרחבים אשר מעבר לעיר מולדתי, ולבי, לבי מופנה כלפי אותם הימים, ימי ילדותי בחלם.

לא פעם ולא פעמיים עמדתי עם חברי הפרחחים מן הרחוב פוצ׳טובה צופים בעוגמה בלהקות הציפורים העוברות על פנינו במרומים; מהן שהשיקו כנפיהן בחן ובקצב, משמיעות צריחות פריחה נוגות מעט, וגם אנו ליווינו אותן בעיניים מעולפות ובערגה כמוסה. אחר כך הוספנו לעמוד דומם, בעין כמיהה לעבר הארצות החמות שציפורי־הנוד נמשכות אליהן כבכבלי קסם, כל אימת שמגיע הסתיו. בדמיון הנערי שלנו נצטיירו הארצות ההן כנפלאות ומסתוריות, ורב היה החשק לזכות ולהציץ בהן.

ושוב צפות ועולות מנבכי הזכרון תמונות שכוחות כמעט והמנגינה הבלתי־נשכחת.

המנגינה נפסקת, אך אין דבר. כל הצלילים מתנגנים מאליהם בלבי ובכל אברי גופי. וזהו העיקר. לבי מלא על כל גדותיו זכרונות שנות ילדותי ונעורי, ולהן ולמנגינה הזאת יש חלק בחלומותי וביצירותי בשנים הבאות.

הרבה הפתעות חיכו לי בנסיעותי ברחבי העולם. הכרתי אנשים חדשים, חזקים שדיכאו חלשים, וכאלה שהחניפו כעבדים לחזקים. גם למדתי הרבה דברים, התבוננתי מקרוב ומרחוק במפעלי האדם ומצאתי כי רובם צרות מדכאות הם. התאמצתי בכל לב לחשוב על מעשי בני־אדם, על מלחמת הקיום הנצחית. מצד אחד תקוות ויאוש, אהבה ושנאה, גדולה ושיפלות, עושר ועוני, ומצד שני — קסמי החלום ושעשועיו, ופתאום הן מתנערות ונעלמות מעיני, מתנדפות כערפלי השחר ומשאירות אחריהן, בחלל האויר, הדי צחוקן ולעגן לי.

שלושה אחים היינו, ורק אני נשארתי בחיים.

אמא נפטרה בלדתה את בתה, ועם מקרה זה בא הקץ לחיינו המשפחתיים. הילדה הניה־ביילה (ע״ש אמא) נפטרה בילדותה, מרעב בשנות המלחמה. אבא מת זמן קצר לאחר

מות אמא, אותי בן ה־12 שלחו לדודתי בלובלין, משם המשכתי לקרובים שלנו בורשה ולאחר מכן לוינה. הייתי בודד ומיותם עד שיום אחד הכרתי את אליאש גוטורינסקי מהפכן צעיר (ברגינסקי מן הבית באזור קייב). זו לי לראשונה — קשרי ידידות עם אדם מבוגר יותר.

ב־1914 הגעתי לאמריקה ועד לרגע בו הכרתי את יעקב גלטשטין ב־1920 לא השפיעה עלי ידידות כלשהי כה חזק כפי שהשפיעה עלי הידידות הקצרה עם אליאש.

בניו־יורק למדתי בבית ספר ערב, עבדתי כזבן בחנות והמשכתי בלימודים. ב־1920 התחלתי לפרסם בז׳ורנל "אינזיך", שיצא לאור ע"י קבוצת סופרים ומשוררים — יעקב גלטשטין, א. ליילס, נ.ב. מינקוב, שבשתוף עם אחרים נתנו את הכיוון לשירה היהודית.

הצטרפתי לקבוצה זו ושותפתי בער כה, מאוחר יותר לימדתי בבתי הספר "שלום־עליכם", כתבתי שירים, סיפורים, מסות ובקורת בכתבי־עת: "פעדער", "פרייע ארבייטער שטימע", "אונדזער בוך", "קינדער־זשורנאל", "קולטור", "האמער", "אויפקום", "יידיש", "די פרעסע", "יידישער קעמפער", "צו־קונפט", "דער טאג".

כך הלכו והשתלבו החיים, ברם בין כל עובדות חיים אלה ופעילותי נשארו לי עד היום הזכרונות משנות ילדותי בחלם. לשוא יום ירדוף יום, יחלפו כצל, דרך תמונת עיר מולדתי — מזהירה. אולי הגעגועים מייפים אותה. הרי משורר אני, המשורר על הפרוזה של החיים ומספר על השירה של החיים, ובנפשי לא תמחק לעולם אותה המנגינה בערבו של חג השבועות ביער.

פנחס גאָלדמאַן, גבעתיים

אוועק א פילפארביק יידיש לעבן

באַרימט איבער דער וועלט איז כעלעם מיט די אַנעקדאָטן און וויצן, וועלכע מען האָט צוגע־קלעפּט די כעלעמער יידן און זיי האָבן עס תמיד אויפגענומען מיט דער גאַנצער פּשטות. האָבן פאַרשטאַנען, אַז די אַלע חכמות קען מען דערציילן וועגן יעדער אַנדערער יידישער שטאָט און וועגן אַלע אַנדערע יידן אין גאָר דער וועלט און אומעטום וועלן זיי עס אויפנעמען מיט דער זעלבער גוטמוטיקייט.

יידן אין כעלעם האָבן זיך וויניק געמאַכט פון די אַלע מעשיות און מיר ווייזט זיך אויס, אַז אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך פון אַ כעלעמער ייד איז תמיד געווען און געבליבן די גוטמוטיקייט. אויף כעלעם קען מען זאָגן, אַז עס זענען דאָרט געגאַנגען צוזאַמען תורה מיט דרך־ארץ, לומדות און פּשטות, באַגלייט מיט יראת־שמים; יידישע און וועלטלעכע קולטור — אַ פילפאַרביק יידיש לעבן.

עס וועט מיר שטענדיק קלינגען אין די אויערן דאָס קלאַפּן פונעם שמש פרייטיק פאַרנאַכט איבער די גאַסן און זיין וועקנדיקער רוף; "אין שיל אַריין!" מיט דער צייט האָט דער דאַזיקער מנהג דורכגעמאַכט אַן ענדערונג: אנשטאָט שטיין אויפן וועג און רופן האָט דער שמש זיך אָפּגעשטעלט ביי יעדן יידישן געוועלב, ביי יעדן קרעמל און עטלעכע מאָל איבער־געחזרט: שבת, שבת... יידן האָבן גלייך פאַרמאַכט די געשעפטן.

מיטן אָנקום פון שבת האָבן די יידן אין כעלעם אַראָפּ־געוואָרפן פון זיך דעם עול פון דער גרויער וואָך. סיי לומדים און חסידים, סיי פּשוטע יידן, בעלי־מלאכות און סוחרים, טרעגער און בעלי־עגלות — אַלע זענען גלייך אַרומגענומען געוואָרן מיטן דרך־ארץ פאַר דער הייליקייט פון שבת. די גאַנצע שטאָט האָט באַקומען אַן אַנדער פּנים. עס איז פאַר־שווונדן די זאָרג פון די פּנימער. אַ שלווה איז אַריינגעטראָטן אין שטוב און אין גאַס. יעדער ייד האָט זיך געפילט ווי ער וואָלט געבוירן געוואָרן פונסניי.

ביזן היינטיקן טאָג טראָג איך אין מיין געמיט די שטימונג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן שבת פאַרנאַכט, ווען די זון איז פאַרגאַנגען אויף מערב. נאָכן פאַרמאַכן די קראָמען איז גע־וואָרן שטיל אין די גאַסן. מען האָט געטראָפן אַ פאַרשפּעטיקטן בעל־עגלה איילן מיט זיין פערד־און־וועגעלע פון אַ נסיעה קיין רייוועץ, צי גראַבאָוויץ און ער האָט געוואָלט שוין וואָס שנעלער זיין אין דער היים און גרייטן זיך מקבל־שבת־זיין. די שטובן זענען געוואָרן פול מיט שבת און איבער אַלעם האָט זיך פאַרשפּרייט דער חן פון קדושה. עס האָט זיך אָנגע־הויבן אַ געפיל פון פרייהייט, פון נשמה יתירה.

אויפן טיש זענען געלעגן די צוויי שיינע חלות פאַרדעקט מיט אַ טישטעכל. אין די אויסגעפּוצטע זילבערנע לייכטערס זענען געווען אַריינגעשטעקט די ליכט און איבער זיי איז געשטאַנען די מאַמע, אַ צאַרטע, אַ בלייכע, מיט די צעשפּרייטע הענט פאַרשטעלט דאָס פּנים און דביקותדיק געבענטשט די שבת־ליכט. מיינע אויערן פאַרנעמען נאָך היינט דאָס שטילע מורמלען פון אירע ליפּן די תחינות, די תפילה פאַר אירע

קינדער, פאַרן מאַן, פאַר אַלע יידן פון שטאָט און אין גאָר דער וועלט. די מינוטן און שעהן נאָכן ליכט־בענטשן זענען פאַר דער מאַמען געווען דער אָפּרו פון אַלע אירע זאָרגן.

עס האָט זיך אָנגעפאַנגען דאָס גיין אין שיל אַריין, אין בית־המדרש, אין די חסידים־שטיבלעך. פון אומעטום האָבן זיך געהערט די פריידיקע ניגונים פון קבלת־שבת. אָ, ווי שיין עס איז געווען דער שבת און יום־טוב אין אונדזערע היימען. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם שבתדיקן טיש, די מתיקות פון זמירות, וואָס האָבן זיך געהערט פון יעדער יידישער שטוב. וויפל מיסטיק, וויפל גייסטיקייט איז געלעגן אין דעם ערב שבת, אין דעם קבלת פנים, וואָס מען האָט געגעבן דער שבת המלכה.

דעם שבת קודש האָט מען אין כעלעם געפּראַוועט כהלכתו. נאָך קבלת־שבת פלעגט כמעט יעדער באַלעבאָס האַלטן פאַר זיין חוב אַהיימצונעמען אַן אורח אויף שבת. מען האָט גאָר נישט געקענט עסן אַליין די שבתדיקע פיש.

זיסע בילדער, ווי פון אַן אַנדערער וועלט, אַ שטילע און פאַרדבקהטע, אַ באַפרייטע פון אַ גאַנצער וואָך האָראָוואַניע און דאגות פרנסה. מיידלעך מיט צניעותדיקע פנימלעך און פריש־אויסגעצוואגענע צעפּעלעך האָבן זיך באַוויזן אין גאַס, ציכטיקע, איבערגעטוענע אין זייערע שבתדיקע קליידלעך, יונג, חנוודיק און געבלענדט מיט יידישער שיינקייט.

זיי וואָלטן געקענט באַשיינען אַ וועלט, אויסגעוואַקסן און געבוירן אויך אַזעלכע שיינע קינדערלעך, אָבער די פינצטערע היטלער־נאַכט האָט זיך אַזוי גרויזאַם איבער זיי אַראָפּגעלאָזט און פאַרטיליקט.

ווי קאָן מען דאָס אַלץ פאַרגעסן? ווי קאָן מען פאַרגעסן די געזאַנגען פון די יונגע תלמידים אין די פראָסטיקע ווינטער־אָוונטן אויפן וועג פון חדר אַהיים ווי מיר האָבן זיך באַלויכטן דעם וועג איבער דער פּאָטשטאָווע־גאַס מיט די פּאַפּירענע לאַמטערנעס אין די הענט? ווי קאָן מען פאַרגעסן דאָס פינקלען פון שבת־ליכט וואָס האָבן אַרויסגעלויכטן פון די פענצטער פון יעדן הויז? ווער קען פאַרגעסן דעם הייליקן נשמה־גלעטנדיקן ניגון פונעם פרייטיק־צו־נאַכטיקן "שלום־עליכם, מלאכי השרת", וואָס האָט אַרויסגעקלונגען פון אַלע פענצטער?

התלהבותדיק און פאַרבענקט זענען געווען די ניגונים פון די זמירות ביי שלוש־סעודות און אַ סך חן און שיינקייט האָבן געהאַט די מלווה־מלכהס אין די ווינטערדיקע שבת־צונאַכטסן, ווען אינדרויסן האָט געקנאַקט אַ שטאַרקער פראָסט און אין בית־המדרש איז אַזוי וואַרעם און די ניגונים האָבן געקלונגען אַזוי לויטער.

דער רוב פון יענע פריילעכע יידן איז באַשטאַנען פון אָרעמעלייט, ביי וועלכע עס איז געווען אַ חלום צו האָבן גענוג פרנסה אויף אָנצוגרייטן אין שטוב שבתדיקע מאכלים. אין אַ סך שטובן האָט געעקבערט די זאָרג פאַר די טעכטער, וואָס זענען שוין בוגרתן און נישטאָ פאַר זיי קיין נדן, אָבער מיטן אָנקום פון שבת זענען די יידן ווי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַנדערע געשטאַלטן.

צו די בשותפותדיקע מלווה־מלכה׳ס האָט מען זיך אַוועקגעזעצט ביי שטיקלעך חלה און ביי אַ ברייטל, וואָס איז שוין געווען גענוג אַלט, אַז מ׳זאָל נישט קאָנען עסן אַ סך; אַ שטיקל הערינג, וואָס איז פונאַנדערגעטיילט געוואָרן אויף קליינינקע פאָרציעס, אַמאָל האָט אויפן טיש זיך באַוויזן אַ פערטעלע בראנפן און אַזוי האָט מען אָפּגעזונגען ביז חצות.

וויפל שיינקייט און דערהויבנקייט איז געלעגן פאַרבאָרגן אין יענע שבת־צונאַכטיקע סעודות און אין די פסוקים פון זמירות, אויף פאַרשידן־פאַרצויגענע קולות און פאַרשידענע פאַרדבקהטע נוסחאות.

כ׳בין זיך מודה, אַז ערשט איצט, מיט אַ רעטראָספּעקטיוון בליק, קען איך דאָס אַלץ אָפּשאַצן אין דער גאַנצער גרויס, אָבער אויך דעמאָלט, אַלס קליין יינגל, האָט עס מיך אָפּט פאַרשיכורט און ס׳האָט מיך מיטן האַרץ געצויגן צו זיי.

ערשט איצט, נאָך אַזויפיל יאָרן באַנעם איך ווי גרויס עס איז געווען דער כוח פון שבת אַרויסצופירן די יידן פונעם אלטעגלעכן טרויעריקן מצב, פון דער אָרעמקייט, פון דער אויסזיכטסלאָזקייט, און מקבל פנים זיין דעם שבת מיט אַזויפיל שיינקייט און מיט אַזאַ עקסטאַז. מיט אַ טרער אין אויג דערמאָן איך זיך אין יענע שבתדיקע טעג, וועלכע כ׳זע איצט אַזוי און אַזוי נאָענט. אי זיי זענען ליב און אי ס׳טוט אַזוי באַנג. צו אַזעלכע הייליקייטן בענקט זיך ס׳גאַנצע לעבן.

קאלטע ווינטן

פול מיט אימה און ציטערניש איז געוואָרן די שטימונג אין אונדזער גאַס ווען ס׳זענען אָנגעקומען די ימים־נוראים. די לופט אין שטוב און אין גאַס איז פול געוואָרן מיט געבעט, מיט מחילה. די שיל און די בתי־מדרשים זענען געווען איבערפולט. אַלע מאַמעס האָבן זיך דאַן פאַרזאַמלט אין דער עזרת נשים און פונקט ווי די מענער האָבן זיי זיך פאַרטון אין תפילות.

אונדזערע מאַמעס האָבן געוווסט וואָס צו בעטן. אַלע זייערע געוויינען זענען געקומען פון טיפן האַרצן און געוואַנדן צום הימל, אַז עס זאָל קומען אַ ישועה פאַר זייערע קינדער.

געווען אַזעלכע, וואָס כאָטש זיי זענען נישט געווען פרום, זענען זיי אָבער געקומען אין די ימים נוראים צום דאַווענען, האָבן געוואָלט הערן אַ געשמאַק חזניש "שטיקל" פונעם חזן ר׳ יצחק און אַנדערע בעלי תפילה.

באַזונדערס געדענקט זיך דער ערב יום־כיפור. אינעם כל־נדרי־אָוונט האָט זיך איבער אַלע גאַסן אין כעלעם געטראָגן אַן אמתער פחד. טיר און פענצטער זענען געווען געשלאָסן. פון די בתי־תפילה האָט זיך צעטראָגן איבער די גאַסן און געסלעך דער טרויעריקער ניגון פון דער אַלטער יידישער תפילה.

אין די עשרת ימי תשובה זענען די מענטשן געווען ערנסטער ווי אַ גאַנץ יאָר. מען האָט זיך געווונטשן פון גאַנצן האַרצן. יעדער האָט געפילט דאָס בלאָזן פון די קאַלטע ווינטן, וואָס

האָבן מיט זיך געברענגט אַ סך דאגות. דאַרף מען דאָך באַזאָרגן געהילץ פאַר באַהייצונג אין די אָרעמע שטובן. מ׳האָט טאַקע געטיילט האָלץ, קוילן א.א., אָבער דער אייגענער חשבון הנפש לאָזט נישט אָפּ. אַ סך פאָרן אַוועק צו זייערע רביים, כדי צו קריגן חיזוק צו יום־כיפּור.

דער פּחד פאַרן יום הדין איז געקומען צום אויסדרוק אין פאַרשידענע פאָרמען, אין איילן צו די סליחות, אין זאָגן תהילים גאַנצע נעכט, אין געאײַל צו די סעודות, אין דעם דרך־ארץ פון איינעם צום אַנדערן.

נאָך נעילה האָט יעדער ייד געפילט ווי ער וואָלט געבוירן געוואָרן פונסניי. דער טרויער און די שרעק זענען פאַרביי. אָנגעהויבן האָט זיך אַן אינערלעכע שמחה און אַ געפיל פון פרייהייט. מען האָט זיך גלייך גענומען צום אויפשטעלן די סוכה.

די גאַנצע שטאָט איז ווי אויפגעהייטערט געוואָרן. פון אַלע זייטן האָט מען געזען שלעפן דעם סכך. אַלע אין שטוב האָבן געהאָלפן אויפשטעלן און דעקאָרירן די סוכה. מיר האָבן אויסגעשניטן אַלערליי פייגל פון קאָלירטן פּאַפּיר. הײַנט קען מען שוין דאָס אַלץ באַקומען פאַרטיקערהייט, אָבער דעמאָלט האָבן מיר געפילט אַ מין שמחה פון שעפערישקייט.

דער פריילעכסטער יום־טוב איז געווען שמחת־תורה. פאַר די ערשטע הקפות האָט מען שוין געטאַנצט און געזונגען, אָבער דער עיקר איז ערשט געקומען שמחת־תורה בייטאָג נאָכן דאַווענען. די חסידים פון די שטיבלעך פלעגן זיך לאָזן מחנות־ווייז פון איין חסידס שטוב צום אנדערן אויף אַ ״קידוש״. אין די גלאַנציקע זיידענע און אַטלאַסענע קאַפּאָטעס, אָפּט מיט די טליתים אויף די פּלייצעס, פלעגט מען גיין מיט געזאַנג פון שטוב צו שטוב, עסן און טרינקען און דערביי אַרײַנכאַפּן אַ געשמאַק חסידיש טענצל. ס׳זענען געווען שטובן אין כעלעם, ווו מ׳האָט אַ גאַנצן חול המועד סוכות געקאָכט און געבאַקן, צוגרייטנדיק פון כל טוב פאַרן שמחת־תורהדיקן קידוש.

אין דעם בית־המדרש, ווו מיין טאַטע האָט געדאַוונט, אָן אַ זייט פון דער לובלינער גאַס, זענען געווען פאַרשידענע חברות פאַר לערנען און דאַווענען צוזאַמען. חוץ דער חברה ״תומכי עניים״, ״מתן בסתר״ און אַנדערע, זענען אויך געווען אַ חברה משניות, אַ חברה תהילים און אַ חברה פאַר לערנען גמרא. ר׳ פּיניע איז געווען דער רבי, וואָס האָט געזאָגט דעם שיעור, איז געווען זייער באַליבט ביי זיינע צוהערער. ער איז געווען אַ שטענדיקער אָנגעזעענער מתפלל אין בית־המדרש און האָט אויך אין די שבתים געדאַוונט פאַרן עמוד. זיין שטים איז געווען אַ האַרטלעכע, אָן שום קונצן, אָן לירישע טענער, אָן קאָלאָראַטור און אָן איבעריקע העוויות. דאַקעגן האָט ער ליב געהאַט צו זאָגן מוסר. באַזונדערס האָט ער זיך פאַרנומען מיט דעם, אַז יעדן איינעמס תפילין זאָלן ליגן ריכטיק אויפן קאָפּ, ווי עס פאָדערט זיך לויטן דין. אין די פרימאָרגנס פלעגט ער אונטערזוכן ביי יונגעלייט און ביי אַזעלכע, וואָס זענען ערשט געוואָרן בר־מצווה זייערע תפילין און געהאַלטן אין איין אײַנציִען די קשרים מיט די רצועות.

ווען ער האָט ביי וועמען געטראָפן צופיל אָנגעוואַקסענע האָר, האָט שוין יענער מער נישט געדאַרפט. ער פלעגט שוין באַקומען די ריכטיקע פאָרציע מוסר. אין זיין אַנוועזנהייט האָט מען אויך נישט געטאָרט רעדן אַזוי לאַנג ווי מ׳האָט נאָך געטראָגן די תפילין. ער האָט דערויף געקוקט ווי אויף אַ גרויסע עבירה. מ׳האָט זיך געדאַרפט אויפפירן אין איינקלאַנג מיט דעם וואָס ס׳איז געשריבן אין די הייליקע מוסר־ספרים.

כ׳געדענק אים נאָך ווען כ׳בין געווען אַ ייִנגל און געזען זיין כעס ווען ער האָט באַמערקט ווי אַ בחור האָט זיינס אַ סוועטער געקנעפּלט די לינקע זייט אויף דער רעכטער. ער האָט געהאַלטן פאַר אים אַ גאַנצע דרשה און אויפגעוויזן ווי דאָס העלפט דער סטרא אחרא, אַז זי, די קליפּה זאָל, חלילה, נישט גובר זיין די קדושה.

ר׳ פּיניע איז טאַקע געווען אַן ערלעכער ייד, אָן פּניות. ער האָט עס געמיינט ערנסט און זיין כעסן זיך איבער אַזעלכע קליינע עבירות איז געקומען פון גרויס אהבת ישראל. ער האָט מורא געהאַט, אַז דורך די דאָזיקע עבירות ציט מען אויף זיך אַרויף אַ שווערע שטראָף שוין אויף דער וועלט. ער איז אויך געווען טעטיק אין דער חברה ״תומכי עניים״, וואָס פלעגט אונטערשטיצן בדרך־כבוד יעדן פון די געפאַלענע באַלעבאַטים, וועלכע זענען געוואָרן נצרכים, נויטבאַדערפטיקע. ער פלעגט ברענגען די שטיצע אין שטוב אַריין און האָט עס געטון אַזוי, אַז יענער זאָל זיך נישט פילן געפאַלן. אין די ענייִנים האָט ער אַלעמאָל געהאַט דעם ריכטיקן גוט־מאָרגן און דעם פּאַסיקן גוט־יאָר. ער האָט יעדן מיטגעפילט און פאַרשטאַנען.

ער פלעגט אויך אָפּהיטן דעם ענין פון ״מעות חטין״, ס׳זאָל נישט פּאַסירן, אַז אין אַ יידישער שטוב זאָל אויספעלן מצות און וויין אויף פּסח אָדער אַ קינד אין אַן אָרעמער שטוב זאָל, חלילה, נישט באַנייען אַ מלבוש אויף יום־טוב.

פּסח איז אין כעלעם געווען אַ פריילעכער יום־טוב. שוין וואָכן פריער האָט זיך אָנגעהויבן רודערן. אין אַלע שטובן האָט מען געלופטערט און גערייניקט, גערוימט און געוואַשן. גאָר לעבעדיק איז געווען אויף דער פּאָטשטאָוואַ־גאַס. פון די שטובן האָט מען אַרויסגעטראָגן אין הויף די שעניקעס, די בעטן, געטוישט דאָס שטרוי, גערייניקט די לאָקשנברעטער און וואַלגערהעלצער. מאַמעס און דערוואַקסענע טעכטער האָבן געאַרבעט ביים באַקן מצות. מ׳האָט אָנגעהויבן אײַנקויפן מצות און לויט די קוישן האָבן די שכנים געוווּסט צו וועמען יעדער קויש געהערט. נישט יעדער האָט זיך געקענט פאַרגינען אַ גרויסן קויש מיט מצות.

שווערע יאָרן

אין די דרייסיקער יאָרן איז דער עקאָנאָמישער מצב פון די יידן געווען אַ קאַטאַסטראָפאַלער. די מאַכט האָט זיך באַצויגן צו די יידן ווי צו דריט־און פערט־ראַנגיקע בירגער און האָט זיי אַרויסגעשטויסן פון זייערע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיצ־

יעס. דער אַלטער "סוואַי דאַ סוועגאַ" פון די ענדעקישע אַנטיסעמיטן אינעם פרילינג פון פוילישער אומאָפּהענגיקייט, איז באַנייט געוואָרן אין דער נאָך־פּילסודסקי תקופה דורך זיינע תלמידים און נאָכפאָלגער אין דער סאַנאַציע־גרופּע מיט דער באַרימטער פּאָליטיק פון "אָווישעם", וואָס איז געווען אַן אָפענע דערקלערונג, אַז די רעגירונג זעט מיט אַ גינסטיק אויג דעם עקאָנאָמישן קאַמף קעגן יידן.

אין כעלעם האָט מען דאַן דערפילט די כוליגאַנישע אַרבעט פון די "נאַראַ"־און "פאַלאַנגאַ"־העלדן וועלכע האָבן באַטראַכט יידיש לעבן פאַר הפקר. זיי האָבן פּיקעטירט געשעפטן און וואַרשטאַטן, געשטעלט פּאַרטריאָטישע וואַכן אַרום די יידישע סטראַגאַנעס און קראָמען. יידן זענען אויסגעשטעלט געוואָרן צו דער גרעסטער דחקות און אָרעמקייט. סוחרים זענען געוואָרן יורדים. בעלי־מלאכות און האַנטווערקער זענען פּונקט ווי סוחרים און קרעמער געוואָרן פאַראָרעמט. עס האָבן זיך געמערט די בילדער פון געפערלעכער אונטערדריקונג און דערדריקטקייט.

אויף אונדזער גאַס פלעג איך זען די יידישע טרעגערס מיט די אָנגעהאַנגענע שטריק אויף זייערע אַקסלען, וואַרטן עמעץ זאָל זיי פאָרשלאָגן אַרבעט. נישט איינמאָל זענען די דאָזיקע טרעגערס געווען אויך די פאַרטיידיקערס פון יידישן כבוד און טיילמאָל פלעגן זיי גוט באַצאָלן די פוילישע כוליגאַנעס, וואָס האָבן געוואַגט אָנצופאַלן אויף די יידן.

אין יענע שווערע יאָרן האָבן געזעלשאַפטלעכע טוער געהאַט אַ סך אַרבעט צו העלפן נויטבאַדערפטיקע. דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן זיך מתעסק־געווען שלא על מנת לקבל פרס. די אויפגאַבן, וואָס די דאָזיקע עסקנים, ס׳רוב פון די פרומע יידן, האָבן זיך געשטעלט, האָט אויך געהערט דאָס זאָרגן, אַז אין פאַראָרעמטע משפחות זאָל דער יום־טוב נישט פאַרשטערט ווערן. דאָך האָט מיר נישט איינמאָל פאַרקוועטשט ביים האַרץ ווען כ׳האָב באַמערקט ווי אַן אָרעם יינגל איז געוואָרן פאַרשעמט, ווייל ער איז געווען איינער צווישן זיינע חברים וואָס האָט נישט באַנייט קיין מלבוש לכבוד פסח און איז געבליבן ביי זיינע געלאַטעטע שיך.

אַזוי האָט זיך געפירט אונדזער לעבן אינדערוואָכנס און יום־טוב. מער ווי אַלע יום־טובים האָב איך דאָך ליב געהאַט פסח, באַזונדערס די סדר־נעכט. אין אונדזער שטוב האָט מען געפראַוועט דעם סדר מיט גרויס פייערלעכקייט.

מיט די יאָרן, ווען כ׳האָב אָנגעהויבן אַרבעטן, בין איך געוואָרן אַריינגעצויגן אין אָרגאַניזאַציאָנעלן לעבן. גרויסע טיילן יוגנט האָבן זיך גענומען אינטערעסירן מיט דער קולטור־טעטיקייט. עס זענען געווען ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, אַרום וועלכע עס האָט זיך גרופּירט אַן אַקטיווע יוגנט און געפירט אַ פאַרצווייגטע נאַציאָנאַלע טעטיקייט, געזאַמלט געלט פאַר ארץ־ישראל, געפאָרן אויף הכשרה און אַרויסגעגעבן פון זיך חלוצים דורכגעדרונגען מיטן אידעאַל צו רעאַליזירן דעם רעיון פון אַן אייגן יידיש לאַנד.

עס איז גרויס דער ווייטאָג צו טראַכטן, אַז די אַלע מענטשן, צו וועלכע מיר האָבן זיך צוגעבונדן, זענען מער נישטאָ, וועלן מער נישט קומען אונדז אַנטקעגן מיט דער הייסער ליבשאַפט פון זייערע אָפענע הערצער; ליבשאַפט צו אַלעם וואָס איז שיין און דערהויבן אין לעבן.

מיינע זכרונות שעפן ווייט נישט אויס דאָס אַלץ, וואָס עס ווילט זיך דערציילן וועגן אונדזער היים, וועגן די מענטשן פון אונדזער שטאָט. דאָס זענען בלויז קורצע שטריכן פון מיינע קינדער־און יוגנט־יאָרן אין כעלעם, פון די מענטשן אין מיין סביבה און פון דער גייסטיקער אַטמאָספער — דאָס וואָס איז געווען דער תמצית פון אונדזער לעבן און מיט וועלכע איך פיל זיך ביזן היינטיקן טאָג פאַרבונדן מיט טויזנטער פעדעם.

איך גיב זיך אָפּ אַ חשבון, אַז די יידן אין כעלעם האָבן געהערט צו אַ גרויסן יידישן דור, וואָס א׳ז דורכגעגאַנגען שבעה מדורי גיהנום; אַ דור פון גוטע און פרומע יידן און הויכע אידעאַלן און נישט געקוקט אויף די אַלע צרות און יסורים, וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט, האָבן זיי דאָך נישט פאַרלוירן דעם צלם אלוקים און האָבן געטון גרויסע זאַכן. ווי שווער עס איז די יידן נישט אָנגעקומען דאָס יאָגן זיך נאָך פרנסה און פאַרדינען אויפן שטיקל ברויט, האָבן זיי אָבער אויך נישט פאַרגעסן אין רוחניות, אין דער אומבאַדינגטער נויטווענדיקייט צו לערנען תורה, אין דער גרויסער מידה פון גמילות חסדים. ווער עס האָט געקענט, האָט געהאָלפן איינער דעם אַנדערן מיט אַ גמילות־חסד, אַ קורץ־אָדער לאַנג־טערמיניקע הלוואה. נישט איינמאָל האָט געטראָפן, אַז עמעץ האָט נישט געהאַט צו געבן אַ הלוואה זיין חבר, איז ער געלאָפן צו באַקאַנטע און געבאָרגט, כדי נישט אַוועקצולאָזן דעם חבר מיט ליידיקע הענט.

דאָס און נאָך אַ סך אַנדערע גוטע מידות האָב איך זיך באַמיט צו לערנען פון מיינע עלטערן און נאָענטסטע מענטשן אין כעלם, וואָס דער גרויזאַמסטער שונא פון אַלע צייטן האָט אויף זיי אויסגעגאָסן דעם ביטערסטן צאָרן, געפייניקט און דערמאָרדעט און מיר ווייסן אפילו נישט ווו זייער געביין איז אַהינגעקומען. זאָלן דערפאַר די דאָזיקע ווערטער זיין אַן אָנדענק נאָך זייערע פאַרשניטענע לעבנס.

ב. בינשטוק

מראות ודמויות 1897-1977

העיר כולה שקועה בשלג יבש המבהיק בלובנו. כפור עז שורר זה כמה שבועות אבל החיים נמשכים כרגיל, בימות החורף. השבילים הכבי־שים בתוך השלג מקשרים את הרחובות והסמ־טאות, כאילו נתכנו על פי תכנית.

יהודים פשוטים: פועלים, עגלונים וסבלים שומרים על חום גופם בלבישת מתניות מרופדות בצמר גפן, בסגיני חילים משומשים, בירכיות מטולאות או בפרוות מקורחות האזורות בחבלים, ועל ראשיהם כובעי פרווה, צעיף על צואר ועל הראש כבנה, לרגליהם מגפי לבד או מגפי עור הכרוכים בסמרטוטים במקום ערדליים. נשים ונערות עניות לבושות היו חצאיות מוך, צעיף על הראש, סוודר רחב על הכתפיים, נעולות היו נעליים גבוהות או מגפי־גבר.

אנשים צעירים וכן סוחרים וחנוונים עשירים ובני משפ־חותיהם לבושים היו כבר לפי האופנה. פרוות אלגנטיות עם כובעים מתאימים, נעלים גבוהות וערדליים ישר מפטרבורג.

ערב נר שלישי של חנוכה היא יום חג בקיטונם של ר' שמעון יעקב ומרים רבקה. בנם יחידם, שלמה'לה, הקטן, הצנום, בעל הפנים הירוקות והזריז, הגיע לגיל שלש ומתכונן ללכת ל"חדר".

הריהו תינוק מפונק, הרבה בכיות בכו עליו, הרבי השפיע, מסרו אותו לברינדל "החתולה", כאשר, לא עלינו, חלה במחלה אנושה. חתולה קראו לה לברינדל באשר היתה פורצת ארונות מזון באישון הליל, כדי לספק מזון ליתומיה הקטנים. מקום מגוריה במרתפו של אפרים קורח, סמוך לבית המרחץ הישן ברחוב סמינרסקה. מרים רבקה היתה משאירה את ארון המזו־נות שלה פתוח, בכוונה תחילה, בכל ערב שבת ומניחה שם חתיכת דג, חלה, כמה רקיקים, בשביל ברינדל החתולה.

היום בערב נר שלישי של חנוכה מתהלכת לה מרים רבקה זוהרת ומאושרת. מכינה היא את בנה ל"חדר". מחבקת ומנשקת את בנה יחידה, מישירה את ה"טלית קטן" שלו, מברישה את כובעו המתומן החדש ומטפיחה את פאותיו הדקיקות ברוק.

שלמה'לה ידע משהו על ה"חדר". ידע, כי הגיע לגיל שלש והגיעה שעתו ללמוד תורה.

שבועות רבים לפני כן הכין אותו אביו להתחלה הקדושה הזו. בכל ערב, לאחר תפלת מנחה ומעריב, כשהיה האב שב מעבודת יומו המפרכת, על הרציף שעל יד הרכבת, היה מושיב את בנו על ברכיו, פותח את הסדור, "קרבן מנחה" הגדול, ובשרביט מתוך המטאטא הראה לו את האותיות בזמזמו נגון לבבי: כך לומד ילד תורה. אמור שוב, בני היקר: "אלף, וזה בית וזה גימל... שלמה'לה חיבב מאוד את הנגון המלטף ואת הלימוד והיה חוזר בקולי־קולות: אלף, בית, דימל...

גם שמעון יעקב היה גר במרתפו של שמעון קורח. קורח קראו לו, כי היה עשיר, בעל בית חומה, קמצן, איש שיחה מלבב וחסר־לב. שמעון יעקב היה בעלה השני של אשתו וצעיר הימנה בעשר שנים. מרים רבקה ברחה מביתו של בעלה הרא־שון, פינחס משלישץ.

עשר שנים היתה מרים עם בעלה הראשון וחמותה הרוגזת. המשפחה היתה קטנה בת שלש נפשות, אבל העבודה היתה מרובה. הבית, הסוס, הפרה והעופות — משק גדול. אפשר היה לסבול הכל לולא החותנת, אשה זקנה, חולנית וזעפתנית. היתה שופכת את דמה של מרים רבקה, מקללת אותה בקללות נמר־צות ועל כל צעד ושעל היתה נוזפת בה: עקרה עלובה.

לא היו לה ילדים למרים רבקה מבעלה הראשון.

כשהתחיל שלמה'לה ללכת היתה מרים רבקה אוחזת בידו ובגאווה פוסעת ועוברת על יד חנותו של משה פלבסקי, שם היה בעלה הראשון מטעין את עגלתו...

השעה היא אחת אחרי הצהרים. ר' שמואל בר, אחד משבעת הדיירים של שמעון קורח, גר היה בקיטון מעבר למחיצה הניידת (הספרדית) של שמעון יעקב, בא הביתה לסעוד. השתומם ששלמה'לה טרם הלך לחדר. כל כך מאוחר! הסביר ר' שמואל בר. שלמה'לה הקטן נכלם כאשם מהערתו של ר' שמואל בר. עיניו מלאו דמעות והוא פנה לאמו: מתי אלך כבר לחדר ללמוד תורה?

ובאיתו רגע נפתחת הדלת ומשה, בנו של שלמה הירש, העוזר, נכנס לבית. לבוש הוא מעיל יפה מרופד מוך עם צוארון פרווה, כובע פרווה המופשל על אזניו, מגפים עם ערדליים. בידו סל מלא סירים מעלה ריח ארוחות צהרים לילדי החדר. ומיד שלמהל'ה לבוש ומעוטף בסודר. העוזר תופס את הילד ונושאו בבית שחיו עד לחדר של שלמה הירש, מלמד הדרדקי.

החדר של שלמה הירש היה בביתו הפרטי, חורבה דחויה זה שנים. מאחורי הבית, החצר, מקום המשחק לילדים בימות הקיץ. שם היתה גם המזבלה על יד השער הסגור לרחוב סמינרסקה. במזרח לאורך הבית היתה גדר אבנים גבוהה של הסמינר לגלחים, בו למדו תלמידים מכל רחבי רוסיה, שהתכוננו להיות שליחי האלהים ומנהיגים רוחניים לעם הרוסי.

כשנכנסו לחדר הוציא משה העוזר את שלמה'לה מעטיפתו והציג אותו בפני הרבי:

— שלמה'לה, בנו של שמעון יעקב, בעלה של מרים רבקה.

שלמה הירש, יהודי רחב גרם, ממוצע קומה, עם פנים מלאות ורחבות מזוקנות בזקן אפור וקלוש, נעול מגפיים עם שוליים רחבים, שם נתקעו מכנסי הבד שלו והחותלות, לבוש פקרס לבן מלוכלך על ה״טלית קטן״ וכפה חבושה לראשו.

שלמה הירש רכן, ליטף את ראשו של שלמה׳לה, רצה להגיד לו משהו והנה נפתחה הדלת לרווחה, רוח כפור עז פרצה לחדר ואתה יהודיה עם תרנגולת.

— תסלח לי, רב שלמה, תגיע לימות המשיח, הגד לי, האם יש לתרנגולת ביצה? היא כל היום עפה ומתרוצצת בקיטון שלי. היתה זו שכנה, דירתו של יוסלה האופה מעבר לקיר החדר.

שלמה תפס את התרנגולת שהרעישה בקולי קולות, נשף במקום איזה שהוא, תחב אצבע וקבע: כן, יש לה ביצה...

— שתשבע נחת מילדיך ר׳ שלמה, ברכה אותו האשה בשמחה, לקחה את התרנגולת ופרשה מהחדר.

שלמה׳לה וכן יתר הילדים הסתכלו סוקרנית במתרחש ונהנו הנאה מרובה מפרשת התרנגולת.

החדר היה בתוך חדר גדול עם שני חלונות סמוכים לקרקע, קרוב לבית השוחטים. שולחן ארוך עמד לרוחב שני החלונות ומסביבו כסאות וספסל ארוך מול החלונות. על השולחן היו מונחים, פרוסות לחם, חלה, כעכים ורקיקים, שיירי סעודת הילדים. העוזר היה מטיב את נפשו בשיריים אלה. היתר שימש מזון לתרנגולות, אווזים וברווזים, בהם סחרה אשת המלמד.

על ספסלים ארוכים ונמוכים ישבו בני השלש ושיחקו באצבעותיהם, מעיליהם וטליתותיהם הקטנות, אחרים ישבו פשוט על הרצפה ונמנמו.

בצד השני של החדר עמדו שתי מיטות מלאות כרים וכסתות, תדירות ישבו עליהן תרנגולות. כשהיתה תרנגולת מתחילה לקרקר: קוף, קוף, קוף — היה שלמה הירש שבע רצון, ניגש למטה, מחביא את הביצה, מוריד את התרנגולת ותוקעה בכוך שמתחת לכיריים. מול המטות עמדה לה חבית מלאה מים ועל ידה קיתון ומטאטא.

כשגמר שלמה את עסוקיו עם האשה ותרנגולתה, הרים את שלמה׳לה והושיבו על הספסל הגבוה בין יתר התלמידים ללמדו תורה.

שלמה היה מלמד כל ילד כמה דקות. כשהגיע תורו של שלמה׳לה, אחז בעדינות בסנטרו וכוונו להביט בסדור והרבי התחיל כשהוא שר: ילד קטן אומר אלף. ומה זה? בית. וזה? גימל. ושלמה׳לה חזר אחריו בקולו הדקיק:

— אלף! בית! דימל... שלמה הירש נהנה מידענותו של שלמה ופיזם:

— כך לומד ילד תורה! ואיחל לו: לו ילדיך בגילך, ידעו כמוך תורה שלמה׳לה...

אביו של שלמה׳לה לא סמך על שלמה הירש. כל ערב לאחר סעודת ערבית לימד אותו את ה״אלף־בית״. לכן קפצה לו הדרך לשלמה׳לה, ובחולו של פסח הכניסו אותו לחדר של ישעיה הקוזק, מלמד ״עברי״. כל הילדים היו חייבים לדעת את פרקם, אם לאו, הרביץ להם בישבנם.

באותו רחוב, על יד השוחטים, היה גם החדר של ישעיה קוזק. הבית היה רכושו, חורבה מוטה לנפול, לאורך הרחוב עם שני חלונות סמוכים לקרקע.

צרות צרורות היו לו לר׳ ישעיה קחק מארמונו, כלומר, לא מביתו, כי אם מהמגרש מול ביתו שלא היה רכושו כלל וכלל. כל שני וחמישי היה בא השוטר וסוחבו לבית־הסוהר בעוון ״אי נקיון״.

שתי דעות היו בחלם על כנויו ״קוזק״: האחת, באשר היה גבה קומה, בעל פנים בוכיות וארוכות, זקן ארוך ואפור, ידיים ורגליים גדולות, חסון ובעל שבר. היה משתעל ונושף, בקיצור — ״קוזק״. והשניה — בגלל אשתו המרשעת והמנוולת, קוזק ממש. ישעיהו היה פוחד אימת מות מפני אשתו. בשעת צרה היה מטיל את האשמה עליה. לשם אשור דעה זו היו מספרים בחלם מעשה שהיה:

בבוקרו של יום קיץ בשבת מברכים של חודש אלול, חזר ישעיה מבית הכנסת, פוסע הוא לו בניחותא, ידיו מאחוריו ומטיף מוסר לבנו:

— גוי שכמותך! למה אתה רץ? אין שעתך פנויה? הגעת לבית הכנסת כשהתפללו כבר ״שוכן עד״, גוי שכמותך, אז למה אתה רץ? איך המכשפה מתפללת במנין השלישי ובשעה אחת אחרי הצהרים היא מביאה הביתה חמין שהצנו משל אחרים... מכאובים לעצמותיה, אז למה אתה נחפז?

תוך כדי הטפת מוסר לבנו וקללות לראש אשתו, הגיע ישעיה לביתו, והנה שוד ושבר לא עלינו, עיניו חשכו. והנה מה שקרה. בזמן התפילה, בהיותו בבית הכנסת, באו כמה גויים, הביאו קרשים ולוחות וחפרו בור סמוך לדלת ביתו לשם הקמת ״שער נצחון״ כאשר הקיסר ניקולאי היה צריך לבוא לחגא השנתית, כאשר אלפי אכרים מקרוב ומרחוק התכנסו לחלם לשם שתיית מי ״הבאר״ שעל ההר.

ישעיה קוזק שלבו עליו מר, ראה את הנעשה, רגז והתחיל לטעון בקולי קולות ברוסים: אהה! בשבת שלי, על המגרש שלי? ולבנו פנה ביידיש: אתה עמוד כאן ואני הולך לקרוא לאמך.

לפני מלאת חמש שנים לשלמה׳לה התחיל ללמוד חומש, כל חברי ״הכנסת כלה״, המנין בו התפלל שמעון יעקב הוזמנו לחגיגת התחלת החומש. קיטונו של שמעון יעקב היה מלא מפה אל פה, ושלמה׳לה נראה כיהודי קטן לבוש קפוטה חצויה מאחור, אזור באבנט, וחבוש כובע משי מתומן עם כפתי קטיפה. פניו היו חוורות וממושכות עטורות בשתי פאות מסולסלות.

לאחר טעימת העוגה ולגימת היי״ש וקנוח ״קוגל״ של אטריות, השתיק ר׳ איצ׳ה המלמד את כל הקהל. דומיה השתררה בקיטון ולמוד החומש התחיל.

איצ׳ה שואל: מה הנך לומד ילדון?

שלמה׳לה אינו משיב רק מצביע באצבעו.

ר׳ איצ׳ה שואל שוב: אתה לומד ״אצבע״?

שלמה׳לה משיב: לא ולא!

ר׳ איצ׳ה: אם כן מה אתה לומד?

שלמה׳לה: אני לומד ״ויקרא״ הספר השלישי בחומש.

ר׳ איצ׳ה: מה פרושו של ויקרא?

שלמה׳לה: הוא קרא.

ר׳ איצ׳ה: מי קרא?

שלמה׳לה: אלהים קרא למשה רבנו!

זמן מועט המשיך שלמה׳לה ללמוד בחדר של איצ׳ה, כי אביו לא היה יכול לשלם שכר לימוד. בגיל חמש נכנס שלמה׳לה ל״תלמוד־תורה״ שם למדו ילדים בשכר לימוד מועט או בחנם לגמרי. בתלמוד תורה היו אז שלשה חדרים: דרדקי עד למוד החומש, חומש, עברי עד ללמוד הגמרא, גמרא ותנ״ך. ר׳ שמואל הרש, יהודי חלוש ועצבני היה מלמד הדרדקי. הוא דיבר יידיש בניב ווהלני. והילדים פחדו מפניו.

החדר של שמואל הרש היה גדול ובו ששה חלונות. עמד שם שלחן ארוך עם ספסלים לתלמידים. בקצה השלחן האחר ישב לו ר׳ שמואל הרש, ובקצהו השני — העוזר. למדו שם 50—60 תלמידים. הילדים היו יושבים על הספסלים או על הרצפה. בקיץ היו הילדים משחקים בחצר הגדולה בחזית התלמוד־תורה. באותו חדר היו גם כמה שלחנות למידה מודר־ניים, וליבל המורה לימד את הילדים העניים קרוא וכתוב יידיש ורוסית.

השלחנות המודרניים עמדו שם, כי כך דרש החוק. התלמוד־תורה היה בית ספר קהלתי מוכר והכל היה חייב להתנהל שם לפי החוק. כשהיה ״המורה״ יושב ראש ועדת החנוך העירונית, בא לבקר בת״ת, היו הילדים מתפזרים בצעקות זה לזה: ״המורה בא!״ לפי גודל החדר היו התלמידים מרובים מדי, והיו נשארים שם כעשרה תלמידים בלבד. ר׳ שמואל הרש בעזרת הגבאי או יתר המלמדים יוצא ביום חמישי לאסוף מבעלי הבתים את המס השבועי לטובת הת״ת.

שלמה׳לה למד בת״ת בחדר של ר׳ ברוך מלמד החומש, בהגיעו לגיל שמונה עבר לחדר ר׳ משה, מלמד הגמרא. ר׳ משה היה המלמד הבכיר בת״ת. הוא היה חסידו של הרבי מטריסק. לבושו ללא רבב וידע פרק בגמרא. היו לו שלש בנות ובן אחד, יצחק שמו. יצחק היה סוכן הגרלות, פיסים של הרבי מגור.

שמעון יעקב העמל היה בעל בטחון והיה מפסיד כל שנה כמה רובלים בהגרלות. כשזכה פעם בקרן היה ברקיע השביעי. פעם או פעמיים בכל חייו זכה בקרן וחגג את הזכיה בלגימת כוסית יי״ש אצל משה פונדריק. משה פונדריק, בית מרזחו היה בכיסו, והיה סוחר ביי״ש בכניסה לבית הכנסת. עני מרוד היה משה פונדריק, אבל קבצן עליז, היה עושה פרצופים בפניו ובחטמו הסולד. בחתונות היה מתחפש ל״רבי״ מעליז את הצבור בשירו את השיר: ״שבע הנשים״. הקהל היה מצטרף לשירה וציחק עד לדמעות.

טרינה אשתי הראשונה
היתה מאד עדינה,
הבשול שלה,
האפיה שלה,

הטמנת החמין
וקצוץ הדגים.
בשקרים וברכילות היא מתבלת,
עד שבשלה כף של מרק
יותר מחצי היא זוללת
זוללתו יכנה הברק!

בחלם היו עוד כמה מעליזים. מוט׳ל ובנו טוביה היה אחד מהם. הוא היה מנהל הטכס של שבת הברכות בחתונות של ערב שבת. ללא כלי זמר היה שר ומכריז על המחותנים ל״ריקוד המצוה״ בזה הלשון:

למי אני מתכוון?
ר׳ חיים מקירה באת להוסיף זוהר לחתונה.
שירו שיר עליז, לכבוד צד החתן.
והקהל היה עונה בזמזום.

או:

הנה הולכות הדודה בילה יורה,
הדודה בילה, הביטו! הביטו!
כולם מסכימים להיות במקומה כפרה
שירו שיר עליז לכבוד צד הכלה.
והקהל היה עונה בזמזום.

בשעת למודיו אצל ר׳ משה התחיל שלמה׳לה להרוויח כסף. בחג הפורים היה מצטרף ל״שחקני פורים״. והיה שליח למשלוח מנות. לפני הפסח היה ״מוכר קמח״ בשעת אפיית המצות ועלה לגדולה. בגיל אחת־עשרה היה כבר לש זריז ורודה מצויין. בערבי פסחים היו עניי העיר מתעשרים ממש. נשים ונערות היו מרדדות את הבצק במערוכים עד שהעלו יבלות בידיהן. וכל החג לא יכלו לזוז מעיפות. הלשים, המגל־גלים בגלגל משונן והרודים היו נרדמים ב״סדר״. אבל חגגו חג שמח כי לא נאלצו להזקק לועד הקהלה ל״מעות של חטין״. העניים שנאו תכלית שנאה את ועד הקהלה.

בערב שבת היתה מרים רבקה נזכרת במאוחר ואומרת לבנה:

— שלמה׳לה, קח את הצנצנת ורוץ מהר אל מוכרת החומץ ובקש ממנה יין בארבע פרוטות ותביא עודף של שש פרוטות. ואַל תשכח לשטוף את הצנצנת במי המשאובת. מוכר החומץ יהודי עם לחי נפוחה היה מסתובב לו בין החביות שאותן מלאו שואבי המים במשך השבוע במי המשאובת, מחיה־נפשות ממש.

מוכרת החומץ, אשה גוצה ועבה היתה שואבת יין לכבוד שבת מהחביות. החנות של מוכר החומץ היתה בערבי שבתות צפופה קונים, בעיקר ילדים, שהיו דוחקים ונדחקים ומבקשים יין לכבוד שבת. כשיצא סוף־סוף מפקעת האנשים, היתה בידו צנצנת יין עם עודף של ארבע פרוטות וכן העשיריה שמוכרת החומץ שכחה לקחת ממנו.

מרים רבקה החזירה תכף ומיד במוצאי שבת את העשיריה, אף על פי שהיתה מתלוננת תמיד כי היין הוא מים זקוקים.

מרים רבקה ילדה שלשה עשר ילדים ורק שלשה נשארו בחיים. מיתת תינוקות בחלם היתה רבה מאד אף על פי שהיו בעיר מוסדות למוד גבוהים, שיצאו מהם אנשים מלומדים:

רופאים, גלחים וטכנאים, זה מוכיח את הנחשלות והנבדלות של יהודי חלם.

שמעון יעקב חיפש רווחים מן הצד לשם תשלום שכר למוד עבור שלמה׳לה, שהיה לו ראש פתוח ללימודים. נעשה לסוכן ביתו של תנחום התפר. גרו שם שמונה משפחות תחר־מות במחיצות ניידות (ספרדיות) פרט לקפקלה הסנדלר, שסד־נתו היתה בחזית הבית ויהודיה אחת, שמטתה היתה סמוכה לתנור הכללי. שמעון יעקב היה חייב לדאוג לספוק עצים ומים לדיירים, להסיק את התנור לאפייה ולהטמנת חמין ולשמירת חום התנור לעולשין של שבת בבוקר. תנור זה כמעט העביר את שלמה׳לה מן העולם. שלמה׳לה זחל לו מעבר למחיצה הניידת והגיע עד לתקרה, שהיתה מתפוררת מיושן ודבלולי חמר היה תלויים שם. שלמה׳לה השגיח בדבלול ניצץ של חמר, תלש את הדבלול מהתקרה, ניקה אותו ומצא שם מטבע של ארבעים אגורות, מישהו איבד כנראה את המטבע בעליה ותוך כדי דריסה נדחקה המטבע עד לתקרה. שלמה׳לה לא פירסם את המציאה, היה זה ביום ששי הקצר. הוא קנה לעצמו סוכריות בשתי אגורות אצל ינקיל פנזיק, וגרעיני דלעת בארבע אגורות בשוק. הגרעינים מלאו את כיסי מעיל המוכין שלו. את העודף במטבעות פרוטרוט, שם בכיס החזיה שלו. הוא הלך להתפלל עם אבא ולא גילה לאיש, כי בכיסו כסף. בערב שבת לאחר הסעודה, החלה מרים רבקה להטיל על עלית התנור את כל הבא בידה כדי לשמר על חום העולשין למחרת. בין היתר הטילה שם את מעיל המוכין של שלמה׳לה, שכיסיו היו גדושים גרעיני דלעת. הגרעינים התפזרו על הרצפה, כאילו נשפך שם שק גדוש.

ענין הגרעינים לא מצא חן בעיני מרים רבקה והחלה בחקירה ודרישה:

— שלמה׳ניו, מהיכן לקחת כל כך הרבה גרעינים?

— קניתי בשוק. השיב שלמה׳לה.

— והיכן לקחת כסף? המשיכה לחקור, ובאותו רגע שמעה צלצול של מטבעות בכיסו של שלמה׳לה. הכניסה את שלמה׳לה לקיטון, הפשיטה את החזיה והחלה לנער את המטבעות לתוך המגרה. צלצול המטבעות הנופלות מילא את כל הבית. — אתה מחזיק כסף בשבת? זעפה מיד סטרה על פניו כמה סטירות מצלצלות.

— מנין לקחת כל כך הרבה כסף? שאלה שוב.

כל הדיירים התאספו מסביב לתנור והביטו על הגרעינים כעל פלא. כל אחד התחיל לחשוד בשלמה׳לה, כי ממנו גנב את הכסף. שמעון יעקב ישב לו נדהם ונכלם. הוריד את חגורת העור ממכנסיו והחל להצליף בבנו:

— אמור מנין לך הכסף? שלמה פרץ בבכיה ובידיים מושטות חיפש חסות אצל אמא. אצל השכנים הצועקים במק־הלה: מנין לקחת את הכסף?

— מצאתי! השיב שלמה׳לה בקול חנוק ודמעות.

— היכן מצאת? שאג כל הקהל. — על התקרה — השיב שלמה׳לה ועיניו זולגות דמעות שליש, מתוך שהמכות תחדלנה.

אבל כאן טעה טעות מרה. שמעון יעקב נדהם עוד יותר לשמוע תשובתו של שלמה׳לה... האב המשיך להכותו מכות רצח:

— על התקרה מצא, מחזיק כסף ביום השבת ונוסף לכך משקר.

מרים רבקה לא יכלה לראות בצערו של בנה ולקחה אותו תחת חסותה.

שלמה׳לה מרר בבכי וקדח. כל הליל באפלה ישבה האם על יד מטתו. שלמה׳לה חלה אחר כך במחלה אנושה וכמעט עבר ובטל מן העולם.

שמעון יעקב ומרים רבקה היו, כאלפי הורים אחרים, מסורים לילדיהם ואוהבים אותם אהבת נפש. אבל כשעבר הילד עבירה, כגון: חלול שבת, גנבה וכדומה, שקעקעו את כל יסודות בנין היהדות, לא ידעו רחמים. פרט להורים, גם המלמדים לא חסכו שבט מתלמידיהם. בטוח הדבר, כי מצב רוחו ובריאותו של המלמד היו גורם נכבד בענויי הילדים שלא בידיעת ההורים.

שלמה׳לה בעצמו סיפר על מעשה שהיה:

הוא למד אז אצל מלמד הגמרא ר׳ שלמה מווסלוביץ, (עירה סמוכה לחלם), המלמד היה חסידו של הרבי מטריסק, בגיל הארבעים, צנום וישר כסרגל בעל זקן קצר וצהוב. היה מתהלך לו חרישית וצדדית כאינו נוגע באדמה. מפקד המשטרה בחלם באותם הימים, שהיה לובש מחוך, היה גם הוא מתהלך צדדית, להבדיל. ידיו של המלמד היו ארוכות ואצבעותיו גרמיות. חדרו היה באותו המעבר, של שלמה הירש, דלת מול דלת עם הבישקלים, שהיתה להם סדנה לשקיות ניר באותו מקום. החדר היה צר עם שני חלונות. מצדו האחד של השולחן עמד לו דרגש שינה ומסביב ספסלים. עליהם ישבו הרבי ותלמידיו דחוקים וצפופים. בצד עמדו שתי מטות מלאות כרים וכסתות וחביונת של מים עם קיתון ומטאטא. רבנית לא היתה במקום רק שני צאצאיו. בחורה צעירה ובנו יחידו ישעיה׳לה. שרה בתו היתה יפת־תואר והיתה זבנית של גזוז ברחוב לובלין. היא ברחה מחלם מחמת בושה, בגלל אהבה נכזבת ומתה בלובלין בגיל צעיר.

הראינוע הראשון הגיע לחלם והשתכן באחד מחנויות השוק. היה זה בחורף בימי החנוכה. האנשים סיפרו פלאי פלאים על הצגות הראינוע.

כל תלמידי שלמה מווסלוביץ נדברו ביניהם, כי בחג החנוכה, בו אין למודים בערבים, ילכו להם לקולנוע בממון דמי החנוכה שיקבלו בודאי, התלמידים קנו כרטיסים וחכו עד שיתאספו כולם. שלמה׳לה החזיק בכרטיסו והית מתבונן בו באין רואים. מספרו היה ארבעים, מודפס על ניירת (קרטון גס).

המספר היה מחוק ולכן תיקנו שלמה׳לה בעטו והמספר נראה ברור. כשנכנס שלמה׳לה לאולם חשד מבקר הכרטיסים, כי הכרטיס מזויף, צרם באזניו של שלמה׳לה וזרקו החוצה ישר על המדרכה המושלגת...

שכנה, שגרה בקיטונו של שמעון יעקב ראתה מה שראתה וסיפרה זאת למרים רבקה.

כשהגיע שלמה׳לה הביתה עצוב בגלל כשלונו חטף כמה סטירות מצלצלות מידיה של אמא על רצונו ללכת לקרקס...

זו היתה רק התחלה. למחרת בחדר הצליף שלמה מווסלוביץ את תלמידיו בזה אחר זה. היה זה פוגרום ממש. אי אפשר היה להכיר את האיש נעים ההליכות והחרישי. כחיה טורפת התנפל על תלמידיו וסטרם בכל מקום.

יוסף, בנו של אפרים קורח נמלט וניפץ באבן כמה שמשות בחדר, כמה תלמידים עזבו את החדר ולא שבו יותר.

מי יודע, אולי הסטירות היו ה"סגולה" לחינוכם של אנשים דגולים רבים בחלם העיר.

בימות הקיץ, כאשר צבעי השמש גירו את שלמה'לה ועוררו בו אי־שקט, היה אביו לוקחו לבית הכנסת לאמירת תהלים. שלמה'לה נמצא אז במצב מביך, מחד ראה — ספרון של תהלים צהוב מיושן, והחזן על יד העמוד מושך בקולו נגון עצוב כמושך מן הזפת, והחד ענה מלה אחר מלה. ומאידך — הסימפוניה של קרני שמש הזוהרות בשמשות הססגוניות, קור־אים ומגרים... שלמה'לה לא עמד בלחץ, התגנב לו מתחת ידיו של אבא וברח מבית הכנסת, אף על פי שידע, כי לא יצא נקי מידי אבא ויקבל סטירת־לחי לאחר מכן.

החורף בחלם התחיל מוקדם, מיד לאחר חג הסוכות, שלגים, סופות וכפור החזיקו מעמד עד לחג הפסח. אבל הקייצים היו יפים ונעימים. הבקרים, הערבים והלילות היו מרהיבים ביופים ומקסימים.

כל יום חולין וכן כל חג היו מלאי חן ויופי.

ש. טננבוים, ניו־יורק

הדוד מחלם

אבי היו כמה אחים. האחד — בזוולין, השני — בשדלץ, השלישי — בורשה והרביעי — בחלם. אנחנו, הילדים הקטנים, לא הכרנו את בני מש־פחתנו. לאבי היתה נטיה לעבור מדי חצי שנה מכפר אחד למשנהו. אם עמדה לה באיזה מקום חורבה, אז היה אבי משפצה בידי עצמו ומשתקע בה למשך חצי שנה. לאחר מכן שוב שיפץ אבא איזה ארמון עזוב של איזה רוזן והשתקענו בו.

זמן מה עסק אבא במסחר סוסים. קונה היה רק סוסים חולים. היה שב מהשוק עם סוס חולה ופצוע, רחמנות להביט עליו. במשך שבועות היה מרפאו, רוחצו על יד ברכת הכפר, מנקו עד שהגלידו הפצעים. הסוס קרן ממש בבית הטוב, שנזדמן לו, התרגלנו לסוס וחיבבנו אותו ולפתע מכר אבא את הסוס בדמים מועטים והפליג לשוק לרכוש לו שוב סוס פצוע ונדכא לרפאותו במשך שבועות.

פעם קנה אבא סוס חולה אצל פריץ. הסוס רבץ באורווה מכורבל במכאוביו. מיד החליט אבא, כי עליו לקנות את הסוס החולה, שילם מה ששילם, וכשהוציאו את הסוס, לאחר יגיעות מרובות לחצר, נפל והתפגר. במשך שנים נמשך הדין בבית המשפט בתביעת פיצויים של אבא מאת הפריץ, על שמכר לו סוס מת, ואילו הפריץ תבע פיצויים מאת אבא על שהביא סוס פגירה לחצרו.

מן מה עסק אבא בשענות. קונה היה שעונים עתיקים מקולקלים שהיה מתקנם עד שהתחילו לתקתק ומיד היה מוכרם. ביתנו הפך לבית־חולים לשעונים מקולקלים. שען כזה היה אבא.

אולי אבד בו כשרון רפואי גדול, שרצה לרפא את פצעי העולם. מחמת הנדודים מכפר לכפר לא הספקנו להכיר את בני משפחתנו, ובימים עגומים אני מצטער על כך. עכשיו, ששקעו כולם בתהום הנשיה, אני מצטער שלא הספקתי להכירם ואיני יכול לספר עליהם ולא כלום. בכל זאת היו מופיעים בביתנו, נדירות אמנם, בני דוד או דודה, אמא היתה שופכת דמעות שליש בשעת הפרידה ואבא היה נפרד מהם בחפזון ואץ לסוסיו החולים, לשעוניו המקולקלים ולחורבותיו העזובות.

על אופיו התמהוני של אבא יכולנו לחבר ספר גדול. על כשרונותיו כסופר, כצייר וכנואם. את קירות החורבות, את השעונים המתוקנים היה אבא צובע בצבעי כסף וזהב. את שולי ספריו היה ממלא בספורים על ימי המלחמה החשוכים. אבא היה אמן רב־גוני. את כשרונו כמספר ירשתי, כנראה, מאבא, אבל זהו רק ניצוץ אחד מהלהבה שדלקה בלבו הגדול.

אחיו של אבא היו יהודים חולנים ועניים מרודים, התענו כל ימי חייהם. רק הדוד מחלם היה עשיר. שמו היה רבי פסח, ועד כמה שזכרוני מגיע, היה תושב קבוע בחלם. וכשהיו מספ־רים על מזלו הטוב, על צאצאיו המוצלחים ועל אשתו היפה, היו ממילא מתחילים לספר את ספורי חלם המפורסמים. בקסם ההומור הדמיוני עלתה חלם הפלאית, בקסם השנינה והתמ־הונות עלו הדמויות המרהיבות של היהודים המרחפים בירִיד

של חלם. בקרנבל הססגוני של מזל וביש־גדיות. מכל יהודי חלמאי נטף נטף המצאה, שנינות וחכמה על כל יהודי חלם היה שפוך אור הלבנה, שרצו ללכדה בחבית. רצו ללכוד בחבית את הורד השמימי כשם שעמים אחרים רדפו אחרי הצפור הכחולה של מטרלינק, הפרח הכחול של נובליס ואחרי הצלחת שבשמים, שמבטיח האוהב לאוהבתו בלילה רווי ריח לילך. חכמי חלם חדרו עמוק ללבי, הם עם עיניהם התכולות החולמניות. עם ראשיהם הגדולים מלאי הבינה, ועם זקניהם האדמונים המשולהבים מהלבנה.

חנות יין היתה לדודי פסח בעיר חלם. ואולי, בעבור יהודי חלם על יד חנותו של הדוד ובראותם את בקבוקי היי"ש ומי־הדבש בחנותו של הדוד המצהירים באור שמש הבוקר, השתכרו והחליטו לאגור חבית של יין... אבל, מכיון, שהיו עניים מרו־דים, הרי שפך כל אחד מהם לתוך החבית מים במקום יין.

רק פעם אחת הופיע הדוד פסח בביתנו, נפל אלינו כפתק מרקיע. צפינו לבואו של דוד עליז מחלם והנה יושב על יד השולחן יהודי חולני עצוב. דומה היה דמיון מפליא לאבא במראהו ועלה רעיון במוחי אולי לא ידע, חלילה, הדוד להבחין אם הוא הדוד או הוא אבא.

אמא הגישה אוכל לשולחן העץ המכוסה שעוונית מרופטת ומלאה כתמי דיו (אנחנו למדנו לכתוב את האותיות הרא־שונות על השעוונית)... ידיו החוורות והענוגות של הדוד עם עור הקלף חסר־הדם ניגבו את השלחן. הדוד טעם משהו מהאוכל שהכינה אמא והוציא מתרמילו חבילה של עוגיות יבשות, וכרסם בשניו הדקות עוגות תוך כדי לגימת חלב...

— מה אוכלים אצלכם בארוחת הבוקר! שאלה אמא מתוך סקרנות ארוחת בוקר בבית עשירים מהי.

עוגות... וקצת ריבה... השיב הדוד.

— ומה אוכלים בארוחת הצהרים? המשיכה האם לשאול.

— חתיכת עוף, קצת מרק... ומקנחים בעוגית.

— ובארוחת הערב?

— מעט, מעט, שותים חלב עם עוגית.

אנחנו הילדים הקשבנו לשיחה מאלפת זו. היינו נדהמים ממש מעשירותו של הדוד. לאכול בכל שלוש הארוחות ביום עוגיות, זה היה מעל לדמיוננו המפליג ביותר. רק הקיסר יכול להרשות לעצמו אכילה כזו... אם כן, ברור, כי הדוד מחלם הוא עשיר מופלג.

עגומה היתה הפרידה. בשביל העקלקל על יד החורשה פסעו להם שני יהודים זקנים ועצובים בשתיקה. ומאחריהם האם והבנים. היה זה לפנות ערב.

— חזרנו עצובים הביתה כחוזרים מהלוית מת... אותו ערב לא פצה איש את פיו בביתנו. שתיקת אימים היתה זו כחשים באסון הממשמש לבוא — אסון השמדם של הדוד פסח ובני ביתו יחד עם כל יהודי פולין.

במשך שבועות וחדשים רבים היינו משוחחים על הדוד העשיר המקנח בעוגיות את כל סעודות היום.

נסיה ציטרון

אמאל איז געווען...

דער הויף שענקעוויטשא נר. 9

די שענקעוויטשא גאַס האָט זיך אָנגעהויבן ביים רוסישן קלויסטער, ראָג קאָפּערניקא און זיך געענדיקט ביי דער באַן־גאַס, אַ שיינע, גרינע גאַס מיט אַ סך קאשטאַן־ביימער, אַקאַציעס און שמעקעדיקע ליפּעס. דאָרט איז געווען די פּוילישע גימנאַזיע, די קראַנקן־קאַסע און דער "סקאַרב". די באַפעלקערונג איז געווען אַ געמישטע, יידן און קריסטן האָבן דאָרט געלעבט בשלום זייט ביי זייט. דורך דער גאַס פלעגן אויך דורכגיין אַלע לוויות צום בית־הקברות אויף דער באַן־גאַס.

דער הויף, וועמענס אומגעקומענע איינוואוינער איך וויל דאָ מזכיר זיין, האָט זיך געפונען אַנטקעגן דעם "סקארב", אין שכנות פונעם ראַיענט און געטראָגן דעם נומער 9. דאָס איז געווען אַ גרויסער הויף וואָס האָט געהערט צו אַ רוסישן פּאָפּ און האָט זיך אויסגעשפּרייט אויף עטלעכע דונאַם. עס האָבן דאָרט געוואַקסן טאפאלן־ביימער, אַ בעז־בוים און דריי אַלטע צעצווייגטע קאַשטאַנען־ביימער, וועלכע האָבן געגעבן אַ קילן שאָטן אין די הייסע זומער טעג און יאָר־יערלעך גרינס און בלומען אויף שבועות פאַר אַלע שכנים אין הויף.

אינעם הויף האָבן געוווינט 10 יידישע משפּחות.

אינעם פראָנט צום שאָסיי איז געווען אַ ברייטער היל־צערנער טויער, דורך וועמענס שפּאַרעס מיר פלעגן יעדעס יאָר קוקן אויף דער פּראָצעסיע פון "באָזשע טשאַלאָ" און מקנא זיין די גוישע קינדער

אינעם ערשטן הילצערנעם הויז, אין פראָנט, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן טויער, האָט געוווינט די אלמנה רייזל שטאטמאן, אַ יונגע פרוי מיט דריי קינדער יתומים: משה (אין ישראל), ביילע און הערשעלע. אין זעלבן הויז, אַנטקעגן איר טיר, האָט געוווינט דער שניידער, משה געוואַנטשניידער, מיט 6 זין און טעכטער, וואָס האָבן אים געהאָלפן אין דער אַרבעט: מענדל, מאָטל, שלום, שיינדל טאבע און רבקה; טיפער אין הויז, צום הויף־צו, האָט געוווינט אייזיק און טויבע ניסנקאָרן מיט 4 קינדערלעך.

אינעם צווייטן הילצערנעם הייזל, אין הויף, האָט אין איין זייט געוווינט אסתר שאַרף מיט איר זון משה און טאָכטער הענטשע; אַנטקעגן זיי האָט געוווינט, עלנט און איינזאַם, אַן עלטערע פרוי, אסתר גארטמאַן — די באָבע אסתר, ווי אַלע אין הויף פלעגן זי רופן.

טיפער אין הויף, צווישן די ביימער איז געשטאַנען אַן איין־שטאָקיקע מויער, ווו עס האָט געוווינט אין אַ קליין צימערל, חיה טוכשניידער, וואָס א״ז 15 יאָר געווען אַן עגונה, ווייל איר מאַן איז פאַרשווונדן געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה און צום סוף האָט זי חתונה און געבוירן דריי קינדערלעך און אַוועקגעפאָרן זוכן גליק אין וואַרשע. אַנטקעגן איר טיר האָט געוווינט די משפחה לייבוש און בריינטשע גאָלדמאַן מיט זעקס דערוואַקסענע זין און טעכטער: פייגע, סרולקע, מענדל, הענע, סימע און רחלע. אַלע אין איין צימער. אויפן שטאָק האָבן געוווינט פון איין זייט לייבל און גיטעלע פראָסטאַק מיט פיר קינדער: שמעון, שיינדל, פייע, און טוביה.

אָט די גיטעלע איז געווען אַ יונגע פרוי, אַ טרוימערין פון בעסערע צייטן און איז דערהרגעט געוואָרן באַלד דעם ערשטן פרייטיק ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן — פון אַ שראַפּנעל פון דער ערשטער דייטשער באָמבע, וואָס איז געפאַלן אין שכנותדיקן הויף.

אַנטקעגן זיי האָט געוווינט די משפחה ר׳ ברוך אשר און שפרינצע טשעסנער מיט אַכט זין און טעכטער: שרה, זעלדע, חיה, ברכה, ליבעלע, פייוול, יעקב און לייבל. מיט צוויי קליינע אייניקלעך. ר׳ ברוך אשר איז געווען אַ חסיד, מיט אַ רויטער באָרד און פיאות. יעדן שבת באַגינען פלעגט ער מעביר זיין די סדרה מיט אַ האַרציק, אומעטיק־צעצויגענעם ניגון, וואָס האָט זיך אויסגעמישט מיטן געטשוויטשער פון די פייגעלעך און געצוויקט ביים האַרץ... איך הער די קלאַנגען ביזן היינטיקן טאָג.

די לעצטע דירה אין דעם הויז, דעם פאַרטער, האָט פאַרנומען מיין משפחה. מיינע עלטערן אשר און חנה גיטל גרינבוים. אשר לייבקעס, פלעגט מען רופן מיין פאָטער, וועלכער איז געווען גוט באַקאַנט אין שטאָט.

מיינע עלטערן זענען געווען טראַדיציאָנעל־רעליגיעזע, פאָרגעשריטענע מענטשן. מיין פאָטער איז אין זיין יוגנט געווען אַ חבר אין ״בונד״. נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה איז ער געווען אַקטיוו אינעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. מיטגעהאָלפן ביים שאַפן די ערשטע קינדער־היים און די יידישע פאָלקסשול אין כעלם און במשך אַלע יאָרן האָבן מיינע עלטערן מיטגעאַרבעט אינעם עלטערן־קאָמיטעט פון דער קינדערהיים און פאָלקסשול. ווען כ׳בין נאָך געווען אַ קינד און אונדזער פרעבליסטין, חנה העפטמאַן האָט געוווינט ביי אונדז (ווייל עס איז נישט געווען פאַר איר צו צאָלן קיין דירה־געלט), זענען ביי אונדז אין שטוב געווען איינגייערס די געזעלשאַפטלעכע טוערס און לערער, ווי ד״ר קאַנפער מיט זיין פרוי, דער לערער פון דער יידישער גימנאַזיע, וואַדזשעלאַווסקי, פייוול פריד, דער אלטער לערער באַקאַליאַר א. א. מיין מוטער איז געווען זייער באַליבט צוליב אירע וויצן, מעשיות און חכמה.

כמעט אַלע קינדער ביי אונדז אין שטוב האָבן באַזוכט פריער די קינדערהיים און שפּעטער די יידישע פאָלקסשול, נישט קוקנדיק וואָס די פּאָוושעכנע שולן זענען געווען באַקוועמער און אָן שכר־לימוד.

פון דער צווייטער זייט האָבן מיינע עלטערן שטרענג און מיט טראָפּ אָפּגעהיטן אַלע רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע יום־טובים און דאַטעס. איך געדענק, למשל, אַז אַ סך יאָרן פלעגט מען ביי אונדז אין שטוב לייענען די מגילה פּורים ביינאַכט און אַלע שכנים מיט די קינדער זענען זיך צונויפגעקומען הערן. די מגילה האָט געלייענט אויך אַ שכן, אַן אַלטער ייד, וועמען מען האָט גערופן דער ״טויטער יענקל״ צוליב דעם, ווייל ער האָט זיין גאַנץ לעבן געהערט צו דער חברה קדישה.

די לעצטע יאָרן ביזן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה, איז מיין פאָטער געווען זייער אַקטיוו אינעם האַנטווערקער־פאַראיין און זיך תמיד איינגעשטעלט פאַר באַעוולטע.

אַנטקעגן אונדזער דירה איז געווען אַ גרויסער שטח מיט גרין גראָז און בלומען, וואָס מיין מוטער פלעגט פלעגן און היטן. אין די זומער פאַרנאַכטן און שבתדיקע פרימאָרגנס פלעגט זיך כמעט אַלע שכנים פון הויף פאַרזאַמלען זיצנדיק אָדער ליגנדיק אויף דעם גראָז און הנאה האָבן פון דער פרישער לופט און פון ריחות פון די ביימער און בלומען. מען פלעגט רעדן און דערציילן וועגן אַלץ וואָס עס איז עמיצן געלעגן אויף דער נשמה. יעדער האָט געוווּסט וואָס ביים צווייטן קאָכט זיך, ווי איין גרויסע משפחה.

...ווי אַזוי אָט די אַלע מענטשן האָבן איבערגעלעבט זייערע לעצטע טעג און אויסגעהויכט זייערע נשמות, ווייס איך נישט. איך ווייס נאָר, אַז קיינער פון די אויבן־אויסגערעכנטע איז נישט געבליבן לעבן.

מיין פאָטער איז לויט עדות דערשאָסן געוואָרן אין סאביבאָר בעת אַ מאָרגן־אַפּעל. אַהין האָט מען אים פאַרשיקט צוזאַמען מיט מיין קליין ברודערל שלום. וווהין די דייטשן האָבן פאַרשיקט און ווי אַזוי עס האָבן געענדיקט מיין מוטער און מיין שוועסטערל כישעלע, ווייס איך אויך נישט. מיין שוועסטער לאה איז דערשאָסן געוואָרן בעת אַ דעפּאַרטאַציע אויפן וועג צו דער באַן, ווייל זי האָט אינמיטן גאַנג באַקומען גע־בורט־ווייען... איך ווייס אויך נישט ווו און מיט וועלכן טויט עס איז אומגעקומען מיין שוועסטער חייטשע מיט איר מאַן צדוק גאָלדבערג און זייערע 4 קינדערלעך...

אומגעקומען זענען אויך מיין פאָטערס ברידער, כעלעמער תושבים: אברהם גרינבוים מיט זיין פרוי חוה; מאָטל און חיה גרינבוים מיט זייערע 3 קינדער: אברהמעלע, קיילע און משהלע; מיין פאָטערס שוועסטער: צירל און דוד ברענער מיט זייערע קינדער כעלקע און מאניעק; עלקע און יהושע פייגנבוים מיט זייערע 3 יינגעלעך.

ווו איז זייער געביין? ווו איז זייער אַש?

יודל (יודקע) קליין, באלטימאר

פארגאנגענע יארן

אַ צניעותדיקע ליכטל נאָך מיין חרוב־געוואָרענער היים

מיין וויגעלע איז געשטאַנען אין הויז נר. 37 אויף דער פּאָטשטאָווא־גאַס. אין דער נאָענט האָט זיך געפונען דער פּאָטשט־פּלומפּ צופוסנס פונעם באַרג, אויף וועלכן מיר פלעגן ווינטער זיך שליטלען. דאָס איז געווען אַ לעבעדיקע וועלט פאַר חדר־יינגלעך. אַוודאי איז גרינג אַ זאָג צו טון ״שליטלען זיך״, אָבער אינדערעמתן איז עס גאָרנישט געווען אַזאַ גרינגע זאַך, בפרט ווען די עלטערן און די מלמדים האָבן געהאַלטן אין איין מוסרן, אַז דאָס איז ביטול תורה, אַז די צייט גייט אַוועק אויף אַזעלכע נאַרישקייטן ווי גליטשן זיך אויפן אייז. דער רבי אין חדר איז געווען אַ בקי אין אַלץ וואָס עס טוט זיך אין גיהנום. ער האָט געוווּסט די נעמען פון די אַלערליי סמאָלעס, מיט וועלכע מ׳בראָט און מ׳ברענט יינגעלעך, וואָס זענען מבטל די צייט פון לערנען די הייליקע תורה און גייען זיך אַוועק גליטשן אָדער שליטלען. דאָך האָט עס נישט געהאָלפן. דעם יצר־הרע פון גליטשן און שליטלען האָבן מיר נישט געקענט גובר־זיין.

נישט ווייט פון אונדז האָט זיך געצויגן די שעדלעצקא־גאַס, וואָס האָט געפירט צו דער ״נייער וועלט״ און צו דעם פּלאַץ, ווו׳ מיר פלעגן זיך שפּילן ביז שפּעט אין דער נאַכט. דאָרט בין איך געוואָרן אַריינגעצויגן אין ״יונגבאָר״, די קינדער־אָרגאַניזאַציע ביי לינקע פּועלי־ציון און דעמאָלט האָב איך שוין אויפגעהערט צו גיין אין חדר. מיר זענען געווען אַ גרופּע ערנסטע יינגלעך, וואָס האָבן געלערנט אין דער פאָלקס־שול, געהערט פאָרלעזונגען און געפירט וויכוחים וועלכע אָרגאַניזאַציע וועט ברענגען די גאולה פאַרן יידישן פאָלק.

דאָס האָט מיר נישט געשטערט צו גיין צום דאַווענען און כ׳בין אַפילו אַריינגעצויגן געוואָרן אינעם כאָר פון משוררים ביים חזן אין דער גרויסער שול, ווו כ׳האָב געזונגען עטלעכע יאָר. דאָרט בין איך געוואָרן דורכגענומען מיט ליבשאַפט צום יידישן ניגון. אין די געזונגענע תפילות, באַזונדערס די ימים־נוראימדיקע, האָב איך געהערט אַלע גוטע צוזאָגן און וואָרענונגען פון רבונו של עולם, די שענסטע חלומות און אידעאַלן פון אַן אייביקן שלום אויף דער וועלט, פון ברידערלעכקייט און גערעכטיקייט.

ווען כ׳האָב שפּעטער געזונגען אינעם כאָר פון די לינקע פּועלי־ציון אונטער דער אָנפירונג פון גוטמאַן און בענטשע טאָרן, זענען די מעלאָדיעס אויך אַזוי טיף אַריינגעדרונגען מיר אין די ביינער, אַנטפּלעקט פאַר מיר דאָס האַרץ און די נשמה פון יידישן פאָלק. מיין ערשטער אויפטריט אינעם כאָר איז געווען אויף דער טרויער־אַקאַדעמיע נאָכן טראַגישן טויט פון מאָטעק עברי. דערנאָך בין איך צוזאַמען מיטן כאָר אויפגעטרעטן אויף אַ סך אַנדערע קולטור־אונטערנעמונגען, וואָס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן דורך דער לינקער פּועלי־ציון. דער טעם פון די געזאַנגען האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט אויפן גאַנצן לעבן.

פרי האָב איך געמוזט איבעררייסן דאָס לערנען אין שול, כדי צו קענען העלפן אין שטוב מיט פרנסה. כ׳פלעג גיין אויפן טאָרג פאַרקויפן פליגן־פּאַפּיר און כ׳האָב ליב געהאַט אַרומצודרייען זיך צווישן די פּויערים, צוקוקן זיך צו זייער שטייגער. זייער שטאַרק האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן דער גרויסער אונטערשייד צווישן די יידן און די גויים. נישט נאָר אין די קליידער און אינעם אויסזען פון די פּנימער האָט מען געזען דעם אונטערשייד, נאָר אויך אינעם געמיט פון די יידן און פּויערים, וואָס האָבן אויפן טאָרג זיך אויסגעמישט אַלע אינאיינעם און זענען דאָך געבליבן באַזונדער, מיט דער אייביקער ווייטקייט, וואָס האָט זיי אָפּגעטיילט איינע פון די אַנדערע.

אין דער צייט, וואָס ביי די יידן איז דער טאָרג געווען אַ פאַרצווייפלטער געראַנגל, אַ געיעג נאָך פּרנסה, איז ער ביי די פּויערים געווען אויך אַ פאַרווייַלונג. זיי זענען טאַקע געקומען פאַרקויפן און קויפן, אָבער גלייכצייטיק אויך פאַרברענגען און זיך לאָזן אַביסל וווילגיין. עס זענען געווען צווישן די פּויערים אַזעלכע, וואָס האָבן אפילו נישט אין זינען געהאַט עפּעס צו קויפן און אפשר נישט געהאַט דערויף קיין געלט, אָבער דאָך זענען זיי זיך סתם אַרומגעגאַנגען איבער די קראָמען, פון געשטעל צו געשטעל, פון קלייטל צו קלייטל, און אומעטום האָבן זיי זיך אויף עפּעס אַנדערש נאָכגעפרעגט, געדונגען זיך איבערן פרייז פון די פאַרשידנערליי סחורות. זיי האָבן הנאה געהאַט דערפון און געוואָרן ביי זיך חשובער. ס׳האָט געהייסן אַז זיי זענען נישט אַבי ווער, אַז זיי זענען באַלעבאַטים פון גרויסע ווירטשאַפטן. פאַרגעניגן האָט זיי פאַרשאַפט דאָס וואָס דער ייד עסט זיך אויף ס׳האַרץ און מיינט צו פאַרדינען ביי אים עטלעכע גראָשן.

מיין נייגעריקייט איז שוין דעמאָלט געווען שטאַרק. די שאָטנס פונעם לעבן, די קאָנטראַסטן צווישן אָרעם און רייך, האָבן פאַר מיר געעפנט זייערע טיפענישן. כ׳האָב שוין קליי־נערהייט אַריינגעקוקט אינעם טומלדיקן און טראַגישן יאַריד

פונעם לעבן. אויפן טאָרג זענען געווען פאַרשידענע טיפּן און עס האָבן זיך געוואָרפן פאַר מיינע ייִנגלערישע אויגן דאָס גוטע און דאָס שלעכטע, האָפערדיקע און שווער־געשלאָגענע, צדיקים און רשעים.

פויערים פלעגן נאָכן דורכפירן זייערע טראַנזאַקציעס אַרייַנגיין אין שענק, געקויפט אַ פלעשל בראַנפן און אַרויסקלאַפנדיק דערפון דאָס פאַרשטעקל מיט אַ זעץ אָן דער דלאָניע, אויסגעזופּט דאָס פלעשל מיט איין שלונג. ע׳ס האָט זיך אים אַרייַנגעגולגעט אין האַלדז אַזוי ווי מ׳וואָלט דאָס געגאָסן פון איין גלעזערנער כלי אין דער אַנדערער. ווען ער איז שוין געווען פאַרטיק מיטן פלעשל, האָט ער געטון אַ שטאַרקן טרייסל מיטן קאָפּ, אָפּגעווישט זיך די וואָנצעס און געהייסן זיך געבן נאָך אַ פלעשל, וואָס ע׳ר האָט גלייך אויסגעטרונקען.

די שטימונג האָט זיך בייַ אים געהויבן און ס׳איז אים געוואָרן גוט ווי די וועלט, האָט ער זיך ווידער אַרויסגעלאָזט אויפן מאַרק מיט אַ געזאַנג. פונעם וואָכעדיקן טאָג איז בייַ אַזעלכן געוואָרן אַ יום־טוב פאַר זיך.

דאָס קויפן און פאַרקויפן איז בייַ די פויערים געגאַנגען אינאיינעם מיט עסן און טרינקען, אינאיינעם מיט געזאַנג און שפּיל. זיי האָבן געפּראַוועט גאַנצע סעודות אין די רעסטאָראַנען, אין די וויינשענק און אינמיטן מאַרק. די ייִדן אָבער האָבן אין אַזאַ טאָג קיין סעודות נישט געפּראַוועט. אַלע זענען געווען פאַרהאָרעוועט. בייַ די קראָמען און קלייטלעך האָבן זיי געגעסן שטייענדיק און אין אַזאַ איילעניש, אַז ס׳איז פּשוט געווען מיט נסים וואָס מ׳האָט זיך נישט דערוואָרגן מיטן ביסן. קיינער האָט זיך נישט פאַרגינען צו זינגען אָדער אין זינען צו האָבן זייטיקע זאַכן, וואָס וואָלטן געקענט פאַרגרינגערן דאָס געמיט.

ווען כ׳בין עלטער געוואָרן האָב איך פאַרשטאַנען, אַז אויך צווישן די פויערים זענען געווען גענוג אָרעמע און אויך אומגליקלעכע מענטשן. און דאָס אָנשיכורן זיך איז געווען אויף צו פאַרגעסן אין די צרות. זיי האָבן פאַרטרונקען דאָס שווער־אויסגעהאָרעוועטע פאַרדינסט און ערשט אינדערהיים, נאָכן אויסניכטערן זיך גענומען וויינען איבער זייער ביטערער דאָליע.

געווען אָבער צווישן די פויערים אויך פינצטערע רוצחים, וואָס האָבן פייַנט געהאַט ייִדן און נישט איינמאָל האָט אויף די ייִדישע קרעמער געציטערט די הויט פון פחד פאַר אַזעלכע שיכורים, ווען זיי האָבן מיט הייזעריקע קולות גענומען שיטן מיט ווערעמדיקע רייד און בלוטיקע קללות.

עס האָבן זיך אָבער געפונען אין כעלעם אַ היבש־ביסל ייִדישע גיבורים, וואָס האָבן געקענט געבן אַ קלאַפּ און ווען ס׳איז אַמאָל אויסגעבראָכן אַ געשלעג צווישן אַ פויער מיט אַ ייִדישן קרעמער, האָבן זיך צווישן די גיבורים שוין געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך איינגעשטעלט פאַר די שוואַכע. זיי האָבן נישט דערלאָזט, אַז אַ גוי זאָל זיך איינרעדן, אַז מ׳מעג שלאָגן אַ ייִד אומבאַשטראָפט און נישט כאַפּן דערפאַר קיין קלעפּ. די העלדישע יונגען האָבן פאַר קיינעם קיין מורא נישט געהאַט און געווען אפילו אַזעלכע, וואָס האָבן נאָר אַרויסגעקוקט אויף אַ געלעגנהייט אָנצולערנען אַזאַ פויער, אַז ער זאָל פאַרזאָגן אַ צענטן נישט אָנצוהויבן מיט אַ ייִד. זיי זענען אויסגעוואַקסן ווי פון אונטער דער ערד, געכאַפּט אַן אַקס פון אַ וואָגן, גרייט צו פלעטן קעפּ. דאַן פלעגן צווישן די פויערים שוין געפונען זיך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אַרייַנגעלייגט אין שלום אַרייַן און אַוועקשטופּנדיק אָן אַ זייט דעם צעהיצטן פויער, צוליב וועלכן דער טומל איז אויסגעבראָכן און די צעפּלאָמטע ייִדישע גיבורים האָבן זיי איינגענומען מיט גוטע און ווייכע רייד: ״צו וואָס זיך שלאָגן? ער איז דאָך שיכור, דער נאַר..״

די דאָזיקע ייִדישע גיבורים אין כעלעם זענען מיר געווען זייער נאָענט צום האַרצן און זיי זענען אין מיינע אויגן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין גראַנדיעזע געשטאַלטן, וואָס קענען מיט זייער כוח און פאַרנעם פאַרשאַפן כבוד דעם ייִדישן פאָלק.

יענער צעהיצטער פויער, וועלכן מ׳האָט געשטערט אויסלאָזן זיין צאָרן אויפן ייִד, האָט זיך גיך אָפּגעטראָגן און ערגעץ הינטער אַן אויסגעשפּאַנטער פור האָט ער געוויינט און געוואָיעט ווי אַ הונט וואָס האָוקעט בייַנאַכט, אַ גערייצטער פון דער רויטער לבנה...

צומשטאַרקסטן האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון די געזאַנגען פון בעטלערס, וואָס האָבן זיך אַרומגעדרייט אויפן מאַרק. טייל האָבן געשפּילט אויף ל׳ירעס און באַנדורעס און זייער שפּילן און זינגען האָט אין זיך געהאַט אַ וועלט מיט טרויער. כ׳פלעג זיך אָפּשטעלן בייַ אַזאַ בלינדן בעטלער און כ׳בין געוואָרן אינגאַנצן פאַרכאַפּט פון זיין געזאַנג. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז ס׳איז גאָר אוממעגלעך אָפּצורייסן זיך פון זיין געזאַנג און פון די טענער פון זיין באַנדורע, וואָס האָבן מיך געצויגן ווי מיט אַ כישוף און זיין טרויעריק געזאַנג האָט אַרויסגערופן אין מיר אַ וועלט מיט רחמנות נישט נאָר צום בלינדן בעטלער, וואָס איז געקריוודעט פון גורל, נאָר אויך די אַלע אומגליקלעכע מענטשן אויף גאָטס וועלט.

ביז היינט גייען מיר נאָך די מעלאָדיעס פון יענעם בלינדן בעטלער, וואָס האָט שפּרינגענדיק מיט די שפּיץ־פינגער איבער די סטרונעס פון דער באַנדורע אויסגעשפּילט אַזעלכע טענער, וואָס קיינער האָט אויף קיין שום אַנדערן אינסטרומענט גאָר נישט געקענט אויסשפּילן אַזוי האַרציק, אַזוי אומעטיק און מיט אַזויפיל בענקשאַפט. אַלע זיינע לידער האָבן זיך געענדיקט מיט דעם שטענדיקן געבעט, מ׳זאָל אים צווואַרפן אַ גראָשן, מ׳זאָל האָבן גאָט אין האַרצן און שענקען אַ נדבה.

כ׳בין נאָך גאָר יונג געווען און מיר איז געווען צום האַרצן דאָס וועקן בייַ מענטשן גוטע געפילן מיט געזאַנג און שפּיל. אפשר דערפאַר האָט מיך אויך אַזוי שטאַרק געצויגן צום דראַמקרייז פון דער ״יוגנט״ בייַ די לינקע פועלי־ציון און כ׳בין דאָרט געווען איינער פון די אַקטיווע מיטגלידער.

כ׳פלעג זינגען אויך בייַ מיין אַרבעט אַלס קאָמאַשנשטעפּער בייַ הערש האַנדלסמאַן, וואָס האָט געהאַט זיין וואַרשטאַט אויף דער שקאָלנע־גאַס. כ׳האָב שוין דאַן בעסער פאַרדינט

און דאָס גאַנצע געלט אַריינגעטראָגן אין שטוב. כ׳האָב געזען די פרייד פון מיינע עלטערן און אין האַרצן האָט עס ווידער געזונגען.

אין יענער צייט האָב איך אויך געשפּילט אין דער פוטבאָל־מאַנשאַפט פון ״מכבי״. מיר האָבן אָנטיילגענומען אין פאַר־מעסטן, יונג, ענטוזיאַסטיש און דורכגענומען מיטן ציוניסטישן אידעאַל און גרויסע רעוואָלוציאָנערע געדאַנקען וועגן דער־לייזונג פאַר דער הונגעריקער און אַרבעטסלאָזער מענטשהייט...

עס זענען געווען אויך טרויעריקע עפּיזאָדן. אַזוי איז געשען ווען מיר זענען צוריקגעפאָרן פון אַ פאַרמעסט אין דעמבלין, פריילעכע פון אונדזער נצחון, האָט דער אויטאָ פלוצים זיך איבערגעקערט און עס איז דערהרגעט געוואָרן איינער פון אונדזער מאַנשאַפט, דוד, וועלכער האָט געוווינט אויף דער פאָליכאָנקע־גאַס. די גאַנצע מאַנשאַפט איז געווען לאַנג באַ־הערשט פון טיפן טרויער.

נאָכן אָפּאַרבעטן אַ צייט ביי הערש האַנדלסמאַן בין איך אין איינעם אַ פרימאָרגן קומענדיק צו דער אַרבעט געבליבן שטיין ביי אַ פאַרמאַכטער טיר און אויסגעליידיקט געשעפט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט שטילערהייט אַלץ ליקווידירט און איז אַוועק קיין אויסלאַנד.

ווי אין גאַנץ פּוילן האָט אויך אין כעלעם דער קריזיס זיך שטאַרק געלאָזט פילן. אַלץ מער און מער מענטשן זענען געוואָרן פאַראָרעמט און איך האָב נישט געהאַט קיין אויסזיכט צו באַקומען אַרבעט. אַזוי ווי איך האָבן אויך אַ סך אַנדערע יוגנטלעכע זיך אַרומגעדרייט און נישט געזען פאַר זיך קיין צוקונפט. מען איז געפאָרן זוכן אַרבעט אין די גרעסערע שטעט, אין לובלין, אין וואַרשע. אויך איך האָב נישט געזען פאַר זיך קיין אַנדערן אויסוועג און איך האָב באַשלאָסן צו פּרווון מזל אין וואַרשע.

מיין באַשלוס האָט אין שטוב אַרויסגערופן אַ מרה־שחורה. די מאַמע האָט זיך אויסגעוויינט די אויגן. דער טאַטע האָט מיט אַלע כוחות איינגעהאַלטן די טרערן און זיפצנדיק גע־שוויגן. די אַנדערע צוויי קינדער האָבן געקוקט אויף מיר מ״ט אַ האַרצרייסנדיקן אומעט אין די אויגן.

אַרויסגעפאָרן פון כעלעם בין איך אָן געלט, אָן אַן אויבער־מלבוש. כ׳האָב נישט געהאַט אויף קיין הוצאות צו פאָרן מיט דער באַן, בין איך געפאָרן אין אַ לאַסט־אויטאָ, וואָס האָט געדאַרפט ברענגען סחורות פון וואַרשע. ס׳איז געווען באַנאַכט די גאַסן זענען געווען פּוסט. איבערן טונקעלן הימל זענען געשוואומען שווערע וואָלקנס און זיי האָבן זיך מיר שווער געלייגט אויפן געמיט. אין יענער נאַכט האָב איך דערפילט ווי טיף כעלעם איז מיר איינגעבאַקן אין האַרצן.

מיינע ערשטע שריט אין וואַרשע זענען געווען צו מיין קוזינע חנה אטגאס, וועלכע האָט מיך וואַרעם אויפגענומען, אָבער קיין סך העלפן האָט זי מיר נישט געקענט. וואַרשע האָט געהאַט אירע אייגענע צענדליקער טויזנטער אַרבעטס־לאָזע און מיר איז אויסגעקומען אַ סך מאָל אונטערצוהונגערן, עסן איינמאָל אין טאָג אין דער אַרבעטסלאָזער קיך.

וואַרשע איז געווען נישט בלויז אַ שטאָט פון תורה, חכמה און לומדות; פון אָנגעזאַמלטער יידישער קולטור אין די גייסטיקע שפּייכלערס פון צאָלרייכע אינסטיטוציעס, ישיבות, חדרים, שולן, אַקאַדעמיעס, ביבליאָטעקן און אַרכיוון מיט אוצרות פון דער לאַנגער יידישער געשיכטע. וואַרשע איז געווען אויך אַ צענטער פון היסטאָרישע, טראַדיציאָנעלע און מאָדערניסטישע שטרעמונגען און שטרעבונגען. די שיינקייט פון דער שטאָט האָט מיך פאַרכישופט און כ׳פלעג גאַנצע טעג און נעכט אַרומגיין איבער די גאַסן און נישט געקענט זיך אָנזעטיקן מיט דעם ברייטן פאַרנעם, מיט דער רחבות פון די הייזער און שלעסער. אַלץ איז פאַר מיר געווען אַן אומגעוויינלעכע איבערלעבעניש.

כ׳פלעג באַזוכן די מוזעאומס און גאַלעריעס, בילדער־אויסשטעלונגען פון באַרימטע מאָלערס. גאָר שטאַרק האָט מיך אינטערעסירט די אָפּערע און כ׳פלעג טון אַלץ כדי אַריינצוקריגן זיך אַהין, אפילו געפּרוווט פרעגן צי מ׳וואָלט מיך אַריינגענומען ווי אַ זינגער אין כאָר. מ׳האָט מיך געשיקט אויף אַ פאַרהער און, ווייזט אויס, אַז מיין זינגען איז געפעלן געוואָרן און מיינע עקזאַמינאַטאָרן האָבן מיך רעקאָמענדירט לערנען אין אַ מוזיק־שול, אָן געלט, אָבער כ׳האָב געמוזט רעזיגנירן, ווייל כ׳האָב נישט געהאַט קיין קלאַוויר צו מאַכן די איבונגען. נאָך ערגער איז געווען דאָס וואָס כ׳האָב נישט געהאַט קיין ברויט...

מיינע איבערלעבענישן אין וואַרשע זענען געווען כאַראַק־טעריסטיש אויך פאַר אַ סך אַנדערע כעלעמער יוגנטלעכע, וועלכע זענען אַוועק פון דער היים געטריבענע פון דער אַרבעטסלאָזיקייט און האָבן אין דער גרויסער און פרעמדער שטאָט געדאַרפט דורכמאַכן די שבעה מדורי גיהנום פון נויט און עלנט, אַרבעטסלאָזיקייט און אַמאָל אויך דאכלאזיקייט.

אינצווישן האָט זיך אָנגערוקט מיין פאָבאָר־עלטער און מ׳האָט מיך צוגענומען אין מיליטער, ווו כ׳האָב געדינט אין דער קאַוואַלעריע. אונדזער פּולק איז געשטאַנען אין ראָוונע. די באַדינגונגען זענען געווען שווערע, באַזונדערס פאַר די יידישע זעלנער, וועלכע האָבן געליטן פונעם גיפטיקן אַנטי־סעמיטיזם, וואָס האָט געהערשט אין דער פּוילישער אַרמיי און איז נאָך מער פאַרסמט געוואָרן מיטן דערנענטערן זיך פון דער מלחמה. פּוילן האָט געפירט אַ פּראָ־היטלעריסטישע פּאָליטיק און תמיד זענען יידן געווען די קרבנות.

משה שופל, רמת־אביב

פרקי חיים

נשארו לנו הזכרונות והם חיים בתוכנו. כקרני אור, עתים זוהרים ועתים עמומים, הם בוקעים דרך נבכי העבר, ההולכים ומתערפלים עם הזמן המתמשך, עם ריבוי הימים, השנים, עשרות השנים. וכדי להנציח את עברנו היהודי המפואר, את חלום היהודית, אנו צוללים לתוך העבר ומנסים לדלות כל פנינה של חיינו היהודיים בעיר.

עברו כבר עשרות שנים, עם כל כך הרבה מאורעות ומל־חמות, עד כי חלקם נתערבו ונטשטשו בזכרוני, אבל תמיד אזכור את החן והקסם המיוחדים שהיו נסוכים על העיר. מדי בוקר בהשכמה עטו עליה להקות יונים צחורות, כרחוצות בחלב, ומלאו את הרחובות, כשהן מקדמות פני כל עובר ושב בסבר פנים יפות, במבטי צניעות, וכאילו לחשו בהמייתם הלבבית: בוקר טוב!

כמה נמשך הלב לנוף הנהדר שהקיף את העיר מכל עבריה. מה נאים היו השדות והיער מסביב, לשם נהרו צעירים ומבוגרים בכל יומא־דפגרא לטיול של הנאה ופגישות חגיגיות. אמנם בקיץ היו עננים באים ומביאים גשמים עזים בלווי סערות רעמים, אולם היו אלה גשמי־ברכה, ושוב זרחה השמש במלוא תפארתה ויפעתה ושפעה אור וחום.

לעת סתיו היו השמים מאדימים בפאתי מערב, כאשר השמש היתה נוטה לשקוע. הילדים בחדר התלחשו באימה גדולה, כי האודם הזה הוא אש הגיהנום הוא ושם מטגנים את הרשעים במחבתות של זפת בוערת. פחד היה תוקף אותי למראה המסתורין שבאותו נוף.

ימי ה"חדר" הללו, עד הגיעי לכיתות הגבוהות יותר, שבהם למדו דף גמרא עם תוספות, היו הימים העיקריים והיסודיים שנספגו בקרבי ונרקמו בדמי ובנפשי. כל סיפורי התנ"ך קרמו עור וגידים בחדר. לא היה צורך במפות וצילומים של המקומות שלמדנו עליהם. הנה הגענו לאותה קנייה של מערת המכפלה, ובדמיוני ראיתי אותה שם במורד ההר, אותה המערה, שאברהם אבינו שילם בעדה ארבע־מאות שקל כסף עובר לסוחר.

ומה מכאיב היה בשבילי הדבר, שעשיו הצליח לצוד את לב יצחק ולהעלים ממנו את אופיו האמיתי. הצטערתי על זה שיעקב היה משלים עם הדבר שעשיו, ולא הוא, יקבל את ברכות אביהם. אהדתי היתה לאמו רבקה, שאותה לא הצליח עשיו לרמות. הרי היא גדלה וחונכה עם אחיה לבן הארמי, הרמאי שברמאים וידעה שהרבה פנים לרמאות, פנים שוחקות ופנים עצובות, ולכן לא היתה מוכנה להשלים עם הטעות של בעלה לברך את עשיו ולא את יעקב.

הרבה הרהרתי על כל מה שעבר על יעקב, המאבק עם המלאך, אהבתו לרחל ובריחתו מפני לבן. "ואני בבואי מפדן־ארם, מתה עלי רחל..." — בניגון קבוע, העובר מדור לדור, חזרנו על אותו פסוק, המתאר את האסון הכבד שקרה ליעקב אבינו. קבורתה של רחל סמוך לבית־לחם מכוונת היתה מן השמים. קבר אֵם זה ספג לתוך רגביו נחלי דמעות של בניה של רחל כשעברו על ידו כשידיהם על ראשם...

הסיפורים האלה עשו עלי רושם עמוק ולפעמים זעזעו אותי עד דכדוכי נפשי, במיוחד שנאת האחים ליוסף ומכירתו ליש־מעאלים ואח"כ מסירת כתונת הפסים הקרועה והטבולה בדם ליעקב עם הבשורה האיומה: טרוף טורף יוסף, חיה רעה אכלתהו.

אותו לילה ביעתוני חלומות בלהות. ראיתי את עצמי במצבו של יוסף, מובל על ידי הישמעאלים כעבד לארץ נכריה. יחד איתו עברתי דרך בית־לחם והשתטחתי על קבר אמו ושמעתי את קולה: יוסף בני, אַל תירא, חלומותיך לא שוא ידברו.

אמנם חוויות אלו לא הפריעו לשובבותנו. מרוב ישיבה על ספסלי החדר, שעות על גבי שעות, פרצנו החוצה וכל המרץ העצור מצא את פורקנו במשחקים פראיים.

אך קרה ורצינות ואימה היו יורדות עלינו ומשבשות את עולם ילדותנו. בשעה של בין־השמשות, בין מנחה למעריב, היה הרבי יוצא לבית־הכנסת. דמדומים עמדו בחדר, ואנו צפופים ודחוקים מספרים סיפורים נוראים על כל־מיני שדים ומזיקין, על מתים ורוחות, אשר משכנם בבית־המדרש. מעשיות ממעשיות שונות. השיער סומר. רעד עובר בגוף — אימה ופחד.

מעשה ביהודי שנרדם בבית המדרש ולפתע, באמצע הלילה, הוא שמע שקוראים לו "לעלות לתורה". הוא פקח את עיניו, והנה עדת מתים עומדים וקוראים בתורה. התעלף אותו יהודי וכך מצאו השמש למחרת בפתחו את בית־המדרש.

עם גבור הלילה היו השעות זוחלות לאטן, כאילו כבל הלילה את גלגלי הזמן בכבלים שחורים, ואני הרגשתי כמי שעומד לפתוח דלתו של היכל מכושף, שלא פתחה אדם מעולם או כמי שנכנס למקום אפל, שקוע באדמה ואין רוחות העולם שולטות בו כלל.

היינו תמיד מצפים ומייחלים לימי השבת והחגים, שכן בימים אלה היינו חוסים כולנו תחת כנפי ההורים. מערב שבת עם הדלקת הנרות, עד למחרת אחרי הסעודה השלישית, עם התוספת הממושכת בבית־המדרש של שעת "רעווא דרעווין" אבא לא הסיר מעלי את עיניו האוהבות. אמנם, הוא דאג, שגם בבית־המדרש לא נוציא זמן לבטלה ולמעט ככל האפשר בהשתובבות, בכל זאת הרגשתי את עצמי הרבה יותר חפשי.

בית הורים, תקופת הילדות ומראות הסביבה שבה גדל האדם הינם זכרונות החרותים עמוק בתודעתו של כל אחד. גם אחרי תקופות זמן ארוכות וגלגולי חיים לרוב הם כמעיין בלתי־נדלה, שופעים ומשפיעים על האדם עד סוף ימיו.

עם השנים, ולפעמים לעת־זיקנה, צפות חוויות אלו ביותר בהירות, בקסמי משיכה ובגעגועים. לפיכך אני נאחז עתה בימים רחוקים ומשתדל להעלות כמה רישומים ממרחקי עיר־מולדתי, כפי שנשארו חתומים בזכרוני מאז.

נשארו בזכרוני בתי־התפילה, חצרות האדמו"רים התלמוד־תורה, הישיבה ברחוב סמינרינסקה, את ה"שטיבלך" של חסידי בלז, של חסידי קוזמיר ושל חסידי ריז'ין; את האווירה המיוחדת בהם. לכל קלויז פנים אחרות, מנהגים וניגונים משלו. השטיבל היה כעין עולם מיוחד לעצמו, מעין בית־משפחה גדול, וכל אלה שהשתייכו למשפחה זו נשארו בזכרון הדורות הבאים, על כל מעלותיהם וחסרונותיהם, בחיצוניותם ובפנימיותם, כשם שהיו בחייהם.

זכורני עד כמה השפיע עלי רישומו של אותו יום, כאשר חשתי בפעם הראשונה בחיי את האווירה המיוחדת של אלול. למחרת אותו יום השכמתי קום לבית־המדרש. קול התורה בקע משם כבר בשעות המוקדמות. בימים אלה נתמלא בית־המדרש יותר מתמיד. רבים היו מבין הסוחרים ובעלי־המלאכה, מרוב טירדות הפרנסה נעדרו תכופות מבית־המדרש, ואולם בחודש אלול באו מדי יום ביומו. היחסים בין אדם לחברו נעשׂו יותר לבביים, חדורים יותר רחשי קירבה ואימון הדדי.

שנים חלפו. אלמלי נטלוהו לאדם בסוף ימיו והיו מושיבים אותו לפני ציבור שנותיו כמו לפני גל של אבנים ואומרים לו: צרפן זו לזו, עשה מהן בנין! — יש שנים שלא היה יודע מה לעשות בהן, בחינת אבנים תלושות ומדולדלות, שאינן משתלבות זו בזו ואינן מצטרפות לבנין כלל.

השנים שעשיתי בנכר, בורשה, תקופת המלחמה, שנים מדולדלות היו לי. התענייניתי בהוויות העולם המסוכסך ושתיתי לרוויה מקובעת כוס התרבות, אף על פי כן לא העליתי זכרונן ולא ערגתי עליהן בהקיץ, כי חייתי בין מציאות וחדלון. אולם לעולם אזכור את שנותי בחלם, את התלאות ואת החן והקסם שהיו תמיד נסוכים על הסביבה, על האנשים.

חוויה יחידה־במינה מרטיטה את לבבי בזכרי את היהודים שהופיעו מדי שבת בביתנו כשהם נושאים סל ענקי ומכריזים בקול חגיגי: "גוט שבת, יידעלעך!" ועד מהרה נתגלתה שוב תמונה מרהיבת־עין של צדקה וחסד: עקרות הבית, כמעט ללא יוצא־מהכלל, הופיעו לקול הקריאה, כל אחת עם מנתה בידה, חלות מתוקות, ככרות לחם ועוגות מכל הסוגים.

רגעים אחדים נמשך כל ביקור בכל חצר, כי הזמן היה דוחק ועוד היו צריכים לאסוף משאר החצרות ולמלאות את הסל ולהעבירו לתעודתו — מתן בסתר.

הם באו מדי שבת, הן בקיץ והן בחורף, במזג־אוויר סגרירי ובסופות שלג, וכל אשה נתנה את מנתה כפי אשר ידבנה לבה. כל מנה שנשתלשה לתוך הסל הביעה את נדיבות־לבה של הנותנת. והפעולה הזאת נעשתה בזריזות נפלאה, שכן המנות צריכות היו להגיע ליחידים ולמוסדות, למושבי־זקנים ולבית־חולים, תוך זמן קצר ביותר, כדי שיספיקו להגישו לסעודת־השבת של שחרית.

כיום, אף כי השנים הללו רחוקות ואני ממשיך במציאות ותנאים אחרים, לא נשכחו האנשים האלה, כשם שלא נשכחו ימי הילדות והנוער, הנשקפים כה פשוטים וצנועים על רקע ההווי העכשוי, אבל יפים ובעלי קסם מיוחד.

אכן גדול וחזק כוחה של נוסטלגיה. עוד חיים בתוכי הימים כשהנוער התחיל מתמרד והתחיל לחפש דרכים לבנות לעצמו עתיד יפה יותר ובטוח יותר. לחינם התרגז המלמד, כשחזרנו אחרי ריצה ברחובות לחזות בכינוס של "החלוץ" או של "השומר הצעיר", נוער לבוש חולצות אפורות, העובר בסך ושירת "אנו עולים ארצה" בפיהם.

אחינו ואחיותינו הגדולים חזו בהתקדר השמים, ראו את גרזן האנטישמיות מונף מעל ראשי יהודים, ויצאו לחפש את משיחם. כל אחד ראה אותו בדימויים אחרים. התווכחו עליו בכל מקום, בבית, בקרן הרחוב, בספריה, בכניסה לבית־הכנסת.

החלום על פתרון ציוני לשאלת היהודים המחריפה סחף את הנוער ונתן לו טעם חדש בחיים והקל עליו במצוקתו.

זרע התנועה הציונית נפל על קרקע פוריה והניב את פריו.

היתה זו תנועה של נוער לומד ושל נוער עובד ונוער חסר תעסוקה. התנועה פילסה לה את דרכה לליבות מיטב הנוער שבעיר, העשירה אותו ברוח ובאידיאלים, ובמרוצת הזמן נהפכה למרכז של חיים חברתיים ותרבותיים.

אנו זוכרים ומזכירים אותם ומביאים בזה לידי ביטוי לא רק כיסופינו לחיי אין־סוף, כי אם כליון־נפשנו לחיים היפים והמסורים של אבותינו, חיים של ממש ושל כבוד. הרי מבחינת נר אלוקים נשמת אדם נרות הנשמה של אבותינו הקדושים אורם מבהיק יותר, כי אורם זך יותר, הואיל והם רוחניים ונשמתיים יותר, הם חיים במידה שאנו מחיים אותם, ואף אנו חיים במידה שהם חיים בקרבנו.

חייהם הם בשבילנו מקור השפעה והשראה, שמהם אנו יכולים לרכוש לעצמנו מושגים מוסריים, ומהם נקבל דחיפה להגשמת ההתחייבויות המתבקשות. הם בשבילנו מטען־מחשבתי ומקור רגשי לא אכזב, שיש בהם כדי לכוון את מעשינו, להדריכנו, אותנו ואת בנינו.

לולא נשתמרו בזכרוננו הדברים יקרי־הערך של חיינו וחיי אבותינו, המגמות הנעלות, מאמציהם ותביעותיהם המוסריות, היינו נמקים בדלותנו ובבערותנו ולא היה מקום להכרה עצמית, לחיי נפש.

אכן, יקרים לנו מעשיהם הטובים ומידותיהם הנעלות. אל נשכח אותם!

השואה האיומה השמידה מיליונים קדושים, צדיקים, שחטאם היחיד היה היותם יהודים. נמחקה העיר, אשר אבותינו חיו בה מדורי־דורות. אולם כל אחד מאתנו, עד יומו האחרון, ישא בלבו את זכר יקיריו, את ימי ילדותו ונעוריו ואת נוף עירו — כחלום אשר לא יחזור לעולם.

יהושע ארענשטיין, קאַנאַדע

מיין אלטע היים

ביי יעדן כעלעמער ייד איז מיר מיין געבוירנשטאָט ליב און טייער. כ׳קאָן נישט פאַרגעסן די ערשטע האָפענונגען, וועלכע האָבן זיך צעבליט אין מיין היים, די פרימאָרגנס און די פאַרנאַכטן. עס טראָגן זיך צו מיר די עכאָס און גוססדיקע קלאַנגען פון אַמאָל און מיר ווייזט זיך אויס, אַז איך האָב זיך מיט מיין היים קיינמאָל נישט געשיידט. פריש לעבט נאָך אין מיר דער גאַנצער לעבנסשטייגער און אַלץ, וואָס איז געווען בעת און מאָנט: "אָ, פאַרגעס אונדז נישט!"

ס׳איז געבליבן בלויז אַ חלום, אַ שיינער חלום פון קינדהייט־און יוגנט־יאָרן און זכרונות פון וואָכעדיקע טעג און פון שבתים, אָבער פאַראַן אין זיי אַ כישוף, וואָס גיט כוח איבערצוטראָגן שווערע טעג און נעכט. אין אַלע צייטן פלאַטערט אין מיין זכרון מיין אַלטע היים אין פישל לעוונשטיינס הויז, אויף לובלינער גאַס נר. 6, ווו מיר זענען געווען זיבן קינדער. מיין עלטסטער ברודער שלום איז בעת דער פויליש־באָלשעוויסטישער מלחמה אַוועק קיין דייטשלאַנד. די בריוו, וואָס מיר האָבן פון אים באַקומען, האָבן דערציילט וועגן מאַטעריעלן וווילזיין אָבער מיט אַן אַ שיעור בענקעניש נאָך היים, נאָך כעלם, נישט דווקא צו דער לובלינער גאַס, וועלכע האָט זיך געצויגן אינמיטן שטאָט און אויף בײדע זייטן פון ברוקירטן וועג זענען געשטאַנען שיינע הייזער און עס האָט דאָרט געקאָכט אַ לעבן פון האַנדל און קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. ער האָט געפלעגט צושרייבן גרוסן פאַר אַלע פריינד, חברים, וואָס האָבן געוווינט אין די אָרעמע געסלעך. דאָרט, אין די געהויקערטע שטיבלעך האָבן זיך געפונען וואַרשטאַטן און בעל־מלאכהשע מניינים, חדרים און קלויזן. זיין חלום איז געווען נאָכאַמאָל צו קומען קיין כעלם, באַגעגענען זיך מיט אונדז, מיט די אַלע מענטשן, וואָס זענען אים געווען אַזוי נאָענט און טייער.

עס איז אים אָבער נישט געווען באַשערט.

אין דעם טרויעריקן יאָר 1933, ווען די היטלעריסטן זענען געקומען צו דער מאַכט איז ער מיט זיין פרוי און צוויי קינדער עולה געווען קיין ארץ־ישראל, פונוואַנען זיינע בריוו זענען אויך געווען פאַרבענקטע, אָבער גלייכצייטיק אויך וואַרעמענדיקע, אַז שווערע וואָלקנס רוקן זיך אָן אויף די יידן אין פוילן. ער האָט זיך אין תל־אביב גוט איינגעאָרדנט, געהאַט אַ געשעפט אויף ככר דיזנגוף אָבער אַלע יאָרן געפילט זיך פאַרבונדן מיט די יידן פון כעלם ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

אַזוי טיף פאַרבונדן מיט כעלם האָט זיך געפילט אויך מיין ברודער איטשע, וועלכער איז אין יאָר 1929 אַוועק קיין בראַזיל, ווו ער האָט געלעבט ביזן יאָר 1972. זיין זון, וועלכער געפינט זיך אין קיבוץ דן, אין גליל העליון, דערציילט מיר אָפט וועגן זיין פאָטערס בענקשאַפט צום אַמאָל אין יידישן כעלם, וואָס איז אַריין אויך אין זיין געמיט. ער האָט איינגעפלאַנצט אין אים אַ ליבשאַפט און אַ דרך־ארץ צו די יידן פון כעלם, אַרויסגעברענגט פאַר אים זייער אינערלעכע שיינקייט און ריינע שטרעבונג צו רעאַליזירן גרויסע אידעאַלן.

אין בראַזיל איז געבליבן מיין עלטערע שוועסטער חווה וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט יאָסל אַרשטאַרק, געוווינט אויף דער ראַגאַטקע־גאַס און באַשעפטיקט אַלס בוכהאַלטער אין יונה וועלטשער׳ס הורט־געשעפט פון הערינג. זיי איז געלונגען פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אַרויסצופאָרן פון פוילן. אין ווייטן ריאָ דע זשאַנעירא פירן זיי אַ יידישע שטוב, די יידישקייט, וואָס זיי האָבן באַוויזן איינצוזאַפּן אין זיך אין אונדזער היים־שטאָט כעלם.

אַזוי ווי זיי טראָג איך אויך אין מיין זכרון די וואַרעמסטע דערינערונגען פון כעלם, פון די פשוטע און ערלעכע יידן און פון דער יוגנט, וואָס האָט געקעמפט פאַרן פאַרווירקלעכן גרויסע אידעאַלן.

מיין מאַמעס געשטאַלט פון יענער צייט שוועבט מיר אַנטקעגן אין אַלע שעהן פון טאָג און נאַכט. זי אַנטפּלעקט זיך מיר, ווי זי וואָלט געקומען מיך דערמאָנען אין דער גרויסער ליבשאַפט, מיט וועלכער זי האָט באַשאַנקען אירע קינדער. זי שטייט מיר, ווי אַ לעבעדיקע פאַר די אויגן און כ׳זע זי אַרומגיין, קוקנדיק אויף מיר פון איר ווייסער שטילקייט אַרויס, באַטראַכטנדיק מיך און מיינע בענקענישן. עד היום באַגלייט מיך איר שמייכל, מיט וועלכן מיין מאַמע פלעגט פאַרגלעטן אַלע עוולות און זיי פאַרענטפערן מיט דער ליבשאַפט און מיט רחמים, וואָס האָבן אָנגעפילט אַלע אירע טעג און נעכט.

עד היום קוועלן אין מיר אויף די וווּנדער פון אַמאָל אין מיין היימשטאָט כעלם און איך טראַכט וויפל גרויסקייט האָבן יענע יידן פאַרמאָגט, אַז אין די שווערסטע צייטן קען מען שעפּן פון זיי מוט גובר צו זיין שטרויכלונגען אין לעבן, לערנען פון זיי גוטע מידות און איבערנעמען פון זיי דעם ווילן צו טון מעשים טובים.

ווייט אָפּגעפלאָסן זענען שוין יענע טעג. איך באַטראַכט זיי איצט, ווי עס באַטראַכט אַ מענטש וואָס קוקט אַריין אין אַ שפּיגל אַנטקעגן אַ שפּיגל און עס נעמט מיך אַרום אַ שטאַרקע בענקעניש נאָך דער וואַרעמקייט, וואָס האָט אַרויס־

געשטראַלט פון מיין אַלטער היים, פון די שכנים אין אונדזער הויז. עס ווילט זיך אויפלעבן דאָס אַלץ און פאַרשרייבן, פאַראייביקן פאַר די קומענדיקע דורות, דערציילן און דערציילן אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער ווי אַזוי עס האָבן געלעבט אונדזערע טאַטעס און זיידעס, וועלכע זיי האָבן נישט זוכה געווען צו זען פנים אל פנים און נישט דערקענט פון דער נאָענט זייער טיפע מענטשלעכקייט און שיינע יידישקייט, זייער אָפענע און פאַרבאָרגענע גדלות.

זיי זענען אַלע גרויזאַם אומגעבראַכט געוואָרן, אָבער עס ווילט זיך גלויבן, אַז דאָס אינעווייניקסטע ליכט פון זייערע הערצער וועט זיך אָנצינדן אויך אין די הערצער פון אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, דאָס ליכט, וועגן וועלכן די מאַמע האָט דערציילט, אַז ס׳ברענט איבערן קאָפּ פונעם קינד פאַר זיין געבורט און מ׳זעט דערמיט פון איין עק וועלט ביזן צווייטן.

אונדזערע עלטערן, די יינגערע שוועסטערס: מרים, וועלכע האָט געענדיקט אַ לערער־סעמינאַר, געלערנט מוזיק, פראַנצויזיש, עספעראַנטאָ;ביילע, וועלכע האָט געענדיקט די האַנדלס־שול און געאַרבעט אין אַ מיל; גאָלדע, נאָך אַ שילערין מיט גוטע צייכענונגען — אַלע זענען זיי אומגעקומען אין דער גרויסער בראַנד פון כעלעמער יידנטום. זייערע ביינער זענען געוואָרן אַ טייל פונעם באַרג אַש און שטויב פון די זעקס מיליאָן קדושים.

מרים פרידלנד

חיי משפחה אחת

אין זאת גוזמה לומר, כי משפחת פרידלנד, אף־על־פי שהיתה יוצאת מן הכלל, הרי היא היתה גם טיפוסית ליהודי חלם, ביושרה ושאר רוחה. שבעת הבנים והבת נולדו לאֵם עמלה קשה מעלות השחר עד השעה המאוחרת בערב ולאב שקט ונוח, שחיי עמל ודאגות יום־יום היו מנת־חלקו. היה הוא, ר׳ מאירל, יהודי רך־מזג, כולו כיסופין לעליית נשמה, ונפשו יוצאת להתחטא בתפילה רוטטת בפני הבורא, לזמר חסידי בימי שבת ומועד, ובזה הדביק גם את בניו, כולם יודעי נגן, זמירותיהם השתפכו בחללו של החדר כמשק כנפי צפור רוגעת, החוזרת אל קנה.

האֵם, פרומה, עמדה כל היום בשוק על־יד הדוכן עם דגים, כולה עמידה איתנה והתמכרות ללא גבול בעולם העשייה, וכשחזרה הביתה רבץ עליה העול הגדול של משק הבית. האנשים כיבדו אותה בגלל ישרה וכשרונותיה לנהל עסק ושיחה, למרות שאף פעם שעתה לא היתה פנויה לנופש. עשייה, עשייה בלי גבול. מני בוקר עדי ערב סובב הבית כגלגל השוחק בשיניו את כל שעות היום. הכל נבלע בדאגת הקיום.

רק בערבי שבתות הסירה האם את קליפתה הנוקשה ותנועותיה נעשו רפות ורוגעות. שולחן השבת היה ערוך בצנעא. אמנם כולם רחוצים ולבושים מחלצות שבת והשולחן מכוסה מפה צחורה כשלג ונקיה מכל רבב, אבל במקום היין, ערך ר׳ מאיר׳ל את הקידוש על שתי חלות, כי יין לא היה ביכולתו לקנות, אולם העוני והמחסור לא גרמו לדכאון בבית הזה. בעלי נסיונות רבים היו ונוכחו לדעת, כי שפלות ידיים ורפיון רוח הם בעוכרי האדם. שולחן השבת עם פמוטות־הכסף הבורקים, אמא שקטה ואבא מזמר בקולו הצלול — פיצוי גדול היו לכל המשפחה לאחר ימות החול, הדחוסים עבודה.

ר׳ מאירל גם היטיב לספר סיפורים מן האוצר הגנוז של העם, אך לשיאו הוא הגיע בסיפוריו המבדחים על הליצנים המפורסמים, הרשלה אוסטרופולר, חיים גריידיגר, על אנשי חלם ותעלוליהם... בחלל הבית הדהד צחוק בריא ועליז, ושוב ההתלהבות באה מעצמה ונושאת עמה את בני פרידלנד למעלה־למעלה, בשירה וזמרה.

כיהודי ירא־שמים האמין ר׳ מאירל תמיד והרגיש, כי היושב־בשמיים מנהיג את העולם ביושר וצדק, וכי יהודי חייב בלי חקירות ובלי חשבונות לעבוד את השם יתברך בכל כוחותיו. לעומתו היו הבנים מרבים לשאול ולחדור להשתלשלות המעשים וסיבותיהם, קראו הרבה והתווכחו. כולם הצטיינו בשאיפה לחדשות ובצמאון לדעת כל דבר נסתר ונעלם, לא לשם הוצאת איזו תועלת מהדעת, כי אם רק כדי שלא ישאר הדבר נעלם מהם.

כל אחד מהבנים הלך בדרכו מבחינה אידיאולוגית. אייזיק היה שמאלני וראה את עצמו כמהפכן. השני אברהם (אח״כ בעלי) היה בחור־ישיבה, כל כולו היה תוסס ושופע תנועה, ונהירין היו לו שבילי התלמוד ומפורשיו, ספרי החסידות והקבלה; יוסף היה מפעילי פועלי־ציון; ישראל היה חלוץ נלהב.

שמואל, הבן הבכור, יצא לרוסיה בשנות מלחמת־העולם הראשונה, שם למד מוסיקה. לא ארכו הימים ושמו היה מפורסם

כזמר אופירה במינסק, שם גם נפל עם משפחתו בידי הנאצים. את געגועיהם של ההורים על בנם הבכור שהשתקע ברוסיה הסובייטית, המתיקו להם מכתביו שנכתבו בסגנון חי ורענן, וההורים שמרו עליהם כעל אוצר יקר. כשהמכתבים התחילו להתעכב, היו מוציאים את מכתביו הקודמים ומרווים בהם את צמאון געגועיהם עליו.

בתם ינטלה הצטיינה ביופיה ותבונתה, עיניה הנוצצות הוסיפו לה לוויית־חן, מיוחדת במינה. הצעירים בחלם חיבבו והוקירו אותה, היו משוחחים ומתווכחים איתה בענייני תרבות ואמנות, ספרות ופוליטיקה והפיחו אמרים בהלכות חיים.

ינטלה היתה עוזרת נאמנה בבית ומשתפת עצמה בכל הדאגות, ותמיד מוכנה להטות שכם. ולא בבית בלבד. תכונה מופלאה היתה לה לינטלה, לשתף עצמה בצרותיו של הזולת, ובאו אליה חברים וחברות, כל אחד עם צרור דאגותיו וכשלו־נותיו, והיא אצה־רצה להביא את ההקלה, ואפשר היה לבטוח בה ולהישען על שכלה וטוב ליבה. על־כן נוצר קשר מופלא בין האם והבת, בינה ואחיה.

קשר מיוחד במינו נתרקם בין אייזיק ואשתו חווה מבית זיגלבוים. לשניהם כוחות תוססים פנימיים המבקשים פורקן והם מצאו אותו בפעילות חברתית. הרצאותיהם עוררו ענין. בימים הללו עמדו בחוג ההתעניינות הנושאים על מטריאליזם, קפיטליזם וסוציאליזם, והם עסקו בהם בהתעמקות ובלהט. ביניהם שררה אהבה עזה, בכל הרוחניות שבהם. בפרוץ המלחמה יצאו יחד לרוסיה הסובייטית, חיו שם בתנאים בלתי־אנושיים. חיש מהר נגוזו האשליות ובמקומן השתררה אכזבה מרה. הם עברו עינויי גוף ונפש, שרויים במצוקה וברעב. כוחותיהם אזלו ומתו מרעב.

אברהם עזב את לימודיו בישיבה ופנה ללמוד מקצוע ואח״כ עבד בורשה. הוא היה מחונן בחריפות שכלו ובתפיסתו המהירה. רכש לו יסודות מוסריים בל ימוטו, והשקפות נאמנות על החיים ומשאלותיהם. היה בעל מזג טוב, בעל ואב מסור.

עם פרוץ המלחמה עברו עלינו תלאות רבות, הוצרך צעדינו וסבלנו רעב. הילדה היתה אז בת שנה וחצי ומה רב הכאב לראות אותה תופחת מרעב.

החלטנו לצאת מוורשה בכיוון הגבול הסובייטי. בדרך התעכבנו בחלם. כשנכנסנו לבית דודי, ממשפחת דוידזון, מול הגן הסקסי, השתאו איך הצלחנו להגיע יחד עם הילדה. כולם היו מיואשים.

זה היה בדצמבר 1939.

בעלי מצא את אחותו ינטלה עם בעלה וילדם. שמונה ימי תלאות וזוועות עברו עלינו בחלם. ב־24 לדצמבר, באמצע הלילה יצאנו בסתר ועברנו בסירה את הנהר בוג. הגענו לעיירה לובומיל, שם פגשנו את אמי ואת אחי ורבים מיהודי חלם.

אחרי חדשים אחדים גירשו אותנו הסובייטים לסיביר. שנים איומות עברו עלינו, שלא יימחו מזכרוני לנצח. על אף סבלותינו הצלחנו לעבור ולצאת מן הגיהנום. בשנת 1948 עלינו ארצה והסתדרנו יפה. אולם התלאות השאירו את חותמן על מצב בריאותו של בעלי והוא נפטר בשנת 1972.

מכל משפחת פרידלנד נשאר בחיים רק דוד. הוא נלחם בשורות הצבא הסובייטי מראשית המלחמה עד סופה על אדמת ברלין. עלה ארצה והשתתף במלחמת השחרור.

נלכה בין הדמויות

— — — בואו שרידי עירנו נלכה בין הדמויות, צללי אתמול, התמימים והמאמינים שכל צעד שלהם מודרך ע״י סייעתא מן שמיא וגם הקב״ה סובל ובוכה על השכינה בגולה. נלך ונחדש את תחושת האתמול של התלהבות והתרוממות נפש, עד כדי הפשטה מכל גשמיות; האתמול של השליחות בגולה הדוויה, של ההבנה לדל ולדך, של ההקרבה התמימה והשלימה מתוך אהבת ישראל ואהבת ארץ־ישראל; האתמול של השאיפות הרמות, החלומות והתקוות, של אהבת הבריות ומסירות נפש. בואו, אחינו, נשתף גם אחרים והדורות הבאים בחוויותנו, נשתוחח ונשפוך את שיחנו הדווי ונתייחד עם זכרם הקדוש.

המערכת

השנים הראשונות

מעשה בגליונות תעמולה

הבית שבו גרנו היה מעין "תיבת נח": מהעליה ועד למרתף השתקפה בו תמצית ההווי היהודי בחלם על שכבותיו השונות. ממרחקים רבים, מהיבטים על עשרות שנות חיים עתירות נסיון, דממות וסערות, הריני מסתכל לעבר, מתבונן בדמויות העולות בזכרוני, והנה יהודי שגר באחת הדירות, שהיו צמודות לביתנו, שם למטה ושמו ר' שמרל, יהודי אדוק כל כך, עד שהיה צם פעמיים בשבוע, ביום שני וביום חמישי. מלבד זה, היה נוטל פרוסה לפיו רק בשעה שתים־עשרה בצהריים. עד אז היה מתפלל ללא הפסקה.

כמובן, שמדיאָטה כזאת היה היהודי הזה מצומק כמו גרוגרת דרבי צדוק, ובתנאים שבהם גר, לא ניתן היה לצפות, שהוא יגדל דור חסון של בנים ובנות. כמה מהם מתו בילדותם.

פעם במוצאי שבת אחר ההבדלה ניגש ר' שמרל אל ארון הספרים לקחת משם איזה ספר, ובחפשו כה וכה והנה צרור גליונות נופל מפינה אחת על כף ידו, צרור גליונות, וכשקרה בהם ראה שאלה הם דפי תעמולה של ה"בונד". בראשונה נרתע לאחוריו כנכווה ברותחין וביקש לזרוק את הצרור, אבל ברגע זה הושיטה בתו הבכירה את ידה לקחת ממנו את הגל־יונות ואמרה:

— תן לי, אבא. זה שלי.

— שלך ?... התועבה הזו...

ומגודל הזעזוע — נפל למשכב.

ר' יענקלה המהפכן

...עודני זוכר אותו ואת פניו הצנומים, ואת מראה האפר אשר להם, את שערותיו המעורבות לבן בשחור, את עיניו הטרופות ואת הערפל אשר רבץ עליהן כל הימים; את קמטי מצחו העמוקים מאוד ואת לחייו הצמוקות בין עצמותיהן ואת זקנו הקצר, שחציו צהוב והחצי השני הפך לבן, וגם את קומתו השחה והדלה, הכל כאשר לכל אזכרה.

הוא היה גם בונדיסט, אבל זה לא הפריע לו ללכת בכל יום להתפלל במה שהיה מקובל כ"מנין של הקצבים", ואף־על־פי שהוא בעצמו לא היה קצב, קיבלוהו הקצבים בסבר פנים יפות ובדרך ארץ.

איש תם וישר היה ר' יענקלה, נתן אמון בבני־אדם ולא אחת רומה, ולמעשה חי בדחקות.

ובעלות זכרון ר' יענקלה לפני, והנה רואה אני בעיני רוחי את כל הרחוב הצר ויושביו הנדכאים והנחשלים וחייהם המל־אים עצב ועוני, אולם גם במצוקתם לא נכנעו, והנה מדי ה־1 במאי היה ר' יעקלה פושט את צורתו ולובש אחרת, לחייו להטו כלפידים וגם שפתיו תרעדנה, והיה הולך לעשות הפגנה, לשיר עם האחרים את השירים המהפכניים של אחד־במאי, ולחלום על ימים יותר טובים.

פעם, כשהתנפלו הז'נדרמים על צעדת המפגינים, היה גם ר' יענקלה בין המוכים, וכשהגיע אל הבית שותת דם ונאנח מכאבים, יצאו אליו אשתו הקטנה ועיניה ליהטו כנגדו:

— וכי לא אמרתי לך, שלא תהפוך את העולם ?

— נהפוך אותו, נהפוך — נאנח ר' יענקלה בקול עצור, ולחייו להטו עתה ביתר שאת.

ר' מאירל הלמדן וניגונו

הוא נמנה עם תלמידי־החכמים שבבית, ירא־שמים ותמים־דרך, קבע עתים לתורה והתפלל שלוש פעמים ביום בבית־הכנסת ה"קלויז" שליד ביתנו.

היה זה יהודי מטופל בשבעה ילדים, שכל אחד מהם היה זעיר יותר מן השני, אחד מהם היה בגילי ושיחקנו יחד בחצר.

דירתם היתה במרתף, ואני זוכר איך ירדתי פעם לבקר אותו כשנפל למשכב. הייתי צריך לעבור דרך מבוא אפל ולשוא עמלתי ברגעים הראשונים לראות את אשר מסביב לי. כמוכה בסנוורים הייתי עד אשר התרגלתי לאור הכהה ששרר שם בביתם, ונגלו לעיני איזה שולחן, מיטות ופניהם של בני־אדם. בין התנור והמזוזה ראיתי מגרפה ומטאטא. מעל התנור נשקף חתול, ראשו נשען על כפות רגליו הראשונות ומנמנם. משמאל הפתח — ספסל ועליו דלי מלא מים ועל אזנו משאב נחושת. קירות הבית והתקרה היו שחורים מעשן ואבק, עם קורי עכביש בפינות.

והנה קרה שכל בני הבית חלו בטיפוס מעיים. זה היה בחורף, ואני זוכר כיצד ר' מאירל לקח ילד אחרי ילד על כתפיו והלך בשלג מרחק רב אל בית־חולים. שבע פעמים הלך עם הילדים על כתפיו, עד אשר העביר את כולם והם ניצלו.

אחרי העבודה הזאת מיהר ר' מאירל לשוב אל בית המדרש לומר תהילים, וכל המתפללים הצטרפו אליו, והוא השח את ראשו יותר ויותר, כאילו שכח לגמרי את הסובבים אותו ומסר את כל נפשו לרחמי שמים.

ברגעים אלה פג לב המתפללים מתקוה ותוחלת.

כשגמרו להתפלל קמה לרגע דומיה בבית־המדרש, אבל מיד ניגש ר' מאירל למקומו ופתח את הגמרא, אשר על השולחן הארוך והתחיל ללמוד בקול דממה.

הוא, אמנם, לא נדבק במחלה, אך אשתו וילדיו שכבו הרבה זמן בבית־החולים עד אשר יצאו בשלום.

דומה היה, כי בתפילתו ולימודו הוא מתגבר על המחלה וגם מגן על בני־ביתו. אחרי תפילת שחרית ומעריב התחיל באמירת תהילים ועד השעות המאוחרות ישב רכון על הגמרא.

ילד הייתי והשתתפתי באסונו, ראיתי אותו מתנועע על הגמרא ואת ידו הימנית העביר על מצחו אשר קמט כולו ובאצבעותיו מרט את שער זקנו בחזקה. פניו היו כפני חולה בהרגישו כאבים נוראים.

נדמה היה לי, כי רק אני בלבד הרגשתי בדבר. בית־המדרש היה מלא המולת־שיחה וויכוחים בסוגיות חמורות, אבל אני התבוננתי בר׳ מאירל, נפעם במקצת גם מרוח־הקודש הנפלאה שריחפה על פניו החיוורים, והאזנתי לניגונו מלא־עצב ותוגה. דומה היה, כי תשובה לדבר־מה הוא מבקש אם מאת הגמרא או מאת הלך־נפשו שלו.

שנים רבות חלפו מאז, וכמה קשה ורבת־מכשולים, הישגים ואכזבות היא הדרך שעברתי עד הלום, ושוב עולה לפני דמותו של ר׳ מאירל המתפלל והלומד, כשכל בני־ביתו בבית־החולים וסכנת־מוות מרחפת עליהם.

כאז גם היום אני רואה אותו ועיניו נשואות למעלה, כאילו הוא מאזין ומקשיב לדבר־מה. בנפשי התנשאו, כגלים שניתקו ממקומם, רגשות שונים, רגשי־חמלה וחיבה למסכן.

מדי ערב וערב שהיתי בבית־המדרש גם אחרי תפילת־מעריב והסתכלתי בו. לעתים אפשר היה לחשוב, כי אין הוא מוצא בנפשו את הדבר, אשר אליו יקשיב בצמאון. בפניו נראה תמהון, שאלה, גם רפרופיה של איזו התרגשות מיוחדת חלפו ועברו בהם כצללים נסתרים. אבל אחר־כך, אף כי עוד טרם פרש התמהון מעל פניו וכאילו עוד טרם בא הדבר אשר אליו קיווה, רעד כולו, התחיל להתנועע בדבקות וניגונו עלה וגבר. פניו נעשו חמורים, כאילו הוא עצמו תהה, מהיכן בא לו שלא מדעתו הכוח החדש הזה של הניגון ועדיין חיכה למה שיוסיף לבוא עוד.

עד היום אני שומר בהערצה את זכרו ואת ניגונו.

דורי דורות של חלם היהודית

ברחוב לובלין מספר 91 עמד לו בנין־העץ של סבא־וסבתא. הכניסה לבית ישר מהרחוב דרך דלת המזוגגת למעלה בשתי שמשות, כחלון לעולם החוץ. בבית זה גרו בימי ילדותי שלושה דורות. קן משפחה חמים בצל זרועותיהם הנאמנות של הסבא אשר זליג ושל הסבתא שינצ׳ה, לבית פרוכט. משפחה זו בת שלשת הדורות, שנחרתה בימי חיי הצעירים, היתה המשך של דורות עברו של חיי היהודים בחלם. חוליה אחת בשלשלת הדורות.

ברשימות המשפחה רשומים שמות רב־סבא ורב־סבתא, הוריהם של הסבא אשר זליג והם: ברוך ארליך ואשתו חנה הינדה.

את הרב־סבא שלי לא הכרתי. ואיני יודע מה היה מראהו, במה התעסק ופירנס את משפחתו הגדולה, אבל את בית הכנסת בחלם הכרתי ולכן אכתוב על בית הכנסת באור חויות ילדותי, במקום לכתוב על הרב־סבא שלא הכרתי.

לפי מה שחזיתי בדמיוני הילדותי ובנוסף לשמועות המת־הלכות הרי ספגו לתוכם הקירות העבים של בית הכנסת דורות של חיי יהודים בחלם. בחלל הרם עד לתקרות המקומרות רחפו כמו רז נשמות כל יהודי חלם שהלכו לעולמם. כי היכן היו מסתופפות הנשמות הקדושות אם לא שם? האויר הרטוב והקר והרוחות המנשבות בחלל הריק העידו על כך כמאה עדים.

בערבים לאחר מעריב, לאחר סגירת בית הכנסת, הייתי מפחד לעבור בסמטת בית הכנסת. הפחידו אותי הקירות העבים והאטומים ללא חלונות וביחוד הפינות העבות. וביחוד הטילו מורא החלונות למעלה־למעלה קרוב לתקרה. ואם קרה המקרה, שהייתי נאלץ לעבור בסמטא זו, הייתי רץ ועובר ואיני מביט בחלונות, כי דרך שם היו הנשמות הקדושות באות ומתכנסות בבית הכנסת. פחד יתר הטילה עלי העליה ואפילו לאור היום לא העזתי לעלות לשם.

אף על פי שרציתי לראות את הפנקס, פחדתי מפני אברי הגולם המוטלים שם. וכך סיפרו: הגולם של הבעל שם התפורר לעפר בעליית בית הכנסת. נמצא, איפוא, כי האבק בעליה אינו אלא אבריו המתעופפים של הגולם.

שונה היה מראה בית הכנסת בשעת תפילה, וביחוד, בשב־תות ובחגים. כל נשמות המתים נעלמו. רעש של קולות חיים נשמע ברמה, האריות המגולפים על יד ארון הקודש עם פיות פתוחים כאילו, הגבירו את קולות התפילות. ציורי כלי הזמר בכותל המזרח הזכירו למתפללים את לוויים הם לקצב שירת החזן. בית הכנסת כולו קודש, ואפילו פסת השחור שבכותל על יד הדלת, מחמת נגיעת היוצאים והנכנסים בפיסה זו במקום נגיעה במזוזה היא כולה קודש.

וכשאני נזכר בפסת שחור זו רואה אני בה גם את נגיעת ידו של אשר ארליך, הרב־סבא. הרב סבא ארליך מת והרב־סבתא האריכה ימים בביתו של בנה משה ארליך וזכתה לבני בנים, עד דור חמישי.

היו להם שלושה בנים ובת אחת, אחד הבנים היה אבי זקני אשר זליג ארליך.

חצרו של אבי זקני

בחצר היו כמה אסמים מלאים מספוא לבהמות: שבולת־שועל, אספסת, שחת ותבן וכדומה, הספקה לרכבים ולעגלונים. הוא היה גם ספק המספוא לחיל המצב בקסרקטינים שמחוץ לעיר.

באחד האסמים עמדה לה המקצצה, היה זה ארגז גבוה וארוך עם אופן גדול ובו שלושה סכינים. לתוך הארגז היו מכניסים חבילות קש ושלושה אנשים היו מסובבים את האופן ומקצצים את הקש לתבן. כח חשמל לא היה קיים בימים ההם. לסבוב האופן היו זקוקים לשלושה אנשים בעלי־כח. האחד

החזיק בידית האופן ושני האחרים משכו בחבלים הקשורים באופן. היתה זו עבודת פרך. ואבי זקני גם הוא היה טרוד בגריפת התבן לאסמים.

בחצר היו מוערמות ערמות של מספוא מסחרו של סבא. ערמות של שבלת שועל, שחת ואספסת שגבהו מגגות האסמים. אנחנו, הנכדים הקונדסים, היינו עולים על הערמות הריחניות ומשם על גגות האסמים. כשהיה נכנס הסבא לחצר רואה את הקונדסים המטפסים ועולים, ומפזרים את הערמות, היה מתחיל לפתוח את חגורת מכנסיו וגוער בנו: הלואי ולא תנזקו חלילה! הילדים נבהלים, גולשים מלמעלה ובורחים, כשהיה טורח בפתיחת החגורה, כאילו קשה עליו הדבר. הקונ־דסים התרגלו לאיומים של הסבא. ידוע ידעו כי מידיו לא ינזקו, לכן היו גולשים ובורחים תוך כדי צהלות צחוק.

בערבי שבתות אץ השעון.

כשם שהסבא היה טרוד בסחרו כך היתה הסבתא טרודה במשק הבית, בחינוך הילדים והנכדים. ביחוד היו טרודים בימי חמישי וערבי שבתות. עוד ביום חמישי בשבוע היו עסוקים: בקניות, בבישול ובאפיה ובנקוי הבית. בערבי שבתות של ימות החורף ידעה הסבתא כי היום קצר והמלאכה מרובה היתה מעתיקה את השעון קדימה בשעה או בשעתיים לשם זרוז. בשעות האחרונות שלפני הדלקת הנרות היו מנקים את הרצפה. בימות הקיץ היו מסתפקים בטאטוא הרצפה ובפזור חול נקי על לוחות הרצפה. אבל בחורף, בימות הגשמים וה־שלג היו מקרצפים את הרצפה, מטאטאים ואחר כך מפזרים חול נקי. השולחן שהיה עירום בימות החול היו פורשים עליו מפה צחורה. פמוטי הנחושת היו עומדים בהדר מלכות כשנרות תקועים בהם. הסבתא שינצ׳ה היתה לובשת מלבוש של שבת ומטפחת לבנה מוטלת על פאתה הנכרית. המטפחת היתה קשורה מתחת לסנטרה. היא היתה מברכת על הנרות ובכך סילקה מהבית את כל טרדות החול: דאגות הפרנסה, משק הבית וחינוך הילדים. שבת המלכה נכנסה לבית.

גם הסבא הסיח את דעתו כדרכו הוא מכל טרדות החול, והתכונן לכניסת השבת. הלך לו לבית המרחץ, משח את מגפיו בעטרן, לבש בגדי שבת והלך העירה לבית הכנסת, לקבלת שבת. בשכנות היו שני מנינים: של הרבי ר׳ השיל ושל ר׳ מאיר מטומשוב. אבל סבא התפלל בבית הכנסת שבעיר. היה לו ״מקום״ קבוע בצד ימין של האלמימר עם עמוד משלו, לשם היה הולך, מהלך רב בשבתות ובחגים להתפלל.

כל חג ומנהגיו

פסח הוא חג עליז, וכשם שהכל נברא ביגע ובשמחה, כך היה הפסח מגיע לביתו של הסבא ביגע ובשמחה.

ימים ספורים לאחר פורים החלו ההכנות לחג הפסח. ראשית כל אפיית המצות. לשם כך היו שוכרים את התנור במאפיה ליום שלם. כל בני המשפחה היו עוסקים באפייה. הסבא היה אופה את המצות בתנור הראשון. המצות הן כשרות יותר. התנור לוהט והמצות נאפות במהרה. לאחר המצות של הסבא הגיע תורם של הבנים לפי הגיל. בעסק גדול היו עוסקים באפיית המצות. אף על פי, שבני הבית לא עסקו ישירות באפייה, היה צוות מיוחד לכך: שופכי הקמח, לשים, קורצי העיסה, עוברים במערוך, מגלגלי גלגל משונן, יוצקי המים, הרודים ועוד. אף על פי כן קמו כולם בהשכמה והלכו למאפיה לשם השגחה, שהכל יהיה בתכלית הכשרות. לבל תשהה העיסה כדי שלא תחמיץ. השגחה יתרה השגיחו על העובדות במערוך, שיעבדו מהר, ואם קרה המקרה שהמצה לפני הרדיה התקפלה לה הרי שמו אותה בצד לבל תחמיץ את המצות הכשרות. מקצוע מיוחד היה נשיאת המצות. לשם כך היו סלים גבוהים מיוחדים. בהם היו מביאים את המצות לבתים. שריית הצמוקים לעשיית היין היתה עבודתו של הסבא. עם התקרב הפסח רבתה עבודתה של הסבתא. וכי קלה היא בעיניכם לנקות כל פינה להכשיר את הכיריים והתנור. עולם חדש נפתח בפנינו עם הורדת כלי־הפסח מהעליה. כל כלי וכלי טמן בתוכו את סוד היותו ארוז במשך כל השנה. הכוסות עם הכתובות ״כשר לפסח״, גביע הקידוש של הסבא וכלי המטבח. קשה לתאר איך נראו כלי המטבח של אז. היכן רואים היום נטלת נחושת עם שתי אוזניים לנטילת ידים. או מדוכת עץ גדולה לכתישת מצות. בבית סבא היו שתי מדוכות: גדולה וקטנה, וכן שתי חביות למים, גדולה וקטנה.

וכשם שחג הפסח היה זוהר מכל פינה בבית כך כל יתר החגים. כל חג ומנהגיו ודיניו. הדבר השווה לכל החגים היתה השמחה. פסח, שבועות, סוכות וחנוכה. שונים הם הימים הנוראים, ימי הרות גורל. כל חיי השנה הבאה נתונים על כף מאזניים. ימי ראש השנה היו עוברים ללא מצב רוח מדכא. המתיחות גברה בערב יום הכפורים דומה עננים קודרים ירדו והעיקו. אימת יום הדין היתה נופלת ביחוד על הסבתא שינצ׳ה. מכל תנועותיה, דבוריה בקעה אימת הגורל שיחתם ביום הכפורים. בכל רגע היתה הדלת נפתחת ושכנים וקרובים היו מאחלים שנה טובה, חלקם היו כל השנה ״ברוגז״. אבל ערב יום הכפורים הוא יום של פיוס, סליחה ומחילה. לאחר ברכת הנרות של הסבא היה הסבא נוטל בידיו את נרות השעווה והולך ל״כל נדרי״. הסבא, ובידו שק הטלית הולך בראש, והסבא עם המחזור הגדול הולכת בעקבותיו. אווירת החג שרויה ברחוב, כל החנויות סגורות ואין אפילו גוי אחד ברחוב. הכל הולכים באימה וביראה ל״כל נדרי״. ההולכים, שלא הספיקו להתפייס, מברכים אחד את השני בקול רם. ומעברה השני של הדרך נשמעות ברכות: שינצ׳ה, הלואי ותזכו את וזליג בעלך לשנה טובה, שנה של פרנסה ובריאות, ונחת מה־נכדים. הקולות היו חנוקים ודמעות זלגו מפאת רצינות השעה.

כך היתה ההליכה לבית הכנסת בערב יום הכפורים. מובן מאליו, כי כי ערבו של יום הכפורים וכל היום כולו היו של זכוך הנשמה וחשבון הנפש. היו להם שלושה בנים: הבכור — גרשון, השני יחיאל־מיכל (או ככנויו על ידי הרבי מסוקולוב. מיכל החלמאי), השלישי אבי, הירש מאיר והבת ברכה.

חתונה יהודית לפנים בחלם

אנו מפרסמים בזה מעבודת משה לרר, כפי שהודפס ב״יידישע פילאָלאָגיע״, דו־ירחון לשפות, ספרות ואתנוגרפיה בעריכת מאקס ויינרייך, נח פרילוצקי וזלמן רייזן. כרך 1, 1924, ורשה.

בשבת שלפני החתונה היה החתן עולה לתורה, והמחותנות והנשים הקרובות היו ממטירות עליו מתוך עזרת־נשים אגוזים, ממתקים וצימוקים. בצהריים ערכו כיבוד אצל החתן, שנקרא ״אויפרופן״, ובערב — סעודה עם כלי־זמר, שנקרא ״פאַרשפּיל״. אותו ערב אצל הכלה ערכו ״דוֹבראַנאָץ״, וחברותיה של הכלה יצאו במחולות לקול נגינת הכלי־זמר, שעברו אחר־כך לביתו של כל אחד ואחד מהמחותנים, קרובים וידידים.

בערב שלפני יום החופה היו מזמינים לבית החתן את הקרובים, החברים והידידים לחגיגה, שנקראה ״חתן־מאָל״. לרוב ערכו גם סעודה לעניים על שולחן מלא כל־טוב, וגם חלקו כסף מזומן. שמחה כפולה ומכופלת עשו, כשהיה על החתן לנסוע אל החתונה הרחק למקום מושבה של הכלה, והמנגנים מלווים את היוצאים עד אל מחוץ לעיר. כשהגיע החתן אל מקום מגורי הכלה נעצרו המחותנים כמה פרסאות לפני הכניסה לעיר, וניתן אות על־ידי פרש מיוחד — מיד יצאו לכבודם המחותנים מצד הכלה, ולקול רעש נגינת הכלי־זמר הקיפו האורחים, ובראשם החתן, שבע הקפות סביב בית העיריה וככר השוק.

בלילה הולכת הכלה לטבילה, בערב שלפני החופה, לאחר שכיבדו את הבלנית ועוזרותיה בעוגת־דבש, יצאו המנגנים לרחוב לקבל פני הכלה, ובבית גברה השמחה, שעה שהבדחן ריכך ו״שיבר״ לב הכלה בחרוזי־מוסר.

בדרך־כלל התחילה החתונה בשעה 12—1 בצהריים.

הביקור אצל החתן בערב החופה נקרא ״קבלת־פנים״, ושעה זו היתה הזדמנות לחתן להראות למדנותו וחידושי־תורה שלו על־ידי דברי פלפול וחידוד לפני חבריו ומקורביו הלמדנים. ביקורה של המחותנת אצל הכלה עם דורונות — עפ״י רוב טבעת — לפני כסוי ראשה נקרא ״ס׳קאָצל קומט״ (ברוכה הבאה. ״ס׳קאָצל קומט, המחותנת!״ — היו מקבלים פניה בקול שמחה).

למחרת החופה, לאחר שקודם־לכן שלחו לכלה את הפאה הנכרית, את סידור התפילה בחיתוך זהב ומנעול לסגירה, הראי בתוך נרתיק (הכל לפי היכולת), באה אֵם החתן, לפעמים בלווית כמה קרובות משפחה, לראות את הנחת, כלומר, אם המצווה היתה שלימה, והרימו את הכלה ממיטתה.

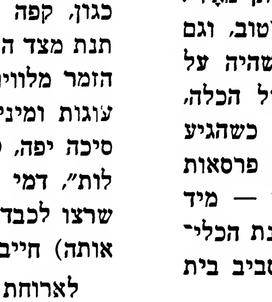
לאחר שהלבישו אותה גזזו שערות ראשה, והכלה (לרוב בת 15—16) בכתה בכי קורע־לב למראה יפי תלתליה וצמרתיה הגזוזות.

אחרי קישוט הכלה, הנקרא ״שלייערן״, אכלו מאכלי חלב, כגון, קפה ועוגות גבינה והובילו ״לאשטשיני״, היינו, המחרתנת מצד החתן הזמינו את הכלה וקרובותיה לבית החתן, וכלי־הזמר מלווים אותם ומנגנים כל הדרך. אחרי כיבוד במשקאות, עוגות ומיני תרגימא הגישה המחותנת לאשה הצעירה צמיד, סיכה יפה, טבעת וכדומה, הנקרא ״שאַין־געלט״ (״דמי הסתכלות״, דמי ראיית פני הכלה בבית החתן בקישוטיה). וכל מי שרצו לכבד ולהראות לו פני הכלה (והן עשו עצמן כמסתירות אותה) חייב היה ליתן תשלום — מתנה.

לארוחת צהריים חזרו כולם לבית הכלה.

בכל שבעת ימי המשתה היו מלווים את הסעודה בנגינת כלי־זמר. בשבת לאחר החתונה ערכו שבע ברכות והוליכו את הזוג הצעיר לתפילה בבית־הכנסת, והשושבינות הזמינו את הכלה וקרוביה אל בתיהן. ביום האחרון של השבע־ברכות עשו סעודה ברוב גילה וצהלה, והשמחה נמשכה עד שעה מאוחרת בלילה.

השבוע עד לעליה לתורה נקרא ״שבוע הכסף״, ומן העליה לתורה עד החתונה — ״שבוע הזהב״. (השווה מרק הזהב, שהיו מגישים לחתן וכלה הצמים אחרי החופה, והכל חוטפים שיריים).

ש. ארליך

השמחים בחלקם

לייביש הסנדלר

מי מאנשי חלם לא הכיר את ר׳ לייבוש הסנדלר? נמוך־קומה, בעל זקן צהבהב, מחייך חיוך טוב, איש תם וישר, טוב־לב ותמים־דרך, ידע להסתפק במועט, ממש בקב חרובין מערב שבת לערב שבת.

לפני דלפקו היה יושב רק בערבים או באשמורת הבוקר. עתותי היום לא היו בידו. כל היום היה נוהג לערוך "ביקו־רים", והיו רואים את דמותו הנמוכה והצנומה, בסובבו ובשוטטו כה וכה וקדירה נתונה לו תחת בית־השחי או שק עמוס לו על השכם.

בקדירה או בשק יכולתם למצוא מכל טוב: תרנגולים ותרנגולות, בשר, גלוסקאות, ככרות לחם, ולעתים אפילו בקבוקי יין. בשק שעל שכמו אפשר היה למצוא כפעם בפעם כל מיני מלבושים: תחתונים, ארבע־כנפות, קפוטות, כותנות, מעילים, כובעים וכדומה, פרט לנעליים, שהיה תופר בעצמו. העור היה מתת חנווני־העור או בעלי־בתים אחרים, אבל התפירה היתה מלאכת ידיו.

סדר יומו של ר׳ לייבוש הסנדלר היה כמהלכו של שעון מדוייק, בהתמדה, בקביעות ובהקפדה על כל קוצו של רגע. סיים את מלאכתו, שוב נטל ידיים, החליף את בגדי העבודה ביותר נקיים, והלך לבית־המדרש בצעדים מהירים, ואחרי התפילה חזר לביתו והתחיל עוסק בצרכי הבית, מרתיח חלב או שופת תה, מכניס עצים להסקת התנור בימות החורף, והכול תוך אמירה בלתי־פוסקת של פרקי תהילים.

אח"כ לקח את השק ואת הקדירה ויצא ל"עבודתו", שהיתה עיקר חייו, ולנגד עיניו מזי־רעב ונפוחי־תעניות, אותם הדלים הצנועים והאלמים, שהיו באים אליו בדמי הלילות לבקש ממנו עזרה.

ביתו של לייבוש הסנדלר נהפך אז לבית־ועד, כביתו של רב או של רופא. כל לב נשבר, כל קשה־יום, כל מי שמצאוהו פגעים וחליים, הלך אל לייבוש, והוא עשה לטובתו של אדם עד היכן שידו מגעת.

ידעו האנשים כי מלה, גם אם טרם יצאה מפיהם, כבר גלויה לפניו כאילו נאמרה, והוא גם לא שהה עד שיבואו אליו. מאליו ידע מה ולמי. כלה עניה, יולדת, יושב בית המדרש, חולה, בעל־בית שמטה ידו או סתם עני — כל אלה היו אנשיו של לייבוש הסנדלר, ולמען כולם היה טורד בכה ובכה, נוטל מכאן ומביא לכאן, מטה אוזנו לשמוע צרת נפשו של כל אחד ואחד, ולכל אחד היתה מלה טובה בפיו, והיה מנחם ומזהיר: "למען השם, אַל דאגה. השם יתברך לא יטוש ולא יעזוב".

כך היה לייבוש הסנדלר מרגיע, מנחם ומרנין, וכך התפלל בלכתו בסימטאות, בין בתי העניים השחוחים, וריח להם כרקב, כאזוב מעופש, ועיניים להם טרוטות, והן דומעות...

דיירי הבתים באו לקראתו בציפיה ובתודה. הוא שמע את דבריהם בהכנעה, משפיל ראשו כדרדק שסרח ופניו קדרו לרגע, כי חש טעם של מכת־גורל בשפתיו. זאת היתה חולשת־דעת רגעית, ומיד שבה אליו העליזות והרצון להביא את השמחה במעונם.

ב"עסקיו" היה לו ללייבוש מגע ומשא עם כל מיני בני־אדם. את אנשי העיר חלם הכיר כתומם וידועים היו לו איש איש ומזגו. בכל אדם מצא תמיד צד של זכות ומימיו לא בא לידי כעס. אם פגע בו אדם, השיב לו בדברי־בדיחה ובצחוק על שפתיים, ועל־פי־רוב, מוקדם או מאוחר, היה פלוני שפגע בו בא לפייסו בנדבה שנתנה בעין יפה.

לעתים תכופות היה בא אל ביתנו, ואבי נזדרז למסור לו את הנדבה והזמין אותו במאור־פנים לשולחן, ואמי כיבדה אותו בתה־וחלב ובעוגת־דבש צהובה.

צרכי־עצמו מועטים היו, כל כולם: בבוקר פרוסת לחם עם ציקוריה או תה, בצהריים צלחת גריסין או קערת פול, ולעת מנחה שוב צלחת גריסין וגלוסקה עמה. אך לעתים כיבדו אותו בגמיעת יי"ש.

בערב שבת היו ידיו מלאות עבודה והיה הולך ומחלק חלות, יין ודגים בבתי עניים. יש והיה נדחף לאיזו דירה בין השמשות ונרות השבת לא דלקו עדיין, היתה האשה ממהרת וחוטפת את הנרות, תוקעת אותם בפמוטים וממלמלת מתוך אנחה:

— הווה מוחל, ר׳ לייבוש, הווה מוחל, אוי, אַל יענשני אלוקים בעד העוונות. אבוי לי, אצל כל העולם כבר דלוקים הנרות, כבר שבת, ואצלי...

אך לייבוש היה מרגיעה ואומר:

— מילא, מילא. אלוקים ימחול. מה לעשות? אלוקים אינו מביט לנרות. אלוקים רואה ללב. הרי לא מתוך תענוג באים לכך... בשעה שאני רואה, ששם, בבתי הנגידים, מקדימים בהדלקת הנרות ומעמידים אותם בפתחי החלונות כלפי חוץ, למען יראו בכל העיר. הריני כולי, אני אומר, לך, קצת רוגז. הן, הנגידות, חייהן קלים. אין עליהן עול פרנסה. לפיכך יש בידן להראות צדקנותן, אבל מה תעשה אשה עניה, שצריכה לפרנס את ביתה, שצריכה להיות עזר לבעלה, והוא גם חולה?

ילד הייתי וידעתי כי ר׳ לייבוש הסנדלר דואג לגורלם המר של עניים וחולים. שמעתי איך השכנה שלנו חזרה באזני אמי את דברי ר׳ לייבוש: "בשעה שאני רואה, ערב שבת

בין השמשות, נשים רצות מן השוק וסליהן בידיהן ונשמתן פורחת, ומסתכל אני שם אל חלונות הנגידים, לבי מלא רוגז".

כך היה ר' לייבוש משדל את העניות ומפיו לא פסקו דברי־ניחומים.

אשתו הראשונה של ר' לייבוש הסנדלר מתה עליו, והוא נשא אשה אחרת. אשתו השניה תגרנית היתה ועסקי בעלה לא מצאו חן בעיניה, אם כי הוא לא נתפרנס חלילה מיגיעה. ככלות סדרת ההטלאה לכל הקבצנים היה ר' לייבוש מתחיל סדר הטלאה לצרכי פרנסתו. לפי חשבונו היו שני זהובים ביום די והותר לו ולזקנה יחד. אבל דעה אחרת היתה עם אשתו, והיא התריסה כנגדו והטיחה בו גידופים, ור' לייבוש היה משתמט בבדיחה ועושה את שלו.

פעם כשנפלה אשתו למשכב טענה כנגדו:

אתה חייב לפרנס אותי. הב לי מזונות, ואם אתה לא תתן לי, אתבע אותך לדין־תורה.

עיניה היו דומעות בדברה. רוחו רפתה לפתע, ידע שהיא צודקת, והיה עליו לאזור כל כוחותיו שלא לומר לה שמהיום ואילך הוא ישתדל להרוויח יותר, אבל מיד חש כלימה סמויה פושטת בקרבו, כאילו ראה את עצמו באור פגום.

ואז בא אל אבי וסיפר לו את טענותיה של אשתו. אבי הזמין אותה וביקש ממנה שלא תביא את בעלה לידי צער, אם כי על פי דין ועל פי יושר חייב הוא לספק לה מזונותיה, אבל הרי אין הוא מסרב בדבר, אדרבה, שכמו נטוי למשוך בעול הפרנסה.

היא היתה צנומה מאוד, שחורה וחיוורת, והרי היו לה חיים עלובים ואומללים, ואני זוכר אותה פורצת בבכי ואמרה שכואב לה הלב, לא היתה מפונקת אף פעם, והיו לה תמיד צרות.

כשיצאה השתררה דממה. אבי לקח כוס מים וגמע גמיעות ממושכות, כדרך אדם המבקש הסחת־הדעת ואינה נמצאת לו.

"מצוקתה עמוקה" — אמר, כדרך אדם הנפתל בחשכה עם עצמו וסופו חסר־אונים בפני עצמו, ונדמה היה לי שהוא רוצה לאמור דבר שכבד ממנו לאמרו.

לימים שמעתי שהיא הלכה אל בנה מבעלה הראשון, ור' לייבוש הסנדלר נשאר לבד בדירתו העלובה, חזר להטליא נעליהם של יושבי בית־המדרש, שלא היה להם במה לשלם לו בעד מלאכתו.

בחצר שמנגד, בעברו השני של הרחוב, התעופפו תמיד נוצות דקות, לבנבנות, שצנחו על ראשי הילדים הרועשים ועל בגדיהם הדהונים. יהודי גבוה עמד שם, כחוש, והנוצות נחות עליו, נושרות מכיסיו בנערו מטפחתו, דבקות בגביניו, באצבעות ידיו, כמעט בעורו, ותמיד הוא צווח:

"תוציא מפה את הממזרים. כבר יש לי מהם מסמרים בראש".

כשר' לייבוש שמע את צעקותיו יצא אליו לפייסו:

— מה אתה רוצה מהילדים המסכנים? הם לבושי בלואים, אבל ראה איך פניהם זוהרות ביופיין. הם ממש מאושרים על שניתן להם להתפלש באופן חפשי ברפש".

"ימח שמם — מגלגל לו היהודי בריתחה — ואני כבר חולה מקולותיהם".

אך ר' לייבוש אינו שם לבו, מפליג בדיבוריו, ואם היהודי מתפייס להטות לו אוזן הריהו שב ושח לו שהילדים רעבים ללחם. היהודי עמד מולו, לוטש בו עיניו, והיה ברור משתיקתו שהוא נשבר ומבטו נתמלא חמלה.

בשינה ממעט היה ר' לייבוש. בשעות הפנאי, שנשארו בידו מעיסוקו עם הקבצנים ומהטלאת נעליהם, היה יושב בבית המדרש ולומד תורה.

ר' לייבוש היה מכובד מאוד גם על הגבירים, אבל הוא שם פניו על־פי־רוב אל בעלי־בתים פשוטים, ורק בשעת־הדחק סר גם אליהם, אל הגבירים, ומנהג היה בידו שהיה שולח משלוח־מנות בפורים לגבירי העיר. הוא בעצמו היה מחזר על בתיהם של העשירים ובידו צלחת גדולה של בדיל, עטופה במטפחת אדומה.

"לייבוש הסנדלר שולח לכם משלוח־מנות" — היה מכריז ואומר, כשהוא נכנס ובא במגפיו אל חדר־האוכל של הגביר, שעה שכל בני־הבית מסובין לשולחן.

הגביר הציץ בו בתנועת־ראש זעירה ונטל מידיו את הצלחת, הגביה את המטפחת האדומה וכל המסובים פרצו בצחוק. גם ר' לייבוש צוחק ומביט במסובים במבט מצומצם מן הצד.

הצלחת היתה מלאה פול.

וחזקה על הגביר שלוקח אותו משלוח־מנות והיה מצווה לשים כנגדו על הצלחת "מתנות לאביונים": מי זלוטי ומי שנים. פניו של ר' לייבוש היו לובשות ארשת של חדוה. ממשלוח־מנות זה של ר' לייבוש היו עשרות עניים מקבלים מצות ויין ושאר צרכי פסח.

כזה אני זוכר אותו מימי ילדותי ונעורי בחלם.

במנין של חסידי סוקולוב

כל שלושת הבנים וכן החתן, בעלה של ברכה, שמחה בונם שמרגד, היו חסידי סוקולוב, והיו מתפללים בשבתות ובחגים במנין של חסידי סוקולוב שבעיר. השכינה היתה שרויה במנין זה מערב שבת עד צאת השבת. מצב רוח של רצינות ועול תורה. לאחר תפלת מנחה בערב שבת, היה כל אחד נוטל ספר ויושב על יד השולחן ומעיין בו. או היה עובר על פרשת השבוע, לא ביטלו את זמנם בעניני חולין. וכך היו יושבים ומעיינים עד קבלת השבת.

באחד מערבי השבתות הייתי עד למאורע זה:

החסיד המובהק, שבין חסידי סוקולוב, בעל־המוסף, ר' מאיר קגן, התישב לו על הספסל וגבו לשולחן ופתח עתון ולא ספר, מעשה משונה זה עורר פליאה בהרגלי מימי הילדות. זה עורר ענין אצל כל החסידים. מיד התישב לימינו הירש מאיר והביט בעתון, לאחר מכן התישב משמאלו עוד אחד ופתחו בשיחה על "מה כתוב בעתון". התפתחה שיחה מלווה פרשנות. השיל מטריבקוב ודוד מזמושץ, שישבו בצד השני של השולחן התערבו גם הם בשיחה על הכתוב בעתון. שמואל

אדלשטין השען, וגם יוסף אהרן נגשו למאיר קגן ועתונו ופרשו ביחד את החדשות בעתון "היינט" (היום). היה זה ענין יהודי שעורר מתח ועצבנות. החדשה היתה על עלילת הדם, משפט ביילים. גם מנדלה הלבן, כששמע כי מדברים על משפט ביילים נגש בחפזון למשוחחים ופתח בשאלות: "מה טוען הגלח פרניטיס, ימח שמו?" ולהבדיל אלף הבדלות מה ענו לו הרב ממוסקבה מזא"ה והסניגור גרוזנברג? והחלו לדרש פשט ודרש של הדברים הכתובים. השיחה התמשכה עד מאוחר בערב ורק אחר כך קיבלו את השבת.

הסבא חזר מבית־הכנסת, קידש ונטל את ידיו, כשהגיעו כבר בסעודה ללפתן, נכנסה נחמה, הכלה הבכירה, וסיפרה, כי גרשון בעלה טרם חזר מהתפלה. מיד ניגשה שינצ'ה לדירר־תיהם של הבנים ונוכחה לדעת, כי גם הם טרם חזרו מהתפילה.

אי שקט השתרר וכולם יצאו לרחוב והחלו ללכת העיר. בדרך פגשו את הנעדרים:

— מה קרה שם במנין של חסידי סוקולוב?

— שקענו בשיחה על עלילת הדם, על משפט ביילים.

הפריצה הראשונה

הפריצה הראשונה בחומת משפחתנו לא באה מצד הזקנים: סבא וסבתא. היה זה בשנת תרע"ג—1913, ואני תלמיד ב"חדר" של מנדלה הלבן. ביום אביב, השמש כבר הפציעה וקרניה חדרו ל"חדר". ספרי הגמרא הפתוחים נשאו על דפיהם ידים חמימות של תלמידי החדר. והרבי, ר' מנדלה הלבן, הוביל את מוחות הילדים בין השורות השחורות של הגמרא כמדריך טיול בין ערוגות השדה. השורות הריחו בריח אביב, חג האביב. היה זה שלושה שבועות לפני חג הפסח.

ה"רבי" הסתכל בנו בעיניו הטובות והפקחיות; צלולות היו אף עליזות, בירך אותנו לשלום כמברך ידידים ומרגע זה נקשרנו אליו בידידות ואהבה. כאן, בחדר, שכח לבי הצעיר את הבית העצוב.

שבת שלפני הפסח בלעתי, נשמתי קרני שמש. לו נסגרה דלת החדר לעולם, הרי היה לי טוב לעולם, אבל הדלת נפתחה בחשאי, כהתגנב כדור ללב. הנכנס חסיד ידוע ממנין חסידי סוקולוב, שהייתי רואה אותו מדי שבת ב"מנין". אבל בחדר הופיע בפעם הראשונה, ובראשי הלמו השאלות: מה הוא עושה כאן? לשם מה בא? הוא הסתודד עם המלמד בפינה. מיד שב המלמד והודיע: ילדים, סגרו את הספרים. התחוללה מהפכה ממש. הילדים עזבו את הספסלים והחלו להמתיק סודות. ואני נשארתי מבודד. חשתי והבנתי, כי מרירות ורוע מצפות לי. את מרירות המות טרם ידעתי.

הרבי ניגש אלי ואמר לי:

— מוטלה, חזור הביתה. אמך מתה. אני הולך הביתה ובדרך סרתי ל"חדר" של גדליהו קריטניץ בו למד אחי יוסיל. אצנו הביתה, כאילו בריצתנו נוכל לגרש את המות מאמא. האם שכבה על הרצפה, נרות דולקים סביבה, והמון אנשים בחדר. פתחו בפני ספר תהלים. חיים ומות התערבבו בביתנו. האם נלקחה על ידי המות, באו האנשים להתנגד למות. הגברים בתפילה והנשים בקינה והספד, והנרות בלהבותיהם. הרי מלאך המות צריך להבהל מכל זה ולברוח. אולי ישחרר את אמי הטובה. האם כל כך רע? האם המות הוא כה אכזרי? השקט ואינו נשמע, הרואה ואינו נראה, הרי אמא שוכבת על הרצפה מכוסה סדין ומעברו רואים את כל גופה. אולי ישנה היא? אולי יתחשב מלאך המות בקולות החיים של המון האנשים, בתפילות ובאור הרב ולא יקח את אמא מאתנו? אולי?

לאחר מכן, לאחר צאת האנשים מהבית, החלו נשים זקנות לבושות קרעים לטרות. נשאו קדרות של חרס מלאות מים. הן, הזרות, בעלות הקפלטים הפרועים על ראשיהן, החלו להתנועע, הלוך ושוב, במצמוץ של עיניהן. הן הפכו להיות השליטות בביתה של אמא. הן טיהרו אותה. מי מסר לידיהן את אמא? איך אפשר, בשעת המאבק עם מלאך המות, להשאיר את אמא בידיהן של הנשים הזרות הלבושות קרעים. ראיתי בהן, בנשים הזקנות את מלאך המות, הן־הן רוצחות את אמא. הן.

ושוב החלה ההתקפה הכללית על מלאך המות. שוב נתכנסו כולם. בקולות ובבכיות ובתפלות. נושאים את אמא המתנודדת לכל הצדדים. אמא שלמה בכל אברה והיא מתנודדת על המטה. כולם הולכים: חסידים, מכרים, שכנים, המון אנשים. הכל שופע חיים ואיפה הוא? מלאך המות? אצל אמא? לא ולא. איני רוצה.

פג ושקע כל חלום בלבי. ברגלי אני חוזר מהלוית אמא ולבי איננו אתי. ככל שאני מתרחק מקברה של אמא כן מתרחק לבי ממני. אני חוזר הביתה ללא אמא. היא מתה... היה זה בכ"ב אדר שני שנת תרע"ג.

מותה של אמי הצעירה, כבת שלשים ושלש היתה במותה, היתה הפריצה הראשונה בחומת משפחתנו המלוכדת. כולם זועזעו. אבא שהתאלמן, ולו ארבעה ילדים קטנים, אחותי הצעירה היתה רק בת ארבע. הסבתא שינצ'ה היתה רצוצה ושבורה גופנית ורוחנית. היה עליה לעת זקנה, למלא את מקום האם בחינוך הילדים. לא עצרה כוח. וחצי שנה לאחר מות האם נסתלקה גם היא.

המשך המשפחה — בבני־ברק

בשנים הבאות, לפני הפלישה הגרמנית לפולין בשנת 1939 הספיקו רבים מבני משפחתנו להגר לחו"ל. דודתי ברכה ושתי בנותיה עלו לארץ ישראל והתישבו בראשון לציון. דודי הרש מאיר ומשפחתו עלו לארץ והתישבו בבני־ברק. אבי לא יכול היה לעלות, באשר חסרו לו אלפיים לירות סטרלינג לשם קבלת סרטיפיקט, היגר זמנית לברזיל.

בחלם גופא נשאר עוד שריד לחיים מפכים של משפחתנו, ברחוב לובלין מספר 91 גר עוד אחיו הבכור של אבא, גרשון. זקן היה כבן שבעים. מולו גרה בתו מלכה'לה עם בעלה דוד ושלושה ילדים. מלכה'לה ומשפחתה היו מנת האושר האינ־טימית של הדוד. היחידה השרידה של שלושת ילדיו, בנו

הבכור מנדיל עבר לזמושץ, חלה ונפטר שם. בתו הצעירה חנה׳לה, עלתה לארץ כחלוצה. עבדה שם בפרך, חלתה בקדחת ומתה שם בבדידות. מלכה׳לה נשארה, איפוא, הניצן החי של המשך המשפחה.

ולא רק היא, ברחוב לובלין מס׳ 91 גרה בתה הבכירה של הדודה ברכה זלדה עם בעלה ישראל פלדמן וחמשת ילדיה. חנות מכלת היתה להם. ושניהם עבדו במרץ וביוזמה, שאפו וקיוו לעלות לארץ, לאם ברכה בראשון לציון, אבל כשם שנכרתה כל יהדות חולם, כך נמחק המשך האריליכים בחלם.

והנה מה שסיפר לנו אבא על חוויותיו בסוף מלחמת העולם הראשונה ודבריו נחרתו בזכרוני ואני חוזר אליהם בלשונו:

ההלרציקים בחלם

...חלקי החטיבה הפולנית שלקחו חלק במלחמת העולם הראשונה תחת פיקודו של הגנרל הלר בצד צבאות צרפת, חזרו למולדתם, שזכתה לחירות אחרי למעלה ממאה שנות שיעבוד לרוסיה. חיילי־החטיבה הנ״ל שהתנכרו במדיהם הכחו־לים־האפורים בדומה לצבעי חילות צרפת החפשית והמשחררת, מילאו את התחנה בחלם כבשאר ערי פולין; התגודדו קבוצות־קבוצות על הרציף ובינות לפסי המסילה הפנויים; דוחקים אחד את משנהו, עושים עצמם כמתגוששים מתוך הפזלת־מבט כלפי הזולת, כאילו רצו לומר שאינם מתגוששים אלא למענו כדי להפנות את תשומת לבו ולרכזה עליהם ועל מעשיהם.

שוטר בודד משועמם כלשהו מסתובב בעצלתיים על הרציף. השמש קופחת על הראש. החיילים עושים צחוק לעצמם מאז הבוקר. הרכבת העומדת להסיעם ליעדיהם משתהה משום־מה ואינה מסיעתם הלאה. צחוקם ובידור־דעתם שאינם פוסקים אינם משום־מה לפי רוחו או מזגו — או שהיו לו לזרא או ששעממו אותו. פולני בגיל העמידה אם כי צעיר למראה מכפי גילו, ששמנמנותו שיוותה לו במדומה או לאמיתו של דבר סבר של טוב־לב, טייל לאורך הרציף, נעצר בכדי לחצותו לרוחבו וחוזר חלילה. החום ושעות־המשמרת הממו־שכות הכבידו עליו והוסיפו על סבר־הנדיבות שלו נופך של מסכנות. משום־כך אולי פסקה כליל התעניינותו בהתגוששויות המצחיקות של החיילים ונתחלפה במין מורת־רוח כלפיהם, כאילו פקעה חזקתם בעיניו בתור משתתפי מלחמת העולם בכללות ובתור משחררי פולין בפרטות.

הגיעה רכבת נוסעים, פלטה כמה מנוסעיה והמשיכה את דרכה וחזרה וחשפה את רכבת־המשא מרובת הקרונות, עליהם ומסביב להם הצטופפו והתפרדו חליפות חיילי החטיבה ע״ש גנרל הלר.

השלטונות שאסרו על ה״הלרצ׳יקים״ כפי שנתכנו לשוטט בערים ובעיירות, לא נתנו להם להיכנס לתוכן, אלא חייבו אותם להשתהות בתחנות־הרכבת ולהמתין שם להמשכת מסעם למקומות־היעד, בין שהיו אלו כפרי מגורים או יחידות־צבא שאליהן נספחו, או שנשארו לשרת קבע בצבא.

הנוסעים של הרכבת האחרונה לא השתהו על הרציף, עזבו אותה מיניה וביה. נוסע יחיד, האחרון כנראה בין הנוס־עים, הייתי אני. כנראה הייתי קצת רדום ועייף מן הנסיעה. לא השגחתי ברכבת־המשא שמאחורי זו שהגעתי בה, לא בהמוני החיילים במדים הכחולים־אפורים, סימני ההיכר של ה״הלרצ׳יקים״, שהיו ידועים לשמצה בפגיעות־יהם ובהתנפלויו־תיהם על היהודים וכל מי שהעלה לפניהם את זכר היהודי. לא אחת פגעו בפולני כשר וישר בשל הידמיותו ליהודי או בשל התבטאות חיובית ביחס ליהודי זה או אחר.

לאחר שעברה רכבת הנוסעים וגילתה את רכבת־המשא עם ״משא״ ההלרצ׳יקים שמאחוריה, השגחתי בהם. לא היתה לי שהות להגיע לבית־הנתיבות ולהיעלם בפיתחו.

כנופייה של כעשרה מהם פרשה מקבוצה גדולה של חיילים, אלות וכלים אחרים בידיהם הנוקשות והשזופות ספק מן השמש ועבודת־כפיים ספק משהות ממושכת בשדות־הקטל — וחסמה בפני את הדרך אל בית־הנתיבות. כאמור, בהתחלה לא השגחתי בהם, אולם הספקתי להשגיח בשוטר הבודד שעמד מהורהר ומשועמם לא הרחק ממני. ניגשתי אליו, רמזתי לו על חבורת החיילים שהפסיעו כנגדי. הגביה את ראשו למולי וכאילו לא תפש עדיין את המצב שבו הייתי שרוי אני והוא, מגיני היחיד באותו מעמד שנקלעתי בו באשמתי או שלא באשמתי. עשרת החיילים נעצרו מספר פסיעות בלבד ממני ומן השוטר, על כל פנים לא בטווח ארוך יותר מאורכן של האלות והמוטות שבידיהם. התקרבתי אל השוטר. אלמלא החשש שמא היה דוחה אותי לאלתר הייתי נלחץ אליו... ונמצא נוגע בו על כורחי נגיעה, שהיתה אולי מרתיעה אותו ממני עד כדי הטחה מילולית או מוחשית יותר; ושמא היה רואה עצמו אפילו פטור מלשמש לי מחסה ומסתור מפני המתפרצים. התקרבתי אליו, אך שמרתי מירווח שהתאוויתי לו שיהא מצוי ביני לבין החיילים.

מתוך היסח הדעת ומתוך שיגרה הפטיר כלפיהם:

— הניחו לו, רבותי, אַל תחפשו לכם צרות...

בתשובה לכך ניסה אחד מהם להתווכח ולהסביר לו כביכול: אלף, אינם בחוץ אלא על הרציף, ושנית אין כאן איש מלבד — היהודי הלזה — ובאמרו כך הרמיז כלפי באלתו עד כדי נגיעה בי בקציה.

ושוב חינן השוטר את קולו: אַל נא, חלופצי, אַל תעשו כאן שערוריה.

ובאמת נראה לי אז השוטר טוב לב; משהו מן האנושי ניצנץ בעיניו ובכל הליכותיו עם המתפרעים, ניצנץ ..בה. התחיל מרתיע והולך פסיעה דקה אחר פסיעה דקה מפני המתקיפים, משתדל לטלטל עצמו ולהינתק ממני. לא וויתרתי לו וכאילו כפיתי עצמי עליו. לא נטיתי ממנו ימין או שמאל ובכל אשר ביקש לפנות ולהרתע ניחשתי מראש את חפצו ושמרתי על אותו מירווח ראשוני שביני לבינו ועל ידי כך נשמר אותו מירווח בני לבין החיילים; נכרכתי אחריו ולא נתתי לו לחמוק ממני בין שהיא התחמקות מבחינת החוק. וכך נצמדתי אליו. הדבר לא ישר בעיניו או נמאס עליו והוא תר בעיניו ובכל ישותו המכבידה עליו אחר מוצא לומר את

האמת אחר מפלט שם יוכל להסתתר ממני ומן הבחורים שלו כאחד. ברם מקלט כזה לא היה בתחום ראייתו. מכאן כותלי בית הנתיבות (הפתח נמצא חסום ע״י החיילים) שנתמשכו לאורכו של הרציף כולו ומכאן — חבורת החיילים, שכוונו־תיהם לגבי היו ברורות. לזכותו של אותו שוטר חביב ובעל חוש של אחריות ניתן לומר, שעמד על כוונותיהם ולא עוד אלא ראה והבין לליבם. עצם מעצמם ובשר מבשרם...

על הרציף לא נראה איש מלבדנו, מלבדי, מלבד השוטר והחיילים. הללו התקרבו יותר ושמא לא קירבו אלא את קצה־מוטותיהם עד כדי נגיעה בגופי, שהפך חידודין חידודין מתחת לחולצה הבהירה, הדקה, הקיצית, שבמקרה דנן איבדה ממש־מעותה וחשתי עצמי מעורטל וחשוף לפגיעה מכל העברים.

התאוששתי קימעה מן הפגיעה־לא־פגיעה בקצה־האלה והר־ציתי לפני השוטר, ספק מרצה ספק מטיף, על חובתו להגנת האזרח.

הלה נתן בי את עיניו וכאילו מתוך אדישות יתר, שניכר בה קורטוב של העמדת־פנים, ומתוך שיגרה בלבד המשיך לדבר על ליבם של הבריונים ולהזכירם את מקומם ומעמדם.

נמצאתי רגע אחד בסמיכות־יתר עם האחד מהם, שהסמיך עצמו כלפי פניי. איני יודע מה מצא הוא בפרצופי עם שהסתכל בו הסתכלות זו של רוצח לפני או בשעת הרציחה. ברם אני ראיתי אותו, הסתכלתי בעיניו הסתכלות זו של קרבן בפני הרוצח... זוועה ראיתי בעיניו, אם כי הביטוי הנ״ל תואם יותר כפי שאני מדומה, את אשר נשקף מעיניי...

אישוניו התרוצצו אילך ואילך כאילו פתאום הוצר להם המקום. אותה שעה לא יכולתי לוודא מי שנא יותר. כלומר שנאתו של מי גדולה יותר, זו של הרוצח או זו של העומד להירצח על ידו...

אף על פי כן נסתיים המקרה דנן בטוב.

הפצרותיו והערותיו של השוטר פעלו את פעולתן וכפו על הצוררים את הנסיגה. אחד אחד הירפו ממני עם שהם אינם גורעים את עיניהם ממני ומשלחים בי מבט אחר מבט כאילו היה בו בלבד לדרסני או לפחות להיפרע ממני על הילקח הציד מידיהם...

ב. נאמן

שכנים

בבית שלנו השתקפה תמצית ההווי היהודי בחלם, על שכבותיו השונות. למטה במרתף גר יהודי בשם שמרל וקראו לו שמרל קפושניאק, מפני שהיה סוחר כרוב חמוץ. היה זה יהודי אדוק כל־כך, עד שהיה צם יומיים בשבוע, ביום שני וביום חמישי. אשתו תמיד הרה או מיניקה איזה פרצוף קטן, חיוור וצווחני. שכן, שקראו לו איציק היה אומר: ״היא שוב ילדה תינוק״ ושחוק בעיניו. הוא היה רווק זקן, אולם אהב ילדים ותמיד עדה של פעוטות נכרכת לו על צווארו, בעינים אוהבות ולא היו מניחים לו עד שהפליג בסיפורי־בדים שלו שנסכו שכרון־־הזיות בעפעפיהם, שכן מי כאיציק ידע לספר על מיני גמדים וענקים, על כפירים ונשרים וסוסים שחורי־רעמה.

שמרל קפושניאק אף פעם לא שם לב לדבריו של איציק, שרגיל היה לפנות אליו בשאלה: ״יהיה קצת על מה לשמוח, ר׳ שמרל?״ ר׳ שמרל החריש. הוא היה מצומק כמו גרוגרת דרבי צדוק ותמיד עסוק, במסחרו או בתפילה. בפניו היו חריצים עמוקים של יסורים, לסתותיו היו עטורות זקן, והחרי־צים כמו היו בתוך הזקן בשעה שהיה מדבר, אבל הוא החריש הרבה, ואם פתח פיו, דיבר לאט, מפסיק קטועות אחרי כל משפט, כדרך אדם המדבר במאמץ רב ובכובד־ראש.

החדר שבו גר עם אשתו וילדיו היה מעין מבוי צר, קירותיו טחובים, ושולחן ארוך באמצעיתו עם ספסלים משני צדדיו. ועוד היו שם שתי מיטות־עץ רחבות, מכוסות שמיכות רבות.

סיפרו עליו, שכאשר ערך את הסדר בפסח, היה מניח קערה מלאת מים באמצע החדר. בשביל מה? כדי לחצות בה, כביכול, את ים־סוף יחד עם כל המשפחה, זכר ליציאת ישראל ממצרים. באמצע ההגדה, לפני ״שפוך חמתך״, היה ניגש, כמובן, לדלת כדי לקבל את פני אליהו הנביא. הוא היה פותח את הדלת ברעדה. דממה כבדה ומתוחה היתה בבית. כל המשפחה ישבה ליד השולחן שהיה ערוך בכל טוב, וכולם, כל הזאטוטים, חיכו כמו שמרל לבואו של אליהו הנביא, והוא בעצמו היה מושיט לקראתו את היד. פעם התנכל לו מישהו, וכאשר הושיט את ידו, שם בתוכה יד כבדה של עץ. ר׳ שמרל אחז בה... והתעלף...

כשחזר להכרתו הביט בתמיהה בסובבים אותו ושאל: ״למה הם להוטים כל־כך להיות רשעים? הרי כמעט שיצאה נשמתי מפחד...״

*

שונים ומשונים היו הטיפוסים הרבים בבית שלנו, אולם יחד עם זה היתה גם שכנות טובה בין הדיירים וביניהם נרקמו

חוטים צנועים ודקיקים, אם כי כל איש עמוס היה בעבודתו, טרדותיו ודאגותיו.

זוכרני, נשארתי פעם לבד, חולה, יחידי בחדר. מעבר לחלוני עברה במרוצה מדי פעם בפעם דמות אדם רדוף דאגתו. חשבתי: הנה הכל הומה, הכל נע את התנועה רבת התכונה של יום חול ברחוב, ואני מחוץ למחנה, כאילו אבר מדולדל ומיותר, ונדמה היה לי, שאין איש חושב עלי, אין מי שיזכור אותי.

והנה נפתחה הדלת. שכנה חזרה מן השוק ובקול זהיר שאלה: "מה שלומך? אולי להביא לך משהו לאכול, לשתות? יש לך מה לקרוא?"

ונטף רך צלל אל נשמתי, וטוב כל כך — שכנים.

תמיד ידעתי שאדם יכול להיות בודד מאוד בחברת אנשים. קראתי על זה בספרים על גבורים המרגישים עצמם בודדים בתוך השאון הגדול של העיר; על אנשים החושבים את מחשבתם בתוך המולת ההמון, ולכן זכרתי תמיד לטובה את הבית שלנו, את השכנים. אמנם קשה לפתור את הבעיות של כל אחד, אבל ראיתי בשכנים שלנו משהו ממשפחה, ונדמה היה לי שהם אחרים, יותר קרובים זה לזה מן האנשים בבתים אחרים.

הם היו אחרים, נשאו את גורל חייהם דרך תחתחתי החיים באיזו שותפות, נלחמו, כשלו, נתקלו, לפעמים רבו, והמשיכו בשכנות טובה, ידעו את כל המכאובות, את כל הכשלונות והחולשות של אדם ומשפחות, אבל בבוא השעה מוכנים היו לעזור ואפשר היה לחוש את כל מעיינות הבטחון שהזרימו ללבות האחרים, את ההבנה לנפש האדם ואת הכוננות לגייס עזרה מבפנים ומבחוץ.

שכנים — שקטים, נוחים, פשוטים וטובים, המהלכים בענוה על פני הרחוב והם גם את עולמי גאלו...

היתום

אילו באתי לספר הכל על דיירי הבית שלנו לא היה המקום מספיק לי. אף־על־פי־כן אספר אפס מקצתו ממה ששמעתי ויש יסוד להאמין בזה ומעשה שהיה עם יתום שהתגורר אצל גולדה התופרת. שמו היה יוסל, ובשם "יוסלה שמירר" כינוהו, משום שמפעם לפעם נעצר ליד אחד הבתים, הוציא פחם מכיסו ומצייר. מיד היו מתאספים ובאים נערים, עומדים סביבו, מסתכלים וצווחים: יוסלה שמירר, מלכלך את הקירות.

ימים על ימים היה יוסל מבלה מחוץ לעיר, סביב ליער ובתוך היער, משתטח על גדיש של שחת או יושב על כורת של אילן, זוקף זוג עיניים ומביט בלי סוף. לעת ערב היה חוזר ושב הביתה, עייף, שבור ורצוץ, ניגש אל אחת הדלתות, מקיש חרש, ממתין בדרך־ארץ, עד שנפתחת ונשלחת אליו יד ובה פרוסת־לחם או חלת־שבת. יוסל היה מקבל את המוגש לו בעיניים מושפלות ונעלם בחשכת הליל.

בבוקר יום בהיר אחד נעלם יוסל. תחילה לא ידע איש דבר היעלמו. כל אחד היה טרוד בעסקיו ודאגותיו. ואך הרגישו בדבר כל אחד בא וסיפורו עמו. אחד סיפר שהלך עם חבורת צוענים. שני אמר שראה אותו ביער, והיו גם כאלה שהיו משוכנעים שחוטפי נשמות חטפוהו, הביאוהו לאחת הכנסיות והמירו את דתו רחמנא־ליצלן.

פעם, לאחר שנים הרבה, בא זר לחלם והסתובב בשכונה שלנו. לא ידעו מאין הוא בא, אף לא ידעו למה בא. לפי מלבושיו נראה היה כ"פואט", כלומר משורר. לראשו ארך־התלתלים חבש מגבעת שחורה, רחבת שוליים. לצווארונו הנוקשה והזקוף ענב עניבה שחורה ועטוף היה גלימה שחורה, ככומר. בבוקר נוהג היה לצאת אל מחוץ לעיר, מטייל שעות אחר שעות וחוזר הביתה, ותמיד נשא בידו חפיסה קטנה, ארוזה יפה יפה. אף אחד לא התעניין מה הוא נושא בחפיסה הקטנה, והוא גם לא דיבר אף עם אחד. מפעם לפעם שמעו אותו נאנח אנחה כבדה, כאדם שאבדה לו אבן יקרה. עיניו הפקוחות תרות ומוסיפות להביט סביבו.

בבוקר אחד נפוצה השמועה שה"פואט" מת, וכשהתירו את החפיסה הקטנה מצאו בה צוואה כתובה וחתומה בידו:

"את אבי לא ידעתי. את אמי לא ראו עיני מעולם. אבי היה הרקיע, והאדמה — אמי. בחלם נולדתי, ויושבי הבית הזה גדלוני. עברתי על פני ארצות רבות, על פני כל העולם. אך לחלם אני משתייך. רשאים אתם לכרות את קברי במקום בו תבחרו, אפלו מתחת לגדר. אך למען השם, אַל נא תשכחו לחרות על גבי המצבה: "כאן קברו של יוסלה שמירר, שכל ימי חייו יתום היה".

הספור הזה, כמו סיפורים ומעשיות אחרים, ששמעתי מפי הורי ודיירי הבית שלנו, נחרת עמוק עמוק בנשמתי. היו לילות שהשינה נדדה מעיני. אזני קולטות היו צעדים כביכול...

ב"חדר" היו הילדים מתלחשים, שכל אותם הציורים שיוסל היה מצייר בילדותו חיים גנוזים בהם, נשמות של יתומים...

דורות יידיש בעלם

אויף לובלינער גאַס נומער 91 איז געשטאַנען דאָס האָלצערנע הויז פון מיין זיידע־באָבע. גלייך פון דער גאַס איז געווען די אַריינגאַנגס־טיר מיט די צוויי שייבלעך פון אויוון, אַזוי ווי אַ פענצטער אין גאַס אַריין. אין דעם הויז האָבן, אין מיינע קינדער־יאָרן, געלעבט דריי דורות צוזאַמען. די וואַרעמע משפחה־נעסט אין די געטרייע אָרעמס פון זיידן אשר זעליג און די באָבע שיינטשע, האָט זיך איינגעקריצט אין מיין געמיט זינט די פריע קינדער־יאָרן. דאָס הויז איז געווען אַ המשך פון פריערדיקע דורות יידיש־לעבן אין כעלם.

מיין עלטער־זיידן האָב איך נישט געקענט. איך ווייס נישט ווי אַזוי ער האָט אויסגעזען און מיט וואָס ער האָט זיך באַשעפטיקט. פון וואַנען ער האָט געצויגן די חיונה פאַר זיין גרויסער משפחה, אָבער אין שטוב האָט מען וועגן אים גערעדט מיט גרויס דרך־ארץ און ליבשאַפט, און ווי אַ פאַרוואָרצלטן אין דער שטאָט כעלם.

ביים זיידן אין הויף זענען געווען עטלעכע קאַמערן, וואָס זענען אָפט אָנגעפולט געוואָרן מיט ״אבריק״ פאַר פערד און בהמות: היי, האָבער, קאָניטשינע, שעטשקע א.א. דאָס איז געווען דעם זיידנס מסחר, וואָס ער האָט פאַרקויפט די פורמאַנעס און דאָראָזשקאַזשעס. ער איז אויך געווען אַ ״פּאָדריאַטשיק״, צוגעשטעלט פאַרן פולק, וואָס איז געשטאַנען הינטער דער שטאָט דאָס ״אבריק״ פאַר זייערע פערד.

אין איינעם פון די קאַמערן אין הויף איז געשטאַנען די שנייד־מאַשין. דאָס איז געווען אַ הויכער, לאַנגער קאַסטן פאַרענדיקט מיט אַ ראָד, אין וועלכן ס'זענען געווען דריי ברייטע שנייד־מעסערס. אין דעם לאַנגען קאַסטן האָט מען אַריינגעלייגט אַ בונט שטרוי, דריי מאַן האָבן געדרייט האַסטיק מיטן ראָד. אַזוי איז געשניטן געוואָרן דאָס שטרוי אויף ״שעטשקע״. קיין עלעקטרישע קראַפט איז נאָך דעמאָלט נישט געווען. ס'דרייען דאָס ראָד מיט די מעסערס איז געווען אַ שווערע פיזישע אָנשטרענגונג, איין מענטש איז בכלל נישט בכוח געווען דאָס צו באַוועגן. דריי געזונטע מענער האָבן געמוזט אַרבעטן דערביי, איינער האָט געהאַלטן דאָס הענטל פון ראָד און צוויי מאַן פון ביידע זייטן האָבן געצויגן דעם שטריק פון ראָד. אַזוי האָט זיך דאָס ראָד באַוועגט מיט אַ שטאַרקער קראַפט און די מעסערס האָבן צעשניטן דעם בונט שטרוי אויף שעטשקע. באַלד איז אַריינגעלייגט געוואָרן אינעם לאַנגן מילטער־קאַסטן אַ צווייטער בונט שטרוי און ווייטער געשניטן, דערנאָך אַ דריטער בונט, אַזוי אַ גאַנצן אַרבעטס־טאָג. דער זיידע איז אויך געווען פאַרהאָרעוועט צוניפּצונעמען די שעטשקע אין די קאַמערן.

אַזוי ווי דער זיידע איז געווען פאַרהאָרעוועט ביי זיין מסחר, איז אויך די באָבע געווען שטענדיק פאַרנומען מיט דער שטוב־ווירטשאַפט און אויך מיטן העלפן דערציען די אייניקלעך. מער ווי אַלע טעג אין דער וואָך זענען זיי געווען פאַרהאָרעוועט דאָנערשטיק און פרייטיק מיטן איינקויפן, קאָכן, באַקן און רוימען. ווינטער, ווען די באָבע שיינטשע האָט געוווּסט אַז דער גראָער טאָג איז קליין, אַרבעט איז נאָך פאַראַן אַסך, האָט זי צוגערוקט דעם זייגער מיט אַ שעה אָדער צוויי, כדי יעדער זאָל זיך צויאָגן.

די לעצטע שעהן פאַר ליכט־צינדן איז געמאַכט געוואָרן ריין דער דיל. זומער איז גענוג געווען אויסצוקערן און אָנשיטן פרישן זאַמד אויף די ברעטער פון דיל. דאַקעגן ווינטער און אין די רעגן־טעג, האָט מען געמוזט מיט אַ שפּאָדעל אָפּרייבן די בלאָטע, דערנאָך אויסקערן און אָנשיטן זאַמד.

דער טיש, וואָס איז אַ גאַנצע וואָך געשטאַנען מיט רוינאַקעטע ברעטער, איז פרייטיק אָנגעקליידט געוואָרן מיט אַ ווייסן טישטוך. די צוויי לייכטער זענען מאַיעסטעטיש אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויפן טיש באַקרוינט מיט די צוויי ליכט. די באָבע שיינטשע האָט דעמאָלט אָנגעטון דאָס שבתדיקע קלייד און די שבתדיקע ווייס־לייוונטענע פאַטשיילע אויפן שייטל די עקן פון דער פאַטשיילע אונטערגעבונדן אונטער דער גאַמבע: געמאַכט די ברכה ביי די ליכט. פאַריאָגט זענען געוואָרן די וואָכעדיקע דאגות, די לאַסט פון פרנסה, קינדער־דערציען א.א. ס'איז אַריינגעפירט געוואָרן דער שבת־קודש.

דער זיידע האָט אויך זיין אופן זיך אָפּגעריסן פרייטיק פון וואָכעדיקן הו־האַ און זיך געגרייט צום שבת: געגאַנגען אין מקוה אַריין, אויסגעשמירט די שטיוול מיט טראַן־אייל, אָנגעטון די שבתדיקע קאַפּאָטע און געגאַנגען אין שול אַריין צו קבלת־שבת. כאָטש אין ביידע זייטן פון זיידנס הויז זענען געווען מנינים, פון איין זייט ביים רבין ר׳ העשל, פון דער צווייטער זייט האָט געוווינט דער רבי ר׳ מאיר טאָמאַשאָווער, וואָס האָט אויך געהאַט זיינע מתפללים אין זיין שולעכל. אָבער מיין זיידע זעליק איז געווען אַ בעל־הבית אין דער כעלעמער שול. דאָרט אין דער רעכטער זייט, ביים בעלעמער איז געשטאַנען זיין ״שטאָט״, זיין אייגענער שטענדער און זיין זיץ־אָרט. ביי זיין גאַנצער ווירדע האָט דער זיידע געהאַט אין זיך אַ געוואַלטיקע עניוות, פשוטע און טיפע ליבשאַפט צו אלע יידן און אפשר איז דאָס געווען אויך אהבה צו דער וועלט, צו אַלע

מענטשן און ער האָט עס באַמיט זיך איינצופלאַנצן אויך אין מיר.

קינדער־יאָרן

דעם ערשטן אלף־בית האָט מיך געלערנט דער זיידע זעליק. נישט געקוקט דערויף, וואָס ער איז געווען אַזוי שטאַרק פאַרנומען מיט זיינע געשעפטן, האָט ער אָבער געפונען צייט מיך צו לערנען און געהאַט גרויס הנאה פון מיין תפיסה. ווען מ׳האָט מיך אָפּגעגעבן אין חדר, האָב איך שוין גוט געקענט דעם אלף־בית.

דאָס חדר איז געווען נישט ווייט פון אונדזער הויז אויף דער פּאָטשטאָווא גאַס, אין אַ הויז ווו ס׳האָט תמיד מהומהדיק געווימלט, ווי אין אַ בינשטאָק. ער איז געווען דורכגעטיילט מיט אַ פּלויט פון צעלעכערטע הילצערנע ברעטער. דורך די לעכער האָט מען געקענט אַריינקוקן אין שכנותדיקן הויף, אויך אַזאַ אָפּגעלאָזטער און פאַרשטויבענער.

דאָס חדר איז געווען אין אַ קליין הילצערן הייזל מיט קליינע טריבע פענצטערלעך, מיט אַ צעפוילטן האַלב־צעלייגטן שינדל־דאַך, אויף וועלכן ס׳האָט זיך אַמאָל אַוועקגעשטעלט אַ פאַרבלאָנדזשעטע טויב. דער נידריקער קוימען האָט אויך אויסגעזען ווי ער וואָלט זיך געקרישלט.

אינעווייניק אין חדר האָט עס אויסגעזען נאָך אָרעמער און אָפּגעלאָזטער. דער רבי האָט געהייסן ר׳ יעקב־דוד, אַ דאַרער און אײַנגעבויגענער ייד, מיט אַ בלאַס פּנים און אַ געלער באָרד. ווען ער האָט געעפנט ס׳מויל האָבן די ציין אויסגעזען אויך אַזוי געל. ער האָט כסדר געטראָגן אין דער האַנט אַ קאַנטשיק, אָבער אַזוי ווי ער האָט אים קיינמאָל נישט באַנוצט, האָב איך געמיינט, אַז אַ רבי מוז טראָגן אַ קאַנטשיק.

די רביצין, זיין ווייב, איז כמעט תמיד געזעסן אויף אַ פוסנבענקעלע נעבן דער קיך און געשיילט קאַרטאָפליעס. כ׳האָב זי זעלטן געהערט אויסרעדן אַ וואָרט. זי האָט געהאַט אַן אומעטיק פּנים און טיילמאָל האָט זי אַ פאַרטראַכטע זיך פאַרקוקט אויף איר מאַן ווי ער זיצט אויבנאָן ביים לאַנגן הילצערנעם טיש, אַרום אים די תלמידים און ער, ווי געוויינלעך, האַלט דעם קאַנטשיק אין דער האַנט און געלערנט עברי, פאַרטייטש אויף יידיש. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז זי האָט גרויס דרך־ארץ פאַר איר מאַן, אָבער אינדערהאמתן איז זי אים דערגאַנגען די יאָרן און נאָכדעם ווי די קינדער זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען אַהיים, האָט זי אים פאַרביטערט דאָס לעבן און ער האָט געהאַט אַ גיהנום אין שטוב.

מיר איז געווען אַ רחמנות אויף אים. כ׳האָב ליב געהאַט דעם זינגעוודיקן ניגון, מיט וועלכן ער האָט געלערנט חומש. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז כ׳הער דער מוטער רחלס געוויין אויפן וועג פון פדן־ארם און פאַר מיינע אויגן האָבן זיך געמאָלן די חומש־בילדער, ווי אברהם צעברעכט די געצן פון זיין טאַטן תרח און ווי עס גייען די קעמלען איבער די וועגן פון כנען. שווער איז מיר געווען מיט די געפילן צו דער אַרויסגעטריבענער הגר, וועלכע כ׳האָב געזען וואַנדערן צו־זאַמען מיט איר זון ישמעאל איבער די אומעטיקע ווייטקייטן פון מדבר.

די צעריסענע חומשים אויף ר׳ יעקב־דודס טיש האָבן זיך פאַרוואַנדלט אין פרומע און זיסע לאַנדשאַפטן. מ׳האָט געפילט ווי ס׳שמעקן די זעלטענעביימער אין גן־עדן, פונוואַנען אדם און חוה זענען פאַרטריבן געוואָרן. אמת, מיך האָט שטאַרק פאַרדראָסן אויף חוהן און כ׳האָב זי פאַרגליכן צו דער רביצין. כ׳בין געווען זיכער, אַז אויך זי וואָלט זיך געלאָזט אָנרעדן פון דער שלאַנג און דערפון איז דאָך אַרויסגעקומען ס׳גאַנצע שלעכטס, איין ברודער איז געוואָרן אַ דם־שונא דעם אַנדערן. אין מיר איז דעמאָלט געבוירן געוואָרן אַן אומרו און אַ וויסטע אימה פאַר דער פרוי, וואָס האָרכט זיך צו צו דעם שלאַנג.

אויפן גאַנצן לעבן איז מיר געבליבן דאָס מיטגעפיל צו הבלען, וואָס האָט שווער געהאָרעוועט אויף זיין שטיקל ברויט און זיך דערנערט מיט גרויס מאַטערניש און געוואָלט לעבן אין ליבשאַפט מיטן ברודער, אָבער זיין ברודער קין האָט אין זיך געטראָגן די זינד פון זיין מאַמען און דערפירט צו רציחה. ווען דער רבי האָט פאַרטייטשט די פראַגע: "קין, ווו איז דיין ברודער?" האָבן אינעם ענגן חדר אויפטרייסלענדיק אָפּגעהילכט גאָטס דונערדיקע שטים און דאָס געשריי פון הבלס אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלווט. לאַנג האָב איך נישט פאַרשטאַנען, פאַרוואָס קין איז נישט געמשפּט געוואָרן ווי יעדער אַנדערער רוצח. כ׳האָב נישט באַנומען ווי גרויס ס׳איז דער עונש צו מוזן ווייטער לעבן, אָבער זיין נע ונד, פאַרפאָלגט און געיאָגט אָן אָפּרו און טראָגן אויף זיך דעם שאַנדפלעק פון מאָרד.

דעם "קול דמי אחיך" האָט דער רבי ממש אויסגעשריגן מיט אַזויפיל צער און צארן, אַז עס הילכט און מאָנט נאָך אַלץ אימהדיק אין מיינע אויערן ביזן היינטיקן טאָג.

דאַקעגן האָט דעם רבינס קול גאָר מילד געקלונגען ווען ער האָט מיט אונדז געלערנט די פּרשיות וועגן דער ליבשאַפט פון די אבות צו די אמהות און איך האָב די חומשדיקע פרויען געזען ווי צניעותדיקע און וואַרעמע שיינקייטן.

צווישן די ייִנגלעך אין חדר האָב איך געהאַט עטלעכע נאָענטע חברים. ס׳רוב זענען זיי געווען פון אָרעמע היימען, וואָס האָבן געלעבט אין טיפסטער נויט, אין ווילגאָטש, אין פינצטערניש.

כ׳פיל זיך נישט בכוח אַרומצורעדן אַלע חדרים און אַלע מלמדים, ביי וועלכע איך האָב געלערנט. זיי האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן טייל פון מיינע קינדער־און יוגנט־יאָרן. די דאָזיקע חדרים זענען געווען מיינע שולן, אין וועלכע איך האָב געלערנט פאַרשטיין די ערשטע כללים פון יידישקייט און מענטשלעכקייט. זאָלן מיינע געציילטע ווערטער פאַר אונדזער כעלעמער יזכור־בוך זיין אַ מצבה פאַר די, וואָס האָבן די ערשטע איינגעפלאַנצט אין מיר דעם דרך־ארץ פאַרן יידישן גייסט, פאַרן געשריבענעם וואָרט, פאַר די הויכע מידות און גרויסע אידעאַלן פון די נביאים און חכמי התלמוד. וואָס עלטער איך

בין געוואָרן, אַלץ בעסער האָב איך פאַרשטאַנען און אָפּ־
געשאַצט דעם גרויסן ווערט פונעם לערנען, פון דער דערצי־
אונג, וואָס מיר האָבן באַקומען אינעם חדר און אין בית־
המדרש.

ר׳ זיינוול וואַלווישעס

נאָך צוויי יאָר לערנען ביי ר׳ יעקב־דודן בין איך איבער־
געגאַנגען אין חדר פון ר׳ זיינוול וואַלווישעס. זעלטן ווער
ס׳האָט געוווּסט זיין אמתן פאַמיליע־נאָמען. אין זכרון איז
מיר געבליבן זיין געשטאַלט אַ נידריקער, מיט אַ באַבערדלט
פּנים און אומעטיקע אויגן. ער איז געווען פאַרעכנט פאַר אַ
גוטן מלמד און ביי אים אין חדר זענען געווען תלמידים מיט
שאַרפע קעפּלעך, אָבער זיי פלעגן אים אָנטון צרות, אַפילו
כלערליי שפּיצלעך.

זיין חדר איז באַשטאַנען פון איין־איינציקן צימער, ווו עס
האָבן זיך געפונען די בעטן, די קיך און דער טיש צום עסן.
דאָ האָט ער געקנעלט מיט אונדז דעם "שניים אוחזין בטלית".
ער האָט פונעם גאַנצן האַרצן געוואָלט פון אונדז מאַכן מענטשן,
געוואָלט, אַז מיר זאָלן קאָנען לערנען און פאַרשטיין יידיש־
קייט, האָט ער אונדז דערציילט אגדות פון דער גמרא און
פון מדרש און מעשיות פון הייליקע צדיקים. מיר האָבן גע־
שלונגען די מעשיות און געגליט. פון אַלע מעשיות האָט מיך
צומשטאַרקסטן פאַרכאַפּט די מעשה פון רבי עקיבאס ליבע
צו דער רייכער טאָכטער, וואָס האָט אים דערפירט, ער זאָל
אַוועק לערנען, ווערן אַ גרויסער תנא און אויפן וועג צו איר
ווערן באַגלייט פון טויזנטער תלמידים.

קינדווייז בין איך געווען זייער סענסיטיוו. פלעג איך הערן
אַ הערצישע מעשה, איז עס ביי מיר געוואָרן אַ טיפע איבער־
לעבעניש. אַ דאַנק די דאָזיקע מעשיות האָב איך שטאַרק ליב
באַקומען דעם רבין און אויך געלערנט מיט התמדה. אים
האָט עס פאַרשאַפט גרויס הנאה זעענדיק ווי איך בין תופס
דעם שיעור, וואָס ער האָט מיט אונדז געלערנט. פון תענוג
האָט ער אַ שווייגנדיקער געשמייכלט.

עס פלעגט טרעפן, אַז דער רבי איז מיט אונדז אַוועק
אויף אַ "קריאת־שמע־לייענען" צו אַ שכנישער געווינערין.
כ׳געדענק אַזאַ פאַרנאַכט, ווען ער האָט אונדז געפירט מיט
טרעפּ אַראָפּ אין אַ קעלער־שטוב. דאָרט האָט געקאָפּטשעט
אַ נאָפט־לעמפּל. ס׳האָבן זיך דאָרט אַרומגעדרייט עטלעכע
יידן און ווייבער. פון ערגעצוווּ הינטער פאַרהאַנגענע בעטן
האָט מען געהערט דאָס יאָמערלעכע אומבאַהאָלפענע וויינען
פון אַ ניי־געבוירן קינד.

מ׳האָט אונדז צוגעפירט צום ווינקל, וואָס איז געווען פאַר־
האַנגען מיט אַ ווייס ליילעך, אַ באַהאַנגען מיט צעטעלעך,
באַשריבענע מיט גרויסע אותיות אויף לשון קודש אָפּשפּרע־
כענישן קעגן שדים און רוחות. כ׳האָב איבערגעלייענט די
ווערטער "קרע שטן" און געפילט, אַז כ׳נעם אָנטייל אין אַ
שווערע מלחמה קעגן שטן אַליין.

פון הינטערן ווייסן ליילעך האָט זיך דייטלעך געהערט
דאָס געוויין פונעם מענטשלעכן באַשעפעניש, וואָס איז נאָר־
וואָס געקומען אויף דער וועלט. דאָס געוויין האָט זיך אויס־
געמישט מיט פליסטערנדיקע מענטשלעכע קולות. מיר איז
פון דעם אַלעם געוואָרן זייער מאָדנע אויף דער נשמה, אָבער
דעם רבינס זינגעוודיק קול האָט מיך אויפגערודערט. ער האָט
מיט אונדז אָנגעהויבן לייענען קריאת־שמע און איך בין
געווען זיכער, אַז דעם שטנס כוח איז אינגאַנצן אָפּגעשוואַכט
געוואָרן.

ר׳ מאַטעלע

ווי אַמאָל מיט אַ סך צענדליקער יאָרן צוריק שטייט ער
מיר אויך איצט פאַר די אויגן, אַ הויכער, אַ ברייטפּלייציקער,
מיט אַ געלער באָרד און געלע געקרייזלטע פּאות, אָנגעטון
אין אַ לאַנגן צעדריפּעטן כאַלאַט און סאַמעטענעם קאַשקעט,
אין וועלכן דאָס סאַמעט איז געווען גרין און אויסגעריבן פון
אַלטקייט. מ׳האָט געזאָגט, אַז ער איז געווען אַ סוחר, נאָר
ס׳איז אים נישט געגאַנגען. עס האָט אים געדראָט צו באַנק־
ראָטירן, אָבער ער האָט נישט געוואָלט שולדיק בלייבן קיינעם
קיין קאָפּיקע, האָט ער אַלץ פאַרקויפט און זיך גענומען צו
מלמדות.

ר׳ מאַטעלע איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ גוטער
בעל־מסביר. חוץ דעם שיעור גמרא מיט אַ חריפותדיקן פּלפּול
האָט ער אונדז אויך געלערנט חסידות, אויפגעקלערט דעם
חסידישן דרך און דערציילט חסידישע מעשיות. ער פלעגט
זאָגן, אַז גרויסע צדיקים לייענען דעם גורל אויפן שטערן פון
יעדן מענטש און אַז עס האָט אַמאָל פּאַסירט מיט אַ חסיד,
וואָס האָט ערב יום־כיפּור געזאָגט, אַז ער האָט נישט קיין
מורא פאַרן יום־הדין, ווייל ער האָט אַ גאַנץ יאָר געלערנט
תורה און נישט געטון קיין איין עבירה. דאָס איז דערגאַנגען
צום גרויסן רבין, ר׳ שמעלקע פון ניקלשבורג, האָט ער אים
גערופן צו זיך, לאַנג געקוקט אים אין די אויגן און געזאָגט:
"דיינע אַלע מעשים טובים ליגן אין הימל צעבראָכן און צע־
לאָמיעט, ווייל דו האָסט נישט אויסגעריסן דאָס שלעכטס פון
דיין האַרץ און דערפאַר האָסטו נישט געזען ווי מענטשן האָבן
געליטן צוליב דיר". דער חסיד איז גלייך אַוועקגעלאָפן תשובה־
טון און שפּעטער דערציילט, ווי ער האָט מיט זיין לערנען
אויפן קול אינמיטן דער נאַכט געשטערט דעם שלאָף פון אַ
שווער־קראַנקער פרוי אין שכנות פון זיין שטוב.

יומם ולילה פלעגט ר׳ מאַטעלע אַליין זיצן על התורה ועל
העבודה און פאַרלאַנגט אויך פון אונדז די זעלבע התנהגות.
זייענדיק ווייט פון פּניות האָט ער נישט געמאַכט קיין אויסנאַם
צווישן איין תלמיד און דעם אַנדערן.

ווען כ׳בין געוואָרן בר־מצוה האָט ר׳ מאַטעלע מיר צוגע־
האָלפן צוגרייטן דאָס פּשטל צו דער דרשה, וואָס איך האָב
געדאַרפט האַלטן אויף דער סעודה. כ׳געדענק ווי היינט ווי
דאָס פּנים האָט ביי אים געגליט. ער איז געשטאַנען אַ פאַר־

ציטערטער און געמאַכט צו מיר מיט די לעפצן, כדי כ׳זאָל מיך אָריענטירן אין טעקסט און כ׳זאָל נישט פאַרגעסן דעם מאמר חז״ל, וואָס ער האָט אַריינגעפלאָכטן אין מיין דרשה, אַז יעדן טאָג זיצט הקדוש־ברוך־הוא אויפן כסא המשפט און ווען ער זעט, אַז די וועלט איז כולו חייב, שטעלט ער זיך אַוועק אויפן כסא־הרחמים. ער האָט צוגעגעבן, ווען די וועלט וואָלט זיך נוהג געווען נאָר מיט מידת־הדין, וואָלט זי נישט געהאַט קיין קיום אפילו איין טאָג.

נאָכדעם ווי איך האָב אָפּגעזאָגט די דרשה האָט ר׳ מאָטעלע אַ צופרידענער זיך אָפּגעווישט דעם שווייס פון שטערן.

אַ סך יאָרן זענען פאַרביי זינט ר׳ מאָטעלע מלמד האָט מיט מיר געלערנט ווי גרויס עס איז די מידה פון רחמנות און אויף אַלע מיינע וועגן האָבן מיך באַגלייט זיינע ווערטער און די התלהבות, מיט וועלכער ער האָט זיי געזאָגט.

נישט אַלץ, וואָס ער האָט זיך באַמיט אונדז אויפצוקלערן, האָב איך אין יענע יאָרן תופס געווען. ערשט אין יאָרן אַרום האָב איך אַלץ מער און מער נאָכגעטראַכט און באַנומען די טיפקייט פון ר׳ מאָטעלעס רעיונות, וואָס זענען מיר געבליבן אין געמיט, אין די טיפענישן פון דער נשמה.

טעג און נעכט אין בית־המדרש

אין זיידנס ספרים־אַלמער, צווישן די גרויסע גמרות און חומשים און תנ״כן, זענען אויך געווען קליינינקע ספרימלעך מיט רש״י־כתב, וואָס איך האָב זייער פרי אָנגעהויבן לייענען. דאָס זענען געווען די אַלטע יידישע כראָניקעס, ״עמק הבכא״, ״שבט יהודה״, ״שארית ישראל״, דער אַריינפיר צו דער מארטיראלאגיע פון דער יידישער געשיכטע — ברענענדיקע שטראָמען יידישע טרערן און בלוט, איינגעוויקלטע אין פאַרגעלטע בלעטער. דעם זיידן אָבער איז מיין זיצן איבער די דאָזיקע ספרים נישט געווען צום האַרצן. ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס שטערט מיר צום לערנען. אַליין האָט ער ליב געהאַט אויך דעם תנ״ך, אָבער לערנען האָט ביי אים געהייסן בעיקר גמרא.

פלעג איך דערפאַר באַהאַלטענערהייט, ביי אַ קליין לעמפּעלע ערגעץ אין אַ קאַמערל זיצן לאַנגע שעהן אין דער נאַכט איבער די אַלטע כראָניקעס, שווערן זיך אין האַרצן מיט הייסע שבועות פאַרן פאַרגאָסענעם בלוט פון די קדושים, אַז איך וועל זיך אויפפירן ווי זיי. כ׳פלעג חלומען און פאָרשטעלן זיך ווי אַזוי איך וועל דורכמאַכן אַזעלכע גרויסע נסיונות. די אַלע פאַרפייניקטע אויף קידוש השם פלעגן מיר שטיין פאַר די אויגן אין זייער שטראַלנדיקער פארכטיקייט. כ׳בין געווען אַזוי איבערגענומען מיט דער גבורה פון די קדושים פון מאַינץ, וואָרמס און טאָלעדאָ, אַז זיי זענען אויסגעוואַקסן פאַר מיר גרעסער, קלאָרער און ליכטיקער פון די תנאים און אמוראים, פאַר וועלכע כ׳האָב געהאַט גרויס דרך־ארץ, אָבער פאַר די קדושים איז דער דרך־ארץ געווען דורכגענומען מיט הייליקן ציטער.

דעם זעלבן ציטער און פאַרערונג האָב איך אין די שפּעטערדיקע יאָרן געפילט פאַר די פאַרפייניקטע רעוואָלוציאָנערן אין תפיסות און לאַגערן. תמיד האָט אויף מיר ביים צוזאַמענטרעף מיט אַזעלכע פאַקטן אַ ווייע געטון מיט קידוש־השם. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז די אַלע מאַרטירער זענען אַ המשך פון די עשרה הרוגי־מלכות.

כ׳האָב זיי אַלע געזען פאַר די אויגן אין זייערע מוראדיקע פיין און שוידערלעכע יסורים; דעם גרויסן רבי עקיבא, וואָס מען האָט אים צעפּליקט אויף שטיקער מיט אייזערנע קאַמען; דעם נשיא רבי שמעון, וואָס מען האָט אים אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ און זיין צונג האָט געלעקט די ערד; רבי חנינא בן תרדיון, אַן איינגעוויקלטן אין אַ ספר־תורה, מיט נאַסע וואָל אויפן האַרצן, ווי מ׳וואַרפט אים אַריין אין פייער. אַלע, אַלע האָבן זיי געשוועבט פאַר מיינע אויגן אין בין־השמשותדיקע שעהן און אין שלאָפלאָזע נעכט. זיי האָבן זיך מיר אויסגעמאָלן אין זייער גאַנצער פּאַטריאַרכאַלישקייט, ווי, למשל, רבי ישמעאל כוהן גדול, וואָס די פאַרליבטע בת־מלך האָט אין מטורפדיקער ליידנשאפט געלאָזט פון אים אָפּשינדן לעבעדיקערהייט די הויט. מאדנע, זייערע מוראדיקע יסורים האָבן מיך נישט דערשלאָגן, נאָר אַרויסגערופן דערהויבונג, התעוררות און איך האָב זיי אין מיין פאַנטאַזיע פאַרגליכן מיט אַנדערע גרויסע יידישע גבורים, כאָטש אין אַנדערע באַדינגונגען, אַנדערע צייטן, אָבער כ׳האָב זיי געזען אין דער זעלבער באַלויכטונג, אין דער זעלבער שיין פון קידוש־השם.

ווען כ׳האָב אין די שפּעטערדיקע יאָרן געטראַכט וועגן די ענייִנים פון סאָציאַליזם און רעוואָלוציע, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט געפאַרן, מיט אויספאָרשונג־פייניקונגען און יאָרן תפיסה, האָב איך אין דעם ציען זיך פון דער יידישער יוגנט צו די אידעאַלן געזען די יידישע נשמה, וואָס איז פון די פריסטע קינדער־יאָרן דורכגעזאַפּט מיט די געדאַנקען און געפילן פון קידוש־השם און גייט איבער בירושה זינט הונדערטער דורות.

כ׳געדענק אַ ווינטער־נאַכט אין האַלב־ליידיקן בית־המדרש. בלויז עטלעכע מתמידים זענען געזעסן און אויסגעזונגען זייערע סוגיות און דער אַלטער גמרא־ניגון האָט אין זייערע שטימען אָפּגעקלונגען מיט אַ צופנדיקן טרויער. איך בין געזעסן מיט מיין חבר לייבל אין אַ פארשאטנט ווינקל. בכלל זענען אין אַזעלכע שעהן אין בית־המדרש געווען אָן אַ שיעור שאָטנס, גאַנצע מחנות שאָטנס. לאַנגע־לאַנגע האָבן זיי זיך געצויגן פון אַלע זייטן צום עמוד, ווו ס׳פלעגט שטענדיק פרום און אומעטיק פלאטערן אַ יאָרצייט־ליכט, וואָס האָט אַרויסגערופן טונקעלע, פחדימדיקע פאַרגעפילן. איך האָב דעמאָלט פליסטערנדיק געזאָגט צו לייבלען: ״כ׳בין מקנא די נשמות, וואָס האָבן שוין געפונען זייער רו...״

מיר שיינט, אַז כ׳האָב זיך עפּעס אַליין דערשראָקן פאַר מיינע ווערטער, ווי פאַר מחשבות זרות, אָבער לייבל האָט אָפּזיפצנדיק שטיל געזאָגט: ״איך מיך כאַפּט אַרום אַזאַ קנאה און אפשר איז עס גאָר השתוקקות...״

אין זיינע אויגן האָב איך דערזען אַ ווייטאגדיק פלעמל, וואָס כ׳פלעג זען ביי אים אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן,

ווען מיר האָבן זיך באַגעגנט אין וואַרשע, שוין אַ קאַליע־געוואָרענער און ער האָט מיט מיר גערעדט וועגן ישוב־ארץ־ישראל און איך האָב דערפילט, אַז ער טראָגט אין זיך עפּעס אַ מין שולד־געפיל, פאַרוואָס ער דרייט זיך נאָך אַלץ אַרום אין פוילן און איז נישט עולה ווי אַ חלוץ קיין ארץ־ישראל.

די שיל

ווי יעדער שטיפער, בין איך געווען אַ גאַנץ קליינער דאווענער. כ׳פלעג געבן אַ שלונג דעם סידור און פאַרטיק. דער זיידע האָט נישט שטאַרק מקפיד געווען דערויף, ווייל אים איז דאָך דער עיקר געגאַנגען אין לערנען. ערשט, ווען כ׳בין געוואָרן אַביסל עלטער, האָבן די תפילות אָנגעהויבן רעדן צו מיין געמיט.

מער ווי אין בית־המדרש האָב איך אין שיל געפילט דעם באַדייט און דעם טעם פון דאַווענען. דאָרט איז די אַטמאָספער געווען מער תפילהדיק, מיט מער געפיל פאַרן חזן און פאַרן אייגענעם דאַווענען. אַנדערש האָבן דאָ געקלונגען די ווערטער און די ניגונים, טיפער, דערהויבענער.

לויט ווי איך האָב געזען די כעלעמער שול, מיט מיין קינדישער פאַנטאַזיע אין איינקלאַנג מיט די אַלע וואונדער־לעכע דערציילונגען וואָס איך האָב זיך אָנגעהערט, האָבן די הויכע־דיקע מויערן איינגעזאַפּט אין זיך די זאַפטן און די שאָטנס פון לאַנגע דורות כעלעמער יידיש לעבן. אין דעם הויכן שול־רוים, אַזש ביז אַרויף צו די געבויגענע רונדיקע סופיטן האָבן סודותדיק געשוועבט די נשמות פון אַלע כעלע־מער וואָס זענען אַוועק לעולמים. ווו דען האָבן זיך געקענט אַהינטון די אַלע הייליקע נשמות, אויב נישט אין דער הייליקער שול?! די קאַלטע פייכטע לופט, דער ווינט אין דעם הויכן פוסטן חלל, האָבן אויך אויף דעם עדות געזאָגט. אין אָונט, נאָך מעריב, ווען די שול איז שוין געווען פאַרמאַכט האָב איך טאַקע מורא געהאַט דורכצוגיין דאָס געסל פון דער שול, ס׳האָט מיך געשראָקן די בלינדע ליידיקע מויער, אָן פענצטער, מיט די גאָר גראָבע ווינקל־מויערן. אָבער נאָך מער האָב איך זיך געשראָקן פאַר די אויסגעלאָשענע פענצטער וואָס זענען געווען העט אַרויף, אַזש אונטערן סופיט. אויב איך האָב יאָ אַמאָל גערדאַרפט גיין ביינאַכט אין שול־געסל, בין איך געלאָפן, נישט אַרויפגעקוקט צו די פענצטער. ווייל גע־ווּסט האָב איך, אַז דער גאַנצער וועג, פון אַלע די וואָס קומען ביינאַכט אין שול אַריין, אַלע הייליקע נשמות, איז אַלץ דורך די פענצטער. נאָך מער האָב איך זיך געשראָקן פאַר דעם שול־בוידעם. אפילו ביי טאָג האָב איך מורא געהאַט אַרויפ־צוגיין, כאָטש איך בין געווען נייגעריק צו זעען דעם פּנקס, ווייל מ׳האָט דערציילט אַז דאָרט, אויפן שול־בוידעם איז פאַרהאַן אַ כעלעמער פּנקס, ווו ס׳זענען פאַרשריבן די כעלע־מער געשעענישן, האָב איך אָבער מורא געהאַט פאַרן גולם, וואָס זיינע אברים זענען צעשאָטן געוואָרן אויפן כעלעמער שול־בוידעם.

היינט! —— היינט!

וועט דאוועגען מעריב אין שיהל 8 אווענד

דער בעליבטער אין דער בעוויסטער

יונגער חזן

דוד ווייסבערג

געוועזענער אבערקאנטאר אין ראוונע

קומט אלע היינט מאסענווייס

נאך מעריב, וועט דער חזן

ווייסבערג זינגען איינינע

קאמפאזיציעס פון די וועלט

חזנים.

Dziś! —— Dziś!

Odprawia nabożeństwo w Synagodze znakomity NADKANTOR

Dawid Wajsberg

Po modlitwe zostaną odśpiewane różne kompozycje.

Chelm, druk M. J. Bronfelda

אַנדערש איז אָבער געווען אין שול בשעתן דאַווענען, איבערהויפּט שבת און יו״ט. פאַרשוואונדן זענען אַלע געשטאָר־בענע נשמות, די לייבן ביים ארון־קודש מיט זייערע אָפענע מיילער האָבן אויפגעלעבט. די בילדער פון די כלי־זמר, האָבן אויסגעזען, אויף דער מזרח־וואַנט, ווי לעבעדיקע אינסטרו־מענטן וואָס האָבן די מתפללים דערמאָנט אין דער כוונה פון זייערע ווערטער צום חזנישן טאַקט. יעדעס ווינקל אין שול איז הייליק אפילו דאָס שטיקל וואַנט ביי דער טיר וואָס איז אַזוי שוואַרץ, איז אויך גאָר הייליק, אַ זכר לחורבן בית־המקדש.

שיינקייט און דערהויבנקייט

שבת איז אין משך פון דורות געווען און געבליבן דער סימבאָל פון יידיש לעבן און די הייליקייט פונעם שבתדיקן טאָג האָט אַרויפגעלייגט איר חותם אויפן יידישן קינד אויך אין כעלם ביז זיין ווייטן עלטער, האָט געפאָרעמט זיין גייס־טיקע געשטאַלט, אַנטוויקלט אין אים די באַגייסטערונג פאַר שיינקייט און דערהויבנקייט און אויך די פילבאַרקייט פאַר פּאָעזיע און געזאַנג, פאַר שירה וזמרה.

די מאָטיוון פון שבת פירן מיך תמיד צוריק אין מיין טאַטנס שטוב און צו אַלע הייליקע מאָמענטן פון מיין לעבן אין כעלם. עס גייען פאַרביי פאַר מיינע אויגן טאַטע־מאַמע, זיידע־באָבע און אַלע נאָענטע מענטשן מיט זייער ציטער־דיקער ליבשאַפט צו די מנהגים און מצוות פון האַלטן הייליק דעם זיבעטן טאָג אין דער וואָך און יעדן יום־טוב; מיט זייער נשמה יתירהדיקייט ביים אָנקומען פון די הייליקע טעג. יידן אין כעלם האָבן נישט נאָר אָפּגעהיט שבת. יידן האָבן געשאַפן שבת, האָבן געמאַכט שבת און יעדע משפחה האָט אויף איר אופן געקעמפט פאַרן שבת. יעדער לויט זיין פרנסה־שטאַנד האָט לכבוד שבת צוגעגרייט בעסערע מאכלים און שענערע מלבושים פאַר זיך און פאַר די קינדער.

אַ גאַנצע וואָך האָט מען זיך באַגנוגנט מיט אבי־וואָס. געווען שטובן, אין וועלכע מען האָט נישט געגעסן מער ווי טרוקן ברויט מיט וואַסער, אבי ס׳חיות צו דערהאַלטן, אָבער אויף שבת איז געווען אַ מצווה צוצוגרייטן פרישע חלות און וויין, פיש און פלייש. פאַר די, וואָס האָבן דאָס אַלץ נישט געקענט זיך פאַרגינען, זענען תמיד געווען אין שטאָט מענטשן מיט גרויסע הערצער, נשים צדקניות, וואָס האָבן געזאָרגט, אַז די שבתדיקע מאכלים זאָלן אויף פאַרבאָרגענע וועגן דער־גיין אין יענע הונגעריקע שטובן און אַז אויך אויף זייערע טישן זאָל רוען די ברכה פון שבת.

געווען אין כעלם שטובן, וווּ ווייסע טישטעכער האָבן זיך באַוויזן נאָר לכבוד שבת און יום־טוב. אַ גאַנצע וואָך האָבן זיי געאַרבעט, כדי צו קענען לעבן. שבת האָט געגעבן אַ זין דעם לעבן. אַ גאַנצע וואָך זענען זייערע פנימער געווען פאַר־זאָרגט, גרוי און פאַרוואָלקנט, אָבער שבת האָבן זייערע פנימער זיך אויסגעלייטערט, אַ מין געלייטערטע גייסטיקייט, וואָס ווערט אַזוי וווּנדערלעך אַרויסגעבראַכט אין די פּיוטים און זמירות לכבוד שבת.

די לובלינער גאַס, די הרוביעשאָווער, די פּאָטשטאָווע און די אַנדערע יידישע געסלעך האָבן שוין פרייטיק פאַרנאַכט געקריגן אַן אַנדער פּנים. פרייטיק איז מען אין חדר געלאָפן פריילעך, ווייל מ׳האָט געוווּסט, אַז דער לערן־טאָג איז היינט אַ קורצער. זומער איז מען גלייך געלאָפן זיך שפּילן און פון די פענצטער אין די שטובן פון יידישע בעלי־מלאכות האָט מען געהערט צוזינגען זיך די ניגונים פון שבתדיקן דאַווענען און פון זמירות.

ווען די זון האָט גענומען ווערן קילער האָבן זיך באַוויזן יידן, וואָס זענען געגאַנגען אין מרחץ אָדער צוריק. לאַנג צו געניסן פון דאָזיקן פאַרגעניגן האָט מען זיך נישט פאַרגינען. דער אָנקומענדיקער שבת האָט אונטערגעיאָגט. מען האָט איבערגעטון די ריינע וועש און מיט נאַסע בערד און פאות האָט מען זיך געלאָזט פּאַוואָליע גיין אַהיים, גרייט אויפצו־נעמען די שבת־מלכתא.

אין דער זעלבער צייט האָבן די ווייבער מיט דורכגעפּעט־סטע פאַרטוכער גערוקט אין אויוונס די טשאָלנטער אין ליים־פאַרשמירטע טעפּ. דערנאָך האָבן זיי זיך גענומען צום אָפּ־וואַשן די קינדער, אָפּצוואַגן די קעפּ ביי די מיידלעך, אָפּפּוצן די זילבערנע און מעשענע לייכטער צום ליכט־צינדן. די וואָך דאַרף ווערן שבתדיק, די גאַנצע וועלט, יעדער מענטש.

מיט די יאָרן האָב איך אַלץ בעסער פאַרשטאַנען ווי ריכטיק אחד־העם האָט עס פאָרמולירט: ״מער ווי יידן האָבן אָפּגעהיט שבת, האָט שבת אָפּגעהיט די יידן״. איך וואָלט געגאַנגען נאָך ווייטער: דער שבת האָט די יידן אין כעלם געהאָלפן אין דער שווערער מלחמה פאַרן לעבן. דער ייד האָט צוגעפּאַסט זיין אַרבעט צום שבת. דער שבת האָט אין אַ גרויסער מאָס באַשטימט דעם כאַראַקטער פון די יידישע פרנסות.

שבת האָט געשפּילט אַ צענטראַלע ראָל ביים דערהויבן זיך פון יידן צו דער מדרגה פון אַן עם הספר. דער מנהג צו לייענען שבת די תורה, סיי בציבור און סיי ביחידות איז נאַטירלעך געווען גאָר וויכטיק. איז דאָך אפילו די אָרעמע, אָפּט אַזוי ווייניק געבילדעטע יידישע פרוי געזעסן איבערן טייטש־חומש, איבער דער ״צאינה וראינה״, שבת נאָך שבת.

מיר, ווי יונגע קינדער, האָבן געזען ווי טאַטע־מאַמע זיצן יעדן שבת ביים ספר. די מנוחה פון שבת איז געגאַנגען צו־זאַמען מיט תורה. אַזוי שטייט מיר פאַר די אויגן אונדזער שטוב ווי זי ווערט פול מיט שבת און איבער אַלעם צעשפּרייט זיך דער חן פון קדושה. אויפן טיש ליגן שוין די צוויי חלות פאַרדעקט מיט אַ טישטעכל. אין די אויסגעפּוצטע לייכטער זענען אַריינגעשטעקט די ליכט און איבער זיי שטייט די מאַמע, אַ צאַרטע און בלייכע לייכט געבויגן, די צעשפּרייטע הענט פאַרשטעלן דאָס פּנים און זי בענטשט די שבת־ליכט. שטיל מורמלען אירע ליפּן די תפילה. זי בעט פאַר מאַן און קינדער, פאַר אַלע יידן. אירע הענט, ווי שכינה־פליגל שוועבן איבער די ליכט, פול מיט רחמים, בטחון און טרייסט, און פון מאַמע־

אויגן, הייליקע פון פיין און צער, פאלט אויפן ווייסן טישטוך אַ טרער. אַלע אין שטוב האַלטן איין דעם אָטעם. אַלע ווייסן וואָס אין דער מאַמעס האַרץ טוט זיך.

כ׳האָב קיינמאָל נישט פאַרגעסן, מאַמע, דיינע מילדע טויבן־אויגן, אַזוי הייליק אין דער שיין פון די געבענטשטע ליכט אינעם פרייטיק־פאַרנאַכט און זייער שטראַלנדיקער צער באַגלייט מיך אויף אַלע מיינע וועגן.

אין מיין היים אין כעלם האָב איך געלערנט, אַז איטלעכער ייד, אפילו דער אָרעמסטער, קען מאַכן שבת און ווי שיין, גייסטיק־שיין, דער מענטש קען ווערן ביים אָפּהיטן דעם שבת. ווי שיין איז געווען דאָס געלאסענע שפרייזן צו קבלת־שבת. טריט־ביי־טריט זענען די יידן געגאַנגען אויפנעמען דעם שבת אין שול, אין בית־המדרש, אין די חסידים־שטיבלעך. פון אומעטום האָט זיך געהערט דאָס געזאַנג: ״לכה דודי לקראת כלה, פני שבת נקבלה!״

אינעווייניק, אין די אַלע בתי־תפילה, פונים קלענסטן מנין ביז דער גרויסער שיל, האָט זיך אַלץ געטובלט אין ליכט פון צעבליצטע לאָמפּן. עס איז דאָס געזאַנג פון דורות, וואָס האָט אין כעלם געהאַט זיין אייגענעם חן און כישוף, וואָס ווירקט אויף מיר ביזן היינטיקן טאָג, וואַרעמט מיין האַרץ, און האָט דעם כוח אויפצוהאַלטן די נשמה אין גוף.

ווען די שטוב איז געוואָרן אַ בית־המקדש

און עס לויפן די טעג, שבתים קומען און גייען אַוועק און עס קומען אָן די יום־טובים. עס קומט אָן דער גרויסער פרילינג־יום־טוב. עס איז דער עלטסטער יידישער יום־טוב און דאָך איז ער פאַר אונדז תמיד ניי און אין כעלם האָט מען זיך געגרייט צו אים אַ שטייגער ווי צו אַ נייעם יציאת־מצרים. פרויען און מענער זענען געווען פאַרפאָרעט, אינדרויסן און אין שטוב, ביים באַקן מצות און ביים רייניקן די שטובן, צוגרייטן אַ ציכטיקע נעסט פאַרן גאַנצן הויזגעזונד צום יום־טוב. ״די יידישע שטוב ווערט פסח אַ בית־המקדש און דער יידישער טיש אַ מזבח״ — האָט אַ גרויסער יידישער דענקער געפּרוווט דערקלערן דעם סוד פונעם פסחדיקן סדר.

אין מיין זיידנס שטוב איז דער פסח געקומען מיט זייער פיל מי און אויך מיט פרייד. אין די ערשטע טעג נאָך פורים האָט מען זיך שוין געגרייט צום פסח. דאָס ערשטע איז געווען באַקן מצות. דערצו האָט מען אָפּגעדונגען דעם אויוון אין דער בעקעריי, אויף אַ גאַנצן טאָג. אַלע, דאָס גאַנצע הויזגעזונט, האָבן זיך געגרייט דערצו, צו גיין אין בעקעריי, וווּ מען באַקט די מצות. דער זיידע האָט געבאַקן זיינע מצות אויפן ״ערשטן אויוון״. פון ערשטן אויוון זענען די מצות כשרער, דער אויוון איז נאָך גוט הייס און באַקט שנעל.

נאָך דעם זיידנס מצות־באַקן האָבן די זין און די טאָכטער געבאַקן זייערע מצות, לויט דער ריי פון עלטער. שווער איז געווען די אַרבעט ביים באַקן די מצות, כאָטש קיינער פון אונדזער הויזגעזונט האָט נישט אַליין געבאַקן. אויף דעם איז געווען אַ ספּעציעל פּערסאָנאַל, אַ גאַנצער אַפּאַראַט פון מעל־שיטער, קנעטערס, מיירע־שניידער, וועלגערינס, רעדלערס, אויוון־שיבער, וואַסער־טרעגער א. א. דאָך האָבן אַלע געמוזט אויפשטיין פרי און גיין צום באַקן, צופּילנעווען, אַז אַלץ זאָל זיין כשר. דאָס טייג זאָל חלילה־וחס נישט ליגן אַוועקגעלייגט בשעת ס׳גייט איבער פון איין האַנט צום צווייטן, ווייל ס׳קען נאָך אָנהויבן יערן און זויער ווערן. דער עיקר דאַרף מען אַכטונג געבן אויף די וועלגערינס, אַז זיי זאָלן שנעל וועלגערן, נישט לאָזן דאָס טייג זיך אָפּרוען און אויב ס׳האָט געטראָפן עפּעס אַ חשש חמץ, אַז די אויסגעוועלגערטע מצה האָט פאַרן אַריינרוקן אין אויוון אַריין זיך פאַרבויגן, האָט מען דאָס געמוזט לייגן באַזונדער. אַז די כשרע מצות זאָלן נישט ווערן צוליב דעם חמצדיק.

פסח אין דער אַלטער היים איז נישט געווען קיין גרינגער יום־טוב. עס האָט געקאָסט אַ סך אַרבעט און זאָרג ביז מ׳האָט

UWAGA!

Jeśli chcecie mieć moralne zadowolenie
śpieszcie, w ostatnie dnie świąt

do wielkiej synagogi,

gdzie odprawi nabożeństwo, wraz z wyborowym chórem

ZNANY KANTOR z WARSZAWY

p. Boguszewicz

Należy wcześniej zaopatrzyć się w bilety, gdyż kontrola będzie ściśle przestrzegana przez policję.

Bilety do nabycia u p.p. Ch. Felhendlera (Bank Spółdzielczy), M. Feldmana, I. Bekera i A. Winika.

אַכטונג! דער באַוווּסטער וואַרשעווער חזן אַכטונג!

ה׳ באָגושעוויטש

מיט זייער אַ שיינעם כאָר וועט די אנדערע טעג פסח
דאַוונען אין דער גרויסער שול

ווער ס׳וויל האָבן אַגייסטיקן פאַרגעניגן, דאַרף זיך באַזאָרגן מיט א בילעט, ווייל דער אַריינגאַנג וועט זיין זייער שטרענג געהיטן דורך דער פּאָליציי.

בילעטן צו באַקומען ביי די ה״ה: חיים פעלהענדלער (באַנק ספּולדזיעלטשי), מאָטיע פעלדמאַן, יהושע בעקער און אברהם וויניק.

Druk Wejnsztejnów, Chełm.

דעם יום טוב אַריינגעבראַכט אין שטוב. אַלע האָבן געאַרבעט מיט התלהבות. איינצולייגן די ראָזשינקעס און קוועטשן אויף ווײַן צו די פיר כוסות — דאָס איז געווען די אַרבעט פאַר דעם זיידן אַליין.

וואָס נאָענטער צו פסח אַלץ מער אַרבעט איז געווען פאַר דער באָבען. עפּעס אַ קלייניקייט, אויסצורייניקן יעדעס ווינקעלע, צו כשרן די קוך און דעם אויוון. אַ נייע וועלט האָט זיך אַנטפּלעקט ווען מ׳האָט געעפנט דעם בוידעם און אַראָפּגענומען דאָס פּסחדיקע געפעס. פון יעדער כלי האָבן אַרויסגעשמעקט פאַרפאַקטע סודות: די כוסעלעך מיט די אויפשריפטן ״לכבוד פסח״, דעם זיידנס קדוש־בעכער און די פאַרשידענע קיך־געשירן. שווער היינט זיך פאָרצושטעלן ווי אַזוי די זאַכן האָבן אויסגעזען. ווי זעט מען דען היינט אַ מעשענעם וואַסער־שעפער מיט צוויי אויערן. אָדער וואָס האָבן מיר דען היינט אַן אַנונג וואָס איז אַזעלכעס אַ סטעלמע — אַזאַ האָלצערנער ריזיקער בעכער צו שטויסן די מצות אויף פערפל און מצה־מעל. אַזעלכע סטעלמעס זענען ביי מיין זיידן זעליק געווען צוויי, אַ גרעסערער און אַ קלענערער. צו יעדער סטעלמע, לויט זיין גרייס אַ וואַליק, אויך פּסחדיקע הילצערנע פעסלעך אויף וואַסער האָט מען אַראָפּגענומען פון בוידעם, אַ גרעסערס און אַ ביסל אַ קלענערס. איבער די אַלע זאַכן האָט געשוועבט דאָס געשפּאַנטע אָפּוואַרטן דעם אָנקומענדיקן יום־טוב.

צום סדר האָט מען זיך געגרייט בדחילו ורחימו. דער זיידע האָט אַליין צוגעגרייט דאָס היסב־בעט, די כוסות אויף ווײַן, די הגדות פאַר יעדן פון די בני־בית, פאַר אַלע זין, איידעמס און שנורן. נאָכן פרעגן די פיר קשיות האָבן אַלע מיטגעזאָגט מיטן זיידן ״עבדים היינו״.

אַ נייגעריקער האָב איך זיך געגרייט צום עפענען די טיר ביי ״שפוך חמתך״ און דערזען אליהו הנביא אַ טרינק־געבן פון זיין כוס, וואָס איז געשטאַנען אויפן טיש אַ פולער מיט ווײַן. אָבער געזען האָב איך אים נאָר, ווען כ׳בין, ווי דער שטייגער, איינגעשלאָפן באַלד נאָך די קניידלעך.

אין חלום האָב איך געזען אליהו הנביא׳ן, אַן אַלטיטשקן, אַ גוטינקן, מיט אַ ווייס־זילבערנער באָרד, אין אַ ווייסער זיידענער קאַפּאָטע געשטיקט מיט זילבער. ער איז צוגעגאַנגען צום טיש, געטון קוים־קוים אַ זופּ פונעם כוס, אַז ס׳איז ממש נישט געווען צו דערקענען, אַז מען האָט פון אים געטרונקען...

אין מיינע קינדער־יאָרן האָב איך צו יעדער סדר־נאַכט צוגעגרייט אין האַרצן בקשות, ווונטשן, וואָס כ׳זאָל אויסבעטן ביי אליהו הנביא, אָבער ווען כ׳האָב אים דערזען אין חלום, האָב איך פאַרלוירן ס׳לשון און נישט געקענט אויסרעדן קיין וואָרט.

דאָך זענען די חלומות פון דער סדר־נאַכט געווען ביי מיר פון די שיינע און גליקלעכע. כ׳האָב געגלויבט, אַז אליהו הנביא, דער שליח פון גוטע בשורות, איז אַריינגעקומען אין אונדזער שטוב. די ווונדערלעכע שיינקייט פון סדר אין אונדזער היים איז אומפאַרגעסלעך.

טראַדיציעס און מנהגים

אָט אַזוי זענען אָפּגעהיטן געוואָרן טראַדיציעס און מנהגים. אויך אין די טעג צווישן פסח און שבועות. אָנגעהויבן פונעם טאָג פסח האָט מען אָנגעהויבן ציילן די טעג ביז עס איז געוואָרן פאַרפולט די צאָל פון ניין און פערציק טעג, זיבן וואָכן און דאַן — שבועות.

די טעג פון ספירה האָט מען אין כעלם אָפּגעהיטן ווי טעג פון טרויער. אין חדר האָט מען געלערנט, אַז אין די טעג זענען אויסגעשטאָרבן צוועלף טויזנט פּאָר פון רבי עקיבאס תלמידים. אַן אויסנאַם האָט מען געמאַכט פאַר ל״ג בעומר, ווען דאָס אומגליק האָט זיך אָפּגעשטעלט.

ל״ג בעומר איז מען אין חדר נישט געגאַנגען און כ׳ווייס נישט פונוואַנען עס האָט זיך גענומען, אַז קינדער פלעגן אין דאָזיקן טאָג זיך באַוואָפענען פון קאָפּ ביז די פיס מיט כלי־זין, הילצערנע שווערדלעך, ראָד־ביקסלעך און פיילן־בויגנס און מ׳פלעגט זיך אַרויסלאָזן אויפן פרייעם פעלד, אין וואַלד צו פירן מלחמה.

דער מלמד ר׳ מאָטעלע האָט אונדז פאַרבונדן ל״ג בעומר מיט נאָך אַ געשטאַלט פון אַ הייליקן תנא, רבי שמעון בר־יוחאי, דעם תלמיד פון רבי עקיבא. ער האָט געזאָגט, אַז אין דעם טאָג פון ל״ג בעומר האָט רבי שמעון בר יוחאי אַנטפּלעקט צו זיינע תלמידים די גרויסע סודות פון דער קבלה און אין דעם זעלבן טאָג איז ער נפטר געוואָרן.

ביזן היינטיקן טאָג, ווען כ׳זע ווי די יאָרצייט פון רבי שמעון בר יוחאי ווערט געפּראַוועט אויף זיין קבר אין מירון, דערמאָן איך זיך אין מיין רבין, ר׳ מאָטעלע. ווי גליקלעך וואָלט ער געווען ווען ער וואָלט דערלעבט צו זען די ״הדלקה״, וואָס איז דער העכסטער פּונקט אין דער ״הילולא״, ווען דאָס קבר פונעם הייליקן תנא ווערט באַלויכטן מיט גרויסע פלאַמען. צענדליקער טויזנטער יידן פון גאַנצן לאַנד קומען זיך צונויף ביים קבר, פאַרברענגען אין תפילה, געזאַנג און טענץ, אין טיפער מיסטישער באַגייסטערונג.

קוואל פון יידישקייט

אָן אַ שיעור ליבשאַפט האָט מען אויך אַריינגעלייגט אינעם יום־טוב פון מתן־תורה. מיין רבי, ר׳ מאָטעלע האָט געזאָגט: ״אַלע יידן פון אַלע דורות, אויך די נשמות פון די נאָך נישט געבוירענע, זענען געווען ביים באַרג סיני ווען גאָט האָט געגעבן די תורה צום פאָלק ישראל״. דעם דאָזיקן מדרש פלעגט ער אָפט איבערחזרן ביים דערציילן מיט וואָס פאַר אַ פייערלעכקייט עס איז געוואָרן דורכגעפירט די צערעמאָניע פון ברענגען די ביכורים.

אַזוי האָט ר׳ מאָטעלע אויף זיין שטייגער צונויפגעפלאָכטן די מאָטיוון פון תורה און נאַטור, אָבער קיין ספּעציעלע הכנות זענען צום דאָזיקן יום־טוב נישט געמאַכט געוואָרן. בלויז די מילכיקערס זענען געווען טרוד מער ווי אַלע טעג אין יאָר און די באַלעבאָסטעס האָבן צוגעגרייט מילכיקע מאכלים, וואַ־

רעניקעס און פוטער־געבעקס, קעזקיכנס און קעז־ראגעלן און אַ סך אנדערע גוטע זאַכן.

כאָטש כ׳האָב נישט פאַרשטאַנען די סיבה פונעם מערקווירדיקן מנהג צו עסן שבועות מילכיקס, האָב איך אים אויפגענומען מיט גרויס צופרידנקייט, טאַקע צוליב די גוטע געבעקסן. אין בית־המדרש און אין שיל האָט מען באַצירט די ווענט און דילן מיט גרינינקע ביימעלעך, באַזונדערס אַרום דער בימה און ארון־הקודש, וואָס האָט געדאַרפט דערמאָנען דעם מעמד הר־סיני. קינדער האָבן זיך געלאָזט אין וואַלד אַריין, אַזוי ווי ס׳וואָלט אויף דער וועלט קיין חדר נישט געווען, קיין רבי. מ׳האָט פון דאָרט געברענגט די גרינע צווייגלעך, גרינס אויף יום־טוב, צעהאנגען איבער די פענצטער, געלייגט שאווערן אויף די פּאָדלאָגעס.

בכלל האָט דער יום־טוב שבועות געהאַט ווייניקער מזל ווי די אַנדערע יום־טובים. מ׳האָט אפילו געהאַט אַ געפיל, ווי שבועות זאָל זיין אַ באַוולטער יום־טוב, אינגאַנצן צוויי טעג. מען זעט זיך נישט אַרום און שוין — אויס יום־טוב. עס האָבן עפּעס געפעלט די אויסערלעכע עפעקטן, ווי אַ סדר, אַ סוכה, אַן אתרוג, וואָס גיבן־צו אַזויפיל פאַרביקייט די אַנדערע יידישע יום־טובים.

פונדעסטוועגן האָבן אים צוגעגעבן אַ סך שיינקייט די געזאַנגען פון ״אקדמות״ און די מגילת רות, וואָס האָט אין זיך אַזויפיל ראָמאַנטיק און גרויסע ליבע. עס איז אַ יום־טוב, וואָס האָט אַ סך צו זאָגן און צו לערנען פאַר קינדער און דערוואַקסענע, אָבער איינגעקריצט זיך אין מיין געמיט האָט דער יום־טוב ווי אַלע אַנדערע יידישע יום־טובים צוליב דער וואַרעמער אַטמאָספער, אין וועלכער זיי זענען געפראַוועט געוואָרן אין מיין היים.

אַזוי זענען זיי געפראַוועט געוואָרן אין משך פון דורות, וואָס האָבן געצויגן זייערע לעבנס־זאַפטן פון אומאויסשעפלעכן קוואַל פון יידישקייט, געוואָרן צוגעבונדן מיט אַלע פעדעם פון זייער נשמה צו דער היים, צום פאָלק, מיטגעפילט זיינע ליידן און פריידן.

די אימה פון יום־הדין

ראש השנה און יום־כיפור זענען די גרויסע סימבאָלן פון יידישקייט. שוין אין די צוגרייטונגען צו די ימים נוראים האָט מען דערפילט די אימה פון יום־הדין. ביי יחידי־סגולה, ביי מיין זיידן און זיינס גלייכן האָט עס זיך אָנגעהויבן שוין פון חמשה־עשר באב. דער זיידע איז אין די טעג געבליבן לענגער אין בית־המדרש. מ׳האָט באַשיינפערלעך געזען ווי ער ווערט דורכגענומען מיט הרהורי־תשובה. דער אמתער ציטער האָט זיך אָנגעהויבן ראש חודש אלול.

דאָס שופר־בלאָזן, דאָס בציבורדיקע תהילים־זאָגן יעדן אינדערפרי האָבן אָנגעזאָגט טעג פון ערנסטן חשבון מיט זיך אַליין און מיט דער וועלט און דאָס גרייטן זיך צום יום־הדין. דאָס האַרץ איז אָנגעפילט געוואָרן מיט אַ נאַגנדיקן אומעט און שטילער שרעק, אָבער גלייכצייטיק האָבן זיך אויך געוועקט געפילן פון ברידערלעכקייט און אַ ווילן צו טון מעשים טובים. דער קול פון שופר האָט דערמאָנט, אַז עס איז דאָ גערעכטיקייט און ס׳איז דאָ אַ ריכטער אויף דער וועלט. מענטשן זענען געוואָרן מער נזהר אין וואָרט.

ביים זיידן אין שטוב האָט מען אין יענע טעג גענומען רעדן שטילער. אויך די שמועסן אין חדר, אין גאַס און אין בית־המדרש האָבן געקלונגען איידעלער, געדעמפטער. פון זיך אַליין האָט זיך געשטאַרקט אַ שטרענגערע מאָראַלישע דיסציפּלין. געווען אַזעלכע אנשי־מעשה, וואָס האָבן פון ראש חודש אלול ביז נאָך יום־כיפור נישט גערעדט קיין שיחות־חולין.

אַלע חושים זענען געוואָרן פאַרשאַרפט. מען האָט געזען און געהערט אַנדערש ווען עס איז געקומען צו די ערשטע סליחות, וואָס זענען געזאָגט געוואָרן אינמיטן דער נאַכט. מיין זיידע איז גלייך נאָך דער מלווה־מלכה געגאַנגען אין בית־המדרש אַריין און די גאַנצע צייט ביז האַלבער נאַכט איז ער געזעסן און געלערנט. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט מיך אויך נישט אָפּגעלאָזט פון אויג און כ׳האָב די גאַנצע צייט נישט אויפגעהערט צו שאָקלען זיך איבער דער גמרא.

דאָך האָב איך זיך אַרויסגעכאַפּט אין גאַס, געקוקט ווי איבערגעוועקטע ייִנגלעך שאַרן זיך הינטער זייערע טאַטעס צום בית־המדרש, שווייגנדיקע, פאַרטראַכטע. נאָך איצט, נאָך צענדליקער יאָרן, הער איך יענע שטילע גערוישן אין דער שטילקייט פון דער סליחות־נאַכט.

אין מיינע קינדער־יאָרן האָב איך תמיד געפירט מלחמה מיטן שלאָף און כ׳האָב געפלעגט שטאַרק מורא האָבן, כ׳זאָל חלילה נישט ״פאַרשלאָפן״ מיינע יאָרן. די יידישקייט פון מיין זיידן האָט דווקא געפאָדערט אַ וועלט מיט צייט. קודם כל לערנען און לערנען, דריי מאָל אין טאָג דאַווענען, וואַשן פאַרן עסן, בענטשן, אָפּהיטן מצוות. איז געבליבן דער אויסוועג צו באַגנבענען די נאַכט, אַראָפּרייסן צייט פון שלאָף. אַ גאַנץ יאָר איז עס מיר שווער אָנגעקומען, אָבער צו די ימים נוראים האָב איך זיך לייכט געפעדערט אויפצושטיין פרי און גיין שפּעט שלאָפן. מ׳מוז דאָך גרייטן זיך צום יום־הדין.

אַזוי ווי כ׳האָב נאָר דערהערט דאָס קול פון שמש, וואָס האָט גערופן: ״ישראל, לעבודת הבורא!״ האָב איך זיך גלייך אויפגעריסן פון געלעגער און גאָר שנעל זיך אָנגעטון.

ראש השנה איז מען נישט געווען דערדריקט. ס׳איז דאָך יום־טוב. יידן זענען געקומען אין שיל אויסצובעטן אַ גוט יאָר, פאַר זיך, פאַר דער משפחה און פאַרן גאַנצן כלל ישראל, אָבער דאָס איז פאָרט נישט געווען אַלץ. די תפילות האָבן יעדן דורכגענומען מיט חשבון הנפש און מיטן געדאַנק פון מלכות שמים. די וועלט איז נישט הפקר און מ׳דאַרף מאַכן אַ שטיקל סך־הכל פון אייגענעם וועג אין לעבן.

די דאָזיקע שטימונג איז דערגאַנגען צום העכסטן שטייגן ערב יום־כיפור. צו אָרעם איז מיין פעדער אַרויסצוברענגען

די שטימונג פון יענעם טאָג אין שטוב און אין בית־המדרש. פון פאַרטאָג אָן האָבן יידן געשטראָמט אין מקווה אַריין. אַזוי לאַנג ווי איך געדענק זענען כמעט אַלע יידן אין כעלם, גרויס און קליין, געגאַנגען ערב יום־כיפור אין מקווה אַריין. אַן אויסנאַם זענען געווען די "פרייע". דערפאַר זענען אָבער אַ סך פון זייערע טאַטעס געגאַנגען צוויי און דריי מאָל זיך טובל זיין, פאַר שחרית, פאַר מנחה און נאָך דער סעודה המפסקת.

יום כיפור איז אַ טאָג פון פאַרגעבונג, פאַרגעבן און מוחל זיין צווישן גאָט און מענטש און צווישן מענטש און מענטש. האָט דערפאַר פון באַגין אָן זיך אָנגעהויבן די סדרה פון כפרה־שלאָגן. פרומע יידן האָבן געזוכט אַ ווייסן האָן, אָבער בלית־ברירה איז אַ ברוינער אויך גוט געווען. יידן האָבן אין דעם טאָג געטיילט צדקה, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן. אין שיל און אין בית־המדרש האָט מען אַוועקגעשטעלט "קערות" פאַר פאַרשידענע וווילטעטיקע צוועקן און קיינער האָט נישט אָפּגעזאָגט קיין נדבה.

פאַרביסענע שונאים האָבן ערב יום־כיפור זיך איבערגעבעטן, מאַמעס און באָבעס האָבן אָנגעטון טיכלעך און שאַליקעס און מען איז געגאַנגען צו נאָענטע, צו שכנים און קרובים, צו פריינד און צו צעברוגזטע, אָנווינטשן און זיך איבערבעטן, בעטן מחילה פאַר אַ שלעכט וואָרט, וואָס האָט זיך אַרויסגעכאַפּט, פאַר דערצערנען מיט רכילות און לשון־הרע. ווייבער זענען זיך געפאַלן אויף די העלדזער און פון די הייזער האָבן זיך אָנגעהויבן טראָגן יאָמערלעכע געוויינען. קינדער האָבן זיך געטוליעט צו מאַמעס און טאַטעס, געוואָרן אָנגעשטעקט מיט יום־הדין און אַ טיפע אויפגערודערטקייט האָט געדריקט אויפן האַרצן.

עס האָט אויסגעזען ווי די וועלט וואָלט זיך אָפּגעשטעלט און אין די הימלען נעמט מען זיך צום יידישן גורל, מאַכן דעם חשבון פון מצוות און עבירות, פון מסירות נפש און פאַרדינסטן, פון זכויות און גזירות. אַ גאַנצע עדה שטייט פאַר אַ מאָראַלישן עקזאַמען, לתקן עולם במלכות שדי, ביז די גאַנצע וועלט וועט ראוי ווערן צו משיחס קומען.

כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ...

דערהויבן זענען די ימים נוראים, ערנסטע גורל־טעג. דאָס לעבן פון אָנקומענדיקן יאָר ליגט אויף דער וואָגשול. פונדעסטוועגן גייען דורך די צוויי טעג ראש־השנה מיט נישט געדריקטער שטעמונג. ס׳ענדערט זיך צו יום־כיפור.

גלייך ווי שווערע וואָלקנס וואָלטן זיך מיטאַמאָל אַראָפּגעלאָזט, אַזוי איז די שטימונג געוואָרן אַלץ געדריקטער. צומייסטן האָט זיך די שטימונג פון יום־הדין געלייגט אויף דער באָבע שיינטשע. עפּעס געהיימנישפולס, וואָס דאַרף אין דעם טאָג געחתמעט ווערן, האָט אַרויסגעטעמט פון יעדן וואָרט, פון יעדער באַוועגונג. אַלע ווײַלע האָט זיך די טיר געעפנט און ס׳זענען אַריינגעקומען קרובים און שכנים זיך ווינטשן אַ גוט יאָר מיט אַ געוויין און אַ געיאָמער. טייל פון די קרובים און שכנים זענען אַ גאַנץ יאָר געווען ברוגז, אָבער,

ווען ס׳גייט דער יום־הדין, מ׳דאַרף אויסבעטן דאָס לעבן אויף אַ גאַנץ יאָר, מוז מען זיך איבערבעטן. די באָבע שיינטשע האָט שוין אָפּגעבענטשט די יו"כ־ליכט און דער זיידע האָט גענומען די לאַנגע געל־וואַקסענע ליכט צו גיין צו כל־נדרי. דער זיידע איז געגאַנגען פאָרויס, אָפּגערוקט פון דער באָבען און געטראָגן דעם טלית־זאַק אונטערן אָרעם. די באָבע מיטן גראָבן סידור איז נאָכגעגאַנגען זיינע פּיס־טריט. אויף דער גאַס איז שוין געווען יום־כיפורדיק, די הייזער און מענטשן זענען געוואָרן אַרומגעהילט מיט אימה. אויף דער גאַנצער לובלינער גאַס זענען אַלע געשעפטן געשלאָסן, קיין גוי זעט מען נישט אויף די אויגן, אַלע גייען הייליק און פאַרכטיק צו כל־נדרי. די וואָס האָבן זיך נאָך נישט געווינטשן, טוען דאָס איצט. פון ווי ווייט, פון יענער זייט שאָסיי, איבער דער גאַס, הערט מען די ווונטשן: "שיינטשע, בעט זיך אויס אַ גוט יאָר, מיט דיין זעליקן, מיט די קינדער און קינדס־קינדער מיט געזונט און פרנסה!"

אַ ים פון טרערן האָט זיך אין דעם־פאַרנאַכט געגאָסן פון יידישע אויגן.

אַזוי האָט אויסגעזען דער וועג צו כל־נדרי. באַלד האָבן איבער דער גאַנצער גאַס אָפּגעקלונגען די טענער פון כל־נדרי־ניגון. אין בית־המדרש זענען געווען אָנגעצונדן די גרויסע יאָרצייט־ליכט צום אָנדענק פון די פאַרשטאָרבענע אבות, פון די עלטערן, וואָס האָבן שוין גערוט אויפן אייביקן אָרט. דאָס בית־המדרש איז פול מיט נשמות, מיט ליכט און מיט יידן, אָנגעטוענע אין ווייסע קיטלען, איינגעהערטע אינעם מיסטישן ניגון פון כל נדרי.

מיטן ניגון פון כל נדרי זענען די יידן געשטיגן באַרג־אַרויף. צו נעילה פלעגט מען אַראָפּנידערן באַרג־אַראָפּ, אויף די פאַרגאָסענע טרערן און אָפּגעריסענע זיפצן, אין דער שיין פון דער אונטערגייענדיקער זון, צוזאַמען מיט די מלאכים און שרפים, וואָס האָבן באַגלייט דעם אונטערגאַנג מיטן געוויין אין די יידנס געמיט.

די יידן האָבן זיך מודה געווען אין נישט־געשטויגענע זינד און אַזעלכע, וואָס ער באַגייט אומגערן, אַליין נישט־וויסנדיק.

ענדלעך האָט מען פאַרענדיקט מיט "לשנה הבאה בירושלים", וואָס האָט זיך אַרויסגעריסן פון אַלעמענס העלדזער, ווי אַ יידישער נשמה־ווולקאַן, מיט דער אייביקער משיח־זעאונג.

צו די שטאַרקסטע איינדרוקן פון מיין קינדהייט געהער די תפילה "אלה אזכרה", ווו עס ווערט פאַרכטיק איבערגעגעבן די געשיכטע פון די עשרה הרוגי מלכות. דער זיידע פלעגט מיך נעמען אונטערן טלית. דורכן בית־המדרש האָט זיך דורכגעטראָגן אַ געוואַלטיק געוויש, אַזוי ווי פון פיל וואַסערן, אַ ים פון קאָכיקע יידישע טרערן און פון יעדן ווינקל שטייגן אַרויס און פלאַטערן פאַרביי די געשטאַלטן פון די הרוגי־מלכות. איך האָב דעמאָלט געטראַכט נישט בלויז וועגן די וואָס זענען פאַרפּייניקט געוואָרן דורך די רוימער, נאָר אויך וועגן די אַלע, וואָס זענען אומגעקומען אין שרעקלעכע פּיין

דורך די קרייציגלער, דורך דער אינקוויזיציע, אין די גזירות און רדיפות אין משך פון הונדערטער יאָרן צווישן אַלע פעלקער, פאַרסמטע פון שנאה צו יידן.

די תורה
פון דורות פאַר דורות

אָט שטייט שוין די סוכה. בייטאָג איז דאָ שאָטנדיק און קיל. ביינאַכט פינקלען די שטערן דורכן סכך. צוליב דער ענגער צייט האָט מען אַלץ געמוזט צוגרייטן גיך. קינדער האָבן זיך פאַרנומען מיטן מאַכן די נייע סוכה, באַצירט זי מיט קאָלירטע קייטן און לאַמטערנעס, אָבער די הויפּט־הכנות האָבן זיך געפאָדערט צום אתרוג און לולב, ווער באַזונדער פאַר זיך און ווער פאַר גאַנץ קהל. דער שמש פלעגט אַרומגיין איבער די הייזער מיטן אתרוג, כדי די פרויען זאָלן בענטשן. טאַטעס האָבן געלערנט די קינדער מאַכן די ברכות, די נענועים. גאַנצע זיבן טעג זענען געוואָרן אַרויסגעריסן פון וואָכענדיקן לעבן, געוואָרן הייליקער און פריילעכער.

איצט, פונדערווייטנס קוקנדיק, זעט מען ווי אונדזערע פרומע עלטערן און אור־עלטערן האָבן געאָטעמט און געלעבט די ריינע עסענץ פון יידישן יום־טוב, וואָס טראָפּנווייז האָט ער געשפּייזט מיט חיות דעם קיום פון אַלע וואָכעדיקע טעג אַ קיילעכדיק יאָר.

די ספר־תורה איז ממש געוואָרן אַ לעבעדיק וועזן, מיט וועלכן מען האָט זיך געפרייט, געטאַנצט און געזונגען. די קינדער האָבן צוגעגרייט פּאַפּירענע פענדלעך מיט אַן עפּלע אויפן שפּיץ־פאָן. ביי מיר איז עס געווען אַ גרויס איבערלעבעניש. כ׳וואָלט באַשטאַנען נישט עסן צו דער זעט, אָבער אַ פאָן אויף שמחת־תורה האָב איך געמוזט האָבן.

דער לעצטער טאָג האָט אויף אַ ווונדערלעכן אופן פאַרענדיקט דעם קרייז פון די גרויסע יום־טובים, וואָס הייבט זיך אָן אין פרילינג מיטן יום־טוב פון באַפרייאונג און ווערט אָפּגעשלאָסן אין הארבסט מיטן יום־טוב פון דער תורה, און מערקווירדיק איז, וואָס שמחת־תורה איז ביי אונדז אין שטאָט געווען אַ באַזונדערס פאָלקסטימלעכער יום־טוב. נישט בלויז לומדים, נאָר אויך פשוטע יידן האָבן זיך אָן אַ שיעור געפרייט מיט דער תורה און האָבן מיט דער גאַנצער נשמה געזונגען: „שישו ושמחו בשמחת תורה״, ווייל תורה איז די בעסטע סחורה, און ווי אַ יום־טוב פאַרן פאָלק איז שמחת־תורה גאָר באַזונדערס פריילעך געווען פאַר קינדער. מיר זענען געווען גלייך מיט אַלע דערוואַקסענע שותפים צו דער תורה. מיר זענען געגאַנגען מיט הקפות. אפילו מיידלעך האָבן ביים אַריינגאַנג אין בית־המדרש געשטופּט זיך צו קושן די ספר־תורה, וואָס איז קיינמאָל נישט געוואָרן אַלט און יעדן שמחת־תורה האָבן מיר זיך געפרייט מיט איר, ווי זי וואָלט געווען ניי.

דער זיידע פלעגט שמחת־תורה לייענען מיט מיר דעם מדרש „פטירת משה״. דאָס איז די געשיכטע ווי אַזוי משה רבנו האָט זיך געזעגנט מיט דער וועלט. אין יענעם אויסערגעוויינלעכן מאָמענט האָט משה רבנו זיך דערפילט שולדיק לגבי זיינע ברידער און ער האָט געזאָגט צום פאָלק: אַ סך האָב איך אייך מצער געווען צוליב דער תורה און די מצוות, בעט איך אייך איצט, איר זאָלט מיר מוחל זיין. משה פירט דאַן ווייטער דעם וויכוח מיטן רבונו של עולם, ווייל ער וויל זיך נישט געזעגענען מיטן לעבן. ענטפערט אים גאָט: אַזוי איז דער פּלאַן פון דער וועלט. יעדער דור מיט זיינע לערנער און יעדער דור מיט זיינע פירער. עס איז געקומען די צייט, אַז דיין תלמיד יהושע זאָל פאַרנעמען דיין פּלאַץ. משה האָט דאַן געפּרוווט ווערן אַ תלמיד פון יהושע. ער האָט אָבער באַמערקט, אַז דער רוח הקודש האָט זיך אָפּגעטון פון אים און איז אַוועק צו יהושען. דאַן האָט ער אויסגערופן: בעסער הונדערט טויטן איידער איין קנאה. האר פון אַלע וועלטן, ביז איצט האָב איך געוואָלט לעבן, און איצט נעם מיין נשמה (מאה מיתות ולא קנאה אחת. רבון העולמים, עד עכשיו ביקשתי חיים, ועכשיו הרי נפשי נתונה לך).

אַזוי האָב איך באַנומען די תורה אין מיינע פריע קינדעריאָרן, אַ תורה פון דורות פאַר דורות.

דורכן בייליס־פּראָצעס

געווען צייטן, ווען כ׳האָב זיך באַפרייט פון זיידנס אפּוטרופּסות און דער טאַטע האָט מיך מיטגענומען מיט זיך צום דאַווענען אין סאָקאָלאָווער שטיבל. דאָרט איז די שטימונג געווען אינגאַנצן אַנדערש ווי אין בית־המדרש. דאָרט האָט מען מער געלערנט ווי געדאַוונט.

פרייטיק־צונאַכטס האָט מען נאָכן אָפּדאַווענען מנחה אַוועקגעזעצט זיך לערנען, ווער אַליין און ווער מיט נאָך עמעצן אָדער אפילו זאַלבעדריט. אַזוי האָט מען געלערנט ביז קבלת־שבת. די ניגונים זענען געווען פריילעכע, האַפערדיקע.

אין זכרון איז מיר געבליבן אַ בילדל, וואָס האָט זיך אויסגעטיילט פונעם שטייגער אין סאָקאָלאָווער שטיבל. דאָס איז געווען אין אַ פרייטיק, פאַרן מנחה־דאַווענען. ר׳ מאיר קאגאַן, פון די אָנגעזעענסטע חסידים אין סאָקאָלאָווערשטיבל, אַ בעל־מוסף, האָט אַרויסגענומען פון בוזעם־קעשענע דעם „היינט״, אַ ציוניסטיש בלאַט און אָנגעהויבן לייענען. דאָס האָט ביי מיר אַרויסגערופן שטוינונג, אָבער ביי די חסידים האָט עס גאָר אַרויסגערופן אינטערעס און דער עולם האָט זיך אַרומגעשטעלט אַרום ר׳ מאירן, וועלכן מ׳האָט גערופן ר׳ מאיר בערישעס און אַלע האָבן אַריינגעקוקט אין דעם בלאַט מיט גרויס נייגער.

באַלד האָט זיך אַנטוויקלט אַ הייסער שמועס וועגן די נייעס אין דער צייטונג. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן בייליס־פּראָצעס. יעדער האָט צוגעגעבן פאַרשידענע מעשיות. ר׳ הערשעלע טרובאַקאָווער האָט דערציילט וועגן אַ פּאָגראָם אין אַ שטעטל און אַז די קצבים אין כעלם גרייטן זיך. ר׳ דוד זאַמאָשטשער האָט געזאָגט, אַז די פורמאַנעס גרייטן זיך. נאָך איינער, שיינט מיר, אַז דאָס איז געווען דער זייגערמאַכער

שמואל עדלשטיין, האָט דערציילט, אַז די בעלי־מלאכות האָבן ערגעצוווּ באַשטעלט אַ סך מעסערס און מיין פּאַנטאַזיע האָט זיך צעיאָגט, ווען ער האָט גענומען שילדערן די פאָרם און די לענג פון די מעסערס. אַלע האָבן באַשלאָסן, אַז אַלע גרעסערע מעסערס זענען גוט און אַז מ׳דאַרף אויך אין שטיבל אָנזאַמלען אויפן בוידעם אַ סך גראָבע שטעקנס און האַלאַבליעס.

מיין מלמד, דער ווייסער מענדעלע האָט דערהערט, אַז מ׳רעדט וועגן עלילת־דם, האָט ער מיט זיין באַס־שטימע אַ געשריי־געטון: "אין אַלעם איז שולדיק דער ימח־שמוניק, דער גלח. אַלע צרות אויף יידן קומען פון קלויסטער".

לאַנג האָט זיך פאַרצויגן דער שמועס. ר׳ מאיר בערישעס האָט איבערגעחזרט שטיקער פון אַדוואָקאַט גרוזנבערגס רייד און זיי האָבן אַביסל פונאַנדערגעטריבן די בלוטיקע שאָטנס פונעם בלוט־בילבל. די כּחדים פאַר די פּאָגראָמען האָבן זיך אַ רוק געטאָן אַביסל אָן אַ זייט. די חסידים אין סאָקאָלאָווער שטיבל האָבן שטאַרק פאַרהערלעכט דעם אַדוואָקאַט גרוזנבערג און אין מיינע אויגן איז ער אויסגעוואַקסן צו אַ גיבור פון די שטאָלצע חשמונאים.

גאָר שפּעט האָט מען אין יענעם פרייטיק־צונאַכטס געשטעלט זיך צו קבלת־שבת.

אין שטוב איז מען געווען אומרואיק. דער זיידע איז שוין געהאַט לאַנג געקומען פון בית־המדרש, געמאַכט קידוש און אָפּגעגעסן. ערשט די מאַמע איז געקומען צו גיין. אַ פאַרזאָרגטע, פאַרוואָס דער טאַטע איז נאָך נישטאָ. אַלע זענען דאַן אַוועק אין סאָקאָלאָווער שטיבל און דאָרט האָבן זיי זיך דערוווּסט, אַז שולדיק אין פאַרשפּעטיקטן מקבל שבת־זיין איז דער ביילים־פּראָצעס.

☆

מיט אַ סקרוך דערמאָן איך זיך אין די אַלע יידן, בכבודיקע חסידים און פּשוטע יידן, די פאַרהאָרעוועטע אינדערוואָכנס און דערהויבענע אין יום־טוב. ווּ זייט איר, שבת־יום־טובדיקע יידן פון מיין פאַרטיליקט כעלם און ווּ איז די התלהבותדיקע יוגנט, וואָס האָט אויף איר שטייגער אויפגענומען די שבתים און יום־טובים, די בית־המדרש־בחורים מיט תפילות און געזאַנג פון "לכה דודי" און "מה ידידות"; די יוגנטלעכע אין אָרגאַניזאַציעס און פּאַרטייען — מיטן רעש פון דיסקוסיעס און פּאַרלעזונגען, מיט קעסטל־אָוונטן און געזאַנג פון ציון־לידער?!

ווּ זייט איר, טייערע מאַמעס, מיט אייערע בענטשנדיקע הענט?

אויפן אַש פון אייערע הענט וואַקסן נייע ביימער ערגעץ אין סאָביבאָר און בעלזשעץ, אין מיידאַנעק, טרעבלינקע און אוישוויץ.

ווּ זענען יענע חדוהדיקע שעהן פון די פרייטיק־צונאַכטסן, סדר־נעכט און שמחת־תורה׳ס, די פולקייט און עשירות פון יידישן לעבנסשטייגער אין אונדזער שטאָט פון תורה און וועלטלעכער קולטור, אונדזער היימיש־יידיש כעלם?

פאַרשווּנדן זענען די כישופדיקע פלעמלעך פון די שבתדיקע ליכט אין די שמאָלע פענצטער פון אונדזערע ענגע שטובן. אַנשטאָט זיי צינדן מיר יאָרצייט־ליכט, אזכרה־פלעמלעך נאָך אַ וואָרעם פולסירנדיק און שיין יידיש לעבן, וואָס איז געווען אַמאָל און איז מער נישטאָ.

דער נאָמען כעלעם

אין אַ רעגנדיקן טאָג זיצן עטלעכע יונגע לייט ביי אַ טישל אין רעסטאָראַן אין כעלעם. זיי שפּילן אין דאַמקע, טרינקען ביר און וואַרפן געפעפערטע אַרבעסלעך אין מויל אַריין און דערביי דערציילט מען פאַרשידענע מעשיות און וויצן. רופט זיך אָן ראובן שימעלעס:

— חברה! איר ווייסט וואָס איך וועל אייך דערציילן? אַז די וועלט זאָגט "כעלעמער נאַראָנים", זעט מיר אויס, אַז די זאַך איז טאַקע ריכטיק. אַ סימן האָט איר אין אונדז אַליין, מ׳האָבן זיך דאָ אַוועקגעזעצט קיבעצן און אַוועקגעבן דאָס געלט פאַר גאַרנישט, פאַרן ביטערן ביר און געפעפערטע אַרבעסלעך.

— נו, נו, דו געלער ראַמעניאַק — ענטפערט אים לוי יודלזאָן — מאַך זיך נאָר נישט פאַר אַזאַ גרויסן רייוויצער חכם, פאַררעד נישט די ציין און באַשטעל שוין צוויי פלעשלעך ביר, ס׳איז איצט דיין ריי.

זיצט ווייטער די חברותא ביי דעם ברוינעם געטראַנק מיט די געפעפערטע אַרבעסלעך און קיבעצן. רופט זיך אָן מאַטעס שאַשע־ביילטשעס מיט אַ גמרא־ניגון:

— פרעגט די וועלט אָן אַלטע קשיה: פאַר וואָס זאָגט מען פאַרט "כעלעמער נאַראָנים"?

הייבט זיך ערשט אָן די ריכטיקע חקירה ודרישה. יעדער איינער פרווט צו דערגרונטעווען זיך צום שורש פון דער זאַך. זבולון בוידיקס איז זיכער, אַז ער, נאָר ער, איז דערגאַנגען דעם טיפן סוד פון דער זאַך:

— חברה, הערט מיך אויס! איך בין געבריט און געניט אין דער זאַך, איך בין אַ קצב און איך זאָג קדיש, גיי איך צוויי מאָל אין טאָג אין שול אַריין זאָגן קדיש — אין דער פרי צום מנין און אין אָוונט צו מנחה־מעריב און יעדעס מאָל, וואָס איך גיי פון דער יאַטקע־גאַס אַראָפּ און פאַל אַריין אין שול, זע איך בולט, ווי נאַריש די כעלעמער זענען: אַז די יאַטקעס האָט מען געמאַכט העכער פאַר דער שול! אדרבא, ווייזט מיר נאָך איין שטאָט אויף דער וועלט, אַז די יאַטקעס זאָלן זיין אויף אַ באַרג, העכער פון דער שול. איז דען אַ וואונדער, וואָס מען זאָגט — "כעלעמער נאַראָנים"?

אַ מינוט זיצן אַלע שטיל, יעדער טראַכט זיך אַריין אין זבולון בוידיקס ווערטער. אָבער אשר גאָדלס רייסט איבער די שטילקייט און ווייזט אַרויס נאָך מער בקיאות אין דער פּראָגע.

— מען דאַרף פאַרשטיין די זאַך פון שורש אויס, און נישט אויסמישן די יאַטקעס מיט דער שול — הייבט אָן אשר

גאָדלס אויפקלערן זיין סברה — אַז מען גייט אין שול אַריין, קריכט מען נישט אַרויף אויפן באַרג פון דער יאַטקע־גאַס.

אָבער איידער אשר גאָדלס פאַרענדיקט, שטעלט זיך אויף דער הויך־קרעפּטיקער בנימין־יאָסל, און אַז חברה זעט, אַז ער שטעלט זיך אויף עפּעס זאָגן, וואַגט קיינער נישט צו שטערן. אָשר גאָדלס איז אַפילו בלאָס געוואָרן ביי זיינע לעצטע ווערטער, ווען ער האָט געזען בנימין־יאָסלען זיך אויפשטעלן. בנימין־יאָסל האָט אין זיך עפּעס אַזאַ מין סגולה, וואָס מען רעכנט זיך מיט אים מער ווי מיט אַנדערע. אַלע ווייסן, אַז ער רעדט נישט סתם אין דער וועלט אַריין.

— אייערע אַלע כעלעמער דרשות זענען נישט ווערט קיין צעבראָכענעם דרייער, אַלע רעדט איר אַ סך און איר זאָגט גאָרנישט. אייערע אַלע מעשיות קלעפּן זיך ווי אַן אַרבעס צו דער וואַנט. צי וואָס זאָלט איר אַזוי ווייט פאַרקריכן איבער די כעלעמער בערג און טאָלן, זיך גריבלען און ברעכן די קעפּ, אַז איר האָט כעלעם אין דער האַנט!

אַלע קוקן אים אָן און טראַכטן זיך אַריין אין דעם וואָרט: "כעלעם אין דער האַנט". אָבער קיינער פאַרשטייט נישט, וואָס ער מיינט דערמיט צו זאָגן. קיינער איז אָבער אויך נישט דרייסט אים איבערצופרעגן. בנימין־יאָסל דערקענט אין זייערע פּנימער, אַז זיי פאַרשטייען אים נישט, קלערט ער זיי אויף זיין געדאַנק:

— דאָס איז דאָך אַ שקר־בלבול, אַז די כעלעמער מענטשן זענען אַנדערע פון אַלע מענטשן. די כעלעמער זענען באמת גלייך ווי אַלע אַנדערע פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, נישט קליגער און אויך נישט נאַרישער. כעלעם איז נאָר נאַריש, איר פאַרשטייט? כעלעם!

ווידער קוקן אַלע אים אָן און קיינער וואַגט נישט איבעררייסן אים אין מיטן די רייד און פרעגן אַ וואָרט. ער חזרט איבער און קלערט אויף נאָך דייטלעכער זיין געדאַנק:

— איך זע, אַז איך מוז אייך שטעקן אַ פינגער אין מויל אַריין. אַליין פאַרשטייט איר נישט? אין כעלם איז נאַריש דאָס בלויזע וואָרט "כעלעם", איר פאַרשטייט? למשל, צוויי מענטשן שלאָגן זיך, איינער ציילט אַריין כסדר קלעפּ דעם צווייטן, ער רעדט גאָרנישט, נאָר האַלט אין איין שלאָגן. דאַקעגן דער צווייטער, דער וואָס באַקומט די קלעפּ, דער האַלט אין דראָען, אין איין שרייען: "כ'על אים, כ'על אים"! — "כעלעם אָנלערנען! כעלעם ווייזן! כעלעם דערהרגענען"! צו וואָס דאַרף ער דען אויסלאָזן דאָס נאָר אויף "כעלעם"? יענער שלאָגט דיך, גיב אים גלייך צוריק די קלעפּ, צייל אים אַריין כפל כפליים, לייג נישט אָפּ אויף שפּעטער, אויף "כעלעם". פאַרשטייט איר שוין איצט פאַר וואָס כעלעם איז נאַריש? שולדיק איז בלויז דער נאָמען — כעלעם.

ביים אַוועקגיין פרעגט ראובן שימעלעס דעם באַלעבאָס פונעם רעסטאָראַן:

— פאַר וואָס שווייגט איר, ר' אפרים מנשהלע? וואָס זאָגט איר? ווער איז גערעכט?

— אַלע זענען מיר כעלעמער חכמים — ענטפערט אפרים מנשהלע — נאָר יעדער איינער וויל אַרויפוואַרפן דעם נאַר אויף אַ צווייטן און ער אַליין זאָל בלייבן דער ריכטיקער חכם.

— אָבער פון די אַלע זייערע רייד, וועמענס אַרגומענטן זענען וואָגיקער?

אפרים מנשהלע מאַכט אויף דאָס טישקעסטל מיטן געלט און ווייזט אָן מיטן פינגער:

— אָט אָ דאָס איז דער וואָגיקסטער אַרגומענט; ווער ס'האָט מער, דער איז דער חכם, מעג ער זיין אפילו — אַ כעלעמער.

אַ כעלעמער בעל־קורא

אַ כעלעמער בעל־קורא איז נתגלה געוואָרן אין שולעכל פון דער פּאָלעכאַנקע. אָבער איידער מיר באַקענען זיך מיט דעם כעלעמער בעל־קורא, און ווי אַזוי ער איז דאָרט נתגלה געוואָרן, לאָמיר זיך פריער דורכשמועסן וועגן דער פּאָלעכאַנקע בכלל. וועלכער כעלעמער האָט דען נישט געוווסט פון דער געגנט, דאָס האָט זיך גערופן פּאָלעכאַנקע? דאָס איז דאָך געווען ממש אַן אייגן גליד, אַ טייל פונעם יידישן כעלעם. גלייך ביים אָנקומען מיטן לובלינער שאָסיי זענען זיי שוין געווען אויסגעשטעלט פון ביידע זייטן וועג, די יידישע קראָמען. זיי וואַרטן אָפּ אויף יעדערן, וואָס קומט מיט פערד־און־וועגעלע קיין כעלעם עפּעס קויפן אָדער פאַרקויפן. אויך מיט בעלי־מלאכות פון פאַרשידענע פאַכן זענען באַוווינט אַלע געסלעך פון דער פּאָלעכאַנקע. אַ גאַנצע וואָך האָבן זיך די יידן דאָרט מתעסק געווען מיט זייערע אייגענע דאגות פּרנסה, יעדער איינער אַרום זיין "לחם צר ומים לחץ". זעלטן ווער פון די פּאָלעכאַנקער יידן האָט געהאַט פּרנסה, מער וויניקער, בריווח. אָבער שבת, ווען אַלע וואַרפן אַראָפּ פון זיך די וואָכעדיקע דאַגות, האָבן אויך די פּאָלעכאַנקער יידן זיך באַפרייט פון זייער עול פּרנסה און זענען געקומען דאַווענען בציבור אין זייער אייגענעם שולעכל אַריין.

האָט איין מאָל געטראָפן אין פּאָלעכאַנקער שולעכל אַזאַ מעשה: אין אַ שבת נאָך שחרית קוקט מען זיך אַרום, אַז דער שטענדיקער בעל־קורא איז נישט געקומען און ס'איז נישטאָ ווער ס'זאָל לייענען אין ספר־תורה. מען וואַרט אַ ביסל, אפשר וועט ער נאָך אָנקומען, אָבער אַ נעכטיקער טאָג. עטלעכע מתפללים גייען אַרויס צום שאָסיי קוקן אין דער זייט פון וואַנען ער דאַרף אָנקומען, אָבער זיי קומען צוריק מיט גאָרנישט. ווערט שוין דער עולם אומרואיק: נישט אַהין און נישט אַהער, אָפּגעדאַוונט שחרית און דער עולם קאָן נישט פאַרענדיקן דאָס דאַווענען פרעגט יעקב־יוסף, דער גבאי פון פּאָלעכאַנקער שולעכל: אפשר נעמט זיך עמעצער פון אייך אונטער צו לייענען אין ספר? בלייבט דער עולם זיצן שטיל און קיינער רופט זיך נישט אָן. פרעגט ער איבער נאָך אַ מאָל, און ווידער — אין קול ואין עונה. זיצן יידן — סוחרים, קרעמער, בעלי־מלאכות. אַלע זענען זיי ברוך השם ווילע יידן, גוטע און פרומע, אויך הדרת־פּנימדיקע מיט גראָע בערד און פּיאות, זענען פאַראַן צווישן זיי, אָבער צו לייענען

אין ספר קומט דאָס נישט. אַזוי זיצט פאָלעכאַנקער קהל מיט טליתים, קוקן איינער צום צווייטן און זוכן אַן אויסוועג. נאָך שווערער איז געווען דער מצב פאַר די מחותנים, פאַרן חתן און די געסט; פונקט יענעם שבת האָט בער־וואָלף געברענגט זיין זון "אויפצורופן" אים פאַר דער חתונה. זענען זיך צוזאַמענגעקומען פון ביידע צדדים די מחותנים און געסט. אויך די מחותנתטעס האָבן געוואַרט, שוין גרייט געווען צו דער צערעמאָניע פון "באַשיטן" דעם חתן אָבער פונקט איצט האָט געדאַרפט טרעפן אַן אומגעריכטער מכשול מיט אַ בעל־קורא.

צווישן די מתפללים געפינט זיך אויך דער בעל־שחרית. אָפגעטאָן זיינס אַלס שליח־ציבור פון שחרית־דאַווענען, זיצט ער ביים טיש, מיט זיין יינגעלע יאָסעלע, און צוגלייך מיט אַלע מתפללים וואַרט ער, שטוינט און שווייגט. ער רוקט צו זיין יאָסעלען נאָך נענטער צו זיך, האַלט זיין וואַרעם הענטל און דערפילט דערביי ווי זיין האַרץ קלאַפט עפּעס שטאַרקער. פאַר וואָס? וואָס האָט דאָס צו טאָן מיט זיין יאָסעלען? דער פאָטער האָט אָבער געפילט דעם כוח, וואָס שטעקט גראָד אין יאָסעלען.

זינט יאָסעלע האָט צו, דריי יאָר, אָנגעהויבן גיין אין חדר, האָט מען געליטן פון אים צרות צרורות. ער האָט זיך בשום אופן נישט געוואָלט לערנען; אַזוי איז געווען ביים דרדקי־מלמד, דעם קרומען סענדער, אַזוי ביים מלמד ישׂשכר, ביי גדליהו קריטניצער, און ביי אַלע ווייטערדיקע. יעדעס מאָל וואָס מען האָט אים געזאָגט: יאָסעלע לייג צו דעם קאָפּ! האָט ער געהערט ווי המן דעם גראַגער. אַז אַ מלמד פלעגט זיך בעטן ביי אים: יאָסעלע, קוק אַריין! האָט ער דווקא געקוקט אַרויס. די מלמדים האָבן זיך תמיד אויפגערעגט ביי אים. מיט אַנדערע קינדער האָבן זיי זיך געקאָנט אַן עצה געבן: אַ מאָל אַ הויכן געשריי, אָדער אויפגעהויבן די האַנט איבערצושרעקן, און אַ מאָל אפילו געגעבן אַ פעטשל. ס'האָט געקאָנט טרעפן ביי אַ מלמד ווען ער איז אַריין אין רוגזה, אַז ער זאָל אַ קינד אַראָפּלאָזן די הייזלעך און אָנשמייסן פאַר אַלע קינדער אין די אויגן, אָדער גאָר מאַכן "אַ פעקל". אָבער ביי יאָסעלען האָבן זיי די אַלע זאַכן נישט געקענט מאַכן, ווייל יאָסעלעס מוטער האָט ביי יעדן נייעם זמן אויסגענומען מיטן מלמד אַ זייער שטרענגן באַדינג: שלאָגן — נישט, בשום אופן נישט שלאָגן! נאָר מיט גוטן. זענען יאָסעלעס מלמדים געווען אויפגערעגט און האָבן גאָרנישט געקאָנט אויספירן מיט אים. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן דאָס רעדן און בעטן זיך; קוק אַריין, יאָסעלע! לייג צו דעם קאָפּ! אַרויסגעוואָרפענע רייד. האָבן די מלמדים געפּרוווט פאַרקלאָגן זיך פאַר זיינע עלטערן, האָט דאָס אויך נישט געהאַט קיין פעולה. אַז די מוטער פלעגט אים בעטן: יאָסעלע, פאָלג דעם רבין, פאַר וואָס פאָלגסטו נישט? האָט ער געענטפערט, אַז ער איז גאָר נישט שולדיק, דער רבי איז שולדיק.

— דער רבי איז גאָר שולדיק? — פרעגט אים די מוטער — פאַר וואָס? ער בייזערט זיך, ער שרייט, ער שלאָגט דיך? דערצייל דער מאַמען.

— ניין, נישט דאָס — טענהט יאָסעלע — נאָר ער לערנט נישט גוט.

— ער לערנט נישט גוט? — שטוינט די מוטער — ער איז דאָך אַ רבי, לערנט ער דאָך זיכער גוט!

— אַ רבי דאַרף טויזנט מאָל זאָגן: קוק אַריין, און קוק אַריין? יעדער שורה מוז מען טויזנט מאָל אַריינקוקן?

גדליהו קריטניצער איז אַ מאָל, אין אַ שבת־פאַרנאַכט, געקומען פאַרהערן יאָסעלען פאַר זיין פאָטער, איז דער מלמד געבליבן אַ ביסל פאַרשעמט, ווייל נאָך איידער ער האָט איבערגעמישט די בלעטלעך אין חומש, האָט יאָסעלע שוין געלערנט, ער האָט שוין געדענקט פון אויסנווייניק די גאַנצע פּרשה. נאָך דעם געלונגענעם פאַרהערן האָט זיך גדליהו קריטניצער דאָך זיך פאַרקלאָגט פאַר די עלטערן: באַשר בכן, ער מאַכט קאַליע אַנדערע קינדער. אַז זיי זעען ווי ער קוקט נישט אַריין, טוען זיי אויך דאָס זעלבע. יאָסעלעס פאָטער זאָגט דעם מלמד אין אויער: זיי האָבן דאָך נישט יאָסעלעס קעפּעלע, קיין עין הרע! מוזן זיי זיך גוט איינחזרן... די מוטער שטייט הינטער יאָסעלעס פּלייצעס און קוועלט אָן. זי וויצלט זיך דערביי:

— אַזעלכע צרות ליידט מען פון אַ קינד, וואָס וויל נישט צולייגן דעם קאָפּ.

ווען יאָסעלע איז שוין געווען אַ ייִנגל פון צען יאָר האָט געטראָפן אַזאַ פאַל: די פּרוי פון נחום ראָזענקראַנץ האָט געהאַלטן ביי פאָרן צו איר מאַן קיין אַמעריקע, האָט זי אויספאַרקויפט אַלע אירע שטוב־זאַכן בחצי חינם, געבליבן איז איר בלויז אַ קליין ספרל, וואָס קיין קונה האָט זי נישט געהאַט דערויף. דאָס דאָזיקע זייער אַלטע ספרל האָט יאָסעלעס פאָטער אָפּגעקויפט ביי איר פאַר גאָר קליין געלט. דאָס ספרל איז געווען אַ תיקונדל. פון דעם אַלטן תיקונדל, וואָס איז געווען פּילפּאַכיק עלטער פון אים, האָט יאָסעלע זיך אויסגעלערנט לייענען אין דער תורה.

✶

דער גבאי פון פאָלעכאַנקער שולעכל האָט געזוכט אַן אויסוועג, האָט ער זיך געווענדט צום בעל־שחרית:

— מעכעלע! ס'איז נישטאָ קיין אַנדער עצה, דו מוזסט היינט זיין אויך דער בעל־קורא.

— פאַרן "ברעטל" איז עפּעס אַנדערש — ענטפערט דער בעל־שחרית — און פאַר דער ספר־תורה איז אויך עפּעס אַנדערש. אַ בעל־תפילה מוז נישט קענען לייענען אין ספר.

— אָבער ס'איז דאָך פאָרט נישטאָ קיין אַנדער בעל־קורא — בעט זיך ביי אים יעקב־יוסף.

— ווער זאָגט דאָס, אַז ס'איז נישטאָ קיין בעל־קורא — טענהט מעכעלע — איך ווייס, אַז ס'געפינט זיך מיט אונדז דאָ זייער אַ גוטער בעל־קורא.

דערהערנדיק די לעצטע ווערטער איז דעם גבאי אַראָפּ אַ שטיין פון האַרץ און ער האָט זיך אַרומגעקוקט צו די

מתפללים. ער האָט זיך געוווּנדערט און אויך פֿאַרשעמט, פֿאַר וואָס ער ווייסט נישט ווער ס׳איז דאָ אַ גוטער בעל־קורא.

— וועמען מיינסטו דאָס, דעם גוטן בעל־קורא? — פֿרעגט ער איבער.

— מיין יאָסעלען!

יעקב־יוסף האָט אַ קוק געגעבן אויף יאָסעלען — אַ יינגעלע, וואָס איז נאָך אפֿילו נישט קיין בר־מצווה.

— לאַכסטו, מעכעלע? ס׳איז איצט נישט קיין צייט פֿאַר וויצן.

— ער איז אָבער פֿאָרט אַ גוטער בעל־קורא, יאָסעלע — ענטפֿערט מעכעלע.

די אַנטפּלעקונג, אַז אין שולעכל געפֿינט זיך אַ "גוטער בעל־קורא" און אַז דאָס איז דער קליינער יאָסעלע, האָט אַרויסגערופֿן אַ וויכוח צווישן די מתפללים, און באַלד איז געקומען צו אַ שפּאַלטונג: "יאָ־זאָגערס" און "ניין־זאָגערס". פֿאַרשטייט זיך, אַז די "ניין־זאָגערס" זענען געווען אין דער מערהייט. אַ קינד אַ שליח ציבור? אַ חרפּה און אַ שאַנדע, דאָס טאָר נישט געשען!

בער־וואָלף, דער מחותן, איז געווען איינער פֿון די ראשי־המדברים פֿון די "ניין־זאָגערס", דאַקעגן זיין ווייב, וואָס איז געשטאַנען ביי דער טיר גרייט צו "באַשיטן" דעם חתן אירן, איז געווען זייער בייז אויף אים. דאָס פּנים האָט איר געפֿלאַמט פֿאַר אויפֿרעגונג און זי האָט געבעטן דעם זון:

— שמחהלע, שיק מיר שנעל צו דעם טאַטן.

אין דער סאַמע הייסער דיסקוסיע פֿון בער־וואָלף מיט די קעגנער, האָט אים שמחהלע אַריינגעזאָגט אַ סוד אין אויער:

— טאַטע, די מאַמע רופֿט דיך.

אַז בער־וואָלף איז צוגעקומען צו זיין רבקה־לאהן, איז ער באַלד געבליבן שטיין אַזוי ווי אַן אָפּגעשמיסענער.

— וואָס צערייסטו זיך אַזוי דעם יאַשטשיק? — האָט זי אים געפֿרעגט.

נאָך מער ווי די געציילטע ווערטער האָבן אירע אויגן און פֿאַרפֿלאַמט פּנים געווירקט אויף בער־וואָלפֿן. ער איז צוריק צוגעקומען צום טיש, זיך אַנידערגעזעצט, אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ, די אויגן און געשוויגן. אויך אַנדערע "הייסע" "ניין־זאָגערס" האָבן זיך אָפּגעקילט און אַראָפּגעלאָזט פֿון דעם טאָן.

דער גבאי האָט נאָך אַ מאָל געפֿרעגט, אויסגערופֿן הויך אויפֿן קול:

— ווער פֿון די מתפללים וויל זיך מתנדב זיין צו לייענען אין ספֿר, ווערט געבעטן צוקומען צום שולחן!

אָבער קיינער נעמט זיך נישט די דרייסטקייט צו רירן זיך פֿון אָרט און צוגיין לייענען אין ספֿר. מיט איינגעהאַלטענער געשפּאַנטקייט פֿרעגט יעקב־יוסף נאָך אַ מאָל דעם בעל־התפילה:

— מעכעלע, דיין יאָסעלע קאָן באמת לייענען אין ספֿר?

— וויפֿל מאָל נאָך וועסטו מיך פֿרעגן? איך זאָג דאָך דיר אַז יאָ. וואָס, דו האַלסט מיר פֿאַר אַ שאַרלאַטאַן? אַז איך זאָג, ווייס איך וואָס איך רעד.

יעקב־יוסף האָט יאָסעלען אָנגעטאָן דעם טלית פֿון בעל־קורא. דער טלית איז געווען דריי מאָל גרעסער ווי יאָסעלע אַליין. די ציצית זענען אַריבערגעגאַנגען פֿון ביידע זייטן, אויך נאָך דעם, ווי מען האָט זיי דאָפּלט פֿאַרלייגט אויף זיינע אַקסלען. דער עולם איז געזעסן געשפּאַנט, אָבער געשוויגן. בלויז איינער, אַן אַלטיטשקער, האָט געהויבן די אַקסלען, געשאָקלט מיטן קאָפּ און צוגעזיפֿצט:

— נע! זינט איך לעב האָב איך אַזעלכעס נישט געזען.

קיינער האָט זיך אָבער נישט אָנגערופֿן צו אים און אין דער שטילקייט האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לייענען פֿון דעם קליינעם יאָסעלען. מען האָט אויפֿגערופֿן איינעם נאָכן צווייטן, געטיילט כּיבודים די מחותנים, דעם חתן און די געסט. נאָך יעדערנס ברכה האָבן יאָסעלעס אויגן, וועלכע האָבן שוין געגרייכט העכער פֿון שולחן, געצילט צום אמן.

"וידבר אדני אל משה לאמר דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם..."

דאָס לייענען איז אַוועק ביי אים ווי אַ מזמור. די מתפללים האָבן אַריינגעקוקט אין די חומשים און געשטוינט פֿון דעם פּינקטלעכן לייענען, אַקוראַט מיטן טראָפּ.

נאָך דעם לייענען האָט דער אַלטיטשקער זיך אויפֿגעהויבן פֿון טיש, ווו ער איז געזעסן, איז צוגעגאַנגען צו יאָסעלען און האָט אים געגעבן אַ קניפּ אין בעקל, דערביי האָט ער בקול רם אויסגעשריגן:

— יאָסעלע, דו ביסט אַ גוטער בעל־קורא!

✡

געווען נאָך אַ סך אַנדערע גאָר אינטערעסאַנטע געשטאַלטן און טיפּן. ווען איך דערמאָן זיך אין זיי, איז פֿאַר מיר קלאָר, אַז יעדער איינער פֿון זיי וואָלט געקענט דינען ווי אַ טעמע פֿאַר אַן אינטערעסאַנט בוך. עס ווילט שטאַרק כאָטש אויף אַ באַשיידענעם אויפֿן איבערגעבן די שיינקייט פֿון די פֿאַרשיידענע געשטאַלטן, מאָלן אין שטילע פֿאַרבן די טיפּן פֿון אַמאָליקן כעלעם, די אַלע שיינע און טייערע מענטשן, וואָס זענען אַזוי גרויזאַם אומגעקומען. עס ווילט זיך שרייבן וועגן זייער לעבן אין אונדזער שטאָט, אין אומעטיקע טעג און אויף שמחות, אין צער און אין האָפֿענונג אויף בעסערע צייטן, ביז עס איז געקומען דער שוידערלעכער אומקום און געמאַכט אַ סוף צו דעם אַלעם, וואָס וועט אָבער שטענדיק בלייבן איינגעקריצט אין אונדזער זכרון.

חלם והסביבה

כשאני רושם את השם חלם מתפרדת המלה לאותיותיה. וכל אות ואות היא משמעות היסטורית של חיי יהודים, מאבק וכליון. העיר חלם היא היחידה בעולם שיצרה את האוצר הגדול ביותר של הפולקלור היהודי: ספורים, אגדות ובדיחות. היא הזינה דורות על דורות ביצירותיה והאירה בקרני אור וששון את חיי היהודים.

אני התוודעתי לחלם מבחינה אחרת, מבחינה אתית־מוסרית. היה זה בספטמבר 1939. בליל ערב ראש־השנה נדדתי מוולודבה לחלם. האופניים שלי לא החזיקו מעמד במצעד הארוך, ונאלצתי ללכת ברגל ולהובילם בידי כהוביל חולה מעולף. המון אנשים זרמו בדרך. לפני הלך בחור חסידי, אשר הוטרד על ידי סטודנט אנטישמי. הסטודנט קילל את העם היהודי בזה הלשון: "היהודים חוללו את המלחמה הזאת. היהודים הם סוחרי יערות, כרתו את כל האילנות והרסו את הנוף הפולני, היהודים הם קומוניסטים, היהודים הם חסרי רגש מוסר — וכדומה, מלוא הלכסיקון האנטישמי. התקרבתי לסטודנט ובמלים מועטות השתקתיו. "יהודים משתתפים בחזית במלחמה על חרותה של פולין ואיפה אתה נמצא? אתה פטריוט פולני? הנך בוגד! סוכן היטלריסטי!"

הסטודנט האנטישמי נראה כאדם ששפכו עליו דלי צוננין. הבחור החסידי עזר לי להוביל את האופניים וביקשני ללכת בצוותא. הוא קרן ממש משביעות רצון על נזיפתי בסטודנט האנטישמי.

כשהגענו לחלם מצאנו יהודי עומד על יד דוד גדול ומחלק קפה לנודדים העייפים. הסתכלתי והשגחתי בסטודנט האנטישמישמי העומד בתור לקפה, ושאלתיו: בעלי המוסר מי הם? הסטודנט נסתלק מרוב בושה וחרפה.

הקפה לא היה ממין משובח ולא מתוק דיו, בכל זאת רענן את גרונות הנודדים העייפים כיין טוב ומשובח.

שמואל, הבחור החסידי, אמר לי, כי ברצונו להתפלל בצבור. כל בתי התפילה היו מלאים מפה אל פה פליטים, ניכנס איפוא, לבית פרטי בו התקיים מנין. אני פניתי למצוא מוסך לתקון אופניים והבטחתי לו לשוב אל הבית שבו התפלל.

לאחר תקון האופניים חזרתי לשמואל. הוא החזיק בידו לחמניה וחצי לחמניה ותחב אותן לידי. שאלתיו, מנין לו לחמניות? והוא הסביר, כי בעל הבית שבו התקיים המנין, קנה אצל האופה את כל מלאי הלחמניות שלו, ארבעים וחמש במספר, וחילק אותן בין כל המתפללים, חמשה עשר איש במספר, לכל אחד שלוש לחמניות. לו ולבני ביתו לא השאיר ולא כלום בנימוק, כי התושבים היהודים יוכלו לבשל להם משהו, מה שאין כן הפליטים. התרגשתי ממעשה החסד של בעל הבית וכן של שמואל, הרוצה להתחלק אתי במזונו הדל. לא קיבלתי את הלחמניות ואמרתי לו: "אין אורח מכניס אורח".

שמואל החליט לשהות בחלם בראש השנה ואני המשכתי בדרכי עם האופניים המתוקנים.

רכבתי על האופניים ולחצתי ברגלי העייפות על הדוושות דרך שבילים ודרכי עפר. הגעתי לכפר ופגשתי איכר. לפני פצותי את פי הוא אמר לי: "אתה מחפש את אברהם? הוא גר בבנין זה".

לאחר רגעים מועטים הגעתי לביתו של אברהם, ולתדהמתי ראיתי לפני יהודי בעל הדרת פנים עטורות בזקן שחור, פני תלמיד חכם.

— שלום עליכם, ר' אברהם.

— עליכם שלום ר' יהודי.

התחלנו לשוחח. גרוני ושפתי היו חררים. פני מכוסות זיעה, וכל גופי עייף מטרדות הדרך הקשה ורעב ככלב.

— יכול אני לקבל כוס מים? המלים יצאו מפי כמאליהם.

— בבית לא תשתה מים. יש, ברוך השם, מספיק חלב, השיב ר' אברהם.

לאחר רגעים מועטים ישבתי על יד השולחן ערוך בכל טוב. בלעתי בעיני את המאכלים.

ר' אברהם הציג לפני את בני משפחתו: האשה, הבנים והבנות, כלות וחתנים ונכדים קטנים. כולם בריאים וחסונים, פורחים ממש ומתרבים כיבולים בשדותיו. מתקשרת בינינו שיחה ידידותית. נודע לי כי בסביבה פזורים ישובים כפריים יהודיים, ויש להם גם רב ובסמוך גר בעל אחוזה יהודי, ובביתו יתכנסו כל היהודים בחג. ר' אברהם הוא החזן, מתכונן לתפילה, עובר על המחזור ומתרה במקהלה שלו, בניו וחתניו, שבל יזייפו בשעת התפילה.

לפנות ערב היה על כולם לסור לבעל האחוזה. אותי הובילו מיד לביתו לשם שיחה בעניני הדוחקים.

נכנסתי לשטח האחוזה. חצר רחבת ידיים ובתוכה ארמון המקושט בפקעות פרחים מטופחים, שורות של אילנות ושבילים נקיים המובילים אל הארמון. ראיתי את בניני המשק, אסמים, רפתות ואורוות מלאים בהמות, עופות ותבואות.

מיד נודע לבעל האחוזה על בואי והזמין אותי לשיחה.

הכניסוני לחדר רחצה, התרחצתי וניערתי את האבק מבגדי ונעלי. משם הובילוני לחדר בו היה ערוך שלחן לכבודי. איני יכול לטעון ולא כלום. הצטערתי על שמלאתי את כרסי בביתו של ר' אברהם והתנחמתי בכך, כי הרי לפני כמה ימים צמתי, באין מזון לקניה, וכל מזונותי כמה גזרים שתלשתי בשדה הירק בדרך.

והנה מופיעה בעלת האחוזה. בת מלכה ממש הנראית צעירה מכפי שנותיה. על צוארה שרשרות אשר מתוכן מברי־קים יהלומים. על אצבעותיה טבעות משובצות אבני־חן תכו־לים־לבנים ובאוזניה עגילים יקרי ערך. היא פותחת בשיחה אתי. עיני בולעות את בת המלכה היהודית. פניה הסגלגלות, עיניה התמימות ושניה הצחורות משוות לה מראה של יצור שמימי. היא מבקשת ממני לבל אמסור ידיעות מעציבות לבעלה, כדי שלא לצערו, למה לחלל את החג? היא רוגזת על ארשת פני הרְציניות. האם המצב הוא באמת כל כך רע, חלילה וחס, כשם שאני מתאר לעצמי?

— כן! אני משיב. אולי עוד יותר גרוע. ומתחיל לספר לה על מחזות האימים שראיתי בנדודי.

בתוך האווירה האידילית של החיים בחיק הטבע מזעזעים ספורי את בעלת האחוזה. סיפרתי לה על ההתקפה האווירית על השטח שבין הלושין לשדליץ, בה התרסק בנו של הסופר שמעון הורונצ'יק, הבתים התנועעו כעריסות תינוקות, ועל הדי ההתפוצצויות המחרישות אזנים. דומה היה, כי כל השטח נתלש מכדור הארץ.

וממשיך: הייתי בשדליץ, לא נראתה נפש ח־ה ברחובות. הבתים עמדו בלהבות המכלות הכל. ריח הגוויות החרוכות והבתים הנשרפים עורר מחנק בגרון ובעינים.

הגעתי לעיירה הקטנה זוולין. שם נחרבו כל בתי היהודים. בתי הנוצרים והכנסיה נשארו איתנים כסלע וכמנצחים שניצחו את היְהודים ובתיהם.

כמה קילומטר לפני וולודבה ראיתי גן עם ראשי כרוב פלוחי יריות. הטייסים הגרמנים חשבו כי אלה הם ראשי אנשים המתחבאים בגן. בבוקר השכם פגשתי בדרך וולודבה—הרובי־שוב את הפרופסור משה שור, שישב לו בעגלת איכר מכורבל בקש ורועד מקור.

דברי השפיעו על בעלת האחוזה עד כדי דכאון. מפניה החינניות נעלם החיוך, ובאלם קול נשמעה כאילו השאלה: מה צפוי לנו בבאות?

נשתתקתי ומיד לאחר מכן נכנסתי לחדרו של היהודי, חדר הקבלה, מראה המארח העשיר לבוש קטיפה ומשי, הוד פניו הפטריארכליים וכן הספריה הגדולה עשו עלי רושם נעים.

זוהי הפעם השניה בחיי לפגישתי עם פריצים יהודים. בראשונה נפגשתי בפולסיה בשנת 1937 עם פריץ יהודי. החיים היו נורמליים. אווירה של חוסר דאגה, תענוגות והומור, יין ושירה. ואילו הפעם מחמת קרבת ראש השנה והמצב הכללי המדאיג היה מצב הרוח רציני. האיש היה נרעש מידיעות הרדיו, על ההפצצות האכזריות מהאוויר של עיירות פרוצות ועל האבידות הרבות בנפש וברכוש. והוא שאל אותי:

ומה תגובת חיל האוויר הפולני?

הגביר היה שבע־רצון מנוכחותי בביתו בראש־השנה והציע לי לשהות בו זמן ממושך. הוא אחז בידי והכניסני לבית התפילה. נוכחו שם כל היהודים הכפריים שבסביבה. הוא ניגש לעמוד התפילה וקרא כמה פסוקים, ולאחריו קרא הרב כמה פסוקים, לאחר מכן ניגש החזן לעמוד והתפילה החלה.

בעל מעריב ומוסף היה ר' אברהם והמקהלה — בניו וחתניו. קולו, קול טנור לירי. עורר בי התפלאות והגיית המלים — השתוממות. ריגשו את הגברים והנשים כאחד עד לדמעות. ואולי נבעה התלהבותו בתפלה מתוך רגש טמיר, כי זוהי הפעם האחרונה בחייו כשליח־ציבור? לאחר התפילה התישבו כולם לפי חשיבותם על יד שלחנות ערוכים וחגגו את החג במאכל ובמשתה הסעודה נמשכה עד מאוחר בנשף. בגמר הסעודה החלו הגביר וחלק גדול מהסועדים ללמוד תורה.

וכך התוודעתי לפריץ ולבני משפחתו הענפה. גם אשתו הפצירה בי שאשאר גם לאחר החג באחוזה.

ביום השני של ראש־השנה הגיעו בחפזון שני יהודים מחלם. אחד עלה על האלמימר, דפק בשולחן וקרא:

— יהודים, הצילו את עצמכם. הגרמנים כבשו את הרובי־שוב, ומפגיזים את חלם מכל עבר. הצבא הפולני והשלטונות ברחו כולם. חיינו בסכנה, כל רגע עלולים הגרמנים להגיע לכאן.

התפילה נפסקה וקמה בהלה. הנשים פרצו בבכי ובעוויתות. הרב הכריז בקול עצוב: "אבינו מלכנו! קרע רוע גזר דיננו".

בערב עליתי על אופני והמשכתי בנדודי. במוצאו של החג הגעתי לעיירה קטנה. הייתי מיוגע ומיוזע מהדרך הקשה וה־חולות, כדרך במדבר. לא יכולתי לרכב ונאלצתי לסחוב בחולות את האופניים.

בכניסתי לעיירה פגשתי יהודי עומד על יד בית ועל זרועו סרט עם הכתובת: "הליגה להגנה מפני הפגזות אוויר".

— שלום עליכם, יהודי. ברכנו זה את זה. היהודי הכניסני לביתו. ראשית כל התרחצתי, הרחצה לא היתה קלה כלל וכלל, כי בבית לא היו מים זורמים, וכל המשפחה היתה עסוקה בפרוצדורה של הרחצה. בעל הבית הביא מים מן הבאר, בעלת הבית — קערת־רחצה והבת — מגבת וסבון.

בינתיים נערך השלחן כמנהג בחג. ממש החייתי את נפשי, עד מאוחר בנשף שיחתנו נסבה על המצב בארץ והצפוי לנו כיהודים. מוצא המשפחה היה מחלם ולכן שאלו וחקרו על קרובים ומכרים. במקרה שאלו על האחים חומסקי יוצאי חלם שהיו צלמים בוורשה. אני הכרתים יפה־יפה ומסרתי לה דרישת שלום.

לאחר חצות הליל שכבתי על משכבי.

בבוקר עם הפציע השחר, וקרני השמש חדרו לבית הקטן, התעוררתי. לא שמחתי כלל לזיו ולזוהר הטבע, כי בימים ההם היתה דיסהרמוניה בין היהודי והטבע. ככל שהשמש זרחה והאירה יותר, כן חשכו יותר חיי היהודים. שכבתי לי והגיתי על העובר עלי בימים האחרונים, נע ונד, יומם ולילה. דפקו בדלת ובעל הבית הודיע לי, כי רב העיר רוצה לשוחח אתי.

התחלתי להתלבש בחפזון ולתדהמתי מצאתי את בגדי המאוב־קים נקיים ומגוהצים ואת נעלי מצוחצחות. הדהִימַני הדבר, כי כל לבני נעלמו מתיקי. נכנסתי לפרוזדור והתרחצתי.

דלת המטבח היתה פתוחה, ולתדהמתי ראיתי את בעלת הבית עומדת ומגהצת את לבני, גרבי ועניבותי. נאלמתי. כל הלילה כיבסה, גיהצה את לבני וצחצחה את נעלי. לבשתי כותנת נקיה ומגוהצת, ענבתי עניבה וניגשתי עם בעל הבית לביתו של הרב.

הרב יהודי זקן היה, בעל הדרת פנים, זקן לבן עטר את פניו וחריצים עמוקים היו במצחו הגבוה והרחב, פני תלמיד חכם מובהק.

הרב חקר אותי חקור ושוב ובין היתר שאל אותי: מהם הסימנים כי על היהודים לברוח מהעיירה? השבתי לו, כי בו ברגע שהמשטרה והארכיונים הממשלתיים מתפנים מהעיירה הרי מיד צפויה סכנה ליהודים מהאויב הגרמני וכן מהאוכלו־סיה המקומית האנטישמית המחכה להזדמנות לפרוע פרעות ולבוז בז.

מיד שלח הרב את השמש לברר מה נשמע בעיירה. השמש שב מיד וסיפר כי המשטרה ופקידי הממשלה פינו את העיירה בלילה.

מצב הרוח היה מדכא. החזן ניגש לעמוד התפילה. לאחר התפילה התחמקתי מהזמנותיהם של המתפללים והגעתי לאכ־סניה שלי, ידעתי, כי אם לא אבוא לארוחת־בוקר אגרום לאכסנאי צער רב.

לאחר ארוחת הבוקר הפצירה בי בעלת הבית — האִם היהודיה העממית להישאר בביתה גם לארוחת הצהריים ומיד החלה לטפל בהכנת הארוחה, הסכמתי. עלה רעיון, כי בעל הבית יצטרף אלי בנדודי. הוא היסס וניגש לרב להתיעצות. הרב חש כי הוא נושא על שכמו את כל כובד צרות היהודים, שאינו מוצא להן פתרון. והוא השיב:

"השעה היא שעת חרום ואיני יכול לעוץ. יעשה כל אדם כרצונו. אני לא אזוז ממקומי, לא אעזוב את קהילתי".

בעל ביתי שב מהרב שבור ורצוץ מרצינות המצב. עד לרגע זה לא הרגיש כי הסערה מתקרבת. ובכל זאת החליט גם להשאר בביתו כמו הרב.

לאחר הצהריים נפרדתי ממארחי הנדיבים. רציתי להביע את תודתי להם במתנה איזושהי, אבל לא נמצא חפץ שוה־ערך שימשוך את סקרנותם.

למחרת, לאחר ליל נדודים הגעתי לגן פירות, העצים התגאו בפרי הבשל וגרו את תאבוני.

נכנסתי לגן ולפני יהודי נמוך, בעל זקן שחור ופנים שזו־פות משמש, מכר לי ברצון חמשה ק"ג תפוחים במחיר של 50 אגורות. רק יצאתי מהגן וטרם הספקתי לעלות על אופני יצא היהודי בחפזון מהגן וקרא לי. חזרתי לגן. היהודי ביקשני לשבת ופתח בזה הלשון:

"אברך, אבקש ממך, שתעשה לי טובה. אם ברצונך, כי מצפוני יהיה נקי הריני מבקשך שתקבל חזרה את כספך. באיזו זכות אני לוקח כסף מאת יהודי נודד בעד כמה ק"ג תפוחים? מי יודע, אולי מחר אאלץ לברוח ולהפקיר את גני?"

והיהודי הסביר לי באר היטב את גורל מצוות הכנסת־אורחים, ובקחתו ממני כסף הרי עבר עבירה חמורה.

נסיתי להשקיט את היהודי, כי לא באתי לקבל חלילה וחס, מתנה ממנו, ואם בררתי תפוחים לפי טעמי הרי מחובתי לשלם. בין היתר אמרתי, הרי המחיר הוא בחצי חינם.

היהודי דיבר אתי ארוכות ועיני נעצמו מעייפות. היהודי רפד לי משכב בגן אני שכבתי היטב בצל העצים.

כשהקיצותי הגיע כבר הערב. בעל הגן המתין לי ושנינו אכלנו צהריים. נפרדתי ממנו בשמחה. כשניגשתי לאופניים ראיתי כי הם טעונים משא לעייפה. היהודי תפר ממגבות תרמיל ומילא אותו בפירות, נקניקים, לחם וסיגריות וקשר הכל לאופניים. מזון זה סיפק את צרכי בימים הבאים.

בשעת כתיבת שורות אלו עברו כבר שלש עשרה שנה, מאז הכרתי את יהודי חלם, כל אחד מהם עולם מלא של יושר וצדק, הכנסת־אורחים, מדות אנושיות ונדיבות.

אימה תוקפת אותי, כשעלי לקבוע, כי העיר ואם בישראל, הקהילה הקדושה חלם וכן כל העיירות אינָן קיימות עוד. היהו־דים היקרים והנלבבים נעלמו כולם מן העולם, נכרתו כולם לנצח. כתר היהדות וגאוותה. הם נפחו את נפשם בקדושה. קדושת הגוף והרוח.

חלם בפולקלור היהודי

פיליפ פרידמן

מעשיות חלם

בפולקלור היהודי היתה חלם ידועה כעיר של טפשים. "מעשיות חלם היו החומר האהוב של ההומור היהודי־העממי ויש עשרות ספרים, אחדים מהם בכמה מהדורות, הדנים בחומר זה בנוסחאות שונות. איך ומאין בא כינוי זה דווקא לעיר, שהיתה מפורסמת כמקום תורה ולמדנות ואיך היתה ללעג ולקלס בהומור היהודי?" ענין זה עוד לא נחקר בצורה מדעית. אולם דבר אחד ברור: ל"מעשיות החלמאיות" אין שום יסוד בעובדות היסטוריות; המעשיות האלה על שוטים, סחורה ניידת הן, אוצר בינלאומי של פולקלור, העובר מזמנים קדומים מעם לעם, לפחות זה כמה מאות שנים. מתחלפים רק השמות הגיאוגרפיים ושמות האנשים, ולפעמים גם שמות המוסדות. כך, למשל, המעשיה המפורסמת על בית הכנסת בחלם סופרה כבר זמן רב לפני זה על "ערי טפשים" באנגליה (גודהם, באלמונט), או בגרמניה (שילדה), אולם שם מדובר על כנסיה או על עיריה.

"ערי טפשים", כנושא אהוד על ההומור העממי, אנו מוצאים אצל עמים שונים ובזמנים שונים. נביא רק כמה דוגמאות מוכרות. ביוון העתיקה נודעה העיר אַבדֵארה כעיר של שוטים. כארץ טפשים היתה ידועה באוטיה. למותר להזכיר, כי אין שום עובדות, וכנראה גם לא היו, להערכה זו, מוצאו של הפילוסוף המפורסם דמוקריטס הוא דווקא מאַבדֵארה.

כעיר של טפשים באנגליה היתה ידועה במאה ה־15 גודהאַם שבנסיכות נוטהינגהאם. ספר מעשיות נוטהאמיות הופיע כבר בדפוס במאה ה־16. באנגליה היו עוד ערי־טפשים אחרות: באלמונט, קוגאסהול (באסאקס), אוסטביק (ביורקשיר) ונוסף לזה גם השוטים מהנסיכויות סופוק ונורפאק. בהולנד יצא שמה של קאמפן כעיר של טפשים.

המספר הגדול ביותר של ערי־טפשים ומעשיות־טפשים היה בגרמניה. נפרט כאן את הכי חשובות: שילדה (או שילדבורג) ליד טורגאו; טטרוב במקלנבורג; שאפנשטדט בברונשביג; בוקסטאהודה ליד המבורג; פירנה בזאקסן; איגלאו במאהרן (בימים ההם השתייכה מאהרן לאוסטריה) וכו׳. לנו חשובות מאוד המעשיות על הערים הטפשיות בגרמניה, כי ייתכן מאוד שמשם עברו לפולקלור היהודי. כבר בשנת 1558 חיבר הגרמני המפורסם "הסנדלר וגם המשורר" הנס זקס מחזה היתולי (שבאנק) על "האיכרים מלפנהאוז"; הוא מביא שם סיפורים שונים, שבמשך הזמן סופרו בין יהודים על "חכמי חלם". באותה המאה הופיע בגרמניה הספר העממי המפורסם של ה"ללנבורגים" (ז. א. ה"שילדבורגים"), שזכה תיכף ומיד לפופולריות יוצאת מהכלל באירופה התיכונית והמזרחית, ובשנת 1597 כבר הופיע התרגום הראשון ביידיש של מעשיות אלה בכותרת: "שילדבורגער זעלצאַמי אונ׳ קורצווייליגע גישיכט".

אם כן איפוא, חדרו מעשיות הטפשים לפולקלור היהודי בשם "המעשיות השילדבורגיות". מתי הפכו ל"מעשיות חלם"? בספרותנו המדעית אין תשובה ברורה לשאלה זו. ידוע, שבמאה ה־19 היו גם קהילות אחרות מפורסמות כערי טפשים, כך, למשל, קראו לקהילת פויזן "עיר הטפשים". אולם במרוצת הזמן התרכזו כל מעשיות הטפשים סביב חלם. בפעם הראשונה, כנראה, הופיעו מעשיות חלם בדפוס בשנת 1867. בספרון בן 32 עמודים, שיצא לאור בווילנה, בצורה אנונימית, אצל אברהם יצחק דבוז׳צקי בשם "בליצענדע וויצן אָדער לאכפילן", יש פרק: "די חכמות פון איינער געוויסן שטאָט ח.". נח פרילוצקי סבור, כי מחבר הספר האנונימי הוא לפי כל הסימנים אייזיק מאיר דיק.

סיפורי חלם והספרות היהודית

ספורי חלם הן פרי יצירה אנונימית במשך דורות הנובעת מנבכי העם והם פועל־יוצא של גלגולים שונים מפי העם לאוזני העם; גלגולים המתגל־גלים דורות וככדור שלג עם כל גלגול וגלגול הוא גדל ועיצובו נעשה מושלם יותר. מוטיבים לעשרות, של יהודים ושל זרים, יוצרים להם אמוץ בנוסח ומשתלבים בשטח ההומור של הסכמה; נושאים נודדים מעם לעם מתגבשים ומתייהדים בקולטם נופך טפוסי לוקלי וסיום מתאים לסכמה. במשך שנים נמשכה היצירה הקולקטיבית, ובסופו בא לידי ביטוי אפוס של הומור מיוחד תחת השם "חכמתה של חלם".

אם אנו סוקרים את ספורי חלם כמעשה יצירה אנונימי ועממי, הרי נשאלת השאלה: למה ומדוע זכתה חלם להיות המעַן של הדמיון ההומוריסטי של העם? את התשובה לשאלה זו נשאיר לחוקרים מובהקים של הפולקלור. אנו נעיר רק הערה אחת להסברת הענין, והיא: כי הקהילה הקדושה לא התפרסמה כפי שסבורים רבים בגלל ספורי חלם, אלא הפוך הדברים: היתה כנראה מפורסמת עוד קודם, ולכן הפכה להיות המעַן של ההומור העממי.

אם נניח אפילו, שהסיפור הראשון על חלם היה מקרי, הרי עלינו להודות, שמקריות זו לא היתה מתגבשת לו השם חלם לא היה מפורסם בין המוני העם היהודי, לכל הפחות — בין יהודי פולין.

ולוּ לא היו כל הוכחות היסטוריות על חלם ועל עברה, הרי העובדה, שבפולקלור היהודי קיימים סיפורי חלם, משמשת היא כעדות, כי בזמן מן הזמנים היתה לה לקהילת חלם השפעה שפירסמה אותה ברבים, השפעה שנפסקה, כנראה, בגלל תחרותה של עיר אחרת, גדולה יותר במלכות פולין. דרך אגב, בתחרות זו שבין הערים צריך לחפש את מקורו הראשון של סיפורי חלם.

מובן מאליו, שאין אנו טוענים, שבסיפורי חלם יש מידת מה של אוטנטיות, ואפילו אם כן, אין לזה כל חשיבות. חלם העיר שהיכרנוה במשך עשרות השנים האחרונות, אין לה כל שייכות לסיפורי חלם. אם מחפשים אנו את הסיבה ההיסטורית לקשר שבין סיפורי חלם, הרי ברור, כי מתכוונים אנו למצוא תכונה עלומה ומעניינת של היצירה העממית, כלומר, סוד של המעבדה שלה, כי מאמינים אנו, שלמרות המקריות, למַר־אית עין, ישנה חוקיות מסויימת הקובעת.

אבל עד שתכונה זו תתגלה, עד שתוגדר, הרי מעל לכל ספק הדבר, כי חלם לא נוצרה על ידי הסיפורים עליה. עוד מקודם היתה מושרשת בחיי היהודים ושמה היה מפורסם, אם יכלה להפך לסינונים להשקפה יהודית עממית על תגובות למעשים בחיי האדם.

הצטברות סיפורי חלם בפולקלור היהודי מספרת לנו לא רק על חלם ופרסומה בעולם, כי אם גם על ביסוסם של החיים היהודיים על אדמת פולין. בלי הרגשת ההשתרשות, בלי תחושת הקביעות לא היתה יכולה היצירה העממית לארוג את האריג הגרוטסקי מסביב למושג גיאוגרפי, מסביב לעיר.

ונכון הדבר, כי ברבות הימים הגיעו סיפורי חלם למקומות רחוקים, בהם השם חלם היה כשם מן ההפטרה. עד היום יכולים לשמוע כשמישהו סח: "בדיוק כמו בחלם", ואין הסח לוקח בחשבון את המציאות הריאלית של חלם. זה נובע רק מתוך זה, כי חלם הפכה להיות סינונים כמו סדום, להבדיל. כוחו של הסינונים העממי יגיע הרחק, הרחק מעבר למציאות הקדומה שיצרה אותו, ורק הודות לכוח זה נחרתה היצירה בזכרון העם. ומכאן חשיבותה, כי היא מוציאה אותה מתוך תחומו של חוקר הפולקלור והופכה לקניין חי של איש התרבות, של האמן והסופר.

מובן מאליו, שכשאנו סחים על ההומור של חלם ביצירה העממית הרי אנו מתכוונים, חוץ לממשותו האקטואלית החי, גם לערכו ההיסטורי־תרבותי. כשאנו מתעניינים בפרי הגורם לנו העץ הפולקלוריסטי וביחוד, אקלים החיים בו הבשילה במשך שנים. ובכן עלינו לקבוע, כי רק בהרגשת הקביעות וההש־תרשות בארץ יכולה היתה לקום היצירה ההיסטורית, שגיבורה היא עיר מסוימת.

ובדרך קל וחומר אפשר ללמוד מסיפורי חלם: מה כל יצירה פולקלוריסטית עם קיום הווי יציב מכל שכן יצירה מסביב למושג גיאוגרפי מסוים. על אחת כמה וכמה זקוקים אנו להרגשה של קביעות יציבה.

להפוך עיר לגיבור אשר "נכתבה" במשך דורות אפשר היה רק אז כאשר בתחושת החיים של האדם העממי היתה עיר זו קבועה כמו חליפת הזמנים של ארבע תקופות השנה. ולא רק עיר זו, כי אם הארץ בה עיר זו נמצאת היתה צריכה להיות בדמיון העממי יהודית יציבה, כי אלמלא כן, לא היתה מרשה לעצמה לייחס לעיר את כל המרץ היוצר של דמיונה. מוּתרות כאלה הרשה לעצמו העם הצרפתי ביחס לעיר טרסקון, וכן היהודים בפולין — חלם.

במדינת פולין היתה, לפי ר' פנחס מקוריץ, הגלות הקלה ביותר. יהודי פולין חיו לא רק לפי מנהגיהם כי הם הרגישו שכאן ביתם. רק מתוך הרגשה כזו יכלו להיווצר סיפורי חלם.

בדיחה זו מאפיינת את תחושת הבית של היהודים בפולין:

שני יהודים נוסעים ברכבת ומשוחחים, שואל האחד: מה שם עירך? עירי? — משיב השני — הגויים קוראים לה מינ־דזיבוז׳, אבל העולם קורא לה מזלבודז׳יץ.

בסיפורי חלם גילתה היצירה העממית מגמה בולטת לרכז חומר נושאי מסויים על שטח גיאוגרפי, על נקודה מסויימת של יציבות יהודית. מגמה זו בסיפור העממי הריהי ידועה לכל.

בסיפור העממי קשורים המעשיות ״באי־שם מעבר להרי חושך״. אלה הם סיפורי הפלאות, אשר מסגרתם היא המוזרות הגיאוגרפית של ארץ הפלאים. הרי ברור לכל, שהתנהגות דמיונית אפשרית רק בארץ דמיונית שאין להוכיח את מציאותה בכל רגע. מתאימה לכך הארץ מעבר לסמבטיון, המקום ״מאחורי שבעה הרים״ או ״מאחורי שבעה נהרות״, מקום בו כל צעד רווי בנסים, ואז קרה הדבר שהמספר העממי התקרב לגבול הריאליות הגיאוגרפית הרי לקח ״מעבר להרי חושך״ חלק מאקלימה הרווי נסים ומסתורין. שטח הפעולה נשאר בלתי ידוע. המספר לא סיכן את עצמו לקרוא בשם גיאוגרפי מסויים אלא אם כן נראה לו כי הוא במרחקים.

למעשיות פחות נפלאים היה העם קובע: קרה הדבר ״אי שם בגושן״ או ״אי שם בבויבריק״. רק בסיפור החסידי אנו נתקלים בשמות ערים ועיירות ידועות, אשר אפשר להשיגם בהשג־יד. החידוש שבחסידות היה, כי האדם הפסיק להרקיע לשמיים והוריד את השמיים לארץ. החסידות מרבה במסתורין שמחוץ לחיים הארציים והוכיחה, כי דווקא החיים על הארץ רוויים מסתורין. מובן, איפה, כי המספר החסידי לא היה צריך להעביר את דמיונו לארץ מרחקים. פלאים נעשים כאן בדלת האמות שלו, לפי השקפת העולם שלו; פלאים לא זקוקים לאקלים מיוחד ולאווירה מיוחדת, אשר יגבירו את האמון בהם. זקוקים הם לכוח מגי אחד, לכוח אמונה מלאת התפעלות.

מבחינה אחת דומים סיפורי חלם לסיפורי חסידים. לא התרחקו מהמציאות; במת האירועים היא בחיים ממש. בניגוד ל״סיפורי מעבר להרי חושך״, הם מעוררים אמון מקביעת מקום הארועים. אנו רוחשים להם אמון בגלל קירבת המקום, המאשרת את אמיתותם, כי בלעדי זאת היה כל ההומור נפגם.

סיפור חלם הוא ראי עקום, וכדי שהקומיות של הקווים העקומים תשפיע נאלצת השתקפות זו להיות קרובה לאובייק־טים אשר אותם היא מעוותת. רק בעימות עם המציאות מתקבל האפקט הקומי.

בסיפורי חלם אפשר להבחין את הקומיזם ממרחקים. יש בהם גרעין קבוע, אשר מסביבו מתרקם הקומיזם של המצב.

הקומיזם של סיפורי חלם בנוי על עיקר הומוריסטי מסויים. הוא ממש אוצר להוכחת אמיתותם של שיטת צחוק מסויימת.

הקומיזם החלמאי משיג את השפעתו בגלל האוטומטיות של מעשי האדם. אוטומטיות זו היא פועל יוצא של התעלמות משייכות התופעות. החלמיות היא בכך, שגיבורי הסיפור מח־ליטים על מעשה מסוים לחזות מראש את התוצאות. האפקט הקומי מתבלט, כאשר בהתנהגות חסר ההגיון המציאותי של סיבה ותולדותיה.

ישרות הקו היא מכנית, אוטומטית, וזוהי נקודת הכשלון של הרצון החלמאי הטוב. כאשר חלם רכשה לה מכונת כבוי שרפות הרי זה רצון הגיוני המתבטא במעשה. המעשה הופך להיות קומי כאשר סיבה שניה ומעשה בצידה מבטלים את ההגיון הראשון (הקפת המכונה בחומת לבנים, מחסום לגנבים). המכניזם, האוטומטיות שבביצוע מבלי להתחשב בתוצאות, מעוררים את הצחוק נוכח ההגיון האנושי הנורמלי.

הסיפור החלמאי הוא משל לכוונות טובות ההופכים במצי־אות היפוכן. בצחוק מגן האדם על עצמו מפני המכניות שבחיים, ובצחוק על מעשי חלם אנו מתגוננים מפני האוטומטיות ההו־פכת את כוונותינו הטובות להיפוכן. בכך רצה הנסיון העממי להדגיש כי כוונה טובה שאינה סמוכה למציאות אינה מספקת.

כשחלם רוצה שהשלג לא יקולקל על ידי דריסה, הרי זה רצון טוב (אפשר לראות בשלג הזה איכות מוסרית שבחיינו). רחוקים מהמציאות הם מעשי ההגשמה של הרצון. הם בלתי טבעיים באשר חסרה בהם השרשרת ההגיונית של הקשר בין המעשים. מי מקלקל את השלג? שואל המספר החלמאי. וה־תשובה היא: השמש, היוצא ראשון לרחוב לעורר את התוש־בים לעבודת הבורא. גם התשובה היא נכונה והגיונית. אבל נכונות הגיונית זו מטעה את החלמאים לשבילי אי־הגיון. מכיון, שהשמש דורך על השלג חייבים למצוא דרך שלא יעשה כן. העוקץ שבבדיחה, כי ארבעה אנשים ישאו את השמש היא גם כן נכונה, אבל אי־ההגיונות נובעת מתוך הרצון הראשון, שהשלג ישאר חלק ולא ישמש כמדרס לכפות רגליים.

רואים אנו אם כן, שהקומיזם של גיבורי חלם הוא בכך שיש להם רצון טוב, אבל הגשמת הרצון למעשה בדרך אוטומטית מגבירה פי כמה את המצב אותו היו רוצים למנוע.

כששמש מזדקן ואינו יכול לסובב בחוצות ולהעיר ישנים, מחפשים החלמאים עצה, שהשמש ימלא את תפקידו ולא יאמץ את כוחותיו. זה הגיוני מאוד. אבל בדרך ההגשמה איבדו החל־מאים את הקשר שבין תופעות למציאות. מביאים את כל התריסים לביתו של השמש לבל יצטרך לסובב בחוצות העיר, אבל הלך לאיבוד החשוב ביותר של הרצון הטוב. העיירה לא תשמע כלל וכלל את דפיקותיו בתריסים של השמש, כשם שבניית החומה מסביב למכונת הכבוי ביטלה את כל ערך המכונה. באשר לא לקחו בחשבון חוליה אחת בשרשרת של מעשה ותוצאה.

אותו הדבר נשנה והולך במעשה בניית טחנת מים לא בסמוך למים אלא בראש ההר, וכן בסיפורי חלם אחרים.

סיפורי חלם הם אוצר בלתי נדלה לעיצוב ספרותי אמנותי. למעשה מחכה האפוס הזה לאמן המחדש שיהפוך את האנונים העממי ליצירה של מודעות אמנותית הקיימת לעד.

בתוך סיפורי חלם טבועים כל הרגעים האליגוריים, אשר אפשר להשתמש בהם בשייכות למעשי האדם בכלל אשר חיינו מלאים בהם.

לעת עתה לא ניצלנו את חומר סיפורי חלם בספרותנו.

ידועה לנו הקומדיה ״חכמי חלם״ של אהרן צייטלין, אשר הוצגה בהצלחה על הבמה היהודית. אבל לא הופיעה בדפוס.

קומדיה דומה לזו חיבר הסופר היהודי סובייטי גרשנזון,

שנספה באופן טרגי בצעירותו. קומדיה זו היתה בידי השחקנים הפופולריים ש. דז׳יגן וי. שומכר. בשעתו רשם מ. קפניס את סיפורי חלם. היה זה מעשה פולקלוריסטי רב. תחת השם ״גיבורי חלם״ הופיע בניו־יורק ספרו של שלמה סיימון. סיפורי חלם לילדים. י. י. טרונק התיימר כי הצליח לתת עיצוב אמנותי בספרו ״חכמי חלם״.

סופרים יהודים השתמשו בחומר של סיפורי חלם, בהעבירם אותם למקומותיהם הם (למשל: ליב קויטקו בשיר הילדים ״מתנת למל״). אחרים הכתירו את סיפורם בשם חלם, אבל אין לסיפורים כל קשר עם חלם (למשל: י. ל. פרץ בסיפורו ״המלמד מחלם״) מובטחני, כי סיפורי חלם מצפים לדה קיסטר שלהם, ועד שיקום הדבר עלינו לרשום כל גוון וכל נוסחא של סיפורי חלם כמו שהם נפוצים בימינו בין היהודים בעולם.

היה זה מעשה רב לו אנשי חלם הנפוצים בכל הארץ, היו יוזמים ומארגנים הן הוצאה מחודשת של סיפורי חלם והן את עיצובם האמנותי. את העיצוב האמנותי אמנם אי אפשר לארגן, אבל פרס הגון ליצירה על סיפורי חלם היתה מזרזת אמנים וסופרים, כי הענין בנושא זה הוא רב גם בלאו הכי.

מ. סלע

חלם והחכמה

כל אנציקלופדיה תספר לך כי חלם שבדרום־מערב פולין היתה עיר יהודית רצינית מאוד. ישוב יהודי היה בה יותר מ־500 שנה. בגזירות ת״ח (1648) נהרגו בחלם יותר מ־400 יהודים. קהילת חלם תפסה מקום חשוב ב״ועד ארבע הארצות״ יעם פרוץ מלחמת העולם השניה, בטרם שואה, חיו בה כ־18,000 יהודים, מחצית האוכלוסיה או יותר. אישים יהודים חשובים הוציאה חלם מקירבה וגדול בכולם רבי שמואל אליעזר איידלש, המכונה המהרש״א, שכיהן ברבנות בחלם מ־1606 עד 1615. פירושו לתלמוד, שנכתב לפחות בחלקו בחלם, הוא אחד הפי־רושים החשובים ביותר, ונדפס ברוב מהדורות התלמוד כנספח.

נשאלת, אם כן, השאלה מה ראו המוני בית ישראל לכפות על חלם, הר כגיגית, את הטפשות הקולקטיבית המפורסמת, שבגינה כל מעשה־שטות מכונה אצלנו עד היום הזה מעשה חלם וכל חכם־בעיני־עצמו נקרא חלמאי?

לפני שננסה לענות על שאלה זו יש להעיר שחלם איננה עיר־הטפשים היחידה בעולם, וגם לא הראשונה שבהן. מסורת עיר־הטפשים התחילה ביוון הקדומה, בעיר אבדרה (א׳ פתוחה, ב׳ שוואית דגושה, ד׳ סגולה), ובעצם גם אבדרה היתה עיר רצינית. על פי האגדה ייסד אותה הראקלס בכבודו ובעצמו, לכבוד בנו האהוב אבדרוס, שהיה שומר הסוסים אוכלי־האדם שבאורוות דיומס. העיר עמדה על שפך הנהר נסטוס שבתראקיה, על חוף הים האגיאי, וידעה תקופות של שגשוג במאה הרביעית לפני הספירה: היא היתה אחד המרכ־זים הגדולים של סחר־החוץ היווני, וממנה יצאו הפילוסופים הדגולים דמוקריטוס, פרותגוראס והקאטיוס. ואף־על־פי־כן יצא שמם של בני אבדרה בכל יוון כשוטים מופלגים. את ״כל בדיחות אבדרה״, או משהו בדומה לכך, אנו מוצאים בכתביו של הנואם והסאטיריקן לוקיאנוס מסאמוסאטה (בערך 125 עד 185), סופר יווני יליד סוריה, והוא כנראה שטבע את המושג ״אבדראים״. המקביל למושג חלמאים אצלנו. תנופה חדשה למונח זה נתן המשורר הגרמני כריסטוף מארטין וילאנד (1733 עד 1813) בשלהי המאה ה־18, כאשר פירסם את הסא־טירה המוחצת שלו על הבורגנות הגרמנית המגושמת והאטומה, שהיסווה אותה קצת בהעתיקו כביכול את העלילה לאבדרה הקדומה. לספר קרא בשם ״האבדראים — מעשה מתקבל מאוד על הדעת״.

*

אבדרה לא נשארה יחידה בסוגה. בגרמניה המפוצלת של ימי־הביניים צצו כמה ערי־טפשים או מחוזות שאיכריהם נוד־עים כביכול בטיפשותם. כזאת היתה שוואביה, וביתר ייחוד עיירה אחת בשוואביה ושמה רנרטסהפן. יותר ממנה התפרסמה העיירה הגרמנית שילדה או שילד־בורג בחבל כסיליה, שעשו מעשי־חלם ממש. כל החפץ לדעת עליהם משהו יעיין נא בספרו של אריך קסטנר ״חכמי שילדה״, שיצא לאור בתרגום עברי. ייתכן שיש עוד ערי־שוטים בארצות אחרות — צרפת? אמריקה? איטליה? ארצות־ערב? — כותב השורות האלה אינו יודע עליהן. אם יש בין הקוראים מי שיודע יותר הריהו מוזמן לבוא ולהשכילנו.

לאנגלים יש עיר שוטים משלהם, ואולי רק כפר, הכפר גותהאם אשר במחוז נוטינגהאמשייר. לתושביו נתייחד ״מטעם כלשהו, שמעולם לא נמצא לו יסוד מספיק, מוניטין של סיכלות״, כדברי ספר־הלוואי לספרות אנגלית של אוקס־פורד. מכל מקום, מסורת עתיקה היא וגם מתחדשת תמיד. יש סברה שקובץ ראשון בשם ״הסיפורים העליזים על המטו־

רפים של גותהאם, שקובצו יחדיו בידי א.ב. פיזיק דוקטור", נכתב כבר במחצית הראשונה של המאה ה־17, אבל מה שקבע את דימויים של אנשי־גותהאם הוא ספר אחר, שיצא בשנת 1797, ושמו "ההיסטוריה של נוטינגהאמשייר". וכך מסופר בו על גותהאם: "המלך ג'ון, בעברו אצל מקום זה בדרכו אל נוטינגהאם, והיה בדעתו להלך על פני האפרים שאך זה תיארתי, נחסם על־ידי הכפריים, אשר סברו כי האדמה שעבר בה המלך סופה ליהפך לעולמים לדרך־המלך. המלך, שנפגע ממנהגם זה, שיגר מחצרו אחדים ממשרתיו לחקור ולדרוש לסיבת סרבנותם ולהביאם על ענשם... הכפריים, בשמעם את עבדי המלך קרבים ובאים, חשבו על אמתלה שתפיג את טינתו של המלך. כאשר קרבו השליחים אל גותהאם, מצאו מקצת מתושבי הכפר שקועים במאמץ להטביע צלופח בתוך בריכת־מים... ואחרים שמו מצור על קוקיה שנחבאה בתוך שיח עבות. בקצרה, הכל היו טרודים במעשה שטות זה או אחר, מה ששיכנע את משרתי המלך כי כפר של שוטים הוא".

סיפור זה על אנשי גותהאם וטעם סכלותם מביא אותנו לאחת הנקודות המעניינות בנושא זה של ערי־הטפשות. כפי שאנו שומעים מתוכו לא היו אנשי גותהאם שוטים אלא חכמים מחוכמים, שבחרו בערמתם להעמיד פני טפשים. אפשר לומר שהסכלות היתה חכמתם המיוחדת.

כיוצא בהם ממש אנשי שילדבורג שבגרמניה. יש גם מעשיה המספרת כיצד זכו הם במוניטין זה: השילדאים נודעו פעם בכל העולם בחכמתם כי רבה, וכל מלכי אירופה היו נוטלים להם יועצים מאנשי שילדבורג. כיוון שהיו פזורים על פני כל חצרות־המלכות, לא יכלו לעבד את שדותיהם, לפקוד את נשיהם ולחנך את בניהם, עד שקצו בחיי־הנדודים ונימנו וגמרו לעשות לעצמם שם של טפשים מטופשים וכך עשו ונפטרו מענשה של חכמה יתירה.

לעומת זאת אין הסבר סביר לסכלותה הקולקטיבית של חלם שלנו. הסיפור על ראשית טפשותה של חלם הוא כידוע זה של המלאך שטען על כתפו שני שקים מלאי נשמות, באחד נשמות החכמים ובשני נשמות השוטים. על פני כל העולם פיזר קצת מזה וקצת מזה, אבל כשעבר ליד ההר הגבוה הסמוך לחלם נקרע אחד השקים וכל הנשמות החכמות נפלו במקום ההוא, אשר בו נוסדה חלם והיתה לעיר שכולה חכמים.

מבבל עד חלם

סיפורי המצע של גותהאם ושילדה מעניינים הרבה יותר, מפני שיש בהם הארה כמעט פילוסופית של הרב־משמעות שבחכמה ובטיפשות, מקצת ממה שנרמז משם ספרו הנודע של דסידריוס אראסמוס מרוטרדאם, "שבחי הסכלות". הפקחות שאינה כל־כך מחוכמת והשטות שאינה כל־כך מטופשת הן נושא חוזר בהגות ובשירה, ודי אם נזכיר את המחזור "משירי המשכיל והכסיל" של לאה גולדברג או את "מקרה הכסיל והחכם" ב"שמחת עניים" של נתן אלתרמן. דוגמה מפורסמת אחרת היא שוטי־החצר של מלכי־אירופה, ששטותם היתה להם דרך־עקלקלות להשמעת דברי אמת ופקחות.

החד־משמעות הפשטנית של הסכלות החלמאית מוליכה אותנו כמעט בהכרח למסקנה שחכמי חלם הם כנראה **לא** יותר מיצירת־חיקוי מאוחרת, נושא שנטלו אבותינו חובבי־הלצון ממושב־לצים זר וייהדו אותו. ואמנם, חוקר הפולקלור היהודי האמריקאי נתן אוסובול אומר (בספרו "אוצר פולקלור יהודי"), כי סיפוריהם של שוטי שילדבורג תורגמו מגרמנית ליידיש כבר בשנת 1597, שבה עדיין היתה חלם קהילה קטנה ולא נודעת, שמנתה כ־400 נפש. היהודים התנפלו מן הסתם על סיפורי חכמי שילדבורג בנפש חפצה והזדרזו לייהדם, לשפצם ולהוסיף עליהם כהנה וכהנה, כיד ההומור הטובה עליהם, אם מן המצאי של הבדיחה היהודית שכבר היה קיים ונשתל בעיירת הטפשים, ואם מן החידוד הליצני של כל דור ודור. לספרות הנדפסת הגיעו חכמי חלם שלנו רק במאה ה־19, שנים רבות אחרי עמיתיהם הנכריים.

אבל מדוע דווקא חלם, ולא אחרת? לשאלה זו אין תשובה פסוקה, כשם שאין תשובה פסוקה לשאלה מדוע גותהאם ושילדה ואבדרה. אבל אם תשובה פסוקה אין, השערה יש. בלשונות הסלאביות, ח ו ל ם (על משקל גולם) פירושו כסיל. ומכיוון שחולם וחלם צילצולם סמוך, היתה חלם־של־מעלה לעיר הטפשים החלמאית של אוצר ניבינו.

למען שלימות התמונה נציין כי במקורותינו יש רמז ראשון להתרקמותה של עיר־טפשים יהודית קדומה, הלא היא העיר פ פ ו נ י א (פ' דגושה ופתוחה, פ' שניה דגושה, ו' שרוקה, י' קמוצה) שבבבל בין שליחי לפומבדיתא, עיר הישיבה המפורסמת.

בתלמוד הבבלי (מסכת פסחים, דף מ"ב) נכלל סיפור משעשע על רב מתנה שקם בפפוניא והכריז: "אשה לא תלוש (מצות לפסח) אלא במים שלנו!" כוונתו היתה ללמד לאנשי פפוניא את הכלל הידוע, כי לאפיית המצות יש לשאוב את המים יום קודם לכן ולהלין אותם בבית, כדי שיהיו המים צוננים ולא יחמיצו חלילה את העיסה. אבל אנשי פפוניא, בבערותם הקולקטיבית, לא כך הבינו את הדבר, אלא למחרת היום באו במרוצה אל רב מתנה, כשכדיהם בידהם ותביעה בפיהם: "הב לנו מים!" סבורים היו, שהרב מתיר לאפות מצות אך ורק במים ש ל ו, השייכים לו והמסופקים על־ידו.

ואם נזכור שגם בארץ־ישראל הישנה שלנו יצאו מוניטין לאחת המושבות הוותיקות (לא נזכיר את שמה, עניין של עיקרון) כאילו בניה אינם מצטיינים בשנינות יתירה, נראה שעניין זה של עיר־טפשים, שהסכלות משותפת לכל יושביה, הוא כנראה נושא חביב על רוח־בדיחותו של העם, והפולקלור הזה מידבק, כמעט במקרה, במקום מן המקומות ומכשירו כמין אילן לתלות עליו סיפורים ובדיחות שהסכלות האנושית המקובצת (וגם הפרטית), הוא עיקר עניינם.

עד כאן על חלם וחכמיה, וכל החפץ בסיפורי חלם עצמם ימצאם ערוכים לפניו בקבצים המתאימים (למשל "ספר הבדיחה והחידוד" של דרויאנוב, כרך ב' עמודים א'—ל"ו ו"חכמי חלם" ו"חלם וחכמיה" של פאלק הלפרין).

אפרים רויטמאַן

דער תוך פון דער כעלעמער מעשה

מעשיות, ענלעכע צו די כעלעמער, זיינען פאַראַן כמעט ביי אַלע אייראָפּייאישע פעלקער. פאַראַן אפילו דער שטאָף פון דער מעשה, נישט בלויז די האַנדלונג. בלויז, בעת די ענלעכע מעשות צו די כעלעמער טראָגן שטענדיק אַ מוסר השכל, האָט די כעלעמער מעשה פון דעם זיך אָפּגעזאָגט. מיר וועלן פּרווון זיך צו דערגרונטעוועז פאַרוואָס די כעלמער מעשה האָט פון דעם מוסר השכל זיך אָפּגעזאָגט און אָנווייזן אויפן אויסנאַם פון איר אַנעקדאָטיק.

דאָס יידישע לעבן אין דער קאָנצעפּציע פון דער כעלעמער מעשה שטעלט מיט זיך פאָר אַ טרויעריקן כעלעם. און שפּעטער דערמאָנט כעלעם נישט בלויז אין אַ געאָגראַפישן אָרט ווי "כאָלם" און אויך אינעם וואָרט חלום, איז דער כעלעמער חלום אונדזער קאָשמאַר, — די שפּראַך־וויזיע פון אונדזער יש צווישן די אומות העולם.

אויפן ערשטן אָנבליק איז כעלעם אַ קאָמיזם פון מעשים און סיטואַציעס. דאָס מוזן צעברעכן די שמאָלע געסלעך בכדי אַריינצוברענגען די דרענגער פונעם וואַלד, וואָס כעלעם טראָגט אין דער ברייט, רעדט שוין פון דעם אַז כעלעם איז אַ זיטן־קאָמעדיע. דער כעלעמער האַנדלט גראָדליניק — זאָל די ווירקלעכקייט זיך ברעכן!

אונדז מוז וווּנדערן די מעגלעכקייט — ווי אַזוי די כעלעמער מעשה איז בכלל אַנטשטאַנען, ווייל כעלעם רעדט פון לויטער טועכצער וואָס זי פאַרשרייבט אין "פּנקס"... אָט דער פאַקט צווינגט אונדז זיך צו פאַרטראַכטן ווען עס שטעלט פאָר דער פּינקס... דער פּינקס איז אַ שטומער עדות פון סאַמע דורכפאַלן, אַן עדות פון מוחען און פּלפּולן... ווער־זשע איז ער? אויסער דעם איז די וויכטיקסטע פיגור אין דער אסיפה אָדער דער "רב" אָדער דער "גאון"... דאָס רעדט שוין פון אַ באַשטימטן שיכט, פון אַ כלל וואָס זעט זיך אויסדערווײלט... און אַז ביז־גאָר־קלוגער־מענטש האָט געזאָגט אַז דער "אתה בחרתנו" איז "אונדז לאַכנדיק צו מאַכן!" איז, צי מיינט נישט די כעלעמער מעשה חוזק צו מאַכן פון אַלע מוח־חריפותן פונעם גאון און דער "אסיפה"?

אין דער כעלעמער מעשה לעבט אַ כלל, אָפּגעזונדערט פון דער וועלט, להכעיס דער וועלט, זיכער ביי זיך, אַז ער האָט קיינעם נישט נאָכצוטאָן, אַז אַלץ וואָס די מענטשן אין דער וועלט טוען, לויט אויסשטודירטע, רעאַלע מעגלעכקייטן, קענען זיי, די כעלעמער, דאָס טאָן אָן שטודירן, אָן וויסן און אפילו להיפוך דעם וויסן... ווייל זיי ווילן און דאַרפן דערווייזן וואַרשע, — דער וועלט, וואָס זיי קענען! ס'איז ענלעך צו — "קום אַהער דו, פילאָזאָף, מיט דיין קורצן מוח'ל... קום אַהער צום רבינס טיש און לערן דאָרט זיך שכל!" מיט דעם צ־טירטן זיינען מיר שוין אינעם געמיט פון כעלעמער, אין זיין שטעלונג צו דער וועלט!

פאַרגלייכט מען די צוויי פאָלק־שאַפונגען — די כעלעמער מעשה און די מעשה פון הערשעלע אָסטראָפּאָליער, מוזן מיר שטוינען ווי וועלט־ווייט איינע איז פון דער אַנדערע. די אָסטראָפּאָליער מעשה איז אַ גלייכבאַרעכטיקטע אין דער וועלט מיט איר סאָציאַלן קערן, און די כעלעמער האָט ממש נישט איר גלייכן, און נאָר צוליב דעם "פּינקס". אָן דעם "פּינקס" איז כעלעם נישט מער ווי קליין־שטעטלדיק, און נישט די אויסלאַכער פון דעם איגנאָראַנץ.

"דאָס אויסגליטשן זיך ביי דער ווירקלעכקייט" איז דער ס־מן מובהק פון יעדן קאָמיזם, זאָל עס זיין קאָמיזם פון סיטואַציע אָדער זיטן און כאַראַקטער־קאָמיזם. פון דעם שטאַנדפּונקט איז די כעלעמער מעשה אַ פילאָזאָפישער קוק אויף דער ווירקלעכקייט. ערשט ווען די כעלעמער מעשה האָט באַפרייט מיט איר חוזק דעם מענטשן פון זיין געפיל פון נאַציאָנאַלער הינטערשטעליקייט, האָט געקענט קומען די אָסטראָפּאָליער מעשה — די סאָציאַלע אומגלייכקייט פון זעלבן פאָלק...

די פאָלקס־ווערטלעך, ווי אין טביה — דאָס געמיש פון פּסוק און ווירקלעכקייט, האָט געמוזט זיין דער איבערגאַנג פון דער כעלעמער מעשה צו דער אָסטראָפּאָליער אַנעקדאָטיק, אָבער די כעלעמער מעשה רעדט נישט קעגן קיינעם און פון גאָרנישט, — אין אַ ברייטערן פּלאַן פאַרקנסט די כעלעמער מעשה דעם פּינקס מיט דער אסיפה, דאָס גראַדליניקע דענקען מיט דער ווירקלעכקייט. די כעלעמער מעשה זאָגט אפילו נישט ווי אַריסטאָטעל האָט געזאָגט — "אַזוי וואָלט געדאַרפט זיין". דער כעלעמער פאַרשרייבט בלויז אין פּינקס...

די גרויסע וועלט בויט — כעלעם אויך! די גרויסע וועלט משפּט — כעלעם אויך!

די גרויסע וועלט חלומט צו פאַרלענגערן דאָס לעבן, כעלעם אויך! די גרויסע וועלט, אויפן סמך פון שטודירן, כעלעם אויפן סמך פונעם גראָבן פינגער — אויף דער השערה, אויפן פּילפּול...

אין דער כעלעמער מעשה זיינען נישטאָ קיין אָרעמעלייט און גבירים. אין דער כעלעמער מעשה לעבן חכמים. זיי קעמפן

נישט קעגן בייזן, זיי לאַכן נישט אויס קיין זיטן, זיי באַרירן נישט אַ פליג אויף דער וואַנט. כעלעם האָט אינזינען פאַרצוזעצן דעם פּינקס וואָס איז כולל אַ וועלט מיט דורכפאַלן. אַלע מעשים פון כעלעם שרייען דיר — "זיי נישט קיין כעלעמער!" און מיר לאַכן פונעם פולן האַרצן, — מיר ווילן נישט זיין קיין כעלעמער... כאָטש, טיפער געזען, איז מען אין כעלעם מיטן גאַנצן הו־האַ פון אונדזער לעבן, מיט אַלע דאגות הקיום, מיט אַלע דאגות הקהל, — ווייל כעלעם אַליין שטעלט פאָר דעם הו־האַ פונעם לעבן, דאָס קהלן זיך, ווי שלום עליכם זאָגט: "לא המתים יהללו יה", "די מתים וועלן די קאָמעדיע נישט שפּילן...". אַ טראַגישער הומאָר, — "מען רייסט זיך איבער מפטיר, איבער גבאות" וכדומה... (ש"ע).

כעלעם מוחט, טוט און מוחט ווידער. כעלעם האָט איר איינציקע גרויסע ליידנשאַפט — צו באַווייזן וואָס זי קאָן. דער גאַנצער קיבוץ האָט אויף זיך גענומען די ראָלע פון אַ פילאָזאָף, וואָס האָט פאַרגעסן אין זיך. די מיטגלידער פון כעלעם פילן און טראַכטן בציבור. בכדי בולטער צו באַווייזן אַז נישט דאָס מאַטעריעלע אינטערעסירט זיי. לעבט כעלעם אין דער טיפּישער אָרעמקייט. און ווייל די מאַטעריעלע אינטערעסן זיינען אין כעלעם נול, איז אין כעלעם אָפּגעווישט די דיסטאַנץ פון אָרעם און רייך, פון גרויס און קליין, — יעדער כעלעמער איז אַ גאון בציבור! אין אָרעמקייט און דחקות קהלט מען זיך, מוחט מען! מען איז אין כעלעם, — אינעם חלום פון אויפטאָן, אינעם קאָשמאַר פון אַ דינאַמישן נאָנסענס, אין אַ רעאַליטעט מיט איבער־רעאַלע מעגלעכקייטן. און אַלע כעלעמער טועכצער זיינען אַרויסגעפאַלענע פון דער ווירקלעכקייט און כאַראַקטעריזירן די ווירקלעכקייט במעשה — אויף חוזק... מאַכט וואַרשע אַ מיל ביים וואַסער — מאַכט זי כעלם אויפן באַרג. הובלעוועט וואַרשע די ברעטער נישט צו פאַרשטעכן זיך די פיס, הובלעוועט זיי כעלעם אויך און לייגט זיי מיטן געהובלעוועטן אַראָפּ... מאַכן און נישט ווי די וועלט, אפילו פאַרקערט מאַכן, דאָס איז כעלעם... ווייל כעלעם שטייט נישט אָן עמעצער זאָל עס לערנען... דאָס איז דער לאַך איבערן יחוס־בריוול פון — "קום אַהער דו פילאָזאָף!" דער אָרום שטעלט פּראָבלעמען, דאַרף זיי כעלעם פאַרענטפערן. דער פּועל יוצא גייט כעלעם נישט אָן. אַריסטאָטעל האָט אַמאָל געמאַכט אַ חשבון ווי אַזוי אַ חיה וואָלט געדאַרפט זיין אין געוויסע לעבנס־באַדינגונגען און ווען מען האָט אים געבראַכט די אינפאָרמאַציע ווי זי זעט אויס אין דער ווירקלעכקייט האָט ער געענטפערט: "דעסטאָ ערגער פאַר איר!" דער מוח־גאון האָט געזוכט דעם "בעסער" אין זיך מיטן פאַרשרייבן. דאָס שטאַמט פון כעלעמס פאַרבאַרגענעם סקעפּטיציזם וואָס מאַכט פאַרגעסן אין זיך בעתן היציקן איינפאַל... דער דינאַמיזם פון די כעלעמער זעט אויס פאַרליבט צו זיין אינעם געשעען וואָס זיי אַליין זעען איין ווי זיי גליטשן זיך אַרויס פון דער ווירקלעכקייט, — די ערשטע און איינציקע טרויעריקע נאָטע אין די כעלעמער מעשיות, ווען זיי באַמערקן אַז דער צייט קענען זיי נישט פאַרשטעלן דעם וועג, און די האָר ווערן גרוי, און דער דאַך באַדעקט זיך מיט שימל... אין גרונט טאָר כעלם זיך נישט קלאָגן, נישט אַרויספירן קיין מוסר השכל... כעלעם האָט בלויז צו פאַרשרייבן אין פּינקס... אָבער כעלעם לערנט נישט פון דער פּראַקטיק און אפילו נישט פונעם אייגענעם פּינקס. באַקלאָגן זיך, לערנען זיך, — פירט אויס פון דער כעלעמער מעשה.

די כעלעמער מעשה גיט די מעגלעכקייט פאַר אַ קאָמעדיע אין אַ וועלט־מאַסשטאַב, ווי דער דיכטער מערקור מיינט — "די וועלט איז כעלעם", ער האָט דערפילט די קאָמעדיע, אָבער זי נישט רעאַליזירט צוליבן אַריינשטעלן אַזעלכע עלעמענטן וואָס כעלעם קאָן נישט אויפנעמען (סאָציאַלע פּראָבלעמאַטיק) און אויך, אַז "מען קען היינט אויספּליען די גאַנצע וועלט און אפשר נאָך ווייטער און בלייבן אין כעלעם... נאָר אַ יאַרמולקע ביים שרייבן וועט יעדער מוזן האָבן". דאָס זיינען עלעמענטן פון אַ סטיליזירטן כעלעם, נישט כעלעם גופא, כאָטש דאָס איז דער לאַך איבער דער יאַרמולקע ממש איבערן "פּינקס", איז עס צו בולט געזאָגט, דאָס דערלויבט זיך נישט כעלעם.

פאַראַן אַזעלכע וואָס מיינען, אַז כעלעם איז נאַאיוו, קינדיש, אַז ס'איז דער קוק פונעם קליינעם שטעטל, אָדער קליינעם מענטשל, צוליב עם־הארצות, ווי ביי די אומות העולם די פון שילדהויער וכדומה... די אומות העולם סטעמפּלען טאַקע אין זייערע ענלעכע מעשיות די איגנאָראַנץ, — ווי דאָס שלעפּן די קו אויפן בוידעם, דאָס כאַפּן די לבנה איז אַ זאַק... דאָס פאַרמשפּטן דעם ראק אין וואַסער צו וואַרפן... דאָ זיינען די עלעפענאָן כעלעמישע, אָבער דאָס אַרויספירן דעם מוסר השכל איז אַנטי־כעלעם...

די שילד־בירגער מעשות ווייזן אָן ווי זיי לערנען זיך ביי דער ווירקלעכקייט, פון דער דערפאַרונג, בעת פאַר דער כעלעמער מעשה שטייען פאַרטיקע מוסטערן פונעם פּראָגרעס, — די מיל, ווי מען באַקט בייגל, ווי מען בויט וכדומה. דערציילט זיך דווקא איבער דער פּראָצעס פון מאַכן, אָבער כעלעם לעבט אין דעם הימל פון דער השערה מער ווי אין דער ווירקלעכקייט.

כעלעם וויל נישט באַזינען, וויל נישט דערקענען. כעלעם שטעלט פאָר די לאָגיק פון דער השערה און איז איינצייטיק דער לאַך איבער יעדער השערה וואָס די ווירקלעכקייט צעברעכט... כעלעם איז אויך דער לאַך איבערן שכל־הרבים, וואָס מיינט צו האַנדלען ווי אַ פילאָזאָף, וועמען דאָס מאַטעריעלע און רעאַלע לערנט נישט! כעלעם זעט אויס אידעאַליסטיש געשטעלט לגבי דער וועלט, גלייך קיין רעאַליטעט איז נישט בנמצא און ער נעמט זי אָן אויף אַ ווייַלע, ווען זי גיט פון זיך צו וויסן, ווען דער כעלעמער טוט זיך אַ קלאַפּ אין דער טיר, מוז ער זאָגן: "אָבער אַ טיר איז יאָ דאָ!" אָבער כעלעם טוט עס ביז גאָר פיין, — ער שלאָגט זיך אָן און זוכט ווייטער דאָס נישט רעאַלע... די אינערציע פון טאָן דערפירט כעלעם פון איין ווירקלעך געשעען צו אַ צווייטס, ווי פון איין אילוזיע צו אַ צווייטער... ווייל פאַר כעלעם איז

נישט אַזוי וויכטיק דער פאַקט, ווי די מעגלעכקייט אַלע פאַקטן צו דיסקרעדיטירן!...

פון דעם שטאַנדפּונקט פירט איבער דער כעלעמער דעם באַגריף פון צייט און אָרט, — כעלעם קוקט פון אַ וועלטלעכן ווינקל. זוכט די פאַרלוירענע מטבע נישט דאָרט ווו ער האָט זי פאַרלוירן, נאָר דאָרט ווו ס׳איז ליכטיק. ער האָט זי פאַרלוירן אין דער וועלט. דער נאָנסענס אינעם אידעאַלן! ס׳איז אויך דער לאַך איבער דער לאָגיק, אַז זוכן קאָן מען דאָרט ווו מען זעט. צומאָל לאַכט כעלעם איבערן איבערפירן דעם באַגריף פון צייט און שלאָגט דעם קאָנפאָרמיזם. פון וואַרשע קומט דער שליח און זאָגט, אַז אין וואַרשע איז נאַכט, מאַכט מען צו די לאָדן און מען מאַכט נאַכט אינמיטן העלן טאָג...

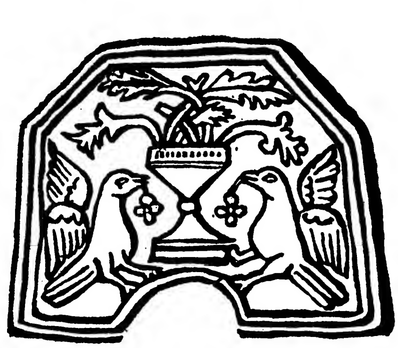
אָבער אַזעלכע בליציקע גראָטעסקן פון דער "לאָגיק" נעמט כעלעם אַריין אין אירע מעשיות, ווייל זיי זיינען כעלעמיש... בלויז כעלעם כאַראַקטעריזירט יענע מעשות ווו עס נעמען אָנטייל די אסיפות און עס ווערט פאַרשריבן אין פּינקס...

כעלעם פאַרמשפּט נישט אַ שניידער, ווייל ער איז איינער און נעמט אָנשטאָט אים אַ שוסטער, — ווייל אַ שולדיקן מוז מען איינזעצן... איז נישט וויכטיק צי דעם אָדער יענעם, — ס׳איז דער חוזק איבערן אויטאָמאַטיזם פונעם דין אין וועלטלעכן פאַרנעם, בפרט ווען דער שולדיקער איז אַ בעל־מלאכה... דאָס אַריבערפירן אָרט און משפּט איז אויך פאַרבונדן מיטן באַגריף פון צייט. כעלעם אָנערקענט נישט דעם פאַקטאָר צייט, ווייל כעלעם קוקט פונעם שכל־טורעם ווי פונעם אייביק!

כעלעם איז אויסשליסלעך אַ יידישער קוק, אַ יידישער לאַך. דאָס באַקרעפטיקט שלום־עליכם מיט דער מנחם־מענדל געשטאַלט. ביידע דאָן־קיכאָטיש אין דער ווירקלעכקייט און פון ביידנס טועכצער לאָזט זיך אויס אַ בוידעם. ביידע פאַרשרייבן: מנחם־מענדל אין די בריוו צו צו שיינע־שיינדלען, דער כעלעמער אין פּינקס!

אויך מיט דער געשטאַלט שמעון־עליע איז קרוב דער כעלעמער ביז דער מינוט ווען שמעון־עליע שרייט אויס: "דער רוח ווייסט וואָס!". שמעון־עליע דערפילט זיין טראַגיק אינעם פּלאָנטער פון דער וועלט וואָס דער כעלעמער טאָר נישט דערפילן.

ווען מיר פאַרגלייכן די שילדהויער־געשטאַלטן מיט כעלעם, אפילו ווען מיר נעמען אָן אַז די שילדהויער געשיכטן האָבן באַווירקט כעלעם אָדער געבוירן די כעלעמער מעשיות, זיינען זיי וועלטן־ווייט איינס פונעם אַנדערן צוליבן מוסר השכל פון די שילדהויער אַנטקעגן דעם סקעפּטיציזם פונעם כעלעמער. לויטן שילדהויער קען דאָס וויסן, די דערפאַרונג עמעצן לערנען, — זיי צילן צום פּראָגרעס. "דאָס ראַטהויז מוז האָבן פענצטער, סע זאָל האָבן ליכט", זאָגן די שילדהויער, בעת כעלעם לאָזט בלויז פאַרשרייבן דעם דורכפאַל, לאָזט שטיין אַ חורבה פון זייער בויאונג (זיי האָבן געמוזט די בויאונג צעברעכן, — ליכט זאָל אַריין!) — זיינען מיר נוטה צו גלויבן, אַז כעלעם בויט בכדי צו באַווייזן, אַז אַלע בויאונגען פון די מענטשלעכע הענט זיינען אומזיסטע, זיינען פאַרקערטע, מוז עס פאַרשריבן ווערן און דער פּינקס שטעלט פאָר דעם סכום פון אַלע מענטשלעכע טועכצער... איז דאָס אויך אַ כעלעמער השערה? ווייזט אויס אַז ניין! דאָס מוז זיין זייער גלויבן צו מאַכן חוזק פון דער ווירקלעכקייט, וואָס איז געבויט אויף סאַמע השערות (מיטן וויסן און מיט דער דערפאַרונג), קומט אויס, אַז אויב די ווירקלעכקייט לאַכט און שפּאָט פון כעלעם קען כעלעם שפּאָטן און לאַכן פון דער ווירקלעכקייט. זי שטעלט זיך קעגן וואַרשע, ווי דער חסיד, אין נאָמען פון זיין רבין, קעגן פילאָזאָף! דאָס איז אַ טיפּישער יידישער שטריך, — קענען לאַכן פון זיך און דורך זיך פון אַלעמען. ווייל, סוף כל סוף, איז דער פּראָגרעס אויך נישט מער ווי אַ כעלעם, וואָס חקרנט און טוט (צעברעכט דאָס געשאַפענע) און חקרנט ווידער, פון דאָס ניי צו צעברעכן אויף ווייטער צו בויען!

מענדעלע מוכר ספרימס אינטערעס צו כעלם

הגם כ'בין שוין געווען אַ לענגערע צייט אין אַדעס און געהאַט די מעגלעכקייטן צו זען און הערן די דאָרטיקע אָנגעזעענסטע שרייבער, נאָר מענדעלען איז מיר באין־אופן נישט אויסגעקומען צו זען. ווייל ער האָט זיך כמעט ווי נישט געוויזן אפילו ביי די יום־טובדיקסטע געלעגנהייטן.

מיר איז שווער געווען אָבער זיך אָפּצוזאָגן פונעם תענוג כאָטש אָנצוקוקן דעם זיידן, און געוואָלט דוקא גובר זיין די גרוסן, וואָס מ'פלעגט איבערגעבן, אַז דער זיידע איז צו אַ יונגן לייענער נישט קיין "צוגעלאָזטער", און טייל האָבן נאָך מוסיף געווען, אַז נאָכן וויזיט ביי "סאָלאָמאָן מאָיסעיעוויטשן" וועל איך זיך פאַרזאָגן אויף דור־דורות א.א.וו. — כ'האָב גענומען און אָנגעשריבן אים אַ בריוועלע דורך פּאָסט — באשר כ'בין אין אדעס וכו' געחתמעט זיך: געטרייער לייענער און פריינט...

אויפן פערטן טאָג דערהאַלט איך תשובה פון אים, אַז ער וואַרט מיך אָפּ פאַרמיטאָג ביי זיך.

דאָס איז אויסגעפאַלן אין אַ הערלעך פראָסטיקן יאַנואַר־טאָג (1913).

ווי נאָר כ'האָב געעפנט די טיר פון זיין פריוואַטער דירה, איז מיר אַנטקעגן געקומען ר' מענדעלע מיט זיין שיינעם קאָפּ און שלאַנקער געשטאַלט און מיט אויפריכטיקער ליבלעכקייט מיך געפירט דורך זיין רחבותדיקער ביבליאָטעק־שטוב צו זיך אין קאַבינעט אַריין, און דאָ האָבן מיר זיך אַנידערגעזעצט.

קיין שיעור נישט מיט וואָס אַלץ ער האָט זיך אינטערע־סירט! פון פראַגן בנוגע מיר: פון ווען, וואָס כ'טו דאָ, פאַר־וואָס מיין היים־שטאָט הייסט "כאָלם", אגב אַ שאלה, וואָסער חסידות איז די הערשערין ביי אונז, פון וואָס און ווי לעבט די יידישע באַפעלקערונג, ווי האַלט עס מיטן באָיקאָט (געווען דעמאָלט מעשה יאַגעללאָ) און לאָזט דערווייל פול מיט צער פאַלן אַ וואָרט: "די פּאָליאַקן זענען פאַלש", לאָזט אַראָפּ דעם קאָפּ אויפן טיש, אונטערגעשפּאַרט אויףביידע פויסטן — "יאָ, יאָ, און די רוסישע טוען זייערס, זענען מיר "איז אָגניאַ וו פּאָלימיאַ" (פון פייער אין פלאַם).

פילנדיק זיך געמיטלעך צוליבן זיידנס אויפגעלייגטקייט צו מיר, פּרוּוו איך איבערטראָגן דעם אומעטיקן שמועס און פרעג, וואָסער רושם האָט אויף אים געמאַכט דאָס פּוילישע יידנטום בעת זיין יום־טובדיקע רייזע איבער פּוילן נאָך אַזאַ לאַנגער צעשיידונג. דאָס קלוגע פּנים האָט געשיינט פון צופרידנקייט. — וואָס פרעגט איר!? גאָר עפּעס אַנדערש! — און דאָס יונגוואַרג? — ווער איך נייגעריק. — זייער טאָ־לעראַנט.

דער זיידע בעט, כ'זאָל אים איבערגעבן פון די כעלעמער באַזונדערקייטן. כ'שטרענג זיך אָן איבערצוגעבן כאָטש וואָס ס'איז.

— אַפּנים כעלעם איז נישט זאַמאָשטש — פּרוּוו איך זיך באין־ברירה אַליין טרייסטן.

— וואָס גלייכט איר זאַמאָשטש?! — זאָגט ער אַרויס מיט אַ טאָן, ווי כ'וואָלט אים חלילה פּוגע בכבוד געווען — זי האָט דאָך געגעבן אַ פּרצן!

מיט פאַרדראָס אויף זיך אַליין מאַטער איך דעם זכרון אוּן רוף אָן דעם איינציקן נאָמען, וואָס כעלם איז ביכולת אָנצור־וויזן — ר' אליהו בעל־שם, וועלכער האָט געלעבט און נפטר געוואָרן דאָ (דערמאָנט אין "שלמה ר' חיימס"). — אפשר ווייסט איר עפּעס צו דערציילן פון אים? כ'גיב איבער וואָס נאָר כ'ווייס און דערמאָן ר' אליהוס ספרל "מפעלות אלוהים". דערהערנדיק דעם נאָמען, גיט ער מיר איבער מיט באַדויערן, אַז דאָס ספרל איז אים פאַרלוירן געוואָרן און וואָלט עס זייער געוואָלט צוריק האָבן. מיט מיין צוזאָג ווי פריער אים עס נאָכצוזוכן, איז ער געווען שטאַרק צופרידן. ביים געזעגענען זיך האָט ער מיך באַגלייט ביזן קאָרידאָר אַריין מיט אַ בקשה זיך ווייזן אָפטער: "ס'שטייט דאָך נישט קיין וואַך ביי מיין טיר".

אַז כ'בין אין אַ צייט אַרום געגאַנגען מיטן צוגעשיקטן ספר פון דער היים צו ר' מענדעלען, האָב איך אים געטראָפן לעבן זיין הויז איינעם אַליין, אָנקומענדיק פון שפּאַציר, משמ־עות. כ'האָב נישט אַרויסגערעדט קיין צוויי ווערטער, ווי ער, דערקענענדיק מיך תיכף, האָט שוין באַמערקט דאָס ספרל ביי מיר אין האַנט און מיט גרויס הנאה געבלעטערט אויף דער גאַס און אַריינגעקוקט אינעווייניק, גייענדיק אויף די טרעפּ צו זיך אין שטוב אַריין. ערשט דאָרט האָט ער זיך פאַראינטערעסירט מיט מיר. ווייל ס'האָט מיר אויסגעוויזן, אַז מ'וואַרט אויף אים מיטן מיטאָג, האָב איך זיך געזעגנט.

כ'האָב אים צוגעזאָגט זיך צו ווייזן, באַקומענדיק פון אים וואַרעמע דאַנקען פאַר דער אָנגעלייגטער מתנה. אָבער אַ שאָד, מיר איז נישט באַשערט געווען מער צו זען ר' מענדעלען: גאָר גיך האָב איך געמוזט אָפּפאָרן פון אדעס.

אנשי שם

יוסף מילנר

דיוקנאות

דוקטור יודקא

הילה מפורסמת היתה חלם וחיים יהודיים הת־קיימו בה כבר לפני כ־500 שנה, במאה ה־17 היה אפילו מצבם הכלכלי של היהודים מצויין. בשנת 1529 חי שם יהודי, ר׳ יידל, כאשר לפול־נים היה ידוע בשם ״דוקטור יודקא״ והמלך הפולני מינה אותו לרב בשלושה מחוזות: חלם, לובלין ובלז׳ץ, היו לו סמכויות רחבות ובמיוחד בלטה השפעתו המוסרית.

אהר׳לה הקדוש

זה קרה לפני מאות שנים ועד היום מסרו זקנים לצעירים את מה ששמעו מזקניהם: בעליית הגג של בית הכנסת הישן בחלם היו שמורים הרבה מאד תריסים. בזמננו לעגו להם באומרם: חלמאים טפשים, אבל האמת היא, כי כבר בשנת 1582 היה שונא ישראל וטימוש שמו, אשר ביקש להכחיד את יהודי חלם, ואלה הסתתרו מאחורי מחסום תריסים זה. במרוצת הדורות היה עליהם לא אחת להנצל בדרך זו. בתקופה האיומה של גזירות ת״ח ות״ט נהרגו על קדוש השם למעלה מ־400 יהודים. כשהתחילה העיר להתפתח מחדש צמחו גם יחידי־סגולה וביניהם האברך אהר׳לה, שהסתגר מאחורי התריסים ונעשה פרוש. רבים ראו בהסתגרותו זו משום סכנה, ואמרו שזו עשויה להוביל לדרכים מסוכנות, ובפרט כשמדובר באברך עול־ימים. אם רבים ינהו אחריו יווצרו אנשים מסוגרים ודמויות מיסתוריות. רק מעטים ראו בו אדם הבא ליצור משהו נועז יותר.

אולם אהר׳לה הוסיף להתבודד, למד את תורת השתיקה, שלא להוציא מן הפה אלא דברי־תורה בלבד, והוא למד איך ללמוד.

וכן למד להתפלל.

פעם הגיע לאוזניו קול בכי רחוק, שהלך והתקרב אליו, קול אשה מאחורי התריסים: ״רבי, יתן נא ברכה לבתי המקשה לילד, רבי, יתן נא ברכה...״

אהר׳לה השיב: ״לא רב אני, ולא צדיק. אינני אלא אין־ואפס״.

״רבי, השעה מאוחרת, זכור נא, כל דקה יקרה״.

רגע חש את ראשו צונח על חזהו, התאזר בשארית כוחו וקרא: ״ישלח לה השם ישועה מן השמים, ישועה, ישועה...״.

מאז יצא שמו כאיש קדוש ובעל־מופת ונהרו אליו אנשים לבקש את ברכתו. לא עזרו תחנוניו, שהוא לא צדיק ולא רבי ואין בכוחו להושיע ואינו רוצה אלא שלא יפריעו לו בלימודו. האנשים לא הרפו ממנו והיה מוחזק קדוש וטהור בעיני הכל עד שנעלם ואיש לא ידע לאן הלך.

ר׳ הרש יוספוביץ׳

ארוכה היא הרשימה של יהודי חלם המיוחדים, וכן ידוע על ההוגה דעות ר׳ הרש יוספוביץ׳, אשר פירסם חוברת בפור־לנית: ״כדאי לראות ביהודי פולין אזרחים נאמנים״, והחוברת הגיעה עד לחצר המלך והתייחסו אליה ברצינות. זה היה בשנת 1789, בעת המהפכה בצרפת, ומאז רבים מיהודי חלם נתפרסמו ואני אסתפק בדמויות אחדות.

ר׳ אברהם בן־יוסף

תחת שם זה הוא מופיע באנציקלופדיות. פייטן מהולל, יהודי צרפת (בעיקר מדרומה של הארץ) ראו בגאוה את יצירותיו שנכתבו על אדמת צרפת. יליד חלם היה, חי בה וכיהן כרב העיר מלפני כ־300 שנה. תאריך פטירתו — שנת 1650.

ב־1607 הוציאו לאור בקרקוב 2 כרכים — ספר פואימות ופיוטים מאת ר׳ אברהם בן־יוסף. מר צונץ הידוע הקדיש בכתביו מקום רחב להערכת כשרונותיו, ההסטוריון שטיינשניידר ראה בו אחד מגדולי המשוררים הדתיים באותה עת. ספרו שהודפס בקרקוב לא בנמצא בעולם כולו. במרוצת מאות השנים הלך לאיבוד.

עותק אחד ויחיד נמצא במוזיאון הבריטי. גם ב״אור החיים״ נזכר שמו של אברהם בן יוסף מחלם כמשורר גדול.

ר׳ יצחק בן־יוסף הוכגלרנטר

את הכנוי לשם משפחתו הוסיפו לו אחרים על סמך בקיאותו הרבה וידיעותיו הרחבות. הוא עצמו עניו "נחבא אל הכלים", היה חותם שמו רק "יצחק בן יוסף". כבר אז שלט בשפות וידע היטב צרפתית, גרמנית ופולנית, וגאוות היהודים עליו רבה. תלמיד־חכם מובהק, למדן בן למדן. אביו כבר היה ידוע בעולם כרב בזמושץ ולאחר מות אביו עזב את כסא הרבנות בחלם והיה לרבה של זמושץ. (נפטר בשנת 1825). אף שילדיו התפזרו לאחר מכן על פני תבל, היתה זו משפחה מפורסמת וכור מחצבתה — חלם.

בשנת 1800 הופיע ספרו "זכרון יצחק" בשני חלקים: הראשון דן "בשאלות ותשובות" למיניהן ובו בקיאות וידע רב בהלכות, מעובד עבור ציבור רחב יותר ובחלק השני פירושים לחומש וחמש המגילות. בפירושיו הוכיח כשרון רב בהשתמשו בלשון עממית, למען יוכל כל אחד להתקרב לאוצר הגדול שלנו. כן כתב את "חוט המשולש" וכתוספת לספרו של אביו "משנת החכמים".

ר׳ שלמה־יהודה לדרר
(שיל"ר החלמי)

נפטר בחלם בשנת 1894 בגיל 78 שנה לערך, נקל, איפוא, לחשב שנולד ב־1816, גליצאי היה אומר, שאפילו הקיסר פרנץ יוזף, טרם בא אז לעולם. ר׳ שלמה יהודה לדרר, שלט היטב בשפה הפולנית וסגנונו היה מלוטש ביותר, מאמריו בעתון "איזראליטה" דאז היו לשם דבר ואף הועתקו לספרות הפולנית, לא היה היחיד מבין יהודי חלם, שידע שפה זו, מיד בשנת 1789 בעת המהפכה הצרפתית הגדולה חי בחלם יהודי בשם הירש בר׳ יוסף ובהיותו מושפע מז׳ן ז׳ק רוסו הוציא לאור ספר: "רעיונות כיצד לעשות מיהודי פולין אזרחים מועילים".

ר׳ שלמה לדרר היה גם משורר עברי, עם פטירתו פרסם "המליץ" מודעת אבל — חתומה על ידי אחי שמעון מילנר, בעודו נער בן 13. נחום סוקולוב הקדיש לנפטר מאמר ב"הצפירה" וב"ספר הזכרון" שלו פרסם תולדות חייו, היות ור׳ שלמה לדרר (שיל"ר החלמי) פרסם "שיר" בעתון הצפירה כמעט בכל יום ששי. כן ניתן היה לקרוא את שיריו ב"הנצנים" — אוסף ספרותי בעריכת איש "הצפירה" ה. נ. ניימנוביץ (ה"נץ" הידוע שפרסם בכל יום ששי ב"הצפירה" פליטון עממי על כל אירוע עולמי, — היה לפי דעתי אביו הרוחני של יאושזון).

היו לו שני בנים. אציין רק את מרדכי לדרר. דמות מיוחדת במינה. בשנותיה הראשונות של התנועה הציונית היה מקובל ואהוד ביותר על תנועת הפועלים בורשה, היה מארגן את העובדים ופעם יצא בראש הפגנת פועלים לעבר המושל הצארי — הנסיך אומורטינסקי, זה האחרון שלח את הקוזקים, שפזרו את המפגינים תוך מכות־רצח. בשנת 1909 פגשתיו ביפו (ת"א טרם נוסדה) היה מלהיב רבים בדינמיותו.

שלום לדרר

חלם מפורסמת בעולם. את "המלמד החלמאי" כתב ותאר לא רק י. ל. פרץ, נכתבו ספרים רבים בגרמנית, אנגלית וצרפתית אודות חלם, תחת השם "מעשיות חלם". סופר צרפתי כתב, של"מעשיות חלם" אין כלל מחבר, אלה חלק מן הפולקלור היהודי, שעברו מפה לאוזן בין יהודים עוד בזמנים קדומים. בניו־יורק הופיע ספר (לפני 60 שנה לערך) ביידיש על חלם, על ידי שלום לדרר (אחיו של ר׳ שלמה יהודה לדרר). את הספר לא ראיתי אבל שמעתי עליו הרבה בילדותי. הספר נכתב כמו "רומן", על יסוד כל ספורי חלם וב"ראיות" מחלם האמיתית. שלום לדרר תיאר דמויות שונות מיהודי חלם ועשה אותם גיבורי הספורים. על יוצאי חלם שבניו־יורק לחפש ולמצוא את ספרו של שלום לדרר בספריה המרכזית, אשר יכול לשפוך אור במחקרים על עירנו.

ר׳ יוסף מינצר

בשנת 1890 הגיע לחלם. ישיש, עטור זקן לבן וכיפה על ראשו. פניו — כפני ר׳ חיים זליג סלונימסק, — התוכן מביליסטוק מייסד ה"צפירה". יליד זמושץ, סמל האינטליגנציה היהודית. דתי ובו בעת דוגל ברעיונותיו של נחמן קרוכמל. היה אומר בגאוה, שהנו חבר מילדות לאלכסנדר צדרבוים. פרסם "שירים" ב"הבוקר אור" לגוטלבר תוך הקפדה על ה"חרוז" ובמקביל פרסם "מכתמים" ביומונים אחרים. בחלם היתה גימנסיה ולפי החוק הצארי נתקבלו לתוכה 10% בלבד יהודים, היות וילדי חלם לא בקרו ב"גימנסיה" זו, פן ייהפכו ל"גוים" לכן היו בה, הרבה מקומות פנויים.

עובדה זו נוצלה על ידי יהודי קובל עד אורשה (ואפילו עד נהר הדניפר) ושלחו ילדיהם לגימנסיה בחלם. אז התעוררה הבעיה — להקים פנימיה לילדים, שבאו מחוץ למקום, את הפתרון מצאו ר׳ יוסף מינצר בהגיעו מזמושץ עם משפחתו ופתח "בית ילדים" כמקובל היום.

בנו שימש כמורה בפנימיה ועזר להכין שעוריהם.

הכל היה מאורגן להפליא. הבן היה גם ספורטאי, מדי יום ביומו, בשעות קבועות היה מקיים טיול ברגל, עשרות פעמים, מן ההר ועד לקסרקטינים. פעם הצטרפתי אליו לטיול, בדרכנו שמנו לב למקרה, בו "שומר" הכה מכות־רצח ליהודי מסכן, מינצר הצעיר נגש לשומר והנחית לו מכה בפניו, בינתיים שוחרר היהודי מידיו וינס מן המקום. אבל, מינצר, אני ו"השומר" נשארנו, קהל רב הצטופף ונעשה דו"ח נגדנו באשמת הפרעה לאיש "רשות" למלא תפקידיו (ז. א. להכות ביהודים). ה"שופט החוקר" רשם אותי מיד לעדות (כי הייתי ס"ה בן 12). מינצר הועמד לפני בית המשפט המחוזי, להגנתו הביאו במיוחד את העורך דין וורמן מלובלין. המשפט הפך להיות פוליטי. אני מסרתי עדות, וזו היתה לי אולי ה"דרשה" הפוליטית הראשונה. עדותי נוצלה היטב ע"י העורך דין וזכה. מינצר שוחרר. ברם, מנהל הגימנסיה הוציא צו סגירה לבית הילדים. משפחת מינצר עזבה את חלם ועברה ללודז׳.

אביש לוונשטין

בימים ההם, די היה במאמר אחד ב"המליץ", או ב"הצפירה" כדי שהקוראים המשכילים יכירו את המחבר אפילו בפינה הנידחת ביותר. כך קרה לאביש לוונשטין מחלם בנו של פישל, שפרסם מאמר ב"המליץ" בשנת 1898 ומתחת לשמו הוסיף גם: חלם מחוז לובלין.

בבואך לעיר בריסק, או ביאלה, או כל מקום אחר, נמצא תמיד מישהו שישאל: אתה מחלם? המכיר אתה את אביש לוונשטין? היה מראשוני ה"ציונים" בחלם, היתה לו ספריה עברית עשירה, נפטר מסרטן בעודו צעיר. אביו פישל — יהודי חכם וכל גאותו על אחיו ר' יוסף לוונשטין, הרב מסרוצק, — עיירה קטנה ליד פולטוסק באזור ורשה.

הרב יוסף לוונשטין היה ידוע בקצווי תבל כאחד מגדולי ההיסטוריונים של יהדות פולין, ביבליוגרף, שיאה לו מקום באוניברסיטה מפורסמת. כתב מילונים ועבודות רבות בהיס־טוריה. כל פניה אליו בשאלת תאריך היסטורי כלשהו, או מאורע מסויים בקרב יהדות פולין זכתה מיד לתשובה מדוייקת וממצה, כך קרה גם, כאשר אחי שמעון מילנר פנה לר' יוסף לוונשטין בדבר פרטים הנוגעים לרבני חלם, — בעבודתו על הספר "לקורות היהודים בחלם", מספר גליונות ועליהם רשימת רבני חלם מן הראשון ועד האחרון שבהם. בגלל רשימה זו פרץ גם ויכוח, אחי קבל את דעתו של ר' יוסף לוונשטין, שהרב הראשון בחלם היה ר' שמעון אורבך, בעוד ההיסטוריון הנודע, יהודי וישניצר קובע שראשון הרבנים בחלם היה ר' יהודה אהרון והמלך הפולני מינה אותו (בשנת 1522) לרב ראשי, ללובלין, חלם ובלז.

גיסו של אביש לוונשטין — בצלאל פריד, אף הוא היה מראשוני הציונים בחלם ובנו פייבל היה תלמיד שלי. פייבל פריד היה עורכו של השבועון "הד חלם" ומה שמחתי לשמוע שנשאר בחיים לאחר האסון הגדול שפקד את חלם ואת יהדות פולין, ומתגורר בלובלין ועובד שם בקהילה היהודית.

ר' משה פלבסקי

חי בחלם וזכה לכבוד רב מאת העיר כולה, איש לא העלה על שפתיו את שמו מבלי להדגיש את המילה "רב". למעשה מוצאו מקוברין. אף־על־פי שבקוברין כבר קרובה מאוד לליטה — איש לא העז לכנותו ה"ליטאי". ר' משה פלבסקי היה שייך למתנגדים והחסידים לא הצליחו לקרב אותו אליהם. היה מתפלל בית הכנסת הישן הקיים זה כמעט 800 שנה. (בבית הקברות בחלם היתה מצבה משנת חי"ת ז.א. 1248, כמעט 700 שנה. לולא היו הגרמנים עושים מדרכות מן המצבות).

היה לובש מעיל ארוך ("קפוטה") עם אבנט, כובע יהודי מיוחד עטור זקן לבן ופיאות. לבי לב ילד התמלא חרדה, כאשר נלקחתי לר' משה פלבסקי להבחן.

בחלם ידעו הכל. ספרו, יהודים בין מנחה למעריב, שלר' משה פלבסקי את "אפיקורס", שיצא ל"תרבות רעה", היגר לפריס ונהיה לצרפתי... דברו על כך בלחש, כדי לא לגרום חלילה לעגמת נפש ליהודי נכבד (זה היה לפני כ־60 שנה).

הידעתם, שיד ימינו של גנרל דה־גול הוא גסטון פלבסקי? גסטון פלבסקי היה מעובדיו המקורבים ביותר של מרשל ליאטיי במרוקו. היה מנכ"ל בלשכות פול רינו בימי יוני הנור־אים של שנת 1940, קולו נשמע מעל גלי האתר ברדיו לונדון כמנהל לשכת דה־גול, נשאר עד היום בתפקידו. אף פעם לא הוזכר כיהודי.

אנטישמים אינם שוכחים. לא מזמן הפיצו בפריס מסמך על מוצאו ועל אביו אברהם פלבסקי מקוברין.

המסמך הוא משנת 1891. האם הוא גסטין פלבסקי, בן אחיו של ר' משה פלבסקי שלנו מחלם?

משפחת חלמית

הידעתם על קיומה של משפחה יהודית כזאת? כן. היתה זו משפחה מיוחסת מאוד. משושלת רביים ורבנים וידועים בשם חלמית. בני המשפחה היו נכדיו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב והתגוררו בליובר מחוז ווהלין. עיירה זו מנתה בעת מלחמת העולם הראשונה 5000 יהודים לערך. במשפחה החלמית היו קרובים של משפחה מצדיקי צ'רנוביל — ולמשפחה הידועה טברסקי.

גדולה היתה השפעתם בין ליובר ופרוסקורוב והיו ידועים כסוחרי יערות גדולים וכמשכילים. לימים עזבו את חלם והשתקעו בווהלין. בשל כך נשאר להם שם עיר מוצאם.

נפגשתי אתם לעיתים קרובות, כי המשפחה החלמית היתה קשורה למשפחתי בקשרי חתון. שושנה חלמית מליובר נישאה ב־1915 לעתונאי הורשאי הידוע משה ליזרוביץ, בן אחותי, שניהם ניספו ב־1944 בטרבניק שליד חלם. שעות ספורות לפני בוא הצבא האדום, הרגו אנשי ס.ס. את כל יהודי המחנה.

יוסף החלמי — אחיה של שושנה נודע בתקופת הקונגרסים הציוניים הראשונים. היה ציר לקונגרסים ומסור בכל לבו לד"ר הרצל שאף החזיר לו אהדה וחיבה. התגורר בחו"ל. ניתן היה לפגשו בכל בית קפה, שהמה (לפני 1914) סופרים, עתונ־אים ועסקנים. המפגש המרכזי היה בקפה מונופול בברלין.

יוסף החלמי הכיר כולם והכל הכירו אותו, מקובל מאוד על הבריות. (בנו חי בישראל. שינה שם משפחתו להלחמי).

אסיים בציון עובדה — הנשמעת כבדיחה:

יוסף החלמי בהגיעו לורשה טלפן לידידו נחום סוקולוב, שלא ידע על בואו. הציג את עצמו בטלפון: החלמי! התמלא נחום סוקולוב כעס והשיב: "אז אתה חכם", וטרק לו השפופרת.

סופרים ואמנים

במשך מאות בשנים היתה קהילת חלם מרכז של תורה ודעת, עיר הגאוניות היהודית בתורה, עיר החריפות והלומדות, חסידות ומתנגדות, תלמידי־חכמים, סופרים ואמנים, וביניהם עם תהילה בינלאומית. ידועי שם היו הסופרים והמשוררים יוצאי חלם, אלה שצמחו וחיו בתוך האווירה של העיר והוסיפו לצביונה בעצם הווייתם, ואלה שהם עצמם יצרו את התמונה הציבורית, בכשרונותיהם, באהבתם העמוקה לתרבות עמם ולבני עמם ובחזונם הפיוטי. הם האצילו מיכלתם על העיר כולה, היו ונשארו נערצים ואהובים עלינו. כל אחד מהם ראוי למונוגרפיה שלימה, וחבל שאין בידינו לעשות זאת ונאלצנו להסתפק במועט.

לצערנו, לא כולם זכורים לנו, אך זכר כולם יקר לנו, ואנו גאים ביצירותיהם ויש לינוק מהן לאורך דרכי חיים ולתיתן נכס ומורשת לבנינו אחרינו.

בנימין מנדלבוים

שנים רבות עשה ר׳ חיים נטע מנדלבוים את עבודתו כסתת מצבות והוא היה אמן במלאכתו זו, ידע לחשוף את האור הגנוז בחגווי השיש, ואי־אפשר היה שלא ישפיע השפעה חינוכית עמוקה על שבעת בניו, אשר המשיכו במסורת אביהם והצטיינו במלאכת הסתתות. נפש אמן רגישה היתה בכל אחד מהם.

בימי המהפכה של שנת 1905 נאסרו בנימין, הבן הבכור ואחיו מאיר והיו כלואים כשנה בבית הסוהר הרוסי. עם שחרורם עברו לפריס, למדו צרפתית והעסיקו את מחשבתם בגנזי השפה ובנבכי הספרות הצרפתית, למען יוכלו להיכנס לטרקלין התרבות ולכל מקצועות החיים, לפעול בקרב הסטו־דנטים כחברים בעלי דעה והכרה.

לימים היה בנימין הכתב של העתון "היינט" הוורשאי ומדורו "מכתבים מפריס" היה מאוד פופולרי. בעינו החדה בחן את המציאות בעיר האורות ואת בעיות היסוד של החברה האנושית, שהחריפו במיוחד בתקופה ההיא. המאמרים שלו הבריקו בגווניהם ובשפע הגיגיהם ועיוניהם.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עברו יתר האחים לפריס וחייהם התנהלו על מי מנוחות עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

עם חיסולם של יהודי פריס הושמדו גם בני מנדלבוים ומשפחותיהם. מיוסרים, המומים, מורדפים הובלו לאושוויץ. שם מצאו את מותם הם, נשותיהם וילדיהם. לא נשאר מהם זכר, ואף סתת אחד שיחקוק על עפרם את שמותיהם, שמות בני משפחה יהודית גדולה, שנעלמה בכבשני האש.

בני מונדשיין
אמן

לאחר מלחמת העולם הראשונה התפרסם האמן מונדשיין בפריס ושמו הלך לפניו, — העתונות הצרפתית הקדישה לו מקום רחב בתהילות ותשבחות. היה זה לאחר תקומת פולין ולא שכחו להדגיש את מוצאו הפולני. לאחרונה, הופיעה בפריס מונוגרפיה אודות מונדשין עם תאור רחב ביותר על חייו ויצירותיו של האמן. סקירה רחבה על עולם האומנים הגדולים,

נפגשים ב"דאם" וב"ראטאנדע" עם מודיליני, דיפרן, פסקין, מקס ז'קוב, ולריק, לנוא ורבים אחרים, גם מונדשין שם. עוב־רים כבקלידוסקופ: דרן, פיקסו, מאטיס אטאן פריש, דיגה־דה ריבירה המקסיקני. הפסלים: קורנה, ליפשיץ, צייטקין וסופרים כמו גוסטב קאן ובלז סנדרוז. ביניהם בלטה דמות הנער היהודי מחלם מונדשין. זכורים לי הוריו. זכור לי מונדשין כילד קטן. הוא נולד ב־1890. שרל קינסטלר מתאר את התפת־חותו המהירה בכשרונותיו האמנותיים. בבית אבי, השיג את כל הספרים הדרושים כדי ללמד ולהכיר את העולם הגדול. בעזרת הבית הזה הגיע לורשה ולאחר מכן לקרקוב. מונדשין התפרסם חיש כאמן דגול ומעידות על כך עבודותיו הרבות. המונוגרפיה יכולה לפאר כל ספריה, ועבורנו היהודים — מקור גאוה על הדרך בה עבר ילד יהודי מחלם עד הגיעו לשיאו ברכישת האהדה העמוקה של צבור האמנים בפריס.

ש. שרייר
אמן

שמריהו שרייר נולד ב־1899 בחלם הישנה. כאשר התקיים טכס גילוי המצבה ההיסטורית לקהילת חלם, שהושמדה על 20.000 יהודיה — בו ביום הועבר גם ארונו לקבורה. הראשון מיהודי חלם שנקבר על השטח הסמלי בפריס.

שמריהו שרייר — בעבודתו האמנותית נשאר נאמן לעיר הולדתו, הדמויות שלו הן יהודי חלם, לפי השמים שבתמו־נותיו, ניכרת מיד העיר וכמוה שאר העיירות היהודיות, הציור האחרון שלו היה: השוק בחלם, יריד בעיר, הכל מעבר "להר החלמי" המפורסם כל־כך, — עליו מספרים בפולקלור שלנו, שה"חלמים" רצו להזיזו הצידה... יריד — איכרים מכפרי הסביבה ממלאים את השוק, משטרה דואגת לסדר, היהודים על מפתן חנויותיהם ממתינים לקונים. מראות־פניהם — עצובות ומביעות דאגה. ההרגישו כבר אז כי היום המר והנמהר של 30.12.1939 מתקרב והגרמנים יפשיטום באותה ככר השוק המכוסה שלג ויובילום לאבדון?

עיר האורות פריס השפיעה עליו במאוד, כשם שהשפעתה היתה רבה על אמנים רבים אחרים. הוא עזב את לימודיו בגרמניה וחודר בעמקי נשמתו את הרוח והאוירה בפריס. הוא מתאר בציוריו את פריס על גניה ויופיה המקסים. בדרך זו מצא בחור יהודי מחלם את הסינתיזה והקים גשר מעיר הולדתו ועד לנהר סן.

דורה דובקובסקי
זמרת

החלה לזמר בגיל צעיר מאוד. את השכלתה המוסיקלית הבסיסית רכשה בוורשה וחזרה לחלם, עיר מולדתה, הופיעה בעירנו כסולנית ונחלה הצלחה רבה, שסללה לה את הדרך להופעות ברחבי פולין.

הופעותיה בערים הגדולות עשו רושם עז וזכו להכרת הביקורת בעתונות היהודית והפולנית. היא כבשה בסערה את לבבות שומעיה ובמשך שנים מועטות היתה בין הזמרות החשובות בפולין.

לדעת מבקרי מוסיקה היתה דורה דובקובסקי זמרת על רמה גבוהה ביותר ונוסף לזה היתה בעלת הופעה נאה, רבת־חן ומרשימה.

נספתה עם כל קדושי העיר.

אידה הנדל
כנרית

אביה של אידה הנדל, יליד חלם, היה צייר מפורסם והוא פיתח בה תחושה לאמנות, לצליל ולצורה, עד שהוכשרה לחפש בעצמה את דרכה האמנותית, וכך קיבלה אידה את הדחיפה להוכיח את כשרונה במוסיקה וככנרית ניגנה מעל רוב בימות העולם וזכתה להערצה מצד הקהל והמבקרים המוסיקליים.

הופעותיה של אידה הנדל על הבמה מוסיפות עד היום להקסים את קהל שומעיה ברמתן הטכנית והמוסיקלית הגבוהה ביותר, ואכן היא מפליאה את מבקרי המוסיקה בכל בירות העולם, בהן אידה הנדל מופיעה עד היום. היא מופיעה כסולנית בתזמורות הידועות בעולם וגם בישראל.

הופעותיה בקונצרטים משאירות רושם בל יימחה. חופש ביטויה וכנות הבעתה גורמות לשומעיה חוויה מוסיקלית עמוקה.

בכתבי־העת המוסיקליים מזכירים לעתים המבקרים את אביה הצייר המפורסם ואת עיר־מוצאה חלם.

אליעזר בלום־אולקוויט
משורר ומספר

אליעזר בלום נולד בחלם ובעודנו ילד התייתם מהוריו ונשלח לדודה בלובלין. משם המשיך לוורשה ואחר כך לוינה. אמנם סבל קשות, אבל הנדודים הרחיבו את אפקי ידיעותיו בשטחי תרבות שונים ופיתחו בו את עצמיותו האישית.

בשנת 1914 המשיך בנדודיו והגיע לאמריקה, שם עבד קשה, וחי בתנאים עלובים, אולם בערבים למד וגילה נטיה עזה לכתיבה ושם בסביבתו מצא חומר רב להתעניינותו וב־שיריו הוא מנסה להתמודד עם הוויית החיים של האנשים ושל החברה. המציאות מבוטאת על ידי מחאה טראגית ואישית עד מאוד, והיא מובלטת גם בסיפוריו ובמסותיו, בהן הוא מופיע כמבקר עמוק־ההגות.

אליעזר בלום־אלקוויט היה מן הבולטים בקבוצת המשור־רים שיצרו את זרם האינטרוספקטיבי בשירת יידיש ויחד עם יעקב גלטשטיין, א. ליילס, נ. ב. מינקוב הוציאו את הכתב־עת הספרותי "אינזיך". הוא מחפש את הגרעין העמוק שבתופעה ונאחז בסימבוליקה, בסמלים למאבק הנצחי בין כוחות ובין יצרים המכוונים גורלם של אדם ואומה.

הוא עבד גם כמורה בבתי־ספר של מכון שלום־עליכם,

השתתף בכתבי־עת ספרותיים: "קולטור", "אויפקום", "אונדזער בוך", "פעדער", "יידישער קעמפער", "צוקונפט" ועוד.

הוא ניסה לבור לו דרך משלו ביצירותיו, אותן פירנס במיטב האש שבלבו.

יעקב בקר

נואם ועתונאי

יעקב בקר הוא אחד האישים כבירי המעש, שעמדו בראש הפועלי־ציון שמאל בחלם ועושה את דרכו במפ"ם עד היום. בהיותו מן הנואמים הבולטים והמרתקים את הקהל גילה גם כושר אירגון ומנהיגות, ובנאומיו הוא מצליח לכבוש את לב שומעיו לא רק ביפי הביטוי ובבנין הנאום, אלא גם באמת ובכנות שבדיבורו. הקהל מרגיש, שהאיש העומד בפניהם חי את הדברים שהוא משמיע, מאמין בהם ומשתוקק לכך שכולם יזדהו ויחיו יחד אתו באמונתו, ילכו אתו בדרכיו להגן על צדקת מטרתו.

ער ורגיש כלפי כל עוול סוציאלי קרא בקר בנאומיו לציונות עשירת תוכן סוציאלי ותרבותי, והיא גרסה: יהודי לאומי הכובש את ארצו בעבודתו, ביצירתו ובדמו, והלוחם במקום על כבודו הלאומי ועל זכותו כאזרח. דבריו סבירים ומשכנעים, כי הם מציגים תפיסה תרבותית וערכי יצירה, שהם משולבים אמונה עמוקה בצדקת דרכו.

בשפתו העממית הסביר לשומעיו את בעיות השעה ושאלות־החיים של התנועה ועורר אמון בקהל מעריציו אשר ידוע ידעו, שבכל מעשיו ודיבוריו הוא רואה נגד עיניו רק את טובתם, את טובת התנועה והחבריה. מכאן כה רבה תרומתו לפופולריותה של מפלגת פועלי־ציון שמאל בחלם. הרבה מחשבה והרבה כושר־ארגוני השקיע למען הרמת ההכרה העצמית של העובד ויכלתו לחדור לעומק בעיות חברתיות ולהבין השקפות שבבסיס החיים הריאליים, ועד היום מאפיינת אותו התביעה לטפח אחוות־חברים, הרגשת ערבות הדדית והשאיפה לשויון האדם.

מאז קום המדינה יושב בארץ, עורך הדו־שבועון "ישראל־שטימע", בו גם מתפרסמים מאמריו על רעיונות חברתיות ופוליטיות, ואף כאן אנו רואים אותו במלוא שיעור קומתו הציונית־הסוציאליסטית. יש בהם ביקורת על מעשים ומחדלים וגם מעוף־מחשבה למצוא פתרון לבעיות האקטואליות במדינה, וערכם כנכס תרבותי, רב־ערך.

משה גרינברג

צייר וסופר

משחר ילדותו נמשך לאמנות הציור והקישוט. בעודו ילד הירבה לצייר כרזות, עיטורים וקישוטים בשביל ה"שטיבל" שבו התפלל. מקורות ההשראה הם האמנות היהודית העתיקה והקבלה, והוא מצליח להתיך אותם בכור ההיתוך של סגנון אישי, אם כי עדיין ילדותי. הציור היה חלק אורגאני של חייו גם בלמדו בישיבות הגדולות בלודמיר ובוורשה. בציור הוא מבטא את החוויות העמוקות שלו. בוורשה השתתף בתח־

מ. גרינברג בעת קבלת פנים עם הנשיא השלישי של מדינת ישראל, זלמן שזר ז"ל. באמצע — אשתו של גרינברג, פנינה ע"ה.

רות כתיבה של אותיות זעירות והצליח לדחוס בגלויה אחת כארבעה־עשר אלף מלים שכללו חמש המגילות ועוד ל"ה מזמורי תהילים.

הוא המשיך בציור פורטרטים של אישים ידועי שם, וכל ציור כלל, אותיות של ספר או מאמרים. בין האישים שצייר היו: הרבי מבלז, באותיות "שיר השירים"; הרב שניאור זלמן, הרבי מליובוויץ, באותיות ספרו "התניא"; הרב ניסנ־בוים, ממנהיגי המזרחי בפולין, באותיות ספרו "עלי חלדי" ועוד ועוד.

באותם הימים צייר את מושל פולין, המרשל יוזף פילסודסקי באותיות ספר בשפה הפולנית על חייו ופעולותיו. התמונה עשתה רושם עז על כל רואיו והיא נשלחה ללשכת המרשל, ונשארה במוזיאון הלאומי בבלוודר.

שרטוטיו של משה גרינברג השאירו רושם בל יימחה על כל מי שראה אותם. הרב ניסנבוים התעניין מאוד בכשרונותיו של הצעיר. מגמתו היתה לעזור להתפתחותו האמנותית והוא עשה הכל לעלייתו ארצה.

בשנת 1934 הגיע משה גרינברג לישראל כחלוץ, למד מלאכת הדפוס והמשיך לצייר.

עם השנים התרחב חוג התעניינותו והקיף גם מלאכת הכתיבה. ספרו "השקיעה והזריחה" שהופיע לפני זמן מה היא אספקלריה לטושה ונהדרת לאישיות דינמית זו, ובזכרונותיו על הבית הישן, השואה ותקומת המדינה משתקפות סגולות נפשו הברוכות, התלהבותו החסידית, ערות ועושר מחשבתו. יש בספר חומר רב־ערך לקורות היהודים בעירנו, ולכן כל יוצאי עירנו מוצאים בו ענין רב.

שלמה וורזגר
סופר ומשורר

כאחיו חיים גם שלמה וורזגר נתחנך חינוך דתי ולמד תלמוד ופוסקים, בחדרים, בבית־המדרש ובבית, גמר את בית הספר הממשלתי, ומקדמת נעוריו נתן לבו ודעתו לספרות ושלח ידו בכתיבה.

בגיל רך כבר היה חורז חרוזים וכותב סיפורים ביידיש. את השיר הראשון פירסם בשנת ה־ט"ז לחייו. אחרי מלחמת העולם השניה עלה ארצה, פירסם ארבעה ספרי שירה ועוד ידו נטויה. שירתו מצטיינת בקצב פנימי שקול, צחה ועשירת־ביטוי. המשורר נמשך אל הבעת החיים התת־קרקעיים של המחשבה. כל שיר ושיר הוא חוויה אישית ויצירה ספרותית מעולה, העומדת ברשות עצמה ונובעת מריכוז כל התימאטיקה הטראגית של השואה, המעסיקה את המשורר, והוא נושא בחובו גם את הצפיה הגדולה ליצור גשרים מן העבר לעתיד, ומן ההווה למה שכבר היה.

השקפת עולם פיוטית יש לו, לשלמה וורזגר גם בסיפוריו, והיא באה לידי ביטוי בכל ארבעת ספרי הפרוזה שלו, בהם הוא מתאר עולמות מנותצים על שאיפותיהם, עולמות נחרבים ונבנים. הסיפורים מרתקים בתיאוריהם, באמיתם הפנימית, בכוחם האמנותי. עם כל הביקורת הרבה המציצה מתוך סיפוריו, רבה גם החמימות ורגש החיבה העמוקה, בהם הוא מתאר דמויות פשוטות ורגילות מן העבר וההווה, על לבטיהן ותקוותיהן, בעיר מחצבתו ובמקומות הרחוקים, בקזכסטן ובאורל. בציור הדק של כל דמות ופינה טמון כוחו של המספר שלמה וורזגר.

הוא זכה לפרסים ספרותיים בארץ ובתפוצות.

חיים וורזגר
מחנך ופובליציסטן

את חינוכו קיבל בחדר מתוקן בעירנו והמשיך בלימודיו בסמינר למורים בוילנה. אחרי מלחמת העולם הראשונה היגר לאמריקה הלאטינית וחי באורוגווי, שם תפס מקום חשוב בין פעילי החינוך היהודי והיה עשרות בשנים מנהל בית ספר ע"ש שלום־עליכם במונטוידיאו. כמורה פדגוג מחונן הוא מאמין בכוחן הכל־יכול של ההסברה וההוכחה, בדרך הנועם והנחת, מתון־מתון ויודע לקשר אליו את חניכיו בעבותות של אהבה והוקרה.

חיים וורזגר שייך לדור המחנכים־חלוצים המסורים בלב ונפש לתפקידם, יודעים להקשיב ולהרגיש בכל המדאיג את הילד, כדי שידעו לנצל את האפשרויות הנתונות לסגל לחניכם הרגלי־חיים ומאוויים בעלי תכנים לאומיים־חברתיים.

כפעיל בתנועה הציונית היה פעמיים ציר מטעם אחדות־העבודה בקונגרס הציוני בישראל. הערכים שהוא מאמין בהם ופועל למענם הם מיטב ערכי היהדות והאנושות, והם משמשים כנושאים במאמריו שהוא מפרסם בכתבי־עת ספרותיים וחינוכיים.

בספרו "60 יום במדינת ישראל" הוא מתאר בהתפעלות את מה שראה ושמע בטיוליו ברחבי המדינה, את כל גודל המפעל שמצא בארץ ואת קפיצת־הדרך הגדולה שהיתה להיסטוריה של עמנו בתקופה האחרונה.

שלמה ווסרמן
סופר

מעט מאוד אנו יודעים על חייהם של האחים ווסרמן בחלם וכיצד הגיעו לחיי יצירה. הם עזבו את עירנו אחרי מלחמת העולם הראשונה. שלמה, אשר חי בארה"ב, ידוע כמספר, ויש ללכת אצל יצירותיו ולהכיר את אישיותו כסופר וכפובליציסטן. חוץ מקובץ הסיפורים על חיי העמלים באמריקה הוא מפרסם גם מאמרים על נושאים ספרותיים.

הוא בא ממעמקי העם, מתהומות דלותו, והוא מעלה לפנינו חיי הפועלים על סבלותיהם ומושגיהם, על סבלותיהם ומושגיהם, על מאבקם ושמירתם על צורתם המיוחדת, בניו־יורק האדירה, הקרה והמתנכרת, ההומה והטובעת ביון סחרה והמונה.

שניאור ווסרמן
מורה ומשורר

כאחיו גם הוא עזב את עירנו אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1924 הגיע לארגנטינה, המשיך בתחילה במלאכת אביו ועבד כחייט, אחריי־כן היה מורה בבתי־ספר ע"ש בורוכוב וע"ש יצחק דייטש, ובו בזמן פעיל בפועלי־ציון שמאל.

דרוך למשימות ונכון לקיימן בגוף ובנפש העניק לתלמידיו נוסף ללימודים גם את ברכת שירו העולז, המסעיר והמרגיע. הוא חרז להם את שיריו אשר לקצבם הער יקל להם להלך ולפסוע לאורך הדרך, והם נותנים בלבם את השחוק הקליל, השובב.

הרבה משיריו לילדים נמצאים בספרי־לימוד ביידיש בבתי־הספר בארגנטינה. הוא גם נתן בשיריו ביטוי ישיר לנושא החורבן ואיכלס בהם את עולמר־עולמנו שנחרב, הלא הם השירים, שבהם מצטייר החורבן בחילופי מראותיו וזוועותיו. שירתו של שניאור ווסרמן היא דמעה נאמנה בכוס היגונים של עמנו.

פייבל זיגלבוים
שחקן וסופר

אחד מאחיו של שמואל זיגלבוים, הנודע בכינויו ״ארטור״, ושמו נחרת באותיות של אש: הקדוש ארטור. רגש זה של אחריות, המציין את ארטור כמנהיג פועלים ומסור לעמו, מאפיין גם את פייבל בעבודתו האמנותית, בתיאטרון ובספרות. אנו רואים אותו כאחד משחקני ״יונג־טעאטער״ בוורשה ולוחם למען בימה אמנותית ורצינית, מוכן לעזור בחומר וברוח לקיומה של בימה חדשה זו. התחיל כחובב כמו מרבית שחקני הבימה הזו, והתמחה במשך השנים עד שהפך לבעל־מקצוע ממש והצטיין בתפקידיו. גישתו תמיד רגשית, חדורת תודעת ייעוד.

לפני מלחמת העולם השניה היגר לדרום־אפריקה ושם, ביוהנסבורג, פעל רבות בשטחי התיאטרון והספרות, בהם הוא עוסק כל ימיו, ושומעיו וקוראיו מעריצים אותו.

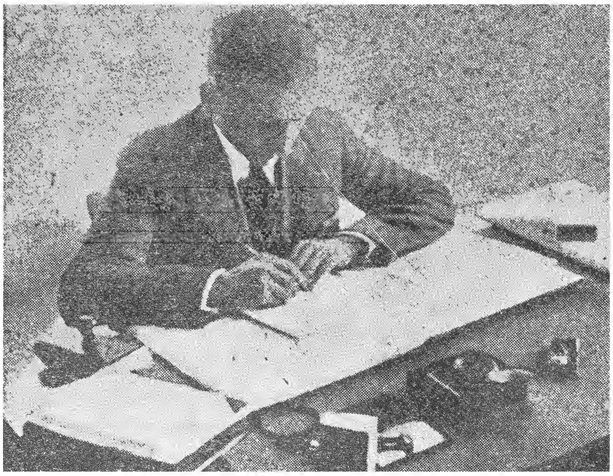
פייבל זיגלבוים כותב מסות וסיפורים ועוד הוא מתגלה כנובליסטן בעל הסתכלות, חדה וחודרת, בעל כולת תיאורית נפשית ונופית, עשיר המבע. הוא התעניין במיוחד בכושים, אנשי השבט ״זולו״ בדרום־אפריקה, וכדי ללמוד את בעיותיהם ולהתחקות על שרשיהם נסע לכפריהם, נפגש עם משפחות רבות ואת אשר עיניו ראו הוא העלה על הכתב ברומאן המ־קורי שלו ״האוהאמים״. ראייתו רב־אנפית ומעמיקה וחותכת בבשר וברוח של דמויותיו, צופה באֵלם טראגי של הכושים וקדרות־חייהם, תוגת־קיומם ועלבונם מתגלגלות לתוך התמ־צית של תיאוריו הגדושים והדחוסים, לפעמים עד כדי נטילת־נשימה.

ביטוי ליחס הכבוד וההוקרה לספריו של פייבל זיגלבוים הם הפרסים הספרותיים שהעניקו לו מוסדות תרבותיים ביש־ראל, בצרפת ובארה״ב.

לרר משה
פילולוג

יליד העיר חלם, בן למשפחת רבנים. עד גיל ארבע־עשר למד בחדר ואחר־כך למד באופן עצמאי. ב־1912 עבר לורשה, נתן שעורים. ב־16—1913 חי באודיסה, עבד במשרד ובשובו לחלם עבד כמורה בבית ספר עממי (יידיש) של פועלי־ציון. ריכז פולקלור יהודי מכל המונים, פרסם מאמרים פילולוגיים־פולקלוריסטיים וכתבות ב״מאָמענט״, ליטעראַרישע־בלעטער״ (בין היתר אודות היידיש של פרץ. מס׳ 101) פילולוגיה יהו־דית, ״ספר לנדוי״, לאחרונה, כתב קבוע של המכון היהודי למדע בורשה.

משה לרר — הידען של שפת יידיש, אחד מאספני המדע ומקים המכון, איננו רק מנהלה הטכני של הספריה ב״ייווא״, אלא מייצג באותו זמן — בזעיר אנפין את הקבוצה הפולנית של הפילולוגיה האידית. הגם המכון בעבודת המחקר שלו לא הבדיל בין היידיש של הפולנים, הליטאים והאוקראינים בכל זאת שלט בו הניב הליטאי. לרר ראה לכן מחובתו להגן על

הניב הפולני. היה תענוג לשמוע אותו מדבר בהטעמה ובאוצר המילים כדוגמת החסידים מאיזור לובלין, ועוד יותר — לראותו פרוע שיער, נרגז, נכון לרדת לחיי מתנגדיו אז פתאום החל פיו שופע מילים — ממש פנינים ומרגליות, אשר היהודים באיזור חלם, הרובישוב וזמושץ יצרו במשך מאות בשנים.

לרר חלק על דעתם של נציגי ״ייווא״ בשאלת הלכסיקון, במובן זה ראה את עצמו כתלמידו של נח פרילוצקי אשר לא היסס ל״ייהד״ ביטויים שונים אשכנזיים. קלמנוביץ, ויינרייך ורייזין בבקשם פעם לשנות ביטויים של מילים מסויימות, נתקלו בהתנגדותם של פרילוצקי ותומכו מ. לרר שאמרו: מה? ברצונכם לדלל את שפת היידיש? זה לא יעלה בידכם, הזהרו באיזמל הנתוח שלכם, ההכרעה היא בידי העם. הן הרבי והן תלמידו שאבו את אוצר המילים שבפיהם ממקורם הטבעי — המוני העם. ברם, לכל אחד מהם היה פירוש משלו למושג ״עם״. נח פרילוצקי היה נחשב ליורשו של תורת דובנוב מכוח השאיפה הכלל עולמית המלאה, לתרבות עצמאית. משה לרר לעומתו ראה טעם לצדד בתיאוריה הסובייטית־יהודית הגורסת קבוצות ארציות נבדלות אשר ביניהן קשר רופף לחלוטין. כל קבוצה ארצית כמהה לביטוי תרבותי ספציפי משלה בתחומה היא, לכן ראה משה לרר כחובה לקיים במסגרת תפקידו המוגבל ב״ייווא״ את היחודיות של יהדות פולין המרכזית.

בסמוך לחיסול הגיטו פעל רבות בקרב יוזמי הקבוצות להרחיב את הפעולות של מפלגת הפרטיזנים המאוחדת (פ.פ.א.) ולהעמידן על יסודות איתנים. התח ל'ה פעולת חיסול הגיטו והעברת יהודי וילנה למחנות באסתוניה, באחד המשלוחים האלה היה משה לרר, אחריו נשלח ז. קלמנוביץ.

שני העובדים מ״ייווא״ נפגשו באותו מחנה הסגר קיבילו. הסבל המשותף וגורלו האכזר של העם היהודי איחד אחים לצרה, אלה — היריבים לשעבר. עזרו זה לזה וסעדו איש את רעהו בעמדם מול פני המוות. עייף ותשוש מעבודות קשות ועינויי המחנה גווע לרר בזרועותיו של ז. קלמנוביץ.

יוסף מילנר

היסטוריון, סופר ועסקן ציבורי

קשה לפגוש אדם, בצרפת כולה ובעיקר בפריס, אשר לא שמע את שמו של יוסף מילנר. מעל ל־40 שנות פעילות ספרו־תית ביידיש, עברית, רוסית, צרפתית; 40 שנה של עסקנות צבורית במובנה המלא של המילה; מאז 1933 דמות מרכזית ב״אזע״ הצרפתית; ניצולים של אלפים מהיהודים ובמיוחד 5,000 ילדים בצרפת בימי היטלר, — כזו היא דמותו של מילנר בפעילותו הרבגונית.

מילנר גילם בתוכו את התכונות הנעלות של המסורת היהודית; למדנות ועסקנות בצרכי ציבור. כיום לאחר השואה — מעטים הם האנשים בגילו, הקשורים במסורת העבר ובו בזמן — לעמוד במרכז הפעילות הציבורית והספרותית בחיינו. לכן, מיותר יהיה להוסיף פרטים אודות יוסף מילנר שאת יום הולדתו חגגו לא מזמן מספר מוסדות בפריס. מילנר נולד בשנת 1887 בחלם. אביו ר׳ יהודה־לייב היה משכיל וידוע מאוד במחוז לובלין. יהודי אמיד שפעל למען הציבור וגם משך בעט. היה הכתב של ה״אסיף״ ו״המליץ״, ציר לקונגרסים הציוניים. אין תימה, שבבית כזה התחנכו 2 בנים שהלכו בדרכי אביהם. יוסף מילנר למד בגימנסיה רוסית ובמקביל לה השתלם אצל מורים פרטיים בנושאי היהדות. אחד ממוריו היה העורך של עתון ״הייגט״ אברהם גולדברג. ב־1905 כאשר גלי המהפכה הציפו את האימפריה הצארית נאלץ היה אחר־כך יוסף מילנר לעזוב את רוסיה ולעבור לשוויץ — שם סיים ב־1907 את לימודיו התיכוניים. משוויץ (ברן) הגיע לצרפת והשתקע בה, למד כימיה וקיבל דיפלומה של מהנדס.

פעולתו האקטיבית אינה מצטמצמת בנושאים פוליטיים וציבוריים למרות, עובדת היותו מהנדס, הוא מגלה התעניינות רבה בתחום הספרות והסטוריה בכל הקשור ליהודים, בדרך זו לומד ציבור הקוראים להכיר ולדעת את סופרי היידיש בספרות הצרפתית כמו: אנדרי ספיר, אדמונד פלג ורבים אחרים (הוא הראשון שגילה לקהל היהודי הרחב, שההומוריסטן הצרפתי המהולל טריסטן ברנר — יהודי). מילנר מחטט ומחפש בארכיונים, כתבות, ספרים וכו׳ מקיים שיחות עם מנהלי ארכיונים ומנהלי בתי נכות, אוסף ומלקט חומר רב על תולדות הישובים היהודיים בצרפת וספורים על משפחות יהודיות. במשך שנים רבות — במאות חוברות הוא מפרסם תוצאות עבודתו, כל עתונות העולם מעתיקה ממיטב מאמריו.

הפרק המפואר ביותר בחייו הוא — בית הספר, לא בכדי מוערך האדם בטוב לבו על־פי יחסו לילדים וכושרו לחייך. מילנר עמד בשני הנסיונות. התקופה הקשה והנוראה ביותר היתה בעת רדיפות ה״גסטפו״, כאשר עלה בידו להינצל פשוט בדרך הנס. (נאסר 2 פעמים: על ידי המיליציה של ״פטן״ ועל־ידי הגיסטפו כאשר אלה האחרונים לא זיהו אותו כיהודי ושחררו אותו). הנסיון השני מוכר וידוע לכל אלה שנפגשים עמו באסיפות ובערבי משתה. בנוסף שהוא צוחק בפה מלא ובלבביות, הוא מלוא וגדוש היסטוריה, ספורים ובדיחות.

יעקב צבי שרגל

משורר ומסאי

בגיל צעיר עזב את חלם ועלה ארצה וכל הזמן, למעלה מחמישים שנה, אינו מוציא את עטו מידו, כותב שירים ומסות, עורך מדור ספרותי בדו־שבועון ״ישראל־שטימע״, עורך ומביא לדפוס בהוצאה לאור ״יידיש־בוך״ (ספרי משוררים ומספרים). הוא מעביר תחת שבט הביקורת את יצירותיהם, אוהב ומחפש את היפה והחיובי וקשה לו להחריף בביקורת. ביקורתו הספ־רותית היא איפוא פרי חוויה אישית־אמנותית ונימה לירית פועמת בה. יש ומאמריו הם פרקי מסע בעולם היצירה, מסעו של מורה־דרך, המקנה לאחרים את חוויותיו, מתוך התרשמות דקה, רגישות מעודנת, התמזגות בתוך היצירה ויחד עם זה הוא משפר את טעמנו האסתטי.

שירתו שקופה ובהירה, חודרת ללבו של הקורא, מלהיבה את דמיונו, מסעירה את רגשותיו ומעוררת את מחשבתו, כי חותמה אמת.

המשורר יעקב צבי שרגל הוא עמוק הגות הלב והמוח, המתמזגים מיזוג הרמוני יפה. שירתו אחת היא ומדורותיה רבים: שירת הנוף, שירת עולמו היהודי ושירת היחיד, היונקת בעיקר מחויותיה האישיות המתייחדת עם עצמה. מתוך כך אנו עדים לשירים ליריים רכים בצידה של שירה רבת־הרהורים ועמקות, המחייבת פעולה שכלית בצד הפעלת הרגש, אך היא מאלפת ומשאירה רשמים עזים.

הלל שרגל

משורר וצייר

להלל שרגל, אחיו הצעיר של יעקב צבי, יצאו מוניטין כמשורר של העמלים במולדת. אמנם לבו נוהה אחרי עשוקי החיים ומגלגל עליהם רחמיו ואהבתו, אך שירתו רוויה נפשיות חמה ועצב רך, תמציתה שקויה דמעות חלכאים, חרישית בכאבה, נוגה־לבבית בתפילתה ומתרוננת בתקוותה.

שיריו הופיעו במאספים וכתבי־עת ספרותיים בארץ ובת־פוצות. אסופות שיריו ראו אור בשנות השבעים, והן מעידות על הליכה מתמדת בנתיבו המיוחד וחדירה למעגלים רחבים, לנופי אדם וטבע. הזיותיו וחזיונותיו נובעות מעמקי נפשו הפיוטית וניזונות מהאווירה המשפחתית, שהיתה רוויה וספוגה כמיהה שירית, ומהאווירה דארעא המקסימה ביופיה הטבעי.

הלל שרגל שייך לפליאדה רגישה ומעודנת של משוררים, המתאפיינים ברגישותם למלה הבודדת, ובליטושם הרב. יש בו עדנה והידור פנימי, ועצב עמום מתלווה גם לשירי הנפש החזקים והאינטנסיביים.

ראייתו הפנימית אופיינית גם לציוריו, כי הלל שרגל הוא גם צייר, אמן. צבעיו מקסימים ושלטונו רב בצורה ועמקות ההבעה.

אישים

ר' יהודה ליב מילנר

יוסף מילנר

יורשה לי בספר קדוש זה לכתוב שורות מעטות אודות אבי. האין זו חובת הבן לאמר "קדיש" אחר מות האב? והרי הוא היה איש פופולרי מאד בחלם ובסביבתה, תמיד מוקף בני נוער, שהעריצו אותו מאד. היה להם מורה דרך.

נולד בעיירה ליטאית קטנה נמוקשט — מחוז קובנה, למד ב"חדר" ומלמדו היה ר' צבי־הירש, אשר מאוחר יותר היה לפרופסור למתמטיקה באוניברסיטת היידלברג — הרמן שפירא, מייסד קרן הקיימת לישראל. כאשר התבגר מעט, למד אבי בישיבה הליטאית של (טבריק) טורוגן, שעל גבול הפרוסי. באוירה ששררה שם עוד מימי ה"מאסף" של יצחק איכל וחבורתו, לא חשב ולא שאף אבי להגיע ל"כסא רבנות" ובמקום זה התחיל בלימוד "שפות".

העיירות הליטאיות ז'גר וקידן — מקום בו חיו בנימין מנדלשטם, (ה"חזון למועד") שניאור זקס, י. ל. גורדון ואפילו משה לייב ליליענבלום, השפיעו עליו במאד ונהיה ל"משכיל" ובתור שכזה נשאר כל ימי חייו.

מליטא הגיע לבריסק. התחתן בשדלץ ובהיותו "סמוך על שלחנו" של חמיו, למד מספר שנים אצל הרב משדלץ — ר' ברוך מרדכי ליבשיץ. הרב היה חמיו של ר' אליהו קלצ'קין — הרב מלובלין, הסבא של הפילוסוף הדגול ד"ר יעקב קלצ'קין. כאשר נפטר הרב ר' ברוך מרדכי, פרסם אבי ב"האסיף" של סוקולוב משנת תרמ"ח קוים לדמותו במאמר מיוחד. עסקי אבי הביאו אותו לחלם והתיישב בה.

הופעתו בחלם, היתה סנסציה. היה היהודי הראשון בחלם, שחבש מגבעת — אַ דייטש!...

חלם לא היתה אז עיר מתקדמת כלל וכלל, לבודדים אולי זכור המקרה, שארע בשנים ההן: בחלם היה יהודי, שקראו לו ר' ברוך לוקובר, זקן, ירא שמים, ולו בן ושמו אלתר, אשר "נתפחה" והחל בקריאת ספרים "פסולים", קרא בהם בהסתר בעליית הגג. ר' ברוך אביו חשד בו, ופעם אחת תפס אותו ב"קלקלתו", ללא אומר ודברים התמלא ר' ברוך חימה שפוכה, אחז בבול עץ, והלם בו על ראש הבן והרגו. לקבורה הובא חיש מהר והמשטרה לא ידעה דבר את שאירע.

בסביבה שכזו ובאוירה שכזאת הופיע אבי בחלם. עם בואו הוכרז כ"אפיקורוס". צריך היה האדם להיות בעל ערכים מוסריים עמוקים, כדי לזכות באהדת הצבור וכדי לעמוד בראש המוסדות היהודיים.

במרוצת הזמן, באו והתיישבו בחלם "דייטשן" נוספים, ועמם מספר רב יותר של "מגבעות" יסדו לעצמם בית כנסת ("דייטשע־שוהל" היה הכינוי הרווח בצבור), ואבי היה הגבאי. זה לא היה בית כנסת רגיל. בעמל רב עלה לקיימו, והיה בו דמיון למועדון. הקנאים "רתחו" מכעס והוסיפה עליהם הספריה של אבי — הספריה העברית המגוונת.

בני החסידים התחנכו על הספריה הזו. אבי הסביר להם, סיפר להם, תאר להם את מחבר הספר ותכנו, וכו'. לא אחת קרה וספרים רבים ש"נתפסו" בידי הנוער החסידי הועלו באש.

הנוער נקט באמצעי זהירות בבואם לביתנו לקחת ספר לקריאה, כיון שהיו תחת מעקב, היו מנצלים את החשיכה ומסתתרים בחסותה. האין אלה אפיזודות מ"שכולה" (שקלוב) לסמולנסקין ב"שמחת חנף" שלו?... מהפכה חלה עם הקמת התנועה הציונית. תנועה זו זעזעה את הרחוב היהודי, ובהשפעתה החל המעבר לפעולות ציבוריות, אשר הקיפו את כל העיירות, אבי כתב מאמרים ב"המליץ" והוכיח את יהודי חלם על היותם שקועים בחושך הזה. ה"דייטשע־שוהל" הפך למרכז פעילות, אבי היה נואם בכל שבת בפני הצבור. החל במכירת "שקלים" מניות של בנק המושבות. הופצו חוברות הסברה, וכו'.

וסינובסקי הישיש, שהיה ב־1895 ממלא מקומו של ד"ר הרצל בפולין, — בא במיוחד לאבי כדי לארגן את העבודה. למנהיג הקנאים — ר' אפרים יהושע, לא נראה כל זאת, בכבודו ובעצמו הראה דוגמא בידוי אבנים בשבת לעבר חלונות בית המדרש, בעת שאבי או אחר היו נואמים. זכור לי מקרה: בסמוך לחג

הפסח (היה כפור ושלג רב, עדיין נסעו במזחלת) באחד הערבים התקרבה לביתנו מזחלת ומספר צעירים (ביניהם אברהם גולדברג, שנהיה מאוחר יותר לעורך העתון "היינט") נכנסו לביתנו ואמרו לאבי: בוא אתנו! בבית המדרש התכנסו נכבדי העיר ובדעתם להכריז חרם על הציונים. מבלי לאַבד אף רגע יצא אבי לעבר בית המדרש שהיה מלא אנשים ובהכנסו לתוכו השתרר שקט מוחלט, אבי הסיר את פרוותו ופנה לרב מקרילוב שישב בראש וכה אמר:

אתם לבטח התאספתם לטכס עצה ולמצוא פתרון — כדי לספק לקראת הפסח מצות לעניים? המילים פגעו כברק. היהודים נחרדו. הרש בן ניסל הסנדלר בעל הידים הגדולות, הגיב בצעקה מיד: ר' לייבל צודק! וצעקתו זו הדהדה בחלל, מיד קמה מהומה ונוצרה אוירה מהפכנית. מפחד העומד להת־רחש פתחו חלון והרב מקרילוב, ר' מרדכי לונג ועוד כמה חשובים קפצו דרכו והסתלקו.

עובדה מענינת נוספת אירעה ב־1911. התקיימו אז בחירות לבית הנבחרים הצארי ובהתאם לנוהל היה על ה"נבחרים" להתכנס בלובלין ולבחור בציר המחוז. חלם נחשבה למרכז פרבוסלבי גדול שבראשו עמד ההגמון יבלוגי.

ההגמון התעלם מקיומם של 13.000 יהודים בחלם והציג את מועמדותו. וכי יש להתחשב בגורם היהודי? ברם, היהודים בלכתם לבחירות הצביעו באלפיהם עבור אבי, וההגמון יבלוגי קיבל 800 קולות בלבד (לא מיהודים). עקב, תוצאות הבחירות קמה שערוריה, עתונו של יבלוגי "חלמסקאיא רוס" קרא לחרם על היהודים נוסח רומן דמובסקי הידוע לשמצה. יכולנו להאריך בתאורים. זהו פרק מחיינו הציבוריים לאורך של 50 שנה. אסתפק, ואציין רק שבשנת 1913 שלחה חלם את אבי כציר לקונגרס ה־11 בוינה. טרם צאתו ערכו לו כרה, בהשתתפותם של הנוער כולו וציבור המשכילים של העיר. לא היתה זו עוד אותה חלם, שונתה דמותה לבלי היכר. חלם היהודית הוציאה משורותיה, רופאים, עורכי־דין, סופרים ועסקנים ציבו־ריים, זאת הודות לעבודה המאומצת והמתמדת של אישים כדוגמת אבי ז"ל. ההר זז ממקומו, נדחף הצידה, כדי לגרש את החושך...

מלכה גולדמן

אבי ר' חיים רייפר

בשחרותו נמנה אבי, חיים רייפר, עם ה"עילויים", מחונן היה, פיקח וחרוץ, אשר שקידתו העצומה האפילה על כל סגולותיו. לילות כימים היה שוקד על התורה בכל כוחותיו.

אבא בעצמו היה מספר, איך היה גומע אז בצמאון גדול עשרות דפי גמרא בעיון וחש בלימוד תענוג מופלא שהתפשט ונמוג בכל אבריו. צעיר היה כשקיבל סמיכות לרבנות, אבל לא חשב להתפרנס מזה, כי לא רצה לעשות מהתורה קרדום לחפור בו. נוהג היה להתעמק בתלמוד ובמפרשים ולשכוח כי הזמן רץ.

בימים ההם רוח ההשכלה נשבה כבר בחלם. הנוער היהודי התחיל להתעניין בזרמים החדשים שסערו בעולם היהודי. הצעירים היו מתווכחים בבעיות חשובות וחיו בהרגשה שעל כתפיהם הועמסה האחריות לעולם של ההוה והעתיד. גורלו של העם הוא גם גורלם, והם רצו להיות בעליו של הגורל.

רוח ההשכלה הגיעה גם לבית־המדרש ולבתי החסידים, ואבי, בצמאון הטבעי לדעת, התחיל לקרוא את עתון "הצפירה", בחשאי, בחדרי־חדרים, שלא יחשידו אותו באפיקורסות.

אבי דיבר תמיד בהתלהבות גדולה על הנביאים וראה את גדולתו של העם היהודי בזה שנבחר להיות שליחו של דבר־אלוקים, ברוח החזון: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירוש־לים", עמד על הערך הטמון בתחיית הרגש היהודי הלאומי ובציונות כגורם המפיח ביהודים אמונה בעתידם כעם בארצו וכלוחם נגד התבוללות.

באותו זמן לחמו החסידים בקנאות נגד הרעיון הציוני. את הציונים כינו אפיקורסים, שרוצים לעקור מהשורש תורה ודת ישראל. על הרצל קראו "הר־צל". ברוחחין היו דנים אף את המזרחי, המפלגה הציונית־דתית, שהתארגנה בחלם אחרי שנים.

ידעתי על הצרות שעברו על אבי כשהיה צעיר, וכשסבי מצא אצלו את עתון "הצפירה". מיד קרע אותו לגזרים והשליך אותו לתנור הבוער, בצעקו: "הלא תירש את הגיהנום בעוון קריאת עתון צרוע זה!".

מאז הלך סבי אחריו, עמד על משמר שקידתו בלימוד התורה והשגיח בשבע עיניים, שלא יקרא עתון או דבר פסול מספרים חיצוניים...

כל זה הגביר עוד את רצונו של אבי לקרוא, והוא מצא לו מקום־סתר בעליית־הגג. שם קרא את כל הדברים האסורים בבית חסידי.

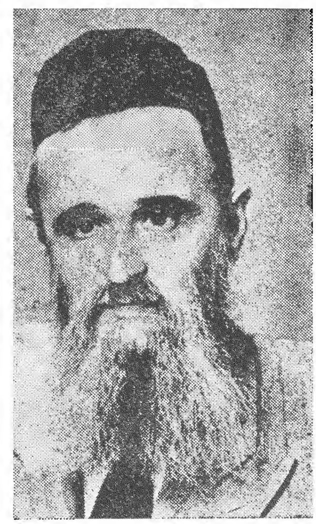
בלילות, כשכל הבית היה שקוע בשינה עמוקה, הדליק לו עששית־נפט קטנטונת, והתעמק בקריאה עד עלות השחר.

בבוקר קם לעבודת־הבורא, להתפלל וללמוד תורה, ש"ס

ופוסקים, בהם שט כלוויתן בים הגדול, כאמודאי בנבכי מימיו הזכים.

בגיל שמונה־עשרה התחתן.

קיימא לן: אם אין קמח אין תורה, ולפי יזמתה של אמי פתחו להם מהנדוניא חנות למנופקטורה, כמובן שאמא היתה מנהלת את החנות, השכימה בבוקר, כשבעלה עדיין קורא את העתון, אולם גם הוא נרתם בעול הפרנסה, הקדיש שעות רבות להיות לעזר ולסעד לאמנו.

אחרי החתונה, כשהיה כבר ברשות עצמו והרגיש את עצמו יותר חופשי, התחיל להתעניין גם בפוליטיקה. כדרך טבעו התמסר אליה בכל נפשו. הרהיב עוז בנפשו להודיע ברור, שהוא ציוני נאמן, מסור. אף הקדיש לתנועת ה"מזרחי" את זמנו הפנוי, את מרצו וכשרונותיו, ונבחר ליושב־ראש המפלגה בחלם.

אבי סבל מהסביבה החסידית, שראתה את הציונות כתנועה פסולה. חסידי בלז, שהיו בין הקנאים ביותר, נהגו בו בקרירות ודעתם לא היתה נוחה מהליכותיו, על אף גדולתו בתורה וזהירותו במצווה קלה כבחמורה, היו מרננים אחריו, והעיקר שהיה ציוני. רבים ניתקו את קשרי ידידותם איתו. סירבו להיפגש איתו גם אלה שלא הגיעו לקרסוליו, לא בידיעת התורה ולא בהשכלתו הכללית.

רק הנאורים המעטים שבהם היללוהו על אומץ לבו ועל תקיפותו בענייני אמונות ודעות, אבל האימה מפני רדיפות החסידים מנעה מהם מלריב את ריבו בגלוי ולתבוע בפה מלא את עלבונו מידי מחרפיו החסידים, אם כי בעמקי לבם רחשו לו כבוד ויקר, ולפעמים גם הגינו עליו, אבל לא בתקיפות הראויה. ניצחו מלחכי הפינכה, הקנאים, שמספרם לא היה קטן כלל וכלל.

עוז רוחו ותקיפות דעתו של אבי הגדילו את כבודו בעיני רבים ולפרקים גם בעיני מתנגדיו, שבסתר לבם עוד הבהב זיק של מצפון אנושי.

ביחוד הצטופפו סביבו צעירי "מזרחי", שהיו מסורים לרעיון הציוני בכל לבם ונפשם, והיו באים לבתינו והקשיבו בעניין רב לדבריו ולהסבריו. אני זוכרת את הצעירים שנמשכו אחריו, וביניהם: משה גרינברג, רוזן ועוד, אשר אבי תלה בהם את מיטב תקוותיו, שיבח חריפות שכלם, תפיסתם המהירה ומסירותם לרעיון תורה ועבודה.

האווירה המשפחתית הנעימה, ספוגה רוך וחמימות, ששלטה בביתנו, השרתה השראה של שלוות הנפש ופעילות רוחנית על כל המסתופפים בצל קורתו. אכן היה זה בית פתוח לרווחה לצעירים ולמבוגרים. אין תימה שצעירים, שבקשו להם נתיב בחייהם הפרטיים והציבוריים היה להם בית אבא למעוז ולמשגב.

את שלושת ילדיו חינך אבי ברוח אהבת ישראל, אהבת עם ומולדתו ותרבותו, ואני ספגתי כל הזמן את קרינת דמותו, הליכותיו, פעולותיו וכל מסכת חייו.

כשנוסדה הגימנסיה העברית, בשנת 1918, רשם אותי אבי כתלמידה והיה חבר בועד ההורים. הקדיש תשומת־לב מירבית לכל ענין פעוט וחשוב, התעניין במצבו הפינאנסי של הגימנסיה וידע כל צרכיו ומחסוריו. רצה גם לדעת איך התלמידים שוקדים על לימודיהם ומהי מידת התפתחותם הרוחנית.

גם זה היה אז צעד נועז, כי בין קרובי המשפחה שלנו היה עדיין קודש העיקרון: "כל המלמד את בתו תורה — כאילו מלמדה תפלות", ובגימנסיה הרי למדנו תנ"ך וקורות ישראל בשפה העברית, משניות וגם תלמוד.

כל זה גרם להתרחקותם של החסידים ממנו. ביחוד גדלה ההתרחקות של חסידי בלז, שהגיבו נגדו בקנאות הטבעית והתוצאות היו בשבילו מכאיבות, ואני זוכרת שאפילו הפסיק זמן מה להתפלל ב"שטיבל" של חסידי בלז, שבו רגיל היה להתפלל וללמוד מימי נעוריו, יחד עם אביו.

אמנם אחרי זמן מה התנצלו בפניו והוא המשיך להתפלל ב"שטיבל" דחסידי בלז, אך היחסים היו קרירים. בכל זאת עצם ההתנצלות מוכיחה את החשיבות שייחסו לו גם בין החרדים.

הוא נשאר אחד העסקנים הציונים־הדתיים הבולטים בחלם. בבחירות לעיריה נקבע כמועמד של ה"מזרחי". משנבחר גיסו המבוגר ממנו, התפטר אבי, כי שניהם לא יכלו, לפי החוק, לכהן באותה הועדה.

כוחה של הציונות־הדתית — היה אומר — שצריכים להיות כאלה שיהיו מסוגלים לעורר את הנשמה היהודית, המתגעגעת ונכספת לחיים טהורים על אדמתנו הקדושה.

עזה היתה תשוקתו של אבי לבקר בארץ־ישראל, ארץ חייהם ופעלם של הנביאים והחייאת השפה העברית, אבל לא היו לו האמצעים שהיו דרושים אז לעליה.

אני מסכמת ואומרת ללא כל הפרזה, כי בלב אבי בער אש האהבה, אהבת קודש לעמו ולאלוקים, מתוך אמונה בנצחיות האומה.

זו היתה דרך־חייו, מסכת של אמונה, יושר, תמימות, ענווה, טוב־לב, וכל אלה מלווים במידת החסד והרחמים, ולכן ברור לי, כי כל מה שאכתוב לא יהא אלא נגיעה באפס קצהו של אותו מעיין־חיים מפכה, באותו אוצר רוחני אשר מילא את כל ישותו.

נגעתי בפרשת־חייו רק בקצה המזלג, כי קצרה היריעה מכדי לפרט ולתאר את כל מכמניה וצפונותיה של נשמה טהורה זו, אולם העליתי שירטוטים מעטים אלה של דמות־דיוקנו, כדי שישמשו לנו לזכרון, לסמל, לדעת ולזכור את דרך־החיים של אחד מבני הדור הקודם אשר נעלם ואיננו.

ר' אנשל בידרמן - ראש הקהל האחרון בחלם

ר' אנשל בידרמן הי"ד, היה יו"ר הקהילה האחרון בעירנו וניהל אותה עד לסופה המר. ר' אנשל שימש במשרה רמה זו עשרות ב־שנים והיה פרנס מקובל על הבריות מכל החוגים וה־מעמד. במשך השנים שפעל כיו"ר הקהילה עשה רבות לשפר כל השירותים שפעלו מטעם הקהילה, החל משירותי הדת, בתי כנסת, המקוה, שחיטה ועוד ועד לתמיכה בכל מיני מוס־דות צדקה וחינוך ועזרה רפואית לחולים עניים, כולל מקומות חינם לבתי־חולים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בעת כיבוש העיר ע"י הגרמנים־אוסטרים והיה מחסור חמור במזון ומצרכים אחרים, עשה רבות בחלוקת מצרכי מזון לנצרכים העניים וככה המשיך בכל שנות שרותו כיו"ר הקהילה — לעזור לנצרך ולשפר השירותים בעיר.

הקהילה המקומית, בעזרתו הפעילה של ר' אנשל, הקימה אחרי מלחמת העולם הראשונה, את בית המדרש הגדול והמ־פואר שהיה לתפארת בעירנו. וכן עשה תיקון יסודי (רעמאָנט בלע"ז) לבית הכנסת הגדול, שהיתה ידועה כבית כנסת מהמ־פוארות והעתיקות בפולין. ר' אנשל בידרמן היה גם מתפלל קבוע במקום זה ושימש גם כגבאי ראשי.

איש העם היה, כולם חיבבו אותו והעריצוהו בגלל פשטותו ויושרו. גם בשימשו כיו"ר הקהילה שהיתה מיוצגת מכל המפלגות מימין הקיצוני עד השמאל, הוא מצא שפה משותפת ושביל הזהב לשביעת רצון כולם.

גם בימים הקשים של הכיבוש האכזרי של הנאצים בעיר, ניסה לעשות כל מה שביכולתו, להקל את הגזירות מאנשי קהילתו עד חיסולה של הקהילה כולה.

ניספה יחד עם אנשי עירו בגירושם לסוביבור.

וולף ברונס ואלכסנדר גרינברג

ר' אבוש שניידר וחתנו הרב יששכר דב פינקלשטין

מתוך מרחקים של שנים עברו, עולה שוב לפנינו דמותו האצילה והקורנת של ר' אבוש שניידר. מה נאה היה סיברו ועד מה אצילות היו הליכותיו. טוב וחביב היה, אוהב אדם ושלם עם קונו, דורש טוב לכל אדם ורודף שלום, בורר ומפשר בין הבריות וכל מעייניו במעשי צדקה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בחזרו מגלות רוסיה עם כל משפחתו בנה ר' אבוש בחלם בית גדול עם כמה אגפים דו־קומתיים ברחוב פוצ'טובה 50. הדירות חולקו בין זוגות המשפחה הענפה, לכל משפחה לפי גודלה. ר' אבוש, עתיר נכסים, ניהל את העסקים ביחד עם בניו וחתניו. הוא הצליח להשיא את בנותיו לאברכים תלמידי־חכמים. חתנו ר' יששכר דב פינקלשטיין כיהן כראש קהילת חלם ויו"ר אגודת ישראל, מפורסם בזכות עצמו, מן היום הראשון התערה בחיי העיר וראה את עצמו כחלק בלתי־נפרד ממנה. הוא היה נעים הלי־כות, מסביר פנים לכל שנפגש לו בדרכו, נוסך הרגשה קלה בכל מפגש של אדם באדם.

בשנת 1933 נשלח ר' יששכר פינקלשטיין מטעם אגודת ישראל לאנגליה, כיהן כרב בבית הכנסת הגדול בלונדון ומפיו שאבו רבים פסקי הלכות בענייני קהילה והליכות בית ישראל. הוא דאג להרים את קרן התורה והיהדות בעיר וריכז סביבו את טובי הבחורים והמבוגרים, שדבקו בו בעבותות אהבה וראו בו את מדריכם וסולל דרכם.

כמו בחלם כן גם בלונדון היה ר' יששכר פינקלשטיין שקוע במחשבת החסידות ובערכיה וחי בהם. כדי להקנותה לרבים ירד אל העם, דיבר והוכיח, שפע דעת וחכמה, תורה וחסידות, שעות על שעות מסר להמונים והתענגו שומעיו

ולוקחי אמרותיו. הוא נפטר בלונדון בשנת 1977 בשיבה טובה. השאיר אחריו משפחה ענפה ומכובדת באנגליה.

ביתו של ר' אבוש תמיד הצטיין בהכנסת אורחים ובריכוז חיי הרוח והדת שבו. תענוגו הגדול היה לארח תלמידי־חכמים. בין אורחיו הגדולים נימנה הרב ר' מאיר שפירא, מייסדה ומנהלה הרוחני של ישיבת חכמי לובלין. כל פעם שהרב ביקר בחלם היה אורחו של ר' אבוש, ותמיד מוקף חוג רחב של לומדים, שומעי דרשותיו ופלפוליו. אמנם הוא לא היה נוהג אדמו"רות, בכל זאת היה משהו מהאדמו"רות שנדבק לו, כש־שולחנו מלא מסובים והוא פיזר להם בשפע מאוצרות רוחו הכבירים. ר' אבוש היה בין השותים בצמא את דבריו.

ר' אבוש נפטר בשיבה טובה בגיל 110.

בנו, ר' לייבוש המשיך בדרכו של אביו, וכך חינך את בניו ונכדיו. תמיד היה שופע טוב לב וכולם העריצו אותו כאיש שיש בו נשמה יתירה וסגולות נדירות, עסק בתורה ובגמילות חסדים.

המשפחה הענפה הזאת כללה בתוכה אנשי־רוח, בעלי אינטליגנציה רחבה, וביניהם בעלי אופק רחב־ידיים, גם עורכי־דין, מהנדסים ורואי־חשבון, והם לא רק בעלי מקצוע, כי אם גם בעלי יעוד עם זיקה למסורת היהודית ולתרבות העברית.

רנה עברי

אבי - מרדכי עברי

השקפת עולמו ודרכו בחיים

בשנים ההן שמעתי סיפורים רבים על ילדותו וצעירותו של אבי, מוטק, הצעיר במשפחת עברי, שמנתה ששה ילדים. דמיוני רדף אחרי כל הדמויות שהופיעו בסיפורים ששמעתי עליהם. ההורים, אנשים פשוטים, דאגו להקנות השכלה לכל ילדיהם, כולל הבנות, דבר נדיר בימים ההם בעיר חלם. בביתנו הדגישו את כמיהתם להעניק לילדיהם השכלה גבוהה.

אבי למד בגימנסיה הפולנית וכמו אחיו ואחיותיו הצליח גם הוא בלימודיו וההורים חלמו שיהיה רופא, כמו בנם הבכור יהושע. אולם בעולם הגדול, הרחק מן העיר חלם, התרחשו דברים שעלו בחשיבותם על הצלחותיהם ועל כשלונותיהם של הבנים והבנות.

בעיר קטנה ורחוקה בשם סאראייבו, שם שלא שמעו אותו בחלם עד תמול־שלשום, נהרג זוג, איש ואשה, ובגלל זה נהרגו במשך ארבע שנים אלפי־רבבות אנשים, שגם הם לא שמעו על סאראייבו ועל הזוג ההרוג, לא תמול ולא שלשום.

פתאום למדו יהודי חלם מחדש את המילים: מלחמה, אויב, חזית. רוסיה הכריזה על עצמה כמגינה של העם הסרבי המדוכא. צבאות אוסטריה והונגריה צעדו למזרח. האוכלוסיה היהודית סבלה יותר מכולם. הגימנסיה הועברה מחלם לאודיסה. אבי ואחותו הבכירה לודיה, שלמדה אף היא בגימנסיה נדדו בעק־בות הגימנסיה לאודיסה, שם גרו אצל אחיהם יהושע, אשר גמר בינתיים את לימודי הרפואה ועבד באודיסה כרופא.

אבי סיים את הגימנסיה והמשיך ללמוד משפטים באוני־ברסיטה של אודיסה, שם הכיר את התנועה הציונית והפך להיות פעיל בתנועה.

בשנת 1920, אחרי סיום לימודיו, חזר לפולין כציוני נלהב. ארץ־ישראל היתה רחוקה, מופרדת על־ידי ארצות וימים, ויותר מן המרחק הגיאוגרפי היתה מרוחקת על־ידי המצוקה ששררה בין יהודי חלם. הארץ היתה כאגדה, משל לחיי העולם הבא, עולם שכולו טוב, אבל איך להגיע אליה?

מתוך הסיפורים ששמעתי תיארתי לעצמי את המציאות בימים ההם, את הגעגועים לארץ־ישראל ואת ההתלהבות לשפה העברית. מיד לאחר נישואיו, בשנת 1923, החל יחד עם אמי רחל בהכנות לקראת הגשמת חלומם הציוני לעלות לארץ.

בשנת 1924 נולדה אחותי חמדה, ובשנת 1925 עלתה כל המשפחה הצעירה לארץ־ישראל.

מצבו הכלכלי של הישוב נתערער מאוד. מאות הסתובבו ללא כל עבודה. אבי היה פועל בנין ולמד להכיר מקרוב את מצוקתו של הפועל העברי. הוא עבר את כל קשיי התקופה, חוסר־עבודה, מחלת קדחת, אי־בטיחות. אחותי חלתה בגרענת קשה.

למרות כל קשיי ההסתגלות, יצרו הפועלים שירים של פתוס שהיו רוויים אהבה לארץ ואותם אבי שר לנו והם הלהיבו אותנו בילדותנו, אולם המשפחה לא יכלה אז לעמוד בכל הקשיים האלה ובשנת 1927 עזבה את הארץ וחזרה לפולין.

מלותיו המעטות של אבי על הימים ההם כמוהן כאבנים כבדות הנופלות בחבטה אטומה, ואני הרגשתי את כל העגמה שלו בעזבו את הארץ.

פרק חדש נפתח בחיי אבי עם חזרתו לחלם והוא הפך לאחד הלוחמים למען הפועלים ונטל חלק פעיל ביותר במאבק באנטישמיות ובעוני. כחבר בפועלי־ציון נבחר על־ידי מפלגתו להיות נציגם בעיריית חלם. כל שנותיו בחלם היה חי בכפילות בין צרכי פרנסת משפחתו ובין מילוי תפקידו הציבורית.

ביתנו היה ספוג רוח ציונית־סוציאליסטית. אבי הנחיל לנו את חוויותיו ורעיונותיו, מעלה היה על נס את החלוציות ואת השאיפה לתקן עוול סוציאלי, השורר בעולם; להסיר שקר ולהשליט אמת, להלחם נגד משטר של דיכוי וניצול, הקיצור — "להעביר ממשלת זדון מן הארץ".

"הסוציאליזם — היה אומר — הוא הרבה יותר מאירגון יעיל של המשק ומסיפוק כל צרכיו החיוניים של האדם העובד. הסוציאליזם הוא עילוי האדם, קדושת חיי האדם, חירות הרוח, חירות לאומית, עצמאות מדינית, התפתחות מכסימלית של התרבות, של יחסי־אדם הוגנים ושל כבוד הבריות, שלום ואחווה".

ההערצה והחיבה שרחש לו הציבור היהודי בחלם נבעו מתוך הערכה לפעילותו ומידותיו התרומיות. הוא תמיד היה מוכן להושיט עזרה לכל מי שפנה אליו. למסירותו לא היה גבול.

יהודי חלם ידעו להוקיר אותו ואת פעילותו, אבל בא היום המר בשנת 1930 ושודדים פרצו לביתו, התנפלו עליו והרגו אותו.

פרצה מלחמת העולם השניה והנאצים הרגו גם את אחותי חמדה. נשארה אתי רק אמי ויחד עלינו ארצה.

שלימותו האישית של אבי, השקפת עולמו ודרכו בחיים היו לנו וישארו בנו נכסים יקרים שאין תמורתם.

זליג שורצמן

בית הורי, אחי ואחותי

חוץ ממקרים בודדים זרמו החיים בביתנו במס־לולים קבועים ושקטים. את הנופים שהקיפו אותנו אמנם ראינו וטעמנו בכל חושינו הערים והם פעלו ללא ספק על לבנו, ובמיוחד על לבו של נער רגיש, אבל הוא נשאר חסר־מבע לעומת הנוף של ארץ־ישראל שנשאנו בדמיוננו. עדיין נער קטן הייתי ורוח דמיוני נשא אותי לנופי התנ"ך, למדבר סיני ולממלכת סיחון מלך האמורי ועוג מלך הבשן, לארץ כנען ולמלחמות יהושע בן־נון.

אבא היה ציוני דתי חרד, וחרדתו היתה לשני הפנים, גם לציונות בחינת בניין הארץ, וגם למורשת הרוחנית הדתית של האומה. שני פנים אלה נראו לו כרוכים זה בזה כגוף בנפש. ללא המורשה הרוחנית נראתה לו הציונות כסירת מפרשים ללא רוח וללא כיוון, המטולטלת לכאן ולכאן בין מצוק למשבר, וסכנה אורבת לה תמיד פן תישבר. ואילו המורשה הרוחנית ללא ציונות בונה ומגשימה נראתה לו כמאבדת קרקעיתה, וסופה דילדול, חלילה.

ציונותו של אבא נשתלבה בדתיותו בכל עומק ישותו ופנימיות הכרתו ורגשותיו. הוא היה פעיל בסניף של הציונים הכלליים והצליח לקרב גם אחרים לתנועה זו. בהזדמנויות שונות הופיע בבית הכנסת בנאום שהיה דומה יותר לדרשה, מתובלת בדברי תורה, בפסוקים מחזון הנביאים על אחרית הימים, והוא ראה אותו כעיקר המוסר.

אהובה היתה עליו חריפות המחשבה. לימודו לא היה ענין מעשי, ועל פי רוב היה בו משום טהרה של חוויה אסתטית ללא פניות. העלאת סברות עדינות ושיקולן, הוספת גון ובן־גון אך החסרתו הקנו לו לאבא הרגשה של גילוי הזוהר של האור הגנוז. סברות כאבנים יקרות הן. המחשבה שמחיה אותן מולידה שלל גוונים וחילוקים. חן הקסמים, רב הצדדיות של סברות מחודדות האירו את המוח, שפעו הברקות והמצאות, והנאת ההמצאה היתה לו כמשיבת נפש.

כזה ראו כולם את אבא ב"שטיבל" החסידי, אשר לימוד תורה ותפילה מלאוהו במשך רוב שעות היממה. חמימות בקעה משם. אבא לא היה יושב בשעת התפילה צמוד למקום, אלא היה מסתובב מעלה־מטה, אנה ואנה, כשטליתו מתנופפת לצד־דים, משל היתה רוח פרץ מעיפתה. לא היתה זאת סתם תפילה, הגיית מלים, אלא עבודה ממש ששותפו בה כל רמ"ח אברים. תפילה, השתפכות הנפש לפני בורא שמים וארץ — הן היו בעיניו היסוד של אמונה.

היה שישב בשטיבל משעות הערב המוקדמות עד אחרי חצות הלילה, מאחר לחזור הביתה, מתקשה להינתק מן הגמרא, מן הספר, מן הלימוד שהיה מתנגן מאליו ומעביר אותו לעולם שכולו מתיקות.

אני זוכר את לילות החורף הארוכים בשטיבל החסידי, וידעתי שאבא אוהב את השעות האלו, שהיו בשבילו שעות־שבת בתוך ימי חול. וכי מה טעם לחיי יהודי אם אין הוא לומד להרגיש תענוגות גן־עדן בעולם הזה?! החידוש בחסי־דות היה בזה שהוסיפו משהו מן השבת על ימות החול, וכשאני חוזר בדמיוני לאותם הימים, אני רואה את אבי מרגיש את המתיקות האין סופית שבקיום מצוות, שבלימוד ובתפילה, בעטיפת טלית, בהנחת תפילין ובישיבה בשטיבל עד השעות המאוחרות.

בעניין ובחיבה עקב אבא אחר כל מה שנעשה ונבנה בארץ. קשה היה לו, לאבא, להבין כיצד יכולים יהודים דתיים לעמוד מנגד בשעות הרות־גורל לישראל. הוא רכש חיבה גדולה לחלוצים בוני הארץ, ואף שרצה, מאוד רצה, לראותם מכבדים את התורה ונוהגים ברוח המסורת, לא היתה בהתנהגותם החילונית כדי למעט ולטשטש גודל המעשה שהם עושים. אמונה רבה האמין שהשיבה לארץ תביא עמה בסופו של דבר לשיבה אל ערכי הדת והמוסר של ישראל. גם כלפי פנים, כלפי תנועת "המזרחי", עמד ותבע רוח ערה יותר, מסירות־יתר, אבל הוא היה לא רק איש מפלגה ועסקן, אלא גם איש לב ורעים להתרועע, בעל הבנה דקה ונפש רחבה, בעל מידות ועין טובה ומאור פנים, חרד ומשכיל מבלי שחלילה אחד נוגד את השני, אלא להיפך, משלים את השני.

אבא האמין באמונה שלמה כי הדרך של הציונות המגשימה היא הדרך לגאולה. הוא האמין כי העם היהודי יחוש כי זו היא הדרך היחידה להצלתו וכי העם ינהג לפי תחושתו זו. לאמונה זו נתן ביטוי בפסוקים קולעים ובדרושים נאים. הוא התרחק מסילסולי־דרוש, אבל אהב לעגון דבריו בדרוש, וכך הסביר והטעים, השכם והערב, כי דרכו של יהודי לציון, ואין דרך זו זולתה. ועל פי אמונה זו נהג באנשי ביתו. ברוח זו חינך אותנו.

נדבקתי באבא כמו אחי ואחותי ומתוך ערפילי העבר דמותו נשארה לי חקוקה ובהירה ללא רבב ודופי.

יראת כבוד בפני הרוח לא פסקה בביתנו מעולם. לא ייפלא, איפוא, שהבנים והבנות חונכו באווירה של צמאון לדעת והלימודים היו בשבילם תרבות ונועם כאחת.

אחי יצחק ידע לקבל מאבא את כל היסודי והשרשי של הציונות, אולם היתה לו היכולת גם לבקר אותו והוא התקרב ל"מזרחי". היו לו דעות משלו בענייני רוח וחברה, אבל גם לא היה פשרן וותרן בעניינים שבאמונה, שנראו לו יסוד היסודות בבנין הישוב, התנועה הציונית והחברה.

יצחק היה נואם בעברית ושימש כיו"ר סניף המזרחי בחלם, מוכר ומקובל על ידי כולם. ידיעותיו המקיפות בתורת היהדות מצד אחד ובהשכלה כללית מצד שני הכשירוהו לתפקיד זה. הוא היה מרוכז וקפדני בעבודתו ובמילוי תפקידו, נוח, לבבי ומלא רוך ביחסיו עם אנשים קרובים וידידים. איש המחשבה הציבורית היה, ולוחם אמיץ ובלתי־נלאה להגשמה של ערכים, תבע תמיד עמידה על משמר העקרונות, בעוד הוא עצמו משמש דוגמה ומופת להם.

מטבעו איש שיחה היה, מחונן בתכונה לשמוע ולהאזין, ויען כי היטיב להקשיב, הצליח גם לדובב את בן־שיחו. הוא ידע לחשוף את הנימוקים האמיתיים והנסתרים של דעה. מי שנכנס לשיחה אתו השתחרר אט־אט ממעצוריו הפנימיים ונהג בחופשיות בלתי רגילה לו, כי הוא הרגיש שמולו יושב איש, המעוניין בהחלפת דעות. הוא קיבל ברצינות את רחשי הלב של הזולת ואת דבורו, ובשל כך התייחסו אליו באמון ובחיבה.

האופייני שבו היה, לדעתי, המאכסימאליזם שבו, שהשתדל להגשימו גם בנוגע לתורה הציונית וגם לגבי שאיפות חברתיות. הוא היה בעת ובעונה אחת מבשר ותובע בשני רעיונותיו. מה משך את הלב אליו הן הישירות והעשירות של נאומיו וכן השקעת כל אישיותו בדבר שמצא לנכון. אבל המאכסימאליזם שלו לא היה קנאי אלא מתוך שהיה קשוב לטענות נבונות. היה ידען מופלא ביהדות ובמקרא ובתפילות ובמנהגים, ומקר־בלות עליו היתה ההנחה, כי במידה שנצליח להרחיב את שטחי הקרקע מתחת לרגלינו ילכו ויתרחבו השמיים מעל לראשינו, והעיקר, שלא ניתן לה לאמונה היהודית להסתפק במדור אחד של החיים, אלא מתחילתה בהר סיני ניתן לה לתבוע את כל החיים כולם.

יצחק הבין את הנוער ונהג אותו באופן שבני הנוער הנהוגים לא הרגישו שום מרחק רוחני שבינו לבינם. הוא יגע לנטוע בלבם פשטות, ענוות, אהבת הבריות ואמונת חכמים, ולהש־ריש בהם את מדותיו הנשגבות.

הוא האמין באור וייחל לטוב. הוא קיווה לעלות לארץ־ישראל, לבנות את הארץ. זה היה חלומו הגדול, ולא זכה.

אחי אברהם, שטעם בילדותו ממיטב השרשיות של יהדות עסיסית — החדר, הישיבה וכו' — בהמשך הזמן הזין אזנו, עינו ולבו במדע האנושי והכללי וצירף את הטוב והיפה שב־שתי התורות לשלימות אמת של אדם חדור אהבה פנימית לעמו ולקנייני הנצח של היהדות. הוא היה מורה לאנגלית. נהניתי רבות מפקחותו, מעינו החדה ומאזנו הכרויה, מתבונת לבו ומאופיו המגובש והאיתן. אישיותו קרנה טוהר וחום אנושי יקר.

אחרי סיימו את חוק לימודיו ב"תחכמוני" בורשה, נמשך להשתלמות במקצוע ההוראה, נסע ללונדון, עמד בהצלחה בבחינות הגמר של הסמינר למורים.

בזכות מעלותיו רכש לו אברהם עמדה חשובה בציבור היהודי בלונדון. במשך השנים ספג לתוכו חכמת־חיים לאין־שיעור, והוא ראוי, ללא כל ספק, לשיבחם, שמגיעים אלינו מלונדון עליו, על פעילותו הציבורית, בה הוא עוסק עד היום. יהודי לונדון, בדברם עליו, רואים תמיד צורך להדגיש סגולותיו כאיש־הצוותא ומגלה עירנות לגבי כל המתרחש בלונדון היהודית, אבל ביסודו של דבר הוא נשאר יהודי מזרח־אירופי, נוח לבריות, איש בלי תסביכי־גאווה או ענוות מעושה. הוא שומר מסורת, אבל כל דוגמאטיות זרה לו. עולמו הרעיוני פתוח ורחב. מתמזגים בו חכמת היהדות ותרבות המערב, שכל שביליה נהירים לו.

כזאת היתה גם אחותי רוזה, רצינית וחדורת־אחריות ללא סייג ביחסה למקצוע ההוראה, עליזה בבואה בחברה, צמאת־דעת, שוחרת ספר, שופעת בינה וצלילות דעת.

כשלימדה בבי"ס היסודי בחלם את לימודי הדת היהודית היתה מעוררת בתלמידים גם את הגעגועים לארץ־ישראל, ותמיד שררה מתיחות חגיגית לקראת דבריה. שכלה היה נוקב ומקיף ויחד עם זה היתה בה חמימות השתתפות, ביקשה תמיד את הקב בנקיונו, וכל חייה הכשירה את עצמה לחינוך ילדים.

חיים דיאמנד

משה בקר – עולם של אצילות

איש עבודה מנעוריו, כי נולד אצל הורים עניים ובגיל רך החל ללמוד נגרות, אבל אחרי שנים עבר לעבוד כפקיד במשרד הקהילה, שם המשיך עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

צעיר ומחונן היה כשהצטרף למפלגת פועלי־ציון שמאל והיתה בו יזמה רבה בפעילותו המפלגתית והתעוררות היוצאת מן הלב, ועיקר מרצו הקדיש לפעילותו באיגודים מקצועיים, בהם עשה רבות לשיפור תנאי העבודה של הפועלים.

בשנת 1927 נבחר בפעם הראשונה כנציג פועלי־ציון לעיריית חלם ובתפקידו התחבב על כל תושבי העיר. היה ער לצרכיהם והרבה פעל בשטח המסים, שהיוו נטל כבד על האוכלוסיה היהודית.

לא קלה היתה עבודתו של חבר פועלי־ציון שמאל במועצת העירייה, כי הוא ייצג מפלגה, אשר הגנה על האינטרסים של הפועלים ופשוטי העם. יום יום השתדלויות, השגות וערעורים. הוא, מכל מקום, עשה כמיטב יכולתו למלא את ההבטחות שנתנה המפלגה בשעה שהציגה את מועמדותו בבחירות לעירייה. הוכחה לכך היו הקולות שניתנו לרשימת פועלי־ציון בבחירות הבאות.

הרבה פעל בימי־חייו ומוניטין יצאו לו על שיעור־קומתו כאיש־ציבור נאמן וחדור רוח לאומית. תחומי־פעולתו היו רחבי־היקף ומגוונים, ולפי מימדי התקופה ההיא היתה פעילותו מבורכת ויעילה כדי כך, שנבחר שוב ושוב לייצג את המפלגה במועצת העירייה עד לחורבן הקהילה היהודית.

אפיו של משה בקר כאדם היה בולט. היתה בו משמעת מפליאה ויחס מעולה של כבוד קפדני כלפי בני־אדם ולגבי העניינים שהעסיקוהו. הוא היה נקי־דעת, רע וחבר נאמן. נקיות־דעתו היתה מופלגת. הוא בדק את עצמו והחמיר על עצמו. במסתרי הווייתו תסס עולם של אצילות ובו היה חי וממריא עד למרומי־האפשר. נאמנותו היתה למופת ואפשר היה לסמוך עליו, כי היה מוכן לעמוד בסיטואציות שדרשו קרבנות נפשיים כבירים, מתוך נכונות בלתי־מוגבלת לשרת לטובת הכלל.

בעיצומו של פעילותו הברוכה ירדה עליו הפורענות. חיית הטרף הנאצית הכריתה אותו ביחד עם אחינו ואחיותינו יהודי חלם, עם כל הפעילים של פועלי־ציון שלא זכו לעלות לישראל. לא נשכח אותם לעולם.

אברהם בקר

מטל גרוס (מלר)

סגולות יהודיות נעלות

דור העיירה והשואה הולך ונעלם מקרב החיים. דמויות אהובות וחביבות המגלמות באישיותן זכרונות ימי ילדות יפים, נבלעות בנשייה הנצחת. רק אנחנו, בני אותו הדור, שהכירו מקרוב את הנפשות הללו, יודעים להוקיר את מפעל חייהן, תלאותיהן, שמחותיהן ותוגותיהן — ולהסתגר בתוך עצמנו בתוגה ובדומיה, ברגע של התייחדות חרישית.

לדידי, מ ט ל היא כל כולה נעורים. אותות הגיל מעולם לא נתנו בה סימניה, לבד מסבלות מחלתה שעוותה את פניה הנאים, נותר בה החיוך המקסים, הפתיחות לבריות והחמימות היהודית שהיתה כה אופיינית לה.

ליוויתי את מטל בכל נתיבותיה. בימי התוהו הראשונים, מ״ד אחרי כיבוש חלם ע״י הנאצים, דרך מחנה העבודה בטייגה הסיבירית, ועד לשיבה לפולין ומשם לעליה לארץ־ישראל. תמיד בקרבתה, בהישג יד, במטחווי שיחה טלפונית, במפגש רעים ובימי הזכרון השנתיים. ימים ספורים לפני מותה בקרתי אותה. סעדתי את רוחה ועודדתיה, אך מטל היתה אישה אמיצה בזכות עצמה, והיא השיבה לי בדברי עידוד ונועם, לבל אתעצב לגורלה.

בזכרוני, נתפסת מ ט ל כאותה עלמה בת־חן, הפוסעת ב־חדווה בחוצות העיירה, נפגשת בחוגי הצעירים הציוניים, פעל־תנית, שאפתנית, נלהבת ומלהיבה אחרים. על אף שלא פונקה ע״י חיי עושר ומותרות בבית הוריה, לא ידעה מחסור רוחני

מהו. ההיפך, הופעתה היתה מרשימה ונוסחת בטחון, היא הרעיפה מחיותה על כל ידידיה וסביבתה.

בבואה לישראל נתגשמה גאולתה. היא זכתה לאושר פנימי ונהנתה מפרי עמלה. היא צהלה למראה בנותיה הנשואות ונכדותיה הפעוטות שוחקים למול השמש הים־תיכונית, בה במידה שהיא היתה מאושרת מתחושת הקוממיות והממלכתיות היהודית, ששמה קץ לסבל עמנו.

סגולות יהודיות נעלות היו ל מ ט ל. היא התחלקה עם עושרה עם אחרים, באשר אהבה את האדם. בסתר נתנה ממש־אביה ורבים שידם התקשתה להתערה בארץ הזו יזכרו את מטל ואת נדבת ידה.

המוות תמיד מותיר בנו את העצב ואת הכאב, שזמן רב לא ניתנים להשתקה. במותה, הותירה מטל חלל גדול בחיינו. משהו חם וטוב, חביב ומלבב ניתק מעולמנו.

לי אישית זו אבדה של קרוב ואהוב, שלא יישכח לעולם.

רבקה פרידלנדר

דפי חיים

דמות אבי בעל הרגש והשכל הבלתי רגיל וה־דאגה התמידית למשפחה, אינה רוצה לחזור לגל הזכרונות, היא עומדת איתנה, ולבי השותף את עיני בדמעות כל פעם שהשכל מודיע כי אדם זה אינו קיים, אינו מוכן כלל לוותר על דמות זו, ואינו מוכן כלל לחיות בלעדיו.

העולם בלעדי אבי נראה זר ומוזר, היכן ערבי השבת בהן עמד אבי כשעה לפני הדלקת הנרות, לבוש חגיגי ומצוחצח כשאמי עדיין טורחת בשארית ההכנות, ומזדרזת לשמע קולו המודיע, "עוד מעט הדלקת נרות". איך אוכל להקביל את פני החגים ללא ההתרגשות העמוקה אותה העניק לנו אבי בהכ־נותיו לחג, בדרישותיו שהכל יהיה כפי הכתוב, ולפי מסורת אבותיו, וללא דמותו התמירה בעלת הגו הזקוף, העומדת בגאוה בראש השולחן, כוס היין בידו ומברך ביראת כבוד וברגש אהבה גדול למסורת, לתורה, ולכל המורשת שהורישה לו משפחתו.

קשה לי להאמין כי מילים ושורות אלה מתארות ומנציחות את דמות אבי, אך המלחמה הגדולה המתנהלת בקרבי בין הרגש והאהבה שרכשתי כל חיי לאבי, לבין ההגיון והשכל המעמידים אותי בפני קברו הרענן, מחזקת את ידי, להמשיך ולכתוב, ויוצרים בי את הרגשת הנצחון, כי דמות אבי לא תעלם אי שם בנבכי העבר, כי אם תמשיך להתקיים בי ודרכי תעבור לילדי יחד עם החינוך, אהבת המסורת, האחריות הבלתי רגילה כלפי המשפחה, שאותה ירשנו ממנו, ואשר כל זמן קיומה יהיה קיים גם אבי.

נראה שכל אב בעיני בתו, הוא דמות יקרה ואהובה, אך השפעתו של אבי על סביבתו, על אמי, על אחי, על העובדים במחיצתו, מורים על הערכה רבה גם לשכלו הבלתי רגיל, וגם לאופיו המיוחד, אשר גם ובמיוחד בעת שתיקתו השפיע והדריך את כל הסובבים אותו.

אבי אהב מאד את השקט, ואת העבודה, ועל אף שמצבנו הכלכלי לא היה מזהיר, הרי היינו משפחה שחייה חיים ממוצ־עים מבחינה כלכלית וחיינו לא היו שונים מחיי הסביבה. כדי לחיות חיים אלה היה על אבי לעשות מאמץ בלתי רגיל, גם בעבודתו בה עלה מעובד פשוט לדרגת פקיד גבוה ואחראי, גם בדאגתו שהכסף אותו הרויח תמיד ביושר, יספיק למחיה, ללימודים ולבגד.

משימה זו היתה די קשה על רקע עליתנו לארץ בשנת 1948, אך אבי שהיה בוגר ישיבה להסמכת רבנים, וידע עברית כפי שעולים רבים עדיין לא ידעו, הצליח להשתלב בעבודה ממשלתית בה התחיל כפועל בנין וגמר כסגן המנהל.

תחילת דרכו של אבי כבחור ישיבה, אשר במשפחתו בעלת עשרה הנפשות נחשב הלחם לאוכל הנכבד ביותר. אך העוני לא השפיע על השלום והקשר בין שבעת האחים והאחות ינטה, האהבה בין האחים להורים, האחריות אחד לשני האפילה על הרעב, העוני, ויצרה גוש חזק של משפחה ידועה בעשרה הרוחני, בשמחת החיים שבה, אשר השפיעה על כל סביבתה בדוגמה של חיים צנועים אך עשירים בשמחה, במסורת וב־אהבת המשפחה. אדם היוצא ממשפחה כזאת, בעיר חלם, הוא כבר עשיר מכל עשירי העולם, נפשו מלאה על גדותיה אהבה שעליו למסור ולהעביר, מה עוד שהתברך בשכל מפותח אשר למודי התלמוד עוד פיתחו והעשירו אותו.

בגרמניה פעל אבי רבות להעברת כל היהודים שבמחנה "גולדקופ" שמנו כמה אלפים, בצורה בלתי ליגלית לישראל, אנו היינו בין אחרוני העולים, בפעולותיו בגרמניה נפגש אבי עם פעילים מישראל, התכתב והיה מסור כולו לעבודת תחיית המולדת. גם אהבה זו החדיר בי. לא בהשפעת דיבורים, כי אם בהשפעת מעשיו.

אמי, אשר היתה יתומה מגיל 5 מאב יחד עם עוד שבעה אחים ואחיות, אשר ארבעה מהם הביא הסבא מנשואיו הרא־שונים, סבלה מחיי משפחה לא סדירים, אשר חוסר האב השפיע עליהם מאוד. הסבתא רחל בכתה תמיד על הסבא דב, היתה ממורמרת, אך לא נשאה שוב, ושמרה מאד על חיי הדת המסורת, לאחר שנשאה אמי לאבי עברו לוורשה ושם נולדתי

אני, אך במקום לבנות קן משפחתי, התחילה הבריחה עקב המלחמה אשר אמי ודאי תתאר אותה היטב בדבריה. בכל זאת מן התאורים קבלתי את הרושם שרבות השפיע על כולם שכלו הישר של אבי, אשר הדריך לא פעם את המשפחה, יחד עם אחות אמי אשר הצטרפה אלינו בבריחה, לדרך הנכונה כדי להשאר בחיים בתקופת המלחמה. בהשפעתו הצליחו לברוח כמה ימים לפני סגירת היהודים בגטאות, וכך אמנם סבלו 6 שנים ברוסיה מרעב ועוני, אך נשארו בחיים. מבחור ישיבה בעל רעיונות מתקדמים, בעל דמיון רב, ושמחת חיים, הפך אבי לפועל בכל עבודה שרק באה לידיו, סנדלרות, סבון, חבלים, הכל בכדי לפרנס את המשפחה הקטנה, וכל זאת בעזרת אמא, אשר אופיה הרגשני וכושר בטויה בעל פה ובכתב השלימו להפליא את אופיו האיתן של אבא.

אבא, אינני יכולה להתנחם אחר מותך, למה לא יכלה הרפואה לעזור לך, אתה שהיית כה סבלני, שהכל נשאת בשקט ולא התאוננת אלא רק התפלאת על כל הרופאים, על אלהים שאינו מוכן להושיט לך יד ולמשות אותך מים הסבל הנורא. הסברת לכולם את מצבך, ניסית להבין הכל בצורה הגיונית, אך אני חושבת שלצער הרב שסבלת לא היה הסבר הגיוני, יכלנו להנות מדמותך ומהכונתך עוד זמן רב.

שניאור וואַסערמאַן

שבעה

איך ווייס, אַז דער הימל וועט מער זיך נישט שפּאַלטן;
זיין פּנים פאַרדעקט איז מיט אַש פון מיידאַנעק.
קיין בריוו פון אַ פריינד וועל איך מער נישט דערהאַלטן,
וואָס זאָל מיך די שולד פון מיין לעבן דערמאָנען...

כאָטש ס'וועט מיין זכרון שוין סיי־ווי דערברענען
מיט פלאַמען פון אויסשוויץ, מיידאַנעק, טרעבלינקע.
מיט מיר בלויז אין איינעם וועט אויך דאָס גהינום
פון מיין לייב און נפש — אין קבר פאַרזינקען.

אייביק נאָר וועט, צווישן פאַרלאָשענע שטערן,
מיט אַש אויף דער באָרד און פאַרסמאַליעטע לאָקן,
זיצן דער בורא און זיך ווישן די טרערן —
ביים אויסשטומען שבעה אין פאַרבלוטיקטע זאָקן!

●

פארמעקטע מצבות

מיין טריט אויף דער ערד — שוין צעוואָקלט.
מיין וועלט־חשבון — באַלד פאַר סך־הכלט.

אַ חשבון — מיין האַנט טוט אַ ציטער —
ביים ציילן די חרובע גיטער.

ביים ציילן פאַרברענטע חלומות,
וואָס רויכערן אויס דורך די קוימענס.

און מיט די חלומות צוזאַמען —
רויכערט אויס מיין אני מאמין.

און ס'בלייבן פון אַלע עיקרים:
פאַרמעקטע מצבות אויף קברים...

עסקנים יוצאי עירנו בישראל

יוסף רולניק

אישיות דינמית ורב־פעלתנות היה יוסף רולניק ז"ל ב־עירנו. היה מן הפעילים הבולטים בהסתדרות הציונות במקום, בשנים שלפני השואה. עשה רבות למען קק"ל וקרן־היסוד, בהן שימש כיו"ר כל השנים. איש העם היה, מכובד על הבריות ומקובל כאיש ישר ונאמן, לוחם כל ימיו למען רעיון הציונות, בה ראה מטרת חייו והיה נואם בחסד עליון למען הפצת הרעיון הזה בין הנוער המתקדם בעירנו.

כשפרצה המלחמה בשנת 1939 ברח רולניק יחד עם שאר הפליטים ללוצק ועבד אצל הרוסים במקצוע שלו, הנהלת־חשבונות עד שנת 1942. בימי האקציות של הגרמנים בלוצק ברח ללודמיר בניירות פיקטיביות על שם מיכלסקי. היה מקרה שמכיר נוצרי הזמין אותו לביתו לארוחת־צהריים ושם הכיר אותו גוי אחד שהלשין עליו בפני הגסטפו. מפקד בית־הסוהר מסר אותו לבדיקה על יהדותו ואחר דין־ודברים נשלח לעבודה, כיוון שהכירו בכשרונותיו. אותו גוי מלשין מסר אותו שנית לגרמנים, אלא ששיחק לו המזל והמפקד שחרר אותו. בימי ההריגות האיומות של יהודים וגם פולנים נזדמן לו נוצרי, ששידל אותו לברוח יחד עם בנו אל הפרטיזנים בכפר סמוך ללודמיר. כשהמלחמה התקרבה למקום והפרטיזנים נמלטו כולם נשאר רולניק לבדו, הלך לעיר, ויחד עם שני זקנים נוצרים ישב על־יד הכנסיה וביקש נדבות. עם כניסת הצבא האדום ושחרור מן המאסר שלהם, חזר לחלם, שיקם טחנת־הקמח שלו, טיפל בפליטים שהתקבצו מכל המקומות, השכין אותם בדירה הגדולה שקיבל מהעיריה, ולבסוף ברח מפולין לאוסטריה.

אחרי השואה נעו המונים ממזרח אירופה ארצה. חלק נעזר ע"י מוסדות ארגון שהוקמו, חלק נרתם למערך ארגוני ויומם ולילה פעלו לטובת המוני הפליטים שזרמו בדרכים לא־דרכים. אחד מפעילי עליה זו היה יוסף רולניק ז"ל.

פעלתן במקום הולדתו, שאותו זוכרים רבים־רבים מפעו־לתו הציונית והכלכלית, שריד השואה, שמירצו הטבעי נתן לו כוח גם אחרי האסון לנסות חיים חדשים בפולין המשוחררת

אבל המציאות האיומה טפחה על פניו וכשנפתח השער ל־"בריחה" הגשים את חלום נעוריו ויצא לדרך בכוון ישראל. אחת מתחנות הנדידה היתה אוסטריה.

עשרות מחנות היו תחנות מעבר לעליה הזורמת. אך לא איש כיוסף רולניק ז"ל ינוע בזרם עם הרבבות בלי לעזור לזולת. רק הגיע למחנה וולס שבאוסטריה, מ־ד התייצב לקבוצת חברים שפעלו הן במקום, במחנה, והן בשטח ארצי. חבר ועד המחנה, חבר מזכירות ארצ־ית מצומצמת של מפלגה, חבר ועד־עליה בין־מפלגתי ויושב־ראש דירקטוריון ארצי של קרן־היסוד, ומאחורי כל גוף — פעילות יומם ולילה.

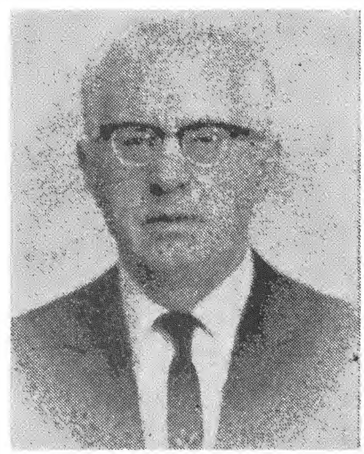
בשנת 1949 זכה לעלות ארצה עם אשתו. כאן המשיך בעבודתו המסורה והברוכה בארגון יוצאי־חלם וכיהן כל השנים כיושב־ראש שלו. כמו־כן הוא היה חבר בהנהלת הקופה של התאחדות עולי פולין, וכך עבד בכל כשרונו ומסירותו לטובת הכלל עד יומו האחרון ונפטר בשם טוב בשנת תשכ"ה.

יהי זכרו ברוך!

ר' יהושע אורנשטיין
איש המחשבה והמעשה

ארגון יוצאי חלם בישראל איבד אדם שהיה מעמודי התווך שלו, מבין מייסדיה הראשונים ופעיליה הנאמנים במשך עשרות בשנים; אציל הרוח ובעל לב יהודי רחב רב־כשרונות ורב־אמונה.

עוד משחר ילדותו בעירנו חלם, בבית אבא ר' שלום, הבנקאי הגדול והחסיד הנלבב, ינק בן־הזקונים, יהושע, ממעיי־

נות החסידות וההשכלה גם יחד, בבחינת טוב תורה עם דרך ארץ הוא ספג לתוכו תכונות תרומיות והיה הרוח החיה בקבוצת חבריו שואפי דעת והשכלה והצטיין כיועץ, מדריך ומחנך, ובמיוחד בלטה אצלו אהבת ישראל וארץ־ישראל.

עוד בהיותו צעיר לימים התמסר בלב ונפש לרעיון הציוני ודאג שבני הנוער ילמדו עברית ותרבות של עם ישראל, כדי להוציאם מד' אמות ה"חדר", למרחב ההשכלה הכללית.

הוא היה ממייסדיה של הגמנסיה העברית בעירנו ושימש בה שנים אחדות כמזכירה. היה עסקן צבורי פעיל וכיו"ר הסניף של הציונים הכלליים במקום, ניהל פעולה תרבותית, הסברתית וחינוכית בקרב אוכלוסיה. במיוחד פעל רבות ותלה תקוות בחינוך הדור הצעיר.

רבים מבני עירנו זוכרים לאורנשטיין את החסד של מורה־דרך להגשמה ציונית ועליה לארץ ישראל. הוא לא היה רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים ועזב את בית אביו ועלה לארץ ישראל עוד בשנת 1925.

בשנים הראשונות סבל ייסורי־קליטה. את דרכו בארץ ישראל התחיל כפועל־בנין. כמה שנים עסק בעבודה זו ולאחר מכן התחיל לעבוד בהוצאת ספרים "דביר" כמנהל חשבונות. ב"דביר" נפגש עם המשורר חיים נחמן ביאליק, שראה בו איש חובב ספר. לפי הצעתו של ביאליק פתח אורנשטיין חנות לספרים "יבנה" בתל־אביב, ובמשך השנים ייסד את הוצאת הספרים "יבנה", שהפכה במרוצת השנים לאחת מהוצאות הספרים המכובדות בארץ, הנושאת את שמו עד היום. גם כמו"ל היה פעיל ביותר. יש להדגיש כי כבר בנעוריו ינק הרבה מהספרות התורנית ונהירים היו לו גם שבילי תרבות היידיש וחכמת ישראל.

בהוצאת "יבנה" יצאו לאור אנציקלופדיות רבות וחשובות בתחום מדעי היהדות, וכן תנ"ך מפורש וספרי ילדים. גישתו למו"לות היתה קפדנית, כי הוא ראה בה נתיב ללב הקורא הצעיר והמבוגר גם יחד, וכן התייחס אליה כשליחות לאומית תרבותית.

נדיב לב היה, לבו פתוח לכל קריאה וידו לא קמוצה. את תרומתו הרים בעין יפה ובנפש חפצה.

בעבודתו במו"לות הוא מצא לא רק מקור של פרנסה, הוא היה מסוג המו"לים שהספר העברי והסופר העברי היו קרובים ללבו, לכן התמסר בלב ונפש למשימה שהיתה יקרה לו מאוד. זכורני, פעם ניהל איתי משא־ומתן על ספר שעלי היה לסדר ולהדפיס, והנה הוא אמר לי: "דע, את הספר הזה אני מדפיס רק בגלל חובתי לסופר ולספר העברי... אין פה שאלה של רווח, כי יודע אני ודאי שאפסיד כאן והשאלה רק, כמה אני אפסיד, ואם אני לא אדפיס את הספר הזה, אף אחד לא יעשה זאת"... והרבה סופרים ומשוררים הם עדים חיים לדבר הנפלא והחשוב הזה!

גם כשאחד מחבריו המו"לים היה מט ליפול — המנוח היה הכתובת שאליו פנה לעזרה ואצלו מצא אוזן קשבת, והוא ברצון וברחמים עזר בעצה ותושיה, במיוחד בעזרה כספית, כדי להקים את חברו בחזרה על רגליו. וכמו לחבריו במק־צוע, כן עזר גם להרבה מיוצאי עירנו בקליטתם הראשונה בשנות העליה הגדולה מ־1948 ואילך. די היה לו לדעת שהמבקש הוא בן־עיר, בלי להכיר אותו כלל, בכדי להיות לו לאחיעזר ולאחיסמך, בעצה ובממון גם יחד. ומן הפרט אל הכלל: ארגון יוצאי חלם בישראל.

המנוח ר' יהושע אורנשטיין ז"ל היה בין מייסדיה הרא־שונים של קופת גמ"ח, היו"ר שלה וגם אחד מתומכיה החשו־

בים. וכמה עמל הוא השקיע לטובת ארגוננו. ולמרות עיסוקו הרב, מצא תמיד זמן לפעילות הארגון ובמיוחד — קופת גמ"ח, "ילד־טיפוחו", שהיה לו יקר מאוד ועשה רבות לשגשוגו. גם בשנים האחרונות, כשמחלתו נתנה את אותותיה בו — לא הפסיק את הפעולות הברוכות למען הארגון ולמען נצרכי העיר. כל בעיה שהועלתה, אצלו מצאה תמיד את פתרונה על הצד הטוב ביותר. מאד־מאד יחסר לנו האיש שבשכלו ובהבנתו הדריך אותנו שנים רבות.

אכן, מי יתן לנו תמורתו בימים אלה, כאשר מעטו כל כך אנשים מסורים לציבור, מתוך צורך נפשי. הוא היה הסמל של הפרנס העוסק בצרכי צבור באמונה, הפועל והמפעיל אחרים מסביבו לדאגת הכלל והפרט כאחד וכל חייו היו שרשרת ארוכה אחת של פעילות ציונית ועסקנות ברוכה. רצונו היה עז לראות את הספר הזה, ספר הזכרון לקדושי העיר חלם, אבל לצערנו לא זכה לכך. מאידך ציוה למשפחתו לתרום את הנייר הדרוש להדפסת הספר. ואכן אלמנתו נחמה ובנו אבשלום, יבדלו לחיים טובים ולשלום, שמרו על הדבר, והספר הזה מודפס מתרומתם הנדיבה.

זכרו של ר' יהושע אורנשטיין יישאר אצלנו תמיד כאחד מגדולי הבנים בישראל שהוציאה העיר חלם בדור האחרון.

יצחק זילבר

רפאל זילבר-
מחלם דרך קובה לישראל

רפאל זילבר ז"ל

נולד ב־1900. משפחתו היתה ידועה בחלם בעיקר בזכות אישיותו של הסבא משה מנדל זילבר — דמות חסידית אדוקה. חבריו ב־ישיבה זוכרים את אבי כתל־מיד חריף. עם עזיבתו הת־חיל להיות מעורב בהתנד־בות במוסדות צדקה החל מ"לינת צדק". גם כאשר נהיה חופשי בהשקפותיו נש־אר מושרש וקרוב לרוח ה־חסידות ולערכיה. העריץ את חסידי קוזמיר. אח"כ היה פעיל בפועלי ציון שמאל. מאז מזגו בו יחד שורשיות חסידית ודבקות ביהדות ליד השקפות ליבראליות ומתקדמות. היה מצטיין בשירה בעת מפגשי הצעירים בבית צוקרמן.

ב־1924 נסע לקובה עם אשתו רחל לבית פרוכטר, שאליה היה קשור עד סוף ימי חייו. כל זמנו הפנוי היה קדוש לפעילות ציבורית — יהודית וציונית. מאז 1941 ועד 1947 נשיא ההסתד־רות הציונית בקובה. ב־1945 נבחר כנשיא הפדרציה של המוס־דות היהודים בקובה.

בשנות מלחמת העולם השנייה היה פעיל בקונגרס היהודי העולמי במאמצי הצלה; השתתף כציר בקונגרס הציוני הכ"ב בבאזל. גוייס ע"י הסוכנות להשיג תמיכתם־המכרעת של מש־לחות ארצות אמריקה הלטינית בדיון ובהצבעה באו"ם למען הקמת מדינה יהודית.

ב־1949 עולה לארץ עם רעיתו רחל. עד 1960 כיהן, בהת־נדבות, כנציג מסחרי של ממשלת קובה תוך מאמצים לעודד קשרים מסחריים. ביתו, בית פתוח וחם, שימש כל השנים כתובת ליהודי קובה בבואם לארץ גם כעולים, גם כמבקרים.

אם היה משהו מיוחד אצל אבא, היה זה בצירוף הלא רגיל כל כך של התכונות שיצרו את אישיותו. היה יהודי גאה, אוהב עמו ואת תרבות עמו — ועם זאת פתוח לעולם הגדול החדש והמשתנה. אהב את הבריות ושפע שמחת חיים. איש חברותי, נוח לשיחה, רוכש ידידים. אהב לעזור לזולת ורדף צדק.

היה מעל הכל — יהודי, ספוג ובקיא בתרבות יהודית. אהב את עמו והיה צמא לכל בטוי, חדש או ישן, של יצירה יהודית.

אהב את החיים והיה שופע שמחת חיים. אהב לנסוע, להכיר מקומות, אנשים. אהב את הבריות. היה מתקשר בקלות לאנ־שים, יוזם שיחה. בכל מקום יצר ידידים, בכל מקום היה לו חוג מכרים הולך וגדל. אהב לעזור לאנשים מבלי שנתבקש והיה מוצא בכך סיפוק. בזאת רצונו הטוב היה עולה לעתים על יכולתו. לפעמים פחדנו שמבטיח יותר מאשר היה מסוגל לקיים.

ביתו, גם בקובה, גם בארץ, היה מועדון פתוח, מלא אנשים, שוקק, לבבי. תמיד מצאנו בו אורחים באים ואורחים יוצאים

והוא היה מפגיש ביניהם. בשנים הראשונות בקובה, בעת ישב בעיירה בה לא היו עוד יהודים, היה נוהג להזמין לביתו לימי חג, משפחות יהודיות שישבו כמונו בודדות בעיירות מרוחקות ברחבי הפרובינציה. מארח אותם ומציין את החג ברוב שמחה.

תמיד ידע לארגן את עסקיו — ואולי קצת להזניחם — בצורה כזאת שיהיה לו פנאי לפעולה ציבורית, לפעילות ציונית, לחיים חברתיים. בארץ ניסה את ידו בעסקים רבים: מהם לא אחד ולא שניים שיזם על מנת לספק פרנסה לקרובים — עולים חדשים וותיקים בארץ, כאחד.

אחד מתחביביו החדשים, עם עלייתו ארצה, היה בחיפוש קרובים, חשוב היה לו לגלות קרובי משפחה, להפגישם. בכל רחבי הארץ הצליח לגלות כ־100 קרובי משפחה אשר ברובם לא ידעו אלה על קיומם של אלה וקשר ביניהם מחדש.

בצעירותו עבר כברת דרך מחשבתית, כפי שאירע לצעירים יהודים רבים בשלהי מלחמת העולם הראשונה. מספסל הלימודים בישיבה, דרך הצבא הפולני אל השקפות פועלי־ציוניות. אך שורשיו החסידיים תמיד הטביעו את חותמם על אישיותו. השתייך פעם לאירגון עולמי של מתנגדי מלחמות. בילדותי מנע ממני צעצועים בצורת נשק. בקיץ האחרון בעת היה מאושפז ב"תל השומר" לרגל ניתוח, התלונן על אחות שסירבה לטפל בחולה שכן, בהיותו ערבי. האחות הושעתה מעבודתה. אהב להסביר כיצד תפיסתו ההומניסטית היא בעצם מעוגנת בשרשיות יהודית והיו לו תמיד פסוקים מן המוכן שימחישו זאת. עם זאת, נשאר חופשי, ביקורתי ומסויג לגבי היבטים שונים בדת היהודית. עוד בחו"ל היה מארח קבוע של אינטליגנציה יהודית שהיו מזדמנים מסיבות שונות: סופרים ואמנים, שליחי הארץ ועסקנים. היה לו הזכות להכיר אישית את רוב הסופרים היהודים בני זמנו אותם קרא והעריץ.

בשנות ה־30 המוקדמות גרנו תקופת מה ברפובליקה הדומיניקאנית. היה זה אחרי עליית היטלר לשלטון והרודן המקומי נמנה על אוהדיו. עתון מקומי פירסם מאמר פרו־נאצי ואנטישמי. אבא כתב תשובה שהתפרסמה בעזרת עתונאי ידיד. כעבור זמן קצר נאסר אבא וגורש בו ביום חזרה לקובה. ועוד זכרון: בתום מלחמת העולם השנייה נסע אבא לאירופה והביא עמו אחת מאותן חפיסות סבון שהנאצים היו עושים משומן של יהודים. הוא יזם הלווייה סמלית המונית. השתתף בה רוב רובה של הקהילה היהודית. היה זה אקט של הזדהות עם קורבנות השואה שנחרת עמוק בזכרון של כל אחד שהשתתף בו.

עד שפקד אותו מחלתו לראשונה, בגיל 64, לא נשתנתה אישיותו. עדיין אותה הפעלתנות ושמחה. יתכן שרק אז גילינו לראשונה — גם הוא, גם אנחנו — שאיננו צעיר עוד. ככל שעברו השנים היה מבקר לעתים קרובות יותר בקיבוץ. מאז נולדו, גם פה, נכדים היה בא עם אמא בכל שבת. קומתו הזקופה נכפפה במקצת, צעדיו המהירים הואטו.

בשנים האחרונות קולו נשמע פחות והיה יושב מהורהר. בנוסף למחלתו הכביד מאוד עליו מצב בריאותה של אמא. רבים ממכריו הטובים כבר לא היו בחיים. ישבתי מולו ותהיתי על מה הוא חושב. יתכן וגם הוא תהה על מה אני חושב. ואני פשוט התגעגעתי לראותו כמו בימים ההם ורציתי שהילדים יכירו אותו קצת שמח ומבדח ויקרין עליהם מאישיותו דאז...

*

א. דובלמן

רפאל זילבר נוסע!...

— מה זה נקרא הוא נוסע? ולאן הוא נוסע? לאן? וכי א־נכם מבינים, אם לנסוע אז לישראל! אם רפאל לא היה נוסע, הרי לא היה רגוע. הוא הרי כבר נוסע בפעם השנייה לארץ־ישראל, הוא הרי כבר פעם נסע לקונגרס הציוני האחרון. זילבר הוא בכלל אחד מאלה שרק שומע שריקת אניה ורואה אוירון ממריא והוא בפנים. ואם כבר יש מדינת ישראל אז בודאי שצריך לנסוע. אז הוא באמת נוסע לישראל ועוד יחזור לראו־תנו, מה מעשינו, ויחזור ויסע. מעתה והלאה תהיה תחנתנו העיקרית לא אמריקה, כמו עד עכשיו, אלא ישראל. וזה הרי נאה כך לציוני מסור.

עכשיו, כאשר כולם שמעו, שזילבר נוסע, התחילו כולם להצטער. חבל! חבל מאוד...! בחיי, הוא יחסר לנו מאוד! הוא הרי מהיהודים שתמיד היה להם זמן לעניני ציבור. הוא תמיד אירגן את עיסקיו כך, שישאר לו מספיק זמן לעסקי קהילה ובעיקר לעסקי ציונות. רפאל זילבר היה שנים רבות נשיא מגביות ציוניות.

אנו חיים בישוב שאינו יודע להעריך. ומתי מתחילים לחשוב ולהעריך אנשים? רק כאשר האדם חסר... כעת כאשר אתה מתהלך ברחוב, נדמה לך שכולם לפתע התחילו לאהוב אותו ומרגיז אותם שעסקן ציבורי כה חשוב עוזב אותנו. ואני בכלל לא משתומם על ההתעוררות הזו בישוב. כי איך אנו בכלל יכולים לתאר לעצמנו אירוע אחד בלי זילבר? זכרו: ישיבה — זילבר, עונג שבת — זילבר, מלווה מלכה — זילבר, מגבית — זילבר, סתם ערב נעים — זילבר, אסיפת עם — זילבר, עם חסידים — זילבר, בלי חסידים — זילבר.

בכל מקום שהוא נמצא, שם שמח. ועוד איך שמח! הוא הזמר הראשי, הבדרן הראשי, הרקדן הראשי, המברך הראשי, הדובר הראשי, העושה הראשי. כי מי יכול לשמח פגישת חברים אם לא זילבר? יהודי "שהולך תמיד לקוצק"... מנחה עם ארנק כבד. תמיד אוהב לשמח את עצמו ואת האחרים. כמובן שיחסר לנו.

רפאל זילבר אינו ציוני מאמש. הוא מושך את הציונות כבר עשרות שנים, עוד מפולין סוחב הוא את ה"פועלי־ציון". ולא פחות מזה — פה בקובה הוא עסק בכל ה"ציוניסמים" וכאשר לבש את מדי הנשיא של ההתאחדות הציונית עשה זאת במשך שנים רבות. כעת השתחרר מתפקידו ונהפך כמקובל פה ל"כבוד".

אגלה לכם סוד, יש לזילבר חלק נכבד בהצבעתה של קובה למען מדינת ישראל, אולי החלק הנכבד ביותר.

משה גרינברג

יוחנן (יאנק*) דוניץ

ישנם אנשים שבפגישתך הראשונה איתם זוכים מיד לאימון מלא מרוב פשטותם וצניעות דרכם, חמימות לבם ומסירותם ללא־גבול בשאי־פתם להושיט עזרה לזולת. כזה היה ידידנו היקר ה־בלתי נשכח, יוחנן דוניץ ז״ל.

הכרתי את יוחנן בפעי־לותו הברוכה למען ארגוננו, ארגון יוצאי חלם בישראל וקופת הגמ״ח שלה. ואכן, מעטים השנים שהצליח לפ־עול בתוכנו, כי חלה במח־לתו האנושה שממנה לא קם, אבל בשנות פעילותו הורגש היטב אישיותו הקו־רנת, התנדבותו לכל פעולה ומפעל, בכוחו והונו והיה סמל ודוגמה נפלאה של עסקן בצרכי צבור באמונה.

ילדות תוך סבל

יוחנן ראה את אור העולם ב־18 במרץ 1929, כאח־תאום לאריה שיבל״א, והם היו הילדים האחרונים למשפחה הידועה במעשיה לטובת הכלל — משפחת דוניץ.

הם גדלו באווירה מסורתית ספוגה אהבת ישראל, קיבלו את חינוכם ב״חדר״ ואת הלימודים הכלליים למדו אצל המורה אהרן בוים. מילדותו היה יוחנן ער מאוד ואינטליגנטי. עם פרוץ המלחמה עברה המשפחה ללובומיל השכנה ושם, תחת השלטון הסובייטי, המשיך יוחנן את לימודיו בבית־הספר המקומי.

בשנת 1940 החלו הרוסים לגרש את הפליטים ולשלוח אותם לסיביר. יוחנן וכמה מאחיו ואחיותיו יחד עם אמם היו כבר באחד מקרונות־הרכבת המיועדת למשלוח, אולם האם ממש הכריחה את ילדיה לברוח מן הקרון ולחזור הביתה, והיא עם שתיים מבנותיה ובן אחד נשארו בקרון והובלו הרחק לסיביר.

יוחנן הצליח לברוח ולחזור הביתה. הוא המשיך בלימודיו, היה תלמיד מצטיין ובמשך השנתיים שלמד במקום קיבל מכתבי־הערכה מן המורים ומן השלטונות המקומיים.

בן אחת־עשרה היה וכבר נהירין היו לו דרכי שלטונות הסובייטיים וידע לשלוח מכתבי־בקשה ליו״ר הסובייט העליון, קאלינין ולסטאלין שיחזירו את אמם מסיביר. בתשובות לבק־שתו הודיעו שהטיפול בענין הועבר לשלטון המקומי. אבל אז פרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה והטיפול הופסק!

ב־1942 הועבר בעזרת קטראי פולני, חזרה לחיק משפחתו בחלם. כאן חיו במסתור ובמחבוא, נתונים באימה וברעדה, תחת סכנת התנפלות והלשנה שהיו מקרים של יום־יום. המשפחה הפולנית, שבעד שלמונים גבוהים, דאגו להחזקת המשפחה, לא הפסיקה להתאונן בפניהם כי הימצאותם מסכנת אותם, כיוון שאנשי גסטאפו עלולים כל שעה להופיע בדירתם.

מקרה מעניין קרה לילד יוחנן, עת נפצע בראשו והיה עליו לעבור ניתוח דחוף בראש. להעבירו לבית־חולים היה בלתי אפשרי בגלל הסכנה שיוודע מקום מחבואם. אז הצליחו להביא רופא גרמני, מבית־החולים הגרמני במקום. הוא בא, לקח את הילד אתו, ניתחו, והחזירו בסתר הביתה, כשכל ראשו חבוש בתחבושות. הרופא ביקש לא לפרסם את הדבר. כמה ימים אחרי המקרה חיפשו שוטרים יהודים בסביבה וגם למקום המחבוא הגיעו, בראשם חבר ס. ס. שידוע היה לשמצה כרוצח יהודים. הילד יוחנן התחבא מאחורי אחת הדלתות. השוטרים עברו כמה פעמים את הדירה ולא מצאוהו. בסוף, טרק הנאצי את הדלת, והנה הוא מצא את הילד, חיוור כולו, כשכל ראשו בתחבושות. רגע חשב, ובסוף אמר: ״טוב, תמשיך להתחבא!...״

אחרי המקרה הזה החליטו לברוח שוב, ובעזרת הקטראי הנ״ל, הועברו, הוא עם אחיו התאום ואחותו לרכבת שנסעה לוורשה.

בימים הראשונים להיותם בוורשה, היו הילדים קרבנות לסחיטה מצד עגלונים שונים שדרשו מהם סכומים גדולים, דמי ״לא־יחרץ״, כדי שלא יגלו כי ילדים יהודיים המה. כך הועברו ממקום למקום עד שלבסוף הוכנסו לגיטו הכללי, שם מצאו מקלט אצל קרוב־משפחה.

בינואר 1943, עת התחילה ה״אקציה״, לפני האחרונה בגיטו, פרצה ההתנגדות הראשונה מצד היהודים והגרמנים הפסיקו אז את האקציה. בין פעולה זו לבין המרד הגדול של יהודי גיטו וורשה, בפסח 1943, הצליח יוחנן לברוח, יחד עם אחיו, בתוך קבוצת עובדים, שתפקידם היה לעבוד מחוץ לחומות הגיטו. התחבאו עם אחותם שנשארה עד אז מחוץ לגיטו.

בבריחתם זו נתקלו הילדים בגויה אחת, אשת־דמים, שהכירה בילדים שהם בורחים מהגיטו, והפשיטה אותם מכל

* בשם יאנק נקרא בגיטו ורשה בגלל תעודה מזויפת שקיבל על שם יאנק קובלסקי, ובכינוי זה השתמש עד לשחרורו.

הבגדים שמעליהם, נטלה מהם את כל כספם ומטלטליהם והם נשארו בחוסר כל, אולם נשבעו זה לזה שלא ימסרו את עצמם לידי הגרמנים בשום מחיר שבעולם.

עד אוגוסט 1944 החליפו מספר מקומות מחבוא. בחודש זה פרץ מרד הפולנים, שנמשך כחודשיים והם חיו כל הזמן בבונקר, יחד עם עוד קבוצת פליטים יהודים ולא־יהודים. לאחר חודשיים של קרבות עקובים מדם דוכא המרד. וארשה נכנעה.

במסגרת הסכם־הכניעה הוטל אז על המורדים והתושבים לעזוב את וורשה העיר. אלה שלפני זמן לא רב הביטו בזלזול ולעגו ליהודים ההולכים אל הקרונות, הפעם הם עצמם, מושפ־לים לחלוטין, הלכו אל אותם הקרונות... יוחנן יחד עם אחיו ואחותם נשארו במחבואם והמשיכו את חייהם בבונקר.

אחרי כמה ימים של חיפושים — גילו הגרמנים גם את הבונקר הזה. רבים הצליחו לברוח דרך יציאות נסתרות, אבל כשהחבורה התאספה שוב, מצאו שחסרים 7 איש מהנמלטים, וביניהם אחותם של הדוניצים, שנהרגו בפעולה זו.

ב־17 לינואר 1945 שוחררה וארשה. השוכבים בבונקר לא ידעו כלל על המתרחש בחוץ. רבים חשבו כבר להתאבד, כדי לא ליפול שוב לידיהם של הרוצחים, אבל השקט שנמשך כמה ימים עורר אותם לערוך חיפושים לא־שיגרתיים בשטח וגילו סוף־סוף שאכן אמת הדבר: הם שוחררו!

*

האחים דוניץ חזרו לחלם, המשפחה שנשארה התאחדה שוב ורצו להתחיל לשקם את חייהם מחדש, הילדים נרשמו לגימנזיה הפולנית והאחים התאומים היו הילדים היהודיים היחידים בבית־הספר. הספיקו להתקדם הרבה בלימודיהם אבל לא ראו כבר את עתידם במקום מקולל זה. במאי 1946 עזבו את חלם וברחו לברלין. במקום החדש התכוננו לבחינות כניסה לטכניון ובפברואר 1947 התחילו למודיהם בפאקולטה הטכנית באוני־ברסיטת ברלין. יוחנן התקדם יפה בלימודיו ועלה מעלה מעלה.

יוחנן היה בין מייסדי ארגון נוער יהודי בברלין וארגון הסטודנטים היהודיים במקום והיה מראשי המפעילים אותו. עם החלטת האו״ם על חלוקת ארץ־ישראל, התארגנו קבוצות, במסגרת ההגנה בברלין, לעלות ארצה ולקחת חלק בשחרורה ובבניינה. ב־13 ספטמבר 1948 הגיע לארץ־ישראל עם קבוצת מתנדבי מח״ל.

ארץ חדשה — חיים חדשים

הימים היו ימי מלחמת השחרור ויוחנן הצעיר גויס מיד לגדוד השביעי בפלמ״ח והשתתף בכיבוש באר־שבע ואילת. כן לקח חלק במבצעים אחרים של צה״ל. בסוף 1949 שוחרר מהצבא והתחיל את חייו האזרחיים. הקים משפחה ונולד להם הבן היחיד, שכיום הוא ממלא כבר חובתו לצה״ל.

התחיל לעבוד כפועל בנין. אחר כך הקים מכבסת־קיטור ובשנת 1960 עבר, יחד עם אחיו הנמצאים בארץ לענף הקב־לנות בבנין וראו ברכה במעשיהם.

תורם גדול היה לכל מוסדות צדקה ואחיעזר ואחיסמך לכל הפונה לעזרה ולבקשה. פרט, המלמד על הכלל, אופיו ומדותיו של האיש: בזמן חגיגת הבר־מצוה של בנו־יחידו החליט לא לעשות שום חגיגה, אלא תרם סכום גדול, מחיר של חגיגת הבר־מצוה, לשיקום משפחה שכולה בראשון לציון, שהמפרנס היחיד שלה נפל במלחמת ששת הימים.

בין הקבלנים ידוע היה ביושרו, התבלט תמיד בהגינותו ונהפך לידיד מושבע של כל קוני ומשתכני הדירות בבתים שהוא בנה.

בד בבד עם עיסוקיו במפעלו — מפעל הבנין, מצא תמיד זמן ורצון להתעסק בצרכי צבור, למען הכלל, למען קופת גמ״ח ולמען הארגון של יוצאי חלם.

קשה, קשה מאוד לכתוב על יוחנן — יאַנעק דוניץ — כאיש שהיה, כאיש שלא נמצא כבר בתוכנו — האיש שהיה תמיד הרוח החיה בכל דבר; האיש שפעל והפעיל אחרים לכל פעולה נדרשת ולכל מפעל שיש בו עזרה לזולת; האיש שהיה מלא חיים ופתיל חייו נקטף והוא עדיין כל־כך צעיר...

תמיד ראינו בו האיש שאינו רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים. ראש וראשון היה תמיד לכל פעולה ומפעל. לכל פעולה נדרשת, חיפשנו תמיד את השני או השלישי, כי הראשון תמיד היה, וזה היה יוחנן דוניץ ז״ל.

הוא היה דוגמה לכולנו למסירות נפש, להתנדבות מהונו ומכוחו. קיימים ספורים לאין ספור על מסירותו של האיש לידיד, למכר או סתם אדם. לא פעם עזב את עבודתו במשרד באמצע היום בכדי לרוץ לסדר עזרה לחבר או תמיכה כספית למוסד ידוע.

פעמים רבות ראינו אותו עם פנים שוחקות כשהצליח לעזור למישהו, לסדר משהו לחבר; גם לאנשים שהיו זרים לו לגמרי — מצא דרך לעזור, אם זה לזוג צעיר שהתחתן או סתם אשה גלמודה — הוא היה הכתובת לכל חלש ונדכא. כל נצרך ונזקק מצא בו משענת ויד תומכת. הלב החם לא הפסיק מעבודת החסד אפילו לרגע, כי בזה מצא את יעוד חייו.

מה מעטים הם לדאבוננו האנשים האלה, בדורנו. לא פעם עולה במחשבה השאלה הטראגית הניצחית של איוב: ״שאלת צדיק ורע לו?״ למה דוקא האיש שכל חייו קודש היו למעשים טובים, לעזרה לזולת ומסירות נפש ללא גבול לחבר, לידיד; האיש שהיה סמל של יושר ודוגמה של אהבת אדם — למה דוקא האיש הזה נלקח מאתנו כל־כך צעיר?

שבעה מדורי גיהנום עבר עד הגיעו אל המנוחה ואל הנחלה; כאן התחיל את חייו לפי המסורת הרוחנית של הבית הישן בחלם; המשיך את שלשלת הזהב המשפחתית על הנדי־בות והמסירות לזולת והנה פתאום חלה — המחלה האנושה השתלטה עליו והוא כרע ונפל.

אכן, רק כמה שנים זכינו אנו, חברי הארגון יוצאי חלם, לעבוד במחיצתו והוא כל־כך חסר לנו; כל כך מורגש בחס־רונו של האיש שהיה שלשלת שלמה אחת של מעשים טובים; סמל של עסקן צבורי העוסק בצרכי צבור באמונה ובאמת. ואנו יוצאי חלם נישא בתוכנו את דמותו האצילה והמאירה.

שואה
וגבורה

חלם בחורבנה ובגבורתה

— — — נדליק נר זכרון מיוחד לפרק האחרון בתולדותיה של חלם היהודית, הפרק המזווע של חורבן וכליון, יחד עם מגילת הגבורה, מעשי־גבורה של לוחמים וגבורה אילמת של היהודים שניספו בשואה.

בתחומו הצר של הגיטו חיו היהודים הכלואים בסיוט מתמיד ועולמו של כל אחד נהפך לגורל הכל. באותם הימים, ימי השמדה וחורבן, כולם התנסו בסופת הדמים; כולם עברו בגוב האבדון את הדיכוי וההשפלה, את ההרס ואת המיתות המשונות, והמופלא שבדבר הוא הרצון לשמור על הרוח שלא תתמוטט ולהגיע לשביב תקווה.

עם הקמת הגיטו בחלם, היו מודיעים הגרמנים השכם והערב לאוכלוסיה הפולנית, במודעות ובצווים, כי כל מגע עם היהודים אסור בתכלית האיסור, וכל לא־יהודי אשר יעזור ליהודים באיזו צורה־שהיא דינו מוות. לא היה לאן לברוח. העולם, רחמנא ליצלן, נצטמצם כולו; מכל העולם לא נותרה אלא חלם, וחלם נתכווצה, נזדחלה עד למרגלות ההר האגדי ונותרו רק כמה רחובות. כוס הדמעות עלה על גדותיו, עד שסוף־סוף פקע הכוח שבסבל אנוש, אבל למרות כל זה אנו משתאים ומשתוממים על המעיינות הבלתי־נדלים של כוח־ההגיון ורוח־הגבורה, שעמדו להם לעבור את מצעד המוות ולא לאַבד את צלם אלוקים.

מי יכתוב אותה מגילת איכה של ימי הגיטו בצל צלב הקרס? איה רושם קורות הימים שיתאר את הזוועות שעברו על קהילת חלם? ואיך להפוך את המלים לזעקת־אדירים, שתזעזע דורות ותקוב את התהום? והנה זעקתו של איוב וקינתו של ירמיהו חיים בסיפוריהם של שרידי קהילת חלם וקולותיהם, אף הם כבירים ובראשיתיים כקודמים, עולים וגוברים על הכל, רוגשים ונסערים בנהרי־נחלי דם ודמעות.

על המספרים בפרק זה עברו את הזוועות והם כואבים אותן כל ימיהם וקוננים את קינת האלפים והרבבות שנרצחו ברחובות חלם ובמחנות סוביבור ואושוויץ.

סיפוריהם סוחפים אותנו עמוק יותר אל עולם האימים והגיהנומים של הזמן ההוא, מטילים בנו פחד, אולם באות: זמן מתגלה נגד עינינו במעמקי מצולות השואה עוז־רוח ועמידת־נפש של אלה שנאבקו עין־בעין עם השטן המשחית הנאצי.

בשותפות־גורל הזאת שפקדה את הקהילה הקדושה חלם בדרכה האחרונה באו לידי גילוי מעשי גבורה ומסירות־נפש מהמדרגה הנעלה ביותר. פרקים אלה מאירים באור נגיהות את נתיבי תולדותינו האפלים ביותר, את ימי הבלהות והכליון, ימי חורבן ואבדון.

פתות הפצע ואינו מגליד, תוהה העין אחרי נחמה פורתא, והלב נכסף להופעת אל נקמות.

יתגדל ויתקדש שם קדושינו לנצח.

ה מ ע ר כ ת

עקדת ארטור

ב. שפנר

האחד בדורו

הבה נספר לנו ולדורות הבאים על הקדוש הגדול, על מברק־הפרידה של האיש היחיד בעולם החופשי, אשר הקריב את חייו כמחאה לאדישותן של הארצות הדמוקרטיות נוכח ההשמדה של היהודים על־ידי הנאצים;

על מהלך חייו של הנער היהודי מקרסניסטב, על דרכו בעבודה הציבורית וכיצד חושלו כוחותיו הנפשיים ועמדו במעוזם עד הסוף המר;

כיצד זוככה וזוקקה הלהבה מכל סימן וזכר של אנוכיות;

כיצד הפעיל מחדש מעיינות גנוזים שבנפש המזנקים ועו־לים ממעמקי האסון עצמו;

כיצד התעלה עם שליחותו ונהפך לדמות אגדתית.

*

בליל אביב נעים בשנת 1943, בשבתו בחדרו הבודד בלונדון, איבד את עצמו לדעת שמואל מרדכי (ארטור) זיגלבוים, הנער העני מקרסניסטב שצמח והגיע להיות מנהיג חשוב של הפועלים היהודים בפולין, ובשנת חייו האחרונה היה נציגו של ה״בונד״ בפרלמנט הפולני בגולה בלונדון והמעביר את זעקת־האימים של היהודים הנרצחים בפולין לעולם הדמוקרטי.

זיגלבוים בן ה־48 היה היחיד בעולם החופשי שהקריב את חייו כמחאה לאדישותו של העולם הדמוקרטי לגורל יהדות פולין והשמדתה.

לפני בצעו את מעשהו הקדוש כתב כמה מכתבי־פרידה, בהם הסביר את סיבות איבוד עצמו לדעת, וביניהם מכתב לנשיא הגולה הפולנית ולדיסלב רצ׳קביץ׳ ולראש הממשלה הגנרל ולדיסלב שיקורסקי, וכן מברק־פרידה לחבריו וידידיו, נציגי ה״בונד״ הפולני, בארצות הברית.

והנה כמה מובאות חשובות ממברק זה:

״...במברק זה אני נפרד מחברי וידידי, שאוהבם בכל נפשי. שרידי עמנו בפולין הולכים וכלים ולא עלה בידי להציל אפילו נפש אחת. עלי לשלם את החוב אשר אני חב לכל אלה אשר השארתי בפולין בצאתי את ווארשה בשנת 1940. זה עתה נפלו אחרוני חברינו שהחלו במרד הגבורה בשמונה־עשר באפריל. בלעדיהם חיי אינם חיים. איני יכול לחיות בלעדיהם. אני מאבד את עצמי לדעת כהפגנת מחאה נגד העמים הדמו־קרטיים וממשלותיהם, אשר לא עשו ולא כלום להפסיק את ההשמדה הטוטאלית של הישוב היהודי בפולין. אולי מותי ישיג את שלא השגתי בחיי — לעורר את מצפון העולם להצלת

שרידי יהדות פולין כשלוש מאות אלף מספרם, שארית שלושה וחצי מיליון היהודים אשר היו בפולין״.

אוי ואבוי...

שאיפתו האחרונה של זיגלבוים לא התקיימה.

אמנם רושם מיתתו הסעיר את העולם. מאות עתונים וירחו־נים וכן תחנות־רדיו בכל חלקי העולם הביאו את צוואתו לעיניהם ולאוזניהם של מיליונים, והם התרגשו לזמן מה, אבל מיד נשתתק הכל והרוצח הנאצי המשיך לרצוח את השרידים אשר השיגה ידו.

עובדה זו מגבירה את הטראגיות שבמותו, אבל אזהרתו אינה חסרת תקווה. להיפך, עד כמה שיזכרו באזהרה זו, שבאה מאדם, אשר הקריב את עצמו כקרבן עולה, כן תגבר צוואתו של זיגלבוים.

מצפונו של העולם טרם התעורר נוכח הטרגדיה היהודית האיומה ביותר. אבל המלה "טרם" צופנת בתוכה לא רק כאב כי אם גם תקווה.

הקצין הפולני בצבא המחתרת בפולין הנאצית, יאן קורסקי, היה הראשון שהביא לעולם החופשי, ואישית לזיגלבוים, את הידיעות האותנטיות על משלוחי היהודים למחנות המוות על־ידי הנאצים; ועל הכבשנים שהחלו כבר לפעול יומם ולילה.

קורסקי כותב בספרו, כי למעשה הוא הביא לזיגלבוים את גזר־דין המוות. הוא הוא שגילה לזיגלבוים, על־פי דרישתו התקיפה, את דבר המנהיגים היהודים בפולין בועידה חשאית בווארשה ודרישתם מחבריהם בעולם החופשי.

"הם תובעים — אמר קורסקי לזיגלבוים בפשטות ברוטלית — שמנהיגיהם בארצות החופשיות ילכו לסוכנויות ולמשרדים החשובים של אנגליה ואמריקה ולא יסורו משם עד אשר יובטח להם כי יצאו לדרך הצלת יהודי פולין, שיפסיקו לאכול ולשתות ויגוועו לאט לאט מול פני העולם האדיש. שימותו! ואולי מותם יזעזע את מצפון העולם".

"זיגלבוים — ממשיך קורסקי — קפץ ממקומו כנשוך נחש".

"זה בלתי אפשרי — ענה לבסוף זיגלבוים — היודע אתה מה היה קורה? היו מביאים שני שוטרים ובכוח מכניסים אותי למוסד. אתה חושב שירשו לי למות מוות איטי? לעולם לא!"

בשעת הפרידה הביט זיגלבוים ישר בעיני קורסקי ואמר לו:

"אעשה את כל מה שביכולתי להחיש להם עזרה. הכל אעשה!... אמלא אחרי תביעתם אם תהיה לי שמץ תקווה... אתה מאמין לי?"

"בוודאי אני מאמין... כל אחד מאיתנו משתדל בכל יכולתו".

וקורסקי מוסיף:

בלבי חשתי, כי זיגלבוים מפריז, וללא שקול־דעת מבטיח דברים שלא יוכל להגשימם.

לאחרי כמה שבועות, עם הידיעה על מותו הטראגי של זיגלבוים, נוכח קורסקי לדעת עד כמה טעה בהערכתו.

"חשתי — כותב קורסקי — כי במו פי גזרתי עליו גזר־דין מוות, אף־על־פי שהייתי רק שליח. מכאיב להרהר, שאולי תשובתי על שאלתו האחרונה נראתה בעיניו כבלתי־ידידותית. התחלתי לחשוב, שהייתי נחפז וגס־רוח במחשבתי. התחלתי לחשוב, כי לא יכולתי להעריך את משמעות ההקרבה העצמית, דבר אשר כן יתכן אצל איש כמו זיגלבוים".

"ימים רבים לאחר מכן — כותב קורסקי — הרגשתי, כי נעלמה אמונתי בעצמי ובמעשי".

ועוד כותב קורסקי:

"מכל המיתות המשונות שבמלחמת העולם השניה, הרי מותו של זיגלבוים הוא מן המתריעים ביותר".

להערה קולעת זו של קורסקי עלי להוסיף:

אם מותו של זיגלבוים ימשיך להתריע אנשים — ואני מאמין כי אמנם כן יהיה, כי מוות כזה חייב להשאיר הד — הריהו לא היה לשוא.

שלמה ביקל

הכוח למות

אף אחד מאתנו לא הקשיב ולא שמע את הלמות מצפונו היהודי והאנושי עד שקמת אתה, הקדוש שמואל מרדכי זיגלבוים, והכרזת, כשם שהכריז בשעתו שמשו של הרב מברדיצ'ב, כי בשם העם היהודי ותולדותיו, אלפיים שנות מקדשי השם, אני, משרתו של העם העתיק הזה ומשרתו של רעיון השחרור הלאומי והסוציאלי של כל עמי העולם, הנני מכריז ומודיע, כי יש אלוקים בלבב התובע, כי יקשיבו לקול זעקת המוות והעינויים של היהודים במשרפות הגז, גם בשעת ניהול מלחמת שחרור נגד היטלר.

המצפון האנושי תובע, שבל יעסקו בנצחון סתם, כי אם יחשבו איך להפסיק את אש משרפות הגז, כדי שהילדים שחטאם היחיד הוא יהדותם, יזכו גם הם ליום הנצחון והשחרור.

שמואל מרדכי זיגלבוים הקריב את חייו מרצון כדי שטריקת שער המוות תעורר את מצפונם של החיים עלי אדמות.

כשקראתי את מכתבו הגלוי של הקדוש שמואל מרדכי זיגלבוים לעולם ולמצפונו, צצה בי השוואה לדברי שלמה אבן וירגה בסוף ספרו "שבט יהודה". הוא פונה למצפונו של העולם, להקב"ה. ר' שלמה אבן וירגה בשפתו התיאולוגית טען בדבריו ממש כדברי שמואל מרדכי בארבע מאות שנה אחריו. ואלה דבריו:

"איככה תוכל לסבול עוד וראית ברעה אשר מצא את עמך ואיככה תוכל וראית אבדן בני עבדיך. אַל ימעטו לפניך צרותינו, והשקיפה ממעון קדשך וראה, עם כל השמדות לכתנו אחריך. מהר קח לבוש חסדך והושיענו למען שמך!"

הן מפסוקיו האחרונים של ר' שלמה אבן וירגה בספרו "שבט יהודה" והן מדברי שמואל מרדכי זיגלבוים נישא אלינו ומזדמר בלבנו רון תקוות עולם: אני מאמין בביאת המשיח. אני מאמין בגאולת העולם אף על פי שתתמהמה.

דורות של יהודים יזכירו ביראת כבוד את שמו של הקדוש שמואל מרדכי (ארטור) זיגלבוים, יקראו את מכתביו ויזכירוהו כאדם בעל אומץ נפשי ולאומי כאחד, אשר באחת השעות הקשות ביותר בתולדותינו עמד בשער העולם והזכיר לאנשים ולכולנו כי יש אלוקים, כי יש מצפון לעולם, ועלינו לשוב אליו.

גדול הוא קרבנו של שמואל מרדכי זיגלבוים, אבל גדולה היא גם הזכייה — כניסוחו של אנטול פרנס — להיות שעה אחת מצפונה של האנושות.

שעות כאלה הן להט המשיחיות שבתולדותינו וצירופם הם בסופו של דבר, חזון גאולת העולם.

יעקב פאט

המיתר שפקע בנבכי תהומות

קופסת האפר של ארטור זיגלבוים השרוף מחזירה אותנו לאותן שעות כאשר ארטור, לאחר חשבון נפש מעמיק, חדור כולו בטרגדיית האימים של עמנו, החליט לסיים את חייו. הוא העלה את עצמו לעקדה כקרבן על קברו של עמנו.

הנה לפני שורות מצוואתו, שהשאיר על שולחנו בלונדון:

"...איני יכול לשבת דומם. איני יכול להמשיך לחיות בזמן ששארית העם היהודי בפולין, אשר אני נציגם, הולכת ונשמדת".

אלו הן מלים אשר ישארו לנצח בגווילי ההיסטוריה.

משוררנו הדגול ה. לייוויק הגיב על דברים אלה לאמר:

"דבריו האחרונים של זיגלבוים סוטרים על פני כל העולם. ממותו בוקעת טהרה סוציאליסטית ותמימות פועלים אשר אינן בנמצא כיום".

בימיו האחרונים פעל זיגלבוים בקדחתנות. הוא נאם ברדיו של לונדון, קרא, תבע, התריע, והמשיך לקוות כי דבריו יזעזעו את מצפון העולם. הרי הוא, יותר מכולם, היה חי את חוויות מורדי הגיטו.

הרי היתה בו רוח מרוחם הם.

לאחר מותו כתב הפרופסור הרש ליברמן:

"דורות יחלופו, אמהות יספרו לצאצאיהם וסבתות לנכדיהם, צעירים יחקרו בספרי התולדות של זמננו האיום, ומבין כל הסיפורים תופיע דמותו החיוורת של סוציאליסט יהודי מפולין בשם שמואל־מרדכי זיגלבוים וללא מלים יקרא ויתבע:

"למה שתקתם?...
מי הוא היה, בחיר־הגורל, שליח הגיטו?
הוא בא אלינו מנבכי העם.
הוא דרש, תבע, חרד והתנוסס.
מעשהו הטראגי, היחידי בעולם החופשי,
יחרת בדפי ההיסטוריה"...

קופסת האפר, שהבאנו לקבורה, מדברת אלינו בקול מיליוני היהודים שהושמדו. מלווה בקדושת גיבורי הגיטו.

כאן, אצלנו בניו־יורק, העיר הגדולה בעולם כולו, במרכז היהודי הגדול ביותר, תוקם אנדרטה לשמואל ארטור זיגלבוים, אחד שנכנס מרצון למחנה הקדושים של הגיטו.

בצער עמוק ובהערצה ליווינו אותו למחנה הקדושים של עמנו.

*

בעיני רוחי אראה אותו כל ימי חיי עלי אדמות.

עברו כבר שנים רבות מאז מותו, אבל אני רואה אותו חי ופועל כשם שראיתיו בווארשה, בלודז׳, בחלם ובניו־יורק, כי יש מעשים החיים ומשפיעים לאחר החיים.

ר. הנס

שמואל מרדכי (ארתור) זיגלבוים

שמואל מרדכי זיגלבוים נולד בכפר ברויץ (מחוז חלם, נפת לובלין) בפולין ב־21.2.1895. בהיות בן ארבע עברה משפחתו לעיירה הסמוכה קרסניסטב, מקום שבו בילה שמואל מרדכי שמונה שנות רעב נוספות. אביו יוסף, מורה במקצועו היה יהודי גבוה, צנום וחולני, כאשר השיעול הכרוני לא הרפה ממנו. היה מלמד את הילדים קרוא וכתוב ולמרות היותו יהודי דתי, ראה בו הצבור — יהודי משכיל, נבון, הירבה לקרוא ספרים ועתונים. האם הניה, רחבת הכתפים — אשה אמיצה (בת ר׳ יעקב השוחט, שהיה גם מוהל וחזן), עליה נפל העול לשאת את פרנסת המשפחה, שמנתה עשר נפשות.

משכורתו הזעומה של יוסף המורה לא הדביקה את הצרכים, לכן הפכה היא לתופרת ועזרה ל"אזן" התקציב. שני מקורות הכנסה אלה (הוראה ותפירה) לא הספיקו כדי להתקיים בכבוד ולכן היו ימי ילדותו של שמואל מרדכי בקרסנוסטב, שנות רזון ורעב, לאכול לשובע היה — חלום.

המשפחה התגוררה על יד הנהר ויפש, בשכנות לבית מדרשם של חסידי טריסק. שמואל מרדכי ספג לתוכו מתפילתם ושירתם של החסידים, אפשר להניח, שכאן, בסמוך לנהר ויפש, נמצא מקור הכוח והיצירה לפעולותיו הברוכות שלאחר מכן — ואהבתו החזקה לעם היהודי. אולי גם כאן בקרסנוסטב גבר אצלו הרגש לעם הפולני, כשהיה חולם את חלומותיו על הגשמת האידיאל הסוציאליסטי.

בעל הדירה שלהם היה נוצרי ומהכנסתם הזעומה היה להם קשה מאד להשביע רעבונם וכל שכן להפריש סכום מסויים שכר דירה, בכל זאת איפשר להם הנוצרי להתגורר מבלי לשלם את המגיע.

מגיל עשר נאלץ שמואל מרדכי לוותר על אורח חייו, להינתק מחלומותיו שעל שפת הנהר, מן ההליכה ל"חדר" ויוצא לעבודה בבית החרושת הגדול בעיירה המייצר קופסאות לבתי מרקחת. על זיגלבוים הצעיר עבר בבית החרושת לראשונה בחייו, אחד המאורעות הקשים, כאשר סכנת מוות ריחפה עליו לאחר שנפצע בעבודתו ונקטעו לו פרקי שתיים מאצבעותיו (את הקורות לו בבית החרושת תיאר זיגלבוים בספור נפרד "בית החרושת").

בשנת 1907 והוא בן שתים־עשרה יוצא שמואל מרדכי לנכר בעיר הגדולה ורשה, רחוק מההורים, והזמנים לא שקטים, עוסק במלאכות שונות: אצל יצרן כפפות, ארנקי נשים וכו׳. ללא אוכל מספיק, ללא שינה מספקת במקומות שונים ולפעמים גם על ספסל בגן ציבורי.

בזמנו החופשי התחיל לכתוב שירים ובשבתות, בפגשו במכרים מקרסנוסטב, היה קורא לפניהם את שיריו, שומע דברי ביקורת מפיהם או שבחים, אבל לעולם לא שלחם למערכת.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא חוזר לקרסנוסטב וביחד עם משפחתו עוזבים את העיירה ועוברים לחלם.

שמואל ארתור זיגלבוים (לבוש אזרחית) עם שבויים רוסיים תחת כבוש גרמני בחלם בשנים 1915—1916 בעת פגישה בקשר לעבודתו הפוליטית.

תקופה זו, היא ראשית פעילותו הציבורית, אליה מתמסר בכל רמ״ח איבריו. בלהט נעוריו, והוא בן עשרים, הוא נרתם לעבודה למען תנועת העבודה היהודית, שהתרחבה והתפתחה מאד.

הוא הופיע כמרצה וידע לרתק את הקהל. הוא זעק והזעיק, דרש והלהיב, וכל מה שאמר מתוך אמונה כנה והתלהבות אמיתית של נשמה חסידית ומאמין גדול בסוציאליזם. זו היתה אמונתו העמוקה.

בדצמבר 1917 התקיים בלובלין הכנס הראשון של ה״בונד״ בפולין. זיגלבוים היה הציר מטעם התנועה בחלם.

בכנס הזה נפגש לראשונה עם מנהיגי התנועה, והם שמעו מפיו את הדין וחשבון שמסר ולדבריו היה הד חזק.

ב־1920 נזכר הועד המרכזי בורשה בבחור המוכשר, קורא אותו לורשה ומעמיסה על כתפיו שני תפקידים חשובים. הוא מתמנה למזכיר האיגוד המקצועי לפועלי המתכת וחבר המרכז של ה״בונד״. מרגע זה מעפיל ועולה בסולם ההצלחות בעבודתו הציבורית הפוריה.

התנאים מאפשרים לו להוציא את מרצו הגנוז ומפתח את כוחותיו הארגוניים והספרותיים. היה אהוד וחביב על פועלי יהודי ורשה ונעשה מוכר וידוע לכל תחת השם ״חבר ארתור״. בשנת 1924 הוא נבחר לחבר הועד המרכזי של ״בונד״ ונשאר בתור שכזה עד לסוף ימיו.

״ארתור״ היה עסקן פוליטי ועסקן איגוד מקצועי. הצטיין כנואם וכסופר כאחד, תכונות, שלא תמיד ניתן למזגם באדם אחד. בעמק הבכא ובבדידות בימי ילדותו שעברו עליו שאף

תמיד להתעלות והציב לעצמו מטרות נעלות, אליהן חתר באש לוהטת ובקפדנות.

הגם שתוך פרק זמן קצר הגיע לדרגה של מנהיג פועלים מרכזי, בכל זאת טרם מצא את סיפוקו המלא. אדרבא, היתה לו תחושה, של חוסר סיפוק. אבל אף פעם לא היתה בו ההרגשה הפוקדת אנשים ממורמרים. הרגשתו בעבודתו היום־יומית היתה שטרם הגיע אל השיא, ויהיה עליו להוכיח את מסירותו ונכונותו בכל התחומים השונים ואמונה עמוקה בערה בו שהדבר עוד בוא יבוא.

״ארתור״ הדגים באישיותו מידות של פוליטיקאי פיכח, מציאותי, בעל מעוף וחזון. מה אופייני וטבעי הוא לארתור באמרו אלי, פעם בבואי לביתו ונפחדתי למראהו, כששכב חולה: אַל תדאַג, ״אני בין כה לא אמות מות טבעי״. אמנם היה בו, בארתור, כוח של ראייה למרחוק, כוח של דמיון יוצר ואותו הכשרון החי והער ללכת בצעדים בטוחים לקראת העתיד.

בשנת 1936 יוצא ״ארתור״ בשליחות הועד המרכזי בורשה לעיר השניה בגודלה, לודז׳, על־מנת לעמוד שם בראש תנועת העבודה היהודית. בתפקיד אחראי זה הוא משמש עד לפרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939.

חמשה ימים לאחר פרוץ הקרבות עושה ״ארתור״ דרכו ברגל מלודז׳ לורשה כדי להתייצב לשירות בימים טרופים אלה. בימי מצור הגרמנים על הבירה וההגנה עליה הוא מוצא את עצמו כחבר ועד ההגנה ועורך את העתון ״פאָלקס־צייטונג״, נמצא בכל עמדה ומשלט בעיר המוקפת חיילות גרמניים. בנפול העיר ובהכנסם של החיילות ה״נאצים״ לתוכה, דרשו מיד שנים־עשר נציגים כבני ערובה, שיהיו אחראים לסדר בעיר. ראש העיר סטפן בז׳ינסקי הציע, שנציג תנועת הפועלים היהודית תהא העסקנית אסתר איוינסקי. ״ארתור״ התנגד נמרצות, שאשה תשמש ערובה והציע את עצמו למועמד. וכך היה, ארתור נמצא אחראי כלפי הגרמנים על מעשי האוכלוסיה היהודית. בו בעת הוטל עליו תפקיד נוסף — לייצג את ה״בונד״ ביודן־ראַט החדש, שהוקם בפקודת כוחות הכיבוש הגרמניים.

לעד תזכר הופעתו האמיצה בישיבת ועד הקהילה, שבאה לידי ביטוי בהתנגדותו הנמרצת לצו גרמני שדרש להקים גיטו ליהודים. הגרמנים דרשו בפקודתם שהיהודים יקימו גיטו זה מרצונם. מחשש, שאי ציות לפקודת הגסטפו יביא בודאי צרות נוספות על ראשי היהודים, החליט לכן הרוב למלא אחר הצו. עם קבלת ההחלטה השמיע זיגלבוים הודעה זו:

״נפלה החלטה היסטורית. כנראה לא יכולתי לשכנע אתכם, שאסור לנו לעשות זאת. לי חסרים הכוחות המוסריים כדי לקחת חלק במעשה זה. אני חש שהייתי מאבד את זכותי לחיות, אם על הגיטו לקום. אני מודיע, איפוא, לכם כי אני מחזיר את המנדט. ידוע לי שמתפקידו של היו״ר יהיה להודיע על כך לגסטפו ואני לוקח בחשבון את הסכנות וההשלכות עלי אישית אבל אינני יכול אחרת״.

זיגלבוים מופיע אחרי כן לפני קהל של 10.000 יהודים, שהגיעו לבנין הקהילה היהודית בורשה בהוודע להם על

הגזירה החדשה. הוא קורא ליהודים לא ללכת לגיטו מרצונם החופשי, לא לאבד את התקוה, להשאר בבתיהם עד שיילקחו בכוח.

עמדתו בישיבת ועד הקהילה ודבריו להמונים לא נשארו בגדר סוד לגרמנים, זיגלבוים נצטווה להופיע בגסטפו כדי ל״שוחח״ על נושאים חשובים שונים, ברם תוכן ההודעה היתה ברורה. לגסטפו לא הלך. הסתתר. ועד ה״בונד״ שבמחתרת החליט שעל זיגלבוים להימלט מפולין, בפרט כאשר זה היה קשור בשליחות מיוחדת: להביא לידיעת העולם על מעשי הזוועה של ה״נאצים״ לאוכלוסיה היהודית.

הדרך לבריחה היתה קשה ומסוכנת, בעזרת דרכון הולנדי מגיע זיגלבוים דרך גרמניה והולנד — לבלגיה, לפני כנס בינלאומי בבריסל תיאר זיגלבוים את אשר הנאצים עושים בפולין. דבריו עשו רושם חזק על שומעיו. לראשונה קיבל העולם החופשי ידיעות מוסמכות על מחנות ריכוז ומחנות השמדה שהקימו הגרמנים.

משם יוצא זיגלבוים לאמריקה, עובר מעיר לעיר ומביא לידיעת הארץ כולה את מעשי התעתועים של הנאצים בפולין. הוא מגולל לפני קהל אלפים ורבבות את מגילת היסורים של היהודים.

באביב 1942 נשלח זיגלבוים ללונדון בתור נציג יהודי פולין לבית הנבחרים הפולני בגולה.

שנה שימש בתפקיד קשה ואחראי זה, שנה שלמה היה כל כולו נתון לגורלו של העם היהודי, אשר הולך ונכחד ואין בכוחו לעזור. מצוייד היטב בידיעות מן המחתרת היהודית על המתרחש בפולין לא חדל לדרוש ולתבוע אצל הממשלה הפולנית ואצל מנהיגי המעצמות הגדולות — צ׳רצ׳יל ורוזוולט, לעשות הכל להפסקת השמדת עם שלם — העם היהודי.

לקריאתו לא היה כל מענה.

שליח המחתרת הפולנית שהגיע ללונדון מסר לזיגלבוים את דרישת הנציגים היהודיים ממנהיגי היהדות בעולם החופשי:

״שילכו אנשים למוסדות ממשלתיים אנגליים ואמריקניים ולא לזוז משם עד שיערבו להם שהחליטו להציל את חיי היהודים. על נציגי היהודים בעולם החופשי להזעיק את העולם, לא לאכול ולא לשתות עד שיגוועו לאיטם, בד בבד עם האדי־שות של העולם״.

זיגלבוים קיבל תביעה זו, — תביעתם של יהודים נרצחים.

שנה שלימה ניסה בלונדון דרכים שונות כדי להציל מיל־יונים מבני עמנו ולא עלה בידו להביא כדי הצלת נפש אחת. אז קיבל עליו שליח העם המושמד את ה״דרך״ החדשה של ההרוגים: ״המיתו את עצמכם אולי זה יעזור״.

שמואל מרדכי זיגלבוים היה זה שקיים והוציא אל הפועל את דרישת מנהיגי היהודים בגיטאות.

בליל 12—11 במאי שם קץ לחייו.

✡

יוסף זיגלבוים

אבי הקדוש

לא זכיתי להיות נוכח בהלויה בלונדון בשנת 1943.

עכשיו, ביום הזכרון השלושים למותך הטראגי, אני עומד על יד קברך, המקושט באנדרטה של שישה כתלים משיש לוהט עם שישה עצים נמוכים על ידה — סמל לאובדנם של שישה מיליוני קרבנות, שאליהם התחברת מרצונך על ידי מותך.

בכנס הבינלאומי הסוציאליסטי בלונדון בשנת 1942.
ש. זיגלבוים (עומד ליד המיקרופון) נואם על חורבן יהדות אירופה.

אני, בנך הבכור, הייתי צריך לשאת את דברי בנוכחות משפחתך המיותמת וחבריך לדעה, נאלמתי — בגלל ההתרגשות העצומה. לבי היה שותת דם, והמלים צמחו בתוכי עד שמלאו את כל הווייתי, ועלי לגלותם עכשיו.

אבי היקר, תמיד היית איתי מאז פרוץ המלחמה בשנת 1939. כשברחנו מלודז׳ ובדרך המטירו עלינו אש האווירונים הגרמניים, שאלת אותי אם אני מפחד ועניתי: לא, הרי אתה איתי.

היית איתי בכל מקום שהייתי, ובמלחמתי עם הנאצים בשנות מלחמת העולם השניה, פניך היו הולכים לפני ברגעים החמורים ביותר של חיי, בזמן הקרבות העקובים מדם בחזית המלחמה.

אבי היקר, לאחר שנים רבות, בהן היה ארונך עם אפר גופך השרוף שרוי בקרמטוריום בלונדון, מצאת סוף־סוף את מנוחתך, מנוחת עולמים כאן בניו־יורק.

אתה נמצא בין שווים. אתה מחלק את מנוחתך הנצחית עם הלוחמים והמנהיגים של תנועת הפועלים היהודית, הספרות היהודית והתרבות היהודית.

לבי עלי דווי, אבל גם גאה, כי זכיתי להיות בנך.

פייוול זיגלבוים

אי־השקט הפיוטי של ארטור

אפשר היה לשאול: מנין לו לעסקן מפלגתי, במתכנתו של ארטור, פנאי לפעולות תרבות מחוץ למסגרת מפלגתו ועיסוקו באיגוד המקצועי הארצי, אשר בלעו אותו כולו? איפה מצא לו זמן לקרוא בשירה מתוך אהבה וירידה לעומקה?

רק מעט מחבריו, ובעיקר החבר נח, ידעו על סגולותיו הפיוטיות של ארטור. קרובים מאוד לרוחו היו הסופרים והמשוררים בעלי הביטוי המרוכז, התמציתי ונבון־הלב, אך אזנו תמיד היתה פתוחה לקולות הרבה, ליריים כהגותיים, ועינו קלטה מראות הרבה, ריאליסטיים כרומנטיים. בשירה הוא ראה כוח ראשון, וצורך ראשוני, כאש וכמים, שאי־אפשר לו לעולם בלעדיה.

ארטור, איש ההגיון והעסקן המפלגתי, ראה בשירה, כמו במוסיקה, את הכוח להביא את האדם אל נקודת־הישענות במחוזות שמחוץ להגיון ובלשון שמחוץ לתחביר; לתת לצעקתו של אדם מחוז של דממה, עזה, לא מודעת. "כוחה של שירה — היה אומר — לעשות סתרו של עולם גילוי". הוא ידע שיש עולם השוכן ומתהווה בסתר, שהטוב והרע צפונים בו יחד, וכל האור החודר לתוכו בא מן השירה.

יכולני להביא קטעים לאין־ספור מתוך ויכוחים על שורה אחת בשיר זה או אחר, שבסודה התפעמות והתעלות הרוח. לאחריהן באה התבוננות אל סגולותיו של המשורר, ולבסוף הערכה מסכמת, בהבעה צלולה, בלשון מדוייקת ועשירה, חדירה לאקלימו של כל יוצר.

הלהיבה אותו השירה שצמחה מתוך כורח פנימי, שכלולה בה ומובעת בה הווייתו של הכותב וההווייה כולה. פרדוקסלי, לכאורה, מצב־דברים זה: פעילות פוליטית אינטנסיבית ומפוכחת יחד עם הקשבה לליריקה כמפלט, להתרחשות שדומה היה כי אינה ניתנת להיווצר במלה ודמות...

מן הזמן יצא אל העל־זמני, מן הכלל לפרט, ליחיד, לבעיותיו ולבטיו, לסבלו ולכאבו שהיה חי וכואב אותם, ולמענם חזר ונכנס לפעילותו החברתית־פוליטית.

אהב פרוזה ותיאטרון, התעניין גם בסטודיות, בכלל עבודתם של השחקנים, במסלול התפתחותם, אבל מעל הכל אהב שירה והיה גם פוסק מחמיר, בעל חוש ביקורתי מעודן. אולי זה נבע מתוך "חטאת־נעורים" שלו, כשהיה כותב בעצמו שירים ורץ איתם לפתחו של י"ל פרץ, אבל לא העז להיכנס פנימה והסתפק בקריאת שיריו בפני בני־עיירתו קרסניסטב. בפגישות בשבתות לקח לבבות, עורר אותם ונתן בהם עולם רגשי חדש, אולם אף פעם לא ממרומי אולימפוס ולא בבריחה מן המציאות, כי אם בדבקות בה.

החוש הפיוטי לא התנוון. ברור שבינו ובין עסקנותו היתה קיימת זיקה מתמדת, ואולי משום כך נשלח ארטור בשליחות ה"קולטור־ליגע" לאמריקה בשנת 1931, ולאחר מכן בשנת 1934, כאשר "קרן דובנוב" בפריז הוציא את הכרך הראשון של ה"אנציקלופדיה הכללית", נקבע ארטור כבא־כוח ההוצאה להפיץ את האנציקלופדיה ברבים ומילא משימה זו באותה אחריות והתמדה כדרכו בעבודה המפלגתית.

יחסו לבני משפחתו בעת היותו בווארשה, היה משתנה, לפעמים גילה יחס משפחתי חם ולפעמים קריר, כאינו מתעניין בדאגות המשפחה. בפגישות ב"פינה" ברחוב פשיאזד 9, היה מתעלם מאיתנו כאינו רואה אותנו כלל. בודאי ובודאי חרה לנו הדבר, אבל תמיד לימדנו עליו זכות.

עונג רב גרם למשפחה ולחברים בהופעתו הפתאומית באמצע הלילה בחלם. היה זה בזמן סיורו בערים ובעיירות. היה מגיע אלינו ממקום סמוך לחלם ולמחרת היה צריך להמשיך בדרכו. במקרים אלה היו הצעירים שבחבורה מתלבשים מהר ומעירים את החברים ב"בונד" בבשורה:

"שמואל הגיע!"

כהרף עין הגיעו חברים ובידיהם אווזים צלויים ומשקאות. אמא היתה מיד שופתת קומקום.

בואו נהפך לחג באמצע ימי החול.

היו מסובים כחסידים מסביב לשולחן, סועדים, שותים ומשוחחים מענייני דיומא. החברים היו שואלים ושמואל היה משיב מעשית, כרגיל. הרבו לדון במאורע זה או אחר והתלהבו מדבריהם, פעם מתוך התרגשות, פעם תוך ריתחה, כשעיניהם מבריקות. דיבורו של שמואל היה שוטף, מספר היה על הנעשה בווארשה ובפרובינציה, ועיניו מחייכות כשסיפר על מקרים מצחיקים, שנתקל בהם במסעותיו.

בעיני אמא ובעינינו אנו, הטפליא, נשארו לילות אלה חרותים בזכרון, כלילות אושר בחלם, והיו מזכירים אותם לאחר מכן מתוך נוסטלגיה.

ארטור בלונדון

...נחלש כשמשון בלי מחלפותיו אשר נבצר ממנו ללפות את עמודי עולם הרשעות והשתיקה הנבזית ולהפילם. רחוק מיהודי פולין, העולים על המזבח, רחוק מחבריו למאבק הסגורים בעולם המקולל ששמו "גיטו", נתוק ממשפחתו, מאשתו וילדו, תוך כדי עומס האחריות "להם", לשלם את חובו, חוב שהייתו בלונדון, לדפוק בדלתות סגורות, לצעוק באוזני עולם חרש, בה בשעה שאליו, נציגם, מגיע קול קריאת השרידים: הצילו! אנו מושמדים!

"אעשה את כל שאוכל... אתם מאמינים לי?..." היו דבריו האחרונים ליאן קורסקי, השליח "משם".

השליח הלך.

ואחריו עזב ארטור את חדרו.

חוסר־האונים האיום להצלה, ולו אפילו נפש תינוק אחד מהשמדה, הציפה בדם את אחרית חלומותיו. לילה־לילה היה מתייסר בהזיות קדחת:

הרי הייתי שם ולמה עזבתי אותם? מדוע איני נופל במאבק יחד איתם? מדוע איני מוטל מרוטש בתוך חורבות הגיטו כמוהם?... שליח חסר נשק של אומה חסרת נשק המובאת לכליה לעיני עולם אדיש, שומה עליו להבקיע את האדישות בראשו...

כוחו הנפשי לא עמד לו לתת ביטוי ישיר לזוועות בפולין, למיתות המשונות שנגזרו על היהודים. הוא ראה את עצמו יושב על תהום האבדון והגיעה שעת המבחן...

דרכו של ארטור מפולין ההיטלריסטית דרך גבולות משובשים ומלאי סכנות: גרמניה, הולנד, בלגיה, צרפת, ליסבון עד לניו־יורק וללונדון, היה זה טיול רווי סכנות־מוות ומסירות־נפש לאין ערוך. מתוך הפרקים האחרונים של ספר "זיגלבוים": "באוזני העולם" ו"המצפון המזועזע" מדבר שליח העם, רב האחריות, עד לקרבן־דמים שלו מוכן היה כבר בהתחלה. כאשר ועד הקהילה בוורשה החליט, תחת לחץ הס.ס., להקים גיטו, התנגד ארטור להחלטה זו. הוא נאם בפני המון מיואש של עשרת אלפים איש שהתאספו מסביב לבנין הקהילה, אימץ את רוחם וקרא להם לא להיכנס לגיטו.

ובפני ועד הקהילה הצהיר:

"נפלה פה הכרעה היסטורית. כשל כוחי, כנראה, להוכיח לכם, כי אסור לנו לעשות זאת. מבחינה מוסרית אני פוסל כל השתתפות בהקמת הגיטו. חש אני כי אין לי זכות לחיות יודעני כי מחובת היו"ר להודיע לגיסטאפו על הסתלקותו, ואני לוקח בחשבון את התוצאות לגורלו האישי, אבל איני יכול לנהוג אחרת..."

הגזירה נדחתה לזמן מה.

יהודי פולין היכן הם? מה עשיתם להם?

...לפני חדשים מספר נזדעזענו כולנו לשמע ההשמדה ההמונית המתוכננת של האוכלוסיה היהודית בעשרות ערים בפולין. קשה היה להאמין במספר המפלצתי של שבע מאות אלף יהודים שהובלו להריגה.

אבל בימים אלה הגיעו לממשלת פולין הגולה ידיעות המאשרות לא רק את המידע הקודם, כי אם מספרות על המשך ההשמדה המקבלות ממדים מפלצתיים עוד יותר.

מתוך אוכלוסיה של למעלה מחצי מיליון יהודים בגיטו ווארשה נשארו בספטמבר רק 120 אלף ובאוקטובר נשארו רק 40 אלף. החל מחודש יולי מוציאים מתוך הגיטו בכל יום 6000—7000 איש. ובאותו זמן השמידו כמעט את כל האוכלוסיה היהודית בערים: לודז', למברג, לובלין, ראדום, קילץ, נובידבור, קאלושין, מינסק מזוביצק, פאלניץ, מידז'ין ועשרות עיירות אחרות.

בבלז, טרבלינקה וסוביבור הוקמו בתי־חרושת לרצח, בהם נרצחים יהודים במקלעים, גזי־רעל וזרם חשמלי. לשם כריית הקברים משתמשים הרוצחים במכונות כרייה ענקיות.

במשך שלוש שנים הרעיבו הגרמנים מיליוני יהודים בגיטאות של פולין. נוסף לכך החלו לפי פקודתו של הימלר לחסל את האוכלוסיה היהודית באמצעים אחרים.

פשע זה אינו היחיד של הפושעים הנאצים בפולין, אבל הוא האיום והמחריד ביותר.

אנו שואלים כבר היום את התליינים הנאצים: היכן הם שלושה וחצי מיליון יהודים בפולין?

וזעקה זו תלך ותגבר ותנשא דורות רבים: היכן הם אחינו, הורינו, נשינו וטפינו?

מה עשיתם להם?

מדברי ארטור זיגלבוים ברדיו על השמדת יהודי פולין בידי הנאצים

☆

ה. לייוויק

עקדת זיגלבוים

נשימת אפו האחרונה נהפכה בתודעתינו כנצח.

השפעת קרבנו של זיגלבוים, בטוחני בכך, תהיה עצומה לדורות.

דבריו האחרונים, היוצאים מן הכלל בפשטותם ובהאשמתם, יחרתו בלב העולם כחותם אש, אשר יבער ויכווה את לב העולם כראוי לו. אין דבר, עוד ימצא מקום רב בלב העולם למספד ולעינויים תחת לחץ דברי זיגלבוים.

לב העולם לא יחלץ הפעם מיסורי האחריות כשם שנחלץ לאחר מלחמת העולם הראשונה.

בכתב־האשמה אשר העולם יציג לעצמו, בין כל המלים אשר יסטרו בפני העולם, דברי הפרידה של זיגלבוים יתפסו מקום של כבוד.

אלו אינם מלים של בעל־גאווה הרוצה לקשט את רגעיו האחרונים במחוות רבות־רושם. אין אלו מלים הבאים להכעיס מתוך התמרמרות ועייפות אנושית.

כל כולן הן מלים של אחריות, של מצפון, של מהפכן, אשר ממאן להיות יורד בעולם של יורדים, הרוצה להשיג את יעדן של התקופות הסוציאליסטיות המלאות טוהר ותמימות, שאינן בנמצא כבר בעולמנו, אבל היו בימי הרש לקרט.

אותה תודעה אידיאליסטית של מאבק נגד הרשעות והא־לימות המגישה את מרום קדושתה ואמתה אז, כאשר האדם במלוא הנכונות והבהירות מוסר את היקר ביותר, את חייו.

☆

ניגונו של ארטור

אח ורע היה ארטור לאלה שעבדו אתו, לצדו, במחיצתו; מישענת לעת מצוקה, איש אמונים בעת מבחן, מופת כעסקן וכחבר. הוא חי, נשם ועבד את תנועת העבודה עשרים וארבע שעות ביממה — וזה היה נקודת רום של ארטור, הקפדן, המצפוני והחכם.

ומתקשר ומשתלב הדבר בממד הרוחב שלו — רוחב־דעת, רוחב־חכמה ורוחב־לב — כאיש השורה וכמנהיג, בעיתות־מצוקה ובעיתות־פריחה, בתקופות־שפל ובתקופות־גאות, בש־עות־שמחה ובשעות־אֵבל, ותמיד, בלטו אצלו תכונות של אדם יקר ונאמן ואוהב עמו, מורם בסגולות של ראש ומנהיג, ועם זה איש אמונים ואיש־עצה בזכות החוכמה והחן שקרנו מאיש־יותו. איש חסד בזכות רגשי־אנוש עמוקים ואהבה לבריות.

אפיו של ארטור היה בולט ובלתי־מטושטש בהחלט. נקי־דעת ובעל נפש פיוטית. בעל משמעת פנימית מפליאה ויחס מעולה של כבוד קפדני לבני־אדם ולעניינים שהעסיקוהו. במס־תרי הווייתו תסס עולם של אצילות, ובו היה חי כשהוא מתבודד עם עצמו, וממריא עד למרומי־האפשר, וממרומים אלו היה מביט לעולם העשיה שלו, והיה לפעמים צופה סודות נפלאים, הטמונים במלים ובהערות יבשות ומפוזרות במרחבי נתיבות החכמה והידע, והיה לוקטן וקושרן למבנה אחד בעל משמעות רבה ומאיר עיניים, ואחר־כך באה הבדיקה היבשה מזוויות־ראיה שונות, כי לא הוציא מתחת ידו דבר שלא היה מתוקן כל־צרכו לפי חוש הביקורת העצמית שלו.

והיה ממד נוסף לארטור — ממד העומק: העולם הפנימי שלו החתום בחותם סוד, רשות־יחיד מקודשת שספק אם אי־פעם חדר מישהו לתוכה. בעולם חתום ונעול זה נעוצים שורשי דוק העצבות שכיסה לפעמים את העיניים, שורשי המבט המ־הורהר ושתיקותיו הפתאומיות, שכל כך לא הלמו ולא תאמו את איש השיחה הקולחת והמבריקה.

בחדרי־חדרים אלה שכנה הנשמה היתירה של ארטור. ידענוה ולא ידענו, הכרנוה ולא הכרנו — לידה פסענו ביראת־כבוד, כי אף היא חלק מאישיותו הססגונית, התוססת, המלבבת, ממש כפי שהיו חלק ממנו השכל הטוב, הרגש החם והתבונה הרבה.

אין הוכחה מזעזעת יותר לעדינות מצפונו של לוחם חופש אמיתי ואדם נאמן לעמו מאשר מותו מרצונו החפשי, כדי לעורר את מצפון העולם — הרי כך היא דרכם של גבורים.

ניצולי העיר חלם אי־שם בגרמניה בשנת 1948, בעת אזכרה בבית כנסת לזכר קדושינו הי"ד.

חורבן כליון ועוז

ש. מיכאלי

הקיץ בו נפתחה הרעה

היה זה קיץ יחיד במינו. הצעירים בחלם קראו את העתונים בסקרנות. כותרות רדפו כותרות, ועיקרן — סכנת המלחמה עם גרמניה הנאצית. אנשים חיפשו ומצאו סימנים מיוחדים לכך, שהקיץ הזה יביא עמו התרחשויות מיוחדות במינן. היו אשר סיפרו, כי ראו בשמים מין כתם אדום לוהט, אשר מבשר שפיכות דמים שכמותה לא ידעה האנושות. יתכן, כי אף אחד לא ראה את הכתם האדום, אך הכל שמעו עליו מפי אחרים, ששמעו ממישהו, אשר כביכול ראה אותו במו עיניו. הסימנים החלו מתרבים, אנשים חיפשו אותם מתוך תחושה כמעט מאגית של התקרבות מאורע גורלי. באופק נראו העננים השחורים מבשרי השואה.

האפשרות של מלחמה עם גרמניה יצרה רגשות מעורבים אצל השכנים שלנו, הפולנים. הרי שנים ספורות קודם לכן עוד חשבו, כי יוכלו לקיים ברית עם גרמניה הנאצית והזדהו בהתלהבות עם האידיאולוגיה והמעשים האנטי־יהודיים של היטלר. העתונות הפולנית חזרה על תעמולת גבלס, כי הפלו־טוקראטיה היהודית העולמית מבקשת להשתלט על העולם כולו... אך הנאצים הללו התגלו כאויבים של פולין, וזו היתה סתירה קשה מאוד בשביל הפולנים והיה להם קשה לעכל אותה. וכך אירע שהפולנים בחלם ידעו לשלב את התפנית ביחסה אל גרמניה הנאצית עם המשך האיבה כלפי היהודים.

אמנם אי־אפשר היה להאשים את היהודים שהם בני־ברית של הנאצים, אבל התיאוריה של האויב מבחוץ והאויב מבפנים, על אף חוסר הגיונה, היתה די מקובלת. כך אפשר היה להס־ביר את הצלחתם של אנשי הגייס החמישי הנאצי להפנות את זעמם של הפולנים ברחוב נגד היהודים. מלאכתם היתה קלה, כי הפולנים ברחוב היו נוטים להחזיק באמונות תפלות שונות. יום אחד הופצה בעיר שמועה, כי היהודים מזייפים את הכסף הפולני, וכי הם מסמנים את שליטתם בפולין.

למרות שהאנטישמיות הארסית הלכה ופשטה בקצב מבעית, אבל נוכח הסכנה של התוקפנות הנאצית התעוררה בנו סולי־דאריות עם המדינה הפולנית. הסכנה מבחוץ חייבה את ליכוד כל הכוחות נגד הנאצים. רצינו להגן על המדינה, אם כי חלמנו על ארץ־ישראל. הלכנו לחפור שוחות במרכז העיר. אז עוד האמינו, כי שוחות אלה יגנו מפני הפצצה אווירית. קבלת הפנים שזכינו לה לא היתה מעודדת. ספגנו עלבונות ומכות.

בימים אלה נוצרה בעיר אווירה של חוסר־אונים, אווירת מחנק של חוסר סיכוי להיחלץ מהמבוי הסתום. האפשרות שתפרוץ מלחמה היתה נושא לשיחה יומיומית. לא היה לנו מושג מה פירושה האמיתי של מלחמה. הכל הבטיחו, כי הפעם תהיה זאת מלחמה קצרה. העולם כולו יתייצב נגד הנאצים. היו אשר חשבו, שהיטלר לא יחזיק מעמד אפילו שבוע ימים. הימים האחרונים של אוגוסט הביאו את המתיחות לשיאה. היו שהזכירו, כי גם מלחמת העולם הראשונה פרצה באוגוסט. לכן עלול גם אוגוסט 1939 להיות גורלי. העתונות הנאצית דיברה על פרובוקציות של הפולנים והפיצה שמועות על רצח אזרחים גרמניים בידי פולנים ויהודים...

לבי ניבא לי רעות ולא ידעתי לשית עצות בנפשי, אם כי לא ידעתי עדיין שתהיה זו מלחמה ללא חזיתות, הרגשתי שבשביל היהודים היא תהיה בכל פינה. כולנו, גברים ונשים, זקן וטף — מטרה להרג.

ביום חמישי, 31 באוגוסט, עדיין היתה המלחמה בבחינת אפשרות, שלא בהכרח תתגשם. ברחוב ובבית־המדרש סיפרו על הודעות מרגיעות מלונדון, בהן תיאורים על פעילות דיפלו־מאטית מוגברת שמטרתה להניא את היטלר מהתקפה על פולין. אחרים ידעו לספר "בסודיות רבה", כי הצבא הפולני עומד לכבוש את פרוסיה. בו־זמנית תחצה צרפת, בסיוע חיל־האוויר הבריטי, את הריין, ותפלוש לגרמניה מן המערב. היו גם אופטימיסטים שראו כבר בעיני רוחם את ברלין נכנעת ואת היטלר נמלט על נפשו. בשעות הצהריים נפלה ההפתעה־המהלומה: "ברית ידידות בין רוסיה הסובייטית לבין גרמניה הנאצית". ריבנטרופ ומולוטוב חתמו על הסכם ידידות. הפי־רושים הראשונים היו סותרים. היו שאמרו: "מצא מין את מינו", זאת אומרת, ברית בין הפאשיזם החום לבין הפאשיזם האדום. אבל הקומוניסטים ראו בברית הזאת נצחון הסובייטים, אשר הצליחו לנטרל את הנאצים ואת ארצות המערב. פרצו ויכוחים קולניים. אחרים לא עסקו בפרשנות, אלא בהכנות לקראת הגרוע ביותר. האצטבאות בחנויות התרוקנו במהירות ולא נותר זכר לסוכר ולקמח.

בשעות הערב שידר הרדיו הודעות מרגיעות: פולין ערוכה ומוכנה להדוף כל התקפה. כוחותיה נמצאים בכוננות מלאה. כך הרגיעו הדוברים הרשמיים.

הלכנו לישון מאוחר מאוד, בהרגשה ש־31 באוגוסט היה היום הארוך ביותר של השנה, אך משום מה גם אבי ניסה להרגיע את עצמו, כי המלחמה לא תפרוץ.

למחרת בבוקר ידענו כבר כי קלגסיו צמאי־הדם של השד המשחית היטלר פלשו לגבולות פולין. ב־2 לספטמבר נשמעו לפתע פיצוצים עזים, והכל ראו את הפצצות נופלות על העיר. אחדים מן המטוסים הנמיכו טוס וצללו מעל גגות הבניינים, עד שאפשר היה להבחין בטייסיו היורים צרורות לעבר העוב־רים ושבים. נפלו הרבה חללים.

כך התחיל הלילה הארוך ביותר של האנושות.

אחרי שבוע, ב־8 לספטמבר שוב הופיעו המטוסים הגרמניים. להקות ציפורי־טרף הנמיכו טוס והמטירו פצצות, מתוך טרטור רצוף של מכונות הירייה המכוונות לעבר כל נפש חיה שהעיזה לצאת מפתח ביתה. 250 הרוגים ביום אחד. הרבה פצועים נצטברו ברחובות, בסימטאות ובחצרות, נוסף על הנפגעים בין קורות דירותיהם. גופותיהם של החללים היו מרוסקות ומרוטשות עד כדי שנמחק צלם אדם מעליהם, קטועות אברים וערופות גולגלות, שרידיהם מסמרי־שער של יצורי אנוש לשעבר.

ביום ה־14 לפרוץ המלחמה נכנסו הרוסים לחלם. היהודים נשמו לרווחה וקיבלו אותם בהתלהבות והכל חשבו, כי לגבי חלם נסתיימה המלחמה. יקום אמנם משטר חדש, אבל — שלום יהיה בעיר. אמנם נדמה היה כי החיים חזרו לאפיקם, אבל אחרי זמן קצר עזבו הרוסים את העיר. האספסוף ניצל את המצב שהעיר נשארה בלי שלטון וערכו פרעות בבתי־היהודים, פרצו לחנויות ושדדו מכל הבא ליד.

ב־7 לאוקטובר נכנסו הגרמנים. את ביקורם הראשון עשו בבית־המדרש. התנפלו על המתפללים והיכו אותם עד זב דם וזרקו את הספרים לרחוב. אח"כ נכנסו לקוזמיר־שטיבל בחצר של יהושע בינשטוק והתעללו בספרי־תורה.

מאחר שנשארו כמה דירות עזובות, כי דייריהן ברחו יחד עם הצבא הרוסי, הבחינו בדבר הגויים השכנים והיו באים יום־יום, מסתובבים בין הבתים ועם ערב פורצים, חומסים ושודדים מכל הבא ליד, הורסים ושוברים מה שניתן להרוס. קרה שגם לבתי מגורים היו נכנסים לשדוד. מאידך היו כאלה שהפקידו אצל הגויים תכשיטים ובגדים, על מנת שיוחזרו להם אחרי ימי האימה.

החיים נעשו מיום ליום קשים יותר. בעיר הופיעו עתונים ומודעות שתיארו את היהודים כפשפשים, חיידקים, נחשים ארסיים. הלא־יהודים נקראו להתרחק משכניהם היהודיים. היתה זאת מלחמה פסיכולוגית במטרה להפריד בין היהודים והפולנים ולהסית את כל האוכלוסיה הלא־יהודית נגד היהודים.

כל יום צרותיו היו מרובות מקודמו, ואיש לא ידע מה יילד רגע, ולא כל שכן מחר.

מיד בא הגזירות: טלאי צהוב, סרט עם סמל מגן דוד צהוב על הזרוע השמאלית, קונטריבוציות, הפקעות, בני־ערובה, שוד, חטיפות ובסוף — מצעד המוות.

א. כספי

חלם בחורבנה

אך נכבשה חלם ע"י הנאצים, אחרי שהרוסים עזבו את העיר, והחלו שונאי־ישראל המקומיים להגיר חוצה את מלוא סאת הטינה השמורה בלבם כלפי שכניהם היהודים, ומשנשתרר לאלתר בעיר מחסור חריף במזונות והכל החלו צובאים מצופ־פים בטורים ארוכים בתור ללחם, נחלצו נוטרי המשטמה לגרש מן השורות את כל אחד שדמות יהודית ניבטת מפניו.

כל בני־ישראל חויבו בעבודות־כפייה, בלא תמורה בשכר או במזון. הכל נצטוו להתייצב לשם כך מדי בוקר בבוקרו בכיכר השוק, משם היו נשלחים באשר נשלחו. ובחוצות נערך מצוד על עוברים־ושבים יהודים, והם נחטפו ל"עבודה", אשר משמעה היה אך עינויים בלבד. במקומות ה"עבודה" היו חולקים לעובדי־הכפייה הללו מכות־רצח, מתעללים בהם, מורחים אותם בצואה, משקעים אותם ערומים בבריכת מים ופוקדים עליהם ומאיצים בהם, אף מצלמים את ה"מחזה המשעשע".

על נשים, שהועבדו שם בפרך, היו מצווים לפשוט ממלבו־שיהן, לשטוף בהם את הרצפה וללבשם שוב כמות שהם, על מלוא הלכלוך שנספג ונדבק בהם. בעת ובעונה אחת היו נשים יהודיות אחרות מובאות אל גן־הירק שבסביבה ונצטוות לנכש עשבים שוטים, בלא קרוס וכרוע, אלא רכונות־גב בלבד.

אבל זאת היתה רק התחלת ביצוע של התכנית השטנית של ה"פתרון הסופי". החיים היו חיי פחד, רעב ועבודת פרך של נדונים למוות. זאת היתה סיסמתם המטעית של הנאצים להשלות את היהודים כי "מי שיעבוד — ישאר בחיים". יחד

עם כוונתם לנצל כוח־אדם של היהודים ממש עד לרגע האחרון, רצו גם להתעלל ב"שעשועים", לתת פורקן לשנאה התהומית והרצחנית החבויה בלבותיהם כלפינו. ההמתות בידי הגרמנים צמאי־דמם של היהודים היו תופעה שכיחה במשך כל הזמן, וללא הפוגה נמשך שוד הרכוש היהודי. מדי פעם בפעם היו מופיעות פקודות על הפקעת חפצים לתשלום ארנונות, ונילוו אליהן אזהרות, שאם לא יסופק הדרוש ובמועד, יוצאו כך וכך יהודים להורג.

היהודים עבדו כל מיני עבודות קשות ומסוכנות ונחלשו מדי יום ביומו מעבודת פרך ומחוסר הזנה מספקת. כך היו חיינו, חיים מלאי פחד. סבלנו ממחלות, מצפיפות, מרעב ומדאבון־נפש. ממש כלשון התוכחה: "בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר מפחד לבבך וממראה עיניך".

ידיעות דומות הגיעו אלינו גם מערים אחרות, על פעולות טבח המבוצעות נגד היהודים בכל רחבי פולין הכבושה. נוכחנו לדעת כי כל העולם התרבותי שכח אותנו ואין מי שיעזור לנו במצבנו האיום והנורא.

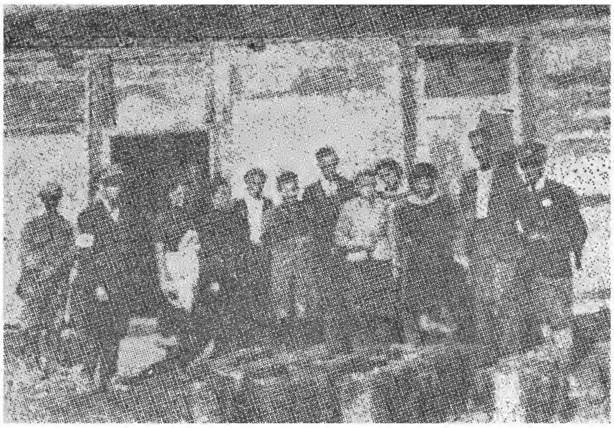
היו כאלה שמצאו להם מחבוא אצל שכן פולני, אבל נודע על מקרים של יהודים שהסתתרו בכפרי הסביבה ולאחר שנשדד כל כספם ורכושם הדל, נמסרו לידי הגיסטאפו, עונו באכזריות והוצאו להורג. פולנים רבים התעשרו עד מהרה מן האסון היהודי וממילא ראו בעין יפה את שלילת־הזכויות הגמורה של הרכוש היהודי ושל החיים היהודיים.

מרוב יאוש התחילו היהודים בחלם להכין מקומות מחבוא, במרתפים, בעליות־גג ובמחסנים. מעטים ניסו לרכוש תעודות פולניות מזוייפות ולברוח מן העיר. נשים בעלות שערות כהות הפכו בין־לילה "אריות" וצהובות־שער. גברים בעלי פרצוף "גויי" ושערות צהובות גמרו אומר לברוח מן העיר רק כשהמבטא הפולני שלהם לא גילה את מוצאם היהודי. רבים חזרו בפחי נפש.

נגישות וגזירות

בהתאם לשאיפת הכובש ליצור אשליה של חוקיות הוסדרו בהתחלה החיים היהודיים על־ידי שורה של פקודות וחוקים, שהיו עתידים להביא בהדרגה לידי התשת הכוח החמרי והמוסרי של האוכלוסיה היהודית. ברם מה חיוורים היו כל אותם החוקים והגזירות לגבי המעשים בכל יום. ברחוב היהודי ובביתו שלט איש הגיסטאפו, הז'נדרם והחייל. ביזמתם הם או בהנהגת פולנים היו מתנפלים על המעונות, בוזזים וחומסים יומם ולילה. העוברים ושבים ברחובות הפכו אובייקט למכות ועינויים סאדיסטיים מצד גרמנים אזרחים ולובשי מדים. שיטה פרועה של אחדות קולקטיבית העמידה בחזקת סכנה את היום ואת הלילה אפילו של אותם שהשתדלו לשמור בהקפדה על כל הפקודות האנטי־יהודיות שפורסמו.

התפשטה שרירות־לב איומה בלית דין ובלית דיין, שלגבה נראו כל ההגבלות ה"חוקיות" קלות לאין ערוך. עינוי הנחטפים לעבודה והכאתם היו מעשים בכל יום, חלק תמידי מהחיים.

במחנה העבודה בחלם
מימין ומשמאל: השומרים, ה"קאפאס", הידועים לשמצה.

רק לעתים רחוקות היה חוזר מישהו מה"עבודה" בריא ושלם בגופו. מנות הרעב של הכלכלה מכאן והשלטון הסאדיסטי מכאן היו מכריעים תחתיו עד מהרה את החזק שבחזקים.

המצב הלך ורע. הגבלות, נגישות וגזירות על גבי גזירות. יוקר מצרכי המזון וחוסר האפשרות לצאת מעבר לאזור היהודי ולהרוויח משהו כדי לקנות כיכר לחם, גרמו לכך שאנשים החלו לגווע מרעב. הראשונים שנפגעו קשות היו, כמובן, בני דלת העם שבמהרה אזלו אצלם כל אמצעי מחיה וידם לא היתה משגת לקנות פרוסת לחם כדי להחיות את גופם המתנוון בשל תת־תזונה מחרידה ומציקה. חלק ניכר התפרנס (המושג "התפרנס", מובנו בזמן ההוא היה להשיג לחם שחור ולהצליח לבשל קצת מרק לכל בני המשפחה) בעיקר ממכירת מטלטליהם, כולל חלקי לבוש ונעלים, לאיכרי הסביבה. אך כמה זמן אפשר להתקיים ממקור כזה? אפילו משפחות שנחשבו מלפני המלחמה כאמידות, לא יכלו זמן רב להבטיח לעצמן אמצעי קיום מינימלי על ידי מכירת חפצי־בית ועד מהרה התרוששו והפכו לנצרכים, כמו חוגי דלת־העם מאז ומתמיד.

רק חלק קטן מן האוכלוסיה היהודית התפרנס ממלאכה ומעיסוק כלשהו. היו אלה בעיקר חייטים, סנדלרים ופחחים שעבדו או מכרו את תוצרתם לפולנים. לאלה נתווספו מספר אנשים שעסקו בהברחת מזון בחירוף נפש ותוך סיכון החיים.

מצוקת הרעב היתה חזקה יותר מהפחד מפני המוות בירייה. יהודים המשיכו להסתכן ולחפש פרוסת־לחם ברחוב הארי. רבים שילמו בחייהם בעד רצונם לזכות בפת לחם.

המצב הגיע לידי כך שיום־יום מתו מספר אנשים מרעב ומחלות. אחרים שעדיין לא גוועו מרעב חיו בתת־תזונה ונראו ממש כמו שלדים מכוסי עור, או נפוחים מרעב.

הגרוע ביותר, נוסף למחלות והרעב, היה היאוש. אחרי צעדת המוות לא נראה צל של תקווה לקץ הפורענות או לפחות להקלה כלשהי. הרעב והמהלומות הגופניות והמוסריות, שניתכו בלי הרף על היהודים הביאו לידי הגברת היאוש

משטרה יהודית עם מפקחי עבודה פולניים ע״י שער מחנה עבודה בחלם.

וחוסר־התוחלת. ואכן באווירה זו הצליחו הגרמנים להפוך רבים מתושבי הגיטו לנטולי־רצון, שאפשר היה לעשות בהם ככל אשר ״תכנית־היהודים״ חזתה מראש. בכל זאת התנהל מאבק עצום בין היזמה היהודית והערמה היהודית ובין הרצון הנאצי המפורש לדכא את ההמונים הדחוקים והלחוצים אשר בגיטו. בכל הדרכים ובכל האופנים הכניסו היהודים צרכי־מזון והוציאו את שארית נכסיהם וקנייניהם למכירה בפרוטות, כדי לכלכל את נפשם.

על אף כל המארב שהנאצים ערכו על חיי המבריחים יומם ולילה, מצאו מעטים עצה ותחבולה להבריח פנימה צרכי־מזון ולהתקיים בדוחק עוד חודש ועוד חודש. אולם למרות ההיאבקות הגאונית ממש להינצל ממיתת רעב ועל אף הנטיה הכללית של רוב תושבי הגיטו למכור את החפץ האחרון כדי להחזיק מעמד, הפיל הרעב חללים רבים. כל צעד מוטעה בהברחות היה גורר אחריו כדור בראש, ולא אחד מבעלי־ההעזה קיפח את חייו. ביחוד עגום היה מצבם של אלה שנמלטו על נפשם ממקומות מגוריהם בעיירות הסמוכות. הם הגיעו לחלם בעירום ובחוסר כל, ולמן היום הראשון להיותם נעים ונדים היו זקוקים לתמיכה. לעתים קרובות היו מוצאים ברחוב איש מתעלף מזה־רעב.

חוץ מקרבנות הטיפוס ומחלות אחרות היה חזיון נפרץ ברחובות פנים נעווים מחמת תפיחה עד למתחת העיניים, כרס ממותחת בארח משונה, עד כי העדר הויטאמינים הכריע אותם סוף־סוף.

הגרמנים מינו את ה״יודנראט״ ככתובת לכל מיני תביעות. כך הם באו לדרוש יהודים לעבודה ולא תמיד טרחו לתפוס אותם בעצמם. הם גם דרשו יהודים למשלוח למחנה עבודה, והיודנראט חייב היה לספק מאות צעירים יהודיים לפי הדרישה. מושפלים, חסרי־אונים, נתונים לחסדם של אנשי המשטרה וה־ס. ס. לא פעם קיללו את היום בו נשארו בחיים, כדי להמשיך למות מרעב ומפחד.

״המפקח היהודי״

כדי לקיים את פעילותו ואת המנגנון שלו, נאלץ היה היודנראט להטיל מסים על היהודים ונתקל בקשיים רבים. לפתע הופיע בחלם יהודי שקראו לו ״המפקח היהודי״, פנחס׳ל, והוא התהלך ברחובות כאיש־גיסטאפו עם פרגול בידו ואמר כי הוא מגן על היהודים, אולם לאמיתו של דבר שיתף פעולה עם הגיסטאפו. בשמו של השלטון הגרמני אירגן את המשטרה היהודית, שמנתה 150 איש. ברחוב פוצ׳טובה היה בית־סוהר, שם אסרו יהודים בשל דברים של מה בכך. אם מישהו ברח משם, הוא נורה בידי אנשי ה־ס. ס. הוא, פנחס׳ל הרגיש את עצמו כדג במים. מצוקת היהודים, עניים, דכדוכיהם והשפלותיהם שימשו בשבילו הזדמנות למופת לעשות חיים.

הגרמנים השכילו מאין כמוהם להשתמש בכל מיני תחבולות, והפנחס׳ל הזה עזר להם להכשיר בהדרגה את הגיטו להרג הכללי. בערב שבועות 1942 הוא הביא ליודנראט את הדרישה לערוך רשימה של שלושת אלפים יהודים שאינם מסוגלים לעבוד ולמסור אותם לגיסטאפו.

אחרי ישיבה סוערת שנמשכה כל הלילה בבית הכנסת של הקצבים הוחלט למלא את דרישת הגיסטאפו. למחרת, ביום הראשון של חג השבועות (22.5.1942) הוצאו האנשים מבתיהם והובלו לשטיבל של חסידי בלז ולבית מדרש הנשים (ווייבערישן בית מדרש). שמרו עליהם שוטרים יהודיים. בשעה תשע בבוקר הגיעו אנשי הגיסטאפו ובחצר בית־המדרש דווח להם פנחס׳ל שהפקודה נתמלאה. והנה סגר עליהם מכל צד המדבר הגדול — מדבר זאבי־אדם...

מכאן ואילך החלה ונמשכה המערכה האחרונה בדרכם של הניצודים. קתות הרובים הופעלו, אלות־גומי ומקלות, רצועות ופרגולים וכל מכשיר קהה הבא ביד. קבוצות קבוצות נדחקו על־ידי אנשי־משמר חמושים אל תוך הקרונות שהובילו אותם לסוביבור.

אחרי המבצע הזה היו הגרמנים עושים הפסקות — מרפים מעט מן הקרבן, כדי ליצור לו את הרושם, שעינוייו הנה נגמרים, כדי לשוב ולענותו אחר־כך משנה עינויים. כאשר הונח מעט, היו כאלה שרצו לנחם את עצמם ולקוות לימים יותר טובים, אולם עד מהרה באו זוועות חדשות.

רק מי שחי בגיטו מסוגל להבין את אורח החיים שניהלו שם היהודים. כל יריה ויריה התגלגלה בגיטו כולו בהד של מוות, כל חייל וז׳נדרם הטיל אימה ופחד. גזירה רדפה גזירה והרעב היה מציק ביותר. לא היה פשוט זמן וסבלנות לנתח את המצב ניתוח עמוק ולעשות חשבון הנפש.

האקציה השניה

ביוני 1942 התחילה האקציה השניה. מאז הבוקר נודע הדבר, כי באה משלחת ה־ס. ס. מסוביבור והיא דרשה אלפי יהודים לעבודה. אנשי הגיסטאפו בחלם העמידו פנים שאינם מוכנים לתת להם כל כך הרבה יהודים, בטענה שהם זקוקים

לידיים עובדות במקום, אבל במהרה הסכימו והפקודה יצאה שבמשך חצי שעה על כולם להתאסף על־יד ה"בלזור שטיבל" ברחוב שדלצקה.

אי משם צצו והגיחו לפתע אנשי ס.ס., קצינים ושוטרים. עצם הופעתם במקום אמרה, כי הם החליטו לסיים במהרה. אין הם רוצים כי יתמשכו הדברים. החל ציד פרוע על היהודים בבתיהם והרבה נורו במקום. הרוצחים חיפשו וחיטטו בכל פינה, הלמו במוטות־ברזל בקרשים כדי לגלות מחבוא. שריקות חדות פילחו את האוויר והפרגולים מחצו ראשים. מעין קדחת איומה אפפה את כולם. על פני הרחוב כולו התפרץ קול צווחה ובכי מר ואדיר.

לבסוף עשו את הסלקציה, עברו בין השורות ובחרו בערך שש מאות יהודים שנשלחו לעבודה בסוביבור...

עוד טרם נברא אותו אמן, שיהא בכושרו לצייר את הרגעים הטראגיים הללו, כאשר עיני היוצאים נפגשו בפעם האחרונה עם נשותיהם, ילדיהם, הוריהם, אחיהם ואחיותיהם שנשארו עוד בעיר. פנים מקוצצים ועטויים במעטה של דם נקרש, אחריהם נגררים בני־אדם מלאי פצעים, חבורות וחבלות על פני הראש, עיניים נפוחות וצבעי קשת של כל מיני מכות מסביבן. שפתיים מנופצות, זבי דם.

כך חיינו גם אחרי האקציה, כך עברו ימינו ולילותינו. ערב־ערב ולילה־לילה ישבו היהודים סגורים בבתיהם, חרדים ומבוהלים, אבלים ודואגים לבאות. ביום חטפו לעבודה ולסוביבור. שוב היו קרבנות בנפש. שום ריצות ושום שיחוד ואף כופר נפש שניתן לא הועיל. מכוניות הגיסטאפו זרעו פחד והרג. מעטים היו אלה שזכו למות בדרך הטבע במיטתם ולהיקבר על פי דין ישראל בקבר ישראל.

בתי יהודים נשדדו. חלונותיהם הפרוצים היו מוגפים בלוחיות עץ ובסמרטוטים באין אפשרות לזגגם בשמשות. זה מבחוץ ומה בפנים? שמא תאמר שולחן וכסאות או דרגשים? — אין. אם תאמר: מיטות ומצעים, שמיכות — נשדדו מזמן. בתי יהודים שהתרוקנו במסעי שוד חוזרים ונשנים מכל שהיה הם, עד שלא נשאר דבר. כך ישבו היהודים בבתיהם, בודדים ומיותמים. כל אחד עטוף ומכורבל בבלואיו וסחבותיו שנשארו לפליטה בבית השומם.

לא תמו לגווע, לא דעכו, אבל הכל בקירבם כבר היה למאכולת אש יוקדת מבחוץ ובלבבותיהם פנימה קרה מקפיאה. בלילות נדדה שנתם ושעותיהם נטרפו, מפאת האימות והמגור שארבו בכל פינה וזווית בתוך בתיהם הריקים. לא פעם עמדו בחושך ומבעד לסדקי לוחיות החלונות לטשו עיניים, אם לא קרבים והולכים המחבלים, קלגסי היטלר.

ושוב — העייפות הנפשית, האדישות האטומה לכל, הביאו עימהן מצב שלאחר יאוש: יבוא אשר יבוא, ויהיה אשר יהיה...

כה דל ועני הוא עטי, כה חלש כוח תיאורי, ואינני בטוח אם הדור, אשר לא ידע כל זאת ואף בני־דורנו שלא חזו זאת מבשרם, יוכלו להמחיש את המצב הזה, את השיממון המזוועה, את המציאות הקטלנית. ככל ששדדו אותנו, ככל אשר הריקו והשמו נווינו, עדיין לא האמינו לנו כי חסרי־כל אנחנו אין בידינו דבר. עדיין תבעו בכל פה, עוד שמו עלינו קונטריבוציות, נגשו ביודנראט להביא ולתת, אנשים ורכוש, כסף ודם.

ברבות הימים נאלץ היה היודנראט להגדיל את ימי העבודה עד שלבסוף לא נותר אף יום אחד בשבוע חופשי שיעמוד לרשותו של העובד, וגם אז לא פסקה החטיפה הוונדאלית בצורות שונות, והעבודות נמשכו לפעמים עד חצות הלילה ולמעלה מזה. חיילים ושוטרים שמרו על היהודים בהקפדה יתירה, שלא ינוחו אפילו רגע. כל הזמן היו מנופפים במגלביהם ובאלותיהם. כחיות צמאות לדם הם בלשו בעיניהם, עקבו אחרי כל תנועה במגמה סאדיסטית למצוא אמתלא לפגוע בהם ולספק את תאוות יצרם הרע. לא נשאר אף יהודי אחד שלא טעם את טעם האלה, שהונחתה על ראשו ועל גבו, ופי המרצחים לא יחדל מלהמטיר שיקוצים וגידופים עד אין סוף, כגון: "היהודים הם מבריחי כל דבר רע, הם גנבים ורמאים... אילולי היהודים לא היתה המלחמה באה לעולם". המונולוגים האלה היו מלווים בהצלפות על זה ועל זה.

נוסף לעבודות הכפייה בתחום העיר ומסביב לה חטפו גם למחנה סוביבור, משם כבר לא חזרו לבתיהם ואת בני ביתם לא ראו עוד עיניהם.

גזירות אין־סוף התרגשו ובאו עלינו מדי יום ביומו ורבו הפגיעות בנפש עד לאין שיעור. ברור למעלה מכל ספק היה לנו, כי הנאצים ומשרתיהם גמרו אומר להכרית את היהודים בכל מקום, שם תשיגם ידם. בלהות הפחדים ואימי החרדות היו ללא נשוא. סכנות ואימת מוות ארבו לנו כל שעה וכל רגע, על כל שעל ופסיעה.

האקציה השלישית

הגרמנים נתנו לאקציה השלישית את השם "העברה". לחלם הגיע הגנרל פרנקו והוציא את הפקודה "להעביר" שלושת אלפים יהודים לולודבה. אספו אותם במגרש ליד הנהלת הרכבת, ערכו אותם בטורים וכל יציאה מהם נאסרה באיום של עונש מוות. מעין קדחת אימה אפפה את כולם. נשמעו יריות.

כנופיה של גסטפובצים הקיפו את הנפקדים מזה ומזה, עברו בין השורות בצעקות, באיומים וגידופים. אחרי שעות באה הפקודה: "לווז!"

את שלושת האלפים הוליכו ברגל דרך הרחובות. על המדרכות עמדו פולנים ופולניות והסתכלו בהולכים. אצל חלק מהם היו דמעות בעיניהם. ראשיהם היו מורכנים. אך בעיני האחרים — והמרובים — היה זה מחזה מבדח ומשעשע.

זה היה עוד מצעד־מוות אחד. מספר קטן מן ההולכים הגיע לולודבה. בדרך חזרו ונישנו היריות. זה נמשך כל הזמן עד שחיות הטרף השלימו את הזוועה עד קיצה.

איכרי הכפרים הסמוכים סיפרו, שגם הם נזדעזעו וליבותיהם נקרעו לגזרים. הם ראו במו עיניהם איך שהגרמנים והאוקראי־

נים באלותיהם וברוביהם היכו, הלמו וירו בראשים. היו כאלה, לפי עדותם, שהראו התנגדות נואשת, והם נורו למוות במקום.
האחרים צעדו וצעדו ולהביט אחורה פחדו. המעטים שהגיעו לולודבה תשושים וזבי־דם עברו מחדש את יסורי גיטו ולודבה עד לחיסולו האכזרי.
הגיטו בחלם הלך ונתרוקן. בני־אדם נשמו בכבדות. לא היה עוד אף רגע של מנוחה וקשה היה לשער אימתי יהיה לפחות רגע של שקט. אנשים היו נמנעים מלהתנועע וגמרו אומר לחכות עד יעבור זעם — במעונות סגורים, בבונקרים, בעליות ובמרתפים מוסווים, אולם הגרמנים ידעו יפה־יפה על כל תגובה של הגיטו והיו מתאימים עד מהרה את תכסיסי־הציד שלהם אל תחבולות־ההגנה הסטיכיות של האוכלוסיה, עד שבוצעה הפעולה הסופית של האקציה האחרונה.
ביום ששי לנובמבר 1942, ביום זה נצטוו כל היהודים שנשארו בגיטו לצאת מבתיהם ולהתאסף ברחובות. לפנות בוקר כיתרו את הרחובות אנשי־ס.ס. ואוקראינצים והרדיפו את היהודים לכיכר־הכנסיה, ושם הכניסם לקרונות רכבת ושל־חום למחנה סוביבור.
באותו הזמן עברו אנשי גיסטאפו ו־ס.ס. מבית לבית ובדקו כל פינה, אם לא הסתתר מישהו. מצאו אמנם כמה אנשים ולאחר שהוכו נשלחו לכיכר הגירוש. אחרים נהרגו במקום.
כך שלהלכה לא היה עוד צריך להמצא אף יהודי אחד בחלם. אבל למעשה נשארו עוד לפליטה כמה עשרות יהודים שהגיס־טאפו העסיקו אותם. רק אחדים נשארו בחיים.
ואז בא הסוף.
כאשר צעדו היהודים לכיכר־הכנסיה עמדו שם הפולנים וצחקו, ואחר־כך צוהלים וקשוחים, דהרו אל הגיטו, כאומרים להפתיע צבא אוייב, להשמיד את אחרוני המתחבאים בבונ־קרים. מירוץ במיקצב שנאה היולית ומוחלטת, שסחפה את האחוזים בה. הם היו חמושים בקלשונות, בחרמשים, בגרזנים ובפטישים. הם צעדו מכל עבר, פרושים, להקיף את הגיטו, שנגזר דינו והיה כבר מנותק מן העולם. כמה היו הם? היינו מבוהלים מדי מכדי לחשוב על ספירתם. המונים, מותכים לחטיבה אחת של שנאה ורציחה. הדלתות היו פרוצות, אבל הם ידעו לחפש יותר טוב מהגרמנים, פרצו חומות, רצפות ומצאו. בצחוקיהם של הפורעים נמזגו אנקות ויללות של המעונים והגוססים. בגרזנים ובמגלבים מתהפכים טיאטאו הרוצחים את המיתרסים, זרעו אימה בשאגה ובצחוק. היו ששחטו את קרבנותיהם ורצו הלאה. היו שלא אצה להם הדרך, ואלה השתעשעו, עינו, אנסו נשים, רצחו, והכל בשאגה ובצחוק.
אבל בזה עוד לא תמה תקופת האימים, והיא נמשכה במחנה סוביבור.

ש. י. יחיאלי

היהדות החרדית בשואה

חלם היהודית היתה ידועה בארגונה הקהילתי המופתי ובפעולתה התרבותית הענפה; בבתי־ספר יסודיים ותיכוניים, בחדרים וישיבות, בבית־ספר לבנות, "בית יעקב" ובבתי־ספר מקצועיים, אשר בהם למדו אלפי ילדים. העיר נתברכה בעש־רות בתי־כנסת, חסידים־שט בלעך, בתי־מדרשים, אשר בהם התפללו ולמדו אלפי יהודים, הגו בתורה, במצוות ומעשים טובים — יומם ולילה. מקומות אלה שימשו כמרכז רוחני להמוני בית־ישראל ועמדו תחת השפעתם של האדמו"רים והר־רבנות המקומית.
למרות האיסורים, הסכנות והתנאים החמורים, החלו יהודי חלם להתארגן, כדי להמשיך במסורת של שנים. בתי־ספר, חדרים פעלו במחתרת, חובשי בית־המדרש ובחורי־הישיבות המשיכו בלימודיהם בסתר ובתי־המדרשים המו מתפללים.
מצב זה לא נמשך, לדאבוננו, זמן רב. הכובש הנאצי החל ברדיפות ובמאסרים נגד המנהיגות היהודית בעיר כבר מראשית צעדיו. בין הקרבנות הראשונים היה גם הרב ר' גמליאל, אשר נאסר, כדי להפעיל לחץ על האוכלוסיה היהודית ולהוציא סכומי כסף גדולים ככופר נפש. על ידי גזירות גזלו הגרמנים את רכושם של היהודים, החרימו את כל המוסדות הכספיים, כגון בנקים, קופות גמ"ח וכו', אשר נמצאו בידי היהודים. בעלי־עסק נושלו מעסקיהם. באמצעים אלה הצליחו הנאצים בזמן קצר להפסיק את מקורות הפרנסה והתעסוקה של האוכ־לוסיה היהודית.
המצוקה בעיר גברה עם זרם הפליטים, אשר באו ממקומות שונים לחלם, בחשבם כי המצב בעירנו טוב יותר. הצפיפות והדחקות הפכו ללא נשוא, וניצבת השאלה: כיצד יכול אדם שלא להיות עצוב בימים האלה? כיצד יכול היה יהודי לא לגלוש ליאוש?
אכן, היהודים החרדים בחלם התייצבו בפני השאלה הזאת ועשו הכל כדי לכבוש את עצמם והמאבק הזה הריהו תמידי ושומה על האדם לקרוע מעל עצמו כל מסווה של העמדת פנים ושל הונאה עצמית. עליו לסובב כל מיני סיבובים כדי

צבא נאצי מכריחים יהודים להתפלל ברחוב

שיוכל להגיע אל הנקודה הפנימית שלו עצמו. החרדים, ובמי־יוחד החסידים לכל זרמיהם ידעו שקיום העולם האנושי תלוי באלוקים חיים. מציאות האל עוקרת את המוות מן המציאות, ובלהט אמונתם וכוח התמסרותם היתוו להם את תפקידיהם המיוחדים במציאות־הבלהות שנוצרה. הרי הכובש הנאצי לא הסתפק בנישול פרנסות היהודים ובעבודת הכפייה, אלא החל גם בפעולות טירור נגד המרכזים הרוחניים של היהודים. רוב בתי־התפילה ובתי הספר נסגרו ובגלל איסור אסיפות, היתה התפילה בציבור כרוכה בסכנות חמורות. למרות זאת המשיכו היהודים להתפלל במניינים פרטיים, ובמסירות נפש ארגנו את חייהם הדתיים והתרבותיים. במקום בתי הספר, אשר נסגרו לפי פקודת הגרמנים, למדו הילדים תורה בשיעורים פרטיים. המלמדים לא התחשבו בשעות החרום והמשיכו להורות תורה בסתר. בדירתו של הרב התקיימו אסיפות חשאיות, כדי לטכס עצה בענייני פדיון־נפש ותקנות תפילה להעברת רוע הגזירות. מנחה של ערב יום־הכיפורים נאמרה בתפילות היום־יומיות, בבכיות ובתחנונים, במזמורי תהילים וכדומה; הצליחו לסדר איכשהו את ענייני הכשרות ושמירת שבת; הומצאו תחבולות איך לסנוור את עיני הצוררים שלא יראו את היהודים בתפי־לתם ובלימודם.

למרות עבודת הכפייה, בה היו חייבים כל הגברים, התארגנו קבוצות בחורים במרתפים ועשו בהם לילות כימים בלימודי תורה, מבלי לצאת כלל לרחוב במשך זמן רב.

גם במחנה, שם החיים התנהלו בפחד מתמיד מפני מכות ומוות, היו החרדים מתאספים אחרי שעות העבודה בצריף ושם היו משוחחים דברי־תורה בעל־פה, היות ולא היתה כל אפשרות להחזיק ספר. איש עודד את רעהו שלא להתייאש ולא לאבד את הבטחון והאמונה. מישהו הבריח זוג תפילין ובמשך היום התגנבו היהודים מן העבודה לצריף, כדי להניחם ולקרוא בהם את ה"שמע".

במשך הזמן התארגן ועד של יהודים דתיים והם אספו כספים, כדי לעזור לחולים ולחלשים, אשר נזקקו לאוכל ולתרופות, בכדי לקיימם בחיים.

פינה של נגינה חסידית היתה בגיטו. מספר מנגנים חסי־דיים ניסו להביע באמצעות הניגון את צערם של היהודים, ומיד אופפות המנגינות והמלים את כולם ומכניס בהם כיסופים ואהבה גדולה. בגיטו חלם לא נפסק מקור השירה.

חנוכה בגיטו

בהתקרב חג החנוכה החלו היהודים החרדים להכין מנורות חנוכה, דבר שהיה כרוך בסכנת נפשות. החנוכיות נעשו מכל מיני כלים ותפוחי־אדמה והנרות נדלקו בדלתיים סגורות. הזכרנו וסיפרנו על החשמונאים. השווינו את הזמנים ההם למצב שבגיטו.

בזמן הדלקת הנרות והברכות נשמע בכי והתייפחות של האנשים, שנזכרו בהדלקת הנרות בשנים שעברו. היו רבים שבני משפחותיהם נרצחו על ידי ה"עמלקים" במצעד המוות. וכך נשארו צמודים ליד המנורה עד כיבויים של הנרות. בלחש שרו את "מעוז צור".

בלילות אלה נקרע משהו בלבי פנימה, כי לא יכולתי עוד לשמוח כמו בשנים שעברו, אבל את רגעי ההתעלות ליד החנוכיה לא אשכח לעד.

והנה תמונה אחת מני רבות: חג החנוכה קרב ובא, ונרות אַין, והילדים עצובים, והנה נכנסה אמא לחדר ומצאה את כולם טרודים במחשבה על חג החנוכה ובשאלה: מאין לקחת נרות? בעיניים מוצפות דמעות הביטה אמא בילדים, באבא, ותשובה אין בפיה, רק בעיניה השאלה: מאין לקחת לחם?

אבא יצא לרחוב למכור משהו, שיוכל להשיג תמורתו לחם. אבל כשחזר ועיני הילדים הופנו לעבר השקית החומה שהחזיק בידו, הוציא אבא ממנה שלושים וששה נרות — לשמונת ימי החנוכה.

שעה קלה נפלו פני אמא, ואת מקום הציפיה מילאה האכזבה, כי חשבה שבעלה הביא לחם להשביע את רעבון הילדים. נשתררה דממה עמוקה ומעיקה. אכן קשה היתה האכזבה. אדם כי יחלום על הלחם וידמה בנפשו, שהנה־הנה בעוד דקות מספר יאכל ממנו, יקשה עליו מאוד לבלוע את האכזבה, אבל דבריו של אבא כבשו את היגון: "מי יודע איזו זכות ואיזה חסד תעורר לנו מצוות הדלקת נרות החנוכה?".

ועל פני הילדים שבה ועלתה כבראשונה ארשת של שמחה ועליזות. כולם הצטופפו סביב לאבא ברטט־של־קדושה, כמו אז, בשנים שעברו. השנה היו הנרות חשובים יותר מתמיד. היתה מעין הרגשה שזכותם של כל הילדים היתה תלויה באותם הנרות, ואבא ברך בחיל וברעדה ובהתרגשות עצומה: "...שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה".

ואמא מחתה את דמעותיה, שהיו הפעם דמעות של גיל, תקוה ובטחון. האורות גברו על החושך.

י. הרץ

בתוך גיהנום של אימה ומוות

ברור לי, כי אף חלק קטן ממה שעבר על יהודי חלם במשך תקופה מרה זו של הכיבוש הנאצי לא יוכל לבוא לידי ביטוי במידה ובצורה השלמה והמלאה. קצרה ידי־אמן שתהא ביכולתו לתאר את הגיהנום. אלה הם מעשי־זוועה שלא־יעשו, שלא יתוארו, ומכל מקום ארגיש כי רוחי שבה למנוחתה, אם רק אביא, ולו מעט מזעיר, מתוך האמת המרה במסכת היסורים של יהודי חלם.

הוברר ליהודי חלם, כי חייהם ורכושם הפקר הם, כשם שלא היו אפילו בזמנים החשכים יותר בתולדותיהם. מוסר וחוק הם לעג דמים בעיניהם. כנופיות הנאצים ושותפיהם הפולנים והאוקראינים נעשו לאדונים הבלעדיים של חיי יהודי חלם. וכאן בפולין לא ניסו להסוות את מעשיהם הברבריים, כפי שעשו זאת במערב אירופה נוסיף לענויים לשם הנאה. היו להם גם מטרות שוד מעשיים.

מיד בימי הכיבוש הראשונים פרצו את חנויות היהודים והכובשים בשותפות עם העולם התחתון נטלו מהם כרצונם. הפקר. פרט לחנויות הרהיטים, שהפכו לרכושם של האוקר־אינים בחלם.

מצעד המות לנהר בוג

התעללות האוכלוסיה ההודית החלה מיד עם כניסת הנאצים לעיר. כל שעה — שוד נגישות ושפיכות דמים. התכנית הראשונה להשמדה המונית בוצעה ביום 1.12.39, שבעה שבועות לאחר כיבוש העיר.

אודות הרצח ההמוני הזה מספר נח שומכר, שהיה בין הצועדים לנהר בוג, ואחד הניצולים הבודדים. כאמור, הוא הגיע הראשון גם לארגנטינה.

עדותו:

המפקד הנאצי, פישר, פקד על ראש הקהילה, אנשל בידרמן לכנס ביום 1.12.39 את כל היהודים מגיל 16 עד ששים, שמצב בריאותם שפיר. כלומר, כאלפיים יהודים.

ראש הקהילה התרוצץ כל הלילה מבית לבית ומסר על צו המפקד הנאצי, ולא גילה כי חובת ההתיצבות חלה רק על בריאים בגופם, מתוך חשש שמא כולם יתחלו ולא יתיצבו, ולא יוכל למלא את המכסה שהוטלה עליו. באו אם כן לככר השוק לפי הצו כאלפיים יהודים, בריאים וחולים. כשהתכנסו, הוקפו על ידי אנשי גסטפו, אשר האיצו אותם לכביש להרו־בישוב, בדרך לנהר בוג, בתואנה, כי מעבירים אותם לעבר הצד הסובייטי.

הקרבן הראשון היה איצ׳ה שפלס, מלמד דרדקי, שהייתי אחד מתלמידיו. אצלו למדתי חומש עם פירוש רש״י, הוא היה גר באותו זמן ברחוב החדש, אביו היה מחיילי ניקולי. בן אחיו היה קומוניסט בנעוריו והוא תופס כעת משרה חשובה בממשלה הפולנית.

כשנמצא איצ׳ה שפלס בככר השוק נזכר, כי טעה טעות חמורה, הרי חובת ההתיצבות חלה על גברים עד גיל ששים והוא כבר בן ששים ושלוש. הוא ניגש עם התעודות בידו למפקד הגסטפו להבהיר, כי טעה. התשובה של הרוצח הנאצי היתה: יריית אקדח. הקרבן הראשון. השני היה בן המשפחה הידועה של חורתי מצבות, משפחת מנשה מנדלבוים. משפחה זו היתה מפורסמת בעיר כמשפחה אינטליגנטית. כל האחים היגרו לפריס, היחידי שנשאר בחלם עם אביו היה נכה, ולכן רצחוהו הנאצים לפני התחלת המצעד. באותו מקום רצחו גם את האופה, יעקב ברילנט.

לפי הודעה זו היה כבר ברור מה גורלם של היהודים במצעד. הובילו אותם דרך היער הרובישובי, אשר בצלו היו מטיילים, מתאספים ומתווכחים בעניינים העומדים ברומו של עולם.

עם הכניסה ליער נורו מיד עשרים איש: בין הנרצחים היו: רופא השיניים הותיק ד״ר סקולר, ב. סלון, שמעון זיד־פודם, גציל מאיר, אהרון גרינמן, יצחק גולדמן ובנו אברהם. בין הנרצחים היתה גם הרופאה ד״ר פלדמן, איך הגיעה בין הגברים? אולי ליוותה מישהו.

הרובישוב היא במרחק של שבעה מיל מחלם וכביש מקשר את שתי הערים. בשנים כתיקונן היה הכביש סואן בסאון גלגלי עגלות הרתומות לשלושה או ארבעה סוסים, אשר העגלונים מזרזים אותם. היתה זו דרך המסחר שבין שתי הערים.

כביש שלום זה הפך לגיא ההריגה. למעלה ממחצית המשו־לחים נורו וגוויותיהם היו מוטלות לאורך הכביש. האיכרים שבסביבה באו למחרת לחלם וסיפרו על מאות גוויות הרוגים המתגוללים לאורך הכביש.

בני המשפחות של המשולחים שנשארו בחלם, רצו, ביאושם כי רב, אל השלטונות הנאצים לבקש רחמים. ראש העיר היה אז פולקס־דויטשער אחד בן העיר חלם. הוא פנה למפקד הצבאי של העיר והודיע לו על העוול, שנגרם למשלוח היהודים.

המפקד הצבאי הקשיב לדברי ראש העיר והרגיעו:

— היום לקחנו את היהודים לארוחת בוקר, מחר, אם נצטרך, ניקח לארוחת צהרים את הפולנים, ואתה שוב לביתך ואל תתערב בעניינים שלנו.

בהרובישוב אספו הגרמנים כשמונה מאות יהודים וצרפו

אותם לשארית המשלוח מחלם והריצו אותם לבוג. בהגיעם לנהר בוג נשארו מהם ארבע מאות נפש. לפני מעבר הבוג הבטיח המפקד הנאצי כי יותר לא תהיינה רציחות, אבל הזהיר אותם, כי אסור להם לשוב, כל השב, דמו בראשו.

המפקד הנאצי עמד בדיבורו. חיפשו מקום יותר נוח. מצאו מעבר רדוד והריצו אותם לנהר באמצע הליל החורפי. המים הגיעו עד צואר, את הנחלשים סחבו על גבם. בעוברם את הנהר מתו מיד 8 יהודים. לאחר ששהו זמן מה בצד הסובייטי, הושיבו אותם הסובייטים על סירות והעבירו אותם חזרה לצד הגרמני. מבין ארבע מאות היהודים נשארו בחיים כ־150, ששבו בדרך לא דרך לחלם. העד זוכר רק איש אחד שניספה בשובו והוא חיים איצ׳ה שפרער, הקצב אשר כנויו היה „צ׳לה".

שוכמכר לאחר הגיעו לחלם נאלץ להתחבא מתוך חשש, שמא יכירוהו הגרמנים שהיו במשלוח הראשון. השאיר איפוא, את משפחתו ועבר שוב את הגבול הסובייטי. ברוסיה התנדב לצבא אנדרס. לאחר המלחמה הגיע לארגנטינה. לאחר מכן עבר לאוסטרליה. כל משפחתו בחלם הושמדה.

העד השני הוא תנחום ניסנבוים, שעבד בסדנת הגסטפו בעיר. הוא ראה במו עיניו את התצלומים שצילמו הנאצים את הרצח ההמוני ביער הרובישוב.

רוצחי ילדים

תנחום ניסנבוים מספר כשהוא משתהק מדמעות, על מעשה מחריד של עינויי ילד. בין כל מעשי הזוועה של הנאצים מרתיח את דמו יותר מכל מעשי הזוועה של עינויי ילדים. ומעשה שהיה כך היה.

בין רוצחי הס.ס. היה מפורסם מפקד מחלקה אחד וכנויו „הצהוב". היה זה מנוול וסדיסט, אשר באכזריותו עלה על כל חבריו הרוצחים. באחד מימי החורף הקרים, בשעות הבוקר, נסע לו הרוצח על אופנוע, מולו הופיע ילד בן שתים־עשרה. המנוול קפץ מן האופנוע ופקד על הילד שיוביל את האופנוע בידים חשופות לקור. כשניסה הילד לחמם את אחת מידיו הקופאות מקור היה „הצהוב" מכהו במגלבו על הידים החשופות. הילד הוביל את האופנוע עד שידיו קפאו ונדבקו לאופנוע, לעיני כל הקהל שחרק שיניים. לאחר מכן נאלצו לקטוע את שתי ידיו של הילד בבית החולים.

הגיטו

לאחר שארגנו הנאצים את המשטרה היהודית בחלם החלו לכנס את היהודים בגיטו, מקום הבידוד האחרון לפני ההשמדה. רחוב הגיטו היה: רחוב שדליץ, רחוב הדואר, רחוב קטוב וחלק מרחוב לבוב עד בית הקברות הנוצרי. נעשו חילופי דירות. לנוצרים שגרו ברחוב הגיטו ניתנו מגורי היהודים שמחוץ לגיטו. היהודים נאלצו להשאיר בדירותיהם את כל רכושם ואילו הנוצרים שפינו את דירותיהם ליהודים לקחו אתם הכל מחוט ועד שרוך נעל.

היהודים באו לגיטו בידים ריקות ונאלצו להסתדר איכשהו עד למותם האכזרי. המכאיב מכל הוא כי היו להם לנאצים שותפים לרצח ושוד מבין היהודים. גם מתחת לחלפו של השוחט הנאצי נשארה החלוקה המעמדית בעינה.

עד גירוש היהודים לגיטו החלו גבאי הקהל לחלק את הדירות. זכו בדירות גדולות יחסית אלה, שהיו בידם לשחד את ראשי הקהל, מבלי להתחשב בגודל המשפחה. העשירים זכו אם כן בדירות נוחות יחסית ואילו המשפחות העניות המטופלות בילדים קבלו דירות צרות וחשוכות.

בצפורני מלאך המות נמשך המסחר.

התאריך המדויק של גרוש היהודים לגיטו אינו ידוע לי. מכל הסדרים בגיטו זוכר תנחום ניסנבוים את הכלא היהודי ברחוב שדליץ.

ההשמדה הראשונה

באותה שנה שקמה הגיטו, בשנת 1942, ערב חג השבועות, בוצע מבצע ההשמדה הראשונה. הראשונים שהלכו למשרפות היו זקנים, חלשים וילדים, שאינם מסוגלים לעבודה, וכן אלה שלא היה להם כסף לפדיון נפשם. שלושת אלפים יהודים משני המינים הועברו לידי גסטפו. כולם מבני העניים. העשי־רים פדו את נפשם.

תנחום ניסנבוים העד, עבד אז בסדנת הגסטפו והמבצע לא נגע בו. אבל בבית השאיר אשה, אם ואח. הוא ידע את הצפוי להם. ללא רשיון לצאת מהסדנה סיכן את נפשו והגיע לככר השוק וחיפש את קרוביו. הוא לא מצא אותם. הוא חשב לו, כי במקרה הגרוע ביותר, יבקש מאת המפקד הנאצי חנינה לנפשות קרוביו. הרי הוא היה מנהל העבודה שלו. בינתיים השגיח בו מפקד הגסטפו וגער בו על שהוא מסכן את חייו, כי מנהל המבצע איננו הוא, כי אם איש מיוחד שהגיע מלובלין. ניסנבוים גילה לו את סיבת שהותו במקום ולמה הוא מסכן את חייו.

בינתיים הביאו קבוצות נוספות לככר השוק. ניסנבוים השגיח באחיו ועלה בידו להצילו.

למבצע נקבע זמן של התחלה וס׳ום. ברגע הזמן המיועד הביא פאלקס־דויטשר מחלם את פיניה השוחט שהסתתר. בכל הדרך עד לככר השוק היכה הרוצח את השוחט בכלונס וצעק: רצית במלחמה, הא לך מלחמה!

כשהביא את השוחט המוכה אל מפקד המבצע הביט הלז בשעון ואמר: עבר כבר הזמן, היהודי צריך לחזור לביתו. הנה לך דיקנות גרמנית!

את היהודים העמיסו על עגלות משא והובילו אותם לסובי־בור. את הילדים הקטנים הכניסו לשקים וזרקו אותם על העגלות.

על גורלם של יתר היהודים בחלם אין העד יודע לספר, כי לאחר המבצע של 1942, בודדה הסדנה של הגסטפו בבית הכלא של העיר ולא היה להם מגע כלשהו עם היהודים בעיר.

אבל לפי עדותם של השרידים מחלם הרי ההשמדה הסופית

של יהודי חלם היתה בחג השבועות של 1943. בדיוק שנה לאחר המבצע הראשון. בימים של מתן תורה כשניתן לעולם הצווי, "לא תרצח" הוגלו שרידי היהודים בחלם למשרפות בסוביבור. וזהו יום הזכרון להשמדת יהודי חלם.

15 יהודים בסדנת הגסטפו

כל ניצול ומעשי הפלא הכרוכים בהצלתו. והנה אני מוסר את הנסים בהצלת הפלא של 15 היהודים שבסדנת הגסטפו.

לכתחילה נחטפו יהודים לעבודת כפיה, עבודת שרות בבתי הרוצחים, לאחר מכן סופחו לסדנה ששרתה את אנשי הגסטפו ומשפחותהם בלבד. מקום הסדנה היה בבית הכלא ורוכזו שם בעלי מלאכה שונים: חייטים, פרוונים, סנדלרים ונגרים. תנחום ניסנבוים הוא נגר, ברל קלברמן — חייט נשים, שם נמצא גם שכן שלי חיים סובול, ודייר ותיק של משפחתנו, סנדלר, כמו כן היה שם מנס צטרין גם הוא סנדלר.

עשרים ושנים חודש עבדו אנשים אלה בסדנה בתנאים איומים, מבודדים ממשפחותיהם ומכל העולם. וגם בתחילת הסוף של הצבא הנאצי, בעת המתקפה של הצבא הסובייטי והנחיתה בצרפת, כשניתנה הפקודה לחסל את כל הסדנאות בהם עבדו יהודים לטובת הצבא הנאצי, ולהשמידם, נשארה בחלם במקום בהעלמת עין מהרשות הנאצית.

כי סדנה זו לא עבדה בשביל הממשלה הגרמנית, כי אם בשביל אנשי הגסטפו שבמקום, נשותיהם ופילגשיהם. אנשי הגסטפו רצו לסדר את כל הרכוש השדוד ולקחתו אתם גם בזמן שסכין הנקמה של העמים השדודים היתה מונחת על צוארם, בזמן שהנקמה האיומה החלה לעורר רגשי חרטה בין הרוצחים.

ערב ראש השנה האזרחי של שנת 1945, ערב שחיקתה של הצבאות הגרמנים הבלתי מנוצחת, הציג אחד ממפקדי הגסטפו כשהוא שיכור כלוט הצגת חרטה, שהוא אינו אשם כלל במעשי הנאצים, להפך הוא מצפה לשוויון כל האנשים שבעולם, והכריח את היהודים המעונים בסדנה לשתות אתו.

עד היכן יכול נאצי שיכור להגיע!

כשהצבא האדום החל להתקדם לחלם, והנאצים החלו לנוס מנוסת עכברים, לא היה סיפק בידם לחסל את הסדנה בדיקנות גרמנית, בכל זאת לאות פרידה ירו לתוך הסדנה, שלא ישאר אף יהודי חי, שיוכל להעיד על מעשיהם.

לאושרם התחבאו היהודים והיריות היו יריות סרק, אף אחד לא נפגע. על הנס הזה מספר תנחום ניסנבוים כדלהלן:

שלושה לילות לפני היכנס הצבא האדום לחלם פגע פגז רוסי בחצר הכלא בו נמצאו אנשי הסדנה היהודית. הם הבינו כי סוף הנאצים הגיע, והתחבאו בבור שחפר הפגז וכיסו את הבור בארון בגדים שנמצא שם. כשהשתרר שקט חשוד בחוץ הושיט אחד הנחבאים את ראשו לבדוק מה מתרחש בחוץ. להפתעתו עמד על המשמר חיל סובייטי. החייל תפס את רובהו ושאל: מי אתם?

— יהודים אנחנו! השיבו היהודים.

תשובה זו הניחה את דעתו של החייל.

החיל שרק ומיד הופיע סיור סובייטי. כשראה הקצין יהודים חיים, קפץ מעל סוסו חיבק ונשק לשרידים.

הקצין היה יהודי.

כשדמעות בעינו סיפר הקצין, כי מימי סטלינגרד ועד עכשיו הוא מחפש יהודים, שנשארו בחיים וטרם מצא. הם היהודים החיים הראשונים שהוא מצא. מיד התאספו עוד חיילים יהודים מהצבא האדום, ניסו לנחם את השרידים ולעזור להם ככל האפשר בתנאי החזית.

היה זה ערב הימים הנוראים. הניצולים השרידים התאספו להם בבית כנסת מאולתר, יחד עם החיילים היהודים מהצבא האדום וסיפרו את צרותיהם הם וצרות העם היהודי בכלל והתנחמו בנצחון המובטח כבר על הנאצ־זם.

עדותו של העד תנחום ניסנבוים מסתיימת בכך. כל היתר הן ידיעות בעתונות ומכתבים שהגיעו מהניצולים.

חלם היתה העיר הגדולה הראשונה בפולין שכבש הצבא במסע הנצחון שלו. לכן הוקמה שם הממשלה הראשונה של הדמוקרטיה העממית הפולנית ובראשה הנשיא בירוט. ממשלה זו עברה אחר כך ללובלין. ועד המשך ההתקפה של הצבא האדום יחד עם הצבא העממי הפולני עברה הממשלה לעיר הבירה — ורשה.

לפי הידיעות שבידינו נשארו בחלם חוץ מ־15 עובדי הסדנה שתי נשים יהודיות שהתחבאו אצל נוצרי, חלק מיהודי חלם שב עם הצבא האדום והצבא הפולני העממי, כמה מאות יהודים ששהו בזמן המלחמה ברוסיה הסובייטית שבו גם כן לחלם. אפשר היה לשקם את הקהילה היהודית בחלם, אבל צצה סכנה חדשה, והפעם לא סכנה נאצית, כי אם סכנה מקו־מית של הפולנים המשוחררים.

עם הפלוגות הראשונות של הצבא האדום חזר לחלם הרופא ד"ר עברי. בנו של אופה אמיד, שלמה עברי, שבשעתו חינך את ילדיו חינוך חילוני. הוא הוכתר כיו"ר העיר בימי הממשלה הצאריסטית. הוא, כנראה, נסוג יחד עם הצבא הסו־בייטי ושימש כרופא צבאי בזמן המלחמה, זכה להיות בין משחררי עיר מולדתו, חלם. שמחת הנצחון על הנאצים הופרה על ידי הגורל המר שפגע בבני משפחתו שנשארו בחלם.

אחיו הצעיר היה בשעתו חבר עירית חלם, נבחר מטעם פועלי־ציון שמאל, והוא נרצח בזמן התנפלות שוד על ביתו.

במכתבו של דוד גולדרייך כתוב לאמר:

גם ד"ר עברי וכן חברו היהודי עלה בגורלם להקבר בקבר מחוץ לעיר. באחד הערבים כשישב ד"ר עברי וחברו בביתו נורה על ידי הפורעים הפולנים. הם לא היו היחידים שנרצחו על ידי הפורעים הפולנים לאחר השחרור.

מספרים על קצב מחלם שחזר לעיר והתקרב לביתו יצא לקראתו פולני שתפס את ביתו ורכושו ואיים עליו:

הסתלק מיד, אחרת תקבל סכין בגב!

ואמנם הקצב הסתלק לו לאיטליה.

כרוניקה משפחתית

בן אחי מאם אחת, חיים ברוך וורזוגר, שניצל ברוסיה הסובייטית, יחד עם משפחתו, חזר לשלזיה. אחותו הצעירה, פרידה, נשארה זמנית בלוצק, אצל דודה וניספתה שם.

אחי אברהם שלום וורזוגר חי עשרות שנים בחלם ומפורסם היה בעיר בשם: האופה מחלם. בניו היו פעילים עוד לפני מלחמת העולם השניה, בתנועה המהפכנית הפולנית, והודות לכך עברו כולם לרוסיה הסובייטית וניצלו. הבנים התגייסו לצבא הסובייטי והצטיינו במלחמה נגד הנאצים.

שתי בנותיו מתו ברוסיה בזמן האבקואציה.

לאחר מכן חזרה כל המשפחה לפולין והתישבה בשלזיה. לאחר מכן עלו כולם לישראל, אחד הבנים, שלמה, התפרסם כסופר.

אחי השני יהודה וורזוגר, חי שנים רבות בכפר על יד חלם. הוא היה ענק בלונדיני, טוב לבב ועיניו תמימות כעיני ילד. עברה עליו מלחמת יפן—רוסיה, מלחמת העולם הראשונה ומהפכה הרוסית וחזר בשלום. הוא חי בכפר ויחסיו עם השכ־נים היו מצויינים. אותם השכנים רצחו אותו ואת אשתו בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי. בניו עקרו לרוסיה הסובייטית, שרתו בצבא ונשארו שם.

שלוש אחיותיו עם משפחותיהם הענפות ניספו כולן בשואה. ואינני יודע אפילו את תאריך מותם ומקום קבורתם.

אסתר ובעלה יצחק גורן ושלושת ילדיהם ניספו.

הינדה ובעלה אהרון טוכשניידר וילדיהם ניספו.

אידל, אלמנה עם ילדיה ונכדיה ניספו חוץ מבת אחת צ'רנה עם ילדה שנשארו בחיים במחנות.

וכך כל קרובי שאיני יכול לזכור את שמותיהם ניספו כולם בדרך היסורים הקשה ביותר בכל ההיסטוריה היהודית.

זה היה גורלם של כל קרובי שניספו יחד עם 18 אלף יהודי חלם ואם נפל הגורל עלי לספר על סבלותיהם של יהודי חלם, לקחתי רשות לעצמי לספר על בני משפחתי, בשר מבשרי ועצם מעצמותי, שנקטעו באיבם וגורלם ילווני עד רדת אלי קבר.

מצבת חלם בבית הקברות בפריז

בית הקברות העתיק בחלם איננו קיים יותר... גם המצבות נהפכו למדרכות... בבית העלמין בפריז הקימו יוצאי חלם הגרים בצרפת — מצבה לזכר קדושי העיר.

הלה אכטמן

בכף־הקלע

פרק של ייסורים וכיליון

החיילים הקיפו את היהודים והעבירום לחצר הכנ־סיה. אנשים מגיעים מכל העברים. מובילים עניים ועשירים, זקנים וצעירים, גדולים וקטנים. נשמע קול פיצוצים. במקומות, שאי אפשר היה למצוא בהם יהודים, זורקים אנשי הגיסטפו רימונים והורגים את המסתתרים.

השעה כבר תשע בבוקר. אחי, משה, מגיע עם קבוצת אנשים. אנו פונים אליו בשאלות על המתרחש. הוא מספר, כי הוא ועוד משפחה עמדו לצאת מן העיר, אולם האוקראינים עצרו אותם, אילצום להתפשט וחיפשו אצלם כסף, וכשלא מצאו, הריצו אותם חזרה העירה והעבירו אותם אלינו לכנסיה.

בחצר נמצאים כבר ד"ר ואלברגר עם כל משפחתו, כל פקידי המועצה המקומית (גמינה), כל הפועלים ממקומות העבודה הגרמניים הרשמיים. מביאים את הכל, בלי יוצא מן הכלל. אין שמים לב לתעודות־עבודה. ערכם עתה הוא כאין וכאפס. גורל אחד ודין אחד לכל יהודי — להגיע לחצר הכנסיה, המוקפת חיילים. שם מצלמים אותנו.

אני מסתכלת ומחכה: אולי יביאו גם את הורי, אם כי אנו מתפללים שימצאו את מותם במקום הימצאם, ושלא יצטרכו לבוא הנה ולראות במו עיניהם את האסון הגדול של כולנו.

השעה אחת־עשרה. הובלת האנשים בעיצומה. על ידי עומד בן דודי וראשו פצוע. אינו מרגיש בדם, הניגר ממנו. "זה לא חשוב" — הוא אומר. כשהביאו בשעה שתים־עשרה את היודנראט, היה ברור לכל, שהמצב רציני, ושיעבירו מכאן את כולנו. והנה החיילים מעמידים את היושב־ראש, פרנקל, בצד, על ידו — את הטכנאי טננבוים ואת משפחותיהם. מתעוררת מחשבה: הרי הם לא ישמידו את כל היהודים, ואולי יהיה חלקנו עם המאושרים... הביאו גם את אנשל בידרמן והעמידוהו על ידנו.

ואנשים מגיעים גלים גלים. הגרמנים עצמם כבר עייפים ורוצים לנוח. הגיעה שעת הצהריים. הם משאירים מספר לא גדול של חיילים לשמור עלינו ומסתלקים.

לאחי משה היה צרור של דברי מאכל ובקבוק חלב (אנחנו לא לקחנו אתנו בדרכנו לכאן שום דבר). הוא מוציא פרוסות קטנות של חלה ומתחלק אתנו באומרו, שעלינו לשמור על האוכל לשעת חירום. הוא היה בטוח, כי לפנינו עוד ימים קשים מאלה של היום.

הדבר היחיד, ששימח את לבי, היה זה, שהורי אינם אתנו כאן (אמנם לא הייתי בטוחה, כי הם עודם בחיים), ואינם נאלצים להיות נוכחים בשבר הגדול שפקד אותנו.

השעה שתיים. כל אנשי הגסטפו ומפקדם בראש הגיעו. הלב הולם, מי יחיה?... מי ימות?... הבעת פני העצורים אינה אחידה. ישנם פנים חיוורים, ישנם מרוכזים, ויש גם אדישים.

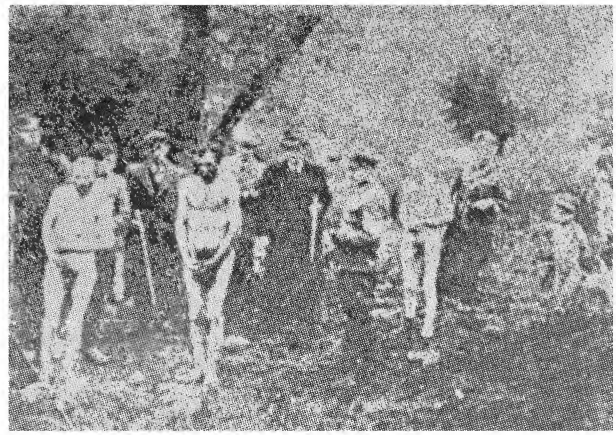
המפקד וקציניו מתהלכים ומתבוננים בקהל. גורלנו בידיהם. הם בוחרים את החזקים, את הבריאים ואת הצעירים, אולי כדי להשאירם בחיים. באמצע המיגרש עומדת קבוצה קטנה, ובה פועמת כבר תקוות החיים. המפקד שם עין בבעלי וקרא לו. בעלי תופש בידי ומוליכני אתו. אולם ציפייתי היתה קצרה ביותר. המפקד עבר בין האנשים, המאושרים, השגיח בי וציווה על שנינו לחזור לקבוצה הנדונה למוות.

אנו חוזרים, המהומה גדולה, צעקות, התייפחות. פסה כל תקווה. איש הגסטפו ניגש ללבנהרץ הצעיר ופוקד עליו לעבור לקבוצה הנבחרת, אבל אך ורק הוא, בלי אשתו ובלי ילדו. מובן, כי איש זה מהגסטפו לא התרשם כלל וכלל מלבנהרץ, שבחר להישאר יחד עם אלה, שנועדו לכלייה. היה זה המקרה היחיד, שהבעל לא הסכים להציל את חייו, אם לא ניתן לו להציל גם את אשתו.

גם ד"ר ואלברגר השתוקק להינצל. וכשהעביר אותו אחד מאנשי הס.ס. לקבוצת הנבחרים, החזירו איש ס.ס. אחר בדחיפה גסה אחת לשורת "המתים". בסופו של דבר הצליח — אותו ואת בנו להשאיר בין "החיים".

מול היהודים המתפללים בחוץ בטליתותיהם עונד הגרמני, איש ה־ס.ס. במקלו. זה היה אחד המבצעים כשעמדו לחסל את הגיטו ולהעבירו למחנה סוביבור. המתפללים היו סגורים ומוקפים מכל הצדדים כבטבעת הדוקה.

קבוצת יהודי חלם ערומים ליד קברם שאונסו לחפור בעצמם.
ביניהם: א. בינשטוק, מענדעלע קאוואל, בעל העגלה, לידו נכדו הקטן ופייוול הוז. לידם: המשטרה הפולנית בלבוש אזרחי.

הזמן עובר. חבורת הנדונים לכליה הולכת וגדלה. מביאים עוד אנשים, לאחר שגילו את מקומות מחבואיהם. אני מבקשת את בעלי, שיציל את נפשו, כי איוולת היא לוותר על החיים ולהצטרף אלי, אולם הוא אינו משתכנע ונשאר אתי. אנחנו כבר שלווים, וכשאנו מצפים למוות, אנו מתבוננים רגועים למתרחש סביבנו. איני יודעת איפה אחיי. אני רואה רק את המאבק לחיים. והנה עובר קצין, מכרו של בעלי, ורומז לו. אני דוחפת את בעלי משורותינו, ואני שומעת את קולו: "הלה, הצילי את נפשך". אני מנסה להגשים את ציוויו, מתבוננת בקצינים. אבל איך אפשר לרמותם?... איך אפשר להתגנב לבין "החיים?" אני מנסה אפילו לצעוד כמה פסיעות. אבל העין הרעה של המשמר כבר נחה עלי. מחשיך. החיילים מעמידים אותנו ארבעה אנשים בשורה. אני מביטה לצדדים ומחפשת את קרובי. אני מוצאת את אחי משה ושואלת אותו בדבר שני אחינו הצעירים, יאנקל וברוך. תשובתו היתה, כי התמזל מזלם והם בין "החיים".

לא עבר זמן רב וששת אלפים איש, העומדים ארבעה־ארבעה יוצאים מחצר הכנסייה וצועדים דרך הרחובות פיארסקה, שנקביצ'ה וקוליובה לעבר הרציף. השורות מוקפות חיילים, רוביהם דרוכים בידיהם ומכוונים אלינו. אני הולכת ליד אחי. המחשבה על בריחה אינה עוזבת אותי. באוזני מצלצלות המלים: "הלה, הצילי את נפשך". אני שומעת אותן, אני מוכרחה לעשות משהו. אני מסתכלת בבתים, שאנו עוברים על פניהם, אולם, חוץ מהעיניים הזועמות של אנשי הגסטפו, איני רואה שום דבר. אך תקוותי עוד אתי.

מחשיך. לידי צועד חייל. בעיני אני מנסה לבקש ממנו רחמים, אבל הוא מקרב אלי את קנה הרובה, וכך אנו מגיעים לרציף.

הרכבת טרם הגיעה. הגרמנים מצווים עלינו לשבת על האדמה ולחכות. האנשים מנסים שוב להיחלץ מהצרה. הם מוציאים אישורים ממקומות העבודה ומהסדנאות הגרמניים ומציגים אותם לפני הקצינים. אלה מעמידים פנים של קוראים בהם, ואחר כך קורעים אותם לגזרים. העצורים טוענים לפניהם, שהתמידו בעבודתם במשך כל הזמן, נוקבים בשמות קצינים גרמניים בכירים, המכירים אותם. אולם לשווא. ילדים בוכים ואתם האמהות.

פתאום משכה את תשומת לבי נערה נהדרת. שמה היה גרוס. היא משוחחת עם חייל, וזה מוציא אותה מהשורה ושניהם מסתלקים. האמנם, שהוא החזיר אותה העירה. היא השאירה את אמה הנכה במקום והלכה לה.

אני עוברת בין השורות. אשת מורגנשטרן ושני ילדיה עומדים שקטים ורגועים. לא רחוק מהם — אשת ואלברגר עם בתה ועם פשה, שעבדה תמיד אצל ד"ר ואלברגר. הגברת ואלברגר מספרת לי, שהיא מתכוננת לברוח. ניגשת אלי בתו של דובקובסקי ומשתוממת, שאני כאן ושלא נמלטתי. אמרתי לה, שאני בפרצופי הפולני עודני כאן, כי רציתי לראות מה יקרה למשפחתי, וחיכיתי עד הרגע האחרון. אבל עוד אינצל. באותו רגע עבר קצין. שאלתי אותו לאן עלי לפנות לצרכיי. הוא הוליכני הצדה. אני התיישבתי, כשהוא עומד עלי ואקדחו טעון. כהרף עין — ואני תופסת את ידו ואומרת:

— "הרי אתה בן אדם, ויש לך לב. אני רוצה לחיות. עודני צעירה. תן לי לחיות".

— "רוצי!" — ענה לי — "אבל אני מצווה לירות". באותו רגע ניגש אלינו עוד קצין ושאל מה רצוני. ענה לו הראשון, שאני רוצה למות, והנחית מכה על רגלי. התכופפתי וזחלתי אל קבוצתי. הייתי כבר מיואשת. ידעתי שעלי למות. חיפשתי ומצאתי את משה אחי. והנה באה פקודה לקום ולהסתדר בשורות.

הרכבת הגיעה. כקודם אנו מתקרבים ברביעיות אל הקבר, לשאול.

משני עברי דלת הקרון עומדים חיילים ומגלבים בידיהם, ומי שמתקרב לפתח, מתכבד במכות. כשדרכתי כבר על הכבש שמעתי צריחה: "אוי!" — אחי אוחז בידיו את ראשו. המגלב פגע במיסכן.

הקרונות, שהיו מיועדים להובלת בקר, מרופשים. לכל קרון דחסו למעלה ממאתיים איש, לא היה מקום לשבת. הכל מוכרחים לעמוד. אני נשענתי קצת על אחי.

אצל אחד העצורים היו גפרורים, לשני — נר. הדליקוהו — ויהי אור. איני יכולה לשכוח את התמונה שנתגלתה לעיני: לפני עומדת נערה כבת חמש עשרה. היא מוציאה מכיסה חתיכת לחם, מתחילה לאכול ואומרת: "זה עוד לא הסוף. שלוש פעמים כבר עמדתי מול פני המוות ועודני חיה". אני מסתכלת בה ומשתוממת על אומץ לבה. אחי פותח את צרורו, לוקח את החלב ואת הלחם ומחלק אותם בינינו. אני מציעה לו, שיכבד גם את האחרים. אולם הוא בשלו: צריך לשמור לשעת חירום. הכרתי את אחי וידעתי את לבו היהודי החם, שאינו מסוגל להשיב פני מבקש ריקם. ולכן הפליאוני מאוד דבריו.

אני אומרת לו: "משה, לך יותר קל למות מאשר לי. אין

לך עולם הזה, לכן יהיה לך העולם הבא" (הוא האמין בעולם הבא). אולם תשובתו היתה, כי אינו יודע, כי "נשבר לו". אם כן — אני שואלת אותו — במה הוא מאמין עכשיו. הרי מוטב לקפוץ דרך אשנב הקרון ולמות. והוא עונה לי, שהוא מקווה, כי ייתכן שבסוביבור יהיה מחנה, ואולי ישלחו אותו לשם. בזה אני מפסיקה את השיחה בינינו.

סביבנו עומדים אנשים, ילדים בוכים, חושך. סגרו אותנו מבחוץ והרכבת זזה ממקומה. אנו שומעים קולות ומרגישים, שנדחפים אל האשנב. אני שואלת: "מדוע? מה הסיבה?" עונים לי, כי שני אנשים קפצו דרך החלון הקטן. גם אני רוצה לנסות, אולם שכני מייעצני להרפות מזה, כי הקצין, הנמצא בחוץ, שם לב למתרחש, וכשמישהו מוציא את ראשו, הוא מכוון אליו מיד את רובהו.

הרכבת אצה במלוא הקיטור. שקשוק הגלגלים מרדים לאט לאט את הקהל. אנו מתקדמים למוות בטוח. אינני מרגישה שום דבר. אני אדישה. יבוא מה שיבוא, רק חיש מהר. פתאום אני קולטת שוב לחישות ודחיפות. נודע לי, כי מישהו קפץ החוצה. אני שואלת את אחי, אם הוא אינו חושב לנסות... הוא מסרב. איני עונה לו. איני נפרדת ממנו, ומיד אני נדחפת בין ראשים, רגליים, גופים, ואני כבר על יד האשנב.

הרכבת נוסעת במהירות רבה. אני שואלת את עצמי: איך עלי לקפוץ? ואני שומעת תשובה: קפצי בכיוון נסיעת הרכבת. אני מבקשת שיעזרו לי. ידיים דוחפות אותי לתוך האשנב. רגלי כבר בחוץ. עודני נאחזת בידי בפתח האשנב, תלויה באוויר. אין לי מחשבה כלשהי. מדריך אותי רק האינסטינקט. איני מרגישה כלום. אני שומעת קולות ואיני יודעת מובנם. דחיפה אחת מקיר הקרון ואני קופצת למטה.

אין לי מושג כמה זמן שכבתי מתעלפת. אני פוקחת את העיניים ומתחילה להיזכר איפה אני נמצאת. והנה אני רואה דמות מתקרבת אלי. אני שואלת אותה, האם אמת הדבר, שאנו נסענו לסוביבור. "כן" עונה הדמות. הם הגיעו לגדר של סוביבור, וכשנעצרה הרכבת, הצליחה לקפוץ ממנה. היא השאירה את אמה בקרון, ואמה זרקה אחריה צעיף חורפי, כדי שלא יהיה לה קר.

אני מתבוננת סביבי: תיקי מונח פתוח על ידי והמפתחות נפלו ממנו. אני אוספת את הכול ובלי משים אני נוגעת בלחות. אני מסתכלת — שלולית דם. אני זזה כלשהו ומרגישה מיד כאב בלסתי. אני ממששת אותה. יש לי חור בלסת. נראה, כי בקופצי מהקרון, נפלתי בפנים על פס הרכבת ופילחתי את הלסת. אני מסירה את הצעיף מהצוואר וקושרת בו את הלסת, שלא תהיה תלויה. עד היום יש לי חתך מתחת ללסת, שנשאר לי מאז.

אינני זוכרת את שם הנערה. החלטנו לרדת מפסי הרכבת ולחכות עד הבוקר. התיישבנו ליד שיח והתכסינו בצעיף אמה. רעדתי ואיני יודעת, האם מקור או בגלל הדם שנשפך ממני. לא הייתי מסוגלת לשבת במקום. עם עלות השחר התחלנו ללכת לאשר ישאונו הרגליים. שנינו לא הכרנו את הסביבה. פתאום צצה לפנינו בקתה של איכרים. אחותי לצרה פחדה, שמיד יכירו, כי יהודיה היא. גם השפה הפולנית שבפיה לא היתה משובחת. יעצתי לה להמעיט בדיבורים. אני אעשה זאת במקומה. כשנכנסנו לבית, נבהלו האיכרים מפני. בו במקום בדיתי סיפור, כי הגרמנים רצו להעביר אותי לגרמניה לעבודה. קפצתי מהחלון ונחבלתי. הם הגישו לי מים להתרחץ. כיבסתי את הצעיף ובעודו רטוב, קשרתי בו את הלסת. מעילי היה כולו מלוכלך בדם, אבל לזה לא היתה לי שום עצה. הסתכלתי בראי וראיתי שפני פצועים ונפוחים. האיכרית כיבדה אותנו במרק חם ובפרוסות לחם ממאפי ידיה. חברתי אכלה לשובע, ואני לא יכולתי לבלוע אפילו כף מרק.

רציתי לשלם לאיכרים והוצאתי מארנקי שטר בן עשרים זלוטי, אולם הם שמו לי אותו לכיסי בחזרה. הם הראו לנו את הכיוון לחלם. עזבנו את ביתם ושמנו לדרך פעמינו.

אנו הולכות והולכות, אור היום הולך וגדל. הגענו לכפר קטן ליד חלם. את שמו שכחתי. השתוקקנו להשיג משהו לשתות ולמצוא מקום ללינת לילה. אולם פני העידו בי וגילו את כל האמת. האיכרים הפנו אותנו למוכתר הכפר לקבל רשות להשתהות במקום ולקנות משהו לאכול. ניסינו מספר פעמים לעשות כדבריהם אך נאלצנו לוותר ויצאנו ליער. מצאנו שם בור עמוק. ערמנו לתוכו הרבה עלים יבשים מהאדמה ושכבנו. רעדתי מקור. היום היה יפה מאוד, שמשי. אבל לא יכולתי להתחמם. כך שכבנו שעות אחדות. אחרי הצהריים התכוננו ללכת לחלם. אולם אך יצאנו לדרך, התרו בנו האיכרים, שחזרו מהיריד השנתי, לא לחזור לחלם, כי מתרח־שים שם דברים נוראים. מחפשים יהודים ובאלה שמוצאים — יורים במקום. השתוממתי מאין ידוע להם, שאנו יהודיות. פרצופי הוא כאילו הייתי בת איכרים מבטן ומלידה. גם מראה חברתי אינו יהודי טיפוסי... מסתבר, שמעילי, המוכתם בדם, ופני הפצועים בגדו בנו.

התראתם לא עצרה בעדנו, כי לא היתה לנו ברירה. הגענו לחלם בין הערביים. כשבאנו לרחוב אבלנסקי, צעקה לקראתנו נוצריה, שלא רחוק מכאן, אצל הדווד, נמצאים אנשי הגסטפו. עלינו לפרוכניאק החובש, שכננו משכבר הימים, אולם אחיותיו לא נתנו לנו להיכנס, אם כי ביקשתי עזרה רפואית.

המשכנו ללכת ברחוב אבלנסקי והיינו כבר בקרבת רחוב שנקביץ'. פה עצר אותי חצרן בטענה, שאני יהודיה... חברתי התרחקה ממני והמשיכה ללכת. אבל אני עניתי לו במרץ רב, כי אין לו שום הוכחה, שאני יהודיה. להיפך, אני יכולה להוכיח לו, שאני פולניה, ותוך כדי דיבור אני מוציאה את תעודת הזהות שלי ומראה לו. הוא עזב אותי והחל לרוץ אחרי חברתי. אני רואה מרחוק, שהוא כבר מוביל אותה. מרגע זה נפרדתי ממנה ולא ידוע לי דבר עליה.

אני ממשיכה ברחוב קופרניק וחושבת על גברת ליבהובר, שהוציאו אותה מן הקבוצה, כי היא תופרת שמלות בשביל נשות הגסטפו. בוודאי אמצא אותה בבית. היא גרה במלוננו של אכטמן (היא נשארה אמנם בחיים עם שני ילדיה. פגשתי אותה בחלם בשנת 1945). לפני שהגעתי אליה נתקלתי בקצין. הוא מדד אותי במבטו מכף רגל ועד ראש ולא עצר אותי.

בשקט נכנסתי לבית ליבהובר, אולם לא היה שם איש. המיטות טרם הוצעו. יתר החפצים היו מסודרים. שעון הקיר תקתק. השעה היתה שש בערב. פשטתי את מעילי ובעודי בשמלה ובנעליים השתטחתי על המיטה.

מנוחתי לא ארכה זמן רב. כעבור חצי שעה שמעתי קול צעדים מחדר המדרגות, צעדים כבדים של אנשים אחדים. דלת החדר השני נפתחה. נכנסו שני קצינים עם עלמה נוצריה. משיחתם הבנתי, כי העלמה מחפשת שמלות, שהשאירה כאן לתפירה. שמעתי שהם פותחים מגרות, מציצים לארונות, לא קמתי, רק שמתי עלי באדישות עוד כר. הם נכנסו גם לחדרי, הדליקו אור ומשום מה לא השגיחו בי, אף על פי שרגלי הזדקרו מתוך המיטה. אני ראיתי אותם: שני קצינים בכירים ושיקצה. כעבור רגעים אחדים עזבו את החדר ונעלו את כל הדלתות. לא חשבתי על המתרחש ומיד נרדמתי.

כשהתעוררתי עוד החשיך. השעון כבר עמד. כעבור זמן קצר האיר השחר. פחדתי להדליק את החשמל. כשאפשר היה להבחין בין החפצים, ירדתי מן המיטה ושמתי לב לדירה. את מעילי לא מצאתי במקום שהשארתיו. כנראה, התבוננו בו הגרמנים והניחוהו במקום אחר. אני מנסה לפתוח את הדלתות — כולן נעולות. אין לי מוצא. אני קבורה בעודני בחיים. אני עוברת מחדר לחדר — אותו המצב. אינני יודעת מה לעשות. אני מנסה שוב את הדלתות, אבל אין לפותחן. פתאום נתגלתה לפני עוד דלת אחת, סגורה בשרשרת. אני פותחת אותה ונכנסת לחדר קטן ובו חלון שבור. על יד החלון — מרפסת ומדרגות, המוליכות לחצר. איני חושבת הרבה, תופסת מעיל גברי שחור ומתחילה להיחלץ דרך החלון. חלק משמשה, שנגעתי בו, נפל והתנפץ. לרגע עמד לבי מדפוק. איני מחכה וממשיכה להידחק דרך החלון. אני כבר בחצר, יוצאת מהשער, חצרן הבית מטאטא את הרחוב. אני הולכת סמוך לקירות כצל, אני כבר ברחוב קופרניק. אני חופשיה!

אני צועדת, אני רצה מהר, יותר, יותר מהר. הצעדים שלי עצמי מפחידים אותי. אני ברחוב לבובסקה, עברתי כבר את רחוב פוצ'טובה. איני מסתכלת לצדדים. רגלי נושאות אותי קדימה ועיני נעוצות לפנים. אני עוברת ליד ביתי, רק מציצה בו וממשיכה בין השדות לזולבאנז. שם גרה מכירתי, העלמה הנוצריה, שסיפקה לי ביום האחרון את תעודת הזהות. נערה יהודיה רצה לפני וצועקת אלי שאחזור, כי איכרי הכפר ימסרו אותי לידי הגרמנים. איני מגיבה על אזהרתה וממשיכה לצעוד. הדרך לא מוכרה לי ביותר. רק פעם אחד טיילתי בה עם השיקצה והיא הדריכה אותי בלכתנו. אך אני מרגישה בדרך באופן אינסטינקטיבי. בעיניים קשורות הייתי מגיעה לביתה.

כעבור שעה קרבתי לבית. התגנבתי אליו דרך החצר. בבית מצאתי את האם של השיקצה. אני שואלת אותה על ז'ניה, כי היום יום א' בבוקר, ולכן היא צריכה להיות במקום. אני אומרת לה, כי אני רוצה, שז'ניה תתפור לי משהו. האשה שלחה ילד קטן לקרוא לז'ניה, וכעבור מיספר רגעים באה. בראותה אותי פרצה בבכי. השכיבה אותי במיטה בחדר השני, כי לשם אין אנשים זרים נכנסים. הביאה לי מים לשטיפת הפצע וחלב חם לשתייה. אחרי הצום בן היומיים ערב לי החלב מאוד. סיפרתי לה על אסוני ואמרתי לה, כי לא ידוע לי, אם הורי עודם בחיים. היו לי תשע מאות זלוטים. מאתיים נתתי לה עבור אביה ושבע מאות אמרתי לה להחביא. מסרתי לה את מקומות המסתור של חפצי בביתי, אולי יעלה בידה להוציאם משם.

בלילה העבירה אותי לעליה, המלאה שחת. היא סידרה לי שם מקום לשכב, וכעין קיר משחת, כדי שלא ישגיח בי איש בעלותו הנה.

בעליה זו שכבתי עד ה־17 בנובמבר, ז. א. מיום א', 8 בנובמבר עד יום ג', ה־17 בו. פעמיים ביום, בבוקר ובלילה, היתה ז'ניה באה אלי, מביאה לי אוכל ומספרת את החדשות. ביום פחדה לעלות, פן ישגיחו בה השכנים. ביום ב' בלילה באה ז'ניה, כרגיל, ומסרה לי, כי הורי חיים. היא היתה בדירתי ודיברה עם הורי מעבר לקיר, והביאה לי ד"ש מהם. הם מאוד רעבים. ביקשתיה, שתמציא להם קצת לחם וחלב. הבטיחה. לפני עלות השחר, בחושך, העירה אותי ז'ניה, הלבישה אותי בבגדי אמה וכשתי איכריות יצאנו העירה. היא אמרה לי, שלא תיגש אפילו לביתי, כי המתקרב לגבול הגיטו מתחייב בנפשו. נשאתי סלסלה עם אוכל. במרחק של כעשרה מטרים מביתי עמד צריף המשמר הגרמני. נכנסתי לבית. הקשתי על הדלת הנעולה וקראתי "אמא!". (על התרגשותי לא אספר, אין מלים בפי לתאר רגע זה. אך לא פחדתי). שמעתי קול חלש. היה זה קול חמותי: "זאת חיה, חיה שלנו", ותיכף אחרי זה קול אבי: "תני לנו מים". עזבתי את הסלסלה וגיששתי בחושך בחיפוש אחרי ספל מים. אבל הכל היה יבש. נכנסתי לדירה של שכנתי, וכמעט נפלתי למרתף הפתוח, שממנו הוציאו את היהודים, שהסתתרו בו. גם שם לא מצאתי מים. נאלצתי לצאת לבאר שבחצר ולשאוב דלי מים ולהביאו אליהם. קראתי שוב "אמא!" ושמעתי את אבא פונה לאמא ואומר לה: "עני לה, כדי שתשמע אותך". המלים הראשונות של אמה היו: "האם הילדים חיים?". אמרתי לה בטון של ביטחון, שהם חופשים בגסטפו, ומשה (שלא היה כבר בחיים) חבוי, ושגם אני מצאתי מסתור טוב. עלינו עוד לחכות עד יום א', 15 לחודש, לפתיחת הגיטו, ואז נתאסף כולנו יחד. במלים מעודדות אלה עזבתי אותם וחזרתי עם ז'ניה לכפר, לעליית הגג.

מרגע זה לא הפסקתי לחפש תחבולות ודרכים להצלת הורי. אולם שום רעיון מתקבל על הדעת לא עלה במוחי. לא ישנתי. לא יכולת ילאכול. לפעמים התפללתי לאלהים (אם כי אינני מאמינה), שהמוות יקצר את יסוריהם. כן, התפללתי למוות, שיגאל את הורי מעינויהם.

ז'ניה שלי התחילה לגמגם על פחד. היא יראה, אינה יכולה להשיג לחם, וגם לא חלב. הפצרתי בה והיא הבטיחה לי לגשת עוד פעם אחת העירה. ביום ו' השכם התלבשתי שוב כאיכרית והבאתי להורי קצת לחם, חלב וחמיצה. הם לא שאלו על שום איש, נפרדנו בשקט וחזרתי למחבואי.

על בעלי ושני אחי, שלא נסעו יחד אתי, לא היתה לי שום

ידיעה. התחלתי לבקש את ז'ניה, שתלך אתי העירה, אך היא פחדה. אולם אחיה הבטיח לי לגשת לשם ביום א' ולהיוודע מה עלה בגורלם של בעלי ושל אחי.

ביום א' ב־10 בבוקר החלפתי את בגדי ויצאתי עם אחיה של ז'ניה לחפש את קרובי, היקרים לי ביותר. באתי לרחוב לבובסקה. שקט מסביב. ברחוב — מספר מועט של אנשים. עברתי ליד ביתי ורק הצצתי ימינה, למקום שבו עוד חיו הורי. הגעתי לרחוב פוצ'טובה. היה לי הרושם, שאני הולכת בלוויה שלי עצמי. רחוב זה, שהמה תמיד מקולות הילדים, ההורים, מהתנועה הרבה ומהחיים התוססים, נראה, כאילו פרחה נשמתו, כמת. ללא כל הד. חלונות שבורים, ספסלים מרוסקים, שולחנות, כסאות, כלים שונים מתגוללים מסביב. אלפי דפים מספרים, ניירות לאלפיהם מתעופפים ברחובות. פחד אוחז בי בהסתכלי ברחוב. מוות וכיליון בכל. רק אתמול־שלשום סאן הרחוב בשלל הקולות, בהמולת מרכז הגיטו, והיום — אין סימן של חיים כלשהם. רק הרוחות הנושבות (לו היו יכולות לדבר), רק הן היו יודעות לספר על האסון הנורא, שנגזר על היהודים. בראש שמוט אני משרכת את דרכי בקבר החיים, שהיו ואינם עוד.

אנו עוברים למקום, בו אני מצפה עוד למצוא יהודים, ומגיעים לבית הספר העממי החדש, שליד מינהל הרכבת. עומדים שם יהודים ובידיהם אתים וגרזנים. הרושם — איום. הם עדיין נעים, אבל המוות כבר חרת את אותותיו בפרצופיהם. בעיני אני מחפשת מכרים. אני שומעת לחש: "הנה אחותך". אני מתבוננת בקבוצה, אך איני רואה פנים מוכרים. כעבור רגע מביטים בי מתוך הבור שתי דמויות. אני מכירה אותן. אלה הם שני אחי הצעירים, יאנקל וברוך, שלא נסעו אתנו לסוביבור. מרחוק עומד חייל. אנו סרים קצת מהדרך ומתחילים לשוחח. קודם כל סיפרו לי, כי הורינו מתו. אבל אני מבטיחה להם, שהם חיים, ושרק משה אחינו מת. להמשיך בשיחה לא יכולנו. הם רק מסרו לי, שבעלי עובד בגיסטפו ומביא להם, כשיש לו אפשרות, פרוסת לחם. מצב בעלי טוב משלהם. לבי דאב בהסתכלי בצעיר אחי. בלי מעיל, קופא, כחול מקור, ואין ביכולתי לעזור לו. אחר דקות ספורות הם עזבו אותי וחזרו לעבודתם. לא הוספתי לראותם עוד (כעבור שלושה שבועות נודע לי, כי שניהם נורו ביום אחד).

הלכתי עד הגסטפו, אך את בעלי לא ראיתי. השקץ היה מבוהל ורצה לחזור הביתה. הוא גם פחד לחזור יחד אתי, ולכן שלח אותי דרך השדות והוא חזר בדרך הרגילה.

בביתה של ז'ניה, כנראה, התייעצו הוריה ביניהם והחליטו, שאינם יכולים לארח אותי עוד. כשהגעתי הודיעו לי, שהם מפחדים להשאיר אותי בביתם. מחוסר ברירה הבטחתי להם לעזוב אותם עוד השבוע.

ביום ב' בערב עלתה אלי ז'ניה והביאה לי את ה"בשורה" הצפויה: אחיה היה בבוקר בעיר וראה, שהוציאו קבוצת יהודים מביתנו. לפי הסימנים שנתנה לי, הייתי בטוחה, שאלה הם הורי וחמותי (נבצר ממני לתאר את הרגשתי אז). בכל זאת הפצרתי בה לגשת אתי עוד פעם העירה ולראות מה קרה שם באמת. ביום ג' לפני עלות השחר החלפתי את בגדי, לקחתי סלסלה עם אוכל ויצאנו לדרך. כשהגענו למקום, עוד החשיך. השיקצה, כרגיל, נעמדה בצד השני של הרחוב. בראש ריק מכל מחשבה נכנסתי לבית, ומה שראו עיני אשתדל למסור במלותי הדלות:

דלת המחבוא היתה פתוחה. לא קראתי "אבא—אמא". נכנסתי למטבח. החלונות היו מכוסים בשקים (נראה, שהורי האמינו, כי ב־15 בנובמבר כבר מותר יהיה לצאת. וכשיצאו, נבהלו מפני האור, ותלו שקים על החלונות). ליד התנור היתה מונחת ערימת עצים, שהובאה לכאן לא מזמן. על השולחן עמד כלי ובו סלק לבן מרוסק (בסלק לבן היו מאכילים בהמות). כנראה, היו רעבים, אולם לא ניתן להם עוד זמן לאכול.

כשעזבתי את הבית, ראיתי בחצר ערדל אחד של אבי, שאבד לו, בשעה שהוליכוהו למוות. לא בכיתי. לא דיברתי. כאבן הייתי בבואי לבית הקברות הנוצרי. שם חיכתה לי השיקצה. השאלה שלה — "מה נשמע?" נשארה ללא תשובה. השארתי את הצרור והלכתי לחפש את בעלי. עכשיו לא היה לי שום ענין בעיר. נותקו הקשרים.

בשקט ובשלווה חזרנו לעיר. כשעברנו ליד מינהל הרכבת, עוד היה מוקדם, אבל עובדי הכפייה היהודים כבר היו שקועים בעבודה. התבוננתי בהם וחיפשתי, אך את אחיי לא ראיתי. נראה, שהם עבדו במקום אחר. גם בעלי לא היה שם.

הלכנו לכיוון הגסטפו, לתוך לוע האריה. אנשי הגסטפו הכירו אותי טוב מאוד, כי עבדתי שם שנה שלמה. אולם לא פחדתי. הגענו לגדר הגסטפו בשעה שמונה וחצי וציפינו, שמישהו מהפועלים יצא ונבקש ממנו, שישלח אלינו את בעלי. כך חיכינו עד השעה 12, אך איש לא יצא. היתה לי רק תמונה קטנה של בעלי. ז'ניה לקחה את התמונה וניגשה קרוב לחלונות בנין הגסטפו והסתכלה. לפתע ראתה בחלון מישהו והחלה לרמוז לו שייצא. הוא התקרב לחלון. וכששמע מה בפיה, יצא מהגסטפו וניגש אליה. היא שאלה אותו, אם הוא מכיר את האדם שבתמונה. זה היה בעלי. היא אמרה, שאני מחכה לו מאחורי הגדר. הם יצאו מהחצר. ראיתי לפני את בעלי, אבל הוא לא היה דומה לעצמו. שערות ראשו מגולחות, פניו כוסו בשחין. לא תיארתי לעצמי, שבזמן כה קצר אפשר עד כדי כך להשתנות. הרבה לא דיברנו בינינו. בקשה אחת היתה לו — להישאר אתו רק יום אחד. הוא יגניב אותי למרתף ושם נישאר ביחד. אולם סירבתי. את הסיבה איני יודעת. אולי הרגשתי, שהחיים כבר איבדו את משמעותם (אך בדרך לקילץ חרה לי, שלא נשארתי אתו). סיפרתי לו על מות הורינו. לחצנו זה את ידו של זה ונפרדנו בלי לצפות, שאי־פעם ניפגש.

חזרתי עם ז'ניה לכפר. לקחתי את 700 הזלוטים וב־7 בערב עזבתי את חלם. נסעתי לקילץ, כי לבעלי היו שתי אחיות בסטשוב שליד קילץ.

החיסול האכזרי

גביית עדות מאת יואל פונצ'ק

מובאה מיומן — מהארכיון של הוועדה ההיסטורית בוורשה 104/VII

בסוף יולי 1942 הגיעו לבנין היודנראט (המועצה היהודית) חמישה רוצחים במכונית פאר. הם נכנסו אל היושב־ראש ודרשו, כי בשעה 2 אחר הצהריים יתאספו כל היהודים בכיכר. לכל אחד מהם מותר להביא אתו חבילה של 15 ק"ג, כי כולם יוצאים לאוקראינה. עזבתי מיד את היודנראט והלכתי הביתה למסור את הבשורה "הטובה". הבהלה היתה רבה. התחילו להסתתר. גם אני, אשתי, ילדי וקרובי משפחתי התחבאנו. המחבוא שלנו היה מהטובים ביותר בחלם: חדר בבית־ספר גרמני אצל פרופסור אחד ושמו צייגר. מיקלט זה עלה לי בכסף רב, אולם היה כדאי, כי שם היינו בטוחים.

היה לי כרטיס־עבודה טוב עם סרט ירוק, ובזכותו הייתי רשאי להתהלך ברחוב חופשי. כעבור שעה אחת לא נראה אף יהודי אחד ברחוב. בשעה 12 הקיפו את סמטאותינו. לצאת מהן כבר לא הרשו לי ולא יכולתי לשוב אל משפחתי. קיבלתי רמז מהיודנראט, שעלי להסתלק. אבל לא היה לאן להימלט. נכנסתי לביתו של סנדלר, אחד "היחסנים" (הוא עבד עבור הרוצחים). שם ישבנו באימה ובפחד.

בעד החלון ראינו את הרוצחים, המריצים יהודים לכיכר. בשעה 4 כבר עמדו שם כאלפיים יהודים. לעתים קרובות שמענו יריות. לשכת העבודה העירונית, ובראשה המפקח העלדהאס, פעלו במרץ והשתדלו להציל נפשות בפעולה (אקציה) זו. ואכן רבים מהמורצים שוחררו. הרוצחים לקחו אתם לסוביבור 300 איש, על פי רוב לא צעירים, ו־70 איש נורו למוות בעיר.

ימי הקיץ הארוכים והאבלים זחלו לאיטם תחת עולה הכבד של עבודת הכפייה. בא הסתיו. קור. רב היה מספר האנשים, שהתהלכו יחפים, ערומים ורעבים. בתנאים אלה היו מוכרחים לעבוד בביצות הטובעניות. כולנו היינו כבר מיואשים. הרגשנו, כי הקרקע בוער תחתינו.

ב־26 באוקטובר 1942 קמה בהלה גדולה: בכל מקומות העבודה עצרו את הפועלים. זה היה סימן מובהק, שבלילה תתקיים אקציה. מפאת השעה המאוחרת אי אפשר היה ללכת אל מחוץ לרובע. (ליהודים מותר היה לנוע עד השעה 7 בערב ולא יכולנו, אני ומשפחתי, להתחבא במקום המיועד בביה"ס הנ"ל. כל הלילה חכינו לרוצחים. אבל הלילה עבר בשקט. עם אור היום הלכנו לבית־הספר. הפרופסור קיבל אותנו באדיבות, אם כי הפרענו לו בשנתו. במשך חצי שעה עלה מספר המסתתרים ל־15 משפחות יהודיות (הפרופסור הפך את המחבוא לעסק: בכל אקציה העלה את המחיר). הבוקר עבר בשלום. יהודים לא נראו ברחוב. פה ושם ראו יהודי רץ בבהילות.

הלכתי ליושב־ראש להיוודע על המתרחש. הלה היה מעוצבן מאוד ולא שמע את דברי. אבל לא הרפיתי ממנו. תשובתו היתה קצרה: "עסק ביש!" היתה כבר השעה 11. יצאתי בכוונה להגיע הביתה ולקחת משם משהו עבור משפחתי. באותו רגע סגרו אנשי ס.ס. את המבואות המעטים ולא יכולתי להתקדם. אחד השכנים סידר לי הפעם מחבוא טוב. הוא קיבל אותי ברצון והסתתרתי אצלו. השעה כבר 12 והרוצחים עוד השתוללו בסמטאות והיריות עדיין לא פסקו. כיוון שלא הייתי יחד עם משפחתי, התעצבנתי מאוד.

בין הערביים. קול יריות לא נשמע. הדהדו רק צעדי אנשי המשמר, העוברים ברחוב. המחבוא היה צר וישבו בו 20 איש. המחנק היה ללא נשוא. סוף כל סוף עלה השחר. הרוצחים החלו שוב להשתולל ברחובות היהודים. ללא הפסק רעמו היריות ופיצוצי הפגזים. האקציה נמשכה יום שלם. לפנות ערב הקיש מישהו על המחבוא. חשבנו, שהדפיקות באו מידי אנשי המשמר, אבל התברר, שהיה זה מר מאנדל מהיודנראט. הוא מסר לנו ידיעות איומות על האקציה בת היומיים. 800 איש הומתו במקום ו־3,000 הובלו ברגל לוולודבה.

במשך כל הזמן לא משה מחשבתי ממשפחתי, שהיתה חבויה בביה"ס. לפנות ערב באה בתי ומסרה לי, בוכה ומתייפחת, שאסרו את אשתי ואת דודל בני. כמהלומת פטיש בראש נפלה עלי ידיעה זו. אולם לאט לאט נרגעתי והחלטתי להציל את אשתי ואת בני בכל מחיר. את בתי סידרתי בעד תשלום אצל נוצריה ומיהרתי ליודנראט. שם מצאתי את כל חבריו. סיפרתי להם על אסוני ובקשתי עזרתם. אולם, לדאבוני, קצרה ידם מהושיע. הם מסרו לי, כי היא הוגלתה יחד עם כל הקהל לוולודבה, היא והילד אתה.

האקציה הסתיימה, אבל חוץ מההרוגים, שהיו מוטלים ברחובות, לא נראה שום איש. החלטתי לנסוע לוולודבה — אולי בכל זאת אצליח להציל את אשתי ואת בני. בדרך, 6 ק"מ מחלם, בכפר הורודישצ'ה, סיפרו לי האיכרים, כי במקום ישנם נשים יהודיות אחדות, שהושארו כאן ללון, ובאישון לילה ברחו, וביניהן אחת שחומה וילד קטן בזרועותיה. הייתי בטוח, כי זאת אשתי עם דודל בני. כמטורף התרוצצתי מבית לבית. הכפר היה גדול. בסוף מצאתי שתי נשים וילד קטן. אחת מהן היתה אשתי ובני.

למחרת התנשקה בתי פלה, שהשארתי אצל הנוצריה, עם אמה ועם דודל אהובה, ובכתה יחד עם אשתי.

לצערי לא ארכה השמחה זמן רב. הרוצחים לא שקטו. דיברו על אקציה חדש. הלכתי לפרופסור צייגר, השתוויתי

אתו במחיר, שהיה מעלה מדי פעם, והפעם יותר מתמיד. השבוע עבר בפחד ובבהלה. אבל הרוחות נרגעו. ב־5 בנובמבר, ב־12 בצהריים הודיעוני, כי הלילה תתחיל האקציה. לפנות ערב הלכתי עם משפחתי, אחיותיי, גיסיי וילדיהם, בינינו גם שני יהודים מסלובקיה, ואחד שמואל שוורץ ואשתו. הלכנו כולנו לבית הספר. שם מסרו לנו כתמיד חדר לרשותנו. גם ביתר החדרים היו יהודים (נראה, שביה״ס של צייגר היה כבר מפורסם בעיר. הכרתי היטב את כולם. במשך כל הלילה התהלכנו מחדר לחדר לשם ביקורים. כשעלה השחר, החלו הרוצחים להשתולל. ברחובות ובסמטאות פרץ קרב. קול היריות לא פסק לרגע. זה נמשך כל היום, ורק עם רדת הערב בא השקט. בשעות המאוחרות של הלילה ביקר אצלנו צייגר. הוא נראה כפרא אדם. פשוט אי אפשר היה לדבר אתו. הוא רק צעק, כי רע מאוד, והסתלק.

ביקורו המוזר עורר בנו חשד, אולם לא היה לנו שום מוצא אחר. קיימנו התייעצות קצרה עם כל הנוכחים והחלטנו לעזוב את בית הספר ולהסתתר בעליית הבנין. היינו כ־100 איש. בינינו כמה יהודים חרדים. האיר היום, היה זה יום שבת. התפללנו ברכת החודש כסלו ובעיר התחדשו שוב המאורעות של יום אתמול. היריות ופצצות הפגזים לא חדלו. עצבינו היו מתוחים ומרוטים. הילדים בכו, אבל לשמחתנו, אי אפשר היה לשמוע את קולם בחוץ.

בשעה 10 בבוקר מצאו אותנו הגרמנים על העלייה. הם הורידו 55 גברים והוליכונו כצאן לטבח למקום מסוים במרכז העיר. שם קיבלנו מכות רצח ושם הפרידו את הגברים מהנשים. אחר כך הובילונו לבית הנתיבות. חשבנו, כי מובילים אותנו לקרונות, כדי להעבירנו לסוביבור. בדרך אחזתי בידו של גיסי, אברהם יעקב. החלטנו לברוח. ואמנם נמלטנו לאחת החצרות, ואחרינו רץ מכר אחד. לא ירו בנו. אני מאמין, כי לא השגיחו בנו. הגורל רצה, שאסבול ואהיה נע ונד במשך 22 חדשים ולא אדע מנוחה מהי...

לטבח ולמשיסה

גביית עדות מאת מאניס ציטרין

נרשם ע״י ע. וויניק

ביום השמיני לפרוץ המלחמה הפגיזו הגרמנים את חלם. מספר הפצועים באותו יום היה רב. החל מהיום הראשון לבואם של הרוסים לחלם התארגנה מיליציה, שברובה היתה מורכבת מיהודים. הפולנים לא השתתפו בה. שוטרי הכפרים היו אוקראינים. כעבור שמונה ימים עזבו הרוסים את חלם מרצונם. קם תוהו ובוהו. היהודים פחדו לצאת מפתח ביתם. הבריונים הפולנים החלו בביזה, ופרצו אפילו את דלתות החנויות. המיליציה העממית, שליד מועצת העיר, בוזה גם היא בלילות, הציתה בתים והרגה יהודים.

הפולנים הפיצו שמועה, כי במרתפי בית הכלא נרצחו קצינים פולנים ושוטרים. השמועה התפשטה במהירות הבזק. מהכפרים הגיעו גרמנים־אזרחיים רבים והצטרפו למיליציה. כאשר עברה העיר לידי השלטון הגרמני־הצבאי, הם מינו את מר קומאנטס, בעל טחנת קמח ובית חרושת ליציקת ברזל, לראש העיר.

הגרמנים תפסו מיד יהודים לעבודה, הטילו עליהם קונטריבוציות, ואת הסחורה, שהיתה בחנויותיהם, מכרו בפרוטות לגרמנים האזרחיים, שחשו לבוא לשם קניות מהכפרים.

כעבור שישה שבועות הגיעו אנשי הגסטפו. היודנראט (המועצה היהודית) הראשון הורכב מחברי מועצת העיר הפולנית הקודמת, והיושב־ראש שלה היה מר מאיר פרנקל, חתנו של מר לדרמן וגיסו של איצ׳ה מאיר לדרמן. בעצם פעל היודנראט לטובת היהודים. הוא אירגן קצת את החיים היהודיים. הגרמנים היו מכים את חברי היודנראט בעד כל ״חטא״ של מה בכך.

במרוצת הזמן החלו אחדים מבין חברי היודנראט לנצל את מעמדם לטובת עצמם ולטובת בני משפחותיהם, ונהנו מחיי שעה על חשבון הכלל.

בנובמבר 1939 דרשו אנשי הגסטפו מהיודנראט את הקונטריבוציה הראשונה בסך 100,000 זלוטים (מטבע פולני). אנשי היודנראט עברו מבית לבית ואספו את הסכום ופרעו את הקנס (הקונטריבוציה). כעבור מספר שבועות דרשו אותם הנאצים, שיספקו להם מצרכים שונים, כגון בגדי חורף ומוצרי חשמל. שוב אספו את הנדרש, עד כמה שניתן היה, ומסרו אותן לידי התליינים.

בסוף נובמבר 1939 תבעו אנשי הגסטאפו ברוב חוצפתם קונטריבוציה מהיהודים בסך רבע מיליון זלוטים, סכום — שלא היה בידי היהודים. אז ניתן הצו, כי על היהודים, ובעיקר

על הגברים, להתייצב... "לעבודה", השכם בבוקר, ביום ו׳, 1 בדצמבר 1939, בכיכר השוק. אנשי היודנראט עברו ברחובות היהודים וביקשו, שהיהודים יתייצבו לעבודה, אם כי בעצמם לא ידעו על איזו עבודה מדובר. כאלפיים יהודים, וביניהם משמנה ומסלתה של העיר, התכנסו בשעה הקבועה בכיכר השוק. אף לאחד מהם לא היה מושג כלשהו על הצפוי להם.

כעבור זמן מה הגיע מפקד הגסטפו ושאל — מי מהנוכחים הם בעלי מקצוע. הוא הוציא מתוך ההמון קבוצה בת עשרה אנשים. כל הקהל המודאג הוקף כהרף עין ע״י ח־ל־מתקיפים גרמנים, רוכבי אופנוע, ואת כל אלפיים היהודים הריצו ליער הרוביאשוב. שלושה ימים רדפו, הכו ורצחו את אחינו האומללים. במפגרים בהליכה ירו במקום. החללים הרבים היו מוטלים לאורך כל הדרך.

מעניין, פרק זמן לא רב נשאר הגבול הרוסי פתוח. אולם היהודים לא רצו לברוח לרוסיה, כי הגרמנים הפיצו שמועה, שהם עוזבים את חלם... שמועה זו בילבלה לגמרי את המוחות.

בחג הגרמני, ב־9 בנובמבר 1939, הכריז בפומבי ראש העיר החדש, מר הגה, שנשלח במיוחד אלינו מאי שם, כי הוא יהפוך את חלם לעיר נקייה מיהודים.

אחרי צעדת המוות הנ״ל בדצמבר 1939, הפכה העיר לעיר מתים. היודנראט, שהגרמנים החזיקו אותו כערבים, החל להתגאות ולהתרברב. ההשתייכות ליודנראט הפכה לזכות יתירה. אנשל בידרמן, בש ואחרים לא גילו את הידוע להם על מעשי הגרמנים. פרנקל, יו״ר היודנראט, התחיל להאציל מסמכותו על קרובי משפחתו ועל אנשי שלומו.

הגיטו בחלם לא היה סגור, אבל היה מחולק לשני אזורים. לאחד השתייכו הרחובות: פוצ׳טובה, שדלאצקה, קטובסקה עד ביתו של מוטיה לווין; לשני — שקולנה, מסביב לבית־הכנסת, קשיבה וחלק מרחוב סמינרסקה ומרחוב קופרניק.

היודנראט אירגן מחסן סחורות בשביל הגסטפו. את הסחורה היו קונים בוורשה. לקניית הסחורה היו נוסעים שניים מחברי היודנראט, בליווי איש הגסטפו. בעזרת נוצרים היו היהודים מביאים סחורה לגיטו ומוכרים אותה בריווח. היו גם יהודים, שהיו מביאים סחורה מרוסיה (לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין בריה״מ). המסחר בסחורה מוברחת גדל ופרח; היו יהודים שהרוויחו הון ומצבם היה די טוב.

היודנראט אירגן גם דואר משלו, משרדים וכו׳. היושב־ראש "התנשא", היה "כל יכול", "מלך בזעיר אנפין". היהודים נאלצו להסיר לפניו את הכובע.

הגרמנים מינו יהודי אחד מליבאבנה, ושמו פנחס שוורצבלט, כמפקד היהודים. לפני המלחמה שימש כסוכן חרש אצל הפולנים (פרובוקטור).

*

עניין מקום עבודה היה בעיה מיוחדת. כשרצו הגרמנים לנקות בית, או לטאטא אשפה מחצר, טילפנו מהגסטפו ליודנראט ודרשו מיספר מסוים של פועלים. המיספר לא היה קבוע, אלא מקרי. למשל: לפעמים עשרה גברים, לפעמים 40 גברים ונשים, ואפילו 100 איש לעבודה. היודנראט מוכרח היה לספק את כל הקבוצה הנדרשת מבין הפועלים הבלתי מקצועיים והמקצועיים גם יחד. המסכנים עמלו קשות בעבודתם זו ונפשם מרה.

עם פרוץ המלחמה הרוסית־גרמנית הורע היחס ליהודים מיום ליום. במרץ 1942 היה בלובלין טבח גדול ביהודים. רבים מיהודי צ׳כיה הובאו לחלם וגורלם היה כגורל יהודי המקום.

בפסח 1942, נאם יו״ר היודנראט לפני היהודים בחצר של "מושב הזקנים" והודיע, כי יהודי, שלא יעבוד, דינו השמדה. בכל בוקר הריצה המשטרה היהודית את היהודים לעבודה.

מאניס ציטרין ז״ל, אחד מ־16 הניצולים בעיר ביום השחרור. סרקה ציטרין — פרטיזנית.

הגרמנים פתחו רחוב חדש, שנתמשך מרחוב סמינרסקה עד הרכבת. בזיעת אפיהם ובדמם סללו היהודים את הרחוב החדש. ברחוב זה נבנה בית־סוהר ליהודים.

פעמיים הציתו הגרמנים את בית הכנסת הגדול והישן, שעמד על תלו במשך 700 שנים. הגרמנים הברברים הכריחו את היהודים לסקל את האבנים, שנשארו לאחר השרפה ולנקות את כל השרידים לבל יישאר זכר מבית הכנסת.

מיפקדת הקצינים של הגסטפו הזדקקה לבעלי מקצוע, שיעבדו עבורם, יתפרו להם חליפות, מעילים, נעליים, מגפיים וכדומה. ולא רק בשבילם, אלא גם לאהובותיהם ולזונות. לשם כך אסרו כמה אנשים מכל מקצוע, הושיבו אותם בבית הסוהר החדש, לא רחוק מבית הנתיבות, וסידרו שם סדנאות מיוחדות. בעלי המקצוע והמומחים נאלצו לעבוד ולהכין כל מה שדרשו מהם הקצינים ללא כל תשלום, אלא אך ורק תמורת מנת האוכל הדלה.

ואלה שמות בעלי המלאכה, שבחרו בהם הגרמנים לעובדי כפייה ובדרך נס נשארו בחיים בבית הכלא החלמאי:

שלמה ברוסטמאן — חייט (היום בישראל), ברל קאלברמן — חייט, ורחל קאלברמן, אשת ברל (כעת באמריקה), תנחום ניסנבאום — נגר (כעת בברזיל), חיים סובול — תפר (בישראל), איסר זילבר — פחח (באמריקה), שלמה בובס — סנדלר (בישראל), הירש בוקסנבוים — סנדלר (בישראל), בנצ׳ה מיצפליקר — חייט (בקנדה), גיטל ליבהובר — תופרת, מניס ציטרין — תפר (בישראל), סמואל ליבהובר (כעת בפר

בן־ציון ברוקר

צעדת המוות

חלם— הרובישוב—סוקול

היד רועדת והלב כואב לשמע הידיעות על חורבן חלם. לעיני רוחי ניצבים מחזות סיוטים של כליון דמי ובשרי, אנשים קרובים, איתם חיינו, התחנכנו וחלמנו על ימים יותר טובים... דלה היא כל שפה וחיוורות הן המלים לתאר את מות הקדושים ואת אכזריות הרוצחים.

הניצולים שלמה אטלס ואהרון יוסף וויינשטוק, הם המעו־נים ששרדו מצעדת המוות בדרך חלם —הרובישוב—סוקול.

שומע אני את רטט קולם בספרם. הם אינם יכולים לשכוח את האימה והרצח, שעברו עליהם לפני שנים.

רושם אני במלים רוויות דם את הקורות.

על כל יהודי חלם לזכור ולא לשכוח!

על כל אחיותנו ואחינו, הפזורים ברחבי תבל לספר לדורות הבאים למען יחקקו הדברים לנצח בזכרון.

צעדת המוות של קדושי חלם הוא פרק מזעזע של עינויים, ראשית חורבנה האיום של קהילת חלם.

✶

הניצולים שלמה אטלס ואהרון יוסף וויינשטאק סיפרו לי את הפרטים הבאים:

לין), משה ניימן — חייט (בישראל), יחיאל שצ׳ופק — כובען, נפטר אחרי השחרור.

מלבד 15 המעונים הנ״ל היה בבית הסוהר יעקל בינשטוק, נער בן 16, טכנאי רדיו. הוא ברח זמן קצר לפני השחרור מבית הסוהר ונספה בשעת המרד הפולני בוורשה. תודות ליעקל בינשטוק, שתיקן את מכשירי הרדיו של הקצינים, והיתה לו האפשרות לקלוט בשעת התיקונים לעתים קרובות את חדשות החוץ, ידעו אחיו לצרה על המתרחש בחזית המלחמה. גם רופא הגסטפו היה מנחם אותם לבל יאבדו את התקווה ואומץ הלב.

ב־20 ביולי 1944, נסוגו הגרמנים מחלם. בגסטפו נתקבלה פקודה מלובלין לשרוף את בית הכלא על אסיריו, אולם מפקד בית הכלא לא ביצע את הפקודה ובדרך נס נשארו כל 15 האסירים בחיים.

שלושת הימים האחרונים היו הגרועים ביותר, כי הגרמנים כבר לא היו בעיר. בשעה שהיה נשמע קול יריות, היו מתחבאים במרתף בית הסוהר ושכבו שם רעבים וצמאים וללא אוויר לנשימה. פעם, כשהחליטו לצאת מהמרתף, כי נמאסו עליהם החיים, נתקלו ברגלי חייל רוסי — שומר, שבמקרה לא ירה בהם. הוא קרא לקצינים הסובייטיים הגבוהים, ואחרי החקירה האכילום, צילמום והכינו סרט עליהם.

סתיו 1939 היה יוצא דופן ביופיו והחורף בושש לבוא. כרגיל, ימי הסתיו הם מעוננים וקודרים, אבל בשנת 1939 היה שמשי וזוהר. כולם רצו שמזג־האוויר יהיה כזה שבלב היהודים, כי לבו של כל יהודי בעיר היה דואב.

מכל פינה ארב המוות.

נשמעו צעקות המעונים והיה רצון שיחשיך העולם, יתקדר בעננים, שיסער העולם...

אבל לאו...

הגיע כבר הראשון בדצמבר 1939 וגשם הסתיו טרם זימזם בשמשות בתי היהודים. נשמע רק קול דפיקות בדלתות שהו־דיעו על חובת ההתייצבות בשמונה בבוקר בכיכר השוק.

המודיעים היו הערבים שהטילו עליהם את האחריות על מילוי הפקודה. לא כולם מיהרו למלא את הפקודה — כל ישראל ערבים זה לזה, ובלב כולם חרדה.

כיכר השוק היא עגולה, מרכז המסחר היהודי בחלם. הסתופפו שם תמיד סוחרים, ספסרים, קונים וסוחרי מטבע־חוץ וסתם יהודים שבאו לשמוע ולהשמיע חדשות. סמוך לפרוץ המלחמה, בשנת 1935, לא היתה הממשלה הפולנית מודאגת מכוונותיו של היטלר, מהושטת כפו לפולין, כי אם דאגה, שקומץ יהודי חלם מצאו את פרנסתם המיזערה. תחת המסווה של שיפור העיר השתדלה הממשלה הפולנית לחסל את המסחר היהודי, ואחד האמצעים: חיסול כיכר השוק. לא עזרו המחאות והבקשות, ראש הממשלה סקלדקובסקי החליט במשיכת קולמוס אחת להרוס את כל החנויות בכיכר השוק ולפנות את המקום לגן ציבורי. אבל השלטונות לא הספיקו לנטוע את הגן במקום. לכן נמצא בידי הנאצים מקום מוכן לאסוף את יהודי חלם.

חרדו היהודים ללכת לכיכר. כל אחד נכנס לשכנו לשם התיעצות, לדעת מה כוונת הגרמנים בקריאה להתייצבות בכיכר השוק, לכל הגברים מגיל 15 עד 60?

האחד טוען, זה בגלל חובת הטלאי הצהוב, והשני — זה לשם מס־עונשין חדש. ניחמו את עצמם "בטיפות־עלפון". אבל לבות כולם חרדו מפחד הבאות, חשו, כנראה את הסיוטים הבאים.

אחדים החליטו בעקשנות לא להתייצב, להתחבא, לברוח, ואחרים התייצבו, מי מתוך סקרנות ומי מתוך פחד.

בשעה שמונה וחצי התייצבו כבר כמה עשרות יהודים. הבאים התנחמו: יהיה מה שיהיה. נראה. גורל כלל ישראל יהיה גם גורלנו.

וכך התכנסו היהודים ומספר המתייצבים גדל מרגע לרגע. בשעה אחת־עשרה מנה מספר המתייצבים כאלפיים איש.

רוצחים נאציים יורים ביהודי חלם בעת "מרש־המוות" חלם—הרובישוב—סאקאל.

מיד הרגישו כי נמצאים הם במצור. שורה של אנשי ס.ס. מזויינים הקיפה אותם וההצגה הטראגית החלה.

כנופיה של אנשי ס.ס. החלה להשתולל בין היהודים, בהנאה סאדיסטית קצצו זקנים. בידיים תלשו זקנים עם חתי־כות בשר, או שכרתו אותם בסכין ובכידון.

הוכו ברציחה הרופאים: ד"ר אוקס וד"ר וולברגר. ירקו בפניהם. היכו קשות בכל מי שנפל תחת ידיהם.

צעקות המוכים ובכיים הגיעו עד לב השמים והתחברו עם היללות והבכי של נשים וילדים שהשקיפו על המתרחש מבעד לחלונות. כל זרם של נשים וילדים לעבר הגברים, בעלים, אבות ואחים, נדחף לאחור על־ידי החיות כחולי העיניים.

בכו וזעקו גברים, נשים וילדים, אבל איש לא הקשיב לזע־קתם. בצחוק פרוע קידמו אנשי הס.ס. והפולנים המסתכלים בשנאה לעבר היהודים, את הזעקות.

זה היה גרוע מגיהנום.

הצעקות והמכות פסקו כשהופיע סרן, אשר צורתו המשונה נחקקה בזכרון. והוא פקד: את כל הרכוש למסור מרצון... אם ימצא משהו בידי יהודי, יירו כעונש עשרים איש.

אספו הגרמנים שקים גדושים עם רכוש יהודים.

נתנו פקודה להסתדר בשורות של ארבעה ארבעה, להוריד את הכובעים ולשיר.

פקדו על היהודים הזקנים לשיר שירים שונים בקול "צלול". בדרך הטבע אין הזקנים שרים צלול וזהו עילה לסטירות, מכות ולעינויים אחרים.

השעה היתה כבר שתים־עשרה כאשר נכדי אבלי־ציון נאלצו לשיר בראשים מגולים את השיר "גרמניה, גרמניה מעל הכל".

כל המתייצבים הוצאו מחוץ לעיר. אליהם צירפו הברברים יהודים שנתפסו ברחובות או הוצאו מבתיהם.

את הצעדה ליוו נשים וילדים, אבל נדחפו לאחור בצורה אכזרית.

היהודים עזבו את העיר בה נולדו ובה חיו שנים רבות.

הם עברו בפעם האחרונה בחייהם את רחובות לובלין והרובישוב. האם גם הרחובות בוכים? אבל הרחובות שתקו, רק השמים החלו לבכות והמטירו גשם שוטף על היהודים המעונים.

הרוצחים רכובים על סוסים ואופניים האיצו ביהודים. אסור היה להאט את הצעדה. מכונית עמוסה מכונות־יריה ותחמושת נסעה מאחור. מיד ראו, כי הנעצרים הם הקרבנות הראשונים בתור.

הקרבן הראשון נפל בנו של מנשה, חורט המצבות (מנדל־בוים). לאסונו היה חיגר ולא היה יכול להחיש את צעדיו, וגורלו נחתם מיד בצאתם מן העיר.

אבל לא רק חגרים ופסחים נעצרו. אי אפשר היה להחזיק מעמד במרוץ האכזרי תחת מכות אנשי ה־ס.ס. רבים נעצרו ומיד נשמעו יריות אקדחים.

עם כל יריה נפל יהודי ונשאר על הכביש. הדרך היתה זרועה בגוויות. מיד באו לעזרת ה־ס.ס. עופות הטרף, האיכ־רים, הפולנים והאוקראינים, שהתחילו לחטט בכיסי הפצועים, לאחר מכן פשטו את בגדיהם ונעליהם ונשאו את השלל לבתיהם. הזכיה הגדולה בגורל.

מכל הכפרים סביב יצאו האיכרים והתענגו על מחזה הדמים.

רק מכפר אחד יצאו האיכרים ובידיהם ככרות לחם, אבל הנאצים מיהרו לגרש אותם.

יוסף וויינשטוק מספר:

אשה אחת, כפרית, ניגשה אלינו עם פרוסת לחם בידה. הגרמנים גירשו אותה והיא סרבה ללכת. ביקשתי אותה שתזרוק את הלחם. היא היססה, כי היה בוץ. לבסוף זרקה והצלחתי להרים את פרוסת הלחם הטבולה בבוץ והתחלקתי בה עם בנו של ליפא הרץ. היתה פרוסת לחם זו בעינינו כמרוחה בחמאה או בריבה...

כשצעדת־המוות התרחקה מהעיר כשלושה־עשר ק"מ, מול היער הפופלביצ'י, ציווה הסרן הגרמני לעצור והודיע, כי יהודים ניסו לברוח ועל כן יעניש עשרים איש בהמתה. אומר ועושה. אנשי ה־ס.ס. בחרו בעשרים איש וביניהם האחים רוזנבלט, בעלי הצלמניה "שטוקה", החייט זיידפודם ובנו של מיימה הסנדלר.

יהודים אלה הובלו כחמישה מטר לתוך היער ומיד נשמעו יריות. נשמתם יצאה ב"אחד".

שלווים, בחיוך לעג על שפתותיהם, חזרו ממעשה הרציחה ששה מאנשי ה־ס.ס. וצעדת המוות זזה ממקומה. למעשה רצו, שהיהודים ידעו כי כל עצירה פירושה — מוות בטוח.

לכן נדחקו קדימה בריצה. אחד נדחק לשני. כי הדרך היתה צרה. כל הנופל לתעלה נורה מיד. וכך נתמלאו התעלות מתים.

אחד המקרים: החייט בריל גוטרמן קשר במטפחת את זקנו. היהודי הזקן כוחותיו אזלו, נעצר, ישב על הארץ והתחיל לבכות. ניגש אליו איש ה־ס.ס. ופקד עליו לקום. הזקן הפציר למנוחה בת רגעים, והתשובה — כדור. קלוח דם אדום הציף את זקנו.

מישהו הפליט צעקה מטורפת, הרים את ידיו כלפי מעלה, אך מיד התכווץ תחת צליפת מגלב.

יושב ראש אגודת עושי הארנקים, הפרנס הרצברג, נפל גם הוא. מעילו הרחב התפזר והכדור פגע במעילו. הרצברג נפל מרוב פחד, ואיש הס״ס. היה בטוח כי הרגו. הרצברג רבץ על הכביש. לאחר מכן ברח לגבול הרוסי, וכך ניצל.

בשארית כוחותיהם רצו האומללים, זרקו את המעילים ואת המתניות. הרגליים תפחו באבעבועות, חלצו את הנעליים והרגליים נפצעו ודם האדים את הדרך המלאה רפש.

שלוליות דם העידו כי כאן עברה צעדת המוות.

הגשתי עזרה לרופא אחד פצוע, אבל איש הס״ס. ירה בו ולי חבט בראשי בכפפת ברזל, ודחף אותי במהירות קדימה.

לפתע הגרמנים נהפכו ״הומניטריים״. לא יכלו לחזות בגוויות המומתים. ציוו על כן על שני יהודים לקבור את המתים.

בשארית כוחותיהם חפרו את הקברים, וכשנגמרה החפירה נשמעו שתי יריות וגם החופרים נפלו לבורות הפתוחים.

הכוחות אפסו. כל היום ללא אוכל וללא שתיה.

לפנות ערב הופיעה עגלת איכרים עם לחם. הגרמנים זרקו בכוונה את ככרות הלחם למעלה למען יפלו על ראשי האומ־ללים, ואמנם, היהודים נחבטו והככרות נפלו לרפש.

האנשים הרימו את הלחם מהרפש והתחלקו ביניהם. מים שאבו בכובעים מן השלוליות וכך שתו. שני יהודים ניסו לגשת לבאר ונורו במקום.

הגיע הלילה. הגרמנים האירו את הדרך בזרקורים, לבל יעז מישהו לברוח. יהודי אחד ניסה לברוח ליער בחשכת הליל. פגיון גרמני דקרו בחוט השדרה.

כולם רצו שלא מדעת. לא ידעו לאן צועדים ואיך צועדים ומנין הכוחות...

שלמה אטלס מספר:

הובלתי את סוחר התמרוקים הלפר ועוד יהודי אחד. תמכתי בהם שלא יפלו, שלא יעצרו את צעדיהם. בדרך היכו אותנו בקתות הרובים ובמגלבים מכות אכזריות.

הצריחות האיומות של ההיטלריסטים נשתתקו במקצת. נשתתקו גם צליפות אלות הגומי. נשמע רק רחש רוח הסתיו ונשימותיהם של היהודים המעונים.

מרחוק נראו אורות נוצצים, אורות העיירה הרובישוב. התקרבנו לעיר. היתה השעה ארבע בלילה. לפני סוף הלילה. ליל יערות אפלים, ליל מופקרים לרוצחים אכזרים.

בריחוק קילומטר מהרובישוב עמד לו אוסם בו איכסן הסוחר היהודי ורמן פשתן. אוסם זה שימש כמלונת לילה לשרידי צעדת המוות.

הנה לכאן, למחסן הזה, הביאונו עכשיו. אבל הכניסה לא היתה קלה. הגרמנים מנו וספרו את הנשארים בחיים, והספירה — בפרגולים. כל יהודי נכנס לאוסם שטוף דם.

התברר מהספירה כי נשארו בחיים שמונה מאות מאלפיים

על חורבות הרחוב ״נייע צאל״, מקום הגיטו היהודי במקום.

היהודים שיצאו מחלם. כל הזקנים והחלשים היו מושלכים מתים בתעלות ובדרכים. אלה שנשארו בחיים קינאו בהם.

אך הלכנו שותקים, שקועים במחשבותינו: רק לא לעמוד, רק לא ליפול... תפגר אחרי האחרים — ו...

קומץ היהודים הצטופף בקושי באוסם ובעליה. לא נרדמו, רק שכבו חסרי־הכרה.

קשה היה לנשום ולזוז מהמקום. רצו כי הלילה ימשך לנצח. אבל העולם כמנהגו נוהג. הליל עבר ובקע השחר, אשר פסי האור שלו פרצו דרך הסדקים והחורים של האוסם. האורות הטילו פחד על היהודים הדחוסים חסרי האונים.

ברגעים האלה כל אחד אמר ״ווידוי״, כי ידע שהגיע עד סוף דרכו בחיים, אבל לא ניתן זמן להרהורים. הצריחות של הגרמנים: החוצה, החוצה! קטעו את הרהורי היהודים.

ברגש אימים קידמו את פני השחר.

מיד נאלצו להמשיך לצעוד. כשהגענו לפלג שחצה את הדרך, רבים הפילו את עצמם מהגשר למים. הגרמנים ירו בהם והמים האדימו מדם.

מרחוק נראה המון אנשים. היו אלה יהודי הרובישוב, האחים לצרה. ותיכף נשנו ההמצאות הסדיסטיות.

יהודים מזוקנים נאלצו לרקוד והגרמנים הנציחו את הריקוד בצילום. יהודי אחד נאלץ לשלשל את מכנסיו. עייפים ויגעים עד מוות רקדו, רקדו...

יאיר, גובה מושב הזקנים, נאלץ לצחצח את נעלי קצין אחד, ובשעת צחצוח הצליף בו הקצין בפרגול.

שום עזרה לא נתנה. השמים לא שמעו את זעקת ישראל והארץ לא רעדה. הכל נשאר כשהיה.

הרוצחים מילאו כרסם בסעודה הגונה ושוב החלו בעבודתם השטנית. המצב החמיר.

היריות לא פסקו. נפלו המונים וצמאונם של הסאדיסטים לדם לא רווה. אנשי הס״ס. ציוו לחפור בור והטילו לתוכו בעודם בחיים את האחים לווינשטיין, סוחרי הברזל, את שניצר ואת הלפר — סוחרי התמרוקים ועוד יהודי מהרובישוב.

הצעדה נמשכה. ממעל גשם שוטף ומלמטה רפש עד הבר־כיים, מגפיים ונעליים נשארו תקועים בבוץ. מי שבעצמו נשאר תקוע בבוץ נורה מיד. כל אחד השתדל לעזור לחברו.

מספר יוסף וויינשטוק:

הובלתי את יעקב הספר מוולודבה ואת אהרקלה טננבוים. הם היו מוכים ופצועים ובקושי כמעט סחבתי אותם אחרי. הם היו מיואשים לגמרי.

יצאנו לכביש ראשי. שורותינו קלשו ורבים התאבנו מכא־בים, והיו כאלה שהתחילו לחשוב על התנגדות בכוח. מובן מאליו, שלא מתוך תקוה להצלה, כי אם מתוך יאוש ומתוך רצון במוות של כבוד, מעין תמות נפשי עם פלשתים.

תוך כדי ריצה נשמע לחש בין היהודים: אולי נעז להתנגד?

מבט אילם ועצוב היתה התשובה. נעצו בזה עיניים תמהות ונפחדות: מה יהיה גורלם של נשינו וטפינו? הרי יהרגו את כולם...

ברגעי החיים האחרונים של האומללים עוד שכנה בלבם הדאגה לגורל נשיהם וילדיהם — ורעיון ההתנגדות התנדף.

ושוב עבר יום של יסורים, מכאובים ומוות.

הלכנו והלכנו בלי הרף.

ושוב הגיע הלילה. צריחות ויריות קורעות את הדממה קרעים, קרעים. הגשם מתגבר, הרגליים כואבות. הראש בוער. הדרך היתה מלאה רפש, והגרמנים החליטו שברפש מקום לינה מתאים ליהודים. הקצין פקד לשכב עם הפנים ברפש.

כל השטח גודר בתייל, וכל המרים ראש נורה מיד.

מסביב עמדו הגרמנים והתחממו ליד אש המדורה.

הזרקורים האירו את השטח וממעל ניתך הגשם השוטף. אנשים מלמלו בלחש בנעימת הקינות של תשעה באב:

"הרי רחום וחנון אתה, הבט משמים וראה, היכן שרויים בני ישראל, עם הבחירה".

למחרת, עם שחר ניתנה הפקודה לקום. כל אחד הפך לגוש של רפש, מתוכו נשקפו עיניים מלאי אימת מוות. רק לקול היה צליל אנושי ולפי הקול הכירו האחד את השני.

בליווי יריות וצליפות אלות וצריחות איומות המשיכו לצעוד בדרך המרופשת. והגשם ירד ללא הפסקה, והברברים בהירי־השער התענגו על מראה הגשם השוטף על ראשי היהודים.

ה"הספקה" ניתנה כמו ביום שחלף, דרך זריקת ככרות הלחם על ראשי היהודים. מים ניתנו רק בלילה, כשהגיעו לכפר.

בשטניות גרמנית טיפוסית עובדה התוכנית להשפיל ולע־נות את היהודים.

בכפר היה מועדון ובמה. ואת המועדון הזה בחרו הגרמנים למקום־לינה. הכניסה דרך הבמה, תוך כדי ספירה והצלפה באלות גומי.

שקע הכל בחשכה. היה חושך מצרים, והגרמנים האיצו. האנשים לא ראו את הבמה, נכנסו בחפזון, רצו, כשלו ונפלו מעל הבמה אחד על השני. וכך שכבו כל הלילה.

השתרר חום ומחנק. אי אפשר היה לזוז. הטילו מימיהם וצואיהם אחד על השני. האוויר היה מעופש, אבל היו כבר אדישים לכל, שכבו מתים־למחצה והתפללו לאלקים שיבוא כבר הסוף.

אבל הסוף עוד לא הגיע.

למחרת נדחקו לחלונות לבלוע טיפות גשם, לרענן את הצחנה. להושיט את הראש החוצה אסור היה, מחמת סכנת הכדורים.

האנשים גמעו בצמא את האוויר, כדגים שהוטלו אל החוף. הדלת נפתחה, והנאצים הריצו את כולם לחוץ, שם המשיך הגשם השוטף. העמידו אותנו בשתי שורות, אחת מול השניה, פנים אל פנים, והסרן הרעים בקולו:

"הסוף להרצה. הגיע הזמן לירות בכולכם".

יאוש מר תקף את הכל. מוטב היה כבר ליפול בדרך, חשבו רבים. אחרים קבלו את ההודעה באדישות.

אנשים חיפשו את קרוביהם, בנים רצו לאבותיהם, אח אל אח. ברגע האחרון התעורר רצונם להיות ביחד.

הנאצים לא הרשו זאת.

מכונת־יריה הופנתה לאנשים ונשמעה פקודה: לא לזוז מהמקום.

בדממה שנשתררה פקד הקצין הגרמני על הצלם טננבוים לפשוט את מעילו ולשכב על האדמה.

טננבוים שכב ופניו למעלה ועיניו פקוחות לשמים.

הקצין ניגש אליו ופקד עליו לשכב עם הפנים למטה. שלף את אקדחו וקרא בקול:

"עכשיו אני יורה בך..."

טננבוים לא הוציא מלה מפיו. ציפה למוות.

נשמע קול יריה... באוויר.

אותו רגע שערותיו השחורות של טננבוים הפכו שיבה.

ושוב החלו הגרמנים לספור. נשארו רק 406 יהודים.

לשם עיגול המספר ירו בשישה אנשים, ועל הנותרים — הסבירו — ללכת לארצם הקדושה, לרוסיה.

בלגלוג סאדיסטי אמרו, כי יהיה עליהם לעבור את הנהר שעומק מימיו הוא רק עד הצואר.

על שורה אחת של אנשים היה ללכת לנהר דרך בלז ועל השניה — דרך סוקול.

אנחנו נכנסנו לשורה ההולכת דרך סוקול.

המשך הדרך היה כולו רפש עד לברכיים. אפסו כל הכוחות. בעשר הדקות האחרונות נורו עוד חמישים יהודים.

הנשארים ראו מרחוק את העיירה. אמנם היתה זו סוקול שבשטח השלטון הגרמני.

נשארנו מעט מאוד. ציוו עלינו לשבת על הקרקע. הפולנים שעברו התבוננו בנו כהיבט במראה רפאים והתחילו להתעלל בנו. הגרמנים היו עסוקים בצילומים. לקול צחוקם של הפולנים צילמו את היהודים במצב האומלל.

סוף־סוף פקדו לפתוח את מחסום הגשר ועל היהודים היה לעבור לשטח הרוסי. אנשי ה־ס. ס. הזהירו את היהודים, כי אם יחזרו, יירו בו במקום.

משמר הגבול הסובייטי נדהם למראה האנשים המרופשים והעירומים למחצה, ורגליהם משתרכות בכבדות.

באופן בלתי צפוי, כמעט בבהלה, הורידו את המחסום בצד הסובייטי. אי אפשר היה לעבור.

יאוש מר השתלט על האנשים. רבים ניסו לקפוץ לתוך

המים. מי שהתכוון לשחות ומי לגמור עם היסורים. אבל החיי־לים זרקו לנהר רימונים.

הזקיפים צעקו וגידפו בקולות צרודים וצרחנים.

כל חיל המצב הסובייטי בסוקול גוייס לשמירה על כל היציאות מהגשר.

הידיעה על היהודים שעל הגשר חלפה כברק בין יהודי סוקול. התמונה האיומה של היהודים האומללים תבעה: שמע ישראל!

נשמע קול בכי משותף.

ראשי הקהילה היהודית בסוקול פנו בבקשה למפקד הסו־בייטי שיציל האומללים, אולם כל הבקשות נדחו.

בינתיים התאספו כל יהודי סוקול, צעיר וזקן, נשים וגברים, על יד הגשר, והשליכו לאנשים הרעבים לחם, סוכר, פירות וכדומה.

לא הספקנו לגמור את הלחם והנה נשמעה זעקת יאוש של הרבה קולות לכיוון החיילים הסובייטים:

"מוטב שתירו בנו ולא נאלץ לחזור לגרמנים!"

האנשים הזדקפו במלוא קומתם וחשפו את חזיהם המלוכ־לכים ברפש בפני החיילים.

משלחת מטעם משמר הגבול הסובייטי פנתה לגרמנים בשאלה:

"מדוע שילחתם את היהודים?"

הגרמנים השיבו:

"הם התנפלו עלינו ותבעו במפגיע להוביל אותם לרוסים".

תשובה צינית זו לא פתרה את הבעיה. הסובייטים הכריחו את היהודים לחזור, אבל האנשים השתרעו על הגשר והכריזו, כי לא יזוזו משם.

המפקד הסובייטי לא נרתע ופקד על חייליו לאחוז ברגליו ובראשו של כל יהודי ולהעבירו לעבר הגרמני.

החיילים סחבו את האנשים כאילו לא בני־אדם, כי אם גלמים קטנים חסרי־ישע ואדישים לכל.

מישהו לידי התלונן בלחש, בלי דמעות:

"מדוע העניש אותנו אלוקים עד כדי כך?"

כשקומץ היהודים נשאר פנים אל פנים עם הגרמנים היתה אפלה מסביב. מישהו מן הגרמנים אמר:

"מחר תוכלו לחזור לבתיכם".

מיד ניתנה פקודה להתכנס בתחנת הרכבת. כשהגיעו לשם חיכו להם כבר הגרמנים והחלו להמטיר עליהם מכות רצח.

האנשים ברחו והצליחו להגיע בריצה לכפר סמוך. ראש הכפר הרשה להם ללון בבנין בית־הספר שבמקום.

הרוצחים לא נרגעו. בשבילם המשחק עדיין לא נגמר. הם פנו לבית הספר והריצו את כל היהודים לנהר. רבים נכנסו ישר למים. השחיינים עברו את הנהר בשחיה והיתר טבעו. אחרים רצו לאורך הנהר, מבלי לדעת לאן.

שלמה אטלס מגביר את קולו:

"הגעתי בשחיה עד לגשר הרוס. למזלי, לוח אחד של הגשר הגיע עד לגדה השניה. נעזרתי בעמודי הגשר ותוך כדי הליכה במים הגעתי לגדה השניה. בצורה זו עברו גם יתר האנשים.

בסביבה לא היתה נפש חיה מלבדנו. אך בכל זאת התגנבנו, בדרכנו להתרחק מן הנהר.

תוך כדי נדודים פגשנו בחייל סובייטי יהודי והוא הוביל אותנו למשרד משמר הגבול ובמקום לתת לנו מקום־לינה אסרו אותנו.

למרות כל מאמצי יהודי סוקול ישבנו במעצר חודש ימים, ולבסוף פקד המפקד להעביר אותנו לעבר הגרמני.

שוב הובילו אותנו הזקיפים לעבר הגבול, אבל הפעם למרחק 40 ק"מ, לנקודת גבול אחרת. בינתיים הגיעה הידיעה כי ניתנה פקודה מגבוה למפקד בסוקול להחזירנו לעיר בצד הרוסי.

יהודי סוקול קיבלו את פני הנשארים מצעדת המוות בסבר פנים יפות. הלבישונו, הנעילונו והאכילונו במשך זמן רב.

ביום השבת הלכו הניצולים לבית הכנסת וברכו ברכת הגומל.

מאלה שזכו להגיע לסוקול מתו בבית־החולים מפצעיהם חמישה אנשים.

*

המספרים סיימו את סיפורם המזעזע בתודה ליהודי סוקול.

מחובתינו להביע בשם כל ניצולי חלם את תודתנו מעומק הלב לכל יהודי סוקול הנמצאים בכל אתר ואתר.

אנו קובעים, כי יהודי סוקול גילו אחווה יהודית ואהבת ישראל לדוגמא. צערם ויסוריהם של יהודי חלם הפך מיד להיות צערם של יהודי סוקול והשתדלו בכל כוחותיהם לעזור לניצולים.

הסימן היותר מובהק שאחינו בני ישראל ניכרים בו הוא רגש הרחמים הגדולים, שהם מצטיינים בו. יהודי סוקול הצטיינו במידה זו וידעו לפרוש את כנפי הרחמים שלהם על בני חלם שניצלו מצעדת המוות.

יצחק גרויסקופ

מן האימה הזאת

מחבר המאמר חי בחלם בעת הכבוש הנאצי, לאחר שניצל ממות. הוא מתאר את קורותיו וכן עדויות ופרטים מפיהם של יהודי חלם אחרים.

יום ששי עם שחר ה־1 בספטמבר 1939 נראו לראשונה מטוסים גרמניים מעל ערי פולין, בואם בישר את המלחמה האכזרית. כבר ב־2 בספטמבר הופצצה חלם ונהרגו תושבים רבים, האוכלוסיה חיפשה מחסה מפני הפצצות מחוץ לעיר. כעבור שבוע (ה־8 בספטמבר) פקדו את חלם מטוסי האויב שנית והפעם ביתר שאת, ביחוד הופצצו הרחוב המוליך לרכבת והרחובות הסמוכים לו. 250 יהודים ונוצרים נהרגו. מר סולוביצ׳יק ויהודים אחרים מצאו את מותם בהפצצות אלו, אך גופותיהם לא נתגלו.

במקביל לחדירה העמוקה של צבא גרמניה לתוך פולין, התקרב הצבא האדום לחלם, שבועיים לאחר פרוץ המלחמה נכבשה חלם בידי הרוסים. היהודים חשו בהקלת מה, אבל הרוסים נאלצו לסגת מן העיר וזאת על פי ההסכם שחתמו עם הגרמנים.

את המצב של חוסר שלטון בעיר ידע לנצל האספסוף והחל מתפרע לעבר חנויות יהודיות, ברחוב הדואר ניפצו הפורעים את כל השמשות שבבתים יהודיים, השליכו לתוכם רימוני־יד וגרמו לאבידות כבדות בנפש וברכוש.

ביום שני ה־7 באוקטובר, בשעה 9 בבוקר, הופיעה בעיר פלוגה ממוכנת של צבא גרמניה, מיד עם הופעתם פנו לעבר בית המדרש והכו קשות בנוכחים שם ואת כל הספרים השליכו לרחוב — שם עמדו חיילי היטלר והשמידום, לאחר מכן פנו לעבר קוזמיר־״שטיבל״ מס׳ 2 (בחצרו של יהושע בינשטוק), פרצו את הדלתות וחללו את ספרי התורה.

קבוצת קלגסים אחרת פעלה באותו זמן בחטיפת יהודים לעבודה. מדי בוקר פשטו חיילי ס.ס. על העיר במצוד אחר יהודים, הכריחו אותם לעבוד בעבודות מלוכלכות, בנקוי תעלות ביוב ובתי כסא, בידיים חשופות.

יהודי חלם חשו מיד על בשרם באכזריות של השלטון, בתים וחנויות יהודיים בוזזו ונהרסו, הסחורות הועברו למש־פחותיהם בגרמניה. הגסטפו החזיקו בבני ערובה רבים — בדרשם מן היהודים תרומות כסף גדולות חדשים לבקרים.

קרה מקרה ומאן דהוא גנב סוס מגרמני, מיד נעצר על כך הרב גמליאל הוכמן, בהטילם עליו את האחריות למעשה הגניבה. יעקב שטאל שילם לגרמנים כופר והרב שוחרר.

חוץ מהנגישות למיניהן דאגו הגרמנים להכתים את שם היהודים ברבים. הופיע עתון בחלם, אשר היהודים כונו בו בשמות גנאי מעליבים ביותר כמו: מלוכלכים, מצורעים וטמ־אים, העתון הופץ בעיר ובסביבה בעותקים רבים כאשר מטרת הגרמנים היא להסית ולקומם את האוכלוסיה הנוצרית כנגד היהודים.

ב־30 בנובמבר 1939 הופיע בחלם הנאצי האכזר והידוע לשמצה — התלין גנרל פרנקו. בתי היהודים נסגרו על מנעול ובריח, המשטרה הפולנית עברה בין הבתים והזהירה לבל ינסו לצאת לרחוב, כיון שזה נאסר בפקודת הנאצים. הגנרל הזה ציווה ״להקטין״ את האוכלוסיה היהודית בעיר — כי בחלם נמצאים יותר מדי יהודים.

ביום חמישי ה־31 בנובמבר 1939, בלילה, באו חיילי ס. ס. אל בני הערובה וציוו: ״מחר ה־1 בדצמבר על כל הגברים בגילי 15—60 להתאסף בככר השוק, שם ינאם לפניהם המפקד הגרמני ויסביר להם על דרך ההתנהגות תחת שלטון הכבוש ולשם כך על כל אחד להופיע במיטב לבושו״.

אי שקט נפשי השתרר מידיעה זו.

באותו לילה רצו בני הערובה מבית לבית וקראו ליהודים לצאת לככר השוק ואם לא ימלאו אחר הצו הזה יבואו בעק־בותיהם ה־ס. ס. בכבודם ובעצמם וכל שימצא בביתו יירה.

בהלה אחזה את היהודים, לא ידעו מה לעשות, בקשו עצה איש מרעהו ברוב יאושם כי רב. רבים התפזרו בכפרים, אחרים יצאו לגבול הרוסי, ואני בין אלה, אבל משמר הגבול הכריח אותי לשוב על עקבותי.

בככר השוק שבמרכזה של העיר התאספו כ־2000 יהודים לערך, הככר הוקפה בחיילי ס.ס. וכלבים נושכים, והנאספים חשו מיד בסכנה המתקרבת. מתוכם נקראו הצעירים והוכו קשות ובאכזריות, לאחר מכן פקדו למסור הכל שבידיהם: כסף, תכשיטים, תעודות ומסמכים.

יהודי אחד שהתמהמה במסירת הדברים הוכה עד לאבדן הכרתו, קרבן זה הנו מוטל בקלצ׳וק מרחוב לובלין.

הנשים והילדים עמדו מרחוק ועקבו בפחד אחר המתרחש, עת פרצו בבכי ירו ה־ס. ס. באוויר וציוו על היהודים להסתדר בשורות ולצעוד בדרך להרובישוב תוך כדי השמעת שירים יהודיים, הנשים רצו אף הן להצטרף ל״צעדה״ אבל לא הורשו.

מחוץ לעיר ירו בכל אחד שלא שמר על קצב ההליכה. היהודים זרקו מעליהם את הכובעים, המלבושים, הנעלים וכו׳. הם בקשו בכך להקל על עצמם את הצעידה. ה־ס.ס. על אופנועיהם רדפו אחריהם והמריצום להגביר הקצב וכל הנמצא מפגר בכך נורה במקום. במרחק ק״מ אחדים מן העיר הוציאו ה־ס. ס. 25 יהודים מן השורות הראשונות ונצטוו להכנס היערה

ומיד אחריהם נשמעו יריות. בין הרוגים אלה היו: סלן, ד״ר ל. אקס, שמואל כץ משלישץ ואחרים.

ממש ברגעים אלה, בעת פעולת חסול זו, שהה המפקד הגרמני בעיר והסביר שהכלבים (ליהודים כוונתו) נסו לברוח ולכן נורו. אותו מפקד הזהיר, שכל מי שינסה להמלט יירה.

כל הדרך זרועה גופות יהודים. איכרי הכפרים קוברים את ההרוגים ביער.

כך נרדפו היהודים ע״י הסדיסטים הגרמנים. אבות נפלו כשהם מחובקים עם בניהם. שלושת האחים לוינשטין נמצאו ״מפגרים״ בצעדת המוות, נלקחו על עגלה והובאו למקום של בורות ושם נורו.

מתוך 2000 היהודים הגיעו להרובישוב כמעט 600 בלבד. למחרת היום (שבת) הכינו ה־ס. ס. ליהודי הרובישוב אותה ״אקציה״ כמו ליהודי חלם ויחד נרדפו לסוקול אל הגבול הרוסי. בדרך התמונה חזרה על עצמו, וירו ביהודי הרובישוב וחלם כאחד, מיהודי חלם נשארו כבר 400 בלבד. הרוסים סרבו להכניס את היהודים וה־ס. ס. דחפו אותם אל תוך נהר, בו עמדו כך זמן רב ביום חורף קר.

מעטים עברו בשחיה לצד הרוסי, אחרים מצאו מותם בנהר. שרידים מעטים מיהודים אומללים אלה חזרו לחלם כשהם חלשים ותשושים. רובם מתו אחר כך מהצטננויות בתנאים מחרידים.

למחרת הוציאו הנאצים צו האומר: ״על כל הנשים היהודיות, אשר בעליהן צעדו בדרך הרובישוב—סוקול להתייצב לפני הגרמנים, כי צריך לשלוח אותן אל בעליהן״. בהלה וחרדה אחזה בעיר כולה, הנשים והילדים מררו בבכי מתוך יאושן ובידען את אשר אירע לבעליהן, לפיכך פחדו להתייצב על פי הצו.

ב־1940 החל השלטון הנאצי להקים ״ועדי יהודים״ (יודנראטן). ליהודים נאסר לקנות בחנויות של נוצרים, חובה על כל יהודי לשאת ״טלאי צהוב״ עם הסמל של מגן־דוד. על כל בית או חנות יהודית להיות מסומן בסמל מגן־דוד.

היהודים הופקרו לחלוטין ולפני כל גרמני עליהם להשתחוות תוך כדי הסרת הכובע.

כל מי ששכח לשאת על לבושו את ה״טלאי הצהוב״ נלקח לגסטפו — משם לא חזר עוד.

נאסר על היהודים לנעול נעלים עם סוליות עור, אלא סוליות מעץ בלבד וזאת על מנת לשמוע יהודי מתקרב.

ב־1941 לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות בא על היהודים הגיהנום ממש. השלטונות הקימו מיד גיטו שהקיף 5—6 רחובות עד בואכה לטחנת לדרמן. מעברה השני של הטחנה נמצא מחנה של שבויים רוסיים. התושבים הנוצרים הוצאו מרחובות הגיטו לרובעי עיר אחרים, נתנו להם בתים יהודיים (שמחוץ לגיטו) למגורים.

לגיטו חלם הוגלו גם יהודי הסביבה ואף מחו״ל כמו: צ׳כוסלובקיה, הונגריה וארצות אחרות. ה״יודנראט״ נאלץ היה (עפ״י פקודת הגרמנים) לשלוח מדי יום ביומו את היהודים לעבודה.

כנופיות רבות של אוקראינים שרצו אז בחלם, עסקו בתמרונים צבאיים, הכשירו אותם למלחמה ברוסים. הכנופיות האלו סחטו מן היהודים כספים באיימם עליהם בפרעות ובטרור, הגרמנים התעלמו ממעשיהם כאשר שדדו ורצחו יהודים בעיר.

באופן בלתי צפוי לחלוטין בא אלמוני לחלם והציג את עצמו כאפוטרופוס על הרכוש היהודי, מאוחר יותר נודע שהנו יהודי וקראו לו פנחס׳ל ״המשגיח היהודי״. טיפוס דוחה ונאלח, נמוך קומה, קרח, דומה בכל לגרמני. בידו החזיק תמיד מגלב כדרכם של אנשי גסטפו, ליהודים אמר שהוא מייצג את עניניהם והוא ״משגיח״ שלהם בעוד שלמעשה שיתף פעולה עם הגסטפו.

ה״משגיח היהודי״ בא יום אחד לגיטו וסיפר ליהודים, שקיבל יפוי־כוח מן השלטונות הגרמניים להקים משטרה יהודית להגנה עצמית, כח זה הוקם מ־150 איש. על כל דבר שטות נעצרו והועברו לבית המעצר שברח׳ הדואר. יהודי שנמצא בורח מן המעצר נורה בידי הגסטפו, ה״משגיח היהודי״ פנחס׳ל גרם ליהודי הגיטו צרות צרורות.

בערב שבועות 1942 שוב הופיע פנחס׳ל ותבע מן הועד היהודי 3000 יהודים שאינם מוכשרים לעבודה. על נציגי הועד נמנו בין היתר מאיר פרנקל (חתנו של דוד ליברמן) ואנשל בידרמן, הם קראו לישיבה דחופה, אשר נמשכה לילה שלם. היו אובדי עצות, יאושם גבר והלך, התווכחו שוב ושוב עד שלבסוף החליטו למסור לגסטפו את היהודים במספרם הנדרש.

ביום א׳ של חג השבועות, 22 מאי 1942 יצאה הפקודה אל הפועל. בשעות הבוקר המוקדמות כאשר הוצאו ממיטותיהם אנשים זקנים וחולים, נשמעו צעקות וקולות קורעי לב, יהודים אלה הובאו ל״שטיבל״ של בלז והמשטרה היהודית שמרה עליהם.

ב־9 בבוקר הופיעו הגסטפו בחצר בית המדרש, פנחס׳ל הנבזה, בחניפתו כי רבה, דווח להם על מלוי הפקודה, כשעל פניהם — הצחוק חסר הבושה.

ברחובות חלם נראו כבר אנשי הגסטפו, הרוצחים האוקראינים ומלאכי חבלה אחרים שחטפו יהודים, צעירים וזקנים גם יחד, דם יהודי נשפך כמים ברחובות העיר, החטופים הובאו לרכבת והוטענו כבהמות בקרונות המלוכלכים.

יומיים הוחזקו בקרונות הנעולים ללא אוכל ומים ונאלצו לעמוד על רגליהם, עקב הצפיפות והדוחק. לאחר מכן הוסעו אל תאי הגזים של סוביבור. יהודים רבים הוציאו נשמותיהם מחנק בקרונות הצפופים אדם.

לא היתה הפוגה ברדיפות אחר יהודים ע״י ה־ס. ס. — שלחו אותם לעבוד בתאי הגז לשבויי מלחמה רוסיים — שנמצאו תחת פקוחם של גדוד ס. ס.

היהודים הוכרחו להוציא מתאי הגז את המומתים ולהפשיטם וכעבור ימים אחדים הרגו את אותם היהודים בכדי לטשטש את העקבות לרציחות האכזריות. כך זה קרה. מדי כמה ימים חסרו מאות אחדות של יהודים.

ביוני 1942 החלה בחלם ה״אקציה״ השניה. באחת השבתות הופיעה משלחת הגסטפו מסוביבור ודרשה כמה אלפי יהודים לעבודה. למראית עין ״התווכחו״ אתם הגסטפו המקומית באמרם שהיא זקוקה ליהודים לעבודה בעיר.. כמובן באו לידי הסכם והוצאה הפקודה: שתוך מחצית השעה בלבד עליהם להתייצב ברחוב שדלץ ליד ה״שטיבל״ של בלז.

פרצה בהלה גדולה בקרב היהודים בידעם את אשר צפוי להם, אולם לא היה מנוס ובאין ברירה התייצבו במקום המיועד. כל מי שלא התייצב נורה מיד. אנשי הגסטפו עברו את הבתים וירו בכל מי שנמצא ואפילו באלה שבידם כרטיס־עבודה. בנקודת ההתייצבות נבחרו 600 יהודים לסוביבור.

החיים בגיטו לאחר ה״אקציה״ השניה נעשו קשים וחמורים יותר, המעטים שנותרו היו מודעים לכך שסופם הקרוב הוא בלתי נמנע. הרחובות בגיטו התרוקנו מאדם, רק מכוניות הגסטפו עברו וחטפו יהודים לסוביבור — משם איש מהם לא שב.

״איבערזידלונג״, כינו הגרמנים ל״אקציה״ השלישית. התלין הגנרל פרנקו הגיע במיוחד לחלם ופקד על 3000 יהודים ״לעבור״ לוולודבה. בשטח הנהלת הרכבת הם רוכזו והואצו ברגל לוולודבה, היה זה אז מצעד המוות השני, לוולודבה הגיעו מתי מעט, יען רובם נורו בדרך. קלגסי הגיסטפו הוציאו מהם בערמה ובתחבולות חפצים יקרי ערך, תוך מתן הבטחה, שהם יכולים להעלם מן הרכבת, ברם על נסיון בריחתם — נורו.

לפני מבצע החיסול האחרון היה בדעת הגיסטפו לאסוף שוב יהודים באמתלת שוא, היהודים כבר למדו לדעת מה פירושן של ה״אקציות״, לכן החלו לחפור מערות ובונקרים. קלגסי הגסטפו ערכו חפושים וגילו מקומות הסתר אלה, הוציאו משם יהודים ובמקומות מחבוא עמוקים יותר הכניסו לתוכן כדורי עופרת ורמוני־יד עד שהבונקר התמוטט על יושביו.

על יד ״מדרגות הדאר״ ליד מאפית זלמלה, הסתתרו מעל ל־40 יהודים, הכניסה היתה דרך המאפיה, כשנודע הדבר לגרמנים פרצו לבונקר והוציאו מתוכו את היהודים. את זלמלה האופה צלבו במסמרים, טבלוהו בזפת והעלוהו באש.

ה״אקציה״ האחרונה בחלם נקראה ״יודנריין״. החלה ב־6 בנובמבר 1942 וארכה יממה אחת, במשך כל אותו יום חיפשו ה־ס. ס. בשתוף עם האוקראינים אחר יהודים, הוציאו אותם מבתיהם, מן הבונקרים ומכל מקום מסתור אפשרי, כולם הוגלו לרח׳ לובלין לחצר הכנסיה הקתולית, מקום אליו הגיעו גם יהודי העיירות והכפרים הסמוכים.

יום סגריר, הרחוב כולו בכה על החורבן הגדול הזה, הזעקות והיללות הגיעו עד לב השמים, ילדים יהודיים הושלכו ע״י ה־ס. ס. מן החלונות הגבוהים לעבר הקירות העבים של הכנסיה.

כאשר הצליחו ה־ס. ס. לאסוף את כולם, פקדו אז על המשטרה היהודית לבוא לגן הזקסי ברחוב לובלין — שם נורו מיד. (״המשגיח היהודי״ פנחס׳ל נעלם. פשטו שמועות שעמד לשאת לאשה את בתו של דנוץ ועמה ברח).

כל היהודים הובלו לרכבת. ליד בית העלמין היה מחנה של פועלים יהודיים. מפקד המחנה הגרמני בחר מקבוצת יהודים זו את הבריאים יותר, כמה מאות, והשאירום במחנה. יתרם הוטענו בקרונות חתומים, כמו עדרי צאן ובקר, הוחזקו רעבים וצמאים בדרכם לתאי הגז של סוביבור.

לאחר ה״אקציה״ האחרונה לא הוגלו יותר היהודים שנמצאו, אלא נורו במקום. הרוגים יהודים היו מפוזרים ברחובות חלם והכלבים של הגרמנים קרעו את גופותיהם לגזרים, לאחר ימים אחדים באו אנשי מכבי האש לקברם.

נשארו רק היהודים שבמחנה העבודה. עבודתם היתה להרוס בתים יהודיים, האוכלוסיה הנוצרית היתה קונה מהמפקד הגרמני את העצים והלבנים.

תמורת עבודתם הקשה קיבלו היהודים פת לחם חרבה. רעבים ויחפים עבדו מבוקר עד שעות הערב המאוחרות, ביהודי חולה ירו מיד. עזרה רפואית לא הוגשה להם, לכן העלימו רבים את מחלתם. בחום של 40 מעלות, באפיסת כוחות מוחלטת, הזדרזו לעבודה כשאחד נשען על רעהו. כך עבדו 4 חדשים. מחציתם מיהודי חלם מצאו את מותם ואת הנשארים הובילו הגרמנים למחנה המוות סוביבור.

מסע ההשמדה

את האימה הראשונה הטילה על יהודי חלם המודעה שהודבקה בכל חוצות העיר ביום שביעי באוקטובר. במודעה זו, כתובה פולנית וגרמנית, בלטה השורה המודגשת:

"אנו מזהירים את היהודים".

מלים אלו נדפסו באותיות גדולות.

באותיות יותר קטנות היה כתוב לאמור: "היות והיהודים מפיצים שמועות שהצבא האדום עומד לחזור לחלם, מודיעה המפקדה הגרמנית, כי לשמועות אלו אין שחר. ואנו מתרים ביהודים לבל יפיצו שקרים אלה".

שמי יהודי חלם התקדרו בעננים שחורים. הם חשו בכך שמתחילה סידרה של גזירות ונגישות נגדם וכך היה. לאחר כמה ימים החלו הגרמנים לחטוף יהודים לעבודת כפיה, גברים ונשים. והחלה תקופה של שוד, של הפקר. הגרמנים התעסקו גם באירופיזציה של היהודים, כלומר, של מריטה וקיצוץ זקנים.

איך נראו הדברים סיפרו לי עדי־ראיה: הייתי במקרה אצל רופא שיניים שבשוק. לפתע קמה בהלה. נגשנו לחלון וראינו מחזה של הפקרות מתפרעת, של עינויים גופניים ומוסריים. המון של צעירים ומבוגרים פולנים עמדו בשוק וקצינים גרמנים וחייליהם ערכו להם חצגה.

ראשית כל חטפו יהודים לניקוי המכוניות של הגרמנים, שעמדו בשוק. גם הפולנים עזרו להם בכך וצעקו: זהו יהודי!... לאחר מכן החלו הגרמנים בעזרת הפולנים לחטוף יהודים עטורי־זקנים והכריחו אותם לדחוף אופנועים ומכוניות. אם עבודת היהודי לא מצאה חן בעיני הגרמני היה קופץ מעל האופנוע ומרביץ ביהודי מכות רצח ודורסו ברגליו...

אך נכנסו הגרמנים לעיר היתה ראשית פגיעתם בזקנים של יהודים שומרי־מצוות והיו דנים אותם בגזירה, בהצתה, בקיצוץ ובתלישה.

כוונתם להמית על ידי כך את רגשות הדת של היהודים האדוקים.

גזיזת זקנים נעשתה בשיטה המונית. מרטו זקנים של יהודים רבים. לפעמים מרטו את הזקן עם הבשר.

במקרה עבר שם רב העיר, אדם צעיר, גבוה ויפה, בוגר האוניברסיטה הוינאית בפילוסופיה וסמיכותו לרבנות קיבל מחותנו, רבה של חלם לשעבר. להיטלריסטים חולשה מיוחדת לענות יהודים יפי־תואר ורבנים, ולכן אין חידוש שהחלו לענות את הרב שבלט גם ביופיו.

ראשית כל גילחו הברברים את זקנו לעיני המון הפולנים שעמדו מסביב והתמוגגו מנחת. לאחר מכן פקדו עליו לדחוף מכונית. כשלא ביצע כהלכה עבודה זו החלו להכותו מכות נאמנות. ואחר כך הכריחו האינקביזיטורים ההיטלריסטים את הרב לנקות את השוק מגללי סוסים, וזאת בידיים חשופות, בלי להשאיר סימן לגללים.

לקול צחוקם הפרוע של ההמון הכריחוהו הסדיסטים לאסוף את כל הגללים לתוך מגבעתו ולחובשה לראשו.

חזיון מחפיר זה מול העיריה, לעיני כל, עשה רושם מדכא על יהודי חלם. באי־כוח הקהילה רצו למפקדה הגרמנית וביקשו את המפקד שיתערב לטובת הרב, אבל שום דבר לא עזר. ההצגה נמשכה.

כשעזבו לבסוף הגרמנים את הרב לאחר עינויים מחפירים אלה, החלו לחטוף יהודים מזוקנים, גזזו, מרטו ותלשו את הזקנים בידיהם. למי שזקן קטן היה, נחתך בפגיונם עם הבשר. לאחדים הציתו את הזקנים וסחבו אותם עם זקנים דולקים לגדר ושפכו עליהם מים ללא הרף. היות והיה זה בעונה הקרה, הרי יהודים רבים הצטננו ממקלחות זו ונפלו למשכב.

היה זה בראשית נובמבר. לחלם הגיעה בריגדה מעופפת של ס.ס. עם סימן הגלגולות השחורות. כנופיה זו פרעה ביהודים ביום אחד וגרמה להם עינויים קשים.

בריגדה מעופפת זו התחלקה לחבורות, ובידי כל חבורה רשימה של עשרות יהודים אמידים שעליהם לבקר אצלם. על כל ביקור הודיעו מראש על ידי חיילים. לכל יהודי עשיר נקבעה שעה ועל כל בני הבית להמצא אז בבית, ובאם לאו — יהיה רע ומר.

היעד של חבורות אלו היה: לשדוד מיהודי חלם את כספם, זהבם ותכשיטיהם. וזה קרה לאחר שהקהילה שילמה פעמיים מס עונשין. פעם אחת — 140,000 ז' ובפעם השניה — 180,000 ז'.

הנאצים קיבלו מידע מאנשי ה"פולקס־דויטשה" המקומיים וממודיעים פולניים, אצל מי מהיהודים נמצא כסף ועל כנופיות ה־ס. ס. לשדדם.

כך הלכו השודדים מבית לבית ושדדו כסף וחפצים בעלי־ערך.

כשנכנסו לבית יהודי היו תולשים מעל הידיים טבעות ומחרימים שעונים וחפצי־ערך, ואחרי כן החלו החיפושים. כולם התפשטו עד לעירום, אפילו נשים וילדים. כאשר יהודיה סרבה מתוך צניעות להתפשט, היו הרוצחים לועגים לה בציניות:

— אין אנו זקוקים לגופך. אנו מחפשים רק כסף ותכשיטים, ולכן אין לך מה להתבייש...

אם מצאו מיד סכומי כסף בהתאם למידע שבידיהם, החרימו והלכו להם. אבל אם הסכומים לא התאימו למידע שבידיהם, החלו לענות ולהרביץ מכות לכל בני הבית.

השיטה היתה פחות או יותר אחידה:

את הגבר הכניסו לחדר אחד, את האשה לחדר שני ואת הילדים לחדר נפרד. בכל חדר עינו והרביצו באופן שונה ואיימו בהוצאה להורג בירייה.

לאחר עינויים אלה היו היהודים שוכבים במיטותיהם דווים וחולים.

יהודי חלוש אחד עינו הרוצחים באכזריות כזו, שאשתו לא יכלה לשמוע יותר את אנחותיו וצעקותיו וקפצה למעקה להפיל את עצמה ולאבד את עצמה לדעת. הרוצחים תפסוה בבגדיה, הכניסו אותה לחדר והחלו לענות אותה על חוצפתה לנטוש את החיים...

למחרת עזבו אנשי הסער את העיר, ושבועות אחדים העיר היתה שקטה. לאחר מכן החל הרצח ההמוני.

בשלושים בנובמבר הודיעה המפקדה הגרמנית לועד הקהילה, שלמחרת, באחד בדצמבר על כל יהודי העיר, מגיל 15 עד 60, להתייצב בכיכר השוק. לשם מה — לא ידעו.

ועד הקהילה הודיע מיד לכל היהודים על פקודה זו. בין היהודים עוררה פקודה זו אימה ובהלה. העשירים יותר החליטו לברוח. ואמנם כמה מאות יהודים הצליחו לברוח לעיירות ולכפרים הסמוכים, ומרחוק עקבו אחרי מה שקרה ליהודים בכיכר השוק.

מאות יהודים התחבאו בבתי מכריהם הנוצרים, או במרתפים, באורוות, ולא באו לכיכר ביום האחד בדצמבר.

מחנה יהודים גדול כן התייצב. לפי ההערכה כאלף ושמונה מאות איש. היה זה ביום ששי, בשמונה וחצי בבוקר. הם נאלצו לעמוד בשורות. לא ידעו את הצפוי להם. ההיטלריסטים הפיצו שמועות, שיחליפו אותם בגרמנים הנמצאים בשטח הרוסי, והיהודים שמחו לידיעה זו. סוף־סוף, חשבו, יפטרו מהגזירות והנגישות. לכן לא כולם היו מיואשים.

כשהתכנסו כולם צפופים בשורות, בא קצין גרמני ונאם לפניהם. היה זה נאום מלא קללות וגידופים וזלזולים ביהודים.

מיד הופיעו סוכני גיסטאפו רוכבים על אופנועים, בדקו את כל היהודים והחרימו את כל כספם וכן את הדרכונים ואת התעודות.

בשעת ההפסקה פנו כמה רופאים יהודים אל הגרמנים, כי עליהם להיות בבתי החולים. שיחררו אותם ואחריהם שיחררו כמה עשרות בעלי־מקצוע שהיו להם פתקאות שהם עובדים בייצור למען הגרמנים.

רוב הנאספים נשאר בשוק עד שעה אחת אחרי הצהריים.

לאחר ששבעו הגרמנים מעינויי היהודים ושדדו את כל כספם, פקדו עליהם לשיר.

השירה היתה רוויה דם ודמעות. אלה שלא יכלו לפתוח את פיהם, הוכו מכות רצח.

אחרי השעה שתים־עשרה וחצי פקדו עליהם להסתדר בשורות של רביעיות ולהתחיל במצעד.

הובילו אותם דרך הרחובות הראשיים לכביש הרובישוב, חמישים ק"מ מחלם.

בעיר צעדו לאיטם, אבל מיד כשהגיעו לכביש, החלו סוכני הגיסטאפו לנסוע מהר והכריחו את היהודים לרוץ אחריהם.

מספר סוכני הגסטאפו היה ששים איש. אם נעצר יהודי משום מה, מיד המטירו עליו מכות רצח.

כמה נשים רצו אחרי המחנה, לראות מה גורלם של בעליהם, אולם סוכני הגיסטאפו הרדיפו אותן חזרה לעיר. נשים רבות התחבאו בשבילים צדדיים וליוו את ההולכים עשרות קילומטרים.

בשובן לחלם הביאו לעיר את בשורות איוב של המחנה הצועד. הן שמעו קול יריות. בעיניהן ראו כמה עשרות הרוגים בצדי הדרך ועל הכביש.

קמה מהומה בעיר. אבל מה יכלו לעשות, פרט לבכיות וצעקות?

נשים רבות יצאו בשבת בעגלות לחפש בין המתים את בעליהן. נודע להן מפי האיכרים, שהגרמנים קברו מיד את הירויים בקברות המון. חמישים איש בקבר אחד.

על הדרך ראו הנשים כתמי־דם. בכמה כפרים מצאו פצועים יהודים. הם התפזרו בין העיירות הסמוכות וכך ניצלו ממוות.

ביום ראשון בצהריים הביא איכר אחד מכתב ממייטק ולצ'ר לסבו, בו הודיע כי הוא חי ונמצא אצל האיכר. ביקשו מהאיכר שיחזיר את הנער בתחפושת של בן־כפר, שילמו לו כהוגן ולמחרת הביא את הנער לביתו.

מייטק הצעיר היה הראשון שתיאר בפני זקני חלם את הרצח האיום.

וזה סיפורו:

"אני ואבי הרש ולצ'ר נמצאנו באמצע המחנה הצועד. מיד כשהגענו מחוץ לעיר החלו הנאצים להאיץ בנו. לא כל היהודים יכלו לצעוד במהירות הנדרשת. כל הנעצר נורה במקום.

כשהתרחקנו כשנים־עשר ק"מ מחלם, עצרו אנשי הגסטאפו את הצועדים, בחרו עשרים איש מבין הצעירים והיפים ביותר והובילו אותם ליער הסמוך. כל המחנה המשיך בצעידה. שמענו קול יריות. אסור היה לנו להסתכל אחורה. כל המסתכל, דינו מוות.

אחרי כמה דקות חזרו אנשי הגסטאפו בלי היהודים.

לאחר חצי שעה עצרו שוב הגרמנים את הצועדים, ושוב בררו עשרים צעירים וכמה נאצים הובילו אותם ליער.

הפעם לא שמענו יריות, כי אם צעקות.

כשעברנו כשלושים ק"מ בסמוך לכפר בילופוליה, התעייף אבי ולחש לי, שהוא ישאר מאחור ועלי להמשיך לצעוד. הבינותי כבר מה הגורל הצפוי לאבי, ואמרתי לו כי אמות יחד איתו.

נמצאנו אז כבר בקצה המחנה הצועד. לפתע תקפה חולשה את אבי והוא נשאר מאחור. גם אני נעצרתי והובלתי את אבי הצידה. פתאום קפץ קצין גיסטאפו והחל להרביץ באבי. הייתי לאחר יאוש ודחפתי את הקצין עד שנפל. אבל מיד קם ודחף אותי בכוח עד שנפלתי לפחת. ירה כמה יריות באבי ואני איבדתי את ההכרה.

כמתוך חלום ראיתי שמאירים את הפחת בזרקורים. לאחר כמה רגעים התאוששתי.

המחנה היה כבר רחוק והבנתי שהגרמנים חשבו בוודאי אותי בין המתים: סביבי היו מוטלים גופות. התחלתי לחפש ביניהם את אבי ומצאתיו פצוע קשה. רציתי להצילו.

במקרה עברה מכונית עם נוסעים פולניים. עצרתי אותה וביקשתי מהם קצת בנזין לנקות את פצעי אבי, אבל הם סרבו לתת לי.

ראיתי מרחוק, רחוק מאוד, אורות מבקתות. רצתי לשם לבקש קצת מים, אבל האיכרים פחדו לתת לי מים...

סוף־סוף מצאתי איכר אחד שנתן לי מים ואף הלך איתי לעזור להציל את אבא. יחד איתו הכנסתי את אבי לביתו של יהודי בכפר. ניסינו להצילו, אבל לשוא. גסיסתו לא נמשכה זמן רב והוא הוציא את נשמתו.

נשארתי אצל האיכר וכתבתי את המכתב לסבי.

זהו הסיפור המזעזע של הנער בן השש־עשרה, שניצל בנס מכדורי הנאצים.

מה היה גורלם של שאר היהודים?

סיפרו ניצולים אחרים:

למעלה ממחצית הצועדים נורו ונרצחו בשעת הצעידה. רבים נפצעו וברחו לכפרים הסמוכים. להרוביישוב הגיעו חיים כשלוש מאות יהודי חלם. שם החזיקו אותם ברפת יממה שלמה ללא אוכל וללא מים. לאחר מכן אירגנו הגרמנים גם בהרוביישוב משחק דמים דומה. צירפו כמה מאות יהודי הרוביישוב ליהודי חלם וסחבו אותם עד לנהר בוג.

על גדות הנהר אילצו הגרמנים את היהודים לעבור לצד הסובייטי, אבל החיילים הסובייטיים לא הניחו ליהודים לעבור לצידם.

עשרות יהודים קפצו למים. השחיינים עברו איכשהו את הנהר מבלי להיעצר. יתרם טבעו בנהר.

את שארית היהודים הובילו הגרמנים לאחר מכן למחנה ריכוז.

חוץ מהרש ולצ'ר (האלמנה והיתומים ברחו מחלם לוולין) נורו בדרך עוד יהודים נודעים: הרופא ד"ר אוקס, הצלם רוזנבלט, שלושת האחים לוינשטיין (סוחרי ברזל עשירים), גומולקה, סגן בדימוס של הצבא הפולני ואיצ'ה שניצר, בעל חנות תמרוקים.

את גוויותיהם מסרו איכרים, שהכירו אותם למשפחותיהם. האחרים נקברו בקברות המון. חמישים איש בקבר אחד.

משה גאנץ, מעלבורן, אויסטראַליע

ביים שליאך פון כעלעם

אַ צעצווייגטער הויכער בוים
ביים שליאך פון כעלם איז געשטאַנען
און געוווּסט האָט קיינער נישט,
ווי און ווען, פונוואַנען —

ער האָט זיך גענומען דאָרט,
ווער עס האָט פאַרפלאַנצט אים.
געשטאַנען ר'איז — אַ מאַכט, אַ ריז
ביים ברייטן שליאַך פון כעלעם.

בלויז אַלטע לייט דערציילט האָבן,
אַז שוין די זיידעס גרויע
געקאַנט האָבן פון קינדהייט אים,
זיין קילן, זיסן שאָטן.

עס זענען מענטשן פון דער ווייט
געקומען אויף זיין וווּנדער —
אים אָנקוקן, באַטראַכטן אים,
זיין גרויסע, גרינע גבורה.

געווען איז ער — אַ שוץ, אַ נעסט
פאַר פייגעלעך אין זומער,
און פאַר די קראָען אין די פרעסט
אַ מאַסט פאַר שוואַרצע בשורות.

אויך אבות אונדזערע אין נויט,
אין שווערע מורא־שעהן,
געזוכט ביי אים עס האָבן טרייסט,
באַהעלטעניש פון גורל.

נאָר ווען עס איז די שוואַרצע שעה
פון אומקום און פארלענד
געקומען אויף די יידן דאָרט
מיט אויוונס אַש און גריבער,

נישט געקענט האָט אונדזער בוים
שוין קיינעם, קיינעם שיצן.
עס האָט דער שונא אים פאַרברענט
מיט אַלע קדושים־יידן.

אויפן ברייטן כעלמער שליאך
איז אַ בוים געשטאַנען.
איצט הויערן דאָרט חורבות בלויז.
אונטער בלינדע הימלען.

בבית הכלא הנאצי

בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השניה, וכל יהודי הרגיש באימה המתלווה אליה. המאורעות התגלגלו במהירות עצומה. חלם הופגזה קשות כבר בימים הראשונים, והתוצאה — 200 קרבנות, יהודים ולא יהודים. התושבים עזבו את חלם וברחו לכפרים, גם שם לא היה המצב תקין ובטוח.

שבועיים אחרי הכיבוש התפשטה שמועה, שהסובייטים באים לחלם במקום הגרמנים. האוכלוסיה היהודית קיבלה ידיעה זו בשמחה. הארמיה האדומה נכנסה לעיר. אבל בהתאם לאמנה עם שלטון היטלר, עזבה את העיר ונסוגה אל מעבר לנהר בוג.

חלם עברה שוב לידי הגרמנים. מעבר זה גרם לבלבול ולפחד. לפני צאתו מחלם התרה הצבא האדום ביהודים וקרא להם להילוות אליו. אולם, לצערי הרב, רק חלק קטן מהציבור התייחס ברצינות לפנייה זו. רק הנוער היהודי השמאלני עזב את העיר. רוב בניינה ורוב מניינה של האוכלוסיה היהודית נשארו בחלם, במחשבה; כי לא יאונה לה כל רע, וכי הגרמנים לא יתעללו ביהודים.

אולם קרה הרע במירבו. עם כיבוש העיר פתחו הפולשים הנאצים בטרור איום לגבי האוכלוסיה היהודית. קונטריבוציות, שוד ורציחות יומם ולילה. מחלקות ס.ס. מיוחדות עברו מבית לבית, חיפשו, בדקו ובזזו כל דבר ערב בעל ערך רב. הם מינו יודנראט (מועצה יהודית) ולקחו אתם בני ערובה.

הנאצים הבטיחו לחברי היודנראט, שאם יעבדו לטובת השלטון הגרמני, לא יאונה להם כל רע ויוכלו לחיות בשקט ובשלווה. אולם היתה זאת הבטחת שווא. התליינים המתוחכמים רימו אותם. הם תפסו יהודים לעבודה, עינו אותם ולבסוף השמידום.

השוד והביזה בוצעו בתנופה רבה. כל היהודים מרחוב לובלין גורשו מבתיהם והועברו לרחובות היהודים — רחוב פוצ׳טובה ואחרים. לאחר זמן מה היה שם הגיטו החלמאי.

באחד בדצמבר 1939 ציוו אנשי הגסטפו על היודנראט לאסוף את כל הגברים מגיל 16 עד 60, בכיכר השוק, שבו היתה "שרשרת" החנויות היהודיות, כדי להאזין לנאומו של מפקד הגסטאפו. יהודי חלם שיערו, שהם באמת נקראים לשמוע נאום. לא עלה על דעתם, שמטרת האסיפה היא רצח. לכן התייצבו שם 1,800 גברים יהודים.

הנאספים הרגישו מיד בסכנה האורבת להם. הם בכו והתחננו לפני הגרמנים, שישחררו אותם.

1,800 היהודים החלמאים הורצו להרובישוב ומשם לסוקול — לגבול ברית־המועצות, בתואנה, כי משום שהיהודים אוהבים את רוסיה, הם חייבים לעבור אליה. במצעד מוות זה הומתו הרבה יהודים. בעד "חטא" כלשהו, כגון, כל מי שפיגר בלכתו מחמת חולשה, נורה בו במקום. מתי מעט מהם חצו את הבוג ועברו לרוסיה. מעטים מהמגורשים חזרו לחלם.

מיום מצעד הדמים ההוא עד ה"אקציות" (הפעולות) ב־1942, עברו על יהודי חלם כל מיני פורענויות, רעב ואימי־זוועה. כל רגע ורגע ועל כל שעל ושעל היו בסכנת מוות. היו הגליות למחנה המוות סוביבור. הייאוש, שתקף את היהודים, היה מחריד ועמוק. רבים מביניהם ביקשו את אנשי הגסטפו, שירו בהם, ובלבד שייפטרו מעינוייהם הנוראים.

בשנת 1942, בשעת האקציה האחרונה, בחרו אנשי הס.ס. 50 בעלי מלאכה מומחים מכל המקצועות. אותי בחרו מבין התפרים. תחת משמר חמוש וחזק עבדנו עבור קציני הס.ס. (העיר כבר היתה אז "נקיה" מיהודים).

בנקוף הזמן החלו לחסל גם את מחלקת העבודה שלנו. מחמישים בעלי המלאכה היהודים נשארנו אך ורק חמישה־עשר, והעבירונו מגוש הבתים שתפסנו לבית הסוהר.

ששה עשר חדשים עבדנו בבית הכלא במחיצת המוות. בעיר לא היה אף יהודי אחד. גם אנחנו העדפנו את המוות וחיכינו לו כלגואל, שיצילנו מציפורני הרוצחים הגרמנים.

ב־17 במאי 1944 הפציצו המטוסים הסובייטיים את חלם, את בית הנתיבות ואת בית הסוהר שבו ישבנו. בהפגזה זאת נספו השומר וכמה אסירים. בניין בית הסוהר נהרס בחלקו ואנחנו — חמישה עשר היהודים — ברחנו. אחד מאתנו נורה על ידי המשמר. למחרת, ב־18 במאי, הוציאו אותנו, את הארבעה עשר ועוד שבעים אסירים אריים לירייה. עד היום אינני תופס, מדוע נורו כל שבעים האסירים האריים ומדוע אותנו, את הארבעה עשר, החזירו לבית הכלא.

עבדנו עד 21 ביולי 1944. ביום זה היתה ההתקפה הגדולה של הצבא האדום, שצלח את הבוג. העיר הראשונה, שכבש הצבא האדום בפולין, היתה חלם, ואנחנו שוחררנו.

זה קרה במהירות רבה, ואנשי הגסטפו והנהלת בית הסוהר ברחו בבהלה ובאימה באישון לילה. כשעלה השחר, נוכחנו, כי נשארנו בלי שמירה. אולם בעיר עוד היו גרמנים, והקרב והיריות החזקות טרם פסקו. עכשיו, ללא שמירה, עוד פחדנו לעזוב את המקום, ולכן החלטנו למצוא מחבוא בבונקר בית הסוהר. נשארנו שם שלושה ימים ללא אוכל וללא מים. לא ידענו, כי הצבא האדום שולט בעיר זה יומיים.

ביום שעזבנו את בית הכלא, נפטר אחד מאתנו — הכובען יחיאל שצ׳ופק. רק עם בואנו לחופש הרגשנו בטרגדיה הגדולה, בחורבן ובאבדון, שפקדו את עמנו. כל אחד מאתנו חש בבדידות הנוראה ובשואה, שעברה על העם היהודי.

על קברות אחים

גביית עדות מאת שלמה ברוסטמן

נרשם ע"י ע. וויניק

אחרי השחרור ממשטר העריצות, החליטו כמה מ·הודי חלם לגור ביחד, ולכן השתכנו באחד מבתי היהודים. הבית עמד ברחוב הדואר ומספרו 39. בית זה היה מיד למרכז יהודי הסביבה, שחזרו מגלותם. מבין היהודים, שהסתתרו אצל ה"ארים", שבו כמה בנות יהודיות: שתי האחיות באדן (לפנים היו בעלי מיכבסה), הנערה בוצ'ה — בתו של גולדשטיין, בת של אברהם ברלנד, בת אחת של לדרמן ועוד נשים אחדות. לפגישה הראשונה באו 18 יהודים חלמאים וראש העיר מר גוט צילם אותם.

היהודי הראשון שחזר מרוסיה, היה מר ביבל. הוא חי כעת בישראל. על אף התנאים הקשים והבדידות נמשכו החיים. את עזרת הנשים שבבית המדרש קבעו למקום לינה עבור היהודים הלא חלמאים.

הממשלה הפולנית החדשה פתחה בתהליכי משפטים נגד הפולנים, ששיתפו פעולה אקטיבית עם הגרמנים. אני תבעתי, בשם היהודים, לבית המשפט פולנים אחדים, שהשתלטו על נכסי דלא ניידי יהודיים וציבוריים. וכך הוחזרו לנו: "מושב הזקנים", ה"תלמוד תורה", בית החיים, בית המרחץ וכדומה.

ראש המועצה האזורית (פולני) הכיר בקבוצת היהודים כגמינה (יחידת מינהל בפולין). חברי הוועד היהודי היו:

ש. ברוסטמן, מאניס ציטרין, פונצ'ק, אלגנט, ישראל קופר, גדליה בקלצ'וך, עו"ד הירש דארפר ויוסף רולניק. אירגנו פעולות סעד, פתחנו בתי מדרשים, דאגנו שלחיילים יהודים לא יחסר אוכל ובמיוחד בימי חג וכד'. מאוחר יותר קיבלנו מהוועד היהודי המרכזי תמיכה בסך 10,000 זלוטים לחודש.

בשנת 1945, כשעורער המצב בפולין ופולנים היו מתנפלים

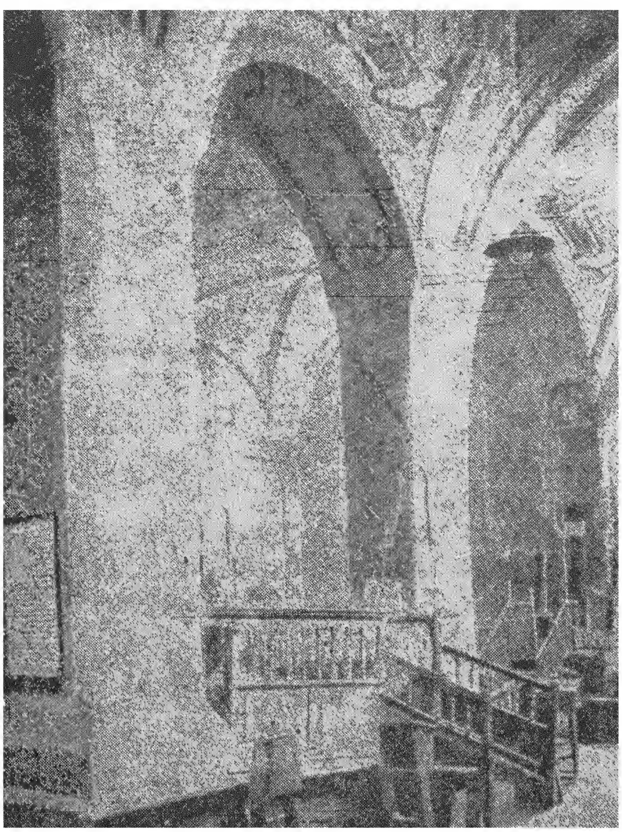
ביקור במקום שפעם עמד בית־הכנסת הגדול, שהנאצים שרפוה... עומדים (מימין לשמאל): פייוויל פריד, דוד גולדרייך, יעקב בעקער ועו"ד גדליה באקאלטשיק.

ברחובות העיר על יהודים, וקרה גם שירו ביהודים בעיר, עלתה המחשבה לברוח מפולין. אני עברתי לגרמניה, שהיתי שם זמן מה ובעזרת "הבריחה" (העלייה המחתרתית) הגעתי לישראל.

★

פעמיים הציתו הגרמנים את בית הכנסת בחלם. בפעם הראשונה כיבו מכבי האש את הדליקה. בפעם השנייה התפרצה אשה מחצרו של ברוך צאלס וצעקה, שבית הכנסת בוער. היא רצה להציל את ספרי התורה, אולם הגרמנים תפשוה וזרקו אותה חיים לתוך בית הכנסת.

אחר כך נאלצו היהודים לסקל את תל השרפה של בית הכנסת וליישר את המגרש, כדי שלא יישאר זכר כלשהו לבנין קדוש ועתיק יומין זה. בעובדם בפירוק האבנים, מצאו היהודים את עצמות האשה שנשרפה חיים.

הבמה ופנים בית הכנסת הגדול שנשרף כליל ע"י הנאצים

יעקב צבי שרגל, פתח־תקווה

כשחלם נפלה

בסופו של נובמבר שנת 1939.

שמש אדומה כנחושת המחממת כאם חורגת — כמו שאמרו האמהות בחלם — מביטה על העיר וקרניה בוכות.

בכיכר השוק, בטבורה של העיר, עומדת עדה של יהודים מפוחדים ומבוהלים, ומסביבם כנופיות רוצחים גרמנים, ס.א. וי־ס.ס. היהודים מזמרים זמירות. כך דורשים זאבי היטלר. השמים מתקדרים. האדמומית נעלמת. שלג יורד וחודר לתוך הצווארונים המורמים ולחורים של הנעליים. קור רטוב לוחץ על הנשימה עד כדי עלפון. מן העיניים והזקנים נוזלים טיפות של שלג נמס ודומעות.

הצבא בכובעי פלדה וחמושים היטב. הפגיונות מוצמדים לרובים ומקלעים מסביב, מקיפים את כיכר השוק ומטילים אימה ומרה שחורה.

ממול, מתוך רחובות שונים, מושיטים את ראשיהם העטו־פים בשמיכות ובעטיפות אמהות האומללים, כלות ובנות בצי־פיות אימה. פקודות נשמעות. אופנועים ומכוניות מתחילות לצפור ולהרעיש, ורעשם מתערבב בצריחות הבאות מכל צד.

מתוך בתי יהודים בוקעים את החלל יללות ובכי ילדים. מרביצים מכות, מרדיפים, יורים ונופלים. אבות, בנים ואחים מתים. ומפגן המוות ממשיך עד ליער המוביל להרובישוב ושם מתחדשות היריות.

אין חלם יותר.
אין יהודים בחלם.
אין חלם? מהי חלם?

*

כבר מזמן חלם איננה עיר אגדתית של תמימים וחכמים, הנלחמים בכלי־קודש וב״פני העיר״ בסיפורים בבדיחות. חלם, העיר שעל ההר המוקפת יערות, היא מלאת חיים יהודיים תוסס־ם, ביטוי חי למאבק על הקיום; נוער, מפלגות, בתי־ספר, קורסים, הרצאות, ספריות ותיאטרון. חלם פירושה: חסידי בלז, קוזמיר, טריסק, טומשוב, קוצק, הוסיאטין, רדזין ועוד ועוד, מפעלי תורה וחסידות, אישים מופלאים וזוהרים.

חלם היא גם פועלי־ציון שמאל, אשר אחוז חבריהם בעיריה האנטישמית הוא הגדול ביותר בכמות ובאיכות, בפעולות ומעשים.

חלם היא התבוללות שלומיאלית המתחרה בבתי־ספר של ״תרבות״ וגני־ילדים; היא עיר, בה היידיש היא עסיסית וגם לוחמת ויוצרת, בונה בנין לבית־ספר עממי ויש לה שיעורי־ערב, בית ילדים ומקהלה.

חלם פירושה: קיבוץ, החלוץ וציונות כללית עם מועדוני ספורט: הכוכב, הפועל, מכבי ואחרים; ספריה מודרנית ע״ש בורוכוב עם אלפי ספרים ביידיש ובפולנית, לנוער הלומד והעובד; ספריה גדולה ע״ש י. ל. פרץ אשר בה ספרים ביידיש, בעברית ובפולנית.

חלם של הרבה התלהבות לאידיאלים, של מעמד הבורג־נים — ועולם תחתון חשוך ועזוב, אנלפבתי.

חלם של טוב־טעם וריבוי גוונים; מוכנה להוציא יהודי הגון מתוך קהל החסידים בשטיבל, באשר בנו חדל לחבוש כובע חסידי לראשו — ובניהם של אותם החסידים, בני בקר, גולדרייך, קופר, שרגל ואחרים מארגנים את הפועלים היהודים והפולנים.

חלם, בה השתפכו מפלגות וקבוצות נוער ונעשו לזרם של ממש, והכניסו לסיים את הציר הראשון של פועלי־ציון, את ד״ר יצחק שיפר.

מרהיבת־עין היא רמתם של האמנים והשחקנים הפייטנים, המנהיגים והעסקנים המסורים לתנועותיהם ולמפלגותיהם, ובלבבותיהם מפעמת רוח האידיאליזם.

נמנה כאן אי־אלה שאנו זוכרים:

א. גולדברג — עורך ה״היינט״; לרר — מזכיר ה״ייוו״א״ בוילנה; שניאור ווסרמן — משורר, חי בארגנטינה; ישראל לווינשטיין — משורר, מתרגם ועורך ה״שריפטן״ בווארשה; הזמרת דורה דובקובסקי, השחקנית של ״התיאטרון הצעיר״ (יונג־טעאטער) בוארשה; פייבל ופנחס זיגלבוים; אחיהם הזכור לנצח, ארטור, מנהיג פועלים, דמות מרכזית ב״בונד״, חבר הסיים הפולני בגולה בלונדון, המאבד עצמו לדעת כמחאה נגד שתיקת העולם נוכח השמדת יהודי פולין; משפחת הנדל, האב — צייר והבנות — כנריות. הופעותיה של אידה הנדל עוברות בהצלחה גדולה בבירות העולם ובמיוחד בתל־אביב; הצייר המפורסם שיימי מונדשיין, אשר הממשלה הפולנית התגאתה באות ההצטיינות הבינלאומית שקיבל; האחים שמעון ויוסף מילנר, סופרים בעברית וביידיש ועסקני תרבות ועוד ועוד, אשר רק הצער והכאב גורמים להקהות את חושינו ואין ביכולתך למנות אותם כיאה להם.

הגבורים אשר הקריבו את עצמם למען דעותיהם, למען האידיאלים של צדק ושויון ונכלאו בכל בתי הכלא של פולין; רשת האיגודים המקצועיים שעמדו על משמר זכויותיהם של הפועלים היהודים והפולנים; הלוחמים לשווי זכויות היהודים, בעיריה ובמחוז; מפיצי רעיון שיבת ציון וכל אותם הכוחות הצעירים שהוסיפו את חלקם לתרבות היהודית בכל השטחים — זוהי חלם.

בחלם מופיעים בו בזמן שני שבועונים ביידיש: "פאָלקס־בלאַט" של פועלי־ציון שמאל, ו"כעלעמער־שטימע" של הציו־נים הכללים, שהופיע עד לחורבן ממש.

חוג דרמטי שהתארגן בחלם תחת הנהלתו של השחקן המחונן פייבל דרקסלר והופיע גם בערים הסמוכות, וחבריו הצטיינו באהבת־אין־קץ לאמנות הבמה.

מועדון בעלי־המלאכה, קופת גמילת חסדים, לינת הצדק וביקור חולים, הכנסת־כלה ועוד מוסדות כאלה המייצגים את הציבור כולו על כל שכבותיו ושדרותיו.

והעיר מתגאה בבית הכנסת העתיק בן מאות השנים שנבנה על חורבות כנסיה.

והנה בית־העלמין הישן של חלם.

שורה שלימה של גדולי ישראל מצאו את מנוחתם בבית־העלמין הזה. בו טמון זה מאות בשנים בעל המופת רבי אליהו בעל־השם, שהיו לו אלפים רבים של מעריצים.

...והיה בשעת צרה שתיפול על בית יעקב בקהילה הקדו־שה חלם, הם יעלו על קברו של הצדיק הקדוש, יבכו ויתפללו, ידליקו נרות על האבנים הקדושות שלמראשותו והגזירה תתבטל בעזרת השם.

הבה נעיף מבט אל חזיתו של כיכר השוק שהיתה.

כיכר השוק שהיתה — מהי?

זוהי חרפת פולין הפשיסטית. זוהי המדיניות החשוכה וה־עקובה מדם של יוזף בק, שפתחה את השערים וסוללה את הדרכים של פולין העצמאית לפרא השחור שהרס חייהם של מיליונים ובשורה הראשונה — את היהודים חסרי־המגן.

אני בעצמי לא ראיתי את כיכר השוק (יתכן כי ניתן לו שם חדש) אבל בחודש יולי 1939 כתב אלי חברי שמואל שרגל, אחד העסקנים החברתיים והפוליטיים בחלם, לאמור:

...שמעת בוודאי על האורבניזציה (שיפור העיירות ונישול היהודים מחיי המסחר), כעל כל צרה לא האמנו שתגיע שעתה, וכן היה עם גזירה זו. הגיע חג השבועות וגשם שוטף ירד. משונה הדבר: חג השבועות, אביב, וגשם שוטף. כולם יושבים בבתים כמו בסתיו. ובדיוק בחג, בזמן שטפון הגשם, מצאה ממשלתינו לנכון להעביר את האורבניזציה על שלושה בתי יהודים עניים, בסביבה הענייה ביותר. כנופיות בריונים הגיעו ברעש ובחרון, והשליכו את מטלטלי העניים מתוך דירותיהן של עשרים וארבע משפחות לתוך הגשם השוטף. אנחנו, חברי פועלי־ציון, הגבנו מיד. פרצנו את חדרי "תלמוד־תורה" ולשם הכנסנו את כל 24 המשפחות על מטלטליהן.

עכשיו רוגזים עלינו היראים והשלמים על ביטול תורה של תינוקות דבית רבן.

וסוף פסוק:

ברחוב היהודי העתיק ביותר בלב הצפיפות היהודית, עומ־דים בריונים ובידיהם כילפות ופטישים והורסים בתי יהודים בחג השבועות.

...אבל זה עוד לא הכל.

הזוכר אתה את כיכר השוק? את בנין העיריה הבנוי בסגנון של ימי הביניים? בנין גדול, ארוך ומעוגל כביצה עם גג כמצחיה וכובע. בערך 80 חנויות וכוכים של יהודים, שדלתו־תיהם מכוסות פחים. בימות החול קורעים את מלבושיך מעליך וקוראים: "אדון... נעליים בזול, מכנסיים, כותונת, כפתורים... שמרים, תפוחים, גזוז, הכל בזול".

בשבתות ובחגים, כשכל החנויות סגורות, נראה הכיכר כגבור עם בטן ענקית, אזורה באבנט ברזל. הזוכר אתה פינה זו של פרנסת יהודי חלם? לא נשאר זכר ממנה.

האורבניזציה של הפולקובניקים האנטישמיים הרסה את הבנין על שמונים חנויותיהן וכוכיו והשאירה שטח פנוי באמצע העיר.

מעל כל העיר נישא אבק מתאבק כלאחר שריפה. כל יהודי העיר מתהלכים כאבלים, נכלמים מצער ומכאב, מתביי־שים להביט איש בעיני רעהו.

מה יעשו כל המשפחות האלו? לאן יפנו? מי יעזור להן?

סידרנו איכשהו את עשרים וארבע המשפחות עד שהציבור יתפנה לעזור להן. אבל מה נעשה עם שמונים המשפחות, אשר האורבניזציה קיפחה את פרנסתן?

המכתב הזה מדבר בעד עצמו, ואין מה להוסיף עליו.

יוני, יולי, אוגוסט, ספטמבר, אוקטובר, נובמבר...

ביום חמישי, השלושים בנובמבר 1939, פקד השלטון הנאצי, שכל הגברים, מגיל חמש־עשרה עד ששים שנה, יתייצבו למחרת בשמונה וחצי בבוקר בכיכר השוק לשעבר, הנמצאת ברחוב הראשי של העיר.

הרב הזקן של קראשניצ'ין ציווה להדליק נרות שחורים:

זהו הסוף יהודים, זהו הסוף!

והסוף ידוע. אוי ואבוי לנו.

י. פיינשטוק

הסיכום הנורא

בספטמבר 1939 היו בחלם למעלה מ־18,000 יהודים, כ־60% מכלל האוכלוסיה. בחלם הופיעו שני עיתונים. בעיר היתה גימנסיה יהודית, בית ספר "תרבות", בתי מדרש ובתי תפילה, כגון: הקזמירי, הטריסקי, הלובליני, הרדזיני ואחרים. הם תפסו רחוב שלם.

ב־9 באוקטובר 1939 נכנסו הגרמנים לחלם. רדיפות היהו־דים החלו כבר בימים הראשונים. חיי היהודים היו אז הפקר. אנשי העולם התחתון המקומי ניצלו מצב זה. מלבד זאת הסתובבו אנשי הגסטפו במכוניות בחוצות העיר וביקרו בבתי היהודים העשירים והאמידים. הרבה יהודים הוכו. נשים נצטוו להתפשט ולהתעמל ערומות, והגרמנים היו בוחרים להם מחפצי הבית כל מה שמצא חן בעיניהם ומסתלקים. שבועות על גבי שבועות נמשך מצב זה, וכבר נראה לנו רגיל ומקובל.

החורף הקר והסבל הזדחלו לאיטם. במועצת העיר ישבו מהנדסים וערכו תוכנית לסגירת היהודים בגיטו. אבל היודנ־ראט ובראשם פרנקל שיחדו את מפקד הגסטפו האגר, והתוכנית נדחתה לזמן מאוחר יותר.

היהודים החלו לנוע בעיר ביתר חופשיות. המכות נפסקו, וכמו כן חדלו מתפוס יהודים לעבודה. הם נשמו קצת לרווחה, ואיכשהו השתכרו למחייתם.

לפתע — מהלומת פטיש בראש. באוגוסט 1940 הודיע היודנראט, כי על היהודים להיזהר, משום שמשהו עומד להת־רחש. היהודים הכינו מחבואים שונים, לא ישנו בבתיהם.

באחד הלילות התפזרו 4,000 אנשי ס.ס. בין האוכלוסיה היהודית. עברו מבית לבית ולקחו אתם 483 גברים (כי חלק מהם הסתתרו). במשך יומיים התערב היודנראט באופן פעיל, השתדל לתווך, ניצל את כל הפרוטקציות והצליח לשחרר 411 אנשים. 72 אנשים הוגלו למחנה בלז'ץ.

היודנראט אירגן ועדת־סעד כדי לעזור ליהודים, שגורשו למחנה. כל שבוע נסעו אחדים באופן לגלי לבלז'ץ והביאו להם דברי מזון וגם חפצים יקרים ומתנות עבור המפקחים הסדיסטים שבמחנה.

ביום הכיפורים חזרו 71 מהמגורשים הביתה. אחד מהם נפטר. עבר הקיץ. מהחזיתות שבמזרח התחילו להגיע לחלם קבוצות גרמנים פצועים וקפואים. הכובשים האכזריים החלו להתעצבן, ואנחנו הרגשנו בדבר מיד. אנשי הגסטפו התרו ביודנראט, שעל היהודים להתעסק בעבודה ולא בפוליטיקה ובאסטרטגיה. הם החלו שוב להכות ביהודים ברחובות העיר, לתפוס אותם לעבודה ולאיים עליהם בגיטו.

בדצמבר 1941 הוצאו במשך יומיים היהודים מהרחובות היפים וזרקו אותם לסימטאות צרות ומרופשות, ואסרו עליהם לעבור ברחוב הראשי. המצב הורע שוב בצורה ניכרת. פשטו גם שמועות עקשניות, כי באחד בינואר 1942 ייסגר הגיטו.

פרנקל והיודנראט אתו "הפכו עולמות", חילקו מתנות ומנעו את סגירת הגיטו. אולם הגרמנים העבירו את היהודים לסימטאות אחדות. לרשות 3—4 משפחות ניתנה דירה ומיטבח אחד.

לפתע נתקבלה ידיעה, כי יהודי לובלין יגורשו. ידיעה זו היתה בשבילנו מכה אכזרית. הבננו, שבקרוב יגיע התור שלנו. היודנראט נקט תחבורה מתוחכמת: המצאה ממש — גייס למחלקת המים של העיר 6,000 פועלים.

באפריל 1942 עמדו 5—6 אלפים יהודים, גברים ונשים, עד המותניים במים וייבשו את הביצות ואת שדות המרעה שליד חלם. בזיעת אפיים עבדו יהודי חלם, אולם לשווא. הישועה לא באה.

פּרץ בורשטין, באַלטימאָר, אַמעריקע

יאָרן פון פּיין און גבורה

געבוירן אין אַוודאַלעץ — אַ שטעטל הינטער כעלם. פיר יידישע משפּחות האָבן דאָרטן געווינט: אונדזער משפּחה און מיין טאַטנס ברודער אפרים מיט ווייב און קינדער, מיין מאַמעס ברודער ישראל נירנבערג מיט זיין משפּחה און מיין קוזין שמחה בורשטין מיט אַ פרוי מיט צוויי יינגעלעך. חיונה האָט מען געצויגן פון האַנדל — פון דאָרף אין שטאָט אַריין און צוריק.

ביז פינף, זעקס יאָר האָב איך געלערנט אין חדר, נאָכדעם — אין תלמוד תורה, אין כעלם. געוווינט ביי אַ מומע רחל, דער מאַמעס אַ שוועסטער. געגעסן "טעג". מער, ווי דער הונגער האָט מיר, אין ווינטער, דערקוטשעט די קעלט. קיין גאַנצע שיך האָב איך קיינמאָל נישט געטראָגן. דאָס גלייכן — בגדים: אַלטע, איבערגעניטשעוועטע און צעריסענע.

די פריילעכסטע צייט אין יאָר איז ביי מיר געווען ל״ג־בעומר מיט די צווייגן־ביקסלעך און שבועות מיטן אקדמות־ניגון און ס׳גיין צום טייך, אין וואַלד.

מיינע עלטערע ברידער, אברהם און מאָטל, האָבן געהאַנדלט מיט האָלץ. זיי האָבן אויך אויסגעאַרבעט קלעפּקעס. ער האָט אויך געאַרבעט ביי קאַנאַליזאַציע, זיך ספּעציאַליזירט אויף בעטאָן־אויסאַרבעטונגען. שפּעטער האָט אים דאָס דאָזיקע פאַך גוט געדינט אין די ביטערע מלחמה־יאָרן. די קאַנאַליזאַציע־אַרבעט האָט אים געראַטעוועט און מיט אים — אַ גרויסע טייל פון אונדזער פאַרצווייגטער משפּחה.

אין יאָר 1930, אַ טאָג פאַר שבועות, איז מיין טאַטע נפטר געוואָרן. מען האָט אים געפונען ליגן הינטער דער שטאָט ביי אַ ריטשקע וואַסער. אַ סברה, אַז ס׳איז אים שלעכט געוואָרן, אפשר אַ האַרץ־אַטאַק, געוואָלט זיך דערשלעפּן צו אַ וואַסער און דאָרטן ליגן געבליבן.

קובר געווען האָט מען אים אין קאַמין, אַ שטעטעלע צווישן אַוודאַלעץ און כעלם. צוליבן קדיש זאָגן נאָכן טאַטן האָט מען זיך אויף אַ געוויסער צייט איבערגעצויגן קיין קאַמין. אַ משפּחה פון פיר ברידער, אַ שוועסטער (איטע) און די מאַמע. אַ זומער מיט אַ ווינטער זענען מיר געווען אין קאַמין נאָכדעם צוריק זיך איבערגעצויגן קיין אַוודאַלעץ. דאָנערשטיק האָט מען געבאַקן ברויט, חלה און קיכלעך אויף. אַ גאַנצער וואָך. די מאַמע האָט אַזוי אונטערגעהייצט דעם אויוון, אַז ער האָט געהאַלטן היץ אַ גאַנצן פרייטיק און שבת. שבת אין דער פרי האָט מען געטרונקען הייסע קאַווע און צוגעביסן אַ קיכל. אויך פאַר אַ קרוב אָדער אַ ייד, אַ דאָרפגייער, וואָס האָט באַדאַרפט איבערנעכטיקן, איז תמיד געווען אַ געלעגער. די פאָדלאָגע פון "סאַלאָן", אַ ביסל פריש היי אָדער שטרוי, אַ קאָלדרע און ס׳איז שוין געווען ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן.

דער מסחר מיט קלעפּקעס און די בעטאָן־אַרבעט איז נישט שלעכט אַוועק. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און אונדזער שטוב איז געוואָרן אַ גאַסט־הויז. די מאַמע האָט קיינעם נישט אָפּגעזאָגט. פאַרקערט: ס׳איז אַ גרויסע מצווה הכנסת אורחים — האָט זי געטענהט. איך האָב נאָך באַוויזן צו גיין אין שקאָלע אויך. אַ גאַנץ יאָר בין איך געווען אַ שילער אין דער פּאָווישעכנער שקאָלע. נאָך מיטאָג, נאָך די לעקציעס־מאַכן, האָב איך געהאָלפן דעם ברודער אברהם ביי דער בעטאָן־אַרבעט. שכר־לימוד, פריער אין חדר, שפּעטער אין שקאָלע, האָב איך אַליין פאַרדינט מיט פּאַשען בהמות.

דאָס זענען געווען, קאָן מען זאָגן, מיינע בעסטע יאָרן. נאָך אַ גאַנצער וואָך אַרבעט האָט מען זיך שבת געזעצט צו אַ סערווירטן טיש מיט חלה, מיט פיש, מיט טשאָלנט. נאָכן עסן — זמירות. אברהם דער עלטסטער ברודער האָט געפירט טיש. אין די שבתים אין די נאָכמיטאָגס, איז מען געגאַנגען אין דערבייאיקן וועלדל אָדער אויף געסט צו קרובים, פריינט.

מיטן ערשטן שטערן אויפן הימל האָט די מאַמע געזאָגט "גאָט פון אברהם". ביי דריי שטערנס, מוצאי שבת — האָט די שוועסטער איטע אָנגעצונדן צוויי ליכט.

איך פלעג "אויף דער פולער וואָך" שפּאַנען פערד און וועגעלע און אַוועקפירן קיין כעלם די אויסגעאַרבעטע בעטאָנען. צוריקברענגען פון שטאָט צעמענט, אַמאָל אויך — פאָרמען. צוויי וואָגנס און צוויי פערד האָבן מיר געהאַט. צעמענט פלעג איך אויך פירן פון רייוויץ. די יאַזדעס האָבן אַמאָל געדויערט אַ טאָג מיט אַ נאַכט.

די כעלמער שאָסייען, ווי באַוווסט, זענען באַרגיקע. באַרג אַרויף האָב איך נישט איין מאָל געמוזט אַראָפּ פון וואָגן און אונטערשטופּן. די דראָזשקאַרעס פון שטאָט, וואָס האָבן דאָס געזען, זענען אָפט געוואָרן מיינע אונטערשטופּער. דאָס גלייכן אין אַ בלאָטע אָדער שלאַקסרעגן, אַריין מיט אַ ראָד, נישט אַהין און נישט אַהער — האָבן מיר די דראָזשקאַרעס אַרויסגעהאָלפן.

כאָטש דער שבת איז פאַר מיר געווען אַ הייליקער טאָג, פלעגט אויך טרעפן, אַז ס׳איז מיר אויסגעקומען שבת צו זיין אינמיטן וועג. האָט עס געטראָפן אין שטאָט, און קיין כעלם זענען אָפט אַראָפּגעקומען בעלי־דרשער, אַ "מגיד" — האָב איך נישט איינמאָל געלאָזט שטיין דאָס פערד און וועגעלע

און אַוועק אין דער "גרויסער שול", וווּ דער מגיד פלעגט רעדן, און זיך צוגעהערט צו אַ יידיש וואָרט. די מאַמע האָט מיך געפרעגט פאַר וואָס כ'בין אַהיימגעקומען "אַזוי שפּעט" און איך האָב תמיד אויסגעפונען עפּעס אַ תירוץ.

די בעטאָן־אַרבעט האָט געגעבן שיין פּרנסה און מיינע קוזינען פון לעסנאָוויץ, אברהם און קלמן האָבן אויך געוואָלט דערביי אַרבעטן — האָט מען געמאַכט אַ שותפות. איך, דער יינגסטער ברודער — האָב געפירט די פאָרמען קיין לעסנאָוויץ. געהאָלפן זיי באַקענען די אַרבעט און שוין פאַרבליבן דאָרט עטלעכע וואָכן.

אַמיינסטן קונים, אָפּנעמערס פון דער בעטאָן־אַרבעט זענען געווען אין כעלם. אין כעלם האָט מען אויך איינגעקויפט מאַטעריאַלן און מכשירים צו די פאָרמען. דאָס געשעפט האָט זיך פאַרגרעסערט און מען האָט צוגעבויט אַ גרויסע שאָפּע, אַ מאַגאַזין פון צעמענט־בלאָקן. דאַכוווקעס, אייזערנע טירן מחמת מורא פאַר אַ שריפה. אָבער די "זיבן גוטע יאָר" האָבן זיך גיך געענדיקט. פינצטערע וואָלקנס האָבן פאַרשטעלט דעם פּוילישן הימל. האַרבסט נײַנצן ניין און דרייסיק. אין דער לופטן האָט זיך שוין געטראָגן אַ ריח פון פּולווער. דאָס פאָרן פון דאָרף אין שטאָט אַריין און אויף צוריק איז געוואָרן אַ סכנה. צווישן פּאָפּאָלאָוויטשער און יאַנאָווער וואַלד האָבן זיך געדרייט פאַרדעכטיקט פאַרשוינען, באַנדעס איבערפאַלער, שלעגער. מען איז שוין נישט געגאַנגען מיטן שאָסיי, אלא, מיט אונטערוועגן, פעלדער און פעלד־סטעזשקעס. און אָט — אַ טיילווייזע מאָביליזאַציע פון פערד און וואָגנס. אַ סך זעלנער זעט מען אין די גאַסן. גרופּקעלעך מענטשן זאַמלען זיך. מען סודעט זיך, מען רעדט און מען דעררעדט נישט. אַלע האָבן געשפּירט דאָס דערנענטערן זיך פון דער מלחמה און קיינער האָט דאָס וואָרט פאַרן מויל נישט געבראַכט.

פרייטיק אין דער פרי, דעם צווייטן סעפּטעמבער, איז כעלם באָמבאַרדירט געוואָרן. פאַרוווּנדעטע און טויטע. מען כאַפּט אין די גאַסן, בעיקר יידן. מען שלעפּט אַלע צו דער באַן־גאַס, וואָס איז די ערשטע באָמבאַרדירט געוואָרן. מען דאַרף ראַטעווען די פאַרוווּנדעטע, לעשן די שריפות. אַ בהלה. מען פאַרלאָזט כעלם. מען אַנטלויפט אין די דערבייאיקע דערפער, צו באַקאַנטע פּויערים־שכנים. הינטער דער שטאָט, אויף די פעלדער באַהאַלט מען זיך. אַ גאַנצן פרייטיק און שבת איז מען געלאָפן, נישט וויסנדיק אַליין וווּהין. בעיקר האָט מען געזען יונגע מענטשן: איינציקע און גרופּעסווייז.

די עלטערע, ווי געוויינלעך, זענען געזעסן אין די שטובן. זיך פאַרמאַכט און געוואַרט. געמיינט, אַ טאָג, צוויי און ס'וועט זיך ענדיקן. געווען איז פּונקט פאַרקערט. אויך אַנדערע שטעט זענען, באָמבאַרדירט געוואָרן. די מלחמה איז געוואָרן אַ געשעענער פאַקט. מיט יעדן טאָג איז די לאַגע ערגער געוואָרן. דער פּחד האָט, ווי אַ רייף אַרומגענומען די צוזאַמענגעלאָפענע יידן. איינער האָט געקוקט דעם אַנדערן אין די אויגן און קיין טרייסט איז נישט געווען.

— אויך פון לובלין, פון וואַרשע, זענען געקומען יידן. קודם — די כעלמער, וואָס זענען געווען אין דער פרעמד. נאָך דעם — אויך נייע, בעזשענצעס. אַלץ איז געלאָפן אויף מזרח צו דער רוסישער גרענעץ. אַ סך האָבן געצויגן צו דער רומענישער גרענעץ. דאָרטן, האָט מען געזאָגט, איז נאָך דערווייל שטיל.

ראש השנה, יום־כיפור האָט מען אָנגעהויבן דערפילן די מפּלה פון פּוילישן מיליטער. גאַנצע אַרמייען און רעשטלעך פון צעקלאַפּטע פּאָלקן, מיט און אָן טראַפּעען, האָבן זיך אין גרויס איילעניש געלאָזט צו דער רומענישער גרענעץ. צו די צוויי וואָכן האָבן זיך אין כעלם באַוויזן די רוסן.

אַ דאָפּלט געפיל האָט אַלעמען אַרומגענומען. מען האָט נישט געוווּסט, צי דאָס איז גוט צי שלעכט פאַר יידן. ליב געהאַט האָט מען זיי נישט. אָבער בעסער פון די היטלעריסטן וועלן זיי זיכער זיין. דערווייל פאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען, אַז דער נייער "משיח", ס'רוסישע מיליטער, גרייט זיך פאַרלאָזן די אָפּגענומענע שטעט, די "באַפרייטע" מזרח־און מערב־געביטן. דערווייל האָט מען אויסגעליידיקט די געוועלבער, די געשעפטן פון מאַניפאַקטור, זייגערס, אפילו מעבל־שטיק, שוין אָפּגערעדט פון עסנוואַרג און פלעשער בראַנפן. לאַסט־אויטאָס מיט "וויעשטשעס" האָבן אין איילעניש זיך אָפּגעטראָגן צו דער גרענעץ, צום בוג.

די סאָוויעטן פאַרלאָזן כעלם. דער בוג איז די גרענעץ. אַ סך האָבן זיך געלאָזט גיין צו דער רוסישער גרענעץ.

אויפן וועג, דורך די דערפער, האָבן זיך שוין די פּויערים גענומען טשעפּען צו יידן. מיין פעטער אברהם־לייב מיט דער מומע רחל מיט צוויי קינדער — זענען אַוועק אין וואַלד. ביינאַכט איז מען אַהיימגעקומען אויף איבערשלאָפן. אַזוי האָבן געטאָן אַ סך יידן, אָבער דער עיקר — יונגע מענטשן.

דער הויפּט שאָסיי איז געווען פול מיט מיליטער — דערווייל נאָך פּויליש מיליטער — אָפּגעריסענע פון זייערע פּאָלקן, און ציווילע מענטשן.

די סכנה פון איבערפאַלן ווערן, רויב און מאָרד, איז געווען זייער אַ גרויסע. די הפקרות האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד און אויף וועמעס קאָפּ גייט עס אויס — צום ייד.

פון קראַסנאָסטאַוו איז געקומען צולויפן מיין עלטסטער ברודער מיט זיין משפּחה, אַ ווייב מיט פיר קינדער. מיר האָבן זיך אַלע געלאָזט אין וועג אַריין: דוד, אברהם, מאָטל, אַרטשי, דער יינגסטער ברודער, און צוויי קוזינען: געצל און בנימין. אַרויפגעוואָרפן אויפן וואָגן וויפל עס האָט זיך נאָר געלאָזט פון די שטוב־בעבעכעס, ס'קליינוואַרג און די ווייבער. די מענער זענען אוועק צופוס. אַזוי האָט מען זיך דערשלעפּט ביזן בוג. אַ טאָג מיט אַ נאַכט אין רעגן, ווינטן, איבער בלאָטיקע וועגן. נישט דערשלאָפן, נישט דערעסן — איז מען פון "בוג" אַריבער אויף "יענער זייט". מיר זענען אין לובאָמיל (ליבעוונע). ערשט אויף יענער זייט איז די לאַגע נישט קיין סך בעסער. נישטאָ קיין אָרט, ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. אינדרויסן איז קאַלט, און די ענגשאַפט איז גרויס. פון אַלע שטעט און שטעטלעך איז מען געלאָפן אויף דער רוסישער זייט. די שטעטלעך האָבן אַזויפיל נישט געקענט אויפנעמען.

מען האָט אויך מורא געהאַט, אַז די גרענעץ וועט פאַרמאַכט ווערן און מען וועט נישט קענען צוריקפאָרן — האָט מען אויסגעדרייט דעם וואָגן און אויפן דריטן טאָג זענען מיר אַלע צוריק אין דער היים.

אין דער "היים" האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן די אמתע צרות. די היטלעריסטן זענען שוין געווען די באַלעבאַטים פון שטאָט.

ס'איז גראָד אויסגעפאַלן שבת. מיר זענען אַוועק אין שול אַריין דאַווענען. באַלד נאָך שחרית האָבן זיך אין שול באַוויזן זעקס, צי אַכט פאָלקס־דייטשן און עטלעכע קריסטן. אַלע מיט האַקן־קרייצן אויף די אָרעמס און מיט ביקסן. מיט געשרייען אָנגעהויבן יאָגן און שלאָגן, אַלע מתפללים אַרויסגעטריבן אויפן הויף. אַראָפּגעריסן פון אַלע די טליתים, באַפוילן אַרויסנעמען פון אינעווייניק די סידורים און די תשמישי־קדושה, אָנגעוואָרפן אַלץ אין אַ קופּע. איינער האָט מיך אָנגעכאַפּט פאַרן אָרעם אַ שלעפּ אַרויס געטאָן אינמיטן הויף, געהייסן מאַכן אַ פייער און פאַר אונדזערע אויגן האָט אַלץ גענומען ברענען: שבת אין דער פרי, נאָך שחרית איז די שול אָפּגעגאַנגען אין פייער און אין רויך.

דעם זעלבן שבת איז די באַנדע פאַרפאָרן צו עטלעכע רייכע, באַלעבאַטישע שטובן: אַלץ, וואָס איז געווען, די טייערע חפצים, בגדים און עסנוואַרג, געהייסן לייגן אויף וועגענער, וואָס זיי האָבן צו דעם צוועק צוגעגרייט און אָפּגעפירט אין קאָמיסאַריאַט. דאָרטן האָט מען זיך צעטיילט מיטן רויב.

אין גאַס האָט מען געשלאָגן יעדן ייד, וואָס מען האָט געטראָפן. איז איינער געווען שענער אָנגעטאָן, האָט מען אים געשלאָגן, ווייל ער איז אַ רייכער, אַ "טשעמבערליין": איז איינער אָנגעטאָן אין אָרעמע קליידער — איז ער אַ קאָמוניסט.

דעם גאַנצן חדש נאָוועמבער איז מען טאָג־טעגלעך באַפאַלן יידן, אויסגעטאָן זיי נאַקעט, מענער און פרויען, אויסגעליידיקט די קעשענעס, געלט, גאָלד, זייגערלעך, אַלץ צוגענומען, באַפוילן אויף שנעל זיך אָנטאָן און אונטער קלעפּ געהייסן לויפן.

*

וועגן "מאַרש" פון פרייטיק אויף שבת, פיר און צוואַנציק שעה נאָכאַנאַנד, האָבן אַוודאי אייניקע שוין געשריבן. מען קען אָבער דעם טויטן־מאַרש נישט פאַרבייגיין און נישט דערמאָנען, וואָס פאַר אַ שינוי יענער בלוטיקער וועג האָט גורם געווען אין אַזוי גערופענעם "נאָרמאַלן" לעבן פון די געבליבענע יידן אין כעלם, באַזונדערס אין אונדזער משפחה. דער פאָטער אברהם־לייב איז אין יענעם מאַרש געפאַלן. אויך זיין פרוי רחל מיט צוויי קינדער זענען מיטן ערשטן טראַנספּאָרט אָפּגעשיקט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער געגנט און נישט צוריקגעקומען. דער ברודער אברהם איז געווען צווישן די געיאָגטע און אים איז געלונגען אַרויסצוכאַפּן זיך פון די טויטן־רייען און אויסבאַהאַלטן זיך אין דאָרף סיראַפּין. נאָכן טרויעריקן סך־הכל, עטלעכע טעג נאָכן מאַרש, האָט די מאַמע פאָרגעשלאָגן: "קינדערלאַך, ראַטעוועט זיך ווי אַזוי איר קענט".

אַזוי איז געווען. די מאַמע און ביידע שוועסטער מיינע זענען געבליבן אין דער היים. אברהם, מאָטל און אַרטשי זענען מיט היינטערוועגן, יעדער איינער באַזונדער, אין אַן אַנדער דאָרף אַוועק. איך האָב זיך אָנגעטאָן אין דאָרפישע מלבושים, אַ היטל מיט אַ גלאַנציקן דאַשעק. אַ נישט־ראַזירטער בין איך אַוועק צו אַ באַקאַנטן קריסט, קשיזשעווסקי, אַ פאַרמער אין קאָשיץ.

יעדער איינער פון אונדז האָט זיך אַזוי געוואַלגערט, אויסבאַהאַלטן אין לעכער, נאָרעס, סטאָדאָלעס און אין שטאַלן עטלעכע טעג, אַמאָל מיטן וויסן פון פויער, אַמאָל — אָן זיין וויסן און איינגעזען, אַז ס'איז אוממעגלעך און צוועקלאָז אַזוי צו לעבן. מען איז צוריק אַהיימגעקומען. אין שטוב האָבן מיר געטראָפן אונדזער פעטער ישראל מיט זיינע זעקס קינדער. מען באַראַט זיך ווידער וואָס צו טאָן, ווייל אויך די היים איז קיין היים נישט, און דאָס לעבן איז איינגעשטעלט.

ווידער גרענעץ. מען לויפט, מען שמוגלט, מען רייסט זיך צו דער גרענעץ, אָבער דאָס שמוגלען איז געוואָרן אוממעגלעך. מען כאַפּט. מען שיקט צוריק און ביי די היטלעריסטן איז נישטאָ קיין אָפּבעטן זיך. דער פּסק איז אויפן אָרט — טויט־קלעפּ, אָדער טויט.

האָט מען זיך דערוויייל געפּרוּווט ראַטעווען, ווי פריער. אַוועק אין די דערפער, יעדע נאַכט אויף אַן אַנדער פלאַץ. איינמאָל האָט געטראָפן, איך מיט אברהמען האָבן געגנעכטיקט הינטער דער שטאָט ביי אַ יידישער פרוי. געשלאָפן אין אָנטאָן, אויפן האַרטן דיל און מיט גרויס שרעק געקוקט אין פענצטער אַריין. און פּלוצים — מען קלאַפּט אין דער טיר. איין קלאַפּ, נאָך איינער. איטלעכס מאָל שטאַרקער. ס'איז נישט געווען קיין ברירה. מען האָט געעפנט די טיר און עס זענען אַריין דריי פּאָליציסטן מיט ווילדע געשרייען און אויסגעשטרעקטע ביקסן. באָרוועסע האָבן זיי אונדז אַרויסגעטריבן. אין דרויסן האָבן זיי אונדז געהייסן אויסטאָן און דערנאָך האָבן מיר גענומען לויפן. אַ פינצטערע נאַכט, אַ פראָסטיקע. מיר זענען נאַקעט און באָרוועס און מען לויפט אין איין אָטעם. שאָסן און קוילן איבער אונדז, הינטער אונדז, אָבער נישטאָ קיין צייט צו טראַכטן, נישטאָ קיין צייט צי פילן צי זענען מיר פאַרוווּנדעט. אַזוי־אָ זענען מיר אָפּגעלאָפן עטלעכע קילאָמעטער אין דער ווייטער, טיפער נאַכט אַריין.

אונדזער מזל איז געווען, וואָס זיי זענען אונדז נישט נאָכגעלאָפן. אַ פּנים מורא געהאַט מיינענדיק, אַז אויסער דער שטאָט זענען פאַראַן נאָך יידן, אפשר אויך מיט געווער. מערקווירדיק, דער אינסטינקט האָט אונדז, קאָנטיק, געפירט נישט ווייט פון אָרט, ווו דער ברודער מאָטל האָט גענעכטיקט ביי אַ באַקאַנטן קריסט. מיר קלאַפּן אָן אין טיר. ער עפנט און לאָזט אונדז אַריין.

לאַנג אויפהאַלטן זיך ביי אים האָט מען אויך נישט געקענט. ער האָט צוזאַמענגעקליבן אַביסל שמאַטעס. יעדער האָט גע־

כאַפּט אויף זיך, וואָס עס האָט זיך געלאָזט, אויך אַביסל עסן אויפן וועג און אין דער פרי זענען מיר אַרויס, ווי מען זאָגט, מיט דער נשמה אין דער האַנט.

עטלעכע וואָכן האָבן מיר זיך אַזוי געפּייניקט. אַריבערגיין דעם בוג איז שוין געווען אוממעגלעך, האָט מען בלית־ברירה רעזיגנירט פון דער וולוטשענגע. מען איז געבליבן אין שטוב. וואָס ס׳וועט זיין מיט אַלע יידן, וועט זיין מיט אונדז — האָט געזאָגט די מאַמע. דערווייל האָט זיך דאָס מ׳שטיינסגעזאָגטע לעבן איינגעשטעלט. עס האָט זיך אין כעלם געשאַפן אַ יידן־ראַט. מען האָט באַפוילן אַלע יידן, קינדער פון צוועלף יאָר אָן, דאַרפן טראָגן געלע לאַטעס מיט אַ בלאָען מגן־דוד.

עס איז מיר שטאַרק פאַרגאַנגען צום האַרץ דאָס מאַכן און טראָגן די געלע לאַטע. אָבער די מאַמע האָט געטרייסט: ״קינדער, מיר וועלן נאָך טראָגן אַזעלכע לענטעס מיט מגן־דוד׳ס אין פרייד און אין נחת״.

ווי אַזוי אַ דערשלאָגענע יידישע מאַמע האָט דעמאָלט געקענט זאָגן אַזעלכע ווערטער, איז פאַר מיר ביז היינט צו טאָג אַ רעטעניש. אויך יידישע פּאָליציי האָט זיך באַוויזן. דער יודן־ראַט (ביי אונדז האָט מען געזאָגט: יידישער קאָמי־טעט) האָט באַדאַרפט צושטעלן יידישע אַרבעטער אויף יעדער פאָדערונג פון דער דייטשישער מאַכט. עס זענען אַרויס־געגעבן געוואָרן אַרבעטס־שיינען. יעדער האָט זיך געוואָלט באַזאָרגן מיט אַזאַ אַרבעטס־שיין. אַ סך האָבן זיך אַרויס־געהאָלפן מיט געלט, מיט טייערע חפצים. אויך דאָ האָט מען געזען, ווי שלעכט ס׳איז דעם אָרעמאַן. ער איז תמיד געווען דער ערשטער קרבן. דייטשן, פּאָליאַקן, אוקראַאינער, וואָס זענען אין כעלם און אומגעגנט געווען לרוב, האָבן נישט אויפגעהערט ראַבירן יידיש פאַרמעגן. שלאָגן און אויספּרעסן קאָנטריבוציע. אויך די געסטאַפּאָ, האָט נישט אויפגעהערט דראָען מיט טויט פאַר נישט צושטעלן די געפאָדערטע סומעס געלט, טייערע חפצים, מלבושים, וואָס זענען נאָך צו יענער צייט געווען אין יידישע הייזער. ס׳האָט אויך געטראָפן, אַז עטלעכע געסטאַפּאָווצעס זענען פאַרפאָרן צו אַ פאַרמעגלעכן ייד אין שטוב אַריין, אַרויסגענומען אַלץ, וואָס איז זיי נאָר געפעלן און מיט אַ ציניש שמייכעלע געפרעגט, צי מען שענקט זיי דאָס...

די יידן האָבן ״געשענקט״ און אַוועקגעגעבן פון זיך דאָס לעצטע, אַבי זיך אויסקויפן פון זייערע בלוטיקע הענט. שטיל, אין האַרץ, האָט יעדער געטאָן תפילה פאַרן חסד פון געשענקט לעבן.

סוף זומער ניינצן פערציק בין איך געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט צו אַ פאָלקס־דייטש אויף אַ פאַרם. מאָטל האָט געאַר־בעט, ווי אַ קערער, רייניקער ביי דער זשאַנדאַרמעריע. אברהמען, אַ גוטער בעטאָן־אַרבעטער, איז געלונגען זיך פאַר־בינדן מיטן עלטסטן בוי־אינזשינער, פייכעל, וואָס האָט זיך שטאַרק געניייטיקט אין בעטאָן־אויסאַרבעטונגען.

מיט דער צייט האָט אברהם אויסגעפּועלט ביי פייכלען, מען זאָל צונעמען נאָך מענטשן צו דער אַרבעט. מען האָט מיך אַרויסגענומען פון פאַרם און כ׳בין געוואָרן אברהמס געהילף. צו אונדז האָט מען אויך צוגעשריבן אַנדערע יידן, צווישן זיי דעם פעטער ישראל.

אין טאַרנאָוו, נישט ווייט פון כעלם, האָט מען אויך אויפ־געשטעלט אַן אַרבעטס־לאַגער פון צוויי אָפּטיילונגען. אין איין אָפּטיילונג זענען געווען אַרום דריי הונדערט יידן. אין דער צווייטער — בערך צוויי הונדערט. יידן פון וולאָדאַווע, סאַווין, רייוויץ און פון די אַרומיקע דערפער. ביידע לאַגערן האָבן באַדאַרפט באַדינען די ״וואַסערווירטשאַפט״. מען האָט געאַרבעט ביים רייניקן און ברייטער מאַכן דעם טייך. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און מסוכנדיקע צוליבן שטיין כמעט באַרוועס אין וואַסער. דאָס עסן — מאָגער און ווייניק. דערצו האָבן די היטער, יונגע פאָלקס־דייטשן, אוקראַאינער, נישט געזשאַלעוועט קיין קלעפּ.

אויך אין די שטעטלעך גריכאָוו, ווילקי, בעלזשעץ, זאַמאָשטש האָט מען אויפגעשטעלט לאַגערן. מען האָט געגעבן באַשעפ־טיקונג און דאָס האָט די ערשטע צייט פאַרבלענדט די אויגן פון די געשלאָגענע או דערשלאָגענע יידן. מען האָט געמיינט, אַז מיט דעם וועט מען אָפּקומען און אַזוי ״איבערלעבן דעם דייטש״. מיין מאַמע פלעגט תמיד טרייסטן און זאָגן: ״צרות נעכטיקן איבער ווערן זיי קלענער״.

דער ערגסטער לאַגער איז געווען אין בעלזשעץ. מען האָט דאָרט טאָג־טעגלעך געפּייניקט יידן, נישט געגעבן קיין עסן, נישט געווען די מינימאַלסטע סאַניטאַרע באַדינגונגען. אַ סך קרבנות האָט דאָס שטעטל געגעבן. די ליידן פון יענע יידן זענען געווען אין לשער. דער לאַגער בעלזשעץ האָט אָנגע־וואָרפן אַ שרעק אויף אַלעמען.

אין אונדזער לאַגער זענען געווען אַ סך פון קראַסנאָסטאַוו, ווו מיין עלטסטער ברודער דוד, אַ בעל־משפחה, האָט געווינט. דאָרטן פלעגן די דייטשן אָפּטאָן שפּיצלעך. אַראָפּכאַפּן ס׳היטל פון אַ ייד און עס אַ וואָרף טאָן. דער ייד איז געלאָפן כאַפּן דאָס היטל — האָט מען אין אים געשאָסן. אברהם האָט תמיד אַרויסגעוויזן אַ סך דרייסטקייט, ריזיקירט און זיך געוואָנדן צום בוי־אינזשינער פייכעל, ער זאָל אים אַרויסגעבן אַ דער־לויבעניש אַראָפּצובריינגען אַהער דודן, ווייל ער איז אַ גוטער פאַכמאַן. פייכעל האָט אַזוי גיך נישט געגעבן קיין ענטפער. דוד איז דערווייל קראַנק געוואָרן. האָט מען זיך געצהט מיט יידן־ראַט. איינער פון יידן־ראַט, אַ געוויסער נירנבערג, האָט אין בעלזשעצער לאַגער געהאַט צוויי זין. נאָך שווערע מי און מאַטערניש מיט די כסדרדיקע אינטערווענצן — עס איז אויך געווען אַ גרויס איינשטעלעניש — האָט מען געפּועלט אויסטוישן אַ מענטש פאַר אַ מענטש.

אויף מיר איז געפאַלן דער גורל אויסגעטוישט צו ווערן. איך דאַרף גיין קיין קראַסנאָסטאַוו. פון דאָרט וועט דער יידן־ראַט מיך נעמען קיין בעלזשעץ און מיך אויסטוישן אויף דודן, וואָס האָט אין לאַגער באַדאַרפט איבערלאָזן זיין פרוי מיט די פיר קינדער. איך האָב געוווסט, אַז כ׳שטעל דערמיט

איין מיין לעבן. איך האָב אָבער געהאָפט אַזוי אַרום ראַטעווען דאָס לעבן פון אַן עלטערן ברודער.

דער אָפּמאַך איז אַ געהיימער און איך דאַרף אַדורכגיין אַ סך געפאַרן. איך האָב באַדאַרפט גיין צופוס פון אַוודאַלעץ קיין קראַסנאָסטאַוו — העכער פופציק קילאָמעטער. איך בין אַרויס אין וועג. פאַרקאַטשעט די אַרבל פון העמד אַזוי, אַז מען זאָל נישט אַרויסזען די געלע לאַטע. אַ ייד מיט אַ געלער לאַטע האָט נישט געטאָרט פאַרלאָזן דעם תחום. אַזעלכע "שפּאַצירן" האָבן זיך תמיד געענדיקט מיט קלעפּ אָדער מיט טויט.

דער טויש איז לסוף נישט געמאַכט געוואָרן. דודס שווער, אַ פרומער ייד, אַ ירא־שמים, האָט געזאָגט, אַז מען טאָר נישט טוישן אַ מענטש פאַר אַ מענטש. לויט דער תורה איז פאַרבאָטן פון אייגענעם ווילן צו באַשטימען דעם גורל פון אַ מענטש, בפרט אין אַזאַ צייט.

איך בין צוריקגעגאַנגען מיט גאָרנישט. אויך דער צוריקגאַנג איז געווען מיט גרויס איינשטעלעניש. אברהם איז דערווייל געשיקט געוואָרן אויף עטלעכע טעג פון בוי־אינזשינער קיין קראַסנאָסטאַוו בשייכות מיט דער בעטאָן־אַרבעט. ער האָט געזען דוד'ס לאַגע, ער איז געווען שטאַרק צעשלאָגן. ער האָט באַשלאָסן פאַר יעדן פרייז און ריזיקע אַרויסראַטעווען פון דאָרטן דודן. ער האָט זיך געזען מיטן שווער און באַטראַכטנדיק זיין מצב, האָט ער געצוווּנגען דעם שווער, וואָס האָט געהאַט אַ וואָרט אין יידן־ראַט, ער זאָל זיך וואָס גיכער ווענדן צום יידן־ראַט, סטאַרען זיך אַרויסשיקן אים פון לאַגער אין שפּיטאָל אַריין קיין לובלין.

מען האָט אים טאַקע געשיקט אין שפּיטאָל אַריין, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט. ער האָט זיך אין שפּיטאָל געמאַטערט עטלעכע וואָכן און אויסגעהויכט די נשמה.

✶

ווינטער נייַנצן איין און פערציק. די לאַגע ווערט ערגער. אברהם האָט ווידער אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן און אַזוי געמאַכט, אַז פייכעל זאָל מסכים זיין אונדז אַלע צונעמען צו דער אַרבעט.

די דייטשיש־רוסישע מלחמה איז געווען אין פולן ברען. דער שאָסיי כעלם—הרוביעשאָוו איז געוואָרן אַ הויפּט־שאָסיי, מיט וועלכן ס'זענען אָנגעקומען — מיט לאַסט־אויטאָס און צופוס — הונדערטער, טויזנטער רוסישע געפאַנגענע. די דייטשן זענען זיך באַגאַנגען מיט זיי אַזוי, ווי מיט די יידן — געשלאָגן, געפּייניקט, אויסגעהונגערט. זיי פלעגן אָנלייגן אַ וואָגן קלעצער, ברעטער און איינשפּאַנען צוואַנציק, דרייסיק פלעניקעס. זיי האָבן געשלעפּט און געפאַלן אין וועג. געלאָזט ליגן די געפאַלענע, פאַרוווּנדעטע און אונטער קלעפּ ווייטער געשלעפּט.

עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן, וואָס האָבן ערד, לאַנדווירשאַפט, דאַרפן אַלץ איבערגעבן דער ווערמכט. מיר האָבן געהאַט אַכצן מאָרג פעלד. פאַר דער מלחמה האָט אַן אוקראַינער מיטן נאָמען דיאַק באַאַרבעט די פעלדער. ער איז געווען און געבליבן אַן ערלעכער מענטש. איז מען אַוועק צו אים און אים איבערגעגעבן די גאַנצע ווירטשאַפט.

צו יענער צייט האָט מען געקענט טרעפן אַ סך רוסישע פּלעניקעס בלאָנקען אויף די פעלדער. זיי פלעגן זיך אין די נעכט אַריינגנבהנען אין געטאָ און קלאַפּן אין די פענצטער, בעטן עסן. נישט ווייניק איז אויך געלונגען אַנטלויפן אין די וועלדער. אוקראַינער האָבן דערניוכעט אַז רוסישע געפאַנגענע דרייען זיך אין דער געגנט און בעטן עסן, אַ טרונק. זיי האָבן געוואָלט דערגיין ווער פון די יידן העלפט זיי, האָבן זיך אוקראַינער פאַרשטעלט פאַר פּלעניקעס, מיט עטלעכע רוסישע ווערטער, וואָס זיי האָבן זיך אויסגעלערנט צו דעם צוועק, האָבן זיי זיך באַוויזן אין צעריסענע קליידער ביי די יידישע פענצטער, טירן. שווער געווען אונטערשיידן ווער ס'איז אַ ריכטיקער געפאַנגענער און ווער נישט. אַזוי אַרום זענען אַ סך יידן געפאַלן אַ קרבן. מען האָט גענומען דאָס שטיקל ברויט אָדער טרונק וואַסער און גלייך אויף אַ ברוטאַלן אופן באַפאַלן די יידן. זיי אַרויסגעיאָגט פון די שטובן, געשלאָגן, אַרויפגעטריבן אויף לאַסטאויטאָס און זיי אַוועקגעפירט הינטער דער שטאָט און אויסגעשאָסן.

זיי האָבן דערמיט אויך ליקווידירט די רוסישע גייער איבער די שטובן.

שווערע פרעסט האָבן זיך געשטעלט דעם ווינטער. הויךאָנגעשיטער שניי אויף די וועגן. דער סאָלטיס שיקט יידן רייניקן דעם שניי. מען איז נישט ווי געהעריק אָנגעטאָן. דאָס עסן איז מאָגער און ווייניק. פאַרקילט מען זיך גרינג. קראַנקהייטן האָבן זיך אַריינגעכאַפּט אין די שטובן. זיי לייגן אַוועק אַ סך עלטערע מענטשן און קינדער. קיין דאָקטוירים, קיין מעדיקאַמענטן זענען נישטאָ. קראַנקע נעמט מען אַרויס פון די שטובן און מען — ליקווידירט...

מיר זענען געווען נייַנצן נפשות אין צוויי שטובן. (שוועסטער, ברידער, שוואָגערס און קינדער, קוזינען מיט זייערע משפּחות). פאַר דער מלחמה האָט אונדזער משפּחה מיט די קרובים געציילט העכער פופציק מענטשן. האָט געטראָפן, אַז אַכט פון דער משפּחה זענען מיט אַמאָל קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. אַלע ליגן אין גרויסער היץ. איך בין געווען דער "גיבור", אַוועק צום סאָלטוס און געבעטן הילף. ער האָט געשיקט דעם פּאָוויאַטאָווע דאָקטאָר, וואָס האָט געוווינט אין אין דאָראָהוסק און איז געקומען מיטן סאָלטיס, האָט יעדערן באַטראַכט, געהייסן לייגן קאַלטע קאָמפּרעסן און עסן בלויז מילכיקס. ווו נעמט מען ?

איך האָב זיי ביידע אַרויסבאַגלייט פון שטוב, געפרעגט דעם סאָלטיס, ווי אַזוי ס'זעט אויס די לאַגע מיט איינשאַפן זיך אַביסל מילך. דערווייל האָב איך געהערט ווי דער דאָקטאָר זאָגט צום סאָלטוס, אַז מען דאַרף אַרומלייגן די שטוב מיט שטרוי און פאַרברענען.

אברהם, בטבע אַ שטאַרקער מענטש, איז גראָד געווען דער שוועך־געטראָפענער פון פלעקן־טיפוס. עטלעכע טעג האָט ער געראַרעדט פון היץ. איך בין געווען זייער איבערגעשראָקן, ווייל ער איז אָנגעגאַנגען ביים בוי־אינזשינער פאַר אַ גוטן

אַרבעטער. פאַר אונדז איז ער געווען אויך דער גרויסער אויפטוער און געוואַגטער מענטש.

פופצן, זעכצן טעג האָט אָנגעהאַלטן דער טיפוס. אָפּגע־שוואַכטע, הונגעריקע — מיט וואָס דאָס האַרץ צו דערכאַפּן איז נישט געווען — האָט מען ביסלעכווייז אָנגעהויבן זיך שטעלן אויף די פיס.

די בעטאָן־אַרבעט האָט זיך געענדיקט. אויסערן געטאָ טאָר זיך קיין ייִד נישט געפינען. דער ייִדן־ראַט אין כעלמער געטאָ ווערט שטרענגער. מען צעשיקט ייִדן אין פאַרשיידענע לאַגערן. דאָס איז נישט קיין גוטער סימן. וואָס טוט מען?

אברהם האָט זיך ווידער געוואָנדן צום אינזשינער. דער אינזשינער האָט שוין פאַרשטאַנען אין וואָס עס גייט און ער האָט ווידער געטאָן אַ גרויסע טובה. ער האָט צוגעטיילט אַ נייע אַרבעט: ברוקירן דעם ציגלוועג, וואָס פירט פון כעלם קיין הרוביעשאָוו. דאָס איז אייגנטלעך געווען אַ ברוקירטער שאָסיי פון רויטע ציגעלעך און מען האָט אים אויף אייניקע ערטער באַדאַרפט ריכטן, אויסלאַדעווען. דאָס איז דער שאָסיי פון טויטן־מאַרש, וואָס איז אויך רויט פון בלוט. אויף דעם שאָסיי האָבן מיר פיר ברידער: אברהם, מאָטל, אַרטשי און איך, געהאַט פון פיר ביז פינף חדשים אַרבעט. די אַרבעט איז כמעט אַ האַלב־אומלעגאַלע, ווייל אויסערן געטאָ האָט זיך קיין ייִד נישט געטאָרט ווייזן. די פאַרבייגייענדיקע דייטשע מערדער און זייערע פּוילישע און אוקראַאינישע מיטהעלפער האָבן גלייך געשאָסן יעדן איינעם, וואָס האָט זיך באַוויזן פאַר זייערע אויגן.

אויך פון די אַרומיקע לאַגערן האָט מען אָנגעהויבן איבער־פירן און אַרויסשיקן ייִדן קיין טרעבלינקע און סאָביבאָר. האָט מען נאָך אַ טאָג אַרבעט מורא געהאַט צו שלאָפן אין שטוב. פון דעסטוועגן איז די אַרבעט געווען פאַר אונדז אַ גרויסע דערלייכטערונג.

דער גוטער קריסט, דער אינזשיניער, האָט אויך געשאַפן אַרבעט פאַר דער מאַמען, דער שוועסטער איטע און נעכע די שוועגערין מיט די קינדער. ער־האָט זיי געשיקט אין אַ גרויסן פאָלוואַרק. אייגנטלעך זענען זיי אַהין געשיקט געוואָרן אויף אויסבאַהאַלטן זיך מיטן אויסרייד צוצוהעלפן דעם פויער אין זיין באַלעבאַטישקייט.

מיר האָבן געאַרבעט אויפן שאָסיי נאָענט פון דער דירעקציע.

עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז אין די נאָענטסטע טעג וועט פאָרקומען אַ גרויסע אַקציע. די קלאַנגען האָבן זיך באַשטעטיקט. דריי טעג פאַר שבועות האָט זיך די אַקציע אָנגעהויבן און געדויערט ביז איבער יום־טוב. דער קריסט, ווו די מאַמע מיט דער שוועסטער, שוועגערין און די קינדער זענען געווען, האָט זיך דערשראָקן און זיי אַלע אַהיימגעשיקט. מען האָט זיי אויפן וועג אַלע געכאַפּט און פאַרשיקט מיט די אומגליקלעכע קיין סאָביבאָר. די מאַמע האָט מיט אַ נס זיך אויסגעדרייט. ס'איז איר געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן. צוריק געקומען אַ לעבעדיקע נאָך דער אַקציע, וואָס האָט כעלם געקאָסט אַ סך קרבנות.

בשעת דער אַקציע זענען מיר געווען אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם ביי אַ באַקאַנטן פויער. אַז עס איז שטילער געוואָרן איז מען אַרויס אויפן שאָסיי אַרבעטן. די מאַמע איז געווען מיט אונדז.

פון מאָל צו מאָל איז געוואָרן ווייניקער ייִדן אין כעלם. אויך די געבליבענע האָבן, ווי מען זאָגט, געהאַלטן דאָס לעבן אין די הענט. אַ הונט אויף דער גאַס האָט זיך געפילט פרייער, ווי אַ ייִד — סיי ביינאַכט, סיי בייטאָג.

צוויי וויאָרסט פון אונדז אין קאַמין האָט געוווינט אַ ייִד מיטן נאָמען סרולקע. פון פאַך — אַ גלעזער. ער האָט געהאַט אַ ווייב מיט פיר קינדער, אַ שווער און שוויגער אין איינעם אַ טאָג זענען פאַרפאָרן עטלעכע אוקראַאינער, אַרויסגעיאָגט אַלעמען פון שטוב. די קינדער באַזונדער און די עלטערע באַזונדער. אַלע גויאישע שכנים זענען זיך צונויפגעלאָפן אויפן גרויסן "וווּנדער", און פאַר די אויגן פון אַלע האָבן זיי צומ־ערשט געשאָסן די קינדער, נאָכדעם — סרולקעס ווייב און די צוויי אַלטע לייט. די גויים האָט מען געהייסן אויסגראָבן אַ גרוב אויפן הויף און אַלעמען אַריינגעוואָרפן. זיי האָבן עס גערן געטאָן. סרולקע מיט דער עלטסטער טאָכטער זענען גראָד נישט געווען אין שטוב און אַזוי אַרום ניצול געוואָרן. דער מענטשלעכער כאַראַקטער איז דעמאָלט אַזוי פאַרהאַר־טעוועט געוואָרן. אַז מען האָט נישט געהאַט קיין סך צייט צו טרויערן און באַוויינען די אומגעבראַכטע.

סרולקע מיט דער טאָכטער זענען שוין צוריק אַהיים נישט געגאַנגען. עטלעכע טעג האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן. נאָכדעם זענען זיי צוריקגעקומען, אָבער שוין נישט קיין קאַמין נאָר קיין כעלם, אין געטאָ. די געטאָ־פּאָליציי, צווישן זיי אויך ייִדן, האָבן גלייך געכאַפּט די טאָכטער (עס איז פאַרווערט געווען אומלעגאַל קומען אין געטאָ) און איבערגעגעבן זי אין די הענט פון די דייטשן. סרולקע איז אָפּגעשיקט געוואָרן אין אַן אַנדערן לאַגער און פון דאָרט, בעת אַן אַקציע — קיין סאָביבאָר.

איינמאָל, גייענדיק צו דער אַרבעט אויפן הרוביעשאָווער שאָסיי האָבן מיך באַמערקט צוויי דייטשן. זיי רופן מיך צו און פרעגן, צי איך בין "אַ יודע". איך ווייז זיי די געלע לאַטע אויפן אָרעם. איינער פון זיי כאַפּט זיך צום רעוואָלווער. דער צווייטער האַלט אים אָפּ. מיר ווערט פינצטער אין די אויגן. די פיס אונטער מיר ברעכן זיך און כ'זע ווי דער טויט קוקט אויף מיר פון דער לופע אַרויס. דער מיטן רעוואָלווער אין האַנט קוקט אויף מיר און שמייכלט. איך ווייס נישט, וואָס דער שמייכל זאָל באַדייטן. די דייטשן האָבן תמיד גרויס הנאה פון שפּילן זיך מיטן לעבן פון אַ מענטש און אַ ייִד בפרט.

פּלוצים גיט דער צווייטער אַ זאָג צום ערשטן:

"לאָז אים גיין דעם דרעקקיקן יודע".

די אַרבעט אויפן שאָסיי האָט זיך געענדיקט. די לאַגע איז געוואָרן קריטיש. אברהם האָט זיך ווידער געוואָנדן צום אינזשיניער פייכעל און מיר ווערן ווידער געהאָלפן. ער

געפינט פאר אונדז די זעלבע ארבעט, אבער אויף אן אנדער שאסיי, עטלעכע וויארסט פון כעלם. און מיט אונדז — די מאמע. פאר די יידן אין כעלם זענען דאן געווען ביטערע טעג, כסדר זענען פארגעקומען אקציעס. אויף די געבליבענע וויניקע, פאראָרעמטע, דערשלאגענע יידן האט מען ארויפ־געלייגט קאנטריבוציע. ארויסגעפרעסט פון זיי ס'ביסל בעסערע אנטאן און שטוב־חפצים. ווער ס'האט נאך געהאט באהאלטן א שטיקל צירונג, א ווערט־זאך צו ראטעווען זיך דאס לעבן — האט געמוזט אפגעבן עס דעם יודן־ראט, וואס האט געמוזט צושטעלן דער געסטאפא.

די נייעס פלעגן מיר זיך דערוויסן פון אייניקע אנטלויפנ־דיקע יידן און פון די קריסטן פון דער געגנט, וואס האבן זיך געדרייט פראנק און פריי.

ווען כ'טראכט היינט, ווי איך האב גענומען כוח דאס אלץ אויסצוהאלטן מיין איך, אז דאס נעמט זיך פון געפיל פון ביטחון און האפענונג, וואס ס'האט אין מיר איינגעפלאנצט דאס חדר און די תלמוד־תורה. כאטש נישט קיין פרומער, טליעט אבער אין מיר א רעליגיעז געפיל און מיין מאמעס ביטחון.

ניינצן צוויי און פערציק. עס דערנעענטערן זיך די ימים־נוראים. עס איז געווארן א ביסעלע שטילער. אברהם האט געבעטן דעם אינזשיניער, ער זאל אונדז באפרייען פון דער ארבעט אויף עטלעכע טעג. מיר זענען אריין אין געטא, זיך אויפגעהאלטן ביי די ביטמאנס אויף קאשטשושקע־גאס. א גרויסער בוידעם איז דארט געווען. מיר האבן אויפן בוידעם צוזאמענגעשטעלט א מנין און א גאנצן ראש־השנה און יום־כיפור געדאוונט, געפאסט. כעלם האט דעמאלט אויסגעזען מוראדיק, פארלאזט, אויסגעליידיקט. צו איינציקע און צוויי פון א משפחה. אויף די ווייניק־געבליבענע האבן געלעבט אין גרויס שרעק.

אין אזעלכע צייטן איז דער דראנג צום לעבן אזוי שטארק, אז דער מענטש איז גרייט אויף אלץ אבי איבערצולעבן. חוץ דעם האט מען שוין געפילט, אז דער דייטש ווערט די מלחמה פארשפילן. ס'איז נאר א פראגע פון צייט. האט מען אלץ געטאן און זיך געראנגלט מיט דער צייט און מיט די מוראדיקע גזירות. איך האב געוווּסט, אז יעדער טאג, וואס גייט אוועק דערנעענטערט אונדז צום דייטשס מפלה.

פון נסיון האבן מיר געוווּסט, אז די "שטילע" טעג וועלן לאנג נישט אנהאלטן. די מערדער האבן געשפילט מיט די געפייניקטע יידן א מין פסיכאלאגיש שפיל, געשאפן ביי די מענטשן די אילוזיע, אז ס'גייט צום בעסערן, אז מער קיין אקציעס וועלן שוין נישט זיין. מיטן איינשלעפן דעם באוווּסט־זיין, ווערט מען ווידער קענען אנטאן נייע צרות. נאך עפּעס: צו יענער צייט האבן שוין אייניקע יידן געזוכט און געפונען דעם וועג צו די וועלדער. דאס אויפהאלטן די אזוי גערופענע שטילקייט האט א סך אפגעהאלטן פון לויפן אין וואלד אריין.

אקטאבער ניינצן צוויי און פערציק האט זיך, נאך א חודש אנדערהאלבן "רו", אנגעהויבן די אקציע. מען האט אלעמען פון די ארבעטספלעצער נישט געלאזט אהיימגיין. אויפן שאסיי, ווו מיר האבן געארבעט, איז אזייגער צוויי בייטאג געקומען א שליח פון סטאראסטע און געזאגט: ברידער בורשטיינס, געזעגנט זיך מיט דער וועלט. איר מוזט שוין פארלאזן די ארבעט".

עס איז אונדז פינצטער געווארן פאר די אויגן. אברהם האט, ווי זיין שטייגער, אנגעהויבן בעטן, אפבעטן זיך אויף עטלעכע טעג "ביז מען וועט ארויסענדיקן די ארבעט", אבער דער שליח ביי ס'זייניקע, כאטש אביסעלע ווייכער:

"שוין דריי טעג, ווי די אקציע קומט פאר. דער אינזשיניער קען אייך לענגער דא נישט האלטן".

מיר האבן פארלאזט די ארבעט אבער אין געטא נישט געגאנגען. מיר האבן זיך פארנאכט צו אנגעהויבן אריינ־גנבענען אין די דערפער, יעדער איינער באזונדער. די וועגן זענען געווען פול מיט סכנות. די פויערים האבן אצינד שוין מורא געהאט אריינלאזן צו זיך א ייד. קוים האט מען געפאקט א באהאלטן ייד, האט מען פארברענט די שטוב מיט די מענטשן מיטן גאנצן פארמעגן. ס'איז אבער נישט געווען קיין אנדער ברירה. צוריקגיין אין געטא האט באדייט — אומקום.

דריי טעג האט געדויערט דאס שלעפן זיך איבער דערפער, אונטערוועגן און סטעזשקעס, וואלגערן זיך אין פעלד, אין א הונט־בודע, אין א סטאדאלע אן דעם וויסן פון פויער. ס'איז געווען ווינטער, קעלטן, שנייען. ערשט נאך דער אקציע, זענען מיר צוריקגעקומען אין כעלם. א טויטע שטילקייט אין די גאסן. ליידיקע שטיבער. עס פוסטעווען יידישע הייזער. פון אפענע טירן און פענצטער קוקט ארויס — טויט.

איך גיי פארביי די "נייע־צאל". די גרויסע קיזלשטיינער זענען באשפריצט מיט בלוט־פלעקן. דאס זעלבע אויף דער שעדלעצקי־גאס. אויף דער קאטאווסקי גאס טרעפט אונדז א יידישע פרוי. זי קוקט אויף מיר און אויף דער מאמען, ווי געקומענע פון יענער וועלט. יענע האט פון גרויס איבער־ראשונג נישט געקענט ארויסרעדן קיין ווארט. אויך מיר זענען געשטאנען שטום. דאס איינציקע ווארט, וואס האט איבערגעריסן דאס לאנגע שווייגן איז געווען: "אוי!".

ענדלעך האבן מיר זיך עטוואס בארואיקט און אנגעהויבן נאכפרעגן אויף קרובים, באקאנטע, שכנים. דער סך־הכל איז געווען א ביטערער, א טרויעריקער.

פון די ביטמאנס, א משפחה פון צען נפשות, זענען געבליבן צוויי. די געבליבענע יידן זענען געווען זייער צעטראגן. מען האט שוין געוווּסט וועגן טרעבלינקע און סאביבאר. כמעט אלע, וואס האבן פריער נישט געטראכט וועגן אנטלויפן, האבן אנגעהויבן רעדן וועגן עוקר זיין. דאס איינציקע ארט איז געווען דער וואלד.

מיר זענען געווען פיר ברידער און די מאמע. אויף דער קאלעיאווע גאס, נעבן הייליקן ארט איז געווען אן ארבעטס־לאגער. נאר פאכמענער האבן דארט געארבעט. אברהם איז ווידער אוועק צום גוט־באקאנטן אינזשינער פייכעל און ער

האָט ביי אים געפּועלט, מען זאָל אונדז צונעמען צו דער אַרבעט ביי דער וואַסערלייטונג.

ער האָט געגעבן אברהמען אַ בריוו צום לאַגער־קאָמענדאַנט שאַכמייסטער. אַלע זענען מיר געגאַנגען מיטן בריוו. ער לייענט אים לאַנג און קוקט לאַנג אויף אונדז, דער קאָמענדאַנט און — הייסט אונדז בלייבן.

אויפן צווייטן טאָג שיקט דער קאָמענדאַנט אברהמען און מאָטלען און אַ קריסט מיט אַ פערד און וואָגן צו ברענגען בעטאָן־פאָרמעס פון דער היים. געקומען מיט פערד און וואָגן קיין אַוודאַלעץ, דערזעט זיי אַ שכן, אַן אוקראַינער און כאַפּט זיי גלייך אָן ביי די הענט און לאָזט ווייטער נישט גיין. ער צעשרייט זיך, ווי אַ ווילדע חיה: „אַצינד, בראַציע, וועט איר פון דאַנען קיין לעבעדיקע נישט אַרויס".

אברהם פאַרלירט זיך נישט. און דער משא ומתן איז אַ קורצער: עטלעכע הונדערט זלאָטעס און אַ פלעשל וואָדקאַ. ער האָט אים אויך געוויזן דעם אַרבעטס־שיין פאַר אים און מאָטלען.

✶

צוויי באַראַקן זענען געווען אין לאַגער, וואָס מען האָט גערופן „בויהויף". אין איין באַראַק אַ שניידער־וואַרשטאַט, אין צווייטן — אַ שוסטער־וואַרשטאַט. קיינער פון די באַשעפטיקטע אין בויהויף איז נישט אַהיימגעגאַנגען שלאָפן. דאָ איז דאָך געווען זיכערער ווי אין געטאָ. אָן ליכט, כמעט אָן עסן, אָן בעטלעך, אָן אַ ביסל שטרוי אויף אַ געלעגער נאָך אַ שווערן אַרבעטס־טאָג און דאָך — איז דער לאַגער געווען אַ גן־עדן אין פאַרגלייך מיטן געטאָ.

אין די שפּעטע נאַכט־שעהן פלעגט דער קאָמענדאַנט מיט נאָך איינעם, אַן אויפזעער, זיך באַווייזן אין באַראַק. אין דער האַנט — אַ לאַמטער און מיט די פיס האָבן זיי אַ טאַפּ געטאָן, צי אַלע שלאָפן, צי אַלץ איז אין אָרדענונג.

אין דער פרי שטעלן זיך אַלע צום ציילן. יעדער באַקומט אַ שטיקל ברויט מיט אַ טעפל שוואַרצע קאַווע. צו מיטאָג — אַ וואַסער־זופּ מיט „פליישׁ" — לעבעדיקע ווערים.

סעלעקציעס זענען כסדר פאָרגעקומען אין געטאָ, ווו מען פלעגט אַלע מאָל צוברענגען יידן פון פאַרשיידענע שטעט און לענדער: פון טשעכיע, פון אונגאַרן, פון פראַנקרייך. אויך פון לובלין, וואַרשע און אַנדערע שטעטלעך. די יונגערע, שטאַרקערע, אַרבעטספעיקע מענער האָט מען געשיקט אין אונדזער לאַגער אַריין. אַ סך פון די געקומענע זענען געווען שטאַרק צעקלאַפּט, מיט באַנדאַזשירטע פנימער און הענט.

מען האָט די ניי־געבראַכטע אַריינגעטריבן אין ליידיקע קאַמערן, וואָס מען האָט גערופן „די טויטן־קאַמערן". געווייען, פאַרשטיקטע שלוכצן און קרעכצן האָט מען דאָרטן געהערט. אויסגעהונגערטע, האַלב־לעבעדיקע האָט מען זיי ביסלעכווייז אָנגעהויבן אַרויספירן פון דאָרט. יעדן טאָג אָפּגעשיקט אַן אַנדער גרופּע אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. קיינער איז פון דאָרטן נישט צוריקגעקומען.

אין בויהויף זענען געבליבן אַרום טויזנט יידן. מענער, יונגע מיידלעך, עטלעכע פרויען. מיר האָבן געאַרבעט ביי שמירן די דעכער פון די באַראַקן און שטאַלן מיט סמאָלע. איך האָב געוואַרעמט די סמאָלע. כסדר אונטערגעלייגט העלצער אויפן פייער.

פון מאָל צו מאָל זענען צוגעקומען יידן, ס'רוב מיידלעך, געבעטן זיי לאָזן אָפּבראָטן אַ קאַרטאָפל. אַ געבראָטענע קאַרטאָפל איז אָפט געווען „שפּייז" אויף אַ גאַנצן טאָג. צווישן די מיידלעך, וואָס האָבן אָנגעהויבן אָפטער צוקומען בראָטן אַ קאַרטאָפל, איז געווען איינע מיטן נאָמען לאה. זי איז נאָך דעם געוואָרן מיינס אַ שוועגערין.

ווינטער. שנייען, פרעסט. די אַרבעט, וואָס מען האָט פריער געמאַכט אין דרויסן, האָט מען געמוזט מאַכן אינעווייניק. דער קאָמענדאַנט האָט צו דעם צוועק אונדז צוגעטיילט אַ שאָפּע פאַר אַ בעטאָן־וואַרשטאַט. מיר האָבן פון דער שאָפּע געמאַכט אַ פאַרמאַכטן גאַראַזש מיט אַ פּריטשע צום שלאָפן. צום גליק זענען מיר געווען די סאַמע ניצלעכסטע אַרבעטער אין גאַנצן לאַגער. אברהם, וואָס האָט תמיד, נישט אָן ריזיקע, געפּועלט ביים קאָמענדאַנט, וואָס ער האָט אים געבעטן, האָט אויך דאָסמאָל איינגעשטעלט: ער האָט געבעטן צונעמען לאהן צו דער אַרבעט. עס איז געשען עפּעס, וואָס האָט נאָך דרינגענדיקער געמאַכט איר צונעמען וואָס פריער צו דער אַרבעט.

מען האָט פון לאַגער געגרייט אַ נייעם טראַנספּאָרט אַרויסצושיקן. לאה איז געווען צווישן זיי. געסטאַפּאָווצעס מיט הינט היטן די אומגליקלעכע, וואָס מען גרייט צום טראַנספּאָרט. לאה פּרוּווט עפּעס זאָגן איינעם פון די געסטאַפּאָווצעס. אַ צווייטער באַמערקט דאָס און רייצט תיכף אָן זיין הונט אויף איר. דער הונט באַפאַלט איר, צעבייסט די פיס, די הענט. זי שרייט געוואַלד. אברהם לויפט צו צום קאָמענדאַנט און ווייזט אָן, וואָס דער הונט טוט מיט לאהן און — ווידער אַ נס: מען נעמט איר אַוועק פון ווילדן הונט, אַ צעביסענע, אַ פאַרוווּנדיקטע, און זי איז שוין אויסער דער ריי פון די פאַרמשפּטע צום אַרויסשיקן.

צוויי טעג און צוויי נעכט איז די מאַמע געווען אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם אין דער צייט פון דער אַקציע, וואָס איז פאָרגעקומען אין געטאָ דעם זעלבן טאָג, וואָס אין אונדזער לאַגער. נאָך דער אַקציע האָט זי זיך אַרויסגעגנבעט פון געטאָ און אַוועק צו אַ באַקאַנטן גוי, דעמאַך, אין אַ פאַרוואָרפן ווינקל נאָענט פון וואַלד, פיר, פינף ווייאָרסט פון כעלם. די מאַמע האָט געוווּסט, אַז מיר אַלע זענען אין בויהויף. האָט זי מיט איינעם אַ יונגן קריסט, באַפוילן, אַז זי האָט זיך מיט נסים צוריק דערשלאָגן אַ היים, קיין אַוודאַלעץ און זי מוז, וואָס פריער פאַרלאָזן דאָס אָרט.

ווידער — אברהם. ער האָט אויפגעקלערט דעם קאָמענדאַנט, אַז מען דאַרף נאָך פאָרמעס און ער איז גרייט פאָרן אַ היים און ברענגען די פאָרמעס. דער קאָמענדאַנט איז באַשטאַנען אויף דעם פּלאַן. מען האָט געשיקט אברהמען מיט אַ קריסט, ער זאָל אים העלפן אויפלאָדן די פאָרמעס אויף אַ

וואָגן, אויף וועלכן ביידע זענען אַרויסגעפאָרן פון לאַגער בויהויף.

מען האָט געברענגט די מאַמען און אויך — די פאָרמעס אין לאַגער אַריין. ווי אַזוי אברהם האָט דאָס געמאַכט איז שווער און אומגלויבלעך אויך היינט צו פאַרשטיין. ער האָט אויך אַזוי מאַרקירט, אברהם, אַז אין לאַגער אַריין זאָל מען קומען ווען ס׳איז שוין טונקל אין דרויסן, כדי מען זאָל די מאַמען קענען אַריינשוואַרצן אין לאַגער אַריין.

*

אַ גרויסער לאַסט־אויטאָ איז געווען אין לאַגער. דער שאָפער, אַ טשעך, נישט קיין שלעכטער מענטש. אָפט האָט מען באַדאַרפט אויפלאָדן און אָפּלאָדן זאַכן. מען האָט צו דער שווערער אַרבעט גערופן די בעטאַנשטשיקעס — אונדז.

מיר האָבן אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט און אָפט אַרויסגעפאָרן פון לאַגער. איין מאָל זענען מיר אַריין קיין רייוויץ ברענגען קוילן, ברעטער. אין מאַגאַזין, ווו מ׳איז געשטאַנען אין דער ריי נאָכן ביסל קאַווע, ווערמדיקער זופּ, האָט געאַרבעט אַ מיידל פון שעלישטש, חייקע פעסטבערג. דאָס מיידל איז געוואָרן מיין ברודער מאָטלס ווייב.

זעקס זענען מיר געווען אין בעטאָן־וואַרשטאַט: מיר, פיר ברידער, די מאַמע און לאה. קראַנקע, אַלטע און אומפעיקע מענטשן צו דער אַרבעט האָט מען איבערגעפירט אין דער שקאָלע סטאַשיצאַ, אויסערן לאַגער, אויך אויסערן געטאָ. פון יענער "שקאָלע" איז מען לעבעדיק נישט אַרויס. דערוויסט האָב איך זיך דאָס פון די לאַגער־מענטשן, וואָס מען האָט אַלע מאָל גערופן אַהין אויף גראָבן גריבער און באַהאַלטן די הרוגים.

ווידער האָט אין לאַגער אַריינגעכאַפּט אַ טיפוס. איך, די מאַמע און לאה זענען קראַנק געוואָרן. מיר האָבן נישט געקענט שטיין אויף די פיס. אָבער אויפהערן אַרבעטן האָט געהייסן — זעלבסטמאָרד. קיין זעלבסטמאָרדן זענען אין די לאַגערן נישט געווען. דעם "לוקסוס" האָט מען זיך נאָר פאַרגינען אויף דער פריי, אין די גוטע צייטן. דאָס הינטישע לעבן איז צו טייער אויף זעלבסטמאָרד. האָט מען געאַרבעט קראַנקערהייט, נישט דער פחד פאַר דער קראַנקהייט האָט דערקוטשעט, נאָר דער פחד אַרויסגעפירט צו ווערן אין שקאָלע סטאַשיצאַ.

עס איז טאַקע געשען, עטלעכע פאָליציאַנטן זענען פּלוצים געקומען אין וואַרשטאַט אַריין, אַרויסגענומען די מאַמען און לאהן. מיר האָבן געפרוווט זיך אַקעגנשטעלן פריער מיט גוטן, נאָך דעם מיט בייזן און עס האָט נישט געהאָלפן. איינער אַ פאָליציימאַן, שלמה האָכמאַן, האָט מיך געשלאָגן מיט אַ קייט איבער דער פלייצע. פון שוואַכקייט און גרויסער היץ בין איך אומגעפאַלן. האָט ער אויך מיך געוואָלט נעמען. מען האָט די מאַמען און לאהן אָפּגעפירט אין שקאָלע שטאַשיצא.

אברהם האָט נישט גערוט, געזוכט אַ פאָרטל, ווי אַזוי זיי ביידע אַרויסצונעמען פון טויטן־הויז און אַ טאָג נאָכן אַרויספירן זיי פון לאַגער האָט ער געפּועלט ביים קאָמענדאַנט, ער זאָל אים דערלויבן צוטראָגן דער מאַמען עפּעס עסן.

אַ סך מי, גבורה און איינשטעלעניש האָט אברהמען געקאָסט אָט די פריוואַטע "אַקציע" זיינע פון "טראָגן דער מאַמען עפּעס עסן". דאָס איז נאָר געווען אַן אויסרייד. נישט קיין עסן האָט ער זיי געברענגט: ער האָט זיי געברענגט צום עסן — אין לאַגער.

לאה האָט זיך געשטאַרקט און אויפן צווייטן טאָג אַרויס צו דער אַרבעט. די מאַמע איז געפאַלן פון די פיס. מען האָט געמוזט עפּעס טאָן. מען האָט זי באַהאַלטן צווישן די ברעטער אין סקלאַד. אין דער פרי, ביים אַפּעל: מען הייבט אָן ציילן די מענטשן און די מאַמע איז נישטאָ (זיי האָבן אַפּנים פאַרגעסן, אַז מען האָט זי מיט צוויי טעג פריער אַרויסגעפירט אין שקאָלע סטאַשיצא). איך מיר האָבן געהויבן מיט די אַקסלען. מיר ווייסן נישט, ווו זי איז אַהינגעקומען.

דער מאַמען האָט מען לעבעדיקערהייט אַריינגעלייגט אין אַ נישט טיפן גרוב צווישן סקלאַד און גאַראַזש און אַרומגעלייגט מיט ברעטער. פון אויבן אָנגעשיט אַ ביסל ערד, זאַמד. עס איז געמאַכט געוואָרן אַזוי, אַז מען זאָל דאָרטן קענען איבערליגן עטלעכע שעה און נישט־אויפהערן אָטעמען. מען האָט געזוכט, גענישטערט און נישט געפונען די מאַמען. די שרעק, וואָס מיר אַלע אין דרויסן און די מאַמע אינעווייניק האָבן איבערגעלעבט — איז נישט איבערצוגעבן אין ווערטער. ערשט ווען די פאָליציי און זייערע מיטהעלפער, די זוכער, זענען אַוועק, האָבן מיר אַרויסגענומען די מאַמען אַ האַלב־טויטע פון דער באַהעלטעניש. זי האָט קוים געאָטעמט. נאָך עטלעכע שעה וואָלט זי דאָרטן נישט אויסגעהאַלטן. מ׳האָט איר דערמונטערט מיט אַ ביסעלע זיסער טיי. נאָכן אָפּכאַפּן דעם אָטעם און קומען צו זיך — האָט מען זי אַרויפגענומען צו אונדז אויף דער פריטשע. זי אַוועקגעלייגט אין אַ ווינקל, איבערגעדעקט מיט אַלטע בגדים, שמאַטעס. עטלעכע טעג איז זי אַזוי געלעגן אין שרעק און שטאַרק אָפּגעשוואַכט.

זי איז אין אַ טאָג צוויי אַרום אַראָפּ פון דער פריטשע. זיך געסטאַרעט מיט אַלע כוחות צו שטיין אויף די פיס און טאַקע אָנגעהויבן זיך דרייען נעבן אונדז, ס׳זאָל הייסן, אַז זי אַרבעט.

צום גליק האָט מען געטוישט דעם קאָמענדאַנט שאַכמייסטער אויף אַ צווייטן, אַ געמיטלעכער מענטש. אברהם האָט באַלד געפונען אַ וועג צו אים. ער האָט ליב געהאַט צו נעמען אין יד אַריין.

מיר זענען דערווייל אַרויס פון דער קרענק און די אַרבעט איז ווייטער געגאַנגען. מען האָט אונדז אויך אָפט געשיקט אַרבעטן אויסערן לאַגער און — אויסער דער שטאָט. איך האָב איין מאָל אויפן וועג געטראָפן אַ פויער פון אַוודאַלעץ און ער האָט מיר דערציילט, ווי אַזוי מען האָט געכאַפּט מיין קוזינע הינדע און זי איבערגעגעבן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ.

סוף ווינטער. די לופט ווערט אַביסל לינדער, אָבער צו די צרות זעט מען דערווייל נישט קיין סוף. ווידער טוישט מען דעם קאָמענדאַנט אויף אַ פאָלקס־דויטש — גרימאַייזן. ער

וווינט איבער אונדזער בעטאָן־וואַרשטאַט. יעדן אין דער פרי האָט ער אַראָפּדערלאַנגט זיינע פאַרבלאָטיקטע שטיוול אַברהמען. אברהם האָט זיי גערייניקט און געפּוצט.

נייע גזירות. מען רעדוצירט מענטשן. נישטאָ פאַר אַלע קיין אַרבעט. די אָפּגעזאָגטע פירט מען אַריבער אין אַנדערע לאַגערן. אַ טייל — קיין סאָביבאָר. אויך אין די אַנדערע לאַגערן האָט אויף די יידן געוואַרט דער זעלבער גורל. חייקע פון ברויט־מאַגאַזין איז צווישן די, וואָס מען פירט אַרויס. מאָטל באַשליסט — ראַטעווען חייקען.

אַ גרויסער באַראַק מיט קלעצער און ברעטער איז געווען נישט ווייט פון אונדזער וואַרשטאַט. מאָטל מאַרקירט דאָרט אויס אַ באַהעלטעניש. אין טאָג פון דער אַקציע איז חייקע שוין געווען אין דעם באַהעלטעניש. זי האָט מיט זיך געהאַט אַ ביסל שפּייז און אַ פלעשל וואַסער. מאָטל טראָגט זיך אום מיט אַ ברעטל, אַ קלעצל, כדי זיין דרייען זיך צווישן וואַרשטאַט און סקלאַד זאָל נישט זיין פאַרדעכטיקט. אַוודאי איז דאָס געווען פאַרבונדן מיט אַ גריסער סכנה. אָבער דער שאַנס זי אָפּצוראַטעווען איז אפשר געווען גרעסער.

צוויי חדשים איז חייקע געלעגן אין אַ מצב פון נישט אויפזעצן זיך. נישט קענען טון די מענטשלעכע באַדערפעניש. היינט איז שווער משיג זיין ווי אַזוי מ׳קען דאָס אויסהאַלטן.

ערב פסח. לופטיקע, זוניקע טעג. אונדז איז פינצטער. די טעג ווערן גרעסער. מיר ווערן ווייניקער אין לאַגער. מען שיקט מיך מיט נאָך עטלעכע יידן צום באַנהויף רייניקן די ראַמפּע. מיר טרעפן דאָרטן אַ לאַנגע ריי וואַגאָנען. דורך די פאַרקראַטעטע פענצטערלעך קוקן אַרויס יידן. זיי פרעגן אונדז, צי איז נאָך ווייט צו דער ״קאָלאָניע״ סאָביבאָר. מען האָט זיי געזאָגט, אַז זיי פאָרן אַרבעטן אויף אַ ״יידישער קאָלאָניע סאָביבאָר״...

די לאַגע ווערט ערגער. עס פאַרשפּרייטן זיך קלאַנגען, אַז מען ליקווידירט דעם לאַגער. מיר זענען סך־הכל עטלעכע הונדערט יידן. ביינאַכט קען מען שוין נישט שלאָפן. מ׳טראַכט וועגן אַנטלויפן, וואָס פריער עוקר זיין. כל זמן עס איז נאָך מעגלעך. די וואַך אין לאַגער איז נישט קיין גאָר שטרענגע. מיר קענען גוט די געגנט, די וועלדער. איך האָב געוווּסט, אַז אין נאָענטן פּאָפּאָלאָוויטשער וואַלד געפינען זיך יידן. אויך דער פעטער שמחה מיט זיינע צוויי יינגלעך, פון צען אין צוועלף זאָלן זיך דאָרט געפינען. זיי זענען באַלד אין אָנהייב אַוועק אין וואַלד אַריין. אין לאַגער זעט מען שוין ווייניקער פּאָליצייַ. איין אויפזעער, אַ קריסט, דרייט זיך ביים טויער. די צאָל יידן אין לאַגער איז פון צוויי הונדערט אַראָפּ אויף עטלעכע דרייסיק. אַ לאַגער פון דרייסיק מאַן, ווייסן מיר, מוז ליקווידירט ווערן. מיר באַשליסן — אַנטלויפן.

אינמיטן העלן טאָג האָט זיך גראָד געמאַכט אַ שעת־הכושר: דער טויער איז כמעט נישט באַוואַכט געווען. מיר האָבן זיך געלאָזט, ווער מיטן טויער, ווער איבער די דראָטן. אַלע זענען אַרויס פון לאַגער מיטן כיוון צום וואַלד. דאָס האַרץ האָט געקלאַפּט, ווי אַ מאָטאָר. די שוואַכע פיס זענען נישט געגאַנגען, נאָר געלאָפן. די אויגן האָבן גאָרנישט געזען פאַר זיך נאָר דעם וואַלד. אָבער דער וועג ציט זיך לאַנג. הינטער דער פּלייצע און פון פאָרנט יאָגט מיך נאָך עמעצער. ווער איז דער עמעצער? נישטאָ קיין צייט צו טראַכטן. אומ־געטראַכטערהייט ווייסטו, אַז דער אומגעזעענער עמעצער איז — דער מלאך המוות. דריי, פיר קילאָמעטער בין איך אַזוי געלאָפן אינמיטן העלן טאָג, ביז איך האָב זיך ענדלעך געזען אין וואַלד. נאַס פון שווייס און אַנגסט און צעטומלט פון דעם, וואָס איז מיט מיר געשען און געשעט נאָך — קוק איך זיך אַרום. מיט מיר איז דאָ די מאַמע און מיין יינגסטער ברודער אַרטשי. ווו איז אברהם, לאה, מאָטל, חייקע?

אַז מאָטל האָט זיך פאַרהאַלטן אין לאַגער צוליב חייקען, האָב איך געוווּסט. אפשר זענען זיי שוין אַרויס און מ׳האָט זיי געכאַפּט? מיר זעצן זיך צו אָפּרוען אונטער אַ געדיכטן קשאַק. ביז אין אָוונט און אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר אַזוי געזעסן, געלעגן. פון עסן און טרינקען איז קיין רייד נישט געווען. פאַרטאָג האָבן מיר זיך ווייטער געלאָזט גיין מיטן שאָסיי פאַזע דעם וואַלד. מיר זענען מיט דעם וואַלד־וועג אָנגעקומען קיין אַוודאַלעץ. דאָרט האָט געוווינט אונדזערס אַ געוועזענער שכן, אַ קריסט. איך קלאַפּ אָן אין פענצטער. ער האָט מיך דערקענט. ער האָט אַרויסגעבראַנגט עפּעס עסן, אַ טרונק. איך האָב זיך געפרעגט אויף אברהמען, לאהן, מאָטלען. אפשר ווייסט ער פון עמעצן. איך האָב אים געזאָגט, אַז מיר האַלטן זיך דערווייל אויף אין פּאָפּאָלאָוויטשער וואַלד. קוים קומט ווער פון זיי, זאָל ער זיי צוזויסן געבן. דער פעטער שמחה האָט געהאַט אַ באַקאַנטן פּויער, סידורין. בין איך אַליין אַוועק צו אים, נישט ווייט פון וואַלד. ער האָט מיר געזאָגט, אַז שמחה מיט די צוויי זין זענען אויך דאָ אין פּאָפּאָלאָווי־טשער וואַלד.

אַ שעה, צוויי שפּעטער, פאַרנאַכט צו, איז נאָך אונדז אַרויס פון לאַגער אַברהם, מאָטל און לאה. לאה איז זייער שוואַך געווען. נאָך דער טיפוס־קראַנקייט האָט זי נישט געקענט קומען צו זיך. זי איז געפאַלן אינמיטן וועג. ס׳איז געווען נאַכט. זיי זענען געגאַנגען מיט אַ לאַנקע. מען האָט זי געלאָזט ליגן. מאָטל מיט אברהמען זענען צוריק אַריין אין לאַגער אַרויסראַטעווען חייקען, וואָס איז געלעגן אין דעם באַהעלטעניש, אין לעבעדיקן קבר. אַוודאי איז דאָס לאָזן ליגן לאהן אויפן פעלד אַ קראַנקע, שוואַכע בשעת עס האָט געראַיעט מיט דייטשן, אוקראַינער און סתם דם־שונאים — געווען אַ געפערלעכער שריט. עס איז אָבער קיין אַנדער ברירה נישט געווען. אויך דאָס צוריקגיין אין לאַגער און אַרויסנעמען פון דאָרט חייקען איז געווען געפערלעך, אָבער ווער האָט דעמאָלט צייט געהאַט צו טראַכטן וועגן סכנות, אַז דאָס עצם לעבן איז איין גרויסע סכנה.

אויפן וועג צוריק פון לאַגער מיט חייקען, פאַרבייגענדיק די דירעקציע, האָבן זיי אָנגעטראָפן אויף אַ דייטשישע וואַך. און עס הערט זיך אַ געשריי:

״האַלט! שטיין בלייבן!״

און זיי זענען געלאָפן. זיי זענען שוין געווען פיר. אויך לאה, וואָס האָט אין צווישנצייט „געררוט״. לויפנדיק אויף דער לאָנקע איז לאה ווידער געפאַלן. אברהם איז צוריקגעגאַנגען. געכאַפּט לאהן אויף זיך און — געלאָפן מיט איר. אויסער דער געוואַלדיקער מסירות־נפש, האָט מען אויך געדאַרפט האָבן אַ סך פיזישע כוח דאָס אַלץ דורכצומאַכן. די וואַך האָט געהאַלטן אין איין נאָכשיסן, אָבער צום גליק — נישט נאָכגעלאָפן. זיי זענען אַריין אין וואַלד. אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם, איז אברהם אַוועק ביינאַכט קיין אַוודאַלעץ צום באַקאַנטן פויער. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז מיר זענען אַוודאי ביי אים געווען. דער פויער האָט ווירקלעך איבערגעגעבן וועגן אונדז.

אויף דער דריטער נאַכט האָבן מיר זיך אַלע אָפּגעפונען. מיר זענען אין פּאָפּאָלאָוויטשער וואַלד. מען ליגט אונטער געדיכטע ביימער, קוסטן. די נאַרונג — אַ מייערל, אַ ריבל, אַ קאַרטאָפל, וואָס מען האָט ביינאַכט געפונען אויף די פעלדער נישט ווייט פון וואַלד. איטלעכס מאָל, ביינאַכט, האָט מען זיך צוגעכאַפּט צום פויער, סידאַרין, געוואָר־ווערן עפּעס וועגן פעטער שמחה מיט די צוויי זין. זיי זענען שוין אַלטע וואַלד־תושבים און צוזאַמען וועט זיין אַ סך גרינגער. איין מאָל אָנקלאַפּנדיק אין פענצטער ביי סידאַרינען, איז ער אַרויס צו אונדז און געזאָגט, אַז שמחה מיט די זין זענען געווען ביי אים און ער האָט זיי איבערגעגעבן וועגן אונדז.

ווידער זענען אַוועק עטלעכע טעג און נעכט — הונגער, קעלט, פחד און זוכעניש. זיי האָבן אויך אוודאי אונדז געזוכט, אָבער אין וואַלד, אין יענע פאַרהעלטענישן, איז נישט אַזוי פשוט ס׳אָפּגעפונען זיך. איך בין אַוועק צו איינעם, אַ געוועזענעם שכן אונדזערן, אַ פויער מיטן נאָמען קשיזשעפּיסק. ער האָט זיך צו מיר פריינטלעך באַצויגן. איך האָב ביי אים געקויפט ברויט, קעז, מילך. מיר האָבן זיך אין צווישנצייט איינגעשאַפט כלים: אַ טעפּל, אַ בלעכענע פּושקע, פלעשער. הילצערנע לעפל האָבן מיר אַליין געמאַכט פון דער ביימער־קאָרע.ביים צווייטן מאָל זיין ביי אים האָב איך אים געגעבן אָנצוגעהערן וועגן געווער. ער האָט צוגעזאָגט העלפן איינ־שאַפן געווער. געלט האָבן מיר געהאַט. אין לאַגער איז געלט נישט געווען קיין פּראָבלעם. עס האָט אָבער אין לאַגער נישט געהאַט קיין ווערט. אין וואַלד, זייענדיק שוין אין פאַרבינדונג מיט די באַקאַנטע פויערים, האָט מען פאַר געלט געקענט קויפן עסן און געווער, וואָס איז אַצינד געווען אונדזער הויפּט־זאָרג.

איינמאָל ליגנדיק אין וואַלד הערן מיר טריט. די טריט זענען געווען אַזוי נאָענט, אַז מען האָט שוין נישט קיין צייט געהאַט אָפּצוטראָגן זיך. און איידער וואָס־ווען הערן מיר:

„דזשען דאָברי״.

דאָס קול איז אונדז באַקאַנט: דער גאַיאָווער. „האָט נישט קיין מורא — באַרואיקט ער אונדז — ער וועט אונדז קיין שלעכטס נישט טאָן״. ער דערציילט אונדז, אַז שמחה מיט די זין און נאָך יידן זענען דאָ אין וואַלד. ער ווייסט נישט גענוי, ווו זיי געפינען זיך. ער וואָרנט אונדז אויך, אַז מיר זאָלן נישט לאַנג אויפהאַלטן זיך אויף איין פּלאַץ און — נישט אַלע צוזאַמען.

מען האָט זיך דערווייל צוגעוווינט צום וואַלד־לעבן. בייטאָג איז מען געלעגן באַהאַלטן. געשלאָפן אַביסל. ביינאַכט איז מען אַוועק איינשאַפן זיך עסן. געוואַשן די לייזיקע העמדער, דאָס אָנטאָן אין ווען מען איז געשלאָפן. ענדלעך האָט זיך באַוויזן דער עלטערער זון שמחה׳ס, שניאור. ער האָט זיך מיט אונדז דערפרייט. אָפּגעגעבן אַ גרוס פון טאַטן און זיין ברודערל יענקעלע. ער האָט אונדז אויך איבערגעגעבן טרויע־ריקע גרוסן פון פויערים־שכנים, וואָס האָבן אָנגעטאָן אַ סך צרות יידן, באַרויבט און באַראַבעוועט און אַ סך איבער־געגעבן אין די הענט פון די דייטשן. מיר האָבן געוואָלט זיין צוזאַמען מיט זיי, אָבער שניאור איז געווען ביי דער מיינונג, וואָס איז אויך די מיינונג פון פעטער שמחה, זיין טאַטע אַז ס׳איז בעסער צו זיין אין באַזונדערע גרופּן און ווייטער איינע פון די אַנדערע. אויך האָבן זיי אונדז געעצהט — וואָס פריער זיך איינשאַפן געווער.

דאָך האָט עס נישט לאַנג געדויערט און זיי זענען געקומען צו אונדז און מיט זיי — נאָך עטלעכע יידן: שלמה סעגאַל, פּאַנטשיק אַ כעלמער — היינט אין ישראל, וואַרמאַן, קערטש, אַ סעלצער ייד — אפרים קופער, בערטע און צוויי פרויען — פעשע און ריוועשע.

אַלע האָבן שלעכט אויסגעזען, אין צעריסענע קליידער, שמאַטעס אויף די פיס. דערפאַר האָבן זיי אָבער געהאַט אַ סך נסיון אין וואַלד־לעבן און געקענט זיך באַגיין מיט געווער. מיר זענען געווען בעסער אָנגעטאָן. געהאַט געלט. דער פּלאַן איז געווען — פאַראייניקן זיך אין פּאַרטיזאַנער אַטריאַד. מיט געווער אין האַנט וועט זיין גרינגער פאַר אַלעמען. איינשאַפן זיך עסן, איז יעדער געגאַנגען צו „זיין פויער״. צוליב קאָנ־ספּיראַטיווע טעמים האָבן די פויערים, די באַקאַנטע קריסטן געקענט נאָר „זייערע יידן״. מען האָט קיינמאָל נישט געוווּסט, ווי אַזוי „זייערע״ און „אונדזערע״ פויערים וועלן רעאַגירן אין פאַל פון אַ סכנה מצד די דייטשן, אוקראַינער אָדער אַנדערע מוסרים...

איך און אברהם זענען אַוועק צו „אונדזער״ קשיזשעפּיסק פאַרהאַנדלען וועגן געווער. שלמה מיט פּאַנטשען זענען גע־גאַנגען צו „זייער״ קריסט — יאַשקאַ. מיר האָבן ס׳ערשטע איינגעהאַנדלט אַ רעוואָלווער. שלמה האָט געבראַכט אַ ביקס. אויך פּאַנטשען איז געלונגען צו קויפן אַ ביקס ביי אַ באַקאַנטן פויער.

דאָס געווער, אפילו ווען מען האָט עס נאָך נישט אויס־געפּרוּווט, האָט צוגעגעבן אַ סך זיכערקייט און מוט — סיי ביים איינשאַפן זיך עסן, סיי אין פאַל ווען מ׳וועט זיך דאַרפן פאַרטיידיקן.

מיר זענען געווען מער ווי אַ מנין יידן. מיין נטיה צו פרומקייט האָט זיך גראָד אין די טעג געשטאַרקט און איך האָב געדאַגהט, אַז מיר זאָלן יעדן טאָג מאַכן אַ מנין. דאָס איז געווען אין די ימים־נוראים, ניינצן פיר און פערציק.

עס זענען אַראָפּ שטאַרקע רעגנס. שווער געווען מיט די זומפּן און בלאָטעס. אויך די קעלט האָט דערקוטשעט. האָט מען זיך געשטעלט מאַכן סכראַנעס. איין סכראַן פאַר שלמה, פאַנטשאַק, בערטשע, אפרים, פּעשע און ריווטשע; דער צווייטער פאַר — אַרטשי, מאָטל, אברהם, לאה, חייקע, די מאַמע און איך.

אויך שמחה האָט זיך אויסגעלאַדעוועט אַ באַהעלטעניש פאַר זיך מיט די צוויי זין. מען האָט נישט געקענט שטיין אין די סכראַנעס נאָר זיצן און ליגן. איז מען זיצנדיק געשלאָפן און ליגנדיק געזעסן — דער עיקר אַז ס'זענען געווען אַ סך צווייגלעך און בלעטער, עטלעכע קאָלדרעס האָט מען זיך איינגעשאַפט ביי די פּויערים און געהאַט ווו דעם קאָפּ אַוועקצוליגן. ביי יעדן סכראַן איז געשטאַנען אַ וואַך פון צוויי מענטשן. אַלע עטלעכע שעה האָט זיך געביטן די וואַך. איין מאָל בעתן רייניקן מיין רעוואָלווער האָט ער פּלוצים אויסגעשאָסן. אַלע האָבן זיך דערשראָקן. זיך געכאַפּט צום געווער. מען האָט זיך אָבער תיכף באַרואיקט.

די ווייכע ערד אין וואַלד איז נאָך די רעגנס נאָך ווייכער געוואָרן און מען איז צוגעטראָטן גראָבן אַ ברונעם. עטלעכע טעג האָט געדויערט און מיר האָבן שוין געהאַט "אייגן" וואַסער אויף אָרומוואַשן זיך, וואַשן כלים, וועש און — אַ פרישן טרונק.

דער ברונעם, נישט ווייט פון די באַהעלטעניש, איז געווען גוט פאַרמאַסקירט מיט צווייגן און בלעטער. ערגער איז געווען ווינטער. אַ שווערער ווינטער האָט זיך געשטעלט מיט שנייען. בייטאָג און ביינאַכט — שניי. די טריט צו די באַהעלטעניש, צום ברונעם — מסרן... די שפּורן פון די פוסטריט אין וואַלד זענען דער גרעסטער שונא פון מענטש.

אברהם איז געפאַלן אויף אַ פּאַרטל. ער האָט גענומען אַ גרויסע צווייג און געפירט איבערן שניי — הין און צוריק אין זיגזאַגן. דאָס האָט פאַרווישט די טריט. די סימנים פון די צווייגן זענען ענלעך געווען צו טריט פון וואַלד־חיות... אין יענע ווינטער־חדשים זענען אָפט פאַרגעקומען אַבלאַוועס. די דייטשן האָבן געוווסט, אַז אין די וועלדער געפינען זיך אַ סך פּאַרטיזאַנער־גרופּן, אויך משפחה־לאַגערן און פּלעננִיקער — רוסן, אוקראַינער.

איין מאָל, שטייענדיק אויף דער וואַך, הער איך פון נאָענט רעדן דייטש. איך דערקען אויך אין די שווערע טריט, אַז דאָס זענען זעלנער. אַ וועלכע דרייסיק, פערציק מעטער פון אונדזער סכראַן שטייען זיי שוין. איך לייג זיך גלייך אַנידער אויפן שניי, פאַררוק זיך אונטער אַ קשאַק און שטעל אָן דעם רעוואָלווער. צום גליק האָבן זיי מיך נישט באַמערקט און פאַרנומען זיך אין אַן אַנדער ריכטונג.

דאָס געלט איז אויסגעגאַנגען. ס'אַנטאַן איז געוואָרן אָפּגעטראָגן. און ס'איז קאַלט. מ'דאַרף אומבאַדינגט איינשאַפן אַביסל אַנטאַן פאַר די פרויען, פאַר דער מאַמען. מיר לאָזן זיך עטלעכע מאַן מיט געווער אין די הענט אין נאָענטסטן דאָרף אַריין. אָדער מיר וועלן בעטן, אָדער מיר וועלן נעמען מיט כוח.

די פּויערים האָבן צו יענער צייט זיך אָנגעהויבן בעסער צו באַנעמען מיט פּאַרטיזאַנער, סיי פאַר מורא, ווייל אַלע האָבן שוין געהאַט געווער. און סיי דערפאַר וואָס זיי האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז אַט ענדיקט זיך די מלחמה און די וואַלד־מענטשן האָבן אַ גוטן זכרון... עס זענען ווירקלעך געווען אַ סך פאַלן פון נקמה־אַקטן מצד פּאַרטיזאַנער־גרופּן און איינצלנע מענטשן. מען האָט נישט איין פּויער "ליקווידירט", אונטערגעצונדן זיין שייער אָדער צעשלאָגן און גענומען פון זיין פאַלוואַרק אַלץ וואָס מען האָט באַדאַרפט.

צוליב די טיפע שנייען, האָט מען מער נישט געקענט צופוס גיין אין די דערפער. האָט מען "דעקאָזשעט" אַ שליטן און אַ פּאַר פערד און מען איז אַוועק אין אַ דאָרף, ווו ס'איז דאָ וואָס צו נעמען. פיר מאַן זענען מיר: איך, אברהם, אַרטשי און שלמה. מיר דערנענטערן זיך צו אַ באַלויכטן פענצטערל. צומערשט האָבן מיר געמיינט, אַז עס איז היימלעך אינעווייניק און דער פּויער וועט אונדז מכבד זיין מיט אַ מאָלצייט. אין דער רגע קומען אַרויס עטלעכע מענער און עס הערט זיך אַ געשריי: "האַלט!"

איך בין געווען דער אָנטרייבער. טראַכט איך נישט לאַנג און דריי אויס דעם שליטן. איך יאָג די פערד. זיי לויפן, ווי טייוולאָנים, סאָפּען, פאַרסקען מיט די מאַרדעס און ציען. יענע עפּענען אויף אונדז אַ פייער. אברהם, אַרטשי, שלמה שיסן צוריק און איך טרייב די פערד. אַ געדיכט פייער איבער אונדז. פון אַלע זייטן פייפן די קוילן. מאָטל דערפילט אַ נאַסקייט אונטערן אויער, בלוט. איך שפּיר — אַ קויל איז פון מיין לעדערנעם פּאַסיק אָפּגעשפּרונגען. איין פערד ווערט געטראָפן פון עטלעכע שאָסן, פאַלט אַנידער. דער געשפאַן צערייסט זיך. ס'פאַרוווּנדעטע פערד בלייבט ליגן. מיר יאָגן ווייטער, אָבער אויך דאָס צווייטע פערד פאַלט. מיר לאָזן אַלץ איבער און לאָזן זיך צופוס — יעדער איינער טראָגט אויף זיך, וואָס נאָר עס איז מעגלעך אין אַזאַ פאַל. ווידער אַ מזל. די שיסער האָבן אַפּנים מורא געהאַט פאַר אַ קעגנאָנגריף פון פּאַרטיזאַנער און זיי האָבן נישט געוואַגט נאָכצולויפן נאָענט צום וואַלד.

יאָ, מען איז טאַקע געראַטעוועט געוואָרן, אָבער לעבעדיקע מענטשן דאַרפן עסן. מאָטלס ווונד איז געווען אַ לייכטע. צומאָרגנס אויף דער נאַכט זענען מיר ווידער צופוס אַוועק אין זעלבן דאָרף. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעם טאָג איז אָנגעקומען אונגאַריש מיליטער.

עס דערנענטערט זיך דער פרילינג. עס ווערט אַביסל לייכטער ס'איינשאַפן זיך עסן. אויך די פּויערים, ווי געזאָגט, זענען בעסער געוואָרן. זיי האָבן זיך לאַנג נישט געלאָזט בעטן. געגעבן עסן, קאָצן, פּויערישע בגדים און געשמייכלט צו די "געסט" פון וואַלד, ווייל עס איז שוין פאַר קיינעם קיין סוד נישט געווען, אַז די דייטשן שטייען פאַר אַ מפּלה.

מיר דערוויסן זיך, אַז אַ געוויסער עלי סעגאַלאָוויטש, פון

אַ דערפל נעבן אַוודאַלעץ, געפינט זיך נישט ווייט פון אונדז. ער איז אַליין. ליגט ערגיץ באַהאַלטן ביי אַ קריסט. מיר האָבן געקענט די פויערים און געוווּסט, וואָס פאַר אַ צרות זיי האָבן אָנגעטאָן יידן. און אַז אַ ייד איז געבליבן לעבן — דאַרף מען אים ראַטעווען. מיר האָבן גענומען ס'געווער און אַוועק צום קריסט, וואָס ווייסט ביי וועמען עלי האַלט זיך אויף. מיר קומען צו דער שטוב. פיר מאַן זענען מיר. צוויי בלייבן שטיין אין דרויסן, צוויי גייען צו צום פענצטער, קלאַפּן אָן. מיר זאָגן ווער מיר זענען. דער קריסט טענהט, אַז ער ווייסט נישט ווו עלי געפינט זיך. אויסגעהערט, גייען מיר אַוועק, אָבער דער קריסט זעט, אַז מיר גלייבן אים נישט. לאָזן מיר אים איבער אַ באַפעל: „מיר (רעכענען אויס די נעמען) ווילן זיך זען מיט עלין. אין אַ וואָך אַרום קומען מיר ווידער".

געקומען זענען מיר אין צוויי וואָכן אַרום. ער קומט צו אונדז אַרויס און זאָגט אונדז, מיר זאָלן קומען אין אַ באַשטימ־טער שעה אויף אַ באַשטימטן אָרט. די זאַך האָט אונדז אויס־געזען פאַרדעכטיק. אפשר גרייט ער פאַר אונדז אַ פּולאַפּקע. מיר האָבן זיך אָבער נישט אָפּגעשראָקן. עס האַנדלט זיך דאָך וועגן ראַטעווען אַ ייד פון גוישע הענט.

מיר זענען געקומען אין דער באַשטימטער שעה אויפן אָפּגערעדטן אָרט. אַ לאַנקע. עטלעכע ביימער. הויכע קשאַ־קעס. פון הינטער אַ קשאַק קוקט אַרויס צו אונדז עלי. עס איז שווער געווען אים צו דערקענען. אַ בלאַס פּנים. באַ־וואַקסן. דערשראָקענע אויגן. ער האָט אונדז אַלע אָנגערופן ביי די נעמען. מיר האָבן אים דערקענט אין קול. ער איז שוין צוריק צום פויער נישט געגאַנגען, עלי. ער איז געגאַנגען מיט אונדז אין וואַלד אַריין.

דער וואַלד ווו מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן העכער אַ יאָר צייט איז געוואָרן אונדזער היים. אונדזער משפחה־לאַגער האָט געציילט אַרום צען, צוועלף מענער, צוויי פרויען. כאָטש ווייניק געווער, זענען מיר אָבער גרייט געווען צו קעמפן און אָקעגנשטעלן זיך מיט כוח קעגן שונא. עס איז אָבער, גראָד אין יענע לעצטע טעג אָדער וואָכן ערב דער באַפרייאונג, צוגעקומען אַ נייע פּלאָג. עס האָבן גראַסירט אַנטיסעמיטישע־ענדעקישע פּאַרטיזאַנער־גרופן. זיי האָבן אָנגעטאָן אַ סך צרות די יידישע פּאַרטיזאַנער, באַזונדערס אָנגעוואָרפן אַ מורא אויף איינצלנע, שוואַכע, בלאָנדזשענדיקע יידן, אָדער משפחה־לאַגערן אָן געווער. דאַקעגן, ווי נאָר זיי האָבן דערשפּירט יידן מיט געווער — האָבן זיי אויסגעמיטן אָן אָפּענעם קאַמף. צום גליק זענען אויך געווען פּאַרטיזאַנער פון דער „אַרמיאַ לודאָ־וואַ", וואָס האָבן זיך באַצויגן לאָיאַל צו יידן. אַ סך מאָל אויך געשעטיצט און געהאָלפן איינצלנע יידן און יידישע פּאַרטי־זאַנער־גרופן. עס זענען אויך געווען פאַלן פון קעמפן צוזאַמען מיט יידישע פּאַרטיזאַנער. אגב, אויך אין זייערע איינהייטן זענען געווען יידן־פּאַרטיזאַנער, רוסישע פּלעניקעס, אויס־געשולטע זעלנער, וואָס האָבן העלדיש געקעמפט צוזאַמען מיט זיי.

סוף ניינצן פיר און פערציק. די מפּלה פון דייטשן איז אַ פאַקט. עס דערמוטיקט אונדז, אָבער די אָפּטרעטנדיקע דייטשן טוען נאָך אָן צרות. זייער ווידערשטאַנד איז אַ פאַרביסענער. זיי הרגענען, שיסן וועמען נאָר זיי טרעפן אויפן וועג און בעיקר — יידן.

אין איינעם אַ הייסן טאָג דערוויסן מיר זיך, אַז דייטשיש מיליטער איז דאָ אין וואַלד. זיי מאַכן נאָך „הייסער" מיט זייער פייער פון די אויטאָמאַטן; יאָגן יידן און באַפאַלן משפחה־לאַגערן. מיר לאָזן זיך מיטן געווער אין די הענט אויפזוכן די „העלדן" קעגן אומבאַשיצטע מענטשן. מיר האָבן זיך פּנים אל פּנים געטראָפן מיט אַ גרופּע פון אָנדערהאַלבן צענדליק צעיושעטע, בלוט־דורשטיקע זעלנער און אויפגע־נומען אַ קאַמף מיט זיי. עטלעכע געמאַכט דעם פּסק אויפן אָרט. עטלעכע זענען אַנטלאָפן.

און אָט דערטראָגן זיך צו אונדז ידיעות, אַז די רוסן באָמבאַרדירן כעלם.

אונדזער כעלם ווערט באָמבאַרדירט פון די רוסן — אַ סימן, אַז די שטאָט וועט אַוודאי אין גיכן באַפרייט ווערן. און נאָך „קלאַנגען", אמתע האַרמאַטן־שאָסן. אַרום טשערנאָוווער וואַלד — פיר, פינף קילאָמעטער פון אונדז — רוסיש מיליטער.

מיר שיקן אַרויס אַ „דעלעגאַציע" פון צוויי פרויען — פעשע און ריוושע. אויפן וועג טרעפן זיי עטלעכע זעלנער אויף אַ טאַנק. דער טאַנק און די מראה פון די זעלנער האָבן קיין ספק נישט געלאָזט, אַז דאָס איז רוסיש מיליטער, די פרויען גייען צו צו זיי, ווי צו היימישע, באַקאַנטע מענטשן, פריינט, אויף וועלכע מען וואַרט און מען האָפט אַזוי לאַנג. פעשע און ריוושע זאָגן זיי, אַז דאָ נישט ווייט, אין וואַלד, געפינען זיך יידישע פּאַרטיזאַנער. מען נעמט זיי אַרויף אויפן טאַנק און מען פירט זיי צו צו אַ קאָמאַנדיר. עס דויערט נישט לאַנג און זיי קומען צוריק צו אונדז מיט פינף רוסישע סאָל־דאַטן. מיר פאַרנעמען זיך מיט אונדזערע בעבעכעס און צוזאַמען מיט זיי גייען מיר אַרויס פון וואַלד.

אַריבערגייענדיק דעם שאָסיי הערן מיר אַ שיסעריי פון אויטאָמאַטיש געווער און פון האַרמאַטן. די סאָוויעטישע סאָל־דאַטן האָבן געענטפערט מיט פייער. מיר האָבן פאַרשנעלערט די טריט און זיך געלאָזט פירן פון אונדזערע באַפרייער.

מיר זענען אין אַ רוסישן אָפיצירן־שטאַב. מען מאַכט אַ קליינע אויספאָרשונג: ווער מיר זענען, פון וואַנען מיר קומען. מען פרעגט איבער די פויערים וואָס זענען דאָרטן געווען, צי זיי קענען אונדז. זיי באַשטעטיקן, עטלעכע שעה פאַר־האַלטן מיר זיך דאָרט. מען איז אונדז מכבד מיט עסן, טרינקען. זיי האָבן געקוקט אויף אונדז מיט אַ סך באַוווּנדע1רונג און באַדויער.

מיר זענען פריי. אָבער די פרייהייט איז נאָך אַ באַגרע־נעצטע. פון שטובן, הייף, פון וואַלד און כל מיני באַהעלטע־נישן לויערט נאָך דער שונא. די סכנה איז נאָך נישט אַריבער.

אָבער מיר זענען פריי. מען אָטעמט פרייער אָפּ. מען פאַר־הייבט די אויגן צום ליכט פון טאָג, צו דער האָפענונג, וואָס האָט שוין געטאָגט אין אונדזערע הערצער.

אויף וועגן פון קאמף

יודל (יודקה) קליין, באלטימאר

דורך טייכן טרערן און ימען בלוט

כ'געדענק ווי מיר, יידישע זעלנער, האבן נאך היטלערס ברעכן דעם אפמאך וועגן נישט אגרעסיע מיט פוילן געוואַרט אויף דער רעדע, וואס דער פוילישער אויסערן־מיניסטער בעק האט געדארפט האלטן אין סיים. מיר האבן געמיינט, אז ער וועט זיך שלאגן על־חטא פאר די אלע יארן טאנצן ארום היטלערן, אבער גרויס איז געווען אונדזער אנטוישונג הערנ־דיק זיין ווייטערדיק קלאמערן זיך אין דער פאליטיק לגבי דעם היטלערלאנד און באגייסטערן זיך פון היטלערס מעטאדן. די פוילישע רעגירונג האט ביז דער לעצטער מינוט גענארט די באפעלקערונג, ,נישט דערציילט וועגן היטלערס כוונות און נישט וועגן דער אייגענער שוואכקייט, נאר די שולד פאר אלע צרות ארויפגעווארפן אויף יידן.

ווען היטלער האט אויפגעדעקט זיינע קארטן און פוילן איז געשטאנען אויף דער שוועל פון מלחמה, האט מען אין די לעצטע מינוטן גערופן א מאביליזאציע, נישט אהיימ־געלאזט די אויסגעדינטע זעלנער און איך האב זיך דאן מיט מיין קאוואלעריע־איינהייט געפונען אויף דער דייטשער גרענעץ.

די קורצע צייט פון מיין אנטייל אין די קאמפן איז אבער געווען רייך מיט א סך אינטערעסאנטע עפיזאדן, וואס פאדערן א באזונדערע באשרייבונג. מיר האבן געקעמפט אויף פאר־שידענע אפשניטן. די לעצטע טעג זענען מיר, געיאגטע פון די דייטשן, אנגעקומען צו די טויערן פון ווארשע. די דייטשן האבן שוין געהאט באלאגערט די שטאט און מיר האבן, מיט גרויסע פארלוסטן, דורכגעריסן די באלאגערונג און גלייך זיך אנגעשלאסן אין די קעמפנדיקע, וואס האבן מיט די לעצטע כוחות פארטיידיקט די פוילישע הויפטשטאט.

אויף טריט און שריט האב איך באגעגנט יידישע זעלנער אין זיי האבן זיך באזונדערס אויסגעצייכנט מיט זייער העלדיש־קייט. כ'פלעג נישט איינמאל זיך פארטראכטן, פונוואנען עס נעמט זיך צו פיזיש־שוואכע יידישע יינגלעך אזא גבורה אין פארביטערטע שלאכטן. כ'האב זיך אנגעטראפן אויף א יידישן בחור, וואס האט באדינט א הארמאט. די גאנצע מאנשאפט איז אומגעקומען, האט ער אליין זיך געשטעלט ביים הארמאט, אליין אנגעלאדן די סנאריאדן און אליין געשאסן אין די דייטשע טאנקן און אזוי ארום אפגעשטעלט זייער אטאק.

די דייטשן האבן הינטער ווארשע געהאט א שטארקע איבערוואג. זיי האבן אונדז פארווארפן מיט גראנאטן און אן אויפהער אונדז באשאסן, אונטערגעצונדן הייזער, אפילו דארט, ווו עס איז געווען אנגעצייכנט מיט א צייכן פון רויטן קרייץ, ווי א סימן, אז דארט געפונען זיך פארוואונדעטע. עס זענען געווען פוילישע זעלנער, וואס האבן אנגעהויבן אונטערברומען, אז מ'דארף זיך אונטערגעבן, ווייל ס'איז קלאר די איבערוואג פון די דייטשן סיי אין טעכניק, סיי אין מענטשן. דערצו האט זיי געהאלפן די אוויאציע. די דייטשע מעסערשמידטן זענען געפלויגן איבער אונדזערע קעפ און באמבארדירט און ארום אונדז האבן אויפגעריסן סנאריאדן און באמבעס. די יידישע זעלנער האבן זיך געמאכט נישט הערנדיק דאס אונטערברומען פון די פאליאקן און איינער, א פריילעכער בחור, האט געזאגט צו פאליאקן: "ברידער, לאמיר אפרעדן: וואס עס זאל נישט געשען, וועלן מיר קיינמאל נישט ארופלאזן די נעזער. פון א פריילעכן סאלדאט שפרינגען אפ די קוילן און די באמבעס דרייען זיך איבער אין אן אנדערער זייט".

אין ווארשע איז פאר מיר די מלחמה געווען פארענדיקט. דארט האב איך געטראפן שרה מעלצער־טארן און מיר האבן באשטימט צו גיין צוזאמען אהיים קיין כעלם.

אפגעריסענע און הונגעריקע האבן מיר זיך פארנומען אויף א לאנגן וועג, פול מיט געפארן. שרה איז דערצו געווען קראנק און האט נישט געקענט גיין שנעל. מיר האבן זיך אפט געמוזט אפשטעלן, זוכן אן ארט, ווו אפצורוען זיך. דייטשע פאטרולן האבן אונדז אפגעשטעלט, אויסגעפרעגט ווער מיר זענען, פונוואנען און וווהין מיר גייען. אונדז איז געלונגען איבערצוצייגן זיי, אז מיר זענען שוועסטער און ברודער און אז מיר האבן פארן אויסברוך פון דער מלחמה געזוכט ארבעט אין ווארשע. איצט קערן מיר זיך אום אהיים צו אונדזערע עלטערן.

אויף די וועגן זענען נאך געלעגן די טויטע קערפערס פון געפאלענע סאלדאטן און ציווילע מענטשן. צענדליקער טויזנטער מענטשן זענען פארבייגעגאנגען, געווארפן אויף זיי א באַ־דויערנדיקן בליק, אפגעזיפצט און ווייטער אוועק מיטן שטראם, יעדער אדער צו זיין היים אדער פון זיין חרוב־געווארענער היים זוכן ערגעץ א דאך איבערן קאפ.

עטלעכע טעג זענען מיר אזוי געגאנגען הונגעריקע, מידע און פארצווייפלטע, מיט טרויעריקע מחשבות וועגן דער ביטע־רער צוקונפט, וואס עס דערווארט אונדז. אויפן וועג האבן מיר שוין נישט איין מאל דערפילט די שנאה נישט בלויז פון די דייטשן. גאנץ אפט האבן אונדז פאליאקן נאכגעשריגן: "אייער סוף איז שוין געקומען".

פארן אנקומען אין שטאט אריין האבן מיר זיך צעשיידט.

דאָס איז געווען אין זעלבן טאָג ווען די דייטשן האָבן אַריינמאַרשירט אין שטאָט. נאָך עטלעכע יאָר זײַן ווייט פון כעלם בין איך איצט געגאַנגען אַ פּאַרטראַכטער. מײַן מידער מוח האָט זיך אָנגעשטרענגט צו באַנעמען וואָס עס איז געשען מיט דער שטאָט, מיט די מענטשן. פּלוצים האָב איך דערהערט ווי מען רופט מיך. דאָס איז געווען אונדזער שכן, אהרן־נחום. ער האָט ממש געשריגן: ״יידל, דו לעבסט?!״

ער האָט מיך געבעטן, כ׳זאָל גיין פּאַוואָליע, ווייל ער וויל זיך פאַרדינען אַ מצווה און זײַן דער ערשטער אָנצוזאָגן מײַנע עלטערן, אַז איך לעב. איבערן גאַנצן וואָג האָט ער נישט אויפגעהערט צו באַוווּנדערן מיך אויפן הויכן קול. מענטשן זענען אַרויס פון זייערע שטובן, אַרומגערינגלט אונדז און באַגלייט. אינצווישן האָט, ווייזט אויס, עמעץ שוין אָנגעזאָגט מײַנע עלטערן, אַז איך בין צוריקגעקומען. באַלד האָב איך טאַקע דערזען מײַן טאַטן לויפן און ווען ער איז צוגעקומען נאָענט האָב איך דערזען, אַז ער העשעט. דאָס האָט מיך צעטרייסלט, ווייל פריער האָב איך קיינמאָל נישט געזען דעם טאַטן וויינען. באַלד נאָך אים איז געלאָפן די מאַמע און געשריגן: ״מײַן קייזער איז צוריקגעקומען...״ און האָט ספּאַזמירט.

די פרייד האָט לאַנג נישט געדויערט. דעם זעלבן טאָג האָבן די דייטשן אַוועקגעלאָזט זיך דורכפירן רעוויזיעס אין יידישע שטובן, מיטן אויסרייד, אַז זיי זוכן באַהאַלטן געווער. אויף מײַן אָפּגעשוירענעם קאָפּ און מיליטערישע שטיוול האָבן די דייטשן געקוקט מיט פאַרדאַכט.

אַרויסגייענדיק אויף דער לובלינער גאַס האָב איך דערזען אויף די מויערן צעהאנגענע פּלאַקאַטן, אין וועלכע דער קאָמענדאַנט פון שטאָט האָט באַשולדיקט די יידן אין פאַרשפּרייטן ליגנס, אַז די רוסן וועלן צוריק אַריינקומען קיין כעלם. צום סוף האָט ער געוואָרנט די יידן, אַז ס׳גרייט זיך אַ פּאָגראָם...

אויפצומאָרגנס איז געקומען צו מיר אין שטוב מאָטעלע ברענער און מיר האָבן זיך אָנגעשמועסט אַריבערצוגיין אויף דער אַנדערער זייט גרענעץ, צו די סאָוויעטן.

דאָס שוואַרצן די גרענעץ דורך אַריבערגיין דעם בוג איז אַ באַזונדער קאַפּיטל פון דורכגעמאַכטע געפאַרן, וועלכע האָבן געלויערט אויף אונדז פון אַלע זייטן. רייך אין דערשיטערנדיקע איבערלעבענישן זענען אויך געווען מײַנע טעג און נעכט אויף דער אַנדערער זייט גרענעץ, אָבער די גאַנצע צייט האָט מיך נישט אויפגעהערט צו פּייניקן דאָס געוויסן, פאַרוואָס איך האָב נישט מיטגענומען מײַנע עלטערן. אַ צייט האָב איך געזוכט פאַרשידענע וועגן ווי אַזוי זיי אַרויסצונעמען פונעם היטלעריסטישן קלעם, אָבער איך בין געווען מאַכטלאָז און נישט געקענט טון קיין שום זאַך, וואָס זאָל זיי דערמעגלעכן זיך אַרויסצוראַטעווען פון די היטלעריסטישע הענט.

מײַן לעבן אין ראַטנפאַרבאַנד איז געווען גענוג שווער און ביטער. כ׳האָב זיך געוואַלגערט אין די ווייטע מקומות, וווהין אַ סך כעלמער יידן זענען פאַרוואָרפן געוואָרן צוזאַמען מיט צענדליקער טויזנטער אַנדערע פליטים און פונקט ווי זיי האָב איך אויך דורכגעמאַכט הונגער און קראַנקהייטן, פון וועלכע אַ סך זענען געשטאָרבן און נישט דערלעבט דעם סוף פון דער מלחמה.

אין 1944 האָב איך זיך מאָביליזירט אין דער פּוילישער אַרמיי, וואָס האָט זיך געשאַפן אין ראַטנפאַרבאַנד און אַרויסגעשיקט קיין פּוילן. די אַרמיי האָט גענומען אָנטייל אין די שלאַכטן ביזן פאַרנעמען בערלין.

ווען מיר האָבן פאַרביימאַרשירט אָן אַ זייט פון דער באַפרייטע שטאָט כעלעם האָב איך, נישט געקוקט אויף דער געפאַר צו ווערן באַשולדיקט אין דעזערציע, באַשלאָסן אַריינצוכאַפּן זיך אין שטאָט, מיט דער האָפענונג צו באַגעגענען עמעצן פון מײַנע נאָענטסטע. דער ווילן אַ קוק צו טון אויף מײַן היימשטאָט איז געווען שטאַרקער פון יעדער געפאַר.

גייענדיק דורך דער באַן־גאַס האָט מיר דאָס האַרץ געקלאַפּט, ווי מיט האַמערס. מײַנע אויגן האָבן פיבערדיק געזוכט צווישן די פאַרבייגייער אַ באַקאַנט פּנים, אָבער נישטאָ. אין ערגעץ זעט מען נישט קיין איין ייד. אָט בין איך שוין אַריין אין דער שקאָלנע־גאַס. אַלע געשעפטן זענען פאַרמאַכט, פאַרהאַמערט. כ׳האָב דאָס געפיל ווי אַ וויסטער טרויער וואָלט זיך מיר נאָכגעשאַרט. אָט בין איך אויף דער לובעלסקי־גאַס, ווו עס האָט אַמאָל פּולסירט אַ רייך יידיש לעבן. איצט זעט דאָ אויס די גאַס וויסט. עס שרעקט אין יעדן ווינקל.

אַ שוידער האָט דורכגענומען מײַן גאַנצן גוף ווען כ׳בין אַריין אין דער פּאָטשטאָווא־גאַס, ווו מיר האָבן געוווינט. די גאַס האָט אויף מיר געמאַכט אַ שווערן אייַנדרוק. אויף יעדן טראָט האָט מיר פאַרקלעמט דאָס האַרץ פון ווייטאָג. כ׳בין צוגעקומען צום אָרט, ווו אונדזער הייזקע איז געשטאַנען, אָבער דער פּלאַץ איז געווען ליידיק. כ׳גיי צו נענטער און דריי זיך אַרום און אַרום. כ׳דערקען אַ שטיקל פון אַן אָפּגעבראָכענער וואַנט, אָבער מער איז נישטאָ קיין שפּור פון אַמאָל...

פאַר די אויגן זענען מיר געשטאַנען די געשטאַלטן פון מײַנע טאַטע־מאַמע, גוטע, ערלעכע מענטשן, האָבן קיינמאָל קיינעם נישט געטון קיין שלעכטס. אַלע זייערע יאָרן שווער געהאָרעוועט אויפן שטיקל ברויט. פאַרוואָס איז אויף זיי אויסגעגאָסן געוואָרן אַזאַ גרויזאַמער צאָרן? וואָס איז מיט זיי אַלע געשען? ווי אַזוי איז עס געשען?

נישטאָ קיינער פון זיי... ווער קען דען וועגן דעם שרייבן? ווער קען איבערגעבן דעם מאָמענט פון שטיין איבער די חורבות פון אַ טייערער היים?

כ׳האָב געפילט אויף זיך די פינצטערע בליקן פון די פּאָליאַקן אין קעגנאיבערדיקן הויז, וואָס האָבן דורך די פענצטער נאָכגעשפּירט דעם פּוילישן זעלנער, וואָס זוכט עפּעס אין די קופּעס מיסט. אפשר האָבן זיי געלאַכט פון מיר אין די פויסטן. זיי האָבן דאָך געוווּסט, אַז ס׳איז שוין דאָרט גאָרנישט געבליבן. אַלץ איז נאָך אַ סך פריער געוואָרן אויסגערויבט אויסגעפּלינדערט און פאַרניכטעט.

צי האָט עמעץ פון זיי פאַרשטאַנען, אַז אונטערן מיליטערישן מונדיר קלאַפּט דאָס האַרץ פון אַ יידישן בחור, וואָס

האָט דאָ אַמאָל געלעבט מיט זיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער און געחלומט פון אַ בעסערער וועלט ?...

איצט שטייט ער אויף די חורבות פון זיין חלום און זיין האַרץ, שווער פֿאַרוווּנדעט, גייט אויס פון ווייטאַג, גייט אָפּ אין בלוט. די וווּנד וועט זיך שוין קיינמאָל נישט פֿאַרהיילן, נישט אויפהערן צו בלוטיקן.

אַ גאַנצן טאָג האָב איך זיך אַרומגעדרייט איבער די היימישע גאַסן און געסלעך. צוגענומען איז געוואָרן די נשמה פון דער שטאָט. עס איז געוואָרן אויסגעלאָשן, ווי אָפּגעשטאָרבן.

אַ מאָדנע פוסטקייט האָט מיך אַרומגענומען. די זעלבע גאַסן און דאָך אַזוי פרעמד. נישטאָ קיין זכר פון דעם אַלעם, וואָס האָט דאָ געקאָכט און געררויִשט. עס איז פֿאַרווירקלעכט געוואָרן דער בייזער חלום פון די פּוילישע אַנטיסעמיטן, וועלכע האָבן אַלע יאָרן געקעמפט אַז פּוילן זאָל זיין אָן יידן. זיי האָבן עס דערגרייכט. זיי האָבן עס געהאָלפן היטלערן פֿאַרווירקלעכן דעם פינצטערן חלום.

נישטאָ מער די יידן, וואָס האָבן דאָ אויפגעבויט אַ ברויזנדיקן צענטער פון האַנדל און מלאכה און האָבן באַדינט דער גאַנצער אַרומיקער פּוילישער באַפעלקערונג מיט אַלע נויטיקע אַרטיקלען. דאָ, אין כעלעם, ביי די יידישע שמידן און קאָוואַלעס, שניידער, קירזשנערס און שוסטערס, סטאָליאַרעס און רימערס האָבן די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער פֿאַראַכטן זייערע אַקער־מכשירים, זייערע פורן און שליטנס, אויפגענייט זיך אַ מלבוש, אַ פּאָר שטיוול און אַ פּעלץ צום ווינטער. געאַרבעט האָבן זיי, די יידישע בעלי־מלאכות פּאַר גראָשנס, ממש פּאַר ברויט מיט וואַסער.

די מחשבות אין מיין מוח האָבן זיך אַרומגעיאָגט צעשויבערטע. כ׳האָב געטראַכט וועגן די כעלעמער יידישע סוחרים, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט ווייץ, קאָרן, קאַניטשינע און פֿאַרשידענע אַנדערע פּראָדוקטן און זיי האָבן דאָס אַלץ צעשיקט אין די ווייטסטע ערטער. וויפל לעבן האָבן די דאָזיקע יידן אַריינגעברענגט אין דער גאַנצער געגנט. דער מאַרק איז שטענדיק פול געווען מיט זיי. גרופּנווייז פלעגן זיי דאָ שטיין און שמועסן, אַמפּערן זיך, שליסן אָפּמאַכן. געווימלט האָט עס דאָ אויך מיט קרעמער, קליינע סוחרימלעך. זיי האָבן אַלעמאָל שטאַרק גענויטיקט זיך אין הלוואות און געווען פֿאַרבאָדן אין חובות ביז איבערן קאָפּ.

אונטערן איינדרוק פון די אַ דערמאָנונגען איז מיר געוואָרן שווער צו שטיין אויף די פיס. די בילדער פון אַמאָליקן כעלעם האָבן זיך איינגעגעסן אין מיר און אַלץ אַרום, איינעם איצטיקן כעלעם, האָט זיך מיר אויסגעוויזן ווי אַן אַנדערע רעאַליטעט, אַ מין באַדנלאָזע ווירקלעכקייט און מען דאַרף האָבן דעם כוח פון אַ חיה צו לעבן אין איר.

ס׳האָט ווייטיקלעך געשניטן אין מוח דער געדאַנק, אַז כ׳וועל שוין דאָ נישט טרעפן קיין איין באַקאַנט פּנים. קיין איין ייד, וואָס זאָל אַרויסקומען פון איינעם פון די צענדליקער בתי־מדרשים, קלויזן, חסידים־שטיבלעך, שולן און שילעכלעך. פון די אויגן האָבן זיך מיר געגאָסן טרערן און אין האַלדז האָט געשטיקט אַ יאָמערלעך געוויין. כ׳האָב אַזוי שטאַרק געוואָלט זיך צעוויינען און שרייען אינמיטן גאַס, אָבער כ׳האָב זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, ווי דאָס וועט ווײַלן די גוים, ווי זיי וועלן זיך עס צעלאַכן פונעם יידישן זעלנער, וואָס וויינט אויפן חורבן פון זיין היים.

די קאַלטע פרעמדקייט, וואָס האָט געיאָגט פון די הייזער, פון די פֿאַרבייגייער האָט אָפּגענומען דעם ווילן, דעם כוח און האָט בלויז פֿאַרשטאַרקט דאָס געפילן פון עלנט און פֿאַרצווייפלונג.

פֿאַרזונקען אין די טרויעריקע מחשבות בין איך ווייטער געגאַנגען איבער די אָפּגעשטאָרבענע געסלעך. די הייזער, די שטיינער, אַלץ האָט געשריגן מיט יענעם געשריי פונעם מוראַדיקסטן אומקום, וואָס מענטשן האָבן געקענט אויסטראַכטן. איינצלנע פֿאַרבייגייער האָבן געקוקט אויף מיר מיט פֿאַרדעכטיק, פרעמד. פון זייערע אויגן, פּנימער האָב איך אַרויסגעלייענט דעם חשד : וואָס זוכט ער דאָ, דער זעלנער ? צי איז ער נישט געקומען אויפמאָנען דאָ אַן עוולה, וואָס נישט איינער פון זיי האָט אויף זיין געוויסן ?

ווי אַלץ האָט עס זיך פֿאַרענדיקט און דאָך האָב איך נאָך אַלץ נישט אויפגעהערט צו זוכן, קוקן די מענטשן פֿאַרשעריש אין די אויגן : אפשר וועט זיך פּאָרט באַווייזן אַ ייד, אַ נאָענט, היימיש פּנים, וואָס זאָל מיר דערציילן ווי אַזוי דאָס איז געשען און זאָל איבערחזרן פּאַר מיר די געשיכטע פון די אַלע גרוילן, וואָס האָבן זיך אָפּגעטון אויף דער דאָזיקער ערד.

אַ צעבראָכענער האָב איך זיך דערשלעפּט צום מאַרק. ס׳איז געווען אַ טאָרג, אָבער אָן יענעם לעבן פון אַמאָל. פּויערים האָבן זיך אַרומגעדרייט צווישן קראָמען, אין וועלכע מ׳האָט נאָך אַלץ געהאַנדלט מיט די יידישע זאַכן. מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז צווישן די הענדלער זע איך עטלעכע יידישע פּנימער. מיר איז עס געווען שווער צו באַגרייפן. כ׳האָב זיך אָפּגעשטעלט נעבן דעם בלינדן בעטלער, וואָס האָט געשפּילט אויף אַ האַרמאָשקע און זיך צוגעזונגען דאָס זעלבע ליד וועגן אַ מכשפה, וואָס האָט פֿאַרשאָלטן אַ שיינע פּרינצעסין און זיך באַהאַלטן אין אַ פינצטערער הייל...

יענע נאַכט בין איך אַוועק איבערנעכטיקן אין לאָקאַל פון יידישן קאָמיטעט. כ׳האָב דאָרט באַגעגנט סרולטשע קופּער, אָבער ער האָט נישט געהאַט וואָס צו דערציילן מיר. ער איז אַליין אויך געקומען פון רוסלאַנד און האָט זיך אויך אַרומגעדרייט ווי אַ פרעמדער און באַוויינט דעם מוראַדיקן חורבן.

כ׳האָב זיך אַוועקגעלייגט אויף אַ טיש, אין די מלבושים. ס׳איז שוין געווען שטאָק נאַכט. אַ מינוט האָט זיך מיר אויסגעוויזן, אַז כ׳דאַרף בלויז צומאַכן די אויגן און שווייגן מיט אַלע אברים, וועלן אויפהערן די יסורים, אָבער כ׳האָב בשום אופן נישט געקענט צומאַכן אַן אויג. פון דער פינצטערניש, אַזאַ טיפע און געדיכטע, זענען אויפגעקומען פּאַר מיר די געשטאַלטן פון מיינע נאָענטסטע און טייערסטע. אינעם צווייטן הויז פונדאַנען האָבן מיר אַמאָל געוווינט. דאָרט איז געשטאַנען מיין וויגל, דאָרט האָב איך פֿאַרבראַכט מיינע קינדער־יאָרן,

אויסגעוואַקסן און געווען פאַרנומען מיט חלומען וועגן אַ שענערער וועלט, וועגן יושר און צדק. פון דער דאָזיקער שטוב בין איך אַרויס אין דער ברייטער וועלט זוכן אַן אָרט פאַר זיך, עקזאַלטירט זיך מיט געזאַנג, מיט פּאָעזיע און תמיד האָבן מיך באַגלייט די געשטאַלטן פון מיינע נאָענטסטע אין כעלעם, דאָס געזאַנג פון די פאָלקס־לידער אין אָרעמע שטובן און אין האַנטווערקער־וואַרשטאַטן, אויף שפּאַצירן אין וואַלד און חלומות, חלומות...

אומזיסט איז דאָס אַלץ געווען. גאָרנישט איז פון דעם אַלעם געבליבן, בלויז חורבות, אַזויפיל חורבות, אַזש נישט צו באַנעמען, נישט צו באַגרייפן. איינס איז פאַר מיר קלאָר, אַז קיין פרייד וועל איך שוין קיינמאָל נישט האָבן אין לעבן, זי איז אינגאַנצן פאַרשניטן געוואָרן און וועט שוין קיינמאָל נישט האָבן קיין צוטריט צו מיין האַרצן. קיינמאָל וועל איך שוין נישט פּראַווען קיין שמחות, נישט פייערן קיין ימים־טובים.

אין יענער נאַכט האָב איך שוין אויף קלאָר געוווסט, אַז איך וועל מער אין כעלעם נישט קענען זיין, נישט אין קיין שום אָרט אין פּוילן, ווו די ערד איז דורכגעזאַפּט מיט אומשולדיק יידיש בלוט און דאָס געשריי פון פאַרגאָסענעם בלוט הערט נישט אויף צו הילכן אין מיינע אויערן, מאָנט און לאָזט נישט פאַרגעסן.

יעדע שטאָט אין פּוילן, יעדעס שטיקל ערד איז אַ בית־עלמין און אויף קברים טאָר מען נישט וווינען.

איך האָב געוואָלט אַוועק פון דער בלוטיקער פּוילישער ערד. כ׳האָב נישט געקענט פאַרטראָגן די לופט, די אַטמאָספער און נישט די פּנימער. עס האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אַלע די פּנימער האָבן זיך צוגעקוקט צו די אַקציעס און טראַנספּאָרטן. עס האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אַלע זייערע הענט זענען איינגעשמירט מיט יידיש בלוט. אפילו ווען זיי אַליין האָבן נישט געמאָרדעט, האָבן זיי געהאָלפן, האָבן זיי געוווסט און געמוטיקט אַנדערע צו די גרויליקע מעשים.

די קאשמארן האָבן מיך נישט אָפּגעלאָזט אויך אין די ווייטערדיקע טעג און נעכט. צומערגסטן זענען די נעכט. עס נעמט מיך נישט קיין שלאָף און אין האַלב־דרימל חלומט זיך מיר, אַז איך בלאָנדזשע איבער וויסטע וועגן און קען נישט געפינען דעם וועג אַהיים. כ׳הער קרעכצן און געוויינען, וואָס קומען פון גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס, פון מאַסן־קברים. אָט זע איך אַ לוויה, וואָס ציט זיך איבער אַ גאַס אין וואַרשע. מיין טאַטע און מיינע ברידער, וועלכע זענען געווען אין דער חברה קדישא אין כעלעם, טראָגן דעם ארון. כ׳לויף זיי נאָך און וויל שרייען, פאַרוואָס מען באַגראָבט כעלעמער יידן אין וואַרשע, אָבער די לוויה פאַרשווינדט און כ׳הער בלויז דעם טאַטנס געשריי, אַז כ׳זאָל אַנטלויפן...

די טריט אויף דער כעלעמער ערד האָבן ווי געבריט מיינע פיס. כ׳האָב נאָך אַלץ געוואָלט שפּרייזן, לויפן, זוכן, אָבער אַליין נישט געוווסט וואָס. כ׳ווייס בלויז, אַז דאָ האָב איך געהאַט אַמאָל טייערע עלטערן, אַזויפיל קרובים, חברים, פריינד, אָבער די ערד האָט זיי אַלע איינגעשלונגען.

אַמאָל זענען דאָ געווען פאַר מיר אָפן אַזויפיל טירן. אַזויפיל פריינדלעכע בליקן האָבן מיך באַגריסט, אָבער איצט זענען אַלע טירן פאַר מיר פאַרשלאָסן און איך באַגעגן נישט קיין איין פריינדלעכן בליק. כ׳דריי מיך דאָ אַרום צווישן בלוטיקע שונאים, וואָס האָבן גערירשנט דאָס יידישע האָב און גוטס, דעם שווייס און פּראַצע פון יידישע אייגנטימער און זענען גרייט ווייטער צו פאַרגיסן יידיש בלוט.

איינגעהילט אין צער, מיט אַ פאַרקלעמט האַרץ האָב איך זיך אָנגעשפּאַרט אָן אַ וואַנט פון אַ הויז אויף דער לובלינער גאַס, צוגעמאַכט אויף אַ ווײַלע די אויגן און איך האָב ווידער דערזען אַזויפיל יידן רוישן, האַנדלען, אָבער באַלד הער איך שרייען, וויינען... כ׳האָב גענומען לויפן ווי אַ משוגענער, אָן אַ ציל, אויף אויסצולאָדן די שפּאַנונג אין מיר, ביז כ׳האָב זיך דערזען נעבן אַ פריזירער און כ׳בין אַריין אָפּראַזירן מיין באָרד, וואָס איז שוין עטלעכע טעג געוואַקסן.

כ׳האָב זיך איינגעקוקט אין שפּיגל און זיך נישט דערקענט. עס איז גאָרנישט מיין צורה. עפּעס אַ פרעמדער מענטש קוקט אויף מיר פונעם שפּיגל. איך פּרוּוו זיך שאַרפער איינקוקן אין אים... גאָט, דאָס איז דאָך זלמעלע בעקער... דאָס פּנים איז אויסגעקרומט פון יסורים און טרערן רינען פון זיינע אויגן...

אַזאַ שטילער ייד און איז אומגעקומען מיט אַזאַ שרעקלעכן טויט.

כ׳בין אַוועק פון כעלעם אויף מער קיינמאָל נישט צוריקצוק׳מען אַהין. אַ דערשלאָגענער און צעווייטאגטער, אַ באַליידיקטער, באַשפּיגענער און צעטרעטענער בין איך אַוועק פון פּוילן, ווייל מיינע אויגן האָבן דאָרט געזען אַזויפיל בלוט און טרערן, אַזויפיל רציחות און אַזויפיל גיפטיקע שנאה, אַזויפיל צעשטערונג און חורבן.

די צייט האָט געטון דאָס איריקע און מען איז, ווילנדיק נישט ווילנדיק, עלטער געוואָרן. אַ סך וואַסערן זענען אָפּגעפלאָסן, אַ סך בילדער זענען פאַרווישט געוואָרן, אָבער אונדזערע אַמאָליקע היים איז געבליבן איינגעקריצט אין זכרון און די געשטאַלטן פון די קדושים האָבן נישט אויפגעהערט צו שוועבן פאַר אונדזערע אויגן. מיר ווייזט זיך אויס, אַז מיט די יאָרן ווערט אַלץ שטאַרקער די בענקשאַפט און די געשטאַלטן ווערן אַלץ נעענטער און בולטער... די "נייע צאָל", די פּאָטשטאָווא־גאַס, די לובלינער און אַלע קליינע, ענגע און אָרעמע געסלעך נעמען זיך טונקען אין אַ ניי ליכט, ווי פון אַן אַנדערער וועלט, אַ געטלעך ליכט...

טייערע נשמות, אייביק וועלן מיר אייך געדענקען און באַערן אייער הייליקן אָנדענק, ער זאָל קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן. אין ספר וועלן מיר דערציילן די געשיכטע פון אייער לעבן און טראַגישן אומקום.

יצחק פייגנבוים

ניצני מחתרת

הניצנים הראשונים של פעולה מחתרתית יהודית בחלם נראו כבר בימים הראשונים. היא נפתחה עם המאורעות האיומים של הימים ההם, וקשים ביותר היו חבלי־לידתה. כיבוש חלם בידי חיילות הנאצים מצא את הציבור היהודי בעיר מפורר ונבוך. מאחוריו היו ימי מבחן של שלטון הסובייטים, שעוררו בתחילה הרגשת רווחה, אבל שמחת השחרור לא ארכה. עם יציאתם נהפכה מיד ליגון קודר. בכל יום הוכו יהודים, ובכל יום היו רציחות. והנה נתפרסמה פקודה שעל כל יהודי חלם לעזוב את העיר תוך שלושה ימים.

חרדה פשטה בעיר, על האנשים נפל פחד. גברים ונשים עם תינוקות התרוצצו בחוצות, בכו וייללו: אנה נלך?

הרב פנה למפקדה הגרמנית בבקשה להרשות לו לכנס התייעצות עם נכבדי הקהילה, כדי לארגן את היציאה מן העיר. הרשות ניתנה לו ואמרו לו כי היציאה צריכה להיות בכיוון לובלין. בדרך יכוונו אותם הלאה.

בהתייעצות שררה אווירה של יום־כיפור, אבל רצינית, ברגש של אחריות כבדה. אחדים הביעו את דעתם לציית לפקודת הגרמנים. אסור להתגרות ברשעים הללו ואין בכוחנו להתנגד. אי־אפשר לשנות את המצב. כל התנגדות כרוכה בסכנת־נפשות ויכולה לגרום לסיבוכים פרובוקטיביים. חייבים להחזיק מעמד ולנהוג בסבלנות. אולי עוד יגיעו זמנים טובים יותר.

אחרים התנגדו. אמנם לובלין לא כל כך רחוקה, אבל אין ללכת ברגל עם זקנים, נשים וילדים. ברור שבדרך יתנפלו על היהודים, ישדדו אותם ויתעללו בהם, ולכן אַל להם ליהודים לזוז ממקומותיהם.

הרב כאילו התכווץ כולו. בעיניים פקוחות התרכז בשמיעת הדברים, אמר, שבזמנים כאלה קשה לעוץ עצות, אולם ברצונו לומר שמי שביכולתו לברוח או להתחבא, כדאי לעשות כן.

רגע של מבוכה. סימן־שאלה גדול ונורא נתלה באוויר: מה לעשות עם אלה שאין להם אפשרות להסתתר?

באסיפה זו ניתנה רשות הדיבור לד״ר קוריצקי. הוא היה מזועזע מאוד ודיבר מתוך צער וזעם:

״על־פי נוסח הפקודה וההתנהגות של הגרמנים אין כבר מקום לספקות בטיב הפורענות התלויה מעל ראשינו. אם כן, לאיזה גורל עוד מחוץ לגורל המוות בעינויים, יכולים אנו לצפות? נוהגים בנו ברשעות ובאכזריות, מונעים מאתנו כל אפשרות להשיג מצרכי מזון מלבד מנת הרעב. מטרתם היא השמדה שיטתית. הגירוש הזה הוא חלק מן מבצע השוד והרצח המאורגן. למה לנו ללכת לקראתם ולהקל עליהם את ההשמדה המתוכננת?״

בקול נרגש הכריז:

״וכי איננו יודעים מי הם? וכי לא עדיף להתכונן להתנגדות אמיצה? כניעה אחת גוררת אחריה שניה עד כדי אבדן צלם אלוקים. הלא בכך הם רוצים, לשבור אותנו ולהכניענו. לכן, דעתי לא לזוז. הם החליטו לחסל אותנו. רק ארכה כלשהי ניתנה לנו לפני החיסול הסופי, יעבידו אותנו בפרך. כל מחנה־עבודה הוא מקום־הרג גרידא. אין לנו מה להפסיד. היש עוד יהודי המאמין להם, לגרמנים? הבה נעמוד נגד כל לחץ ושידול של כלבי־הדמים אלה. פשוט, נעבור למרי והתנגדות״.

הצטרף לדעתו עורך־דין, ששכחתי את שמו. הוא פשוט הציע להתחיל מיד בהקמת תנועה להתקוממות, תאים להכשרת הנוער, לעסוק ברכישת נשק וחומרי־נפץ ולאַמן את אנשי התאים להשתמש בהם. בשעה שיבואו הגרמנים לבצע זוממם, יסתערו על המרצחים. לפחות נמות מות־כבוד, מעין ״מלחמת מצדה״.

הנאספים הועמדו בפני שאלה גורלית: הימלאו את הפקודה או לאו? לא על נקלה קיבלו הללו החלטה בעניין. אחרי שהלכו השניים המשיכו בישיבתם שעות ארוכות והתפזרו בהחלטה לחכות ולא להגיב על הפקודה.

בעת ההיא גברו מעשי ההשתוללות הפרועה והיו למעשים בכל יום, מעשי שוד ורצח. מעטים ידעו אז, כי ננקטו כבר צעדים ראשונים לארגן התנגדות בנשק. זה היה מעין ״ועד להגנה עצמית״ ובראשו עמדו חיילים, שחזרו מהחזית כשהצבא הפולני התמוטט והם לקחו איתם את נשקם, רובו רובים.

ראשית ההתארגנות היתה צנועה. קבוצת החברים הפעילים התכנסו לשיחות על כוס תה בדירתו של אחד מהם, אבל לא היה להם שום קשר עם איזה ארגון מחוץ לעיר; לא ידעו על הנעשה בעולם הרחב.

הנתונים על תקופת פעולתה הראשונה של קבוצה זו אינם ברורים ומאושרים כל צורכם. מכל מקום אפשר להניח שהצעירים הללו החליטו להתנגד לחטיפות וכאשר הנאצים נכנסו לבתיהם ורצו לתפוס אותם בכוח לעבודה, הם לא פתחו לפניהם את הדלת, וכאשר הגרמנים שברו את הדלת ופרצו פנימה נפגשו ביריות וברחו על נפשם.

ההתנגדות הראשונה הדהימה את הגרמנים והם דרשו תגבּרת מלובלין, והנה מה שמסופר בידיעה של ה״שלעזישע צייטונג״ מ־12 בינואר 1940:

"בחלם היה לחיילים שלנו תפקידים קשים וגם קלים. קל היה בזה שהיהודים חסכו לנו עבודה בהתאבדותם. כאשר אנשי ה־ס.ס. נכנסו לבתיהם במטרה לשלוח אותם למחנה בלובלין, מצאו אותם מתים. היהודים האלה לא ראו את עצמם מסוגלים לעבודה והחליטו כי טוב למות מלעבוד, ועשו דין בעצמם. אבל היו גם כאלה שהתנפלו על חיילינו וירו בהם. אלה היו חיילים ואנשי מילואים מהצבא הפולני, עריקים שברחו מהחזית ונשקם בידיהם, וגם הם העדיפו לא לעבוד. אנשינו השתלטו על הכנופיות האלו, הרסו את בתיהם של ההרפתקנים והמיתו אותם".

הכתב הנאצי מוסיף: "...ליהודים ניתן לקח איך להתייחס לפקודה מטעם השלטון הגרמני".

רעיון המרי לא דעך. ואיזו התמודדות כוחות בלתי־שווים היתה זו. הגרמנים שילחו לתוך הגיטו את כל מלאכי־החבלה שלהם. רעב ומגפות, מעשי אכזריות, התעללות והשפלה וכל מיני מיתות משונות, ובכל זאת היו לא מעטים המקרים של מרי והתנגדות.

הגחלת הלוחשת של תרבות ישראל

כאמור, היתה מדיניות הנאצים לשבור את רוחם של היהודים, ליטול מהם כל מקור של עידוד ונחמה ולהשחית כל דבר שטבוע בו חותם כוחו היוצר של היהודי. נגד מזימה זו התקוממו בסתר תושבי הגיטו בחלם. מן העדויות שלפנינו מתברר, שבחיי המצור בחלם היו־גם־היו גילויים מופלאים של נאמנות ליהדות ולספר היהודי, של שמירה בשארית הכוחות על גחלת התרבות היהודית והאנושית; גילויים אישיים־ספונטאניים ופעילות תרבותית שהיתה חלק אורגאני מן החיים במחתרת.

ספוגים מסירות נפש והתעלות הרוח היו חיי הדת בתחום הגיטו. נועדו מניינים לתפילה ונקבעו עתים לתורה. אף באותן שנים מרות ואפלות, כשהרצח והשוד היו מעשי יום־יום, כשהמוות ארב לכל יהודי, היו יהודי חלם באים — למרות הכל — להתפלל במניין, ללמוד משנה, לקרוא פרק תהילים, לשפוך את לבם לפני אביהם שבשמים ולשאוב כוח להמשיך בחיים עד שאל עליון ירחם על כלל ישראל ויושיעם ממצבו האיום.

בין החסידים מכל הזרמים היו כאלה שכמעט התכחשו למשטר־העריצים, לא שעו לגזירותיו ולא נכנעו מפני שבט זעמו. אלה החסידים יצרו לעצמם באפילת הגיטו מעין על־מציאות רוחנית עילאית, והיא באה לידי ביטוי לא רק בתפילה ובלימוד התורה, בענין הלבוש והפיאות והצורה היהודית בכללה, כי אם גם בהתמסרותם המופלאה לצדקה וחסד. אם כי הם בעצמם היו זקוקים לעזרה, בכל זאת הושיטו יד סועדת לכל נצרך שנתקלו בו. עוצם־התמסרותם ותמימות־אמונתם עוררו התפעלות רבה.

"אוכל להעיד — מציין המספר ר' חיים־יוסף סובול — כי היו חסידים אנשי־מעשה שהפיחו רוח של העזה וגאון בגיטו כולו, וכל מי שהיה בידו לעזור להם עשה זאת בחפץ וברצון. בכוח־העמידה של חסידים אלה, בחורים, אברכים וקשישים היה מעין קידוש החיים בתוך סיפת הכליון".

אותה רוח של זיקה שבמסירות נפש לערכי תרבות פיעמה במידה לא פחותה מזו גם את חוגי הציבור הלא־דתי שבגיטו, ומצאה לה ביטויים שונים. עוד בחדשים הראשונים של קיום הגיטו, בימי הסיוט והאימה של האקציות, נמצאו הורים רבים, שעשו מאמצים כדי למנוע ביטול תורה מילדיהם בני גיל בית־הספר. מאמציהם של ההורים נפגשו עם נכונותם של מורי בתי־הספר היסודיים, שהחלו לקבץ מסביבם את תלמידיהם ולארגן עבודת הוראה בבתים פרטיים והצליחו להגיע, למרות התנאים הקשים, לרמה פדגוגית נאותה.

שרידי ארגונים שונים ערכו בסתר ערבי־ספרות. יותר משעשתה כאן הזיקה האידיאולוגית, עשה העניין המעשי־תועלתי, לשמור על הקשר האישי בין החברים ולעזור אחד לשני. פגישות אלה היו הרות־סכנה. אסור היה לספר למישהו על פגישה כזו, מפני שקיומה באיסור והיו צריכים להיזהר תכלית זהירות שהגרמנים לא יתפסו אותם, והיה יסוד לחשוש גם מפני שוטרים יהודים.

בחודשים הראשונים שלאחר מצעד המוות השתדלו הקבוצות השונות לבוא במגע זה עם זה, אבל המגעים האלה לא הביאו לאיחודן בארגון מחתרתי אחד. הקבוצות לא האריכו ימים. אנשיהן נלכדו בידי הגרמנים.

עם יציאת הסובייטים נמלטו רבים מפעילי פוע"צ לברית־המועצות, וחלק מן הנשארים נרצחו במצעד המוות וברציחות יומיומיות. אחדים ניסו לרכז אנשים, התחילו להפגש אצל אחד החברים. תוכן הפגישות היה שיחה על המצב בגיטו, בחזית המערבית ובעולם ובאפשרות של התנגדות פעילה לנאצים, אך הטילו ספק אם יש הצדקה לה, מפני שאין שום פרופורציה בין הנזק שתגרום לגרמנים ובין האסון שהיא עשויה להמיט על הגיטו כולו. בפרט שידוע היה, שהגרמנים נוקטים בשיטת העונש הקולקטיבי; אין הם טורחים למצוא את האיש שעשה את המעשה, אלא נוקטים באכזריות בעדה שלמה. ועל־כן רווחה הדעה, שאין לעלות על דרך המרי הפעיל, אך בבוא העת ואפשר יהיה לעשות משהו...

האנשים האלה ניסו בכל מיני דרכים לשמור על אורך־רוחם. זה עזר במידה מסויימת שלא ישקעו בייאוש ובפאטאליזם. אנשים שאינם מאמינים ושהם שבורים ברוחם, אינם יכולים לגלות אומץ־לב. עובדה היא שאנשים החזיקו מעמד רק בזכות מרצם, ואולי גם נאמר — אומץ־רוחם.

רבים ניסו להיחלץ מצבת הגיטו, לברוח, להיחבא, לעשות משהו. השמועות על הפארטיזנים שביערות הלהיבו את הדמיון ורבים חיפשו דרכים להצטרף אליהם, הצליחו לצאת מן העיר ושמו פעמיהם לעבר יערות ולודבה. זמן רב לא נתקבלה כל ידיעה על גורלם. בתקופה יותר מאוחרת נודע, שאחדים נתקלו בשוטרים ונורו במקום. אחרים נפלו בקרב.

מאניס ציטרין

ברגעי המבחן האחרון

מזכרונות אחד השרידים מכלא הגיסטאפו

בקיץ 1943, אחרי חיסול הגיטו הגיע לחלם מפקד הגיסטאפו החדש, הס. במחנה העבודה, שם היו מרוכזים עשרים אלף יהודים, נשארו עדיין בעלי־מקצוע ספורים, צמודים למקומות־עבודה הגרמניים בעיר.

הייתי בקבוצה של ששה יהודים, יחד עם משפחותינו. ב־31 למרס 1943 העבירו אותנו ממחנה העבודה לכלא הגיסטאפו בחלם, ושם הפרידו בעלים מנשיהם וילדיהם שהובלו ליער, ונודע שנרצחו.

נותרנו לבד, בלי הנפשות הקרובות לנו. היטב חרה לנו שלא הלכנו עמהם, אולם היינו אחוזי־אימים, והרצון לחיות היה חזק כל־כך ויש שעה, שאדם אינו מוכשר לחשוב על שום דבר. הוא רוצה באחת: לחיות ולהגיע ליום הנקמה בפריצי החיות.

אחרי כמה ימים נרצחו היהודים שעבדו איתנו כעוזרים. אותנו, בעלי־המקצוע, הכריחו הגרמנים לעשות לבד את המלאכה המקצועית, בלי עזרה.

היינו כצללים משוטטים ומתנודדים. כל אחד מתפלץ מפחד שמא יבוא תורו. אותה שעה אין איש מהרהר בקרוביו ויקיריו שנעלמו, אלא דואג לנפשו, אם כי ידעים אנו שנתבדו כל התקוות להיות חופשים ופטורים מסיוט הנאצים, מאימת המוות.

מרתנו מתפקעת מעוצר כאב וחרון, אולם אנו חונקים את הרגשות והלב, הכואב בייסוריו, מפרפר בעינויים.

כנראה, שהגרמנים היו מאוד מעוניינים בעבודתנו ולכן המשטר לא היה כל כך אכזרי כמו שהיה כלפי האסירים האחרים, בהם ביצעו טבח אחרי טבח.

כעבור חודשיים והעבודה היתה רבה, ביקשנו עוד אנשים לעזרה. הגרמנים הלכו פעם לקראתנו והוסיפו עוד שני אנשים לקבוצתנו.

באותם הימים גברו ההפצצות על ערי גרמניה ולחלם באו נשיהם וילדיהם של קציני הגיסטאפו ויחד איתם התרבו ההזמנות לעבודה בשבילם.

עם בואו של מפקד הגיסטאפו החדש, הס, הורע מצבנו. המשטר נעשה חמור ואכזרי יותר. הגרמנים דיברו ביניהם שהוא מבוגרי בית הספר הגבוה לתפקידים מיוחדים בגיסטאפו. אכן מראה פניו היה כשל צמא־דם.

החל חיסול קבוצות העבודה, עליהן חשבנו שהן חשובות מאוד לגרמנים.

הוציאו להורג את ארבעים היהודים האחרונים, שהיו צמודים זמן רב לגדוד ה־ס. ס. ולאחר מכן הביאו אלינו לכלא את היהודים שעבדו בתחנת החשמל, מוכים וזבי־דם, עייפים עד מוות. עיניהם כמו שקעו, פניהם ועיניהם נפוחות. קשה היה להכיר בהם בני־אדם חיים.

ארבעה מהם תלו את עצמם באותו לילה בתא הכלא.

כשהגיעו אנשי הגיסטאפו שנזעקו לבית־הסוהר, שמענו את צמאי־הדם גועים בצחוק גדול למראה התלויים.

בלבי הרהרתי נקמה, אבל ידעתי כי חסרי־כוח אנו.

אחרי זמן מה הביאו לבית הסוהר עוד יהודים, שנותרו במחנה כבעלי מקצוע. כולם מדוכאים וקודרים. לפי מראיהם אפשר היה לנחש כמה תלאות ועינויים עברו עליהם. נסינו לפנות לשלטונות בית הסוהר בבקשה שיוסיפו לנו כמה אנשים לעזרה, כי רבה המלאכה שלא נעשתה עדיין, אבל התשובה היתה: "אתם יכולים לעבור לקבוצה ההיא וללכת במקום אלה שנועדו למיתה".

אלמים היינו מכאב ומה גדול היה המחנק בגרון, אולם מי יודע, אם שפר חלקם של המחוסלים או החיים הגוועים לאט־לאט.

בראשית נובמבר הביאו לבית הסוהר יהודים שעבדו במשך ארבע שנים בבנין הגיסטאפו. אלה היו נגרים, פחחים, גננים ומסגרים. יחד איתם הביאו גם חייטים שעבדו עבור יחידות ה־ס. ס.

הם היו למעלה משלושים איש. סגרו אותם בתאי הכלא בלי אוכל ובלי מים. אחרי שלושה ימים הוציאו חמישה גברים ושלוש נשים־תופרות וסיפחו אותם לקבוצה שלנו. האחרים נלקחו והובלו במכונית־משא ליער, ונודע ששם נרצחו.

אחד מהסוהרים, בלק, שגילה לנו יחד אנושי, סיפר לנו שהחיסול בוצע לפי פקודתו של מפקד הגיסטאפו, הס.

מפקד בית־הסוהר, קניג, היה מעוניין בנו בגלל העבודה המעולה שעשינו עבורו ועבור חבריו. הוא רווה נחת מעבודתנו עד כדי כך שהתגאה בה לפני קציני ה־ס. ס. והגיסטאפו והציע להם להזמין אצלנו עבודה בשבילם. זאת היתה הסיבה שהתייחס אלינו במתינות יחסית, אבל זה לא הפריע לו להשתתף בהוצאה להורג של האחרים.

בה במידה שרוצח גדול היה, מראהו מתון ואדיב, מחייך ונראה לפעמים כמסביר־פנים, כאילו יודע לכבד עובדים חרוצים, ובו בזמן גברה אכזריותו לפועלים אחרים ומנצל אותם עד טיפת כוחם האחרונה, ואז הם נידונים למיתה.

כשהגיעו מלובלין כל מיני ועדות־ביקורת לבדוק מה שמתרחש בבית הסוהר ומה שעושים היהודים, בא איתם מפקד

בית הסוהר אלינו והראה להם את העבודה שאנו עושים. וכך עלה בידו לשכנע את מיפקדת הגיסטאפו בלובלין ביעילותנו, לתת לעבודה זו גושפנקה של צורך מלחמתי ולדחות את הוצאתנו להורג.

קניג בא אלינו עם מפקד הגיסטאפו החדש, הס, והציע גם לו שיזמין אצלנו מדים חדשים בשבילו, ובגדים בשביל אשתו שהגיעה יחד איתו.

משמעות ההזמנה הזו היתה בשבילנו רבת־חשיבות. זאת אומרת, שנצליח עוד זמן מה להישאר בחיים.

בזמן הביקור והמדידות, הס כמעט שלא נתן בנו מבט, ודיבר רק עם קניג. כל אימת שבא רעדה אחזתנו.

לאחר ההוצאות להורג ההמוניות חיינו בהרגשה, כי בקרוב יקיץ הקץ על עבודתנו, וההזמנות רק לזמן מועט יבטיחו לנו את החיים.

ידענו שאנו צפויים למוות וגורלנו לא יהיה יותר טוב מאלה שעבדו יחד איתנו, היו "יעילים" כמונו, ולפתע לקחו אותם, ואת עבודתם מסרו לנו לגמור. ידענו שהובילו אותם ליער.

וכך עבר החורף, בסכנת המוות מעל לראשינו, וכאשר החזית התקרבה, ידענו שסופנו הולך ומתקרב.

והנה קרה, שאחד מקבוצתנו, טכנאי־רדיו נקרא לעבוד מחוץ לחומות הכלא, מבלי להודיע מראש למפקד הגיסטאפו. העבודה הזו נמשכה ימים אחדים, עד שביום אחד הלה הצל ח לברוח.

הידיעה על בריחתו הטילה עלינו אימה ופחד. נקמת הגרמנים בוודאי צפוייה לבוא, והיינו בטוחים שאנו נשלם בעד בריחתו בחיינו.

הרעיון לברוח מבית־הדמים הזה — רבים היו נהים אחריו בסתר־לבם, אולם אולצו לבטלו, כדי לא לסכן את האחרים.

להפתעתנו נודע לנו, שמפקד בית הסוהר, במקום למסור על הבריחה, מסר דו"ח רשמי לגיסטאפו, שהאסיר נורה.

באביב 1944 התקרבה החזית לעיר קובל ושם נעצרה ההתקפה של הצבא הסובייטי. נשמע רעם התותחים משני הצדדים.

בימים אלה התחילו לבוא לבית הסוהר קציני צבא ופנו אלינו בדרישותיהם לעשות כל מיני תיקונים במדיהם.

חומרת הסכנה היתה ניכרת בפני כולם, ולמרות ההזמנות שלהם היינו בטוחים שקיצנו ממשמש ובא.

ב־15 במאי ניתך על בנין בית הסוהר מטר פצצות וכדורים. רעש האווירונים ונפץ הפצצות נישאו מעל ראשינו. הארץ כאילו התנודדה מן הפגזים המתפוצצים. נפלו הרוגים ופצועים בין האסירים ובין הסוהרים. ראיתי גרמני אחד מצטלב ומבקש הצלה מישו. הוא רעד כולו כקודח ומתפתל עווית. הרהור הבריק בי: זאת היא הנקמה!

אולם גם סבלנו בלילה ההוא היה אין לשער. חלק מן הבנין נהרס והחצר נזרעה הרוגים ופצועים.

בליל אופל זה הסוהרים חדלו מלהיות המושלים. מן הקטע השני של הבנין נשמעות צעקות ויריות. אסירים התמרדו. מי שמחפש מקלט מפני המוות ומי שמחפש דרך לברוח, ומי שרועם בקולו: שמאלה... זהירות... האויב אורב בחשיכה...

באופן אינסטינקטיבי כרענו על הרצפה ונדחקנו זה בזה. אולם כמה זמן יימשך עוד הלילה הזה? והאם ישתכח אי־פעם מלבי, אם בכלל אשאר בחיים?

לפנות בוקר הגיעו אנשי־גיסטאפו ובראשם המפקד הס. הם התנפלו בשצף קצף על האסירים שיצאו מחלק הבנין שנהרס, היכו אותם באכזריות והכניסו את כולנו למרתפי הכלא. היה ברור שיוציאו אותנו להורג.

ברגע האחרון הופיע מפקד בית־הסוהר, קניג, וציווה להוציא מן המרתף את אנשי הקבוצה שלנו.

האחרים הובלו באותו יום ליער.

ההוצאות להורג נמשכו כל הזמן. כל יום הובילו קבוצה אחרת ליער.

כמה פעמים סגרו גם אותנו במרתף על מנת להוביל אותנו ליער, אבל שוב ושוב הופיע קניג וציווה עלינו לצאת לעבודה.

בשבוע האחרון לפני נסיגתם של הגרמנים, הכלא כמעט התרוקן. את האסירים שלא הספיקו להרוג, גירשו למחנות־מוות, לתאי הגאזים.

נשארה רק הקבוצה שלנו, שמנתה 15 איש, השרידים שהצליחו להיוותר בחיים ועבדו עד אפס־כוחות עד היום האחרון. כל שעה התמשכה עלינו כנצח־נצחים. ידענו שהצבא הסובייטי מתקרב לעיר, אבל האם נצליח להתחמק מציפורני התליינים?

אנו מאזינים בדריכות לקולות הבאים מתוך בניני הסוהרים. קולותיהם מתערבבים בקולות של פקודות בלתי־מובנות. אנו חשים עצמנו חלשים כילדים, מנסים לחשוב מה לעשות ברגע האחרון, אבל קשה לרכז את המחשבות. מלאך המוות רוקד מעליך בריקוד של זוועה. חשים אנו בציפורניו האיומים.

ביום חמישי, בבוקר, יום לפני כניסתו של הצבא הסובייטי, בא אלינו קניג ואמר לנו, שהוא עובר לעיר אחרת, ולכן עליו להעביר אותנו לבית־הסוהר בלובלין לרשותו של המפקד, שהוא ידידו. הוא הבטיח לנו שאחרי כמה ימים יסתדרו העניינים ואז הוא יעביר אותנו אליו למקום החדש.

בלילה שמענו רעם תותחים, משל כאילו האדמה מזדעזעת תחת המהלומות.

ביום ששי קמנו בבוקר נכונים לצאת ללובלין, אבל הופתענו לראות שבכל השטח אין אף גרמני אחד.

מרחוק נישאים מטחים של ארטילריה, אבל פה שוררת דממת־מוות, כאילו אין פה נפש חיה.

היה ברור לנו שאין לאן לברוח. עוד מעט ייכנסו לכאן חיילי הצבא הסובייטי, ולכן החלטנו להסתתר במרתפי הכלא עד שנהיה בטוחים שלא אורבת לנו סכנה מצד הגרמנים.

שלושה ימים לא העזנו לצאת מן המחבוא. חולף היום ובא הלילה ואנו סגורים, לחוצים ודחוקים במרתף הצר והאפל, בלי אוכל ובלי מים, מבלי לדעת שאחרון הגרמנים יצא מן העיר כבר בליל ששי.

ביום ראשון, היום השלישי במרתף, היינו כבר באפס־

כוחות. לא ידענו מה מתרחש בחוץ, עד שאחד מן הקבוצה גמר אומר בנפשו להעיז ולצאת מן המרתף ולבחון מה מצב הדברים.

אחרי כמה דקות, שנמשכו כנצח, חזר בריצה, כשהוא כולו מסוער, ובשורה בפיו:

"הרוסים כבר באו!"

אנו נושמים לרווחה, ומיד נודע לנו שהצבא הסובייטי כבש את העיר בשבת לפנות בוקר ובאותו יום התיישבו גם בבנין בית הסוהר, מבלי לדעת, כי במרתף עדיין ישנם אנשים.

למחרת בא אלינו אחד משלושת השבויים הרוסיים, שראיתי אותם תכופות בבית־הסוהר. הם היו עסוקים ברפת, שם שמרו על הסוסים של קציני הגיסטאפו. הם כמעט שלא באו במגע איתנו. עכשיו, כשהבחין בנו, עמד לרגע נדהם ואמר, שהוא פשוט לא מאמין למראה עיניו, שאנו חיים.

אחרי שהתאושש סיפר לנו, שהוא יהודי והצליח להסתיר את מוצאו גם מפני שני חבריו השבויים. באותו ערב יום חמישי, לפני נסיגתם של הגרמנים, הסיע בעגלתו את מפקד הגיסטאפו, הס, לתחנת הרכבת, בלויית מפקד הכלא קניג יחד עם עוד קצין הגיסטאפו, האחרונים שנפרדו ממנו.

הם לא שיערו שהשבוי הרוסי מבין גרמנית ומקשיב לדב־ריהם, והוא שמע את פקודתו האחרונה של הס: לירות בכל היהודים שנותרו בכלא ולאחר מכן בשלושת השבויים הרוסיים שעובדים בבנין הגיסטאפו.

בדרך חזרה עם שני הקצינים באה מולם שיירה צבאית גרמנית. הוא סטה את הסוסים ונכנס ביעף לתוך השיירה. משאית פגעה בעגלה ובאותו הרגע הוא קפץ ממנה ונעלם בתוך המהומה. צעקות וגידופים רדפו אחריו, אולם הוא הצליח למצוא לעצמו איזה מחבוא ונשאר שם עד שהגרמנים עזבו את העיר.

ברפת הגיסטאפו אכן מצאו את שני השבויים הרוסיים נרצחים.

כנראה, שקניג לא מיהר למלא את פקודתו של הס לרצוח את היהודים האחרונים שנותרו בכלא. הסיבה להחלטתו נשארה חידה בעינינו.

שמואל וינר, ניו־יורק

לוחם אמיץ בשונאי עמנו

קוים אחדים על חייו הסוערים של סרן בנימין ווינר

אנסה בספר הזיכרון של חלם לרשום קווים קצרים אחדים על חייו הסוערים של איש אחד, שייצג את חלם במיגזר הסוציאליסטי של עולמנו המ־נוכר והשסוע. אחד, שהצטיין בקרבות נגד השונאים, שעמדו לכלות את עמנו. אחד הגיבורים הצנועים, שבמשך שתי מלחמות העולם וימי המשברים בעולם נמצא ללא הפוגות בחזיתות הזעזועים הסוציאליים הכבירים.

✶

אחי, בנימין וינר, נולד בחלם בפסח 1891. קיבל חינוך מסורתי בחדר. בעודו צעיר כבר ידע את טעם הדחקות. בגיל שלוש עשרה למד את מקצוע הסדרות בבית הדפוס של ארליך. כילד של דור מעורער ניתק בגלל הדלות בהקדם מבית הוריו. בהיותו בן ארבע עשרה שנה הוא יוצא לחפש את אושרו בנכר. חוזר הביתה ויוצא שוב לנדודיו. בגיל שבע עשרה הוא כבר ביקטרינוסלב. עובד שם בבית־דפוס ומתמסר במרץ להש־כלה עצמית. כעבור שנים אחדות הוא נושא שם אשה.

בסתיו 1912 הוא חוזר הביתה להתייצב לצבא. על אף קוצר ראייתו, גייסו אותו, כדי שאפשר יהיה לשחרר במקומו משירות צבאי בן טובים. לשרת בצבא הצאר לא רצה, לכן לא היתה לו ברירה, אלא עריקה. הוא נשאר בצבא רק עד לאחרי השבועה, כדי שאביו לא יצטרך לשלם קנס בשל עריקתו בסך 300 רובלים. אחרי השבועה הוא נעלם מהקסרקטין, מסתתר בעיר ימים אחדים ובדעתו לברוח לאמריקה.

הלילה האחרון. הכל מוכן. בעלות השחר עליו לצאת יחד עם אשתו לגבול. בחצות הלילה מוקף מקום מחבואו בשוטרים ובחיילים והוא נאסר. מלשין חלמאי ותקיף אחד הריח משהו וגילה את הסוד למעוניינים בדבר. המלשין הצטדק אחר כך ואמר, כי התכוון, כביכול, אלי, משום שסבר, שאני הוא המסתתר.

בית דין צבאי גזר על אחי שנת מאסר בבית כלא צבאי. היה זה בתחילת שנת 1913, שלוש מאות שנים לשליטת השו־שלת הצארית של בית רומנוב. בהקשר זה הכריז הצאר ניקולאי על חנינה כללית, ואחי שוחרר מבית הכלא כעבור חודש ימים. הוא נשלח לשירות צבאי בפנזה. שם התברר, שהוא

החייל היחיד, היודע קרוא וכתוב, ולמפקדיו לא היתה ברירה, אלא למנות אותו כלבלר הפלוגה. תודות לכך הוטב מצבו בהרבה.

באוגוסט 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. בשורות הארוכות של חיל הרגלי הרוסי, צועד גם אחי לגבול המערבי הלוהט ובאבק הדרכים. התרמיל הכבד על גבו והרובה בידו.

בחזית נפתחת לפניו, לפני חייל יהודי בצבא הצארי, קריירה יוצאת מהכלל. מחמת שחיתות, גניבות, תוהו ובוהו ובגידה, התהלכו החיילים בחזית לעתים קרובות רעבים ממש. בגדוד היה אחי ידוע בכשרונותיו המינהליים. והנה עלתה על דעת מפקדו מחשבה נועזת בימי הצבא הצארי: למנות את החייל היהודי, בנימין וינר, לספק המזון בשביל הגדוד. במשימה קשה ואחראית זו, בשעת מחסור חמור בצורכי מזון, עומד אחי בהצלחה רבה. הוא רוחש את אמונם של איכרי הסביבה והם מוכרים לו כל מה שלבו חפץ. שמו מתפרסם ולאחר זמן קצר ממנים אותו לאפסנאי של כל הדיביזיה. הוא עומד גם במ־שימה זו.

אולם לא לעולם חוסן. לא לזמן רב שיחק לו מזלו.

ויהי היום והמפקד העליון של כל חילות רוסיה, האנטישמי הידוע ניקולאי ניקולייביץ', דודו של הצאר, בא לשם ביקורת אל הדיביזיה, שבה שירת אחי. הלה השגיח ב"צרה". ז'יד (יהודון), חייל פשוט במעמד כזה! שומו שמים! זה היה כבר מעל ומעבר. כמה קצינים בכירים, האשמים ב"פשע" זה, הורדו לדרגות נמוכות, והוא, בנימין וינר, נשלח מיד לחפירות בשדות הקרב.

לא עבר זמן רב והוא נפצע. מרפאים אותו ומחזירים לחזית. בשנת 1916 נפצע שוב. הפעם בצורה קשה, ולכן נקבע כבלתי כשיר, ומשחררים אותו מהצבא.

מתקרבת שנת 1917. פורצת מהפכת פברואר. הפעם אין העריצות הצארית מצליחה להימלט, כמו בשנת 1905. ההת־רגשות המהפכנית אוחזת בכל קצות המדינה, וחיש מהר היא מחסלת את המשטר הצארי עם הצאר ביחד. באות שנים של זעזועים סוציאליים כבירים. המאבק בין המשטר הישן לבין החדש, העומד לרשת את מקומו, הולך וגובר. חושו הרגיש ביותר של אחי לצדק סוציאלי מביא אותו לשורות המהפכה.

שנת 1918. מלחמת האזרחים בעיצומה. כנופיות פורעים מהצבא הלבן זורעים מוות והרס במאות ערים ועיירות לרוחבה ולאורכה של אוקראינה ורוסיה הלבנה. דם יהודי נשפך כמים. בנימין לובש שוב בהתנדבות את סגינו הצבאי ומטיל עצמו לתוך המאבק נגד כנופיות הפורעים. יום יום הוא רואה את המוות מולו. לא אחת נדמה לו, כי הנה הנה מגיע הסוף, אין הצלה — ושוב הוא נמלט בעור שניו בדרך נס.

כדאי לציין, לפחות, מאורע אחד מרבים. היה זה בהתחלה, כשיד הפורעים גברה בדצמבר 1918. מחנה קטן, כשלוש מאות איש, בפיקודו של בנימין וינר, פותח בקרב נגד כנופיה של אנשי מכנו, שהתחילו להשתולל, וקראו דרור למאוויהם השפ־לים נגד יהודי יקטרינוסלב. הרגו, אנסו, עינו, ביזזו ושדדו. זה לא היה קרב בין שווים. מצד אחד משתוללים כמה אלפי חיילים מזוינים בנשק טוב ביותר, מדיהם חמים וחדשים, רוצחים, עורפי ראשים, שבעים. ובצד שני — קומץ של כמה מאות לוחמים — אזרחים, ערומים למחצה, רעבים, וחימושם דל ביותר. ולמרות כל זה גרמה בקרב זה היחידה העממית אבדות כבדות לכנופיות הפורעים. גיבוריה נלחמים כאריות, אולם היה גורל היחידה חתום מראש. ממאות לוחמיה נשארו בחיים רק יחידים. בעליית גג, בקרה עזה, בין חיילים פצועים, שכב בנימין, מגפיו מלאי דם והוא עלוף, ללא טיפת מים. רק ביום השלישי הצילוהו בחשאי באישון לילה יחד עם האחרים, בעודו ללא הכרה.

הוא מתגבר קצת על חולשתו וחוזר לחזית. הוא מצטיין בקרבות ומגיע לדרגת סרן. מטבעו הוא אדם נוח, שקט, חזותו אינה דומה למראהו של גיבור, נמוך קומה במקצת. אולם אוי ואבוי היה לחלאת המין האנושי, שנפלה לידיו. הרצון לנקום את הדם הנקי השפוך בער כאש בעצמותיו. מאה וחמישים אלף יהודים נספו אז בידי כנופיות הרוצחים של פורעי פטלורה, מכנו, דניקין ואחרים, שהשתוללו במרחבי רוסיה. לאמיתו של דבר, הם היו כעין חיל החלוץ של היטלר והוכיחו, כי אפשר לטבוח את אחינו ואחיותינו, רבבות יהודים לעיני העולם "הנאור", בלי שמישהו יפצה פה באדישותו הרבה.

שנת 1921. מלחמת האזרחים מתקרבת לקיצה, ויחד אתה בא הסוף המר של כנופיות הרוצחים מחילות הלבנים. חילות אלו היו מסוגלים להפגין את כוחם כלפי היהודים הלא חמושים וחסרי המגן, כלפי זקנים, נשים וילדים. בעימות עם הארמיה העממית, הנאבקת לחירות, נעלמת גבורתם חיש ולתמיד.

גם סרן בנימין וינר פשט את מדי הצבא וחזר לחיים האזרחיים. המדינה מתחילה להתאושש מהחורבן הנורא, מה־רעב ומהמגפות. כאדמיניסטרטור מוכשר הוא מטה שכם להקמת המינהל העירוני ההרוס בערי דרום אוקראינה. לאחר זמן הוא חוזר לדניאפרופטרובסק (לפנים יקטרינוסלאב) ועוסק באירגון קואופרטיבים.

בשנת 1930 איפשר המימשל לפועלים להסב את מקצועיהם למקצועות יותר חשובים. בנימין מנצל הזדמנות זאת. מחמשת אלפי המשתלמים בעירו (לשם קבלת תואר מהנדס), בלי השכלה אקדמית מוקדמת, היה הוא היחיד, שנשלח לאקדמיה בקיבוע ללימודי הנדסה.

עם זה הולם הלב בקרבו ופחד תוקף אותו: האם אין זה צעד מסוכן מדי? הרי אינו צעיר כבר. הוא מתקרב לשנתו הארבעים. כל חכמתו האקדמית בלימודי מתימטיקה גבוהה (הוא מתלוצץ באחד ממכתביו אלי) היא ארבעת הכללים האל־מנטריים של חשבון — חיבור, חיסור, כפל וחילוק, שלמד בעודנו ילד אצל המלמד בחדר.

אבל זה לא הפריע לו לקבל את הדיפלומה של מהנדס כעבור שלוש שנות לימוד, במקום ארבע שנים, כרגיל. כוח התמדתו, עקשנותו וחריפות מוחו בעיקר עמדו לו בזה. במשך לימודיו חי, כמובן, עם אשתו ובתו על חשבון הממשלה.

בשנת 1933 החל לעבוד במקצועו החדש בתקווה, שמעתה והלאה יזרמו חייו בשקט ובשלווה. אולם ראשית הקריירה

החדשה שלו החלה, בזמן שהיטלר הגיע לשלטון.

בספטמבר 1939 יורים חילות הרוצחים של היטלר את פגזם הראשון על פולין ומציתים את העולם כולו. כעבור ימים אחדים נופלת פולין. יהודים רצים בבהלת מוות לרוסיה. תודות לזה ניצלו כמה מאות אלפים מהם מידי הרוצחים הנאצים. הם מתפזרים בין הערים והעיירות של ברית־המועצות. גם לעיר מגורי אחי מגיעים פליטי החרב. הוא שומע מפיהם על רציחות היהודים בידי הנאצים. גם העיתונות מתארת יום יום את הרציחות האלה. הוא קורא הכול, אינו מדלג אף על שורה אחת. לעיני רוחו עולות תמונות המרצחים מלפני עשרים שנה, והוא אינו יכול לשקוט. ניטלה ממנו מנוחה כלשהי.

ב־21 ביוני 1941 מפנה היטלר את כל הכוח האיום של מכונת המלחמה שלו נגד בריה"מ. באותו יום מתייצב בנימין וינר לפני הוועדה הצבאית שבעיר. אולם נפסל מיד. כל אותו הלילה אינו עוצם עין. עליו לנקום במו ידיו מהחיה הנאצית את הדם היהודי השפוך ללא פשע ולהגן על ארצו מפני הברברים.

בבוקר הוא מתייצב שוב לפני הוועדה הצבאית. אי אפשר היה לעמוד בפני תחנוניו, וסוף כל סוף צורף לצבא בדרגתו הקודמת — כסרן.

במלחמת בזק חודרת המכונה הנאצית לבשר החי של אדמת הסובייטים וזורעת בה הרס וכיליון. כבר בימים הרא־שונים מזדרזות המפלצות להרוג את היהודים שבערים וב־עיירות שכבשו. מאות אלפי יהודים, שלא הספיקו מחמת הת־קדמות הבזק הנאצית לברוח למעמקי המדינה, עונו למוות, נשרפו ונקברו חיים.

בנשימה עצורה עוקב העולם אחרי מאבק האיתנים, שלא היה כדוגמתו בהיסטוריה, בין שני הכוחות הכבירים. וכשנדמה היה, כי כלו כל הקיצין, שיד האויב הגרוע ביותר של האנושות כבר על העליונה — דווקא אז התהפך הגלגל. המפלה האיומה של הנאצים ליד סטלינגרד קובעת את גורלו של היטלר. זאת היא התחלת סופו המר. אולם הדרך לניצחון עודנה ארוכה וקשה, מרה ועל־אנושית.

בן עירנו, הסרן בנימין וינר, צועד בשורות הארמיות הסובייטיות. הוא נמצא תמיד בסבך הקרבות הגדולים. בהת־חלה ממטירים הנאצים על בריה"מ מהלומות כבדות ומשמידות. אין לשער את האבדות הרבות של שני היריבים — מספרם מיליונים... אולם לאחר זמן מקבלים כבר הנאצים מכות נמר־צות ונוחלים תבוסה, ומפלה רודפת מפלה עד סופם המר. אין נותנים להם לנוח, רודפים אותם עד חורמה. באש הקרבות נדמה לא פעם, כי על בנימין וינר בא הקץ, כי חיים לא יצא ממלחמה זו. אולם, כעל פי נס, הוא תמיד מציל את נפשו. לא פעם במהלך הקרבות עמד ליפול בציפורני המרצחים, כי כל הדרכים סגורות, אין שום אפשרות להינצל, והנה הוא שוב מתחמק משבי. מאין לו הכוח והסבלנות? אינו שוכח אף לרגע קט את הצוואה הקדושה, את הקריאה האחרונה של הקדושים המעונים שלנו: "לעולם לא לשכוח, לעולם לא לסלוח", כש־הריצו אותם בדרכם האחרונה לכבשנים ולתאי הגזים. מכאן הוא שואב את אומץ לבו ואת גבורתו העל אנושית להסתער במערכות המלחמה ולנקום מחיות הטרף.

ביולי 1944 נכנס בנימין וינר עם חיילי הארמיות הסובייטיות המנצחות לחלם. אחרי שלושים וכמה שנים הוא צועד שוב על פני האדמה, שעליה עמדה עריסתו. אפשר לתאר א. חוויותיו הנרגשות והעמוקות ברגע זה. הוא יוצא מיד לחפש י.ה.דים — ואינו מוצאם. הוא שם דרכו לבית העלמין, כדי לגלות את מצבת אביו, אך אין מצבה. גם ליהודים המתים לא נתנו לנוח בשלום על משכבם. הקניבלים ריצפו את הדרכים ואת הרחובות במצבות היהודים. בנימין מוחה את דמעותיו ויוצא שוב לדרכו, כי עוד לא הגיע הסוף.

בדרך ללובלין משחררת המחלקה של בנימין את שארית הפליטה — שלדי אדם — ממאידנק, אחד ממקומות תעשיית המוות של היטלר. אחר כך הוא משתתף בקרבות הקשים לשחרור ורשה — הקרבות האיומים והעזים ביותר של המל־חמה. הנאצים האחרונים, מרי הנפש, נלחמים בעקשנות של נואשים, אולם אחרי אבדות קשות הם נסוגים. בלב הולם מהתרגשות עצומה שם בנימין וינר את פעמיו לגיטו הוורשאי ההרוס — למקום ש"בו שר העם בין קירות מתמוטטים" והרים את נס המרד נגד הנאציזם הארור. הוא צועד על האדמה החרוכה, בין חורבות, שם יצא שם גיבורינו וקדושינו לתהילת נצחים וגאלו את כבוד העם היהודי. בקרב האומלל על הגיטו, במאבק של מעטים מול רבים, המזוינים מכף רגל ועד ראש, שילמו הגרמנים מחיר יקר. כיבוש הגיטו נמשך אותו פרק זמן ככיבוש מדינת פולין כולה.

עד שתיכנע החיה הרעה, צפויים עוד הרבה קרבות. בנימין ממשיך להילחם גם על אדמת גרמניה עצמה ומגיע עם החיל הסובייטי למאורת הצפעונים של היטלר — לברלין, וזוכה לראות במו עיניו בסופו המר של הצורר. במשך ארבע שנים ארוכות ונוראות נלחם באויבנו האיום ביותר באומץ נדיר. מעולם לא התאונן. הוא צעד במבול האש ויצא ממנו חי. הוא ראה לפניו מטרה אחת ויחידה — להכות בשונא. עכשיו, כשנסתיימה שליחותו, הוא חוזר הביתה באפיסת כוחות. הוא חוזר ומראהו כצל של אדם. ניתוחים אחדים עוד לפניו. חייו תלויים על חוט השערה. לאט לאט הוא מתחיל להתגבר, והנה מונחתה עליו מהלומה חדשה: הוא מאַבד את רעייתו הנאמנה והמסורה, שליוותה אותו בדרך חייו, את רעייתו אניה. קשה לו להתגבר על אבלו ויגונו.

האם יתנחם בראותו את הנאצים שוב עולים בגרמניה? ואולי בזה, שסכנת התחדשות ההזדיינות הגרמנית בפיקודם של אותם הגנרלים, ששפכו את דמנו, ממשמשת ובאה?

בבדידות הקשה מציקים לו ההרהורים: האין די בששת מיליוני הקורבנות הקדושים? האם היה קורבנם של אלה לשוא?..

*

זהו סיפור קצר על חייו הסוערים והפוריים של בן עירנו. חיים שהיו יכולים למלא מאות עמודים של ספר מרתק. חיים צבעוניים של לוחם נועז ומסור לעמו בכל נימי נפשו.

נחמן טננבוים

המעיין ממנו שאבו אורך־רוח

אם יש את נפשך לדעת את המעין ממנו שאבו אחיך המדוכאים... תנחומות אל, בטחון, עצמה, אורך־רוח... אל בית המדרש סור, הישן והנושן...

ח. נ. ביאליק

עוד לפני כניסת הגרמנים לחלם פשטה חרדה בעיר. השמועות על אכזריותם הטילו אימה וכבר בימים הראשונים החלה הטראגדיה של האוכלוסיה היהודית שבעיר, התחילו מאסרים וגזירות, מכות, השפלות, גידופים ורציחות. החיים היו הפקר.

המצב החמיר מיום ליום. רבים ניסו להמלט לכפרים, לעיירות הסמוכות, אך עד מהרה חזרו מוכים ושבורים. רבים נרצחו בדרכים.

בשכנות לדירתנו, ברחוב פוצ'טובה 31 גרה משפחת שלינגבוים. ראש המשפחה, ר' אברהמ'לי, מחסידי גור היה ולו שלושה בנים, כולם חובשי בית המדרש. לפעמים מצאתי אותם מצטופפים עם חבריהם בחדרם הטחוב והצר ועוסקים בתורה לאורם של נרות. מראה פניהם הוכיח, כי הם רעבים ללחם, תשושים וחלשים היו, ולמרות זאת שמעתי אותם שרים, פעם איזה פזמון חסידי ביידיש ופעם איזה פסוק מן ה"הלל".

בימים ההם כולם מכרו את חפציהם, תכשיטיהם ומלבושיהם בשביל פת־לחם או תפוחי־אדמה, וכך עשתה גם אשתו של ר' אברהמ'לי, אסתר'ל. לאט־לאט מכרה הכל מן הבית. רק על דברים אחדים שמרה, על פמוטי הכסף לנרות שבת ועל קערת הסדר. לדברים אלה היתה "היסטוריה", כי עברו מדור לדור והיו קדושים להם.

פעם, בלילה קודר, כשהיינו סגורים בבתינו, כי בחוץ השתוללו הרוצחים הנאצים וירו בכל עובר, הציג ר' אברהמ'לי לפני את הקערה, שגילה למעלה ממאה שנה. הוא עמד ממולי ופנה אלי באותו ניגון שהדרשנים והמגידים היו רגילים לפנות לקהל בשעה שהיו מטיפים לו מוסר: "שמע נא, בחור, האם יש מחיר לדבר כזה? האם מותר למסור דבר שבקדושה לגויים?".

בניו ישבו על מקומותיהם ולמדו איש איש בניגונו המיוחד. זמזום משונה מילא את כל חלל החדר. ידעתי שלא טעמו היום שום מאכל, ובכל זאת התעמקו בסוגיא שלפניהם בלוויית תנועות עזות־רושם, ואני ישבתי נבוך ועיני תוהות ותלויות בקערה זו שהדהימה אותי ביופיה. הבסיס למטה עמד על שלוש רגליים ובצד ימין ראיתי תבנית כבש ומתחתיו, בשולי הבסיס, חרוטים האותיות "ויקחו להם איש שה לבית אבות". בחזית לפני האיל ומתחתיו חרוט "מן הכבשים ומן העזים תקחו". משמאל — תבנית שור. משלושת הקצוות עלו שלושה שריגי גפן בהם עלים ופרחים. עליהם עמד גוף הקערה ובה היתה מגולפת "יציאת מצרים" והגלים בים־סוף מתרוממים, המצרים מתערבלים, מתנערים בהם ובראשם פרעה ורכבו, טובעים בים.

התבוננתי בקערה ובמוחי התרוצצו הרהורים והייתי מוכן לעזור למשפחה הזו, לעשות הכל, כדי שלא יאלצו למכור את הקערה היפה הזו, שנעשתה בעיני נעלה ונשגבה מחיי. זו היתה תחילתה של סדרת רעיונות, שעתידה היתה להתפתח ולהתרחב אצלי בשנים הבאות, לאחר התנסות בנסיונות של יאוש והתמודדות גורליות.

באותם הרגעים הרהרתי בקוצר־ידי לעזור לר' אברהמ'לי, והנה הגיע לאזני קולו: "לא המתים יהללו י־ה, ולא כל יורדי דומה" — כה הוא התפלל ופנה לאשתו: "אסתר'ל, השי"ת יסלח לנו... תמכרי את הקערה, אבל רק ליהודי".

אסתרל היתה אשה טובת־תואר; תבנית גיזרתה מחוטבת. אין זאת כי בצעירותה היתה בעלת יופי נהדר. פניה קמוטות היו ומכורכמות מרוב שנים, צרות ומחלות, אך בתוויהן החדים ניכרו עקבות יופיה מקדם. עיניה השחורות והאפלות, שדמותן דמות שקדים — מבע של הכנעה היה בהן, תוגה וצער. דומה היה כאילו בת מאה שנים היתה ועוד יכולה היתה לשאת בהכנעה את הימים הקשים ביותר, אבל כששמעה את דברי בעלה כאילו התכווצה כולה ופלטה כמעט בלחש: "לא!".

יצאתי מן הבית בלב רוטט. אחרי ימים שמעתי שקערת הסדר היקרה נמכרה. לא ידעתי מי קנה אותה, אצל מי נשארה ואיפה היא כיום, אבל לעתים קרובות נצנץ במוחי דווקא הפסוק הזה שהכריע בהתלבטויותיו של ר' אברהמ'לי: "לא המתים יהללו י־ה, ולא כל יורדי דומה". הוא נאחז בפסוק זה כטובע בחגורת־הצלה.

לעתים כשהמוות געש סביבי כאוקיינוס סוער, שגליו מתנשאים לעומתי ואומרים לבלעני, נזכרתי בפסוק זה והוא לפת אותי בחזקה, ולא נתן להטביעני במצולות.

משה גאַנץ, מלבורן

בחזרה לחלם

עברתי דרך ארוכה עד שהגענו בחודש יולי 1944 ליער על־יד קובל. לפנות ערב נפגשנו עם יחידה מהצבא הפולני. המפקד מסר לנו, כי חלם שוחררה. ברגע זה עמדו נגד עיני כל השנים מיום שעזבתי את חלם והתגייסתי לצבא האדום, הקרבות שהשתתפתי בהם; ימים ולילות שנשארנו ללא מים וללא אספקה; הסיורים מאחורי קו החזית לפני התקפה, משימות שהוטלו עלי לביים התקפה ולמשוך את תשומת לבו ואשו של האוייב. על ידי כך היה עלינו לאפשר לכוח קטן יותר להתקרב בהסתר, מצד אחר, לחתוך שם את הגדר מגלילי־תיל ולהחדיר דרכה יחידה פורצת.

ריאותי קלטו מלוא נפחן מאותו אוויר לח ששרר ביער. אזני כרויות היו להבחין בכל קול או בת־קול המפרים את דממת היער אחרי שהיחידה הפולנית עזבה אותו. ברגעים אלה הייתי מנותק מהעולם החיצוני, מכל הסובב אותי. חייתי את גילויי הגבורה הבלתי־רגילים של חברי החיילים היהודים. רבים הקריבו את חייהם תוך הושטת עזרה לחבריהם. רבים היו אמיצי־לב ובעלי גאון לאומי. לפניהם היתה רק דרך אחת כחפצי־חיים — להלחם, לקחת נקם על רצח משפחותיהם.

התנועה ביער הלכה ורבתה. באותו הלילה הביאו אלינו שבעה שבויים גרמניים ועלי היה לחוקרם. אחד, חייל מלייפציג סיפר לי שלקחו אותו בשבי בעיר חלם. הוא בודאי התפלא כשראה אותי פתאום שקוע במחשבות, וכולן סחור סחור מסביב לעירי, להורי, לחברי מילדותי, מנעורי.

כבר ידעתי על השואה, אך הידיעה היתה מעורפלת וכאילו לא נגעה לקרובים שלי, למשפחה שלי. את המספר של ששת המיליונים עדיין לא שמעתי, ועוד לא ידעתי על מחנות־ההשמדה, אלא מפי ההודעות הסובייטיות הרשמיות.

הפחד והתקווה שימשו בעירבוביה. הייתי קצר־רוח להכנס לחלם, כדי לחפש ואולי למצוא את המשפחה.

למחרת שוב יצאנו לדרך, והמכוניות שוב הוסיפו לגמוע מרחקים, ואנו קרבנו לחלם. הנה עברנו את הגשר הזמני מעל נהר בוג. חיילים סובייטיים שומרים עליו. איזה כוח מאגי טמון בעצם הידיעה שאנו נכנסים לחלם ועוד מעט אראה את הבית שלנו.

"בית" — מה פירושו? בית הוא מרכז חייו של אדם, הוא המחשל את כוחו. בשבילי הוא היה באותה שעה הרבה יותר. ההורים — הם שהיוו את המסד, את לבו של הבית. הרי הם הם שיצרו את החום שבו, את הרוגע שבו, את הביטחון בין כתליו, את האווירה שבו.

נכנסנו לחלם דרך רחוב הרכבת. בפינת שינקביצ'ה — שקולנה המכוניות שלנו נעצרו. יצאתי מן האוטו. הסתכלתי סביבי. הכרתי פה את כל הבתים. הנה אני רואה את החצר הגדולה של ברוך וויינריב (צאליס). דממת־מוות. איפה הם, כל אותם האנשים שגרו בחצר הזו? לאן הלכו השוחטים, הקצבים והבעלי־מלאכה? אני מביט על הבתים בצד השני, במקום בו למדתי בתלמוד־תורה. איפה נמצאים הילדים שלמדו פה. אוזני כרויות לשמוע איזה קול, רחש.

מחשבה רדפה מחשבה אט־אט במוחי, רופפות, חולפות, בזו אחר זו וזו בתוכה של זו. נזכרתי בחברי לספסל הלימודים, מעניין, איפה הם נמצאים כעת? כיצד הם התפתחו מאז? נערים היו. מה מעשיהם מאז? השקט מפחיד.

צעדתי בכיוון מרכז העיר, והנה אני ליד המקום בו היה בית הכנסת הישן, הגדול. עכשיו הוא מגרש ריק. אין כאן נפש חיה. רק החורבן מצוי פה, ערמות פסולת, חורבות תלים, עיי־מפולת.

נעצתי עיניים דומעות וקודחות בתילי החדלון. מבטי נדדו אילמים מערימת לבנים אל משניה. אלו הסימנים היחידים, העקבות היחידים של עולמנו שנפל לפני הקוצר. הכאב חנק את גרוני.

העין נתעכבה על סידור־תפילה קרוע ומרופש ומיד צפו ועלו לעיני אמא ואבא, דודים ודודות, המשפחה.

העיניים מוסיפות לחפש, הן נוברות ונוברות. הן מכירות כאן כל מקום, את הדרכים, את הרחובות והסימטאות. מעין עלפון אחז בי, כאב־ראש שלאחר מאמץ נורא, תחושת עייפות בפרקים. לרגעים עצמתי עיני, אלא שמיד התעוררתי, תודעתי שבה אלי. אגלי־זיעה ביצבצו על מצחי. הרגשתי את גידי עורקי ההולכים ותופחים בגלל הלמות הדם הזורם ופועם בקרבם. גם הדמיון שהסתגל לחזות במאות ואלפי בני־אדם ניספים, לא יכול לצייר לעצמו את החורבן הזה.

בית הכנסת, אשר בשעריו עמדו רגלי בילדותי ובנעורי, אשר על מפתניו דרכו ביראה, שם עבדו אבותי ואבות־אבותי זכים וטהורים, שם קראו מן המיצר, שם נענו במרחביה, שם טבלו בימה של תורה והעלו מרגליות הצדק ואהבת־ישראל — נשרף בידי פריצי חיות אדם.

בלב מלא רגשי יגון וזוועה עמדתי על חורבות בית הכנסת ולנגד עיני רוחי הבנין לתפארת, חלונותיו הגדולים והארוכים ששפעו אור ואוויר למכביר; חשבתי על כל אלה אשר הגדילו לעשות בשכלולו וביופיו, ושיוו לבנין צורה נאה ומתאימה.

בית הכנסת הועלה באש והפך עיי־מפולת וכל מתפלליו נרצחו.

גווילי ספרי־התורה אשר אבי וסבי לטפום בצאתם איתם

במחול של שמחת־תורה, אשר את שולי מעיליהם שפתיים חרדות נשקו בטהרה — אותם חיללו עריצי התופת, משוגעי־אכזריות, תועבת אדם.

חלם, הוי, עירי, עלי חורבותיך אעמוד בלב קרוע ומורתח, ומתפרצת קריאה מגרוני החנוק:

"יתגדל ויתקדש... קדושים, קדושים מסביב!"

יצאתי מרחוב שקולנה ונכנסתי לרחוב לובלסקה. גם פה אותה הדממה. אין נפש חיה. הרחוב פשכודניה, מצד השני של בית בריש קופר, כולה בחורבות. אני הולך מרחוב לרחוב, והמועקה רובצת על הלב, מועקת־סיוט, הרגשה של חורבן.

בצעד אט׳ ורווי חרדה התקרבתי לבית שהכיל הכל, את דירתנו, את הבקרים ואת הלילות, את הגעגועים והאהבות, אי־ההבנות וההתפייסויות, עם משא היגון.

כאן, על־יד הבית הזה בכיתי בגלוי, ללא בושה וללא הסוואה. עוברים ושבים הסתכלו בי, מי בחיוך אירוני ומי בפחד, שבאתי לתבוע בחזרה את הרכוש שגזלו, ואני כבר לא רציתי כלום, רק להוריד עוד דמעה, מרה וגדולה מזו הנשפכה...

עמדתי דומם על־ידו, כעל־יד קבר, ואפר זרוע על הלב.

הלכתי הלאה ברחובות שהתרוקנו מיהודים, בין הבתים שנתפסו בידי זרים. הצצתי לתוך הבתים בהם הכרתי כל דירה. הבתים מלאים, מלאים. לא נותר כל חלל ריק אחרי אלה שאינם. מי שאינו יודע, לא יכיר לדעת את שהתרחש כאן.

פעם הכל תסס כאן, שפע חיים. יהודים בקאפוטות של אטלס והיהודים בבגדי עבודה, נשים עטופות רדיד ונשים חובשות מגבעת, נוער וילדים — כולם היו שקועים בתוך ההווי שלהם, הווי יהודי מקורי של חיים משבת לשבת וציפיה למשיח הגדול, לגאולה.

דבר, דבר לא נותר לי מילדותי, מנעורי. הרחובות — פגה קירבתם, הופקעו בבת־אחת מאהבתי, מגעגועי, מהתאווה לדרוך בהם, כמו בחלום זוועה המרחיק לפתע את הקרוב ואת הקרובים. בלי הורי וקרובי אין לעיר־מולדתי משמעות יותר מכל מקום אחר על כברת ארץ רחוקה.

בלב נפעם ניגשתי לביתו של יוסף גולדהבר. בדירתו גרה משפחה פולנית. שאלתי את האשה שפתחה לי את הדלת:
"איפה היהודים? מאימתי הנך כאן?"

השתררה שתיקה ממושכת, מעיקה, אבל מיד הבחנתי בחיוך אירוני בזוויות־פיה. היא ענתה:

"אנו פה רק שנה... ולא ידוע לי שום דבר..."

ברגליים כושלות הלכתי הלאה וחזרתי במחשבותי לאותה עיר שלווה ורחוקה, מקור מחצבתי, בה חייתי את ילדותי ונעורי, בה קשרתי את הקשר הראשון עם חברי וחלמתי על חיים יותר טובים, והם הפיחו בי מרץ, נתנו לי עוז לפעול, לבצע כל דבר על צדו הטוב ביותר, לאהוב את האנשים אשר כיבדתי בלבי.

אחד־אחד הם עולים בזכרוני, אנשי חלם, בעלי המוח והלב, בעלי הגאווה היהודית הבריאה ויודעי הצנע לכת עם אלוקים, בעלי־המלאכה ובני־תורה, נאמנים לתורתם, נאמנות ללא פשרה.

רגשות מעורבים, זכרונות הרודפים זה אחר זה ושאני מסתכל סביבי ומבקש למצוא פנים מוכרים. לשוא. רק הרחובות מוכרים, לא השתנו כלל וכמו אתמול ראיתי אותם, אך היהודים שהתגוררו בהם שוב לא היו.

ולפתע נדמה לי כי הכל מסביבי שביר ומזוייף והעולם ריק ושומם, ונדמה לי שאני שומע את הזעקה הגדולה ההיא, את זעקת אלפי נשמות יהודיות טהורות בהפרדן מעל גופיהן ביסורים, את קול קללתן חסרת־האונים התובעת את עלבונם, את עלבון כל הדורות שחיו פה, מראשם ועד סופם.

ניגשתי לפולני שעבר על ידי ושאלתי אותו, אם לא נשאר פה אף יהודי אחד. הוא הביט בי מופתע ונדהם, כאילו לא האמין למראה עיניו. יהודי במדים סובייטיים. בקולו חלחלה אימה נסתרת והפליט:

"ברחוב פוצ׳טובה 39 נמצאים יהודים..."

בחצר הבית פגשתי את איסר בלכרמכר. תוי־פניו היו מתוחים, ניכר היה בהם הפחד. בקושי האמין לדברי, שאני יהודי ומחפש את משפחתי. מיד הגיעו עוד כמה יהודים וביניהם מאניס ציטרין, יחיאל שצ׳ופק. הם זרקו מבטים לכל עבר ורוח, סוקרות אותי, וברגע שהכירו אותי נפלו על צווארי ופרצו בבכי.

הסתכלתי בהם. כולם הזדקנו בטרם עת, מפורכים בגוף ובנפש, שלדים. פניהם החוורים, המקומטים, הביעו תרעומת חשאית ומעיניהם זלגו דמעות.

זרם של יגון ודכדוך חלף ועבר מאחד לשני וחדר לתוך תוכי של נפשי פנימה. הדמעות זלגו בשתיקה חרישית כעין ביטוי אחד לרגשות המשותפים, שרחשו בלבותינו, רגשות אבל ויתמות.

מה אירע להורי ולמשפחתי?

הם כאילו התאיששו מן ההפתעה. קולו של מאניס ציטרין חרד:

"לא נשאר לך איש ממשפחתך. זו האמת המרה. לבד נשארנו, כולנו. הם אינם..."

עיני היו נעוצות בו, דרוכות לשמוע יותר. לפני עיני חלפו חיי האימה, הסבל והמצוקה שעבר עליהם. קשה היה לי לשמוע, אך רציתי להציל מפיהם כל פרט אפשרי.

יאוש נורא השתלט עלי. משהו מת בקרבי. היו אלה תקוות שנופצו. לא נותר לי כלום. אכן חזרתי הביתה, חזרתי אל בית־הקברות...

על עיים אהלך, אחפש בקברים, בקבר־האחים מחוץ לעיר, חוליה בשרשרת השואה, זכר להשתוללות של חיות־הטרף. ארים בכפי מלוא־כף עפר — הוי, כמה עיניים מציצות בי, כל גרגר־חול — סבא וסבתא, דוד ודודה, ידיד וחבר, כל יהודי מקברו יקום, והנה אני רואה אותם לפני, יהודי שבת־ויום־טוב, ויהודי־חול, מכל ימות השנה, אנשי תורה ועבודה, אבירי־תפילה ותלמידי־חכמים, חדורי־אמונה וקטני־אמונה, משכילים ופשוטי־עם, עשירים ועניים, עליזים וידועי־צרות — כולם יקרים, כולם נלבבים ולא באו למנוחה אלי קבר.

רוב התרחשויות היום והלילה ברחובות ובסימטאות חלם

יאנקל גלאַזער, באַלטימאָר, אַמעריקע

גבורים אין וואלד

מיר האָבן געוווינט נאָענט פון די "מענאַשקעס" — אַ באַקאַנטע, צעצווייגטע משפחה, וואָס זייער טועכץ איז געווען: פערד־האַנדל, דראָזשקאַ־רעס. זומער און ווינטער האָט מיין טאַטע יאָסף, מען האָט אים גערופן "יוסף לאַלע" צוליב זיין שיין, מיידלע־ריש פנים — געטראָגן שטיוול. שבת נאָכן טשאָלנט פלעגן אַ סך פון שטאָט קומען צו אונדז אויף די לאָנקעס. אַ טייכל האָט אַדורכגעשניטן די לאָנקע, נאָענט פון אונדזער שטוב, און ווער ס'האָט געוואָלט, באַזונדערס אין די זומערטעג, האָט געקענט אַריין אין וואַסער אָפּקילן זיך.

ביי אונדז אין שטוב האָט מען נישט געדאַרפט קיין זייגער. כדי צו וויסן ווי שפּעט ס'איז, געבוג געווען איינהערן זיך אין פייפן פון דער באַן, וואָס פלעגט זיך יעדן טאָג אין דער זעלבער שעה פאַרבייטראָגן מיט האַסטיקן גערויש. מיר האָבן געוווינט אויף דער לאָנטשנע גאַס, נישט ווייט פון דער פּאָטשט. מיין טאַטע האָט געהאַט אַ דראָזשקע און פון דער געצויגן חיונה. מיין פעטער איטשע, וואָס האָט געוווינט אַ טיר ביי אַ טיר — איז אויך געווען אַ דראָזשקאַזש. ביידע ברידער האָבן געוווינט בשלום און בשכנות דאָס גאַנצע לעבן.

דעם פעטערס עלטסטע טאָכטער דבורה איז געווען אַ שניי־דערין און געהערט צום שניידער־פאַריין פון דער לינקער פועלי־ציון. אין די שבתצונאַכטסן פלעגן זיך ביים פעטער אין שטוב צונויפקומען אַביסל יוגנטלעכע און זינגען אַרבעטער־לידער. די מומע רבקה, דעם פעטער איטשעס ווייב, האָט דערלאַנגט קאַרטאָפל אין די שאָלן, צוגעשטעלט אַ וואַנקעלע געלן אייל, אַ צעשניטענעם הערינג און מען האָט געפּראַוועט אַ סעודה.

דער פעטער און די מומע, דבורה מיט איר מאַן און קינדער זענען אומגעקומען. פיר קינדער זענען געבליבן לעבן: איטע, שרה, עטל און יעקב. אַלע וווינען אין ישראל. היינט — טאַטעס, מאַמעס, זיידעס און באָבעס צו קינדער און קינדס־קינדער.

עדיין פוקדות אותי, ממלאות את לבי גם אימה וגם טובה, מעולמות שעברו, חדווה של הוויה וחיים ועד מראות האימה וידיעות הזוועה שהגיעו אלי כשהייתי רחוק ממנה, עד בוא הקץ, וטף וזקן יחדיו הלכו בדרכם האחרונה.

הושמדו, הוצאו להורג, לטבח, לשריפה.

ריקה חלם מיהודיה.

קדושי ישראל לא יהיו עוד.

מיין עלטסטע שוועסטער הינדע מיט איר מאַן חנא גרינער וווינען אין ישראל. חנא גרינער און הינדע זענען באַקאַנט אין לאַנד ווי גוטע, האַרציקע מענטשן; אַ האָראָפּאַשנע ער־לעכע משפחה. חנא גרינערס עלטערן, חיים און דינה גרינער (פון דער היים: באָרנשטיין), זיינע צוויי ברידער אברהם און נח און אַ שוועסטער מאַשע זענען אַלע אומגעקומען.

הינדע און חנא גרינער האָבן צוויי קינדער, אַ זון מיט אַ טאָכטער. ברוך, דער זון, איז אַן אָפיציר פון הויכן ראַנג אין צה"ל, האָט אַ פרוי מיט צוויי קינדער. דינהלע, די טאָכ־טער, איז אַ ווייב צו אַ זון פון אַ כעלעמער, משה לעוו. אויך דינהלעס מאַן איז אַ הויכער אָפיציר אין צה"ל.

חוץ מיר און הינדע, זענען דאָ ב"ה נאָך פיר קינדער: יהודה, פעשע, מרדכי, בת־שבע. אַלע מיט משפחות.

אונדז איז געלונגען אַוועקצולאָזן זיך קיין ראַטנפאַרבאַנד איידער דעם דייטשס חיילות זענען אַריין אין כעלעם. מיט מיר איז אַנטלאָפן אַ מיידל, רייזל ווייַנטרויב — היינט מיין פרוי. אירע עלטערן טעוול און שרה האָבן געוווינט אויף דער פאַלעכאָנקע, קאָוואַלסקע־גאַס. זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון רוב יידן אין כעלעם. אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַציעס. נאָך אַ לאַנגן וואָגלוועג און יאָרן פון צעשיידונג — סיביר, מיטלאַזיע — האָבן מיר זיך צוריק געטראָפן אין ישראל.

איך האָב מאריך געווען די געשיכטע פון אונדזער פאַר־צווייגטער משפחה, כדי צוצוקומען צו איינעם פון מיינע פעטערס — משה בורשטיין, איינער פון די שטילע גיבורים, וועגן וועלכע מען ווייסט אַזוי ווייניק. ער איז איינער פון די, וואָס האָבן געקעמפט פאַר זייער לעבן און פאַרן לעבן פון נאָך יידן. דאָס איז געווען אַ ביטערער געראַנגל פאַר לעבן און טויט מיט די דייטשע מערדער און זייערע מיט־העלפער, פּאָליאַקן און אוקראַינער.

ביזן מלחמה־אויסברוך האָט משה געלעבט אין אַ שטעטל צווישן סאַרנע און קאָוועל — ראַפאַלוווקע. פון פאַך אַ בראַקער, האָט ער גוט געקענט די סביבה און די וועלדער פון יענער געגנט. אויך די פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָט ער גוט געקענט, איז מיט זיי געווען איינגעלעבט. ער איז דעמאָלט אַלט געווען 26 יאָר. ווי דער שטייגער, אַ דאָרפישער מענטש, אַ געזונטער בחור, האָבן אויך די גויים פון יענער געגנט אים גוט געקענט פאַר אַזעלכן. כאָטש קיין שלעגער איז ער נישט געווען, האָבן אָבער די גויים געוווּסט, אַז משה קען הייבן אַ האַנט.

נאָכן אַריינמאַרש פון די היטלעריסטן האָט ער כמעט אַ

גאַנץ יאָר נישט פאַרלאָזט זיין היים. ער האָט שוין געוווּסט, וואָס פאַר אַ צרות די דייטשן טוען אָן די יידן, אָבער אַ צוגעבונדענער צום אָרט, ווו ער איז געבוירן, האָט ער זיך נישט געאיילט צו פאַרלאָזן די שטוב.

איינמאָל איז ער געפאָרן צום געביטס־קאָמיסאַר נאָך אַן אַרבעטסשיין קיין לוצק. מיט אים איז מיטגעפאָרן זיין שעף טשופקאָ, וועלכער איז פאַראינטערעסירט געווען, אַז משה זאָל ווייטער אָנגיין מיט זיין אַרבעט אַלס בראַקער. די דייטשן האָבן געשטעלט גרויסע פאָדערונגען און משהס אַרבעט איז אים נייטיק געווען. ער איז מיטגעפאָרן קיין לוצק זיך אויסטאַרען אַן אַרבעטסשיין פאַר משהן.

אויפן וועג קיין לוצק פאָרט מען פאַרביי אַ שטעטעלע קאָלק. אין שטעטל האָבן געוווינט בערך אַן אַכציק יידישע משפחות. יענעם טאָג איז גראָד פאָרגעקומען עפּעס שרעקלעכס מיט די יידן אין שטעטל. אוקראַינער און דייטשע פּאָליציי האָט אַלעמען אַרויסגעטריבן פון די שטובן, ראַבירט, געשלאָגן, געממיתט. אויף אַ ליידיקן פלאַץ אינמיטן שטאָט האָט מען אַלע פאַרטריבן. געצוווּנגען זיי אויסטון נאַקעט. יונגע מיידלעך האָט מען געריסן ביי די האָר, פאַרגוואַלדיקט פאַר די אויגן פון די עלטערן. שרעקלעכע געוויינען, האַרצרייסנדיקע געשרייען. אויסגעהונגערטע, פאַרמאַטערטע, באַליידיקטע, האָט מען זיי געהייסן קריכן אויף אַלע פיר. געשיט האָבער אויף דער ערד און זיי באַפוילן עסן דעם האָבער. אונטער טויט־קלעפּ האָט מען געטון וואָס זיי האָבן באַפוילן. דאָס איז אָבער, אַפּנים, ווייניק געווען. מען האָט אַלעמען צוגעטריבן צום נאָענטסטן טייך הינטערן שטעטל, סטאַר און געצוווּנגען טרינקען דאָס וואַסער און ביים טייך סטאַר זענען זיי אַלע אַזוי דערשאָסן געוואָרן.

משה איז שוין ווייטער נישט געפאָרן. ער איז צוריק אַהיימגעפאָרן. ער האָט אויך אין שטוב לענגער נישט געקענט זיין. ער האָט גענומען אַ קישן מיט אַ קאָלדרע און איז אַוועק אין וואַלד. דאָרט האָט ער געטראָפן נאָך אַ ייד, אברהם לייזעראָוו, וואָס איז ביז דער מלחמה געווען בוכהאַלטער אין דעם טאַרטאַק, ווו משה האָט געאַרבעט אַלס בראַקער. אַן אינטעליגענטער מענטש, אויך אַ בן־תורה, אָבער אַן אומבאַהאָלפענער. ער האָט זיך אין וואַלד נישט געקענט קיין עצה געבן. שטאַרק פאַרלאָזט, הונגעריק און דערשלאָגן איז ער געווען. ער האָט שוין משהן נישט אָפּגעלאָזט. זיי האָבן אויך געטראָפן אין וואַלד אַ ייִנגל פון אַ יאָר צוועלף, דרייצן, אייזיק פירשט. דאָס ייִנגל פלעגט קומען מיט זיין טאַטן צו משהן אין שטוב אַריין און ער האָט זיך זייער דערפרייט זעענדיק משהן מיט נאָך אַ ייד אין וואַלד. מיט געוויין האָט ער דערציילט, אַז מיט צוויי טעג צוריק האָבן די דייטשן געהרגעט זיין טאַטן חנא פירשט און זיין מאַמען מיט די דריי ברידערלעך. ער איז גראָד געהאַט אַוועק אין וואַלד אַריין קלויבן יאַגדעס. אַ שיין געוויקסיק ייִנגל איז געווען אייזיק פירשט. משה האָט אים גלייך גענומען צו זיך. זיבן, אַכט חדשים איז זיי געלונגען זאַלבעדריי צו לעבן אין וואַלד. זיך גענערט מיט וואָס עס האָט זיך געלאָזט. אויך איינגעשאַפן זיך עסן איינשטעלנדיק דאָס לעבן. געיאָגט און געפלאָגט פון אַנדערע וואַלד־מענטשן, פּאַרטיזאַנער רוסישע, פּוילישע, וואָס האָבן נישט איין מאָל געהרגעט יידישע פּאַרטיזאַנער.

בעתן אַריינגנבענען זיך אין די דערפער איינצושאַפן זיך עסן, האָט דאָס ייִנגל אַרויסגעוויזן אַ סך מסירות נפש און העלדישקייט. ער איז דער ערשטער געגאַנגען און נישט אָפּגעשראָקן זיך פאַר קיינעם. ווי משה, דער פעטער גיט איבער, האָט דאָס ייִנגל אויסגעפירט מסוכנדיקע אַקציעס, געשיקט פון אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע, כדי דערמיט זיך "פאַרדינען" אַריינגענומען ווערן צו די פּאַרטיזאַנער, אָבער דאָס איז געווען ערשט שפּעטער. איצט וויל איך דערציילן וועגן אַן אָוונט ווען ביידע זענען אַריין צו אַ באַקאַנטן פּויער בעטן עסן. אברהם לייזעראָוו איז געבליבן אין וואַלד. דער פּויער האָט זיי מכבד געווען מיט געבראָטענע קאַרטאָפל, מיט ברויט. אינמיטן עסן זענען אָנגעקומען צוויי דייטשן. נאָך אַ קורצן אויספרעג האָבן זיי באַלד דערקענט ווער זיי זענען, געהייסן זיך אויפשטעלן און גיין מיט זיי. זיי האָבן זיי געפירט צו אַ פריי פעלד נישט ווייט פון וואַלד. אַ בערגל איז געווען אויפן פעלד. משה האָט געוווּסט, אַז מיט עטלעכע טעג צוריק האָבן די דייטשע מערדער ביי דעם בערגל דערשאָסן אַ שייגעץ פאַר טראָגן מיט זיך געווער.

זיי זענען געגאַנגען פאָרויס. הינטער זיי — די צוויי דייטשן. משה האָט געזען, אַז עס האַלט שלעכט. קיין סך צייט איז נישטאָ. זייער סוף דערנעענטערט זיך. שטילערהייט האָט ער אַ זאָג געטאָן צום ייִנגל: "אייזיק, דו זאָלסט טאָן דאָס זעלבע וואָס איך".

"שווייגן!" — האָבן די מערדער אַ געשריי געטאָן. מען איז אַזוי ווייטער געגאַנגען. יעדער טריט דערנענטערט צום בערגל. משה האָט זיך ראַפּטום געגעבן אַ דריי אויס צום דייטש, אים אָנגעכאַפּט פאַר די אויערן און שטאַרק גענומען רייסן אַרויף און אַראָפּ און קלאַפּן אין קאָפּ אַריין מיט די פויסטן. עס איז געטאָן געוואָרן אַזוי ראַפּטומדיק און אומגעריכט, אַז "זיין" דייטש איז גלייך געפאַלן אויף דער ערד און משה — אויף אים. אַ צעטומלטער און צעקלאַפּטער, האָט משה אים דרוקנדיק צו דער ערד אַראָפּגעריסן זיין אויטאָמאַט און אַריינגעשאָסן אין אים וויפל קוילן ס'זענען געווען. געציילטע סעקונדן האָט געדויערט דער געראַנגל אויף לעבן און טויט. אין דער זעלבער רגע האָט דאָס ייִנגל זיך געכאַפּט צו "זיין" דייטש. כאָטש אַ הויכער איז דאָס ייִנגל געווען צו שוואַך, אויסגעמאַטערט, הונגעריק, בייצוקומען דעם געזונטן הויכן זאַטער דייטש. דאָס ייִנגל האָט אָבער אין די געציילטע מינוטן ביז משה האָט זיך געספּראַוועט מיטן דייטש באַוויזן אים אומצווואַרפן און מיט די ציין זיך איינבייסן אין יענעמס גאָרגל.

דער צעבלוטיקטער דייטש האָט אים אָבער גובר געווען און אַרויף אויפן ייִנגל, גענומען אים שטיקן און זיך געכאַפּט צום אויטאָמאַט.

משה איז צו און מיט זיינע שטאַרקע פויסטן מיטן אויטאָ־מאַט־הענטל אים לייטיש דערלאַנגט. געהאָלפן באַפרייען איי־זיקן פון זיינע רוצחישע הענט און ביידע האָבן אָנגעהויבן לויפן אין דער ריכטונג פון וואַלד.

דער צעשלאָגענער דייטש האָט פון דעסטוועגן נאָך געהאַט גענוג כוח זיי נאָכצויאָגן. עס האָבן זיך אויך געהערט שווערע לויפנדיקע טריט פון נאָך דייטשן. (אַפּנים געזען, אַז יענע קומען נישט צוריק און פאַרשטאַנען, אַז עפּעס איז מיט זיי געשען). די שאָסן זענען געפאַלן פון אַלע זייטן. די טריט זענען געוואָרן האַסטיקער און נענטער. זיי זענען געלאָפן מיט די לעצטע כוחות. דער וואַלד איז, צום גליק, נישט ווייט געווען.

די "העלדישע" דייטשן האָבן אין וואַלד אַריין, קאָנטיק, מורא געהאַט צו גיין. אפשר האָבן זיי אויך געמיינט, אַז אין וואַלד זענען דאָ אַ סך פּאַרטיזאַנער. די שאָסן זענען געוואָרן שיטערער. דער פעטער משה און דאָס ייִנגל האָבן געטראָגן ברייטע, פּויערישע כאַלאַטן, סערמאַשקעס — אַ נאַציאָנאַל־אוקראַיִנישער בגד. בעתן לויפן זענען נאָך ברייטער, צעפלוי־גענער געוואָרן די פּויערישע סערמאַשקעס. ווי עס האָבן זיך אַרויסגעוויזן האָבן די כאַלאַטן זיי געראַטעוועט פון די נאָכ־יאָגנדיקע קוילן. די כאַלאַטן זענען אַדורכגעשאָסן געוואָרן פון אַלע זייטן. ביידע זענען אַרויס צעקלאַפּטע, מידע, פאַר־מאַטערטע, אָבער אָן אַ וווּנד.

אין וואַלד האָט שוין מיט גרויס שרעק און פּחד פאַרן אייגענעם שטיקל לעבן געוואַרט אברהם לייזעראָוו.

צו זיי דריי האָבן במשך פון די קנאַפּע אָנדערהאַלבן יאָר וואָס, זיי זענען געווען אין וואַלד זיך אָנגעשלאָסן נאָך עטלעכע יידישע יוגנטלעכע, אַנטלאָפענע פון אַ משפחה־לאַגער, וואָס איז דורך די דייטשן אַנטדעקט געוואָרן. אַלע זענען דער־שאָסן געוואָרן. די עטלעכע געראַטעוועטע, כמעט קינדער, האָבן זיך געהאַלטן מיט זיי. משה איז געווען דער טאַטע פון דער קליינער, אומגליקלעכער משפחה. אַלע יוגנטלעכע, קינ־דער האָבן זיך אַזויאַרום געראַטעוועט. אַ טייל פון זיי לעבט אין ישראל. אברהם לייזעראָוו וווינט אין קאַנאַדע.

צוריקקומענדיק פון רוסלאַנד האָבן מיר אין פּוילן קיינעם פון דער גרויסער, פאַרצווייגטער משפחה נישט געטראָפן. מיין מאַמע צירל איז געשטאָרבן אין שטוטגאַרט אין יאָר 1948. נאָכן טאַטנס פּטירה 1963, האָט מען אירע ביינער גע־בראַכט צו קבורה אין ישראל, נעבן טאַטן.

געבליבן איז דער פעטער משה בורשטין און נאָך אַ פעטער שמחה מיט צוויי זין: שניאור און יעקב בורשטין. דער פעטער שמחה איז נפטר געוואָרן אין ישראל אין עלטער פון אַכט און אַכציק יאָר. די געשיכטע פון די צוויי זין, שניאור און יעקב, וואָס זענען היינט בעלי־משפחות מיט קינדער און אייניקלעך, דער נס פון זייער לעבנבלייבן, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

אי־שם, בבית קברות צבאי באיטליה, בין צלבים, נמצאת המצבה עם מגן־דוד על קברו של החייל היהודי מחלם, מאיר מײלער, שנפל במלחמתו נגד גייסות המרצחים של היטלר.

במחנה המוות-סוביבור

משה הוכמן

מסע ההשמדה וגילויי הגבורה

רוב יהודי חלם ניספו במחנה המוות סוביבור, שהגרמנים התחילו לבנותו מיד אחרי התנפלותם על ברית־המועצות ב־1941, הקימו שני בתים גדולים ושורה של צריפים. אחר־כך בנו מבנה לבנים שכּוּנה "מרחץ". שטח המחנה היה מגודר בארבע גדרי תיל־דוקרני, ממוקש בין גדר לגדר. ליד הגדר האחרונה עמד משמר מזויין. ממגדלי־המשמר הגבוהים, שמרוחקים היו אחד מן השני, פיקחו יומם ולילה על המחנה.

כל מה שעברתי בימי השואה האיומים ספק אם בן־תמותה כלשהו היה מאמין שיש בכוח אדם לעבור אותם ולכן אינני מתיימר לתאר את זוועות־האימים. מה שאספר על מחנה סוביבור הוא צקון־לחש אדם עם נפשו.

עיני ראו אנשים מתבוססים ונחנקים בדמם, בים הדמים השפוך, באש המוקד. הנסיעה שלנו לסוביבור ארכה כל הלילה. היינו קרוב ל־150 איש בקרון אחד, צפופים לבלי יכולת לזוז. לידי היה איש אחד מתפלל ומעליו התגברו הצווחות. אנשים רצו להגיע אל האשנב המסורג ללגום קצת אויר. אחר־כך באו הריחות, ריחות הפחד הפיזי, השתן והצואה. אנשים נפלו ואחרים יצאו מדעתם. באור היום המפציע ראיתי את ידיה הצפופות של אשה הקורעת את עור פניה.

לפתע נעצרה הרכבת והצעקות נדמו. צעדים, קולות, רעשים של קרונות מתנתקים ומתרחקים. ההמתנה, טלטלות, ואחר־כך הקרון נעצר. חריקה, צווחות, האור מנקר את העיניים, הקרון מתרוקן תחת מטר מהלומות ועלבונות.

זוהי סוביבור.

כאן מתחיל זמן אחר וכאן אצטרך לקול אחר, למלים אחרוֹת. כאן תהיה כל אות שבכל מלה צריכה לספר על חיי אלפים שעוד מעט יסופו. האם בכוחי לספר על מבטיהן של אמהות על ילדיהן ועל ידיהם של אבות הנצמדות לבניהם בתוך טור של אנשים המסתדר תחת מטר מהלומות? אנשי־ס.ס., אוקראינים שהשוט בידם, האלה המונפת והמונחתת על ראש ועל גב, הצעקות והרמקול החוזר ומשמיע: "הגברים ימינה, הנשים והילדים שמאלה".

ראשי מושפל כדי להתחמק מן המהלומות ואט־אט אני מתקדם, הולך אחרי הטור. הרמקול מוסיף להשמיע פקודות: "התפשטו, יוליכו אתכם למקלחות, אחר־כך יפנו אותכם למקומות העבודה החדשים שלכם". אני מסתכל בגדרות התיל, בקרונות החוזרים ריקם, באסירים האלמונים והשותקים. כאן נמצא המוות האלמוני.

אני צועד בכיכר אחת שבה הגברים כבר עירומים ואז אני שומע אותו שאון אדיר וקצוב, קול מנוע מגושם שפעימתו כבושה, גונח לפעמים כמתאמץ בטרם יפעל. לבושי שחורים, פרגול ביד צועדים אנשי־הס.ס. בין הגברים העירומים, ואחר־כך הם מושכים אחדים מהם בזרוע ומצווים אותם להתלבש. אני עדיין לבוש בבגדי ואני חומק סמוך על־ידם, מתרחק מן הגברים המתכופפים בדי־עמל כדי לחלוץ את נעליהם. אני נדחף לעומתם על־ידי כוח קשה ונחרץ, הצועק בתוכי: קדימה.

נשאתי את צרורות הבגדים אל כיכר־המיון, סייעתי לערם ערימות. תמיד לרוץ, בראש מושפל, נישא קדימה ע"י המלבושים האלה, כל מה שנותר מחייהם. הגיעו עוד קרונות, החלק האחרון של רכבתנו לשעבר, וכיכר־ההתפשטות שעוד לפני פחות מחצי שעה היו גברים עֵרומים נדחקים בה, היתה ריקה. אני הוספתי לרוץ, עומס עלי את החבילות הכבדות ביותר, רץ במהירות ככל האפשר: צריך היה לחיות.

על כל שעל למדתי להכיר את סוביבור, שהיה מחולק לשלוש רחבות. ברחבה הראשונה נמצאו שני בתים בשביל הקצינים; סדנות חייטים, סנדלרים ונגרים וצריפים בשביל העובדים במחנה. ברחבה השניה היו המחסנים למיון חפצי הקרבנות. כאן היתה גם המספרה. לעובדי שתי הרחבות אסור היה לבוא לרחבה השלישית, אחרת היו מסכנים נפשם.

אחרי שמנו אותם הכניסום דרך שער לרחבה הראשונה. הבריאים והחזקים השאירו לעבודה. את השאר הרדיפו לרחבה השניה, שם היו צריכים לפשוט בגדיהם. עד הרגע האחרון לא ידעו האומללים את מר גורלם. הגרמנים שיקרו להם והקרבנות צפו למשהו. אפילו כאשר העובדים גילו להם שמובילים אותם למיתה — היו נוטים להאמין יותר לשקרי הגרמנים. האזהרות של אחיהם נראו להם כאילו באו מבעלי הזיות ובדיות. לולא האמונה העיוורת הזאת, האנשים לא היו הולכים באדישות אל המוות, היו מתנפלים על הרוצחים אפילו בידיים ריקות, בציפורניהם ובשיניהם. היו נסים בפראות לגדרי התיל הדוקרני ואף בורחים לשדות המוקשים. אפילו החלשים לא היו הולכים סתם אלא היו נופלים על הקרקע והיו נאחזים בה והיו צריכים לגרור אותם בכוח.

הייתי בחיים, אך כלום עדיין חיים היו אלה? הסרחון בצריף

היה קשה־מנשוא. אנשים נאנקו. אחרים התפללו. גברים היו בוכים בעלטה. אני השתקעתי בתוך עצמי לבל ינוסו חיי מאליהם, לבל יחושו אל מנוחת־המוות. היה עלי להימלט ממנו. חובתי היתה זו, נדרי, החלטתי — לחיות.

סיפורי האגדות, הזכורים מן הילדות, על מכשפות עם דודי רותחין ותנורי כבשן, היו לפתע לעובדות ריאליות, אשר עברו את גבול הדמיון האנושי. זמן־החיים־והאנשים לא היה קיים בסוביבור. עינויי הקרבנות וההתעללות בהם לפני מותם היו רק תוספת סדיסטית לרוצחים. היה זה שעשוע חינם לאנשי־הס.ס. הגרמנים באו אל המחנה במדים וכפפות לבנים ומבריקים כאילו לסקר. הם ראו אך מתעללים באנשים הנפחדים עד מוות וצהלו מצחוק. הם הסתכלו וראו איך האוקראינים מכים מכות רצח את אלה המתקרבים אל הבאר כדי לקחת מעט מים; איך מכריחים אנשים לנקות בידיהם בורות המחראה; איך מפרידים בין הגברים והנשים בצאת מן הקרונות, מתחילים להריצם, להכותם ולשסות בה סאת הכלבים המאולפים והם נשכו את הבאים וקרעו בשרם החי.

למדתי לדעת את החיים ואת המוות בסוביבור. ראיתי איך יוצאים מן השורות אלה שהוכו בפניהם ואשר האותות הועידום למוות. הם הלכו ל״מרחץ״. ראיתי אסירים נהרגים במהלומות את. ידעתי יש להלך בפנים מושפלים, מדוע תמיד יש לרוץ, להשתדל, למהר יותר, כי על־מנת לזרזנו היו אנשי־הס.ס. או האוקראינים מפילים אחד מאתנו. אספתי זוגות נעליים. בזרועותי נטלתי בגדים שנדפו ריח זיעה. רצתי, רצתי. שוב הגעתי לצריף, חי, תשוש־כוחות, נטול־נשימה, ראשי נבוב, ובדוחק הצלחתי לחשוב שעלי להציל את חיי. אולי לברוח? ראיתי את גדרות־התיל הגבוהות, ומעבר להם מחפורת המלאה עוד תיל דוקרני ועוד מחסום של תיל וחציצה מישורית של כמה מטרים שאף היא חסומה בתיל דוקרני.

בדרך זו אי־אפשר היה לברוח. נותרה הבריחה בדרך המוות. היו אנשים שתלו את עצמם בצריף. ההתאבדות היתה מרד, אבל מרד של מנוצחים. ואני ידעתי שעלי לחיות, כדי לצעוק, להגיד, לנקום.

ושוב הייתי רץ, וראשי משוקע בין כתפי. בכל שניה היה המוות קוצר את קצירו בשורותינו. שהייה כלשהי בעבודה: מוות. נשיאת חבילה קלה מדי: מוות. בתחילה היו עוברים חפצי הקרבנות למחסנים שונים. לאחר מכן הקימו שלושה צריפים. בצריף הראשון לקחו את הנעליים, בשני — הבגדים והלבנים, ובשלישי גלחו את השערות ״מטעמים היגייניים״. את הכסף והתכשיטים צוו עלינו לזרוק לתוך קופסות גדולות.

הקרונות היו מגיעים בשורות של עשרים: שלוש קבוצות של עשרים והרי זו רכבת. ועוד אלפי אנשים נדחפים היו אל הרציף. אחרי שעברו את שלושת הצריפים האלה עמדו עירומים ונכלמים, מכותרים שוטרים אוקראיניים מזוינים. אחר־כך העמידום טורים טורים והרדיפום בצליפות מגלב אכזריות. נשים צנועות שכיסו בידיהן את שדיהן, הוצאו מן הטור וחתכו את שדיהן. מזרועות האמהות חטפו ילדיהן, זרקום על הארץ ובעטו בהם במגפיהם הממוסמרות ודרסום למוות.

״זהו הרוצח, שהשתתף ברציחת למעלה ממיליון נפשות יהודיות בתאי הגזים בסוביבור״ — מראה בידה הגב׳ אסתר טערנער מחלם, ניצולת השואה, בבית המשפט בברלין, על עריך באוער, הרוצח, היושב שלישי בשורה.

הדרך אל ה״מרחץ״ היתה מוכתמת בדם ובמוחות מותזים של הילדים. אחר כל זה הביאו את האנשים אל הרחבה השלישית, ושם שוב נאמו לפניהם על נסיעתם לעבודה, אבל לפני כן עליהם לעבור ניקוי סניטארי. אחרי המרחץ יקבלו בגדים, תלבושת אחידה, שלא יהא הבדל בין עשיר ודל.

ראיתי איך מצביעים כלאחר־יד על גברים שפניהם בריאים ואשר מעוף־עין אחד דחפם אל המוות. אף־על־פי שהקרבנות עברו זה עתה כל עינויי גיהנום, שוב האמינו.

זמן־החיים בסוביבור שוב לא היה בנמצא. הם יצרו זמן חדש, זמן בלי שעון, שקצבו נקבע על פי בואן של הרכבות. מקודם עת הגיעו ״רק״ שנים, שלושה משלוחים ביממה, השתמשו בגז־בעיר. בין האולמות עמדו שני טנקים סובייטים וכשנתמלאו האולמות אנשים, הפעילו את הטנקים והכניסו את הגז לצינורות. אחר עשרים רגע פתחו את הדלתות וסחבו החוצה את הגופות המתות. רבים מהם היו עוד במצב של גסיסה. את כולם זרקו לבורות עמוקים, שפכו עליהם סיד־כלורי וכיסום בעפר.

במשך הזמן שוכללה שיטת הרצח. הרכיבו מכונה מיוחדת שיצרה את החנקן והזרימה אותו דרך צינורות גומי ישר אל האילמות ואל ה״מרחץ״. אחר שגרמני אחד בדק, דרך חלון הגג, אם האנשים מתו, נתן אות להפסיק זרימת הגז, נפתחה הריצפה והגופות נפלו לתוך מרתף. שם העובדים הטעינו אותן בעגלות והובילו אותן לבורות. ה״עובדים״ עצמם נורו אחרי עבודה זו. הדלתות נפתחו, הפעילו משאבות המים וניקו ואיווררו את אולם ה״מרחץ״, והכול התחיל מחדש.

קרה, שאנשי המשלוח ידעו כבר לאן מובילים אותם. ביניהם היו יהודים מחלם ומוולודבה. הם פרצו בדרך את החלונות ודלתות הקרונות, קפצו מן הרכבת הדוהרת וברחו אל היערות כשמטר יריות רודף אחריהם.

גל הייאוש הגובר ועולה עם הרעב ואפיסת־הכוחות דחף אנשים להתאבדות. הרגשתי שהגל גורף גם אותי ועלי להלחם

נגדו, נגד אלה ההולכים ונגרפים בשטפו, אל המוות מרצון. נאבקתי עם הגל הזה, השחור, הסוחף את בינתו של אדם, ולא היה לי אלא אמצעי אחד בלבד, לחזור ולשנן את המלה: לחיות. חשבתי שאנקום ואספר לעולם מה זה סוביבור.

ביוני 1943 הגיע לסוביבור משלוח מוזר מביאליסטוק: קרונות אנשים עירומים לגמרי, שהיו דחוסים אחד על השני כמו דגים מלוחים בחבית. במשך כל הנסיעה לא קיבלו לגימות מים. חוץ מזה שפכו עליהם מי־סיד־כלורי. החיים והמתים נעשו גוש אחד, היו דבוקים כך שאי־אפשר היה להפרידם. הגופות היו סבוכות יחדיו כמו מטפסים טרופיים, היו צהובות ודם ניגר מן האף על הפנים. האסירים תפסו בגופות בשתי ידיים, רצו, נעצרו ליד האסירים שהיו מצויידים במלקחיים וכך נברו בפיות המתים ועקרו שיני־זהב, ורצו עד לבור, והאוקראינים הפילו אל הבור את אלה שלא מיהרו לרוץ די־הצורך.

סוביבור היתה תחתית־החיים, תחתית־האדם, כי התליינים היו להם פני אדם והם המציאו את בית החרושת הזו להריגה, את תאי־הגז האלה, את התאים החדשים הללו המתוחכמים כל־כך. נראה היה, כי רבים מן האסירים חיים בלי דעת מה הם עושים. היו להם מסכות של אנשים שתחת מהלומות ובתוך הפחד הם מבצעים פעולות שצוו עליהם.

אבל היו גם אחרים, אלה שחיו את ההתנגדות והתכוננו למרד.

הגרמנים עשו הכול כדי לעטוף מעשיהם בסוביבור בסודיות. בכל זאת לא יכלו להסתירם בפני העולם. הבורות הענקים נתמלאו מהר. הגופות, אף־על־פי ששפכו עליהן סיד־כלורי, התחילו להתפורר וריח הריקבון המסוכן הלך והתפשט על קילומטרים רבים מסביב. אז הגרמנים הביאו דחפורים ופתחו מחדש את קברות ההמונים, הוציאו את הגופות ושרפום במוקדים גדולים. עשנים סמיכים שחורים נשאו יומם ולילה מעל המחנה הסוביבורי ומעל צמרות העצים של היער הגדול. האוויר הורעל מריח בשר־אדם והעצמות הנשרפים.

בשעת שריפת הגופות חיפשו להם הגרמנים שעשועים חדשים. והם יחד עם האוקראינים זרקו נשים וילדים יהודיים חיים לתוך האש.

המרד

במשלוח אחד נמצאו גם שבויי מלחמה סובייטיים וביניהם קצין יהודי בשם אלכסנדר פצ׳רסקי, סגן, נפל בשבי ליד ויאזמה בשנת 1941. יחד אתו עוד חיילים יהודיים. שנתיים ימים סחבו אותם ממחנה למחנה עד שהגיעו לסוביבור. שם התיידד עם ברוך, הנמצא כבר שנה וחצי במחנה והוא סיפר לו, כי במחנה נמצאת קבוצה מחתרתית, בה פעילים ליאון פלדהנדלר מעיר חלם, ראש סדנת החייטים יוזק, הסנדלר יאקוב והנגר יאנק.

יחד התחילו לתכנן את המרד. ביום כיפורים תש״ד—1943 התאספו מארגני המרד לתפילה בצריף של הגברים במחנה מס׳ 1, תפילה שאושרה ע״י מיפקדת המחנה ונוצלה להתארגנות סופית לקראת המרד. לפני התיבה עבר זקן האסירים, נגר המחנה.

היתה זו תפילה מלווה בים של דמעות ובהרגשה שונה לגמרי מזו שהנני מרגיש כיום, כשאני מתפלל בבית־כנסת. התפילה האחידה והיחידה היתה — שנזכה לפרוץ את גדר התיל ונצליח לחסל נאצים ארורים רבים ככל האפשר לפני עזבנו את מחנה האימים.

זו היתה תפילתם של מארגני המרד ואלה שלקחו חלק פעיל בביצועו, כי מתוך 600 אסירי המחנה שהיו באותו זמן במקום, ידעו על הארגון יחידים שאפשר למנותם על אצבעות יד אחת. בביצוע המרד השתתפו כשלושים איש בפועל. הם חיסלו את הקצינים הגרמנים בגרזנים, בפטישים, במוטות ברזל ובכלים אחרים. באופן כזה הרגו שלושים ושלושה אנשי־ס.ס. נלקח מהם הנשק והקשר הטלפוני נותק. הגיע העת לתת את הסיסמה להסתערות הכללית.

במגדלי־המשמרות תפסו שדבר מה אינו כשורה ופתחו בירי. היהודים ענו באש. האוקראינים פתחו באש מרוכזת על ההמון. אלה שרצו אל השער הראשי נפלו וסתמו את פי המעבר. אש האוקראינים וה־ס.ס. זרעו מוות בין היהודים. התפוצצו על המוקשים. פצ׳רסקי עם אנשיו רצו אל מחסן הנשק, אבל ירי אש הצמידום אל הקרקע. גם הגרמנים יצאו אל המחסן. למתקוממים היו רק רובים אחדים ואקדחים, בכל זאת הספיקו כדי להזחיל את הגרמנים על ארבעתם. אבל פחות מדי כדי לכבוש את מחסן הנשק.

פצ׳רסקי פקד לקרוע את התיילים ולמהר אל היער. בעצמו עוד נשאר עם כמה אנשים מזויינים, שהשונא לא יוכל לרדוף את המתקוממים בלי נשק.

על יד שפת היער עמד לשאוף־רוח וראה עוד אנשים רצים, כדורים שורקים. הנה נפל אחד, אחר דרך על מוקש, והנה נופלת אשה, שהיתה כבר סמוך ליער. אבל לשקוע בהרהורים נוגים איננו רשאי. הוא מוכרח לדאוג לששים האנשים ההולכים אחריו. הוא יודע שקשה להחבא עם קבוצה גדולה כזאת. מה לעשות? להשאר ביער? כאן בודאי יתפשו אותם.

מכל יהודי המחנה רק מאה וחמישים ברחו אל היער. הגרמנים רדפו אחריהם ביערות והקרב נמשך.

זחלנו למסילת־הברזל והסתתרנו בינות השיחים. בערב המשכנו. באחו בתוך יער קטן התאספו כולם בפעם האחרונה. פצ׳רסקי אמר: ״חברים, אנו מתחלקים לשש קבוצות. אני מאחל לכולכם דרך צלחה, הצליחו והנקמו!״

רבים מן הבורחים נתפסו. מעטים הגיעו לפרטיזנים. מתוך 600 יהודים שהיו בזמן המרד נשארנו בחיים אחרי המלחמה למעלה משלושים איש, אשר רובם נמצאים בישראל.

נשארתי בחיים כדי לספר את האמת, על הזוועות ועל הגבורה של המורדים, יהודים שנשברו בגופם וברוחם, עברו עינויים נוראים, ובכל זאת הצליחו לשמור על צלם אלוקים וב־שארית כוחותיהם התמרדו ויכלו להם.

אנו, הבודדים שנשארו, שבורים ורצוצים שילמנו מחיר יקר, אך הודות למרד הפסיק סוביבור להתקיים, הפסיקו להמית ולשרוף שם יהודים. המחנה פורק וחוסל לאחר המרד — וזה היה שכרנו.

המרד שלנו הוא חלק מפואר מתולדות העם, אבל יחד עם זה אנו נושאים את השואה לא רק בזכרוננו, אלא בתאי בשרנו החי, הנכאב, ואמונתנו חזקה שגם הדורות הבאים ישאו את זכרון השואה והגבורה.

זה רק פרק אחד בתולדות המרי והמרד. יש בשטח זה דוגמאות רבות המספרות איך היהודים במלתעות האויב לחמו, התגוננו והתמרדו; לחמו בגבורה, ואפילו בגבורה עילאית.

סוביבור, המקום בו התרחשה העלילה הדאנטית, ריק ועזוב עכשיו. רק היער מסביב ראה השמדת מאות אלפי יהודים. היער ראה גבורת היהודים האחרונים והיער נשאר סביב בית־הקברות רב־האימים של עם.

ב־29 ביוני 1965 גילתה ממשלת פולין יחד עם שארית הפליטה היהודית בפולין, את הלוט מעל מצבת־עד במקום בו היה תא־הגז בסוביבור. היו שם יהודים והם שמו פרחים למרג־לות המצבה, אבל לדאבוננו לא נזכר בלוח הזכרון אף מלה אחת שבמקום הזה נספו מאות אלפי יהודים מפולין ומחוצה לה וגם יהודי חלם.

כמו שנרדפו בחייהם, כך אין רוצים להזכירם, רק להשכיח לגמרי את מותם הטראגי ואת גבורתם הנפלאה. אולי, בהעשות האדם טוב יותר, יקומו אנשים ויציקו מצבה חדשה על המזבח הסוביבורי הענקי וידעו גם להעריך למי אמנם יאה כתר הגבורה.

אלכסנדר וואַרזאַגער

דורך פייער און בלוט

נישט קיין גאַנצע פופצן יאָר בין איך אַלט געווען ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן. איך האָב געלעבט אין וואַרשע און געווען אויף "קעסט" ביי אַן עלטערן ברודער, געאַרבעט אין אַ פאַרבן־געשעפט אַלס שיק־ייִנגל מיט עסן און שלאָפן. צום טיש בין איך צוגעגאַנגען ערשט נאָך דעם, ווי די בני־בית האָבן געהאַט אָפּגעגעסן. דער מיטאָג איז, בכן, באַשטאַנען פון די שיריים.

אויפן צווייטן טאָג פון מלחמה־אויסברוך איז מיין ברודער מאָביליזירט געוואָרן און איך האָב אַליין זיך געלאָזט אַהיים. צוזאַמען מיט נאָך אַנטלויפנדיקע האָב איך זיך געשלעפּט צופוס, מיט באַנען, און מיט פויערישע וואָגנס, דורך דערפער, שטעטלעך, וועלדער און פעלדער — אַ היים. אָבער די היים איז שוין קיין היים נישט געווען. איך האָב שוין קיינעם נישט געטראָפן. בערך אַ וואָך צייט האָב איך זיך אויפגעהאַלטן ביי אַ קרוב. אינצווישן איז די רויטע אַרמיי אַריין אין שטאָט. מיטן אָפּטרעטן פון דער רויטער אַרמיי פון כעלעם בין איך אַוועק ווייטער אויף מערב־אוקראַינע. אין קאָוועל האָב איך געטראָפן מיין משפחה. פון דאָרט זענען מיר אַלע אַריבער־געפירט געוואָרן קיין גאָרקי.

אין נייַנצן הונדערט דריי און פערציק, אַלטווערנדיק אַכצן יאָר, בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי. מען האָט מיך געשיקט אין אַן אָפיצירן־שול. נאָך אַ קורצן קורס פון עטלעכע חדשים האָט מען אונדז אַלע אָפּגעשיקט אויפן פראָנט. איך בין צוגעטיילט געוואָרן צום צווייטן פאַנצער־קאָרפּוס פון דער פוילישער אַרמיי און געשיקט געוואָרן אויף מזרח, ווו עס זענען דאַן אָנגעגאַנגען שווערע שלאַכטן.

איך בין געווען אַן אָפיציר פון אַ טאַנקן־אָפּטיילונג. מיין קאָרפּוס האָט באַדאַרפט צוזאַמען מיט טיילן פון דער אוקראַי־נישער אַרמיי פאָרסירן די ווייסל. מיט אונדז זענען אויך געווען רוסישע פאַנצער־אָפּטיילונגען.

אונדזער קאָרפּוס האָט זיך מערסטנס רעקרוטירט פון פוילישע ייִדן, פּאָליאַקן און רוסן. צווישן די פוילישע און רוסישע ייִדן זענען געווען אַ סך — פרייוויליקע־מאָביליזירטע און אויך ייִדישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע ס׳איז געלונגען זיך דערשלאָגן צו די רעגולערע רוסישע כוחות. אַ שטאַרקער ווילן צו לעבן און צו נקמה האָבן די געראַטעוועטע ייִדן אַרויסגעוויזן אין די שלאַכטן.

די ייִדן, אינערהאַלב דער פויליש־רוסיש־אוקראַינער אַר־מיי, זענען געווען דער בעסטער און זיכערסטער קאַמף־עלע־מענט. דער רוסישער שטאַב האָט גוט געוווּסט ווי אַזוי אויס־צונוצן אונדזער שנאה און קרבנות־גרייטקייט.

דער גענעראַל פון אונדזער קאָרפּוס האָט געהייסן קימבער. דער פּולקאָווניק — הערשקאָוויטש. דער מאַיאָר — זינגער. אויך די פוילישע נעמען פון די אַנדערע קלענער אָפיצירן זענען געווען פון אוקראַינער, בעסאַראַבער און רוסישע ייִדן.

ווי אַן אָפיציר פון אַ טאַנקן־אָפּטיילונג האָב איך כמעט גענוי געוווּסט דעם מאַרשרוט פון אונדזער קאָרפּוס. מיר האָבן באַדאַרפט קעמפן אויף דער ליניע פון בוג ביז בערלין דורך

וואַרשע, לאָדזש, פּויזן — זיך פאַראייניקן מיט דער אַרמיי, וואָס גייט אויף — לובלין—כעלעם.

איך בין געווען דורכגענומען מיטן באַוווסטזיין פון נקמה און דאָס איז געווען אַ געוואַלדיקע שטויסקראַפט, וואָס האָט פאַריאָגט יעדע מחשבה פון פחד. איך האָב שוין געוווּסט, וואָס מיט יידן איז פאָרגעקומען אונטער דער דייטשישער אָקופּאַציע און דאָס נקמה־געפיל האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ געוואַלדיקן כוח אינעם קאַמף קעגן די נאַציִשע מערדער.

★

סאַווין, אַ שטעטל אַרומגערינגלט מיט וועלדער, נישט ווייט פון כעלעם, איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַרן טרעפפונקט פון אַ גרויסן מיליטערישן כוח, וועלכער איז געווען באַשטימט צו גיין אין דער ריכטונג פון וואַרשע. אין האַלבער נאַכט, האַרבסט 1944, איז אונדזער איינהייט אָנגעקומען קיין כעלעם, וואָס איז ערשט מיט עטלעכע טעג צוריק באַפרייט געוואָרן. מיטאַמאָל האָב איך זיך דערזען אויף דער קאָלעיאָווע־גאַס און איך האָב אַ זאָג געטאָן צום קאַפּיטאַן, אַ ווייסרוס:

"זעסט, חבר קאַפּיטאַן, דאָ בין איך געבוירן געוואָרן".

"גיי אַ היים — איז געווען זיין ענטפער — און קום גלייך צוריק".

נאָך פיר יאָר מלחמה. אַרויס פונדאַנען אַ יינגל פון פופצן יאָר. אַ צינד אַן אָפיציר מיט געווער אין דער האַנט, געקומען מיט אַ מיליטערישער איינהייט — האָב איך דרייסט געגומען שפּאַנען איבער דער קאָלעיאָווע גאַס. געמיינט, אָט־אָט וועל איך טרעפן אַ באַקאַנט פּנים, אַ קרוב, אָדער סתם אַ ייד. די כעלעמער גאַסן זענען געווען ליידיק פון יידן. פינצטערער טרויער האָט באַגלייט מיינע טריט. פון מאָל צו מאָל זענען מיינע טריט געוואָרן פאַמעלעכער, דערשלאָגענער, טרויעריקער.

איך בין צוריקגעקומען גיכער, ווי דער קאַפּיטאַן האָט געמיינט. די זעלבע נאַכט זענען מיר אָנגעקומען אויפן קאָנצענטראַציע־פּונקט — סאַווין.

איך האָב הינטער מיר געהאַט זעקס טאַנקן. אין יעדן טאַנק פינף מענטשן. פאַר דער צייט האָב איך באַוויזן אַ סך צו זען און איבערלעבן. מיין האַרץ איז געווען אָנגעלאָדן מיט האַס צום שונא, און טראַכטן בין איך איצט געווען אימשטאַנד בלויז וועגן נקמה־נעמען, בערך אַ חודש צייט האָט געדויערט דאָס פאָרמירן זיך פון כוח. יעדער איינהייט האָט געוווּסט איר אָרט און אויפגאַבע. מען איז אַרויס אויפן וועג קיין וואַרשע. דאָרטן איז איינגעשטאַנען די ערשטע און צווייטע אוקראַאינישע אַרמיי אונטער דער אָנפירונג פון מאַרשאַל ראָקאָסאָווסקי. אונדזער איינהייט האָט באַדאַרפט זיין דער רעזערוו־כוח בעתן פאָרסירן די ווייסל.

ביידע בריקן, די קיריבעדזשער און די פּאָניאַטאָווסקי, זענען שוין געווען אויפגעריסן. ס'איז געווען ביינאַכט. אונטער אַ שטאַרק פייער פון שווער־אַרטילעריע, באַשיסונג פון מאַשין־געווער, האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל — פאָרויס. די סאַפּיערן אָפּטיילונג האָט אָנגעהויבן פאַרוואַרפן פּראָוויזאָרישע בריקן. די בריקן זענען מער ענלעך געווען אויף טראַטוועס. דאָס פייער איז פאַרשטאַרקט געוואָרן. געשרייען, קולות, באָמבע־אויפרייסן. דער הימל ווערט באַלויכטן, ווי ביי טאָג. — פאָרויס! פאָרויס! פאָרויס! — הערן זיך באַפעלן און דאָס פאַרוואַרפן בריקן גייט אָן אין סאַמע פייער.

ברייטע, גרויסע טראַטוועס האָבן זיך גענומען שפּרייטן אין דער גרויסער פייער־מהומה, אין דער פינצטערניש, וואָס ווערט אַלע מאָל אויפגעריסן פון אַ פּלוצומדיקער ליכטיקייט. אונדזער כוח — און איך מיט מיין אָפּטיילונג — האָט גענומען רירן אויף די זיך וואַקלענדיקע טראַטוועס. אַרום אונדז האָט עס געדונערט און געבליצט פון אַלערליי מאַשין־געווער און האַרמאַטן. עס האָבן אָפּגעהילכט שווערע אויפרייסן און זיך צונויפגעגאָסן אין פאַרטויבנדיקן דונערן. אָבער נישט געווען קיין צייט מורא צו האָבן. נישט געווען ווען צו טראַכטן וועגן פחד, פון אויבן, צי פון אונטן. הימל און פייער און... וואַסער.

ענדלעך זענען מיר אַריבער. עס זענען אין יענער שלאַכט געפאַלן מענטשן. אַסך זענען אַריינגעפאַלן אין וואַסער, וואָס איז געוואָרן רויט פון בלוט. ווען איך האָב זיך געזען אַ לעבעדיקן, אַ גאַנצן פון דער אַנדערער זייט ווייסל, זענען מיינע ערשטע געדאַנקען געווען אַרום די ווערטער: "לא אמות כי אחיה", וואָס האָבן איצט אָפּגעקלונגען אין מיינע געדאַנקען מיטן אייביקן יידישן בטחון, דערוואָרבן דורך פּיין און אַלערליי גרוילִיקייטן.

אין די רגע'ס געדענקט מען נישט דעם טויט, אָבער איך האָב שוין געזען, געפילט די נאָענטקייט פון דער נאַציִשער מפּלה און דאָס לעבן איז מיר טייער געווען.

ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן איז מיין טאַנק־אָפּטיילונג נישט געשעדיקט געוואָרן. צוזאַמען מיט אַ גרויסן טייל פונעם אָנגרייף־כוח האָבן מיר מאַרשירט ווייטער, אַרומגערינגלט וואַרשע און ווייטער אויף מערב. אויפן וועג קיין פּויזן.

אויף דער גאַנצער ליניע פון וואַרשע אויף צפון־פּוילן זענען פאָרגעקומען פאַרביסענע שלאַכטן. די מפּלות פון דער דייטשער אַרמיי האָבן אויך אונדזער כח געקאָסט אַ סך קרבנות. די דייטשן האָבן געקעמפט פאַרביסן, מיט אַ סך פאַרלוסטן פון זייער זייט. אין זייער שטאַרקן ווידערשטאַנד איז געווען די געוואַלדיקע שנאה צו די רוסן.

פיל שוואַכער איז געווען דער דייטשער ווידערשטאַנד אויפן צווייטן פראָנט, אין די שלאַכטן מיט די אַליאירטע אַרמייען.

לויטן מאַרשרוט און לויט די באַפעלן, וואָס מיר האָבן באַקומען, איז קלאָר געווען, אַז מיר דאַרפן די ערשטע (פאַר די אַמעריקאַנער) אַריינדרינגען וואָס טיפער, נענטער צו בערלין. מיר דאַרפן, קאָנטיק, די ערשטע באַפרייען בערלין.

מיטן דערנענטערן זיך צו פּויזן האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרק פייער. ס'איז געווען ביינאַכט. פינצטער. פון מיין שוין נישט קליינעם נסיון אויף די פראָנטן, האָב איך לויטן אויסשאָס, אָפּהילך און אויפטרייסל אין דער לופטן — געקאָנט אונטערשיידן פון וועלכן געווער מען שיסט. איך האָב יענע נאַכט דערשפּירט, לויטן דעשיפרירן די שאָסן, אַז אין שטאָט

געפינט זיך אַ געפּאַנצערטער כוח מיט מינאַמיאַטן און מיט האַנט־געווער, וואָס יעדער זעלנער קאָן זיך דערמיט באַנוצן. ער קאָן מיט דעם קליינעם האַנט־געווער באַשיסן, פאַרניכטן טאַנקן און דערביי זיין אויסבאַהאַלטן פאַר אַ פרעמד אויג.

פון פענצטער, פון דעכער, פון באַהעלטענישן האָט מען געשאָסן. אונדזערע איינהייטן זענען שווער אָנגעגריפן געוואָרן. דאָס איז אַ ביז גאָר עפעקטיוו געווער געווען אין די שטאָט־שלאַכטן, אין באַוווינטע ערטער און בעיקר — ביינאַכט. חוץ דעם האָט נישט אויפגעהערט דאָס פייער פון דער דייטשישער פּאַנצער־אַרטילעריע.

באַלד ווי מיר זענען אָנגעקומען הינטער דער שטאָט, האָט מען אויף אונדז געעפנט אַ פייער. אַ טאַנק הינטער מיינעם, איינער פון די זעקס טאַנקן, איז געטראָפן געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן ברענען. צוויי מענטשן פון די פינף, וואָס זענען געווען אינעווייניק, זענען פאַרברענט געוואָרן. ס'איז נישט געווען ווער און נישט קיין צייט זיי אַרויסצונעמען. צוויי שווער־פאַרוווּנדעטע און איינער לייכט־פאַרוווּנדעט — זענען אַרויסגעשפרונגען. די פאַרוווּנדעטע האָט מען איבערגעלייגט אויף אַ צווייטן טאַנק און איבערגעפירט אין אַ פעלד־שפּיטאָל אַריין. דער דריטער איז איבערגעלאָפן אויף אַן אַנדערן טאַנק. אָבער אויך דער אַנדערער האָט אָנגעהויבן ברענען. מען דאַרף ראַטעווען פאַרוווּנדעטע, מען דאַרף פאָרסירן און ענטפערן מיט פייער. געהרגעטע חברים וואָס האָבן מיט מינוטן צוריק געלעבט, דאַרפסטו איבערלאָזן און גיין ווייטער. און דער "ווייטער" מיינט — פייער, פאַרוווּנדעטע. נאַכט. דו ווייסט יאָ און ווייסט נישט ווו דו ביסט. אַ באַפעל — אויסמיידן שיסן אויף ציווילע מענטשן דאַרף שטרענג אָפּגעהיטן ווערן. אַ סומאַטאָכע. האַרמאַטן־שאָסן, קרעכצן, געשרייען און באַפעלן מיט צושמעלץ פון רוסישע זידלווערטער — פאָרויס, אָדלערס, פאָרויס!

קיין סך צייט צו טראַכטן איז נישטאָ. סעקונדעס דעצידירן — טויט צי לעבן. זיי ווערן דערטרונקען אין גרויסן פייער. די הויכע געשרייען און באַפעלן, דאָס שרעקלעכע קרעכצן און יאָמערן פון די פאַרוווּנדעטע — האָט פאַרטויבט די אויערן. דער אינסטינקט פון לעבן האָט געיאָגט, געשטויסן פאָרויס. אַלץ האָט געטריבן, געיאָגט, אַז דו ביסט נישט געכאַלן און ביסט נישט פאַרוווּנדעט — מוזטו גיין פאָרויס.

און איך האָב נאָך געדאַרפט שטרענג היטן מיין טאַנקן־אָפּטייל, דאגהן פאַר מיינע מענטשן, פאַר די טויטע ווי פאַר די לעבעדיקע. איך ווייס ביז היינט צו טאָג נישט, ווי אַזוי מיר איז געלונגען אַרויס אַ לעבעדיקער פון יענעם גיהנום. מיר האָבן אַדורכגעשניטן די שטאָט פויזן. ס'איז געוואָרן אַרום אונדז שטיל און שטילער. מען האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ גרופּע זעלנער זענען אויף אַ באַפעל אַוועק צוריק זוכן פעלנדיקע, פאַרוווּנדעטע, געהרגעטע. פלוצלינג האָבן זיך ווידער דערהערט שאָסן. אַ קלאַפּן פון מאַשין־געווער. מען האָט שוין ווייטער נישט געקענט גיין. יעדער האָט זיך געכאַפּט צוריק צו זיין געווער, צו זיין גרופּע. איך בין אַרויף אויפן טאַנק. הינטער מיר — מיינע פיר פאַרבליבענע טאַנקן. דריי פון מיינע מענטשן האָבן געפעלט. איך באַקום אַ באַפעל: "פאָרויס!"

ווידער האָט מיך באַהערשט אַן אויסגעהאַלטענע רואיקייט און מיטן גאַנצן ברען האָב איך זיך געוואָרפן אין שלאַכט און מיין טאַנק האָט זיך געטראָגן מיט רעש און געוואַי, אָבער פלוצלינג האָט זיך נאָענט פון מיין רעכטן אויער פאַרבייגעטראָגן אַ פאַרטויבנדיקער הילך. כ'האָב שוין מער נישט געהערט און נישט געזען. אויפצומאָרגנס האָב איך זיך אויפגעוועקט אין שפּיטאָל אין דער שטאָט לאַנדסבערג.

ווי כ'האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, איז מען אין לאַנדסבערג שטיינגעבליבן. עטלעכע טעג האָט מען זיך דאָרט פאַרהאַלטן. מען האָט דאָרט אָפּגעזוכט אַ גאַראַזש און אַריינגעפירט אַלע צעשעדיקטע טאַנקן. זיי פאַראַכטן און אַוועק ווייטער.

מיט מיר אין שפּיטאָל זענען פאַרבליבן נאָך עטלעכע לייכט־ און שווער־פאַרוווּנדעטע. איך בין געווען צווישן די לייכט־פאַרוווּנדעטע.

נאָך עטלעכע וואָכן בין איך אַרויס פון שפּיטאָל אויף צוויי קוליעס, אָבער אין אַ קורצער צייט אַרום בין איך שוין געגאַנגען אויף מיינע אייגענע פיס.

וועגן מיינע אַלע שלאַכט־וועגן וואָלט איך נאָך אַ סך, אַ סך געקאָנט דערציילן. נישט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען צו גיין אין אַטאַקע. ביים אַריינשפּרינגען אין טאַנק פלעגן זיך צעשפּילן די נערוון, אָבער האָבנדיק טיף אין האַרצן דאָס געפיל פון נקמה פאַר די נאַצישע גרויזאַמקייטן, האָב איך אין הייסער שלאַכט קיין אַכט נישט געלייגט אויף קיין שום געפאַר אָהן געלאָפן אין פייער, אָן פחד, אָן מידקייט, מיט מוט און געוואַגטקייט.

עס זענען געווען אַטאַקעס, וואָס האָבן געדויערט שעהן, טעג גאַנצע, צווישן מוראדיקע קאַנאָנאַדעס און אויפרייסן, ווילדע געשרייען און חיהשן געוואַי פון די דייטשע האָרדעס. עס זענען געווען שלאַכטן, וואָס זענען נישט פאַרשטילט געוואָרן ביז שפּעט אין דער נאַכט.

ביזן לעצטן אָטעם וועל איך געדענקען די חיהשע צורות פון די דייטשן, אין וועלכע איך האָב געזען די הענקער פון אוישוויץ, מיידאַנעק, פּאָנאַר, טרעבלינקע, בעלזשעץ, סאָביבאָר. פאַר מיר איז קלאָר געווען, אַז איך טאָר נישט אָפּשטיין אין די שלאַכטן, ווי בלוטיק זיי זאָלן נישט זיין און גרויס איז געווען די סאַטיספאַקציע צו זען דאָס פאַלן פון די היטלעריסטישע זעלנער — ביז די טויערן פון בערלין האָבן זיך פונאַנדערגעעפנט און די נאַצישע חיה איז פאַר מיינע אויגן דערשטיקט געוואָרן אין איר אייגענער נאָרע.

עם זכרון השואה לנוער הגדל בארץ

בית־ספר מאמץ קהילת חלם

מתוך נאומיו של משה גרינברג לתלמידי בי"ס נוף־ים ע"י הרצליה

דבר גדול וחשוב יזם משרד החינוך בישראל לזכר הקהילות היהודיות הגדולות והקטנות שנחרבו באירופה בשואה הגדולה. כוונתי בזה לפעולות האימוץ של קהילות ישראל בגולה על ידי בתי ספר שונים בארץ; על כל בית ספר בישראל לאַמץ קהילה ידועה, שתלמידיה ילמדו ויחקרו על הקהילה שיחליטו לאַמץ, על תושביה, ואורחות חייהם המיוחדים בעיר זו וכו׳.

אין באפשרותנו להחיות את כל הקדושים שהועלו על המוקד, אבל נוכל להעמיד להם מצבה; לדבר אודותם ול־הקים להם שם. מצבה לילדי ישראל שלא חטאו, שחלמו על ארץ ישראל ולא זכו להגיע אליה... תפקיד זה מקבל עליו בית־הספר להקים מצבת זכרון לקהילה שבה בחר לאימוץ, ויוצאי עיר זו הנמצאים בארץ, פליטי הקהילה אם ישנם כאלה, מרצים לפני התלמידים האלה בנושאים שונים הקשורים בעיר האימוץ.

קהילתנו חלם זכתה באימוץ של בית־ספר גדול וחשוב של נוף־ים ע"י הרצליה. כאן יש לציין לשבח את בן עירנו מר פרלמוטר, סגן מנהל בבית־הספר, שעשה רבות להצלחת פעו־לה ברוכה זו. התלמידים, למאות, מגלים התעניינות רבה בכל הקשור לקהילת חלם, דברי ימיה בעבר, מוסדותיה לפני המלחמה עד לשואה הסופית... יוצאי העיר מרצים מזמן לזמן לפני התלמידים על הנושאים האלה ובגורלי עלה להרצות לפניהם פעמיים. בראשונה — ביום קבלת החלטת האימוץ, סיפרתי להם על העיר בצורה כללית, תקומתה וחורבנה, וב־שנית — על החיים הדתיים בעיר ועל תנועת החסידות בכלל, ואני מביא כאן קטעים מהדברים:

*

נתברך מזלכם שנולדתם כאן, בישראל, ואתם נושמים אוירה של מדינה חופשית — מדינה שלנו — מדינת ישראל; אוירה של אהבה ומסירות; אבל לא כן היה גורלם של הילדים ההם שם — — של מאות האלפים מילדי ישראל שנולדו בגלות, באוירה עוינת; שהתחנכו וגדלו נוכח שנאת יהודים תמידית בכל ארצות הגלות הפזורה עם כל הגזירות והפרעות בילדי ישראל, כדי לא לתת להם להתקדם ולא לאפשר לכשרון היהודי להתפתח.

דורות על דורות התחנכו ילדי ישראל בצורה לא־אנושית זו, אבל הדבר לא מנע מעמנו להוציא מתוכו גדולי ישראל, גאונים בתורה ובמדע, בחכמה ובמדיניות, גם בתנאים הגרועים והבלתי אנושיים האלה. ואנו הרי רואים גם שכל מנהיגי הציונות שבדור הקודם — הם "תוצרת" מדינות אלו שבני העם העתיק הצליחו להקים מתוכם על אף הגזירות; שמות יהודים בולטים בכל מקצוע ומקצוע, בפילוסופיה או בפי־סיקה. — — עד שבא הצורר הנאצי — הצורר הגדול שהשמיד בדור האחרון שליש מעמנו במשרפות מאידאַנק ואושווינצים ובתוכם כמיליון ילדי ישראל.

כל הילדים הקטנים האלה שלא חטאו ונשרפו חיים או מתו מיתות משונות אחרות, נוכל להעמיד להם מצבה; להקדיש להם זמן ופי־נה במדינה המשוחררת ישראל, שכל כך אהבוה. תלמידי ישראל, תלמידים החיים בארץ־ישראל המשוחררת יקימו מצבה לילדי ישראל שלא זכו לחיי חרות ונספו בצורה טראגית כל כך.

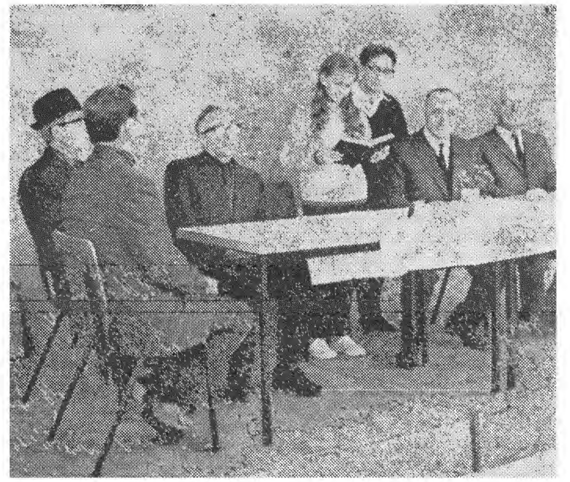
והנה כמה פרטים על העיר שבחרתם לאימוץ:

שושלת ארוכה של גדולי תורה מפורסמים שימשו בקודש כרבנים בעיר הזאת, ביניהם הפרשן הגדול של התלמוד, ר׳ שמואל אידיליס, הידוע יותר כמהרש"א; ר׳ שלמה׳לע, בעל "מרכבת המשנה" ועוד רבים מפורסמים בחיבוריהם.

אחת הדמויות המפורסמות, שסביבה מתהלכות אגדות רבות ואשר שימש רב בעיר חלם לפני כארבע מאות שנה, הוא ר׳ אליהו בעל שם; נסים ונפלאות סיפרו על אישיות מופלאה זו, ביניהם הסיפור הידוע על "הגולם" שיצר, וכן הפעולות הרבית שעשה נגד הפורעים הגויים שהתנכלו ליהודים, והאגדה הנפלאה על הכנסיה שירדה תהומות, נספר לכם בהזדמנות אחרת.

ככה זה בכל אורך זמנה, אנו מוצאים גדולי האומה שהיה לכבוד להם לשמש כרבנים בעיר חשובה זו ומקובלת היתה קהילת חלם על מנהיגי היהדות של אותם הזמנים, לדוגמה: כשנוסד לפני ארבע מאות שנה ועד ארבע הארצות, המוסד הידוע של רבני אירופה לתקן תקנות שונות בחיים היהודיים — אנו מוצאים את רבני העיר חלם בין דייני המדינות וכן העיר עצמה היתה פרק זמן למקום מושבו של הועד החשוב הזה! — — —

אבל מצד שני ידעה גם העיר חלם באותו הזמן גזירות איומות: טראגי היה גורלם של היהודים בעיר זו בגזירות ת"ח ות"ט הידועות לשימצה — כל יהודיה נהרגו אז על ידי הפורעים של חמלניצקי ושותפיו. — אבל אחר כך שוב התחילו

תלמידת בית הספר בנוף־ים, שאימצה את חלם, מדקלמת ביום הזכרון לקדושי עירנו.

היהודים לבנות את חייהם מחדש והתקדמו בכל המובנים.

גם בדורות האחרונים, עת ההשכלה והקידמה נתנו סימניהן בכל העולם, עת העולם התקדם בכל מיני מקצועות, הגיעה השפעה רבה גם לעיר זאת. אנו מוצאים בנים של העיר חלם בשורה הראשונה של החיים המודרניים, ביניהם סופרים, אמנים, מנהיגים פוליטיים שהגנו בכבוד על עניינים יהודיים. כאן ההזדמנות לספר לכם על מנהיג יהדות פולין במלחמה העול־מית האחרונה, מר שמואל ארתור זיגלבוים, בן עירנו, שהת־אבד על מדרגות הפרלמנט האנגלי בלונדון כמחאה על אדישות העולם לשואת יהדות פולין.

חיי התרבות בעירנו היו מפותחים מאוד. מועדוני המפלגות של כל הזרמים פעילים היו מאוד ובמיוחד המפלגות הציוניות שפעלו רבות למען ארץ ישראל ועליית חלוצים אליה. כן קיימת היתה גימנסיה עברית מהראשונות שבפולין שנוער לאומי קיבל בהן את חינוכו. שני שבועונים יהודיים הופיעו בקביעות וספריות רבות הזינו מזון רוחני את הנוער היהודי.

עשרות מוסדות־סעד היו מפוזרים בעיר בפעולותיהם הברו־כות למען יהודי העיר הנצרכים. אנו מוצאים מוסדות כמו "לינת הצדק" לחולים עניים, מלביש ערומים, הכנסת כלה, הרבה קופות גמילות חסדים ועוד ועוד. העזרה ההדדית היתה מורגשת היטב בין יהודי העיר; הם קיימו באהבה רבה את הצו של "ואהבת לרעך כמוך!"

במיוחד בולטים ומורגשים היו החיים הדתיים של היהודים בחלם. באמצע הרובע היהודי של העיר עמד בית הכנסת, שידוע היה ביופיו ובמבנה הארכיטקטוני שלו. גילו של בית כנסת זה, לפי המסופר, גם כן עלה על שמונה מאות שנה. מקום זה היה הפאר של כל הסביבה. אבל זה גם היה המקום הראשון שהאשמדאי הנף עליו את הגרזן ונשרף על ידי הרוצחים!... ישיבה גדולה עמדה לתפארת, שחלק גדול מילדי העיר קיבלו בה חינוך ראשון. ואחרון אחרון — עשרות בתי

החסידים שהיו מפוזרים בכל חלקי העיר שתמיד היו מלאים לומדי תורה, שעוני ומחסור היו מנת חלקם, אבל כל כך עשירים היו ברוח, בבטחון ובמסירות נפש של איש לרעהו.

כמה טראגי היה הסוף!.. אין זכר היום לכל זה בעירנו ההיסטורית העתיקה והיפה חלם; אין זכר לבית הכנסת היפה ואין זכר ליהודיה הקדושים והטהורים, כעשרים אלף תושביה, בתוכם אלפי הילדים והתינוקות של בית רבן היקרים. הרוצח לא שאל "מיהו יהודי"... — כל מה שהיה קשור עם היהודים והיהדות — חרב, שרוף!...

היהודים האחרונים של עירנו מצאו את מותם בדרכם האח־רונה, בדרכים האבלות של יער סאביבאר! — — —

אתם שקבלתם עליכם לאמץ את הקהילה הקדושה שלנו חלם, אתם דור הממשיכים, המשיכו בשרשרת שיהודים טובים אלה יצרו, עד שיד אכזרית קיפדה חייהם בשריפה הגדולה...

פה בארצנו, בישראל, נקים דור חדש, בריא, על יסודות המוסר והצדק הישראלי העתיק, בבחינת כי מציון תצא תורה. אתם הדור הצעיר, שלא ידעתם גלות מהי, עליכם למלא את השבועה והצוואה של הקדושים — בניית ארץ ישראל חזקה, כדי שלא תהיה עוד פעם טראגדיה כזאת לעם היהודי הסובל בכל דורותיו.

הכוח והמוח היהודי, בארצנו החופשית, יעשו הכל כדי לקיים ולממש שבועה זו! ונקוה שבעז"ה לא יישפך שוב דם יהודי ועם ישראל ישכון לבטח בארצו, אנחנו והדורות אחרינו לנצח! — —

*

זוכר אני את העיר שלנו, שהיתה מלאה בתי חסידים לעש־רות של כל רבי ורבי, שם היו מתפללים היהודים התמימים והחסידים — באיזו שמחה הזכירו את הרבי שלהם, איזה אימרה שלו בתורה, או אפילו סתם "שיחת חולין" שלו, שגם ה"חולין" אצלו מלא כוונות קדושות כרימון...

זכורני, בעודני ילד קטן, לקח אותי אבי ז"ל, שהיה מחשובי חסידי בלז בעיר, כמה פעמים לעיירה בלז, לרבי, שיברכני. נער הייתי והרבה לא הבנתי, אבל זוכר אני עוד היום את התרגשותי כשאבי, נדחק בין אלפי החסידים שבאו לרבי, מטלטל אותי לחדרו של הרבי ואני בדחילו ורחימו ניגש אליו ומושיט לו את ידי לנתינת "שלום עליכם", והרבי, ברצינות שהטילה עלי אימה ופחד, מברך אותי במלים: "זאָלסט האָבן יראת שמים!" (שיהיה מורא שמים עליך!...) הרבה שנים לא יכולתי לשכוח את הרגע המרשים הזה.

אם בימי חול דאגת הפרנסה העיבה במקצת על חיי הקודש של החסידים, הרי לשיא של קדושה הגיעו בשבת שהיתה כולה קודש לה'. במיוחד הגיעו להתרוממות הנפש בסעודת שלש סעודות ו"מלווה מלכה" — במוצאי־שבת. אמנם כל הסעודה של שלש סעודות הכילה פרוסת חלה וחתיכונת דג־מלוח, אבל איזו התלהבות בשירה, השתפכות הנפש, איזו שמחה של קדושה...

במרכז העיר, בשכנות של בית הכנסת המפואר עמד בית המדרש הגדול, שם היו מתפללים ראשי העיר, פני העיר,

עשיריה ו"עמך" בכלל — לא חסידים, אבל גם לא מתנגדים; יהודים יקרים, יהודים תמימים, עמלי־כפיים ישרים, שמצאו את מקומם בבית המדרש העירוני בכל הזדמנות שניתנה להם, אם לתפילה או אפילו לאמירת מזמורי תהילים בצוותא או בשבת אחר־הצהרים לשמוע דרשה על פרשת השבוע מפי רב או "מגיד" אחר... — את התענוג האמיתי והרוחני מצאו היהו־דים הפשוטים והיקרים האלו רק בשבתם בבית הכנסת או בבית המדרש; תמיד — יומם ולילה, גם בחול, בכל שעות היום — היו מלאים בתי הכנסת האלה בשלומי אמוני ישראל — ובבתי החסידים היו יושבים כל ערב עד השעות המאוחרות קבוצות קבוצות ולמדו גמרא, משניות — וקולם הערב והמ־סולסל היה נשמע למרחקים...

נפלאים כשלעצמם היו חיי החברה של החסידים; הידידות והמסירות בין איש לרעהו לא ידעו גבול. אם אצל מישהו היתה שמחה במשפחה, היתה זו שמחת כולם ממש, בלב ונפש כמו משפחה אחת; ואם חלילה להיפך, קרה משהו אצל מישהו — כולם השתתפו בצערו ועשו הכל להקל עליו. ואם נודע להם שאחד, מצבו החומרי הורע במיוחד, בשקט ובלא יודעים היו תומכים בו ולא נתנו לו ליפול. בדרך כלל, לא התלוננו אף פעם על מצבם החומרי, חיו באמונה והסתפקו במועט, לא באו בטרוניות לרבונו של עולם על אף חיי הדחקות והעוני שלהם. תמיד "הצדיקו" את הרבונו של עולם באמרם: "ודאי אינם שווים יותר!", "ודאי לא מגיע להם יותר!". וכשבאו מים עד נפש, והסבל, הדאגות המשפחתיות, היו כבר ללא נשוא, אז התרופה הבדוקה היתה — לנסוע לרבי, לשפוך לפניו את מרי ליבם, והוא, הצדיק, מצא כבר את המלה הטובה. הרבי נסך בהם, בברכתו, בטחון חדש, ומלאים בטחון ותקוה חזרו הביתה שמחים ומעודדים, בידעם שהרבי הבטיח להם ברכה והצלחה.

כמה עצוב שכל זה חרב ועלה באש, אין שומעים עוד נגונים מבתי חסידים ואת התפילה מבתי המדרש. שריפה אחת גדולה שרפה את כל היקר לנו, ואיתם מאות אלפי ספרים, ספרי קודש וספרי תורה.

עליכם, ילדים יקרים, בנים חפשים של ארצנו החופשית, זכותכם גדולה שאימצתם את העיר שלנו, עליכם לעשות הכול, שהדור החדש שקם בארצנו, ימשיך בדרככם הקדושה, ישריש מסורת ישראל בלבות הילדים, שהיא יסוד קיומנו. ומי יתן שעמנו לא ידע עוד סבל וגלות, והמדינה שקמה אחרי השואה הזאת, תעמוד לעד ולנצח נצחים! — — —

זכרון השואה

ברית־דמים כרתה עירנו חלם עם עמנו וארצנו, ברית שתתקיים לנצח. יחד עם ששת המיליונים היהודים שנרצחו ע"י הנאצים נספו גם קדושי עירנו, כל היקר לנו. זכרונם מכנס אותנו שנה־שנה לאספות־האזכרה, מתייחדים עם זכרון קדושינו ומקשיבים לדברי מר משה גרינברג, המגולל מגילת הכליון והגבורה במטרה, לא רק לזכור ולחלק כבוד לקדושים, כי ההתייחדות דורשת מאתנו גם לעשות את חשבון־הנפש היסודי שלנו, להפיק את הלקח, ללמוד ולעשות הכל כדי למנוע הישנות פשע איום זה, השמדת עם. כאן אנו מביאים קטעים מהרצאותיו כל שנה ושנה:

מתוך דברים בימי הזכרון

חלם, העיר עם עברה המפואר, מן היחידות והוותיקות שבערי פולין היהודית, מספרת לנו היסטוריה של הרבה דורות, של מאות בשנים של חיים יהודיים ויצירה יהודית בה. מסמ־כים היסטוריים מראים על למעלה מ־700 שנה שהתקיימה בה קהילה יהודית, ועל בית העלמין העירוני בחלם שלדאבוננו הרב, לא נשאר ממנו זכר, כי גם על המתים יצאה חמתם, ומאות המצבות נעקרו ממקומן ושימשו למדרכות בעיר וע"י ה"גארקע", אפשר היה למצוא מצבות משנת ר"ב (1442) היו חצובות בהן.

גם בדורות האחרונים, כשרוח ההשכלה והקידמה נשבה סביב העולם, השפיע הדבר בצורה מורחבת גם על העיר חלם, והיא יכולה לרשום בגאוה שבניה נמצאו בקו הראשון בכל המאורעות ובכל ענפי החיים שהביאו להתקדמות זו, אם זו פוליטית או כללית. אנו מוצאים אישים, סופרים ידועי שם ואמנים ששמם יצא לתהלה בעולם, כמו האחים מילנר, מאַנשיין, הנדל ואחרים, שהם ילדי העיר חלם. ולאחרונה, נחרת בזכרונם של כל יהודי העולם המקרה הטראגי עם הקדוש ארטור ז. גלבוים, ששנים חי ופעל בתוך העיר למען עמלי העיר, ובשנות המלחמה שימש ציר בסיים הפולני הגולה, כבא־כוח היהדות הגולה הנדרסת והקריב את חייו כמחאה על היחס האיום והזלזול של האנושות כולו בסבל היהודי, וחשב על ידי מותו לעורר את מצפון העולם, להרעיד את לבות הגויים לשואה המתקיימת לעיניהם ואין תגובה...

לפני המלחמה האחרונה הורגשו אצל תושבי העיר חיים מלאי ענין בחברה ובמוסדותיה. אמנם מבחינה כלכלית מצבה לא היה מרומם; עיר זו רוב תושביה שייכים היו למעמד הבינוני והפועלים, רחוק, רחוק מאוד מעשירות חמרית, אבל עשירה היתה מבחינה רוחנית, והצטיינה מאוד בפעולות ברוכות למען הכלל והפרט. החיים היהודיים הורגשו יותר בבתי־הכנסת, באגודות הציוניות ובמועדוני הפועלים שתמיד מלאים היו חברים ואוהדים.

עושר רוחני מיוחד הורגש בחיים התרבותיים בעיר. שני עתונים ביידיש, הופיעו כל שבוע באופן קבוע בחלם, וזה מלבד הרבה ספריות שהתקיימו בכל חלקי הע.י.ר לנוער הצמא לדעת ושוקד להרחבת ידיעותיו הכלליות. במיוחד ברוכות היו הפעולות השונות של עשרות אגודות סוציאליות ששימשו

לקהל הרחב, החל מ״לינות הצדק״, ״מלביש ערומים״, קופות גמ״ח, ״הכנסת כלה״ ועוד ועוד, אלו פעולות שעזרו לכולם, לעני ולעשיר.

חלם היתה עיר של תורה וחכמה. קיימת היתה בעיר ישיבה גדולה, ששימשה לחינוך הנוער הדתי במקום ובסביבתו. בית המדרש הגדול ובית הכנסת הנ״ל, מלאים היו מתפללים בחול כבימי שבת, חג ומועד. עשרות ״שטיבלעך״ (בתי־חסידים) התקיימו בעיר, לאלפי חסידים שגרו במקום וכל ״רבי״ היו לו מאות חסידיו־תומכיו; גם ״נטורי קרתא״ שלנו, מצאו את מקומם במקום זה, ואלו היו חסידי ״בלז״, שגם הם לחמו בעקשנות חסידית נגד הציונות והציונים. יהודים תמימים ויקרים, שהלכו עם ״הרבי״ עד הסוף, היהודים התמימים האלו ניצבים לנגד עיני באהבת זולתם, במסירות נפשם, שגם חיי החולין שלהם שבת היה, קודש... כמה השתדלו להיות ״בסדר״ בין אדם לחבירו, ועוד יותר בין אדם למקום... הבינו היטב וקיימו בגופם את הפסוק הגדול והחשוב של ״ואהבת לרעך כמוך״... ואנו, הנוער דאז, ש״התקלקלנו״ ועשינו את פעולותינו הציוניות בהסתר ובהחבא — הותקפנו על ידם בעד מעשינו אלה — המעשים, היינו העבודה הציונית שהודות לה, אנו נמצאים כאן, כאזרחים חפשיים במדינתנו — מדינת ישראל.

כמה טראגית אַחרית הדבר. חלם, כל מה שרק קשור היה ביהודים — נשרף, נהרס עד חרמה. האלפים האחרונים שנשארו בעיר אחרי ה״אקציות״ למיניהן, מצאו את מותם הטראגי בדרכים האבלות של יערות סאביבאר. גם בית־הכנסת נשרף כליל על ידי הנאצים בצורה סאדיסטית, וכשאשה אחת בשם לאַקס, רצתה בזמן השריפה להציל ספר תורה מלהבות האש, תפסוה הרוצחים וזרקוה חיים לתוך הלהבות שעלו השמימה מבית הכנסת הנשרף.

לאחר פעולה זו, נצטוו היהודים לאסוף את האבנים, ליישר את המגרש, כאילו שום דבר לא היה קיים במקום קדוש זה... בפעולה זו נאספו גם שרידי העצמות החרוכות של הקדושה, הגב׳ לאַקס.

בשיטה, ב״סדר״ גרמני — קרעו ושסעו את גופה התמים של יהדות העיר, וכשראו שאין תגובה, העולם אדיש, הרגישו שדם יהודיה הפקר והתחילו לקרוע קרעים מיהדות תמימה זו עד שהגיע הסוף המר, היום האיום והנורא, בימי נובמבר 1942, היום בו הובילו את הנשארים, השבורים והרצוצים, ל״מארש״־המוות האחרון, ליערות סאַביבאר, שמהם לא חזרו — — —

✶

הכאבים הנפשיים שלנו לא התרפאו עם הזמן. משנה לשנה אנו מרגישים יותר ויותר את הצער והעלבון וחיל ורעדה יאחזונו כשאנו מעלים בזכרוננו את יסורי־התופת, שעברו על אלפי בני עירנו חלם, ביניהם אלפי ילדים, שנספו אחרי עינויים קשים בתאי־המוות למיניהם...

אנו הילדים של הנרצחים והנשמדים, שזכינו לחיות כאן בישראל, נשמור היטב את הצוואה שלהם ונמלא את חובתנו כלפי הקדושים, לבנות ולחזק את מדינתנו, להגן עליה בפני

נציגת בית־הספר בנוף־ים נואמת בעת האזכרה לקדושי חלם
יושבים מימין לשמאל: ש. הרשנברג, י. זורנשטיין ז״ל, המורה בן עירנו פרלמוטר, מ. גרינברג, התלמידה (נואכ.ת), מנהל בי״ס נוף־ים, ז. שוורצמן וא. דוניץ ז״ל.

כל צר ואויב. זה יהיה ה״קדיש״ הגדול לזכרם של קדושינו וגם תקוה לעתיד טוב יותר לבנינו ולדורות אחרינו לנצח נצחים.

מדינת ישראל, המדינה שקמה מיד אחרי השואה, שפתחה את שעריה לשארית הפליטה; מדינה קטנטונת זו, שאויביה, הגלויים והנסתרים, רצו לעשות פ ה מה שהיטלר ועוזריו עשו ש ם; הערבים, שכנינו, שרצו ל ג מ ו ר כאן מה שעמי־אירופה התרבותיים והמלומדים ה ת ח י ל ו ש ם; אז קמו כאריות ניני־מכבי דאז, חיילי־צה״ל, במדינה קטנה זו והכריזו: **עד כאן!** אנו לקחנו את גורלנו בידינו אנו.

קיימת רק דרך אחת! הדרך בה התחלנו כאן בארץ־ישראל! ליהודי שרוצה בחיים יהודיים לעצמו ולדורות שיבואו אחריו — אחת היא הדרך: בנייתה ושגשוגה של מדינת ישראל. זו היתה גם הצוואה של קדושינו, ואת הצוואה הזאת עלינו למלא כרצונם! אם חפצי־חיים אנו, אם ברצוננו ששואה כזאת לא תחזור — זוהי הדרך ואין זולתה — — —

זאת היתה צוואת קדושינו ואת הצוואה הזאת עלינו לשמור היטב בשבילנו ובשביל הדורות הבאים!

המדינה היהודית מבקשת מאת בניה בכל תפוצות הגולה:

בואו הביתה!... כאן מקומכם! כאן עתידכם! מספיק ודי בניתם בשביל זרים. כעת הגיע הזמן שתבנו לעצמכם מלכות ישראל השלישית, ההולכת וקמה בימינו במדינת ישראל, ואנו מקווים שבעזרת השם, יתקיים הבנין לעדי עד, לנצח נצחים!...

✶

הרשו לי לספר לכם מעשה שקרה לפני כמאתיים שנה בעיירה הקטנה מזריטש שבפולניה. מספרים, בזמן שהמגיד הרבי ר׳ דובער ממזריטש, תלמידו של הבעל־שם־טוב, עדיין היה ילד בן שש, פרצה שריפה גדולה בעיירה והרבה בתים עלו באש, בתוכם, גם בית הוריו של בערילע הקטן. הילד רואה באחת הפינות את אביו עומד ובוכה בכי־תמרורים.

ניגש הוא אל אביו ושואלו: "אבא, האם אין לך בטחון ברבונו של עולם שיחזיר לך כל מה שנאבד בשריפה?" מספרים, שאביו ענה לו: "לא, ילדי, לא רק בגלל השריפה אני בוכה; אני בוכה בעיקר בגלל 'ספר היוחסין' שלי, שנמשך עד דוד המלך, שהיה מוסתר בבית, וכעת כל זה הלך עם השריפה!" הסיפור נגמר, שהילד הרגיע את אביו במילים: "אבא, אַל תבכה, אני מבטיחך, כשאגדל, יתחיל 'ספר יוחסין' חדש, ממני..."

כשאנחנו נזכרים ביהודי עירנו חלם: היהודים שם אולי עניים היו בחייהם היום־יומיים אבל עד כמה עשירים בחיי הרוח, נחנים במדות נעלות וטובות. כמו שנאמר: "תורה וגדולה במקום אחד".

על "ספר היוחסין" הזה שנשרף בשריפה הגדולה, יחד עם ששת המיליונים, על זה אנו בוכים. ואנו חייבים לענות אותה התשובה שענה בערילע לאביו: נעשה הכל ש"ספר היוחסין" יתחיל מחדש אתנו! — — —

*

באושוויץ אפשר היה לרצוח יהודים בלא מורא ופחד, מפני שהיהודים לא יכלו להתגונן, לעמוד בפרץ. הם מחו, צעקו, פנו אל מצפון העולם וחיפשו ביניהם את הצדק. דורות לפני מאַידאנק וסאָביבאר, לפני הרצח ההיטלרי של גרמניה הנאצית. כל הפוגרומים והרציחות שבכל הזמנים והארצות, עת דם יהודי הפקר היה תמיד, כי ידעו הרוצחים למיניהם: אין פחד לרצוח יהודים. וככה רצחו, שרפו בכל הדורות את היהודים זה היה גורלנו! קלה היתה מלאכת ההשמדה, כי היהודים מפוזרים היו, ללא ארץ, ללא מדינה שתגן עליהם!

עד שהגיע היום הגדול, יום הקמת מדינת ישראל, שקמה על קברות קרובינו וקדושינו ואמרו למלאכי המוות השונים: די! מספיק היינו טרף וקרבנות לכל הרוצחים למיניהם. — מדינת ישראל נתנה בטחון ומגן לעם היהודי; מהיום הזה העם היהודי הוא לא רק הנרצח, אלא משיב מלחמה שערה; יודע להתגונן ולנקום ברוצחים הטמאים הקמים בכל דור עלינו.

ידעו נא מנהיגי העולם: ישראל איננה מיידאנק!

לא יהיה שלום בעולם, אם לא יתנו לעם היהודי לחיות את חייו בשקט בארצו; אתם לא תוכלו לחיות את חייכם במנוחה אם אנו נהיה הקרבן של כל המרצחים למיניהם!

אתם לא תשארו לפליטה, אחרי שתפקירו, לכאורה, את הכבש...

הנוער שלנו כאן יודע על כל הסכנות האורבות לנו, — אבל דבר אחד אינו יודע מהו — הדבר הנקרא: פחד!

הנוער שלנו הגדל בארץ, שצמח מתוך אוירה חפשית, יסכל כל נסיון מכל צד שהוא, לחזור על הפשע של אומות העולם נגד עמנו בדור שלנו! אנו חיים בתקופה גדולה והיס־טורית לעמנו היהודי. ביום זה שנתאספנו כאן להגיד "קדיש" על קרובינו, בימים אלה אנו רואים נסים ממש הקורים לעינינו יום־יום במדינת ישראל ובעם ישראל! נקוה ונתפלל שלא יישפך יותר דם יהודי, כי מספיק ודי שילם העם היהודי בהסטוריה שלו בדמים. ונקוה בעזרת השם, שהבנין השלישי שאנו מקימים כאן בארצנו לנו ולבנינו אחרינו — יתקיים לעד ולנצח!

לזכר קדושינו

דברי מר משה גרינברג בטכס גילוי המצבה לזכר קדושי חלם בביה"ק בחולון

בני עירנו, יוצאי חלם היקרים!

מתוך חרדת קודש וצער עמוק, אנו — היתומים של קדושי עירנו חלם, — עומדים בפני המעמד הקדוש והמיוחד, — טכס גילוי המצבה, לזכר קדושי חלם, שהוקמה בישראל.

אנו לא זכינו, שהורינו וקרובינו יובאו לקבר ישראל, כי הושמדו ונרצחו בדרכים האבלות ביערות סאָביבאָר על ידי הרוצחים הנאצים ועוזריהם בימים הטראגיים של חורבן יהדות אירופה; יהדות חלם חוסלה בשלוש האקציות הידועות לשמצה, אשר תאריכיהן נחרתו בתוך המצבה, והקשה והאחרון שבהם, כמה ימים אחרי חג השבועות תש"ב (1942), שהיום — יום הזכרון שלהם.

אין בכוחנו להחיות את קרובינו־קדושינו שהלכו מאתנו לנצח, אבל בידנו להציב מצבת־זכרון לזכרם במקום הזה, בארץ־ישראל, ובטוחני, שכולם כולם, כל יהודי חלם, שאפו וחלמו בכל הזמנים להגיע בעודם בחיים לארץ הזאת, ארץ ישראל — ולדאבוננו, לא זכו לזה. ועלינו, בניהם וקרוביהם, מוטלת החובה הקדושה להנציחם לעד, להנציח את העיר חלם ויהודיה הקדושים והתמימים.

בהיסטוריה הארוכה של העיר הזאת, המתקרבת קרוב לאלף שנה, אנו מוצאים תמיד חיים יהודיים ענפים; שרשרת ארוכה של גדולי ישראל שימשו ברבנות במקום הזה. בכל הדורות ובכל הזמנים הוציאה מתוכה אנשי מעשה חשובים בכל ענפי החיים, ועד לדור האחרון, דור החורבן, היינו עדים לאישים גדולים וחשובים, בני עירנו, ששירתו וייצגו את היהודים בכל מקום בכבוד ועד למסירות נפש ממש הגיעו.

על כל זה הונף הגרזן הנאצי ועוזריהם הטמאים ביום המר והחורבן וחוסלה יהדות עירנו; גם המצבות שבבית הקברות נעקרו ממקומן כדי לעשות מהן מדריכות ברחובות העיר.

היום, שלושים ושש שנה אחרי מיגור הנאציזם הגרמני, עדיין אנו עומדים בפני איומים מצד שכנינו הערבים, שאינם רוצים להשלים עם קיומנו בארץ. היום אנו עומדים לפני המצבה לזכר קדושינו ונשבעים לעשות הכל למען מדינת ישראל חזקה, כדי ששואה כזאת לא תחזור לעולם!

****

זיי לעבן אין אונזערע הערצער

עטלעכע שורות פון די ווערטער ביים אנטהילן די מצבה

ליבע און טייערע פרויען און מענער, לאַנדסלייט!

פאַראַן שטיינער, וואָס רעדן און ווען מיר קומען זיך צוזאַמען דאָ ביי דער מצבה, פילן מיר, ווי אָט דער שטומער שטיין רעדט צו אונדז. ער וויקלט פאַר אונדז אויף דעם ספר החיים פון אַ פאַרשניטן לעבן, הייליקע לעבנס פון אונדזערע טייערע און נאָענטע, וואָס זענען אומגעקומען מיט די שוידערלעכסטע מיתות משונות.

מיט אונדזער קומען אין באַריר מיט אָט דעם שטיין, באַלעבן מיר אים און דער שטיין גיט אַ זינען, אַ ממשות אונדזער לעבן. זיי זענען מיט אונדז דאָ, אַלע אונדזערע נאָענטע און טייערע, די אומגעבראַכטע. מיר האָבן זיי אינעם ברויט און זאַלץ אויפן טיש; ביינאַכט — אין די חלומות, אין די שלאָפלאָזע שעהן; אויף אונדזערע שמחות. אין יידישער פרייד פינקלט תמיד אַ טרער...

שטייענדיק דאָ פילן מיר זיי אינעם האַסטיקן קלאַפּן פון האַרץ און מיר אָטעמען מיט זייערע איבערגעהאַקטע אָטעמס. אָט דער שטיין אַרום וועלכן מיר זאַמלען זיך, דערמאָנט אונדז אין גרויס און הייליק לעבן פון אונדזערע נאָענטסטע.

בשעת מיר זענען זיך מתייחד מיטן זכרון פון די אומגעקומענע, געדענקען מיר, אַז מיר זענען געקומען צו אונדזער נחלה, אָבער נישט צו קיין שלווה. די יידן־שנאה איז נאָך גרויס, דער מענטשלעכער זכרון איז קורץ. מען האָט שוין פאַרגעסן און מען מאַכט זיך פאַרגעסן אין דעם, וואָס מיט אונדז איז געשען. דעריבער איז אונדזער חוב, וואָס מיר זענען שולדיק פאַר אונדזער אויסגעקויפט לעבן — דער חוב צו געדענקען און דערמאָנען, אַז יידיש בלוט איז נישט הפקר.

אונדזער צונויפקומען זיך דאָ, סיי די רייד, סיי דאָס שטומע איבערקוקן זיך — האָבן אין זיך דעם מאַגישן כוח פון דערנענטערונג, פון פאַרשטענדיקונג: אַ כוח, וואָס לאָזט זיך אָפט נישט אויסדרוקן אין ווערטער.

כל זמן די אויגן זענען אָפן, כל זמן עס איז פאַראַן אין אונדז דער רצון צו לעבן — זענען מיר מיט אָט די באַגעגענישן מקיים די גרויסע מצווה — די מצוה פון לעבן.

פרל לרר
מזכירת ארגון יוצאי־חלם בישראל

כך התחלנו

ארגון יוצאי חלם בישראל

כמזכירת ארגון יוצאי חלם בישראל עלי לדווח על פעולת הארגון מיום היווסדו עד היום.

הארגון נוסד בשנת תרפ"ג (1923) במגמה ללכד את יוצאי עירנו ולשמש להם כתובת בצעדיהם הראשונים בארץ.

העליה של יהודי חלם והסביבה היתה קיימת כמעט בכל הזמנים, נמשכה עד פרוץ מלחמת־העולם השניה והתחדשה לאחר השואה עם עליית שארית הפליטה.

בקבוצה הראשונה של עולי חלם היו רובם בנאים, ידועים בשם "הבנאים מחלם" הם היו מפורסמים בעבודות הבנייה והם שבנו גם את בית־הכנסת הגדול של העיר תל־אביב.

בעליה החלוצית של שנות העשרים הראשונות היו בין עולי עירנו חברים מזרמים שונים: "ציונים כלליים", "מזרחי", "החלוץ", "השומר הצעיר", "פועלי ציון" ועוד. מספר גדול ביניהם תופסים עמדות בכל ענפי הכלכלה: במלאכה, בקי־בוצים ובמושבות, כמורים ומרצים, רופאים ופקידים במוס־דות ממשלתיים, עסקנים במפלגות ועוד.

על הקבוצה הראשונה שהתחילה בפעולות הארגון נימנו:

ועד ארגון יוצאי חלם בישראל — תשמ"א

יושבים מימין לשמאל: **משה בוקשפן, שמואל הרשנברג, הגב' פרל לרר, משה גרינברג, זליג שוורצמן ואברהם בקר.**

עומדים מימין לשמאל: **ש. טורן, גב' רחל ליברמן, חמדל, גב' אסתר שוורצמן ואפרים וורזגר.**

גב' לרר נואמת באזכרה — 1980

יושבים מימין לשמאל: **שמואל הרשנברג, יעקב בקר, זליג שוורצמן, גב' לרר (נואמת), משה גרינברג (מוסתר) והחזן.**

אורנשטיין, בלייער, קרמר, שרה, דרקסלר, פישביין, רכטמן ז"ל ועוד. מאוחר יותר הצטרפו: משה בוים ושמואל שרגיל ז"ל. ויבדלו לחיים אברהם שנבל, יעקב בקר, גב' ליברמן, שורצמן, הנדל, בוקשפן, הרשנברג, גרינברג וגב' לרר. בשנת 1949 הגיע ארצה יוסף רולניק עם אשתו והוא כיהן כיו"ר הארגון עד יומו האחרון ב־1965. אחריו כיהן כמזכיר האר־גון רוזנפלד אברהם ז"ל.

הארגון שהוא ענף של התאחדות עולי פולין, — עוסק, כשאר הארגונים, ברכוז בני עירנו במרכז אחד ומשמש להם כתובת למגע מתמיד עם בני־הארץ וגם עם ארגוני יוצאי־חלם הקיימים ברחבי־העולם: בניו־יורק, בקנדה, באפריקה־הדרומית, באוסטרליה ובארגנטינה.

למטרה זו הוכנה כרטיסת־שמות מסודרת גם לחיפוש קרובים. מתארגנים מפגשים, כנסים ומסיבות.

שתי משימות עיקריות העמיד הארגון לעצמו: הושטת עזרה וסיוע ליוצאי עירנו והסביבה והנצחת זכרם של קדושי עירנו חלם.

ייסדנו קופת־גמילות־חסדים לשם מתן הלוואות ועזרה כספית ליוצאי עירנו, לעולים חדשים פליטי־השואה שהגיעו ארצה עם העליה הגדולה בגמר מלחמת העולם השניה. הלוואות לכל מי שנזקק לכך, סיוע על־ידי מענקים כספיים ועזרה בסידור קליטתם בארץ. יחד עם זה היינו ערים לצרכי המדינה והשתתפנו בתרומות חרום מרצון.

בין פעולות ההנצחה של ארגוננו יש לציין במיוחד נטיעת חורשה ביער קק"ל בירושלים לזכר קדושי־חלם. גם קבענו לוח זכרון במרתף השואה, במעמד חברי הנהלת התאחדות עולי־פולין ונציגי ההנצחה של יד־ושם.

בשנת תש"ך, השנה השתיים־עשרה למדינת־ישראל וה־שנה השמונה־עשרה לחורבן קהילת־חלם, הוציא הארגון מגילת הנצחה.

במגילה זו הנציחו חברי־הארגון את שמות משפחותיהם וקרוביהם, לתת להם שם וזכרון־עולם. המגילה המקורית הוטמנה במרתף־השואה בירושלים עם שאר מגילות ההנ־צחה. העתקים מהמגילה חולקו ונשלחו לבני עירנו בארץ ובתפוצות.

בשנת תשכ"ט (1969) זכתה קהילתנו חלם בארץ באי־מוץ על־ידי בית ספר יסודי בנוף־ים. ילדי בית־הספר הזה מתעניינים בדברי ימי־חלם ומוסדותיה, בתולדותיה ובחור־בנה. הם שומעים הרצאות וגם משתתפים מפעם לפעם ב־כנסים לזכר עירנו.

בכל שנה באסרו חג השבועות נערכת בת"א אזכרה שנתית לזכר קדושי חלם והסביבה. בכנס זה משתתפים המוני בני־עירנו המפוזרים בכל חלקי־הארץ וגם יוצאי עירנו מן התפוצות המבקרים בארץ. בשנת תשל"ח, י"ב סיוון, הואיל כבוד הרב הראשי של ת"א, הרב ידידיה פרנקל, להש־תתף באזכרה השנתית של קדושי־חלם. הופעתו של הרב עשתה רושם גדול ודבריו הנפלאים, שיצאו מן הלב הכאוב,

נכנסו ללבות השומעים, פליטי־חלם, ניצולים יחידים ממש־פחות שנספו בשואה.

בשנת תשל״ד (1974) המשיך הארגון במשימת ההנצחה על ידי הקמת מצבת זכרון בבית הקברות בחולון, במקום המוקדש למצבות־זכרון לזכר קהילות פולין. על המצבה רשומים תאריכי אקציות הרצח בחלם 1) י״ט כסליו ת״ש; 2) ט״ז חשוון תש״ב; 3) כ״א סיוון תש״ב.

תהיה מצבה זו גל־עד לזכר הורינו, אחינו אחיותנו, קרובינו, שנספו על קידוש־השם, לא הובאו לקבר ישראל ומצבה לא הוצבה להם.

בתוך המצבה הוכנסה מגילת־קלף עם שמות הקדושים. המגילה נכתבה בידי סופר מיוחד. בטכס גלוי המצבה בבית־הקברות בחולון השתתף קהל רב יוצאי חלם מכל קצווי הארץ.

בהמשך ההנצחה הגענו להגשמת המטרה שהצבנו לעצ־מנו: הוצאת ספר זכרון לחלם עירנו. הרבה שנים שאף הארגון להוציא **ספר זכרון בעברית**, המשך לספר־יזכור חלם שיצא לאור ביידיש בשנת תש״ד (1954) על־ידי ארגון יוצאי חלם ביוהנסבורג.

החומר לספר בשפה העברית נאסף ע״י יוצאי־חלם ב־ארץ ובתפוצות ובו יוכלו בנינו לקרוא על חייה היפים של עירנו בעבר ועל חורבנה בידי הרוצחים הנאצים, שהמיטו שואה על כל יהדות פולין; יידעו ויזכרו את מוצא אבותיהם, חייהם ומותם על קידוש השם. ואנו תקווה, כי בני עירנו, בניהם ובני־בניהם בכל רחבי העולם, יקראו בו ויתעוררו לדעת מה מקור מחצבתם, וחלילה לנו לשכוח אותו כל ימי חיינו.

הספר נועד להמצא בבתי־הספר, בספריות, באוניברסי־טאות ובמוסדות חקר־השואה, ויבואו רבים ללמוד בו על קהילת יהודי־חלם. קהילה בעלת מסורת של מאות שנים, משופעת עבר עשיר של מפעלים רבים והווי רב־תהילה שזור חיי מעשה ותוכן רוחני רב, שהושמדה על ידי הצוררים הנא־צים. עלינו, יוצאי חלם בארץ ובתפוצות, מוטלת החובה להמשיך ולעשות להנצחת קהילתנו, את גדולתה ואת חורבנה.

כאן המקום להדגיש ולהעלות על נס את אלה מבני עירנו, אשר גילו הבנה והתייצבו למן היום הראשון לימינם של יוזמי ספר הזכרון, וכמו כל העבודה בהנהלת הארגון, גם איסוף החומר נעשה בהתנדבות של חברים מסורים ותוך יראת הכבוד, חרדה ואחריות, ורק הודות למסירותם הבלתי פוסקת יכולנו להגשים מפעל זה.

ההנהלה לקחה על עצמה למלא את ״דפי־עד״ לרשום זכרם של עשרת־אלפי בני עירנו בין ששת המיליונים.

קהל יוצאי חלם בישראל בעת אספות־האזכרה לזכר קדושינו הי״ד.

נציין בהכרה ובתודה את כל אלה שעמלו וטרחו והושיטו יד להוצאת הספר לזכר קהילת חלם, ונזכיר כאן פעולתו רבת־המעש והתושיה של יהושע אורנשטיין ז״ל, יו״ר האר־גון מיום הווסדו; את חבר ההנהלה יוחנן דוניץ ז״ל, שפעל בארגון במשך עשר שנים ועשה חסד ביד נדיבה ובלב רחב עד יומו האחרון.

יעמדו על התודה המבצעים את עבודת הנהלת הארגון במסירות גדולה עד היום הזה, והם: מ. גרינברג, ז. שורצמן, ש. הרשנברג, י. הנדל, א. בקר, גב׳ ליברמן, א. וורזגר, ש. טורן. מ. בוקשפן וגב׳ לרר.

וכשאנו מברכים על המוגמר לא נתעכב על הקשיים שנערמו בדרך זו, וכך, הודות לעבודתה הבלתי פוסקת של כל מערכת הספר, יכולנו להגשים מפעל זה. תודה מיוחדת למר משה גרינברג, חבר הנהלת הארגון שהיה המוציא, וה־

מביא, והמרכז את כל העבודה הענפה הזאת. ובשם כל חברי הנהלת הארגון נביע תודה מיוחדת לעורך ספר זכרון זה, מר שמעון קאנץ, שנתן מחילו ורוב נסיונו בהכשרת הספר לבוא ברבים, בתוכן מתוקן ובצורה נאותה.

✶

ישמש הספר ״גל־עד״ לזכר קהילתנו ומצבת־זכרון ל־יקירינו שאינם עוד. נראה את קהילת חלם בכל הודה ותפ־ארתה, קהילה יהודית נאמנה שהושמדה ע״י המתועבים הנא־צים, ובניה ממשיכים את קיומה הרוחני של חלם בארץ ישראל העצמאית — משאת נפשם של דורות, התגשמות חלום חייהם של בני עירנו, שאף בדרכם האחרונה למחנות ההשמדה נתנו ביטוי לאמונתם ותקוותם בנצח בשירם: ״ואף על פי כן אני מאמין״.

ניתן כבוד ונציב יד־ושם למאמינים!

שארית הפליטה בסוף המלחמה בגרמניה

יוצאי חלם מתאספים ביום הזכרון של קהילת חלם

הבנים אשר שיכלנו

אם גם קטן ציבורנו — הספיק כבר מלאך המוות לגזול מאתנו אחדים מטובי בנינו בדרכים המיוחדות לו: במלחמה ובתאונות דרכים.

★

מ א י ר
בן אפרים מלר

מאיר נולד בחלם בשנת תרע"ו, נפל אי־שם, כ"ב שבט תש"ה.

בין חלק הפועלים, שהופנו על־ידי הועד הפועל של ההס־תדרות אל המשקים בימי המשבר וחוסר־העבודה בארץ, היה מאיר מלר, שהתלהב מהאפשרות לקשור מחדש את חייו עם תנועת ההתיישבות. וכעבור זמן קצר היכה שורש בקבוץ גניגר והתמסר לעבודה בלב ונפש.

עם הגיוסים הראשונים התנדב לצבא ועמד בכל הנסיונות של חייל יהודי בעל לב חם, רגיש וגאה על יהדותו, וגדולה היתה התלהבותו, כשהועבר עם גדודו אל הבריגדה היהודית, שהוקמה. כאן, הרגיש, מתחילה הפרשה הגדולה של חייו: להיות לוחם ונוקם נקמת עמו.

בימים ובלילות הארוכים, הקשים, במדבר הצליח מאיר לא־פעם להכניס תקוה ושמחה בלב שומעיו ולפזר בהומור שלו מצב־רוח רע. לחבריו בקיבוץ גניגר כתב מאי־שם על הפגישות המזעזעות עם שרידי־גולה ניצולים, על האימונים הרבים ועל התכונה לקראת היום, שבו יוכלו להיפגש פנים־אל־פנים עם האויב.

בדרך מדרום איטליה לנמל בצפון נפל מאיר ביום כ"ב שבט תש"ה (5.2.1945) ונקבר בבית־הקברות הצבאי בעיר אנקונה, איטליה (ראה המצבה בעמ' 778).

יוסף בן־ציון ניסנבוים
בן שמואל ונחמה

יוסף נולד במחנה פליטים על־יד מינכן בכ"ט כסלו תש"ז (22.12.1946).

בשנת 1949, כשהיה בן שנתיים עלה עם הוריו ארצה והשתכנו בחדרה בשכון ברנדייס. יוסף גמר את בית־הספר היסודי בהצטיינות, נכנס לתיכון. למרות שנמשך לספרות, נסה ידו בספורים וכתב שירים בסתר. כחבר קלוב־התעופה המשיך בגדנ"ע־אויר והתבלט כחניך מצטיין. בקיץ שנת 1964 נבחר יחד עם מספר חברים לייצג את ישראל במשלחת לארצות־הברית.

אחר סיום התיכון, למרות הצעות עתודה אקדמית, החליט להתגייס לצבא סדיר, כדי שיוכל אח"כ להתמסר ללימודיו בטכניון, והתנדב לסיירת השריון. השתתף בקרבות כנרת, סמוע ועוד. בגמר השרות נרשם לטכניון וקיוה להגשמת שאי־פותיו. גם התענינותו בספרות בקריאת ספרים וכתיבה לא פסקו.

בן אהוב ואוהב היה, דאגתו להוריו לא עזבתו לרגע. מכתביו האחרונים מן המערכה חדורים אמונה והערצה לצה"ל, "צבא כזה מיכרח לנצח" כתב באחד ממכתביו האחרונים.

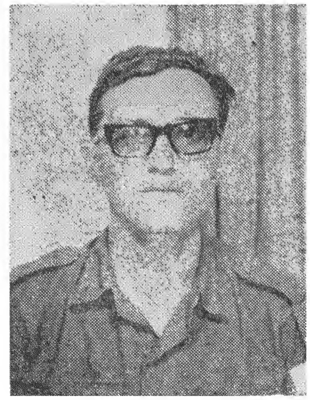
נפל במלחמת ששת הימים במבואות סיני בכ"ו אייר תשכ"ז (5.6.1967).

★

שפילמן אברהם

נולד בכ"ו באלול שנת תש"ה (4.9.1945), בתל־אביב.

בזמן היותו בשרות מלואים ברצועת עזה, חלה אברהם את מחלתו וכתוצאה ממנה נפטר ביום כ"ב אייר, שנת תשכ"ח (20.5.1968) והובא למנוחות בבית־הקברות הצבאי בקרית־שאול.

משה לקס
בן יצחק וליזה

נולד ב־3 ביולי 1950. שרת כחייל סדיר ובגמר השרות — במלואים.

ידוע היה בין חבריו כאדם שקט וצנוע שלא אהב להתבלט יתר על המידה, ויחד עם זאת אהב לבצע את עבודתו בדייקנות ובאופן מושלם. שקט בהתנהגותו ונמרץ בעבודתו הוציא תמיד עבודה מושלמת מתוך ידיו.

ככל איש שריון שימש תחילה כטנקיסט ובהמשך דרכו הגיע לאפיק מנהלתי, ובתוקף אחריותו כפקיד גדודי, לבו היה תמיד עם חבריו הלוחמים ושאף לחזור ולהצטרף לאחת היחידות המבצעיות.

בפרוץ מלחמת יום־הכפורים הצטרף משה לפלוגה לוחמת, ובקרב על מתחם מצרי נפגע הכלי שבו נלחם. נפל משה בקרב ביום 19 באוקטובר 1973.

פנחס גולדמן
בן יוסף וצפורה

נולד בירושלים ב־כ׳ אדר ב׳ תרצ״ח (23 מרס 1938), להוריו יוסף ופייגה־צפורה.

למד בבי״ס תחכמוני. סיים את הלימודים בשנת תשי״ג ולאחר מכן החל לעבוד בבית־חרושת לצמר גפן השייך לאביו ולשותפיו. באותה תקופה היה חבר פעיל בתנועת ״הצופים״.

בדצמבר 1955 התגייס לצה״ל. בתקופת השרות עבר קורס מכי״ם, סיים אותו בהצלחה ולאחר מכן שימש כמדריך טירונים בבה״ד 4. חדשים ספורים לפני השחרור עבר לפיקוד קרבי.

השתחרר מצה״ל ב־19 יוני 1958 וכשנה וחצי לאחר מכן, ב־8 נובמבר 1959, התנדב למשטרה ושרת בה עד ל־1 מרס 1962. בעת שרותו במשטרה עבר לתל־אביב, אולם לאחר שהתפטר מהמשטרה חזר לירושלים ועבד שם כפועל בנין יחד עם אביו. מאחר שרצה להתקדם בחיים ולהיות עובד עצמאי, עבר לתל־אביב ונעשה מנהל עבודה בבנין.

ערב יום העצמאות תשכ״ז שרת במלואים. בשובו מהשרות היה מלא רשמים והתלהבות מכלי הנשק ושיטות הלחימה החדשים שלמד בעת השרות. עם הכרזת מצב הכוננות נקרא לשרות מיוחד. הוצב לחטיבה 10 ושרת כסמל במחלקת הרמ״ש בפלוגה ט׳, גדוד 106. יחידתו התחפרה בקרבת ירושלים וביום הראשון לקרבות, ב־5 ביוני 1967, הוטל עליהם לנקות את המוצב שייך עבדל עזיז שמצפון לקסטל. לאחר שמפקדו נפל בקרב מילא פנחס ז״ל את מקומו. הוא זרז את חייליו לעלות על האויב ולהסתער על המוצב, אולם גם הוא נפל בקרב זה. המלים האחרונות שהשמיע היו קריאות להסתערות על האויב.

הובא למנוחת עולמים בבית הקברות הצבאי שבהר הרצל בירושלים.

השאיר אשה ובן בגיל שנתיים וחצי.

קוים לדמותו

בזכות המעלות הטובות שנתברך בהן, כמו יושר, אהבת העבודה ואהבת האדם, נתחבב פנחס על כל חבריו ומכריו.

כבר בילדותו התבלט בגלל אומץ לבו ויכולתו להתגבר על פחדים. כאשר גדולים ממנו חששו לעלות על הר הצופים, מפחד הערבים שבאזור, היה פנחס הקטן ממריצם ומעודדם להתגבר על הפחד.

הוא השתדל ללמד גם את בנו להתגבר על פחדים. כאשר גילה פעם שבנו בן השנתיים מפחד מחרק, עמד לידו למעלה משעה ושכנע אותו בדרכים שונות שהחרק אינו מזיק ואין ממה לפחד.

תכונה בולטת נוספת שאפיינה אותו היתה נטיתו לעזור לחלש ונזקק. כך נהג בהיותו חניך ״הצופים״ וכך נהג בהיותו בצבא ובמשטרה. הוא לא נרתע מלהעיר גם לבעלי דרגות גבוהות משלו כל אימת שנתקל באי צדק או בעוול שנגרם לחלש. חוסר ההתחשבות באדם הקטן הרגיזו ותמיד חיפש דרכים כיצד לסייע דוקא לקטן ולחלש. לא אחת אף חשב שעליו להמשיך ללמוד ולהתמחות כעורך־דין, מקצוע שיקל עליו לסייע לנזקקים. כל חבריו, ידידיו ומכריו ידעו כי בשעת צרה יוכלו לסמוך על עזרתו.

פרל לרר

יזכור עם ישראל

את בניו ובנותיו, קדושי קהילת חלם

רשימה חלקית זו לוקטה והורכבה בהתאם להודעותיהם של אנשים שונים, ואין המערכת אחראית על דיוקה או שלימותה.

א

אוקס ד"ר ישראל ומשפחתו
אורנשטיין אברהם ומשפחתו
אורנשטיין פנחס בן שלום ואשתו זלדה
ובניהם דוד, שיינדל, פריל ושלום
אורנשטיין אברהם בן שלום,
אשתו פרניה בת יחזקאל
ובניהם חנה וישראל
אייזן חיים בן צבי
אייזן יוסף בן קלמן ומשפחתו
אפטר ברכה בת מרדכי
ובנה גרשון חנוך בן יעקב
אפטר רחל בת יצחק
אפלשטיין טובה ובתה אסתר
אקסלרוד ברל ומשפחתו
אויסדייטשר ראובן
אויסדייטשר פרל, רבקה, יצחק וחוה
אייזנשטיין יהושע, אשתו חוה
וילדיהם זלמן ותמר
אייזנשטיין גולדה ובנה נחמן
אטלס חנה מבית קליין
אפפלד רחל ובעלה
וילדיהם מבית גולדפרב
אלצטר דוב, אשתו פשה
וילדיהם מרדכי ועוד
אפלשטיין טובה בת אלי ובתה אסתר
ארליך אשר זליג, אשתו שיינדל
ארליך גרשון בן אשר זליג,
אשתו נחמה וילדיהם
ארליך יחיאל מיכל בן אשר זליג
אשתו דבורה גיטל
הבת יענטע רייזל עם בעלה וילדיהם
ארליך פסח יוסף בן יחיאל מיכל
אשתו רוזה וילדיהם
אברהם לייב, השוחט ומשפחתו
אסל עקיבא, אשתו אסתר וילדיהם
אלרגנט מתתיהו ואשתו גיטל
ומשפחתם

ב

בקר משה ומשפחתו
ברגמן ריצה בת אהרן ליב פרץ
ובתו רומה בת יחיאל
פרל פיגה ליב פרוס
ובנה ישראל בן אהרן לייב
בודין פנחס בן שלמה ואשתו אטל
בת שמעון ובניהם שלמה, אברהם,
שמואל ואריה
אידל יעקב ואשתו חנה בת פנחס
בודין ובתם אדלה
בלומנפלד שמואל־צבי בן מרדכי ובניו
פלדמן רבקה וארבעה בניה
רוטנשטיין פיגה ובעלה יוסף ובנותיהם
טננבוים נכה ובעלה זלמן
בן יצחק מאיר ושני בניהם
בלומנפלד פישל ואשתו אסתר
בלומנפלד אבוש ואשתו אלקה
וארבעה בניהם
בוקשפין ריבה בת בריל־דוד זילברמן
בוכבלטר עוזיאל ואשתו רחל ובנם פנחס
בינשטוק יהושע בן בריל ובנותיו
קלינר פלה, רובינזון אננא ובעלה
רובינזון סטניסלב בן יוסף
רובינזון לודויג בן הרמן
בריטנברוט יוסף ואשתו פיגה
בת יחיאל רוזנצויג
בידרמן גרשון־הניך ואשתו ניוטה ובתם
פרידמן טובה ובעלה יהושע
ביבל בן־ציון בן ישעיהו
ובנו הרש דוד
בינשטוק מיכל בת זלמן
ובנה יעקב בן אריה
בורשטין אפרים בן שלמה
ואחותו קירשנבוים בילה
בקלש יהושע בן אברהם ואשתו אסתר
בת ליטמן בלושטין
בינדר רחל בת יהושע בקלש
נומברג נוטה בן יוסף זישע ואשתו
ינטה זלטה בת שלמה בוים
ברונס אהרן בן יוסף ואשתו
שרה־איטה בת לייביש ובניהם
בייל שמחה בן משה ואשתו
מלה בת אייזיק גלטמן ובנותיהם
שרה, שפרינצה והינדה
בינשטוק שמעון־יעקב בן חיים ואשתו
מרים רבקה ובנם שלמה ואשתו
מנה בת צבי וארבעה ילדיהם
גרואר גיטל בת מרדכי ו־3 בנותיה
בינשטוק מאֲשה בת מרדכי
בינשטוק מרדכי בן ברוך ואשתו
איטה בת נתן פרלמוטר וילדיהם
מלכה, פיגה שבע, נתן וברוך
בלייאר וחמישה ילדים בני ישראל
ברנר יוסף, אשתו שרה
הבת טאובה והסבתא פסיה
ברנר עקיבא, אשתו רחל והבת איטקה
בנקירר מרים בת אריה וילדיהם
אהרן, אפרים, חנה והניה
בלומנקרנץ רבקה
ביטרמן צבי, אשתו רחל
ובניהם מנדל וצילה
בינדר אברהם ובניהם משה, צפורה,
מטיל ולאה
בלומנבלט אשר, אשתו שרה
ובניהם יעקב ופייגה
ביטמן אייזיק, אשתו חישי
ובניהם יעקב, בתיה, משה, שמואל,
פסח ומרים
ביבל בן־ציון ואשתו לאה, שיינדיל,
שמחה
בוקסנבוים חינה בת קופל ובעלה שמעון
בוקסנבוים חיה בת צבי
בוקשפן וועלוויש בן משה אליעזר
ואשתו ריווה
בינשטוק סימה וילדיה ברוך וחנה

בינשטוק מרים בת זלמן וילדיה יעקב
ורייזל
בעקער יהושע בן פייוול
בקר משה, אשתו לאה ובנותיהם בלומה,
מלכה
בקר פייגה מבית ארפסט, איציק, רחל
ברינקר זלמן (זלמלי בעקער) נהרג על
קדוש השם
ברגאיזן פנחס, אשתו פסיה
וילדיהם שושנה, זלמן וחנה
בודן מרים ומשפחתה
בודן פנחס ואטל וילדיהם חנה
(בודן־אדלשטיין) ובתה עדינה,
שלמה, אברהם, שמואל ואריה לייב
בראס משה ומשפחתו
בינשטוק יעקב בן אפרים, אשתו שרה
עלקע וילדיהם באשע, הניה, אפרים,
צבי הירש ויהושע
ברנר דוד, אשתו צירל וילדיהם חיה ומשה
בלייער משה, אשתו פייגע וילדיהם הניה
ובעלה אייזיק ערליך, חנה, מתלה
ואליעזר
בידרמן אנשל בן יוסף, אשתו מאַשה
ומשפחתם

ג

גו־רצמן מרדכי, אשתו מינדל ובנם אברהם
גוטרמן יצחק
גוטרמן דב
גוטרמן ודי
גוטרמן בן־ציון, אשתו יפה
וילדיהם ברוך, אפרים והניה
גרוס צבי
גולדוירט יצחק וילדיו מיכל, רושע,
מינדיל וישעיהו
גרינר חיים יהושע, אשתו דינה בת ברוך
בורנשטיין וילדיהם נח, אברהם,
מינדל ובעלה משה
גלזר יצחק בן אברהם, אשתו רבקה
בת דבורה גרינר
גוטוירץ משה לייב בן יצחק, אשתו פירל
בת יששכר וילדיהם שרה הינדה,
יהושע, אסתר, חנה, בלומה
גולדרייך יעקב ישראל בן נח, אשתו חיה
בת שמעון
גולדרייך דבורה, בעלה משה בן יצחק
מאיר סמיאטיץ ובנם שמעון
ומשפחתם

גולדפרב אברהם, אשתו וילדיהם
גולדפרב שלום בן חיים, אשתו מנוחה
בת אברהם בוכבינדר ובתם אפפלד
רחל וילדיהם ובנם אברהם וילדיו
גולדפרב יצחק, אשתו גרינה וילדיהם
גולדפרב שלום, אשתו רחל וילדיהם
גולדמן בצלאל בן שלמה וילדיו יצחק־
יעקב, שלמה
גולדברג משה, אמו נעמי והבת
אסתר טרגר
גרוס ראובן, אשתו פייגה ברכה
ובנותיהם גיטל, רבקה
גרינברג שמחה־בונם בן אריה
אשתו רבקה לאה בת שלום מילר
וילדיהם שאשע, שלום, יהושע, חיי
מיריל, פעשע
גרינבלט דוב בן יהודה אריה, אשתו
שיינדל וילדיהם לאה, חיים משה,
חנה, צירל, שפרינצע, אברהם,
שמואל ומשפחותיהם
גולדמן שושנה בת אביגדור
גולדהבר שבע ובניה בריש, משה־אבי,
בנימין ושלום, ארמרניק רוזה, גיוונט
ריזל, גולדברג טובה,
כולם בני גולדהבר
גוליק רבקה וילדיה בת ישראל־בר ציקל
לאה, יהושע, בריש ומלכה
גלובן אריה בן יצחק אייזיק
אשתו בילה בת אליהו אזיל
גולדמן בצלאל בן שלמה
ובניו יצחק, יעקב ושלמה
גולדברג משה בן אריה
גלר משה בן יצחק־אריה
ובניו הינדה, דניאל ומלכה
גולדמן אביגדור בן מרדכי
גלנצר אברהם שמואל בן אריה
ושלושה ילדיו
גורן פריל בת שמואל שניידרמן
גלובן יעקב
גרינברג אברהם, אשתו רחל
ובנותיהם מירה ודינה
גלובן אריה, אשתוביילה
וילדיהם גיטל, רחל, שרה וציפי
גרינברג אשר, אשתו חנה גיטל
ומשפחתם
גראמב משה ומשפחתו
גרינבוים אשר, אשתו חנה גיטל
וילדיהם לאה, חישה ושלום

גולדברג צדוק, אשתו חייטשה וילדיהם
גרינבוים אברהם, אשתו חוה ומשפחתם
גרינבוים מוטל, אשתו חיה וילדיהם
אברהם, קיילה ומשה
גולדמן יונה, אשתו דאַבע וילדיהם
גרבר שפרה
גרוימר רבקה וכל משפחתה

ד

דוניץ יצחק שלמה בן דוד תבל
ובתו תמרה
וליצקר רבקה בת אליהו
מלכה פיגה, דוד פנחס וברכה
בני יוסף וליצקר
דרייבלט יהושע מאיר בן שמעון דוד
אשתו חיה־שיינדל בת מרדכי
בלטשטיין ומשפחתם, חמישה איש
דרייבלט מנחם מנדל, אשתו וילדיהם
דרייבלט מריצה מינדל (צימרמן)
בעלה וילדיהם

ה

הוכמן הרב גמליאל ומשפחתו
הוכמן אהרן בן נחמן ואשתו גולדה
בת יעקב ובתם זלטה
הוכמן חוה־לאה בת חיים־פנחס
שוכמכר ובתה
הרץ אברהם, אשתו חנה וילדיהם
זאב, משה, צבי ושמואל
הירשנברג צבי בן משה, אשתו רבקה
וילדיהם פיגה, חנה, מלכה, יוסף,
אברהם ומשפחותיהם
הורביץ יוסף, אשתו סימה וילדיהם
מרים ובעלה יעקב מאיר
הורביץ ישראל, אשתו חנה ובתם רניה
הנדלסמן משה, אשתו דבורה יטה
וילדיהם יעקב, פריידה, מאיר, סוצ׳יה
הרינג נתן דוד בן יחיאל צבי ומשפחתו
הלפרין גציל ושרגא בני ירחמיאל
קורנפלד דוד בן צבי ואשתו
חנה בת ירחמיאל
הוכגרף יהושע בן פנחס
ואשתו רבקה בת לאה
איזן הרש־ליב ואשתו ברכה
הורן דב בן יצחק ואשתו פיגה
בת מיכאל יורציג
הוס יוסף בן ישראל ואשתו רבקה
בת משה למפל

הירש שמואל בן נוטע־משה ואשתו
שינדל בת אברהם פלוג ובניהם
אברהם, אטל, דבורה, לאה, סלובה
וברכה
היפשמן אהרן דוד ומשפחתו

ו

וולברגר ד"ר דוד ומשפחתו
ויזנברג משה בן אליקים־גציל
ואשתו רחל בת שמואל צבי שפיץ
ובניהם מלכה, שרקה, אסתר וגציל
וינשטין אבא בן ברוך
בנו יעקב והאמא פיגה
וינשטין אידא בת ברוך
וטשטין שפסיל ואשתו חנצה ובתה איטה
וטשטין אברהם ואשתו חנה וילדיהם
ווייץ שמואל־יודיל בן יוסף מתתיהו
ווייץ אסתר רחל, פייגה רייזה ואחיו
וקסמן הרש, אשתו פרדל וילדיהם
ישראל, יעקב, יהודה, פנחס, שרה,
רבקה, גיטל ורחל
ורמן עקיבא, אשתו אטיל וילדיהם
יעקב, יענטע, דינה, רושה פאיה
וועוריק אשר, אשתו ליבשה
והבת דבורה
ווייצמן גציל, אשתו פייגע
ובתם ציפי (רייכבינד)
וויינברג יוספא בנימין, אשתו מרים לבית
אורנשטיין וילדיהם עזריאל, אסתר
וורזייגר אייזיק בן עקיבא ומשפחתו
ויניק אברהם, אשתו רחל וילדיהם געציל,
טעמע, שרה, מלך־צבי ופייוול
ווייכסלפיש מלכה ומשפחתה
ווייץ ומשפחתו
וויינטרוב אליעזר בן יצחק, אשתו רחל
בת שלמה וילדיהם פרל, דבורה חנה,
ינטה, משה ויצחק
וויינטרויב אברהם, אשתו הינדה בת
יוסף אהרן וילדיהם יחיאל, דוד
וחייטשע
וגנפלד מאיר, אשתו סנדלה
וגנפלד חיים
וגנפלד יוסף, אשתו ובנו
וגנפלד הניה ואסתר
וגנפלד ברוך וכל בני משפחתו

ז

זיגלבום שמואל מרדכי (ארטור) בן יוסף
נהרג על קדוש השם
זייפן ד"ר ומשפחתו
זילברשטיין ישראל ומשפחתו
זילברבלך משה, אשתו רחל
וילדיהם דוד, הינדה ושמחה
זינגר חוה ומשפחתה
זילברמן אסתר וחנה, בנות משה
זידפודם חנה לבית גרטמן
ובניה שמעון ורישה
זילברמן אברהם בן יוסף ואשתו אטיל
בת יחזקאל
זילברמן גרשון בן אברהם
ובני משפחתו שלושה
כץ פיגה בת אברהם זילברמן
ובני משפחתה חמשה
זוסמן יצחק ואשתו צפורה
בת אברהם־שמואל ורמן
זינגר סנה, אשתו חנה ובתם מלכה
זרניצקי פייגע
זילבר שמואל, אשתו קיילה והבנים
זילברמן משה ואשתו אסתר
זמלמן, בן אנשיל, אשתו אלטע חיה
וילדיהם רבקה דבורה, לאה, יעקב,
וולף ומשפחתו

ח

חיימוביץ חינקה
חיימוביץ קלמן
חיימוביץ הניה וכל המשפחה

ט

טברסקי, אדמו"ר ר' נחום ומשפחתו
טורן דוד, אשתו ריווא לבית איזנברג
טננבוים יהושע, אשתו רייזל וילדיהם
שלמה־יצחק, יהודה וליבה
טוכשניידר יצחק, אשתו מרים
וילדיהם ינטע, חנה, גולדה
טרבילר צבי ואשתו קיילה
טפר פייגה דינה בת ישראל ובתה
מוסקל טובה בת צבי, אויסדיצר פרל
שרגל אפרים בני יצחק
טננבאום דב, אשתו חיה בילה
וילדיהם חנה, גיטל, מאשה
טורן גליקעל בת מנחם מנדל בלטשטיין
בתה ביילע ובעלה לייבל
קרמר בילה בת משה אריה טורן
עם בעלה
טאוב שרה בת חיים שוורצמן
בעלה שמואל אלי בן ישראל
ובנותיהם דינה, דבורה וחיים
טננבוים הלל בן יוסף, אשתו רחל
ובנותיהם ציריל ועלקה
טרייסט ביילה ובנה בנקירד אברהם

י

יאבלון איטה בת משה

כ

כהן אברהם אריה, אשתו ציפה
ומשפחותיהם (שפיץ)
אליקים גציל, אשתו חיה פייגה
ומשפחותיהם
כהן צפורה בת מו"ר פנחס לדר ובניה
לייבל ובלומה בני יחיאל והסבתה
לדר חוה בת ישראל פונט
כץ אסתר־שינדל בת צבי
כהן אברהם, השוחט ומשפחתו
כהן צפורה ומשפחתה
כהן מאַלה ומשפחתה
כהן ישעיה, אשתו הענע לבית אַקסמאן
ובתם מרים יוכבד ובעלה משה געבעט
וילדיהם יצחק, ישעיה, ביילקה,
פריידה
כהן אהרן דוד, אשתו זיסעלע
וילדיהם ישעיה, צבי, משה ביילה
כץ יעקב־יוסף, אשתו שיינדל ומשפחתם
כץ יצחק, אשתו לאה ובנותיהם חנטשע,
סילקע ושפרינצע

ל

לדר הרב ר' פנחס בן ר' יהושע, אשתו
חוה, בנם יהושע, אשתו חוה וילדיהם
בתם ציפי ובעלה יחיאל כהן
בנם אריה ליב, בתם בלומה
לדר יוסף אריה בן ר' מנחם טודרוס,
אשתו יטה וילדיהם
לדר משה
לדרמן אליעזר
לזר פישל
לוינשטיין רגינה
לוין מרדכי
לוינשטיין יעקב יהושע בן פישל, אשתו
איטה בת משה ובנם ברוך שמעון
ליבל אליעזר בן שלום
ליבל פרל בת יהושע חנניה
ליבל דבורה בת יוסף בקר
ליבל יהושע חנניה בן צבי

לרנר משה יעקב בן וולף
לרנר אהרן בן משה ואשתו חיה בילה
בת שמואל טרנר עם ילדיהם
פינקר יחיאל בן ידידה ואשתו
חנה בת משה לרנר וילדיהם
לוינשטין יצחק מאיר בן אפרים פישל
ואשתו מלכה בת משה דרזנר ובתם
גוזן חנה ובנה רפאל בן מאיר
ליברמן נתן דוד בן טוביה ואשתו בלומה
רחל בת בריל איבשיץ ובתם גולדה
לדרמן אסתר בת מאיר נומברג
ובתה פפה בת אברהם דוד
בומגולד חנה לבית לדרמן ובעלה
אברהם
לדרמן משה ואשתו רבקה ובניהם
פרנקל פיגה לבית לדרמן
ובעלה מאיר ובניהם
לדרמן לזר ואשתו
לוציה בת שלמה עברי ובנם
לדרמן צדוק ואשתו
גניה בת יהושע ברנהולץ
לדרמן סטפה בת ליאופולד כהן
ובתה דינה בת יצחק מאיר
האבא של בני לדרמן, אברהם דוד
לנדסברג שינדל בת שמחה ביבל
ובנה שמחה
לוברר ישראל, מרדכי וירחמיאל בני זאב
לנדאו דב בן זאב ואשתו פרל בת מרדכי
לינג ובניהם דבורה ריזל, אהרן ויחיאל
לנדאו רבקה ובעלה וילדיהם
ליברמן נתן, אשתו בלומה, וילדיהם
אברהם ומשפחתו, בעריל וגניה
לינדנבום מתתיהו, אשתו פייגה
וילדיהם דוד ומשפחתו
מנדל, אברהם, יצחק בער, חוה עם
משפחתה, משה עם משפחתו,
יעקב עם משפחתו
לברטובסקי שמואל ואשתו יטע
ליברמן נתן דוד ומשפחתו
ליברמן מנחם וילדיו חיים, גאלדע, יוסף
ובראנטשע
לאנדאו דב בן זאב, אשתו פרל בת
מרדכי וילדיהם דבורה, בילה רייזל,
אהרן ויחיאל
לאקס משה, אשתו מרים וילדיהם
דינה, גולדה, אטיל, רבקה ולייבל
לינדנבאום מנדל בן משה, אשתו וילדיו

מ

מלצר משה, אשתו מרדל איטה בת
אריה לקס ובנותיה שטנגל דינה
מלצר גולדה־מלה, האבא משה
פלדמוס מנחם מנדל בן משה ואשתו
חיה נכה בת צבי רייף ובניהם צבי,
זכריה, ישראל, ברוך ואברהם־אריה
ואשתו בלומה חיה מבית צבר
מוסקל טאבע
מנדלבום קלמן, אשתו חיה ובנם פנחס
מורגנשטרן גרשון־הניך בן אלתר ירוחם
ואשתו מלכה עם ארבעה ילדיהם
מורגנשטרן ישראל־יחיאל בן אלתר
ירוחם ואשתו צפורה בת שלמה
וארבעה ילדיהם
שילקרוט יחזקאל בן לוי
מנדלבום אסתר־פייגה
מנדלבום מרדכי וקלמן בני שמואל
מנדלבום בריינדל בת איצה זלר ובניה
גרשנברג רבקה בת חיים מנחם
ובעלה אהרן ושני ילדיהם
ארליכגריכט שינצה בת חיים מנחם
ובעלה שמריל וחמשת ילדיהם
מנדלבום יושה בן חיים מנחם
אשתו מלכה לבית פרוכט
עם ארבעה ילדיהם
מונצרש יעקב בן צבי
הינבלום יצחק בן שמאי ואשתו
שיינדל איטה בת משה ובניהם
חיה, יוכבד ובנציה
מנזיס מנדל ואשתו פרומט
בת יוסף פרידמן ובניהם דוד
מלמד חנה־פריל ובעלה יהושע
ובנם אליש
הרץ חומה־רבקה ובעלה יצחק ובתם
שרצינה גיטל ובעלה יעקב וילדם
מלצר משה, אשתו באשע־רייזל לבית
שפאנרסן
מונדשיין דוד בן בונם
מלר אברהם יצחק, אשתו גיטל
וילדיהם רבקה, אלתר־חיים, יוסף
מורגנשטיין יצחק
מורגנשטיין גיטלה
מירגנשטיין חנה ובעלה

נ

נייהוז, ר׳ ישראל, הרבי מטומשוב
נייהוז מצה
ניסנבום תנחום, יואל, יעקב ומשה־יצחק
בני בן־ציון
נייגבורן שלמה בן שמחה בונם ואשתו
דינה בת אריה ובנותיהם שיינדל,
גולדה, פייגה ומיכל
אינגבורן מרדל בת שלמה נייגבורן
ובנה שמואל בן אברהם
ניסנבאום משה בן שמואל, סנדר ניסנ־
באום, הרש, חיקה, שמואל, אשתו
מינצה ובניהם
ניסנבאום שרה בת אביגדור קופרשטיין
ובניה קרינדל, פרידה־סימה, אביגדור
וברכה בני קופל־יעקב
ניסנבום בן־ציון בן תנחום אריה
ואשתו שיינדל בת צבי
ניסנבום יוסף, אשתו דבורה ובנותיהם
רייזל ורחל
ניקלסברג רבקה בת בנימין ניסנבום ובניה
וליצקר שרה ובני משפחתה
יהושע ובני משפחתו
בוכנק טובה ובני משפחתה
ריבאייזן רחל ובני משפחתה
איטה, כולם בני אליעזר
נודל יצחק, אשתו רבקה בת מאיר ורייזל
ליברמן וילדיהם מאיר, רייזל ועוד
נעטליך משה בן ישראל, אשתו פריידע
בת יעקב צבי וילדיהם אהרן יואל
ומשפחתו, מנחם עם משפחתו, נח
עם משפחתו, מינדל עם בעלה מאיר,
לאה גנרייך עם בעלה והבת
ניימן דוד, אשתו רכיל וילדיהם
אשר עם אשתו, אשטי, פריידע,
ציפי וחנה

ס

סוכצ׳בסקי, הרב יהושע אברהם אלתר,
הרבי מרייביץ ומשפחתו
סמט שלמה ומשפחתו
סאקולר מקס ומשפחתו
סמיטיץ משה בן יצחק מאיר ואשתו
דבורה בת יעקב־ישראל גולדריך
ובנם חיים־שמעון
סגל חיים ופסלה ומשפחתם
סוקצקי יעקב בן משה ואשתו חיה־
מינצה בת משה לדברג
ובנותיהם חנה והודל
ספיצמן שמואל, אשתו גיטלה ומשפחתם
סתיו יהודה ומשפחתו

ע

עברי יצחק ומשפחתו
עלצטער מנדל בן ישראל, אשתו פייגע
וילדיהם דוד ומשפחתו
מתתיהו, ישראל, קלמן, צביה

פ

פלדמן, ד"ר יוסף ומשפחתו
פומרנץ משה בן אשר זליג
פישביין יעקב יוסף בן דוד
ובניו דוד ואסתר
פלהנדלר דב־בריש בן אריה ובניו
מוניק ואשתו גלדיס
בתו פולה ובעלה גוזן נתן
בן אהרן ובנם לייבל
עברי חמדה בת מרדכי
פלהנדלר לוזה ובתה סוניה
עברי יצחק ובני משפחתו שלושה איש
ד"ר עברי מניס ובני משפחתו
שניים, בני שלמה
פליגלמן יעקב בן שמואל ואשתו צביה
בת יחיאל ובניהם פרומה, יוסף,
פייגה ושמואל
פסטברג יחיאל בן אברהם ובניו
הודל, בתיה, מרדכי ויהודה
שורצבר אנשיל בן אברהם ואשתו
פרידה בת יחיאל ובנם אברהם
פריינד שיינדל מבית לונברג
פריינד הרש
גינגולד פייגה מבית פריינד
פלזן בלומה בת שלמה בוים
פלזן מלה ואחיה
שמחה בני יחיאל־מאיר
פליגלמן מרים בת יעקב רייכבינד
ובנה יצחק בן אברהם
פלדהנדלר רייזל
פרלברג חיים יצחק בן זאב ואשתו רחל
בת אנשל לומסקי ובנם אנשיל
פרץ ביילה בת משה פרוכט ובעלה אייזיק
בנקירר יוסף ואשתו רייזל לבית
פיגלזש ובניהם יעקב ולאה
פלדמן אריה בן זאב ואשתו דבורה
בת אליעזר רושה ובנותיהם רחל
ופרידה
פורר אהרן הירש בן יעקב ואשתו ברכה
בת טוביה בוים וילדיהם
פייגנבום יהושע בן שלמה ואשתו ציפה
בת אברהם דוד שרר ובניהם שמואל,
שניאור, סימה, רחל וילדיהם
פויאס חיה בת הרב מדמצ'ב מו"ר
שלמה יצחק
לוינזון ובנה שמחה בונם בן דוד תבל
ואשתו חוה לבית ויצמן ובתם
חנה מרים
פויאס אשר בן הרש ואשתו חיה
בת יוסף פויאס ובניהם שיינדל
מרדכי, נתן, דבורה, יצחק, גניה
ואליעזר ואשתו מניה ובנם אריק
פורים חנה בת יוסף פויאס
ובעלה פבין ובתם שרה
קרשנברג אברהם בן אשר זליג
ואשתו אסנה בת יוסף פויאס ובניהם
שרה, זליג וצירל ובתה אלאונורה
פיסטברג בצלאל ואשתו מרים בת יוסף
פרלברג חיים יצחק, אשתו רחל ובנם
אנשל
פלדמן ישראל, אשתו זלדה
מבית שמאראגט וילדיהם
פרוכט מנדל, אשתו וילדיהם
פלדמוס מנחם מנדל, אשתו חיה ובניהם
אברהם ומשפחתו, צבי, זכריה,
ישראל ברוך
פוטרמן משה, אשתו רבקה וילדיהם
דוד ואשתו גנגדיל, אהרן־דב
פויאס שרה בת שמחה פייגה ושיינדל
פישמן יצחק, אשתו גולדה ובניהם משה
וישראל ומשפחותיהם
פיינר הירש, אשתו חנה וילדיהם בן־ציון,
טובה ויענטע
פרטר אברהם, אשתו פרומה וילדיהם
פנחס ומשפחתו, מַשה (הרץ)
פרוכטר אליעזר, אשתו חנה וילדיהם
מלה עם בעלה, חייקה, מוטל
פרוכטר זיסל ומשפחתה
פרידמן אברהם, אשתו פעסל בת יצחק
וילדיהם קריינדל, גיטל, חייטשע,
צ'שיה
פרוכטמן אברהם, אשתו אסתר
ובניהם אהרן ויעקב

צ

צוקרמן, ד"ר ברוך
ציפל אליהו, אשתו רייזיל
צימרמן מנחם מנדל, אשתו חיה
וילדיהם יצחק, פרומה, צילה ושרה
צימרמן רייזיל ובעלה וילדיהם
מבית קרפ
ציטרין שרקה בת מאיר־וולף פינחסוביץ
ובתה שיינדיל בת מניס
הוכמן פרידה בת מאיר ציטרין
ובנותיה רבקה מניה ודבורה,
כולן בנות שמואל

ק

קורנפלד דב בן יעקב ובניו חנה־פיגה,
חיים־אהרן ושמואל־שמאי
קרפ זליג בן גציל ואשתו רחל
קרפ נכה בת זליג צימרמן רייזל
בת זליג קרפ
קרפ ישראל זלמן, אשתו ברכה לאה
בתם רייזל עם בעלה וילדם
וחיה עם בעלה וילדם
קליין משה בן מאיר דב ואשתו חיה
בת יוסף אידלזון
קליינר יצחק־יעקב ובנו מתתיהו
קליינר טוביה, קליינר אהרן
כולם בני אליהו־חיים
קסל שלמה בן ישעיהו ובתו פריליך
רחל ומשפחתה
סובול בריש בן אהרן ואשתו
שרה בת שלמה ורזגר ובנותיהם
היפשמן שיינדל ומשפחתה
טוכשניידר רוחצה ומשפחתה
קסל יטה בת משה גולדפרב
קסל שמעון, אשתו פרל ובנם יהושע
קנר יחיאל, אשתו אסתר ובנם יוסף
קוריס שיינדיל לבית זילברליך
קוריס ישראל בן משה והבת סימה
קוריס מאיר הירש
קליין בנימין, אשתו חנה ובניהם
אברהם יצחק, אלישע ואשתו בינה
וילדיהם אברהם, שרה וגיטל
קלרר אייזיק ומשפחתו
קלרר חזן ואשתו נחמה
קלרר יחיאל ומשפחתו
קלרר נחמה, קיילע וישראל
קלרר גיטל בת בריל מרדכי ובניה יוסף
רוזנקנוף פיגה בני הרש ובעלה
שמואל בן יואב ובניהם
שרה, חוה, הרש ולאה
קירשנבוים אברהם, אשתו לאה וילדיהם
ניוניה, גניה, משה ואלטר
קרידמן שרה בת שלמה רוזנבלט
קמר מרדכי־אריה בן משה ואשתו

מרים־רבקה בת יוסף היפש ובניהם
מיכל־טובה, ברוך השל, שלמה־יצחק
ולוברטובסקה גיטה, כולם בני מרדכי
פרינר מנה ושלושה ילדים
אלסטר פשה ושלושה ילדים
בנות יוסף היפש
קמר אברהם בן משה
קמר גיטל בת משה
קורצר אידל בת יוסף־זינדל ורט
ובעלה זיינבל ובנם
פרלמן דוד בן משה ואשתו רבקה
בת אבא אטלס וחמשה בניהם
ורט גבריאל בן יוסף־זינדל ואשתו
רבקה בת אליעזר ובני משפחתם
קריקשר נח ואטלה ובנם

ר

רוקח ר' יהודה זינדל, הרבי מריישע
ומשפחתו
רוגק נתן ומשפחתו
רוזנפלד חישעלע
רוזן ליב בן יוסיל ואשתו רחל
בת משה וינברג ובתם
אסתר קרפ ובעלה קרפ נח בן שמואל
רוזן אברהם בן לייב ואשתו
שרה לבית לס ובנם יואל
קוסמן רבקה בת ליב ובעלה
יצחק בן אהרן ובניהם יואל ואליק
רוזן משה בן ליב ואשתו
טובה בת מאיר וקס
רוזן יואל וחלה בני שמואל
רולניק יוסף בן חיים דוד
רולניק לאה בת הרב מקרשניצ'ין מו"ר
צבי סוליפן ובתה לנדאו רבקה בת
חיים־דוד ובעלה אַדק וילדם חיים
(רישק)
גרינברג יצחק־אליעזר בן יעקב משה
גיוורצמן מינדל בת יוסף גלובן
ובעלה אברהם ובנם ליבל
רולניק חומה ובניה שמחה־בונם,
רולניק סבה בת דוד פונט
ווייץ שמואל־יידל בן יוסף ואחיותיו
אסתר־רחל, פייגה־רוזה ואחיו מרדכי
כולן בנות שלמה ריבאייזן
דובה ואליעזר, בני אהרן
רוזנבום משה בן שיינדל ואשתו שרה
בת גבריאל ובניהם מרדכי ומנשה
ובתם זיכרמן בילה ובעלה ישראל
רוזנבלום משה בן שמעון ואשתו פרידה
בת יחיאל פרידמן ובתם פסיה,
פרומה ובעלה גציל, אליעזר
רוזנבלום שמואל בן שמעון ואשתו
צפורה בת אליעזר ובנותיהם
שינדל, סימה, מניה ואַדליה
רכשמן גרשון־הניך בן שמואל־בונם
רובינשטיין פייגה בת דוד ורמן
ובנה אליעזר ובתה
סטמן יטה בני אברהם־שלמה
רכמן יעקב בן משה
ריבאייזן לובה ושרה
טירמן גיטל, בורשיפר ברכה
רכמן חוה בת משה בורשטיין
ליכטינגס דובה לבית צוקר
נדל מלכה בת אפרים בורשטיין
רוזנקנופף יעקב ואשתו שפרינצה ובניהם
שלמה ואשתו רוזקה ושלושת ילדיהם
יואל ואשתו נעמי ובנם ברלי
ריימן הרצקי, אשתו שרה וילדיהם
יעקב שמעון, טאובה
רוזנבוים מנשה, אשתו מאניע והבת מינה
רוזן יעקב בן משה, אשתו ריצה וילדיהם
צבי ומשפחתו, טוביה, דוד, פריידה,
חנה מרים, זיסל, שיינדל וחוה
רוזן לייביל, אשתו אלקי ובנם משה
רוזן שלמה ליפא בן מאיר בנימין,
אשתו פרידה בת יהושע וילדיהם
רחל ובעלה יעקב, תמר, שמואל,
צביה, פייגה, יהושע וחוה
רוזן שלמה ליפא ואשתו עלקע
רוזנבלאט פייוול, אשתו טויבע לבית
אייזנברג ובנותיהם באשע, רוזע,
פעלא
רולניק לייבל, אשתו חומה ובניהם
שמחה־בונם
רוזן דוב בן שלמה ליפא, אשתו שרה
וילדיהם יעקב, אהרן ועלקע
רויטמן שלמה בן אפרים פישל, אשתו
שיינדיל, בתם גיטל ומשפחתה
בנם משולם, בתם שרה
בנם אפרים פישל
רוזנפלד חישעלע
רייפר חיים ואשתו פייגע

ש

שוורצמן יצחק, אשתו שרה ומשפחתו
שטול יעקב ומשפחתו
שוורצמן יהושע, אשתו מלכה
ובנותיה עליזה ופנינה
שרגל אפרים ומשפחתו
שרד יששכר ואשתו רחל
שוורצמן חיים אריה בן מנחם דב
אשתו חיה בת שלום וילדיהם
יצחק ואשתו שרה, יהושע ואשתו
מלכה, רוזה ובעלה יחזקאל, אסתר
ובעלה צבי, שרה ובעלה שמואל־
אליהו ומשפחותיהם
שטיינברג משה לייב, אשתו הודל
וילדיהם תרצה, יעקב דוד
שטיינברג צפורה בת שמחה בונם
שטיינברג יצחק בן אריה ומשפחתם
שפורער עזריאל בן ישראל יעקב
שרר אלקה עם שלושת בניה
שוורצמן חיה־רבקה בת שלום
לבית אורנשטיין
שוורצמן יעקב קופל ושלום, בני זליג
שכטרזון פשה בת יצחק־ליב
שכטרזון פרימיט בת צבי
שניאור שלמה ואשתו שינדל בת שמואל
לויט ובנם שמואל ואשתו
שניאור אברהם
שטיבלמן שמואל ואשתו ובנם פנחס
שק אפרים ואשתו מינדל
ובניהם נוטה לאה ולובה
שופל יוסף בן אליעזר ואשתו רבקה
שיין משה בן בצלאל ואשתו פרידה מבית
דמשק ובניהם וכלותיהם ונכדיהם
הירש ואשתו, לולה לבית אלישביץ,
שלמה ואשתו, הלה לבית קפלן,
יוסף ואשתו שורה בת מרדכי לוין,
אברהם ואשתו רגינה מבית ורטהיים,
הוכרמן דובה ובעלה יעקב,
כל בני שיין האבא משה
רוזן עקיבא בן יואל
שטיין יעקב־מרדכי בן ליפה ואשתו
יהודית בת אלחנן אייזן ובניהם
פיגה־חיה, יוסף בן־ציון ואיטה־
גליקל ובעלה
צוקרמן ישראל־מרדכי בן אפרים
שטיינבורצל סימה בת יצחק
שוורשפט חיים בן הרב נחמיה, אשתו
פייגה ובנותיהם דובה ונחמה
שולקלפר יוסף
שולקלפר לאה
שולקלפר יחיאל

וכך נהגו אבותינו ואבות־אבותינו במשך דורות שרשמו בדפי הספרים את ימי־זכרון (יאָרצייטן) לאבא ואמא, לקרובי־משפחות שהלכו לעולמם.

עם רדת השואה נכחדו גם הספרים, נמחקו שמותיהם, נעלמו ונשכחו התאריכים שהיו קודש לכל המשפחה.

בדף זה המצורף לספר הזכרון אנו שואפים להמשיך במסורת הנעלה של "יקרא דשכבי" וכן "יקרא דחיי" גם יחד, כדי שזכר האבות לא יסוף מזרעם. על כן השארנו את העמוד, בהם יוכל כל אחד משרידי קהילתנו להציב ציוני־מזכרת לנפטרים והקדושים במשפחות, לרשום בהם את שמותיהם, גילם, מתי ואיפה ניספו, נהרגו, נרצחו או מתו על משכבם ואיה מקום קבורתם, ובבוא היום, ימשיכו גם צאצאיהם לרשום לתוך ספר־הנצחה זה את יום־הזכרון של אלה שהלכו לעולמם, את שמותיהם של אבותיהם ואמותיהם, אחיהם ואחיותיהם הנפטרים, וכל אלה שזכרם נישא בלב לאהבה ולהערכה — שיבואו על הכתוב לזכרון עד.

כן ישאר מקום לרישום כל מאורע וכל מקרה הראוי לציון:

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

התוכן:

העיר וקורותיה

דור דור ודורשיו

תנועת החסידות והמוסדות הדתיים

החינוך היהודי

מפלגות, ארגונים ומוסדות

הווי ופולקלור

חלם בפולקלור היהודי

אנשי שם

עסקנים יוצאי עירנו בישראל

שואה וגבורה

חורבן כליון ועוז

במחנה המוות — סוביבור

עם זכרון השואה לנוער הגדל בארץ